TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARINDAN
IX. SERİ — No. 3

III. TÜRK TARİH KONGRESİ

ANKARA 15 — 20 KASIM 1943

KONGREYE SUNULAN TEBLİĞLER

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA

1 9 4 8

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
KONGRE BAŞKANLIK DİVANI	XI
SEKSİYONLAR	XII
KONGRE ÇALIŞMALARI HAKKINDA ESASLAR	XIV
KONGRE ÇALIŞMA PROGRAMI	XV
KONGREDE TEMSİL EDİLEN İLMÎ MÜESSESE VE KURUMLAR	XXII
KONGREYE TEBLİĞDE BULUNANLAR VE KONULARI (Alfabe sırasiyle)	XXIII
KONGRE ÇALIŞMALARININ ÖZETİ	XXIX

Nutuklar ve tebliğler :

BİRİNCİ GÜN

Umumî Hey'et

Türk Tarih Kurumu Başkanı Ord. Prof. Şemseddin Günaltay'ın açış nutku 1

Kongre Başkanı Maarif Vekili Hasan-Âli Yücel'in nutku . 6

İstanbul Üniversitesi adına Edebiyat Fakültesi Dekanı Ord. Prof. Hâmit Ongunsu'nnn nutku 10

Ankara Üniversitesi adına Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dekanı Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu'nun nutku. 12

Türk Dil Kurumu adına Genel Sekreter Burdur Meb'usu İbrahim Necmi Dilmen'nin nutku 12

Ord. Prof. Muzaffer Göker: Türk Tarih Kurumu'nun altı yıllık çalışmaları 14

Dr. Âfet İnan: Türk Tarih Kurumu'nun 1937 'den 1943 'e kadar arkeolojik çalışmaları 33

A. Seksiyonu

Remzi Oğuz Arık: Karaoğlan Höyüğü Bakır Çağı mimarlığındaki özellikler 47

Prof. Dr. H. Th. Bossert: Mısır Panteonunda Hitit Tanrıları. 59

Mebrure Osman Tosun: Mezopotamya'da Boğa kültü . . 65

Sayfa

Dr. Füruzan Kınal: Amarna mektupları üzerinde yeni araştırmalar 73
Dr. Jale Ogan: Yunan devrinde Küçük Asya san'atı . . . 83

B. Seksiyonu

Prof. Mükrimin Halil Yinanç: Anadolu Selçukluları tarihine ait bazı kaynaklar 95
Ord. Prof. Dr. Fahreddin Kerim Gökay: Ruh hekimliği sahasında Türklerin çalışmaları 103

C. Seksiyonu

Prof. Ali Cânip Yöntem: Nedim'in hayatı ve çağdaşlarının üstündeki tesirleri 109
Prof. Ahmed Caferoğlu: Mütercim Yusuf İjbûlat ve «Derbentnâme» 121
Pertev Nailî Boratav: Köroğlunun tarihî şahsiyeti . . 124

İKİNCİ GÜN

Umumî Hey'et

Ord. Prof. Hikmet Bayur: Orta Çağda Türkler ve Hindistan. 131
Ord. Prof. M. Fuad Köprülü: Akdeniz Ticareti ve Türkler (Tebliğ okunmuş, metin Kuruma verilmemiştir) . . . 155
Prof. the Hon. S. Runciman: Deniz kuvvetinin Ortaçağ tarihindeki rolü 156

A. Seksiyonu

Dr. Hâmit Zübeyr Koşay: Karaz sondajı 165
Dr. Hâmit Koşay: Alaca-Höyük hafriyatının son safhası . 169
Ahmet Cevat Emre: Dil davamızın morfolojik ispatı üzerine 178
Kılıç Kökten: Kars'ın tarih öncesi. 194
Dr. Muzaffer Süleyman Şenyürek: En eski Anadolu halkının kraniyolojik tetkiki. 204
Necati Dolunay: Çankırıkapı hafriyatı 212
Necati Dolunay. Maraş ve civarı buluntuları 219

B. Seksiyonu

Prof. Dr. A. Süheyl Ünver: Artıklılar kütüphâneleri hakkında yeni tetkikler. 221
O. Ferit Sağlam: Şimdiye kadar görülmiyen Cimri sikkesi . 224
Dr. Katharina Otto: Osmanlı devrinin duvar kaplaması . . 229
Sâdettin Buluç: İki yazma Tevarih-i Âl-i Osman hakkında. 230

Sayfa

C. Seksiyonu

Çağatay Uluçay: Kara Osman-oğullarına aid düşünceler. . 243
Prof. Dr. Z. Fındıkoğlu: Türk iktisadî tefekkür tarihi ve Mehmed Şerif 260

ÜÇÜNCÜ GÜN

Umumî Hey'et

Ord. Prof. Dr. Fahreddin Kerim Gökay: Tarih araştırmalarında karakterolojinin yeri. 269
Dr. Nermin Aygen: Türklerin antropolojik tarihleri bakımından kan grupları hakkında 281
Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı: XII. ve XIII. asırlarda Anadolu'daki fikir hareketleri ile içtimaî müesseselere bakış 287
Ord. Prof. Dr. Sevket Aziz Kansu: İnsan ve medeniyet tekâmül tarihinde Anadolu'nun yeri 306
Prof. Dr. W. Ruben: Bir Uygur filozofu hakkında. 314
Remzi Oğuz Arık: Anadolu'da yeni yerleşme yerleri. . 342
Prof. Hıfzı Veldet: Hukukta tarihçilik ve Türk medenî hukuku (Metin sonradan verilmiştir; bk. s. 677) . . . 352
Ord. Prof. Sadri Maksudi Arsal: Farabî'nin kültür tarihindeki rolü 352
Faik Reşit Unat: Kırım'ın Osmanlı idaresinden çıktığı günlere ait bir vesika: Necati Efendi Sefaretnâme veya Sergüzeştnâmesi 367
Cavid Baysun: Cezayir meselesi ve Reşid Paşa'nın Paris elçiliği 375

A. Seksiyonu

Dr. Güterbock: Kumarbi efsanesinin Etice telifi (Bu tebliğ genişletilmiş olarak T. T. K. yayınlarının VII. serisinde çıkmıştır) 380
Dr. Nimet Dinçer: Anadolu Gliptiğinin M. Ö. 1200 yıllarına kadar tekâmülü 380
Dr. Emin Bilgiç: M. Ö. 2000 yıllarında Anadolu kavimleri . 386
Dr. Kemal Balkan: Önasya'da M. ö. 1600-1200 devri için feodalizm tesmiyesi doğru mudur? (Tebliğ okunmuş, metin Kuruma verilmemiştir). 393
Dr. Tahsin Özgüç: Samsun hafriyatının 1941-1942 yılı neticeleri. 393
Kemal Turfan: Eski Anadolu kronolojisi üzerinde yeni araştırmalar. 420

Sayfa

B. Seksiyonu

Ali Rıza Yalgın: Uludağ çevresinde Türk damgaları . . . 427
Prof. Zeki Velidi Toğan: Reşidüddin'in hayatı ve eserleri (Tebliğ olunmuş, metni Kuruma verilmemiştir). . 434
Zeki Oral: Malatya kitabeleri ve tarihi 434

C. Seksiyonu

Dr. Osman Şevki Uludağ: Türk kadınlarının hekimliği . 441
Efdalettin Tekiner: Tarihimizde noksanlar nasıl tamamlanabilir 460
Dr. Bekir Sıtkı Baykal: Mithad Paşa'nın gizli bir siyasî teşebbüsü 470
Dr. Halil İnalcık: Kırım Hanlığı'nın Osmanlı himayesi altına girmesi 478
Dr. Neşet Çağatay: Osmanlı İmparatorluğu arazi ve reâya kanunnâmelerinde ilhak edilen memleketlerin âdet ve kanunları ve ıstılahlarının izleri 489

DÖRDÜNCÜ GÜN

Umumî Hey'et

Prof. Muzaffer Göker: Cezayir'in işgali ve Mehmet Ali (Tebliğ okunmuş, metin Kuruma verilmemiştir) . . . 505
Prof. Lütfi Barkan: Osmanlı kanunnâmeleri 505
Prof. O. R. Davies: Batı Anadolu'nun atikiyatı 519
Prof. Dr. C. H. Emilie Haspels: Frigya'da Midas'ın şehrinde yapılan kazılar 535
Aziz Oğan: Region-Küçükçekmece hafriyatı ve Region sarayı. 537
Reşit Saffet Atabinen: Türklerin Avrupalılarla müşterek Troya menşeleri efsanesi üzerinde araştırma 543
Tahsin Öz: Türk kumaş tarihi üzerinde araştırmalar . . . 556
Dr. Emin Bilgiç: M. ö. takriben 1950-1850 yıllarında yazılmış vesikalardan Anadolu'nun ilk tarihî çağı hakkında elde edilen bazı mühim neticeler 563

A. Seksiyonu

Ord. Prof. Landsberger: Son Babil kıralı Nabonid'in Ankara müzesindeki kitabesi (Tebliğin metni H. Edhem Hâtıra kitabı'nda çıkmıştır) 570
Prof. Ronald Sayme: Torosların muntazam işgali 570
Prof. E. Bösch: Ankara'daki antik devir hamamının müessisi. . 576
Dr. Ekrem Akurgal: Anadolu'da geç arkaik Yunan eserleri. 581
Halet Çambel: Pişmişkale kazısı 586

Sayfa

Nihal Ongunsu: Urfa'nın Siverek Kazası'nın Taşlık köyünde bulunan iki stel (Metin sonradan verilmiştir; bk. s. 688). 587

BEŞİNCİ GÜN

Umumî Hey'et

Prof. Mükrimin Halil Yinanç: Anadolu Selçukluları tarihine umumî bir bakış (Tebliğ okunmuş, metni Kuruma verilmemiştir) 589
Prof. Enver Ziya Karal: Osmanlı İmparatorluğunda ilk nüfus sayımı (Tebliğ genişletilmiş olarak Başbakanlık İstatistik Umum Md. yayınları arasında çıkmıştır) . 589
Dr. Kurt Bittel: Megiddo'dan bir Hitit fildişi levhacığı . . . 589
Dr. H. Sadi Selen: 16. ve 17. yüzyıllarda Anadolu'nun köy ve küçuk şehir hayatı 590
Prof. R. Rahmeti Arat: Türk dilinin inkişâfı 598

A. Seksiyonu

Ahmet Cevat Emre: Eski Türk yazısının Sumer yazısı ile menşe birliği (Tebliğin metni teknik güçlüklerden dolayı basılamamıştır). 612
Prof. Dr. Arif Müfid Mansel: Mudanya mezarı (Bu tebliğ 37 sayılı Belleten'de çıkmıştır) 612
Dr. Mustafa Selçuk Ar: Çivi yazılı kaynaklara göre Türkçe Etice, Hurrice arasındaki bağlar (Bu tebliğ genişletilmiş bir halde 32 sayılı Belleten'de çıkmıştır) . . . 612
Bahadır Alkım: Ön Asya sanatında Hitit kaya rölyeflerinin hususiyeti 612
Osman Bayatlı: Klâsik kültür 622
Dr. Afit Erzen: Ankaralı Gayus Yuliyus Severus'un kitabeleri ve Anadolulların Roma imparatorluğu üzerindeki nüfuzları. 625
Dr. F. R. Kraus: İstanbul çivi yazılı tablet kolleksiyonu, bir tarih arşivi 634

B. Seksiyonu

Prof. Dr. A. Süheyl Ünver: Selçuklular zamanında kütüphâneler üzerine yeni örnekler ve bazı mülâhazalar. . . 642
Abdülkadir İnan: Şeybanî Han'ın Maveraünnehir'i istilâsında ideoloji meselesi (Tebliğ okunmuş, metin Kuruma verilmemiştir) 647
Dr. Osman Turan: Selçuk vakfiyelerinin tarihî ehemmiyeti (Tebliğ okunmuş, metin Kuruma verilmemiştir) . . 647

Sayfa

C. Seksiyonu

Dr. Cemal Tukin: Yakın tarihimizde resmî hafta tatili (Tebliğ okunmuş, metin Kuruma verilmemiştir) . . 648
Tayyib Gökbilgin: Rumelinin iskânında ve Türkleşmesinde Yürükler 648
Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat: Avrupa arşivleri ve kütüphânelerinde tarihimizi ilgilendiren bazı vesikalar ve kaynaklar 661

Geç geldiği için, programda bulunmasına rağmen, sırasına giremiyen tebliğler

Prof. Dr. Hıfzı Veldet: Hukukta tarihçilik ve Türk medenî hukukunun millîleştirilmesi (Krş. s. 352). 677
Nihal Ongunsu: Urfanın Siverek kazasında Taşlıköy'de bulunan iki stel (Krş. s. 587) 688

Geç geldiği için programa giremiyen tebliğler

Ali Sami Boyar: Türk ve Bizans mimarisine dair bir mukayese 694
Doç. Orhan Tuna: Türkiyede ilk tercüme iktisad kitabı . . 700
GENEL İNDEKS 705

Resimler:

Kongreye ait resimler (3 levhada 6 resim)
Remzi Oğuz Arık: (15 levhada 26 resim).
Bossert: (3 levhada 9 resim).
Hâmit Koşay: «Karaz» (9 levhada 20 resim 1 kroki).
Hâmit Koşay: «Alaca» (4 levhada 9 resim).
Dr. Süheyl Ünver: (2 levhada 3 resim).
Tahsin Özgüç: (10 levha).
O. Ferit Sağlam: (1 levha).
Ali Riza Yalgın: (1 levhada 2 resim).
Zeki Oral: (6 levhada 16 resim, 4 sayfa vesika, 1 kütük).
E. Haspels: (2 levhada 5 resim).
A. Ogan: (12 levhada 21 resim).
E. Akurgal: (2 levhada 4 resim).
H. Çambel: (1 levhada 2 resim).
B. Alkım: (6 levhada 6 resim).
O. Bayatlı: (3 levhada 4 resim).
Dr. S. Ünver: (5 levhada 7 resim).
N. Ongunsu: (3 levhada 8 resim).
O. Tuna: (1 levha).

KONGRE BAŞKANLIK DİVANI

BAŞKAN

HASAN ÂLİ YÜCEL
Maarif Vekili

ASBAŞKANLAR

ŞEMSEDDİN GÜNALTAY
T. T. Kurumu Başkanı

ÂFET İNAN
T. T. Kurumu
Asbaşkanı

MUZAFFER GÖKER
T. T. Kurumu
Genel Sekreteri

SEKRETERLER

B. SITKI BAYKAL
Dil ve Tarih-Coğrafya
Fakültesi Tarih Doçenti

FAKİHE ÖYMEN
İstanbul Meb'usu
ve T. T. K. üyesi

SIDIKA SALTUK
Ankara Kız Lisesi
Tarih öğretmeni

N. SAHİR SILAN
Tunceli Meb'usu

ÇAĞATAY ULUÇAY
Manisa Orta Okulu
Tarih öğretmeni
T. T. K. muhabir üyesi

F. REŞİT UNAT
Maarif Vekilliği
T. T. D. ve
T. T. K. üyesi

SEKSİYONLAR

A. Seksiyonu

Prehistorya, Arkeoloji, Antropoloji ve Eski Çağ

BAŞKAN

ORD. PROF. Dr. ŞEVKET AZİZ KANSU
Ankara Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dekanı

ASBAŞKANLAR

Dr. ARİF MÜFİT MANSEL
İstanbul Arkeoloji Müzesi
Müdür Muavini

Dr. HÂMİT ZÜBEYR KOŞAY
MF. V. Müzeler Müdürü

SEKRETERLER

Dr. MUZAFFER ŞENYÜREK
Ankara D. T. C. Fakültesi
Antropoloji Doçenti

Dr. EKREM AKURGAL
Ankara D. T. C. Fakültesi
Arkeoloji Doçenti

Dr. HALİL DEMİRCİOĞLU
Ankara D. T. C. Fakültesi
Eski Çağ tarihi Doçenti

Dr. NİMET DİNCER
Ankara D. T. C. Fakültesi
İlmi Yardımcılarından

B. Seksiyonu

Orta Çağ

BAŞKAN

ORD. PROF. HİKMET BAYUR
Manisa Meb'usu

ASBAŞKANLAR

PROF. MÜKRİMİN HALİL YINANÇ
İstanbul Üniversitesi Orta Çağ
Türk Tarihi Profesörü

AZİZ OGAN
İstanbul Arkeoloji Müzesi
Müdürü

SEKRETERLER

Dr. CEMAL TUKİN
İstanbul Üniversitesi
Tarih Doçenti

Dr. ŞİNASİ ALTUNDAĞ
Ankara D. T. C. Fakültesi
Tarih Doçenti

Dr. FÜRUZAN KINAL
Ankara D. T. C. Fakültesi
Tarih Asistanı

Dr. OSMAN TURAN
Ankara D. T. C. Fakültesi
Tarih Asistanı

C. Seksiyonu

Yeni ve Yakın Çağlar

BAŞKAN

İHSAN SUNGU
MF. V. Müsteşarı

ASBAŞKANLAR

ORD. PROF. HÂMİT ONGUNSU
İstanbul Üniversiteei Edebiyat
Fakültesi Dekanı

PROF. ENVER ZİYA KARAL
Ankara D. T. C. Fakültesi
Tarih Profesörü

SEKRETERLER

TAYYİB GÖKBİLGİN
İslanbul Üniversitesi
Tarih Doçenti

Dr. HALİL İNALCIK
Ankara D. T. C. Fakültesi
Tarih Asistanı

Dr. BEKİR SITKI BAYKAL
Ankara D. T. C. Fakültesi
Tarih Doçenti

SAADET KAMER
İzmir Kız Lisesi
Tarih Öğretmeni

KONGRE ÇALIŞMALARI HAKKINDA ESASLAR

1 — Kongre çalışmaları, Umumî Hey'ette ve Seksiyonlarda önceden hazırlanan ve programda günü ve sırası tesbit edilmiş bulunan tebliğlerin yapılması suretiyle devam edecektir.

2 — Umumî Hey'ette yapılan tebliğlerden yirmi dakikayı aşanları Kongre Başkanı lüzum gördüğü yerde kesebilecektir. Bu suretle yarım kalan tebliğler Kongre kitabında tamam olarak neşredilecektir.

3 — Kongreye verilen bütün tebliğlerin umumî istifadeye konulabilmesini temin için Umumî Hey'ette yapılan tebliğler üzerinde tenkit ve münakaşa için söz verilmiyecektir. Her hangi bir konu hakkında tenkitte bulunmak veya aydınlanmak istiyenlerin düşünce ve isteklerini yazı ile kongre başkanlığına bildirmeleri lâzımdır. Tebliğ sahiplerinin bunlara verecekleri cevaplar ilgililere kongre başkanlığınca bildirilecektir.

4 — Seksiyonlarda yapılacak tebliğlere de yirmişer dakika zaman ayrılmıştır. Bu tebliğler üzerinde münakaşa ve sual sorma yapılabilecektir. Yalnız her tebliğin münakaşa ve izahına ayrılan zaman da yirmi dakikayı aşmıyacaktır. Tebliğlerin münakaşasına iştirâk edenlerin ileri sürdükleri düşünceleri, sözlerini bitirdikten sonra ayrıca yazarak seksiyon başkanlığına vermeleri de lâzımdır.

5 — Umumî Hey'ette ve seksiyonlarda yapacakları tebliğlerde projeksiyon kullanmak istiyenlerin en az yirmi dört saat önce 35 numaralı salonda bulunan Kongre Bürosuna müracaat ederek projeksiyon cam veya resimlerini teslim etmeleri icabeder.

KONGRENİN ÇALIŞMA PROGRAMI

Birinci gün

UMUMÎ HEYET

15. XI. 1943 Pazartesi, Saat : 10,30

1 — Türk Tarih Kurumu Başkanı tarafından bir nutukla Kongrenin açılması.

2 — Kongre Başkanının seçilmesi.

3 — Kongre Başkanının nutku.

4 — Asbaşkanlarla Sekreterlerin seçilmesi.

5 — İstanbul Üniversitesi adına nutuk.

6 — Ankara Üniversitesi adına nutuk.

7 — Türk Dil Kurumu adına nutuk.

8 — Türk Tarih Kurumunun altı yıllık faaliyeti hakkında Genel Sekreterin raporunun okunması.

9 — Asbaşkan Bayan Âfet İnan'ın Türk Tarih Kurumunun 1937 denberi Arkeoloji alanındaki çalışmaları ve bunların tarihe verdiği yeni bilgiler hakkındaki raporu.

A. SEKSİYONU

15.XI.1943 Pazartesi, Saat: 15

Remzi Oğuz Arık (Türk Tarih Kurumu üyesi, Arkeoloji Müzesi Müdürü), *Karaoğlan höyüğü Bakır Çağı mimarlığındaki özellikler.*

Prof. Dr. Bossert, (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Enstitüsü Direktörü), *Mısır Panteonunda Hitit Tanrıları.*

Mebrure Tosun (Ankara Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi ilmî yardımcılarından), *Mezopotamyada boğa kültü.*

Dr. Füruzan Kınal (Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi İlmî yardımcılarından), *Amarna mektupları üzerinde yeni araştırmalar.*

Dr. Jale Ogan (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Asistanı), *Yunan devrinde Küçük Asya san'atı.*

B. SEKSİYONU

15.XI.1943 Pazartesi, Saat: 15

Prof. Mükrimin Halil Yinanç (Türk Tarih Kurumu üyesi, İstanbul Üniversitesi Orta Çağ Türk Tarihi Profesörü), *Anadolu Selçukluları tarihine ait bazı kaynaklar.*

Ord. Prof. Dr. Fahreddin Kerim Gökay (İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Sinir Hastalıkları kliniği Ordinaryüs Profesörü), *Ruh hekimliği sahasında Türklerin çalışmaları.*

C. SEKSİYONU

15.XI.1943 Pazartesi, Saat: 15

Prof. Ali Canip Yöntem (Türk Tarih Kurumu üyesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Edebiyatı Profesörü), *Nedim'in hayatı ve çağdaşlarının üstündeki tesirleri hakkında.*

Prof. Ahmed Caferoğlu (İstanbul Üniversitesi Edebiyatı Fakültesi Türk Dili Tarihi Profesörü), *Mütercim Yusuf İjbulat ve Derbentnâme.*

Pertev Naili Boratav (Ankara Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Halk Edebiyatı Doçenti), *Köroğlunun tarihî şahsiyeti.*

İkinci Gün

UMUMÎ HEYET

16. XI. 1943 Salı, Saat: 10

Ord. Prof. Hikmet Bayur (Türk Tarih Kurumu üyesi, Manisa Meb'usu), *Orta çağda Türkler ve Hindistan.*

Ord. Prof. Fuat Köprülü (Türk Tarih Kurumu üyesi, Kars Meb'usu), *Akdeniz ticareti ve Türkler.*

Prof. Runciman (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bizans tarihi Profesörü), *Deniz kuvvetinin Orta Çağ tarihindeki rolü.*

A. SEKSİYONU

16. XI.1943 Salı, Saat: 15

Dr. Hâmit Zübeyr Koşay (Türk Tarih Kurumu üyesi, Maarif Vekâleti Müzeler Müdürü), *Karaz sondajı.*

Dr. Hâmit Zübeyir Koşay, (Türk Tarih Kurumu üyesi, Maarif Vekâleti Müzeler Müdürü), *Alacahöyük hafriyatının son safhası.*

Ahmet Cevat Emre (Türk Dil Kurumu Umumî Merkez Heyeti Üyelerinden), *Dil davamızın morfolojik ispatı üzerine.*

Kılıç Kökten (Ankara Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Antropoloji Asistanı), *Kars'ın tarih öncesi.*

Dr. Muzaffer Şenyürek (Ankara Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Antropoloji Doçenti), *En eski Anadolu halkının kraniyolojik tetkiki.*

Dr. Necati Dolunay, (Ankara Etnoğrafya Müzesi Asistanı), *1) Çankırıkapı hafriyatı 2) Maraş ve civarı buluntuları.*

B. SEKSİYONU

16. XI. 1943 Salı, Saat: 15

Prof. Dr. Süheyl Ünver (Türk Tarih Kurumu üyesi. İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Enstitüsü Direktörü), *Artıklıların kütüphâneleri hakkında yeni tetkikler.*

Osman Ferit Sağlam (Türk Tarih Kurumu Üyesi, Ankara Etnoğratya Müzesi Müdürlüğunden emekli), *Şimdiye kadar görülmiyen Cimri sikkesi.*

Dr. Katharina Otto (İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü Üyesi), *Osmanlı devrinin duvar kaplaması.*

Dr. Sadettin Buluç (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili Edebiyatı Tarihi Asistanı), *İki yazma Tevârih-i Âl-i Osman hakkında.*

C. SEKSİYONU

16. XI. 1943 Salı, Saat: 15

Çagatay Uluçay (Türk Tarih Kurumu muhabir üyesi, Manisa Ortaokulu Tarih - Coğrafya öğretmeni), *Kara Osman-oğullarına aid düsünceler.*

Prof. Dr. Ziya Fındıkoğlu, (İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Sosyal Siyaset ve Komün Bilgisi Profesörü). *Türk iktisadî tefekkür tarihi ve Mehmed Şerif.*

Üçüncü gün

UMUMÎ HEY'ET

17. XI. 1943 Çarşamba, Saat: 15

Ord. Prof. Dr. Fahreddin Kerim Gökay (İstanbul Üniversite i Tıp Fakültesi Sinir Hastalıkları Kliniği Ordinaryüs Profesörü), *Tarih araştırmalarında karakterolojinin yeri.*

Dr. Nermin Aygen (Ankara Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Antropoloji Asistanı), *Türklerin antropolojik tarihleri bakımından kan grupları hakkında.*

Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Türk Tarih Kurumu Üyesi, Balıkesir Meb'usu), *XII. ve XIII. asırlarda Anadolu'daki fikir hareketleri ile içtimaî müesseselere bir bakış.*

Ord. Prof. Şevket Aziz Kansu (Türk Tarih Kurumu Üyesi, Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dekanı), *İnsan ve medeniyet tekâmül tarihinde Anadolu'nun yeri.*

Prof. Dr. Walter Ruben (Ankara Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi İndoloji Profesörü), *Bir Uygur filozofu hakkında.*

Remzi Oğuz Arık (Türk Tarih Kurumu Üyesi, Ankara Arkeoloji Müzesi Müdürü), *Anadolu'da yeni yerleşme yerleri.*

Prof. Hıfzı Veldet (İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Medenî Hukuk Profesörü), *Hukukta tarihçilik ve Türk medenî hukuku.*

Ord. Prof. Sadri Maksudi Arsal (Türk Tarih Kurumu Üyesi, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Profesörlerinden), *Farabî'nin kültür tarihindeki rolü.*

Faik Reşit Unat (Türk Tarih Kurumu Üyesi, Maarif Vekâleti Talim ve Terbiye Heyeti Üyesi), *Kırım'ın Osmanlı idaresinden çıktığı günlere ait bir vesika: Necati Efendi Sefaretnâme veya Sergüzeştnâmesi.*

Cavit Baysun (Türk Tarih Kurumu Üyesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Doçenti), *Cezayir meselesi ve Reşid Paşa'nın Paris elçiliği.*

A. SEKSİYONU

17.XI.1943 Çarşamba, Saat : 10

Prof. Dr. Güterbock, (Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Hititoloji Profesörü), *Kumarbi efsanesinin Etice telifi.*

Dr. Nimet Dincer (Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi ilmî yardımcılarından), *Anadolu gliptiğinin M. ö. 1200 yıllarına kadar tekâmülü.*

Dr. Emin Bilgiç (Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi ilmî yardımcılarından), *M. ö. 2000 yıllarında Anadolu kavimleri.*

Dr. Kemal Balkan (Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Sümeroloji Asistanı), *Önasya'da M. ö. 1600 - 1200 devri için Feodalizm tesmiyesi doğru mudur?*

Dr. Tahsin Özgüç (Ankara Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Asistanı), *Samsun hafriyatının 1941—1942 yılı neticeleri.*

Kemal Turfan (Ankara Arkeoloji Müzesi Asistanlarından), *Eski Anadolu kronolojisi üzerinde yeni araştırmalar.*

B. SEKSİYONU

17. XI. 1943 Çarşamba, Saat : 10

Ali Riza Yalgın (Bursa Müzesi Müdürü), *Uludağ çevresinde Türk damgaları.*

Prof. Zeki Velidi Toğan (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk tarihi Profesörü), *Reşîdüddin'in hayatı ve eserleri.*

Zeki Oral (Konya Müzesi Müdürü), *Malatya kitabeleri ve tarihi.*

C. SEKSİYONU

17. XI. 1943 Çarşamba, Saat : 10

Dr. Osman Şevki Uludağ (Konya Mebusu), *Türk kadınlarının hekimliği.*

Efdalettin Tekiner (Türk Tarih Kurumu ve İstanbul eski eserleri Koruma Encümeni Üyelerinden), *Tarihimizde noksanlar nasıl tamamlanır.*

Dr. Bekir Sıtkı Baykal (Türk Tarih Kurumn üyesi. Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yeni ve Yakın Çağlar Tarihi Doçenti), *Mithat Paşa'nın gizli bir siyasî teşebbüsü.*

Dr. Halil İnalcık (Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Asistanı), *Kırım Hanlığının Osmanlı himayesi altına girmesi.*

Dr. Neşet Çagatay (Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi İlmî yardımcılarından), *Osmanlı İmparatorluğu arazi ve reâyâ kanunnâmelerinde ilhak edilen memleketlerin âdet ve ıstılahlarının izleri.*

Dördüncü gün

UMUMÎ HEY'ET

18. XI. 1943 Perşembe, Saat : 15

Ord. Prof. Muzaffer Göker (Türk Tarih Kurumu Genel Sekreteri, Konya Mebusu), *Cezayir'in işgali ve Mehmed Ali.*

Prof. Ömer Lütfi Barkan (Türk Tarih Kurumu Üyesi, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Profesörlerinden), *Osmanlı kanunnâmeleri.*

Prof. O. R. Davies (İstanbul Üniversitesi Tarih Profesörlerinden), *Batı Anadolu'nun atîkiyatı.*

C. H. Emilie Haspels (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde ders vermiye memur), *Frikya'da Midas'ın şehrinde yapılan kazılar.*

Aziz Ogan (Türk Tarih Kurumu Üyesi, İstanbul Arkeoloji Müzesi Müdürü), *Küçükçekmece hafriyatı ve Rhegion Sarayı.*

Reşit Saffet Atabinen (Türk Tarih Kurumu Üyesi, T. T. O. K. Reisi), *Türklerin Avrupalılarla müşterek Troya menşeleri efsanesi üzerinde araştırma.*

Tahsin Öz (Türk Tarih Kurumu Üyesi, İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Müdürü), *Türk kumaş tarihi üzerinde araştırmalar.*

Dr. Emin Bilgiç (Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi ilmî yardımcılarından), *Anadolu'nun takriben M. ö. 1950—1850 yıllarında yazılmış vesikalardan Anadolunun ilk tarihi hakkında elde edilen bazı mühim neticeler.*

A SEKSİYONU

18.XI.1943 Perşembe, Saat: 10

Ord. Prof. Landsberger (Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Sümeroloji Ord. Profesörü), *Son Babil kıralı Nabonidin Ankara Müzesindeki kitabesi.*

Prof. Ronald Sayme (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Klâsik Filoloji Profesörü), *Torosların muntazam işgali.*

Prof. E. Bosch (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Hellenizm ve Roma Tarihi Profesörü), *Ankara'daki antik devir hamamının müessisi.*

Dr. Ekrem Akurgal (Türk Tarih Kurumu üyesi, Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Doçenti), *Anadolu'da geç arkaik Yunan eserleri.*

Hâlet Çambel (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji asistanlarından), *Pişmişkale kazısı.*

Nihal Ongunsu, (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Asistanı), *Urfa'nın Siverek kazasının Taşlık köyünde bulunan iki stel.*

Beşinci gün

UMUMÎ HEY'ET

19. XI. 1948 Cuma, Saat: 15

Prof. Mükrimin Halil Yinanç (Türk Tarih Üyesi, İstanbul Üniversitesi Orta Çağ Türk Tarihi Profesörü), *Anadolu Selçukluları tarihine umumî bir bakış.*

Prof. Enver Ziya Karal (Türk Tarih Kurumu Üyesi, Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Profesörü), *Osmanlı imparatorluğunda ilk nüfus sayımı.*

Dr. Kurt Bittel (İstanbul Alan Arkeoloji Enstitüsü Direktörü), *Megidd'dan bir Hitit fildişi levhacığı.*

Prof. Dr. Hâmit Sadi Selen (Türk Tarih Kurumu Üyesi, Ankara Siyasal Bilgiler Okulu Coğrafya Profesörü), *16. ve 17. yüzyıllarda Anadolu'nun Köy ve Şehir hayatı.*

Prof. Reşid Rahmeti Arat (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkoloji Enstitüsü Direktörü), *Türk dilinin inkişafı.*

A. SEKSİYONU

19. XI 1943 Cuma, Saat: 10

Ahmet Cevat Emre, (Türk Dil Kurumu Umumî Merkez Hey'eti Üyelerinden). *Eski Türk yazısının Sümer yazisiyle menşe birliği.*

Dr. Arif Müfit Mansel (Türk Tarih Kurumu Üyesi, İstanbul Arkeoloji Müzesi Müdür Muavini), *Mudanya Mezarı.*

Dr. Mustafa Sel'çuk Ar (Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi ilmî yardımcılarından), *Çivi yazılı kaynaklara göre Türkçe-Etice, Hurrice arasındaki bağlar.*

Bahadır Alkım (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Asistanı), *Önasya sanatında Hitit kaya rölyeflerinin hususiyeti.*

Osman Bayatlı (Bergama Müzesi Müdürü), *Klâsik kültür.*

Dr. Afif Erzen, (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Asistanı). *Ankaralı Gayus Yuliyus Severus'un kitabeleri ve Anadolu'luların Roma İmparatorluğu üzerindeki nüfuzları.*

Dr. F. R. Kraus (İstanbul Arkeoloji Müzesi Tablet Mütehassısı), *İstanbul çivi yazılı tablet kolleksiyonu, bir tarih arşivi.*

B. SEKSİYONU

19. XI. 1943 Cuma, Saat: 10

Prof. Dr. Süheyl Ünver (Türk Tarih Kurumu Üyesi, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Enstitüsü Direktörü), *Selçuklular zamanında kütüphâneler üzerine yeni örnekler ve bazı mülâhazalar.*

Prof. Abdülkadir İnan (Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türk Dili Profesörü), *Şeybanî Han'ın Maveraünnehr'i istilâsında ideoloji meselesi.*

Dr. Osman Turan (Ankara Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Türk Tarihi Asistanı), *Selçuk vakfiyelerinin tarihî ehemmiyeti.*

C. SEKSİYONU

19. XI. 1943 Cuma, Saat: 10

Dr. Cemal Tukin (Türk Tarih Kurumu Üyesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Doçenti), *Yakın tarihimizde resmî hafta tatili.*

Tayyip Gökbilgin (Türk Tarih Kurumu Üyesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Doçenti), *Rumeli'nin iskânında ve Türkleşmesinde Yürükler.*

Prof. Akdes Nimet Kurat (Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Rus Dil ve Edebiyatı Profesörü), *Avrupa kütüphâne ve arşivlerinde tarihimizi ilgilendiren vesikalar.*

Üçüncü Türk Tarih Kongresinde temsil edilen İlmî Müessese ve Kurumlar

İstanbul Üniversitesi
Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü
Ankara Hukuk Fakültesi
Ankara Fen Fakültesi
Ankara Siyasal Bilgiler Okulu
Harp Akademisi
Gazi Terbiye Enstitüsü ve
Orta Öğretmen Okulu
Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü
Askerî Harp Tarihi Encümeni
Türk Dil Kurumu
Türk Coğrafya Kurumu
Halkevleri Tarih ve Müze Kolları

KONGRE'YE TEBLİĞDE BULUNANLAR VE KONULARI

(Alfabe sırasiyle)

Akurgal, Doç. Dr. Ekrem: *Anadolu'da geç arkaik Yunan eserleri* 581

Alkım, Bahadır: *Ön-Asya sanatında Hitit kaya rölyeflerinin hususiyeti* 612

Ar, Dr. Mustafa Selçuk: *Çivi yazılı kaynaklara göre Türkçe, Etice, Hurrice arasındaki bağlar* . . 612

Arat, Prof. R. Rahmeti: *Türk dilinin inkişafı* . 598

Arık, Remzi Oğuz: *Kara-oğlan höyüğü Bakır Çağı mimarlığındaki özellikler* 47

Arık, Remzi Oğuz: *Anadolu'da yeni yerleşme yerleri* 342

Arsal, Ord. Prof. Sadri Maksudi: *Farabî'nin kültür tarihindeki rolü* 352

Atabinen, Reşid Saffet: *Türklerin Avrupalılarla müşterek Troya menşeleri efsanesi üzerinde araştırma* 543

Aygen, Dr. Nermin: *Türklerin Antropolojik tarihleri bakımından kan grupları hakkında* 281

Balkan, Dr. Kemal: *Ön-Asya'da M. ö. 1600-1200 devri için feodalizm tesmiyesi doğru mudur?* . . 393

Barkan, Prof. Ömer Lütfi: *Osmanlı kanunnâmeleri* 505

Bayatlı, Osman: *Klâsik kültür* 622

Baykal, Dr. Bekir Sıtkı: *Midhat Paşa'nın gizli bir siyasî teşebbüsü* 470

Baysun, Doç. Cavid: *Cezayir meselesi ve Reşid Paşa'nın Paris elçiliği* 375

Bayur, Ord. Prof. Hikmet: *Orta Çağ'da Türkler ve Hindistan* . . . . . , 131

Bilgiç, Dr. Emin: *M. ö. 2000 yıllarında Anadolu kavimleri* 386

Bilgiç, Dr. Emin: *M. ö. 1590 - 1850 yıllarında yazılmış vesikalardan Anadolu'nun ilk tarihî çağı hakkında elde edilen bazı mühim neticeler* . . . 563
Bittel, Dr. Kurt: *Megiddo'dan bir Hitit fildişi levhacığı* 589
Boratav, Doç. Pertev Naili: *Köroğlunun tarihî şahsiyeti* 124
Bosch, Prof. E.: *Ankarada'ki antik devir hamamının müessisi* 576
Bossert, Prof. Dr. H. Th.: *Mısır Panteonunda Hitit Tanrıları* 59
Boyar, Ali Sami: *Türk ve Bizans mimarîsine dair bir mukayese* 694
Buluç, Dr. Sâdettin: *İki yazma anonim Tevârih-i Âl-i Osman hakkında* 230
Caferoğlu, Prof. Ahmet: *Mütercim Yusuf İjbulat ve "Derbentnâme„* 121
Çağatay, Dr. Neşet: *Osmanlı İmparatorluğu arazi ve reâyâ kanunnâmelerinde ilhak edilen memleketlerin âdet ve ıstılahlarının izleri* 489
Çambel, Hâlet: *Pişmişkale kazısı* 586
Davies, Prof. O. R.: *Batı Anadolu'nun atîkiyatı* . . 519
Dilmen, İbrahim Necmi: *Nutuk* 12
Dinçer, Dr. Nimet: *Anadolu Gliptiğinin M. ö. 1200 yıllarına kadar tekâmülü* 380
Dolunay, Necati: *Çankırıkapı hafriyatı* 212
Dolunay, Necati: *Maraş ve civarı buluntuları* . . 219
Emre, Ahmet Cevat: *Dil dâvamızın morfolojik ispatı üzerine.* 178
Emre, Ahmet Cevat: *Eski Türk yazısının Sumer yazısı ile menşe birliği.* 612
Erzen, Dr. Afif: *Ankaralı Gayus Yulius Severus'un kitabeleri ve Anadoluların Roma İmparatorluğu üzerindeki nüfuzları.* 625
Fındıkoğlu, Prof. Dr. Z.: *Türk iktisadî tefekkür tarihi ve Mehmed Şerif* 260

Gökay, Ord. Prof. Dr. Fahreddin Kerim: *Ruh hekimliği sahasında Türklerin çalışmaları.* . . . 103
Gökay, Ord. Prof. Dr. Fahreddin Kerim: *Tarih araştırmalarında karakterolojinin yeri.* . . . 269
Gökbilgin, Doç. Tayyib: *Rumeli'nin iskânında ve Türkleşmesinde Yürükler.* 648
Göker, Ord. Prof. Muzaffer: *Türk Tarih Kurumu'nun altı yıllık çalışmaları.* 14
Göker, Ord. Prof. Muzaffer: *Cezayir'in işgali ve Mehmed Ali* 505
Günaltay, Ord. Prof. Şemseddin: *Açış nutku* . 1
Güterbock, Prof. Dr.: *Kumarbi efsanesinin Etice telifi.* 380
Haspels, Prof. Dr. C. H. Emilie: *Frigya'da Midas'ın şehrinde yapılan kazılar.* 535
İnalcık, Dr. Halil: *Kırım Hanlığı'nın Osmanlı himayesi altına girmesi meselesi* 478
İnan, Prof. Abdülkadir: *Şeybanî Han'ın Maverâünnehr'i istilâsında ideoloji meselesi.* 647
İnan, Dr. Âfet: *Türk Tarih Kurumu'nun 1937'den 1943'e kadar arkeolojik çalışmaları* 33
Kansu, Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz: *Nutuk* 12
Kansu, Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz: *İnsan ve medeniyet tekâmül tarihinde Anadolu'nun yeri* . . 306
Karal, Prof. Enver Ziya: *Osmanlı imparatorluğunda ilk nüfus sayımı.* 589
Kınal, Dr. Füruzan: *Amarna mektupları üzerinde yeni araştırmalar.* 73
Koşay, Dr. Hâmit Zübeyr: *Karaz sondajı* . . . 165
Koşay, Dr. Hâmit Zübeyr: *Alaca-Höyük hafriyatının son safhası* 169
Kökten, Kılıç: *Kars'ın tarih öncesi* 194
Köprülü, Ord. Prof. M. Fuat: *Akdeniz ticareti ve Türkler* 155
Kraus, Dr. F. R.: *İstanbul çivi yazılı tablet kolleksiyonu, bir tarih arşivi.* 634

Kurat, Prof. Dr. Akdes Nimet : *Avrupa arşivleri ve kütüphânelerinde tarihimizi ilgilendiren bazı vesikalar ve kaynaklar.* 661
Landsberger, Ord. Prof. : *Son Babil kıralı Nabonid'in Ankara Müzesindeki kitabesi* 570
Mansel, Dr. Arif Müfid : *Mudanya mezarı.* 612
Ogan, Aziz : *Region-Küçükçekmece hafriyatı ve Region sarayı.* 537
Ogan, Dr. Jale : *Yunan Devrinde küçük Asya san'atı.* 83
Ongunsu, Ord. Prof. Hâmit : *Nutuk* 10
Ongunsu, Nihal : *Urfa'nın Siverek kazasında Taşlıköy'de bulunan iki stel* (Krş. s. 587). 688
Oral, Zeki : *Malatya kitabeleri ve tarihi* 434
Otto, Dr. Katharina: *Osmanlı devrinin duvar kaplaması* 229
Öz, Tahsin: *Türk kumaş tarihi üzerinde araştırmalar.* 556
Özgüç, Dr. Tahsin: *Samsun hafriyatının 1941—1942 yılı neticeleri* 393
Ruben, Prof. Dr. W.: *Bir Uygur filozofu hakkında.* 314
Runciman, Prof. The Hon.: *Deniz kuvvetinin Orta Çağ tarihindeki rolü* 156
Sayme, Prof. Ronald: *Torosların muntazam işgali* 570
Selen, Prof. Dr. H. Sadi: *16. ve 17. yüzyıllarda Anadolu'nun köy ve küçük şehir hayatı* 590
Şenyürek, Dr. Muzaffer Süleyman: *En eski Anadolu halkının kraniyolojik tetkiki.* 204
Tekiner, Efdalettin: *Tarihimizde noksanlar nasıl tamamlanabilir?* 460
Toğan, Prof. Zeki Velidi: *Reşîdüddin'in hayatı ve eserleri* 434
Tosun, Mebrure Osman: *Mezopotamya'da boğa kültü* 65
Tukin, Doç. Dr. Cemal: *Yakın tarihimizde resmî hafta tatili* 648
Tuna, Doç. Orhan: *Türkiye'de ilk tercüme iktisat tarihi* 700

Turan, Dr. Osman: *Selçuk vakfiyelerinin tarihî ehemmiyeti* 647
Turfan, Kemal: *Eski Anadolu kronolojisi üzerinde yeni araştırmalar* 420
Uluçay, Çağatay: *Kara Osman-oğullarına ait düşünceler* 243
Uludağ, Dr. Osman Şevki: *Türk kadınlarının hekimliği* 441
Unat, Faik Reşit: *Kırımın Osmanlı idaresinden çıktığı günlere ait bir vesika: Necati efendi Sefaretnâme veya Sergüzeştnâmesi* 367
Uzunçarşılı, Ord. Prof. İsmail Hakkı: *XII. ve XIII. asırlarda Anadolu'daki fikir hareketleri ile içtimaî müesseselere bir bakış* 287
Ünver, Prof. Dr. A. Süheyl: *Artıklılar kütüphâneleri hakkında yeni tetkikler* 221
Ünver, Prof. Dr. A. Süheyl: *Selçuklular zamanında kütüphâneler ve bazı mülâhazalar* 642
Veldet, Prof. Dr. Hıfzı: *Hukukta tarihcilik ve Türk medenî hukukunun millîleştirilmesi* (Krş. s. 352). . 677
Yalgın, Ali Rıza: *Uludağ çevresinde Türk damgaları.* 426
Yınanç, Prof. Mükrimin: *Anadolu Selçukluları tarihine ait bazı kaynaklar* 95
Yınanç, Prof, Mükrimin Halil: *Anadolu Selçukluları tarihine umumî bir bakış* 589
Yöntem, Prof. Ali Canib: *Nedim'in hayatı ve çağdaşlarının üstündeki tesirleri* 109
Yücel, Hasan-Âlî: *Nutuk.* 6

KONGRE ÇALIŞMALARININ ÖZETİ

Türk Tarih Kurumu, İkinci Türk Tarih Kongresi'nin 1937 Eylûlünde İstanbul'da toplandığı tarihten altı yıl sonra Ankara'da 15 Kasım 1943 Pazartesi günü Üçüncü Türk Tarih Kongresi'ni toplantıya çağırdı. Türk Tarih Kongreleri Türk kültür hayatında büyük bir dönüm noktasının remzidir. Atatürk, Türk milletini büyük inkılâplariyle çağdaş milletlerin kültür seviyesine yükseltirken, ona engin mazisini tetkik etmek ve dünyada pek az millete nasip olan zengin ve şeref dolu tarihini yeni metodlarla yeniden yazmak ilhamını da verdi; Türk Tarih Kurumu bu ilhamla doğdu. Türk Tarih Kongreleri ise Türk ilminin tarih sahasında elde ettiği başarıları ilim âlemine tanıtma imkânlarını vermektedir.

Üçüncü Türk Tarih Kongresi'nin bu kadar uzun bir fâsıladan sonra toplanmasının en başlı sebebi, ikinci dünya savaşıdır. Türk Tarih Kurumu'nun çalışmaları, gittikçe milletlerarası bir önem kazanmakta olduğundan, tarih kongrelerine milletlerarası büyük ilim adamlarının da çağırılması, ikinci kongre ile, bir gelenek haline gelmişti. Dünyayı kasıp kavuran harp fırtınası içinde, buna imkân bulunamadığından, kongrenin toplanması da gecikiyordu. Fakat, tarih çalışmalariyle yakından ilgilenmekte olan Kurumun koruyucu başkanı İsmet İnönü, kongrenin daha fazla gecikmesini muvafık bulmadılar ve Türk Tarih Kurumu'na, üçüncü kongrenin 1943 yılı içinde toplanması direktifini verdiler.

Kongrenin hazırlıkları :

III. Türk Tarih Kongresi'nin hazırlıklarına 1943 yılının ilk aylarında başlandı. İlgili ilim adamlarına ve Kurum üyelerine mektuplar yazılarak kongre için tebliğler istendi. İlim adamlarımız bu dâvete ümidin üstünde bir ilgi gösterdiler. Tebliğ gönderenler arasında bilhassa Cumhuriyet devrinin yetiştirdiği genç unsurlar büyük çoğunluğu teşkil ediyordu. Bu, çok sevinilecek bir netice idi. Daha beş altı yıl öncesine

kadar, bilhassa eski tarih üzerinde çalışanlarımız pek az olduğu halde, kongrede eski tarihin orijinal kaynaklarından faydalanarak tebliğ hazırlamış gençler pek çoktu. Sümerceyi, Akatçayı, Eticeyi öğrenmiş, çivi yazılı vesikaları okuyarak bunlardan tarih ilmine yeni malzeme toplamış, memleket müzelerindeki eserleri tetkik ederek ilim için yeni neticeler çıkarmış gençler, kongreye ciddî, metodlu tezler gönderdiler.

Türk Tarih Kurumu sergisi :

Kongre münasebetiyle, Türk Tarih Kurumu'nun 13 yıllık çalışmalarının mahiyetini belirten bir sergi de tertip edildi. Fakültenin müze salonunda, mütehassıslarımızın büyük bir başarı ile hazırladıkları bu sergide, Kurumun kazılarından çıkan eserler ile, diğer çalışmalarından bazı örnekler gösterildi. Kongreden sonra bir ay daha açık kalan sergi, okullarımız ve halkımız tarafından da alâka ile gezildi ve beğenildi.

Kongrenin toplanması :

Kongre 15 Kasım 1943 Pazartesi günü saat 10 da Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesinin büyük konferans salonunda Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün yüksek huzurlariyle, Büyük Millet Meclisi Reisi, Başvekil, Vekiller, C. H. Partisi Genel Sekreteri ve bine yakın davetlinin iştirakiyle Türk Tarih Kurumu Başkanı Profesör Şemseddin Günaltay tarafından açıldı.

İstiklâl marşı ile Bay Şemseddin Günaltay'ın tarih çalışmalarının mahiyeti ve tarih tezinin önemi hakkındaki hitabelerinden sonra, kongre başkanlığına seçilen Maarif Vekili Bay Hasan-Âli Yücel Tarih Kurumu'nun nasıl bir ihtiyaçtan doğmuş olduğunu ve yeni tarih çalışmalarının maarif yönünden sağladığı faydaları izah eden güzel bir nutuk söylediler.

Maarif Vekilinin nutkundan sonra, kongre başkanlık divanı seçildi ve müteakiben İstanbul Üniversitesi adına Edebiyat Fakültesi Dekanı Profesör Hamit Ongunsu, Ankara Üniversitesi adına Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dekanı Profesör Şevket Aziz Kansu ve Türk Dil Kurumu adına Kurum Genel Sekreteri İbrahim Necmi Dilmen birer söylevle kongreye başarılar dilediler. Bundan sonra, Türk Tarih Kurumu Genel Sekreteri Profesör Muzaffer Göker Kurumun altı

yıllık çalışmaları hakkındaki raporu, Asbaşkan Bayan Âfet İnan da arkeoloji sahasında yapılan çalışmalar hakkındaki raporunu okudular.

Saat 12,45'te kongrenin ilk umumî toplantısı sona ermiş ve saat 13'te Cumhur Başkanımız Türk Tarih Kurumu sergisini açmışlar ve sergiyi büyük bir ilgi ile gezerek mütehassıslardan izahat almışlar, takdirlerini beyan buyurmuşlardır. Aynı gün saat beşte Maarif Vekili Bay Hasan-Âli Yücel kongre âzalarına bir çay ziyafeti vermiştir.

Kongrenin çalışmaları:

Kongre üç büyük seksiyona ayrılmış bulunuyordu. A seksiyonu preistorya, arkeoloji, antropoloji ve Eski-çağa; B seksiyonu Orta-çağa; C seksiyonu da Yeni ve Yakın-çağlara ait tebliğlere tahsis edilmişti. Bundan başka her gün umumî hey'et toplantıları yapılmakta ve burada da umumî mahiyetteki tebliğler okunmakta idi. Gerek seksiyon toplantıları ve gerekse umumî toplantılar ilgililer tarafından dikkatle takip edilmiş ve seksiyonlarda bir çok mevzular üzerinde ilmî münakaşalar yapılmıştır. Kongre, beş gün öğleden evvel ve öğleden sonra toplanılmak suretiyle sürekli çalışarak, 19 Kasım 1943 Cuma günü saat 18,30'da Başkan Maarif Vekili Bay Hasan-Âli Yücel'in bir söyleviyle çalışmalarına son vermiştir. Sayın Cumhur Başkanımız kongrenin son günü de umumî hey'et toplantısına şeref vererek çalışmaları yakından tâkip buyurmuşlardır.

20 İkinciteşrin Cumartesi günü, Ankara içinde, gezintilere ayrılmıştır. Kongre üyeleri sabah dokuzda Çankırıkapı'daki Roma hamamı hafriyat yerinde toplanmışlar, burada hafriyat hey'etinden Arkeolog Necati Dolunay'ın verdiği izahatı dinledikten sonra sırasiyle Hacı Bayram'daki Ankara Mâbedi, Mahmut Paşa Hanı, şimdi Eti müzesi olan eski Bedestan ve Kaleyi gezmişlerdir. Bu suretle Kongre 20 Kasımda fi'len kapanmıştır.

Cumhur Başkanı İnönü ve Başbakan Şükrü Saraçoğlu Kongrenin ilk genel toplantısında

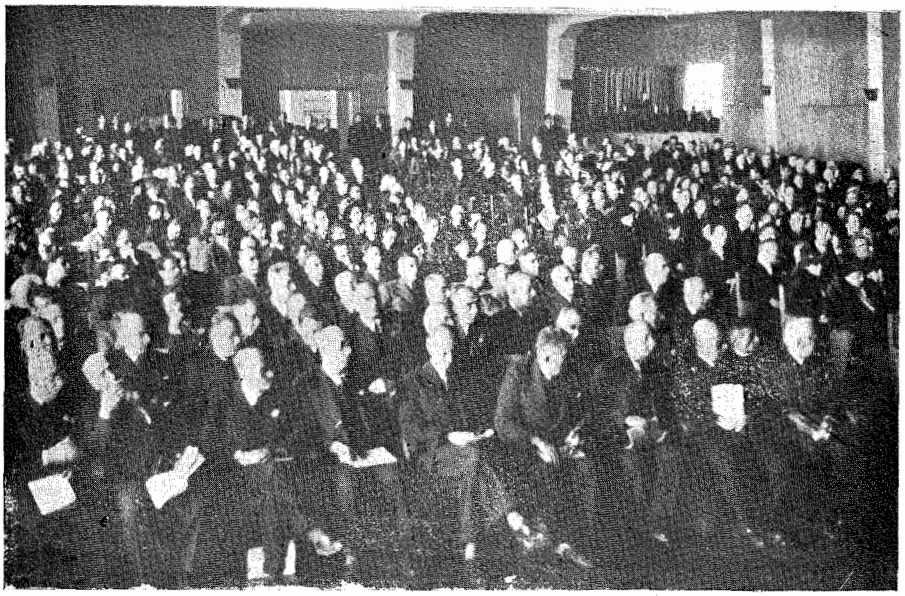

III. T. T. Kongresinin ilk genel toplantısı

Kongre üyeleri Çankırıkapı kazı yerinde

Kongre üyeleri Kurşunlu Handa

III. T. T. Kongresinin toplandığı Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi

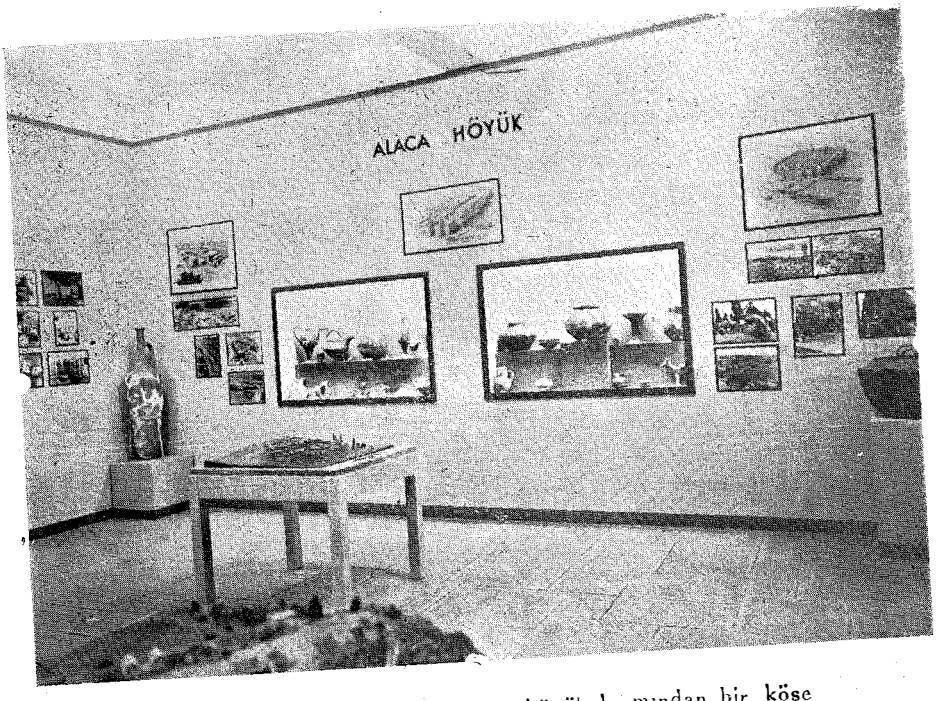

T. T. Kurumu sergisinde Alaca höyük kısmından bir köşe

BİRİNCİ GÜN

15 SONTEŞRİN 1943, PAZARTESİ

Umumî Hey'et

Açılma saati 10,,30

Türk Tarih Kurumu Başkanı Ord. Prof. ŞEMSEDDİN GÜNALTAY'ın açış nutku :

Büyük Cumhurreisimiz,
Sayın dinleyiciler;

Bugün engin olduğu kadar da derin ve gerekli bir ihtiyacı karşılamak için kurulmuş olan Türk Tarih Kurumu'nun, üçüncü kongresini açıyoruz. Söze başlarken, Kurum adına muhterem davetlilerle kongre heyetini derin saygı ve sevgiyle selâmlamakla şeref duymaktayım.

Sayın dinleyiciler,

Tarih, bir zamanlar sanıldığı gibi birbirleriyle ilişiği olmıyan veya tabiat üstü tesirlerle zaman zaman vücut bulan olaylar yığınından ibaret değildir. Prağmatik tarih, yerini artık genetik tarihe bırakmıştır.

Bugün kesin olarak biliyoruz ki, milletlerin hayatında gelişigüzel ve kendi kendine olmuş tek hâdise yoktur. Olan her şey, gizli veya açık sebeplerle kendinden evvelki olaylara bağlı ve onların neticeleridir. Nasıl ki bu hâdiseler de kendilerinden sonraki tarih oluşlarını yaratacaktır. Böyle olduğuna göre, bugünü kavramak, yarını sezebilmek için, dünü bilmek ne kadar lâzımsa, dünü anlamak için de daha evvelki zamanları aydınlatmak o kadar gereklidir. Bu itibarla tarihe milletlerin mukadderat levhası nazariyle bakabiliriz.

Fakat, tarih sade bir mukadderat levhası da değildir. Tarih aynı zamanda bir milletin yaşayış savaşında varlığını

korumak, gelişmesini sağlamak, yükselmesini emniyet altına almak için muhtaç olduğu heyecan ve enerjinin bitip tükenmiyen kaynağıdır. Fertler, göğüslerini kabartan öğünme ve didinme kudretini, milletler talihin değişikliklerine karşı göğüs germek ve çarpışmak kuvvetini bu kaynaktan içerler.

Tarih ve dil, biri millî heyecan ve enerji kaynağı, diğeri bu heyecanı, o enerjiyi başkalarına aşılıyan, yayan ve onları şahlandıran kutsal araç. O kaynak temizlenip berraklaştırılmadıkça, bu araç ferdî duyguları millî seslerle ifade etmedikçe, yaratıcı olamazlar, cemaatlerde kollektif ruhu uyandıramaz, yığınlarda millî vicdanı coşturamazlar. Millî kültür, gelişme ve serpilme hızını ancak millî tarihten, millî edebiyattan alır.

Türk tarihi, kaynağı geçmişin karanlıklarına gömülen, uzak ve çok uzak zamanlardan beri durmadan akan, devamlı bir oluştur. Bu sürekli oluş ve ilerleyişte birbirlerini olgunlaştıran olaylar, birbirlerini doğuran devirler, teker teker ve sırasiyle aydınlatılmadıkça, Türk'ün ulusal karakteri, gerçek yeteneği, hattâ bugünkü varlığının sırrı kavranılamıyacağı gibi, yarınki durumuna da bir yönet verilemez.

Türkler, geriye doğru gidildikçe mazisi derinleşen, yayılan, çok eski bir ırktır. Onun zaman ve mekânlara sığmıyan heybetli tarihi de eski kavimlerin hemen hepsini kucaklamaktadır. Denilebilir ki, Asya tarihi, baştanbaşa kahramanlıklarla dolu, Türk tarihidir. Türk tarihi olmaksızın Avrupa ve Afrika tarihlerinin seyrini takibetmek imkânsızdır. Geçmişin karanlık devirlerinden beri; asır asır, zaman olmuş ki eski dünyanın dört bucağında ancak Türk akıncılarının nal sesleri çınlamış, Huvang-hu kıyılarında, Sint ve Ganj boylarında, Fırat ve Tuna sahillerinde, Kızılırmak ve Sakarya kenarlarında, Nil Deltasında yalnız Türkün hâkim sesi duyulmuş, bütün bu ülkelerde, zaman zaman, yer yer Türk kültürünün büyük âbideleri kurulmuştur.

Fakat, bizde düne kadar tarihimizin bu önemi kavranmış değildi. Mazimiz ihmal ediliyor, tarihimize altı yüz senelik bir yaş verilmek veya biraz daha ileri gidilerek Selçuklulara kadar çıkılmak yeter görülüyordu. Ana kökümüz, şanlar ve zaferlerle dolu engin tarihimiz, bilinmiyor veya benimsenmiyordu.

Halbuki Türk tarihi önsüz geçmişten, sonsuz geleceğe doğru, bazan coşarak taşan, bazan dinerek inen, fakat, durma-

dan akan bir varlıktır. Osmanlı tarihi, Selçuk tarihi bir hep değil, bu varlık zincirinin halkaları, büyük Türk tarihinin, öğündüren başarılarla dolu, şanlı fakat muayyen safhalarıdır.

Irkımızın büyüklüğünü aydınlatan tarihimiz, bir bütün olarak alınmadıkça, millî enerji kaynağımızın payansızlığı kavranılmış, gerçek benliğimiz bulunmuş olmaz. Nasıl ki düne kadar böyle olmuştu.

Şimşek dehasiyle görüş ufkumuzu örten kara bulutları parçalıyan Büyük Ata, her noksanımız gibi bunu da sezdi. Türk Tarih Kurumu'nu yaratırken geniş bir program çizdi. Türk çocuklarına bu ufkun gerisinde gizlenen sonsuz ve engin tarihini, müstakil ve üstün bir millet olarak yaşamak için daima muhtaç olacağı heyecan ve enerji kaynağını belirtti.

İlmî metotlarla çalışmak suretiyle, fakat zekâları çemberliyen fikir kapitülâsyonlarından sıyrılarak, dimağları uyuşturan yabancı prejüjeleri parçalıyarak bu feyizli gür kaynağı meydana çıkarmayı Türk çocuklarına kutsal bir amaç olarak gösterdi.

Yolumuz işlenmemiş ve sarptı. Asırların yığdığı prejüjelerin tesirleri altında Türk'e hasbî düşman olan ve Türk tarihinin şan ve şerefle dolu sahifelerini karalamaktan zevk alan bir kısım müelliflerin saçtıkları çamurlar yolumuzu örtmekte, açtıkları çukurlar her adımda aşılmaz engeller halinde önümüzde belirmektedir.

Bunlar, Türk beşiğinden ve ırkından başlamak üzere, kasten yaptıkları tahriflerle millî tarihimize büsbütün başka bir sima vermiş, Türk'e ait şerefleri, başarıları, başkalarına maletmiş, milâttan iki üç bin sene önce Hazar ötesinden gelerek yakın şarkta insanlığın ilk medeniyet meşalesini yakan, Türkler gibi kafaları brakisefal, dilleri iltisaki kavimlerin gerçek milliyetlerini bir türlü itiraf etmek istememişlerdir.

Biz bugün, bütün bu tahrifleri vesikalara dayanarak düzeltmek, gaspedilen hak ve şerefleri kurtarmak, Türklükleri unutulan veya inkâr edilmek istenilen kavimlerin gerçek hüviyetlerini ilmî temellere dayanarak meydana çıkarmak, asırların mirası olan prejüjelerin yaptırdığı isnatları, iftiraları çürütmek, haksızlıkları düzeltmek gibi sayısız vazifeler karşısında bulunuyoruz. Bütün bunları yapabilmek için de önce hö-

yükleri kazarak, tümülüsleri oyarak, mezarları deşerek tarihten önceki zamanları aydınlatacak eserleri meydana çıkarmak; kitabeleri derliyerek, arşivleri didikliyerek, yabancı iller kütüphanelerinde tarihimizi ilgilendiren vesikaları toplıyarak, yazılı devirleri aydınlatmak gerekmektedir. Büyük Türk tarihinin açıklanması için önceden bütün bunların gerçekleştirilmeleri icabetmektedir. Görülüyor ki yapılacak işler önemli ve çeşitli, aşılacak yollar uzun ve dikenlidir. Fakat Türk çocukları Atalarının gösterdiği amaca erişmek için bu gibi müşküller karşısında yılmamış ve yılmıyacaklardır. Çünkü gelecek nesillere örnek olacak muazzam başarıları, emsalsiz inkılâpları, Atatürk'le beraber yaratan ve düzenliyen, savaşta, inkılâpta, kuruculukta onun asîl arkadaşı, mefkûre ve mesai yoldaşı büyük Türk, İsmet İnönü başlarında bulunuyor.

Millî Şefimiz, Atamızın gösterdiği aynı sevgi ve ilgi ile Kurumumuzu koruyor, feyizli irşatlariyle yolumuzu aydınlatıyor, şevkımizi, cesaretimizi hızlandırıyor. Onun yüksek direktifleriyledir ki Kurumumuz genel çalışma programını plânlaştırmış, hafriyat işlerine düzen vermiş, yurdun birçok yerlerinde yeniden araştırmalar yapmıştır. İmparatorluk devrinde bu hafriyat yabancılar tarafından yapılır, bulunan eşyanın en kıymetlileri, başka illere aşırılırdı. Bugün, bilgin Türk arkeologlarının çıkardıkları eserler, millî müzelerimizi zenginleştirmekte, ilim dünyasına da yeni tetkik konuları vermektedir.

Bunlar arasında *Trakya*'da çıkarılan gümüş kupalar gibi, bir devir kültürünü belirten değerde emsalsiz eserler vardır. Anayurdun göbeğinde *Alacahöyük*'ten çıkarılan eski atalarımızın kıymet biçilemiyen medeniyet eserleri ise dünya bilginlerine yepyeni bir tetkik ufku açmıştır. Romalılardan, Yunanlılardan, asırlar ve asırlarca önceki devirlere ait olan bu medeniyet eserlerini meydana çıkararak, yalnız kendi tarihimize değil, müşterek insanlık bilgisine de hizmet etmiş olmakla derin haz duymaktayız. Neşriyatımızın dünya ilim âleminde kazandığı önem, son zamanlarda bir kısım âlimlerin Türk tarihi hakkındaki telâkkilerinde eskiye nispetle görülen esaslı değişiklik, çalışmalarımızın müspet alanda verimini göstermekte, gayretimizi bir kat daha artırmaktadır.

Büyük Millî Şefimiz,

Emsalsiz ve engin görüşünüzle, bu cehennem dünyası ortasında, başta, yurdumuzu yıkıcı kasırgalardan koruyacak tedbirleri almak, Türk köylüsünü aydınlatmak, donatım araçlariyle cihazlandırmak ve yükseltmek, Türk çocuklarını teknik bilgiyle üstün bir millet evlâtları seviyesine çıkarmak gibi büyük amaçlar bulunmak üzere, gece gündüz sizi yoran bin bir türlü büyük memleket işleri arasında, millî kültür yolunda çalışan Kurumumuza, bu kadar geniş nispette bağışladığınız ilgi ve sevgiye karşı, huzurunuzda eğilerek, sonsuz minnetlerimizin arzına müsaadelerinizi dilerim.

Aziz Atamız,

Mânevi varlığın müsterih olsun. Tahakkukunu o kadar heyecanla özlediğin idealleri, asîl ülkü arkadaşın Büyük Şefimiz, bugün birer birer gerçekleştirmektedir.

Mesaimizi ilerletmek ve kolaylaştırmak hususunda daima koruyucu yardımlarını esirgemiyen Sayın Şükrü Saracoğlu Hükûmetine de şükranlarımızı sunmakla gerekli bir ödevi yerine getirmiş oluyorum.

Sayın dinleyiciler,

Kurumumuz, biraz evvel arz ettiğim amaca erişmek için bir taraftan geniş kültürlü genç bilginleri sinesinde toplarken, diğer taraftan da ileride mesaisine katılabilecek yetkide millî duygu ve bilgileri kuvvetli, çalışma azimleri belli olan seçkin gençlerin yetişmelerini temin edecek tedbirler almaktadır. Kurumun türlü alanlardaki çalışmalarına yardımlarını esirgemiyen Sayın Maarif Vekilimizin bu hususta da gösterdikleri yardımı şükranla anmağı borç bilirim.

Kurumun, geçen kongreden beri, türlü alanlardaki çalışmalarını hulâsa eden rapor Umumi Kâtip, hafriyat raporu da Asbaşkan taraflarından yüksek heyetinize arz edileceği gibi bu mesai verimlerinin örnekleriyle ilmî neşriyatımız da hazırlanan sergide tetkik nazarlarınıza arz edilmiştir. Sergiyi ziyaretle bize şeref vermenizi dilerim.

Kongrenin muhterem üyeleri,

Üçüncü Türk Tarih Kongresinde seçkin bilginlerin türlü konulara ait tezlerini dinliyeceksiniz. Sayısı sekseni aşan bu tezlerin hepsinin umumî heyete arzına tabiî imkân yoktur. Bun-

lardan konuları itibariyle sırf ihtısasa taallûk edenler, ait oldukları seksiyonlara arz edileceklerdir. Hangilerinin hangi seksiyonda ve ne zaman okunacağı, dağıtılan programda ayrı ayrı gösterilmişlerdir. Konularla ilgilenen zatlar, istedikleri seksiyonların toplantılarına katılabilirler.

Sayın dinleyicilerim,

İnsanlık tarihinde görülmemiş haileler yaratan Büyük Harb, Üçüncü Türk Tarih Kongresi'nin geniş nispette arsıulusal bir mahiyet almasına mâni oldu. Fakat bu durum içinde de memleketimizde bulunan muhtelif milletlere mensup âlimleri aramızda görmekle bahtiyarız.

Sayın dinleyicilerim,

Sözlerime son vermeden önce, ebediyen aramızdan ayrılmış olan Kurumumuz başkanlarından Samih Rifat, Yusuf Akçura, Halil Ethem Eldem, Umumî Kâtip Dr. Reşit Galip ile üyelerimizden Ahmet Ağaoğlu, Ahmet Refik, Vâsıf Çınar, Necip Âsım, muallim Cevdet ve Hasan Fehmi Turgal'ın aziz hâtıralarını hürmet ve rahmetle yâd ederim.

Sağlık durumu yüzünden başkanlığımızdan ayrılmış olan Bolu Mebusu kıymetli arkadaşımız Hasan Cemil Çambel'e de esenlikler diler, verimli hizmetlerini saygı ve şükranla anmayı bir ödev bilirim. Sözlerimi bitirirken Üçüncü Türk Tarih Kongresi çalışmalarının, tarihî hakikatlerin bir kat daha aydınlanmasına yardım edeceği kanaatiyle kongreye candan başarılar dilerim.

Kongre Başkanı Maarif Vekili HASAN-ÂLÎ YÜCEL'in nutku :

Büyük Reisicumhurumuz,

Kongrenin sayın üyeleri;

Üçüncü Kongresini açtığımız Türk Tarih Kurumu'nu düşünen, kuran, koruyan Ulu Atatürk'ü derin saygı ve sevgiyle anarım.

Arkadaşlarım;

Atatürk'ün Türk milletine kutsal ve kıymettar yadigârları

az değildir. Fakat bunlar arasında medeniyet ve millet anlayışı, bize ölümünden sonra kalan ana fikir miraslarındandır ki, dil ve tarih dâvaları bu fikirlerden çıkmıştır. Faniliğe, beşer eserleri içerisinde fikir kadar göğüs gerip dayanan yok denilse yeridir. Onun için, dil ve tarih inkılâplarını bu bakımdan da beyinlerimize ve yüreklerimize sindirmekle, Ebedî Önder'e karşı en büyük vazifelerimizi yapmakta olduğumuza inanıyoruz.

Çok kereler büyük fikirler, tersine istikamette olan düşüncelere tepki halinde doğmuşturlar. Türk Milletinin oluş ve yürüyüşü hakkında köklü kanaat olarak nesillere aşılanan ve hemen son yüz seneyi dolduran düşünüşte, tarih tezinin bu düşünüşe tepki oluşu, gören gözler için karanlık değildir. Arka arkaya birkaç nesle geniş mânasında tarih hocalığı etmiş ve kültür hayatımızda temiz bir ad bırakmış olmasına rağmen, Türk Milletini anlayışta hakikatten ne derece uzak olduğu şimdi tekrar edeceğim sözlerinden anlaşılacak olan Abdurrahman Şeref merhum, şunları söylemekten çekinmiyor: "Avrupayı garka-i hun eden Hunlar ve ilâyevmina muhafaza-i milliyet eden Macarlar ve Bulgarlar, kabail-i Turaniyeden idi. Fakat Türkler faaliyet-i maddiyeleri raddesinde faaliyet-i zihniye göstememiş idiler. Çünki ihtiraat-ı fikriye ve terakkiyat-ı medeniyeleri hakkında tarihte hiçbir eser yoktur. Garben medeniyet-i İslâmiyenin ve şarkan Çin medeniyetinin pek kolay mahkûmu olmaları da bundan nâşidir.„

Çin tarihlerinde ve Asya'nın hemen her yerinde görülen izler, Zübdetülkısas müellifinden daha canlı olarak hâlâ mevcut iken, İslâm medeniyeti dediğimiz medeniyetin bütün belkemiğini bilimde, fikirde ve sanatta Türkler teşkil etmişken, bütün bunların delilleri ise kolayca ortaya konulabilir halde iken, Türkleri sadece döğüşken bir ırk olarak göstermekteki hata, Abdurrahman Şeref merhuma has değildi. İşte genç subaylık yaşından Başkumandanlığına kadar, Türk denilen ve medeniyetsizlikle itham edilen bu varlığın özü ile arasız temasta bulunan Atatürk, savaş meydanlarında ve her türlü işin başında yüksek kabiliyetini gördüğü bu insanlar hakkında, kendi görüşleriyle biraz önce nümunesini verdiğim söyleyişler arasındaki tezadı dimağında barıştıramadı. Gözü ile gördüğü hakikatı, ilim denilen otoritenin ters söylemesini asla kabul et-

medi. Okullarda okunan tarih kitaplariyle garplı müelliflerin eserlerini bizzat incelemeye başlaması, bu konuda dimağında burkulan soru işaretini çözmek içindi. Denilebilir ki tarih tezi Atatürk'ün zekâsında, doğrudan doğruya tanıdığı Türk Milletinin özünden doğmuştur.

Orta Asya'yı kaynak ve bugünkü Türkiye'yi öz yurt alan tarih tezi, Cumhuriyet nesillerine, ilk ağızda, yanlışları silen bir hakikat ışığı getirdi. Türkler dövüşkendir, fakat yaşamak için döğüşürler ve bunu yapabilmek için de medenî vasıtaları ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde yaratır ve bunları kullanmaya muktedir olurlar. Kitaplara müracaat etmeden, kitaplara da esas olan hayata bakacak olursak, bu dâvanın doğruluğuna en büyük delil Cumhuriyetin 15 gün önce tamamladığımız yirmi yılındaki medeniyet eserleridir. Kaldı ki bilimin objektifliği arkasına saklanarak en geniş şekilde öznel duygulara kapılan bir kısım bilginlerin yanlış geleneğine tutulmamış garplı fikir adamları içerisinde, dâvamızdan önce ve sonra, bize kuvvet verecek ve doğru yolda olduğumuzu gösterecek delilleri ortaya koyanlar da vardır.

Tarih tezinin, bilim bakımından, milletler arası değerine böylece dokunduktan sonra onun, Cumhuriyet nesillerini kendi öz varlıkları üstünde düşündürmesini, bir önemli nokta olarak mülâhaza edebiliriz. Tarih, milletlere, insanlığın, tek varlık olduğunu gösterir ve o varlık içerisinde her milletin-kararınca ve kadrince- bir vazife almış bulunduğuna işaret eder. Onun için, millî birlikler ve insanlık içinde, yüksek ülküde beraberlikler, tarih bilgisinden çıkar. Biz Atatürk'ün ölümünden sonra millî ülkümüzün insanlaşmış bir sembolü olarak Şefimiz İnönü'nün etrafında bu duygu ile toplandık. Millî birliği yalnız bugünün müşterek hisleri halinde görmek, hatadır. Çünki millî birlik dediğimiz kavram, muayyen bir zamana münhasır, statik, durucu bir kavram değildir. Millî birlik, en eski geçmişlerden bugüne kadar gelen ve bugünden ileri zamanlara atlıyan canlı, hareketli, dinamik bir fikirdir. Tarih olmaksızın ve tarihe bakış da bir kaynaktan çıkmaksızın bu birliği ne duymaya, ne anlamaya imkân vardır. Tarih tezi ile yalnız kendi tarihimize bakmış olsaydık, bu anlayışa yükselemezdik. Biz, bütün dünya olaylarını bitaraf olmanın en üstün

imkânı ile görüp gösteriyoruz. Nakilciliğin her medenî memleket biliminde iflâs ettiği bir devirde, ancak taş, yazı, yapı ve benzerleri kanıtlara dikkatimizi çevirerek, hakikatı bu yönden çıkarmayı istiyenlerden ayrı bir yol tutmuş olmuyoruz.

Tarih teziyle, geleneği kuvvetli bir doğmatizmden kurtulduk; tarih araştırmalarında tenkidci bir ruh kazanmış olduk. 1931 yılında Türk Tarih Kurumu'na yazdığı bir mektupta Atatürk şöyle diyor:

"Biz daima hakikat arıyan ve onu buldukça ve bulduğumuza kani oldukça söylemeğe cesaret gösteren insanlar olmalıyız.,,

Tarih Kurumu, toprakaltı araştırmalarında, ana kaynakların yayımında, arşiv incelemelerinde, kitabelerin tesbitinde, tarihî anıtların açılanmasında bu düsturu daima esas tutmuştur. Çünki tarih gibi öznel görüşe çok müsait olan bir bilim alanında, her kim tarafından söylenilmiş olursa olsun, her hangi bir anlatışa tenkidsiz hakikat diye bakmak, safderunluk olur. Bununla, şarklı ve garplı bütün bilginlere toptan itimat göstermiyoruz zannı hasıl olmasın. Bizim bilim anlayışımız, böyle toptan bir inkârcılığa müsait değildir. Kabulde ve redde, her zaman ihtiyatlı ve delil arayıcıyız. Sümer medeniyetinin, Turanlı bir medeniyet olduğu söylendiği zaman ona isyan eden bilginlere inanmıyorsak, bu inanmayışın mânası, ancak hakikat olmıyana inanmayıştır. Biz, tarih hakikatlarını yalnız işine gelenlerle görenlerden değiliz. Bir olay, yeter delillerle karşımıza çıktığı zaman, istemediğimiz bir vasıfta olsa bile, onu da kabule ve ifadeye cüret edecek haldeyiz. Türk Tarih Kurumu'nun her türlü yayınları, bu tarafsızlığın başlı kanıtlarıdır.

Arkadaşlarım,

Her yeniye, doğru da olsa, tepki duymak; tabiat kanunlarından birinin insanlıktaki tecellisinden başka bir şey değildir. Bilginlerin müdahenesinde cihanın harap olmasına en büyük sebebi görenlerden biri olarak arz ediyorum ki, hakikat bellenen bir fikre kaypaklık etmeden sadakatle verilmiş olan bir hayat, mukadderin en yüce mükâfatına ermiş sayılır. Tarih tezinin ışığı altında durmadan ve dönmeden çalışanları, bu mânevi mükâfatın sahipleri olarak tebcil ederim. Bu yolda

Kurumumuza ve dâvamıza derece derece emek vermiş olan eski Başkanımız Yusuf Akçura'yı, Asbaşkanlarımız Samih Rifat ve Halil Ethem Eldem'i, Umumi Kâtibimiz Reşit Galip'i, üyelerimiz Ahmet Refik, Ahmet Ağaoğlu, Vâsıf Çınar, Necip Âsım, Cevdet İnanç Alp, Hasan Fehmi Turgal'ı, aramızdan ayrılmış dâva arkadaşlarımız olarak, ben de hürmetle yâd ederim.

Sayın arkadaşlarım,

Okullarımız ve memleket kültürünü idare ile vazifelendirilmiş olan Maarif Vekilliği, Türk Tarih Kurumuna öğretim bakımından da minnet duymaktadır. Tarih meselelerinde fakültelerimizin seçkin bilginlerini de bağrına almış olan Türk Tarih Kurumu, bu konuda bizim en kıymetli desteğimizdir. Ona, bütün teşkilât ve imkânlarımızla candan yardımcı olmayı köklü ödevlerimizden sayıyoruz.

Bu vesile ile, beraber çalışmış ve çalışmakta olduğum Başkan arkadaşlarım Hasan Cemil Çambel ile Şemseddin Günaltay'a bize yardım ve işimizi kolaylaştıran ilgilerinden dolayı huzurunuzda teşekkür ederim.

Kongrenin değerli üyeleri,

Türk Tarih Kurumu, özlü vazifelerini başarırken, Atatürk'ün büyük halefi, Millî Sefimiz İnönü'nün yüksek koruyuculuğunu kendine feyizli bir kaynak bilmekte ve bulmaktadır. Kurumumuzun çalışmalariyle, her türlü yayınlariyle, tarihimizin her devrini açılayıcı eserlerin vücut bulmasiyle, gün gün alâkadar olan Millî Şefimize, bana bahşetmek lûtfunda bulunduğunuz sıfatımla ve sizin de özden duygularınıza tercüman olduğuma inanarak derin şükranlarımı, minnetlerimi sunarım.

Kongre, başarılı ve kutlu olsun.

İstanbul Üniversitesi adına Edebiyat Fakültesi Dekanı Ord. Prof. HÂMİT ONGUNSU'nun nutku:

Türk Tarih Kongreleri'nin mânasını ve tesirlerini yakından anlıyan ve görenler için, bu Üçüncü Tarih Kongresi'nin de toplanışını sevinç ve heyecanla karşılamamak kabil değildir. Bundan önceki her iki kongreye iştirak saadet ve zevkini

duymuş bir arkadaşınızım. Bugün de İstanbul Üniversitesi ve Edebiyat Fakültesi adına söz söylemek mevkiindeyim. Bu bahtiyarlıkla kongreyi İstanbul Üniversitesi adına büyük saygı ve ümitle selâmlamaya müsaadenizi dilerim.

Arkadaşlar, bilirsiniz, Birinci Tarih Kongresi, tarih olaylarının içinde en çok Türk Milletinin rolü üzerinde durmuş, bir bütün olan beşeriyet tarihinde Türkün yapıcılığını bilhassa göstermişti. Bu suretle Türk genci, kendisinin diğer milletler fertlerine eşitliğini hissetmiş, kendisini diğer milletlerden hak, vazife ve rol bakımından asla farklı görmiyen Türk Milleti de tarihin seyri içinde kendi yapıcılığını, medeniyet kuruculuğunu açıkça görmüş ve göstermiştir. Bu da Türk Milletinin ve Türk gencinin, geçmişte olduğu gibi, nefsine güvenini ve yapıcılıkta devam için çalışma heyecanını artırmıştır. Ebedî Şefin ve Birinci Kongre'nin elimize verdiği ışıkla okul tarihlerinde öğretim ve aykırı görüşleri ve anlayışları seçerek attık. Türk genci, kendi atalarının enerjisi ve ülküsü ile karşı karşıya getirilmiş oldu. Muhakkak ki bu ışık sonsuz hayatta Türk Milletinin yolunu daima aydınlatacaktır.

İkinci Tarih Kongresinde Türk tarihçilerini, yabancı tarihçilerle yanyana tarihin metotlu bilim yolunda yürür, araştırmalarının mahsullerini verir gördük. Ebedî Şef'le beraber ve ondan sonra her yapıcılık yolunda yorulmaz enerjisi, yanılmaz görüşü ve tükenmez şefkatiyle bize yol gösteren Millî Şefimiz, dün henüz çırak olan ve bugün olgun birer tarihçi olarak bu kürsüden söz söyliyen gençlerin, kendisinin bugün ve yarın için hazırladığı en geniş imkânlar sayesinde daha büyük verimler vadettiğini görüp inşirah duyacaktır, ümidindeyiz.

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinin bir uzvu sıfatiyle, bize her gün verilen imkânların en büyük ölçü derecesini bulduğunu pek yakından gördüğüm için burada İstanbul Üniversitesi adına ve tarih huzurunda, bunu yeni nesillere söylemeyi ve en büyük minnet ve şükran duygularımızı sunmayı bir borç bilirim. Bu borcumu ödemek şeref ve fırsatını kazandırdığı için de Tarih Kongresine şükranlarımı tekrarlarım.

Ankara Üniversitesi adına Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dekanı Ord. Prof. Dr. ŞEVKET AZİZ KANSU'nun nutku:

Büyük Millî Şefimiz,

Kongrenin sayın üyeleri,

Tarihin, yani insanlığın ve kıymetlerinin yaratıcılarından olan Türk Milletinin bir dünya görüşü vardır. Birinci ve İkinci Türk Tarih Kongreleri bu görüşü ifade ettiler. İkinci Kongre'nin toplandığı 1937 den beri altı yıl geçti. Medenî insanlık, beşerî ve büyük çapta olaylarla yeni bir devrin eşiğine ayak basıyor.

Millî iradesinin ve felsefesinin sembolü Büyük Millî Şefi'nin etrafında birleşen Türk Milleti, bugün, Üçüncü Türk Tarih Kongresi'ne tarihinin derinlik ve genişliğinden gelen millî ve insanî zenginlikleri ve irade kaynakları üzerine bir kere daha uyanık ve şuurlu eğilecek ve yarın için hız alacaktır.

Türk Tarih Kongreleri, müzakereleri ve sergileriyle mürebbi ve münebbih rollerini oynamakta devam ediyorlar. Medeniyet tarihinde yapıcı, sanatkâr ve maya bir unsur olan Türk ruhunun ifadesi olmak bakımından Üçüncü Türk Tarih Kongresine, Ankara Üniversitesi adına başarılar diliyorum. Sayın Kongre üyelerini hürmetle selâmlarım.

Türk Dil Kurumu adına Genel Sekreter Burdur Mebusu İBRAHİM NECMİ DİLMEN'in nutku:

Yüce Ulusal Önderimiz,

Sayın arkadaşlarım,

Üçüncü Tarih Kongresi'nin açılışını, Türk Tarih Kurumu'nun kardeşi olan Türk Dil Kurumu adına kutlamakla seviniyorum.

Türk kültür kalkınması, tarih ve dil üzerindeki devrim hamleleriyle kendini göstermiştir. Bundan dolayıdır ki, Cumhuriyet devrinde tarih ve dil hareketleri, hep birbirinin ardınca ve birbirini tamamlıyarak yürümüştür.

Tarih bilgilerinin kaynakları arasında dil belgeleri belki en önemli yeri tutar. Hele tarihin eski ve uzak devirlerindeki

yaşayışlar üzerine edinilen bilgiler, ancak o devirlerden kalmış dil varlıkları üzerine dayanmaktadır. Nerede yazılı bir dil belgesi bulunursa, oranın tarihi aydınlanmış demektir. Hiyeroglifler çözülmeden eski Mısır'ın tarihi tanılamamıştı. Çin ve Hint medeniyetlerinin geçmişlerini ancak onların eski yazılariyle öğreniyoruz. Sümer ve Eti yazıları, Mezopotamya ile Ön Asya'nın eski tarihini aydınlattı.

Dilin geçmişini tanımakta da tarihin pek büyük bir rolü vardır. Bir dilin bugünkü durumu, nice yüz veya bin yıllardan beri sürüp gelen bir evrimde doğmuştur. O evrimi tanımak, o dili kullanan ulusun tarihini bilmekle olur.

Birbirlerini karşılıklı olarak ışıklandıran tarih ve dil, aynı zamanda da ulusal kültürün iki şahdamarıdır. Bir ulus varlığının damgaları, ülküde, gelenekte ve dilde birliktir. Ulusal gelenekler, tarih yoliyle tanılır. Gelenek ve dil birlikleri de ülkü birliğini doğurur.

Ulusçuluk, halkçılık, lâyiklik ve devrimcilik ilkeleriyle doğmuş olan Türkiye Cumhuriyeti, yepyeni ve ileri kültür ülküsünü yurdumuzda ancak tarih ve dil yollariyle kurabilirdi.

İşte bundan dolayıdır ki Büyük Kurtarıcı Atatürk, tarih ve dil devrimlerine en büyük önemi vermiş ve bu iki alandaki çalışmaları hep bir çizgi üzerinde yürütmüştü. Gene bundan dolayıdır ki kendi kutsal eliyle kurduğu Tarih ve Dil Kurumlarını her zaman birer öz evlâdı olarak tanımış, yaşadığı zamanda olduğu gibi, hayata gözlerini kapadığı günlerde de bu yavrularını hiç hatırdan çıkarmamıştı.

Yüce Ulusal Önderimiz, Sevgili Cumhur Başkanımız İnönü de, Türk kültürünün tarih ve dil yollariyle elde edeceği gelişimi daha ilk günlerinden beri göz önünde tutmuştur. Geçen yıl Dördüncü Dil Kurultayı'nın ve bugün Üçüncü Tarih Kongresi'nin yüce huzurları ve yüksek himayeleriyle şeref bulması bunu gösterir.

Yeryüzünün ateşler içinde yandığı bu korkunç savaş günlerinde, yurdumuzda bilim ve kültür işleriyle uğraşabilmemiz de gene Yüce Cumhur Başkanımızın ve Cumhuriyet Hükümetimizin yüksek uyanıklığı ile elde edilebilmiş bir nimettir.

Bütün Türklüğün ümitleri, etrafında toplanmış olan O Büyük Başın, bu ezici uğraşmalar arasında bile, tarih, dil,

kültür dâvaları üzerinde durması, bu işlerin ulusal varlığımızda ve yarınki ilerlemelerimizde ne büyük önemi olduğunu açık açık gösterir.

Bugün yurt ölçüsünde toplanan kongre ve kurultayların, yarınki barış dünyasında uluslararası bilim toplantıları şeklinde kurulacağını umuyoruz. O günlere erdiğimiz zaman, Türk tarihi ve Türk dili üzerindeki çalışmaların verimlerini bütün dünyaya tanıtmak en tatlı bir ödevimiz olacaktır.

Her günkü çalışma ateşi arasında belki genişliğini kolay ölçemediğimiz başarılar, başka yurtların bilginleri önüne serildiği zaman, bu kadar az zamanda ne geniş yol aldığımızı gösterecektir.

Kardeş Türk Tarih Kurumu'nun 1937 deki İkinci Kongresinden beri erdiği başarıları dinlerken, bu ümidin daha şimdiden göz önünde parladığını görmek sevinci yüreklerimizi doldurmuştur.

Sayın kongreyi bu duygularla selâmlar, değerli konuşmalardan büyük verimler elde edilmesini dilerim.

Ord. Prof. MUZAFFER GÖKER Türk Tarih kurumu Genel Sekreteri: **Türk Tarih Kurumu'nun altı yıllık çalışmaları.**

Sayın Kongre Üyeleri,

1937 eylûlünde İstanbul'da Dolmabahçe sarayında toplanmış olan İkinci Türk Tarih Kongresi'nden beri altı yıl geçti; o zamandan bugüne kadar devam eden çalışmalarımızın ana hatlarını yüksek heyetinize arz etmek için söz aldım; hafriyat işlerimiz ve bunlardan alınan neticeler hakkında arkadaşımız Bayan Âfet İnan etraflı izahat vereceği için raporumda bu işlere kısaca temas edilecektir.

Türk Tarih Kurumu'nun amacı, nizamnamemizde, "Türk tarihini tetkik ve elde edeceği neticeleri neşretmek„ suretinde tarif edilmiştir. Bu amaca varmak için kullanılacak vasıtalar, tutulacak yollar dahi yine nizamnamede şu suretle tebarüz ettirilmiştir:

a) Türk Tarihi membalarını araştırıp bastırmak,

b) Türk Tarihini aydınlatmaya yarıyacak vesaik ve malzemeyi elde etmek için icabeden yerlere taharri, hafir ve keşif heyetleri göndermek,

c) Türk Tarih Kurumu mesaisinin semerelerini her türlü yollarla neşre çalışmak,

d) Toplanıp ilmî müzakerelerde bulunmak.

Nizamnamenin gösterdiği amaca varmak için altı yıldan beri neler yapılmıştır; bunları gözden geçirelim:

A — Hafriyat:

Kurumumuz, kökleri binlerce yıllık bir maziye dayanan engin Türk tarihini ilmî usullerle yeniden incelemek ve yaymak isterken, toprakaltı ve topraküstü tarih vesikalariyle yazılı kaynakların meydana çıkarılmasına ve bunlardan ilim adamlarının kolayca istifade etmelerini temine, tabiatiyle büyük ehemmiyet vermektedir. Bu itibarla hafriyat işlerimiz çalışmalarımız arasında ön safı işgal eden bir mesai tarzıdır.

Hafriyatımızda göz önünde bulundurduğumuz bellibaşlı gayeler şunlardır:

1 — Sistemli bir surette Anadolu'nun paleolitik istasyonlarını araştırmak ve bu suretle memleketimizin tarih öncesi devirlerini aydınlatmak.

2 — Eski kültürlerin istikamet ve menşe meselelerini halledecek vesikaları meydana çıkarmak.

3 — Anadolu'da büyük bir devlet kurmuş olan Etilerin yayılış sahalarını ve geçit noktalarını tesbit etmek.

4 — En eski Anadolu kültürü ile Orta Asya, Mezopotamya, Ege havzası, Cenubî Rusya ve Şarkî Avrupa kültürleri arasındaki münasebetleri araştırmak.

5 — Ve nihayet binlerce yıldan beri birçok büyük medeniyetlere yerleşme sahası olan Anadolumuzun daha yakın tarihine ait belgeleri meydana çıkarmak.

Bir taraftan şu beş maddede tesbite çalıştığım gayelere uygun olarak memleket içinde çalışırken, diğer taraftan Türkün ana yurdu Orta Asya'da ve onun yayılmış ve üzerlerinde büyük medeniyetler kurmuş olduğu sahalarda, başkaları tarafından yapılmış hafriyat ve araştırmaların neticelerinden de âzamızın ve Türk ilim adamlarının istifadelerini temin maksadiyle

bu hafriyat ve araştırmalara ait raporları, etütleri, dilimize çevirmekteyiz. Bunlardan şimdiye kadar:

1 — R. Pumpelly'nin Anav hafriyatına ait iki ciltlik eseri,
2 — Solari: Etrüsk'lerin umumî ve hususî hayatları,
3 — Götze: Eski Şarkın medeniyet tarihi,
4 — Bittel: Boğazköy,
5 — Brandenstein: Etrüsklerin menşei,
6 — Felix Stähel'in: Küçük Asya Galatları tarihi,
7 — Hrozni: Ön Asya'nın en eski tarihi.

tercüme edilmiş olduğu gibi,

1 — G. Child'in Şarkın kablettarihi adlı eseri de dilimize çevrilmektedir.

Bayan Âfet İnan'ın raporunda bahsedilecek olan hafriyatlarımızın ilk kısa raporları Kurumumuzun üç ayda bir çıkarmakta olduğu Belleten'de neşredildikten sonra mufassal raporlar ayrıca basılmaktadır. Bugüne kadar neşrettiğimiz raporlar şunlardır:

Remzi Oğuz Arık: Alacahöyük hafriyatı 1935 raporu (türkçe ve fransızca)

Hâmit koşay: Alaca höyük hafriyatı 1936 raporu.

Şevket Aziz Kansu: Eti yokuşu hafriyatı raporu (türkçe ve fransızca)

Hâmit Koşay: Pazarlı hafriyat raporu (türkçe ve fransızca).

Bunlardan başka Trakya hafriyatlarımızın direktörü Dr. Arif Müfit Mansel'in "Trakya-Kırklareli kubbeli mezarları ve sahte kubbe ve kemer problemi„ adlı mühim monoğrafisini de neşretmiş bulunuyoruz.

Hafriyat raporlarımızdan basılmakta olanlar da şunlardır:

Hâmit Koşay: Alacahöyük hafriyatı 1936 raporu (almanca)
Hâmit Koşay: „ „ 1937-1939 raporu (türkçe fran.)
Hâmit Koşay: „ „ 1940-1941 „ „ „

Hafriyatlarımızdan elde edilen kültür malzemesinin pek küçük bir kısmiyle bu sahadaki çalışmalarımızın metotlarını sergimizde göreceksiniz. Kurumumuz, muhteşem şehir harabeleri ve zengin hazineler meydana çıkarmaktan ziyade, Anadolu'nun en eski kültürlerine ait belgeleri veren köyükler üzerinde çalışmayı maksadına daha uygun bulmaktadır.

B — Ana kaynaklar:

Türkler kadar geniş ülkelere yayılmış ve çeşitli milletlerle temasta bulunmuş pek az millet vardır. Bu itibarla tarihimizin yazılı ana kaynaklarını yalnız kendi dilimizdeki eserlerde değil, milletimizle asırlarca münasebette bulunmuş şark ve garp milletlerinin (Çin, Hint, İran, Arap, Bizans, Ermeni, Süryani, ve diğer şark ve garp milletleri) dillerinde de aramamız tabiîdir. Bu ana kaynaklar dilimize çevrilmeden ve bunlar kendi ilim adamlarımız tarafından sıkı tenkide tâbi tutularak incelenmeden, tarihimizi bütün vuzuhiyle görmeğe ve yazmağa imkân yoktur. Bu önemli ciheti göz önünde bulunduran Kurumumuz başka dillerde yazılmış olup türk tarihine ana kaynak olacak mahiyette eserleri sistemli bir şekilde dilimize çevirmekle işe başlamış bulunuyor.

Türk milletiyle tarihin en eski zamanlarından beri çok sıkı münasebette bulunan bir millet, Çin milletidir. Orta Asya Türklerine ait en mühim kayıtları Çin vakayinamelerinde ve Çince yazılmış diğer tarihî ve edebî eserlerde bulmaktayız. Şimdiye kadar garplı müelliflerin mahdut sayıdaki eserleri vasıtasiyle haberdar olduğumuz bu membaları, doğrudan doğruya Çince'den dilimize cevirmeyi daha uygun görerek, Tarih Fakültemizin Sinoloji Profesörü Bay Eberhard'dan bunu rica ettik. Ricamızı memnuniyetle kabul eden Sayın Profesör, büyük bir gayretle işe başladı ve şimdiye kadar bize şu eserleri tercüme ederek verdi:

1 — Çin'in şimal komşuları. (Bu eseri bastırdık ve neşrettik)
2 — Şarkî Çin Sülâlesi zamanında şimal komşuları.
3 — Hiyungnu'lar hakkında monografya.

Bunlardan başka Bay Eberhard yine Çin membalarına dayanarak "Eski Türk Kültür Tarihi Hakkında Araştırmalar„ adlı bir eser yazdı ve Kurumumuza tevdi etti. Diğer Çin annallerinin tercümesine sırasiyle devam edeceğiz.

Eski tarihimize ait yabancı kaynakların tercümesine devam ederken, âzamızın bu kaynaklardan istifade ederek vücuda getirdikleri eserleri de bastırmaktayız. Bu cümleden olmak üzere Başkanımız Profesör Şemseddin Günaltay'ın "Yakın Şark, Mezopotamya ve Sümerler„ adlı eseri Kurumumuz tarafından, "Uzak şark„ adlı eseri de İstanbul Üniversitesi tarafından bastırılmış olduğu gibi, yine Bay Şemseddin Günaltay'ın "Ahamenişlerden sonra İran ve Orta Asya„ adlı eseri basılmak üzere-

dir. Bay Şemseddin Günaltay bundan başka "Yakın Şark,,ın ikinci cildini teşkil edecek olan "Suriye, Palestin ve Anadolu,, adlı eserini de hazırlamış bulunmaktadır.

Milletimizin, bilhassa islâmiyetin zuhurundan sonra, en çok temasta bulunduğu Arap ve İran milletlerinin dillerinde yazılmış eserlerin çoğu, malûmunuz olduğu üzere, tarihimizin ana kaynakları arasındadır. Bu eserlerin de birer birer dilimize çevrilerek neşredilmesi programımızın esas maddelerinden birini teşkil etmektedir. Bu kaynaklardan bugüne kadar neşrettiklerimiz şunlardır :

1 — İsfahânî'nin Irak ve Horasan Selçukluları tarihi,

2 — Sadreddin Ebülhasan Ali'nin Ahbar-üd-Devlet-is-Selçukiye adlı eseri,

3 — Baypars tarihi.

Bu seriden basılmakta olanlar da şunlardır :

1 — Reşideddin'in Cami-üt-tevarihi,

2 — Cüveynî'nin üç ciltlik "Cihanküşa,, adlı tarihi,

3 — Hümayunnâme.

Tercümeleri bitmiş olup Kurumumuza tevdi edilmiş olan Arap ve Fars kaynakları da şunlardır:

1 — İbni Meskeveyh : Tecaribülümem,

2 — İbnülesîr : Elkâmil Fittarih (11 cilt),

3 — İbni Haldun tarihi (üç cildinin tercümesi bitmiştir),

4 — Elbirunî : Malilnind,

5 — Elbirunî : Tahdidi nihayetülemakin,

6 — Şerefeddin Yezdî : Zafernâme,

7 — Şâmî : Zafernâme,

8 — Gerdizî : Zeynelâhbar,

9 — Tarih-i Fahreddin Mübarekşah.

Meşhur Arap coğrafyacılarından, İbni Hurdatbih, Istahrî, İbni Havkal, Makdisî, İbni Kudâme-el-kâtip, İbni Rusteh, Yâkubî, İbni Fakih Hemedânî'nin eserlerinde, Türklere ve Türk ülkelerine ait bahisler kâmilen dilimize çevrildiği gibi, şu eserlerin çevrilmesi de programımıza dâhil bulunmaktadır. Bunlar sırasiyle basılacaktır :

1 — İbni Cerir'in Tarih-ül-ümem velmülûk adlı eserinden Türklere ait bahisler,

2 — İbni A'semülkûfî : Kitabülfütuh,

3 — Belâzürî : Fütuhülbüldan,
4 — Mes'udî : Murucüzzeheb,
5 — Mes'udî : Kitabüttenbih velişraf,
6 — Yâkubî : Kitabüttarih,
7 — Ebu Hanifetüddeyneverî : Ahbar-üd-tıval,
8 — Nerşahî : Tarih-i Buhara,
9 — Tarih-i Seyistan,
10 — Kirman Selçuklularına mütaallik olan Muhammet bin İbrahim'in eseriyle Ikdülûlâ vessımtülûlâ adlı tarihler,
11 — Râvendî : Rahatissüdur,
12 — Reşideddin : Camiüttevarih zeyli,
13 — Abdürrezzak Semerkandî : Matlaussaadeyn,
14 — Hasan Rumlu : Ahsenüttevarih (Karakoyunlu ve Akkoyunlulara ait),
15 — Hondmir : Habibüssiyer,
16 — İskender Münşî : Tarih-i âlem - ârây-i Abbasî (Safeviler tarihi).

Süryanice kaynaklardan olup bilhassa Selçuklu devrine ait en orijinal malûmatı ihtiva eden Ebülfaraç İbni İberî'nin meşhur tarihi tercüme edilmiş olduğu gibi, Süryani Mihail'in meşhur üç ciltlik büyük kroniği de tercüme programımıza alınmıştır.

Gürcü membalarının tercümesine de başlanacaktır.

Bizans kaynaklarına gelince : çok eski zamanlardan beri Türklerle münasebette bulunan Bizanslıların vücuda getirdikleri eserler de tarihimiz için birinci derecede ehemmiyetli kaynaklar arasındadır. Bunlardan nispeten yeni bir eser olan Cantacasin'in "Türklerin menşei„ adlı eseri ile eski müelliflerden Théofilaktos Simukatto, Konstantin Porfirogenetès Briyennos, Kinnamus'daki Türklere ait bahisler dilimize çevrilmiş olduğu gibi şu eserlerdeki bahisler de tercüme programımıza dâhil bulunmaktadır :

11 inci asır müelliflerinden Kedrenos, Skilitzès, Zonaras, Attalyatès Glikos, Psellos, 12 nci asır müelliflerinden Anna Komena, Nikitas Khonyates, 13 üncü asır müelliflerinden Akropolis, 14 üncü asır müellitlerinden Pakhimarès, Kantakozinos, Grigoras, Guidenès, 15 inci asır müelliflerinden Dukas, Frantzès, Khalkondilas.

Ermeni kaynaklarında da bize ait mühim vakayinameler ve eserler mevcuttur. Bunlardan son zamanlara ait:

1 — Tanburî Arutin'in Tahmas Kulu Han'ın tevarihi adlı küçük eseriyle,

2 — Kalost Arapyan'nın Rusçuk Âyanı Mustafa Paşa'nın hayatı ve kahramanlıkları adlı küçük eseri basılmıştır.

Daha eski devirlere ait olan:

1 — Genceli Kirakos'un, Moğol istilâsı tarihi,

2 — Mezoplu Toma'nın Timur ve Şahruh'un Garbî Asya'da yaptıkları harbler, Ak ve Karakoyunlular,

3 — Moses Kagankaytuaçi'nın Ağuvanlar tarihi, dilimize çevirtilmiş olduğu gibi,

1 — Urfalı Mathien'in tarihi,

2 — Camiçyan'ın Büyük Vakayinamesi,

3 — Rahip Kirkor,

4 — Anili Samuel,

5 — Urfalı Vahram,

6 — Kilikyalı Nerses,

7 — Kilikyalı Simpat,

8 — Rahip Malakhi,

gibi ermeni müverrihlerinin eserlerindeki, Türklerden bâhis kısımlar da dilimize çevirtilecektir.

Bir taraftan şark milletlerine ait bu mühim ana kaynakları dilimize çevirtirken, diğer taraftan garp müelliflerinin tarihimize ait mühim eserlerini de dilimize çevirmeye önem veriyoruz.

Bunlardan:

1 — Wittek'in Menteşe Beyliği basılmakta olduğu gibi,

Şu eserlerin de tercümesi bitmiş bulunmaktadır:

1 — Başkiref: Rusya Türklerinde güzel sanatlar kültürü,

2 — İzlânda'da Türkler,

3 — Şeroşevski: Yakutlar,

4 — Demembyne: Memlûkler devrinde Suriye,

5 — Quatremère: İran Moğolları tarihi,

6 — Wladmircev: Moğolların içtimaî hayatı,

7 — A. Gabriel : Anadolu Türk âbideleri (birinci cilt),

8 — Bulgar tarihi hakkında Osmanlı-Türk kaynakları,

9 — Brockelmann: İslâm kavimleri tarihi,

10 — Le Strange : Şark halifelerinin memleketleri,
11 — Jakubovsky: Timur ve Timuriler devrinde Semerkant.
12 — Nâzım: Mahmud-u Gaznevî.

Şu eserler tercüme edilmektedir:

1 — Moravcsik: Macar ve Türk tarihi bakımından Bizans kaynakları,
2 — Teschner: Anadolu yolları,
3 — Grenard : Orta Asya coğrafyası,
4 — Howorth : Moğollar tarihi (4 büyük cilt),
5 — Wamberi : Buhara tarihi,
6 — Bartold : Moğol istilâsına kadar Türkistan,
7 — Erich Hänisch : Moğolların gizli tarihi,
8 — Bertold Spuler : İran Moğolları tarihi,
9 — Ligeti Lajos : Macarların eski tarihi (5 cilt).

Bütün bu saydığımız eserlerden başka Osmanlı tarihinin membaları arasında bulunan şark ve garp dillerinde yazılmış eserleri de ayrıca dilimize çevirtmekteyiz. Bunlar arasında bilhassa memleketimize sefaret ve seyahat yoliyle gelmiş ecnebilerin seyahatname, sefaretname ve hâtıraları bulunmakta olduğu gibi, Osmanlı tarihine ait mühim etütler ve diğer eserler de tercüme ettirilmektedir.

Bunlardan :

1 — Biri on altıncı ve diğeri 17 nci asırda memleketimize sefaretle gelmiş olan iki İngilizin hâtıraları,
2 — Marquis de Noitel'in hâtıratı,
3 — Michel Baudier'nin : Osmanlı sarayı

dilimize çevrilmiş olduğu gibi.

1 — Hammer'in iki ciltlik Osmanlı Devleti teşkilâtı ve idaresi adlı eseriyle,
2 — Babinger'in Osmanlı müverrihleri,
3 — Balducci'nin Rodos'ta Türk mimarî eserleri,
4 — Yorga'nın beş ciltlik Osmanlı tarihi,
5 — Baron de Tott'un hâtıratı,
6 — Marquis de Bonnac'ın hâtıratı,
7 — Antuvan Galan'ın Jurnalı

dilimize çevrilmektedir.

Bir taraftan tarihimize ait olan bu ana kaynaklar ve etütler dilimize çevrilirken, diğer taraftan garpta şöhret kazan-

mış olan büyük müelliflerin umumî dünya tarihine ait ünlü eserlerini de, hem metot bakımından gençlerimize örnek olmaları, hem de umumî tarih kültürünün Türk aydınları arasında yayılması bakımından Türkçemize kazandırmayı da düşünmüş ve bunlardan:

1 — Brandi'nin Rönesans'ını,

2 — Aulard'ın Fransız inkılâbı tarihini,

3 — Dopsch'un, iki ciltlik meşhur "Avrupa'da kültür inkişafının temelleri,, adlı eserini dilimize çevirtmiş olduğumuz gibi,

1 — Eduard Mayer'in Roma tarihini,

2 — Ch. de La Ronciere'in "Arzın keşfinin tarihi„ adlı eserini dilimize çevirtmekteyiz.

Yabancı dillerde yazılmış tarihimizin ana kaynaklarını dilimize çevirtirken, kendi öz kaynaklarımızı da ihmal edemezdik. Bu kaynakları dört kısma ayırmak mümkündür:

1 — Türkçenin muhtelif lehçelerinde yazılmış olan eserler,

2 — Arşivimizdeki vesikalar,

3 — Kitabeler,

4 — Etnografik kalıntılar.

Birinci kategoriye giren eserlerden, Babur'un Türk edebiyatının şaheserlerinden sayılan Vekayi'ini tamamen ve itina ile bugünkü dilimize çevirtmiş ve birinci cildini neşretmiş bulunuyoruz. Bu eserin ikinci cildi de tamamen basılmış olup indekslerinin tamamlanmasından sonra yakın bir zamanda intişar sahasına çıkacaktır.

Eski Osmanlı dilinde yazılmış olan tarihlerimizin bugünkü nesil tarafından okunup anlaşılmasını temin maksadiyle bu eserleri de Türk harflerine çevirtmek ve anlaşılmıyan yerlerini notlar ve haşiyelerle izah etmek suretiyle neşretmek kararındayız. Bu suretle genç neslin tarihimizle daha sıkı ilgilenmesini ve millî duygularının kökleşmesini istiyoruz. Bu maksatla Patrona Halil vakasına ait Abdi Tarihini basmış olduğumuz gibi, Âşık Paşazade tarihiyle Silâhtar tarihini de Türk harflerine haşiyelerle çevirmekteyiz. Bu yoldaki çalışmalar, yazmalardan başlamak suretiyle, diğer mühim tarih ve vekayinamelere de teşmil edilerek devam edecektir.

Bunlardan başka yine Türk gençliğine millî tarihimizin şanlı sahifelerini ve Türk kahramanlarının örnek olacak hayatlarını

okutmak amaciyle, Türk büyüklerinin biyografilerini neşretmek, meşhur tarihlerimizin güzel yazılmış sahifelerinden antolojiler tertibeylemek tasavvurundayız.

Arşivdeki çalışmalara gelince:

Kurumumuz yakın tarihimizin ve bihassa Osmanlı tarihinin ilmî esaslara göre yazılabilmesi için arşivimizdeki milyonlarca vesikayı gözden geçirmek işini ihmal edemezdi. Bugüne kadar mahdut tarihlere ve mahdut vesikalara göre ve ekseriya bu tarih ve vesikalar en küçük bir tenkide ve kontrole tâbi tutulmadan yazılan Osmanlı tarihleri yanlış hükümlerle doludur. Araştırmalar bu yanlışlıkları tashih edecek ve Türk tarihinin en mühim bir safhasını teşkil eden bu devrin doğru bir tarihini yazmak imkân dâhiline girecektir.

Kurumumuz, bu maksatla, âzasından Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın başkanlığı altında bir teşkilât vücuda getirmiştir. Bu teşkilât arşivimizde araştırmalar yapmakta ve bulduğu orijinal vesikaları Kurumumuza tevdi etmektedir. Bu vesikalar Belletenimizde muntazaman neşredildiği gibi, bunlardan istifade edilerek ayrıca muayyen devirlere ve meselelere dair monografiler, etütler vücuda getirilmektedir. Şimdiye kadar arşivimizdeki orijinal vesikalara dayanılarak yazılmış ve neşredilmiş olan eserler şunlardır:

1 — Uluğ İğdemir: Kuleli Vak'ası hakkında bir araştırma,

2 — Fevzi Kurdoğlu: Türk bayrağı ve ay yıldız,

3 — İsmail Hakkı Uzunçarşılı: Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail, Yılıkoğlu Süleyman ve Alemdar Mustafa Paşa,

4 — Enver Ziya Karal: Selim III. ün Hat-tı Hümayunları,

5 — Süheyl Ünver: Selçuk tababeti tarihi,

6 — Hikmet Bayur: Türk İnkılâbı tarihi (Üç cildi çıkmıştır),

7 — İsmail Hakkı Uzunçarşılı: Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtına methal,

8 — İsmail Hakkı Uzunçarşılı: Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtından Kapukulu Ocakları I.,

9 — Faik Unat: Osmanlı Sefaretnameleri.

Basılmak üzere olan eserler de şunlardır:

1 — İsmail Hakkı Uzunçarşılı: Osmanlı Devleti teşkilâtından Kapukulu Ocakları (ikinci cilt),

2 — Salâhaddin Elker: Divanî Rakamlar,

3 — Kanunî devrine ait Ahkâm defteri,
4 — Süheyl Ünver: Selçuk kitap tezyinatı,
5 — Adalet Tüze: Siyakat anahtarı,
6 — İsmail Hakkı Uzunçarşılı: Hat-tı Hümayunlar,
7 — Cevdet paşanın Mâruzatı,
8 — İsmail Baykal: Enderunlu Sanatkârlar ve Hocaları,
9 — Bekir Sıtkı Baykal: Birinci Meşrutiyet,
10 — Osman Şevki Uludağ: Osmanlılar devrinde Türk hekimliği,
11 — Kâmil Kepecioğlu: Dört asır evvelki fermanlar,
12 — Şinasi Altındağ: Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanı,
13 — İsmail Hakkı Uzunçarşılı: 17 nci asırda Türk - İngiliz münasebetleri,
14 — İsmail Hakkı Uzunçarşılı: Osmanlı İmparatorluğunun merkez teşkilâtı.

Hazırlanmakta olanlar da şunlardır :

1 — Karlofça muahedesi zabıtları,
2 — Pasarofça „ „
3 — Nişli Mehmet Ağanın Rusya Sefaretnamesi,
4 — Elhaç Mustafa Efendinin Nemçe sefaretnamesi.

Bunlardan başka münhasıran arşiv vesikalarının neşrine tahsis edilmek üzere neşriyat serilerimiz arasında büyük hacimde yeni bir seri vücuda getirmek kararındayız.

C — Türk - İslâm Devri Kitabeleri Derleme Heyeti :

Kurumumuz, Türk tarihinin en önemli kaynaklarını teşkil eden kitabelerin, memleket içinde ve memleket dışında sistemli bir tarzda tesbitini, estampajlarının, fotoğraflarının alınarak tasnif ve neşrini temin için üyelerimizden Profesör Mükrimin Halil Yınanc'ın başkanlığı altında " Türk - İslâm Devri Kitabeleri Derleme Heyeti „ ni kurmuştur. 1942 yılı martında işe başlamış olan ve biri Ankara'da, diğeri de İstanbul'da olmak üzere iki kol halinde çalışan heyetin yirmi aylık çalışmalarından alınan sonuç şudur :

İstanbul bürosu bu müddet içinde 914 ü bina kitabesi, 192 si müzelerdeki bina ve eşya kitabeleri, 10256 sı mezar kitabeleri olmak üzere 11362 parça kitabe tesbit etmiş, iki binanın vaziyet plânını yaptırmış, kitabelerle, kitabelerin bulunduğu binalara ve bilhassa mezar taşlarına ve lâhitlere ait olmak

üzere binlerce fotoğraf çektirmiş, Osmanlı devrinde muhtelif rütbe ve pâyeleri gösteren ve içtimaî sınıfları birbirinden farkettiren Türk kavuk ve serpuşlarının resimlerini yaptırmış ve İstanbul'daki Türk - İslâm devri mimarî eserlerinin bulundukları mevkileri gösterecek bir haritanın 10 paftasını hazırlamış ve diğerlerine devam etmekte bulunmuştur. Heyet, bunlardan başka, İstanbul ve civarındaki bütün tarihî yapıların sicillerini hazırlamakta, bunları cinslerine ve devirlerine göre ayırarak tasniflerini yapmaktadır. Tesbit olunan kitabelerin de çeşitli maksatlara göre indeksleri yapılacak ve bunlar korpüsler halinde neşredilecektir.)

Ankara bürosu bu müddet içinde, Ankara, Erzurum, Konya, Afyon Karahisar, Manisa ve İzmir bölgelerindeki tarihî anıtlarımızdan Selçuk, Saltuk, İlhanî, Karaman, Eşref, Osmanlı, Saruhan ve Germiyan oğulları devirlerine ait 391 âbideyi tetkik ederek 323 parça plân almış, 260 bina ve 150 mezar kitabesi tesbit etmiş, 981 parça fotoğraf çekmiştir. Tetkik edilen yapıların vakfiye suretleri de çıkarılmıştır. Memleketimizin diğer şehirleri de sırasiyle tetkik edilecektir. Bu suretle gün geçtikçe zamanın ve ihmalin darbesine uğrıyarak birer birer ortadan kalkma tehlikesi gösteren tarihî eserlerimizi ilim hesabına kurtarmış ve tarih kaynaklarımızın tamamen ortadan kalkma tehlikesini önlemiş oluyoruz.

Ç — Etnografik araştırmalar :

Geçmişteki ve bugünkü Türk kültürünün bir bütün olduğunu göz önünde bulunduran Kurumumuz, etnografik tetkiklere de önem vermektedir. Bugünkü maddî ve mânevî medeniyetimiz Orta Asyadaki babalarımızın ve Asya tesiri altında kalan eski Ön Asya kavimlerinin bıraktıkları kültür mirasların bir muhassalasıdır. Arkeolojinin ortaya koyduğu birçok meselelerin ancak etnografya ve etnolojinin yardımiyle halledildiği görülmektedir. Bugün köylümüz tarafından kullanılan birçok motiflerin binlerce yıl evvele ait eşya üzerinde de görülmesi buna başlıca delildir. Teknik vasıtaların süratle gelişmesi sebebiyle uluslararası tesir ve aksi tesirler artmakta, eski âdet ve ananeler gün geçtikçe kaybolmaktadır. Bu itibarla köylü ile kasabalı arasındaki farklar silinmeden ve eski yaşama tarzı değişmeden önce, Türklüğün maddî ve mânevî

kültür malzemesini ilim hesabına kurtarmayı kendisine esaslı bir ödev sayan Kurumumuz, halkla yakından temasta bulunan hafriyat heyetlerimize bulundukları bölgelerde etnografik araştırmalar yapmaları vazifesini de vermiştir. Arkadaşımız, Alacahöyük hafriyat heyeti direktörü Hâmit Koşayın bu sahada hazırladığı malzemenin bir kısmını sergide göreceksiniz. Tesbit edilen motifler arasında hafirlerden çıkan eşyayı hatırlatan birçok çeşitler görülmektedir. Bu araştırmalara devam edilecek ve elde edilen neticeler neşrolunacaktır.

D — İlmî toplantılar :

Kurumumuz, âzalarına, kendi sahalarında yaptıkları tetkiklerin neticelerini neşretmeden önce alâkadar ilim adamlarının tenkid ve tetkik nazarına arz etmek fırsatını vermek maksadiyle ilmî toplantılar tertibetmektedir. 1941 yılı başındanberi şimdiye kadar bu mahiyette 19 ilmî toplantı yapılmıştır. Bu toplantılarda tebliğ edilen tezlerin bir kısmı Belletenimizde neşredilmiştir.

E — Yayın işlerimiz :

Türk Tarih Kurumu, yayın işlerini, çeşitli maksatlara göre dokuz seriye ayırmıştır.

Birinci seri tek veya en iyi nüshaları memleketimizde bulunan Türk tarihine ait yazmaların tıpkı basımlarına (faksimile) tahsis edilmiştir. Bu seriden şimdiye kadar:

1 — Piri Reis : Amerika haritası,

2 — Piri Reis : Kitabı bahriye basılmıştır.

Aynı seriden:

Nasuhissilâhî'nin İrakayn Seferi,

Tek nüshası bizde olan İbni Bîbî'nin mufassal Selçuk tarihi basılmaktadır.

İkinci seri, başka dillerde veya Türkçenin diğer lehçeleriyle eski Osmanlı dilinde yazılmış olup henüz bugünkü dile çevrilmemiş bulunan kaynaklara ayrılmıştır. Bu seriden neşredilmiş ve edilmekte olan eserleri yukarda arz ettim.

Üçüncü seri, Türkçede ve Türkçeden başka dillerde yazılmış olup birbirinden ayrı ve mütaaddit nüshaları bulunan ve henüz tenkidli baskıları yapılmamış kaynaklara ayrılmıştır.

Bunlardan Aksaraî tezkiresi basılmakta olduğu gibi, Şikârî tarihiyle Neşrî tarihinin tenkidli baskıları hazırlanmaktadır.

Dördüncü seri, millî tarihimizi ilgilendiren başka dillerde yazılmış yeni tetkiklerin tercümelerine tahsis edilmiştir.

Beşinci seri, hafriyatlarımızdan elde edilen neticeleri ilim dünyasına sunan mufassal hafriyat raporlarımıza ayrılmıştır.

Bu seriden basılmış ve basılmakta olan yedi eserin ismi yukarda hafriyat kısmında sayılmıştır.

Altıncı seri, memleketimizdeki arkeolojik ve mimarî eserler hakkında yazılmış monografilere ayrılmıştır. Bu seriden, büyük Türk Mimarı Koca Sinan'ın monografisine tahsis ettiğimiz eseri bilhassa zikretmek isterim. Bu eserin, dâhi Mimara lâyık bir şekilde neşri için bütün gayretimizi sarfedeceğiz. İki ciltten ibaret olacak olan eserin birinci cildi Sinan'ın hayatına ve eserlerine dair zamanından beri yazılmış olan Türkçe yazmaların tenkidli baskısına, Sinan'ın arşiv vesikalarına, vakfiyelere ve diğer orijinal belgelere dayanılarak yazılmış biyografisine, ve 15-16 ncı asırlar Türk kültür tarihine tahsis edilmiştir. Tenkidli nüshaları hazırlanan eserler şunlardır: Adsız Risale, Risaletülmimariye, Tuhfetülmimarin, Tezkiretülebniye, Tezkiretülbünyan, Padişahnâme, Selimiyye.

Eserin ikinci cildi Sinanın sanatına ve dünya sanat tarihindeki mevkiine tahsis edilmiştir.

Eserden şimdiye kadar 7 forma basılmış olduğu gibi, Sinan eserlerinden 81 plân ve relöve yapılmış, birçoklarının etütleri hazırlanmış, yüzlerce fotoğraf çektirilmiştir. Bu hususlaki çalışmaların mahiyeti hakkında sergimizde ve sergi kılavuzunda kâfi malûmat vardır.

Yedinci seri, tarihimizin muhtelif safhalarına dair yazılmış monografilere ayrılmıştır. Bunlardan yukarda adı geçen eserlerden başka şu eserler basılmıştır:

İbni Sina (Makaleler, Etütler mecmuası).

Cevat Üstün: İkinci Viyana Muhasarası.

Faik Reşit Unat: Atatürk ve Türk İnkılâp Tarihi bibliyografyası (I. kısım).

Aynı seriden:

Halil Ethem Hâtıra kitabı.

Faik Reşit Unat: Atatürk ve Türk İnkılâp Tarihi bibliyografyası'nın ikinci kısmı basılmak üzeredir.

Sekizinci seri, Türk tarihinin ana hatları adını taşıyacak büyük esere malzeme olarak hazırlanan tetkiklere, monografilere ayrılmıştır. Bunlardan, yukarda ismi geçen eserlerden başka:

Prof. Yusuf Akçura: Osmanlı devletinin Dağılma Devri.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı: Anadolu Beylikleri.

Prof. Yusuf Ziya Özer: Mısır tarihi.

General Halis Bıyıktay: Timuriler zamanında Hindistan-Türk İmparatorluğu.

Doçent Âfet İnan: Aperçu générale sur l'histoir èconomique de l'Empire Turc-Ottoman.

Ziya Karamürsel: Osmanlı malî tarihi hakkında tetkikler, basılmıştır.

Aynı seriden:

Prof. Fuat Köprülü: Osmanlı Devletinin Kuruluşu, basılmaktadır.

Dokuzuncu seri, kongrelerimizin zabıtları içindir. Şimdiye kadar yapılan kongrelerin zabıtları bastırılmıştır.

1937 den beri Kurumumuz tarafından amacımızla ilgili görülerek telif hakkı satın alınan veya muhtelif zevata hazırlattırılan ve basıma verilmek üzere bulunan eserler yukarda adı geçenlerden başka şunlardır:

Âfet İnan : Anadolu Türk ırkının vatanı,

Halil Ethem: Düveli İslâmiye (tashih ve tadil edilmiş şekilde)

Salih Zeki : Asârı Bakiye,

HâmitKoşay: Alacahöyük maddî kültür albümü,

Zehra Örnek: Alacahöyük motifleri,

Namık Kemal'in Külliyatı,

Mehmet Emin Yurdakul'un külliyatı,

Dr. Rifat Osman: Edirne sarayı ve Edirne tarihi,

Feher Geza: Proto Bulgarların tarih ve medeniyeti (2 cilt),

Naci Kum: Kayseri kitabeleri,

Yusuf Akyurt: Resimli Türk âbideleri,

Kılıç Kökten: Türkiyede eskitaş (paleolitik) istasyonları ve âletleri.

Şu eserler hazırlanmak üzeredir:

Türkiye Cumhuriyeti kronolojisi,

Ali Şir Nevai, hayatı ve eserleri,

Türkiyede basılmış olan tarihî eserlerin bibliyografyası,
Rasonyi: Macarların eski tarihi.

Kurum tarafından üç ayda bir çıkarılan Belleten, ciddî çalışmalariyle yurt içinde ve dışında mühim bir mevki tutmuştur. Şimdiye kadar 28 sayısı çıkmıştır.

Gerek Belleten, gerek Kurumun diğer orijinal eserleri dünya ilim merkezlerinde aranmakta ve neşriyatımız Avrupa'nın 70 ilmî müessesesi ile mübadele edilmektedir.

Kurum, yayınların muayyen zamanlarda ve istenilen vasıflarda çıkarılmasını temin için bir de basımevi kurmuştur. 1 temmuz 1942 de faaliyete geçmiş olan basımevimizde şimdiye kadar 383 formalık 28 eser basılmıştır.

Kurumumuz, büyük Türk Tarihinin vücuda getirilmesi için, sistemli bir şekilde bu araştırmalara devam ederken, gençliğin ve Türk irfan âleminin ihtiyacını duyduğu, bir Osmanlı tarihi ile, bir umumî tarih ve ayrıca muhtasar bir Türk tarihi yazmak için gereken tedbirleri almış bulunmaktadır. Başkanımız Bay Şemseddin Günaltay tarafından hazırlanmakta olan muhtasar Türk tarihini önümüzdeki yıl içinde yayabileceğimizi umuyoruz.

F — Yurt içinde tarihî çalışmaları teşvik edecek tedbirler:

Tarihle uğraşan Türk aydınları arasında millî tarihimize ait çalışmaları teşvik etmek maksadiyle mükâfatlı tez müsabakaları tertibi için bir talimatname hazırlamış bulunmaktayız. Son şeklini aldıktan sonra önümüzdeki yıllarda bu mükâfatlı tezleri, mevzularını vermek suretiyle ilân edeceğiz. Bu suretle millî tarihimize dair en muvaffak eseri yazacak olanlara nakdî mükâfat vereceğiz. Bu müsabakalara Kurum âzaları girmiyecektir.

G — Tarihî eserlerin korunması:

Kurumumuz, atalar yadigârı olan ve her birisi eşsiz birer anıt mahiyetini haiz bulunan tarihî eserlerimizin korunması işiyle yakından ilgilenmektedir. Maarif Vekilliğimizin bu sahada gösterdiği yüksek gayreti takdirle ve şükranla anmak isteriz. Kurumumuz, iktidarı dâhilinde, bu çalışmalara iştirak etmektedir. Bu maksatla evvelki sene eşsiz bir Eti eseri olan

Yazılıkaya'nın tahripten korunmasını temin için burada bir bekçi evi yaptırdığımız gibi, büyük Türk mütefekkiri Kâtip Çelebi'nin harap olan mezarını tamir maksadiyle Âbideleri Koruma Heyeti emrine kâfi tahsisat ayırmış, Konyada Selçuk sivil mimarisinin ayakta kalmış tek eseri olan köşkün temellerini tahkim ederek büsbütün yıkılmasının önüne geçmiş, ayrıca bu köşkün yağmurdan korunması için yapılacak çatı masrafını ödemeyi üzerimize almış ve bazı eserlerin korunması için bekçiler tahsis etmiş bulunuyoruz. Bunlardan başka Alacahöyükte hemen hemen Anadolu'nun en güzel müze binasını yaptırmış ve burada çıkıp da Ankara'ya taşınamıyan eserlerle mükerrer eserleri teşhire başlamış bulunuyoruz.

Bundan başka Atatürk'ün emri veçhile Ankara'da, Koca Mimar Sinan'ın, dikilmesine karar verilen heykeli için açılan ilk müsabakanın birinci ve ikincisine verilmesi icabeden mükâfatı ödemiş bulunuyoruz.

H — Yıl dönümlerine hazırlık çalışmaları:

Kurumumuz, Türk tarihinin büyük şahsiyetleri ile büyük vakaların yıl dönümleri için törenler hazırlamayı ve neşriyat yapmayı da millî bir ödev saymaktadır.

İbni Sina'nın 900 üncü yıl dönümü münasebetiyle, 1937 de Profesör Şemseddin Günaltay'ın başkanlığı altında kurulan heyet, İstanbul Üniversitesinde yabancı memleketler bilginlerinin de iştirakiyle bir tören yapmış ve bu büyük Türk filozofunun muhtelif ilim bölgelerindeki verimlerini göstermek üzere 1000 sayfalık büyük bir eser çıkarmıştır. 1941 şubatında ise Orta Asyanın ünlü şairi Ali Şir Nevaî'nin 500 üncü yıl dönümü münasebetiyle Tarih Fakültesiyle birlikte bir tören yapılmış ve büyük şairin hayatı ve eserleri hakkında âzamızdan Profesör Fuat Köprülü iki ciltlik bir eser hazırlamayı üzerine almıştır.

Büyük Türk filozofu Fârâbi'nin 1950 yılına tesadüf eden bininci yıldönümü münasebetiyle filozofun eserlerini bastırmak, hayatı ve devri hakkında monografiler yazmak ve yıl dönümü gününü parlak bir törenle kutlamak kararındayız. Bu maksatla hususi bir komisyon kurulmuş ve işe başlamıştır.

Türk ve dünya tarihinin en mühim hâdiselerinden biri olan İstanbul fethinin 1953 yılında kutlanacak olan 500 üncü

yıl dönümüne, Kurumumuz da büyük bir önemle hazırlanmaktadır. Geçen sene âzamızdan Profesör Hikmet Bayur'un başkanlığı altında teşkil edilen komisyonun bir yıllık çalışmaları çok memnunluk verecek bir haldedir. Bu heyet kendisine şöyle bir çalışma plânı çizmiştir:

a) Türlü konularda ve seriler halinde kitaplar neşretmek,

b) Haritalar ve maketler yaptırmak,

c) Resim albümleri tertibetmek,

d) Arşivde araştırmalar yaparak bu devre ait önemli vesikaları neşretmek,

e) Önemli vakfiyeleri tercüme ve neşretmek,

f) Fatih devrine ve İstanbul fethine ait bibliyografyalar tertibetmek,

g) Fatih devrinden kalmış eserlerin tamir ve restorasyon işleri üzerine gereken makamların nazarı dikkatini çekmek,

h) İstanbul'un 500 üncü fetih yıl dönümü günü İstanbulda milletlerarası bir tarih kongresi toplamak,

i) Aynı tarihte İstanbul'da bir tarih sergisi açmak.

Heyet bu çalışma plânına göre 11 eserin hazırlanmasına, bibliyografyanın tertibine başlamış, Fatih devrinden evvelki mimari eserlerin tamir ve restorasyonu için icabeden makamlara müracaat etmiş, İstanbul'un fetihten önce ve fetihten sonrasının üç maketinin yapılması için ilgililere vazifeler vermiş, şimdiden Arşivde Osmanlı Devletinin kuruluşundan Fatihin ölümüne kadar geçen devre ait birçok vesikalar buldurmuş ve siyakat yazısından bugünkü yazıya çevirme işine başlamış olduğu gibi, Fatihin Divanını Türk harfleriyle izahlı olarak bastırılmak üzere tertiplemiş ve devletin kuruluşundan Fatihin ölümüne kadar Bursa'da yapılan anıtların sicillerini tamamlamıştır.

İ — Kütüphane:

Kurumumuz, eser mevcudu 40 bine yaklaşmış olan bir ihtısas kütüphanesini de kurmuş bulunmaktadır. Mevzuumuzla alâkalı eski ve yeni şark ve garp eserlerini toplamaya devam ediyoruz. Şimdi bütün gayretimizi bu kütüphanenin en modern şekilde kataloğunu hazırlamaya hasretmiş bulunuyoruz. Kataloğun tanzimine evvelki sene başlanmıştır. Şimdiye kadar 15.504 cilt eserin alfabetik ve sistematik kataloklar için fişleri yapılmış

ve istifadeye konmuştur. İki sene daha süreceğini tahmin ettiğimiz bu çalışmalardan sonra istenilen mevzuun bir anda bulunabileceği şekilde tertibedilmiş kataloğiyle birlikte modern bir kütüphane, âzamızın ve alâkalı ilim adamlarının istifadesine arz edilmiş olacaktır.

I — Milletlerarası çalışmalara iştirak:

Kurumumuz, 1938 yılında milletlerarası üç kongreye iştirak etti. Bu kongrelere iştirak eden âzalarımız orijinal mevzular üzerinde ilmî tebliğler yaptılar.

1939 da İstanbulda toplanması kararlaşmış olan milletlerarası Antropoloji ve Preistorik Arkeoloji kongresinin organizasyonunu üzerimize aldık, bu kongrenin bütün hazırlıklarını tamamladık, fakat İkinci Dünya Harbinin çıkması üzerine bu kongrenin toplanmasına imkân olmadı; yalnız kongre için gönderilen tebliğler Türçe ve Fransızca olarak tarafımızdan basılırıldı; 1939 yılından beri de, milletlerarası çalışmaların felce uğraması yüzünden, bu gibi çalışmalara iştirak imkânı kalmadı.

J — Yeni üyeler:

1937 yılından beri Türk tarihi sahasında çalışmış, eserleri ve yayınlariyle temayüz etmiş 20 Türk bilgini Kurumun aslî üyeliğine seçilmiştir. Kurum, bu yolda çalışmaların inkişafını ve üye adedinin bu suretle çoğalabilmesini kendisi için en büyük bir sevinç mevzuu olarak telâkki eder.

K — Muhabir üyeler:

Nizamnamemizin hususi maddesine uyarak tarih sahasında çalışmakta olan Türk ve ecnebi bilginlerini de Kurumumuzun fahrî ve muhabir üyeliğine seçmekteyiz; bilhassa lise ve orta okul öğretmenleri arasında gördüğümüz istidatları bu suretle Kurumumuzun çalışmalarına iştirak ettirmek arzusundayız.

L — Tarih ve arkeoloji sahasında yeni unsurlar yetiştirilmesi:

Kurumumuz, tarih, arkeoloji ve antropoloji sahasında yeni unsurlar yetiştirmeye ayrıca önem vermektedir. Bu maksatla İstanbul müzeleri lâboratuvarında hafriyatlarımızdan çıkan eşyanın tamir ve restorasyon işlerinde mütehassıs yetiştirmek üzere üç stajyerlik ihdas edildiği gibi, arkeolog mimar yetiştirmek maksadiyle de Maarif Vekâleti emrine iki burs verilmiştir.

Bunlardan başka Kurumumuz, fakültelerimizden iyi derece ile çıkmış ve doktoralarını yapmış olan 6 Türk gencine Fakültedeki asistanlık, ilmî yardımcılık veya doçentlik gibi vazifelerine halel getirmemek suretiyle kendi ilmî çalışmalarında vazife vermeğe ve onların millî tarih araştırma ve çalışmalarında yetişmelerini temine tevessül etmiş ve bütçesine bu iş için tahsisat koymuştur. Elemanlar yetiştikçe bu kadroyu genişletmek emelindeyiz.

Sayın Kongre üyeleri;

Türk Tarih çalışmalarında Üçüncü Tarih Kongremizin ileriye doğru mühim bir adım teşkil edeceğine inanımız vardır. Çok kıymetli bir emanet olarak üzerimize aldığımız millî tarih çalışmalarında bugün olduğu gibi yarın da yardımlarınızı bekliyoruz ve bunu esirgemiyeceğinize inanıyoruz. Sizlerin ve burada bulunmıyan diğer Türk tarih bilginlerinin birbirini tamamlıyarak el birliğiyle çalışmaları sayesinde müşterek işimizin daha kolaylıkla ve daha çabuk başarılacağını umuyoruz. Bize verdiği ilhamların bin bir eseri aramızda yaşıyan Ebedî Şef Atatürk'ün aziz hâtırası önünde hürmetle eğilir ve yüksek himaye ve daimî ilgileriyle çalışmalarımıza hız ve ışık veren Büyük Cumhurreisimize sonsuz tâzim ve şükran duygularımızı sunar, hepinize kongre için gösterdiğiniz ilgiden dolayı teşekkür ederiz.

Dr. ÂFET İNAN, (Türk Tarih Kurumu Asbaşkanı) **Türk Tarih Kurumu'nun 1937 den 1943 e kadar arkeolojik çalışmaları:**

Türk Tarih Kurumu'nun 1933 ten beri başlıyan hafriyat işlerinin umumi sonuçlarını 1937 Kongresinde izah etmiştik. Bunların raporlarının hemen hepsi neşredilmiştir veya edilmek üzeredir. Ebedî Şefimiz Atatürk, Tarih araştırmaları arasında hafriyat işlerine hususi bir önem verirdi; Kendisinin yakın alâka ve teşvikı ile başlanılmış olan bu işlerimize Millî Şefimiz İnönü'nün himaye ve direktifleriyle bugüne kadar devam ettik ve ediyoruz. 1943 Kongremizde izah edeceklerimiz, 1937 den beri yapılan hafirlerimizin sonuçları olacaktır.

Tarih devirlerinin karanlıklarını aydınlatmak için, hafriyat yapmak, Kurumun bellibaşlı amaçlarından biridir. Şimdiye kadar yapılan hafirlerimiz, Türkiye tarihinin türlü devirlerine aittir.

Yedi yıldır birçok yerde hafriyat heyetlerimiz çalışmıştır. Bunlardan Alacahöyük (1935-43), Çankırıkapı (1937-43) Karaoğlan (1937-42) hafirlerine ara vermeden devam edilmiştir.

Diğer bazı yerlerde sondajlar yapılmış ve bazen de bir iki hafriyat mevsimi için çalışılmıştır. Hatay ve Antalya bölgelerindeki tarihî tetkiklerde ise, hafriyat yapılması icabeden yerler tesbit edilmiştir.

Bazı yerlerde tesadüfen bulunmuş olan tarihî eserler haber verildiği zaman, onlar üzerinde çalışılmış ve restore edilmişlerdir.

1937 den beri bu hususiaki faaliyetimizin sayısı şöyledir:

17) yerde hafriyat,

12) yerde sondaj,

3) haber verilmiş olan yerlerde çalışma,

6) bölgede tarihî tetkikler.

Kronolojik bir sıraya göre bu hafirlerin tarihe getirdiği yenilikleri gözden geçirelim. Bütün bunların hepsinin şematik bir hülâsasını vermiş olacağım.

Devirlerin sırası şöyledir :

I — Tarihten önceki devirler (Paleolitik, mezolitik, kalkolitik, bakır çağı).

II — Eti Çağı

III — Frikya Çağı

IV — Helenistik, Roma

V — Bizans

VI — Selçuk

VII— Osmanlı

En eski çağlardan başlıyarak zamanımıza doğru geleceğiz.

I — Anadolu'da Tarihten önceki çağların türlü devirleri vardır. Bunlar için 1937 den beri Tarih Kurumu'nun buluntuları ise şunlardır :

Alt paleolitik:

Doğu Anadolu'da,

1 — Kars Cilavuz civarında

2 — Kars Borluk Vâdisinde

Kuzey Anadolu,

3 — Samsun Tekeköy Vâdisi ve Kaya sığınakları ön taraçalarında,

Orta Anadolu,

4 — Çubuk Vâdisi Eti Yokuşu,

5 — Ergazi Köyü yolu üzerindeki gravyeler,

6 — Ayaş Güdül civarında,

7 — Karalar Vâdisinde (Kızılca yolunda),

8 — Tuz Gölünün kuzey ve doğu kıyılarında.

Bu yerlerdeki buluntular, alt paleolitiğe ait işlenmiş çakmak taşlarıdır. Demek ki Doğu, Kuzey ve Orta Anadolu'da bu çağın kültür izlerine tesadüf edilmektedir.

Türk Tarih Kurumu bu devreyi şimdiye kadar bilinmiyen yerlerde bulmuş olmakla, Anadolu tarihinin yontma taş devrine, yeni bilgiler katmış bulunuyor.

Yalnız bu çağın ırki karakterini tesbit edecek insan kemikleri henüz Anadolu'nun hiçbir yerinde bulunmamıştır.

Mezolitik :

Bu devrenin karakteristik âletleri, bilindiği gibi miktolitlerdir.

1 — Kars'ta (Kağızman Mısır Dağı) bu çeşit âletlere tesadüf edilmiştir.

2 — Samsun civarındaki Tekeköy kazılarında "A„ mağarası yarmasında da bu çeşit âletler bulunmuştur.

Bu iki buluntuya göre Doğu ve Kuzey Anadolu'da mezolitik çağının hususiyetini taşıyan âletlerin varlığı tesbit edilmiş oluyor.

Kalkolitik :

Tarihten önceki bu çağ, taş âletlerin kullanılmasiyle beraber maden işçiliğinin de başlaması demektir. Bir de mühim olarak, çanak çömlek işçiliğinin varlığı bu çağı karakterize eder. Demek ki bu çağda, insan cemiyetlerinin yaşayışlarında esaslı bir değişiklik olmuştur. Hayvanların da ehlileştirilmesi bu zamana tesadüf etmektedir. Çünkü sütlerini muhafaza etmek ve pişirmek için toprak kapların yapılması ihtiyacı karşısında kalınmıştır. İşte çanak çömleğin, devirleri karakterize etmesi bu çağdan itibaren başlar.

Avrupa preistoryasında bu devreye neolitik denir; çünkü orada çanak çömlek ve cilâlı taş işçiliği vardır; maden hiç yoktur. Şarkın hususiyeti, insanların pek erkenden madenleri işlemeğe ve kullanmağa başlamasıdır.

Anadolu'da kalkolitik devir eşyaları pek çoktur. Hemen her yerleşme yerinin, ilk izlerini kalkolitik âletler teşkil eder.

Türk Tarih Kurumu'nun kazılarındaki bu yerleri gözden geçirelim.

Doğu Anadolu'da :

1 — Kars bölgesinde, Kalecik, Azat, Kötek, Gökçe Ali höyükleri.

Orta Anadolu'da :

2 — Alacahöyüğün ana toprak üzerindeki yerleşme izleri, 14 m. derinlikte kalkolitik çağıdır.

3 — Pazarlı.

Mühim bir Frikya merkezi olan bu yerin en eski kültür katı kalkolitiktir. Satıhtan 2 metre derinlikten sonra bulunan bu devir eşyaları, Alaca'da 10 metre, Alişar'da 20 metre derinlikten sonra çıkan eserlerle hemen aynıdır.

4 — Ankara çevresinde yeni olarak tesbit edilen kalkolitik istasyon, Karaoğlan Höyüğündedir.

Kuzey Anadolu'da :

5 — Samsun civarında, Dündartepe, Kaledoruğu kazıları en alt yerleşme kültüründen kalkolitik tipte eserler vermiştir.

Bu suretle M. Ö. IV üncü binde Anadolunun doğu kuzey ve ortasında kalkolitik çağ kültürü müşterek vasıflar göstermektedir.

Bakır çağı :

Bu çağ, Anadolu'da çok önemlidir. Bakır, altın ve gümüşün fazla olarak işlendiği, ve sanat bakımından çok güzel incelikleri ve çeşitleri bulunan, bu devreye bakır çağı adı verilmektedir.

Bu çağın istasyonlarını coğrafi bölgelere göre sıralıyalım:

Doğu Anadolu :

1 — Kars çevresindeki höyükler, bu devre eserlerini vermiştir. Ancak mahallî bazı hususiyetlerle Anadolu'nun diğer taraflarından ayrılmaktadır.

2 — Erzurumun 15 Km. kuzey batısında Karaz höyüğü; burada sondaj için açılan yerde 16 metreye kadar inilmiştir. Bu kalınlık başka hiçbir yerde görülmediği üzere, Anadolu bakır devrine aittir. Mimarî katlar arasında bulunan çanak çömlek örneklerinde Orta Anadolu ile benzerlikleri olanlar bulunduğu gibi, mahallî hususiyeti haiz parçalara da tesadüf edilmiştir.

Orta Anadolu :

3 — Pazarlı'da bakır devrine ancak dağınık olarak rastgelindi.

4 — Alaca :

Bu Höyükte dört mimari kat bakır devrini temsil eder. Çok zengin kült, ziynet eşyasını ihtiva eden 14 hükümdar mezarı bulunmuştur. Bu malzeme dört kısma ayrılabilir :

a) Ekseriyeti altın ve gümüşten olan süs eşyaları (taç, küpe, gerdanlık, bilezik, toka, iğne v. s.).

b) Silâhlar (hançer, kılıç).

c) Kült eşyaları, (İdoller, güneş kursları, boğa ve geyik heykelcikleri).

d) Maden ve toprak kaplar.

Gerek madde, gerek işleme bakımından çok zengin olan bu eşyalar, Ur'da bulunan eserlerle kıyas edilebilir.

Bulunan eşyalar arasındaki bir hususiyet de, demirin süs ve silâh olarak kullanılmasıdır. Bunlardan bir gerdanlığın altın taneleri arasında birkaç tane de demirden olanı vardır. Altın saplı kama demirden yapılmıştır. Bu suretle anlaşılıyor ki M. Ö. III üncü binde demir madeni Anadolu'da işleniyordu. Fakat miktarı az olduğu için demir devri başlamıştır diyemeyiz.

Yazılı belgeler bulunmamıştır. Onun için tarihen izah edilecek birçok tarafları noksan kalmaktadır. Ancak mezarlardaki buluntulara göre bakır çağı insanlarının dinî inanışları hakkında bazı tahminler yürütebiliriz. Güneş kursları, insan şeklinde tasvir olunan idoller, geyik ve boğa heykelcikleri mühim yer tutmaktadır. Bu motifleri dünyanın başka yerlerindeki aynı devre eserleriyle mukayese etmek ilgi uyandırıcıdır.

5 — Hashöyükteki kontrol sondajında bakır devrini temsil eden eserler vardır.

6 — Ankara çevresinde Eti yokuşu, çimento fabrikası höyüğü, Karaoğlan, Bitik Halkavun yerleşme yerlerinde bakır çağının mimari katları ve çanak çömleği bulunmuştur. Bu devre, Karaoğlanda bilhassa çok kesif bir yerleşme sahası olarak görülmektedir. Kültür eşyaları arasında ise, idolleri zoomorf tipte çeşitli kaplar, batı Anadolu eserleriyle mukayese etmekte çok işe yarıyacaktır. Mimarî kalıntılar hu devrenin site hayatını canlandıracaktır.

7 — Konya (5 km.) Karahöyük araştırmalarında bakır devri bulunmuştur.

Kuzey Anadolu :

8 — Bolu'da Orman Mektebi yanındaki ufak höyük, ana toprak üzerinde bakır devri eserlerini vermiştir.

9 — Samsun çevresinde Dündartepe, Tekeköy, Kaledoruğu höyüklerindeki kazılarda bakır çağı kültürleri meydana çıkarılmıştır.

Dündartepe'de, Höyüğün tepe ve yamaçlarında tesadüf edilen bu kültürün iki safhası vardır. İkinci Alişar, üçüncü Alaca bakır kültürleriyle muasır olan ikinci Dündartepe kültürüne en tepede üst yerleşme yeri olarak tesadüf edilir. Ve bir yangın neticesinde terk edilmiştir. İkinci safhasına höyüğün eteklerinde Eti katları kaldırıldıktan sonra tesadüf edilmiştir. Bu kültür madenî buluntuları ve bilhassa harb âletleri bakımından çok zengindir.

Tekeköy düz yerleşme sahasında ise bakır devri eşyalariyle beraber bir mezarlıkta 17 iskelet bulunmuştur.

Çanak çömlek şekilleri orta Anadolu ile benzerlik gösterir.

10 — Samsun çevresi; batı ve güney tetkiklerindeki buluntularda bu devreyi tesbit eden höyükler görülmüştür.

Samsun - Bafra - Alaçam istikametinde üç büyük höyük vardır. Bunlardan Sivritepe'de bakır devri eserleri bulunmuştur.

Bu bakır devri buluntuları bize şu neticeyi veriyor : Anadolu'nun doğu, orta ve kuzeyinde M. Ö. III üncü binde kesif yerleşme köyleri, siteleri bulunuyor. Bunlar aynı zamanda yol uğrak noktalarını göstermek bakımından da eski yolların istikametini belirtmektedirler. Diğer taraftan gördüğümüz cihet,

bakır devri çanak çömleğinin umumiyetle, bu üç bölgede, müşterek vasıflar taşımakla beraber, doğu ve kuzeyde mahallî hususiyetler gösteren çeşitler de bulunuyor.

Saydığımız yerlerin en zengini, Alacahöyük kıral mezarlarıdır. Diğer yerler birer yerleşme sahalarıdır. Bu çağdaki ırki hususiyet ise şöyle hulâsa edilebilir: Esas halk dolikosefal ve mezosefaldir, fakat hâkim zümreyi brakisefaller teşkil eder.

II — Eti çağı:

Bu çağ, Anadolu tarihi için yazılı devrenin başlaması demektir. Daha önceki devirlerde kurulmuş olan mahallî beylikler bir merkez etrafında toplanmak istidadını gösteriyorlar. Bu suretle siyasi birlik vücut buluyor. Bilindiği gibi Etilerin sıklet merkezi Kızılırmak kavsi içindedir. Anadoludaki hâkimiyet sahaları, tam genişliğiyle henüz bilinemiyor. İşte Tarih Kurumu'nun araştırma ve kazıları bu sınırları oldukça genişletmiş bulunuyor.

Hafriyat yerlerinde en mühim olarak göze çarpan istradigrafi, bakır çağı ile Eti katı arasında büyük bir yangın tabakasının bulunmasıdır. Bu yangın küllerinin çokluğu ve azlığı yer yer değişmektedir.

Fakat bakır çağının bitimi kütle halinde bir brakisefal istilâsiyle ilgili görünüyor. Bu devreden sonraki yerleşme katlarında alpin ırkın hususiyetini taşıyan belgelere rastlıyoruz. Yedi yıldır hafirlerimiz Eti çağına ne gibi yenilikler getirdi, şimdi onu gözden geçirelim.

Doğu Anadolu:

1 — Kars bölgesindeki araştırmalarda, Ani harabelerinde bir iki parça Eti eşyası ele geçmiştir. Bu bir işarettir. Belki de bir yol uğrağını gösteriyor. Fakat henüz buralarda tam mânasiyle Eti devrini temsil eden istasyon yoktur.

Kuzey Anadolu:

2 — Samsun'un 3 km. doğusunda, Dündartepe höyüğünde, kültür katlarının III üncüsü Eti devrini temsil eder. Eteklerindeki II nci kültür bakır çağının yangın kalıntıları üzerine kurulan Eti devrine höyüğün tepesinde tesadüf edilmemiştir. Üç Eti mimari katı tesbit edilmiştir. Birinci kat bulunan bir damga mühürüne göre (M. Ö. 1400-1300) yıllarına ait olmalı-

dır. Çanak, çömlekler de bunu teyideder. Üçüncüsü ise (1500) yıllarından evveline ait olması muhtemeldir. Kültür eşyalarının Orta Anadolu ile benzerlikleri tamdır. (Boğazkale, Alaca, Alişar.)

3 — Samsun Dündartepe'de (14 km. güney doğusunda) Tekeköy düz yerleşme sahasında birinci kültür katı Etilere aittir. Elde edilen eşyalar Dündartepe ve Orta Anadolu buluntularına benzerler. Mimari kalıntılara ve mezara rastlanmamıştır.

4 — Samsunun (46 km.) batı güneyinde Kaledoruğu kazılarında karışık tabakalarda Eti eserlerine de tesadüf edilmiştir. Fakat mühim denecek bir yerleşme katı kazılan yerde bulunmamıştır.

5 — Samsun batısında Çırlaktepe, Sivritepe ve İkiztepedeki araştırmalarda Eti devri çanak çömleğine tesadüf edilmiştir.

6 — Samsun güneyindeki tetkiklerde "5„ höyük tesbit edilmiştir. Bunlardan dördünde Höyüktepe, Alevîtepe, Kurnaztepe ve Kilisetepede Eti eserleri bulunmuştur.

Samsun çevresindeki buluntular, Eti devri için yeni yerlerdir. Bu suretle Eti yerleşme merkezleri bulunduğu gibi, yol uğrak noktalariyle istikametler de belli olmaktadır. Bir de buradaki buluntularla Etilerin Kuzey Anadolu hududu, yani Karadenize kadar hâkim oldukları anlaşılıyor.

Orta Anadolu :

7 — Pazarlı'daki Eti devri eşyaları dağınık ve azdır.

8 — Alaca. Dokuz yıldan beri devam eden Alaca kazılarında Eti devrinin çok mühim olduğu ortaya çıkmıştır. Burası, öyle anlaşılıyor ki, Etiler zamanında siyasi ve dinî bir merkezdir. Fakat burasının eski adını hâlâ katî olarak bilmiyoruz. Boğazkale vesikalarına dayanarak Sommer, burasının Kusar olmasını kuvvetli bir ihtimal olarak ileri sürüyor.

Alacanın Eti yapıları, Boğazkale eserleriyle tıpıtıpına benzerlik göstermektedir. Orada olduğu gibi, Alacada da, büyük Eti İmparatorluğu Orta ve eski Eti devri ile karşılaşan katları vardır. Bu üç Eti devrinde üç türlü mimari kalıntıları bulunuyor.

1 — Âbidevi eserler (Mâbet ve surlar),

2 — Kaldırım ve kanalizasyon yapıları,

3 — Hususi yapılar (evler).

İsfenksli kapının yeni Eti devrine ait olduğu tesbit edilmiştir.

Orta Eti katındaki kanalizasyon tertibatı fevkalâde mütekâmildir. İçinde insan gezebilecek kadar geniş olan kanalizasyonun yüz metre uzunluğundaki kısmı açılmıştır. Büyük kanala diğer küçük kanallar birleşmektedir. Bu yapılar Etilerde şehirciliğin ne kadar mütekâmil olduğunu göstermektedir.

Eti katlarındaki eşyalardan mühimleri şunlardır :

1 — Eski Eti çağında çok zengin ve çeşitli mutfak eşyası bulunan iki kiler.

2 — Orta Eti katında altından hiyeroglif mühürlü yüzük,

3 — Yine orta Eti katında demir depoları. Bu demirlerin çekiçle işlenmeğe hazırlanmış külçeler olduğuna şüphe yoktur. Yanlarında bulunan kalın cüruf tabakası, demirin höyükte eritildiğini göstermektedir. Bu yılki kazıda, demirin eritildiği ocak da bulunmuştur.

Çivi yazılı bir tablet, bir oda içinde bulunmuştur. Hiyeroglifli eşya daha fazladır. Bir taş parçasında, küplerin üzerindeki damgalarda ve mühürlerde olduğu gibi.

Alacahöyük Eti devri için çok mühim buluntularla doludur.

9 — Kırşehir Hashöyük de Eti iskân izlerini vermiştir.

10 — Ankara çevresi, Karaoğlan höyüğünde de Eti katı vardır. Mimari buluntular içinde çok zengin kültür eşyası Karaoğlanın bu devirde önemli bir merkez olduğuna delâlet etmektedir. Büyük bir yangın üç safhalı olan bu Eti katını bakır çağından ayırmaktadır.

11 — Hacılar, Mogan gölünün sağ kıyı ucunda bir höyükte Eti devrine ait surlar bulunmuştur. Bu katta bulunan pişmiş topraktan süslü bir bomos seyrek bulunur bir vesikadır.

12 — Bitik (Ankaranın 40-42 km. kuzey batısında) höyüğü de bakır çağı üzerinde Eti devrine ait Karaoğlan ve Hacılardaki hususiyetlere uygun eserler vermiştir.

13 — Bolu "Orman Mektebi Höyüğü„ de Eti devrine ait çanak çömlek vermiştir.

Görülüyor ki (13) muhtelif yerde Eti yerleşmeleri tesbit edilmiş ve kültür eşyaları ortaya çıkarılmıştır.

III — Firikya çağı :

Etilerden sonra Orta Anadolu'da kültür izleri Frik hâkimiyetini ve hususiyetini taşır. Bu devre için Türk Tarih Kurumu buluntuları şuralardadır:

1 — Pazarlı,
2 — Alaca,
3 — Hashöyük,
4 — Ankara mâbedi,
5 — Çankırıkapı,
6 — Hacılar,
7 — Karaoğlan.

Bu yerlerden en mühimleri Pazarlı ile Hacılar höyüğüdür. Pazarlı zengin bir şatoyu, Hacılar müstahkem bir kaleyi göstermektedir.

IV Anadolu'da bundan sonraki devirler için (Helenistik, Roma, Bizans, Selçuk, Osmanlı) hemen her höyüğün üzerinde ufaktefek izlere tesadüf edilmiştir.

Pazarlı, Alaca, Çankırıkapı, Karaoğlan, Hacılar, Bitik, Kaledoruğu höyüklerinin üst tabakaları da, bu devirlerin mühim olmıyan eserlerini vermiştir.

Roma devri için en mühim hafriyat yerlerinden biri İzmir şehri içindeki namazgâhtadır. Burada meydana çıkarılan mimari eserleri Roma devrinin bir agorasını gösterir. Buranın dehlizi gayet muhkem kemerlerle yapılmış depolardan ibarettir. Üst kısmı ise büyük mermer sütunlarla ve heykellerlle süslü çarşıdır.

Bu agoranın mühim bir kısmı meydana çıkarılmıştır ve hafriyata devam edilmektedir.

Ankara'da da Roma ve Bizans devrine ait mimari eserler meydana çıkmıştır.

1 Ankara Mâbedi etrafı belediye tarafından temizlenirken, Tarih Kurumu da bu mâbedin temellerinde ve yanında araştırmalar yapmış, Frikya eserlerinin üzerine kurulmuş olan bu mâbedin Helenistik devirden itibaren mevcut olduğunu tesbit etmiştir. Ogüst'ün kitabesi bu mâbedin duvarlarına sonradan hakkedilmiştir. Bu vaziyete göre bu mâbede Ogüst Mâbedi demek boğru değildir.

2 Çankırıkapıdaki hafriyatımız ise, Roma devrinin en büyük hamamlarından birini ortaya çıkarmıştır. Bu hamamı yerinde görmekle daha iyi bir fikir edinilebilir. Bulunan yüzlerce sikkenin tanıklığına göre bu hamam II nci asırdan IX uncu asra kadar kullanılmıştır.

3 Ankara istasyonunda D. D. Yolları büyük binası yapılırken temellerinden hususî bir tipte Freskli Bizans mezarı ortaya çıkarılmıştır. Bu mezar olduğu gibi kaldırılarak Çankırıkapıda restore edilmiştir.

4 Eti yokuşunun üst tepelerinde de bir Roma Bizans şatosunun temelleri meydana çıkarılmıştır.

5 Akköprü istikametinde Çiftlik yolunda, İstanbul yolu kavşağındaki sırtta da bir Roma devri şatosu izleri vardır.

6 Son günlerdeki inşaat esnasında çimento fabrikasında da Bizans devrine ait eserler bulunmuştur.

V Bizans devri için en büyük kazı yerimiz İstanbulda küçükçekmece'de Rhegion şehridir.

Hafriyat Rhegion şehrinin akropolü üzerinde yapılmıştır. Şehrin surları içinde birçok bina kalıntılarına raslanmıştır. Bunlar arasında bir saray, kilise, hamam, mükemmel su ve kanalizasyon tertibatı yapılarına tesadüf edilmiştir. M. Ö. VI ncı asırda yapılmış olan bu şehirde bulunan imparator sarayı ilk defa olarak Bizans sarayları kakkında esaslı bir fikir vermektedir. Aynı zamanda VI ncı asırdan itibaren Bizans yapı sanatında vuku bulan değişme ve gelişmeler hakkında da, bize pek çok şeyler öğretmektedir.

İstanbul Topkapı sarayı içinde yaptırılan hafriyatta M. Ö. VII nci asırdan zamanımıza kadar bir seri çanak çömleklerle beraber bir kilise meydana çıkarılmıştır.

Mudanya'da, Alçakbayırda, Helenizm devrinin başlarına ait olduğu anlaşılan bir mezar bulunmuştur. Mimari tekniği çok enteresandır.

Silifke'de bir evin alt katında II ve III üncü asırlara ait olduğu sanılan mozaikler ortaya çıkarılmıştır.

Trakyadaki arkeolojik araştırmalarımızın da ayrı bir hususiyeti vardır. Burada tesbit edilen tümülüslerden beşi 1936-37 yıllarında açılmıştı. 1938-39 yılındaki çalışmalar Vize ve Kırklareli tümülüslerinde olmustur. Vize M. Ö. I inci asırda Trak-

ya'nın eyalet olarak Romaya katıldığı M. S. 44 senesine kadar Trakya Krallığının merkezidir. Bu şehrin çevresinde çeşitli büyüklükte 40 kadar tümülüs bulunmaktadır.

1938 de "4„ 1939 da "5„ tümülüs açılmıştır. Bunlardan bazıları kıral ve ailelerine ve hattâ bir tanesi de atına ait olan mezarlardır. Hususi bir mimariye sahip olan bu mezarlarda çok zengin eşya bulunmuştur. Bunları sergimizde görmek imkânı vardır.

Kırklareli çevresinde de "3„ tümülüs açılmıştır. Bunların mimari hususiyetleri pek mühimdir. Fakat içleri daha evvel soyulmuş olduğu için hiçbir eser vermemiştir.

Trakyadaki bu tümülüs kazıları Trak kırallarına ait eşyaların çok güzel örneklerini vermektedir.

VI Selçuk devri: Kronolojik sıramıza göre Selçuk devrine gelmiş bulunuyoruz. Bu devre için Sıvas Şifaiyesinde çalışılmıştır.

Asıl mühim olan da Konya'da Alâaddin Tepesinde yapılan hafriyattır. Bu tepenin bir höyük olduğu tesbit edilmiştir. Friklerle başlıyan bu yer klâsik çağlarda ve Türk-İslâm devirlerinde ehemmiyet kazanmıştır. Alâaddin köşkü denen ve Selçukların sivil mimarlığından kalma bu eserin plânları yaptırılmıştır. Selçuk devri çinileri arasında minyatürleri hatırlatan çok güzel ve renkli parçalar bulunmuştur. Bunlar da selçuk sanatı için şimdiye kadar bilinmiyen en güzel yeniliklerdir.

1937 den beri Türk Tarih Kurumu'nun arkeoloji sahasındaki çalışmalarını bu suretle toplu olarak huzurunuzda bildirmiş oluyorum. Bunların üzerinde ayrı ayrı işlemek, Anadolu tarihini kurmak çok lüzumlu bir iştir. Aynı zamanda Türk ana yurdundaki ve Türklerin yayıldıkları sahalardaki eserlerle mukayeseler yapmak, cihan tarihi için yeni tarihî bilgilerin ortaya çıkmasına vesile olacaktır.

Biz şuna kaniiz ki yurdumuz, tarihî çağlardan itibaren bugün Türkiye'de yaşıyan Türk halkının cetlerine, yurt olmuştur.

Siyasi hâkimiyet zaman zaman değişiklikler göstermiş olabilir ve devlet isimleri ayrı ayrı namlarla da anılmış olabilir, fakat esas olan halk daima aynı karakteri taşımıştır.

Selçuk Türkleri, Farisî yazmalarına rağmen ne kadar Türk idi iseler, Etiler de okadar Türk aslındandırlar.

Hafriyat işlerimiz bunları aydınlatmıştır. Ve daha da teyidedecektir.

Türk Tarih Kurumu'nun bugüne kadar yaptığı hafriyat, sondaj ve arkeolojik araştırmalar

Orta Anadolu hafriyat yerleri:

1 — Alacahöyük,	1935-1943
2 — Pazarlı	1937-1938
3 — Sıvas Şifaiyesi,	1937-1939
4 — Karaoğlan,	1937-1942
5 — Çankırıkapı,	1937-1943
6 — Ankara Mâbedi,	1938-1939
7 — Eti yokuşu,	1937
8 — Hacılar,	1940
9 — Bitik,	1942
10 — Konya Alâaddin Tepesi.	1942

Kuzey Anadolu :

11 — Dündartepe,	1940-1941
12 — Tekeköy,	1941
13 — Kaledoruğu.	1941

Batı Anadolu :

14 — İzmir, Namazgâh,	1940-1942
15 — Sarayburnu,	1937
16 — Rhegion,	1938-1942
17 — Trakya tümülüsleri.	1938-1940
Vize Kırklareli	1938-1940

Sondajlar :

1 — Kars, Mısır Dağı düz iskân yeri,	1942
2 — Kars, Azat,	1942
3 — Kars, Kalecik,	1942
4 — Erzurum, Karaz höyüğü,	1942
5 — Kırşehir, Hashöyüğü,	1943
6 — Ankara çimento fabrikası höyüğü,	1942
7 — Bolu Orman Mektebi höyüğü.	1942

Bulunarak haber verilen yerlerdeki çalışmalar :

1 — Ankara İstasyonunda Freskli Bizans mezarı, 1941
2 — Silifke mozaikleri, 1940
3 — Mudanya yeraltı mezarı. 1942

Tarihî tetkikler :

1 — Preistorik araştırmalar Ankara-Güdül, Eskişehir, Kütahya-Tuz Gölü, 1938
2 — Ankara-Bolu-Düzce, 1942
3 — Ankara-Hatay, 1942
4 — Samsun ve civarı, 1940-1941
5 — Kars plâtosu ve Aras Vâdisi, 1941
6 — Antalya çevresi. 1943

A. Seksiyonu

Açılma saati : 15,15

BAŞKAN : Ord. Prof. Şevket Aziz Kansu
SEKRETERLER : Doçent Dr. Ekrem Akurgal, Doçent Dr. Halil Demircioğlu

REMZİ OĞUZ ARIK, (Ankara Etnoğrafya Müzesi Müdürü ve T. T. K. üyesi) **Karaoğlan Höyüğü Bakır Çağı mimarlığındaki özellikler:**

I — Giriş :

Karaoğlan Höyüğü, Ankara'nın 25-27 Km. cenubunda Mugan gölünün cenup doğu ucuna yakın bir köyümüzün içindedir. 1937 de Türk Tarih Kurumunun asbaşkanı Bayan Âfet'in haber vermesiyle kazılara başlanmış, 1942 ye kadar çalışılmıştır.

Son Friğ katının tekrar kullanılmasından meydana gelen basit bir klâsik çağ karakolu izinden sonra üç safhalı asıl Friğ tabakası 2-2,25 metrelere kadar inmiş; yine üç safhalı Hitit tabakası 4.80 metreye, asıl çalışma yarmamız olan batı sathımailinde 6.85 metreye kadar takibedilmiştir.

Muhteşem diyebileceğimiz bu Hitit medeniyeti, Karaoğlan höyüğünde ta eteklere kadar yayılmış bulunmaktadır. 1941 yılı çalışmalarımızda, yine batı sathımailinde, 11. 55 de görünüp izleri 14.80 ve hattâ röperden 15-16 metre aşağılara kadar devam eden Hitit çanak çömleği vardı. Burada, Hitit beldesinin sur duvarını 15-17×F, E. kareleri arasında, ona bitişik olan sivil yapılarla birlikte meydana çıkarmıştık.

6. 85 metreden 9 metre derinliğe kadar Bakır Çağımızın son safhasını ele geçirdik. Bu safha, aslında, 40-60 Sm. kalınlığında bir yangın tabakasının üstüne kurulmuş olup asıl Bakır Çağı kültürü ile Hitit çağı beldesi arasında geçiş (transition) devrini meydana getirir. Karaoğlan Höyüğüne, Kültür bakımından, birinci sınıf bir yer, çok ayrı bir şahsiyet veren

bu kat çanak çömleği elde yapılmıştır. Ve hemen hemen tamamiyle dışı açık renktedir (Kırmızı, devetüyü rengi). İçi çok parlak siyah cilâ ile boyanmış, kenarları bile kararacak surette fırında işlenmiş, çok yüksek bir perdah görmüştür. Bu parlak siyah zemin üzerine beyaz boya ile baştanbaşa kabın içini kaplıyan hendesi nakışlar işlenmiştir. Aynı derinlikte ve bu kibar kaplarla birlikte ele geçen çanak çömleğin mühimce bir kısmı ise açık renk Hitit kapları tekniğinde olup bir kısmında çarkla yapıldığını gösteren izler vardı. Bu devreye "Proto-Hitit„ adını vermemizin sebebi bu iki cins çanak çömleğin ve tekniğin beraberliği (connexion) dir. Bu intikal devri üç yapı katı vermiştir.

Asıl Bakır Çağı kültürü 9.40 ve 9.50 metreden itibaren başlar. 40-60 santimlik yangın katının örttüğü bu devre, höyüğümüzün de 5 inci kültür katıdır.

Bu kat, üç mühim mimarlık tabakasiyle Karaoğlan höyüğünün en çok inkişaf ve en çok devam etmiş bulunan medeniyetini temsil eder.

Gerçekten de; bu üç safhalı Bakır Çağı, 9.50-11.50-13 ve 13-20 metre derinliklere kadar höyüğü bilhassa batı, şimal ve kısmen cenup kaide eteklerine kaplamakta; hatta röper noktamıza göre 22-25 metre aşağıda bulunan köy içerilerine, köyün ortasından geçip Mugan gölüne doğru batı-şimale giden ince suyun kıyılarına kadar genişlemektedir.

Şunu da hemen söyliyelim ki hafriyatımız, höyüğün ortasına geniş bir kuyu açıp dibe kadar inmek yerine, höyüğün batı mâilesinde birbirini kovalıyan kültür safhaları üzerinde çalışmayı tercih etmişti. Bu itibarla, her kültür devrinin nispeten kenara düşen mahdut bir kısmını mütalâa ettiğimiz gözden uzak tutulmamalıdır.

Bu üç safhadan ilk ikisinin (yani Vc ile Vb'nin) çanak çömleği; en aşağıda, köy içlerinde açtığımız yoklama ve kontrol kuyularında da tesbit edildiği üzere, çeşitli olmaktan uzak görünüyor. Kaba denecek yapıda, daima kalın cidarlı ve hepsi elle yapılmıştır. Hamurları hemen hemen yeknesaktır. Yani kumlu çakıllı, samanlı ve açık renklidir. Kapların dışı hiç değişmemesiye, kırmızı yahut devetüyü rengindedir. İçi çok kere karadır,

bazan da dışın rengindedir. Perdah daima mükemmeldir, fakat cilâ her zaman istediğimiz parlaklıkta değildir. Küp, iri tas, büyük testi, mutfak kapları bu çanak çömleğin sayılı ve devamlı cinsleridir. Plânlarımızda Vc ile gösterdiğimiz ilk ve en eski safhanın kalkolitik olmasına ihtimal vermemizin başlıca sebebi madenin ele geçmeyişi, kaplardaki az çeşitlilik ve kabalıktır. En aşağıdan yukarı doğru Bakır Devri'mizin ikinci safhası-plânlarımızda Vb ile gösterdiğimiz - kap kacak nevindeki zenginlik, tekniğindeki nisbi incelik, maden eşyanın görünmesiyle karakterlenir. Her iki safhayı da yangın ayırmaktadır.

Aşağıdan yukarıya, Bakır-Çağımızın III üncü seviyesini plânlarımızda Va ile gösterdik. Bu seviyenin çanak çömleği Vb de bulunandan farksız. Asıl mimarlık hususiyetleri, onları ayırmaktadır.

Aşağıdan yukarıya Bakır-Çağı'nın dördüncü seviyesi -plânlarımızda V ile gösterdiğimiz-, bütün Anadolu kültür tarihinde üstün, mütecanis bir görünüşle yükselen Bakır-Çağı medeniyetine lâyık bir kültür safhası. Burada kapkacak, gelişmiş bir teknikte, bol çeşitlerle karakterlenir. Kültür eşyası boldur, çeşitlidir ve çok özeldir. Maden eşya boldur ve altın, tezyinat eşyası olarak kullanılmıştır.

Bakır Çağı'nın gerek I inci, gerek II inci safhasında, kültür eşyasında birçok ayrılıklar bulunmakla ve asıl devrin geleneği, göreneği kısmen devam etmekle beraber höyüğün, "proto - Hitit„ dediğimiz II inci safhada, bir istilâ ve göç gördüğü anlaşılıyor. Bu hususta kapkacağın bol şahadetine dayanılabilir. Mimarlık ise bu hususta esaslı kanaatlar verecek derecededir.

Şurasını da ilâve edelim ki, en eski, ilk Bakır Çağı seviyesi (yani Vc), bize -sondaj yaptığımız sahalarda- mimarlık vesikası vermediğinden bu tebliğde o seviye üstünde durulmamıştır.

***

II — Bakır Çağı Mimarlığı :

Bu tebliğin asıl mevzuu olan Bakır Çağı mimarlığı üzerinde durmadan önce, höyükteki kazılarımızın neticeleri üzerinde çok kısaca ve topluca, yukardaki girişle, durduğumuz

için özür dileriz. Asıl mevzuun anlaşılması, takibedilebilmesi için buna lüzum vardı.

Bakır Çağı kültürünün Karaoğlan höyüğünde geniş bir alanda pek uzun zaman yaşadığı anlaşılıyor. Bu kültürün en eski safhasını-bizim Vc ile gösterdiğimiz tabakayı-veren köy içindeki kontrol sondajlarımızda esaslı mimarlık vesikası bulmuş değiliz.

Plânlarımızda Vb ile gösterdiğimiz, asıl Bakır Çağı'nın Karaoğlan'da, en alttan ikinci mimarlık seviyesine gelince:

Bu seviyenin kalıntılarına, höyüğümüzün batı mailesi eteğinde F + 15,16,17 karelerinde, yani nispeten höyüğün ortasına daha yakın bir alanda rasladık. Açtığımız yerin dar olmasına rağmen (10×12 m. kare) elimize geçen mimarlık parçası, üzerinde durulabilecek değerdedir. 13 metreden 15 metre derinliğe kadar bu parçalar, şimalden cenuba uzanan ve plân bakımından hepsi dört köşe kalan sivil yapılardı. Şimal-cenup istikametinde ve 2.50 × 3.20, 4.75×3.75 ölçüsünde, cenuptaki oldukça eksik olan, iki odaya doğu-batı istikametinde, daha ufak ölçülerde başka iki oda-doğu yanından-bağlanmış bulunuyordu. Duvarların temellerini tek dizi taşlar meydana getiriyordu. Taşların yassı, kendiliğinden dört köşe halde olduğu temellerde ise üç dört taşın üstüste konduğu görülmüştür. Enleri bazan 0.90 santimetreye varan ve hiç olmazsa 0.50-0.60 santimetre derinliğe yerleşmiş bulunan bu temeller; taşlar iri ise enlilemesine birer tane yan yana konarak, taşlar ufak ise enlilemesine ikişer tane konarak yapılmıştır. Taşların arasındaki boşlukları, çamur doldurmaya yaradığı gibi harç olarak da gene çamur kullanılmıştır. Bu 50-60 santim yüksekliğinde ve tek dizi taşlardan kurulan temellerin daha yüksek olmadığını gösteren delil, kerpiç duvarın hemen başladığıdır. Duvarların üst kısmı kerpiç olarak örülmüştür. Bu kerpiç kısmın çok yükseğe çıkmadığını kabul etmek isteriz. Kerpiç kısmın arasında ağaç kuşak kullanıldığını gösterir izlere raslamamış olmamıza karşı, duvar aralarına yahut köşelerine ağaç direkler dikildiğini; yapı üstlerinin de-kerpiç duvarların üzerine uzunlamasına konan ağaç kirişlerle- dam halinde yapıldığını tesbit ettik. Kömür haline gelmiş direklerin buralarda hem dik-

lemesine, hem uzunlamasına yer yer bu odalarda ele geçmesi bu hususta şüphe bırakmamaktadır.

Dikkat olunacak bir nokta da bu yapıların birbirine bitişik olarak yapıldığı zaman duvarlarının istiklâlini muhafaza etmekle beraber birbirine dayanarak, böylece enli temeller halinde görünmeleridir. Bilhassa höyüğün batı yanına raslîyan yapılar, şimal taraflarındaki yapılarla yan yana olunca duvarların bu birleşmesi-aradaki yükseklik ve alçaklığı kalın bir temelle telâfi için olsa gerek-zaruret halini almış görünüyor. Bununla beraber, bu yapıların, şimal yanına raslıyan duvarlarından bazısını da oldukça kalın temellere dayanmış bulduk. Ancak, bu olağanüstü kalınlığın,-şimdi aydınlatamadığımız- başka sebeplerle böyle yapıldığını kabul ediyoruz. Çünkü, aynı yapının öteki duvarları normal durumda bazı tek veya çift taşlarla örülmüş ensiz temeller üstündedir.

Yapıların açıkça-ve nispeten ufak-odalara bölünmüş olması; o devrin cemiyet durumunu belirtmek bakımından bize çok önemli görünmektedir. Meselâ birinci Truva Beldesi'nde ele geçen kocaman, tek odadan ibaret ev yanında Karaoğla'nın bu ufak odalı evleri; ailenin iş ve derece bölümünü işaretliyen mühim bir ilerlemeyi ortaya koymaktadır. Bu Vb katının bir yangınla harap olduğunu, daha önce bahsini ettiğimiz, kömürleşmiş direkler iyice anlatmaktadır. Yangının bir istilâ ile mi, tabiî bir felâketle mi meydana geldiğini belirtmek zordur. Ancak şunu görüyoruz ki, bu V b tabakası gibi bu tabakanın üstüne kurulan beldenin de sağlam kalan temellerini daha sonra höyüğün bu kısımlarını da iskân ve işgal eden Hititler'in sur temelleri, çok derinlere kadar inerek, yer yer ve delikdeşik edecek surette tahribetmiştir. V b katının üstünde kurulan V a katından bu sahada elimize geçen dağınık taşlar ve V b katında ele geçen, mânasız taş kümelerine benziyen temel parçaları bizi bu hususta yetesi aydınlatıyor.

Kazdığımız yerin mahdut oluşu, yapıların başka teferruatı olup olmadığını anlamamıza imkân vermemiştir. Fakat F 16 daki evin batıdaki methaline bakarak, kapıların yokluğuna karşılık, uzunca duvarlar arasından geçen girme yerlerinin varlığı dikkate değer.

***

Asıl Bakır Çağ'nın III üncü mimarlak seviyesini, plânlarımızda V a ile gösterdik. Bu seviyeye ait yapılara iki küme halinde F, G + 16, 17 kareleri arasında, yani höyüğün ortasına daha yakın bir sahada, ve E, D + 15, 16, 17 kareleri arasında, yani höyüğün eteklerinde rasladık. F, G + 16, 17 kareleri arasında çok mahdut parçası ele geçen yapılar 11.40 tan 13 metre derinliğe kadar uzanmaktadır.

İkinci küme ise nispeten geniş bir heyeti mecmua halindedir ve röperimize göre 15.28 metreden 19 metreye kadar aşağı uzanmaktadır.

Bu iki kümede göze çarpan özellikler, bunların teferruat bakımından daha gelişmiş olması ve dört köşe plân yanında yuvarlak plânlı yapıların görünmesidir.

Birinci kümede tam bir heyeti mecmua yok; fakat iki yahut tek taştan meydana gelen bir katlı ve dört köşe plâna ait duvarlar yanında; gene aynı teknikle meydana gelmiş olan kapısı şimalde yahut doğuda bulunan yuvarlak plânlı bir yapı vardır. Bu yuvarlak yapının dış kutru iki, iç kutru bir buçuk metredir. Bu yapının "bothros„ (küllük, çöplük) olması mümkün değil. Ne toprağın bünyesi, ne ele geçen çanak çömlek; asıl dörtköşe yapıların arasındakilerden farklıdır. Bu yuvarlak temelin esas yapı duvarına bitişik olduğunu bilhassa belirtmek yerindedir.

Burada G, F + 16, 17 karesinde, doğudan batıya uzanan temelin şimal dibinde, diklemesine konan bir sıra iri taş vardı ki başka bir vazifesi tesbit edilmediği-ve bu temelin alt kısmı gevşek yangın toprağından meydana geldiği- için, bize bir nevi takviye dizisi gibi göründü.

Höyüğün batı mailesi eteklerinde meydana çıkarılan ikinci mimarlık kümesi; oldukça tam bir heyeti mecmuadır. Duvarlar burada hem iri ve çift dizi yahut ufak ve üç, dört, beş dizi taşla meydana gelmiştir; hem de kalındır (80 sın. den 120 santimetreye kadar). Bu iri duvarlar uzundur da. Bunların büyük yapılara ait olduğu, kerpiç olan duvarların da daha yüksek örüldüğü kabul edilebilir. Temellerin, toprak altında ve üstünde kalan yüksekliği 50-80 sın. den bir metreye kadar değişiktir. Bu iri ve uzun duvarların bir yüzüne, gene kalınca

ara duvarlariyle bölmeler yapılmıştır. Kapılar hakkında sarih kanaatimiz yok. Buna karşı E 16 da cenup-şimal istikametinde gelen kalın duvarlar arasında, ufak taşlarla döşenmiş bir sokak, bir avlu methali meydana çıkardığımız görülmektedir. Bu avlu içinde, batı ve cenuptaki büyük evlerle ilgili ufak odalar, bölmeler, ocaklar vardır. D 15 karesindeki bölme, dört köşe ve yuvarlak plânı toplamak hususiyetinden başka; iç kısma raslıyanı yukarda (17.49 derinlikte), dışa raslıyanı daha aşağıda (17.75-18.39) olmak üzere iki ocakla da cihazlanması dikkate değer. Bölmenin içli dışlı veya içten, dıştan kullanıldığı anlaşılmakla beraber methali hakkında aydınlanmış değiliz. Bu bölmenin batı-şimal önünde, hayvan sulamalarına yarıyan yahut dibek gibi kullanılan bir oyuk taş bulunmaktadır; batıda iri duvarlarla ilgili bölmede, bir kilerde bulunacak çeşitli kapkacak elegeçmesi, burada büyük ve tam teferruatlı evlerin bulunduğu hakkındaki kanaatimizi kuvvetlendiriyor. Çok gelişmiş, iş ve derece bakımından bir kat daha ilerlemiş, mülkiyet meselesi sağlanmış bir cemiyetle karşı karşıya olduğumuzda şüphe yoktur.

E 16 karesinde, döşemeli sokak ve methalin doğu yanındaki duvarın şimal ucuna bitişik olarak, at nalı biçimli bir yuvarlak temel daha elegeçmiştir. Bunun methali belli olmamışsa da bazı izlerden cenupta olacağını tahmin eyliyoruz. Bu tholos'un da çöplük veya küllük olmaması gerektir: teknik, toprak mahiyeti, bulunan eşya bu hususta bize kanaat veriyor. Böylece, V a mimarlık seviyesinin verdiği çift misal, yuvarlak yapıların bir tesadüf değil bir âdet olduğunu göstermektedir.

Bu kömedeki duvarlar yalnız iri, uzun değildir; temeller üst üste konmuş dört, beş dizilik ve her biri hiç yontulmamış, düzeltilmemiş taşlarla yapılmıştır. Bu kadar yüksek, bu kadar enli taş temellerin şöyle böyle evleri değil, büyük binaları temsil ettiğine inanmak lâzımdır. Bölmelerin büyüklüğü de dikkate değer. Gerçi bütün duvarlarını tam olarak meydana çıkardığımız oda yoktur. Fakat yalnız bir tam duvarına bakarak da bölmelerin büyüklüğünü teyidedebiliriz. (Meselâ D 16 daki şimal-cenup duvarının meydana getirdiği bölmelerin bir duvarı 5 metre olanı vardır. Bunun öteki duvarları da herhalde bu uzunlukla mütenasip olacaktır ki o zaman, karşımıza sa-

hiden büyük bir bina çıkıyor demektir. Bu büyük yapının, meselâ Birinci Turuva'nın büyük odalarından farkı, bu sonuncunun tek başına bir ev olduğu halde Karaoğlan'dakinin büyük bir yapının bir parçası olmasıdır. Bunun da ifade ettiği içtimai mâna, şüphesiz mühimdir.)

Bu kömede rasladığımız iki ocak, yassı büyücek taşların diklemesine ve yan yana konmak, araları, tabanları sıvanmak suretiyle meydana gelmiştir. Taban sıvası bu mintakada bolca kullanılan sarı, kayagan (Kepek-Boğazı) toprağından yapılmıştır ve karardıkça, eskidikçe yenilenmiş olduğu profilden gözükmektedir. Bu ocak tipi, höyüklerde ve umumiyetle Anadolu'da, bütün devirlerde rasladığımız ocak örneğine pek aykırı bulunmuyor.

D 16 karesinin cenup-batısında rasladığımız ve ilkin döküntü taşı sandığımız; aslında, o büyük bölmenin döşemesidir ki bu, bir yanda taş döşeme usulünün bu vakitlerde, burada iyice bilindiğini gösterdiği gibi bölmemizin de hususi bir kullanış için yapıldığını hatırlatır [1].

Bu V a seviyesinin bir yangınla harap olmadığı anlaşılıyor. Bir istilâyı gösterir izlere de raslanmamıştır. Buna karşı, duvarlarda görülen eğrilik, dağınıklık burada bir deprem olması ihtimalini akla getirmektedir.

***

Plânlarımızda, V a seviyesinin üstünde bulunan, asıl Bakır Çağı'nın en alttan yukarı doğru IV üncü mimarlık katını meydana getiren tabaka; bütün Bakır Çağı medeniyetinin Karaoğlan, da elimize geçen en mükemmel seviyesidir.

Höyük plânımızda F, G, H, + 15, 16, 17 kareleri arasında ve batı şimalden doğu cenuba doğru uzanan bölmeler halinde meydana çıkardığımız bu seviye mimarlığı, höyüğün en yüksek yerindeki röper noktamızdan aşağı, 9 metreden 11.50 metre derinliğe kadar inmektedir. 9 metreden 9.50 metreye

[1] Bir hatıra olarak kaydedelim ki, gine Bakır-Çağı'nın mütekâmil bir safhası olan II inci Turuva'da; hem evler arası taş döşeme bulunmuştur; hem de sur dışındaki meşhur kapı önü güzel, iri, yassı taşlarla döşenmiştir.

kadar olan kalınlığı; kızaran; tuğlalaşan kerpiçlerden, kül ve kömürlerden meydana gelen bir yangın tabakası meydana getirmektedir. Böylece asıl yapı temelleri 9.50 de; G, H + 17 deki en cenuptaki ise 9.86 da gözükmektedir. Bu seviyeye ait öteki temelleri 11.50 metrede bulmamız, höyüğün bu sathı maildeki alçaklık ve meyil farkından ileri gelmektedir. Yoksa ele geçen yapıların hepsi, aynı safhanındır, aynı tekniğindir, aynı çanakçömlekle karakterlenir ve hattâ aynı büyük yapı heyeti mecmuasına aittir.

Gerçekten de; G, H + 16, 17 de uzanan yapılar, dörtköşe plânlı, hepsi de dış duvarlar içinde doğu-batı istikametinde uzanan ara duvarlariyle birbirinden ayrılmış veya birbirine bağlı beş bölmedir. Dış duvarların kalınlığı 70-80 sın., ara duvarlarınki ise 35,40 sm. dir. Bölmelerin büyüklüğü-şimalden cenuba doğru ve daima duvarların dışından ölçülerek hesaplanmak üzere.- 5.50 x 3.50, 6 x 3.25, 5 x 2.75, 5.35 x 3.50 metredir.

Temeller ancak 50 ilâ 45 santimlik bir yüksekliktedir, bunların toprak üstünde ve altında kalan kısmı birbirine müsavidir. Toprak üstünde kalan kısımla beraber odanın tabanı başlamaktadır. Bu taban, hep Kepekboğazı'ndan getirilen sarı, kayagan, ince çamurla sıvanmakta ve bu sıva, temelin toprak yüzünde bulunan kısmını da hem yan yüzlerinde, hem üst yüzünde kaplamaktadır. Kerpiçler bu ince temelde, işte bu sıva üzerine konarak örülmeye başlamaktadır. Sıvaların çok özenilerek hazırlandığı, bölmelerin mükemmel surette kaplanması istendiği görülüyor.

Aşağıdan beri gelen mimarlık seviyelerindeki geleneğe uygun olarak büyük taşlardan bir tanesi tek başına, ufak taşlardan iki tanesi yan yana konarak temel duvarların kalınlığı meydana getirilmektedir. Temellerin bu ensizliği ve çok az yüksek oluşu, kerpiç duvarların pek yükseğé çıkmadığını göstermektedir. Kerpiçlerin büyüklüğü 45 × 47 sın., kalınlığı 5, 7 sın. dir. Böylece, dış duvarlarda temel üzerine iki, iç ara duvarlarda bir tane konmak suretiyle duvar yükseltilmektedir.

Duvarların üstünü yine dam ile örttüklerini kabul ettirecek işaretler vardır (kömürleşen direk kırıntıları.)

Elimize geçen bu bölmeler, içlerinde bulunan teferruat bakımından da büyük bir önemdedir. En şimalde bulunanın

bir köşesinde, ortasında, diğer köşelerinde Bakır-Çağının karakteristik-emzikli, üstü enli çizgilerle süslü-testileri, kâseleri, kabları, küpleri meydana çıkmıştır. Ortasında, tabana gömülü tepsi biçimli bir kab-veya tandır-vardır. Bu tandırın altına doğru örülü bir ince kanal vardı ki ağızlığı, bölmenin cenuptaki ara duvarı arasında yapılan geniş bir deliğe-yahut ocağa?-erişiyordu. Bu garip tepsi-tandırın batı önünde, çok kaba çamurdan yapılmış, pek hafifçe pişirilmiş, yahut güneşte kurutulmuş hissini veren iki eşit kâse vardı. Bunların içinde aşı boyalarının külçeciklerini bulduk.

Hepsi de yangın faciasının kalın örtüsiyle sarılı ve birinden ötekine geçmek için karakteristik geçitler bulunan bölmelerde; yerlere devrilmiş ve içinde kömürleşmiş hububat [1] taşıyan küpler olduğu gibi bölme köşelerine dayalı iri küpler de vardı. Kesik üstüvaneye yakın biçimde yapılıp dışında kulak gibi kulplarla teçhiz edilen bu iri küplerin içinde kül; ve büyük mikâp şeklinde, her yüzünde ufak delikler açılan, kerpiçten ayaklar gördük. Bu mikâpların herhalde ateşin sönmeden yanabilmesi için hizmet gördüğünü zannediyoruz. O zaman bu iri küplerin-bugün hâlâ bu taraflarda ekmek pişirmek için kullanılan-tandır olduğunu kabul etmek gerekmektedir. Bu bölmelerde bulunan kapkacakla, küp, tandır, tartı bolluğu insanı şaşırtacak derecede idi. Bundan başka; bu zamana kadar arkeoloji neşriyatında raslamadığımız birtakım şekiller de bulundu. Bunlar; pişmiş topraktan, çoğu siyaha boyanmış, dış yüzleri çizgiler, deliklerle ve bu çizgi ile deliklere sürülmüş beyaz macunla süslü, bir kısmı kadın başı ve gövdesi, bir kısmı dört ayaklı hayvan, bir kısmı idol biçiminde figürinlerdi. İçleri boştu ve mutlaka leblebi gibi taşlar bulunuyordu, ki sallandıkça garip sesler çıkarmakta idiler.

Bölmelerde bulunan bu eşyayı kısaca tanıtmamızın sebebi, bu mimarlık vesikalarının mahiyeti üzerinde hüküm vermek içindi.

Gerçekten de; elegeçen eserlere göre burası bir kiler ve mutfak olacaktır. Bölmelerin cenuba doğru uzanıp gittiği ve

[1] Yüksek Ziraat Enistitüsü profesörlerinden Dr. Tahsin Sait Tekeli'nin lütfettiği (8 mayıs-1941 tarihli) rapora göre bu hububat «.. iki veya dört sıralı arpa nevinden H o r d e u m olduğu..» tesbit edilmiştir.

henüz meydana çıkarılamıyanlar göz önüne getirilirse büyük teşkilâtlı bir yapı karşısında bulunduğumuza şüphe edilemez. Tartısından tandırına, hububatından aşı boyasına kadar bu derece bol malzemeli, bol bölmeli bir yapının, alelâde bir kimseye değil, ya cemiyete, yahut bir şefe ait olması icabeder.

Bu bölmelerin garp önünde bulunan büyük odaların (birisinde, tam olarak elegeçen bir duvarının uzunluğu 7 metre; öteki tamdır ve büyüklüğü 4.75 x 3.25 metredir) bölmelere bitişik olduğunu ve mutlaka birbiriyle münasebette bulunduğunu kabul ediyoruz. Bu odalardan en büyüğünün cenup tarafı eksiktir, fakat bölmelerin en cenupta bulunanının, bu büyük oda ile bitişik olması gereken garp duvarında büyük bir eşik taşı, yâni bir girme yeri-belki de bir kapı-vardır. Bölmelerin başka methalini bulamadığımıza göre burasının onlara yol verdiğini; bu yolun da büyük oda ile münasebette bulunduğu meydandadır.

Bölmelerin bu en cenupta bulunanı, yanındakinden bir ara duvarı ile değil iki ince ara duvariyle ayrılmakta ve biraz daha yüesekte bulunmaktadır. Burada rafa benzer tertibat ta elegeçirilmiştir.

Dört köşe bölmeler ve odalar heyeti mecmuasını değerlendiren başka bir şey daha vardır: şimalden itibaren ikinci ve üçüncü bölmenin doğu duvarlariyle müşterek olarak yapılmış bulunan tholos sisteminde, yuvarlak plânlı yapıcık. [Burada ikinci bölme, şimal-cenup istikametinde örülmüş başka bir ara duvariyle ayrıca ikiye bölünmüştür].

Yuvarlak yapının temeli ötekilerden farksız olarak örülmüş olup iç kutru 2.20 metredir. Methalinin şimalde olduğunu kabul ettirecek işaretler vardır. Bu yapının, daha önceki seviyelerde rasladıklarımızdan farkı: ana yapının duvarlariyle ortaklaşa örülmüş olan temele dayanmasıdır. Yâni yuvarlak temel, iki bölmenin doğu duvarlarını oyarak kısmen onların içine girmiştir.

III — Netice:

Karaoğlan höyüğünde Bakır-Çağının "protohitit„ dediğimiz ikinci yâni son, yâni intikal safhasının mimarlığı ile bu tebliğde meşgul olmıyacağız. Bu mimarlık birçok bakımdan ayrı mütalâa edilmeye değer.

Asıl Bakır-Çağı dediğimiz mimarlık seviyelerinin kısaca gözden geçirilmesinden ilk anladığımız, bu dört seviyede de mimarlık geleneğinin aynı prensiplerle devam etmesidir. Bu devam, bir gelişmeye doğru yürümüş ve V ile gösterdiğimiz seviyede hakiki tekâmül eserlerini vermiştir.

Bu seviyelerin mimarlığı esas olarak dörtköşe plânı kullanmıştır. Bununla beraber tholos sistemi denen yuvarlak plânı da oldukça iyi tanıdığını, tatbik ettiğini gördük. Bu yuvarlak plân bakımından Karaoğlan höyüğü ile karşılaştırılacak istasyon, yine bu tarafta bulunan Etiyokuşu'dur. 1937 de, Türk Tarih Kurumunun meydana koyduğu bu Bakır Çağı istasyonunda da tholos sisteminde yapılar bolca elegeçmiştir. Anadolu'nun şimdi tanıdığımız Alişar, Alacahöyük, Kusura, Demircihöyük, Turuva gibi başlıca istasyonlarında, Bakır Çağı mimarlığı bu yuvarlak plânı tatbik etmemiş görünüyor.

Karaoğlanda, asıl Bakır Çağ mimarlığının başka bir hususiyeti sur ve istihkâm ele geçmemesidir. Bu hususta, Anadolunun garp ucunda en büyük istasyon olan Turuva'dan, Anadolu'nun ortasında ünlü istasyon olan Alişar'dan ve Ankara yanındaki Ahlatlıbel'den açık olarak ayrılmaktadır.

Karaoğlan'da, daha ilk seviyelerden başlıyarak, mimarlık kalın, yüksek, taş temellere dayanan duvarları tanıdığına göre, sur duvarının bulunmayışını: hafriyatımızın höyüğü her yandan taramadığına vermek mümkün olduğu gibi, bu devriti bu alanlar için bir sulh ve emniyet devri olduğunu da kabul etmek mümkündür.

Karaoğlan'da bu Bakır-Çağı'nda ayrıca bir ölüm mimarlığına raslanmadığını da belirtelim. Alacahöyüğün o muhteşem hükümdar mezarları ve bu mezarların mimarlık bünyesi burada henüz bulunamamıştır. Buna karşı; Alaca'da ve Turuva'da olduğu gibi, ev tabanı altına, evler arasına gömmek, yahut küpler içine gömmek usulünü burada da bulmaktayız. Karaoğlanda da -Anadolu'nun öteki Bakır-Çağı istasyonları gibi- mâbet gözükmemektedir.

Turuva'nın ikinci beldesinde meydana çıkarılan Megaron'un bir mâbet olduğunu henüz bilmiyoruz. Bu itibarla, Anadoluda, Bakır-Çağ cemiyetinin mâbet tanımadığına Karaoğlan da kuvvetli bir misal meydana getirmektedir.

Karaoğlan'daki Bakır-Çağ mimarlığı, daha ilk seviyelerden başlıyarak gelişmiş, ileri, iş bölümünü, hiyerarşiyi, mülkiyeti tanıyan bir cemiyeti göstermektedir. Yapılar kalabalık âileler için olduğunu gösterecek büyüklüğü ve bu büyüklük içinde taksimlere, bu taksimlerle birlikte ortaklaşa kullanılan teferruata (avlu, furun, ana duvarlar.) maliktir. Elegeçen mühürler mülkiyet meselesini, ufak idoller inan meselesini izah eden vesikalardır.

Coğrafyanın, iklimin hususiyetlerine son derece riayet eden bu mimarlık, bu riayetle bağdaşan prensiplerini bu dört seviyedede tatbik etmiş; hattâ kendinden sonraki kültürlere de nakletmiştir. Gerçekten de, hem "protohitit„ hem Hitit çağlarında bu prensiplerden bir kısmının hüküm sürdüğünü gördük.

Sivil mimarlık bakımından, Karaoğlan Bakır Çağının verdiği büyük, zengin heyeti mecmuayı, Turuva da dâhil olmak üzere, başka istasyonlarda henüz tanımış değiliz. Cincinnati Üniversitesinin Turuva'nın ikinci beldesinde meydana çıkardıkları sivil mimarlık yapılarını daha tam olarak bilmiyoruz. Halbuki Karaoğlan'da şimdiden, beş büyük bölme ile ve içindeki sayısız denecek kadar çok malzeme ile beliren sivil mimarlık kalıntıları, kolayca eşi bulunur şeylerden değildir.

Nihayet; Karaoğlan'daki Bakır-Çağı mimarlığı, eksiği ve fazlasiyle beraber, Anadolu'nun diğer Bakır-Çağı istasyonlarındaki mimarlık prensiplerine de yadırgı değildir. Meselâ Alişar'da da taş temel, kerpiç duvar, beyaz sıva vardır. Böylece; Anadolu'da Bakır-Çağ kültürünün zengin, istikrarlı ve insicamlı simasını Karaoğlan, bozacak yerde, kendi hususiyetini de katarak tamamlamaktadır. Orta Anadolu ile Batı Anadolu arasında oynadığı tavassut rolü ise, buraya ayrı bir ehemmiyet verilmesini emretmektedir.

PROF. Dr. H. TH. BOSSERT, (İstanbul) **Mısır Panteonunda Hitit Tanrıları.**

Boğazköyü'nde bulunan çivi yazısı metinlerinde ve büyük bir kısmı Anadoluya dağılmış olan hiyeroglif yazılı taş kitabelerde, sureti tasvirleri ile teşhisleri hakkında hiçbir fikir sahibi olamadığımız pek çok tanrı ve tanrıça adları zikredilmiş-

tir. Filhakika yanıbaşlarında isimleri de yazılı bir surette asvir edilerek bugüne kadar intikal etmiş olan bazı tanrı tasvirleri bu hususu biraz aydınlatmaktadırlar; fakat hiyeroglif Hititçesiyle yazılı bu Tanrı adları çok defa ideografik olarak kaleme alınmışlardır. Bu itibarla okunuşları zor olup birçok ahvalde halen imkânsızdır.

Hititler, bırakmış oldukları metinlerde ülkelerinin bin tanrısından bahsediyorlar ki bu, hiçbir zaman mübalâğa olmasa gerektir. Hitit ülkesinde oturan muhtelif akvamdan her biri yalnız kendi Panteonlarında bulunan Hitit, Luv, Palai, hiyeroglif Hititleri, Proto-hatti ve Hur Tanrılarını tanımakla iktifa etmemişler, ve fakat aynı zamanda Mezopotamyadan Samî Tanrıları da kendi panteonlarına almışlardır. Eğer bütün önemli kaynakların, derelerin, ırmakların, göllerin, dağların ve silsilelerin, tanrıların makarrı olduğu tasavvur edilip her büyük şehrin, her arazinin ve her ülkenin kendine mahsus hami Tanrılara malik olduğu hatıra getirilirse bu takdirde bin sayısı hiç şüphesiz mübalâğalı addedilemez. Bu kabîl Tanrıların yüzlercesini bugün metinlerden okumaktayız ve her yeni metin bulunuşunda da şüphesiz daha başka isimlerin meydana çıkacağını bekliyebiliriz. Fakat söylemiş olduğumuz veçhile pek çok ahvalde bu Tanrıların ne şekilde görünmüş olduklarını tâyin edemiyoruz. Hattâ o kadar ki mevzuubahis olan bir adın bir "Tanrı„ ya mı yoksa bir "Tanrıça„ ya mı ait olduğunu dahi bilememekteyiz. Çünkü metinlerde görülen Tanrı determinatifi nötr vaziyette olup hem "Tanrı„ hem de "Tanrıça„ olarak anlaşılabilir.

Hitit Tanrılarının en büyük meşherini malûm olduğu veçhile Yazılı Kayanın her iki hücresi teşkil etmektedir. Fakat bu iki hücrede şekillerini gördüğümüz takriben seksen Tanrı ve Tanrıçanın birbirinden pek az farklı olarak tasvir edildiklerine şahit olmaktayız. Alâmeti mahsusaları ve mukaddes hayvanları vasıtasiyle tanınarak tefrik edilebilen birkaç Baş Tanrı istisna edilecek olursa, dağ Tanrıları, orak şeklinde kılıç taşıyan Tanrılar yahut birçok Tanrıçalar ancak yazıları vasıtasiyle ayrılabilmektedirler. Şu halde adların okunuşu olmaksızın Hititler tarafından bile bunlar ayırdedilemiyorlardı.

Binaenaleyh Eski Anadolu arkeolojisi halen bin Hitit Tanrısı-

nın tasvir teşhisini yapacak durumda değildir. Eğer biz yalnız Baş Tanrıların tasvirini tefrik edebilseydik bu keyfiyet Anadolu'nun arkeoloji ve din tarihi bakımından pek önemli bir olay olacaktı.

Mamafih bugün, ilim âlemi, Hitit heykel tasvirlerini kaydeden metinlerin neşrine büyük ümitler bağlamış bulunuyor. Şimdiye kadar neşredilmemiş olan bu metinler bizi Hitit mâbetlerinde bulunan heykellerin mevcudiyetinden haberdar etmektedir. Bu envanter kayıtları o kadar mufassal bir surette kaleme alınmışlardır ki tahribata düçar olanlar hakkıkda bile şerhler verilmiştir. Bundan bir müddet önce Brandenstein tarafından dil ve konu bakımından bir etüt ile birlikte yayın alanına çıkarılan bu metinlerden arkeoloji maalesef pek az kazanç temin edebilmiştir. Çünkü bu metinlerdeki kayıtlar, bugün dahi mevcut olan kaya rölyef veya heykellerine göre olmayıp kıymetli madenden: ezcümle altın, gümüş ve o zamanlar kıymetli madenler arasında sayılan demirden yapılan ve ekseriya kıymetli taş kakmalı mâbet heykellerine göre yapılmıştır. Mamafih metinlerde tasvir kayıtlarını gördüğümüz bu âbidelerin hepsine kaybolmuş nazariyle bakabiliriz. Pek küçük ebatta olan altın, gümüş yahut kıymetli taşlardan mamul bazı Hitit Tanrı heykelcikleri bugüne kadar intikal edebilmişse de bu heykellerin çoğu ellerinde taşımakta oldukları mukaddes sembolleri kaybetmişlerdir. Binaenaleyh bunların teşhisi imkânsızdır. Şu halde Brandenstein, arkeolojik izahatiyle yeni metinlere rağmen bu mesele hakkında daha evvel Bittel, Güterbock yahut şahsım tarafından söylenmiş olan mütalâadan daha ileri gidememiştir.

Klâsik arkeoloji bir Phidias'ın, bir Myron'un ve yahut bir Polyklet'in kaybolmuş eserleri hakkında fikir edinmek için nasıl Roma kopyeleriyle çalışırsa ve gene klâsik arkeoloji vazo resimleri vasıtasiyle kaybolmuş Yunan resimleri hakkında nasıl muahhar eyalet resim ve mozaikleri ile meşgul olursa bunun gibi Anadolu arkeolojisi de kaybolmuş gibi addedilen Hitit yüksek sanatının eserleri hakkında bir fikir edinmek maksadiyle bazı yollara başvurabilir. Bu yol, o zamanki Suriye ve Mısır eserlerinde görülen Hitit sanatının refleksidir ki bu keyfiyetten Anadolu arkeolojisi için istifade edilmelidir.

Tahsis edilen zamanımızın kısalığı dolayısiyle bu maksadı ispat için ancak birkaç Mısır menşeli eseri gözden geçi-

receğiz; bu eserler yalnız Hitit metinlerindeki heykel tasvirlerinde görülen kayıtlara pek yakın ve pek benzer olmakla kalmayıp aynı zamanda Hitit tasvirlerinde malûm olmıyan bazı Hitit tanrılarının da teşhis ve tefrikini mümkün kılmaktadır. M. E. VIII. asra ait olup Malatya'da bulunmuş olan bir rölyef üzerinde Illuyankas yılaniyle Fırtına tanrısının yegâne mücadele tasvirine tesadüf etmekteyiz. Bu mücadele Büyük Hitit Devleti zamanında bir efsanenin iki muhtelif versiyonu halinde mufassalan metinlerde kaydedilmiştir. Fakat bu yılan mücadelesini gösteren bir tasvire o devirde raslıyamıyoruz. Malatya rölyefinde kıvrılan bir yılanı mızrağile öldürmekte olan Fırtına Tanrısının tasvirini görüyorsunuz. Fırtına Tanrısının arkasında -efsanede de rolü olan- Fırtına Tanrısının oğlu ayakta durmaktadır (*Şekil : 1*). Büyük Hitit Devleti tasvirlerinin ne şekilde görünmüş oldukları hakkında bir fikir edinmek için Ramses II adını taşıyan (M. E. XIII. asır) bir skarabeyi gözden geçirelim. Bu skarebenin resim bulunan tarafında gene Fırtına Tanrısiyle yılanın aynı mücadele sahnesi tasvir edilmektedir; fakat bu resimde Fırtına Tanrısı kanadlı olarak gösterilmiştir (*Şekil: 2*). Yılan mücadelesi sahnesinin Mısır'da nasıl revaçta olduğunu anlamak için tarihi M. E. IX. asır olarak tesbit edilen ve Şeşonks II adını taşıyan şu tasvire bakalım (*Şekil :* 3) : burada yılan mücadelesini daha vazıh bir surette görüyorsunuz; fırtına Tanrısının gene kanadlı olarak tasviri bilhassa zikre şayandır. Mısır Tanrıları umumiyetle kanadsız olarak gösterildiğinden Tanrı kanadlarının Mısırlılar tarafından icadedilmemiş olduğu anlaşılıyor. Filhakika, mütaaddit Hitit Fırtına Tanrılarından birisinin hakikaten kanadlara sahip olduğunu da gene Tanrı tasvirlerini kaydeden metinlerin birinde bulmaktayız. Bu metinde kendisine karşı bir hitap yapılan bir Fırtına Tanrısı kasdedilmekte, tarifi ise Mısır tasvirlerine uymakta ve Illuyankas efsanesi olarak adlandırılma imkânını vermektedir. Şunu da bu vesile ile kaydedelim Hıristiyan kilisesi, gözde azizlerinden olan ve bilhassa ortodoks kilisesinde büyük bir şeref sahibi bulunan St. Jorj'u Hitit'lere medyundur. Çünkü ejder yılaniyle mücadele eden bu St. Jorj münhasıran Kapadokya süvarisi olarak gösterilmiştir. Demek ki Hititler ülkesinden çıkmış oluyor. Şu halde Hıristiyan kili-

sesi eski fakat revaçta olan bu Tanrı'yı bir aziz olarak panteonuna almış oluyor.

Bu da, Kapadokya'da son antik devrinde bile yılan öldüren Fırtına Tanrısı kültünün ne kadar çok revaçta olduğuna alâmettir.

Şimdi sizlere Hitit heykel tasviri kayıtlarını tamamlıyacak olan birkaç Mısır tasvir örneğini gösteriyorum: içinde heykel tasviri kayıtlarını okuduğumuz Hitit metinlerinin birçok yerinde ıstılah olarak "bibru„ kelimesi kullanılan hayvan protomlarından bahis vardır ki bu bibru'lar, tasviri yapılan mâbetlerde ya libasyon için yahut da Tanrı heykelleri yerine kullanılan kaplar olsa gerektir. Hayvan başı şeklinde olan orijinal bibrular Girit'te, Yunanistan'da Mikende, Kıbrıs'ta ve şimalî Suriye'de tanınıyordu. Bütün bunların hepsi M. E. 15-12. asra aittirler ve kıymetli madenden yahut kıymetli taştan ara sıra da kilden vücuda getirilmişlerdir. Libasyon için hayvan ağzının rasladığı yerde menfezlere maliktirler. Keza aynı devirde Mısır dıvar resimlerinde de bu kabîl hayvan protomlarının tasviri yapılmıştır. Bu duvar resimlerinde Suriyelilerin ve Minoslu Akdeniz akvamının haraç olarak veyahut ticari eşya mübadelesi maksadiyle bunları Mısır'a getirmekte oldukları görülür. Bütün bu orijinal buluntulara ve Mısır tasvirlerine rağmen bizzat Tanrı heykeli olarak müşahede edilebilen hiçbir bibru görülmemektedir. Hitit metinlerinden meselâ büyük Kunkunija Tanrısının bibru'sundan bahsedilir ve bu Tanrının heykelinin bir sığır bibru'su olup gümüş kaplı bir tahtadan olduğu ve yine gümüş kaplı bir kaide üzerinde ayakta durduğu kastedidilir. Yine bundan başka metinlerde Lihzina Fırtına Tanrısının bibru'sundan bahis vardır. Bunun Tanrı heykeli tahtadan yapılmış gümüş kaplamalı, sığırın baş ve göğsünün ise altın kaplamalı olduğu ve bir kaide üzerinde ayakta durduğu kaydediliyor. Bu her iki kayıttan anlaşıldığına göre hayvan başı şeklinde libasyon kapları mevzuubahis olmayıp bir kaide üzerinde durmakta olan göğüs hizalarına kadar hayvan heykelleri (yani büstleri) mevzuubahistir. Şimdi sizlere meşhur Tutankhamun'un mezarında bulunmuş olan bir Tanrı bibru'sunu gösteriyorum (*Şekil: 4*). Hitit Fırtına Tanrısının bibru'su örnek ittihaz edilerek taklidedilmiştir. Bu, bir kaide üzerinde tesbit edilen tahtadan yapılmış altın kaplamalı boğa protomudur. Boynuzlar

bakırdandır; gözler kakma ve geçmedir. Mısır dini bu kabîl hayvan prototomlarını hemen hiçbir devirde tanımaz. Şu halde Mısır üslûbunda yapılmış bir Hitit Tanrı bibrusunun karşısında bulunduğumuza hiç şüphe yoktur. Hitit sanatındaki hayvan göğüs heykelleri bize aynı zamanda daha sonraki devirlerde bazı tanrıların niçin göğüs heykelleri ile tasvir edilmiş olduklarını da izah edebilmektedirler. Romalılar devrine ait bir boğa Tanrısının göğüs heykelini gösteriyorum (*Şekil*: *5*).

Bu resimde ise elyevm Bursa Müzesinde bulunan ve gene Roma devrine ait olan bir Zeus Dagustes'in göğüs heykelini gösteriyorum *(Şekil : 6)*. Göğüs hizasına kadar olan bu Tanrı heykeli evelce mevcudiyetine raslamış olduğumuz hayvan göğüs heykellerinin insanlaştırılmış şeklidir. Şu halde bu bu kabîl Tanrı göğüs heykellerine Anadolunun neresinde raslarsak raslıyalım bunları doğrudan doğruya hayvan göğüs heykellerine götürebiliriz. Fakat bununla aynı zamanda bu Tanrı göğüs heykellerinin eski Anadolu dinine aidiyetleri anlaşılıyor ki bu keyfiyet pek önemlidir.

Kıymetli madenden yapılmış bir Hitit Tanrı heykelinin nasıl göründüğünü, bir pars üzerinde ayakta duran kıral Tutankhamun'un burada gördüğünüz altın heykelciği bir fikir vermektedir. Mısır sanatında hemen hiç bilinmiyen bu motif ancak Hitit nüfuz sahasından alınmış olabilir *(Şekil : 7)*. Nitekim pars üzerinde duran bir Tanrı, Yazılıkayada gördüğümüz Baş Tanrılardan birisidir. Ayrıca M. E. VIII. asırda küçük Hitit prenslerinin, kendilerini pars üzerinde ayakta olarak tasvir ettirdiklerini Darende'de bulunmuş olan bir rölyefte de görmekteyiz. Bu âdetin Büyük Hitit zamanına kadar uzandığını burada gördüğümüz bu Mısır heykelciği ispat etmektedir ki Yazılıkayada biraz evvel mevzuubahis olan Tanrının bir pars üzerinde bulunduğunu ileri sürmekle Bittel'le birlikte haklı olduğumuz tebeyyün ediyor. Zira şimdi görmekte olduğumuz bu resimde Firavunun üzerinde ayakta durduğu hayvanın pars olduğu aşikârdır. Esasen pars'ın Anadoluda bugün dahi mevcut olduğu fakat buna mukabil arslanın daha Hititler zamanında zail olmuş olduğu malûmumuzdur.

Mevzuumuza nihayet vermeden evel sizlere Hitit Tanrıçası Pirwa'nın gene Mısır'da bulunmuş olan iki tasvirini göstermek

isterim. Tanrıça Pirwa'nın Hititler tarafından nasıl tasvir edilmiş olduğunu heykel tariflerini kaydeden bir metinden öğrenmekteyiz. Fakat şimdiye kadar Anadolu'da bu Tanrıçanın hiçbir heykeli meydana çıkmamıştır. Biz şahsen bu Tanrıçanın Mısırlılar tarafından yapılan üç heykelini tanımaktayız. Bunlardan ikisini projeksiyonda bir arada görüyorsunuz *(Şekil : 8)*. Solda bir rölyef parçası üzerinde Tanrıça, dörtnala giden bir at üzerinde durmaktadır. Sağ elinde bir kırbaç, sol elinde ise tulâni kalkan tutuyor. Sağdaki desende gene aynı motif vardır. Yalnız Tanrıçanın sol eli atın yelesine dokunmaktadır. Tanrıça çıplak olarak ata binmiş vaziyettedir. Küpe ve gerdanlıkları yegâne ziynetidir. Bu kabîl tasvirler karşısında, rivayete göre vatanları Anadolu olan Amazonlar kimin hatırına gelmez? Bu rivayetin menşeinin bu Tanrıçadan çıkmış olduğuna kani bulunmaktayım. Tanrıça Pirwa'nın Mısırdaki bu resimleri Büyük Hitit Devleti ile aynı çağa raslamaktadır. Şimdi gösterdiğim rölyef ise Yunan-Roma devrine aittir *(Şekil : 9)*. Arada geçen bu zaman zarfında Hitit Tanrıçası, aslan başlı olan Mısır Tanrıçası Sachmet ile bir olmuştur. Mamafih Sachmet'in hiçbir zaman harb arabası sürücüsü olarak tasviri yapılmamıştır. Fakat Hititler tarafından Tanrıça Pirwa'nın gerek ata binmiş şekilde ve gerekse harb arabasını sürer vaziyette tasvirinin yapılmış olduğunu buna kıyasen farz edebiliriz. Şu halde Hititlerin, artık tarihî rollerini bitirmiş oldukları bir çağa ait olan bu muahhar rölyeften Hitit ikonografyasının rekonstrüksiyonu için istifade edilebilir.

Göstermiş olduğum bu misallerle Anadolunun din tarihi incelemeleri için Mısır âbîdelerinin ne kadar önemli olduklarını anlatmağa çalıştım. Böylelikle, Hitit mâbetlerinin tahrip ve yağma edilmeleri neticesinde hâsıl olan Hitit tasvir boşluğunu doldurmak için Mısır âbidelerinin ne kadar ehemmiyetli bulunduklarını görüyorsunuz.

MEBRURE OSMAN TOSUN, (*Ankara D. T. C. Fakültesi Sumeroloji Enstitüsünde İlmî Yardımcı*) **Mezopotamya'da Boğa Kültü :**

Her ne kadar Sumer - Babil dini ile Mısır dini arasındaki belli başlı ayırtılardan biri Babil tanrılarının esas itibariyle

hayvan şeklinde değil, insan şeklinde bulunması ise de, bu çok kesin hususiyete rağmen Sumer - Babil dininde mukaddes hayvanlar yine oldukça önemli roller oynamışlardır.

Bu mukaddes hayvanlar arasında sığır, koyun gibi ehlî ve ehlileştirilmemiş boğa ve aslan, yılan gibi de vahşi hayvanlar görülmektedir. En eski zamanlardan beri Ur şehrinde ay tanrısına, daha doğrusu ay sembolüne ait mukaddes sığır sürülerine, Uruk şehrinde de gök tanrıçası İştar'a ait mukaddes koyun sürülerine raslanmaktadır. Bilhassa ehlileştirilmemiş boğa ile arslan ve yılanın çeşit çeşit arkeolojik tipleri görülmektedir. Bu hayvanlar kâh tanrı sembolü kâh da tanrıların mağlub ettikleri düşmanlar olarak gösterilmektedir. Bundan başka arkeolojik tipler arasında mâbet ve sarayların mukaddes bekçileri vazifesini gören sığır alâmetli melez varlıkların geniş bir yer aldığı göze çarpmaktadır.

Sumerlerde tanrılık alâmeti boğa boynuzlu taçtır. Mezopotamya dolaylarında, hattâ tektük izler bırakmış olmakla beraber, nefs Mezopotamyada dahi, antropomorfizm esas prensibine aykırı olarak, boğalara mâbetlerde hakiki tanrılar gibi tapılırdı. Sumerlerde müstakil tanrı gibi tapılan boğanın yanında yılan da görülmektedir. Fakat aslan ve yabani boğaya tapma görülmemektedir.

Boğanın kült ve mite göre olan kutsiyeti arasında [1] nasıl kesin bir fark gözetmek icabediyorsa, dinde hayvan mevzuuna en başta gelen bir misal ve örnek olmaya değer, dinde sığır mevzuunun öz karakterini tanımak ve onu elimizden geldiği kadar derinleştirmek ve en eski zamanlardan itibaren tekâmülünü takibetmek için de, ehlî sığır ile yabani sığır arasında da kesin bir fark gözetmek icab etmektedir.

Bütün bunları derli toplu bir vaziyette göz önüne alabilmek için her şeyden önce elimizde bulunan materyeli tasnif etmemiz ve bunları :

I. Sumer - Babil ve Asur panteonunda
Boğa tanrıları
II. Tanrı sembolü olarak boğa

[1] Malten, L. Der Stier in kult und mythischen Bild. Jdİ, XLIII 1928, s. 90, v. dv.

III. Boğa unvanlı tanrılar
IV. Boynuzlu taç
V. Boğa altar'ı

başlıkları altında gözden geçirmeğe çalışmamız lâzımdır.

I. Sumer - Babil ve Asur panteonunda Boğa tanrıları:

Sumer - Babil ve Asur panteonuna ait tanrı listelerindeki binlerce tanrı arasından ancak *on bir* tanesini boğa tanrı olarak görmekteyiz. Ve bunlar da ikinci derecede tanrılardır.

Bu on bir tanrı içinden bilhassa iki tanesinin diğerlerine nazaran daha ehemmiyetli bulunduklarını görüyoruz. Bunlar da Ay tanrısının oğlu tanrı Har ile Güneş tanrısının oğlu olan tanrıdır. Gerek bunları gerekse geri kalan dokuz tanrıyı gözden geçirmeye çalışalım:

1.(Ay tanrısının oğlu tanrı Har sığır çobanlarının piri olan akatçalaştırılmış adiyle Harru [1,2] da denilen bu tanrının büyük bir ihtimalle eski Babil devirlerinden evvelki devirlerde, Sümerlerin bir sığır tanrısı olduğu muhakkaktır. Sonradan teolojik müsavatla tanrı Sin'in oğlu yerine tutulmuştur. Ur şehrinin kültünde mühim bir rol oynıyan ve sığırcılık (Sığır yetiştirme) piri ve Ay tanrısı Sin'in veziri olan diğer bir boğa tanrı daha tanıyoruz: Tanrı Nin - E z e n x g u d [3]. Bu tanrı muahhar metinlerde tanrı Har olarak okunmaktadır. Ur şehrinin arkeolojiden pek iyi tanıdığımız mukaddes sığır sürüleri tanrı Nin - E z e n x g u d'a aittir.)

Ur şehrindeki tanrı Har'a mukabil Der'de de bir tanrı Har [4] görüyoruz. Demekki aynı tanrının bazan birden fazla kült merkezi olabiliyor.

Sığır sürülerinin piri olan tanrı Nin - E z e n x g u d'un muvazi şeklini koyunların piri olan tanrı Sagan veya Sumugan'da görmekteyiz. Gerek tanrı Nin - E z e n x g u d gerekse tanrı Sagan çoban tanrılar olup ikinci dorecede tanrılardır.

2. Güneş tanrısının oğlu Boğa tanrı:

^{d}G u d m a r ^{d}Samas: önceden şunu söylemek icabeder

[1] Dang:n, Thurean: Rit. acc,. 79, 41.
[2] Voc. Chic. S 125.
[3] Landsberger, B. OLZ, 1931. 131-2.
[4] CT XXV 6, 22.

ki bu tanrının arkeolojik tipini Asurlulara ve Babillilere göre, ikiye ayırmak icabetmektedir. İsminin okunuş şekli her iki halde de vazıh değildir.

Asurluların bu tanrısını biz bilhassa:

a) Asur kanunlarından yemin tanrısı olarak[1],

b) Asur mâbedindeki kült eşyasının sayılmasında[2],

c) Sanherib kitabesinde Asur mâbedinin kapılarının tamiri vesilesiyle[3] tanımaktayız. Bütün bu kayıtlara rağmen kanonik tanrı listesinde[4] tanrı Samas'ın böyle bir oğlu yoktur Sanherib kitabesinden öğrendiğimize göre bu tanrı Gud Şamaş'ın arkeolojik tipi, güneşi elleri üzerinde taşıyan tiptir.

Babillilere göre ^{d}Gud mar ^{d}Samas'a gelince; Asurluların güneşi elleri üstünde taşıyan tipi onlarda yoktur. Tetkiklerimiz sonucunda bir yandan bu tipin Babilliler için yabancı olduğunu tesbit ederken, diğer yandan da Babillilerde bir ikiz daha dağrusu birbirine yapışık güneşin oğlu boğa tanrısının mevcut bulunduğu hakikatını ortaya koyduk. Ta fal metinlerine kadar alınmış olan bu tipin gayet bilinmiş arkeolojik bir tip olması lâzım gelirken, şimdiye kadar yalnız Lagaş şehrinde bulunup bugün İstanbul müzesinde bulunan küçük bir heykelden[6] başka bu ikiz Boğa tanrı tasvirine benziyen arkeolojik bir tipe rasgelmedik.

3. Diğer boğa tanrıları:

Filolojik listelerden tanıdığımız geri kalan dokuz boğa tanrı, Sumerce ismi ile dingir GUD, arasında asıl dördünün ismi Sumercedir. Bunların arasında, tanrı Lahmu'yu, Şamaş'ın maiyetinde ve bir de Asur mâbet ve saraylarının kapı bekçisi olarak görmekteyiz. Geri kalan tanrı isimlerinin ise - Ruşban müstesna - orta Fırat taraflarındaki şahıs isimlerinin bir unsuru olarak gördüğümüz için, bu ismin bu mıntakaya ait olduğu tahmin olunabilir. Sumer-Babil panteonuna ait olmadıkları daha çok komşu kavimlere ait bulundukları ihtimali çok kuvvetlidir.

[1] KAV Nr. I Kol. VII S. 111 v. s. d.
[2] KAR 214 I, 23 v. dv. Dupl. KAV Nr. 87.
[3] KAH II, 124, 18, KAV 74, 5, 7, 7-10.
[4] CT XXIV S 111 burada Güneşin oğlu Sumugan'dır.
[5] Dennefeld: Geburstomina S. 37, 19.
[6] Unger: Mischwesen, R L V. S. 200 R 15 b, Cros 67, Ist. 6426.

Mamafih Elâm'lı ve Subarlı da olamazlar. Çünkü o zaman onları tanımamız lâzım gelirdi. Belki de Babil'in batısındaki ülkelerin boğa kültlerinden kalma isimlerdir.

4 — Gud. Ana = *alû:*

Gök boğası: muahhar zamanları nazarı itibare alırsak, meselâ eski Babil ve Kas devirleri gibi müstakil bir boğa kültünün pek fazla görülmediği devirlerde boğayı tanrı şekli olarak artık görmüyoruz. Yalnız gökte bir thevr yıldız manzumesi vardır. Bu yıldız kümesinin Sumerce ismi Gud. Ana, Akatça ismi de *alû* yani gök boğasıdır[1,2]. Bu gök boğasının bir sabana koşulduğu telâkkisi de vardır.

Bu Gud. Ana aynı zamanda Gilgameş destanının da meşhur bir mitolojik figürüdür. Ateş püsküren bir boğa Enkidu tarafından mağlubedilir. Mitolojide belki de, boğanın Enkidu tarafından öldürüldükten sonra, gökte ehlileştirilip sonra sabana sürüldüğü telâkkisi doğmuştur.

II. Tanrı sembolü olarak boğa:

Boğaya tapma meselesi ile çok yakından ilgili bir de bazı tanrılara sembol olması keyfiyeti gelir. Bu konu üzerinde Mısır hariç olmak üzere Büyük Önasya çerçevesi içinde Doç. Dr. Halil Demircioğlu'nun tetkikini tanıyoruz[3]. Etilerde de olduğu gibi, Babilliler ve Asusrlularda da muayyen tanrılar muayyen hayvanlarla birlikte görülmektedir.

Bilhassa Boğa ile birlikte hava tanrısı bunun özel bir misalidir. Hava tanrısı mamafih yalnız Boğa ile birlikte değil, aslanla da birlikte görülmektedir. Bu noktada, arkeolojik tipleri tasnif ederken, muhtelif kültür devirleri göz önünde bulundurulmalıdır.

Mevzuumuza yaptığımız girişte söylediğimiz gibi ehlî Boğa ile yabani Boğa arasındaki fark daima göz önüde tutulmalıdır. Sumerlerde mücerret olarak ^{d} Gud yani Boğa tanrı olduğu halde ^{d} Am yani yabani boğa tanrı yoktur. Tanrılara sembol olma keyfiyetinde de *rimu* = yabani boğa ile, *buru* = *boğa,* birbirinden ayırdedilir. Meselâ tanrı marduk *rimu* yani yabani boğa ile birlikte görülür. Mamafih Marduk'un *muşhuş*

[1] Meissner : Babylonien und Assyrien, Sternkarte, II ci Cilt ilâvesi.
[2] Weidner: Das Paradies am Sternen Himmel AfO II S. 124-130.
[3] Demircioğlu Halil. Der Gott auf dem Stier 1939.

denilen melez mahlûkla da birlikte görüldüğü vakidir. Tanrı Enlil de *rimu* ile birlikte görülmektedir. Senkretik tanrı Marduk ihtimalki Enlil'in diğer vasıfları ile birlikte rimu = yabani boğayı da benimsemiştir. Tanrı Enlil son zamanlarda hayvansız olarak görülür.

Bir de Ay tanrısı Sin ile *rimu* = yabani boğanın birlikte görünmelerini bu sırada bahis mevzuu edebiliriz: son Babil kıralı Nabonide yazılan bir hicviyeye göre, Kıral Nabonid, Harran'daki mâbedi yaptırırken tanrı Sin'in heykeline bir rimu[1] (=y. boğa) ile bir abubu[2] (=muşhuş= bir melez varlık) yı sağdıç yapmıştır. Hicviyeye göre bu hareket tanrı Maraduk'a karşı bir küfürdür. Çünki Marduk'un alâmetleri olan muşhuş ile rimu'yı, Nabonid tanrı Sin'e refik yapmıştır. Demek oluyor ki, bu devirde rimu yani yabani boğa organik olarak Sin'e ait değildir.

III. Boğa unvanlı tanrılar:

Bu meselede de çeşitli cinsiyet ve yaşlarda bulunan sığırlar göz önünde tutulmaktadır. Meselâ tanrı Enlil rimu (=y. boğa) tanrı Sin ise buru (=dana) unvanlıdır. Sumer kitabe ve ilâhilerinde[3] tanrı Sin'e buru *ekdu* = coşkun dana diye hitabedilir. Hilalin boynuzları ile sığır boynuzları arasındaki münasabeti görmek pek güç bir şey değildir. Fakat "coşkun„ sıfatını izah edemiyoruz. Mamafih tanrı Sin muahhar Babil dininde bu unvanı kaybeder. Sin son zamanlarda bir babalık tavrı takınır.

Sumerler hava tanrılarına aslan unvanı verdikleri gibi bilhassa boğa hattâ kudurmuş bağa unvanını virirler[4].

Hava tanrısının göklerden kükreyip, böğürmesi pek akla yakın bir şey olduğu için, Etilerin, Fenikelilerin, Yahudilerin ve Yunanlıların tanrılarına bu unvanı vermelerinde, kültürel bir münasebet aramağa zannedersem lüzum yoktur.

[1] B. Landsberger und Th. Bauer: Zu neuveröffentl. Geschichtsquellen der Zeit von Asarhaddon bis Nabonid, ZANF III, Kol II S. 14.

[2] B. Landsberger und Th. Bauer: Zu neuveröffent. Geschichtsquellen der zeit von Asarhaddon Kol. I S. 28.

[3] C T XV, 15. tercümesi Zinmern A O 13. 1. 67.

[4] Tallquist: Gotterepitheta S. 445.

IV. Boynuzlu Taç:

Sümerlerde tanrılık alâmeti boynuzlu taçtır. Bu tacın ilk olarak hangi kültür devresinde görüldüğünün ve hangi coğrafi hudutlar içinde yayıldığının tesbit ve belirtilmesi işi konunun incelenmesine esas teşkil eder.

Şimdiye kadar edinilen kanaate göre, boynuzlu taç, Er hanedan devrinde antropomorfizm ile birlikte ortaya çıkmıştır. Bu kanaat ilk defa olarak van Buren[1] tarafından sarsılmıştır. Filvaki daha evvel Legrain'de[2] bu yolda bir fikir yürütmüştür. Çünki gerek Uruk'ın alabaster vazosunda, gerekse bu vazoya tekabül eden mühürlerde mukaddes yerlerin önlerinde, insan figürleri görülmektedir. Van Buren bunların başında boynuzlu tacı veya hiç değilse bir nevi boynuzu görmek istemektedir. Müellif, bu makalesini yazarken Legrain'in mühürler[3] üzerindeki eserinden henüz istifade etmemiş bulunuyordu. Bununla malzeme genişlemiş olduğundan, bu sahadaki tetkikata yeniden başlamak icabetmektedir. Tetkiklerden ziyade intıbalara dayanan bu noktadaki kanaatimize göre boynuzlu taç, saçaklı eteklik, plân-konveks tuğları antropomorfizm ve Er hanedan devrinin bütün diğer hususiyetleri ile birlikte Sumer iline gelmiştir.

Acaba incelemelerimizden, bütün tanrıların boğa boynuzu taşıdıkları neticesini çıkarabilecek miyiz? Ve yine acaba tarihten önceki devirlerde çok geniş sahalara yayılmış bir boğa kültünün mevcut olduğu neticesine varabilecek miyiz? Etilerin boynuzlu tacının Mezopotamya'dan alınma olduğu şüphesizdir. Bilhassa boynuzlu tacın Sumerlerdeki tarihî tefsiri için pek önemi olan bir mesele, boynuzlu tacın İran sahasında mahallî olup olmayışı meselesidir. Kurangun[4] kabartmasında predinastik Sumer alemiyle göze çarpan benzerlikler vardır.

V. Boğa Altar'ı:

Kapadokya mühürlerinde görüldüğü üzere Asur kolonileri zamanında boğa altar'ına tapılmakta idi. Burada görülen

[1] Van Buren : AfO Cilt XIII, S 32 v. dv.
[2] Legrain, L : RA XXXII S. 117 v. dv.
[3] « : Ur Excavations vol. III. Archaic Seal İmpressions.
[4] Herzfeld, E : Archaological History of İran, Pl. III, S 4.

boğa altar'ı ile ^{d} Gud = Boğa tanrıyı müsavi tutup tutmıyacağımız hatıra gelebilir. Etiler'de ve Suriye'de boğaya tapma âdetinin mevcut oluşu, boğaya tapma âdetinin geniş bir kültür çevresine ait olduğu neticesine bizi götürür. Kiş şehrinde bulunmuş [1] olan iki mühürde, boğa altar'ı görülmektedir. O zaman boğa kültünün hududu cenubi Mezopotamya'ya kadar inmiş oluyor.

Boğa altar'ı bilhassa Suriye mühürlerinde görülmektedir. Bu münasebetle boğa kültünün Anadoludaki tarihine kısaca temas edelim : Alacahöyük'teki boğa standart = alem'lerine kapılıp, bu kültün burada çok eski olduğuna hükmetmemeliyiz. Bu " alemlere ,, tapıldığını bilmiyoruz, Meselâ daha muahhar çağda yani koloni çağında görülen birçok kurşun figürler arasında hiçbir boğa figürüne rastlanamaz. Bu devirde yalnız insan şeklinde idoller vardır ve bu insanların hiçbir boğa alâmetleri yoktur. Ancak ilk defa olarak Etiler devrindedir ki boğa tasvirlerine tapılmağa başlanmıştır.

Sayın Profesör Landsberger'e göre [2] boğa kültü ile vasıflandırılan kültür çevresi kısmen belki de tamamen, aynı zamanda bir hava tanrısı çevresidir. Bu hava tanrısı her yerde boğa alâmetleri taşıdığı için şu fikir hatıra gelebilir: Acaba hava tanrısı ilâhi boğanın sırf bir antropomorfizminden mi ibarettir ? Buna cevap verebilmek için de antropomorfizmin Anadolu'daki köklerini araştırmak lâzım gelmektedir.

Anadolu'da olduğu gibi Suriye'de de durum aynıdır. Boğa kültünün boğa unvanlı tanrılar tarafından istihlâfı antopomorfizme doğru olan tekâmülün bir cephesi olabilir, fakat bütün antropomorfizmi izah edemez.

Tetkiklerimizi kısaca hulâsa edecek olursak, Babil ilinde boğa kültünün tâli derecede olduğu, komşu ülkelerde ise belki ön plânda olduğudur. Asur'da boğa kültü 2000 den biraz sonra ölmüştür. Suriye'de, Anadolu'da ise medeniyetlerinin seyri ile birlikte sona ermiştir.

[1] Prof. Landsberger'in neşredilmemiş notlarına göre, mühürler Bağdat Müzesindedir.

[2] Prof. Landsberger'in neşredilmemiş notlarına göre.

Dr. FÜRUZAN KİNAL (Ankara D. T. C. Fakültesi Tarih Enstitüsünde İlmî Yardımcı) **Amarna mektupları üzerinde yeni araştırmalar:**

Amarna mektuplarına dayanan tarihî olayları yeni baştan incelemenin gayesi, bir yandan genç yaşında ölen değerli Alman bilgini Sturm'un yeni faraziyeleriyle sarsılan, öte yandan yeni Suriye kazılariyle değişen Önasya kronolojisinde bu devir olaylarının zamanını düzenlemektir. Çalışmalarımda Akatça metinlerde Ord. Prof. Dr. B. Landsberger'in, Etice metinlerde Prof. Güterbock'un değerli yardımlarını gördüğümü şükranla anarım. Burada mektupları incelerken yalnız elde edilen yeni buluşları vermekle iktifa edilecek, teferruata girilmiyecektir.

I — Evvelâ Amarna arşivinin ne suretle toplandığı ve bu arşivden elimize geçenlerin ne dereceye kadar tam olduğu üzerinde duruldu? Zira eldeki mektupları satın alınanlar ve kazılarla bulunanlar diye iki kısma ayırırsak, satın alınanların daha büyük ve daha tam parçalar olduğunu görürüz; halbuki Amarna'da yapılan sürekli ve titiz kazılara rağmen ancak 30 kadar bozuk ve kırık tablet parçaları meydana çıkarılabilmiştir. Bu kırık parçaların arşiv binasının tabanının altındaki bir moloz çukuru içinde bulunması daha çok dikkate değer. Bu parçalardan ancak 4 tanesi bozuk ve kırık mektup parçalarıdır; diğerleri ise mektep ekzerzisleridir.

Mektupları muhteva bakımından da Mısır'a gelenler ve Mısır'dan gidenler diye ikiye ayırdık. Mevcut mektupların sayısı 350 yi aştığı halde, bunların içinde ancak 13 parça Mısır'dan gönderilmiş firavun mektubudur. Bunların da 4 tanesi (14 a; 190; 236; Gordon A) kazılarla bulunmuş, 9 tanesi satın alınmıştır. Mevcut firavun mektuplarının 5 tanesinin (1; 5; 31; 99; RA 31, 126) III. Amenofis'e aidiyeti kesin olmasına karşı, IV. Amenofis'e gönderildiği kat'i olan ancak bir tek mektup (EA 162) vardır. Diğer müsveddelerin bu iki firavundan hangisine ait olduğu şüphelidir. Bu netice arşiv hakkında şu hükmü vermeğe bizi zorlamaktadır: Tutankamon zamanında idare merkezi tekrar Tep'e nakledilirken arşivde bir tasfiye yapılmış, birkaç istisna ile bütün müsveddeler ve hariçten gelen mektupların en yenileri alınmış, eski ve lüzumsuzlar Amarna'da

bırakılmıştır. Bu hükmümüze karşı bir delil olarak Amarna'nın en yeni mektuplarından olan (155; 162; 170) gösterilebilir; biz bunların yanlışlıkla lüzvmsuzlara karıştığını zannediyoruz.

Arşivin en eski mektubu, kıral mektupları içinde Babilli Kadaşman - Enlil'in ve şüpheli olarak Arzava kıralı Tarhundaradu'nun mektupları; hazannu (şehir beyi) mektupları içinde ise, Labaia'nın ve Abdi-Aşirta'nın mektuplarıdır, çünkü bunlar III. Amenofis idaresinin ilk yıllarına aittir. Bunların III. Amenofis'e aidiyeti birçok mektuplarda Tanrı Amon'un veya Amonla teşkil edilmiş şahıs adlarının bulunmasıdır. Halbuki Sturm arşivdeki bütün şehir beyi mektuplarının IV. Amenofis'e ait olduğunu iddia etmiştir [1]:

Sturm bu iddiasını ispat edebilmek için III. Amenofis'e gönderilen bütün mektupları zorla IV. Amenofis'e atfetmeğe çalışır. Amarna arşivinde yalnız Byblos beyi Rib-Addi'nin kırala ve Mısırlı büyük memurlara olmak üzere 70 ten fazla mektubu vardır. O halde bu mektuplara kısmen olsun tam bir seri göziyle bakılabilir. Bu mektuplar sayıca çok olduğu için olaylar kronolojik bir düzen içinde takibedilebiliyor ve Suriye kargaşalıklarının baba-oğul her iki Firavun zamanında cereyan ettiği seziliyor. Bunların hepsinin IV. Amenofis'e izafe edilmesi ve hele Suriye ayaklanmalarının EA 106 nın yazılmasından 5 yıl evvel çıktığı fikri tamamen isabetsiz ve ispatsızdır. Sturm ilkin EA 116 yı ele alır. Bu mektupta: "Fakat şimdi Tanrılar ve Güneş ve Gubla'nın Ba'alat'ı seni memleketin için babanın tahtına oturttu„ diye IV. Amenofis'in tahta çıkışına bir ima vardır. Sturm bu tercümenin yanlış ve dolayısiyle bir tahta çıkmanın asılsız olduğunu söyler. Esasen biz de bir cülûs tebrik mektubu demiyoruz, sadece taht değişikliğine bir ima olduğunu kabul ediyoruz. Aynı mektubun 61. satırında ise "Senin baban sefer etmedi ve memleketlere ve hazannu'larına bakmazdı„ deniliyor. III. Amenofis'in Suriye seferi yapmadığını başka Mısır kaynaklariyle de biliyoruz. O halde buradaki baba III. Amenofis'tir ve Rib-Addi'nin bu ifadesi Mısır'daki olaylardan, yani taht değişiminden ve hattâ reform'dan haberi olduğunu göstermektedir.

[1] J. Sturm, Klio 26 (1933) S. 1-28.

Sturm bundan sonra iddiasını ispat etmek için tabiî tercihan içinde Firavunun babasının anıldığı mektupları ele alır. Bunlardan EA 108 in IV. Amenofis'e gönderildiğini biz de kabul ediyoruz, fakat EA 85_{69} da "Baban Sidon'dan döneli beri bu zamandan beri memleketler SA. GAZ'lara iltihak ettiler„ denmektedir. III. Amenofis'in Suriye seferi yapmadığı kesin olduğuna göre, Sidon'dan dönen bu baba ancak IV. Thutmosis olabilir, yani mektup III. Amenofis'e gönderilmiştir. Sturm bu açık hakikatı değiştirebilmek için uzak ve zoraki ihtimaller ileri sürer; III. Amenofis'in Sidon'a kadar bir gezinti yapmasının mümkün olabileceğini söyler. Onun bu mektupta asıl dayandığı nokta, 51. satırda bildirilen (Mi)-ta-(n)a kıralının Sumur'a kadar inme teşebbüsüdür. Sturm haklı olarak III. Amenofis'le Tuşratta'nın sıkı dostluğunun böyle bir haberle bir araya getirilemiyeceği fikrindedir. Biz de böyle düşünüyoruz, fakat Mitanni kıralı bu Suriye saldırmalarını EA 17 yi yazmadan, Suppiluliyuma'nın I. Suriye seferinden evvel yapmış olduğu düşünülünce, EA 85 III. Amenofis'e gönderilmiş Rib-Addi'nin en eski mektuplarından biri olabilir. Zira Tuşratta başında bir Eti tehlikesi varken, bir de cenup cephesi açmıyacak kadar dirayetli bir kıraldı. Sturm'un faraziyelerinin doğru olabilmesi için şu üç noktanın ispat edilmesi lâzımdır:

a - Mısır-Mitanni münasebetlerinin IV. Amenofis zamanında fena olduğunu,

b - Tuşratta'nın IV. Amenofis zamanında etrafa saldıracak kadar kuvvetli olduğunu,

c - Rib-Addi'nin IV. Amenofis'in ölümünden sonra yaşadığını.

Şimdi mektuplardaki yeni noktalara gelelim:

II — a. Bizim araştırmalarımızla Babil kıralı Burnaburiaş'ın mektuplarının Ekhnaton'un son zamanlarına ait olduğu anlaşılmıştır. Çünkü Tyrus mektubunda (155) şehrin ismi Salmaiatu yerine ^{SAL} Maiatu - Merit-Aton'un şehri diye okunması icabediyorsa, $10_{ey\cdot44}$ de ^{SAL} Mi-i-ia-tu ve $11_{ey\cdot26}$ da da ^{SAL} Ma-ia-tu diye okunması lâzımdır.

Bilindiği üzere Ekhnaton'un üç kızı vardı, biri erkenden ölmüştü, hayatta kalanlardan diğer ikisi Veliaht Smenkhare'nin

karısı Merit-Aton ile meşhur Tutankhamon'un karısı Ankhesenpaaton'dur. İşte Maiatu'nun bu prenseslerden Merit-Aton'un çivi yazısındaki şekil olduğunun keşfi, Burnaburiaş mektuplarının tarihlenmesini sağlamaktadır.

Tyrus beyi Abi-milki'nin mektupları da aynı suretle tarihlenmiştir. Çünkü:

b - Abi-milki son mektubunda (EA 155) şehrine "Miatu'nun şehri„ diyor, halbuki başka mektuplarında "kıralın şehri„ demektedir (153_{15}). Demekki EA 155 yazıldığı zamanda, Mısır devleti hakikî varis kraliçe Maiatu'ya (Merit-Aton) geçmişti, fakat kral onun kocası Smenkhare olduğu için, mektup krala gönderilmiştir.

c - Abi - milki ilk mektubunda (EA 151) ise, Aziru ve Namiavaza'dan bahseder. Aziru'nun adı geçen mektuplar esasen Ekhnaton zamanına konulur, fakat " man „ hecesinin "bir„ sedası da verdiğini düşünerek, Burnaburiaş mektubunda anılan Biriavaza ile Namiavaza'nın aynı şahıs olduğunu Landsberger keşfetti. Fransız bilgini sumerolog Thureau-Dangin de Landsberger'in keşfinden habersiz olarak aynı neticeye vardığını kısa bir bibliografya haberinden öğrendik [1]. Demek ki ismi Knudtzon tarafından Namiavaza diye okunan ve kendi mektuplariyle (EA 194-197) tanıdığımız bu şahsın Ube hazanusu Biriavaza olduğu anlaşılmıştır. Biriavaza Babilli tüccarların kervanını yağmalamıştır (EA 7_{75}), Ube de kervan yolu üzerinde bugünkü Şam civarındadır.

Bu ayniyetin keşfi mektupların tarihlenmesini sağlamıştır, yani Biriavaza mektupları IV. Amenofis'in son zamanlarına ait olan Burna-burias mektuplariyle hemzamandır.

III — Amarna arşivinde bulunan 5 kadın mektubundan biri ve en önemlisi olan EA 12 hakkında da yeni görüşler kazandık. Weber ve Knudtzon bu kadının Babil'den Mısır'a gelin giden prenseslerden biri olduğunu ve mektubun Mısır'dan gönderildiğini sanıyorlardı. Halbuki mektup Babil'den gönderilmiştir, zira:

a - Knudtzon'un tasdik ettiği gibi [2], tabletin kili Babil tabletlerine benzer.

[1] C. H. Gordon, Orientalia (1943) S. 100, No. 148.
[2] J. A. Knudtzon, VAB II, 1 Einl. S. 20.

b - Birkaç yazı hatası olmasına rağmen, babilceye vukuf, imlâ ve tabir bakımından, bu mektup Babil'den başka bir yerde yazılamaz.

c - Kocası Mısırlı olan Babil'li prenses hâlâ Burnaburiaş'ın tanrılarını kutlıyamaz.

d - Bütün Kas asîlleri gibi, bu kadının kocasının da bitu'ları, şehirleri vardır.

e - 9. satırdaki "sağlıkla git, selâmetle dön, evini gör„ ibaresi ancak öz bir Babilli kâtibin söyliyebileceği bir ifadedir.

f - Binia ismi tamamı bizce meçhul olan bir ismin kısaltması (Hypokristikum) dır ki, Babil'de bu isim kısaltma âdetine tam bu zamanlarda rastlanır. Netice itibariyle tarihi kazancımız şudur:

EA 12 yi yazan prenses Babil'dedir ve bu mektubu Mısırdaki kocasına yollamıştır, fakat meçhul bir sebeple alıcının eline varmamıştır. Binia Mısıra belki bir sefaret vazifesiyle veya gelin götürme vesilesiyle gönderilmiş olabilir.

IV — Şimdiye kadar tereddütsüz bir Babil mektubu olarak nazarı itibara alınan EA 9 un da araştırmalarımızla Babil'den gönderildiğinin şüpheli olduğu neticesine vardık, çünkü:

a - Bu mektup gramer bakımından bir Asur tesiri gösterir.

b - Mısır'dan Babil'e gönderilen hiç bir mektupta, hediye edilen altının miktarı 2 mine [1] ye düşmez,

c - III. Amenofıs - II. Kurigalzu zamanında yani Mitanni devleti henüz ayakta iken, Kenan'lar nerede ve nasıl siyasi bir teşekkül kurabilirler? Halbuki mektuba göre Kenan'lar Kurigalzu'ya, koca bir Babil kıralına " memleketin sınırlarına gel „ diyebilecek kadar bir varlık gösterirler. İşte bu sebepler mektubun sahte olduğunu düşündürüyor. Asurlu her hangi bir tüccar rakîbi aleyhine böyle bir mektup yazdırıp, Mısır'a göndermiş olabilir.

V — Mitanni mektupları gurupuna bizim incelemelerimizle bir mektup daha eklenmiştir: EA 30. Bu mektubun önemi siyasi bir vesika olmasındadır, çünkü mektup müstesna

[1] Bir mine takriben yarım kilogram ağırlığındadırr.

olarak mühürlüdür. Mektubun kimin tarafından gönderildiği karanlıktır, fakat Mısır kıralına " kardeşim „ denildiğine göre, Knudtzon'un bir büyük kıral tarafından gönderildiğini söylemesi gerçektir. Biz bu görüşün doğruluğuna iki delil daha bulduk :

a - Gönderilen elçinin adının Akia gibi öz bir hurri ismi oluşu.

b - Mektubu yazdıranın " Halzuhlu „ unvanını bilen biri olması.

Bu devirde hurri'li isim taşıyan bir elçiyi Mısır'a gönderebilecek büyük kıral ancak Mitanni kıralıdır. Mısır ayaletlerinde halzuhlu unvanı tanınmaz. Bütün Amarna mektupları içinde ancak iki yerde (EA 67_{15}; $30_{ay\ 10}$) geçen bu unvan, Hurri kültür bölgesi olan Nuzi (Arrapha) vesikalarında sayısız denecek kadar çok zikredilir. Buna dayanarak bu iki mektubun da şimali Suriye'den, yani Hurri devlet teşkilâtının bulunduğu bu bölgeden yazıldığına hükmediyoruz. Meselâ Nuzi'de bir şehirde birkaç halzuhlu vardı, birkaç dimtu bir halzu (müstahkem şehir) teşkil ediyordu. Halzu'yu idare eden memura da Halzuhlu deniliyordu. Demekki halzuhlu'luk bir çeşit uç beyliği gibi bir tesisti. Halbuki Mısır idaresindeki şehir beyleri kendilerine daima "Hazannu„ diyorlardı. Mitanni teşkilâtında Hazannu, halzuhlu'dan daha büyüktü. Bizim mektubumuzda Mitanni kıralı Mısır teşkilâtını da kendi memleketindeki gibi zannettiği için, hazannu yerine halzuhlu demektedir. Vesikanın tarihî kıymeti Mitanni kıralının Kinahhi (Kenan) beylerine hükmedebildiğini ve Amarna çağında Kenan memleketinin şimalî Suriye'ye de teşmil edildiğini bize göstermesidir, çünkü mektupta sadece "kıral şöyle der„ deniliyor; bu ifade tarzını kral ancak tab'asına karşı kullanabilir. Fakat Mitanni kıralı nezaket icabı olarak da "biraderimin kölesi olan Kenan beylerine„ diye alçak gönüllülük yapmaktadır. Neticede bu vesikanın Mısır'a süratle gitmesi lâzım gelen elçi Akia'ya yolda Hazannu'lar tarafından her hangi bir müdahaleye meydan vermemek için ferman gibi eline verilmiş ve itimadedilmesi için de mühürlenmiş olduğu anlaşılıyor. Elçi böyle bir itimatnameye muhtaç olduğuna göre, iki memleket arasındaki münasebetlerin yeni başladığını düşünebiliriz. Akia'nın ne

maksatla Mısır'a gittiğini bilmiyoruz. Adını bilmediğimiz bu Mitanni kıralının kim olduğu sorulabilir? Herhalde III. Amenofis zamanında yaşıyan Mitanni kırallarından biri olmalıdır. Bu Kinahhi hâkimiyeti Rib-Addi'nin EA 85_{51} de bildirdiği Sumur'un zaptı teşebbüsü ile birleştirilirse, bu kıral ya genç Tuşaratta veya onun namına idare eden ihtilâlci Uthi[1] olmalıdır. Mitanni hâkimiyetinin cenuba, ta Filistin'e kadar geliştiğini Nugayrol'ün topladığı sayısız hurri mühürleri gösterir. Mitanni'ler Suriye'de hiç olmazsa 1550 - 1450 ye kadar hâkim oldular. Bu devrin vesikaları şimdiye kadar Hiksos hakimiyetinin vesikaları olarak nazarı itibare alınıyordu. Fakat yeni kronoloji eski Mitanni (Hurri)=Hiksos faraziyesini aydınlatmış ve Götze'nin[2] ve daha başkalarının sözde Hiksos cihangir devleti nazariyesinin çürüklüğünü meydana çıkarmıştır. Zira II. Murşil Babili 1600 de zaptettiği zaman, Mitanni'ler herhalde henüz Habur kaynaklarına gelmemişler ve Maitani[3] devletini daha kurmamışlardı. Aksi halde Murşil bu muazzam bloku aşıp Babil'e varamazdı. Buna göre Mitanni devletinin Filistin üzerindeki hâkimiyeti 1600 den sonra ve 1450 den, yani Sauşşatar zamanından evvel olmalıdır. Hiksos'ların Mısır'daki hâkimiyeti ise, zotis tarihlerine göre yapılan Mısır kronolojisinde 1680-1780 yılları arasına düşer.

III. Tutmosis zamanında Mısır hâkimiyetinin Mitanni'ye kadar uzandığını Amarna mektuplarında görülen bazı istidlâllerle de tesbit etmek mümkündür (E A 51_4;58_8). Şimdi EA 30 ile de bu hakimiyetin III. Amenofis zamanında tekrar Mitanni'ye geçtiğini öğreniyor ve bu mektup sayesinde Mısır - Mitanni hudutlarını takribi olarak tesbit edebiliyoruz.

VI — Hatti mektuplarına gelince: Amarna arşivinde Hatti'den gönderilmiş gibi görünen mektupların - biri EA 41 müstesna - menşei kuşkuludur. Knuatzon'un bu gurupa soktuğu diğer üç mektuptan ikisi zaten kırık olduklarından bir şey anlaşılmıyor, fakat EA 44 'ün Hatti'den gönderildiğini kuvvetle tahmin etmekteyiz. Gerçi bu mektuptaki isim de kırıktır ve Knudtzon bunu Zi-(ik)-ar şeklinde tamamlıyor, lâkin bu devir

[1] Tuhi isminin yeni okunuşu.

[2] A. Götze, Hittiter, Churriter und Assyrer, Oslo, 1936, s. 106.

[3] Mitanni devletinin 15. asırda kullandığı eski ismi.

vesikaları içinde böyle bir isme asla rastlanmaz. Onun için biz bu ismi bir Eti adına daha çok yakışır şekilde, Zida olarak tamamlamak istiyoruz. Cavaignac'da bu ismi bizim gibi tamamlıyor, fakat mektubun muhtevasının tefsirinde ondan tamamen ayrılıyoruz[1]. Eğer bu okuyuş doğru olursa, bu devirde Zidaş isimli büyük bir Eti memurunu tanımaktayız. Boğazköy vesikalarına göre[2] Zidaş, Suppiluliyuma'nın kardeşidir ve çok önemli bir makam olan baş meşedilliği işgal etmektedir. Mektuptaki Zida da kendisine "kıralın oğlu„ demektedir. Amarna çağında büyük devlet memurlarına saygı ve nezaket icabı "baba„ demek âdetti[3]. Bu mektubu yazan Zida ile EA 170 deki Zidaş aynı şahıstır.

Bu mektubu Amarna muhaberatının hangi noktasına koyacağımızı henüz kestiremiyoruz. Mektubu yazan kendisine "kral oğlu„ der ve firavuna "bey„ diye hitap eder. Fakat mektubun ifade tarzı, Zida'nın tamamen müstakil bir kralmış gibi bir his vermektedir. O zaman Zida'nın naipliği hatıra gelir. Suppiluliuma'dan evvelki kargaşalık devrinde veya I. Armuvanda'nın hastalığı esnasında böyle bir naiplik mümkün olabilir. IV. Amenofis'in son zamanlarında Eti'lerle muhaberenin devamına dair bir vesikanın olmaması da bu ihtimali desteklemektedir.

VII — Etice yazıldıkları için Hatti mektupları gurupunda görebileceğimiz Arzava mektupları üzerinde de çalıştık[4]. Bazı müellifler[5] EA 32_1 deki Labbaia ile Filistinli Labaya'nın aynı şahıs olduğu gibi isabetsiz bir hükme varmışlardır. Gerçi her iki şahıs da III. Amenofis zamanında yaşamıştır, fakat Arzava kıralı Filistin'in her hangi bir beyini niçin ve nasıl Labbaia'yı süratle gönder„ diyebilir? Halbuki Prof. Landsberger'in yaptığı gibi, EA 32 deki ismi Kal-ba-ia okursak, bu isimli her hangi bir

[1] Cavaignec, Suppiluliuma et son temps, s. 60.

[2] F. Bilabel, Geschichte Vorderasiens und Aegyptens, Heidelberg, 1927, s. 411.

[3] E. Forrer, Forschungen I, s. 146; Sommer, AU, s. 115; H. G. Güterbock, 4, SBo II, s. 38, Not. 145.

[4] Bu mektuplar Prof. Güterbock'un derslerinde incelenmiştir.

[5] O. Weber, VAB 11,2 s. 1075; hattâ bunları en yeni olarak JA 1931, s. 171 de işliyen Hyrozny bile bu hataya düşmüştür.

Arzava elçisini çağırabilir. Zira kal = lab hecesini de verir ve Knudtzon'un ismi yanlış okumasından doğan hata bertaraf edilmiş olur.

Bizim anlayışımıza göre, bu mektuplar aslında bir mektup değildir. Mısır sefirinin sözlerinin doğruluğunu tastik etmek için istenilen bir muhtıradır.

VIII—Amarna ve Boğazköy vesikalarında anlatılan Suppiluliyuma'nın Suriye harblerini üç sefer halinde topladık. Bunlardan ilki III. Amenofis zamanında olmuştur. Bu seferden Mattivaza muahedesinde pek kısa olarak bahsedilir. Tuşratta dahi ilk mektubunda kendi galibiyetini ima eder (EA 17), fakat tarafsız bir kaynak sayılan bir Byblos mektubu (EA 75) da Etilerin üstünlüğünü söylemektedir. Suppiluliyuma'nın ikinci Suriye seferi IV. Amenofis zamanına raslar. IV. Amenofis'e gönderildiği belli olan mektuplardaki Hatti haberleri bu ikinci seferi anlatırlar. Meselâ EA 126 da: "Hatti adamlarından işittim ki, onlar memleketleri ateşle yakıyorlarmış, onlar (Abdi-Aşirta oğulları) Gubla'yı zaptetmek için Hatti memleketlerinin askerlerini getiriyorlar„ deniliyor. Mektupta Gubla henüz Aziru'nun eline geçmediğine göre mektup Sumur'un zaptından sonra ve Gubla'nın zaptından evvel yazılmıştır. Mektubun sonunda kasten adı söylenmiyen kudretli kıral ancak Eti kıralı olabilir ve EA 126 ikinci seferden bahseder. Aziru mektuplarını ise ikinci seferden sonra, Suriye bölgesinde Eti nüfuzu tekrar sarsıldığı zamana koyuyoruz. Bu devirde Mısır otoritesi dirilmeye çalışır, fakat Tunip'te hâlâ kuvvetli bir Eti nüfuzu vardır. Çünkü Mısır elçisi Amurru'ya geldiği halde Tunip'e kadar gidemez. Aziru'nun Suppiluliyuma'nın Nuhaşşe'de oturduğunu söylemesi, Firavuna blöf yapmaktan başka bir şey değildir. Zira Eti kıralı Tunib'in pek yakınında iken Aziru Mısırla mektuplaşmaya cesaret edemiyeceği gibi, harbten kaçınan Mısır sarayı da Amurru işlerine açıkça müdahale etmek istemez.

Suppiluliyuma'nın üçüncü Suriye seferini Murşil annalerinde anlatılan Kargamış muhasarasiyle biliyoruz. Analde Eti kumandanlarından Lupakkiş ile ^{D}U-zalmaş'ın Amka memleketlerini yağmalamak için gönderildiği söylenir.

Diğer taraftan, bir Amarna mektubunda da (EA 170) "Hatti askerleri ve Lupakku Amki'nin şehirlerini ve Addumi'nin şehirlerini aldılar„ deniliyor. Bu mektubun kronoloji bakımından önemi büyüktür, zira Amka seferini bildiren Boğazköy metni (KBo V, 6), Kargamış muhasarası esnasında Dahamun-is adlı bir Mısır kıraliçesinden Suppiluliyuma'ya bir mektup geldiğini, kıraliçenin "Kocam Piphururiaş öldü, bana oğullarından birini koca olarak ver„ diye yazdığını anlatır. İşte devrimizin olaylarını tarihliyen temel taşı budur. Eğer bu ayrı menşeli iki kaynak aynı hâdiseden bahsediyorsa, Piphururiaş hangi Firavun olabilir? Zira bunun IV. Amenofis veya Tutankhamon olması aynı derecede kuvvetli iki ihtimaldir. Dördüncü Amenofis'in karısı Amon unsurlu bir isim taşıyamıyacağı kadar, Tutankhamon'un son zamanlarında mektubun Amarna'ya gelmesi de ihtimal dışındadır. Diğer taraftan bu isim mevcut vesikalardaki Firavun adlarının çivi yazılı şekillerinde hiçbirine uymamaktadır. Sturm Piphururiaş'ın Tutankhamon olacağına inanıyordu[1]. Bu meseleyi en yeni olarak Sidney Smith inceledi. Biz onun fikirlerine De Buck'un[2] delillerini de ekliyerek IV. Amanofis'in = Piphururiaş olduğu sonucuna vardık, zira :

a - EA 170 i yazan ve alan Eti taraftarıdır.

b - Mektubu alan vatanından uzakta ve her halde bir seferdedir, çünkü maiyetinde selâm gönderilen birçok büyük şahıs vardır. Aziru Mısır'da iken yanında böye kalabalık bir maiyet bulunduramaz.

c - Mektupta bulunan "zuzilaman„ hurrice tefsiri kâtibin hurrili olduğunu gösterir, bu da şimalli bir etki hissini verir. Mektup üslûp bakımından Azirun'un Tunip'ten yolladığı mektuplara çok benzer.

d - 17. satırda adı geçen Addumi, Hügo Vinckler'in[3] yayınladığı Amarna mühürlerinin sahibi olan Sidon kıralıdır. Mektupları ile tanıdığımız Zimrida ise III. ve IV. Amenofisler zamanında yaşadığına göre, Addumi Ekhnaton'un son zamanlarında Sidon beyi olmuştur. Bu son keşif de Etilerin üçüncü Suriye seferinde Sidon'a kadar sarktıklarını öğretmeye yaramıştır.

[1] J. Sturm, RHA 13 (1933) S. 161-167.
[2] De Buck, JEOL 8, S. 569-580 [3] H. Winckler, AOF (1902) S. 177.

Dr. JALE, OGAN, (İst. Üniversitesinde Arkeoloji Asistanı)

Yunan Devrinde Küçük Asya san'atı :

Küçükasya, Avrupa ve Asya kıtaları arasında yalnız coğrafî değil, aynı zamanda kültür bakımından da bir köprü vazifesini görmüştür. Prehistorik devirden beri şarktan ve garptan birçok istilâlara maruz kalmış birçok devletlerin teessüs ve inkırazına sahne olmuştur. Tarihin hemen her safhasında Küçükasya siyasi ve kültürel bir varlık göstermiştir.

Yunanlılar ancak büyük Hitit devletinin inkırazını müteakıp Küçükasyanın garp sahillerinde yerleşmeye başlamışlardır. Bu suretle Milâttan evvel 1200 ile 800 seneleri arasında küçukasyanın Garp sahillerinde Yunan şehirleri kurulmuştur. Dorların tazyikî neticesi Şimal Akaları Tesalyadan kalkarak evvelâ Lespos ve Tenedos adalarına ve sonra bu adaların karşısına küçükasya sahillerine geçmişlerdir. Bunlar Troasın cenubundan itibaren Kaikos ve Hermos mansaplarından İzmire kadar sahil boyunu işgal ederek Eolya şehirlerini kurmuşlardır. İyonlar Atika ve Euboya'dan hareket ederek Kyklad, Chios ve Samos adalarına yerleşmişler ve daha sonra sahile çıkarak İzmir'in cenubundan Milet'e kadar uzanan alanı işgal etmişler ve İyon şehirlerini kurmuşlardır. Daha sonraları Dorlar da hicret ederek Girit, Tera, Melos, Rodos, adalarına ve Rodos adasının karşısına tesadüf eden Küçükasya sahiline yerleşmişlerdir. Kıbrıs ve Pamfilya'ya da Milâttan evvel 13 üncü asırdan itibaren Yunan akınları vuku bulmuştur. Bu suretle Küçükasya'nın Garp sahillerinde kurulan Yunan şehirleri Milâttan evvel 700 tarihine kadar Trakya'dan gelerek 1200 de Hitit devletine nihayet veren Frikyalıların idaresi altında bulunmuştur. Frikya büyük devleti 700 senelerinde Kimerlerin hücumuna uğrıyarak inkıraz bulmuş ve bu suretle Küçükasya Yunan şehirleri Kimerlerin daha sonra 7 nci asırda kuvvetli devlet kurarak Garbî Anadolu'ya hâkim olan Lidyalılar'ın idaresi altına girmiştir. İyon medeniyetini takdir eden Yunan dostu Lidya kıralları bu şehirleri kültür bakımından tamamen serbest bırakmıştır. Bu suretle İyon medeniyeti 6 ncı asırda Lidya idaresinde en parlak devrini yaşamıştır. Bilhassa mimaride temayüz eden İyon sanatı büyük mabetler bırakmıştır. Bunlardan en meşhurları

Samos'taki Hera, Efez'deki Artemiz ve Didim'deki Apolon mabetleridir. 7 dünya hârikasından biri olan Artemiz mabedi[1] Lidya kıralı Krezüs zamanında inşa edilmiştir. Mimarları Chersiphron ve Metagenes olan bu mabedin etrafı iki sıra sütun ile çevrilmiştir. 55 m. genişliğinde ve 110 m. uzunluğunda muazzam ebadı ile bu mâbet eski Şark mimarisini hatırlatmaktadır. Hiçbir zaman Yunanistan'da bu cesamettde mabet inşa edilmemiştir. Pronaos, Opistodam'a nispetle daha uzun olup ihtiva ettiği sütun adedi de daha çoktur. Bu suretle mâbedin ön cephesi tebarüz ettirilmiştir ki bu Yunan mimarisine aykırı olup Şark tesirini göstermektedir. Sütun kaideleri dört köşe bir blok üzerinde Vitruvun Trochilli ismini verdiği iki yuvarlak kısım ile bunun üzerinde yivli ve çıkıntılı kısımdan teşekkül etmektedir[2]. Bu sütun kaidesi Küçükasya'ya mahsus bir tiptir. Bazı sütunların aşağı kısmı İyon heykeltıraşisi bakımından ehemmiyeti haiz kabartmalar ile süslenmiştir. Sütunları veya podyumları relief ile süslemek bir şark tradisiyonudur. Yunan mimarisinde sütun daha ziyade taşıyıcı bir unsur olarak kullanıldığı için bu gibi süslere tesadüf edilmez. Bu mâbet isminden de anlaşıldığı gibi Artemiz ilâhesine ithaf edilmiştir. Bulunan fildişi heykelcikleri ilâheyi çok göğüslü olarak göstermektedir. Bu şekilde bir ilâheye Yunan mitolojisinde tesadüf etmediğimiz gibi Yunan karakterine aykırıdır. Şu halde buraya gelen İyonlar beraberinde getirdikleri Artemiz ilahesini mahallî bir ilâhe ile mezcetmişlerdir. Bu ilâhenin çok göğüslü oluşu bolluk ilâhesi olduğuna delâlet eder. İyon üslûbu yalnız Küçükasya ve adalara münhasır kalmamıştır. M. E. 520 senesinde Pasistradlar zamanında inşasına başlanan Atina'daki zevs Olympeion mâbedi İyon üslûbunda idi Bu bize Atina Tyranlarının Küçükasya ile olan kültürel ilgilerini gösterir. Milletlerarası mukaddes bir şehir olan Delfide Kinidos, Siphnos, Klazymene Atina ve Massilia şehirlerinin hazine evleri de İyon uslûbunda yapılmıştır. VI ncı asrın sonlarında V inci asrın başlarında İyon üslûbunun Isparta'ya kadar ulaştığını görüyoruz. Magnesialı Batykles, Isparta civarında aynı zamanda monümantal bir yapı olan Amykleion tahtında İyon üslûbunu kullanmıştır.

Küçükasya'da Dor stili ender olarak kullanılmıştır. Eolya'nın cenubunda bulunan Assos şehrinde Dor stilinde yegâne

arkaik mâbede[3] tesadüf ediyoruz. Bu mâbedin sade başlıkları Trygilif ve Metopları Dor uslûbunda yapılmıştır. Fakat Architrav üzerinde görülen kabartmalar Dor stiline mugayirdir.

Şimalî Eolya kendine muhsus mimarî bir stili haizdir. Fakat bu stil kısa bir zaman tutunabilmiş bilâhare yerini İyon stiline bırakmıştır. Eol sütun başlıkları[4] fantazi ve nârin şekli ile şark mimarisini hatırlatır.

Küçükasya'da Mimaride olduğu gibi İyon heykeltraşisi de Şark sanatının tesirinde bulunmakla beraber kendine mahsus bir karakter arz eder. Efez'de bulunan M.E. 8 inci asra ait heykelcikler[5] aynı zamanın Asuri heykeltraşisinin tesirini göstermektedir. Küçükasya'nın batı sahillerine yakın adalar da kültür bakımından sahil şehirlerine bağlıdırlar. Samos adasında bulunan Cheramyes tarafından Here'ya ithaf edilen heykel[6] M. E. 570-560 senelerine ait olup arkaik İyon heykeltraşisinin ilk monümantal eserlerinden biridir. Elbise kıvrımları daha ziyade metal karakteri arzeder. Yerlere kadar inen elbisenin ön tarafından ayak burunlarının görünüşü Asuri heykeltıraşisini hatırlatır. Geneleos tarafından yapılıp Samos'ta bulunan dört figürden müteşekkil grupa dâhil ayakta duran kadın heykeli[7] eli ile elbisesini tutarak yukarı doğru kaldırmıştır. Bu suretle bir hareket ima eden bu heykel Hera Cheramyes'e nazaran daha canlıdır. İkinci yenilik de vücut eşkâlinin elbise altından görünüşüdür. Efez'deki Artemiz mâbedinin sütunlarındaki kabartmalar[8] Hera Cheramyes ve Geneleos figürlerine nispetle daha mütekâmildir. Aşağı yukarı aynı zamana ait Milet ile Didim arasındaki mukaddes yolun iki tarafına dizili Branchid heykelleri de Şark tesirini bâriz bir şekilde göstermektedir[9].

İyon sanatı keramikte ancak kendini Şark motifleri tesiri gösteren vazo tezyinatı periodunda gösterebilmiştir. Bilhassa Rhodos Samos Larissa bu devirde mühim rol oynamıştır. Buralarda yapılan vazo biçimleri Yunanistandakine benzemekle beraber tezyinat Şark tesirini göstermektedir. Klazymene'de bulunan ton lâhitler siyah ve kırmızı figürlü vazo tezyinatını havidir.

Lidya idaresinde küçükasya Iyon şehirleri yalnız sanat bakımından değil, ilim ve edebiyat sahasında da parlak bir devir yaşamıştır. Milet'li filozof Tales ve Lespos'lu şair Alkaios ve Sappho bu devrin maruf şahsiyetlerindendir. M. E. 546 se-

nesinde Krezüsü mağlûp eden İran kıralı Küros Lidya devletine nihayet vererek İyon şehirlerini idaresi altına almıştır. M. E. 499 senesinde İyon şehirleri, İranlılara karşı ayaklanmışlardır. Bu isyan neticesi birçok İyon şehirleri İranlılar tarafından tamamen tahrip edilmiştir. Fakat bilâhara Yunanlılar ile İranlılar arasında vuku bulan Med harbleri neticesi İranlılar büyük bir hezimete uğramışlardır. Bu suretle Küçükasya Yunan şehirleri istiklâllerine kavuşmuşlardır. Fakat kültür bakımından bu tarihten itibaren 150 sene kadar devam eden bir zamanda Küçükasya sönük bir hayat geçirmiştir. Bunun sebebini harbler neticesi şehirlerin fakir düşmesinde aramak lâzımdır. İyon sanatkârları kendi memleketlerinde iş bulamadıkları için Yunanistan'a hicret etmişlerdir. Hattâ İyon Mimari tarzı, vatanı olan Küçük asya'da değil, Yunanistan'da tekâmülüne devam etmiştir. İyon sanatına Yunan şehirlerinde olduğu gibi İran satraplıklarında bulunan Likya ve Klikya gibi yerli prensliklerinde de tesadüf edilmektedir. Likya Küçükasya arkeolojisinde bilhassa mezar âbideleri ile maruftur. Muazzam türbe inşası buraya mahsus bir âdettir. Esasen monümantal mezar inşası demokrat Yunan karekterine uygun değildir. Likya prensleri bu âbidelerin inşası için çok defa Yunan sanatkârlarını celbetmişlerdir. İlk bakışta Yunan eserini andıran bu âbideler birçok hususta onlardan ayrılır. Çünki Yunan sanatkârları burada hizmetinde bulundukları yerli prenslerin fikir telâkki ve âdetlerine bağlı olarak çalışmışlardır. M. E. 410-400 tarihlerinde inşa edilen Xanthos şehrindeki Nereidler monümanı[10] bu gurupa dâhildir. Mimar Krischenin yaptığı rekonstruksiyonda görüldüğü gibi yüksek bir kaide üzerinde İyon tarzı bir mâbedi andıran bu türbe, kabartma ve heykeller ile süslenmiştir. - Bir binanın böyle yüksek kaide üzerinde yükselmesi de Şark mimarisine ait bir karakter olup Yunan sanatına yabancıdır. - Bu türbe proportion itibariylede aynı zamanda İyon mimarisinden ayrılır. Sütun araları fazla geniştir. Bu daha ziyade Likyalıların ahşap mimari konstruksiyonu tesirinden el'an kurtulamadıklarını gösterir. Sütun aralıklarında bulunan Nereidler[11] Stil bakımından Paionios'un Nike heykeli ile büyük yakınlık gösterir. Elbisenin vücuda yapışarak vücut şekillerinin plâstik bir şekilde gösterilmesi bu heykeller için karakteristiktir. Kaideyi süsliyen iki sıra firizin aralıksız üst üste

konulmuş olması da bu âbideyi Yunan eserlerinden ayırmaktadır. Büyük firiz Likyalılar ile Şark kıyafetli bir kavim arasındaki muharebeyi tasvir etmektedir. Küçük firiz ise bu şehrin muhasarasını gösterir. Eğer Likya tarihi hakkında etraflı malûmatımız olsaydı, buradaki harbi, tahta oturan Satrabı[12] ve kabul ettiği - kıyafetlerinden belli olan - Yunan elçilerinin taleplerini tesbit etmek mümkün olurdu. Burada Satrap ideal bir tipi değil karakteristik yüz hatları ile muayyen bir şahsı kastetmektedir. Tarihî hâdisenin bu şekilde tasviri bize Trayan ve Marcus sütunlarında olduğu gibi Roma eserlerini hatırlatır. Şarkta da tarihî hâdiselerin bu şekilde tasvirine raslanmaktadır. Yalnız bunlar arasında sıkı bir münasebet aramaya lüzum yoktur. Fakat Yunan arkaik ve klâsik sanatı, portre, tarihi hâdise ve manzara tasvirlerinden sakınmakla diğerlerinden bâriz bir şekilde ayrılır.

Aynı karakteri gösteren diğer bir mezar âbidesi de Trysa'da bugünkü adı ile Gölbaşı'nda bulunmuştur. Burada Yunan sanatkârları Satrapların arzusuna uyarak tarihî hâdiseler tasvir etmişlerdir. Şark tesiri yalnız fikirde değil, stilde de görülür. Tabur halinde yürüyen askerlerin[13] kıyafet ve vaziyet bakımından tamamen bir birlerinin aynı olarak tasvir edilişi, firizlerin aralıksız üst üste dizilişi ve bunların yukarı taraftan bir kyma ile çerçevelenmesi şark sanatı karekterlerindendir. Bu âbidede görülen Amazon ve Kentavr mitolojik tasvirleri Yunan resim sanatı tesiri ile meydana gelmiştir. Fakat bir mezar âbidesini mitolojik mevzu ile süslemek Grek idesi değildir. Yunanlılar bu gibi konularla yalnız dinî âbideleri yani mâbetleri süslerlerdi.

Dünyanın yedi hârikasından biri olan Karye kralı Mausolosun Halikarnas'taki türbesi[14] bu monümanların en meşhurudur. Mausolos, türbesinin inşasına hayatta iken başlamıştır. M. E. 353 tarihinde ölümünü mütaakıp kardeşi ve zevcesi olan Artemizia tarafından tamamlanmıştır. 66 x 77 ebadında 46 m. yüksekliğinde olan bu monüman mimar Pytheosun bir şaheseridir. Bilhassa mermer basamaklarla yükselen ehram şeklindeki damı konstruksiyon tekniği bakımından bir hârikadır. Âbide kuruluş itibariyle Nereidler monümanını hatırlatmakla beraber burada Grek tesiri daha büyüktür. Sütun aralıkları daha daralmış

ve kaideyi süsliyen iki sıra firiz biribirlerinden ayrı olarak biri kaidenin yukarı kısmına diğeri de alt kısmına konulmuştur. Skopas, Timoteos, Leochares ve Bryaxis gibi zamanın en meşhur Yunan sanatkârları tarafından yapılan kabartma ve heykeller bu türbenin kıymetini bir kat daha artırmıştır. Bulunan kabartmalar mitolojik Amazon [15] ve Kentavr harbleri ile araba yarışla rınıtasvir etmektedir. Mausolos ile Artemizia'nın heykelleri bulunmuşsa da monümanın neresinde durdukları kesin olarak tesbit edilememiştir. Krischen[16] bunların bulunan dört atlı araba ile beraber damın üzerinde bulunduklarını idia etmiştir. Kıyafet itibariyle Yunan heykellerini hatırlatmakla beraber Maussolosun saç tuvaleti Şark kavimlerine has bir tarzdadır. Arkeologlar bulunan kabartma levhaları üzerinde dört meşhur sanatkârın eserlerini biribirinden tefrik etmek için haylı uğraşmışlardır. Bu sanatkârların diğer malûm eserleri ile adı geçen kabartmaları mukayese ederek ilk nazarda gayet kolay görünen bu tefrik keyfiyeti çözülmiyen meseleler arasına girmiştir. Çünkü bu levhalar yeknesak bir karakter arzetmektedir. İhtimalki sanatkârlar beraber hazırladıkları bir plân üzerine işlemişlerdir.

Kabartmalar ile süslü monümantal lâhit sanatının vatanı da Küçükasya'dır. IV üncü asrın ortalarına ait ağlıyan kadınlar lâhdi [17] evvelce adı geçen Likya türbelerinin formunu hatırlatmaktadır. Burada da kaide firiz ile süslüdür. Kaide üzerinde yükselen kısma kabartma ile İyon tarzı bir mâbet süsü verilmiştir. Nereidler âbidesinde olduğu gibi sütün araları figürler ile doldurulmuştur. Yalnız figürler Lâhitte relief olarak görünmektedirler. Gene Sidonda bulunmuş olan Likya lâhdinin kapağında Likya'ya has dam şekli taklit olunmuştur. Bu Lâhitler içinde en meşhur ve mnhteşemi İskender Lâhdidir. [18] Lâhidin cephesinde İskender'in İranlılar ile yaptığı İsos muharebesi yani Likya kabartmalarında olduğu gibi tarihî hâdise tasvir edilmiştir. Lâhidin arka tarafını süsliyen av sahnesi ise Şark ve daha sonraları Garp sanatında cesaret ve kahramanlığın timsalidir.

İran harblerinden sonra sönük bir hayat geçiren İyon şehirlerinde M. E. 350 tarihlerinden itibaren bir kalkınma görülmektedir. Milet [19] ve Priene [20] şehirleri yeniden kurulmuştur. Milet'li Hyppodamos bu şehirlerin plânını yapmış ve tarihte

muntazam şehir plânı mucidi olarak şöhret bulmuştur. Milet'in plânında görüldüğü gibi bu şehirler muntazam bloklara bölünmüştür. Bu tarihten itibaren küçükasya'da yine mimarî sanat da yeniden canlanmıştır. Yukarda bahsettiğimiz gibi İyon mimarî tarzı bilhassa V inci asırda Yunanistan'da fazla taamüm etmiş ve inkişafına orada devam etmiştir. Erechteion ve Nike mâbetlerinde tesadüf ettiğimiz "Atika-İyon„ tarzı ismi verilen daha sade bir sütün kaidesi meydana gelmiştir. Pytheon bir yenilik yaparak Prienedeki Atena mâbedinde Küçükasya'ya mahsus Efez arkaik mâbedinde tanıdığımız sütun kaidelerini yeniden canlandırmıştır. ve prensip olarak bütün eserlerinde yalnız bu Küçükasya'ya has olan kaide tarzını kullanmıştır.

İskender'in vefatını mütaakıp devam eden üç asır, sanat tarihinde Helenistik devri teşkil eder. Bu epokta Küçükasya çok mühim bir rol oynamıştır. İskender'in kurduğu büyük imparatorluk ölümünden sonra kendi jenerallerinin ihtirası yüzünden birçok parçalara bölünmüştür. Bu suretle teşekkül eden kırallıklardan en mühimleri Makedonya ve Yunanistan'da Antigon, İran, Suriye ve Küçükasya'da Selevkid, Mısır'da Ptolemedir. İndüs nehrinden Akdenize kadar uzanan muazzam Selevkid imparatorluğu uzun zaman payidar olmadı. Trakya ve Anadolu'nun garbında Lizimak sülâlesi serbest bir kırallık kurdu. Bilâhara Lizimaklar ile Selevkidler arasında çıkan münazaalardan istifade ederek Phileteiros isminde bir kumandan Bergama kırallığını kurdu. Bergama kırallığı Selevkid ve Ptoleme kırallıklarına nazaran daha fazla Grek kültürü tesiri altında kalmıştır ve Helenistik sanat tarihinde büyük bir kıymeti haizdir. Edebiyat ve sanatın hâmisi olan Bergama kıralları, 200.000 ciltlik bir kütüpane vücuda getirmişler ve şehirlerini muhteşem bina ve âbidelerle süslemişlerdir. Bu kırallar yalnız kendi memleketlerinde değil, Atina'da da inşaata başlamışlardır.

Helenistik devirde Küçükasya'da Dor stilinde mâbetlere tesadüf ediyoruz. Bergama'daki Athena[21] ve Truva'daki İlion[22] mâbetlerinde olduğu gibi. Bununla beraber İyon tarzı mimarisi Helenistik devirde hâkim bir rol oynamıştır. 494 te İranlılar tarafından tahrip edilen Didim'deki Apollon mâbedinin[23] M. E. III üncü asırda yeniden inşasına başlanmıştır. 100 m. yi aşan uzunluğu ile bu mâbet Efez'deki Artemiz mâbedini hatırlatır.

Pytheos'un İyon üslûbunda yaptığı rönesansa istinaden Küçükasya'ya mahsus olan sütun kaideleri[24] tercih edilmiştir. Mimarları Efezli Paionios ile Milet'li Daphnis'tir. Pronaos'tan Adytona iki yandan üstleri alçak bir toloz ile örtülü dehlizden[25] geçilir. Yunan mimarisinin tolozdan nekadar içtinap ettiğine burada şahit oluyoruz. Bu dehlizlere başlangıç kısımda kasetle süslü düz tavanlı bir dehliz süsu verilmiştir.

Helenistik mimarisinin yeniliklerinden biri de Knidoslu Sostrotosun icadı olan iki katlı galeridir. Bergama kıralı II nci Eumenes Athena mâbedinin etrafını böyle bir galeri[26] ile çevirmiştir. Burada İyon ve Dor stilini bir arada görüyoruz. Aşağı kat için daha mazbut olan Dor stili yukarı kat için daha zarif ve hafif olan İyon üslûbu intihap edilmiştir. Pytheosdan sonra İyon mimarisinde ikinci bir rönesansı da M. E. II nci asırda Hermogenes yapmıştır. Dor mâbetleri evel ahır bir sıra sütun ile çevrilmiştir. İyon mâbetleri ise iki sıra sütun ile muhat olup cephesinde bazan üç dört sıra sütun bulunurdu. Hermogenes iç taraftaki sütun arasını hasfetmekle Pseudodypteros İyon mimarisinin mucidi olmuştur. Bu yeni tarzda yapılan mâbetlerin en meşhuru Manisa'daki Artemiz[27] mâbedidir. Mimar Hermogenes burada Yunanistan'da kullanılan Atika İyon üslûbu sütun kaidelerini tercih etmiştir. Bütün binayı kuşatan friz[28] stil bakımından bir yenilik gösterir. Yunan klâsik devrinde bu gibi frizler göze nekadar uzak bulunursa bulunsun yakından görülecekmiş gibi büyük bir itina ile işlenirdi. Fakat burada uzaktan görüleceği nazarı itibara alınarak reliefler gayetle kaba işlenmiştir. Helenistik devrin başlangıcında heykeltraşi sanatı tamamen Lysip ve mektebinin tesirini göstermektedir. İskenderin Lysip tarafından yapılan portresi Diadoch portrelerine nümune olmuştur. Bu portreler kırlları olduğu gibi değil onları ideal bir tip olarak tasvir ederler. Heykeltraşi sanatında bilhassa Bergama şehri mühim bir rol oynamıştır. Bergama kıralı birinci Atalos Galatlar ile yaptığı muharebede galip gelerek memleketini büyük bir tehlikeden kurtarmıştır. Atalos muvaffakiyetini propaganda aleti olarak kullanmış ve kendini Grek âleminin halâskârı olarak tanıtmıştır. Bu zaferini takdis ile yaptırdığı ve Atina şehrine hediye ettiği heykeller Bergama sanatının şaheserlerindendir. Maalesef bu heykellerin asılları

bulunamamıştır. Yalnız Roma imparatorluğu zamanında yapılmış kopyeleri mevcuttur. Bunlardan biri ölen bir Galatı[29] gösteriyor. Yunanlılar Galatlıların cengâverlik ve kahramanlıklarından tarihî eserlerinde de bahsetmişlerdir.. Atalos mağlûp ettiği düşmanlarını bu eserlerinde küçültmeye çalışmamıştır. Hakikaten bu eser kahraman bir muharibinvakur ane ölüşünü canlandırmaktadır. Galatlar çevik hareket edebilmek için harb meydanına çıplak olarak atılırlardı. Buradaki çıplaklık hakikata mutabıktır. Yunan heykellerinde olduğu gibi ideal değildir. İkinci bir eserde bir Galat[30] ile karısını görüyoruz. Esir düşeceğini anlıyan bir cengâver evvelâ karısını düşman eline bırakmamak için öldürdükten sonra kılıcını kendi göğsüne saplamıştır.

Birinci Atolos'un oğlu II nci Eumanes M. E. 197-159 senelerinde hudutlarını Suriye'ye kadar genişletmeye muvaffak olmuştur. Eumenes yalnız fütühatla meşgûl olmamış, Bergama'yı büyük bir şehir haline getirmek için de birçok inşaatta bulunmuştur. İnşaatından en meşhuru, dünya yedi hârikasından biri olan Zevs ile Atena'nın mezbahıdır[31]. Umumiyetle mâbedin önünde bulunan kurbanın kesilmesine ve yakılmasına mahsus taştan yapılmış bir masadan ibaret olan mezbah Helenistik mimaride başlı başına monümantal bir bina şeklini almıştır. Zevs ile Atena mezbahının yanında bulunan Atena mâbedi ile alâkası olduğu ileri sürülmüşse de bu iki bina arasında başka monümanların bulunması bu iddianın doğru olmadığını ortaya koymuştur. Bu mezbah aşağı katı kabartmalarla süslü iki katlı bir bina manzarası arzeder. Mezbahın yukarı kısmına geniş merdivenler ile çıkılır üst kat zarif İyon üslûbunda sütunlar ile müzeyyendir. Kabartmalar Yunan ilâhlarının devler ile mücadelesini gösterir. Yunanlılar bir mâbedi dünyevi mevzular ile süslemeyi günah addederlerdi. İşte bu sebepten dolayıdırki II nci Eumenes Galatlar ile yaptığı bu muharebeyi ancak bu mitolojik mevzu ile zımnen tasvir etmiştir. Gövdeleri insan, bacakları yılan şeklinde olan devler Galatları temsil ettikleri için daima mağlûp, ilâhlar ise Bergamalıları temsil ettiklerinden daima galip vaziyette gösterilmişlerdir. Zevs[32] üç dev ile birden mücadele etmektedir. Birine attığı şimşek isabet etmekte diğer ikisini de savurduğu aegis ile imha etmektedir.

Atena harb ilâhesi sanatını mahirane bir şekilde göstermekte-

dir[33]. Meşhur dev Alkynoeus'u saçlarından yakalıyarak çekiyor, çünkü efsaneye göre bu devin yer ile teması olduğu müddetçe ölmesine imkân yoktur.Devin annesi toprak ilâhesi Ge oğlunun tehlikede olduğunu görerek yarı beline kadar yeryüzüne çıkmış ve Atena'ya yalvarıyor. Fakat hiç biri fayda etmiyor. Atena'nın zehirli yılanı devin göğsünü sokarken sağdan uçarak gelen zafer perisi Nike, Atena'nın başına zafer çelengini takıyor. Figürlerin hareketindeki canlılık, ve çehrelerindeki istirap ve patetik ifade Helenistik sanatının vasfı mümeyyizlerindendir. I inci Atolosun Atina şehrine hediye ettiği heykellerde meselâ ölen Galyalı ve esir düşmemek için karısını ve kendini öldüren Galyalıda bu patetik ifade mezbah kabartmalarına nispetle çok daha mülayimdir. M.E 180-170 senelerinde yapılmış olan Mezbah arada geçen 50 senelik bir tekâmülü göstermektedir.

Kopyeleri vasıtasiyle tanıdığımız daha pek çok Plâstik eserlerin asılları Küçükasya'lı sanatkârlar tarafından yapılmıştır. Bitinya'lı Deudalses'in çömelmiş Afrodites'i[34] Boetos'un kazla oynıyan küçük çocuk heykeli[35] bu meyandadır. Kimin tarafından yapıldığı bilinmiyen derisi yüzülen Marziyas[36] heykeli de ihtimal Bergamalı bir sanatkârın eseridir.

Helenistik devirde Rodos'da heykeltraşi bakımından Bergamanın yanı sıra büyük bir mevki tutmuştur. Bergama plâstiğinde görülen ıstırap ve patetik ifade Rodos heykeltraşisinden Laokoon gurupunda[37] en son haddini bulmuştur.Helenistik devirde M. E. 190 tarihinden itibaren yavaş yavaş Roma eyaleti haline gelen Küçükasya kültür bakımından uzun zaman Roma tesirinden uzak kalmıştır. ÇünküRoma sanatı August zamanına kadar provensial karaterinden kurtulamamıştır. Gözden geçirdiğimiz mimarî ve heykeltıraşi eserler Yunan devrinde Küçükasya sanatının Şark ve Garbın tesirinde kalmakla beraber daima kendisine mahsus bir karekter arz ettiğini göstermiştir. Aynı zamanda Küçükasya Şarka Yunan formunu, Garba, Şark fikir ve fantazisini tanıtmakla iki âlemin kültürünü çeşnileştirmek vazifesini de görmüştür. Küçükasyada doğan İyon mimarî tarzı Yunanistan'da da çok defa kullanılmış Nike[38] ve Erechteion[39] mâbetleri vasitasiyle bilâhara Renesansa ulaşmış. XIX uncu asır Avrupa klâsik sanatında da mühim bir rol oynamıştır. Küçükasya Garp ve Şark kültürlerini mezcederek daima

original bir stil ortaya koymuştur. Bunun en güzel misalini Likya mezarlarında gördük. Gene Küçükasya'da doğan ve antik devrin baroğu sayılan Helenistik sanatı da Yunan ve Küçükasya sanatlarının en güzel mezcinin bir timsalidir.

Yukardaki tebliğ hakında yapılan münakaşa:

Dr. Kraus şunları söyledi: "Konferansçı birçok klâsik arkeologlar gibi "Şark„ ve "Garp Sanatı„ ndan sanki bunlar sabit, mutlak mefhumlarmış gibi bahsetmektedir. Bu gibi mefhumlar mevcut değildir. Araştırıcılar her münferit halde, müşahede olunan Grek haricî tesirleri muayyen bir "Şark„ sanatına ircaa gayret etseler, klâsik arkeoloji araştırmalarının neticelerini derinlik ve keskinlik bakımından kazanırlar.„ Dr. Ekrem Akurgal "klâsik arkeolojide Şark dendimi, Garba yani klâsik arkeolojiye ait olmıyan motifler kastedildiğini söyledi.

NOTLAR

[1] F. Winter, *Kunstgeschichte in Bildern* S. 127, 3
[2] Hogarth, *Excavations at Ephesus*, Atlas Plate IV
[3] Clarke, Baeon, Koldwey. *Investigations at Asses* II P. 145-168
[4] Durm, *Die Baukunst der Griechen* S. 306
[5] Hogarth, *Excavations at Ephesus* Text Plate XXIV; Fr. Poulsen, *Der Orient und die frühgriechische Kunst* S. 100-108
[6] Buschor, *Altsamische Standbilder* II Resim 86-89
[7] Buschor, *Altsamische Standbilder* II. 92-95
[8] Rodenwaldt, *Die Kunst der Antike* S. 185
[9] Rodenwaldt, *Die Kunst der Antike* S. 178,179
[10] Krischen, *Der Entwurf des Maussoleions*, Zeitschrift für Bauwesen 1927 10. bis 12. Heft S. 89 Abb. 19, *Klein, Mikon und Paoinos*, Mikon und Paionios Archeologische Anzeige 1918 Abb. II. 14, 15
[11] Rodenwaldt, *Die Kunst der Antike* S. 302, 303
[12] Winter, *Kunstgeschichte in Bildern* S. 265,1
[13] Winter, *Kunstgeschichte in Bildern* S. 265,3
[14] Rodenwaldt, *Die Kunst der Antike* S, 405
[15] Pfuhl, *Bemerkungen zur Kunst des vierten Jahrhunderts*, Jahrbuch des Instituts 1928 Beilage 1,2
[16] Krischen, *Die Statue des Maussolos* Jb. d. Inst. 1928 S. 22-28 Neugebauer *Pytheos oder Bryaxis* Jb. d. Inst. 1943 S. 39-87
[17] Mendel *Catalogue des Sculptures Grecques, Romaines, et Byzantines Tome I. S. 48-73* Springer, *Kunstgeschichte* I. S. 344 Abb. 646

Hamdi bey, Reinach *Nécropole Royale á Sidon* S. 238-271

[18] Winter, *Der Alexandersarkophag aus Sidon*

[19] Wiegand, *Milet* Bd. II Heft 3, Taf. 1

[20] Schede, *Die Ruinen von Priene*, Plan von Priene

[21] *Altertümer von Pergamon* Bd. II S. 5-25

[22] Dörpfeld, *Troja und Ilion* II S. 430-435

[23] Knackfuss, *Didyma*

[24] Knackfuss, *Didyma, Photografien* Taf. 144. F. 334.

[25] Knackfuss, *Didyma, Photografien* Taf. 84-85.

[26] v. Massow, *Führer durch das Pergamon-Museum* S. 35, 36

[27] v. Massow, *Führer durch das Pergamon-Museum* S. 29; Springer, *Kunstgeschichte* Bd. 1 S. 382 Abb. 717

[28] Winter, *Kunstgeschichte in Bildern* S. 355, 1

[29] Rodenwaldt, *Die Kunst der Antike* S. 434, 435

[30] Rodenwaldt, *Die Kunst der Antike*, S. 436, 437

[31] Rodenwaldt, *Die Kunst der Antike* S. 440, Winter, *Kunstgeschichte in Bildern* S. 352, 1

[32] Rodenwaldt, *Die Kunst der Antike* S. 442

[33] Rodenwaldt, *Die Kunst der Antike* S. 443

[34] Winter, *Kunstgeschichte in Bildern* S. 346, 3

[35] Rodenwaldt, *Die Kunst der Antike* S. 466

[36] Halil Edhem, Schede, *İstanbul Asarı Atîka müzelerinde Şaheserler*, Levha XVII

[37] Margarete Bieber, *Laocoon*

[38] Rodenwaldt, *Griechische Tempel* Taf. 79

[39] Rodenwaldt, *Griechische Tempel* Taf. 82-89

B. Seksiyonu

Açılma saati : 15

BAŞKAN: Ord. Prof. Hikmet Bayur
SEKRETERLER : Doçent Dr. Cemal Tukin, Doçent Dr. Şinasi Altındağ

Prof. MÜKRİMİN HALİL YİNANÇ, (İstanbul Üniversitesi Tarih Profesörü ve T. T. K. Üyesi) **Anadolu Selçukluları tarihine ait bazı kaynaklar:**

Anadolu'nun fethedildiği xı. asırla bu kıtanın büyük feodalite devri olan xıı. asırda, gerek haricî müdefaa ve gerekse dahilî birleşme savaşları yüzünden bir türlü sulh ve sükünet teesüs edememiş olması dolayısiyle, memleketimizde ilim hayatı iyice uyanamamış ve ancak xıı asrın son yıllarında pek mahdut eserler yazılabilmiştir. xı asırda Anadolunun açılmasını ve bununla ilgili olan vakıaları bize bildiren hiçbir yerli eser elimize geçmediği gibi xıı. asır içinde de, İbnülezrakın Meyyafarikin ve şarkî Anadolu bölgelerinin vukuatına dair yazmış olduğu tarihler istisna edilirse, bize kadar gelmiş ve doğrudan doğruya Anadolu tarihinden bahsetmiş ve İslâmlar tarafından yazılmış yerli eserler mevcut değildir. Anadolu'da yerli olarak ancak ermeni veya süryanî hıristiyan müellifler vardır.

Anadolu'nun birleşme ve sulh ve sükün ve aynı zamanda ikbal ve kemal devri olan xıı asır içinde ilim ve edebiyatın muhtelif alanlarında müteaddit eserler telif edildiği gibi İslâm ve Anadolu vukuatından bahseden bir takım tarihler de kaleme alınmış ve bir takım inşa kıtapları da vücuda getirilmiştir.

Prof. Fuat Köprülü Belletende neşretmiş olduğu müstakil bir eserinde bu Anadolu tarihinin yerli kaynaklarından bir çoğunu göstererek onlardan oldukça etraflı bir surette bahsetmişlerdir. Ben onun görmemiş olduğu kaynaklardan ikisine temas etmek istiyorum.

Size arzetmek istediğim eserlerden biri Hasan ibni Abdülmümin el-Huyi حسن بن عبدالمؤمن الخوی tarafından selçukluların Kastamonu emiri Hüsameddin Mahmut bin müzafferiddin Yavlak bin Alp Yörük bin Hüsameddin Çoban namına telif edilmiş olan (Kavaid-ül-resail ve Feraid-ül-Fedail قواعدالرسایل و فرایدالفضایل) adlı bia kitaptır. Müellif bundan evvel Emir Yavlak Arslan adına Nüzhet-ül-küttap adlı bir eser yazmış ve ondan sonra da mektuplarda ve namelerde ve diğer muharreratta kullanılan elkap ve istilâhatı bildiren bu risaleyi kaleme almıştır.

Müellifimiz bu eserinin mukaddemesinde henüz emarette bulunana Emir Yavlak Arslan'ın oğlu ve emaret namzeti bulunan Emir zade Mahmut'tan (Envai-edep ve fezail ve aksam-ı ihtişam ve menakıbı cemetmiş ve necabet ve serverlik ve emaret eser ve alâmetleri onun nasiyesinde parıldamış) olmak üzere bahsetmektedir. Müellif eserinin mukaddimesinin bir yerinde (تاجمیع اوقات غیبت که ازکلفت ملازمت سفر ترکستان معاف ماند بتقدیم خدمتی مصروف وزبان بنشر مدحتی مشغول شده بوده باشد) ibaresiyle Türkistana gitmiş olduğunu ve o seferden döndükten sonra bu eseri yazmaya hazırlandığını söylemiştir.

Sultan İzzüddin Keykâvus I. ve sonra sultan Alâüddin Keykubad I. zamanlarında Kastamoni emiri olan ve hiçrî 616= 1220 senesinde Alâeddin Keykubad I. in, ağabeği olan sultan Keykâvus'a muhalefet ve isyan ederek Ankara'yı zabt ve orada tahassun ettiği esnada onun maiyetine iltihak etmiş ve onunla birlikte uzun muhasaraya mukavemet eylemis olduğunu bildiğimiz Emir Hüsamettin Çoban, Anadolu'nun ilk açılışı zamanındanberi Kastamonu'da dededen babaya inmek üzere emaret süren büyük ve asîl bir ailenin emirlik varisiydi. İbni-Bibi bu zatın ilk dedesinin Kastamonu'yu Bizanslılardan almış olduğunu söylemektedir. Bu takdirde müşarünileyhin Anadolunun fatihi ve ilk sultanı olan Süleyman Şah bin Kutulmuş'un büyük ümerasından olan Emin Karatekin'in soyundan inmiş olduğu anlasılmaktadır. Yazıcızade Ali, Âl-i Selçuk tarihinde buailenin Kayı soyundan geldiğini söylemektedir.

Sultan Alâeddin Keykubad I. zamanında büyük vazifelerde kullanılan ve onun emriyle Sinop'taki Türk donanmasına binerek Krım'a geçen ve Soğdak şehrini açan Hüsameddin Çoban-

dan sonra oğlu ve Muzafferiddin Alp yörük ve ondan sonra onun oğlu Muzafferiddin Yavlak Arslan biribiri arkasına Kastamonu emirliklerinde bulunmuşlar, XIII. asrın ikinci yarısında da Selçuklu sultanlarının tabii olarak bu bölgeyi idare etmişler ve aynı zamanda Selçuklu prensleri arasında vukubulan saltanat mücadelelerinde de az çok vukuata karışmışlardır.

Bizans hududuna yakın olmak dolayısiyle, diğer hudut vilâyetlerındeki Emirler gibi her zaman rumlara karşı gaza ve akınlar yapan emîr Çoban ve oğulları ayni zamanda ülema ve şuaraya karşı himayekâr olduklarından onların adlarına ithaf edilmek üzere muhtelif alimler tarafından mütaadit eserler kaleme alınmıştır. İşte zikrettiğimiz bu eser, bu aileden olan emirlerın en sonuncusu bulunan Hüsamettın Mahmut namına yazılmıştır. Bu Emir Mahmut, Yazıcızade'nin Âl-i Selçuk tarihinde bildirdiği üzere, bilâhara yanlış yere İsfendiyaroğulları adını alan Candar ogullarının kurucusu bulunan Emir Şemseddın Yaman Candar tarafından öldürülmüş ve Kastamoni Emareti onun tarafından zaptedilmiştir.

Zikrettiğim ve size mahiyetini bildirmek istediğim Kavaid-ül-resail kitabı, belli başlı dört faslı ihtiva ettiği mukaddemesinde zikredilmekte ise de maateessüf elimize geçmiş olan nus hada son iki fasıl mevcut değildir ve ancak birinci, ikinci fasıllar bulunmaktadır.

Kitabın birinci faslı mektup ve inşa mukaddemelerine ve mektupların yazıldığı zevata ait hitaplara dairdir. Bu hitaplar sırasiyle şu suretle gelmektedir:

1. — Sultanlar yani padişahlar.
2. — Melikler yani şehzadeler,
3. — Sultanlara mensup kadınlar.
4. — Vezirler.
5. — Atabey اتابك.
6. — Naib-i hazret-i saltanat نايب حضرت سلطنت.
7. — Müstevfi مستوفی.
8. — Beylerbeyi.

Bundan sonra Padişahın hususi erkânına yazılacak mektuplardaki hitaplardan bahsedilmektedir. Bunlar da şunlardır:

1. — Melik- ül-hüccap yani perdedar. ملك الحجاب
2. — Emir-üş-şâb yani saraydaki delikanlıların reisi. امیرالشاب
3. — Emir-i meclis yani padişahın işret meclisini idare eden, zat.
4. — Emir-i silâh. امیر سلاح
5. — Emir ahur. امیرآخور
6. — Emir-i zevvak, kilerci başı. امیرذواق
7. — Emir-i devat, yani divitçi başı امیردوات
8. — Emir-i sayt, yani avcı başı امیرصید
9. — Emir-i alem امیرعلم
10. — Padişahın nedimleri.

Bundan sonra

1. — Resuller (yani elçiler).
2. — Tercümanlar
3. — Hâzin. yani hazinedara yapılan hitaplardan bahsedilmektedir.

Bundan sonra ikinçi derecedeki devlet divanının reislerine yani nazırlara yazılacak ve gönderilecek mektuplarla muharreratta kullanılan hitablar gelmektedir. Bunlar şunlardır.

1. — Müşrif-i memalik. yani divan-ı işrafın sahibi مشرف ممالك
2. — Nazır-ı memalik, yani nazar divanının sahibi ناظر ممالك
3. — Emir-İ ârız-ı ceyş, yani divan-ı ârizinin sahibi امیر عارض جیش
4. — Tugrayi, yani divani tuğrayinin sahibi. طغرایی
5. — Mütevelli-el-memalik. yani divan-ı tevliyetin sahibi
6. — Emir-i dat, yani divan-ı adlin sahibi. امیرداد
7. — Sipah emirleri.
8. — Kale muhafızları.
9. — Uç emirleri.
10. — Ordunun Emir-i alemi.
11. — Ordunun ârızı,
12. — Sipahilere yapılacak hitaplar gelmektedir.

Bundan sonra şehir divanındaki memurlara yazılacak mektuplarla muharrerattaki hitaplar geliyor. Onlar da sıralariyle şunlardır.

1. — Nâip, نايب
2. — Vali. والى
3. — Müşrif مشرف
4. — Nazır ناظر
5. — Kabız. قابض
6, — İydişler emiri. = اميراكدشان
7. — Muhtesip. محتسب
8. — Tüccar ve esnaf reisleri.

Bundan sonra din ulularına yazılacak mektuplarla muharrerattaki hitapları birer birer zikrediyor. Onlar da şunlardır :

1. — Kadılar قضات.
2. — Müderrisler.
3. — Büyük şeyhler.
4. — Sâdât سادات.
5. — Hatipler.
6. — Camilerde müzekkirler.مذكرلر
7. — Zahitler.
8. — kadı nâipleri نوابقضات.
9. — Muıdler. معيدلر
10. — mütevelliler.
11. İmamlar ve hafızlar.

Bundan sonra hükemaya, etibbaya, müneccimlere, şairlere ediplere, kâtiplerle inşa erbabına yazılacak mektuplarla muharreratta yapılması lâzım gelen hitablardan bahsedilmektedir. Daha sonra baba, anne, kardeş, hemşire, çocuk ve hademe gibi yakınlara yazılacak mektuplardaki hitaplar geçmektedir.

Kitabın ikinci kısmı tamam değildir ve bir takım misallerle beyitleri ihtiva etmektedir.

***

Heyetinize arzetmek istediğim ikinci kitap ise aynı müellifin (Gunyet-el-kâtip ve Münyet-el-Talip غنيةالكاتبومنيةالطالب) adlı diğer bir risalesidir. Ve bu kitapda yine inşa ve kitabet usulü hakkındadır. müellif bu kitabı kendi oğlu Nasrullah'a kâtipligi öğretmek için yazmıştır, Kitap iki kısımdan mürekkeptir. l. — mukaddemat-i kitabet. 2, — Mükâtebatı ihvan. = مكاتبات اخوان

Müellif birinci kısmın mukaddemesinde halkın büyüklerinin iki taife olduğunu ve birinci taifenin erkân-ı devlet yani sultanatlar, melikler, vezirler, emirler ve kalem sahipleri idiğini ikinci taifenin de âyan-ı din yâni mevâli, sâdat, meşayih, zahitler ve imamlar bulunduğunu söyledikten sonra bunların lâkablarına geçiyor. Selâtin ve mülûk için eddünya veddin الدنيا والدين

Vüzera ve ümera-i kibar için eddevlet-i vedin الدولة والدين

Âyan-ı din için el-millet-i veddin الملة والدين

Zahidler için elhakku veddin الحق والدين

Yahut el-İslâm velmüslimin الاسلام والمسلمين kelimelerine muzaf sıfatlar veya isimler ilâvesi lâzım geldiğini söylüyor.

Bundan sonra imamlar bahsına geçiyor ve

Padişahlara: sultan-üs-selâtin سلطان السلاطين

Mülûk'e yani şehzadelere: ahul mülûk veya sülâleti lmülûk vesselâtin اخوالملوك ويا سلالة الملوك والسلاطين

Prenseslere: Validetülmülûk, uhtümülûk-ül-veselâtin, halisatülmülûk vessalâtin والدة الملوك ، اخت الملوك والسلاطين ، خالصة الملوك والسلاطين

Vüzeraya: Yemin-ül-mülûk, Müşir-ül mülûk يمين الملوك ، مشير الملوك

İhtiyar vezirlere: Ebülmülûk-ü vesellâtin (ابو الملوك والسلاطين) ünvanlarının yazılması icabettiğini bildiriyor.

Badehu mektupların ve muhareratın başlarında padişahlar için: (دركاه اعلى ، دركاه معلى)
dergâh-ı âla; dergâh-ı muallâ yahut hazret-i Celâlet-i Saltanat حضرت جلالت سلطنت

Mülûk yani şehzadeler için: Cenabı cihan penah جناب جهانپناه

Vüzera için: Hazret-i ülya حضرت عليا

Büyük emirler için: Cenab-ı muazzam, Cenab-ı âli جناب معظم ، جناب عالى

Bunlardan sonra gelen zevat için: Meclisi alâ. meclis-i âli, meclis-i ismî meclis-i sami. meclis-i refi, meclis-i şerif مجلس اعلى ، مجلس اسمى ، مجلس سامى ، مجلس رفيع ، مجلس شريف
vasıflarının derecelerine göre yazılmasını ve bunlardan daha dûn derecelerdeki kimseler içinde yine sırasiyle Canib-i kerim, Canib-i şerif, Canib-i Aziz جانب كريم ، جانب شريف ، جانب عزيز vasıf-

larının kullanılmasını ve aynı zamanda selâtin, vüzera ve ümera ünvanlarına muzaf olarak melik, kıdve, seyyit, mecd, mefhar, zeyn ملك , قدوه ، سيد ، مجد ، مفخر ، زين sıfatların ilâvesi zaruri olduğunu söylüyor: (Seyyid-üsselâtin, Melik-ül-ümera, Seyüd-ül-vüzera, Mefhar-ül-ümera.... مفخر الامرا ، سيد الوزرا ، ملك الامرا ، سيد السلاطين gib.) Yalnız sultan sıfatının ancak ülemaya izâfe edilmek suretiyle Sultan-ül-ülema veya sultan-ül-fuzela سلطان العلما ، سلطان الفضلا denebileceğini ve fakat hiçbir vakit ümera ünvanına bu sıfatı izafe etmek caiz olamıyacağını ve meselâ Sultan-ül-ümera denilemiyeceğini zikrediyor.

Kitap bundan sonra birinci eserde olduğu gibi mektuplarda sultanlara, meliklere yani şehzadelere, sultanların zevce ve hemşire ve kızlarına, vezirlere, atabğe, naib-i saltanata, leşkerkeş-i memalike, yani beylerbeyine; müstevfiye, müşrif-i mülke, nazır-ı mülke ve ondan sonra huzur-i saltanatın mukarriplerine (yani emir-i meclis, emir-i ahur, emir-i siyap yani elbisecibaşıya, emir-i davata' emir-i sayde, yani avcıbaşıya, emir-i silâha, emir-i aleme), hâzine yani hazinedara, padişahın nedimlerine, elçilere, tercumanlara, emir-i ârıza, tuğrayiye, mütevelli-yi memalike yani evkaf nazırına, emir-i dâda, ümera-i sipaha, kûtuval'e, yani kale muhafızına, emir-i aleme, ârıza, sipahilere ne suretle hitabedileccğini zikrediyor.

Badehu ikinci tabaka olarak şehir divanındaki zatlara nasıl hitap yazılacağını birer birer söylüyor, ve 1) malik-i divan-ı niyabe ünvaniyle naibe, vali beğ ünvaniyle valiye, ulu kethüda beğ ünvaniyle müşrife, nazır beğ ünvaniyle nazıra, kabız beğ ünvaniyle kabıza, emir-i iğdişana, muhtesibe, hocagâna yani esnaf ve tüccarlara, ammale yani ustalara ve işçilere yazılacak hitapları birer birer gösteriyor.

Bundan sonra kadılara, kazı-i leşkere, müftilere ve erbab-ı tedrise, hatiplere, sâdâta, meşayihe ve zahitlere, müzekirana yani vâizirlere, kadı naiplerine ,muitlere, mütevelliye, hafızlara, hükema va etibbaya, müneccimlere, şairlere, ediplere ve ehl-i inşaya nasıl hitaplar yazılacağını birer birer sayıyor.

Bundan sonra baba, oğul, kardeş, anne, kız, hemşire, zevce gibi akraba ile muganniyelere nasıl hitap yazılacağını bildiriyor. Daha sonra padişah ile vezir ve ümera zevcelerine ve üstad-

eddar استاد الدار beğ denilen üstadiddara, perdedar beğ denilen perdedara, ve diğer padişah maiyetine yazılacak hitaplardan bahsediliyor.

Bu fasıl sonunda müellif mektupların sonunda yazılması mutâd olan dualar hakkında da küçük bir bahis koyuyor.

Müellif bundan sonra mektupları ve muharreratı gönderen ve yazanların kullanması lâzım gelen ünvanları ve bunların nerede kullanılacakları hakkında bir bahis yazdıktan sonra mevzularına nazaran muharreratın taksım ve tasniflerini yapıyor: 1) Menşur منشور, 2) Misal مثال, 3) Mülâtafe ملاطفه, 4) Muamere مواصره, 5) Muvasefe مواصفه. 6) Tezkire تذكره, 7) Talik تعليق, 8) Takrir تقرير, 9) Mahzar محضر, 10) Hüccet حجت

Bundan aonra yazılacak muharerreratın başlıkları hakkında birçok nümuneler koyuyor.

Kitabın ikinci kısmı ihvaniyattır. Müellif hu kısmı 1) tehniyet, تهنيت 2) Müfatahat مفاتحت 3) Şükur, شكر 4) Şikâyet, شكايت 5) İnayet عنايت 6) İştyak اشتياق 7) İyadet عيادت 8) Taziyet تعزيت 9) Müfaharet مفاخرت diye bölümlere ayırıyor ve bunların her biri için nümune olmak üzere, bazılarının cevapını da ihtiva etmek üzere birer mektup sureti dercediyor. Bu mektupların bazıları hakikidir.

Müellif ikinci kısmın sonuna bir kaç ruk'a da ilâve etmiştir. İstihzar استحضار, şefaat شفاعت, istifa استعفا, isti'ta استعطا, istihbar استخبار, iştiyak اشتياق mektuplarını ihtiva eden bu ruk'alardan sonra bir manzume ile eserine son veriyor ve bu manzumede kitabı oğluna mahsus olarak yazdığını tekrar söylediği gibi ayrıca bir mısrada iki çocuk sahibi olduğundanda bah sediyor ve diğer bir beyitte de bu kitabı 690 senesi recebinin gurresinde bitirmiş olduğunu söylüyor. aynı müellif tarafından yazılmış olan her iki risale bir meçmua içinde olup ikinci risalenin sonunda kitabın 709 yılı rebiülâhırı sonlarında Zaiifre ذالیفره kalesinde kopye edilmiş olduğu kaydedilmektedir. Fakat kopye eden kimsenin adı yazılı değibir.

***

Her lki risale de Selçuklular devrinde memleketimizdeki yüksek ve müdir sınıfın birer birer enva ve aksamını ve bil-

hassa devlet makamlarını ve saray mensuplarını ve diğer memuriyetleri ayrı ayrı derece ve rütbe sırasiyle göstermek ve bunların her birinin Arapça ve Farisi ve Türkçe lâkap ve ünvanlarını bildirmek itibariyle son derece mühim olduğu gibi bilâhara resmî dilimizin Türkçe olması üzerine muharrerat ve münşeatın kendi dilimizle yazılmaya başladığı tarihten itibaren uzun zamanlar ve hattâ üç dört asır müddet içinde yazılmış olan inşa ve muharreratlarda kullanılan ıstılahlar ve ünvanlar ve lâkaplarla bütün klişeler bu devirde ki yazılan bu gibi eserlerden ayniyle alınmış olmak itibariyle inşa tarihimiz için de fevkalâde ehemiyetlidir. Her iki risalede (pervâne) makamının geçmemesi şayanı dikkatatir. Ve bu tarihlerde yani 690 senelerinde bu mesnedin ilga edilmiş ve bu divana ait olan vazifenin başka bir divana verilmiş olması ihtimalini hatıra getirmektedir.

Bu iki risaleyi ihtiva eden mecmuanın sonunda bu devirde yaşıyan bazı ediplerin mektuplarını ve ruk'alarını ihtiva eden diğer bir münşeat mecmuası da bulunmaktadır.

Ord. Prof. Dr. FAHREDDİN KERİM GÖKAY, (İstandul)

Ruh hekimliği sahasında Türklerin çalışmaları :

(Tarihin kaydettiği. coğrafyanın tanıttığı insan cemiyetlerini incelediğimizde ilk zamandan itibaren âdem ogullarının ruhun mahiyet ve menşei ile meşgul olduklarını görüyoruz. Ruhu ilâhiyyülasıl bir cevher olarak telâkki eden insanlar onun hastalığına da ayrı bir kıymet vermiş, deliliği semavi bir âfet ve Allahın intikamı olarak kabul etmişlerdir. Bundan dolayı her millette ruh hastalarının tedavisi din adamlarının elinde kalmıştır.)

Diğer taraftan ilk insan kendisi ile başbaşa kalınca duyduğu iç sıkıntısı karşısında sebep olarak mevhum kuvvetler aramıştır. Gitgide insanlar iyilik ve kötülük yapan iki varlık düşünmüş ve bunlara h ü r m üz ve a h r i m a n adları vermişlerdir. Bu iki kuvvete mühtelif memleketlerde ayrı ayrı isimler konulmuştur. İslâm ve Türkâleminde fenalık yapan kuvvetin adına ş e y t a n denilmiştir. İşte bundan dolayı islâmdan evvel ve islâmdan sonra şeytana karışmış telâkki edilen ruh hastalarına din adamları

ve efsuncuların tedavi ettiğini görüyoruz. 1069 da karahanlıların veziri Yusuf Hası Hacip tarafından yazılan büyük türk eseri Kudatkobilik de hekimlere gösterilen ehemiyet kadar efsuncula-ra da kıymet verildiğine şahit oluyoruz. Efsuncuların cin hastalığı itlak olunana ruh hastalıklarını tedavi ile de iştigal ettiklerini Kutatkabilikte okuyoruz. Efsuncuların müracaat ettikleri tedavi şekli de telkin tedavisidir. Tababetin hiçbir devrinde kıymetini kaybetmiyen bugün dahi hekimliğin en ön safında yer alan telkin tedavisine Türkler de çok önem vermişlerdir. Mamafih efsuncularla hekimlerin iyi geçinmediklerini de bu eserden anlıyoruz, Bir kısım hekimlerin de ruhî tedaviye ehemiyet, verdiğini, Uyğurlar'da ise hekimlerin yalnız maddî tedaviye ehemmiyet verdiğini, Mezepotamya sahasını da Sumer tababetinde Türk halk hekimliğinin müstesna mevkii olduğunu, Etilerde zengin bir tıbbî folklor mevcut olduğunu görüyoruz.

Eskiden fenalık yapan ruhun kafa tası içinde otururşa insanı fena yollara sevkedeceği hattâ çıldırtacağı düşünülmüş ve kafa tasına yapılan trepanasyonların fena ruhun çıkartılması için kullanılmış olması ihtimali de vardır. Göze görünmeyen şeytanın insana hâkim olduğu zaman uygunsuz hareketlere sebep olacağı iddia edilmiş, tababette doğmatik ve mistik fikirlerin hâkim olmasına sebep olmuştur. Yalnız islâmlık devresinde yetişen büyük hakim İbni Sinın ilmî sahada büyük düsturlâr kurduğunu gurur ve iftiharla müşahede ediyoruz. Bunu milletlerarası ruh hekimliği kongrelerinde de tebarüz ettirdik. İbni Sina ve Zekeriyya Errazi gibi türk ve İslâm âlimlerinin ruh hekimliği sahasında ruhî tedavi ve ruh hastalıklarına iyi muamele edilmesi hakkında şayani dikkat fikirlerin bulundnğunu Paris fakültesi tebabeti ruhiye hocası Lainel-Lavastın, les maladies de l'esprit et leurs medecins adlı eserinde takdirle kaydetmektedir. Lainel -Lavastın İbni Sina nın müteheyyiç hastaların ancak yumuşak yağlarla yağlanacağını yazdığını işaret ediyor. Avrupada hastaların tahamül edilmez zincirlerle bağlandığı devirde büyük Türk hakiminin asîl duygulariyle öğünmeğe hakkımız vardır.

Calinos mektebinin şakirdi olan İbni Sina kıymetli travayları ile bu mektebe bir çok yeni şeyler kazandırmıştır. Müellif Aruzi pek haklı olarak "Eğer ipokrat ve Calinos sağ olsalardı İbni Sinanın kanunu önünde secde etmeleri yaraşırdı„ diyor.

İbni Sinanın şaheserini teşkil eden büyük tretesi yani Kanunu X. cu cildinde dimağ teşrih ve fizyolojisi üzerinde çok kıymetli müsbet fikirlerin ortaya atıldığını görüyoruz. Ruhu dimağın bir fonksiyonu gibi görecek kadar en ileri fikirleri belirten "dimağ fiillerinde bozukluk olması, dimağda âfete delâlet eder„ diye müsbet esaslar üzerinde çalışan İbni Sina, "beş duygu organları vasitasi ile akıl melekelerine hizmet eden -Sens Communün yeri beynin ön fussudur„ tarzında en modern beyin lokalizazyonlarını. yapmıştır. Kafa tasının şekli, makrosefal ve mikrosefal dediğimiz sui şekkileri üzerinde tedkikatta bulunmuş, bu tarzda biçimsiz neşvü nemanın zekâ zafına sebep olduğunu kaydetmiştir. Ruh hekimliği sahasında son asrın en esaslı düşüncelerine İbni Sinanın eserlerinde raslıyoruz. Dimağın şevhet, hazım, bevil, karaciğer faaliyeti ile alâkasını, melankoliklerde mide, bağırsak ve karaciğer faaliyetinin ağırlaştığını söyliyen İbni Sinanın bu görüşleri lâboratuvar hekimliğinin kurulmadığı bir devirde nekadar ehemmiyetlidir. Bu görüşler Avrupada yer tutmamış, orada cahil papazların hükümleri altında ruh hastalıkları şeytana karıştı diye ateşlere atılmış, vahşi hayvanlar gibi korkunç mağaralarda teşhir edilmişlerdir. İbni Sina bir kısım ruhî teşevvüsleri uzvi haslalıklara bağlıyor, bir kısımlarının da tahayyülî olduğunu iddia ediyor; Mani, Melankoli gibi hastalıkların serirî bir ünite olduğunu söylemek suretiyle ilmi görüşün şahikasına çıkıyordu. Halâ bir kısım müellifler yalnış bir görüşle Mani ve Melânkoliyi ayrı bir hastalık zannediyorlar. İbni Sina Kanunun XI ci. cildinde bu marazî vahdeti şu satırlarla izah ediyor. "Cünunu süyuu fail madde malihulyayı fail olan madde cevherinde olur, zira cem'an bu iki âfetin faili sevdadır.„ diyor. Serirî tezahürlerdeki farkı sevda ve safranın biolojik ve kemmî değişikleri ile izah ediyor. Bütün dünya müellifleri son asır tababeti ruhiye üstadları içerisinde ruh hastalıklarını esaslı bir tasnife tâbi kılan hocamız Kraepelinin Mani ve Melonkolinin cinneti manya yı inhitatiye namı altında seyri bir vahdet olduğunu ortaya koymasını en büyük bir muvvaffakiyeti olarak yazarlar. İbni Sinanın bunu çok zaman evvel müşahede ettiğini görüyoruz. İpokrat ve Calinos'un eserlerinde bu hususa dair tafsilât olmadığı için bu görüşün İbni Sinaya ait ve orijinal bir düşünüş olduğu kanaatindeyim. Bundan başka ruh hekimliğinde tedavi sahasında

ruh tahlili ve telkine, çok kıymet verdiğini görüyoruz. Bugün tababeti ruhiyede İsviçreli Yung'un (association des idées) esasına müstenit ruhî tecrübesi psişiyatri ve adliye tababetinde mühim bir yer sahibidir.

İbni Sinanın bu tedavi tarzını evvelce tatbik ettiğini Nizamî Aruzî'nin tıp tarihi enstitümüz tarafından neşredilen "Tıb ilmi ve meşhur hekimlerimizin mahareti,, adlı eserinde zevkle okuyoruz. Ayni suretle F r e u d'un cinsî travmanın ihtibası neticesinde pisikozların doğduğu hakkındaki meşhur nazariyesinin Bruer den evvel İbni Sina tarafından aşk tedavisinde kullanıldığını iftiharla görüyoruz.

Ruh hekimliğinde ilmî metod ve esaslar dahilinde İbni Sina gibi Türk bilginlerinin takdire şayan çalışmaları ile yalnız Türk tababeti değil dünya tababeti de öğünebilir. Salih ibni Nasrullah'ın Gayetülbeyan adlı eserinde de ruhî telkin ve tedaviye kıymet verildiğini görüyoruz. Davudu Antakînin eserinde mistik tedavi ve tılsımlar üzerine mühim izahat vardır.

Bundan başka tıbbî folklorumuzda ruh hastalarına daima çok ehemmiyet verildiğini görüyoruz. Ruh hastalığı ile malûl olanlara tavsiye edilen şok tedavileri namı altında yeniden hekimliğe sokulmuştur. Görmemezliğin doğurduğu ruhî sıkıntıları göz önüne getirerek ruhan sükûnet bulmaları, emniyetle yaşamaları için körlere ehemmiyet verdiklerini, Selçukîler zamanında tekkeler ve zaviyelerde akıl hastalarının ruhî telkinlerle tedavi edildiğini, halk arasında akıl hastalarına çok hürmetle muamele edildiğini, mecbur olmadıkça hastanelere tecrid edilmediğini görüyoruz. Bursalı müderris Mehmet Sait namında bir zatın yazdığı D e l i n a m e tıbbi folklorumuzun güzel eserlerinden biridir ki burada 56 çeşit delilikten bahsedilmektedir. Bu eser" Tıb dünyasında" Prof.Dr.Süheyl Ünver tarafından neşredilmiştir.

Bu kitapta her nevi delilik ayrı ayrı tarif edilmektedir. Osmanlı Türklerinin de akıl hastlarına büyük bir şefkatle muamele ettiklerini öğünçle okuyoruz. Bu hususta Moreau de Tours, Pandy, Lucien Libert, Menceri, Delasiauve, Bersot ve Desruelles gibi yabancı milletlere mensup müelliflerin neşriyatı bilhassa dikkate şayandır. Moncer diyorki "eğer bir halkın derecei medeniyeti hükümetinin kendi tebealarının İstirabatına karşı gösterdiği endişe ile ve hayır müesselerinin adedi ile ölçülmek

lâzım gelirse 300 senedenberi İstanbul en ön safta gelir Yıldırımın darüşşifasinda, büyük Fatihin hastanelerinde, İkinci Beyazıdın Edirnedeki darüşşifasında ilk tesis edildiklei zaman akıl hastaları için yer ayrılıp ayrılmadığı husunda elimizde kat'î malumat olmamakla berader Fatih vakfiyesinde kıymetli araştıcı Sabih Baki Konterin bir yazısında işaret ettiği gibi doktorların ruhaşina olmalarına ehemmiyet vermeleri,mevcut ilâçlarla iyi olmayanlara hastalığın nev'ine ve ihtiyacına göre hususî tedavi yapılmasına dikkat edilmesinin beyanı gibi noktalar üzerinde durmak lâzımdır. Fakat beşinci Mehmedi tedavi eden Sinanı Şeyhi nin ruh hastalıkları üzerinde şumullü bilgisi olduğunu görüyoruz. Eserlerini Keşiş dağının zümrüt yamaçlarında yazan,dağ ikliminin sinir ve beyin üzerindeki dinlendirici tesirine işaret eden mütefekkir hakiminin devrinde yapılan hastanelerde ruh hastalarına yer ayrılmasının ihmal edileceğini zannetmiyorum. Delasiauve müteassıb bir Frenk müellifi olduğu halde"hırıstıyanlık bedbah delileri odunların alevlerine atarken İslâmiyet onları toplayıp ihtimamla bakıyordu".diye yazmaktadır.Şu kadarki bu ihtimam XVIIIci asrın yarısına kadar devam etmiş sonra gerilemeğe yüz tutmıştır. Libert Fatih bimarhanesinde delilere azami ihtimam yapıldığını, bu binanın mimarisini Esquirol un çok beğendiğini kaydediyor. İkinci Beyazıdın Edirnede, İkinci Selimin Manisada, Kanuni Süleymanın karısı Haseki sultanın deli kadınlar için yaptığı bimarhanede ruh hastaları için ayrı bir yer olup olmadığı hususunda henuz fikirlerin bütün manasiyle tebellür etmediğini görüyoruz. Muhterem heyetinizden bu nokta üzerinde bizi tenvir edeceklere şimdiden teşekkürü vazife biliyorum. Fakat Kanuninin XIci saltanat yıllnda 1560 senesinde yapılan Süleymaniye darüşşifasında akıl hastaları için ayrı bir yer yapıldığı kat'îdir. Burasının çok zengin bir vakfiyeye malik olduğunu biliyoruz. 1560 da Nurbanu sultan ta üsküdarda Toptaşı Camiine bir bimarhane ilâve ettirmiştirki 1860 yılına kadar akıl hastanesi kalmış bir aralık kolera salgınında hastane olmuş, 1874 de yeniden akıl hastanesi olarak 1926 senesine kadar muhafaza edilmiş, cumhuriyet devrinde bu mukassi binanın kapıları kapatılarak Bakırköy darüşşifası vücuda getirilmiştir. 1605 te ikinci İbrahimin valdesi sultan tarafından da Üsküdarda bir bimarhane inşa edilmiştir. 18inci asrın son yarısında ihmal başladı-

ğını yukarda işaret etmiştim. Jon Heward 1788 de neşrettiği bir eserinde Türklerin ruh hastaları için şayanı takdir hastaneler yaptıklarını, sonra bu müeseseleri ihmal ettiklerini kaydediyor. Parlak zamanlarda musiki tedavisine ayrı bir kıymet verildiği, insanların mizacına ve hastalıkların nev'ine göre musiki makamlarına mürecaat edildiği Şuurinin" Tadili emzice" adlı eserinde takdirle bahsedilmektededir. Edirne darüşifasında hastalara musiki ziyafeti verildiği Evliya Çelebi tarafından yazılmaktadır. Fakat gerileme devirlerimizde akıl hastaları da ihmal edilmiştir Goodell 1835 te gezdigi Süleymaniyede dört zindancı ile gayri sıhhî çorba ile beslenen ve pislik içinde yatan hastalardan başka bir şey görmediğini kaydediyor. Cehlin ilme galebe ettiği bu devirde tekmil memleket ihmal ve teseyyübe uğramıştı. Yurtta çeşit salgınların akıllıları kırıp geçirdiği bir hengâmede zavallı akıl hastalarını kim düşünücekti. Bu zamanda akıl hastalarına Avrupada ilmi şefkati ve bizim eski insanî muamelelerimizin tatbikına başlanmıştı. Bugün en hakiki mürşrit olarak tanıdığımız ilmin aydınlıkları altında milletin 18nici asır ortasına kadar devam etmiş olan yüksek eserleriyle iftihar ederken yarına yeni eserler hazırlamak azim ve ülküsüyle çalışmak için tarihten kuvvet ve hız alıyor; bu görüşle çalışmalarımıza devam ediyoruz.

Bibliyografya: 1) İbni Sina, *Kanun*; Cilt 10. 2) Laignel - Lavastine, *Les Maladies de l'esprit et leurs médecins, du XVI e. au XIX e. siècles.* 3) Dr. Süheyl Ünver, *Tıb Tarihi.* 4) *L'Evolution psychiatrique dans les Pays balkaniques* (Hygiène mentale 2-1940 Desruelles et Bersot) 5) Fahreddin Kerim Gökay *Ruh Hastalıkları.* 6) Dr. Osman Şevki Uludağ, *Beşbuçuk asırlık Türk Tababeti tarihi.*

C. Seksiyonu

Açılma saati : 15

BAŞKAN: Bay İhsan Sungu

SEKRETERLER: Doçent Dr. B. Sıtkı Baykal,
Doçent Dr. Tayyip Gökbilgin, Dr. Halil İnalcık

Prof. ALİ CANİP YÖNTEM, (T. T. K. Üyesi, İstanbul)
Nedim'in hayatı ve çağdaşlarının üstündeki tesirleri:

Şiir ve edebiyatı memleketin yüksek davalarına hizmet için kullanan vatan şairi Namık Kemal, Ebüzziya Tevfik'a gönderdiği bir mektubta şöyle demektedir: (Şiirde en büyük sahib-i kudret, Osmanlılar içinde Nedim'dir.) Başka bir mektubunda da: (Lisanımızın en büyük şairi Nedim'dir) iddiasını ileri sürüyor. Biz şu naçiz tebliğimizde, Namık kemal'in dediği gibi "dilimizin en büyük şairi„ olmasa bile en büyüklerinden muhakkak biri olan Nedim'in hayatına dair bazı vesikaları arzedeceğiz, ve şairin kendi çağdaşları üzerine yaptığı tesirleri göstereceğiz:

Türk edebiyat tarihi alanı, hâlâ bakirliğini mühafaza etmektedir. Bu alanda inceliyebildiklerimiz, inceleyemediklerimize nazaran azdır. Şöyle ki: edebiyat tarihçisi için inceleme merkezleri (Şaheser) lerdir. Fakat bu tabirin sosyolojik bakıma göre anlamı-kelimenin her gün kullanılan anlamından hayli farklıdır. Üstat Gustave Lanson'un pek güzel işaret ettiği gibi, edebiyat tarihçisine göre şaheser, ister dün, ister bugün, bir edebî pübliğin zevk ve idealini ifade eden eserdir. Olabilir ki bir eser eskiden bir edebî püplikçe ihtirasla karşılandığı halde bugün unutulmuştur. Edebiyat tarihçisi o eseri ihmal edemez. Bundan başka en büyük bir sairin, bir müharririn bile manevî varlığı, kendisinden önceki zamanların edebî unsurlariyle girift olmuştur. Böyle bir adamın yarattığı güzellikleri ortaya koyabilmek için kendinden öncekilere ve çağdaşlarına ait unsurları ayırmak iktiza eder.

Ve işte bu ameliyeler yapıldıktan sonradır ki o yüksek edebî sima daha kuvvetle anlaşılmış olur.

Biliriz ki edebiyat tarihçisinin uğraşacağı maddeler edebî texte'lerdir. Edebî bir texte'i iyice tanıyabilmek için ortaya birtakım sorular koymak icabeder.

1 — Texte, authentique midir? Yanlışlıkla bu adama mı mal edilmiştir? Yoksa büsbütün uydurma mıdır?.

2 — Asıl texte, değiştirilmiş, bozulmuşmudur?. Yahut da kısaltılmış mıdır?

3 — Texte, sahibi tarafından başka başka zamanlarda düzeltilmiş midir?. Esere ait nüshalarda Variante'lar var mıdır, varsa nelerdir? İlk müsveddesinden son yayımına kadar nasıl değişikliklere uğramıştır? Ve bu değişiklikler hangi zevk hallerine, hangi sanat prensiplerine ve ne gibi zekâ faaliyetlerine dayanmaktadır?

4 — Lisan tarihine, tarihî gramere göre kelimelerin ve tarihî yahut biyografik telmihlerin mânaları nelerdir?

5 — Texte'in zihne, duyguya, sanatkârlığa ait değerini tâyin için dilin o edip veya şaire hâs şahsî kullanılışı, çağdaşlarının müşterek kullanışlarından nerelerde ayrılıyor. Yine o edip veya şaire ait zihnî hayatın zemin katını teşkil eden ahlâkî içtimaî, felsefî, dinî telâkkileri, tasavurları nelerdir.

6 — Texte nasıl meydana gelmiştir. Hangi mizacın hangi ilcalara cevabıdır. Bu altıncı soru geniş biyoğrafik malûmat elde etmemize ihtiyaç gösterir.

7 — Eserin kazandığı muvaffakiyet ve yaptığı tesir nedir? Bu son soruyu edebiyatımıza, hele eski edebiyatımıza ait eserlere tatbik etmek çok güç ve bazan da mümkünsüzdür. Çünkü bir eserin nekadar revaç bulduğunu öğrenmek, ne miktar okunduğunu incelemek bir istatistik işidir. Eski şairlerimize ait divan nüshalarını saymak, basılmışsa her basımının miktarını tâyin etmek pek güçtür. Devlet kitapsaraylarındaki ve hususi kütüphanelerdeki mecmuaları birer birer gözden geçirerek öteki şairlere nisbeten bu şaire ait metinlerin nekadar yer aldığını meydana koymak uzun yıllara muhtaçtır.

Nedim ve umumiyetle on sekizinci asır şairleri hakkında yıllardan beri çalışarak ortaya koyabildiğim şeyler hayli çok ol-

makla beraber beni kandıracak derecede olmadığını şu izahtan sonra itiraf etmeği ödev bilirim.

Üstat Halil Nihad'ın Nedim divanının en son basımını ortaya koyduğu tarihlerde büyük şairin hayatı hakkında o kadar az şey biliniyordı ki Halil Nihad şair için (sanki kablettarih yaşamış gibi divanından ve namından başka bir nişane yok) diyor. O zaman bilinen şeylerin pek çoğu da yanlış çıktı.

Nedim'in hayatına dair şahsî araştırmalarımın ilk sonuçlarını Türkiyat dergisinin birinci cildinde uzun bir makale şeklinde ortaya koymuştum. Bu makalede şunlar meydana çıkarılmış ve şu yanlışlar düzeltilmiştir.

1 —(Nedim'in mensup olduğu Müderrislik âleminde ders verdiği medreseler ve kazandığı ilmî rütbeler bilinmiyordu. Bunu o devrin meşhur biyoğrafı Şeyhinin "Vekayülfudalâ„ adlı büyük eseriyle o devirden sonra kaleme alınıp Esat Efendi kitapsarayında saklı Ramiz tezkeresi'nin o zamana kadar her nasılsa kimsenin gözüne çarpmamış olan "Nedim„ maddesinden çıkarmıştım.)Bu araştırmalardan sonra öğrenmiş olduk ki Nedim, Ebezade Abdullah efendinin Şeyhislâmlığı devrinde imtihana giriyor, ve müderrislik hakkını kazanıyor. Ebezadenin, biri 1707 den 1710 a kadar, öteki 1712 den 1713 e kadar iki defa Şeyhislâm olduğu billniyorsa da Nedim'in hangi tarihte imtihana girdiğini sağlamak mümkünsuz kalıyor. Nedim ta Ebezade Meşihatında müderrislik hakkını almış olmakla beraber rüusunu ancak Nevşehirli İbrahim paşa sayesinde elde edebilmiştir.

2 — Nedim'in ailesine dair çok bir şey bilinmiyordu. Meselâ Divanının son basımına bir başlangiç yazan rahmetli Ahmet Refik Bey ve ondan istifade eden bazı arkadaşlar hayli yanlışlıklar yapmışlardır ki bunları yine Türkiyat'ın birinci cildindeki makalemizde düzeltmiştik. Ancak o yazımızda büyük şairin vefatı hakkında Ramiz tezkeresindeki kayıt bizi de aldatmıştı. Ramiz aynen der ki : "Sadrâzam İbrahim Paşa ve Mehmet Kethüdanın dairelerine şiddeti intisapları olan zevat-i âli kadrin müptelâ oldukları renc-ü küdüret mümaileyhin mesmuu oldukta havf-i sarayet ile giriftar olduğu illeti vahimeden tahlis-i can edemeyip sene-i mezbûre cemaziyelâhiresinde beyit (rahmetmedi kimesne anın ahu zarına. Âhır götürdü anı da Miskin mezarına.) mealince....

Ramiz tezkeresinde bu "mealince,, kelimesinden sonra sahifeler boş kalmaktadır.

1143-1730 ihtilâlinin, rebiülevvelin on beşinde başlamış ve cemaziyelâhireden evvel bitmiş olduğunu bildiğimiz için Ramiz'in bu ifadesine aldanarak ihtilâlden sonra üç ay kadar yaşadığını sanmıştım. Ramiz'in müsvedde halindeki tezkeresinde kendisinin çok alandığı yerler olduğu görülüyordu. fakat bu müsveddeyi meşhur Türk biyoğrofi Müstakimzede Sadeddin Efendi gözden geçirmiş ve yer yer düzeltmiş olduğunu da müsveddenin kenarına yazdığı kayıtlarla anlamıştım. Sonradan Müstakimzedenin "Mecelletünnisap,, unvanlı küçük fakat itimada lâyik ansiklopedik eserinde şairin ihtilâl sırasında korkarak evinin damından aşağıya düştüğüne rastgelmekle beraber Ramiz tezkeresinin son kısımlarını tashih edemediğini anlayınca yanlışın Ramiz'e ait olduğunu ve şairin ihtilâl esnasında korkuyla kazaen öldüğünü öğrendim. Daha sonra, benimle beraber İstanbul kitapsarayları nın teftişine memur olan rahmetli arkadaşım meşhur meskükât uzmanı Tevhit bey bir gün, Murad Molla kütüphanesinde bir risalede Nedim hakkında bir vesika suretine tesadüf ettiğini, gidip görürsem istifade edeceğimi söyledi. Gittim 1550 numarada kayıtlı olan bu risalenin zahrında talik yazı ile bir müsvedde buldum, Bu, Nedim'in vefatı münasebetiyle yapılan terekesine dair kassam hücceti sureti idi. Tereke tarihi 15/Rebiülâhir /1143 idi. O halde Ramizin yanıldığı katiyyen meydana çıkıyor, zaten aldanmıyacağını bildiğim Müstakimzedenin ifadesi de teeyyüt ediyordu.

Rahmetli Ahmet Refik Nedim divanının başına koyduğu makalesinde "Nedim'in evi kabataş sırtlarında idi.,, diyor, fakat bir kaynak göstermiyordu. Ele geçen bu resmî vesika müsveddesi şu yanlışı da düzültti. Vesikada deniyorki (Mahmiye-i İstanbul'da Mahmutpaşa mahkemesi naibi olup mahrusa-i Galata muzafatından kasaba-i Beşiktaşta Tekerlek Mustafa Çelebi mahallesi ahalisinden iken bundan akdem irtihal-i dar-i beka eden merhum Nedim Ahmet efendi...)

Hadikatülcevami'in ikinci cildinin 94 üncü sahifesinde"Arap iskelesi mescidi der kurb-i Beşiktaş,, maddesinde verilen izahatla bir adıda Aarap iskelesi mescidi olan tekerlek Mustafa Efendi camiinin-ki sonra üçüncü Ahmet ve birinci Mahmut zamanla-

rında tamir edilmiş ve büyütülmüştür. - Kabataşta değil bilakis Beşiktaşın Ortaköye doğru kısmında olduğunu öğrendik.

Halil Nihad, Nedim divanının sonuna koyduğu "ifade„ sinde haklı olarak büyük şairin ailesine dair bir şey bilinmediğini yazıyor, "evlenip evlenmediğine, çocuğu olup olmadığına dair hiçbir yerde malûmat mevcut değil„ diye şikâyet ediyordu. Murat Molla kitapsarayında elimize geçen vesika bize hayli şeyler öğretmektedir:

1 — Nedim, İbrahim Çelebi adında bir zatın kızı olan Ümmü Gülsüm hatunla evlenmiştir.

2 — Lebabe adlı küçük bir kızı kalmıştır.

3 — Baba bir üç kızkardeşi vadır: Rukiye, Hâmide, Ayşe.. bunlardan Ayşe'nin o esnada nerede olduğu bilinmiyor.

4 — Nedim'in ölümünden sonra kayınbabası İbrahim Çelebi, Lebabe'ye vasi tâyin ediliyor.

Vesikada"tereke-i müteveffa-i mezburdur ki berveçhi âti zikrolunur„ denildiği halde şairden kalan şeylerin neden ibaret olduğunu anlatacak cetvel gösterilmiyor.

Bu son yıllarda şaire ait elime geçen şey kendinin elyazısıdır. Aşır Efendi kitapsarayının birinci kısmında 722 numarada kayıtlı"Nigâristan-i Gaffari"nin baş tarafında yani eski tabirle zahriyesinde şu ibare vardır:

الله بديع السموات والارض يشكره عبده احمد نديم بن محمد ابن مصلح الدين الحنفي الاستنبولي

Bu ibareden sonraki ifadeden kitabın, büyük şair tarafından Reisülküttab Mustafa Efendiye ya hediye edilmiş veyahut satılmış olduğu anlaşılıyor.

Şairin yaşadığı devirde ve bu devri takib eden zamanlarda edebiyat alanındaki yerine ve şöhretine gelince:

Bazı arkadaşlar Lâle devri dediğimiz on üç yıllık sükûn ve huzur esnasında Nedim'in gazellerinin ve şarkılarının dillerde destan olduğunu söylemişlerdir. Bazı arkadaşlar da bunun aksine olarak Nedim'in ancak sonradan şöhret aldığını iddia etmişlerdir. Biz her iki mülâhazaya da kanmadık. Bir taraftan şairin çağdaşlarına ait divanları birer birer gözden geçirdik. Nedimin bunlar üzerindeki tesirlerini aradık bulduk. Bir yandan da o devre ait anonim mecmuaları inceliyerek bu mec-

mualardaki manzumelerden Nedime ait olanların ne kadar yer tutabildiğine baktık. Vardığımız sonuçlar şunlardır:

1 — Nedimden önce, hemen kâmilen Nabi'nin tesiri altında kalan şairler, Nedimin bediaları göze çarpar çarpmaz ona hayran kalmışlar, onun da üslûbunu taklide başlamışlardır. Bu hayran olanlar, yalnız Nedim yaşındaki gençler değildir. Üstat tanınmış, resmî mevkice ilerlemiş, ihtiyarlamış olanlardır. Genç ihtiyar bu şairlerden hepsinin gözleri Nedim'in üslûbu karşısında kamaşmıştır. Zaten aksi de tasavvur edilemezdi. Çünkü bedîî zevk ve terbiyenin okadar incelmiş olduğu bir devirde, çağdaşlarının, bu yeni adamı anlıyamamalarına imkân yoktu.

İşte misaller:

Nedim henüz gençken Nabi'den sonra en ileri gelen üstatlardan sayılan, Nedim daha küçük bir müdderrisken büyük kadılıklarda dolaşan Edirneli Kâmi Nedim'in :

ساقیا هوشم آلان زمزمهٔ چنکمیدر
یوخسه دستکده‌کی پیمانهٔ کارنکمیدر

diye başlıyan gazeline söylediği naziresinin sonunda:

کامیا نطق ندیمك قتی بالاپرواز
مرغ اندیشه‌سنك شهپری سیرنکمیدر

diyor.

Yine Nedim'in:

بر سوز دیدی جانانکه کرامت وار ایچنده
دون کیجه‌یه دائر بر اشارت وار ایچنده

diye başlıyan gazelinin tesiri altında yazdığı manzumesinde Kâmi:

آینه ویرك دسته اول شوخ جهانك
کورسون هله بر کره نه آفت وار ایچنده

gibi tamamen Nedimâne sözler söylemiştir.

Nedim pek genç iken, şöhretini yapmış üstatlardan Mirzazade Neyli, büyük şairin bir hayranıdır. Nedim'in Kâmi tarafından da tanzir edilen yukarda bahsettiğimiz gazeline yazdığı nazirenin sonunda;

پیرو اولمقده ندیمایه عذر خواه اولدك
نیلیا سویلیه پای قلمك لنکمیدر

diye büyük bir tevazu gösteriyor. Gene Nedim'in:

حده‌دن کچمش نزاکت یال و بال آولمش سکا
ی سوزولمش شیشه‌دن رخسار آل اولمش سکا

matlalı bediasının tamamiyle tesiri altında şu gazeli yazmıştır:

مردم چشم غزال چین، خال اولمش سکا
عکس کل مرآته دوشمش روی آل اولمش سکا
آب و تاب ناز ایله تخمیر اولنمش آفتاب
آب و تاب کوهر حسن و جمال اولمش سکا
وجهی وار جانا سپهر حسن دیرسهم رویکه
جبهه‌مه رخسار مهر ابرو هلال اولمش سکا
نقشی چیقمش سرنوشتی ایلش شیمدی ظهور
حسنی لیلانك سیه بر دستمال اولمش سکا
لیلیا چیقمز خیالکدن میان دلربا
معنیٔ نازك خیال ازر خیال اولمش سکا

Aynı bediayı başka şairler de tanzir etmişlerdir ki Küçük Çelebizade Asım bunlardan biridir. İşte tamamen Nedimâne hayaller ve esprilerle dolu olan Asım'ın gazelini okuyorum:

کلدن اوچمش رنك، کلش روی آل اولمش سکا
مشك چینی نافه‌دن چیقمش ده خال اولمش سکا
بر یره کلمش صباح عید ایله باد بهار
بری سینه، بری نطق بی‌مجال اولمش سکا
خسته‌می عاشقمیسك بر یرده یوق آرامشك
أی دل شوریده هیچ بیلم نه حال اولمش سکا
نور ذاتکدر خدایا نقش کونی کوسترن
آسمانلر صانکه فانوس خیال اولمش سکا
أی قلم وار ایسه برموی میان فکرنده‌سك
رشتهٔ اندیشهٔ باریك نال اولمش سکا
قابل تنظیر اولماز کن ندیمك نظمی هیچ
عاصما بیلمم نه‌دن فکر محال اولمش سکا

Çelebizade Asım, öteki çağdaşları gibi Nedim'in tam bir hayranıdır. Nedimi taklit ederek yazdığı gazellerden ikisinin son beyitleri bu hayranlığı ne güzel ifade etmektedir:

عاصما نارفته راه آچمش، ندیمه آفرین،
کوچهٔ تنك قلمدن راه استعداده دك

* *

معنیٔ رنگین ده‌کیل، عاصم کیت خامه‌یی و
قان قاشیندیردم ندیمه عرصهٔ تنظیرده

O devrin şöhretli şairlerinden Atıf Efendi de böyle söylüyor:

یکه تاز اولمق ندیم آسا تکلفدر سکا،
عاطفا پیرولك ایله عرصهٔ تنظیرده

Sair Kelim de hemen hemen aynı sözü tekrarlıyor:

توز قوپاردك رخش خامه کله کلیما حق بوکیم
همعنان اولوب ندیمه عرصهٔ تنظیرده

İzzet Ali Bey -ki sonradan vezir olmuştur- büsbütün Nedim mukallididir.

نو زمینی تازه‌ده ایله ندیمه پیروی
عزتا شعرك برآز خام اولسه‌ده مانع دکل.

diyen bu şairi, Nedim, Nabi tesirinden büsbütün çıkarmış kendisine râm etmiştir.

Belki biraz Naili, ve daimada Nabi yolundan en ileri giden ve devrinde hakikaten üstat sayılan Arpaeminizade Sami Bey bile Nedim tesirinden kurtulamamış, bize:

پرفتندر غمزه چشم نیمخوابکدن سنك
نصفی چیقمش تیغدر کویا قرابکدن سنك
بولدی سامی نشئه‌یی اوّل می دشنامدن
موج اوروب رنك تبسم لعل نابکدن سنك

ve:

حسنه خط عنبرین فام اولسه ده مانع دکل
جلوهٔ مهتابه آقشام اولسه ده مانع دکل
سیر ایدن اول کافر حسنك شکاف سینه‌دن
چاك ریز جیب اسلام اولسه ده مانع دکل

gibi Nedim üslûbunda parçalar bırakmıştır.

Nedim çağdaşlarının en şöhretlilerinden Seyyid Vehbi, büyük şairin iki gazelini tahmis etmekle kalmamış:

کاکنده فتنه پا بسته دل شیدا کبی
عشوه چشمندن نمایان نشوهٔ صهبا کبی
زخم شمشیر تغافلدن صقین ای دل ینه
غمزه خنجر درکف اولمش مست استغنا کبی

yolunda manzumelerle, mensup olduğu Nabi mektebinben bazan da Nedim üslûbuna geçmek zorunda kaldığını göstermiştir.

Onsekizinci asra ait anonim mecmualarda gazellerine, şarkılarına en çok tesadüf edilen şairlerden biri yine Nedim'dir. Bundan onbeş onaltı yıl önce Emirî kütüphanesinde rasladığım bir mecmuada Nevşehirli İbrahim paşa devri şairlerinden birçoklarının gazel ve şarkılariyle bunları besteliyen meşhur bestekârların adları kayıtlı idi. Bu mecmuada da yine büyük şairin parçaları pek çoktur. Kitap numaralarının değiştirilmesi gibi zararlı bir hareket yüzünden bir daha bulamadığım bu dikkate şayan mecmuayı eski edebiyatımızın çalışkan arayıcılarından Sadeddin Nüzhet bu son yıllarda tesadüfen bulduğunu bana müjdeledi. Sadeddin Nüzhet'in bulduğu mecmuanın bu olmadığını sonradan anladım.

(Devrin şöhret almış edip ve şairlerinden Mirzazade Salim Efendi "Teskiretüssuara„ sında bütün şairleri, hattâ devrin üstadı olan Nabiyi bile sade adlariyle sıralarken Nedim'e tahsis ettiği yerde "Nedim-i tazezeban„ unvanını kullanmıştır. Bu, Salim'in kendi elyazısiyle olan müsveddede de böyledir, surh mürekkeple ta yukarıya bu hususî tâbiri yazmıştır.)

Burada yine bu meseleye dair mühim bir maddeyi hatırlatacağım:

1133 yani 1720 de üçüncü Ahmed'in İbrahim adında bir çocuğu olmuştu. Meşhur Osmanzade Ahmet Tâip Efendi bir "manzume-i tarihiye„ sundu. Hükümdar "makbul-i hümayunum olmuştur. Asrın melikişuerası olduğu vücuh ile zâhirdir.„ dedi ve bir irade ile Tâip "reisi şairan„ ilân edildi, Tâip teşekkür makamında bir kaside takdim etti :

عجب می بعد ازین تسخیر ایدرسهم مصر عرفانی
که اولدی سوزلرم شایان استحسان سلطانی

diye söze başlıyor, vesile bularak devrinin şairlerinden bahsediyordu. Meselâ

مدرسلرده آنجق عاصم خوشکو مسلمدر
که نظم و نثر و فضل و معرفتده یوقدر اقرانی

diyor fakat Nedim'in adını anmıyordu.

Gayet nezih bir karakteri olduğunu hayli delâletlerle bildiğimiz ،Nedim bu haksızlığa pek nazikâne mukabele etti:

ظاهرده اکرچه جمله‌دن ادنایز
ارباب نظریاننده لیك اعلایز
صایمازسه حسابه نوله احباب بزی
بز زمرهٔ شاعراننده مستثنایز

Osmanzade Tâip kasidesinin sonunda:

وکیلمدر بنم وهبیٔ معجزدم بیان ایتسون
صنوف تازه کویانی کروه یاوه دستانی

diye Seyyid Vehbiye vekâlet vermiştir. işte bunun üzerine Vehbi, edebiyat tarihinde (vekâletname) diye anılan kasideyi kaleme almıştır ki bunda :

وکیل ایتدی اوده بوبنده‌کی اوز اختیاریله
وزیراعظمك ده صادر اولدی امر و فرمانی
موّلی ایلدم بن ده ندیم نکته‌پردازی
اکر بوغمازسه موج اصطلاحه‌صك عرفانی.

mısralariyle, herkesten önce Nedim'i anıyor, büyük şaire bir nevi tarziye vermiş oluyor.

Hazırcevap fakat Tâip gibi gönül kırıcı nükte ve tarizlerden daima uzak kalan Nedim, bu kadar çabuk şöhret alıp gözleri kamaştırmasına rağmen alçak gönüllülükten ayrılmamış

دکلدر اویله بك استاد شاعر کرچه کیم آما
ینه اشعاری طبعه خوش کلور بیلمم نه حالتدر

demiştir. Nitekim Tâib'in bütün haksızlıklarına karşı böyle nezih ve kayıtsız karşılıklar vermekle kalmamış, Nevşehirli İbrahim Paşa Fenerbahçesindeki Nüzhetgâhın inşasına nezareti, zaten köşkü o civarda bulunan Osmanzadeye havale edince Nedim :

پس اول دستور ذیشان تائب خوش طبع و دانایه
بویوردی تاکه طرح دلفریبن ایده مستثنا
او معمار هنرده ایلوب صد شوقله خدمت
کوزل، پاکیزه معنا اختراع ایتدی هله حقا

beyitlerini yazmıştır.

Hülasa Nedim asrında birdenbire gözleri bir güneş gibi kamaştırmış, sonra da hiç unutulmamıştır. Kendinden sonra ki-

misi Ratıb Ahmet Paşa gibi tahmisler yazmış, kimisi Ragıp Paşa gibi, İzzet Molla gibi nazireler söylemiş, hele çoğu Vâsıf ve Fâzıl gibi, Nedim'in şarkılarını taklit ederek divan edebiyatı içinde bir şarkı modası meydana koymuşlardır. Şu inkâr edilmez ki, hele divan edebiyatının inhitat devri olan on dokuzuncu asırda Nedim hayli mukallit yetiştirdiği halde bunlardan hiç biri büyük şairin yüksek mevkiine, ince ve nezih üslûbuna yaklaşamamıştır.

Nedim bir Istanbul çocuğu olduğu kadar Istanbulun şeyda bir âşıkı idi.

بو شهر ستانبول که بی‌مثل و بهادر
بر سنگنه یك پاره عجم ملکی فدادر
بر کوهر یکپاره ایکی بحر آراسنده
خورشید جهانتاب ایله طارتیلسه سزادر...

diyen şair bu emsalsiz şehrin, ancak yüksek zekâlar tarafından duyulabilecak millî kokusunu herkesten ziyade tatmış ve tattırmıştır:

ای صبا کوردك می مثلن، بونجه دمدر عالمك
پشت ویا اورمقده‌سك ایرانله تورانله
ای فلك انصاف، ای مهر جهان آرا آمان
برنظیری واریسه سویلك قونولسون یانله
. . . . . .
سزده بویله مشك اولورمی دیو خاکندن برآز
آه کوندرسه‌م صبا ایله ختن خاقانله

Onsekizinci asırla beraber divan edebiyatının bilhassa nazım kısmında lâkırdı şaklabanlığı aleyhtarlığı başlamış, sadelik ve samimilik zevki uyanmıştır. Bu asrın en şöhretli üstadı Nabi:

أی شعر میانده صاتان لفظ غریبی
دیوان غزل نسخهٔ قاموس دکلدر

dediği gibi, devrin genç şairlerinden Vanlı Sadi de:

اکر ممدوح ایسه ترکی لسانده نظم‌پرورلك
سلیس و واضح ایستر دیکله‌ین فهم ایلیه آنی
نیچه ترکی دینور اول شعره کیم هرلفظنك حلی
لغتلر باقمغه محتاج ایده مجلسده یارانی

şikâyetinde bulunmuştur. Bu temayülü, Osmanzade bir kıtasında:

ایلهمم الفاظ مصنوع ارتکاب

diye teyit etmiş, münşeatının başında da münşiyane mektup tarzına artık kimsenin rağbet etmediğini anlatmıştır. Zamanına göre bu samimî ifade tarzını en önce ve herkesten muvaffakiyetli olarak Nabi'de görüyoruz. İstanbul şivesine meftun olan ve bu şiveyi:

اول دلکشا مثاللر، او خرده نکتهلر
ممکنمیدر بوله عربستانده صورتی
اول جانفزاسخنلرك ، اول شوخ ادالرك
عکاملر لسانته اولسون می نسبتی

diye öğen koca Urfalı bize

ذوق غم دلدهمیدر، داغدهمی، تندهمیدر
نشوه بلبلدهمیدر، کلدهمی، کلشندهمیدر
اولدی سرمایهٔ حیرت بکا بیم و امید
بیلهمم ایلیهجك کریهمیدر، خندهمیدر

yolunda niçe niçe güzel parçalar vermiştir.

Burada artık tekrar Nedim'i hatırlayabiliriz. Nedim, kendinden önce başlıyan bu samimî ifadeye revnak verdiği gibi, kendisine kadar mazmunfüruşluktan ayrılmıyan şiir dünyasına daha insanî bir ufuk açmış, yani ona insan kalbinin en ince duygularını en zarif hayallerini katmıştır. Kanaatimce Nedim'in dehası bu, noktadadır. Bu duyguları, bu hayalleri canlandırırken o kadar şahsî bir rythme ruha sinerki büyük şairin:

معلومدر بنم سخنم مخلص ایستهمز
فرق ایلر آنی شهرمزك نکتهدانلری

demesi pek doğrudur ve vatan şairi Namık Kemal'in Nedim'i lisanımızın en büyük siması sayması da bundandır. Türkce, onsekizinci asırda ve sırf Nedim'in sayesinde hayalin en erişilmez zarafetine, duygunun en derin köşelerine mâkes olmuştur. Türk Milleti Nedim gibi yüksek bir sanatkâr yetiştirmiş olmakla cihana karşı övünmeğe hak kazanmıştır.

Osmanlı saltanatının son devirlerindeki siyasî felâketler, içtimaî ıstırablar, askerî hezimetler, şark felsefesinin rıza ve teslim umdesiyle de kaynaşarak ruhlarda tevekkül ve bedbinliği

çoğaltmıştı. Bunu, divan şiirinde müşterek bir mefhum şeklinde daima görmekteyiz. Pasarofca muahedesinden sonra Nevşehirli İbrahim paşa, memlekette sükûn ve refah yaratmak istedi. Halka huzur verdi. İlim ve şiir erbabına, kendisinden önce hiçbir vezire nasip olmıyan bir tevecüh gösterdi. Ruhlarda nikbinlik uyandırdı. İşte Nedim divanı bu nikbiliğin en samimî bir ifadesidir.

Prof. AHMET CAFEROĞLU (İstanbul), **Mütercim Yusuf İjbulat ve "Derbentnâme„:**

Bu küçük muhtıramla, üçüncü Türk Tarih Kurultayına tanıtmak istediğim mütercim ve tarihçi YUSUF İJBULAT'ın şahsiyet ve adı, matbuatımızda pek az bahsedilmiş olan "Derbentnâme„ adlı Kafkasya tarihi ile sıkı bir surette ilgilidir. Hal tercümesi ve şahsiyeti hakkında fazla malûmata malik olmamakla beraber, 1772 tarihinde eski Türk BULGAR şehri harabelerini gezen Rus imparatoru Büyük Petro'nun bu şehirdeki eski Türk ve Ermeni kitabelerinin biran evvel Rusçaya çevrilmesini emretmesi üzerine, Kazan elinden KADİR MEHMET le, YUSUF İJBULAT'ın da bu işe çağrılması, bu zatın, ilk defa olarak, bu tarihten itibaren Türk kültür tarihiyle ilgilenmiye başladığını göstermektedir. "Rus Tarihi Külliyatı„ adlı eser müellifi Erhard Fredrich Miller de, eserinde "Derbentnâme„ ye temas ederken, bu eserin mütercimi bulunan Yusuf İjbulat'tan da bahisle, bunun, "Kazanlı bir tatar alim ruhani„ si olduğunu kaydetmekten kendisini alamamıştır. Gerçekte ise Yusuf, sadece Kazan'daki merkezî Rus idaresinin Şark dilleri mütercimi olmuştur. Yusuf'un ilk eseri olarak sayabileceğimiz "Bulgar Kitabeleri„ tercümesi, kendi adiyle şimdiye kadar neşredilmemiştir.

İlk vazifesi olan kitabeler tercümesindeki başarı üzerine Yusuf, yine şark dilleri mütercimi sıfatiyle, İran'ı istilâye giden orduya refakate mecbur edilmiş ve REŞT'te iken bir "DERBENTNÂME„ nushasını Rusçaya tercüme etmekle bu eserin hakikî çehresinin tayininde oldukça mühim bir rolü olmuştur.

Önemine rağmen "Derbentnâme„ nin aslı ve menşei hak-

kında şimdiye kadar kesin bir kanaat elde edilememiştir. Kesin olarak bildiğimiz bir şey varsa o da, bu eserin en eski nüshalarından biri, vaktiyle Derbent naibi bulunan İMAMKULİ nam bir zat tarafından Büyük Petro'ya, diğer bir nüshası da 1724 tarihinde aynı naip tarafından Rus memurlarından SOYMONOV'a armağan edilmesidir. Soymonov elde ettiği bu yazmayı kendisiyle beraber vazifede bulunduğu İRAN'a kadar götürmüş ve REŞT şehrinde Rus orduları kumandanı nezdindeki Şark dilleri mütercimi olan Yusuf İjbulata tercümeye vermiştir. Fakat bu nokta, şimdiye kadar aydınlatılamamıştır. Yusuf kendi tercümesinde bu eserin kendisine Soymonov tarafından tercüme edilmek üzere verildiği hakkında hiçbir izahatta bulunmamıştır. Yalnız tercümenin kitap halinde tertibedilmesi eserin bizzat mütercim tarafından neşredilmek üzere düzenlendiğini göstermektedir. Fakat Yusuf bu isteğinde muvaffak olamamış ve tercümeyi olduğu gibi, takriben 1726 tarihinde Soymonov'a teslim etmiştir. İşte bu tercüme, son zamanlarda "Derbentnâme„nin aslının çözülmesi meselesinde oldukça mühim bir yer tutmaya başlamıştır.

Maatteessüf Yusuf'un "Derbentnâme„ tercümesi, şimdiye kadar neşredilmemiş ve yazma halinde Erhard Friedrich Millerin evrakları arasında, Moskova arşivinde 219/379 numara altında muhafaza edilmektedir. Rus müsteşriklerinden Barthold tarafından getirtilerek incelenmiştir. Arşivdeki tercümenin ilk yaprağından anlaşıldığı üzere, Soymonov'a armağan edilen "Derbentnâme„ nüshası, aslında Farisî olup Kazvin'li bir molla olan İBRAHİM adlı birisi tarafından kaleme alınmıştır; ve 1726 tarihlerinde Kazan Şark dilleri mütercimi YUSUF İJBULAT tarafından da Rusçaya çevrilmiştir. Lâkin, gerek Soymonov'un elde ettiği nüshada, gerek Yusuf'un tercümesinde, hep eserin öz müellifi olarak gösterilen bu Kazvin'li İbrahim kimdir, ne gibi sebeplerle Derbent tarihini yazmayı üzerine almıştır, bu hususlarda maalesef hiçbir yerde malûmata raslamıyoruz. İran edebiyatı tarihinde, bu adda eser yazmış bir muharrir mevcut değildir. Olsa olsa Kazvin'li İbrahim eserin müstensihi olmuştur. Fakat bu sefer de istinsah edilen "Derbentnâme„ nin o zamana ait hangi nüshasından kopye edildiği karanlıkta kalmaktadır. Yusuf'un tercüme ettiği nushada, eserin telif sebebini ve müellifini bi-

ze bildirecek bir mukaddimenin bulunmaması, işi daha fazla güçleştirmektedir. Asıl Farisî yazılan ve Yusuf'un tercüme ettiği nüshaya da kaybedilmiş nazariyle bakılabilir. Bu suretle Kazvin'li İbrahim'in kim olduğunu, şimdilik, kestirmek imkânında değiliz.

Yusufun tercümesi, yegâne mukaddimeyi içerisine alan ve müellifi MEHMET ÂVÂBİ AKTAŞ bulunan "Derbentnâme" nushasında olduğu gibi, Sâsânî hükümdarı KUBAD'ın (486-531) zamanındaki Türk ve İranlılar arasında cereyan eden savaşla başlamaktadır. Diğer vakalar ise Derbend'in İslam ordusu tarafından fethine kadar olan devre içerisinde mütalea edilmiştir.

Yusuf İjbulad'ın tercüme ettiği "Derbentnâme" ancak 49 varaktan ibarettir. Son49-uncu varakta, Miller kaleminden çıkmış Almanca bâzı ibâreler vardır. Miller bu Rusça tercümeyi Almancaya çevirerek neşrine karar vermiş, fakat her ne sebepten ise, neşrine muaffak olmamıştır. "Derbentnâme" daha 989 tarihinde (M.1581-1582) Derbent fatihi OSMAN paşa için de ADLÎ adlı birisi tarafından Osmanlı Türkçesine tercüme edilmiştir. Diğer bir nusha da 1829 Erzurum istilâsı esnasında Ruslar tarafından götürülmüştür.

Moskova arşivinde muhafaza edilen ve Yusuf'un kaleminden çıkan "Derbentnâme"nin karakterine gelince, bu eser tercümeden fazla, bir nevi Yusuf'un telifi mahiyetinde bir eserdir. Çünkü Yusuf, her nekadar önsözünde, sâdece mütercim olarak kaldığını ileri sürüyorsa da, gerçekte bu doğru değildir. Tercümede filvaki bazı cümleler, Farisîden tercüme edildiğini gösteriyor, lâkin muhteva ve malzeme bakımından, tercümede görülen bir yığın hikâye ve rivayetlerin eserin aslında olmasına imkân bırakmamaktadır. Hele fermanların, nutukların tercümede bulunması bunların Yusuf tarafından eklendiğini açıktan açığa göstermektedir. Bu kabilden olmak üzere, eserde İranın şimal komşuları olarak Volga boyundaki Türk Bulgarların gösterilmesi, Bulgar hakanına ait esere eklenen bir fermanda, hakanın muazzam ve şatafatlı bir unvan kullanması, nihayet Bulgar devletinin büyüklüğünü göstermek için bu devletin, Altun Ordu'nun ayni olduğunu ileri sürmesi, hep Yusuf İjbulat'ın milliyetçilik hissinin kabarmasından doğmuştur. Halbuki Kazvin'li İbrahim, kendi ülkesini küçültecek bu gibi unsurlara eserinde yer veremezdi.

Anlaşılan Kazanlı olan Yusuf, kendi ana toprağına temas edilen bahislarde, hep vakayii (olayları) kendi memleketi lehine yontmaya gayret etmiştir. Nitekim Bulgaristan'a temas eden bir noktada Yusuf, kendi ülkesinin büyüklüğünü göstermek gayesiyle, ad ve eser tasrih etmeden bu sahada uğraşan ve eserler yazân birçok tarihçilerin de mevcut olduğunu kaydetmekten kendisini alamamıştır.

Bu gibi indi fikirlere mukabil tecümede öyle fikir ve noktalara da tesadüf ediliyor ki, bunları ilk hamlede Vusuf'a atfetmek müşkülcedir. Mesela Türk Bulgar devletinden bahsedilirken bu sahaya dair, bu devir Rus edebiyatına eserleri tercüme edilmiş Martin Belskiy, Guagnin, Kromer gibi meşhur Leh tarihçilerine de isnadatta bulunulmuştur. Bu ekler ve ilâveler, mütercim Yusuf'un öz çehresini meydana koyan başlıca unsurlar sayılabilir. İlk hamlede Yusuf, ancak, Şark dilleri mütercimi olarak tanınmakta olduğu halde, tercümesi onu, aynı zamanda Rus diline adam akıllı vâkıf ve Rus edebiyatı vasıtasıyle devrinin kültür ve tarih zevkını tatmış olarak tanıtmaktadır. Tercümenin umum tonu, ve düzen şekli bu eklerin hep Yusuf'un kaleminden çıktığına şüphe bırakmamaktadır.

Her ne kadar Yusuf İjbulat, kendi tercümesinde, bitaraf bir muharrir olarak kalmamışsa da, vücude getirdiği "Derbentnâme„ onun Kafkasya ve dolayısiyle Türk tarihine hizmet ettiğini göstermektedir. Bahsus ki, gerek Kafkasya tarihi, gerek ilk Azerî şivesinde yazılan bir eser olması hasebiyle, "Derbentnâme„ bizim için daima değerini muhafaza edecektir. Türk Tarih Kurumunun bu eseri iş edinerek neşretmesi, Türk tarihi için çok büyük bir kazanç olacaktır. Bu vesile ile unutulmuş bir kültür tarihçisinin adı da kendisine lâyik yeri tarihçiler arasında almış olacaktır.

Doçent PERTEV NAİLİ BORATAV (Ankara), **Köroğlu'nun tarihi şahsiyeti :**

1931 de Türkiyat Enstitüsü yayınları arasında çıkan "Köroğlu Destanı„ adlı eserimde Köroğlu hikâyelerinin Ana-

doludaki Celâli isyanlariyle ilgisi olduğunu ileri sürmüştüm [1]. O zaman Köroğlu'nun tarihî şahsiyeti hakkında hiçbir bilgi sahibi değildim. Benim bildiğime göre, o tarihten buğüne kadar, bu mühim halk hikâyesi kahramaniyle, hikâyelerde onunla beraber adları geçen diğer şahsiyetlerin, ve tarihî bir esasa dayandığı hissini veren hikâye epizotlarının, Osmanlı tarihi cerçivesi içinde izahını deneyen hiçbir tetkik neşredilmedi. Buna karşılık eski İstanbul Üniversitesi, şimdi Paris Üniversitesi Profesörlerinden Georges Dumézil, Köroğlu hikâyesinin ana motifi olan ve "haksız yere gözleri kör edilen bir adamın oğlunun büyük bir kahraman oluşu motifini„ ta İskitlerden bu yana, Kafkas, İran ve Ermeni kavimlerinin menkıbevî tarih kaynaklarında ilk şekilleriyle tesbit etti [2].

Profesör Dumézil'in bu tetkiki Anadolu hikâyelerinin kahramanı olan Köroğlu'nu izahtan uzaktır. Bizim hikâyelerimizde Köroğlu yeni bir misyonu temsil eder; bir yandan fakirleri ve köylüyü koruyan, onlara zarar vermekten daima çekinen, hattâ çokluk onlara yardım eden, öte yandan Padişaha saygı gösteren, mecbur kalmadıkça onunla arayı bozmıyan, hattâ bazan onun imdadına koşan-meselâ Kars rivayeti "Bolu Beyi"kolunun baş kısmında, Köroğlu Sırp muharebesinde Padişahın ordusuna zafer kazandırmıştır-, fakat Valilerin, Sancak Beylerinin, Yeniçerilerin [3], bezirgânların amansız düşmanı olan bir kahramandır. Bu karakteriyle de Celâli reislerine benzer. Şu halde onun ve hikâyesinin tarihî esaslarını Celâliler ve Celâlilik harekerleri arasında aramak doğru olur.

Geçen yıl Profesör Mükrimin Halil Yinanç Brosset'nin, "Collection d'Historiens Arméniens" külliyatında I.nci ciltteki XVII. inci asır tarihçilerinden Tebrizli Arakel'in Ermeni tarihinde, Köroğlu'nun Celâliler arasında gösterildiğini bana haber vermek lûtfunda bulunmuştu. Köroğlu mevzuu etrafında çalışmış

[1] Pertev Naili, Köroğlu Destanı, s. 99-100

[2] Georges Dumézil, Les légendes de Fils «d'aveugles» au Caucase et autour du Caucase. Revue de l'Histoire des Religions, t. CXVII, No. 1, Janvier-Février 1938, p. 50-74.

[3] DTCF. FAr. (=Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Folklor Aaşivi)nde neşredilmemiş «Demircioğlu Kolu»nda Demircioğlu ve Köroğlu Erzurum paşasının Yenicerilerini çok gülünç mevkie düşürürler.

olanların şimdiye kadar gözüne ilişmemiş bulunan bu tarihin büyük bir kısmı Doğu Anadoluda ve Osmanlı sınırlarına yakın İran topraklarında Celâlilerin hareketlerini, bu isyanlar ve onların tenkilli esnasında sivil halkın gördüğü zulmu, memleketin sefaletini, v .s... uzun uzun anlatan sahifelere ayrılmıştır [4]. Anadolunun dahilî hareketlerine ayrılan bu sahifeleri okurken gördüm ki, buradaki Celâliler listesinde sade Köroğlu değil, onun. hikâyelerde adları geçen bazı arkadaşları da kaydedilmiştir [5]. Bunlardan Kiziroğlu Mustafa Bey ile Koca Beyin Köroğlu hikâyeleri içinde ayrı kolları- yani müsatkil hikâyeleri-vardır. Bunlara Kiziroğlu Mustafa Bey kolu[6] ve Koca Bey kolu [7] derler. Kiziroğlu Mustafa Bayin Köroğlu'nun arkadaşlarından olduğunu Arakel de kaydediyor. Ermeni tarihçisi, Köroğlu ile ilgisini kaydetmeksizin, Köse Sefer'le başka bir Mustafa Beyi zikrediyor. Köse Sefer Maraş rivayeti metinlerinde, Köroğlu'nun binbaşıları arasındadır [8]. Mustafa bey ise, Kars rivayeti Koca Bey kolunda Koca Bey'in kayını olarak geçmektedir.[9] Arakel'de bütün bu Celâlilerden yalnız Köse Seferin isyan tarihi 1598 (h.-1006-1007) olarak kaydedilmiştir. Ötekiler için hiç tarih verilmiyor. Bunlardan başka Arekel'de, Celâliler arasında, "Yola-Sığmaz" ve "Tanrı-Tanımaz" adları geçiyor. Maraş rivayeti metinlerinde "Kabre-Sığmaz" ile, Holuflu Azeri rivayeti metinlerinde "Tanrı-Tanımaz", Köroğlu'nun arkadaşları arasında yer alırlar[10]. Arakel bir de, Köroğlu'nun adını yazarken, "türlü hile ve düzenlerini" ilâve ediyor.

Yine geçen yıl, Balıkesir mebusu sayın İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Başvekâlet Arşivindeki tetkikleri esnasında, Bolu taraflarında zuhur etmiş Köroğlu adlı bir şakinin tenkiline dair bir hüküme rasladığını söylemiş ve bu hükümün mühimme defter

[4] M. Brosset, Collection d'historiens Arméniens, t. I.-Arakel de Tauriz, XVII e siècle: Livre d'histoires. St. Petersbourg 1874. p. 307 v. d.

[5] Bak. Arakel, s. 310 v. d.

[6] Erzurum anlatması, Hâmit Z. Koşay'da ve Türkiyat Enstitüsünde; neşredilmemiş metinler.

[7] Kars anlatması, DTCF. FAr. nde, ve Erzurum anl., Hâmit Koşay' da ve Türkiyat Enstitüsünde; neşredilmemiş metinler.

[8] Köroğlu destanı s. 74,

[9] DTCF. FAr.ndeki metin

[10] Köroğlu Destanı. s. 74. 75,

numarasını bana vermek lûtfunda bulunmuşlardı. Ben bu hükmü istinsah ettirdim. Hüküm 988 tarihine aittir, Bolu Beyi ile Gerede Kadısına yazılmıştır[11]. «خيالق ?nam kariyede Köroğlu adında biri evler basmış, iki kişiyi mecruh etmiş, bir emred oğlan çekmiş... Bunun derhal tutulup hakkında şer'i şerife göre muamele edilmesi...„emrolunuyor. Bu vesikada "çekildiği„ yani zorla kaldırıldığı söylenen "emred oğlan„ belki de, hikâyelerde zorla kaçırılması uzun uzun anlatılan "Ayvaz„ın tarihî çehresidir.

Bir tarih kitabında, XVI ıncı asır sonları Celâlileri arasında adı yazılı bulunan yine aynı asrın son yıllarına ait bir hükümde bir eşkiya olarak anılan Köroğlu'nun adının geçtiği başka vesikaların Başvekâlet arşivinde bulunması ihtimali artık kuvvetleniyordu. Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi ilmi yardımcılarından Muftafa Akdağ'ın, Celâli hareketlerinin tarihi üzerinde çalışmakta olduğunu ve bu yaz tatilini, bu mevzua dair vesikalar toplamak üzere, Başvekâlet Arşivinde çalışmakla geçireceğini öğrenince kendisinden, Köroğlu'na ait kayıtları da ihmal etmemesini rica ettim. Genç arkadaşımız, hem kendisi için hem de bizim gibi, Celâli hareketleriyle ilgili mevzular üzerinde çalışanlar için çok değerli vesikalar toplamış bulunuyor. Bunların yakın bir zamanda neşrini ümit ve temenni ederiz.

Mustafa Akdağ bana, Köroğlu'na ait vesikaları vermek lûtfunda bulundu. Bunlardan biri 987-989 tarihlerine aittir, Anadolu Beylerbeyine yazılmıştır[12]. Burada "Gerede kazasından Köroğlu adında birinin Celâli olup ahali-i Vilâyete rahat vermediği, Bolu Beylerinin, buna yardım eden مرصمق? Oğullarını yakaladıkları halde, para alıp serbest bırakacağı söylendiği" yazılıyor ve „Bolu Beyinin bundan menedilmesi"emrolunuyor.

Mustafa Akdağ'ın verdiği ikinci vesika 989-990 tarihlerinde yazılmış bir hükümdür [13]. Burada Gerede kadısına, eşkıyaya baş olmuş bir Köroğlu Ruşen'den bahsediliyor.- Öte yandan, biz biliyoruz ki, hikâyelerin ve rivayetlerin çoğunda Köroğlu'nun asıl adı "Ruşen„ veya „Rüşen Ali" diye geçmektedir[14].

[11] Başvekâlet Arşivi, Mühimme defteri No. 43, s. 302.

[12] Başv. Arş. Müh. deft. No. 42, s. 75.

[13] Başv. Arş. Müh. deft. No. 46,s. 310.

[14] Bak. Köroğlu Destanı, s. 42 ve DTCF.FAr.ndeki neşredilmemiş Köroğlu metinleri.

Nihayet, 1011-1013 tarihlerine ait üçüncü bir vesika, Köroğlu'nu, İçel taraflarında sahneye çıkmış olarak gösteriyor: İçel Beyine yazılan bir hükümde [15] isyan eden "Hasnıkef„ Sancak Beyinin maiyetindeki Celâliler arasında Köroğlu'nun da adı geçiyor.

Diğer taraftan, Mustafa Akdağ'ın topladığı vesikalardaki eşkıya ve Celâli reislerinin adlariyle, benim tesbit ettiğim veya neşredilmiş muhtelif Köroğlu hikâyelerinde Köroğlu'nun arkadaşları olarak zikredilen şahısların adlarını karşılaştırıncagördük ki Köroğlu'nun arkadaşlarından bir çoğuna, tıpkı Arakel'de olduğu gibi, Celâliler arasında raslanmaktadır:

1 — Köroğlu hikâyelerinde, Köroğlunun oğlu olarak adı geçen Hasan Bey'e [16] karşılık, 1016 tarihli bir vesikada, Bolu taraflarında eşkıyalık eden Küçük Hasan'ı 1013 tarihli bir vesikada da Geredeyi basmış olan Celâli Hasan'ı buluyoruz [17].

2 — Yukarda da söylediğimiz gibi, Köroğlu hikâyelerinde ayrı bir kolu bulunan Kiziroğlu Mustafa Bey, 993 te Sivas taraflarında şakavette bulunan bir Celâli olarak görülüyor [18].

3 — Hikâyelerde ayrı ve meşhur bir kola sahip bulunan Demircioğlu[19] da 987-989 tarihli bir vesikaya göre, Saruhan halkını bizar etmiş bir eşkıyadır. Bu hükümde "bir müddet daha ruhsat verilirse bunun Celâlî olması mukadderdir " denilmektedir[20].

4 — 996 tarihli ve Karaman ve Anadolu Beylerbeyine ve sancak Beylerine yazılmış hükümde, bizim hikâyemizin Maraş rivayetindeki Mahmut Bezirgân'ı[21] hatırlatan Mahmut, Kars rivayetinin İsa Balı'sını[22] hatırlatan İsa bütün rivayetlerin meşhur Ayvaz'ını hatırlatan Ivaz gibi Celâlî adları geçiyor[23].

[15] Başv. Arş. Mühimme deft. No. 75, s. 207.

[16] Bak: Köroğlu Destanı, s, 46-47.

[17] 1016 tarihli vesika, Başv. Arş. numarasız Müh.; 1013 tarihli vesika, aynı yerde, Müh. deft. 75, s. 295.

[18] Başv. Arş. Müh. deft. No. 61, s. 64; aynı Kiziroğlu (veya Kirizoğlu) Mustafa'nın 996 daki vukuatına dair, aynı yerde, Müh. deft. No. 64. s. 125,222.

[19] Köroğlu Destanı, s, 10, 25, 30, 45 ; DTCF. FAr.nde vc Türkiyat Enstitüsü ile Hâmit Z. Koşay'daki basılmamış metinler.

[20] Başv. Arş. Müh. Deft. 42, s. 129.

[21] Köroğlu Destanı, s. 74.

[22] DTCF. FAr.ndeki basılmamış metinler: Köroğlu-Bolu Beyi Kolu.

[23] Başv. Arş. Müh deft. 64, s. 39.

5 — 1011-1013 tarihlerine ait vesikada, Köroğlu ile beraber Kasap İsa, Mahmut, Demirci Hasan, Sefer, Yusuf, diğer Yusuf adları geçiyor[24]. Bunlardan İsa, Mahmut, Hasan, ve Sefer'i bizim hikâyelerimizde aynı adları taşıyan şahsiyetlerle yukarda karşılaştırdık. Bu vesikadaki Yusuf'ların, Kars rivayeti Bolu beyi kolunda, ve aynı rivayetin Köroğlu'nun Kırklara karışmasını anlatan parçasında geçen Bıyıklı Yusuf'la karşılaştırmak mümkündür[25].

Bütün bunlardan başka biliyoruz ki Kars rivayeti Bolu Beyi kolunda Köroğlu kendini ve arkadaşlarını öğen bir şiirinde, soyunun "Murat Hanlılardan„ olduğunu söyler[26]. Celâlilere ait tarihî kayıtlar bize Murat Hanlılar diye bir Celâlî taifesini haber veriyor. Meselâ Naima'da, Tırabzon taraflarında Celâlilik ile şöhret bulmuş üç kişi, "Murat Hanlu„ diye zikrolunuyor. Bunlar Kuyucu Murat paşa tarafından öldürülmüşlerdir.[27]

Gerek Tebrizli Arakel'in tarihindeki kayıtların, gerek Arşivdeki, XVI ıncı asır sonları Celâlî vakayiine ait vesikaların tahlilinden ve bunlarla hikâye rivayetlerinin mukayesesinden şu neticelere varıyoruz:

1 — Köroğlu çok kuvvetle tahmin ettiğimize göre ilk defa Bolu taraflarında zuhur etmiş, veyahut da oraya geldikten sonra şöhret almış, sonra Anadolunun birçok yerlerini dolaşmış bir Celâlî reisi idi. Arakel'in bahsettiği Köroğlu ile 998 de Bolu taraflarında zuhur ettiği haber verilen Köroğlunun aynı şahıs olduğunu, aksi sabit olmadıkça, kabul edebiliriz.

2 — XVI ncı asır sonları ve XVII nci asrın ilk yılları Celâlîlerinden bir çoğu Köroğlu hikâyelerinde Köroğlu'nun arkadaşları olarak görülür. Bunlardan bir kısmının tarihte de Köroğlunun taifesi arasında bulunmuş olması mümükündür. Arakel'in Kiziroğlu Mustafa Beyi Köroğlu'nun arkadaşları arasında göstermesi buna bir delil olarak ileri sürülebilir. Fakat çoğunu sonradan hikâye ve menkıbe, Köroğlu ile bir araya getirmiş olmalıdır.

[24] Başv. Arş, Müh. deft. No. 75, s. 207.
[25] DTCF, FAr.ndeki basılmamış metinler.
[26] DTCF. FAr. Köroğlu-Bolu Bey Kolu, basılmamış metinler.
[27] Naima Tarihi, c. II, s. 38.

3 — Bu hikâye herhalde Köroğlu hayatta iken, yahut onun hayat sahnesinden çekilmesinden çok az sonra teşekkül etmeğe başladı. Hikâyenin meydana gelmesini hikâyeci-âşıklar temin ettiler. Daha Tebrizli Arakel, âşıkların Köroğlu maceralarını çalıp çağırdıklarını söylüyor.

Celâlî isyanları ve Celâlî reisleriyle Köroğlu hikâyelerindeki maceraların ve vaka kahramanlarının karşılaştırılması sayesinde izah edilecek daha birçok meseleler durmaktadır. Tarihî vakalardan bu hikâyelerdeki epizotların çekirdeklerini teşkil edenleri tesbit etmek, böylece bu hikâyelerin tarihî muhtevalarını ortaya koymak işi en başta gelir. Meselelerin en mühimlerinden biri de, şüphesiz, binlerce Celâlî eşkıyası arasında niçin K ö r o ğ l u'nun - hem de kısa bir zaman içinde- bu hikâyelerin epik karakterli bir kahramanı mertebesine yükselmiş olduğu meselesi teşkil eder. Acaba tarihî Köroğlu'nun babasının başından da hikâyelerde anlatılan felâket mi geçmişti? Yoksa kahramanımız ta İskitlerden beri Anadolu ve Kafkasya kavimleri arasında meşhur olan bir efsaneyi Celâliler devri Anadolu hikâyelerinin kisvesine mi bürümüştür? Köroğlu adının, bu eski menkıbeyi yeni zamanlara uydurma işi için çok elverişli olduğunu da unutmamak gerektir. Esasen biz Köroğlu hikâyeleri içinde sade "gözü kör edilen bir adamın oğlu,, menkıbesini değil, daha pek çok masal, menkıbe, mitoloji temaları buluyoruz.

İKİNCİ GÜN

16 SONTEŞRİN 1943, SALI

Umumî Hey'et

Açılma saati 10

BAŞKAN : Ord. Prof. Şemseddin Günaltay
SEKRETERLER : Tunceli Meb'usu Sahir Sılar, Doçent Dr. Bekir Sıtkı Baykal

Ord. Prof. HİKMET BAYUR (Manisa Meb'usu ve T. T. K. üyesi), **Orta Çağ'da Türkler ve Hindistan :**

Arkadaşlar,

Orta Çağda Türkler ve Hindistan konusu üzerinde konuşacağım :

Hep bildiğimiz gibi, bundan 2-300 yıl önce Doğu kültürünün gerilemeye konulmasına kadar Türk illerine bitişik bulunan bütün ülkelerin keskili (mukadderatı) pek büyük ölçüde işbu Türk illerinde olan bitenlere tâbi olmuştur. Hindistan için de böyledir. Bu konuşmamızda Orta Çağda bu iki ülkenin karşılıklı durumunun ana çizgilerini belirtmeye çalışacağız.

Önce Türk ve Hint ülkelerinin coğrafya bakımından karşılıklı durumunu hatırlayalım.

12 ve 13 üncü yüzyıllarda yazmış olan Fahrettin Mübarekşah Türk illerini şöyle sınırlandırır :

"Dünya ülkeleri arasında Türkistandan daha büyük, daha geniş ve daha düz olanı yoktur. Doğuda işbu ülkenin sınırı Çindir; Batıda onun sınırı Rumla (Bizans imparatorluğu) birleşir, Kuzeyde bu sınır Yecüc-Mecüc seddidir (Siberya Kuzeyindeki buzlu bölge olmalı), Güneyde de Hindistan dağları bulunur ki orada biteviye kar yağar (Hindu-Kuş ve belki de daha az bir olasılıkla Süleyman dağları).,,

Yine hep bildiğimiz gibi işbu Türk illeri ile Hindistan arasında aşılması son derece güç olan pek çetin dağlar ve geniş çöller vardır; yani Hindistana girmek çok zordur. Bu dağları kapsayan bölgenin içinde de çoğu Kalaçlardan olmak üzre önemli Müslüman-Türk kütleleri vardır.

Türk illerinin ıklimi genel olarak çetin ve sağlamdır ve ona dayanabilenleri sağlam yapar; Hint ıklimi ise yine genel olarak yumuşatıcı ve gevşeticidir ve fazla sıcaklığı dolayısiyle Türklerce hiç sevilmemekte olup onlara hiç yaramaz, bu yüzden Türk yine genel olarak kütle halinde Hindistana ancak ıstırar karşısında girer; bu da en çok başka bir Türk kütlesinin baskısı ve kovalaması ile olur.

Yukarda sınırları gösterilmiş olan Türk illerinin, İran ve Horasan gibi bazı kısımlarında, Türk eğemenliği altında ve Türklerle birlikte başka uluslar da yaşamaktadır, bu gibi ulusların çoğunluğu İranlıdır, ve kısmen de daha önceleri azar azar gelip yerlilerle kaynaşıp Türklüğünü unutmuş Türklerdir.

Genel olarak Doğu ve Kuzeye gidildikçe işbu Türk illerinde ıklim daha çetindir ve ülke daha yoksuldur; ora Türkleri de, durumu uygun gördükçe, Güney ve Batıya yani daha zengin Türk yerlerine doğru kaymak isterler, ve bu son yerlerdeki Türklerle yeni gelenler arasında çarpışmalar olur; yeni gelenler yenerse yenilenlerin bir kısmı, eğer durum öyle gerektiriyorsa Türkistanla Hindistan arasındaki dağlık bölgeye veya Hindistana sürülmüş bulunur.

Bu çarpışmalar çok kere, bir yandan yeni gelen ve hemen hep Türk olan kütle, ve öbür yandan da, saldırıya uğrayan Türk bölgesindeki Türklerle oralarda onlarla birlikte ve onların eğemenliği altında oturan öbür ulusların birleşmiş kütlesi arasında olur.

Şimdi Hindistana geçelim; işbu ülke bütün acunca çok aranılan ürünleri yetiştirmesi ve zamanın en büyük dokuma sanayiine malik bir ülke olması dolayısiyle çok zengindir, hattâ dünyanın en zengin ülkelerinden biridir. Bundan başka Hindistan, hemen hemen kendi kendine yeten bir ülkedir ve at gibi pek az türlü ithalât maddesi bir yana bırakılırsa dışardan yalnız gümüş ve altın gibi değerli maden yani nakit ve mücevher getirtmektedir; dolayısiyle bunlar orada pek büyük

ölçüde toplanmakta ve öñemli bir kısmı, şu veya bu yolla, hükümdarların ve mâbetlerin hazinelerinde birikmektedir.

Türklerin ve Hint halkının genel vasıflarını ararsak şunları görürüz:

Genel olarak doğuştan çok sağlam, çetin, yürekli ve vuruşkan ve gerek siyasal gerek askerî büyük işleri başarmaya çok kabiliyetli olan Türkler o devirde bu hasletlerine, çok ileri götürülmüş bir kültürü, çok iyi düşünülmüş ve kurulmuş bir örgütü yani teşkilâtı, çok ileri bir demir sanayiini ve çok incelenmiş bir savaş bilgi ve tekniğini eklemekte olup her işlerinde, hele devlet ve ordu işlerinde, çok büyük bir titizliği ve ciddiyeti kendilerine şiar edinmişlerdir. Bugün bazı Batı Devlet ve ordularında övüle övüle bitirilemiyen bu gibi vasıflar bir Gazneli Mahmut, bir Timur, bir Yavuz Selim ordusunda fazlasiyle görülmektedir.

Hindistan yerlileri ise, ıklimin de etkisi yani tesiri altında çoğunlukları bakımından az vuruşkan ve az dayanıklı kimselerdir ve askerliğe ve askerlik gereklerine uymaya ve gereçlerini (levazımını) biteviye iyi bir biçimde elde bulundurmaya ve bu yolda zahmetlere katlanmaya eyginlikleri azdır; dolayısiyle hemen bütün tarihleri boyunca dışardan gelen ve 18 inci yüzyıla kadar hemen hep Türk olan ulusların eğemenliği altında bulunmuşlardır.

Bu genel durum, Türklerle Hindistan yerlileri arasındaki savaşların bazı özelliklerini ve Hindistana giren, nisbeten az sayıda Türk ordularının nasıl kendilerinden ölçüsüz olarak daha kalabalık orduları bozduklarını ve pek büyük ülkeleri ele geçirdiklerini anlamaya yarar.

İşbu Türk orduları hemen hep Orta Asya savaşları içinde yuğrulmuş ve yetişmiş olup denenmiş başbuğların buyruğu altındadırlar; bunlar zamanlarının savaş bilgisinin bütün inceliklerini kavramışlardır; ordu, vuruşmanın sonlarına kadar başbuğunun oldukça elindedir ve kendisine manevra ettirmek olanaklı yani mümkündür. Türk ordularının çoğunluğu atlıdır, bunlar zırhlıdırlar, atları çok iyi yetişmiştir ve Hindistandaki atlardan çok üstündür, her erin iki savaş atı vardır; her atlı atını koştururken onu dizleriyle yöneltebilmekte yani tevcih edebilmekte ve dolayısiyle koşarken her dört yana istediği

gibi ok atabilmektedir; kendisi hem Hindistan yerlilerinden daha iyi nişancıdır, hem de daha güçlü olduğu için oku daha uzağa gitmektedir; savaşa başladıktan sonra, Türk atlıları ve atları daha dayanıklı oldukları için, daha geç yorulmaktadırlar, dolayısiyle vuruşmanın sonlarına doğru üstünlükleri daha da çok belirmektedir.

Türk başbuğları kendi ordularına göre ölçüsüz, daha kalabalık olan Hintli ordular ile karşılaştıklarında Türklerin yukarda saydığımız üstünlüklerinden iyice asılanmasını (yani faydalanmasını) bilmektedirler; bu yolda bulmuş oldukları bir tâbiye de şudur: başlangıçta nisbeten az sayıda Türk atlısı düşman ordusuna yaklaşır ve onu ok yağmuruna tutar. Düşman, üzerine geldikçe çekilir, düşman çekildikce onun arkasını bırakmaz; kendi atları daha çabuk olduğu, okları daha uzağa gittiği ve Türk atlıları daha iyi nişancı oldukları için kendileri pek az kayba uğrayarak düşmanı hem çok hırpalar, yorar ve sinirlendirirler, hem de onun savaş nizamını bozarlar; bu iş böylece gerektiği kadar sürdürüldükten sonra Türk ordusunun ana kısmı toptan saldırıda bulunur ve düşmanı ezer; bu tâbiye Gazne devletinin büyüklüğünü kuran Sevüktekinin 988 de Gazne doğusunda Pencap racası Caypal ve bağlaşıklariyle yapmış olduğu vuruşmada ve Gur Sultanı Mehmet Muizzüddinin 1192 de Tarain'de hemen bütün Kuzey Hindistan Racalarının birleşik ordulariyle olan vuruşmasında açıkca görülür. Genel olarak Türkler bu işlerde Hindistan yerlilerine karşı pek üstün olduklarını çok iyi bilmektedirler. 1266 dan 1287 ye kadar Delhi Sultanı olmuş olan Balaban, kendi 6-7000 atlısının 100.000 yerli atlıya denk olduğunu söylemiştir. Birçok vuruşmalar, bu sözdeki propaganda payının pek büyük olmadığını gösterir.

Hindistan ordularının bir özelliği de savaşta fil kullanmalarıdır; şu kadar var ki bunun etkisi yani tesiri daha çok tinsel yani mânevidir; çünkü file alışmamış er ve hele atlar başta, filden çok ürker, ancak bir kere alıştıktan sonra filin hakkından gelmek yolları kolay bulunmaktadır ve bulunmuştur. Hindistanda savaşmış olan Türkler bu yolları kolay bulacaklar ve hattâ Orta ve Batı Asyada öbür Türklerle savaşlarında kendileri de fil kullanacaklardır ve bu onlara iyi başbuğlar

komutası altında bulunduklarında önemli bir üstünlük sağlayacaktır.

Yukarda anlattıklarımız, Türk ve Hint acununun Orta Çağdaki karşılıklı durumunu gösterir. Şimdi bunların ilişkilerinin yani münasebetlerinin gelişimini gözden geçirelim.

Hindistana veya onun bir kısmına eğemen olmuş olan Müslüman-Türk devletlerini iki kısma ayırabiliriz: Birincisi devletin başı Hindistanın, yani sıcak ve yıpratıcı iklimli ülkelerin dışında olan devletler; ikincisi de Hindistanın içine yerleşmiş olan devletlerdir.

Orta Çağda ilk kısma giren devletler Gazne ve Gur devletleridir. Bunların özelliği ve doğma ve gelişme biçimleri şudur:

Muayyen bir devrede Türkistan ve Horasanda bir karmaşma ve bundan doğma bir gücsüzlük vardır ve ora Türkleri başsız gibi olup birbirlerine girmiş bulunmaktadırlar. Türk acununun bu kısmını çalkayan dalgalara karşı büyük bir duvar olan Hindu-Kuşun Güney eteklerindeki devletçiklerin birinin başında bulunan güclü ve yetenekli yani kabiliyetli bir uzkişi bu durumdan asılanmasını yani faydalanmasını bilir; Kuzeydeki Türk acununu bir asker, yani bir güc kaynağı ve Güneyi yani daha önce gördüğümüz sebepler dolayısiyle Orta Çağda dünyanın en zengin ülkelerinden biri olan Hindistanı bir servet ve ün kaynağı gibi kullanarak ve her bir yandan elde ettiği asıyı yani faydayı öbür yana karşı çevirerek bir kısım Türkistan, Horasan, İran ve Hindistan üzerine taşan kocaman bir devlet kurar veya elindeki devleti öylece büyültür. Böylelikle Türkistan, Horasan ve İran'la Hindistan arasındaki ticaret yolları onun eline geçmiş olacağından bu da onun için ayrıca bir zenginlik kaynağıdır ve ürünleri başka başka ve birbirini bütünleyici olan bu gibi ülkelerin güclü tek bir devlet içine girmeleri yani yollarında ve aralarındaki yollarda o zamana göre baysallık olması ve tecimin daha kolaylıkla ve güvenle yapılabilmesi bütün bu ülkeleri zenginleştiren ayrıca bir etken yani âmildir.

Sık sık sefer yapan, her birinin ikişer atı olmak üzere 100.000 kadar zırhlı süvari bulunduran ve tabii olarak ordu ağırlıklarını taşımak için on binlerce deve, at ve katır da

el altında bulundurmak zorunda olan bir Gazneli Mahmut için Hinistanın nasıl bir servet ve dolayisiyle güç kaynağı olduğu ve ona Türkistan ve Horasan hükümdarları karşısında nasıl bir üstünlük sağladığı kolayca anlaşılır; Mahmut işbu hükümdarlar gibi Türk asker kaynağını kullanabilmektedir, ancak onlardan artık olarak elinde Hindistan gibi bir de servet kaynağı vardır. Bundan başka Gazne ve Gur hükümdar ve orduları sıkışınca geçilmesi çok zor boğazlar arkasında erişilmesi çok güç yerlere, denizden 2 - 3000 metre yükseklikte bulunan kent ve kurganlara yani şehir ve kalelere çekilip uygun fırsatı kollayabilecek bir durumdadırlar ve Hindu - Kuşun Güneyinde de elleri altında Kalaç Türkleri gibi önemli ve vuruşkan bir Türk kütlesi vardır ki Kuzey Türklerine karşı onları güvenle kullanabilmektedirler.

Yukarda Hindistanın bir servet hem de bir ün kaynağı olduğunu söylemiştik;

Bundaki amacımız şudur: Hindistan, Müslüman-Türk devletleri için bir de "Cihat„ alanıdır ve oraya giren Türk hükümdar ve başbuğlarına ayrıca bir Gazilik ünü vermekle onlara akranları arasında bir de mânevi üstünlük sağlamaktadır; bu da onların asker tedarik etmeleri keyfiyetini başka bir bakımdan da kolaylaştırmaktadır.

Bu gibi devletlerin batması veya bir ilk adım olarak Türkistandan sökülüp atılması bir arada işledikleri takdirde başlıca iki âmilin tesiri altında olur:

1) Tahtta kabiliyetsiz birinin bulunması,

2) Türkistanda ana Türk kaynaklarına doğrudan doğruya dayanan ve bunları bir araya toplayan büyük bir devletin ortaya çıkması.

Gazne devletini büyük bir devlet yapan, bir yandan Sevüktekin (976-977) ve oğlu Mahmudun (998-1030) dehası, öbür yandan da Türkistan, Horasan v.s. yi kaplayan Sâman oğlu devletinin o sıralarda dağılma devrine girmiş olması ve bunun doğurduğu karmaşmalardır. İşbu Gazne devletini Hindistanın içine tıkayan ve ondan sonra ona orada nisbeten sönük bir hayat sürdüren âmil ise, bir yandan Mahmudun haleflerinin yeteneksizliği (kabiliyetsizliği), öbür yandan da Selçuk kuvvetinin ortaya çıkması ve Türk acununun büyük bir kısmını bir-

leştirmesidir. Gazne devletini Hindistanda da ortadan kaldıran olay ise yeni bir Türk dalgasının Kuzeyden Hindistana girip yerleşmesidir (Gur Devleti).

Gur Devletininin gelişmesi de böyle olmuştur; onu hem Türkistan ve Horasan hem de Hindistanın bir kısmını kapsayan bir büyük devlet yapan, bir yandan Gıyasettin Mehmet ve Muizzüddin Mehmet adındaki iki kardeş hükümdarın dehası (1163 - 1203 - 1206) ve öbür yandan da Doğuda son güçlü Selçuk hükümdarı olan Sultan Sancarın öldürülmesinden sonra (1156) Horasan ve Türkistanın bir kısmında uzun süren karmaşmalardır.

Gur devletini sona erdiren âmiller de bir yandan Türkistanı birleştirmeye koyulan Harezmşahların güçleşmesi, öbür yandan da 1205 de Alâettin Mehmet Harezmşaha yenilen ve 1206 da oğul bırakmadan ölen Muizzüddin Mehmedin vali ve komutanlarının birbirleriyle savaşıp durmalarıdır.

Bu biçimde bir devletin güç ve güçsüzlük etkenlerini yani âmillerini ve Türk illerinin türlü kısımlarındaki Türkler arasındaki savaşlardan doğan durumu göstermesi dolayısiyle Gazneli Mahmudun Doğu Türkistan Hükümdarı İlek Hanla yaptığı 1006 - 1008 savaşı üzerinde duracağız. Aşağıya El-Utbi'nin "Kitab-ül-Yemini„sinden aldığımız parçalar bu etkenleri (âmilleri) gösterir ve belirtir. El-Utbi der ki: "İlek Hanla Sultan yani Mahmut birbirlerini severlerken hasudlar ara yere fitne soktular. İlek Hanı düşman yapmaya muvaffak oldular. Bundan dolayıdır ki İlek Han düşmanlığını açığa vurmak için fırsat beklemeye başladı. Sultanın Hint seferinde bulunması İlek Hana o fırsatı verdi. Çünkü Sultan, Multana sefer etmekle ülkesinden uzak düştü. Horasan ıklimi Sultanın kahraman askerlerinden, emirlerinden boş kaldı„. Bunları dedikten sonra El-Utbi, İlek Hanın, Subaşı Tekin ve Cafer Tekin diye iki komutanın buyruğu altında biri Horasan biri Belh üzerine iki ordu gönderdiğini yazar ve şöyle der: "Cafer Tekin geldiği zaman Sultan tarafından Tus valisi bulunan Aslan Cazip, Heratta idi. Daha önce kendisine sultan: "ne zaman bir taraftan bir fenalık, bir kargaşalık çıkacak olursa Gazneye çekil„ diye vermiş olduğu bir emre binaen Herattan çekildi, Gazneye gitti.

Az aşağıda yine El - Utbi der ki: "Vezir Ahmet oğlu Ebul - Abbas Fadl'a gelince, yolları ve memleketin etrafını korumak için Gazneden Bamyan (Kâbil yolu ile Türkistan'dan Hindistan'a ve dolayısiyle Gazneye götüren yol üzerindeki başlıca geçit), ve Pençşir sınırlarına kadar fevkalâde ihtiyat gösterdi ve bu tarafların giriş ve çıkışlarını iş erlerine, tecrübeli muhafızlara ısmarladı,,.

Burada Gazne biçiminde bir devletin bir güç kaynağını görmekteyiz; hükümdar ve ana ordu uzaklarda seferde iken devlet bir saldırıya uğradı mıydı erişilmesi çok güç bölgelere, zorlanılması çok güç boğazlar gerisine çekilip beklemek ve bütün ülkesi çiğnenmek ve yalnız bir iki kurganda kapalı kalıp ilerde manevra etmek ve geniş bir alanda yeniden ordular toplamak olanağını yani imkânını elden çıkarmak zorunda kalmamak.

Ancak boğazları berkiterek Hindu-Kuşun Güneyine çekilmek hem Türkistan ve Horasan asker kaynağından kesilmek, hem de orada kalmış olan Türk bey ve askerlerin asıl Türk Ana Yurdu eğemeni olana geçmelerine ve onunla işbirliği yapmalarına yol açmaktı; yani İlek Han, Mahmudun yalnız ülkelerini değil adamlarını da avlayabilecek bir durumda idi. El-Utbi'nin aşağıdaki yazısı bunu gösterir: "Subaşı Tekin yani (İlek Hanın Komutanı) Herata gelince Sultanın gaybubeti uzadığı, haber kesildiği, ne olduğu, başına ne geldiği anlaşılamadığı, türlü eracif, uydurma haberler çıkmış bulunduğu için birtakım Horasan Beyleri Subaşı Tekin tarafına meyletti,,.

Bu böyle olmakla birlikte, Hindu-Kuşun Güneyinde de bir Türk kütlesi vardır ve Mahmut hemen ona başvuracaktır, ve elinde kalan adamlarının da ana Türk kütlesine, yani İlek Hana, katılmamaları için onların gönüllerini alacaktır; sözü yine El-Utbi'ye bırakalım; o der ki:

"Sultan, Gazneye gelir gelmez ne kadar devlet adamı varsa hepsini atiyeler, ihsanlarla memnun etti, lâzım gelenlere atlar verdi, atlandırdı; ve derhal Kalaç Türklerine haber gönderip onlardan büyük bir ordu teşekkül etti; sonra dalgalı deniz gibi Belh tarafına yürüdü.....,,

Bundan sonra Mahmudun Komutanı Aslan Cazip, İlek

Hanın Komutanı Subaşı Tekini kovalayıp bozar; bunu öğrenince El-Utbi'nin anlattığına göre:

"İlek kederinden bir yerde duramaz oldu, Hotan Padişahı olan Buğra Hanın oğlu Kadr Hana feryatname gönderdi, yalvardı, ondan yardım diledi. Fazla olarak bütün Türk oymaklarını heyecana getirdi. Böylelikle Türk haşmının denizi coşa geldi. En uzak yerlerde bulunan Hakan oğulları Türkler akın akın koştular, geldiler. İlek bütün Maveraünnehri de ayaklandırdı. Elhâsıl İlek 50.000 veya fazla askerle Ceyhundan geçti...„

1008 Yılının ilk günlerinde Belhin 20 Klm. kadar ötesinde Katar denilen bir yerde yapılan vuruşmanın bazı önemli özelliklerini Fahrettin Mübarekşahın "Kitab-ı Adab-ül-Harb-veş-Şeca„ sı iyice belirtir; o der ki:

"Sultan Yemin-üd-Devle (yani Mahmut) oraya (İlek Han'ın ordusu karşısına) vardı ve onların (yani Hanların) ordusunu gördü; kendi ordusundan kalabalık idi, hep Türk idi; kendi askeri ise daha çok Tacık, Hindu ve yamak idi (ba Said denilmektedir) ve korktu.„

Bu yazı, o devirde türlü askerlere biçilen değeri ve Mahmutla İlek Hanın, yani Gazne Sultaniyle Türkistana eğemen olan Hanın karşılıklı durumlarını gösterir. Mahmut kendisini bu vuruşma alanına gitmeye kışkırtmış olan vezirine kızar; o sıralarda Seyistandan gelmiş olan Emir Ebul-Kasım ona Fahrettin Mübarekşahın anlattığına göre şunları der:

"Ey Hudavend! ordumuz sayıca düşman ordusuna denktir, ve bizim fazla olarak 1400 filimiz vardır; eğer bu böyle iken onlar bizi yenebilirlerse biz yenilmiye ve öldürülmeye lâyıkız demektir.„

Bilindiği gibi Mahmudun üstün komutası ve fillerin İlek Han ordusuna ve en çok atlarına saldığı korku Gazne ordusuna yen sağlayacaktır.

Şimdi Hindistana veya onun bir kısmına eğemen olmuş ikinci biçim devletlere yani tamamiyle Hindistan içine yerleşmiş olan devletlere geçelim.

Bunların iki tanesini az önce gördük. Gazne ve Gur devletlerinin Hindistana sürüldükten sonraki durumları.

Gur devleti dağıldıktan sonra Gur sultanlarının Hindistanda kalan Türk vali ve komutanlarının kurdukları kâh bir, kâh birkaç devlet, ilk parlaklık devrinden sonra 2 inci veya 3 üncü göbekte belki Gazne Devleti gibi söner, erir ve onun yerini yeni gelen bir Türk dalgası alırdı. Ancak Gur devletinin dağılmasından 13-14 yıl sonra 1219 ve 1220 de pek önemli bir olay Hindistandaki Müslüman-Türk devletinin muazzam bir devlet olmasını ve uzun zaman öyle kalmasını sağlayacaktır. Bu olay, Orta ve sonra da hemen bütün Asyayı ve bu arada Hindistanı Asyaya bağlıyan dağlık bölgenin durumunu kökünden değiştiren Cengiz'in Moğol ve Müslüman olmıyan Türklerin başında Türkistan, Horasan ve Hindu-Kuş dağlık bölgesini ve daha nice yerleri ele geçirmesi ve oralara Moğolları sağlam olarak 100 ve küsur yıl için yerleştirmiş olmasıdır. Cengizin yürüyüş biçiminin de Hindistan üzerinde ayrıca bir etkisi yani tesiri olmuştur. O, Otrar dolaylarında Seyhunu geçtikten sonra Kızıl-Kum çölünden Buharaya varacak ve oradan Güneye doğru inecektir; dolayısiyle kocaman bir çember içine giren Seyhun-Ceyhun arasındaki Müslüman-Türkler için başlıca kaçacak ve sığınacak yer Hindu-Kuş Güneyindeki dağlık bölge ve onun aşağısındaki Delhi Müslüman-Türk devleti olacaktır.

Türkistan ve Horasanda, Moğol - Putperest devletine boyun eymek istemiyenler biteviye, hem ilk anda, hem de ondan sonra, en çok bazı ayaklanmaların Moğollarca amansız biçimde ezilmesi sonucu olarak Delhi Müslüman - Türk devletine sığınıp onun için büyük bir güc kaynağı olacaklardır. Bu yüzden ilk hamlede pek çok Türk göçmenini içine alan Delhi imparatorluğu bu olay sırasında Delhi'de Sultan olan İletmiş devrinde en parlak zamanlarının birini yaşayacaktır, ve bu bütün tarihçilerce öyle anılacaktır. Ziya Berni, İletmişin Bargâh ve Dergâhı, Gazneli Mahmut ve Selçuklardan Sultan Sancarınkileri andırıyordu, der. Bu devir herşeyden çok, büyük ve eşsiz devlet adamları, komutan ve bilginleriyle ün almıştır. Bunların hepsi veya hemen hepsi Türk olduğuna göre Cengiz olayının gelişmesinin ve pek büyük ölçüde Müslüman-Türk'ün Güneye sürülmüş olmasının bu iş ve durumda önemli etkisi (tesiri) olmuş olduğu doğal yani tabiî olarak kabul edilmelidir.

Moğollar ilk sırada Hindistanla pek uğraşmazlar, Cengiz'-

in ana amacı Harezmşah Mehmedi ve onun oğlu Celâlettin Mengüberdi (yani bizim deyişimize göre Tanrıverdi) yi ele geçirmektedir. Dolayısiyle Celâlettin Mengüberdi Sint kıyılarında Cengizce bozulup Hindistan içine kaçmak zorunda kalınca Moğollar onu kovalayarak Hindistana girerler, ancak Celâlettin Mengüberdi pek açık olarak anlaşılamayan şartlar altında İletmişle uyuşamayıp Doğuya doğru çekilince Moğollar da iklimini hiç sevemedikleri Hindistandan çıkıp giderler.

İletmişin, Celâlettin Mengüberdi gibi, her gittiği yerde Müslüman Türklerin, puta tapan Mogollara karşı kahramanı ve başbuğu geçinen biriyle anlaşamaması az çok doğaldı (tabîi idi), çünkü Mengüberdi sonda Delhi tahtını isteyebilirdi; ancak İletmiş ondan başka ve Delhi imparatorluğuna sığınmak ve orada iş bulmak için gelen bütün Türkleri candan kabul etmiş ve onlara iş vermiştir.

Böylelikle güc kazanan Hindistandaki Müslüman - Türk devletinin başlıca özellikleri şunlardır:

Sultan Türktür, Melikler yani valiler, Emirler yani bey ve komutanlar ve askerler hemen hep Türk'tür ve tercihan Türkten alınmaktadır; bu bir yandan bunların birtakım özdeksel yani maddi ve tinsel yani mânevi üstünlükleri dolayısiyle (vuruşkanlık, güclülük, dayanıklılık, yüreklilik, doğruluk, başbuğlarına bağlılık, anlayış, kavrayış ve büyük işlere yetenek gibi) böyle yapılmaktadır. Öbür yandan da baştakiler Türklüğe bağlı kaldıkları ve içlerinde güclü olanların hemen hiçbir vakit Kuzeydeki Türk illerini almaktan vaz geçmedikleri için, oradan gelme adamlarla bu işi daha iyi başarabileceklerini düşünmektedirler; ve oralarda adlarının anılmasını ve propagandalarının yürümesini istedikleri için de hep Türk komutan ve asker aramaktadırlar.

Fahrettin Mübarekşahın Yeni Delhi Sultanı olmuş olan Aybeye sunulmak üzere ve doğal (tabii) olarak ona yaranmak için yazdığı - Tarihi Fahrettin Mübarekşah adı verilen - eserinden aldığımız şu parçalar yukarda söylediğimiz düşüncelere ta başta Delhi'de önem verilmiş olduğunu gösterir; Fahrettin Mübarekşah der ki: "Türk oymaklarının (kabail) adlarını bu yüzden yazdım ki keşki bütün Türk oymakları, âdil, gazi, mücahit, cömert, melikin (yani Aybeyin) Allah nusretini

aziz etsin, iyiliklerini, üstün sıfatlarını, seçilmiş hasletlerini ve hoşa giden ahlâkını öğrenselerdi, ve başlarını ayak yapıp işbu bargâhı muazzama, ki dünya muhtaçlarının kıblesidir, gelselerdi;..„ ve az aşağıda: "Gönül ister ki bütün Türkistan melikleri onun kölelik kemerini bele kuşatmasını bilsinler ve bu melikin muazzamın dergâhına hizmet etsinler...„

Burada bir istitratla Türk sözünden ne anlaşıldığı üzerinde durmak isteriz. Fahrettin Mübarekşah kitabında 64 Türk oymağının adını sayarken "Türkü„ de bunlar arasında ilk olarak tıpkı Oğuz veya Güz ve Kalaç gibi saymaktadır; ancak Uygur gibi pek tanınmış bir oymağı ve Aybeyden az sonra Delhi tahtına çıkacak olan İletmiş'in (ki bazı Batı tarihçileri İltutmuş da derler) oymağı olan İlbar oymağını saymamaktadır. Bundan başka Delhinin ilk Müslüman - Türk sultanlarının ilk tarihçisi ve adamı olan Minhacı Siraç, Tabakatı Nasırisinde Selçuk sultanı Sançarla Gurlular arasında bir vuruşmayı anlatırken: "Gur ordusunun sağında bulunan takriben 6000 Güz, Türk ve Kalaçtan mürekkep bir birlik ondan kaçıp Sultan Sancar yanına geçer„ der.

13 üncü yüzyılda yazan bu iki yazarın bu sözlerinden şunu çıkarmak olanaklı yani mümkündür ki "Türk„ sözü ile hem genel olarak bütün Türkleri, hem de Türklerin bazı kısımlarını, yani meselâ Ceyhunun ötesinde bulunanları (çünki Güz yani Oğuzlar o sırada çoğunluk bakımından Ceyhunun batısında ve Kalaçlar Gur ve Kandahar dolaylarında ve daha da güneyde oturmaktadırlar) anıyorlar ve yahut adları kendilerince ayrıca bilinmiyen ve bulundukları yerlerde tanınmamış olan ve uzakta oturan oymaklara toptan bu adı veriyorlar. Bu gibi ayırt etmeler, ve oymaklar arasındaki bazı önürdeşlikler yani rakabetler ve o devirde pek yüksek tutulan ve kendisiyle övünülen Türklüğün bazılarınca inhisara alınmak istenmesi, işi iyicene incelemeyen birçok Batı tarihçisini şaşırtmış ve meselâ bütün Doğu tarihçilerinin bir Türk oymağı olarak gösterdikleri Kalaçlara Afganlı dedirtmiştir.

Delhi Müslüman - Türk saltanatının kurulduğu 13 üncü yüzyılın ta başından Baburun yazdığı 16 ıncı yüzyılın ilk yarısına kadar Hindistan Türkleri için Türklükle ve Türklük-

leriyle övünmek bir gelenek ve görenek olmuştur, daha ileri gitmeden buna birkaç örnek vermek isterim:

Yukarda sözü geçen Fahrettin Mübarekşahın Aybeye sunduğu eser Türklerin övgüsü ile dolu olup onları bütün ulusların üstüne çıkarmaktadır.

Doğunun en büyük şairi olan ve Balaban'la Kalaç ve Tuğluk hanedanlarının devirlerini görmüş ve 13 üncü yüzyılın son ve 14 üncü yüzyılın ilk kısımlarında yaşamış bulunan meşhur Husrev de şu beytinde öyle yazmaktadır:

Benim Husrevim, savap yolunda (veya doğru yolda) çalış
Ta ki sana Tanrının Türk'ü diye hitap edilsin (denilsin)[1].

Hindistanın en büyük mutasavvıf ve en ünlü ve sevilmiş şeyhlerinden bulunan ve Hüsrevle aynı devirde yaşamış olan şeyh Nizamettin Evliyanın ilhamiyle yazılan Mevlâna Nureddin Abdurrahman ibni Ahmed-Cami'nin Nafahat-ül-Üns'ünde, Nizamettin Evliyadan şu sözler nakledilmektedir:

"Kıyamet gününde herkes bir şeyle övünür, benim övüneceğim şey de bu Tanrı Türk'ünün içinin yanmasıdır [2].

16 ıncı yüzyılın ilk yarısında yazan Babur da verinmek yani teslim olmak istemeyen Biyana kurganı yani kalesi komutanına teslim olması, verinmesi, için yolladığı elçi ile şu beyti de göndermiştir:

Türkle çarpışma ey Beyi Biyane
Türkün çalâkliği ve merdliği herkesce malûmdur.[3]

Osmanlıdaki "Etraki bi İdrak„ in karşılığı olan "Türkü sade levh„ gibi sözler Hindistan Türkleri arasında 16 ıncı asrın son yarısında görünmeye başlar; bu da Türk olmıyanların kalabalık olarak iş başına geçmelerinin ve Hanedanın, şu veya bu sebeple, yabancıları yanına toplamayı ve onlara dayanmayı uygun bulduğunun nişanesi sayılmalıdır.

Dehli Türk Devletinin ordusuna gelelim, önce şunu ha-

[1] Metin « خسروم‌ن كوش براه صواب
تات شود ترك خدائی خطاب »

[2] Müntahabüttavarih'te (s. 200) metin şöyledir:
«... روز قیامت هركسی بهچیزی نازد ونازمن بسوز سینهٔ اینترك‌الله‌است»

[3] Metin (Haydarabad yazması s. 298-a):
باترك ستیزه مكن ای میربیانه
چالاكی ومردانگیٔ ترك عیانست

tırda tutmalıdır ki askerlik ve ilerleyerek komutanlık ve genel olarak devlet işleri için en çok Türklerin aranılması yalnız Hindistana ve Türk devletlerine mahsus değildir. 15 inci yüzyılda Mısırda Çerkes memlûklerin eğemenliği devrinde bile devlet, ordusunu ve memuriyetlerinin çoğunu dışardan satın aldığı esirlerle doldurduğu sırada en çok değer biçilen esirler Karadenizin Kuzey kıyılarından yani bugünkü Ukrayna ve Güney Avrupa Rusyasından getirilen Tatar yani çoğunluk bakımından Türklerdir. Heyd "Histoire du Commerce du Levant„ yani "Doğu Tecimi Tarihi„ adlı eserinde der ki:

"Böylelikle her yıl Demyat ve İskenderiye yolu ile Kahirenin büyük pazarına takriben 2000 memlûk gelirdi. Sultan (Mısır Sultanı), usta ehlihibre tarafından bunlara değer biçtirirdi. En yüksek fiyat biçilenler Tatarlardı, onlar 130-140 düka ederlerdi (bir düka aşağı yukarı yarım altın lira eder); bir Çerkes için 110-120 düka, bir Grek için 90, bir Arnavut, bir Esklavon (yani Hırvat) ve bir Sırp için 70-80 düka kadar verilirdi. Tecimer yani (tüccarların) iki kârı vardı; hem yüksek kazanç elde ediyorlardı, hem de İslâmiyete ettikleri hizmet dolayısiyle (bir İslâm devletine asker sağladıkları için) Hükümdarın teveccühünü kazanıyorlardı.

Delhi sultanlığı Türk askerini iki yoldan elde ederdi: 1) Birtakım Türklerin kendiliklerinden gelip onun hizmetine girmesile 2) Türkistanda türlü savaşlarda veya oymak çarpışmalarında tutsak (esir) edilenlerin satın alınmasiyle. Karadeniz kıyılarından Mısıra götürülen Türkler de bu biçimde yakalanıyorlardı.

Kendiliklerinden Türk illerinden gelip Dehli sultanlarının ordusuna girenler için girişte binicilik, atıcılık ve kılıç ve mızrak kullanmada çok sıkı bir sınav yani imtihan vardı ve bu işlerde gösterilen ustalığa göre para verilmekte idi. İbni Batuta bu yönleri iyicene belirtir.

Orduya elden geldiği kadar Türk ve Kuzeyden getirilme Türk almaya ve en yüksek orunlara yani makamlara onların geçirilmesine çalışılmakla birlikte bütün ordu için bunun yapılamadığını olaylar göstermektedir.

Kuzeyden gerektiği kadar Türk getirtilemedi miydi, ilk başvurulan asker ve komutan kaynağı Hindu-Kuşun Güneyinde

yerleşmiş bulunan Kalaç Türkleridir. Gur ordusunda ve Dehli saltanatının başlangıcında onun ilk ordularında bunların pek kalabalık oldukları ve hele Doğu Hindistana, Bengala giden ordularda bunların çoğunluk oldukları yine olaylardan anlaşılmaktadır.

Bunlardan sonra gelen asker kaynağı Cengizden beri Hindistana komşu olmuş olan Moğollar olacaktır; bunların orduya alınışları kâh savaşta tutulmuş tutsak, kâh satın alınmış köle olarak kâh da kendi istekleriyledir; bunlara hep yeni müslüman denilişinden önceden islâm dinine sokuldukları anlaşılmaktadır. Ancak Dehli Sultanlığı, kuruluşundan az sonra başlamak ve aşağı yukarı 150 yıl kadar sürmek üzere (13 üncü yüz yılın başlarından 14 üncü yüz yılın ikinci yarısına kadar), biteviye Moğol ve islamı kabul etmemis olan Çağatay devletiyle savaşa durduğu ve onun baskısı altında kaldığı için zaman zaman Delhi ordusundaki bu yeni müslüman denilen Mogollara karşı kuşkular doğacak, onların dış düşmanla işbirliği yaptıkları sanılacak veya bu anlaşılacak ve bunlar büyük ölçude öldürüleceklerdir. Başka bir asker kaynağı da Hindu-Kuş Güneyinin çok vuruşkan ve çetin bir ulusu olan Afganlardır; ancak bunların Delhi sultanlarının ordularına bol olarak girmeleri daha gec başlayacaktır.

Bu sırada şunu da hatırlatmak isterim ki genel bir kural yani kaide olmamakla birlikte Hindistanda her melik yani vali ve her emîr yani bey veya komutan buyruğu altındaki birlik veya birlikler ve işler için çoğunluk olarak kendi ulus ve oymağından asker ve adam getirmekte ve kullanmaktadır.

Delhi Müslüman-Türk Devletinin Moğollarca nisbeten rahat bırakılması 20 yıl kadar sürer. Bundan sonra Türkistanda kurulmuş olan Çağatay-Moğol Devleti 1240 dan bu yana 100 yıl kadar biteviye Delhi-Türk İmparatorluğu üzerinde baskısını eksik etmeyecektir; ve Delhi Sultanlığının ana amacı bu baskıyı karşılamak ve Moğolların Hindistana girmelerini önlemektir; bunun için de Pencap ve Sint'te pek büyük ve eyi işler bir askerî örgüt kurulacak ve genel olarak Sint ırmağı boyu tutulup sınır edinilecektir.

Bu Çağatay-Moğol baskısı altında geçirilen 100 yıldan uzun devreyi ikiye ayırmak gerekir, birincisi 1241 den 13 üncü

yüz yılın sonlarına kadar gider. Bu devrin en güçlü Sultanlarından biri olan Balabanın, kendisini Hindistanda Delhiye bağınlı olmayan yerlere gidilmesi, oraların yağma edilmesi veya ele geçirilmesi için sıkıştıran Beylerine, Ziya Berninin Tarihi Firuzşahisine göre, verdiği karşılık bu devrin ana siyasal düşünresini anlatır. Balabanın karşılıkları şu yoldadır:

"Fütyhat için benim yüreğimde sizin dediklerinizden de çok istek vardır. Ancak siz görmiyorsunuz ki Cengiz Hanı Mogolların tümenleri, çoluk çocuk, at ve koyun sürüleriyle birlikte bizim ülkemizin kulağının dibinde oturuyorlar ve Gazni, Termiz ve Maveraünnehirde yerleşmiş bulunuyorlar. Cengizin torunu Hülagu, bunca Moğol tümenleriyle birlikte İrakı istilâ etmiş ve Bağdatta hükûmetini kurmuş bulunuyor. Bu mel'unlar Hindistanın pek büyük zenginliğe ve servete sahip bulunduğunu işitmişlerdir. Hindistanın yağma ve garetine azmetmişlerdir. Lahoru ki ülkemizin sınırıdır, vurmuşlar ve harap etmişlerdir. Bir yıl geçmiyor ki bunlar bizim ülkemize gelmesinler ve sınırlarımızı vurmasın ve yağma etmesinler. Bunlar fırsat kolluyorlar. Eğer işitirlerse ki ben ordularımla birlikte başka bir ülke ve iklimin yağmasiyle meşgulüm, kentlerimizin dolaylarına gelirler ve Düabi (Delhi-Ağra bölgesi) baştan başa yağma ederler. Ondan sonra da Delhiye gelirler. Ben ülkelerimin bütün gelirlerini orduya sarf ediyorum ve orduyu hep hazır bulundurarak onların gelmesini bekliyorum; ülkemden dışarı çıkmıyor ve uzaklara gitmiyorum. Lâkin bizim efendilerimizin (Balaban, seleflerinden Aybey'le İletmiş'i kastediyor) zamanında Mogol tehlikesi yoktu; onlar yürekleri rahat olarak seferler yapıyor, Hindularin ülke ve iklimlerini yağma ediyor ve altınlar ve başka mallar getiriyorlardı. Onlar bir iki yıl başkentlerinden uzaklarda kalabilirlerdi; eğer bende söylediğim korku yani müslümanların ve müslüman kentlerin bekçiliği ödevi olmasaydı ben bir gün bile başkentimde ve onun dolaylarında durmazdım, saldırılar yapardım, uzakta bulunan Rai ve Ranaların (yani Racaların) elinde hazineler, defineler, filler ve atlar bırakmazdım. Buyruğum altında bulunan böyle yetişmiş bir ordu ile dinin muhalif ve düşmanlarını tarümar ederdim. Ancak Hinduların iklim ve ülkelerini ele geçirmeğe üzen-

mezdim. Eğer yeni bir ülkeyi ele geçirmek istersem elimdeki mazbut ülkeye ziyan getirmiş olurum...„

Balabanın bu sözleri Delhi Türk İmparatorluğunun işbu devirdeki durumunu eyice anlatır.

1296 dan 1316 ya kadar Delhi tahtında oturan Kalaç Türklerinden Alaettin Mehmet devrinde ise bu durum temelinden değişir.

O anın ana siyasal felsefesini Alaettinin şu düşüncesi kısaca ifade eder: Eğer ben İskenderi - Zaman olamayacaksam bütün bu ordu ve hazinelerim neye yarar? Bu devir Çağatay-Mogol devletinin en saldırgal davrandığı devirlerden biridir ve 1299 da Kutluk Hocanın başbuğluğu altında 200,000 kişilik bir Mogol ve Kuzey Türkü ordusu tâ Delhi önüne kadar, yolda hiç yağma yapmadan, gelir; çünkü bu sefer amaç akın değil ülkeyi ele geçirmektir; bu ordu bozulup geri çekilecektir.

Böyle bir durum karşısında Alâettin Kalaç bütün Hindistanı ele geçirmeye kalkışacak ve bunu biteviye Moğollarla çarpışadurduğu ve onlar bir iki kere tâ Delhi dolaylarına geldiği halde, onları sınır üzerinde tutabilme işini çözüledikten yani hallettikten sonra başaracaktır. Bu işte Alâettinin askerlik ve idaredeki dehası, korkunç azm ve şiddeti şüphesiz önemli bir etken yani âmil olmuştur; ancak bunun yetmediği ve bunda başka etkenlerin de aranması gerektiği inanındayız. Bunları şöyle sayabiliriz:

a) Kalac Hanedanı tahta çıkınca Kalaç Türklerinin büyük kütleler halinde ve eskisinden daha çok büyük ölçüde devlet hizmetine girmeleri yani devlete toptan ve yeniden Türk kanı katılması.

b) Türkistan ve Horasandan ister 1238-39 da Buharada olduğu gibi, arasıra yapılan Müslüman - Türk ayaklanmalarının sonucu olarak, ister de kendi dileklerîyle-ki Kalaçlardan sonra tahtâ çıkacak olan Tuğluklar böyle gelmişlerdir - ister tutsak olarak bir çok Türkün Hindistana gelmelerinin ve Delhi Saltanatı hizmetine girmelerinin devam ededurması ve ara sıra çok artması.

c) Cengiz zamanında ve ondan sonra Hindistan'a göçmüş olan büyük Müslüman Türk kütlesinin çocuklarının Alâettin devrinde iş başına geçmiye başlaması. Bilindiği gibi en uyanık

işe sarılır, yürekli ve atılgan kimseler bu gibi göçmenlerin çocuklarıdır. Bu gibilerin bir örneği olarak Husrev'i gösterebiliriz; o dehasının en güzel eserlerini Alâettin Kalaç devrinde vermiş ve o sırada kemale ermiştir; babası Seyfettin, Laçin Türk oymağının ileri gelenlerindendir, Cengiz istilâsı üzerine birçok kişi ile birlikte Hindistan'a göçer; Sultan İletmiş bütün bunları eyi karşılar; Seyfettin, Sultan Balabanın arızı-memaliki, yani müdafaai milliye vekili olan Timur Han İmadül - Mülkün kızını alır ve bunlardan Hüsrev doğar.

Bizce bu biçim Türk gençleri işbu devrin yani 13 üncü yüz yılın son ve 14 üncü yüz yılın başlarındaki parlaklığın en önemli etmenleri yani âmilleri arasında sayılmalıdır.

Her ne ise bütün bu etkenlerin etkisiyle Alâettin Kalaç 14 üncü yüz yılın başlarında Dekkani de ele geçirir ve hemen bütün Hindistan birleşmiş olur. O, bu gibi futuhatın başında yapılageldiği gibi yeni aldığı yerlerin çoğunu kendisine bağınlı yani tâbi kalmak üzere yerli Racalar idaresinde bırakmıştır; ondan sonra Gıyasettin Tuğluk ve oğlu Mehmet (1320 - 1351) zamanında birçok racanın yerine Türk beyleri vali ve iktidar yani tımar sahibi olarak geçirilir, dolayısiyle hemen bütün Hindistan doğrudan doğruya Türk idaresi altına girer.

İkinci Tuğluk Padişahı Mehmet zamanında onun delilikleri ve zulmü her yanda ayaklanmalar çıkaracak bu yüzden büyük imparatorluk dağılacaksa da onun pek büyük kısmı oralardaki valilerin idaresinde yeni birer Müslüman-Türk devleti olacaklardır ve Kuzey Hindistandaki bütün düzlük ise hemen baştan başa Tuğluklarda kalacaktır. Mehmetten sonra tahta çıkan Firuz Tuğluk (1351-1388) pek büyük bayındırlık işlerini başarır; idaresi babacancasınadır. Onun zamanında Moğol baskısı gevşer ve kalkar, Türklerin Hindistana gelip iş aramaları da çok azalır ve belki de kesilir. Bu devir, Büyük Timurun Türkistanda yeniden Türk eğemenliği kurma ve ondan sonra hemen bütün Türk illerini birleştirme savaşına girişme devridir, dolayısiyle artık Türkistan ve Horasan Türkleri için iklimini sevmedikleri Hindistana kalabalık olarak gidip yerleşmek için bir sebep kalmamıştır. Firuz Tuğluğun babavari idaresi çok sarsıntıya uğramadan sürer ve o ölünce Kuzey Hindistan düzlüğü de birçok Türk devletine ayrılır.

Delhi'de ufak bir ülke başında kalan Tuğlukların saltanatı ise bir gölgeden ibaret kalır; bu durumda Timurun Hint seferi olur ve o, bundan sonra, Pencapta bir vali bırakıp çekilir. 1398-99.

Hindistana yerleşmek için yeniden kalabalık Türk gelmemesi ve bir kaç göbektir orada yaşayanların iklim tesirile git gide gevşemesi dolayisiyle Hindistandaki Türk gücü yavaş yavaş erir ve eğemenlik başka bir vuruşkan ve çetin ulus olan Afganlara geçer.

Dolayısiyle Büyük Timurun Hindistan Türklerine indirdiği asıl darbe, söylenildiği gibi oraya yaptığı akın değil, çünkü bu akını yaptığı sırada Hindistanda büyük bir Türk Devleti kalmamıştı; fakat Türkistan Türklerini Moğol boyunduruğundan kurtarmak ve onları Hindistana gitmeye ve sığınmaya kışkırtan ve zorlayan âmilleri ortadan kaldırmakla Hindistan Türklüğünün yeni Türk göçmenleriyle beslenmesini önlemesidir. Hindistana doğru Türk akıntısının azalma ve kesilmesiyle ilgili olarak Hindistanda 15 inci yüz yılın başlarından beri git gide artan Afgan eğemenliği 1451-1526 yılları arasında mutlak bir biçim alır.

Bu Afgan eğemenliğini sona erdiren ve Hindistanda yeniden muazzam bir Türk devleti kurduran olay ise 16 ıncı yüz yılın başlarından itibaren Türkistan ve Horasanı, bir Bozkır halkı olan Özbeklerin istilâya koyulmalarıdır. Bu Özbek dalgası Türkistan ve Horasandaki Timur oğulları hükûmetlerini sona erdirir, ve Timur soyunun o sırada en güçlü üyesi bulunan Babur, küçücük bir ordu ile gelip Kuzey Hindistanın büyük bir kısmını ele geçirir. Ondan sonra Türkistanın Moğollarca istilâsından sonra olmuş olduğu gibi bir kaç yüz bin Türk gelip Hindistana yerleşecek, bu yeni Türk devleti kısa bir ara ile 18 inci yüz yılın başlarına kadar önce Kuzey ve sonraları hemen bütün Hindistana eğemen olacak, yani Güneydeki Türk ve yerli devletleri temessül edecek, ve Hindistana, tarihinin en parlak ve müreffeh devirlerinden birini yaşatacaktır. Bu devletin dağılması ve çökmesi, ve Hindistan eğemenliğinin deniz yolu ile gelen Avrupalıların eline geçmesi genel olarak Doğu kültürünün çökme devrine rastlar

ve gerek bu çökmenin, gerekse Orta Asyada olan bitenlerin bir sonuçu sayılmalıdır.

Delhi Türk İmparatorluğunun genel idari durumu şudur:

Bu devlette üç türlü kimse vardır: 1 incisi Türklerdir, bütün yüksek orunlar yani makamlar ve ordu bunların elindedir. Bunlar arasında daha sonra az önce dediğimiz gibi Moğol veya Afgandan bir azınlık peyda olacaktır. 2 incisi yerli müslümanlarla yerlileşmiş, yani bir kaç göbek önce gelmiş ve yerlilerden olmuş Türklerdir ki bunların sayısı başta pek az idi. 3 üncüsü de Hindular veya müslüman olmıyan yerlilerdir. Devlette sözünü geçirme ve etkide yani tesirde bulunma bakımından hele ilk devirlerde birinciler her şeydir, dolayısiyle Delhi Türk Sultanları İstanbul Sultanları gibi az ve gevşek te olsa kalabalı halk kütlelerine dayanabilir bir efkârı umumiyeden çekinmek ve onu da göze almak zorunda değildirler ve yahut bu yolda Osmanlı Sultanları kadar bağlı değildirler. Ancak devletlerinin servet ve dolayısiyle de güc kaynaklhrının başında yerli halkın çalışması geldiği için onu çok korumuşlardır. Doğaldır ki bu koruma Sultanın anlayışlı veya anlayışsız oluşuna göre değişmiş olmakla birlikte genel olarak gerçekten kendini göstermiştir; İşvari Prazad gibi Hindistan'ın bazı Hindu tarihçileri bu davranışın genel olarak eyi hattâ çok iyi olduğun görmüş, anlamış ve yazmışlardır.

Güvenle söylenilebilir ki Hindistanındaki Türk idaresi kötü anlamile alınmış bir sömürge idaresi olmamıştır, yani bir ülke başka bir ülke uğrunda sömürülmemiştir; yapılan şudur: bu işe en elverişli olmaları dolayısiyle ordu ve yüksek devlet işleri pek büyük bir çoğunlukla Türklerdedir, daha küçük işler yerli veya yerlileşmiş müslümanlarda ve daha aşağıda da Hindulardadır; büyük halk kütlesi de Hindudur. Denilebilir ki az çok herkesin yetenek yani kabiliyetine ve devletçe kendisine güvenildiğine göre bir türlü iş bölümü yapılmıştır. İdare pek şuursuz biri tahtta bulunmadığı sıralarda (ki genel olarak bu gibi şuursuz devirler çok kısa sürmüştür) halka iyi bakılmış onun ortalama bir refahı sağlanılmış ve az sonra da göreceğimiz gibi ülkenin gelişmesi için pek büyük himmetler sarfedilmiştir.

Ancak Delhi Sultanlığındaki durum, yani devletin daha çok bir kaç yüz bin kişiye dayanması ve bunların da ya kendileri veya babaları Türkistandan veya Kalaç Türkleri bölgesi gibi bir kaç yerden gelmesi veya getirilmesi ortaya şu önemli sornmu çıkarmıştır, bir vali, bir komutan veya herhangi bir kimse çok büyük bir servet ele geçirirse tıpkı Sultanın yaptığı gibi Türkistandan bol bol adam getirtebilir, bunlara dayanarak kolaylıkla saltanat davasına kalkışabilir ve bir yen kazanırsa karşısında duracak kimse kalmayacağı için Saltanatı ele geçirebilir; dolayısiyle buna meydan verilmemelidir. Hindistan tarihçilerinin yazılarında hep bu düşünce ve korku göze çarpmakta, hükûmetin böyle bir durumu önlemek için biteviye uğraştığı görülmekte ve herhangi bir sebeple bu yoldaki gözetmede gevşeklik gösterilince sonucun bir hanedan veya sultan değişmasine vardığı görülmektedir. Bu, Hindular veya sözde müslüman olmuş bazı Hindular için de böyledir; ve bunlar, vuruşkanlık ve çetinlikleri az da olsa, daha çok büyük ölçüde kalabalıkları arkalarından sürüleyebilecekleri ve bunlara, ayrıca da, müslüman eğemenliğini silkip eski bağımsızlığa yani istiklâle kavuşmak gibi ülküel bir amaç ta gösterebilecekleri ve buna bir iki defa kalkıştıkları için haklarındaki kuşku ve dikkat çok büyüktür; Hidulara karşı genel olarak güdülmesi gerekli bulunan sıyasa o zamanın tarihçilerinin yazılarında sık sık görülür ve şöyle toplanabilir: Hindulara karşı o yolda şiddetle davranılmamalı ve onlardadan o ölçüde vergi almamalıdır ki bunlarda çalışma şevki kırılsın ve tutumsal yani iktisadı durumları düşük olsun; ancak o kadar yumuşak ta davranmamalı ve o kadar az da vergi almamalıdır ki etraflarına adam toplamak ve ayaklanmak düşüncesini besleyebilecek kadar servet ellerine geçsin.

Delhi sultanlığı, birkaç yüz bin kişinin, kendilerine göre ölçülemiyecek kalabalıkların başında bulunması temeli üzerine kurulmuş olduğu için idari felsefesi de ona göre yapılmıştır. Bu felsefeyi en iyi, Tarihi Fiauz Şahi yazarı Ziya Berni, Sultan Balaban ağzından anlatmıştır; özet olarak şöyle çevrilebilir:

"Bir Padişah şeref ve haşmetini kabul resimlerinde ve atla dolaştığı sıralarda, ve her bir işinde hattâ oturma ve kalkmasında, Kisraların, yani eski İran Şahinşahlarının, âdab

ve usulleri dairesinde muhafaza etmezse ve onun bütün durum, söz, iş ve davranışında Padişahlık haşmeti görünmezse onun korkusu mülk ve devletinin düşmanlarının yüreğine yerleşmez ve onun ve emirlerinin heybeti tebaasının yüreklerine nakşolunmaz; ve Sultanlar, Padişahlar Padişahlığı şeref ve haşmetinin muhafazasiyle ve resmi kabul ve suvarı olarak çıktıkları sırada ilka ettikleri korku ve heybetle tebaalarının itaatını ve asilerin baş eğmesini elde edebilirler yoksa bunları, sevgi göstermek veya ceza vermekle elde edemezler„.

Burada kendi ulus, dil ve dininden olanları idare etmekle, pek küçük bir azınlığın pek büyük bir çoğunluğu idare etmesi arasında idare bakımından gözetilmesi gereken farkı görmekteyiz. Birinci biçim idarede halka karşı güler yüz göstermenin onunla sıkı temasta bulunmanın ona karşı sevgenlik göstermenin eyi sonuçlar verdiği bilinmektedir, bu cihet kabul edilmiş siyasal bir felsefedir ve bu yol genel olarak, iş eyi tutulursa, eyi sonuçlar veren bir yoldur. İkinci biçimde ise başarı sağlayan yol şöyle görünmektedir: Halka bır türlü mabut gibi görünmek, onun çok üstünde durmak, çok güçlü olduğunu ona biteviye göstermek ve duyurmak tâ ki ona ceza vermeye ve sert davranmava bile lüzum kalmasın; eğer böyle yapılmaz, şımarıklıklara yol verilirse zor kullanmak gerekebilir ki bu da tehlikelidir ve kötü sonuçlar verebilir. 13 üncü yüz yılda saltanat sürmüş olan Balabanın bu düşünceleri bugünkü günde "politique de prestige„ yani "prestij siyasası„ ve "montrer sa force pour ne pas être obligé de l'employer„ yani "gücünü kullanmak zorunda kalmamak için onu göstermek veya teşhir etmek„ gibi sözlerle ifade edilir.

Hindistanda Türk idaresi gerek ordusunu çok güçlü tutmak, gerekse ülkeyi geliştirmek ve o devirlerde Avrupada akla bile gelemeyecek kadar büyük ölçüde ve bugün bile görenleri hayretlere düşüren bayındırlık işleri yapmak ve dolayısiyle ellerindeki ülkeyi zenginleştirmek ve gönenç yani refaha kavuşturmak için Hindistanın sağladığı bütün olanaklardan yani imkânlardan gerektiği gibi asılanmayı (faydalanmayı) bilmiştir. Saray, Cami, türbe gibi, işlerinin inceliği veya azametleri bakımından eşine az raslanılır anıtları bir yana bıraksak ta, yalnız Alaettin Kalaç ve hele Firuz Tuğ-

luğun sulama işlerini ele alsak, hem Türklük hem insanlık bakımından çok övünülecek işler başarılmış olduğunu görürüz; bunların en önemlisi Firuzun Hisar Firuze bölgesini sulamak için hem Cemnu hem Sütlecden yüzlerce kilometre uzunluğunda su yolları yaparak Gence ve Sint vadilerinden aynı yere su akıtması ve milyonlarca dönümlük kurak ve çöllük toprağı işlenebilecek bir duruma getirmiş olmasıdır.

Delhi Türk İmparatorluğunun kurulmasiyle Kuzey Hindistanın ve genel olarak halkının zenginleştiğini gösteren bir kanıt o zamana kadar orada hep ufak para, yani bakır, ve yahut gümüş ise ağırlığı 1 le 2 gram arasında olan bir para geçerken ve Gur Sultanı Muizzüddin Mehmet oraya Türk acununda geçen 10-11 gramlık gümüş dinarı sokmak istediği halde bunu başaramamış yani o para orada tutunamamışken, Türklerin Delhi'ye yerleşmesinden 20 yıl geçmeden tahta çıkan İletmiş zamanında 11 1/2 gram kadar ağırlıkta tenge adı verilen büyük bir gümüş para genel alım satım işlerinde kullanılan ve vahidi kıyasi işini gören bir para olmuştur. Bu olay 20-30 yıllık Türk idaresinin tutumsal durumu nasıl yükselttiğini gösterir.

Bütün bunlardan başka şu da söylenilmelidir ki Orta Çağda ve hattâ daha az sonrada Hindistanda dolaşmış olan bütün gezmenler, ister Doğu ister Batı ülkelerinden gelmiş olsunlar hep Hindistanın zenginliğini ve oradaki gönenci övmüşlerdir; bu da şunu gösterir ki Hindistan, kendilerinin geldikleri yerlerden daha zengin idi.

Bu böyle olmakla birlikte şu yön yani cihette unutulmalıdır ki Türk idaresinin yönetiminin eyilikleri, bir ülke ele geçirilip oraya Türk vali ve genel olarak iktadarlarının yani tımar sahiplerinin atanmasından yani tayin edilmesinden sonra görülmektedir; bu yapılmadan önce akın ve yağma devri vardır ki doğal olarak o ülke için zararlıdır; ancak bu yağmalar daha çok racaların hazinelerine ve ordu gereçlerine karşı yöneltildiği yani tevcih edildiği için halkı, sanıldığı ve bazı Batı tarihçilerinin göstermekistedikleri kadar ezmemiştir.

Delhi Türk İmparatorluğu ile ilgili başka bir konuya geçelim; bu konu incelenirken çok ufak bir azınlığın kendisinden ölçüsüz olarak daha kalabalık ve kendisine yabancı bulunan

bir çoğunluğu yönetmekte yani idare etmekte olduğu göz önünden kaçmamalıdır. Bu konu Türk sultanlarınca yapılması düşünülen ve istenilen yeni fütuhat işidir.

Bu gibi fütuhatın nasıl ve ne gibi şartlar içinde yapıldığını ve bazı bazı nasıl sonuçlar verdiğini göstermesi dolayısiyle Balabanın, kendisini yeni yerler fethetmeye ve daha önce Sultan İletmişin elinde bulunup bir yandan Çağatay-Mogol baskısı ve öbür yandan da İletmişle Balaban arasında geçen devredeki güçsüz idare yüzünden yeniden Hindulara geçmiş olan yerleri geri almaya veya oralara akınlar yapmaya kışkırtanlara karşı söylédiklerini yine Ziya Berni'den alarak aşağıya koyuyoruz.

"Eğer ben düzen içinde bulunan ülkemden kalkıp başka bir ülkeyi ele geçirmeye çalışırsam orayı düzenlemek için bana Padişahlık sıfatlarını taşıyan ve idare ve komuta işlerinde başkanlığa lâyık yüksek bir vali lâzımdır; bunu emirler, büyük ve küçük memurlarla ve seçme bir ordu ile birlikte oraya tayin etmek gerektir; en az 12,000 eyi yetiştirilmiş suvariyi çoluk ve çocuklariyle birlikte işbu ülkeye yollamalıdır. Eğer bu sayıda adamı, düzen içindeki kentlerimden göndermezsem işbu yeni ele geçecek ülke hiç bir biçimde düzen içine girmeyecektir. Besbellidir ki, vali, komutanlar, işyarlar, atlı ve yaya askerin soyu sopu, çoluk çocuğu yani yüz bin kişiye varan bir kütle Delhi ülkesinden çıkıp orada yerleşecek ve oranın yerlisi olacaktır. Böylelikle ben ne kazanacağım? Onları düzenli ve güçlü olan ülkemden çıkarıp öyle bir yere göndereceğim ki uzaklığı dolayısiyle elimde ya kalır ya kalmaz; şüpheli bir ası yani menfaat için ülkemi bunca söz dinler ve eyiliğimi ister adamdan boşaltmış olurum. Bir de şu var ki uzaklık veya herhangi bir olay dolayısiyle orada bir fitné çıkar ve gönderdiğim adamlar benden yüzlerini çevirirlerse ben ordumla kendi ordum üzérine yürümek ve eski Kul ve adamlarımla savaşmak ve öldürüşmek zorunda kalırım. Eğer bunları yenersem öbürlerine örnek ve ibret olsun diye kapımın önünde topunu öldürtmek gerekir ve müslümanların kanından bir kan ırmağı akıtmış olurum.„

Balabanın bu sözleri Delhi İmparatorluğunu büyüme gelişme ve dağılmalarının siyasal felsefesini kapsar, özeti yani hülâ-

sası şudur: Güçlü bir uzkişi olan bir Sultan hem ün kazanmak, hem de yeni yerler ele geçirerek onların gelirleriyle ordusunu ve gücünü arttırmak isteyip savaş siyasasına girişir: Hindistan, çok büyük olması ve dağ, ırmak ve bataklıklarla bir kaç kısma ayrılmış bulunması dolayısiyle gidip gelinmesi çok yerde pek güçtür, bir kaç ay süren yağmur mevsiminde ise orduların yürütülmesi olanaksız gibidir. Bu yüzden yeni ele geçmiş yerlerde bulunan ve aşağı yukarı bir Padişah durumunda olan valiler şu veya bu fırsattan asılanarak ve çokluk Sultan değişmelerini ve hele gevşek birinin tahta çıkmasını kendi tasarları için uygun fırsat sayarak Delhi ile olan bağlarını kesmekte ve bulundukları yerde Delhi devletine benzeyen yeni bir Türk Devleti kurmaktadırlar. Ancak bunların hemeu hepsi Türk ana yurduna yani taze Türk kanı alınabilen kaynağa Delhiden daha uzakta bulunduklarından ve Delhinin genel merkezi durumu ve serveti de az çok daha uygun ve üstün olduğundan günün birinde güçlü bir Sultanın tahta çıkması üzerine birlik yine Delhi etrafında şu veya bu ölçüde kurula gelmektedir.

Böylecene Hindistanın içine yerleşmiş olan Türk devletlerinin özelliklerinin başlıcalarını gözden geçirmiş olduk. bunlar en çok dışardan gelmiş ve dışardan beslenen pek küçük bir azınlığın pek büyük çoğunlukları idare etmek zorunda bulunması esasından doğmaktadır ve idaredeki başarı Türklerin bu işlerdeki kabiliyetini gösterir.

Konuşmamı burada keseceğim; başlıca amacım Doğu kültürünün çökmesine kadar Türkistana komşu ülkelerden birinin tarih ve mukadderatı bakımından öbür komşu ülkeler gibi nasıl Türkistan tarihine bağlı olduğunu ve nisbeten pek az sayıda kendi ülkelerinden çıkmış veya sürülmüş Türkün nasıl kocaman ülkeler ele geçirdiklerini, onları idare ettiklerini, ilerlettiklerini ve gönence (refaha) kavuşturduklarını göstermek idi.

Ord. Prof. M. FUAD KÖPRÜLÜ (Kars Meb'usu ve T. T. K. üyesi) **Akdeniz ticareti ve Türkler:**

[Tebliğ gelmemiştir.]

Prof. the Hon. S. RUNCİMAN (İstanbul), **Deniz kuvvetinin Ortaçağ tarihindeki rolü :**

Anadolunun askerî tarihi çok defalar hikâye edilmiştir.Hattâ Ortaçağda bile yazıcılar bunun nazariye ve ameliyesini münakaşa etmişler, ve bu mevzu üzerindeki çalışmalar modern zamanlara kadar devam etmiştir. Fakat Anadolu sularındaki deniz harplerinin tarihine nadiren dikkat sarfolunmuştur. Ortaçağ yazıcıları buna tesadüfî olarak kısaca işaret etmişler, ve son zaman yazıcıları Anadoludaki kara harplerinin hikâyesiyle mukayese edildiğinde bunu pek az önemli görerek, hemen tamamiyle sakin geçmişlerdi.

Bu görüş mühim nisbette doğrudur. Anadolu tarihinde kat'î neticeli muharebeler hemen daima karada döğüşülmüştür. Yalnız başına deniz hâkimiyeti hiç bir istilâcıya memleket dahiline bir yol açmak iktidarını vermemiştir. Üç taraftan sularla çevrilmiş olmakla beraber bu ülkenin coğrafi bünyesi kıyıların stratejik önemini azaltır. Şimaldeki uzun sahil hattı tabiî limandan mahrumdur, ve kıyının hemen çetin dağ maniaları yükselir. Cenup sahili liman bakımından pek az daha iyi durumdadır, ve Kilikya ovası müstesna, bu sahil mıntakasına nüfuz hattâ daha zordur. Tarih boyunca hiç bir düşman bu iki sahilden birini istilâ etmek için ciddî bir teşebbüse girişmemiştir. Yalnız koylar, limanlar, ve sahile doğru inen vâdilerin bulunduğu batı kıyısından — Ege sahilinden — bir istilâ mümkün olabilir. Fakat yine de Anadolunun bütün mühim istilâları karadan, yani, ya Trakyadan, ki bu teşebbüs boğazları geçmek zarureti bulunmasına rağmen kara harekâtı sayılır, ve yahut daha ziyade şarkta veya cenup-şarktan vâkı olmuştur. Mamafih Anadolunun idaresi için kuvvetli bir donanma, yalnız Ege sahil hattını müdafaa maksadiyle değil, fakat karadan gelecek istilâcılara karşı memleketi korumak için de pek büyük kıymet ifade eder. Anadolunun Ortaçağ tarihi boyunca deniz kuvvetinin Anadolu tarihinde oynadığı rolün önemini belirtecek mütaaddit misaller buluruz, ve bu misallerin birçoğu bugün dahi alâka verecek bir mâna ifade ederler.

Roma İmparatorluğunun büyük günlerinde Akdeniz bir Roma gölü idi. Bunun suları üzerinde hiçbir düşman donan-

ması kendisini göstermezdi, ve böylece büyük bir donanma bulundurmaya ihtiyaç yoktu. Lâzım olan şey yalnız her hangi bir korsanlık teşebbüsünü bastırmaya kâfi gemi bulunması idi; Karadenizde ise şimal kıyılarından inen Got korsanlarını önlemek için küçük bir fiotilla bulundurulurdu. Bu hal barbar istilâlarının iyice yollanmış bulunduğu M. S. beşinci asrın ilk yıllarına kadar devam etti. Küçük Roma donanması Vandalların İspanyadan Afrikaya geçmesine mâni olmamıştı. Kartaca'ya yerleştikten sonra Vandallar derhal bir donanma inşasına koyuldular; ve bir iki sene içinde kendilerini Akdenizin en büyük deniz kuvveti haline getirdiler. Bu denizdeki ticaret gemilerini yağma ve zengin sahil şehirlerini tehdit ettiler. Roma makamları derhal donanmalarını ihya zarureti ile karşılaştılar. İmparatorluğun batı yarısı vaktinde bu işleri başaramadı, ve böylece sukutunu tâcil etti. Doğu yarısı daha muvaffakıyetli idi, bunun sebebi de kısmen Vandalların daha uzakta bulunması, kısmen de Anadoluda gemi inşası için lâzım olan kerestenin belli başlı iki membaını, Bitinya ve Kilikyadaki meşe ormanlarını ihtiva etmesi idi. Altıncı asrın başlangıcına doğru Şarki Roma veya Bizans İmparatorluğu sayıca Vandal donanmasına üstün olan ve onları Doğu Akdenizden kovup çıkarmış bulunan kudretli bir donanmaya malikti. Bu donanmanın vücudu, Batı İmparatorluk mahvolduğu halde, Doğu İmparatorluğun yaşamakta devam etmesinin en esaslı sebeplerinden birisidir; ve bu donanma İmparator Jüstiniana Batı Akdenlz dünyasını tekrar fethetmeye teşebbüs imkânını vermiştir. Hattâ yeni barbar istilâlarının tazyiki altında Jüstininanın batıdaki fetihleri elden çıkmaya başladığı zaman bu donanma Bizans için İtalyanın sahil kesimleri ile Afrikayı ve bütün Akdeniz adalarını gelecek birçok yıllar imtidadınca kurtarmaya muktedir oldu.

Fakat şimdi Bizans kendisi, burada tasviri gerekmiyen sebepler yüzünden, devamlı bir sukuta mâruz bulunmakta idi. Yedinci asrın ilk yıllarında, varlığına son verecek dereceye bir buhrana karşı koymak zorunda kaldı. İranlılar büyük Sâsânî Kıralı İkinci Husrev'in idaresi altında, imparatorluğu istilâ etmişlerdi. Suriye ve hattâ Mısır'ı almışlar, ve Anadoluyu aşarak Boğaziçi kıyılarına dayanmışlardı. Bu esnada Avarlar da Balkan yarımadasından sağılıp inmekte idiler. İmparator Herakli-

us müşkülâtla bir ordu toplayabildi, fakat donanması sayesinde denizlere hâkim bulunuyordu. Gemileri yalnız Boğaziçi ve Marmarayı kontrol etmekle, ve 626 da İstanbul'u muhasara için yaptıkları büyük teşebbüs esnasında Kadıköyde bulunan İranlıların Trakyada bulunan Avarlarla birleşmesine mâni olmakla kalmamış, fakat aynı zamanda bütün ordusunu denizden Karadeniz sahili boyunca Trabzona nakletmek, ve oradan cenuba sarkarak, İran İmparatorluğunun kalbi istikametinde, Anadoludaki İran ordularını arkadan vurmak imkânını bulmuştu. Stratejisi muvaffak oldu. İran payitahtının müdafaası fena idi; onu kurtarmak için Anadolu ve Mısırdaki İran orduları süratle yurtlarına dönmek zorunda kaldılar, fakat yetişmeleri hükümetlerinin teslim olmasına mâni olmak için çok geç kalmıştı. Heraklius denizlerin kendi kontrolü altında bulunmasına dayanan bir stratejiden zekiye faydalanmak suretiyle muharebeyi kazanmıştı Deniz kuvveti ona, Anadoludan geçen kara yolları düşman elinde olduğu zaman dahi kullanabileceği fazladan bir münakale yolu temin etti. Tarihinin bu buhranında Bizans deniz kuvveti tarafından kurtarılmıştı.

Bizansın denizlere hâkimiyeti yedinci asrın ortalarına kadar devam etti. Bu hâkimiyet Arapların, karada tamamiyle üstün olmalarına rağmen, Mısır fetihlerini yavaşlattı. Fakat İskenderiyenin 647 de ikinci defa sukutu üzerine Araplar kendileri de bir filo inşa ettiler. Sekiz sene sonra Rodos açıklarındaki büyük deniz muharebesini mütaakıp denizlerin kontrolünü Araplar Bizansın elinden aldılar.

Sonraki yarım asır Akdenizin şarkını kontrol eden düşman bir donanmanın Anadolu için ne kadar tehlikeli olabildiğini gösterdi, 673 de Arap donanması müdafaası zayıf olan Çanakkale boğazını geçerek Marmaraya nüfuz etti. Burada Bandırma'da bir üs tesis etti, ve dört sene için her yaz İstanbul'un surlarına karşı taarruza girişti. Bu esnada bir ordusı karadan Kadıköye kadar ilerledi. Fakat Bizans donanmasının kalan kısmı Arap ordusu ile donanması arasında sıkı bir irtibat tesisine mâni olmak için tam kâfi miktarda idi; ve surlara karşı yapılan hücumlar bilhassa Grek Ateşinin yardımı ile tardedildi. Bu ateş, sırrı bir asır önce Suriyeli Kallinikos tarafından keşfedilmiş olan ve sifonlardan atılan yanıcı bir mâyi

idi. En nihayet Araplar muharebe ikmallerinin gittikçe kısalması yüzünden çekilip gittiler. Bundan sonra kırk sene için ciddî Arap hücumları bakımından sükûnet vardı; ve imparatorlar Anadolunun kara müdafaası için plânlar ikmâline başladılar. Fakat yine donanmalarının inşasını ihmal ettiler. Arap donanması Akdenizin ve Ege denizinin hâkimi olmakta devam etti. 717 de deniz kuvvetlerini evvelki vechile de olduğundan daha faydalı bir şekilde kullanarak Araplar İstanbul'a karşı çok daha tehlikeli bir teşebbüse giriştiler. Donanmaları tekrar Çanakkale boğazını zorladı, ve büyük orduları Anadolu'yu istilâ etti, fakat doğruca Boğaziçi üzerine yürümeyerek Çanakkalede donanma ile birleşmek ve onun yardımı ile Avrupaya geçmek için Çanakkale boğazı istikametini tuttu. Buradan Araplar, şehre arkadan taarruz etmek için, Trakya üzerinden yürüyüşe geçtiler. Denizden ve karadan irtibatlarının tesis edilmiş bulunması ve Suriyedeki üsleri sayesinde, Herakliusun İranlılara karşı yaptığı gibi, şarktan bir hücumdan korkmaları için hiç bir sebep yoktu. İstanbul yalnız duvarlarının sağlamlığı, Grek ateşi, ve müdafilerden ziyade taarruz edenlerin zarar görmüş oldukları, çok şiddetli ve fırtınalı bir kış sayesinde kurtuldu.

İstanbul önündeki mağlûbiyetlerinden sonra Araplar donanmalarını inhitata terkettiler. Merkezlerinin Şam'dan Bağdad'a kaldırılması üzerine Akdeniz işlerine daha az alâka duydular; ve Bizansa karşı giriştikleri müstakbel hücumların hemen hepsi karadan yapıldı. Fakat Bizans imparatorları ilk önce bundan ders almadılar; kuvvetli bir donanma yaratmak için bu durgunluktan istifade etmediler. Tersine sekizinci asır imparatorları donanmalarını ortadan kaybolacak derecede ihmal ettiler. Askerî müdafaasını daha iyi hale getirmek için memleketi yeniden teşkilâtlandırdıkları zaman "thema„ lar veya idarî vilâyetlerden bazılarının mûtat askerî birlik yerine veya ona ilâve olarak küçük bir bahrî müessese bulundurmaları için tertibat aldılar. Anadoluda kabaca Antalya'dan Milâs'a kadar uzanan "Kibürreot„ theması bu hükme tâbi idi. Ege adalarının themaları da böyle idi. Fakat bu themalar imparatorluk dahilinde en aşağı bir mevki işgal ediyorlardı. Bir merkezî filo bulundurulmuyordu. Bu hal kısmen âni herhangi bir bahrî tehlike mevcut olmamasından, kısmen de iç siyasetin doğurduğu âmiller-

den ileri geliyordu. Denizci efradın toplandığı sahil eyaletleri imparatorların dinî İkonoklazm siyasetine kâmilen muhalif idiler; diğer tarafta o zaman küçük mikyasta olan donanma sekizinci asrın ilk yıllarında imparatorları tahttan indirmek ve nasbetmek hususunda haylıca yüksek bir rol oynamıştı.

Bu siyasetin deliliği, dokuzuncu asırda Şimal Afrika Arapları bir donanma yaparak bununla yavaş yavaş Sicilyayı fethettiği, ve daha da tehlikeli olmak üzere Giridi ele geçirerek orada Ege sahillerini yağma etmek üzere bir korsanlık merkezi tesis ettiği zaman daha ziyade aşikâr oldu. Bu asrın ortalarında saltanat naibesi İmparatoriçe Theodora, İkonoklazmı nihaî olarak bastırdıktan sonra imparatorluk donanmasını tekrar yarattı. Asrın sonundan evvel bu donanma Cenubî İtalya ve Dalmaçya sahilleri üzerinde Bizans hâkimiyetini tekrar tesis etmek için yetişir kudrette idi. Mütaakıp asırda Girit ve Kıbrısı tekrar zaptetti. Bu asrın ortalarında İmparator Yedinci Konstantin Cebelüttarık boğazına kadar denizlere hâkim olduğunu doğru olarak beyan edebilecek vaziyette idi; ve imparatorun gemileri Mısır, Sicilya ve Fransa kıyılarına akınlar yapıyordu. Bu donanmanın teşkilâtı hakkında bazı malûmatımız vardır. Alelâde bir Bizans gemisi bir "dromond„ veya koşucu, yani iki sıra kürekli ve yüzden üç yüze kadar adam ihtiva eden bir kadırga idi. Buna ilâve olarak yine iki sıra kürekli bir cins kadırga daha vardı ki bu, daha süratli ve fakat daha az ağırca müsellâh idi, ve bir "pamfiliyan„ adiyle tanınırdı. Büyük amiralın kumandanlık gemisi hususiyle büyük bir "pamfiliyan„ idi. Harp zamanında ihtimal ki taşıt hizmeti görmek üzere ticaret gemileri de kullanılacaktı. Öyle görünüyor ki merkezî filonun ortalama genişliği büyük bir kısmı "dromond„ olmak üzere aşağı yukarı yüz veya yüz yirmi gemiden ibaretti. Bahrî themaların filoları hep birlikte seksen ilâ yüz gemi kadardı, kadırgalar koç başlariyle müsellahtı, fakat en esaslı silâhları Grek ateşi idi. Bahrî maksatlar için bu ateş umumiyetle el humbaraları şeklinde kullanılırdı, mamafih bunun mancınıklarla atılan bombaları daha vardı. Themaların filolarına düşen vazife, her birinin kendi mıntıkasını korsan hücumlarından koruması, ve aynı zamanda geniş mikyasta taarruzî bir sefer için kuvvet yol-

laması idi. Merkez veya imparatorluk filosu bu nevi seferler için anakuvveti temin ederdi, fakat bu aynı zamanda Boğaziçi ve Canakkale boğazını korumakla, ve bilhassa şimdi aralarında en tehlikelileri Rusjar olan Karadeniz korsanlarına karşı himaye etmekle mükellef idi. Bu münasebetle mezkûr filo İstanbulda veya Marmarada yerleştirilmişti. Hakikati halde donanmanın en başta gelen faydası ya fiilî olarak askerî kıtaları muharebe meydanlarına taşımak, veyahut da taarruz halindeki bir ordunun yanını desteklemek suretiyle askerî hareketleri itmam etmesi idi. Meselâ İmparator Nikeforos Fokas ve İohannis Tzimiskesin Suriye seferleri Bizans donanmasının Suriye sahili açıklarında bulunmasiyle büyük nisbette kolaylaştırılmıştı. Zira bu donanma kara yolu ile mümkün olduğunu daha büyük bir süratle ikmal ve takviye getirebilirdi.

On birinci asır ortalarının dikkatsiz müsrif imparatorları donanmanın inhitatına göz yumdular. Az sonra imparatorluk doğudan Türklerin, batıdan Normanların aynı zamanda yaptıkları taarruzlara karşı koymak mevkiinde kaldığı zaman deniz kuvveti kifayetsiz vaziyette idi. Normanların Cenubi İtalyayı fethetmelerine ve hattâ Balkan yarımadasına geçmelerine mâni olamadı, ve bunlar ancak Venedik donanmasının yardımı ile tardedilebildiler; ve Venedik, ticaret imtiyazları ve kapitülasyonlar şeklinde, ağır mükâfatlar istedi. Türk tehdidi ilk önce yalnız bir kara meselesi gibi gözüküyordu, fakat Türkler ilerleyip Ege kıyısına ve Marmaraya yanaştıkları zaman bu bir deniz meselesi halini dahi aldı.

Türk önderleri arasında birisi vardı ki bunu anlamış ve İstanbulun zaptını dört asır önceden tahakuk ettirmesine pek az kalmıştır. Biz Çakanın hayatı hakkında pek az malûmata sahibiz. Yalnız bildiğimiz şey onun Bizans sarayında terbiye görmüş olması ve orada cevval zekâsının bahrî işlerin mânasını kavramış bulunmasıdır. 1082 sıralarında Çaka İstanbuldan kaçarak yurddaşlarına iltihak etti, ve onlardan bir grupla İzmiri ele geçirerek orada Emîr olarak yerleşti. Sonra bir donanma inşa ederek Egenin sahil şehirlerini ve adalarını sistemli bir surette fethetmeye başladı. 1091 de daha geniş işler yapmaya hazırdı. Şimalden Balkanları istilâ etmekte olan Peçenek adındaki kardeş Türk kavimleriyle bir ittifak aktetti.

İznik Selçuları Anadoludan hücum edeceklerdi. Bu esnada kendisi Çanakkale boğazını ablukaya aldıktan sonra gemileriyle Marmara denizinden ilerleyecek, ve nihai darbeyi indirecekti. Bu çok mükemmel bir plândı, ve Çaka kendisini şimdiden İstanbulun hâkimi gibi görerek imparator unvanını takındı. İmparatorluk yalnız İmparator Aleksios Komnenosun iktidarı sayesinde kurtuldu. Aleksios Peçenekleri Trakyada mağlûp etti, çevirdiği entrikalar sayesinde Çaka ile İznik Selçuklarının arasını da açtı. Bu esnada da Bizans donanmasını tekrar canlandırmıştı. Hattâ gemileri Anadolu Türklerini Avrupaya geçmekten men bile etmeye muktedir olmuştu. Şimdi artık endişeli bir an geçirdikten sonra Çakanın donanmasını Çanakkale boğazından dışarıya atarak Ege adalarını istirdada başladı. 1092 de Çaka İznik'e davet edildi, ve sultanın verdiği bir ziyafette zehirlendi. Bu tertibin Çakayı öldürmemiş olması da muhtemeldir, çünkü biz bir Çakanın 1097 de hayatta olduğunu işitiyoruz. Fakat bu şahıs belki de onun idi. Her ne ise, donanması ortadan kalkmıştı, ve az sonra da İzmir tekrar Bizanslıların eline geçti.

Çaka zamanından ileride idi. Yurtdaşları onun misalini takibetsinler, ve askerî işlere sarfettikleri dikkati deniz işlerine de verselerdi, Bizans hiç bir veçhile bu kadar uzun yaşamıyacaktı. Hakikatte ise Bizans donanması İmparator Aleksios'a bütün Anadolu kıyılarını istirdat etmek, ve oğlu ile torununa Hatay ve Suriyede seferler yapmak imkânını verdi. Zira merkezî Anadolunun ana yolları Türklerin elinde olmasına rağmen deniz kuvvetleri Bizanslılara kayıplarını telâfi eden fazladan bir irtibat vasıtası temin etti. Fakat bir defa daha düşüncesiz imparatorlar donanmanın inhitatına göz yumdular. On ikinci asrın sonunda bu kuvvet artık İtalyan Cumhuriyetlerinin donanmalariyle boy ölçüşecek vaziyette değildi. Bunlar 1203 te Boğazları zorlamağa 1204 te İstanbul'u denizden zaptetmeye muktedir oldular. Bizans halef devletlerinden İznikteki, bilhassa donanmalarını tekrar inşa etmeyi ihmal etmeyen hükümdarlarının kabiliyeti sayesinde en muvaffakıyetlisi çıktı. Bunlar donanmalarının yardımı ile eski Bizans dünyasının büyük bir kısmını ve en nihayet İstanbulu zaptetmek imkânını buldular. Mamafih nihai çarpışma için Cenova donanmasının yardımına lüzum hâ-

sıl oldu. Bu yardımın karşılığı dahi, mûtat olduğu üzere, taze kapitülâsyonlarla ödenmişti. Paleologos hanedanının imparatorları, imparatorluğu için başka az iyilik yapmış olmalarına rağmen, bu donanmayı muhafaza ettiler; ve bu kuvvetin varlığı sallanmkata olan imparatorluğun son çöküşünü bu kadar uzun tehir edebilmesinin en esaslı sebebini teşkil etti. Gerçekten bu son iki asır içinde donanma ordudan daha önemli idi, ve büyük amiral rütbece başkumandandan üstündü. Bu belki de tabiî idi; çünkü Bizans Anadoludaki insan kuvveti kaynaklarını hemen tamamiyle kaybetmişti; ve ordusu hemen kâmilen ücretli yabancılardan ibaret olduğu halde denizcileri kendi halkındandı. Donanması sayesinde Bizansın elinde son olarak birkaç Ege adası ve Peloponez ile Selânik ve Karadenizdeki Ereğli gibi birkaç müceerret liman kalmıştı. Fakat onun gemileri Türkleri Avrupaya geçmekten menedemiyordu.

Osmanlı İmparatorluğu muazzam askerî kudretiyle müemmen vaziyette uzun zaman denizi ihmal etti, ve bu ihmal Bizansın hayatını uzattı. Zira etrafındaki sulara tam hâkim olmadan İstanbulun nihai fethi çetin ve pahalı bir iş olacaktı. Fatih Mehmet, mûtat keskin görüşü ile, bunun doğruluğunu sezdi, ve fetih hazırlığına büyük bir donanma inşası ile başladı; ve şehrin muhasarasında dönüm noktası bu donanmanın muhteşem bir mühendislik başarısı ile karadan Halice nakledildiği zamandı. Bu andan itibaren Bizans hükmünü giymişti.

Ortaçağ boyunca Anadolu sularında dolaşmış olan donanmaların kısa hikâyesi, ümit ederim ki, bazı vasilelerde deniz kuvvetinin katî neticeyi tâyin ettiğini göstermiştir. Anadolunun büyük istilâcılarından İranlılar imparatorun deniz muvasalasından istifade etmesiyle mağlup edilmişler, Araplar İstanbulun surları önünde esas itibariyle denizde geçen bir mücadele neticesinde yenilmiştir. Ve hattâ Türkler bile denize hâkim olmamaları yüzünden uzun müddet durdurulmuşlardı. Anadolunun coğrafî bünyesi öyledir ki memleketi kat'eden tabiî yollar zaruri olarak azdır, ve deniz eyaletlerine gitmek, ve bunları birbirine bağlamak, en iyi tarzda denizden mümkün olabilir. Bu deniz yollarının himayesi icabeder. Fazla olarak bunlardan istifade, memleketin bir başından öbür başına insan ve malzeme taşımak istiyen her hangi birine munzam bir hareket serbestisi

verir. Bundan başka, Ege sahil hattı denizden hücuma müsaittir. Düşman gemileri, (dokuzuncu asırdaki Girit korsanlarınınki gibi,) buna büyük zarar verebilirler. Ve Ege denizindeki bir düşman, (Çakanın gösterdiği gibi,) boğazlar için ciddî bir tehlike teşkil edebilir; ve en nihayet boğazlar kendileri ve İstanbul deniz müdafaasına muhtaçtır. Bugünkü muharebe tarzı birçok değişiklikler getirdi, fakat bu hakikatler hâlâ bakidir. Deniz işleri Anadoluda belki daima askerî işlerden önce gelecektir. Fakat deniz ihmal edilmemelidir, ve yurttaşları arasında bunun stratejik önemini ilk defa anlayan, ve Türkiyenin, denizlere açılmış her hangi biri kadar mükemmel denizciler meydana getirebileceğini ilk defa gösteren Çakanın hâtırasını buğün de tebcil etmeliyiz.

A. Seksiyonu

Açılma saati: 15

BAŞKAN: Ord. Prof. Şevket Aziz Kansu
SEKRETERLER: Doçent Dr. Ekrem Akurgal,
Dr. Nimet Dincer

Dr. HÂMİT ZÜBEYR KOŞAY (Maarif Bakanlığı Eski eserler ve Müzeler Um. Md. ve T. T. K. Üyesi) **Karaz Sondajı:**

Doğu Anadolu yaylası Kafkasya, İran, Mezopotamya ve Anadolunun bir kilit; muhtelif kültürlerin tesadüm noktası; göçlerin uğrak ve ricat eden kitlelerin bir sığıntı yeri olmuştur. Bu bakımdan orada yapılacak kazılar muhtelif çağlarda Anadoluya akmış göç kollarının istikametlerini, kavimlerin menşeini ve nihayet kültür cereyanlarını aydınlatabilir.

Bugüne kadar doğu Anadoluda yapılmış kazılar Anadolunun öntarih arkeolojisinde geniş yer tutacak kadar çok değildir. Lehmann Haupt'ın, Orbelli'nin, Marr'ın, Belck'ın Erzurum-Kars-Van bölgelerindeki araştırmaları ve kazıları bir başlangıç mahiyetindedir. Son yıllarda Reilly'nin Van Gölü kıyısındaki Tilkitepe (Şamramaltı) de; sonra da Mr. K. Lake idaresindeki Amerikan kazı heyetinin Van Kalesinde, Kalacikte (Van'ın hemen şimal batısında) Tilkitepe'de yaptıkları kazılar Anadolunun Öntarih ve tarih çağı medeniyetlerine yeni ışıklar serpmeleri itibariyle çok faydalı olmuştur. Kalecik ve Van Kalesi kazılariyle Urartu'ların bilhassa mimarlıkları, çömlekçilikleri üzerine biraz daha geniş fikir edinebilmiş; Tilkitepe'deki kazılarla da, çanak-çömlek etüdüne dayanarak, Doğu Anadolunun, nasıl, bir yandan İç Anadoluya, öte yandan da Şimalî Suriye ve İrak'a bağlanabildiğini öğrenmiş oluyoruz. Bu küçük höyüğün (7. 50. m. yüksek) üst katlarının verdiği çanak-çömleği Alişar, Ahlatlıbel ve onlar gibi İç Anadolu yerleşme yerlerinin Bakır Çağı çanak-çömleği ile; alt katlarda ele geçen Kalkolitik çağ kabla-

rını da, gene, adı geçen İç Anadolu istasyonlarının buluntulariyle karşılaştırabiliyor ve bir tutuyoruz. Fakat bu alt katlarda, Kalkolitik Çağ kaplariyle birlikte görülen boyalı kaplar ve parçalarının benzerlerini ancak Şimalî Suriye'de Tell-Halaf'da bulabilmekteyiz ki bu keyfiyet de Anadolu Kalkolitik çağının tarihini tesbit bakımından pek önemlidir. [1]

Doğu Anadoluda yapılacak kazıların ortaya koyacakları kültür belgeleri Etile'rin ve Phryg'lerin Anadoluya batıdan girdikleri yolunda olan tezleri büsbütün altüst edebilirler.

Bu düşüncelerledir ki Türk Tarih Kurumu beni Erzurum'un 15 kilometre şimal batısında bulunan Karaz Höyüğünde, 1942 yazında bir sondaj yapmağa memur etti. Bu sondajı Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi İlmî yardımcılarından Kemal Turfan'la birlikte yaptık.

Karaz Höyüğünün üstü tarlaya toprak taşıma yüzünden Bakır Çağı katına kadar tamamen tahribedilmiştir. Kademeli bir şekilde yaptığımız sondajda (resim. 1) Bakır devri kültür katının Alişar, Alacahöyük Bakır Çağı katlarından daha fazla bir kalınlık arz ettiği görülmüştür. Anadolunun Etiler'den önceki medeniyet tarihinde Bakır Çağının önemli bir yeri olduğu bir kere daha tebarüz etmektedir.

Birbirinden iki yangın tabakasiyle ayrılmış üç kültür katı tesbit edilebilmiştir. Ancak araştırmaların bir sondaj; alanın da pek dar olması yüzünden etraflı mimarlık etüdü yapılamazdı. (Bakınız: Kroki)

Çanak-çömlek başlıca iki büyük grup meydana getirmektedir.

1 — Bu grupa giren çanak-çömlek bütün nüanslariyle Alacahöyük, Alişar ve Ahlatlıbel Bakır Çağı çanak-çömleğinin tıpkısıdır. Siyah boya astarlı ve perdahlıdırlar.

Dışarı taşkın dudaklı bir kâse (re. 2, K. 112), dirsekli ve geniş karınlı, geniş, yayvan dudaklı bir çömlek (re. 3 K. 111), geniş ağızlı, yayvan dudaklı, geniş karınlı, minik dipli bir tas

[1] Kirsop ve Silva Lake idâresindeki Harward Üniversitesi hey'etinin Van kâzıları raporu henüz elimize geçmedi. Höyüğün bu kronolojik stratigrafisi, 1939 yılında Tilkitepe kazısına asistan sıfatiyle iştirâk eden Dr. Cahit Kınay'a göredir.

(re. 4, K. 74), iki kulplu, boyunlu, geniş karınlı, düz dipli bir çömlek (re. 5, K. 56) ve bir de geniş ağızlı, bedene yapışık iki küçük kulplu küpçük (re. 6, K, 49) elde bulunan başlıca kap biçimleridir.

Bu kapların bazıları hendesî ve kertikli (incisé) süsler taşırlar (re. 7, K. 98).

2 — Şimdiye kadar Anadolu'daki kazılarda benzerlerine hiç raslanmamış olan ve mahallî bir kültüre tanıklık eden çanak-çömlek. Bunların hemen hepsi elle yapılmıştır. Siyah ve nadiren de kırmızı boya astarlı ve perdahlıdırlar. Şimdilik, bilhassa süslerini göz önünde tutarak, "Karaz Kültürü Mahsulü„ adını vereceğimiz bu grup çanak-çömlek aşağıdaki çeşitlerini gösterir:

a — Süsler hafif kabartmadır. Kabartma şeritlerin arası bazan enlemesine çizgilerle (re. 8, K. 22), içleri gene kabartma çizgilerle taranmış dört köşelilerle doldurulmuştur (re. 8, K. 21, 24). Bazan kabartma şeritler birleşir, geniş, kırık şerit chevron'ları meydana getirirler (re. 10, K. 25). Parelel çizgilerin alt ve üst yanları boyunca içleri kabartma çizgilerle taranmış ve uc uca ekli dört köşeliler uzanırlar (re. 19, K. 26) Yahut köşeli, paralel çizgiler kapalı münhanilerle birleşir (re. 12, K. 81).

b — Süsler gene köşeli çizgiler ve kapalı münhaniler halindedir; fakat çizgiler bir çeşit oluk gibidirler (re. 11, K. 51, 67).

c — Kapalı meanderler enli kabartma şeritlerle meydana getirilmişlerdir (re. 14, K. 71, 58). Bu çeşit enli şeritlerle bir yılanın tasvir edilmek istendiği de olmuştur (re. 15, K. 60). Bu grupa giren kaplara bu süsleriyle Bandkeramik adı verilebilir. Benzerlerini Tuna havzasında ve dağınık örneklerini Hatay'da görmek mümkündür.

ç — Grupun en üzerinde durulmağa değer süsleri şüphesiz helezon motifli olanlarıdır. Bu helezon süsleri birbirine paralel veya birbirini kesen çizgilerle birlikte görülür (re. 16, K, 58); yahut karşılıklı çift helezon teşkil ederler (re. 17, K. 59).

Kap kulpları basit memecik (re. 18, K. 43, 44) yahut askı delikleriyle ifade edilmiştir. (re. 18, K. 43). Sonradan yapıştırma olanları vardır (re. 19. K. 42, 90).

Bu karakterdeki kaplara Bakır Çağının muhtelif derinliklerinde ve birlikte raslanmıştır.

Kültür katının küçük eşya buluntuları obsidiyen ve sileks bıçaklardan (re. 20), sileks bir ok ucundan, ağırşaklardan, kemik uçlardan ibarettir.

Yukarki tebliğ hakkında yapılan münakaşa :

Dr. Tahsin Özgüç: Sayın Dr. Koşay tarafından idare edilen Karazhöyük kazısını son mevsim arkeoloji işlerinin en önemlisi olarak kabul ediyorum. *Bazı* coğrafî bölgelerin araştırılmasına bilhassa dikkat edildiği şu anda, Şarkî Anadolu'da, yani Erzurum'da yapılan bir kazının Anadolu'nun kültür tarihi bakımından önemi büyüktür. Yalnız burada bulunan çanak çömleğin Orta Anadolu'da Bakır Çağı çanak çömleği adı verilen buluntulara benzediğini daha etraflı olarak izah etmek lâzımdı. Ayrıca bu çanak çömleğin bilhassa Kafkas kültürleriyle olan münasebetine işaret edilmesini isterdim. Bundan başka Karazhöyük'ünde Bakır Çağı adı verilen kültürden evvel ve sonra gelen diğer kültürlerin varlığına veyahut yokluğuna da işaret edilmesi lâzımdı. Bu kültürün evvelâ o höyükteki mevkiini tayin etmek, sonra yakın muhitini gözönünde tutmak, ondan sonra da uzak muhite doğru açılmak ve ip uçları bulmak lâzımdır.

Karazhöyük'ündeki bakırçağı kültürünün (Bandkeramik) e müşabih "şeritler halinde„ süslere sahip oluşu, bu iskân yerinin en mühim bir hususiyetidir. Yalnız bu güne kadar yapılan orta, garbî ve şimalı Anadolu kazılarında (Band keramik) e benzeyen hiç bir örnek ele geçmediğine ve Kafkas'ların maruf Maykop-Kuban, Nalçik, Novosvobodniya Terek kültürlerinde de bu tip çanak çömleğin bulunup bulunmadığına muhterem üstadın hiç temas etmediğine, yani diğer taraftan Kafkas kültürlerini ele almadığına göre bu Band keramiği meselesi karşımıza büyük bir problem halinde dikilmektedir.

Bizce evvelâ Avrupa'nın tipik (Band keramik) i kültürlerinin yayılışını tesbit etmek ve Karaz höyüğündeki bakırçağı kültüriyle olan kronolojik münasebeti hakikate yakın bir ihtimalle tayin etmek, ondan sonra da bu çanak çömlek nevi-

nin menşei meselesini ele almak lâzımdır. Bu noktaların aydınlatılmasını bilhassa rica ediyorum. Avrupa'nın (Bandkeramik) i buraya ne zaman, ne şekilde ve hangi yolla gelmiştir?

Höyük veyahut devamlı iskânlar kuruluşlarını içinde bulundukları tabiî muhite medyundurlar. Bu bakımdan Karaz höyüğünün büyük Şark-Garp yoluna olan yakınlık ve uzaklığını, ayrıca bu höyük civarında diğer devamlı ve düz iskânların bulunup bulunmadığını da merak ediyorum.

Karaz höyüğünde bakırçağı kültürünün kalınlığı ne kadardır? Mimarî kalıntılar ve mezarlar ele geçmiş midir? Yangın izleri ve yahut buna benzer diğer felaket izleri görülüyor mu? Bunları, Bakır Çağında bütün Anadolu'ya yayıldığı görülen büyük felâketin Erzurum mıntakasına da aynı şekilde tesir edip etmediğini öğrenmek için soruyorum.

Vaktin azlığını kabul ediyorum; fakat bunların da muhakkak izah edilmesi lâzımdır. Burada bulunan çanak çömleğin çoğu, şekil ve teknik bakımından Orta ve Şimal Anadolu çanak çömleğine benzemektedir. Fakat (Bandk eramik) inde görülen süslerin varlığı ayrıca kapların çok kalın cidarlı oluşu, bu höyük çanak çömleğini karakterlendiren iki büyük yeniliktir.

Maden eşyalar anlatılırken bir ok ucu gösterildi. Bu ok ucunun bakırçağına ait olduğuna inanamıyorum. Çünkü bu şekilde mütekâmil ok uçları Anadolu ve Kafkas'larda henüz yoktur. Bu âletin muahhar ve hattâ intrusion olduğuna inanıyorum.

Dr. Hâmit Koşay-Karaz höyükte ben yalnız bir sondaj yaptım. Bir çok meselelere henüz cevap vermek mümkün değildir. Karaz sondaj krokisi aşağıdaki sergide asılıdır.

Dr. HÂMİT KOŞAY, (Mf. Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Müdürü, T. T. K. Üyesi). **Alaca-Höyük Hafriyatı'nın Son Safhası:**

Alaca-Höyük 1835 senesindenberi İsfenksli kapısı ile ilim âlemine malûm olduğu halde hafriyatcıların hiç birisi asıl höyükte çalışmayı göze alamadı. Şehir kapısı etrafında oyalanıp

durdular. Höyük tamamen meskûn olduğu için evlerin kaldırılması ve çalışılacak alanın açılması gerekli idi.

1935 de Höyük kültür katlarını tesbit için derin hafriyata karar verildiği zaman köy alanında 20 X12 m. ebadında bir boşluğu güç bulabildik. 1936 da rahmetli Refik Saydam Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Bakanı sıfatiyle höyüğü ziyaretinde köylüye tazminat vermek suretiyle evlerin kaldırılmasını kolaylaştırdı. Yeni köyün yerini bizzat tesbit etti. Çalışma imkânını bulan hafriyat heyeti kadar köylü çok müsâit şartlar altında yeni bir mahalle kurabildiği için Cumhuriyet hükûmettine minnettardır.

***

Eski hafriyatlarda daha ziyade heykel, güzel eserler ve yazılı belgeler aranırdı. Zamanla hafriyat tekniği çok gelişti. Şimdi hafriyatı yapanlardan eski kavimlerin maddî ve manevî kültürü ile ilgili bütün belgelerin kurtarılması ve bunların izahı istenilmektedir. Artık hafriyatların tek bir insan tarafından yapılması imkânsız bir hale gelmiştir. Bir hafriyatta eski zamanlara âit kavrulmuş bir buğday tanesinden, agaç çürüğüne, hayvan kemiğine varıncıya kadar her şeye dikkat etmek gereklidir. Alaca-Höyük buluntularının izâhı hususunda Maden Tetkik ve Arama Enstitüsünden, Yüksek Ziraat Enstitüsünden, Yeşilköy tohum islah Enstitüsünden yardım gördük. Şimdiye kadar yaptıkları ve bundan sonra yapacakları hizmerler için burada teşekkürü bir borç bilirim.

***

Hafriyatlarda kendi muhitinden ayrılan eserler değerlerinden pek çok şey kaybederler. Onun için zaruret olmadıkça bulunan eser kaldırılmamalı, yerinde teşhir edilmelidir. Hususî bir sanâyi hâlinde gelişmekte olan "turizm„ hafriyattan sonra çalışılan alanın açık bir müze hâlinde bırakılmasını ve hatta korunmasını ister. Türk Tarih Kurumu çalışanların istirahati için yalnız hafriyat evi yaptırmakla kalmadı aynı zamanda merkeze naklolunamıyan mükerrer eserlerin, bilhassa etüdlük parçaların kurtarılması için mahallî birmüze kurdu. Bu fedakârlığın herkes tarafından takdirle karşılanacağına şüphe yoktur.

***

Alaca-Höyük ilim hesabına ne kazandırdı ?

Daha pek yakın zamanlara kabar Anadolu'da Paleolitik istasyonların bulunup bulunmadığı münakaşa ediliyordu. Tarih Kurumu ile işbirliği yapan Fakültemiz genç elemanlariyle pek çok istasyon tesbit etti. Hattâ Profesör Pittard, Profesör Şevket Aziz Kansu ile birlikte Adıyaman'a yaptığımız tetkik gezisinde tıpkı İspanya veya Afrika'da olduğu gibi resimli mağara dahi bulduk. Cenup doğu Anadolu'daki Tell Halaf ve Sakcagözünün alt tabakalarından başka neolitik çağa âit ancak münferit buluntular biliniyordu. Profesör Garstang Mersin yanındaki Yümüktepe'de bir neolitik kasaba açtı.

Daha yakın zamanlara kadar efkârı umumiye'de Anadolu'nun autochton kavminin Etiler olduğu hakkında bir kanaat yer tutmuştu. Bu kelimeyi çok şumullü kullanıyarduk. Halbuki bugün Eti'lerin de orta Anadolu'ya milattan önce 1200-2100 arasında devlet kurdukları ve Eti'lerden önce Bakır Devri kültürünün gerek bu devri hazırlama ve gerek beşer kültürüne hizmeti bakımından büyük önemi olduğu anlaşıldı. Artık Anadolu'da oldukça yeknesak bir kültür manzarası arzeden Bakır Devri kültürünün yayılış sahasını Van, Erzurum, Samsun, Balıkesir yanında Yortan'a ve Troya'ya kadar takip edebiliyoruz. Bakır devrinden önce gelen ve şüphesiz ona bir çok miraslar bırakan Anadolu Kaltolitik kültürünün ise Tuna havzasına kadar uzandığını görüyoruz.

Anadolu'da Troya ve Alişar'da yapılan hafriyatlar Anadolu'nun zamanımızdan Taş Devrine kadar olan kültür maktaı hakkında açık fikir vermişti. Alaca - Hoyük'teki tabaka hafriyatı ve mimarî hafriyat hem bunları teyit etti, hem tamamlayıcı yeni bilgiler kattı. Alaca - Höyük hafriyatı komşusu olan Böğazköy'ün Eti medeniyeti belgelerini mukayese için bol ve tamamlayıcı malzeme verdiği gibi Bakır Devrinin muasırı olan Sumer ve Mısır medeniyetleri derecesinde yüksek bir medeniyet olduğunu meydana koydu.

Bu medeniyetin Sumer, Luristan, Kafkasya ve cenubî Rusya'dakî Preskitik medeniyetlerle münasebeti, Ordos mıntakasına kadar iç Asya ile irtibatı anlaşıldı. Mezarlarda bulunan kült eşyası o devirde yaşayan insanların itikad ve âdetlerine dâir bir fikir edinmemizi mümkün kıldı.

Bu sözlerimizi teyit için Alaca - Höyük neticelerinin ecnebî ilim alemindeki akislerini tanık olarak gösterebiliriz. Viyana'lı Profesör Franz Hançar. Wiener Beiträge zur Kunst und Kulturgeschichte Asiens Band XII. 1938 de sayfa 3 - 36 da şunları söyler :

" İmmer breiter und in zunehmender Klarheit eröffnet uns der nahe Orient die älteste Glanzzeit seiner Vergangenheit, den viel bewunderten Schatzfunden von Troja, den unübertroffenen Prachtgräbern von Ur, den Prunkbestattungen von Kuban und den aufschlussreichen Grab - und Siedlungsfunden von Tepe Hissar fügt nun die türkische Urgeschichtseforschung ganz überraschend die interessanten und vielfach einzigartigen Funde von Alaca Höyük als stolzes Arbeitsergebnis, als neuaussagefähige Zeugen über die kupferzeitlische Entwicklung Vorderasiens hinzu. „

= Önasya kendisinin geçmişteki en eski parlak devrini gittikçe genişliyen ve büyüyen açıklıkla meydana koymaktadır. Türk Ön Tarih araştırması şimdi Troya'nın harikulâde değerli malzemelerine, Ur'un şaşaslı ve emsalsiz mezarlarına, Kuban'ın süslü medfenlerine ve Tepe Hisarın çok zengin mezar ve yerleşme buluntularına Alaca Höyük'ün birçok bakımdan emsalsiz ve şayanı dikkat buluntularını Önasya Bakır Çağı gelişmesinin sarih ve iftihara şayan belgeleri hâlinde katmaktadır.

Dr. Kurt Bittel. " Jahrbuch des Deutschen Archäologischen İnstituts, Archaeologischer Anzeiger (1939) sah. 116 FF. Band 54. „ de

Alaca buluntuları ile meşgul olmakta ve şu hükmü vermektedir:

"Die Funde erscheinen, wie schon mehrfach angedeutet worden ist, wenn wir uns nun schon einmal von äusserlichen Eindrücken leiten lassen wollen, von Anatolien aus gesehen als etwas Fremdes. Ihre Wurzeln mögen daher in der Tat im Osten liegen und in der Zukunft wirklich unverkennbar fassbar werden. Darin scheint mir neben ihren hohen Eigenwert in sich ihre hauptsächlichste Bedeutung zu liegen„.

= Evvelce de birçok defa işâret edildiği gibi bu buluntuların bizde bıraktıkları zâhiri intiba onların Anadolu'ya yabancı

olduğunu gösterir. Herhalde bu kültürün kökü doğudadır. Ve yakın bir istikbalde bu öğrenilecektir. Bu eserlerin asıl önemi özel bir değer taşımalarından ileri gelmektedir. „

Şikago Üniversitesi Profesörlerinden H. Albert Olmestedt ise 1936 da 3 İlk teşrin sayılı Ulus'a beyanatında "Alaca Höyük kazısı eski çağlar tarihinin bir kısmını yeniden yazdıracaktır„ diyor.

Prof. Helmuth Th. Bossert'de Altanatolien, 1942 adlı eserinin 35 inci sayfasında: "İnnerhalb der Anatolischen Kunst des 3. Jahrtausends ragt die Kunts von Alaca Höyük dermassen hervor, dass alles bis jetzt bekannten, einschlieszlich Troja, dahinter zurückstehen muss. „

= Anadolu'nun üçüncü bin yıl sanatı içerisinde Alaca Höyük sanatı Troya'da dahil olduğu halde tanıdığımız sanat merkezlerini gölgede bırakmaktadır„ demektedir.

Dr. Stefan Przeworski ise "Die Metallindüstrie Anatoliens„ 1936 adlı eserinde Sayfa 16 şunları der:

"Schichtengrabung von Alaca Höyük von einschneidender Bedeutung für die Archäologie Anatoliens des 3. und 2. Ith. erweisen. Zahlreiche Metallfundde gewahren uns neue Einblicke in das damalige Metallhandwerk.

= Alaca Höyük tabaka hafriyatı Anadolu'nun üçücü ve ikinci bin yılları arkeolojisi için kat'i önemi hâizdir. Buradaki zengin maden bulunuları bize o çağ madenciliğinin üzerine yeni ufuklar açmaktadır„.

Şimdi Alaca Höyük hafriyatının seyrini ve son safhasını kısaca tasvire çalışacağım; meydana çıkan bazı problemlere işaret edeceğim:

Höyük veya *Öyük* eski Türkçede yığmak manasına gelen üymek fiilinden yapılmış bir isim, nomen verbaledir. Bazan bu kelimenin başına ayrı uzvî "anorganik„ h gelir. Tıpkı edik ve hedik misâlinde olduğu gibi. Höyükte Frig, Eti, Bakır ve kalkolitik tabakalarına şâmil olmak üzere dört kültür çağı ve 14 yapı katı tesbit edildi. Kazdığımız alanda Neolitik bulamadık. Höyüğün başka bir noktasında bu tabakanın da çıkması muhtemeldir.

I. Çağ: Frig Çağı - Milâttan önce 1200 den sonra Frigl'er Eti devletini sukut ettirdikten sonra Höyükte yerleşmişler, eti yapılarından faydalanmışlar, fakat Gordion ve Pazarlı'da olduğu gibi -kazının bugüne kadar elde edilen neticelerine göre- önemli bir şehir kuramamışlardır. Frig'lerin höyükteki izleri Eti taşları üzerine hâkedilmiş yazı, hendesî tezyinatlı veya basit gri seramik ve zayıf mimarî izlerle tesbit edilmiştir.

II. Çağ: Eti Çağı - Üç esaslı yapı katına ayrılmaktadır. Toprak üstünden itibâren ikinci ve üçüncü yapı katlarında üst üste iki büyük Eti mâbedi temellerine rastlanılmıştır. İkinci yapı katında tamamen açılmış olan büyük Eti mâbedi, çifte kapısı ve orta avlu etrafında sıralanan büyük salonları, revakları, heykel kaideleriyle malûm Eti mâbedlerinin en büyüklerinden biridir.

Üçüncü yapı katındaki mâbed de daha ufak taşlardan yapılmış olmakla beraber aynı mimarî uslubda geniş bir plân arzetmektedir. Bu mâbedin depolarında eti hiyeroglif damga işaretli küpler de yerinde bulundu. Başka bir yerde hiyeroglif yazılı yüzük, şeklinde büyük sanat değeri olan altun mühür bulundu (Al. e. 198). Buhurdan vazifesini gören kol Boğazköy ve Hatay'da bulunmuştur. (Al. H. 153).

4 üncü yapı katındaki Eti yapıları daha ufak taşlardan yapılmıştır.

Mâbedin batısında sokakları, kilerleri, fırınları ile dört köşeli hususî yapılar, bu yapılarda pek çok maddî kültür eşyası tesbit edildi.

İkinci Eti yapı katında yeni mâbedin temelleri altında cidarları taşla örtülü bir depoda Eti kaplariyle birlikte kilolarca yarı işlenmiş demir ve başka bir yerde bu demirin izabe edildiği fırın bulundu. Bu suretle Eti yazılı belgelerinde adı geçen demir yalnız Kizvatna'da, değil Alaca höyükde de bol miktarda istihsal edilmiştir. Madencilik ve teknoloji tarihi bakımından bunun büyük önemi vardır.

Hususî binalarda bulunan dört köşeli banyo küpleri Etilerin çok yıkandıklarına delâtet etmektedir. Yıkanmanın Eti dininde de büyük önemi vardır.

Zikri geçen üç Eti yapı katının tarihteki Yeni Eti imparatorluğu, Karanlık devir ve Eski Eti devleti çağları ile karşılaşması muhtemeldir. Bu henüz tetkik ve münakaşa konusudur.

Yeni Eti çağında bütün Höyük Boğazköy'de olduğu gibi sun'i olarak yapılmış toprak set üstüne bindirilmiş taş temelli kerpiç bir surla ihata edilmiştir. Bunun mâbede bakan setleri büyük sel taşları ile mozayikvarî döşenmiştir. Arkeoloji edebiyatında üzerinde çok durulmuş olan İsfenksli kapı bu surun cenup kapısını teşkil etmektedir.

İkinci Eti yapı Katında bulunan büyük şehir kanalizasyonu ve buna akıtılan diğer tâli kanallar, kapama taşlar veya ufak sel taşları ile yapılan kaldırımlar Eti'lerin şehircilikte haylı ileri seviyede olduklarını göstermektedir.

Muhtelif Eti katlarında bulunan seramik ve diğer eserler aynı uslûbda olmakla beraber eski çağlarda daha itinâlı yapılmışlardır. Bu çağda Eti çağının şimdiye kadar malûm olmayan yeni bazı kap çeşitleri de bulunmuştur. Yeni Eti çağına âit Al. g. 98) hayvan pençesi şeklinde ayaklı bir küp ve Eti çağına âit karnı baştan başa düğme gibi çıkıntılarla süslü küp (Al. g. 253), mâden eserler arasında Orta Eti katında bulunan kargı ucu (Al. H. 191) zikre değer. Kendisinden kaplamalı kesik bir kemik safiha üzerinde ise yarı işlenmiş bir halde ceylan veya herhangi diğer bir hayvan resmi bulunmaktadır.

İnsan yüzü şeklini ihtiva eden bir kap parçası (Al H. 83) Troya'yı hatırlatmaktadır. Bu cins nefis bir kap arkadaşımız Remzi Oğuz Arık tarafından Bolu'da da bulunmuştur. Samsun hafriyatı Eti kültürünün Karadenize kadar uzandığı meydana koymuştur.

III. Çağ: Bakır çağı. Bu kültür çağında dört yapı katı bulundu. Üstten itibâren beşinci yapı katı şumullü bir yangının kurbanı olmuştur.

6 ıncı ve 7 inci ve, 8 inci katlarda ise Höyük adına arkeoloji edebiyatında büyük önem kazandıran hükümdar âilesine âit 13 mezar ve bunların içinde bu çağda yaşayan insanların inanışlarını aksettiren kült eşyası (Güneş kursları, Boğa ve geyik heykelleri, idoller) ile silâhlar ve kıymetli kaplar ve ziynet eşyası bulunmuştur.

Mezarlarda iskeletlerin başı batıya, ayağı doğuya gelmek suretiyle dizleri bükük durumda yerleştirilmiştir. Dört köşe çukura ölü ahrette gerekli eşyası ile yerleştirildikten sonra üstü ağaç kalaslarla kapatılmış ve bunu büyük ölçüde ölü aşı takip etmiştir. Kurban edilen ve sayısı altıyı bulan sığır hayvanlarının, münferit koyun ve domuzun yalnız başları ve ayak kemikleri tanık olarak arma şeklinde yerleştirilmiş, kalan kısımları şüpheşiz yenmiştir. Bu tarz tedfin tamamen aynı olmamakla beraber Kafkasya'nın Kuban bölgesinde Maykob'da da bulunmuştur.

Hükümdar mezarları ile fakir halkın tedfin tarzı arasında fark mevcuttur. Bir çok fakir mezarlarında insanlar, yanında tek tük çanakla, küp içerisinde gömülmüştür. Bu iki tarz tedfine Ahlatlıbelde de rast gelmiştik.

Hâkim sınıfla yerli, "autochton„ fakir halk arasında antropoloji ve somatoloji bakımından bir fark olup olmadığı hakkında antropolojinin bizi tenvir edeceğini umarız. Bunun için başta kâfi malzemeye sâhip olmak gereklidir.

Bulunan eserlerden çift helezonlu süs tanelerini Troya hatta Miken'de bulunan süs taneleriyle mukayese mümkündür. Ancak, yalnız bunlara istinâden bir tez kurulamaz.

Bakır Devrinde bulunan kabzası hilâl biçiminde aşağı kıvrık altun saplı bir kama (Al. K. 14) Ur'da da bulunmuştur.

T. mezarında bulunan kabzası çengel biçimli bir kama Kıbrıs'ın eski katlarında malûmdur. İskitik hayvan istili mahsullerinin Alaca ile bir münâsebeti olsa gerektir.

Şimalî Çinde, Ordos'da bulunan ve bir alem olarak kullanılan geyiklerin daha muahhar bir devre ait olmakla beraber Alaca geyiklerine en çok benzediğini kayıtla iktifa edeceğiz.

Mukayeseli din ve sanat tarihine göre alemlerde görülen tam veya nısıfdaire kurs semanın işâreti, boynuzlar ayın ve dolâyısiyle yaratıcı Ana Tanrının attribut'südür. Kursun ortasındaki dinî ve sıhrî bir varlık olan geyik ise güneşin timsâlidir. Bu geyik yerine bazan boğa kâim olmaktadır.

F. Hançar

"Der kult der Grossen Mutter im kupferzeitlihen Kleinasien, zur Deutung der kultstandarten des Alaca Hüyüks (A. O.

F. Band XIII. Heft 6 289 ff.)'da Önasya'nın Büyük Ana Tanrı kültü ile Bakır, Eti ve Klâsik devirlerde bunun izini takibe çalışmaktadır. Bunun bir esasa dayandığı şüphesiz olmakla beraber kanaatimizce bu dinî kavrayışın nüvesini iç Asya'da ve hatta Eurasia'da aramak gereklidir. Sumer'lerin de hariçten gelmiş bir kavim oldukları unutulmamalıdır. İç Asya'da kâfi derecede araştırmalar yapılmadığı için mukayese eksiktir.

Alaca Höyük'ün en dikkate şayan sürpirizlerinden biri, işlenmiş, en eski demirin milâttan önce üçüncü bine âit belgelerini vermiş olmasıdır. Bu devirde bakır aletler çoklukta olmakla beraber demir dahi kullanılmış ve o zaman da belki altundan dahi kıymetli olmuştur. Bakır Devri mezarlarında az miktarda süs eşyası ve silâh olarak bulunması bunların devri ve eskiliği hakkında şüphe bırakmamakta, Girit, Mısır ve Tel Asmar buluntuları da bunu teyit etmektedir.

Bakır Devrinde taş temeller üzerine çiğ kerpiç kullanılmıştır. Ele geçen örneklere göre bunlar 30×13×13 ebadında blok hâlindedirler. (Kalkolitik Devir kerpiçi 30×22× 11veya 35×35×7.5 ebadındadır.)

1943 de Höyükte yangın katında bir at iskeleti yanında bulunan kırmızı boya astar üzerine çift kulplu kahverengi çizgilerle süslü kap (Al. H. 115) intikal devrinin en önemli ve nâdir eseridir.

IV. Çağ = Kalkolitik: Höyük'te 1936 da yapılan derin sondajda 14 metre derinlikte ana toprağa varılmış ve Kalkolitik Çağa ait beş yapı katı tesbit edilmişti. 1943 de Kalkolitik üst katları kısmen kazıldı. Cidarları sıvasını hala muhafaza eden bir oda ve bu oda içinde bir insan iskeleti ile ocak bulundu.

Bu eski devirlerde ölülerin dirilere bu derece yakın oluşu aileye bağlılık ve öbür dünyadaki hayata inanışla izah edilebilir.

1943 mevsiminde bir meydanı kaplayan Eti Kaldırımının altında yapılan sondajda ilk defa olarak Samsun'la münasebet gösteren şerit kulp üstünde düğme şeklinde çıkıntı gösteren siyah boya astarlı Kalkolitik Çanakları bulundu. (Al. G. 286, 287, 285.)

Kaba çanak parça üzerinde pul örnek (Al. G. 283) de aynı veçhile Samsun'da da bulundu. Bunun da kalkolitik olduğunu sanıyoruz.

AHMET CEVAT EMRE, (T. D. Kurumu Üyesi). **Dil dâvamızın morfolojik ispatı üzerine:**

Bilginlerin temellendirdiği gerçeklerdendir: Avrupanın Neandertal adamı gibi beşerimsileri değil, Kromagnon ve Grimaldi gibi resimden ve oymadan izler bırakmış mağara insanları bile "insanca„ denilebilecek heceli konuşmaya elverişli cihazdan mahrumdu; onlarda *dil dili* henüz gelişmemiş, ve belkim başlamamıştı, Önasyaya, Balkanlara ve bütün Avrupaya Neolitik denilen ilerlemiş cilâlı taş ve madenler medeniyetini getiren insanların Ripley tarafından *alpine* adı verilen brahikefal (brachicéphal) bir ırktan olduğu da geniş, belkim genel bir kabul görmüş gerçeklerdendir. As-don (subglacial) çağından beri suları kurumağa başlıyan ve yellerin savurduğu kumlar altında bitekliğini yitiren Ortaasya, Türklüğün olduğu kadar Neolitik medeniyetinin de beşiğidir; Pompelly heyetinin Türkistanda yaptığı Anau kurganları kazımları bu gerçeğin ilk ispatıdır. Suların kuruması olguları büyük göçlere sebepolmuş, ırklarına alpin denilen brahikefal insanlar, yani en ilk Türkler, geliştirmiş oldukları medeniyetlerini asırlarca süren bir sıra konaklamalarla, her tarafa yaymışlar, ona göre gelişmiş bir dili de beraber götürmüşlerdir. Bu dil bugüne kadar yüzlerce isimler alarak Evrasya üzerinde başka ırklardan çıkma uluslar arasında da yayılıp yaşamağa devam eden ana-dildir; Hint-Germen veya Hint-Avrupa denilen diller de, Ural-Altay denilen diller de bu ana dilden çıkmıştır. Derin ve sağlam bir gerçeğe dayanan bu inanç bizde ölümsüz Atatürk'ten kaynak almış, kültürümüzün izlem ve irdemini üstlerine alan ve değişmez ulusal başımız Büyük İsmet İnönü'nün duldasında ilerliyen iki kardeş kurumun temeli olmuştur.

Diller, uruk ve ulus ayrımına bakmaksızın, akınlar ve yerleşmelerle yayılır ve yeni yayılmalar ister istemez ses sisteminde yenilikler yaratır. Öbür yandansa, bireylerin kafalarında kolektif bilinçle yaşamakta olan dil, değiştirmeksizin.. çevresindeki erginlerin taptamam söylediği gibi öğrenip kullanmağa çalışan çocuklar tarafından, kuşaktan kuşağa, yine ister istemez birden fark edilmiyen küçük değişikliklere uğratılmaktadır. Bu etkerler (facteur) sebebiyledir ki, yüz yıllar ve bin yıllar boyunca

çevre değiştiren veya kendî çevresinde tabiî gelişimiyle yaşıyan, zaman zaman katışmalara uğrıyan bir dilden başka başka adlarla yeni yeni diyelekler, diller ve dil grupları doğmuştur. Bu yeni diller için kullanılan *doğmak* fikri dil gelişiminin niteliğini yanlış anlamağa sebebolmaktadır: gerçek *doğan*, canlılarda olduğu gibi, bir ana babadan çıkan ve kendilerine benziyen bir şey yoktur; anlattığımız değişikliklere uğraya uğraya devam eden ve başka başka çevrelerde yeni yeni sistemler altında görülebilen bir dil düşünülmelidir. Bu dilin en eski haline *anadil* denilir; bu isim olguları anlatmayı kolaylaştırır, ancak bunun bir mecaz olduğu da unutulmamalıdır. İyice anlamalıdır ki, bugün bizim konuştuğumuz dil birkaç bin ve on bin yıl önce de konuşulan Türkçenin bin bir değişikliğe uğramış şeklidir; nitekim bugünkü Fransızca, İtalyanca veya İspanyolca dahi Lâtincenin, Fransa, İtalya, İspanya denilen ülkelerde, değişe değişe gelişen şekilleridir. Şimdi, bu çağdaş dillerdeki köklerin ve morfemlerin Lâtincedeki benzeşlerini bulup göstermek kolaydır; ancak Lâtincenin nasıl bir daha eski dilden geliştiğini bulmak, başka sözlerle Lâtincenin en eski şeklini bilmek kolay değildir. Bugünkü dillerin en eski şekillerini diriltmek için karşılaştırma yoliyle irdemler yapılır; bu metotla dillerin tarihi aydınlatılır.

Biz bugün dilimizin tarihini nasıl bilmiyorsak, hangi dillerle yakın hısım olduğumuzu, hangilerinden uzak kaldığımızı bilmeden nasıl yaşayıp gidiyorsak, bundan 160 yıl kadar önce de bütün Avrupa milletleri dillerinin, kendi aralarında ve dünya dilleri arasında, ne gibi hısımlık bağlariyle ilişik olduğunu bilmiyorlar, Veda ve Avesta anıtlariyle Homeros'un destanları veya Virgilius'un şiirleri arasında bir dil hısımlığı olabileceğini akıllarına bile getiremiyorlardı. İlk olarak 1786 da Bengale'de mahkeme reisi bulunan İngiliz William Jones sanskritçenin Grekçe ve Lâtince ile, hattâ Gotça ve Keltçe ile benzeyişlerini görmüş, bütün bu dillerin bugün artık yaşamıyan bir anadilden çıkmış olabileceğini söylemişti. Bundan 50 yıl sonra Franz Bopp karşılaştırmalı gramerini, 100 yıl sonra Karl Brugmann Grundriss'ini, 150 yıl sonra da Hirt Hint-German gramerini neşredebilmişti; ara yerde Şlayher (Schleicher)in Kompendium'u da çıkmıştır. Bu temel eserlerle karşılaştırmalı ve

tarihsel denilen irdem metodu önemli bir bilim disiplini olmak yolunu tutabildi; fakat bugün de kök ve ek nazariyeleri, dillerin yapılışı ve değişiş prensipleri, karşılaştırma metotlarının ulaştırdığı sonuçlar tam bilimsel bir döleniş almış değildir. Ferdinand de Saussure'ün çavlanmış teorisi genç dilbilimde esaslı değişmeler getirdigi gibi Meillet'nin yerine geçen Benveniste'nin yeni kök teorisi bu ilmi başka bir safhaya geçirmiştir.

Yüz altmış yıl süren çalışmalar Hint-Avrupa adı verilen diller ailesine on kadar dil grupunu kabul ettirmiştir. * Fin-Ugrien denilen grupun da, çok değerli irdemler sayesinde, bu ailenin içine alınması şimdiden sağlanmış görünmektedir. Bizim de, çalışmalarımızı bilimser bir metot altında yürütebilirsek, bilim dünyasına kendi dâvamızı kabul ettirebileceğimize şüphem yoktur.

Hint-Avrupa dillerinin irdemleri üzerine kurulmuş olan yeni dilbilim için yüz altmış yıldan beri çalışılmaktadır; Türk dillerinin irdemleri buna nispetle çok daha yenidir; en eski anıtlarımız da ancak 13-14 asırlıktır ve hacim itibariyle Vedalardan ve Homerik eposlardan çok küçüktür.

Şimdiye kadar yabancı bilginlerin türkologi'ye ettikleri hizmetler büyüktür; onların çalışmaları olmasaydı bizim bugünkü ileri adımları atmamıza imkân olmazdı, Ancak yabancı bilginler, çoğunlukla, ana Hint-Avrupa dilinden doğmuş saydıkları kendi dillerinin yapılışını ille diğer diller üstünde göstermek ve başka dilleri kendi dillerinden ayrı görmek için taassupla çalışmışlar, Türkçe ile Avrupa dilleri arasında hep *ayrılık* aramışlar, benzerlikleri tamamiyle ihmal etmişlerdir; Halbuki biz öyle karşılaşmalar keşfetmiş bulunuyoruz ki, bunların büyük türkologlarca nasıl görülmediğine şaşıyoruz.

Bizim türkologiye girişmemiz Atatürk'ün alfabe devrimiyle açtığı devirden başlar; ancak on beş yıllıktır. Bilginlerimizin bundan önceki irdemlerinde kök ve söz haznesi bakımından yaklaştırmalar verilmiştir. İkinci Kurultayda okuduğum mukayeseli irdem dilin yapılış prensipleri üzerine idi. Geçen yıl çıkan ve Dördüncü Kurultaya sunulan Türkçenin yapılışı

* Bu gruplar şunlardır: Sanskrit (Eski Hint), Zent (Avesta), Ermeni, Grek, Lâtin, Balt (Let., Lit.), Kelt, German (Got, Alman), Eski Islav, Tohar, Hitit.

o irdeme bilimsel esaslar verebilmiştir; bununla Türkçe ile Avrupa dilleri arasında esaslı bir yapılış ayrılığının bulunmadığı, her iki dil ailesinde yapılış ilkelerinin bir olduğu gösterilmişti; şimdi de huzurunuzda morfolojik karşılaşmalara dayanan irdemimizin bazı sonuçlarını anlatmağa çalışacağım.

S MORFEMİ

Bu morfem Hint-Avrupa dillerinde birkaç iş görür, en başta nominatif belgisi olur. Türkçede nominatif'e eskiden mücerret denilirdi, yeni terimlerde yalın hal denilmiştir. Bu hale çıplak denilmesi belgi (lâhika) almadığını anlatmak içindir. Halbuki ilk Türkçe dediğimiz ana dilde s morfeminin, Hint-Avrupa dillerinde olduğu gibi, nominatif belgisi rolünü oynamış olduğunu gösteren izler vardır. Birinci misal olarak gün ile güneş ikiz isimlerini veriyoruz. Eski şekilleri kün ve künes'tir. Şark Türkçesinde künes şekli vardır. Variantları *kuyas* (Kar.) Kuyaş (ŞT.) ve kuyaş (Yak.) tır. İlk mâna güneş dediğimiz parlak yıldızdır; -es düştükten sonra dahi güneş anlamını saklamıştır. Bugün dahi gün doğusu deyiminde *gün* her gün doğan güneş anlamiyledir. İşte bütün bu varyantlardaki s (bizde ş) morfemi söylediğimiz nominatif belgisi izlerindendir.

Bu s'li ikizler gün: güneş'ten ibaret değildir. Ay: ayas z, kel: keleş, yok: yokuş (Div.), in: iniş (Div.) vb. da vardır; ayrı ayrı diyeleklerde olmak üzre ise bu nominatif belgili misaller pek çoktur.

Nominatif belgisini yitirmiş Hint-Ayrupa dilleri pek çoktur. Lâtinceden gelişen diller, Zentçe'den gelişen bugünkü Farsça bunlardandır. Zentçe aspas "at„ yanında Farsça asp "at„ ne ise künes veya kunyas yanında kün "güneş„ kun (Çuv.) odur. Lâtince globus: fr. globe, lât. advocatus : fr. avocat vb. da böyledir. Gerek bizde gerek onlarda bu belgiler aynı fonetik etkerlerle düşmüş görünürler.

Bizde nominatif belgisinin saklanmasını temsil eden bir yer daha vardır, o da küçültmeliklerin sonuna gelen z dir; XIV. asırda er : ercük ve ercüğez, el: elcük ve elcüğez... denilirdi, şimdi de bu morfemi-ceğiz suretinde kullanmaktayız.

Yakutçada birçok sıfatlar bu nominatif belgisini saklamıştır. Meşelâ *açık* sıfâtının normal fonetik kurallarla, Yakutçada benzeşi, iki heceli olarak, *asah* olmalı idi; halbuki, üç heceli olarak, *asagas*'tır; burada görülen -as'ın türemlik rolü yoktur; bu morfem bu gibi sıfatlarda ancak düşümlük (casuel) bir rol oynamaktadır. Bunu herkes kolayca anlıyabilir; şöyle ki, iki hecili *açık* isminin düşümleri (halleri) üç heceli olur: açığın, açığı, açığa... bunlarda aç-: kök -ik/g : türem eki, -in/-i/-e: belgidir. Yakutça asagas'ta da as-: kök, -ag: türem eki olunca üçüncü unsur olan -as'ın rolü düşümsel bir belgi olmaktan başka bir şey olamaz.

Almancada sıfatlar, eski nominatif belgisini yitirmek veya saklamak hususunda, buna benzer bir rol oynamaktadır, yalnız bu dilde nominatif belgisi cins morfemi de olmaktadır: Meselâ al. wichtig: wichtiges ile yak. açık: asagas çiftleri aynı morfolojik görünüştedir, ikisinde de - es morfemi eski nominatif belgisi sayılmalıdır.

S MORFEMİNİN KÜÇÜLTMELİK ROLÜ

Yakutçada *agas* ismini "abla, teyze„ anlamiyle buluyoruz; burada -(a) s foneminin okşamalık bir rol oynadığı görülüyor. Yine Yakutçada asıg (Uyg.) "ayı„dan asıngas "ayı yavrusu„ gibi bir küçültmelik görüyoruz. Divanda ve bize yakın olan grupta bu morfemin benzeşi -aç/eç olur. Divan bekeç isminin tiginlere, bey oğllarına verildiğini ve begeç şekliyle küçük bey demek olduğunu söyler. Divan -aç ile türemiş başka küçültmelik isimler de verir: anaç, ataç, ekeç... vb. Bunlardaki ç'nin iki s'den geldiğini anlıyoruz: biri küçültmelik, diğeri isimlik (nominatif) morfemidir.

Rusçada, ç yerine ts olmak üzere, aynı morfemin küçültmelik rolünü bulmaktayız: molodets "delikanlı„, starets "ihtiyarcık„ gibi.

SIFATLARIN ÜÇ ŞEKLİ

Bazı Hint - Avrupa dillerinde, meselâ en eskileri olan Sanskritçe ile Grekçede sıfatlar, üç cins temsil etmek üzere, üç

şekil alır: "yeni„ anlamiyle skr- navā (f.), navas (m-),navavam (n.): gr. neā (f.), neos (m.), neon (n.) gibi.

Yakutçada buna benzer morfolojik olgulara raslamaktayız; meselâ "büyük, yaşça büyük„ anlamiyle aga ismi üç şekilde kullanılır: aga, agas, agan (ve agam). Anlatış bakımından kullanılışta da benzerlik vardır: agas ohsoççu "büyük yani mükemmel biçici„ derken agas şekli erkeğe, agan biye agan ınah "büyük, kocamış kısrak, inek„ derken de agan dişi hayvana tahsis edilmiştir; agam biye, agam ınah şekli de vardır. Birkaç isimde görülen bu kullanılışta eski bir cins belgisinin izlerini görüyoruz. Araştırmamız her iki grupta cinsin, başta, erkek ve dişi olarak değil, kuvvetli ve zayıf olarak iki kategori teşkil ettiğini meydana koymuş bulunmaktadır.

Hint - Avrupa dillerinde m/n morfemi *neutre* cinsinin belgisi olarak dölenmiştir: skr. navam, gr. neon gibi. Yak. ağam/agan ise görüldüğü gibi dişi hayvana verilmektedir. Başka diyeleklerde de m morfemi dişil belgisi olarak kullanılmıştır: beg "bey„ ve han isimlerinden gelen begim/begüm, hanım böyle bir kullanış gösterir. Eski Türkçede ve Şark Türkçesinde tarım "hanım„ ismi de vardır, Tarhan isminin eliptik dişilidir. İlkel cins kavramının güçlülük veya arıklık anlatışı olduğu, buradan erkek ve dişi cins kavramına geçildiği anlaşılmaktadır.

Hint-Avrupa dillerinde cins morfemleri büyük bir karışıklık gösterir; dişil belgisinin en çok uzun a/e/i vokali olduğu görülmektedir. Türkçede vokallerin uzunluğu kaybolmaktadır. Birkaç isimde a/e, i morfemlerinin bizde de dişil cinsi belgilemeğe yaradığı görülmektedir: Şark Türkçesi-Çağatay grupunda bik "bey„ yanında bike "hanım, kadın„ ismi vardır. Kısrağa verilen *bī* ve *biye* isimlerinde de eski bir dişil morfeminin izini görüyoruz.

Türkçede bir de küçültmelik morfemi olan -ç'nin e ile uzatılmasiyle hâsıl olan -çe morfemi vardır ki, birkaç isimde dişil belgisi olmuştur: biçe (var. beçe, peçe...) "hanım„ bikeç'ten hazifle türemiştir. Agaça "hanım„ ismi de böyle bir türem gösterir. Divanda ise hazifle eçe ve Yakutçada ecii "abla, teyze„ vardır; son isimde morfem eski uzunluğu göstermektedir.

Türkçede bu -çe morfemi iki rol daha oynar: a) küçültmelik olur: çekmeçe (ŞT.) "küçük çekme„; akça kızılca... vb. b) Aygıt morfemi olur: bilekçe "bilege vurulan demir„, parmakça "parmak eldiveni„ vb.

Rusçada dahi -tsa morfemi aynı üç morfolojik işi görmektedir; 1) dişil morfemi: tsaritsa "çar karısı„, uçenitsa "kız talebe„, masteritsa "usta karısı„ vb. 2) Küçültmelik morfemi: kabilitsa "küçük kısrak„ devitsa "genç kız„ vb. 3) Aygıt morfemi: pepelnitsa "küllük: sıgara tablası„ vb.

S morfemiyle etken (agent) isimleri

Yakutçada, fiilden -(a)s morfemiyle geniş mikyasta etken isimleri türemektedir: abrā- "iylik etmek„ ten abras "iylik eden„, asā- "aşamak„ tan asas "çok yiyen„, ösüö- "öç beslemek„ ten ösös «kinci„ vb. gibi.

Bizim grupta bu morfemin son sesi ç olur; bunun da sebebi türem ve bükün morfemlerinin üst üste gelmesidir: oğmak'tan oğaç "dellâk„, sayra-mak'tan sayraç "bülbül„, gül'den güleç "daima gülen„ vb. gibi

Hint-Avrupa dillerinde de -es, -os morfemli etken isimleri türer: gen- kökünden gr. gonos "doğuran„, bher-'den gr. foros "getiren„; skr. vāhas "taşıyan„, taras "arasından geçen„ vb. gibi.

Rusçada ise bu morfem -ets olup bizimkine daha ziyade yaklaşmıştır: kupets "satıcı„, pisets "yazıcı., vb. gibi.

Dikkate değer bir özellik: bu morfemin Sanskritçede -vas şekli bulunduğu gibi bizim de eski birkaç ismimizde -vaç şekli görülmektedir; skr. vidvas "bilen„, adıvas "yiyen„ ....: Türkçede sanduvaç (Div.) "bülbül„ öten anl. " yolavaç / yalavaç "resul: yollanan., gibi. Bunun gibi sıra sıra morfem karşılaşmaları rasgele olamaz.

S MORFEMİYLE EYLEM İSİMLERİ

En eski anıtlardan bugünkü dillere kadar, Türkçe de, i döleneği üzerine s:ş ile eylem isimleri türetmektedir; alış

beriş, keliş barış, algış, bakış, sıkış .... gibi isimler eski anıtlarda vardır. Yakutça grupu eski s'yi olduğu gibi saklar. Bu dilde tap-'dan tabıs "başarı„ gibi tier-'den tieres "dolaşış, çevriliş.,, hem i hem e üzerine kurulmuş eylem isimleri görülür.

Hint-Avrupa dillerinde de hem -i-s, hem -a/e-s morfemiyle eylem isimleri türemektedir.

skr. Vanis "dileyiş, dilek,,, drsis "bakış, görüş,,, adis "başlayış,,, nidhis "saklayış,, ... daras "deliniş,.. varas "isteyiş,,; gr. eris "savaş,,, dēris "dövüş,,, krisis "yargılayış,,, klisis "eğiş„ büküş,,.... fonos "öldürüş,,, foros "taşımaklık,,,.. vb. gibi.

SON FONEMİN DÜŞMESİ

İsimlerin morfemlerinden son seslerin düşmesi önemli bir morfologi olgusudur ve her iki ailede ortaktır.

S ve bunun yerini tutan ş/ç foneminin, başta, isimlerin sonunda çok kullanıldığı, birçok halde düştüğü anlaşılmaktadır. Kün: künes ve aga: agas misalleri bu olguyu örnekler. Bunlara bakarak aga gibi ata, ana, baba ... isimlerinin de son fonemini yitirmiş olduğunu düşünüyoruz. Bunların bu düşmüş fonemleri iyelik düşümünde geri döner: agas-ı, atas-ı, anas-ı olur.

Sanskritçede buna benzer bir sıra olgulara raslamaktayız: ana, baba anlamına olan mata, pita bükünde mataram, pitaram olur.

Sanskritçede atmā "ruh,,, asmā "taş„ gibi dişil isimlerin bükününde düşmüş n geri gelir: atmanam, asmanam olur. Bu da bizdeki isim bükününde gelmesine benzer: atanın, ananın.. vb. gibi.

İnceden inceye İsim temellerinde aydınlatmış olduğumuz bu morfologi karşılaşmaları da son derece önemlidir.

UZUN İ, a ÜZERİNE İSİMLER

Türkçede -i- üzerine g ile kurulmuş eylem isimleri pek çoktur. On birinci asırda g fonemi ile ş arasında bir rekabet hüküm sürerdi. Divanda kelig, barıg şeklinde isimler keliş ba-

rış (geliş gidiş) kadar kullanılırdı. Bunların eski Türkçede döleneği iki renk gösterir: tarıg : tarag, tapıg : tapag gibi. Yakutçada bu isimlerin g fonemini düşürüp i döleneğini uzattığı görülmektedir: kelī "=kelig„ , berī "=berig„ , turū "=turug„ gibi.

Hint - Avrupa dillerinde de uzun ā : ē üzerinde eylem isimleri vardır ki, bazan uzun dölenek yerine -a-s morfemi bulunur :

gr. gonē "doğu (ş)„ , gr. hoē "saçı, sungu„ ,
skr. hava-s sungu„ . . . vb. gibi.

Yine her iki ailede -i-g ve -i- , -i-s üzerine sıfatlar vardır ; Türkçe tirig : tiri "diri„ , katıg : katı, arıg : arı ... kurıg : kuru sıfatları, türem bakımından, meselâ Lâtince rudis "kaba„ , dulcis "tatlı„ , skr. dadi-s "veren„ ... sıfatlariyle karşılaşmaktadır.

Yine her iki ailede u üzerine kurulmuş sıfatlar vardır : Türkçe talu (Div.) "seçkin„ , telü "deli„ , ketü (Div.) "sakat„ , alu (XIV.) "alçak„ , kirtü (Div.) "hak, sadık„ ... veya aruk "yorgun„ , açuk ... sıfatları gibi skr. prathu-s gr. platu-s "geniş„ , skr. torsu-s "susamış„ gr. kratu-s "kuvvetli„ ... vb. vardır.

Bu morfologi karşılaşmalarının da önemi çok büyüktür.

MORFEMLERDE g FONEMİ

Türkçede a ve u üzerine fiilden pek çok isim temelleri vardır; dölenek çoğun karakteristik dediğimiz bir fonemle desteklenir; g bu fonemlerin en önemlisidir ; şu demek ki -ga, -gu ekleri ve inceleri çok verimli morfemlerdir ; bunlar ç, k fonemlerinden birini alır veya almaz ; böylece -gaç, -guç ; -gak, -guk ; -ga, -gu morfemleri ve inceleri gelişmiş bulunmaktadır.

Bunların anlam deyresi geniştir ; ilkel anlam etkenliktir ; bu anlamla alet isimleri, vücut üyesi isimleri, hayvan ve bitki isimleri, ve soyut etken isimleri türemiştir.

Kısgaç, yogurguç (Div.) "oklava„ , orgak (orak), kazguk "kazık„ , tamga, burgu alet isimleri ; bilge, yıragu (Div.) "hanende„ , arguç (Div.) "aldatıcı„ , saçgak (Div.) "müsrif„ , çıkguk (ŞT.) "hâdis olan„ etken isimleridir. Sayıları pek çoktur, bunlar birer örnek olarak verilmiştir.

Bu morfemlerle türemiş hayvan, bitki isimlerine örnekler: Karga, tonga "kaplan„ , sirke, bürke "pire„ , sakırga, küsürge, Div. "b. t. fare„ , çekirge, bugu "geyik„ , boga, komursga (Çag.) "b. t. karınça„ , yorıga, torıga... kuğu... ingek "inek„ , singek "sinek„ , eşgek "eşek„ ... dümüşke (Div.) "b. t. hardal„ yarınçga (Div.) "yonca„ , yumuşga "muşmula„ vb. vb.

Hint - Avrupa dillerinde de bizim -ga morfemli türem kuralına bezdeş bir türem kuralı bulmaktayız.

Şu sanskritçe hayvan isimlerine bakılsın : bhrnga-s "b. t. arı„ , pataga-s "kuş : uçan anl.„ , turagas "at„ , vibaga-s "b. t. kuş„ , uraga-s "yılan„ ... vb. Bunlar şimdi okuduğum Türkçe hayvan isimlerine ne kadar benzer.

Sanskritçede -ga s ile türemiş etken isimleri de vardır; asılda verdiğimiz hayvan isimleri de etkenlik anlamiyle oluşmuştur. Meselâ Divanda ata sıfat verilen yorıga ile sanskritçede yine ata verilen turaga etken ismidir, her ikisi yügüren, koşan demektir. Bunun gibi skr. agregas "başta giden„ , oçugas "çabuk koşan„ , bhagas "dağıtan„ vb. hep etken isimleridir. Bunlar Yakutça anyırgas "sakınan„ , ösürges "öç besliyen„ ... ile aynı türem kuraliyledir. Bizim grupta s yerine ç veya k/g bulunur, misalleri az önce görülmüştü.

Grekçede -ggo-s genitifli veya -gges çoğullu hayvan, üye ve alet (saz) isimlerine, Lâtincede -kis genitifli bitki isimlerine, eski Almancada -ha morfemli bitki isimlerine raslamaktayız. Misalleri için "Türkçede isim temelleri„ne bakılsın.

Morfemin g fonemine genzel veya sıbızlı bir ses katılması gibi özel fonetik olguları da her iki dil ailesinde vardır. Renk kavramının isme temel olması gibi semantik prensipler de ortaktır. -ga/ka- morfemi üzerine -la- morfeminin katılması gibi özelliklere de raslanmaktadır: Divandaki kaşga: kaşgalak isimleri gibi Lâtincede porcu-s : porculu-s vardır.

Bütün bu morfologi karşılaşmalarının elbette bir önemi vd bir mânası vardır.

KÜÇÜLTMELİK MORFEMLERİ

Bu morfemler sayıca çoktur ve birkaçı her iki dil ailesinde ortaktır. Bunların başında -ka ve variantları gelir. Bu

morfem Türkçede ancak bazı hısımlık isimlerinde görülür; anlamın başlangıç noktası benzetmektir; meselâ, amca, büyük kardeş, yaşlı ve sayın kişiler baba gibi sayılarak onlara *abaka abaga* (Çağ.) *ubaka* (Yak.) denilmiştir. Ata'dan gelen *eteke* (ŞT. Çağ.) lalaya verilen bir isimdir; şekilde "küçük baba„ demektir; lalayı baba yerine koymak kavramiyle gelişmiştir; ana'dan gelen benzeşi *eneke* de dadıya, sütnineye verilen bir isimdir. Bu morfemin -kıya şekli de vardır. Vokalın y'li şekilde olması en eski bir fonotik olgudur; ılan: yılan, ılık: yılığ gibi baştaki vokalde bulunması çoktur; burada hecenin ortasında vâkı olmuştur. Divanda oğulkıya "=oğulcağız„, kızkıya "=kızcağaz„, erkiye "=erceğiz„, yirkiye "=yerceğiz„... vardır.

Hint-Avrupa dillerinde de -kǫ- morfemi küçültmelik ve okşamalıktır: skr. maryaka- "küçük adam„, aşvaka-"küçük at„ bizim abaka, etege, eneke gibidir.

Sanskritçede bazı sıfatların da küçültmelik şekilleri görülür: tanu-: tanuka- gibi ki her iki şekliyle ince demektir. Türkçede dahi ince ve inçke şeklinde bir sıfat vardır; bugün diyelek ayrımiyle her iki şekli ince demektir. Eskiden her ikisinin anlamı incecik olmak gerektir.

BU MORFEMİN -AK ŞEKLİ

Küçültme ile benzetme aynı kavram deyresine girer. Meselâ baş'tan gelen başak isminin anlamı küçük baş veya başa benzer bir şeydir. Tıl: tılak "bızır„ çiftinde de aynı anlam nispeti vardır: dilcik veya dile benzer bir şey demektir.

Hint-Avrupa dillerinde morfemin bu şekli de vardır: Grekçe bōm-os: bōmak-s "küçük tapınak„, Lâtince senek-s "ihtiyarcık„ bu sekilde küçültmeliklerdir.

MORFEMİN-İK ŞEKLİ

Divanda kosık "fındık„ ismine raslamaktayız; kos "ceviz„ isminden türemiştir: küçük cevize benzer şey demek olur. Aynı kavram Fransızca noix: noisette çiftinde de vardır. Divanda topık ismi hem oyun topu hem topa benziyen kemiğe, diz kapağına verilmiştir. Bugün topuk dediğimiz kemik de

topa benzer bir şeydir. Suvık/sıvık "mayi„ ismi aynı türem üzeredir, ve sabit bir sıfat anlamını almıştır.

Eski Almancada alt : altih böyle bir türem gösterir. Grekçede ise hem laigk-s "küçük taş„ gibi küçültmelikler hem füsik-on "tabii„ laik-on "budunsal„ gibi sıfatlar vardır'ik morfeminin sıfat gibi kullanılmasını yadırgayınlara Divanda görülen kosık, tobık, suvık/sıvık gibi misalleri sunarız, bunların, türemce, meselâ fr. *physique* (gr.füsik-on) fr. laïque (gr. laikon) dan farksız olduğu aşikârdır.

MORFEMİN-İSKO ŞEKLİ

Divanda *aviçga* "ihtiyar„, Çağataycada *abuşka* "koca kişi : kadının kocası„ ismi vardır. Bu-ışka şeklinde hayvan ve bitki isimlerine de raslıyoruz : yarınçka (Div) "yonca„, dünüşke (Div.) "b. t. hardal„, yumuşka (Div.) "muşmula„, komursga (Çağ.) "küçük karınca„„ vb. gibi.

Hint-Avrupa dillerinde de morfemin - isko şekliyle türemiş birçok isimler vardır : neanisko-s "delikanlı„„ aspidiske "küçük kalkan„; Rusça babuşka, batuşka "annecik, babacık„ gibi.

LA MORFEMİ VE VARİANTLARI

Türkçenin küçültmelik ve okşamalık rolünde 1 ile vasıflanmış bir sıra morfemleri vardır :

-la şekliyle : abla "ilkel anlam : anacık„, almla (Div.) zelma„, çağda : çağla "bir şeyin küçüğü„„ vb.

-lak şekliyle : koz "ceviz„ den kozalak, kız'dan kızlak (Div.) "bir kuş„, kızalak (Ş. T.) "lâle„, kaşga : kaşgalak (Div.) "aklı karalı (koyun, ördekten küçük bir su kuşu)„, çıçalak (Div.) "serçe parmak„„ tekerlek, dünbelek vb.

-al şekliyle ; bu şekilde Divanda birçok sıfatlar vardır : beçel "sünnet veya iğdiş edilmiş„, sükel "hasta„, kevel (at) "yürüyüşlü„, kıval (burun) "çekme, düzgün„, tükel "tam„ vb.

-il şekliyle : yaşıl "yeşil„, kızıl, başıl (Div.) "başında akı olan„, böğrül (Div.) "böğründe akı olan„ vb.

-gıl şekliyle : (Divandan) kırgıl (er) "kırçıl„, kızgıl (at) "kır ile doru arasında„, targıl "sırtı aklı karalı„ vb.

-tal şekliyle: (Divandan) kartal (koy) "aklı karalı (koyun)„; kartal kuşuna da rengiyle isim verilmiş görünüyor.

-sal, -sıl şekliyle: Divanda arsal arsıl (saç) "kızıla çalan„ sıfatı vardır; kök ar yine Divanda kızıl anlamiyledir; sırtlana ar böri "kızıl kurt„ denilmiştir; arsal'ın ar'dan -sal ile türemiş olduğu aşikârdır; arsıl şekli de gösterilmiştir. Yine Divanda sarsal "sansar cinsinden bir küçük hayvan„ vardır, bu ismin de renge göre verildiği ve -sal morfeminin okşamalık rölü oynadığı anlaşılmaktadır. Türkçede -sal morfeminin varlığını inkâr edenlere bu eski tanıkları ve öteden beri kullandığımız yoksul, uysal sıfatlarını sunarız.

Hint-Avrupa dillerinde bu morfemlerin varlığı herkesçe malûmdur; vakit darlığından misal vermeğe lüzum görmüyoruz. Brugmann'dan istenildiği kadar misal alınabilir.

Huzurunuzda türem morfemlerimizden s, ş, ç, g, k, l ile vasıflanmış olanları üzerine kısa bir karşılaştırma yürüttük, aynı morfemlerin ve bunlara dokunan nice özelliklerin Hint-Avrupa dillerinde de bulunduğunu eski tanıklarla örnekledik. Bunlar gibi n, m, t, d ile vasıflanmış diğer türem morfemlerinin de her iki dil ailesinde karşılaştığını gösterecek tanıklar bol bol vardır; "İsim temelleri„ adı altında basılmakta olan broşürde toplanılmıştır; burada vakit darlığı yüzünden bu karşılaştırmayı kesmek zorunda kalıyorum. Yalnız bükün morfemlerinden birkaçı üzerine de kısa bir karşılaştırma yapmama zaman vermenizi rica ediyorum.

ÇOĞUL BELGESİ

Bu belgi bütün bilginlerce ve gramer yazmış olanlarca -ler olarak kabul olunmaktadır. Halbuki dilimizin tarihini aydınlatmak üzere yürüttüğümüz araştırma bu -ler belgisinin eski bir -es morfeminden çıkmış olduğunu meydana koymakta ve iki aileyi bu bükün morfeminde de birleştirmektedir. Burada kısa söyliyeceğim, irdem Türk Dilinin ikinci serisinde çıkmıştır.

1 - Bugünkü Türkçenin ayrı ayrı dillerinde, diyeleklerinde eski s fonemini saklamış veya z'ye çevirmiş yerler şunlardır:

a) biz (bis), siz (sis) zamirleri.

b) ikiz (igis) kelimesi.

c) Çuvaşçada süreksiz geçmiş dediğimiz zaman kipinde: tere "dedi„ : teres "dediler„, serçe "serdi„ : serçes "serdiler„ vb. gibi.

Şimdiki zaman kipinde ise, Çuvaşçada bu morfem -se şekline girmektedir: kilet "geliyor„ : kilesse "geliyorlar„ gibi. Emirde, üçüncü şahıs zamirinde, isimlerde -se sonuna genzel bir fonem gelir. Visem "onlar„: visene "onları„, hersem "kızlar„ hersene "kızları', kalasam "söyleyiniz„, an kaysam "gitmeyiniz vb. gibi.

2- Bu morfemin uğradığı ilk değişiklik s/z'nin r olmasıdır. Başka birçok yerlerde de s : r değişiminin geçmekte olduğu her türkologça bilinen olğulardandır. Çoğul -es belgisinin r'ye değiştiği yerler:

a) Bugünkü *o, bu, şu* zamirleri eskiden *ol, bul, şol* şeklinde idi; çoğul şekilleri bütün eski kaynaklarda olar, bular şolar'dır.

b) Sagaycada siz (sizler anlamiyle) *sirer* olmuştur.

c) Çuvaşçada biz, siz zamirleri *ebir, esir* olmuştur.

3) Üçüncü değişim: -er'den ı önce bir t/d foneminin serpişmesidir. Bu fonetik olgu geneldir: n, l, r, s gibi sürekli fonemlerin komşuluğunda t/d sesinin serpiştiği yerler çoktur: gün: gündüz, yul: yulduz gibi; bunların Yakutçada benzeşleri künüs, sulus'tur. Başka misaller de vardır: al: alt, ar: art, as-ast, üs: üst isimlerinde de t serpişmesi görülmektedir. Bazı yerlerde cehennem'in cehendem, peynir'in pendir... söylenmesi de bu çeşit fonetik gelişimlerdendir. Bu fonetik olgu çoğul morfemiyle isim sonu arasında dahi geçmiştir. Kırgızcada sen çoğulu *sender* "siz„ olmuştur. Bunun gibi bir çok diyelekte kol: koldar "kollar, eller„, köl: kölder "göller...„ olmuştur. Daha sonra başka isimler de bunların analogisiyle -ter / der belgisini almışlardır.

4) Dördüncü degişim: d'nin, lamdaizme ile, l'ye dönmesidir. Bilginler diyeleklerde görülen -der şeklini -ler'den gelişmiş gösteriyorlar; fakat kollar, köller gibi şekiller en eski olsaydı buradan koldar, kölder nasıl olabilirdi? Böyle bir l: d değişimi hiçbir yerde görülmez. Koldar, kölder şeklinin eskiliği aşikârdır, burada yan yana gelen -ld- fonemleri benzeşmiştir; onalogie olguyu genel kılmıştır.

İşte -ler belgisinin gelişim tarihi budur.

Hint-Avrupa dillerinde de eski çoğul -es morfemi değişimlere uğramıştır:

1) s: r değişimi:

a) Eski İslanda dilinde: ulfar "kurtlar„ gibi;

b) Sanskritçede, çoğul üçüncü şahısta: vidur "bilirler„, adadhur "yerler„ gibi;

c) Yine Sanskritçede -re şekli vardır: dadire "sevdiler„ gibi.

2) n komşuluğunda t/d gelişmesi:

Grekçe ferōn: ferontes "getirenler„ eōn: eontes "olanlar„ vb. vb. gibi.

Kırgızca *sender* „siz„ veya *kölder* "göller„ çoğulu ile Grekçe *ferontes*, *eontes* çoğulu arasında aynı nitelikte bir gelişim karşılaşması vardır.

T İLE VASIFLANMIŞ İSİM BELGESİ

Türkçenin isim bükününde belgi rolünü oynamış morfemler arasında t/d ile başlıyanı önemli bir yer tutar; misaller (zemirlerle):

Anda (eskisi anta), andan andın; mende menden/mendin, sende, sendin... (isimlerle): kökte, kökten, yerde, yerden/yerdin ... vb.

Bu belgi Homeros'tan başlıyarak eski Grekçede geniş mikyasta kullanılmıştır; burada *aspiré* bir dişsil iledir; zemirlerle: enta, enten "= anda/anta, andan/andın„ meten, seten "= menden, benden„... isimlerle: "uranoten "gökten„, uranoti "gökte„, ēōten "şafaktan„, ēōti "şafakta„, İlioten, İlion'dan, oikade "evde„, oikoten "evden„ vb. gibi.

Rusçanın bazı zarflarında (gde, kuda) ve Lâtincenin zaman için olan quando (= kanda) zarfında aynı morfemi buluyoruz. Eski Grekçede ise, verdiğimiz misallerden anlaşıldığı üzere, bütünleyici (supplétif) bir bükün morfemi olarak kullanılırdı.

İsim bükününün diğer belgileri arasındaki karşılaşmaların tafsilini isim Temellerinde bulacaksınız.

ZAMİRLER VE FİİL BÜKÜNÜ

Zamirler üzerine, bundan önce, bir araştırma yapmıştık, Türk Dilinin ikinci serisinde çıkmıştır; görmemiş olanlar oraya başvurabilirler. Burada yalnız şunu bildirmek isterim ki, zamirlerin fiilde şahıs belgisi olmasını en iyi tanıklıyan dil Türkçedir; yakında, İsim temellerinden sonra, basılacak olan irdemler Asya - Avrupa dillerinin gelişim tarihine yeni ışıklar getirecektir. Öyle Türkçe diyelekler vardır ki, fiil tasrifleri Sanskritçeninki ile tam bir paralel üzeredir. Melioranskiy'nin gramerinde şu Kara - Kırgız fiil örneği verilmektedir: (bar - "gitmek„ ten)

baramın, barasın, baradı, baramas...

"giderim, gidersin, gider, gideriz... „

Karaçay diyeleği ise 1. ve 2. ş. tan n'yi de atar:

barama, barasa, baradı, baramas... der.

Çuvaşça -di belgisini bir -t fonemine endirir:

tet "diyor„, süret "yürüyor„, akat "ekiyor„, kilet "geliyor„... gibi.

Bu örneklerle Sanskritçenin bhar- "getir-„ fiilinin şimdiki zamanını karşılaştıralım:

Skr. bharami, bharası, bharat(i), bharamas... vb.

Bundan daha çarpıcı bir morfolojik karşılaşma olabilir mi?

Bir diller grupunun bir diller ailesinden olduğuna hüküm verilmek için en başta morfolojik ispat istenir; işte biz bu ispatı da dilbilim önüne getirmiş bulunuyoruz. Hüküm vermek evvelâ Türk dilbilimcilerine düşer. Onlara bir kanış verebilirsek bize yeter; batı bilginleri de er geç bize geleceklerdir.

Türkçenin ve Türkçe ile beraber Asya-Avrupa dillerinin tarihini aydınlatacak olan araştırmaları batı bilginlerinden beklememek öğüdünü Atatürk'ten almıştık; Büyük İnönü'nün duldasında aynı çığırdan yürüyoruz ve bu yolun çın gerçeğe ulaştıracağından emin bulunuyoruz.

Yukarki tebliğ hakkında yapılan münakaşa:

Profesör Landsberger — yaptığınız müşahedeleri hem tanıyor, hem de takdir ediyorum. Fakat böyle münferit ve

mücerret müşabehetler yalnız bu iki büyük dil grupuna münhasır değildir. Bunlardan başka birçok dil gruplarına teşmil edilebilir. Fakat nominativ eki *s* ve *ş* rekonstrüksiyon vasıtasiyle elde ettiğiniz Proto tigrit dili Subarca, Kasca ve diğer eski dillerde mevcuttur. Halbuki bu diller arasında bir münasebet kurmak mümkün olamıyor.

Ahmet Cevat Emre — Sayın Profesör Landsberger'in itiraz yollu sözlerini bendeniz, kendi dâvamızı teyidedici mahiyette görüyorum. Sayın Profesör *s* / *ş* foneminin Sumerceden bile daha eski olan Hurice gibi dillerde dahi, bazı ilâh isimleri sonunda, nominativ belgisi olduğunu söylediler. Çok güzel; demek ki bizim bulduğumuz morfolojik münasebetlerden biri yalnız Sanskritçe ve Grekçe ile bizim akrabalığımızı değil, daha eski dillerle de menşe birliğimizi ispat eder. O eski dilleri bendeniz bilmediğimden diğer morfolojik karşılaşmalar üzerine araştırmalar yapamam; Sayın Profesörün bu araştırmaları yapmasını temenni ederim.

KILIÇ KÖKTEN (*D. T. C. Fakültesi Antropoloji Asistanı*). **Kars'ın Tarih Öncesi :**

Anadolu'nun tarihten önceki kültürleri daha (1870) yılında ele alınmış fakat maalesef muayyen bölgelere değil; bilâkis muayyen höyük ve harabe yerlerine inhisar etmiştir. Orta, batı ve güneyde elde edilen neticeler Kuzey ve Doğu Anadolu gibi iki büyük bölgeyi cevaplandıramıyordu. İşte bu istek beni her iki bölgeyi de tetkike sevk etti.

1940-1941 yıllarında Kuzey Anadolu Samsun bölgesine giderek tetkikata başladım. Daha ilk günlerde sahile pek yakın ve şehrin hemen güney kenarında (Dündartepe) höyüğünü, bir müddet sonra gene şehrin 14 kilometre güney doğusunda, doğuya uzanan sahil şeriti üzerinde (Tekeköy) Düz-yerleşme yerini ve onun Paleolitik ve mezolitik devirler malzemesi veren mağara ve kayasığınaklarını keşfettim.

Şahsen ve daha sonra Kurum adına yapılan kazılarla elde edilen malzeme, mimari eser; civarda yaptığımız tetkik gezileriyle sahilde Alaçam nahiyesi, dahilde Alevi ve Kilise-

tepeye kadar tesbit edilen höyüklerle Kuzey Anadoluyu da prehistorik bakımdan Anadolunun diğer zengin bölgeleri arasına almağa muvaffak olduk.

Gene aynı istekle ele almak istediğim son ve en mühim bir bölge daha kalıyordu ki, o da Doğu Anadolu idi. Buna da Karsa asker olarak gidişim ve orada 18 ay kalmam vesile oldu. En az ve en büyük tatil zamanlarımdan izinli bulunduğum günlerden faydalanarak Kurum adına araştırmalara başladım.

1941 yılı kışında Karsa çıktığım zaman her yer karla kaplı, köylerle temas iyice kesilmişti. (Bu hale 1941 yılı büyük kışının büyük tesiri olmuştur). Borluk vâdisi bitiminde bulunduğunu sonradan tesbit ettiğim Azat köyü ve içindeki höyük daha ilk günlerde beni şiddetle ilgilendirmişti. Birinciteşrin ayından mayıs ortalarına kadar hep bu noktayı merakla gözetledim.

Karların eriyip, karanın iyice belirdiği ve yolların açılıp gidiş gelişlerin başladığı günlerde derhal oraya gittim. Tahmin ettiğim gibi büyücek bir höyük, sıra kayasığınakları, oturulmuş mağaralarla karşılaştım. Aynı yere, üç defa giderek höyük ve mağaralarında küçük mikyasta sondajlar yaptım. Birbirini takibeden bu ilk buluşları daha o zaman Kuruma telgrafla bildirmiştim.

Hocalarımın ve Türk Tarih Kurumu Yüksek Başkanlığının hızlandırıcı yazılariyle araştırmalarımı daha çok geliştirmeğe başladım. Borluk vâdisi, Kars şehri, Ardahan kazası ve nahiyeleri çevrelerini, Çıldır gölü ve Arpaçay bölgesini, meşhur (Ani) harabesini daha sonra da Büyük Yahni, Subatan, Cala, Digor ve Nahcivan (Kars vilâyetinin bir köyüdür.) Başköy, Arpalı yolu üzerinden Aras vâdisine inerek Kötek nahiyesinden itibaren Kağızman Pernavut, Tuzluca, Iğdır kazalarını bu suretle bütün Aras vâdisi ve Iğdır ovasını tetkik ettim.

Tesbit ettiğim mağara ve kayasığınaklarını, köylerini düz-yerleşme yerlerini, hususiyetlerini ayrı ayrı izaha hem imkân ve hem de zaman müsait olmadığından yalnız yaptığım hartayı göstermekle iktifa edeceğim. Yollar ve buluntu yerleri, yayılışlar hepsi orada açıkça gösterilmiştir.

1200 kilometreyi aşan bu çetin gezimi her hususta kolaylaştıran ve büyük bir ilgi göstererek bize bu büyük bölgeyi

kazandıran Tümen Komutanım Sayın generalim Şehap Gürler'e ve bütün komutanlarıma bu arada teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Yalnız malzeme izahiyle bölgenin prehistorik kronolojisini vermeden önce bölgenin pek malûm olmıyan coğrafi durumuna da temas etmeyi faydalı görüyorum.

Coğrafi Durum : Kars bölgesinin coğrafi durumunu iki kısma ayırarak mütalâa ediyorum. Bu kısımlardan birisi Kars volkanik platosu olup güneyi Aras nehri vâdisi, doğusu Arpaçay yarma vâdisiyle hudutlanır. Platoda en geniş saha Kars ve Arpaçay düzlükleri, ikinci derecede de Çobankih-Harziyan-Ardahan ve Hanak nahiyesi düzlükleridir. Kars düzlüğü hafif arızalı ve Kuzeye doğru enimlidir. Düzlük kuzeyde (Allahüekber) dağı ve devamiyle kesilir ve kuzey-doğu, güneybatı istikametinde uzanarak komşu vilâyet hudutları arasında bir eşik arazi teşkil eder.

Platonun doğu kenarındaki (Hacıhalil) ve (Alaca) dağları topluluğu başlı başına bir vahdettir. Bu topluluğun kuzey engimelerindeki (üç-oğlan tepe), Büyük Yahni ve Akbaba (Sarıkamış tarafındaki) gibi tipik münferit küçük yanardağ örnekleri, Çıldır gölü ve gölü dört yönden kucaklıyan kısır, sınır bölgesinde bulunan Akbaba dağlarının duruşları, paralel lav akıntı kolları, yarma vâdiler kenarındaki dar ve şerit halinde uzanan düzlükler, geçit veren muayyen boyun noktaları iskân tarihi ve tabiî yolların tetkiki bakımından çok ehemmiyetli ve yapılması gereken konulardır.

Kars çayı Kars kalesi altında bazalt bünyeli büyük yarma vâdisine girer, bilhassa platoda Arpaçay, Kars çayı ve Ardahan'dan başlıyan (Kur) nehri yarma vâdileri Ani çevresindeki sayısız tüf bünyeli peri bacaları, platonun mühim bir kısmını örten Diluvyum örtüleri, kum ve kil çökeyli göl kıyısı kalıntıları, dördüncü zamanın buz ve su faaliyetinin tahripkâr tesirlerini gösteren izlerdir.

Aras vâdisine gelince:

Vâdi Arpaçay nehri kavşak noktasına kadar pek geniş değildir. Aras nehri daha ziyade Kars platosu altına sokulmuş vaziyette; her yıl plato tarafındaki geçeyi kemirerek bazı köyleri yersizlik tehlikesine sürüklemektedir.

Aras boyu Iğdır düzlüğüne kadar takibedilince üç tane derin yarma vâdi geçilir. Son yargan Iğdır düzlüğüne açılır. Ağrı (Ararat) ve Alagöz dağları aralarını zincirliyen dağlar bu düzlüğü çevreler. Ağrı dağının civara hâkim ve tek başına duruşu çok entresandır. Çok uzaklardan onun tesirine kapılmamak ve ona doğru sürüklenmemek insanın elinde değildir. Nereye inseniz ve nereye çıksanız o buzlu, ak başiyle ve etrafını kuşaklıyan bulutlariyle gözünüzün önündedir. Ağrı silsilesi Aras vâdisinin güneyinde bir duvar gibi durmaktadır. Silsile üzerinde, Kağızmandan başlıyarak Tuzlucaya kadar devam eden sivri kalkar kaya sütunları ve daha küçük mikyastaki ara bağlantıları âdeta bir testere yüzü manzarasındadır. Bu yüzün en büyük dişi Tuzluca kazasındaki (tekalti) kaya doruğu teşkil eder.

Bu geniş aşıntı ve çöküntü sahası arazi harabiyetinin en canlı örneklerini taşır. Bölgenin mühim bir kısmı çayırlarla ve pek az bir kısmı da sarı çam ormanlariyle kaplıdır. (Sarıkamış, Göle ve Ardan çevresi). Usulsüz ve kaçak katiyat bu canım servetin de köküne kibrit suyu ekecektir. Platoda kışlar soğuk ve kuru, yazlar çok sıcak geçmektedir. Rakım farklarından mütevelit aynı zamanda birbirine zıt iklim farkları da tetkik ve tesbit edilmeğe değer konulardır.

Aras vâdisinin bir huni ağzı gibi (Nahcivan) sahasına yani İrana, Kur ve Aras nehirleri kavşak bölgesinin kafkas dağlarından şimale açılışı ve hakiki açılışın birkaç boyun noktası hariç Anadolu içlerine uzanışı tesbit ettiğim ve bir numaralı harta da göstermeğe çalıştığım yerlerle; malzemesinin önemini ve binnetice kuvvetle beklemekte olduğumuz sınır aşırı ve içi münasebet gelişmelerini sağlıyacak durumdadır.

Kars bölgesinde yaptığım denek kazıları ve yüzeyden elime geçen malzemeler, taş alet, çanak çömlek, madenî eşya ve ehemiyetsiz birkaç kemikten ibarettir.

Taş aletler: Cılavuz civarında bulduğum bazalt yapılı el baltası (27 sayılı belleten de bu el baltasının yapısı trakitten gösterilmişti, düzeltirim.) İlk bakışta şelleen tip bir yapılış göstermekte ise de üzerindeki ayırt izlerinin bir kısmı da aşöllen işçilik göstermektedir. Bundan başka Ani harabesi

civarında mağaralar önündeki dereye yakın tabakalar içinde bulduğum ve evvelce 2 sayılı Fakülte Dergisinde bildirdiğim şelleen baltayı da bu arada zikrederek ve her ikisini mukayese maksadiyle hususiyetlerini tebarüz ettirmek istiyorum. Ani civarında bulduğum ve şelleen olduğunu bildirdiğim el baltası çok incelmiş ve yıpranmıştır. Buna rağmen umumi çevre şeklini muhafaza etmektedir. Yüksekliği 107, genişliği 77 ve kesimi 25 milimetre çapında olan bu el baltası her alette olduğu gibi yüksekliğinden ziyade kesitten kaybetmiştir. Aletin uzun müddet sürüklendiği, üzerindeki kömürleşme siyahlıklarıyla da bir müddet tabaka arasında saklı kaldığı anlaşılıyor. Kırarak yaptığım araştırmada bünyesinin püskürük taştan olduğu anlaşılmıştır. Bu taşın şelleen tip bir el baltası olacağı ihtimalini burada da tekrarlarım. Daha yukarlarda, yani Alaca dağının Aniye bakan engimelerinde ve Cılavuz, Susuz nahiyesi düzlüklerinde yapılacak araştırmalarla daha orijinallerinin bulunabileceği imkân dâhilindedir.

Yonga, yaprak ve çırpı aletler:

Borluk vâdisinden geçerken derenin taban ortasında açtığı çukurların kum, çakıl döküntüleri üzerinde ve vâdideki sırakaya-sığınakları önünde bulduğum taş aletler tipik kazıyıcı, uc ve yan kazıyıcı şeklindedirler. İkisi bazalttan, bir tanesi de andezitten yapılmıştır. Püskürük kaya yongalara has olan kopma yüzlerindeki hususiyet gayet aşikârdır. Şimdiye kadar bulduğumuz yongalarda böyle oluklu kopma yüzü taşıyan bir yongaya tesadüf etmedik. Daima düz, kısmen kabarık ve çukurca görmeğe alıştığımız yonga kopma yüzlerine bu hususiyeti de bir ayırt izi olarak koyabiliriz. Bu aletlerin üçü de müsteriyen teknikte yapılmıştır.

Taş aletlerin içinde (opsidiyen) yapıda olanları ekseriyeti teşkil eder. Azat köyündeki isimsiz höyükte, Mağaracık köyündeki (E) mağarasının ön seki ve iç tabanında açtığım denek çukurlarında, Aras vâdisinin tahribedilmiş höyüklerinde, Kağızman kazasındaki (Mısır dağı) Düz-yerleşme yerinde bulduğum opsidiyen aletler çok çeşitlidir. Kars platosu ve Aras vâdisindeki iskân yerlerinde opsidiyen alet bulmak her zaman mümkündür. Bilhassa Sarıkamış civarında büyük opsidiyen yumrularına çok tesadüf edilir.

Bundan başka Erzurum, Hasankale, Nemrut ve Göllüce dağlarında, Cihanbeyli ve Van, Erivan mıntakasında da mevcut olduğuna ve çok eski zamanlarda doğunun bu zengin servetinin Mezopotamya'ya kadar sevk edildiği malûm bulunduğuna göre bütün çağlarda bu maddenin işlenmiş ve kullanılmış olması pek tabiidir. İlim lisanında opsidiyen adiyle yazıları geçen bu taş nevine halk (deve gözü) demektedir. Rengi koyu siyahtan, beyaza kadar değişik ve pek nadir olarak kahve rengi ve siyah benekli olanları elime geçti. Bu kıymetli taşın doğudaki yayılış ve kaynakları tesbit edildiği ve muhtelif buluntuların işçiliği de kontrol edildiği takdirde prehistorik devirlerdeki yapılış merkezlerinin veya sevk edilen yolların izleri de bulunmuş olacaktır. Bunlardan Mısırdağındakileri, bulunan çanak çömleklere göre belki neolitik, Mağaracık köyündeki (E) mağarasındakileri kalkolitik, Azat köyündeki höyükte toplananların da Bakır Çağına, Iğdır düzlüklerinde ele geçen miniktaş (Mikrolit) aletlerin de mezolitik devirlere aidiyetleri tahmin edilebilir.

Hepsi yonga yaprak ve çırpıdan ibarettir. ok ucu şeklinde yapılmış olanları da mevcuttur.

Bundan başka Azat köyündeki isimsiz höyüğün güney doğu eteklerinde dereye yakın bir yerde bulduğum taş alet de çok mühimdir. Yarısı boydan kırıktır. 142 uzunlukta. 92 milimetre eninde ve bir buçuk kilo ağırlığında'dır. Aleti ortadan genişlemesine çevreliyen 25, en ve 5 milimetre derinlikteki yive bakılırsa bunun taş baltadan ziyade bir gürz veya tokmak olarak kullanıldığını kabul etmenin daha doğru olacağı kanaatindeyim. Bu nevi taş aletlerde ekseriyetle genişlemesine bir yiv vardır. Yalnız bunlardan daha mütekâmil örneklerde uzunlamasına yapılan yivler bulunduğu gibi, çivi başı şeklinde yumrular da görülmüştür. Bu çeşit tokmak veya Gürzler münferit dahi olsa bütün şimal sahalarda, İspanya ve Trans-Kafkaslara kadar yayılmış olarak ele geçmiştir. Satıhta bulduğum için devrini tâyin edemiyeceğim, yalnız dereye yakın yerde bulunduğundan, alet höyük tabakalarından dışarı çıkmayıp daha eski yerleşme izleri taşıyan Borluk vâdisi yukarlarından sürüklenerek gelmiş olabilir. Üzerindeki kırık ve aşıntı izleri de bunu bize ima etmektedir.

Neolitik devirlerden historik devirlere kadar aynı işçiliği görmek mümkün olduğu da düşünülürse bunu lâlettayin bir devre bağlamak doğru bir hareket olmıyacaktır.

Çanak çömlek: Elimizde en çok ve çeşitli malzeme çanak çömlektir. Bunlardan bir kısmı da turnetle yapılmıştır. Çamuruna en çok ince kum ve mühim bir kısmında irili ve ufaklı opsidiyen kırıkları karıştırılmıştır. Saman veya ot karıştırılmış kablar yok denecek kadar azdır. Renk bakımından orta, kuzey batı ve hattâ güney bölgelerde elde edilen kabların aynıdır. Siyah zemin üzerine beyaz boya çizgi süslü, boyalı ve yalnız platoya has siyah, gri renkte ve içi dışı sık paralel çizgi süslü parçalar pek çoktur. Kulplar çok çeşitlidir. Bölgeye mahsus küçük yarım küre ve küçük delikli yuvarlak ve aşağı sarkık dil kulplar çok enteresandır. Bunlardan bir kısmını Erzurum (Karaz) höyüğünde elde edilen kulplarla ve diğerlerini Anadolunun diğer yerlerindeki kulplarla mukayese etmek mümkündür. Ani'de ele geçen geometrik baskı süslü, keçi ve insan kabartmalı parça da önemlidir. Bu parçada daha önce Yunan geometrik süslü eşyalarına benzetildiği tahmin edilmişse de yapılan tetkik ve işçilik bakımından daha geri devirlerin malı olacağı da ortaya çıkmaktadır. Kablarda umumiyetle pişik karası geniş ve kablar iyi pişirilmiştir. Çamuruna karıştırılan maddelerin bölgeye ait olduğu düşünülecek olursa, neolitik, Kalkolitik, bakır, Eti, klâsik çağlar gibi devirlere aidiyeti mütalâa edilen kabların yukardaki görüşlere göre çanak çömleklerin mahallinde imal edildiği, ithal edilmediği, ithal edilenlerin de pek az ve küçük eşyaya inhisar ettiği görülmektedir.

Madenî eşya : Madenî eşya olarak elimizde yalnız Ardahan kazası, Hanak nahiyesi, Sazkara köyü içindeki (Kalecik) höyüğünün doğu kenarındaki Büyük Yarmanın Bakır Çağı tabakaları arasından çıkardığım bakırdan veya tunçtan yapılmış harb aleti (Mızrak ucu) vardır. Kafkaslara, Kuzey Anadolu ve bilhassa Alaca maden buluntularına benzerliği çoktur. Ardahan çevresinin gerek madenî ve gerekse çanak çömlek bakımından güneyden ziyade Kuzey ve Orta Anadolu malzemesine yakınlık göstermesi bölgede ayrı bir hususiyet teşkil eder. Bu bakımdan karşımıza doğuyu Orta ve Kuzey Anadoluya bağlıyan ve Kafkaslarla daha kolay münasebet teminine yarıyan

malûm klâsik doğu yolundan başka tabii bir yolun araştırılması işi karşımıza çıkmakta ve bizi Kelkit Çoruh vâdisi boyu araştırmalarına sürüklemektedir.

Ardahan çevresinin Kafkas ve Kuzey Anadolu prehistorik devirler malzemesine benzer belgeler vermesi ve doğu ile kuzey arasında katî prehistorik izlerin mevcut olmadığı nazarı itibara alınırsa Çoruh ve Kelkit vâdisinin ehemmiyeti kendiliğinden aşikârdır. Bu bakımdan önümüzdeki hafriyat mevsimi başlangıcında gene Kurum adına Kelkit vâdisinde yapılacak araştırmaların çok faydalı olacağını zannediyorum. Tahminlerimizin hakikat olacağına ve Anadoluyu Kafkaslara bağlıyan bir yolun da ancak Kelkit ve Çoruh boyu ve yakın çevresinde tesbit edileceğine kuvvetle kaniim.

Coğrafi durumu, buluntuları bu yolda izah ettikten sonra görüşümü hulâsa ederek yaptığım bu ilk bildirime son vereceğim. Eğer zaman kalır ve müsaadenizi alırsam hulâsanın sonunda da bu bölgenin prehistorik ve historik kronolojisini kabataslak belirteceğim.

Netice: Tetkikatım Türk Tarih Kurumu adına yapılan muayyen bir gezi ve bu gezi buluntularından ibarettir. Bu arada Doğu Anadolu'nun incelenmesi lüzumundan bahseden müellifleri ve hattâ bu gaye ile Vanda yapılan büyük kazıları da unutmuş değilim. Orta Anadolu'yu bu suretle Güneydoğu Avrupa'ya Ada ve Boğazlar üstünden şarka bağlıyan tabiî yolların varlığı ve bu tabiî yolların yukarda zikrettiğim gibi Sıvas, Erzincan, Erzurum, Kars üstünden Kafkaslara ve yine Hasankale'den Aras vâdisine ve oradan da Nahcivan ve İran'a eriştiği bilinmektedir. Orta, Batı ve Kuzey Anadolu kültürlerinin doğuş ve yayılışları oldukça malûm olduğu şu anda, Doğu Anadolu'nun bunlar yanındaki kıymetini tâyin etmek de bir vazife idi.

Bu maksadı güderek Doğuda yaptığım gezi ve yüzey buluntuları ve denek kazılarıma dayanan bu araştırmalarım modern ve ünlü müdekkiklerden Ahmet tevhit, Morgan, Telgren, Hancar, Rastovski ve Marr'ın neticelerine ekseriyetle uymakta ve tarih öncesi bakımından da tamamlamaktadır.

Her şeyden evvel söylemek istediğim nokta Kars bölgesinin İskân ve iskân şekilleri Kars'ın coğrafi durumuna tamamen

uymaktadır. Muhtelif yerleşme tiplerinin bu noktada görünüşü, eski Taş Devri, Madenler Çağı ve tarihî devirler için en mühim vesikalardır. Mağara ve kayasığınakları; höyükler ve Orta, Kuzey Anadoluda gerçek mahiyeti henüz izah edilemiyen düz yerleşmelere ait mezarlıkların varlığı bu mıntakada, Önasyanın diğer bölgeleri gibi, Anadoluya has olan her nevi iskân tipinin Kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Kafkas buluntularına akrabalığı muhakak olan Artvin madenî eşyaları ile sözde Ordu vilâyetinde bir depoda bulunduğu söylenen muhtelif tip harb aletlerinin Kafkas buluntularına benzemesi ve ayrıca Erzurumla, Van arasında münferit bir şekilde elde edilen çanak çömlek buluntularının da Nahcivan üstünden Kafkasyaya doğru açılması, ayrıca Alaca höyük madenî eşyalarının henüz ince bir kronolojisi yapılmamış olmasını da nazarı itibara almadan, Önasya ticari münasebetlerinin bir neticesi olduğunu ileri sürmek dahi bu münasebetlerin tesbitine çalışmak için esaslı araştırmalara sebebolacak bir durum ihzar ediyordu.

Bir taraftan Hancâr, Bittel ve Przavorskinin Anadolu ve Kafkas madenî eşyalarında bir benzerliği işaret etmeleri ve ayrıca Anadolunun Bakır Çağı adı verilen bir çanak çömlek nevinin Kafkaslar istikametini göstermesi dikkat nazarlarımızı daima bu noktaya çekiyordu. Yalnız Kafkas arkeolojisinin muhtelif tesirler altında kalarak esaslı bir surette tetkik edilmemiş olması mukayese ve katî neticeler elde etmemize güçlükler çıkarmaktadır. Çünkü Kafkasyanın mâruf Maykop, Novosvovodniya, Karzkaya, Nalçık, Kuban ve Terek kültürlerinin birbirine olan münasebetlerinin de tâyini lâzımdır.

Kafkas arkeolojisinin kendisi içinde dahi kronoloji ve münasebet bakımından esaslı güçlükler çıkarması, Anadolu, Kafkasya, Mezopotamya ve İran'ı bir kül halinde tetkik etmemize mâni oluyordu. İşte heyetinize sunduğum bu ilk bildirimle bu karanlık ve bulutlu noktaları gücümün yettiği kadar aydınlatmağa çalıştım ve hiç olmazsa muhterem dinleyicilerimin yüksek ilgilerini bu bölgeye çekmeğe muvaffak oldumsa kendimi bahtiyar addederim.

Elimdeki malzemeye dayanarak şu kronolojiyi tesbit ediyorum:

A) Paleolitik devir:

Ani civarındaki şelleen ve Cılavuz civarındaki şelleo-aşöleen el baltaları, Borluk vâdisindeki musteriyan aletler, siyah opsidiyen ve çakmak taşından mezolitik ve Madenler Çağına ait olması muhtemel aletler, yivli tokmak veya gürz belgeleri Anadolu paleolitik mezolitik kültürlerinin bu devirlerde buralara kadar uzandıkları veyahut eski taş devrinde bütün Anadolu taş aletlerindeki formlarda bir iki tip müstesna ekseriyetle birlik olduğu anlaşılmaktadır.

B) Kalkolitik devir:

Henüz tetkike muhtaç olan bu çağın Orta Anadolu karakteri gösteren izlerine derin kazılar yardımiyle nüfuz edebileceğimize inanıyorum. Elimde bu devrin malzemesi pek azdır. Yalnız sırası gelmişken Kağızman kazasındaki Mısır dağı düz yerler ve Kunduragıldaki izlerin, henüz bildirimini yapamıyacağım göl evleri bakiyeleriyle bazı dolmen ve menhir benzeri sezintilerimin tesiriyle acele de olsa Doğu Anadoluda katî surette bir neolitik devrinin de yaşamış ve izlerinin bulunacağını tesbit işinin de yaklaşmış olduğunu söylemekten kendimi alamıyacağım.

C) Bakır Çağ:

Mahallî ve coğrafi hususiyetlerine rağmen teknik şekil bakımından Orta ve Kuzey Anadolu Bakır Çağı kültürüne bağlılığı da gayet aşikârdır. Yalnız yuğurumla pişirim işçiliği hariçtir. Çanak çömlekteki bu benzerliği madeni aletler dē teyidetmektedir.

D — *Eti devri:*

Eti devri kültür tarihi bakımından büyük bir ehemmiyeti haizdir. Etilerin kuzeyde Dündartepe, batı da Kusura, güneyde Tarsus ve Yümüktepeye eriştiği bilindiğine göre geriye yalnız Doğu Anadolu ve ona bağlı olan tabiî yol kalıyordu. Azat köyündeki isimsiz höyükte, meşhur Ani harabesinde bulduğum birkaç eti parçası renk, kulp ve süs bakımından eti devrine ait olması hakikaten en yakın bir ihtimal dâhilindedir.

E — Sonuncusu olarak eski Kafkas çanak çömleğinin teknik ve şekli ananesini devam ettiren çanak çömleğin varlığı ve bunların milâttan önce 6 - 7 nci asra kadar uzanan kronolojisinin inkıtasız bir devamı için esaslı bir delildir.

F — Aras vâdisinde bulduğum iki aded renkli küçük parçanın Telhalaf ve Elübeyid parçasına müşabeheti şimdilik mezopotâmya malzemesinin Vandan da daha şimale çıktığını göstermektedir. Platoya ulaşıp ulaşmadığını ve güneye uzanan tabiî kültür yollarının nerelere isabet ettiği meselesi tetkikatın ve kazıların çoğalmasına bağlı kalıyor.

G — Yunan, Roma, Bizans, İran ve Türk çağlarının malzeme ve mimari izleri bölgede pek çoktur. Bilhassa Klâsik Çağ malzemesinin muayyen yerlerde ve mahsur noktalarda kalışı nazarı dikkati celbetmektedir. Burada zaman olmadığı için iki defa giderek tetkikat yaptığım (Ani) harabesini anlatamıyacağım. Yalnız yaptığım araştırmalar neticesinde bulduğum Bakır Çağı ve Eti parçalarına dayanarak bu noktanın tarihî devirlerden çok önce insanlar tarafından iskân edildiğini ilâve etmeyi lüzumlu görüyorum. Daha mufassal malûmatını hazırlamakta olduğum Ani rehberinde göstermeğe çalışacağım.

Sayın dinleyicilerim, konuma son vermeden yukarda Borluk vâdisi bitiminde ve Azat köyü içindeki isimsiz höyüğe (Dündartepe) adını veriyorum. Bu höyük 1940 yılında Kuzey Anadolu ve Samsun bölgesinde bulduğum (Dündartepe) höyüğü gibi bölgesinin prehistorik ve historik kronolojisini inkıtasız verecek durumdadır. Kuzeyde dündarlık eden Dündartepe höyüğü ; doğuda da doğu için dündarlık edecek bir eş kazanmış bulunuyor.

Konuşmalarımla bir ilgi aramak istiyen sayın dinleyicilerime aşağıda sergi salonunda teşhir edilen Kars malzemesi üzerinde izahat vermeğe daima hazır bulunduğumu arz eder ve sözlerime burada nihayet veririm.

Dr. MUZAFFER SÜLEYMAN ŞENYÜREK (*Ankara Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Antropoloji Doçenti*). **En Eski Anadolu Halkının Kraniyolojik Tetkiki :**

Bu tebliğimizde Anadolunun Bakır Çağı ve Eti sekenelerinin antropolojik durumları ile bunların yakın şarkın eski sakinleri ile olan münasebetlerinden bahsedeceğiz.

Bundan üç sene evvel Belleten'de [1] intişar eden bir etüdümde Alişar, Alacahöyük, Ahlatlıbel, Aslantepe, Tilki tepe, Truva, Babaköy ve Kusura hafriyatlarında bulunan kafataslarını tetkik ederek Anadolunun eski sakinlerinin antropolojik durumları hakkında bir sentez yapmağa çalışmıştım. Bu etüdümde Anadolunun Bakır Çağı sakinlerinin ekseriyetle dolikosefal insanlar oldukları neticesine varmıştım. Aradan kısa bir zaman geçmeden Bay Kılıç Kökten ve Dr. Tahsin Özgüç'ün Samsun civarında Teke köy ve Kaledoruğunda Bakır Çağı tabakalarında buldukları iskeletler ilk etüdümüzü tamamlamış ve bulduğumuz neticeleri takviye etmişlerdir. Teke köy ve Kaledoruğu hafriyatında otuz kadar iskelet bulunmuştur [2]. Bunlar arasında doğru ölçülerin alınmasına müsaade edecek kadar sağlam bir halde bulunan 16 kafatası vardır. Bunlardan 10 tanesi dolikosefal, beş tanesi mezosefal ve ancak bir tanesi brakisefaldir (Kafa karinesi 81. 31).

İlk etüdümüzde yalnız kâhil ve doğru ölçülerin alınmasına müsait olan kafataslarını kullanmış ve çok kırık olan kafatasları listelere dâhil edilmemişti. Bakır ve Eti devirlerine ait sağlam vaziyette bulunan kafataslarının mevcudu Samsun iskeletleriyle 67 ye yükselmiş bulunuyor. Bu tebliğimizde verdiğimiz yüzdeler bu 67 kafatasına aittirler. Bunlardan başka elimizde kırık olmakla beraber tipleri tesbit edilebilen kâhillere ait kafalarla birlikte mütaaddit çocuk kafası vardır. Bunlar sağlam vaziyette bulunan kafataslarından çıkardığımız neticeleri teyidetmekle beraber, bu yüzdelere dâhil edilmemişlerdir. Mevcut iskeletler arzu ettiğimiz kadar fazla olmamakla beraber, bunların Anadolunun eski sakinleri hakkında bir fikir vermeğe kâfi geleceklerini sanıyorum.

Bu tebliğimizde ölçülerden yalnız kafa karinesi ile irtifa karinelerinden ve yalnız umumi neticelerden bahsedeceğim. Daha etraflı malûmat almak istiyenler bu bilgiyi Belleten'deki yazımda bulabileceklerdir.

[1] Şenyürek, Muzaffer Süleyman. 1941. Anadolu Bakır Çağı ve Eti sekenesinin kraniyolojik tetkiki. A Craniological Study Of The Copper Age And Hittite populations Of Anatolia. Belleten No: 19.

[2] Bu iskeletler Samsun hafriyat heyeti tarafından neşredilecektir.

Anadolunun Kalkolitik ve Bakır devirlerine ait kafataslarının büyük bir ekseriyeti, yüzde seksen yedi buçuğu dolikosefal ve mezosefaldir. Brakisefaller açıkça azınlıktadırlar ve mecmuun ancak yüzde on iki buçuğunu teşkil ederler. Muhtelif istasyonların vasati kafa karineleri de birbirine çok yakındır. Yani kafa karinesi bakımından Anadolunun kalkolitik ve Bakır Çağı sekenesi mütecanis bir kitle arz etmektedir.

İrtifa - uzunluk karinesinde [3] ekseriyet ortosefaldir, yani orta gruptadır. İrtifa - genişlik karinesinde de ekseriyet metriokrandır, yani gene orta gruptadır.

Bu izahattan Anadolunun Kalkolitik ve Bakır devri kafatasları arasında ekseriyetin dolikosefal, ortosefal ve metriokran insanlarda olduğunu öğreniyoruz. Bundan başka mevcut Kalkolitik ve Bakır devri kafaları arasında bariz bir fark göremiyoruz. Şimdiki bilgimize göre bunlar aynı tiptedirler ve Bakır Çağı fizikî tip îtibariyle Kalkolitiğin bir temadisi gibi görünmektedir.

Kalkolitik ve bakır devri kafatasları arasında hâkim unsur dolikosefal olmakla beraber, bunları dikkatle inceliyecek olursak bunların iki tipe ayrıldıklarını görürüz. Ekseriyetde olan birinci tip Sergi'nin Akdeniz ırkını ve azınlıkta olan ikinci tip de Sergi ve Buxton'un Euroafrican tipini temsil etmektedirler. Birinci tipde kafa küçüktür, köşeleri daha yuvarlaktır ve adale irtikâz yerleri zayıftır. İkinci tipde ise bunun aksini görüyoruz. Bu tipte kafa büyüktür, alın geriye kaçıktır, kaş kemerleri ve adale irtikâz yerleri barizdir. Bu ikinci tip C. S. Coon'un [4] Afgani dediği tipe yakındır. Profesör Coon bu esmer tipe Akdeniz ırkının daha maskülen bir variyasyonu nazariyle bakmaktadır.

Anadolunun Bakır Çağında gördüğümüz üçüncü tip brakisefaldır. Bu kafaların hepsi de yalnız mutedil derecede brakisefaldirler, occiputları yuvarlaktır, ve hiçbirinde plano - occipital yassılık yoktur. Bunların hepsi de Alpin tipinde brakisefalleri temsil etmektedirler. Bakır Çağı kafaları arasında açıkça azınlıkta olan bu tip Anadolunun bu devirdeki sakinleri arasında

[3] Burada bahsedilen irtifalar Porion-Bregma kuturlarıdır.

[4] Coon, C. S. 1939. The Races Of Europe. New york.

mühim bir rol oynamamış gibi görünmektedir. Yalnız Alacahöyükde diğer höyüklere nazaran biraz daha fazla brakisefal kafa bulunmuştur. Bu vaziyetden, azınlıkta olan bu tipin bazı familyalarda, bilhassa müstevli aristokratlar arasında hâkim bir unsur olmuş olması imkân dâhilinde görünmektedir.

Von Luschan [5] Anadolunun ilk sakinlerinin Armenoid tipde brakisefaller olduklarını ve dolikosefallerin Anadoluya bunlardan sonra geldiklerini yazmıştır. Profesör E. Fischerde [6] buna benzer bir fikir ileri sürmektedir. Bu müellife göre M. E. 1500 senesine gelinceye kadar Anadoluda hâkim unsur Armenoid tipde brakisefallerdir.

Bu tetkikimiz bu iddialardan hiçbirisinin müsbet bir esasa dayanmadığını ortaya koymuştur, zira Anadolunun Kalkolitik ve Bakır Çağı kafaları arasında ekseriyet dolikosefal olduktan başka, azınlıkta olan brakisefaller de Armenoid tipde olmayıp Alpin tipindedirler.

Şimdi diğer yakın şark memleketlerinin eski sakinlerinin antropolojik durumlarını ve bunların Anadolunun Bakır Çağı sakinleri ile olan münasebetlerini gözden geçirelim. Raphael Pumpelly'nin [7] Cenubi Rus Türkistanında Anav'da yaptığı hafriyatda bazı iskeletler bulunmuştur. Bu iskeletleri tetkik eden Sergiye [8] göre, burada bulunan kâhil kadın kafası mezosefal (kafa karinesi 76.2) ve çocuk kafalarının hepsi de dolikosefaldir. Sergi bu kafaları Akdeniz ırk tipine bağlamaktadır.

1931 senesinde şimali şarki İranda Tepe hisar mevkiinde Erich Schmidt tarafından yapılan bir hafriyat da aynı neticeyi vermiştir. Erich Schmidt burada takriben M. E. 4000 senesinden 2000 senesine kadar uzanan üç prehistorik devir tefrik

[5] Luschan, von F. 1911. The Early Inhabitants Of Western Asia. The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland.

[6] Fischer, E. 1923 «Spezielle Anthropologie: Rassenlehre», Anthropologie, unter Leitung von G. Schwalbe und E. Fischer «Die kultur der Gegenwart». Hrsg. Von P. Hinneberg. 3. teil, 5 Abt. (Leipzig und Berlin) (Krogman, 1937, tarafından iktibas edilmiştir).

[7] Pumpelly, R. 1908. Explorations in Turkestan, 1904. Prehistoric Civilizations of Anau (2 cilt). Carnegie Inst. Publ. 73. Washington.

[8] Sergi. G 1908. Description of Some Skulls from the North kurgan, Anau. Pumpelly'nin «Explorations in Turkestan» nın ikinci cildinde.

ediyor. Bu tabakalar dâhilinde bulunan 158 kâhil kafatası Dr. W. M. Krogman [9] tarafından tetkik edilmiştir. Bu kafaların büyük bir ekseriyeti Akdeniz ve Euroafrican tipte dolikosefalleri temsil etmektedir [10]. Bu kafatasları arasında Alpin tipinde, daha doğrusu Alpin tesiri gösteren yalnız üç fert bulunmuştur ki bunlar da Tepe-hisar III devrine, yani son prehistorik devire, aittirler.

Gene İranda Shah- tepede çıkarılan iskeletlerin tam ölçüleri maalesef mevcut değildir. Fakat Arne bu kafaların dolikosefal ve mezosefal olduklarını bildirmiştir. [11]

Şimali şarki Hindistanda Mohenjodaro, Nal, Harappa, Bayana, Sialkolt ve Şahitump mevkilerinde ve Orta Hindistanda Chota Nagpur ve Adittanalur mevkilerinde yapılan kazılarda da bir miktar iskelet bulunmuştur, Ekserisi R. B. S. Sewel ve B. S. Guha [12] tarafından tetkik edilmiş olan bu iskeletlerin de çoğu dolikosefaldir, ve brakisefallere ender tesadül edilir.

Mezopotamyada yapılmış olan hafriyatlarda da mütaaddit iskeletler bulunmuştur. Profesör Buxton [13] Kiş şehri civarında bir Sümer sarayından çıkarılan kafalar arasında üç tip tefrik ediyor. Bunlardan ekserisi Akdeniz ve Euroafrican tipindedirler. Üçüncü tip ise yassı occiput'lu brakisefal bir tiptir. Fakat Armenoid ırk tipini temsil eden bu brakisefaller açıkça azınlıktadırlar ve 36 kafatası içinden ancak dört tanesi bu tiptendir. Al-Ubaid ve Urda bulunan ve Sir Arthur Keith [14] tarafından tetkik edilen kafalar da dolikosefaldirler. Son olarak

[9] Krogman, W. M. 1940. The Peoples Of Early Iran and Their Ethnic Affiliations. Am. J. Phys. Anthrop. Cilt XXVI, Mart 30, Sahife 269-308.

[10] Yalnız burada Dr. Krogman Euroafrican tipe proto-nordik adını vermeyi tercih etmektedir.

[11] Arne, T. j. 1937. Türkmen stepinin kablettarih nüfusu ve bunun Anadolu ile münasebetleri. Türk Tarih Kurumu yayınlarından IX. seri : No:2 (1943) sahife 603-607, İstanbul.

[12] Krogman (1940) da hulâsa edilmiştir.

[13] Buxton, L. H. D. 1924, Langdon'un «Excavations at kish» inde cilt I, Paris ; Buxton, L. H. D. ve Rice, D. T. 1931 Report on the Human Remains Found at kish. The journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and İreland. Cilt-LXI.

[14] Keith, SİR A, 1927. (Report on the Human remains) H. R. Hall ve C. L. Wooley'in «Al-Ubaid, Ur Excavations) inde cilt 1.

Robert Ehrich'in [15] Yorgan tepeden bildirdiği kafaların da Euroafrican tipde dolikosefaller olduklarını söylemeliyiz.

Şimdiye kadar söylediklerimizi şu şekilde hulâsa edebiliriz. Anadolunun Kalkolitik ve Bakır Çağına tekabül eden devirde, Anadoludan, Mezopotamya, İran, cenubi Türkistan ve Hindistana kadar uzanan arazi şeridinin sakinleri arasında hâkim unsur Akdeniz ve Euroafrican tipde dolikosefaller gibi görünmektedir. Anadolu Kalkolitik ve Bakır devirlerinde Hindistana kadar uzanan büyük bir Akdeniz - Euroafrican kompleksinin bir parçasını teşkil etmiş gibi görünüyor.

Şimdi Eti devri kafalarının tetkikine geçebiliriz. Eti devri tabakalarından çıkan iskeletlerin yarısı, yüzde ellisi brakisefaldir [16]. Bunu Bakır devrindeki vaziyetle karşılaştırırsak, Eti devri kafaları arasında brakisefal unsurun artmış olduğunu görürüz. Bu iki devir kafaları arasındaki aynı bariz fark irtifa-uzunluk ve irtifa-genişlik karinelerinde de müşahede edilmektedir. Kalkolitik ve Bakır devri insanları arasında ekseriyetin ortosefal ve metriokran kategorilerde olmasına mukabil, Eti kafaları arasında Hipsisefal ve tepeinokranlar eksriyeti teşkil etmektedirler. Kalkolitik ve Bakır ile Eti devirlerinin irtifa-uzunluk ve irtifa-genişlik karinelerinde gördüğümüz bu fark, Eti devri kafaları arasında daha fazla brakisefal unsurların bulunmasiyle alâkadardır.

Bakır ve Eti devri kafaları arasında yapılan bu mukayese Etilerin içinde fazla miktarda brakisefal unsurları ihtiva eden yeni bir kavim olduklarına işaret etmektedir. Tetkik edilen istasyonlarda Eti tabakaları içinde brakisefallerin arttığını görüyoruz. Meselâ, Alişarda Bakır devrinde brakisefali görülmediği halde, Eti devrinde brakisefallerin mühim bir unsur teşkil ettiklerini görüyoruz. Etilerin Anadoluyu istilâ eden müstevli bir kavim olmaları muhtemeldir. Birçok höyüklerde Bakır devri tabakalarının sonunda yangın izlerine rastlanması, ve yangın izi görülmiyen bazı höyüklerin Bakır devrinden sonra iskân edilmemiş olmaları da Etilerin müstevli bir kavim olduklarına işaret etmektedir.

[15] Ehrich, R. W. 1938. Late Cemetery Crania. Starr'ın «Nuzi. Report On the excavations at Yorgantepe Near Kirkuk» unda. Cambridge.

[16] Hisarlık III kafaları bu yüzdeye dâhil değildir.

Mevcut Eti devri kafaları arasında iki tip tefrik ediyoruz: bir dolikosefal ve bir de brakisefal tip. Dolikosefal tip Bakır Devri sekenesinin aynidir, yalnız bunlar brakisefallerle temas neticesinde biraz tadilâta uğramışlardır. İkinci tip brakisefal, hipsisefal ve tapeinokrandır. Mevcut Eti devri kafalarının hepsi de ancak mutedil derecede brakisefaldirler ve occiputları yuvarlaktır. Yani bunlar da, Bakır devri brakisefalleri gibi, Alpin tipinde brakisefallerdir.

Eti kafaları arasında görülen ve bir tek kafaya münhasır olan üçüncü bir tip de negroiddir. Alişarda bulunan ve genç bir şahsa ait olan bu kafada (No. b×43) hem Alpin ve hem de zenci kanlarının tesiri vardır. Etilerin zenci köleler kullandıkları, tarihî belgelerle sabit olduğundan [17], bu melez kafasının bir zenci kölenin oğluna ait olduğunu kabul edebiliriz.

Von Luschan'dan beri birçok müellifler Etilerin Armenoid fizikî tipine mensup olduklarını iddia etmişlerdir. Von Luschan [18] bu neticeyi Eti resimlerinin tetkikinden çıkarmıştır. Aynı zamanda bu ırk tipinin Anadoluda neşet ettiği de iddia edilmiş olduğundan, bu meseleyi burada bugünkü bilgimizin ışığında incelemek faydalı olacaktır. Birçok müellifler bugün dahi bu ırk tipini Alpin tipiyle karıştırmaktadırlar. Fakat bu iki brakisefal tipi biribirinden tefrik etmek lâzımdır. Armenoid tipin diyagnostik kraniyolojik vasıfları kafanın hiperbrakisefal, hipsisefal ve yüzün de lepten olmasıdır. Armenoid tipte kafaları tefrik eden mühim morfolojik hususiyetlerden biri de kafa damının arkaya doğru yükselmesi ve occiput'un yassı olmasıdır. Bu ırk tipi ilk defa Von Luschan tarafından tefrik edilmiş ve buna Armenoid ırkı adı verilmiştir.

Yalnız Armenoid adı aynı zamanda bir ethnie'nin ismi olduğu için bunun bir ırk tipine tatbiki birçok yanlışlıklara

[17] Boğaz köyde bulunan Akat dili ile yazılmış bir mektupta (Keilschrifturkunden aus Boghazkoi, Heft 3, No. 52, sahife 23, 1922) birkaç erkek zenci kölenin ve birkaç (ikiden fazla) dişi zenci kölenin gönderildiği yazılıdır. Profesör Landsberger'e göre, bu mektup ikinci Ramses tarafından Hattusil'e gönderilmiştir (Şenyürek, 1941 e bakınız).

[18] Luschan, Von F. 1911. The Early Inhabitants of Western Asia. The Journal of the Royal Anthropological Institute of Creat Britain and-İreland.

sebep olmaktadır. Meselâ, Alişar iskeletleri üzerinde çok güzel bir tetkik yapmış olan Dr. Krogman bile bu hataya düşmüştür. Dr. Krogman [19] Alişarın Osmanlı devri tabakasındaki kafataslarının Armenoid tipde olduklarını söyledikten sonra, Alişarın bu devir. sakinlerinin Ermeni olduklarını istidlâl ediyor. Fakat kafataslarının Armenoid tipte olmaları bu insanların Ermeni milliyetinden olduklarını göstermez, zira bu tip diğer milletler arasında da mevcuttur. Meselâ, Profesör Hooton'a [20] göre bu tip Ermenilerden başka Türkler, Süriyeliler, İranlılar ve Balkan milletleri arasında da kesretle mevcuttur. Bu tip hakkında söylediklerimiz diğer ırk tipleri için de doğrudur. Meselâ, Etilerin Alpin tipinde olmaları bunların herhangi bir millî guruptan olduğunu gösteremez, zira bu ırk tipi birçok millî hudutları aşarak Fransadan Orta Asyaya kadar uzanmaktadır. Buna mukabil meselâ, Fransız milleti üç ırk tipinin bir halitasıdır. Bu izahatımızdan ırk tiplerini millî veya lengüistik isimlerle karıştırmanın yanlış olduğunu, bunların ayrı ayrı mefhumları ifade ettiklerini ve ırk tiplerine etnik veya lengüistik adlar vermenin doğru olmadığını görüyoruz. Fakat yanlış bir isim olmasına rağmen, Armenoid ırkı adı antropoloji literatürüne iyice yerleşmiş olduğundan biz de burada bu ismi kullanacağız. Yalnız burada Armenoid ve Alpin kelimelerini fizikî tiplerin adları olarak kullandığımızı ve bunların etnik veya lengüistik mânalar ifade etmediklerini tasrih ederim.

Anadolunun mevcut Bakır Çağı ve Eti kafaları arasında bu tipe tesadüf etmiyoruz. Buna mukabil bu tip bu devirlerde Anadolunun haricinde mevcuttur. Buxton'un Kiş'de M. E. 3000 senesine ait Armenoid tipde dört kafatası tefrik ettiğini görmüştük. Friederichs ve Müller'de [21] Harappadan bu tipde iki

[19] Krogman, W. M. 1937, Cranial Types from Alishar Höyük and Their relations to other Racial Types. Ancient and Modern, of Europe and Western Asia. Von der osten, Alishar Höyük, seasons of 1930-1932 Kısım III, sahife 226. Chicago.

[20] Hooton, E. 1931. Up From The Ape. London.

[21] Friederichs, H. ve Müller, H. 1933. Die Rassenelemente im Industal während des 4. und 3. vorchristlichen jahrtausends und ihre verbreitung. Anthropos, XXVIII.

kafa bildirmektedirler. Vallois'da [22] İranda Tepe-Cemşidi ve Tepe-Badhorada bulunan ve M. E. 2000-1000 senelerine ait olan üç kafada bu ırkın tesirini görmektedir. Fürst'ün [23] Kıbrısta bulunan eski iskeletler üzerinde yaptığı tetkikata göre bu tip evvelâ Kıbrıs kafaları arasında mevcut değildir, ve bu adaya M. E. 2000-1500 seneleri arasında gelmiştir.

Armenoid tipinin M. E. 3000 senesinde Kiş'de bulunması, tekâmülünü bu tarihten evvel ikmal etmiş bulunduğunun delilidir. Bu tipin Anadolunun Bakır Çağı ve Eti kafaları arasında bulunmaması, bu ırkın Anadoluda neşet etmediğine işaret etmektedir. Çünki bu tip Anadoluda neşet etmiş olsa idi tetkik ettiğimiz kafalardan hiç olmazsa bir kısmının bu tipden olması lâzım gelirdi. Mamafih bu tipin Eti devrinde Anadolunun bazı yerlerinde bir azınlık halinde bulunmuş olması imkân haricinde değildir. Fakat bu tipin Anadoluda neşet ettiğini gösteren hiç-bir delil yoktur. Bu tetkikimiz Dr. Krogmanın [24] bu hususdaki fikrini teyidetmektedir. Anadolunun en eski sakinleri arasında bulunmadığı için bu fizikî tipin menşe yerini, Dr. Ariens Kappers [25] ve Dr. Krogman'ın [24] telkin ettikleri gibi, daha şarkta, Asyanın içinde, aramak lâzımdır.

NECATİ DOLUNAY (Ankara Etnoğrafya Müzesi Asistanı)

Çankırıkapı Hafriyatı:

Ulus Meydanından Ziraat Enstitüsüne doğru asfalt yol-dan giderken 500-600 metre ötede, solda, şark, garp ve şima-line tamamen hâkim ve üzerinde klâsik eserler taşıyan bir tepe göze çarpar. Ankara kalesi ve mâbedinin şimal-garp yönüne düşen bu suni tepe şarktan garbe uzanmakta ve 250 metre kutrundadır.

[22] Vallois, M. H. V. 1935. Notes sur les têtes osseuses rapportées par la mission archéologique. G. Contenau ve R. Ghirshman, Fouilles du tepé-Giyan, Paris.

[23] Fürst, C. M. 1933 «Zur kenntnis der Anthropologie der prähisto-rischen Bevölkerung der Insel Cypern» Lunds Universitets Arsskrift, n. f. Avd. 2, Bd. XXIX, No. 6. (Krogman, 1937, tarafından iktibas edilmiştir).

[24] Op. cit. (1637).

[25] Kappers, C. U. A. 1934. An Introduction to the Anthropology of the Near East in Ancient and Recent Times. Amsterdam.

1926 yılına kadar bu tepe üzerinde klâsik çağ bina bakıyeleri durmakta idi. 1926 yılında Millî Müdafaa Vekilliği binası yapılmak için bu tepenin tesviyesi yapılmış ve bu arada tepenin üstünde kalan kalın ve yüksek duvarlar da dinamitle uçurulmuştur. Daha sonra burada vekâlet binasının yapılmasından vazgeçildiği için terk edilmiş ve bu tepenin üstü inşaat şirketleri baraka ve binaları ile dolmuştur.

1937 de Ankara ve civarında tarihî araştırmalara başlıyan heyet bu tepeyi yarma için en münasip yer intihabetmiş ve o yıl tepenin muhtelif yerlerinde yarmalar yaparak buranın kültür katlarını tesbit etmiştir. Prof. Remzi Oğuz Arık'ın başkanlığındaki bu heyet en eski tabakayı Frig devri olarak tesbit etmiştir. Bundan sonra 1938 ve 1939 yıllarında Müzeler Müdürü Dr. Hâmit Koşay'ın umumî nezareti altında Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi arkeoloji talebesi bu tepede hafriyat usullerini görmek ve daha eski kültür tabakalarını araştırmak maksadiyle iki mevsim çalışmıştır. Bu çalışmalar neticesinde Frig devrinden daha eski kültür tabakasına raslamak imkânı olmamıştır. Yalnız bu arada büyük bir hamam olması muhtemel bir yapı izine raslanmıştır. Türk Tarih Kurumu tepenin üstüne inşa edilmiş olan bu binanın tam olarak meydana çıkarılması ve tepenin bütün kültür katlarını iyice tesbit edilmesi için 1940 ta araştırmalara devam edilmesine karar vermiş ve Dr. Hâmit Koşay'ın umumî nezareti altında ve arkeolog Necati Dolunay'ın idaresindeki heyet bu tepede 1943 yılına kadar dört mevsim daha çalışmıştır.

Çankırıkapı tepesi muhtelif devirler görmüştür. Şark, garp ve şimaline hâkim olan bu tepenin ilk sakinleri Frigler olmuştur. Helenistik ve Galat devirlerini de gören bu hâkim tepe Romalılar devrinde - her tarafta olduğu gibi - tesviye edilmiş ve üzerine büyük bir hamam inşa edilmiştir. Bu bina bir müddet bu devirde kullanıldıktan sonra Bizanslılar tarafından değiştirilmiş ve tamir görmüştür. Bu hamam dokuzuncu asırda terk edildikten sonra zamanla mezarlık ve daha sonraları süprüntülük olmuştur.

1937 deki küçük yarmalardan başka 1938 den 1943 yılına kadar tepe üzerinde, yamaçlarında ve hamam binası içinde

dördü büyük olmak üzere tam on tane yarma yapılmış ve böylelikle tepenin mahiyeti inceden inceye araştırılmıştır.

A yarması tepenin şimal-garp istikametinde yapılan uzun bir yarma olmuştur. Burada 2.50 metreye kadar inilerek ana toprağa varılmış ve en altta Frig ve sırasiyle Roma, Bizans, Selçuk ve Osmanlı buluntuları elde edilmiştir.

C ve Ç yarmaları hamamın oyun ve güreş yerine "Palaestra,, raslamıştır. Buralarda da ana topraktan sonra ilk kültür katı Frig olmuştur. Sırasiyle de Helenistik, Galat, Roma, Bizans, Selçuk ve Osmanlı buluntuları elde edilmiştir.

B yarması tepenin ortalarında seçilmiş ve böylelikle tepenin maktaı alınmak istenmiştir. Bu yarma tepenin üstünü tamamen kaplıyan muazzam klâsik hamamın meydana çıkmasına yaramış ve her sene biraz daha genişletilerek o devrin en büyük hamamlarından biri meydana çıkarılmıştır.

Kültür tabaka ve buluntuları: İlk iskân olan Frig devri mimari buluntuları bir fikir verebilecek kadar boldur. Hemen ana toprak üzerine kurulmuş olan temel ve duvarlar orta boy taşların (40×30×10) çamur harçla birleşmesinden vücuda gelmiştir. Bir evin avlusunda taş döşeme bulunmuştur.

Çanak çömlek ve diğer küçük buluntular Orta Anadolu Frig eşyasiyle aynı tarz ve tekniktedir. Yalnız astarsız gri renk bir çanağın boyun kısmını çevreliyen kabartma bir süvari figürünü gösteren bir parça bugüne kadar hiçbir hafriyat yerinde çıkmamıştır.

Roma devri ile baştan başa tesviyeye uğramış olan bu tepedeki Helenistik buluntuları birkaç parçaya münhasır kalmıştır. Galat devri testileri hafriyatın dikkate şayan buluntularındandır.

Roma ve Bizans mimari buluntuları ve küçük eşyası burada en bol olarak bulunmuştur. Roma devri mimarisi temeller üzerine kum ve kireçten harçla yapılmış duvarlardır. Sağlam bir yapıyı gösterir. Çanak çömlek ve küçük buluntular da değişiktir.

Bizans devri mimarisi de temeller üzerine bazan kum ve kireçten bazan da horasan harçla yapılmış duvarlardır. Nispeten daha geri bir yapı tarzıdır. Çanak çömlek ve küçük buluntular da çok değişiktir.

Selçuk ve Osmanlı devri buluntuları da bolcadır.

Klâsik Hamam: B yarmasının genişletilmesiyle büyük bina bakıyesi meydana çıkarılmıştır. İlk izler kalın kül tabakası olmuş ve daha sonraları salonların tabanlarını destekliyen yuvarlak tuğladan yapılmış direkler, külhanlar, salonlar, servis tünelleri ve su dehlizleri meydana çıkarılmıştır. Hamam şarktan garba doğru uzanmakta ve bu istikamette 250 metre ve şimalden cenuba ise 132 metre tutmaktadır.

Mütenazır olarak yapılacak iken belli olmıyan bir sebepten dolayı ancak yarısı yapılıp kullanılan bu büyük hamam başlıca üç büyük kısma ayrılır:

1 — Hizmet edenlere mahsus kısım,

2 — Oyun ve güreş yeri (Palaestra),

3 — Esas yıkanma yeri.

1 — Hizmet edenlere mahsus kısım. Bu kısım ayrı ayrı üç bölmeye ayrılmıştır.

a) Hamamın garbına isabet eden, yani hamamın arkasına eklenen kısım,

b) Yüzme havuzu ile terleme yerinin arasındaki kısım,

c) Hamamın şimalindeki kısım.

Buralarda depolar, hizmetçi odaları ve külhanlara giden servis yolları vardır.

2. Oyun ve güreş yeri hamamın şarkına düşmekte ve tam 100 metre dılılı bir kare teşkil etmektedir. Bu kısım tamamen mermer sütunlarla çevrili olup orta kısmı açıktır. Mermer sütunlarla duvar arasında kalan yedi metrelik bir kısım örtülüdür. Saçaklardan akan suyun dökületeği kanalizasyon tertibatı sütunlar boyunca bu yeri çevrelemektedir.

3. Yıkanma yeri esas hamam binasını teşkil etmektedir. Üç bölmeye ayrılır:

a) Soğuk kısım (Frigidarium)

b) Ilık kısım (Tepidarium)

c) Sıcak kısım (Caldarium)

Hamama soğuk kısımdan girilirdi. Ya yüzme havuzu (piscina) veya soyunma yerinden.

A. Soğuk kısım ikiye ayrılmıştır:

a) Yüzme havuzu (piscina)

b) Soyunma yeri (apoditorium)

a) Yüzme havuzuna oyun ve güreş yerinden girilir. Tabanı mozaik ve etrafı beyaz mermer olan bu yüzme havuzunun içinde oturmak için seki baştan başa havuzu çevrelemektedir. Havuza girip çıkmak için karşılıklı merdiven vardır. Havuzun etrafı oturmak ve yıkanmağa mahsus localarla çevrilidir. Pis suların akması için kanalizasyon tertibatı yapılmıştır. Bizans devrinde pek çok tamirat gören hamamın içinde olduğu gibi burada da mermer ve mozaiklerin çoğu sökülmüş, sökülmemiş olanların da üstü horasanla sıvanmıştır.

b) Soyunma yeri (apoditorium). Buraya hem oyun ve güreş yerinden ve hem de yüzme havuzundan girilir. Burası uzun bir salondur. 55×24 metre ebadında olan bu salonun etrafı bölmelere ayrılmıştır. Alt kısmı binanın her tarafını kaplıyan ve yuvarlak tuğlalardan yapılmış direklerle doludur. Kışın soğuk havalarda ısıtılması için bir de külhanı mevcuttur. Buradan hamamın diğer kısımlarına geçmek için geçitler vardır.

B) Ilık kısım (tepidarium). Buraya soyunma yerinden girilir. Buradan da hem soyunma ve hem de yıkanma ve terleme yerlerine gidilir. Burası oturup dinlenme yeridir. Terliyen ve banyosunu yapan burada bir müddet istirahat eder ve sonra isterse bir soğuk banyo da alır veyahut giyinir. Buranın da altında ısıtma tertibatı vardır.

C) Sıcak kısım (caldarium). Bu kısım da ikiye ayrılır:

1. Yıkanma yeri.
2. Terleme yeri (sudatorium).

Terleme yerlerinin 2-4 külhanı vardır. Büyük salonlardır. Yıkanma yerlerinin ise her salonun bir külhanı bulunmaktadır.

Bu muazzam klâsik hamamın en şayanı dikkat yerlerinden biri de en altta su dehlizleri, onların üstünde sıcak hava dehlizleri (cehennemlik) ve onların üstünde yıkanma yerlerinin bulunuşudur. Hamamın hemen her tarafını kaplıyan su dehlizleri (kanalizasyon tertibatı) fevkalâde mükemmel yapılmıştır. Bir insanın rahatça dolaşabileceği kadar geniş ve yüksektir. Yapı tarzı ise hamam yapı tekniğinin aynı, yani dört sıra taş ve dört sıra tuğladan yapılmıştır. Bu dehlizlerdeki pis havanın dışarı çıkması için her beş metrede bir baca delikleri yapılmıştır.

Sıcak hava tertibatı her salonun altında mevcuttur. Külhanlara giden servis yolları da vardır. Sıcak hava hem tabanı hem de duvarları ısıtıyordu. Bütün sıcak hava tertibatını idare eden, cehennemliğin muhtelif yerlerine yapılmış beş tane baca vardır.

Bu muazzam bina bakıyesi bugün tamamen meydana çıkmış bulunmaktadır. Yıkanma yerinin on üç büyük salonu, geniş bir müştemilâtı, üç yeraltı servis yolu, büyük bir yüzme havuzu, on altı külhanı, hamamın her tarafını kaplıyan mükemmel kanalizasyon ve sıcak hava tertibatı bütün açıklığı ile meydandadır.

Sıcak ve soğuk sular künkler vasıtasiyle akıtılıyordu. Hamamın mütenazır olarak yapılacağına dair bariz delilleri meydana çıkarmış bulunmaktayız. Her salon döşemesi muhtelif renk mermerle, duvarları da mozaik ve fresklerle kaplı idi. Zamanla bütün bu mermer, mozaik ve freskler sökülmüş, kalanların üzerleri de horasan harçla sıvanmıştır. Hamam pek çok tamir safhası geçirmiş ve böylelikle birçok değişiklikler vukua gelmiş ve bazı yerlerine eklentiler yapılmıştır.

Hamam çok fazla tahribe uğramıştır. O kadar ki su dehlizleri bile yıkılmış ve içlerine ölüler gömülmüştür.

Her terk edilen bina gibi burası da taş hırsızlarının uğrağı olmuş mezarlar bile buradan çıkarılmış taş ve tuğlalardan yapılmıştır. Duvarlar gayet kalın yapılmıştır. Yapı tarzı dört sıra taş ve dört sıra tuğladır. Her tamir binayı bir derece çirkinleştirmiş ve bozmuştur.

Netice:

Çankırıkapı suni tepesi, ilk olarak Frigler tarafından takriben M. E. yedinci asırda iskân edilmiş ve devamlı olarak Helenistik, Galat, Roma, Bizans, Selçuk ve Osmanlı devirlerini geçirmiştir. Romalılar devrinde tepenin tesviyesi ile üzerine inşa edilen muazzam yapı, dünyanın en büyük hamamlarından biridir.

Gerek yarmalarda elde edilen ve gerek hamamın içinde bulunan muhtelif eşya tamamiyle Orta Anadolu buluntularının aynıdır. İçlerinde beş on tane de tek (unique) eser meydana çıkmıştır. Süvari fiğürlü Frig çanak parçası ve Athena heykeli bunlardan ikisidir.

2000 den fazla sikke hamamın muhtelif yerlerinde bulunmuş ve temizletilmiştir. Hamamın içinde bulunan muhtelif mermer heykel ve parçalarından bilhassa yılan baş ve gövde parçalarına fazlaca raslamamız buranın aynı zamanda bir şifa merkezi olduğu kanaatini bize vermektedir.

Hamamın her tarafında ısıtma tertibatının ve su dehlizlerinin bulunuşu ve cehennemlik kısmının bile sıvanmış oluşu bu binaya fazla ehemmiyet verildiğini göstermektedir.

Buluntular hamamın üçüncü asırdan dokuzuncu asra kadar kullanılmış olduğunu göstermektedir. Hamamda ilk inşa edilen kısım oyun ve güreş yeridir. Çankırıkapı klâsik hamamı Romada, Pompei'de, Almanya'da Trier'de, Tuna yakınlarında Ostmark'ın Carnuntum kasabasında ve şimal Afrika'da Timgat, Cherchel, Lambaesisve Leptis Magna'da olduğu gibi bir oyun ve güreş yeri olan mütenazır hamam tiplerine aittir.

Oyun ve güreş yerinin hemen şark şimalinden geçen büyük Roma yolunun da hamamla alâkalı olduğunu tahmin etmekteyiz.

Türk Tarih Kurumu bu hafriyatla ve mahallî küçük müzesi ile beraber merkez şehrimiz Ankara'ya turistik değerde büyük bir site kazandırmış bulunmaktadır,

Yukardaki tebliğ hakkında şu mutalâa ve sorular ortaya kondu:

Dr. Arif Müfid Mansel: Anadolu'nun en büyük hamam binalarından biri olan bu binanın Anadolu, İtalya ve diğer eyaletlerdeki binalarla bilhassa Roma'daki Karakalla hamamı ile mukayese edilmesi, aradaki birlik ve ayrılıkların belirtilmesi, Anadolu'nun mimari geleneğine ait hususların ortaya konması lâzımdır.

Dr. K. Bittel: Antik hamam ile gimnazyon'lar haddi zatında beraber bulunduğuna göre iki kitabede zikredilen Polyeidon adlı gimnazyon burada aranmış mıdır? Kazının bugünkü durumu bunun mümkün olup olmadığını anlatabiliyor mu? plânın genişliği bana böyle bir mahallin varlığını telkin ediyor.

NECATİ DOLUNAY (Ankara Etnoğrafya Müzesi asistanı)

Maraş ve civarı buluntuları

Burada kısaca bahsetmek istediğimiz buluntular Maraş ve çevresinde bulunan çok mühim taş baltalar ve çanak çömlek parçalarıdır.

Güzel Sanatlar Akademisi Türk mimarisi öğretmeni arkadaşım sayın yüksek mimar Ali Saim Ülgen askerlik vazifesini Anadolunun bu bölgesinde yaparken boş durmamış bir taraftan da çok sevdiği arkeolojiye ait buluntuların meydana çıkarılması için çalışmıştır. Bu vesile ile sayın arkadaşıma burada teşekkürü bir borç bilirim. Buluntular Maraş ve çok yakın çevrelerinden elde edilmiştir.

Fevzipaşa ile Malatya arasında küçük bir istasyon olan Eloğlu'nda askerî depolar inşası için emir verilmiş ve bu istasyona yakın bir tepenin iki tarafı oyularak birer depo haline sokulmuştur. Tepe satıhtan iki metre kadar aşağı kazılmış ve buranın bir höyük olduğunu farkeden arkadaşım depo işi ile meşgul olan arkadaşına buradan çıkacak her türlü eşyayı toplamasını rica etmiştir. İşte getirilen eşyanın en mühimleri buradan çıkmıştır.

Bundan başka Öngüt denilen yerde de mühim bazı buluntular meydana çıkarılmıştır. Arkadaşımın, maalesef, bulunduğu tabakaları da tesbit edemediği buluntular şu şekilde hulâsa edilebilir:

1 — Çakmak taşından küçük keskiler,
2 — Çanak çömlek parçaları,
3 — Adedi on dördü bulan el baltaları.

1 — Çakmak taşından küçük keskiler, bilhassa belli olmadığına göre hemen her devirde ele geçebilen ve bulunan parçalardandır. Her höyük bu gibi eşyayı mebzulen taşır.

2 — Çanak çömlek parçaları az sayıda olmakla beraber bir fikir verebilecek kadar kıymetlidir. Üst taraftan çıkarıldığı söylenen parçalar klâsik çağ çanak çömlekleridir. Daha derinlerde bulunanlar ise Orta Anadolu ve Şarki Anadolu höyüklerindeki kalkolitik ve bakır çağı çanak parçalarına çok benzemektedir. El ile yapılmış kaba parçalardır. Koyu kırmızı ve siyah renktedir.

3 — Buluntuların en mühimini şüphesiz el baltaları teşkil etmektedir. Bu el baltalarından ikisi Maraşı'n içinde, üçü Öngüt'te ve dokuzu da Eloğlu höyüğünde ele geçmiştir. Maraşı'n içinde bulunan el baltaları Eloğlu'nda bulunanların hemen aynıdır. Öngüt'te bulunanlardan biri Eloğlu baltalarına benzemekte fakat ikisi bunlardan ayrılmaktadır. Bu yontma taş el baltalarının daha derinlerde bulunduğu söylenmektedir. Biri koyu esmer renk diğeri açık kahve rengi olan bu yontma taş el baltaları tetkike muhtaçtır. Fikir yürütebilmek için bu gibi el baltalarının bulunduğu tabakaların da belli olması şarttır.

Eloğlu höyüğü taş baltaları gayet parlak ve güzel cilâ vurulmuş bir seri baltadır. Fevkalâde denecek kadar güzel ve kendisine mahsus bir işçiliği vardır. Her baltanın kenarlarında birer oyuntu bulunmaktadır.

Baltalar çakmak, andezit gibi gayet sert taşlardan yapılmıştır. Renkli, esmer, siyah ve yeşil olmak üzere muhteliftir. Bu baltalar 5-20 sın. uzun ve 8-50 mm. geniş olup en küçükten en büyüğe kadar tam bir seri teşkil etmektedir.

Bu buluntular şimdiye kadar Maraş ve çevrisinde bulunanların en mühimlerini teşkil etmektedir. Orta Anadolu tiplerini çok andırırlar ve bu civar için çok iyi bir ipucu vermektedirler.

Türk Tarih Kurumunun bu civarda yapacağı araştırmalar muhakkak çok iyi neticeler verecektir.

B. Seksiyonu

Açılma Saatı : 15

BAŞKAN: Prof. Mükrimin Halil Yınanç
SEKRETERLER: Doçent Dr. Cemal Tukin, Doçent Dr. Şinasi Altındağ

Prof. Dr. A. SÜHEYL ÜNVER (İstanbul Üniversitesi Tıb Tarihi Enstitüsü Direktörü.) **Artıklılar Kütüphaneleri Hakkında Yeni Tetkikler:**

Biz bu tebliğimizde Artıklıların bilhassa kitaplar ve kütüphanelere verdikleri ehemmiyet üzerinde duracağız. Artıklılar hanedanının zamanları ilim ve fenleri ve sanatları üzerine verdikleri önemi ve âlimlere kendi adlarına yazdırdıkları eserlerin bir kısmını biliyoruz. Bu eski bilgilere katılmak için yeni bir ufak misal verelim: Nitekim Diyarbakır Artıklılarından (Şahabı Emirülmü'minin) Ebülmuzaffer Alp İnanç Kutluğ Necmeddin (Alpî) (Bin Timurtaş bin Elgazi bin Artık) emriyle, eski ve muteber Arapça tercümesi olduğu halde Diyoskoridin (Kitabül haşayiş) Materia Medica eseri Mihran bin Mansur namında bir hekim tarafından bir esbabı mucibe ile Süryaniceden Arapçaya tercüme edilmiştir. Hattâ bir müddet evvel Malatyalı Salim namında bir zatın başladığı tercüme beğenilmiyerek bırakılmıştı[1].

Artıklılar bulundukları şehirlerde yerleri ve yaptıranların isimleri malumumuz olan birçok medreseler kurarak da ilimler ve marifetlerin yayılmasına hizmet etmişlerdir. Anadoluda Selçuklu medreselerinin ekserisinde birer kütüpane bulduğumuza göre bunlardan bazılarında da Artıklılar kütüphaneler vucüde getirmişlerdir. Bu bahsi de kuvvetlendirmek üzere, son senelerde İstanbul kütüphanelerinde birer birer her bahis ve fenne dair

[1] Diyoskoridin Kitabül Haşayiş nüshası, Topkapı Sarayı Müzesi 3 üncü Ahmed kütüphanesi, No. 2147 (a).

kitapları elden geçirirken Artıklılar ve kütüphaneleri hakkında elimize yeni bazı malzeme geçti.

Şimdiye kadar, bilhassa Artıklıların kütüphaneleri hakkında tetkik ettiğimiz mehazlerde bunlara dair esaslı malûmat bulamamıştık. Şimdi elimizde bu bahsi biraz olsun aydınlatacak malzeme olduğundan bu mevzuu Selçuklular zamanında kütüphaneler kısmından ayırıyoruz:

Şimdilik Artıklıların dört hususi kütüphanesini gözden geçireceğiz:

1 — Tabakayı Sokmaniyeden حصن كيفا Hısnu keyfa ve Diyarbakır Artıklılarından (Muinü Emirülmü'minin) Fahreddin Kara Arslan bin Davud bin Sokman bin Artık'ın hususi kütüphanesi için istinsah edilmiş (بستان العارفين) nüshası.

Kitabesi:

لخزانة مولانا الملك العالم العادل المؤيد
المظفر المنصور محيي العدل فخرالدين جمال
الا سلام ظهير الامام كهف الانام عضد
الدولة بهاءالملة مجدالامه جلال الملوك
شمس السلاطين قاتل الكفرة والمشركين قاهر
الالحاد و المتمردين فلك المعالى زخرالخلافة
سيد امراءالشرق و الغرب اى الحارث
قرا ارسلان بن داود بن سكمان بن ارتق
معين امير المؤمنين خلدالله ملكه

26 × 17.5 ebadındadır. Ayasofya kütüphanesinde No. 1686 da kayıtlı ve 557 (1162) de istinsah edilmiş nüsha (Resim I). Kitab Ebülleysi Semerkandî'nin telifidir. Arapçadır.

2 — Mardin Artıklılarından ve Tabakayı İlgaziyeden Fahreddin Kara Arslan bin Necmeddin İlgazi bin Artık hususi kütüphanesi için istinsah edilmiş, Fahreddin Razinin (مفتاح الغيب) nüshası.

Kitabesi:

برسم خزانة المولى السلطان الاعظم الملك
المظفر فخرالدين قرا ارسلان بن المولى الشهيد
الملك السعيد نجم‌الدين ايلغازى بن ارتق

10.5 × 14.5 ebadındadır. Köprülü kütüphanesinde, Sultan Ahmed cami'i kısmında No. 52 de kayıtlı ve 669 (1270-1271) de Basrada yazılmış nüshadır. Arapçadır. (Resim 2).

3 — Tabakayı İlgaziyeden, Mardin Artıklılarından Ebülfetih Kara Arslan adına telif edilmiş ve onun için yazılmış hususi nüsha. Ebülâziz İsmail bin Elrezzaz Elcezeri (فی الامور العجیبه و الحیل) kitabı.

35.5 × 22 ebadındadır. Topkapı sarayında No. 3472 de kayıtlı ve 602 (1205-1206) da yazılmıştır. Bayezid II mührüyle mühürlüdür. Telifi 570 (1174-1175) dedir. Arapçadır. Müellifi esasen Diyarbakırda Âli Artık hizmetindedir. Türkçeye de çevrilmiştir. Ali Emiri efendi kütüphanesi, Müteferrika, No. 210).

4 — حصن کیفا (Hısnu Keyfa) ve آمد (Diyarbakır) Artıklılarından ve Tabakayı Sokmaniyeden Ebubekir bin Artık'ın oğlu Mehmed bin İsmail hususi kütüphanesi için yazılmış mecmuayı Resail nüshası.

Kitabesi:

رسالة الشیخ الرئیس ابی علی الحسین بن عبدالله
بن سینا المترجمة برسالة حی بن یقظان وفیه رساله
لاجرام العلویه لنا و رسالة حدوث الحروف
اللغویه برسم خزانة الامیر الاجل الاکرم المنعم المخدوم
نورالدنیا و الدین مجدالاسلام و المسلمین محمد بن اسماعیل
بن ابی بکر بن ارتق و فقه الله توفیق العارفین لمجدهم اجمعین

Yazı 10 × 11 ebadındadır. İkinci Bayezidin mührü vardır. Halen Ayasofya kütüphanesinde No. 2456 da kayıtlıdır. (Resim 3). Bu metinler Arapçadır.

Bunlardan ilk üç kitap tezhiplidir. (بستان العارفین) zahrındaki kitabe altınla yazılmıştır. Sürh ile tahrirlidir. Noktalar ve harekeler mavi tahrirlidir.

(مفتاح الغیب) zahrındaki kitabe mürekkeple yazılmıştır Aralaları kırmızı kafes zemin üzerinde sade ve devrin rumîlerinden siyah mürekkeple yapılmış nakışlar vardır.

(کتاب الحیل) kitabesi resimlerin sonundadır. Ortası altınlı ve hendesi şekillerle süslüdür. Yazı kenarları kûfi ile yazılmıştır. Tahrirleri siyahtır.

Bu kitabeler bize Artıklılar hanedanına mensup hükümdar olmuş veya olmamış zatların hususi kütüphanelere malik olduklarını ve zamanlarının oldukça ileri ince sanatlarını himaye ettiklerini anlatıyor.

Hem kısmen kütüphanelere malik olduklarını ve hem de Artıklılar zamanında yazı, tezyinat ve tezhip usullerinin geri olmadığını öğreniyoruz.

Umumi Bibliyografi:

Kâtip Ferdî — Mardinde Mülûki Artikiye tarihi, 944, Naşiri Ali Emiri, 1331.
Sait Paşa, — Mir'atül İber (ve Ali Emiri efendi mukaddemesi).
Abdüsselâm — Ümmül İber tarihi:
M. Fuat Köprülü — İslâm Ansiklopedisi, (Türkçe) Artık maddesi, (Fikir hayatı kısmı).
Halil Edhem — Düveli islâmiye, 1927.
Remzi Oğuz Arık — Mardin, Ülkü, No. 10, 1942.
A. Süheyl Ünver — Selçuk Tababeti, 1940.
(Artık oğulları ve Mardindeki hastaneleri ve Tababete hizmetleri, Diyoskorid eserinin yeniden Arapçaya tercümesi).

O. FERİT SAĞLAM (Türk Tarih Kurumu Üyesi.) **Şimdiye kadar görülmiyen Cimri sikkesi:**

XIII. asrın yarısından sonra Anadolu Selçuk İmparatorluğu, sultanların idaresizliklerinden, emîrlerin entrikalarından zâifa düşmüş, memlekette yer yer isyanlar çıkmış, birçok tecavüzlere uğramış, İlhan Kaânlarının oyuncağı haline girmişti. Mısır Memlûk Sultanı al-Malik al-Zahir Rükün-al-Din Baybars al-Bündukdari[1] de Selçuk emîrlerinden bazılarının yardımını umarak Anadolu üzerine yürümüş ve Moğollarla iş birliği etmek mecburiyetinde kalan Selçuk ordusunu Elbistan civarında fena halde bozmuş, bu muharebede Moğol serdarları maktul düştüğü gibi Selçuk ordusuna kumanda eden Emîr Muin-al-Din Perva-

[1] Baybarsın hususi bir koleksiyonda gördüğüm pars resimli bir gömüş sikkesinin üzerinde Rükn -al-Dünya val Din yazılı olduğunu gördüm.

ne de ancak canını kurtarabilmişti. Mısırlılar Kayseri'ye kadar dayanmış şehri de almışlarsa da Selçuk Emîrlerinden umdukları yardımı göremediklerinden oralarda barınamıyarak geri dönmüşlerdi. Askerlerinin bozulduğunu, kumandanlarının maktul düştüğünü haber alan İlhan Kaânı Abaka Han büyük bir ordu ile hareket etti ve ilk hamlede Divriği ve havalisini zaptederek Elbistan üzerine yürüdü. Bu haberi alan Selçuk Sultanı Gıyas al-Din üçüncü Keyhusrev yanına Sahib Fahr al-Din Ali ve Muin al-Din Süleyman Pervane'yi alarak Abaka Han ordugâhına gitti. Gıyas al-Din Keyhusrev'le Sahib Fahr al-Din Ali Kaân Abaka'nın yanında kaldılar. Bu ikamet sırasında Konya'da Sultana Emîrlerinden Emin al-Din Mikâil naiplik ediyordu. Selçuk devletinin zâfından istifade etmek istiyen ve Mısır Sultanı al-Zahir Rükn al-Din Baybars Bundukdarinin hareketiyle de alâkalı bulunan ve İlhan Kaânı Abaka yanına giden Gıyas al-Din Keyhusrev'den epeyce zaman haber alınmamasını ve Konya tahtının da sultansız kalarak naiplikle idare olunduğunu gören Karaman oğlu Mehmet Bey bir taraftan civardaki Türkmenleri Konya'yı yağmaya kışkırtıyor, diğer taraftan da bu suretle çıkacak kargaşalık sırasında bir yolunu bularak Selçuk tahtını elde etmek arzusunda bulunuyordu. Şu kadar ki Karaman oğlu Mehmet Bey'in nesebi ve mazisi henüz bu büyük işi doğrudan doğruya ve kolayca başarmağa müsait değildi. Bunun için birtakım entrikalara başvurmak zorunda kaldı.

Karaman Oğlu Mehmet Bey kendi adamlariyle yaptığı bir toplantıda Mısırlılara yardımdan bir fayda gelmiyeceğini, Selçuk hanedanına mensup biri ele geçerse ondan sonra karşılarına kimsenin çıkamıyacağını bunun için İstanbul İmparatoruna bir elçi gönderilerek orada perişan bir halde kalmış olan Selçuk sultanlarından İz al-Din ikinci Keykâvüs'ün şehzadelerinden birinin istenilmesi ve İmparator buna muvafakat eylediği takdirde şimdilik onun idaresi altında toplanılması fikrini ortaya sürdü, fakat kendisine o sıralarda türeyen dervişlik yolunu tutmuş kendisini bazı kabîleler arasında Sultan İzal-Din ikinci Keykâvüs'ün oğlu Siyavüş diye tanıtmış (CİMRİ) adında bir adamın mevcudiyeti haberi verildi. Karaman oğlu Mehmet Bey Cimri'yi yanına getirtti. Cimri kendisinin Selçuk sultanlarından

İz al-Din ikinci Keykâvüs'ün oğlu ve adının da (Siyavüş) olduğunu söyliyerek orada hazır bulunanlardan bazıları vasıtasiyle bu iddiasını ispat eylemesiyle Karaman oğlu Mehmet Bey ve taraftarları tarafından kendisine biat olundu. Cimri, Karaman oğlu Mehmet Bey ve kafadarları başlarına topladıkları birtakım Türkmenlerle Konya üzerine yürüdüler. Kendilerine civardaki çapulcuların da yer yer katılmalariyle kuvvetleri her saat büyüdü. Konya surları önüne geldikleri zaman saltanat naibi Emîr Emin al-Din Mikâil şehri müdafaaya muktedir olamıyarak Tokat taraflarına kaçarken yakalandı ve işkence edilerek öldürüldü, malları da zaptolundu. Konya şehri bunların eline geçti. Etrafa fermanlar yazılarak Sultan Siyavüş adı altında Cimri'nin sultanlığı ilân olundu. Karaman oğlu Mehmet Bey de Sultan Siyavüş'ün vezirliğini üstüne aldı. Bir müddet âsilere karşı koyan muhafızları nihayet Konya kalesinin de kapılarını açmak zorunda kaldılar[2]. Sultan Siyavüş Konya kalesine girer girmez Selçuk Sultanları tahtına oturdu[3]. Emîrler, ilerigelenler oraya davet olunarak camide Sultan Siyavüş adına hutbe okundu, sikke kesildi[4].

Sahip Fahr al-Din Ali'nin oğulları Tac al-Din Hüseyin ve Nusret al-Din Hasan vakayı, Karahisar-u-devle'de bulundukları sırada haber aldılar. Mevcut askerlerine topladıkları Germiyanlı askerleri de katarak Sultan Siyavüş üzerine yürüdüler. Bunların hareketlerini haber alan Sultan Sivayüş ve Karaman oğlu Mehmet Bey askerlerini alarak Konya'dan çıktılar. Sahip oğulları askerleriyle Akşehir köylerinde karşılaştılar. Aralarında yapılan muharebede Sahip oğullarından Tac al-Din Hüseyin öldü. Askerleri de bozuldu. Sultan Siyavüş ve

[2] Anadolu Selçuki devleti tarihi-Muhtasar İbni Bibi tercümesi Ankara 1941. Hicrî 676 zilhiccesinin onuncu perşembe günü Konya kalesinin zapt edildiği, bunu müteakıp hutbe okunduğu, sikke kesildiği yazılıdır, S. 294.

[3] Bu tahtgâhın bugün yalnız küçük bir parçasının harabesi kalan Konya'daki Alâaddin tepesinde Alâaddin köşkünün bulunduğu yerde olması ihtimali hatıra gelir.

[4] Bulduğumuz gümüş Sultan Siyavüş-Cimri sikkesi aşağıda görüleceği gibi Konya'da 675 senesinde kesilmiştir. Bu halde İbni Bibi'nin Cimri'nin 676 da sikke kestirdiğini yazmasında bir senelik bir yanlışlık var demektir.

Karaman oğlu Mehmet Bey askerleriyle Karahisar-u-devle (Afyon Karahisarı) üzerine yürüdüler. Fakat orayı almaya muvaffak olamıyarak Konya'ya döndüler. Diğer taraftan Kaân Abaka'nın hazırladığı büyük İlhan ordusu içlerinde Selçuk Sultanı Gıyas al-Din üçüncü Keyhusrev ve Sahip Fahr al-Din Ali olduğu halde Konya'ya bu âsiler üzerine hareket etmişlerdi. Bu ordunun Konya'ya yaklaştığını haber alan Sultan Siyavüş ve Mehmet Bey Konya'yı kısmen yağma ederek savuştular. Moğol ve Selçuk askerleri Karaman oğlu Mehmet Bey'i Mut civarında sıkıştırarak öldürdüler. Nihayet Selçuk Sultanı Gıyas al-Din Keyhusrev'le Sahip Fahr al-Din Ali'nin kumandaları altındaki Selçuk ordusu (Hicrî 676 muharremi içinde) 1277 de Sultan Siyavüş askerleriyle muharebeye tutuşarak Siyavüş esir edildi. Siyavüş, Selçuk Sultanı Gıyas al-Din Keyhusrev tarafından cellâtlara teslim edilerek diri diri derisi yüzdürülmüş ve içine saman doldurtularak şehir şehir dolaştırılmıştır.

Cimri'nin Sultan Siyavüş adıyle Konya Selçuk tahtında saltanatı tahminen bir ay kadar sürdüğünü İbni Bibi'nin ifadesinden anlıyoruz.

Cimri'nin Sultan Siyavüş adıyle kestirdiği Gümüş Sikke [5]

Tarihi 675

Sikkenin yüzü :	Arkası :
Al-sultan al-âzam	Al-minnetü lillah
Ala al-Dünya v-al-din	Darabe bemedine-i
Abu al-Fetih Siyavüş	Konya fi hamse
Bin Keykâvüs	Su sitte mie
Ağırlığı 3.5 gram	Kutru 22 milimetre
السلطان الاعظم	المنة لله
علا(ا)لدنيا والدين	ضرب بمدينه
ابو الفتح سياوش	قونيه فى سنه ٥
بن كيكاوس	سو سبعمائه

[5] Cimri-Sultan Siyavüş gümüş sikkesini Karaman'da satın alan bir tüccardan 943 te diğer 37 Selçuk gümüş sikkesiyle beraber satın almıştım. 1893 te ilk defa sikkeler üzerinde çalışmaya başlamış olduğumdan 1943 yılı bu çalışmanın tam ellinci yıl dönümüne raslar. Şimdiye kadar hiçbir koleksiyonda görülmemiş, hiçbir nümizmat tarafından bugüne kadar neş-

Diğer Selçuk sikkelerinde olduğu gibi bu Cimri-Sultan Siyavüş gümüşünde de harflerin birçoğunda noktalar eksiktir. Sikkenin yüz tarafında ikinci satırdaki Ala al-dünya'da elif yazılmamıştır. Sikkenin arka tarafında (fi) den sonraki < işaretini şimdiye kadar başka bir yerde gördüğümü hatırlıyamıyorum. Ne olduğunu da anlıyamadım. O satırın sonundaki o bilindiği gibi beş ve son satırın başındaki işaret Arap harfleriyle (su) diye okunmak lâzım gelir ki o devirlerde Selçukilerin sikkelerinde de kullanmaya başladıkları divani rakamlarından (70)i gösterir bir şekildir. Bundan sonraki (sitte mie) 600 ü gösterir Arapça iki kelimedir. Bunların hepsi sikkenin tarihi olan 675 i göstermektedir.

Cimri-Sultan Siyavüş gümüşünün elde edilmesi birtakım faydalar temin etmiş, bir iki yanlışı düzeltmiştir:

I. Cimri'nin Gıyas al-dünya val-din Siyavüş adıyle tasaltun ettiğini İbni Bibi yazar [6]. Halbuki elde ettiğimiz bu gümüş sikke Gıyas al-dünya val-din Siyavüş değil Ala al-dünya val-din Siyavüş unvanını bize katî olarak anlatır.

II. Cimri'nin bu sikkesi elde edilinceye kadar kendisinin (Ebülfetih) unvanını aldığını bilmiyorduk.

III. Cimri vakasını bazı tarihler 675, bazıları da 676 dadır diye yazarlar. Bu Cimri-Sultan Siyavüş sikkesi vakanın 676 da değil, bir yıl önce sikke bile kestirmiş olduğunu ispat eder.

Cimri'nin sikke kestirdiğini İbni Bibi'den öğrenmiş isek de böyle bir sikke bugüne kadar hiçbir yerde neşredilmemiştir. Yarım asır içinde incelediğim İsmail Galip Ethem, Mehmet Reşat, Ahmet Tevhit, Mahruki zade Cafer, Bank oğlu Mustafa Kaptan ve Fethinin şahıslarına ait Selçuk sikkeleri koleksiyonlarında ve müzelerimizde bu Cimri sikkesi yoktur.

---

redilmemiş böyle emsalsiz bir Türk sikkesinin bu yıl elime geçmesini yarım asırlık mesaime talihimin bir mükâfatı telâkki etmiş ve pek sevinmiştim.

[6] İbni Bibi tercümesi S. 292.

Dr. KATHARİNA OTTO (Istanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü Üyesi) **Osmanlı devrinin duvar kaplaması :**

Çinicilik, Osmanlı devrinin duvar kaplaması için bir esas teşkil etmektedir. Çinilerle Osmanlı dekorasyon sanatının değişen stil temayülleri fevkalâde bariz bir şekilde takibedilebilir. Erken devirlerin, yani. M. S. 14. ile 15. asırların karakteristiği, Selçuki-İran sanatına sıkı bir bağlılıktır. (Çini mozaiklerin ve kenarları boş bırakılan sırlı boyaların devamı. Bu tarza "Querda-Seca,, denir). Bilhassa "Querda-Seca cinsi gittikçe ehemmiyet kazanıyor ve 16. cı asırın birinci yarısına kadar kullanılmaktadır. Bu grupun erken devirlere ait olan başlıca örnekleri Bursanın Yeşil Camii ve Türbesinde, veyahut Edirnede II. Murad Camiinin miharbında görünebilir, bunları takibeden şekiller el'an İstanbulda I. Selim Camiinde veyahut Şehzade Türbesinde mahfuzdur.

16. asrın ortasına doğru zevkte yeni bir temayül tezahür etmeye başlıyor ve Türk sanatının hemen tekmil sahalarına kadar intişar ediyor. Bu yeni temayül, İran sanatına bağlı olan erken devirlerin aksine, kendine mahsus bir Osmanlı sanat stilini inkişaf ettiriyor. Çiniciliğe esaslı bir surette tesir eden bu yeni dekorasyon şeklinin emaresi temamen yeni olan desenlerdir; ilk baharın mutantan çiçek bolluğu burada örnek olarak alınmıştır. Desenler gayet canlı olmakla beraber, ister sade hatların tesiri, ister kompozisyonun şeması yeyahut beyaz zeminde seyrekçe tanzim edilmiş renkler itibariyle, sadece ornamental mahiyettedir. Aynı zemanda yeni desenlerle sıkı bir münasebette bulunan teknik, yani sıra batırılmadan çinilerin boyanması da tatbik edilmeye başlıyor. İznik mahsulü olarak katiyetle tesbit edilmiş olan bu keramik cinsinin en parlak zemanı 16. asırın son 25 senesidir. Bu tarihin şaheserleri Rüstem Paşa Camii veyahut Sarayda (III. Murad dairesi ile "Altınyolda,,) bulunmaktadır.

Duvar tezyinatının mühim ilâvesi duvar resimleridir. Bunların örnekleri pek az ise de, yine bu tarzın vaktiyle ne şekilde kullanıldığı hakkında bir fikir alınabilir. Duvar kaplamaları ekseriyetle duvarın altı kısmını kapladıkları halde, duvar resimleri tercihan duvarın üst kısımlarında tatbik ediliyor ve

bilhassa kemerleri çerçevelemek için kullanılıyordu. Burada dahi Osmanlı devirlerinin erken ve geç zamanına ait olan dekorasyon şekillerinin muhtelif fasılaları takibedilebilir. İznik-'teki Hacı Camasa veyahut Bursa'da Cem Türbesinde el'an mahfuz olan örnekler, gerek desen, gerekse renklerin tanzimi bakımından aynı tarihe ait olan "Querda-Seca„ ya en yakındır. Buna mukabil geç Osmanlı devrine ait olan duvar resimleri ve keramiği, bilfarz Ankara'da Hacı Bayram camiinde gördüğümüz gibi yeni dekorasyon stilinin tesiri altında bulunuyor. Buna rağmen "Querda-Seca„ ya has olan sarı, altın ve eflâtun gibi renk nüansları hep muhafaza edilmektedir.

18. asır zarfında bu Osmanlı sanat stili, kısmen kendine mahsus şekilleri almış olan Avrupa rokokosuna meydan açıyor. Bunun örnekleri İstanbul'da Piyale Paşa camiinde mahfuzdur.

Dr. SÂDETTİN BULUÇ, (İstanbul Üniversitesi Ed. Fa. Türk Dili ve Edebiyatı Tarihi Doçenti) **İki yazma anonim tevārīḫ-i āl-i ʿOs̱mān ḥakkında:**

Tezimizin mevzuunu teşkil eden yazmaların asılları, Paris Millî Kütüphanesinde, fotokopileri ise, Türk Tarih Kurumundadır.

Millî Kütüphane kataloğunda Suppl. turc 1047 ile gösterilen yazma, fotokopi cildinin arkasında P, Anc. fonds turc 99 yazması ise, yine kapakta Pa işaretini taşımaktadır.

Her iki yazmanın metni[1], Prof. Giese'nin neşrettiği eski Osmanlı anonim kronikleri ile, Prof. Babinger'in neşrettiği Oruç vakayinamesi grupuna dâhildir. Giese'nin de işaret ettiği gibi[2], Babinger'in — GOW, s. 40 ve buna ait not s. 411'de — iki yazma hakkında ortaya attığı fikir isabetli değildir. Aksine olarak, biz bunların eski Osmanlı tarihi araştırmalarında büyük bir değeri olduğuna kaniiz ve böyle önemli bir eserin tenkidli neşrini bekliyoruz.

a) Yazmaların tasviri: P işareti ile gösterdiğimiz yazma, E. Blochet, Catalogue de la collection de manuscrits orientaux,

[1] GOW, s. 40 III ve buna ait not s. 411.

[2] Apz, giriş, s. 13, 14.

Paris 1900' de şöyle tasvir edilmektedir: "1047: تاريخ آل عثمان Histoire de l'empire turc depuis ses origines jusqu'à Sultan Bayézid Khan II., fils de Sultan Mohammed Khan, dédiée à ce dernier prince[1]. Manuscrit daté de 992 H. (1584 J. - C.) 148 feuillets[2]. 27 sur 16 centimètres. Neskhi, avec encadrements et frontispices. Reliure en maroquin doré (Schefer, T. 25)„.

Her iki yazma, neshî ile yazılmıştır. P 'nin yazısı, Pa 'nınkinden daha güzeldir; buna mukabil, Pa daha iyi harekelenmiştir.

Sahife kenarları cetvellidir.

Fotokopide mürekkeple "80 bis„ ile gösterilen sahifeler sıra ile sayılacak olursa, Paris'deki orijinal nushanın sahifeleri buradan itibaren, bir sayı eksik kalıyor. Buna göre, P 149 varaktan ibarettir. 1. sahifede süslü bir başlık çerçeve içinde «كتاب تواريخ آل عثمان (؟)» ibaresi okunmaktadır.

Birinci sahifede 14, sonuncu sahifede 9 satır bulunduğu halde, diğer sahifelerde 19 satır vardır. Sonuncu sahifede, Bibliothèque Nationale'ın mührü göze çarpar.

Pa, 186 yapraktan ibarettir. 1. sahifede, basit bir çerçeve içinde, «بسم الله الرحمن الرحيم» yazılıdır.

1. sahifede 12, sonuncuda 10, diğer sahifelerde 13 satır vardır.

P' de — bâzı istisnalar ile — bütün seneler rakamla, Pa'da ise, yazı ile gösterilmiştir.

Yalnız P 99 b 'de, 893-94 senesinden itibaren, çifte tarih vardır; yâni, umumiyetle tarih vak'adan sonra gelmektedir; P 'de ise, gösterilen yerden itibaren, herhangi bir vak'a anlatıldıktan sonra, ona âit tarihle, müteakıp bir vak'anın tarihi yanyana geçmektedir.

Kolofon 'a göre, P yazması (149 b) 12 şevval 992 'de, Pa (186 a) 12 cemaziyelâhir 974 'de tamamlanmıştır.

Ayrıca P 149 a' da, sahifenin yukarı kenarında, fotokopi 'de okunamıyan bir parçadan sonra, «في ١٢ ذى القعده سنه ٩٧٤» ibaresi bulunmaktadır. Bu, Pa 'nın kolofon 'unda geçen tarihin

[1] Fotokopide böyle bir kayıt yoktur.

[2] Aşağıya bk.

aynıdır. Pa'da bulunan 974 tarihinin P'de bu şekilde ayrıca gösterilmesi, eserin eski redaktion'una âit bir geleneği aksettirmektedir.

P'de sonuncu vak'anın tarihi (148b) 908 H., Pa'da ise (184a) 907 H.' dir [1].

Pa'nın kolofon'unda geçen tarih ile, aynı yazmada 1b 'de Osmanlı hanedanının şeceresi bahsinde, 974 'te tahta çıkan Selim II.' den bahsedilmesi, birbirine tevafuk eder mahiyettedir. Bundan, eserin Selim II. zamanında yazıldığı neticesini çıkarabiliriz. Selim II. yalnız Pa'da zikredildiği halde, P 2a'da jenealoji Bayezid II. ile başlamaktadır. Demek ki, P'yi istinsah eden, kendi zamanındaki sultanın adını anmamak suretiyle, kopya ettiği esere daha sadık kalmıştır.

Pa 1 b'de, Süleyman'dan sonra, Selim I. adının geçmemesi, bir sehivden başka bir şey ifade etmez. Nitekim, ayrıca Pa 2a'da Murad I.'in anılmamasında, aynı şey bahis mevzuudur.

b) Vekayinâme, Bayezid II.'nin hükümdarlığı zamanında yazılmıştır. Çünkü :

1 — P 2a'da jenealoji onun adı ile başlamaktadır: «... هجرتوك سنه ٦٨٧ آلت يوز سكسن يدى يلندن تا هجرتك طقوز يوز يلنه كلنجه زمانمزك پادشاهى سلطان الاسلام والمسلمين سلطان المجاهدين سلطان بايزيد ابن سلطان محمد خان ...» Pa'da « ... تا هجرتك طقوز يوز يلنه كلنجه زمانمزك پادشاهى .....» eksik olup, bu parça, büyük bir ihtimalle, müstensih tarafından atlanmıştır. Zira, onun zamanında artık Selim II. hükümdar bulunuyordu. Gerçekten, Pa 1b'de jenealoji Selim II. ile başlamaktadır: «بواراده بيان ايدەلم كه پادشاه سلطان الاسلام والمسلمين سلطان المجاهدين كه سلطان سليم ابن سلطان سليمان...» .

2 — Bayezid II. hayatta gösterilmekte ve yalnız P'da olmak üzere, yalnız onun için dua edilmektedir [2]. Bilhassa girişdeki şu kısım bârizdir: P 2a: «... سلطان بايزيد خان خلدالله تعالى ملكه و ابد دولته الى انتهاءالدوران ...»

[1] Her ne kadar Pa'da da, bu tarihten sonra, müteakıp senenin vekayii anlatılmakta ise de, 908 tarihi zikredilmiyor.

[2] Bk. msl. P 94 a : ... سلطان بايزيد خان عز نصره ... ; 97 b ... سلطان بايزيد خان ... پادشاهمز سلطان بايزيد خان خلدالله تعالى دولته و سلطنته ... :103 b ; عظم الله تعالى جلاله و قدره ; پادشاهمز سلطان بايزيد خان 181 a ; شمدى اول قلج دولتلو پادشاهمزك خزينەسندەدر : Pa 102a ; زمانمزك علمالرى... ; Pa 151 a : زمانمزك علمالرى... ; ayrıca bk. P 112 b : غازى دوريدر

3 — Rezension, 899-H.'ye kadar olan vekayi ile birinci defa, 908 H.'ye kadar geçen vekayi ile de, ikinci defa bitirilmiş görünüyor[1].

Ancak, bu her iki tarih de Bayezid II. zamanına rastlamaktadır.

c) Her iki yazma, orijinal değil, kopyadır. Zira, kronik Bayezid II. zamanında yazıldığı halde, kolofon'lar P'de 992 H., Pa'da 974 H.'yi göstermektedir. Bundan başka, yazmaların okunmasiyle tesbit edilen bâzı hususiyetler de bunu teyidetmektedir.

d) P ile Pa, aralarındaki benzeyişe rağmen, aynı bir eserden değil, muhtelif metinlerden istinsah edilmişlerdir. Çünkü, iki yazmayı karşılaştırdıktan sonra şu neticeleri elde ettik:

1 — Bâzı metin parçaları, tarihler, has adlar ve rakamlar birbirinden ayrı olduğu gibi, tarihî vekayiin tâkibettiği sıra da bâzan birbirine uymamaktadır.

2 — Yazmaların imlâsında ayrılık vardır.

3 — P'de bulunan bâzı mâlûmat, Pa'da eksiktir. Onun için, P yazması daha esaslı bir metne benziyor. Buna mukabil, Pa'da dil bakımından daha eski şekiller görülmektedir. Pa'da zikredilip, P'de bulunmıyan vak'alar azdır.

Dil bakımından, her iki yazmanın metni, gerek morfoloji, gerekse sintaks'da, eski ve yeni şekillerin yan yana bulunduğu karışık bir tip arzetmektedir.

***

A. P 2a'da, girişte: «... هجرتوك سنه ٦٨٧ آلت يوز سكسن يدى يلندن تا هجرتك طقوز يوز يلنه كلنجه زماننزك پادشاهى سلطان الاسلام والمسلمين سلطان المجاهدين سلطان بايزيد ابن سلطان محمد خان مرحوم...» sözleriyle 900 senesi gösterildiğinden, eserin bu tarihlerde bittiğini söyliyebiliriz.

1. İmdi, elimizdeki kronik'in ne zaman yazıldığını, bizzat metinde geçen kayıtlardan tesbite çalışalım: yalnız P 69 b'de, Şeddad'ın kılıcı münasebetile, şunları okuyoruz[2]:

«اول زماندن تا بوزمانه‌دك كيم وار حضرت رسالتوك صلى الله عليه وسلم هجرتك سنه ٨٨٩

[1] Aşağıya bk.

[2] Aşağıya bk. s. 237 satır 19 v. dd.

«هجرت محمددن عليه السلام يلندك تونه صويندە قالمشدى» Sonra yine yalnız P 70 a'da : تا سلطان بايزيده كلنجه دك سنه ٨٨٨ ييل اولمشدى » denilmektedir. Nihayet P 70 b'de : « شمدكى حالده اول قليج سلطان بايزيدوك خزينه سنده در هجرتوك سنه ٨٩٨ kaydına rastlıyoruz. İşte bilhassa bu sonuncu tarih, P'de mukaddemede geçen 900 senesine yakın olduğu için, eserin takriben 900 H.' de bitirilmiş olduğunu kabul edebiliriz. Bu tarihler, yâni 889, 888, 898 H., Pa' da eksiktir. Buna uygun olarak, Bayezid II. 'ye ait bâzı kayıtlar da bu yazmada yoktur[1]. Eserin ikmal edildiği tarihi aydınlatan bâzı kayıtların Pa'da da muhafaza edilmiş olması[2], Pa'yı istinsah eden kişinin önündeki metne, bilerek veya bilmeyerek, sadık kalmış olmasındandır.

2. P 2a'da, eserin bittiği tarih olarak, 900 H. senesi açıkça gösterildiği halde, tarihî vekayiin P'de 908, Pa' da ise 907 H. yılına kadar devam etmesi, birtakım zorluklar doğurmaktadır. İmdi, 900'de sona eren esere, son 8 senenin nasıl eklendiğini araştırmamız gerekiyor. Burada akla gelen ilk ihtimal, müverrihin mukaddemede gösterdiği tarihten fazla yazmış olmasıdır. Fakat, aşağıda izah edeceğimiz veçhile, asıl metin, Babinger'in neşrettiği Cambridge yazması gibi, 899 H. ye kadar yazılmış, 900 H.' den 908 H. 'ye kadar olan kısım ise, eseri sonradan işliyen veya istinsah eden biri tarafından ilâve edilmiştir. Elimizdeki yazmanın 899 H. 'de sona erdiğini kabul ettiğimiz takdirde, bu tarih, Cambridge yazması ile Giese'nin neşrettiği anonim Tevārīḫ-i āl-i ʿOs̱mān'ların W_3 grupunun bittiği tarihe uygun olacaktır[3].

Giese'ye göre[4], P yazması, Oruç vekayinamesinin genişletilmiş bir şeklinden ibaret olup, 900 H. 'de tamamlanan bu eserde, bitiş tarihi olarak, 899 senesi açıkça gösterilmiştir. Böylece, P ile Pa'da 900-908 senelerine âit olan parça, muahher ve son bir işlenişin mahsuludur.

[1] Yukarıya bk. s. 232.

[2] Aşağıya bk. s. 237 ; yukarıya bk. s. 232 not 2, satır 3 v. d.

[3] Bk. Giese, Die altosmanischen anonymen v. s., s. 127. Ayrıca bk. MOG, I, s. 61-65.

[4] Bk. Giese, Die verschiedenen Textrezensionen des ʿĀṣıqpaşazāde v. s., s. 4 ve 5.

W_3 grupu ile Cambridge nushasında, Kırbova muharebesinin tarihi olarak, 899 senesi bulunduğu halde, P 110a=Pa 148 a'da 898 senesi vardır. P'yi genişletenin (900'den 908'e kadar) 898 senesini kaydetmesi, şöyle izah edilebilir: eseri işliyen kimse, bu tarihî hadiseye yakından şahit olanların verdiği mâlûmata dayanarak, 898 senesini almıştır[1]. Burada şöyle bir ihtimal de düşünülebilir: eseri işliyen kimsenin 898 senesini yazması, tarihî bir tenkid ile olmamış, belki işliyenin istifade ettiği rezension'dan aynen alınmıştır. Zira, bu iki yazmayı, 857-58 senesinden 899'a kadar, Oruç vekayinamesi ve Giese'nin neşrettiği anonim kronik'lerle karşılaştırınca, 896-97 senesinden itibaren, bir taraftan P ile Pa, diğer taraftan W_3 grupu ile Cambridge yazması arasında bir başkalık bulunduğu göze çarpıyor. Böylece, aslında 899-900 senesinde ikmal edilen P yazmasının, Cambridge metni ile Giese'nin anonim vekayinamesindeki W_3 grupu gibi, son tarih olarak 899 senesini ihtiva ettiğini ve 900'den 908'e kadar olan vekayiin, sonradan bir başkası tarafından ilâve edildiğini kabul edebiliriz. Ancak, bu sonuncu şahsın kalemi, daha evvelden de kendini hissettirmektedir. Şöyle ki, tarihî vekayiin tâkib ettiği sırada, takriben 857-58 'den itibaren, Oxford, Cambridge ve W_3 grupu arasında bir uygunluk görüldüğü halde, sonlara doğru, P ile Pa tarafından temsil edilen rezension'a hâs mâlûmata raslanmaktadır.

3. Bu hususî malûmat, üslûp bakımından ayrı olup, burada birtakım eşhasa atfen, garip kıssa ve vakalara da yer verilmiştir[2]. Bundan başka, katî ve tam olarak gösterilen tarihlere ve islâmî olmıyan ay adlarına rastlanmaktadır[3].

[1] Bk. P 108 a : و داخی بعضی راویلر ایدر خبر الوب کورنلردن و اشیدنلردن ددلرکیم ... = Pa 146 b;

P 108 a : و بر راوی داخی روایت اتدیکیم بز داخی جنك یوزینه وارمدین کوردك کیم ... = Pa 146 b.

(Ayrıca bk.: P 108 a = Pa 146 b: P 108 b = Pa 146 b); P 109 a : راویسی مولانا مدرس میروم چلبی و اسحاق بك ابن قرال روایت اتدلر کیم صاحب لشکر یعقوب پاشادکیم ... : پاشانوك کندو آغزندن = Pa 147 a

[2] Bk. Buluç, Untersuchungen v. s., s. 21, not 2.

[3] P 99 b ve 128 b : ... کانون آخروك یعنی ینایسك ; 100 a : تموز آیتوك یعنی ابرولیبیوس روم ایتك یعنی ابریلسك : Pa 178 a أختوریوسك ۲۱ کونتده... : 130 a آیاروك یعنی مایسك... : 126 a که تموزدر...

B. P ile Pa yazmasının aslını, başlangıçtan 899 H. senesine kadar olan kısım teşkil eder. Bu kısım, P 2a'ya göre, 900 H. tarihlerinde sona ermiştir.

Bu aslî kısım üç bölüme ayrılabilir:

I. Osmanlı tarihinin başlangıcından, takriben İstanbul'un zaptına kadar olan bölüm;

II. İstanbul'un kurulmasiyle Ayasofya'nın yapılmasına dair olan efsanevî malûmatı ve Arapların İstanbul'u zaptetmek için giriştiği cenkleri ihtiva eden bölüm;

III. Osmanlı tarihinin, takriben 857-58 den 899 senesine kadar olan devamı.

Amelî mülâhazalardan dolayı, sondan başlamak istiyoruz:

1. III. kısım, 857-58'den 899 senesine kadar olan parçadır.

P, Pa yazması ile Oxford ve Cambridge yazmalarını ve nihayet Giese'nin neşrettiği anonim Osmanlı vekayinamesini karşılaştırdıktan sonra, tarihî vekayiin muhteva, tertip ve çok defa, ifade bakımından, bu kısım için hepsinde aynı olduğunu gördük[1].

Ancak bâzı mâlûmat, yalnız P ile Pa'da, bilhassa 890-899 senelerine ayrılan kısımda bulunmaktadır[2].

Umumiyetle, P ile Pa, Giese'nin kronik'lerindeki W_3 grupundan ziyade, Oxford ve Cambridge yazmalarına uymaktadır. P ile Pa'da 890 senesine kadar olan kısım, Oxford, Cambridge, W_3 grupuna benzediği halde, 890'dan sonra bir karışma başlamakta ve buradan itibaren Giese'nin vekayinamesindeki W_1 grupunun[3] tesiri göze çarpmaktadır. Buna bakarak, W_1 grupuna benziyen parçaların, asıl metni 900 H.'den 908 H. senesine kadar uzatan ve III. bölümde yalnız P ile Pa'da rastlanan yerleri ekliyen kişiye âit olduğunu söyliyebiliriz.

Demek ki, 900 H.'de sona eren (ve 900'den 908'e kadarki son kısmı ihtiva etmiyen) asıl metin, üç kısımdan ibaret

[1] Bk. Buluç, Untersuchungen, v.s., s. 23-36.

[2] Yalnız P ile Pa'da bulunan mâlûmatın kime ait olduğu meselesine gelince, bu, yukarıda (s. 234 v. d.) izah ettiğimiz gibi, vekayinameyi 900-908 senesine kadar başka bir kimsenin yazdığını ve bu şahsın yalnız bununla kalmayıp, daha takriben 857 tarihinden itibaren, metinde bir takım değişiklikler yaptığını kabul etmekle çözülebilir.

[3] Bk. Giese, MOG, I, s. 61.

olmuştur. Pa 130a'da geçen: «كدك احمد پاشا كندوسى پوليده اتوروب پادشاهمزه فتح خبرين كوندردى هجرت نبوينك صلعم سكز يوز سكسان بشنده» ibaresine bakarak[1], III. kısmın — Murad II. 'nin vefatından başlıyarak[2], Mehmed II. 'nin son senelerine kadar — Mehmed II. 'nin muasırı olan bir müverrih tarafından yazıldığını ve bu kısmın, bu hali ile, vekayinameyi bilâhere başlangıçtan 899 senesine kadar yazıp işliyen bir başka müverrih tarafından alınmış olduğunu kabul edebiliriz[3].

Ayrıca şu bakımdan da, Mehmed II. zamanına âit bir metnin mevcudiyeti iddia edilebilir: P 54b, satır 17-55a, satır 6=Pa 84b, satır 12-85a, satır 5 ve P 79b, satır 15-19; 80a, satır 11-13=Pa 115a, satır 6; 115b, satır 3-5 'deki parça, İstanbul'un kurulmasına dâir olan efsanenin başında ve sonunda olmak üzere, iki defa aynen geçmektedir. Buna göre, bu kısmın, araya efsanenin sokulmasiyle, bağlılığı bozulan metnin irtibatını temin için yazılmış olması muhtemeldir[4].

Bundan sonra, Bayezid II. devri, vekayinameyi 900 H. 'de ikmâl eden asıl müverrih tarafından yazılmıştır.

2. İstanbul'un efsanevî tarihini anlatan II. bölüm, vekayinamede başlı başına bir bahis teşkil etmektedir. Burada, şu noktalar üzerinde durmak istiyoruz: Şeddad'ın kılıcı bahsinde, A 87 ve P 69b'de kılıç 889 H.' de Tuna nehrinden çıkarıldığı halde, A 88'de 891 senesi geçmektedir. Evvelce Giese'nin de işaret ettiği gibi[5], bu sene ile, kılıcın Bayezid II.'nin eline geçtiği tarih kasdedilmiş olabilir. Ancak, P 70a'da, buna tekabül eden yerde, 888 senesine rastlıyoruz. Bu tarih yanlıştır. Zira, 889'da sudan çıkarılan kılıcın, bu tarihten önce Bayezid II.'nin eline geçmesi mümkün değildir. Sonra, P 70b'de 898 senesi geçmektedir; A 88'de, buna tekabül eden yerde ise, 891 senesine rastlıyoruz. Bunun için, P 2a'ya göre, vekayinameyi 900'de bitiren müellifin, A'ya göre, 891 senesinde yahut, P'ye göre, 898 senesinde eseri yazmakta olduğunu söyliye

[1] Bu hususta bundan başka bir kayıt yoktur.

[2] Aşağıya bk. kısım I, s. 240.

[3] P ile Pa'nın III. kısmını, Âşık Paşazade tarihi ile de karşılaştırdık. Ancak, bu bölümün Apz'de çok başka olduğu görülüyor.

[4] Aşağıya bk. s. 238, satır 13 v. dd.

[5] Bk. MOG, I, s. 63.

biliriz. A'da W_3 grupu, P ile Pa'nın izlerini taşıdığından ve W_1 grupu ancak 896 senesine kadar devam ettiğinden, fakat diğer taraftan her ikisinde de 891 senesi bulunduğundan, yalnız P'de geçen 898 senesi üzerinde biraz durmamız gerekiyor. Pa'da bu tarihler yoktur. Bu tarihlerin hepsi, bahsi geçen klıç hikâyesine âit olup, Bayezid II. zamanına temas etmektedir. Bayezid II. zamanında kaleme alınan bu kısım, aslında, İstanbul'a dâir olan efsaneye bağlı değildir. Bu efsane, daha Mehmed II. zamanında yazılmıştır [1].

Müellif, Mehmed II. zamanını da idrak etmiş olmalıdır. Zira, A 99 'da 2 ve 3 numaralı variant 'da şöyle denilmektedir: «کندو کوزکوزله [2] کردکزکم سلطان محمد...».

P 73 a 'da: «سلطان محمدخان زمانمزوك استاذلرنی جمع ادوب...» ve P 79b 'de (= Pa 115 a): «اول سیفله آلنان ددکلری بو درکیم شمدکی زمانمزده کیم پادشاه الاسلام.. سلطان محمد بن مراد..» ibaresini okuyunca [3], İstanbul'un kurulmasına dair olan efsanenin, Mehmed II. zamanında yazıldığını söyliyebiliriz. Vekayinamedeki bu bahsın, ayrı bir eser olarak mevcut bulunduğunu [4] ve bunun, sonradan, kronik'i 900 tarihlerinde bitiren müellif tarafından genişletilerek, Bayezid II. zamanında esere sokulduğunu [5], P 54 b, satır 17-55 a satır 6 'daki şu: «شهر قسطنطین فتح اولندی ربیع الاول آینوك یکرم برنده سه‌شنبه کونده روم آینوك مایس آینوك اون یدسنده هجرتوك سنه ۸۵۷ ایت‌کریمده کلشدر آلمانسنه حق تعالی کلام قدیمده بیورمش‌در بلدة طیبة تاریخده واقع اولمشدر سلطان محمد قسطنطین فتح اتدکدن صوکره وزیری خلیل پاشا ی حبس ادوب ادرنیه کوندروب ادرنده قوله برغوزنده حبس ادوب واروب اینوز قلعه‌سنی فتح ایدوب اندن کلوب اراده قرق کون کچوب صوکره ادرنده مرحوم مغفور سعید شهید خلیل پاشا ی شهید ادوب...» (= Pa 84 b, satır 12 — 85 a, satır 5) ibaresinin, P 79 b, satır 15-19 (= Pa 115 a, satır 6 ve 115 b, satır 3-5) 'da, hemen hemen aynen tekrarlanmasından anlıyoruz. Bu, yukarıda kaydettiğimiz gibi, herhalde, araya ef-

[1] Aşağıya bk.

[2] A'da K variant'ı dikkate değer.

[3] Bk. İsl. XIII, s. 159 v. d.

[4] Bk. İsl. XIII, s. 159-162.

[5] Münferit episod'ların, Bayezid II. zamanına âit olan kılıç hikâyesi hariç olmak üzere, henüz Mehmed II. zamanında mı terkib edildiği, yoksa bütün efsanenin, vekayinamede geçen şekli ile, Bayezid II. zamanında mı yazıldığı şüphelidir.

sanenin sokulmasiyle parçalanan asıl metnin irtibatını temin maksadiyle yapılmış olmalıdır. P 80 a,satır 13-14'de: «بز کرو کلدوك کرو سلطان محمد قصه‌سنه کلالوم» sözleriyle vakayi devam ettirilmiştir.

3. P ile Pa'nın başlangıcı, birbirinden farklıdır. Osmanlı hanedanının şeceresini saymakla, tarihî vekayi birbirine benzer bir şekil almaktadır. Şecerede P ile Pa (bâzı adların eksik olması bir tarafa bırakılırsa) daha ziyade Apz'ye yaklaşıyor.

Konya Sultanı Alâeddin hakkında verilen mâlûmattan sonra, P 3 a, satır 7-9 = Pa 3 a, satır 12-3 b, satır 1'de: «آنوك دخی باشنه بر مناقبی واردر عاشق پاشا اوغلی الوان چلبی مناقبنده معلوم اتمش‌در» denilmektedir. Buna göre, Elvan Çelebi'nin menakibinden istifade edildiği muhakkaktır[1].

Ancak, Elvan Çelebi ile menakıbı hakkında, şimdilik fazla bir şey bilmiyoruz.

P 5 a = Pa 7 a'da: «شمدی آل عثمان دعواسی بو درکیم جواب‌لری آطنهٔ وترسوس وسیس ومیس ولایتلرنی بزم‌ددەلرمز فتح‌ایتدی‌درلر» denilmektedir. Buna bakarak, vekayinameyi 900 tarihlerinde bitiren müellifin, Memlûk'lar ile sulh yapılmadan önce, yâni takriben 897'den evvel, eserini yazmakta olduğunu söyliyebiliriz.

Bu I. kısımda, Apz'ye yeklaşan yerler çoktur. Nitekim, yalnız P 6 b, satır 8-13 = Pa 9 b, satır 12-10 a, satır 4'de geçen: «بو شیخ آده‌بالی ددکومز عزیزك عمری یوز یکرم بش یاشنه ایرمشیدی جمیع عمرنده اکی خاتون آلدی برنی یکیت‌لکنده و برنی پیرلکنده و اولکی خاتوندن اولان قیزی رابعه آدلو عثمان غازی‌یه ویردی و پیرلکنده اولان خاتون قیزنی تاج‌الدین کورد قیزیدی تاج‌الدین کورد قیزندن اولان قیزنی خیرالدین پاشایه ویرمشیدی عثمان غازی خیرالدین‌پاشایه باجنق اولمش‌ادی» parçası, Apz 11, not 2 v. d.'a tekabül etmektedir[2]. Hakikatte kimlerden istifade edildiğini, yalnız P ile pa'dan öğreniyoruz: P, 6 b, satır 14 - 7 a, satır 8 = Pa 10 a, satır 4 - 10 b, satır 10: «راوی اکر سؤال اتسه‌لر بو تواریخلری بو مناقبلری ندن بلدك نردن آلدك دیسلر بز فقیر دیروزکم بونوك بعضی راویسی شهر قسطنطنده بر عزیز واردی درویش احمد عاشق‌درلردی جهان دیده سال خورده یوز یاشنده پیرادی سلطان دورنه ایرمشدی بابا الیاس و مخلص پاشا و عاشق پاشا و الوان چلبی نسلندن و محبلرندن ادی اول دخی روایت ایتمشدر بو مناقبلری

[1] Elvan Çelebi menakibinden ikinci bir defa daha bahis geçmektedir: bk. P 8 a = Pa 12 b.

[2] Âşık Paşazade tarihi, Oxford, Cambridge, A yazmalariyle P ve Pa arasındaki münasebet için bk. Buluç, Untersuchungen v. s., s. 45-54.

آنوك دخی راویسی اورخان غازینك بر امامی واریمش اسحاق فقی درلریمش اسحاق فقنوك بر اوغلی واریمش بخشی فقی درلریمش اول بخشی فقی ددوکز کشی کیم واردر سلطان مرادك باباسی سلطان محمد دورنه قالمش ادی و دخی شیخ آده بالینوك اوغلی اوغلی قالمش ادی شیخ محمود دیرلردی اول دخی سلطان محمد دورنه قالمشدی بابالری شیخ آدهبالی یوز یکرم بش یاشنده ادی شیخ محمود دخی یوز اون یاشنده اولمشدی سلطان دورنه قالمشدی بو آل عثمان تواریخلری و مناقبلری سلطان محمد بن بایزید خانه کلنجه اندن نقل اولنمشدی» Demek ki, anonim Osmanlı kronikleri arasında yalnız P ile Pa'da, Âşık Paşazade me'haz olarak gösterilmektedir.

P 11 a, satır 19-11 b satır 9 = Pa 18 b, satır 4-19 a, satır 1'de Sultan Osman ile Orhan zamanında yaşamış olan ülema ve azizlerden bahsedilmekte, Osman'ın hayatına dâir bâzı mâlûmat verilmektedir. Bu mâlûmat, Apz 199, satır 19-23, 203, satır 12-14'de vardır. Bizzat Âşık Paşazade de s. 203'de: «آصل تواریخده کردم ایدی» dediğinden ve P ile Pa'daki bu vekayi, muhteva bakımından, Âşık Paşazade tarihindekine çok benzediğinden, her ikisinin müşterek bir kaynağa dayandığını söyliyebiliriz.

Şurası zikre değer ki, Niğbolu muharebesi münasebetiyle P 22 b = Pa 37 b'de geçen : «بو غزانوك راویسی تمور طاش بك اوغلی غازی ibaresi Apz, 61'deki : «و او قره تموردشك امور بك‌در درلر اول‌غزاده‌بلیدم ددی» parçasına çok benzemektedir. Bu da I. kısımda P ve Pa ile Apz arasındaki benzeyişe diğer bir misaldır.

P, 826 H.'den itibaren, Apz'den ayrılmaktadır.

Yalnız P 52 b = Pa 81 a'da, Murad II.'nin ölümünden sonra, bir مرثیهٔ سلطان مراد خان vardır. Yazmalarda şimdiye kadar başka hiçbir sultan adına yazılmış mersiyeye rastlanmadığından ve ayrıca P 16 a ile Pa 26 a'da : «زمانمزده خلیل‌پاشانوك دیب ددسیدی» (= O, 20 : « زمانمزده وزیر خلیل پاشانك دیب ددسیدی) gibi bir kayıt da bulunduğundan, P, Pa, O, C, A kronikleri ile Apz tarihinde, aslında müşterek olan kaynağın buraya kadar devam etmiş olduğunu söyliyebiliriz. Vezir Halil Paşa, İstanbul'un fethini müteakıp, Mehmet II. tarafından idam edildiğinden, İstanbul'un zaptından sonra, bir vakanüvisin onu «زمانمزده وزیر» diye anması imkânsızdır. Bundan dolayı, eski Osmanlı anonim kroniklerinin hepsinde müşterek olan bu me'hazın, Murad II. zamanına ait olduğu söylenebilir.

Netice

P ve Pa ile temsil edilen vekayiname, aslında üç kısımdan ibarettir: I. kısım, Murad II.'nin ölümünü müteakıp yazılan ve kendisini P, Pa, O, C ve nihayet A'da muhafaza eden bir me'haza dayanmaktadır. Bu esas metne, vekayinamede işaret edildiği gibi [1], Elvan Çelebi ile Âşık Paşazâde'den alınan bâzı mâlûmat eklenmiştir.

Birinci kısma, P ile Pa'yı yazan asıl müellifin istifade ettiği kaynaklara dayanan II. kısım bağlıdır [2].

III. kısma gelince, bunun Mehmed II. zamanına âit olan parçası, onun muasırı olan bir müellif tarafından, 899 H. senesine kadar olan devamı ise, P ile Pa'yı yazan asıl müellif tarafından kaleme alınmıştır [3].

Babinger'in neşrettiği metnin, ancak Murad II.'nin ölümüne kadar olan kısmı, Oruç'un eseridir. Bunun içindir ki, mükellefin, yâni Oruç'un adı, ancak Oxford yazmasının mukaddeme kısmında geçmektedir. Eğer, Babinger'in neşrettiği vekayinamenin, metin bakımından, II. ve III. kısımlarda P'ye benzediğini tesbit etmiş bulunuyorsak, o vekayiname — henüz 900 - 908 H. senesine kadar genişletilmemiş ve bâzı değişiklikler yapılarak işlenmemiş olan — P'nin bir redaktion'undan kopya edilmiş olabilir.

Nihayet, P ve Pa metin grupunda 900-908 H.'ye kadarki vekayii ihtiva eden kısım, eseri işliyen başka biri tarafından yazılmış olup, bunun, üç kısımdan ibaret olan asıl metinle bir alâkası yoktur.

Bu etüdümüzle, eski Osmanlı anonim vekayinamelerinin arzettiği çok karışık problemi çözmek iddiasında değiliz. Biz, olsa olsa, P ile Pa'nın okunmasiyle ortaya çıkan zorlukları aydınlatmak ve bu meselenin hallinde, her iki yazmanın ehemmiyetini belirtmek istedik.

Türk Tarih Kurumu'nun ilmî bir Osmanlı tarihi yazdıracağını, memnuniyetle öğrenmiş bulunuyoruz. Böyle mühim bir eser yazılırken, anonim Osmanlı tarihlerinden de istifade edileceği muhakkaktır.

[1] Bk. s. 239 ve not 1.
[2] Bk. s. 238, satır 13 v. dd.
[3] Bk. s. 237, satır 1 v. dd.

Kısaltmalar ve Bibliyoğrafya

A..... Giese, F., Die altosmanischen anonymen Chroniken, I. kısım, metin ve variant'lar, Breslau 1922.

Apz.... Giese, F., Die altosmanische Chronik des ʿĀşikpaşazāde, Leipzig 1929.

Babinger, F., Die frühosmanischen Jahrbücher des Urudsch, nach den Handschriften zu Oxford und Cambridge erstmals herausgegeben und eingeleitet, Hannover 1925.

Blochet, E., Catalogue de la collection de manuscrits orientaux, Paris 1900.

Buluç, S., Untersuchungen über die altosmanische anonyme Chronik der Bibliothèque Nationale zu Paris (Suppl. turc 1047, Anc. fonds turc 99), Breslau 1938.

C..... Cambridge yazması (yuk. bk. Babinger),

Giese, F., Die verschiedenen Textrezensionen des ʿĀşıqpaşazāde bei seinen Nachfolgern und Ausschreibern, Abhndl. d. Preuss. Akad. d. Wiss., Phil. - Hist. Klasse, Nr. 4, Berlin 1936.

GOW:.. Babinger, F., Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke, Leipzig 1927.

Isl..... Der Islam, Zeitschrift für Geschichte und Kultur des Islamischen Orients, XIII, Berlin-Leipzig 1923.

MOG... Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte, I, nşr. F. Kraelitz, Wien 1922.

O..... Oxford yazması (yuk. bk. Babinger).

C. Seksiyonu

Açılma Saati : 15

BAŞKAN: B. İhsan Sungu

SEKRETERLER: Doçent Tayyip Gökbilgin, Dr. Halil İnalcık

ÇAĞATAY ULUÇAY (Manisa Orta okulu Tarih Öğretmeni ve T. T. K. Muhabir Üyesi), **Karaosmanoğulları'na Ait Düşünceler :**

Karaosmanoğullarına dair düşünceler mevzuu etrafında sözlerime başlamadan önce, beni, Kurumun muhabir üyeliğine seçmek ve burada ilmî bir tebliğ neşreylemek fırsat ve şerefini bahşetmek suretiyle, şahsıma karşı gösterdikleri yakın alâka ve kadirşinaslıktan dolayı, huzurunuzda, Tarih Kurumu'nun Sayın İdare Heyeti üyelerine teşekkür etmeyi ve saygı ile kendilerini selâmlamayı bir borç sayarım.

I

XVI. yüzyıldan, hattâ kökleri Fatih ve belki de daha evvelki zamanlara kadar giden, rüşvet, iltimas, kadınların devlet işlerine karışması, değersiz adamların devlet mekanizmasında yer ve vazife almaları gibi kötü âdetler ve fena huylar, XVII. yüzyılda, hükümetin zayıflaması ile, tamamen kendini gösterdi.

Hele, yeniçeri ocağının bozulması, iç ve dışta, Türk milletinin yüzlerce yıl ıstırap ve keder çekmesine vesile oldu. Âdeta, XVII. yüzyıl, Osmanlı tarihi için bir merhale oldu. Hudutlarda şimdiye kadar, daima zafere, daima ileriye koşan Türk ordusu, bu asırdan itibaren tersyüz ederek, bazan ağır, bazan süratli adımlarla, Anadolu'nun saçaklarına ve hattâ Osmanlı Beyliğinin kurulduğu yere kadar gerilemekte devam etti.

O zamana kadar düzgün işliyen vilâyet ve sancaklar idaresi, sürekli savaşlar yüzünden bozuldu. Daima savaş ve eşkiya takibinde bulunan Paşalara, dirlikler, arpalık suretiyle

tevcih edildiğinden, buraları idare etmek için müteselliml̇er göndermeye mecbur kaldılar.

Ekseriyetle cahil ve çok kere usulsüz iş yapan paşa, subaşı, kethuda ve mütesellimleri, kanunda yazılı olan rüsum ve vergileri haddinden fazla aldılar; halkı ezmeye başladılar; bu kafileye, cepheden kaçan asker ve timarlılar da karıştı; hırsları yüzünden onlar da, meşru ve kanuni olan vergilerden gayrı birtakım ağır vergiler aldılar.

Hükümet, nefes alıp da yolsuzları tazyik edince, silâha sarılıp dağa çıktılar; Anadolu'muzun güzel köylerini, şehirlerini yakıp yıktılar. Halk, bunlara dayanamıyarak yer ve yurt değiştirmeye ve bu asırdan itibaren, Osmanlı imparatorluğunun yıkılışına kadar, çile çekmeye mahkûm oldu.

Hükümetin, iyi niyetlerine rağmen, askerlerin, vali ve sancakbeyi adamlarının, nihayet, adaleti temin eden kadılık müessesesinin bozuluşu ve kadıların da, soyguncular kafilesine karışması, Anadolu'muzu kısa bir zamanda çekirge âfetine uğramış tarlalara benzetti.

Sınırlarda ıstırap, içte eşkiyalar ve onlar kadar halkı soyan devlet memur ve askerleri, reayayı, hükümetten soğuttu. Herkes, bu azılı devlet kuvvetlerine ve eşkiyaya karşı, kendini koruyacak bir koruyucu aramaya başladı. Bilhassa bu arzu, ikinci Viyana bozgunundan sonra, halkta, önüne geçilemez bir fikir haline geldi. İşte: Karaosmanoğulları, halkın böyle bir haleti ruhiye ve durum içinde kıvrandığı sıralarda türedi.

Âyanlar : Karaosmanoğullarının zuhurları esnasında, Saruhan sancağının ilerigelenleri: Karaali oğlu Mehmet, kardeşi İsmail, Kasapbaşı oğlu Ali, Yeğen Ali, Yurtdağında Sarımsakçı Hacı Mustafa oğlu, Kalpaklı oğlu Himmet ve oğlu Zeynullah, Adala'da Yerbasan Ali, Marmara'da Tosun Beşe ve Hacı Veli, Turgutlu'da Seyfi oğlu ve Uzun Halil oğlu Mehmet, Kırkağaç'ta Yeğenzadeler ve Kızılcalı Taşlıoğlu Yusuf, Akhisar'da Hacı Şaban oğlu Mehmet idi [1].

Komşu Sancaklarda: Menteşe'de Hasan Çavuşzadeler daha sonraları İlyaszadeler, Aydın'da Cihanzade Hüseyin ve kardeşi Mustafa, Afyon'da Abdizadeler, Çanakkale bölgesinde

[1] 1156 ve 1205 yılı Manisa Mahkeme-i şer'iye sicilleri.

Hadımoğulları, Kütahya'da Nasuhzadeler, Uşak'ta Acemoğulları vardı.

İlk zamanlarda, lâlettayin bir aile halinde bulunan Karaosmanoğulları, kazandıkları şöhret sayesinde, yalnız bu mıntakanın değil hattâ Osmanlı imparatorluğunun birinci sınıf âyanı arasına girdiler. XVIII. yüzyılın ikinci yarısı ile XIX. asrın ilk yarısında, imparatorluğun birinci sınıf âyanı : Çapanoğulları (Cebbarzadeler), Karaosmanoğulları ve Serez'li İsmail Bey'di. Bunlara nazaran, ikinci sınıftan sayılan âyanlar da vardı; onlar da : Kastamonu mütesellimi Altıkulaçzade Mehmet, Bolu voyvodası Çalıkzade Hüseyin, Viranşehir voyvodası Hacı Ahmetzade Esseyyid İbrahim, Bilecik âyan ve voyvodası Kalyoncu Ali ve kardeşi Mustafa, Teke mütesellimi Hacı Mehmet, Ankara mütesellimi Mesut, Uşak'ta Acemoğulları, Gediz voyvadası Nasuh oğlu Nasuh idi[2].

II

Osman Ağa : Karaosmanoğulları ailesinin bânisi, Osman Ağa, Dergâh-ı Muallâ çavuşlarından Mehmet Çavuşun oğludur[3].

Aslen Yayaköylü[4] olan Osman Ağa, sipahi mütekaididir. Tekaüt olduktan sonra boş durmamış, mütesellim kethudalığı[5] Beytülmali âmme ve hâssa mukataası eminliği,[6] harici ezdefter Rumların Cizyedarlığı[7], 1691-1102 tarihinde ise, Viyana seferine gelmiyen zaim ve timarlıların mahsullerini mirî için kabza memur edilerek servet ve nüfuz kazandı. 1706 - 1118 yılında, Yayaköy'ünde öldü.[8]

Osman Ağa'nın bıraktığı itibar ve servet üzerine kurulan aile, bu tarihten itibaren "Osmanzadeler„ veya "Karaosmanoğulları„ adiyle anılmaya başladı.

Karaosmanoğullarının zuhuru ve mücadele devri (1156-1184) : Osman Ağa'dan sonra, babasının yolunda yürümeye başlıyan,

[2] 1220 ve 1222 yılı Manisa Mahkeme-i Şer'iye sicilleri.
[3] 1044, 1045, 1050, 1054 yılı Manisa Mahkeme-i Şer'iye sicilleri.
[4] Bugün Akhisār'ın nahiyesidir.
[5] 1087 yılı Manisa Mahkeme-i Şer'iye sicilleri.
[6] 1087 yılı Manisa Mahkeme-i Şer'iye sicilleri.
[7] 1099 yılı Manisa Mahkeme-i Ser'iye sicilleri.
[8] 1118 yılı Manisa Mahkeme-i Şer'iye sicilleri.

büyük oğlu, Mustafa Ağa'dır. İlk defa adına, İran harplerinde rasladığımız Hacı Muştafa Ağa, daha önce, Manisa'da Beytülmali âmme ve hâssa mukataası emini idi[9]. İran harplerine iştirak etmeye mecbur edilen Hacı Mustafa Ağa, daha sonraları, bu mıntakada türeyen Sarıbeyoğlu ve Sıracalı Himmet'in takip ve tenkillerinde, gerek asker, gerekse zahire bakımından, başbuğlara yardım etti. Ağa'nın bu hareketi, hükümet tarafından iyi karşılanarak, 1743 - 1156 tarihinde Saruhan mütesellimi oldu[10].

Hacı Mustafa Ağa — 1156 - 1168: 1156 - 1168 (1754) yılına kadar Saruhan mütesellimi ve buradaki mukataaları iltizamına alan Mustafa Ağa, rakîp gördüğü azılı âyanlar ve sipahilerle mücadele etti. Birçok kimselerin canına kıydığı gibi, iltizam ettiği yerler ahalisine de eziyetler etti. Usulsüz vergiler aldı.

Ağanın tahammül edilmez idaresi, halkı şikâyete mecbur etti. Yapılan araştırma ve tahkikatta, Mustafa Ağa'nın suçlu olduğu anlaşıldığından, başı kesilerek İstanbul'a yollandı (1754-1169)[11].

Mustafa Ağanın, mütesellim ve mültezimlikten atılmasından sonra, bir daha Karaosmanoğullarına mütesellimlik ve mültezimlik verilmemesi hususunda, hükümet tarafından müteaddit emirlerle Anadolu beylerbeyine, Aydın ve Saruhan sancakları muhassılına bildirildi[12].

Birinci Fasıla — 1168-1171 : Hükümetin bir sürü emirlerine rağmen, Mustafa Ağa'nın büyük oğlu Hacı Ataullah Ağa bir kolayını bulup 1757 - 1171 yılında Manisa mütesellimi oldu; ilk iş olarak, babasının öldürülmesinde çalışan diğer mütegallibelerle, *Hacı Abdullah Ağa* bilhassa, Akhisar voyvodası Hacı Şaban oğlu Mehmet, Bergama voyvodası Arap oğlu Mehmet Hidayetullah Paşa'nın ailesi olan ve Adala[13] civarına hükmeden Köseoğulları ile mücadeleye girişti. Diğer taraftan da, adamları vasıtasiyle, Yürüklerin mallarını soymaya, gayri kanuni vergiler toplamaya başladı. 1761-1075 yılında azledildi[14].

[9] 1139, 1143, 1147 yılı Manisa Mahkeme-i Şer'iye sicilleri.
[10] 1150, 1152, 1155, 1156 yılı Manisa Mahkeme-i Şer'iye sicilleri.
[11] 1165, 1166, 1167, 1168, 1169 yılı Manisa Mahkeme-i Şer'iye sicilleri.
[12] 1168, 1169 yılı Manisa Mahkeme-i Şer'iye sicilleri.
[13] Bugün Salihli'nin nahiyesidir.
[14] 1071, 1072, 1073, 1074, 1075 yılı Manisa Mahkeme-i Şer'iye sicilleri

Abdullah Ağanın ölüm fermanı : Hükümet Ataullah'ın Manisa'da kalmasını mahzurlu görerek, Yayaköy'üne gitmesini emretti. Ağa Yayaköy'üne gitmiyerek Manisa civarındaki Papaslı [15] çiftliğine gitti ; oradan, hükümet otoritesini kırmaya, mütesellim ve mültezimmiş gibi, vergi toplamaya Manisa'da karışıklıklar çıkarmaya başladı. Hakkında yapılan şikâyetler üzerine, tahkikata girişildi ; haksızlığı anlaşılarak ölüm fermanı gönderildi ve bu işe, Aydın ve Saruhan sancakları muhassılı Abdurrahman Paşa memur edildi. Ataullah Ağa, Paşanın kuvvetleri ile, Yayaköy'ünde harbettikten sonra kardeş ve oğulları ile kaçtı ; firar halinde iken ölüm haberi geldi (1766-1180) [16].

İkinci Fâsıla — 1175-1184 : Ataullah'ın azlinden sonra, hükümet ikinci defa bu aileye bu bölgede vazife verilmemesi için emirler gönderdi. Fakat 1768 Türk-Rus harbinin başlaması, hükümetin dış işleriyle uğraşması, Karaosmanoğullarına fırsat verdi. Manisa'daki mütesellimi, muhtelif vesilelerle kaçırmıya uğraştıkları gibi, sefer için lâzım olan zahirenin toplanmasına da engel oldular. Nihayet hükümet, Hacı Mustafa Ağa'nın diğer oğlu Hacı Ahmet Ağa'ya, zahire toplaması ve hattâ kendisinin de zahirelerini satması, emrini verdi [17].

Hacı Ahmet Ağa — Bundan istifade eden Ahmet Ağa, 1770 - 1184 'te İzmir voyvodalığını ve Sancakburnu muhafızlığını ele geçirdi [18].

Yayılma devri — 1184 - 1231 : 1771 - 1185 tarihinde ise,i Sakız'ı muhafazaya memur olan, kapucubaşılarından İvaz Mehmet Ağa azledilerek Ahmet Ağa'dan, bin beş yüz kişilik bir kuvvetle, ailesinden birisinin başbuğluğu altında Sakız'ı muhafaza ettirmesi emredildi [19].

Kapucubaşılık Tevcihi : Ahmet Ağa'nın bu sıralarda yaptığı yardımlardan dolayı olsa gerek, aynı sene, Ahmet Ağa'ya, kapucubaşılık rütbesi tevcih edildi. Ahmet Ağa 1773 - 1187 yılında Manisa mütesellimi ve bütün mukataalarının mültezim

[15] Bugün, Halit Paşa adiyle anılmaktadır ; Manisa merkez köylerindendir.

[16] 1076, 1077, 1078, 1079, 1080 yılı Manisa Mahkeme-i Şer'iye sicilleri.

[17] 1183, 1184 yılı Manisa Mahkeme-i Şer'iye sicilleri.

[18] 1185 yılı Manisa Mahkeme-i Şer'iye sicilleri.

[19] 1185 yılı Manisa Mahkeme-i Şer'iye sicilleri.

oldu[20]. 1768 - 1774, 1787-1792 Rus ve Avusturya harplerinde mağlubiyetimiz, hükümeti memleketle yakından alâkadar edememiş, vilâyetler idaresi za'fa uğramış; Ağalar da bundan istifade ederek servet ve itibarlarını daha ziyade artırmaya başlamışlardır. Hükümet bu hareketleri bilmesine rağmen, isyan etmemeleri için, ses çıkarmamaya mecbur oldu.

Bu devirde, Karaosmanoğulları Saruhan sancağı dışına da nüfuzlarını yaymaya başladılar: O zamana kadar Aydın'a, Cihanzadeler hakimken, bu tarihlerden itibaren, Aydın mütesellim ve muhassıllığı; Turgutlu'daki Seyfi oğullarından, zaman zaman Turgutlu voyvodalığı; Menemen voyvodalığı; Arap oğullarından ve biraz sonra da Dergâh-ı Muallâ Kapucubaşılarından Veliddin Ağa'nın eline geçen Bergama voyvodalığı bu ailenin eline geçti.

Hacı Mehmet Ağa : Hacı Ahmet Ağa, Manisa mütesellimliğini yaparken, İbrahim Ağa'nın oğlu Hacı Mehmet Ağa da, zaman zaman, Manisa mütesellimi ve Aydın muhassılı oldu. Hacı Ahmet Ağa, 1793-1208; Hacı Mehmet Ağa ise Saruhan mütesellimi ve Aydın muhassılı iken, 1796 - 1211 de öldüler[21].

Hacı Hüseyin Ağa : Ölen Hacı Mehmet Ağa'dan sonra, Manisa mütesellim ve Aydın muhassılı, Hacı Ahmet Ağa'nın oğlu Hacı Hüseyin Ağa oldu. Hacı Hüseyin Ağa, aynı tarihte İzmir muhafızı, İzmir iskelesi mubayaacılığını da ele geçirerek, bu ödevleri, takriben, 1803-1217 yılına kadar muhafaza etti[22]. Bu tarihten itibaren, Hüseyin Ağa, yalnız, Manisa mütesellimi olarak kaldı.

Hacı Ömer Ağa : Ahmet Ağa'nın Manisa'da mütesellim bulunduğu sıralarda, Hacı Ömer Ağa da 1780-1195 veya az evvelleri, Bergama voyvodalığını elegeçirdi[23].

Diğer Mühim Şahıslar : Bu aileden, gene bu devirde, Küçük Mehmet Ağa Menemen, Turgutlu voyvodalığını ve Aydın muhassıllığını; Yetim Ahmet Ağa Isparta mütesellimliğini; Polat

[20] 1187 yılı Manisa Mahkeme-i Şer'iye sicilleri.

[21] 1208, 1211 yılı Manisa Mahkeme-i Şer'iye sicilleri.

[22] 1211, 1212, 1213, 1214, 1215, 1216, 1217 yılları Manisa Mahkeme-i Şer'iye sicilleri.

[23] 1195 ve diğer yıllar Manisa Mahkeme-i Şer'iye sicilleri.

Mehmet Ağa ve Hacı Abdullah Ağa da Turgutlu voyvodalığını diğer Ahmet Ağa da Gelenbe voyvodalığını yaptılar. Bu zamanda Yakub Ağa da orduda vazife görmekte idi[24].

Üçüncü Fâsıla— 1231-1245: 1227 - 1812 de Hacı Ömer Ağa, 1815 - 1231 de Hacı Hüseyin Ağa gibi, uzun yıllar batı Anadolu'yu ellerinde tutmuş; Karaosmanoğullarının iki azasının ölümü, nüfuzlarının kırılması için, hükümete büyük bir fırsat verdi.

Nüfuzlarının kırılması — 1245-1278 : Esasen Sultan Mahmut, birer birer mütegallibeleri ortadan kaldırıyordu; bundan dolayı, ölenlerin yerine, ne Manisa mütesellimliği, ne de Bergama voyvodalığı, Karaosmanoğullarına verilmedi[25].

Seksen senedir hükümetin otoritesini tanımıyan, Ağalar idaresinde bulunan Saruhan sancağı, bu tahrihten itibaren tekrar hükümet kudret ve kuvvetine kavuşmuş oldu.

Yetim Ahmet Ağa ve Küçük Mehmet Ağa : Rumların isyanı, Rus-Türk harbinin başlaması, Karaosmanoğullarının hâkimiyetlerine kavuşmaları için, bir gedik açtı. 1829 - 1245'te Yetim Ahmet Ağa, Aydın; Küçük Mehmet Ağa da Manisa mütesellimi oldu. Fakat Ağaların bu zamanki ömrü, çok kısa sürdü[26].

Devlet kuvveti : Çünkü, hükümeti za'fa uğratan, hükümet otoritesini, her zaman, sarsıntıya düşüren Yeniçeri ocağı, kaldırılmıştı. Hükümet adamları, ileri Avrupa karşısında, iyi yetiştirilmiş bir ordunun lâzım olduğunu idrak ettiği gibi, devlet teşkilâtında da değişiklik yapmıya, kat'î surette karar vermişti. Bu kararın karşısına dikilen kuvvetlerin birincisi, Yeniçeri ocağı idi ise, ikincisi de Âyanlar ve Ağalar idaresi idi. Bundan dolayı, idarî bazı değişiklikler yapıldı. Vilâyet ve Sancaklara Paşalar yollandı. Anadolu'nun mühim yerlerinde, bu meyanda, İzmir'de de Asakiri Mansure alayları teşkil edilmiye başlandı. Şimdiye kadar Devlet, Paşası ile, kanun ve askeriyle, bu bölgeyi İstanbul'dan seyrederken, artık bütün kuvvet ve kudreti ile bölgenin içine girdi. Hiç olmazsa, bu

[24] 1220-1232 yılı Manisa Mahkeme-i Şer'iye sicilleri.
[25] 1031-1232 yılı Manisa Mahkeme-i Şer'iye sicilleri.
[26] 1245, 1246, 1247, 1248, 1249 yılları Manisa Mahkeme-i Şer'iye sicilleri.

devir devlet adamları XVII. yüzyıl Paşalarına nazaran daha bilgili ve insaflıydılar.

Yakup Paşa : Bunları söylemekle, Karaosmanoğullarının bir daha bu bölgede vazife görmediklerini iddia etmiyorum. Yakup Paşa ve kardeşi Hacı Eyüp Ağa, nihayet, o devrin hükümet adamları gibi, vazifelerini gördüler. Yakup Ağa, iyi hizmetlerinden dolayı Paşalığa, kardeşi Hacı Eyüp Ağa da, Istablı Âmire Müdürlüğü payesine kadar yükseldiler.

Hacı Eyüp Ağa : Bununla beraber, sicillerden, bunların da, âyanlık ruhunu taşıdıkları sezilmektedir [27].

Istablı Âmire Müdürlüğü : Hacı Eyüp Ağa 1845 - 1261 de ölünce, aynı tarihte, Hacı Mehmet Sadık beye de Istablı Âmire Müdürlüğü payesi tevcih edildi; Hacı Mehmet Sadık bey, Yakup Paşanın Aydın müşirliğinden ayrılmasından sonra da, muhtelif tarihlerde Saruhan kaymakamlığını yaptı.

Hacı Mehmet Sadık bey : Hacı Mehmet Sadık beyin 1861-1278 tarihinde ölümü ile; Karaosman oğullarının, bu mıntakada pekaz hissedilen nüfuzları, tamamen ortadan kalktı [28].

Kısaca tarihçesini anlattığımız bu aile hakkında, bilhassa, şu noktalar göze çarpmaktadır :

1). Ailenin beraberliği : Karaosmanoğullarının, kısa bir zamanda sivrilmelerinin başlıca sebebi, bu aile efradının birbirini tutuşudur. Hükümet, diğer aileler arasında ve âyanlar beynine ikilik sokabildiği halde, bu ailede, muvaffak olamamıştır; bilâkis Karaosmanoğulları, âyan ve eşkiyalarla mücadelede, daima, servet ve kuvvetlerini birleştirmişler; tekvücut halinde mücadeleyi kazanıncıya kadar uğraşmışlardır.

Mustafa Ağa'nın damadı, Hidayetullah'ı bir tarafa bırakacak olursak, katlinde ve hükümetle mücadelesinde, oğul ve kardeşleri onun yanıbaşında yeralmışlar, mahkeme edilip tevkif olunmuşlardır [29]. Hacı Ataullah Ağa'nın takibi zamanında da, hemen bütün akraba, onunla beraber çalışmıştır [30].

[27] 1245-1264 yılları Manisa Mahkeme-i Şer'iye sicilleri.

[28] 1250-1278 yılları Manisa Mahkeme-i Şer'iye sicilleri.

[29] 1168, 1169 yılı Manisa Mahkeme-i Şer'iye sicilleri.

[30] 1175, 1180 yılı Manisa Mahkeme-i Şer'iye sicilleri.

2). Hükümetin müsamahası : Hükümet, Karaosmanoğullarının, yolsuz hareketlerini gördüğü zaman, onlarla mücadele etmiş, çok zaman onları yenmiye muvaffak olmuş ise de, Karaosmanoğullarının imdadına, ya siyasi krizler yardım etmiş, yahut da, para ve tanıdık kuvveti ile kendilerini, daima, felâketten uzak tutmuşlardır.

Hacı Mustafa Ağa'nın katlinden sonra, kardeş ve oğulları serbest bırakıldığı gibi, Ataullah Ağa ile beraber kaçan kardeş ve oğulları da, hemen, affa uğradılar [31].

Hükümet, zayıf olduğundan, siyasi gailelerle uğraştığından, bunlara karşı yumuşak davranmıya, yolsuzluklarına göz yümmıya, verdiği emirler hilâfına hareket etmiye ve hattâ çok zaman, bunların mücadelelerine seyirci kalmıya razı oldu.

3). Âyanlarla mücadele : Karaosmanoğulları, servet ve nüfuzlarına dayanarak, bu bölge âyanlarını, nüfuzları altına aldılar. İzmir, Aydın, Bergama, Akhisar, Menemen, Turgutlu gibi, bölgenin en zengin yerlerine yerleştiler. Bu bölgenin nüfuzlularından Akhisar voyvodası Hacı Şabanoğlu, Bergama voyvodası Araboğlu Mehmet ve Adala'da Köseoğulları ile epey uğraştıktan sonra, nüfuzlarını kırmıya muvaffakoldular.

Karaosmanoğullarını, âyanlardan daha çok ürküten şey, eşkiyalıktı. Çünkü onlar, mültezimdi, çiftlik ve mal sahibi idiler.

Eşkiyaların tenkili : Eşkiyalar, herkesten daha çok Karaosmanoğullarını tehdidediyordu. Bundan dolayı, Karaosmanoğulları, hâkim oldukları bölgelerde, hattâ bu bölgeler dışında türeyen eşkiyaların tedibinde, çok hassas davrandılar.

Hacı Mustafa Ağa, Sarı bey oğlu [32], Sıracalı Himmet [33] ve Mandalyat kazası voyvoda vekilini öldüren İbrahim'in [34] Hacı Ahmet Ağa, Uşak mıntakasında türeyen Acemoğullarının [35], Hacı Hüseyin Ağa da, Sandıklı kazasını soyan ve tarlalarını harabeden Türkmenlerin tedibinde [36] büyük roller oynadılar.

[31] 1169, 1170, 1171, 1180 yılları Manisa Mahkeme-i Şer'iye sicilleri.
[32] 1150, 1152 yılları Manisa Mahkeme-i Şer'iye sicilleri.
[33] 1156 yılı Manisa Mahkeme-i Şer'iye sicilleri.
[34] 1206, 1207, 1208 yılları Manisa Mahkeme-i Şer'iye sicilleri.
[35] 1159 yılı Manisa Mahkeme-i Şer'iye sicilleri.
[36] 1217, 1218 yılları Manisa Mahkeme-i Şer'iye sicilleri.

4). Hükümet ve halkın mümessilleri : Saruhan ve civarının âyanlık, mültezimlik, mütesellimlik ve voyvodalığını ellerine geçiren Karaosmanoğulları, ellerine geçen fırsatlardan, en iyi şekillerde istifade ettiler.

Karaosmanoğulları, bulundukları mıntakada, hem hükümeti ve hem de memleketi temsil etmekte idiler. Âyanların önemli ödevleri: vergileri tarh ve tevzi eylemek; hükümetin istediği zahire, asker, hayvan ve saireyi tedarik edip yollamak; asayişi temin etmekti.

Geniş selâhiyetlere malik olan Karaosmanoğulları, eşkiyaları tedibetmekte çok hassas davrandıkları halde, kendileri, aynı yolsuzlukları yapmaktan birvakit vazgeçmediler: adam öldürmek, köy ve şehir basmak, buralar ahalisini ya bizzat veyahut adamları vasıtasiyle soymayı, otoritelerinin bekası için, en basit bir hareket sayıyorlardı.

Serkeşlikleri : Hacı Mustafa Ağa ve Ataullah Ağa, yaptıkları yolsuzluk, zulüm ve işkencelerden dolayı ölüme mahkûm edilmişlerse de[37], muakipleri de aynı yolda yürümekten çekinmediler: Hacı Ahmet Ağa da, iltizamına dahil olmıyan timarları, yolsuz zaptetti[38]; Saruhan mütesellimliğini elegeçirmek için, Manisa mütesellimini kandırarak, sancakta, birtakım yolsuzluk ve karışıklığın zuhuruna, adamları vasıtasiyle, teşebbüs etmekten çekinmedi[39]; iltizam ettiği mıntaka ve arazi ile hiç alâkası olmıyan Adala'daki mültezimleri kaçırmak için, kardeşi Polat Hacı Mehmet ile beraber 400 - 500 kadar maiyeti ile, sık sık burasını bastı ve halka eziyet vaptı[40].

Adam öldürmeleri : Hacı Abdullah Ağa, Menemen voyvodasının 14000 kuruşunu dolandırdığı gibi[41]; gene aynı aileden Hacı Osman Ağa da, keyfî olarak, bir Sai-yi, Hacı Ataullah Ağa da, Mısır'dan gelen Tatarlardan birisini öldürttü[42].

Kapucubaşı Küçük Mehmet Ağa, Küçük Hüseyin Ağa, Halil ve Deli Süleyman Ağalar da, zaim ve sipahilerine ver-

[37] 1168, 1169, 1175-1180 yılları Manisa Mahkeme-i Şer'iye sicilleri.
[38] 1171 yılı Manisa Mahkeme-i şer'iye sicilleri.
[39] 1183 yılı Manisa Mahkeme-i şer'iye sicilleri.
[40] 1183 yılı Manisa Mahkeme-i şer'iye sicilleri.
[41] 1187 yılı Manisa Mahkeme-i şer'iye sicilleri.
[42] 1190-1201 yılları Manisa Mahkeme-i şer'iye sicilleri.

meleri lâzımgelen öşür ve vergilerini vermediklerinden, uzun müddet, şikâyete maruz kalmışlardır[43].

Köşk ve sarayları : Bu bölgenin idarî, askerî işlerini, ellerine geçiren Karaosmanoğulları, her bulundukları yere, saraylar ve köşkler yaparak içlerine doldurdukları cariyelerle, saray hayatını, Batı Anadolu kıyılarında da yaşatmıya başlamışlardı[44].

Kadıların durumu : Karaosmanoğulları zuhur edeli, Manisa'ya, Paşalar uğrıyamıyorlardı. Kadılar adaleti, istedikleri gibi, yerine getiremiyorlardı. XVII. yüzyıl sicil defterleri ile XVIII. ve XIX. yüzyıl sicil defterleri tetkik edilir, duruşmalar şöyle bir incelenirse, kadıların, yalnız berat, ilâm ve vakfiye gibi şeyleri tanzime memur oldukları, derhal, göze çarpar.

Âyanların mutlak hareketleri : Ağa konakları bir şikâyet, mahallidir; en ufak meselelerden tutun da, ölüm ve soygunculuk işleri kadar, bütün davaları halleden, icabında, yukarıya bildiren, memleketin en yüksek adalet makamı haline gelmiştir. Ağa, sadakati nisbetinde, mahkûm ve maznunları tefrik eder ve ona göre hüküm verir. Korktuğu, çekindiği kimseleri de, öldürterek veya ağır cezalar verdirterek gazabına uğratır, meseleyi hallederdi.

Bazı ağıtlar : Bu bölgede dolaşanlar, onlar hakkında incelemeler yapanlar, bu günlerden kalan, fakat hiçbir yerde yazılı olmıyan ıstırap ve acıların izlerini, hâlâ köylülerin soluk dudaklarından dinlerler. Bunun en iyi misalleri : her ikisi de Karaosmanoğulları tarafından öldürülen Gündüz Bey'le, Borlu nahiyesi[45] ileri gelenlerinden Şeyh oğlu haklarında, yapılmış ve söylenmiş olan ağıtlardır. Karaosmanoğulları hakkında, hükümet tarafından tetkikat yapıldığında, veyahut nüfuzları kırıldığında, halk, mahzar ve arzıhallerinde, bu acı hakikatleri, daima söylemiş, fakat onların kudretli zamanlarında, seslerini çıkaramamışlardır[46].

[43] 1233 yılı Manisa Mahkeme-i şer'iye sicilleri.

[44] 1168 yılı Manisa Mahkeme-i şer'iye sicilleri.

[45] Gördes'in nahiyesi.

[46] 1168, 1169, 1175, 1176, 1177, 1178, 1179, 1180, 1231, 1232 yılları Manisa Mahkeme-i şer'iye sicilleri.

5). Halkın korkudan ses çıkaramaması : Vergilerin tevzii, orduya zahire tedarikı, hayvan mubayaası ve asker gönderilmesi de, âyanların başlıca ödevlerindendi. Âyanlığın yaşaması, hükümetin zayıf kalmasına bağlı olduğundan, Karaosmanoğulları, bu işte de çok ihmalkârane hareket etmişlerdir.

İhmalkârlıklar : Seferler başlamadan önce, İmparatorluğunun her tarafına emirler gönderilir, hükümetin nafiz olduğu yerlerde, bu emirler derhal yerine getirildiği halde, burada, pek de benimsenmezdi. Bir ferman veya hüküm gelir, ardından bir ikincisi, bir üçüncüsü...

Asker, Zahire, Hayvan : Nihayet mübaşir gönderilir, mübaşirin zor ve tazyiki ile, istenilen para, asker veya hayvan, kazalara tevzi edilir; aradan aylar ve hattâ seneler geçer; hükümet, tehditler dolu hükümler yollar ; fakat Ağalar nezdinde sözü geçmediği için sözü dinlenmez; eğer, pek fazla ağır basılırsa, istenilen şeyden bir miktar yollanır ; takib edilmezse, unutulur gider. Siciller, gönderilmiyen askerler, erzak ve hayvanların, bir sürü misallerini gizlemektedirler. Karaosmanoğulları devrinde, bu mıntakadan ordunun iaşe ve teçhizatını taşımak için, bir miktar hayvan ile asker yollanmış, zahire ise hemen hemen gönderilememiştir. Şu veya bu şekilde özürler ileri sürülerek, istenilen şeyler, affa uğramış, yerine para istenmiş; onda da, muhtelif esbabı mucibeler ileri sürülerek, bir kısmı affedilmiş, geri kalanın bir kısmı gönderilmiş, diğer kısmı da Ağaların elinde kalmıştır.

Ordunun mağlûbiyeti sebebi : Buraya, hemen, şunu da ilâve edelim ki, harp halinde bulunan bir hükümet ve ordunun ihtiyaçları, zamanında ulaştırılamadığından dolayı, Osmanlı ordusu, yenilmiye mahkûm oluyordu. Bu itibarla, ihmalkâr hareket eden Âyanlar, Osmanlı İmparatorluğunun parçalanma ve çökmesinde, en önemli rolü oynadılar.

Bunları söylemekle, Karaosmanoğullarının hükümete hiç yardım etmediklerini iddia etmek istemiyorum. Seferlere iştirak etmedikleri zamanlar da, bir miktar asker yolladıkları gibi, bazan, kendileri de bizzat savaşlara iştirak etmişlerdir.

Karaosmanoğullarının seferlere iştiraki : Biz, siciller ve tarihlerimizden, Karaosmanoğullarından Hacı Mustafa Ağanın 1731 'de İran seferine çağrıldığını ; evvelâ gitmek istemediğini;

kendisi gibi, diğer başbuğları da gitmemiye teşvik ettiğini; fakat hükümet ağır basınca aynı yılda, 350 maiyeti ile sefere gittiğini; 1770-1184'de Hacı Ahmet Ağa'nın Rus'lara karşı, İzmir ve Sancakburnu'nu, 1771-1185'de Saruhan'dan toplattığı 1500 askerle Sakız'ı muhafaza ettirdiğini öğrendiğimiz gibi, 1774 - 1191'de Rus'lar Kırım'a hücum edince, Ahmet Ağa'dan 1000 süvari istendiğini, mübaşirler ve sürücüler tarafından toplanan askerlere Hacı Ahmet Ağa'nın: "Sefere gitmeyin; ben, İstanbul'a yazar, sizi affettiririm!„ diyerek askerleri geri bıraktırdığını da tesbit edebiliyoruz[47].

Ahmet Ağa, 1787 - 1202 yılında, Rus cephesine istenen 1500 süvari gönderir; fakat Serasker tarafından 450 si hasta ve zayıf olduğundan geri çevrilir. 1791 - 1205 senesinde, bizzat Ahmet Ağa, sefere çağrıldı ise de, ihtiyarlığını ileri sürerek gitmedi; fakat hükümet zoru ile amcası oğulları Hacı Mehmet ve Hacı Ömer'i, istenen 2500 nefere mukabil, 1500 kişi ile gönderdi[48]. 1792 - 1206 da, savaşın sona ermesiyle, Hacı Ömer Ağa ile kardeşi Mehmet Ağa, bu seferde gösterdikleri yararlıklara mukabil, samur kürk ile taltif edildiler[49].

1809 - 1224 tarihinde, Karaosmanoğullarından Ömer Ağa, 1500 kişi ile sefere iştirak ettiği halde, Hacı Hüseyin Ağa ve İmparatorluğun diğer birinci sınıf Âyanları, 1807-1222 senesinde, sefere çağrılmalarına rağmen, Hüseyin Ağa, İstanbul'da olan vak'alardan cesaret alarak ancak, 1811-1226 yılında, 500 kişilik süvariyle, ancak dört sene sonra, Manisa'dan Sofya'ya hareket edebildi[50].

Bu sefer dolayısiyle, Saruhan ve civar sancaklardan, daha fazla asker istendi; tedarik edilemediğinden, aynı tarihte Hacı Ömer Ağa, sürücü tayin olundu ise de, ölümü yüzünden, 1812 - 1227 de burada, menfi bulunan İzzet Mehmet Paşa, bu vazife ile tavzif edildi; fakat Paşa da aynı sene öldü; harp de sona erdiğinden, asker toplanıp yollanamadı[51]. Hüseyin Ağa,

[47] 1143, 1184, 1185, 1188, 1191 yılları Manisa Mahkeme-i Şer'iye sicilleri.

[48] 1206 yılı Manisa Mahkeme-i Şer'iye sicilleri.

[49] Cevdet tarihi C. 4, S. 250.

[50] 1222, 1223, 1224, 1225, 1226 yılları Manisa Mahkeme-i Şer'iye sicilleri.

[51] 1226, 1227 yılları Manisa Mahkeme-i Şer'iye sicilleri.

bu ihmalkârlığından dolayı, mültezimlikten uzaklaştırıldıysa da, İzzet Mehmet Paşa'nın ölümü üzerine, tekrar mukataaları iltizam etti.

Zeybek Kel Mehmet isyanı — Manisa'da Mısırlı Mütesellim: Aydın mütesellimi Yetim Ahmet Ağa, Aydın'da türeyen Zeybek Kel Mehmet isyanını bastıramadığından,[52] Manisa mütesellimi Küçük Mehmet Ağa da, Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın gönderdiği mütesellim ile, pek az Mısırlı kuvvete karşı, Manisa'yı müdafaasız teslim ettiğini, hattâ bir aralık Kütahya'ya, Paşanın yanına gittiğinden, azledilmişlerdir[53].

6). Servetleri — Karaosman'ın babası Mehmet Çavuşla oğlunun malî durumu hakkında sicillerden epeyce malûmat edinebildik[54].

Karaosmanoğulları ailesinin başlangıcı sayılan Osman Ağa'nın muhallefat defteri incelenirse, Osman Ağa'nın: Yayaköy, Çiftçilû[55] ve Süleymanlû[56] köylerinde bağ veya hanesi ile, Manisa'da bağları ve biraz da hayvanları olduğu görülür. Bu terekeye nazaran ve oğullarına düşen paraya göre, Osman Ağa, pek zengin bir adam sayılamıyacağı halde, oğullarından Mustafa Ağa ile Ataullah Ağa'nın zaptedilen malları incelenirse, arada çok büyük bir fark olduğu, derhal, göze çarpar[57].

Servet kaynakları: Bu ailenin 40-50 sene içinde bukadar zengin olmalarının sebepleri iltizam, ticaret[58], halktan fazla miktarda toplanılan âyanlık hakkı ile seferlere gönderilemeyip affa uğratılan asker, zahire ve hayvan bedellerinin mühim bir kısmının ceplerine atılmasıdır. Bir de, bunlara, zaptedilen malları ile, muhallefatlarının bedeli mukabilinde kendilerine terkedildiğini, bu paranın da birazının verilerek diğer mühim kısmının bunlarda kaldığını ilâve etmek lâzımdır.

Muhallefat ve zaptedilen malları: 1754-1168 de Karaos-

[52] 1245 yılı Manisa Mahkeme-i Şer'iye sicilleri.

[53] 1248, 1249 yılları Manisa Mahkeme-i Şer'iye sicilleri.

[54] 1054, 1118 yılları Manisa Mahkeme-i Şer'iye sicilleri.

[55] Bugün Manisa'nın bu adda bir köyü yoktur. Kırkağaç'ın merkez köylerinden Çiftlik köyü vardır.

[56] Akhisar'ın merkez köylerindendir.

[57] 1168, 1169, 1175, 1180 yılları Manisa Mahkeme-i Şer'iye sicilleri.

[58] 1168 yılı Manisa Mahkeme-i Şer'iye sicilleri.

manoğullarının malları zaptedilip 1755 - 1169 tarihinde, Karaosmanoğulları ile anlaşma yapılarak, 1800 kise akçe mukabilinde, kendilerine terkedilmiş ve bedelinin bir sene içinde ödenmesi şart koşulduğu halde, diğer senelerde de, bu paraların ödenmediği görülmektedir[59].

Ataullah ve akrabasının malları 1766 - 1180 tarihinde zaptedilip gene aynı sene, 7500 kuruş mukabilinde, vereselerine terkedildiği halde bunun, 25000 kuruşunun verildiği, 50000 kuruşunun verilmediği 1755 - 1789 tarihli fermanlardan anlaşılıyor[60]. Agmet Ağa, bu hususta, çok sıkıştırılıyorsa da, bu parayı, Sakızda'ki askerin iaşe ve teçhizat bedelini sarfettiğini ileri sürerek, meseleyi kapatıyor. Halbuki, bu para, Saruhan'ın iltizam bedellerinden ödenmişti [61].

Hacı Ahmet Ağa ölünce, muhallefatı, 3000 kise mukabilinde oğlu Hacı Hüseyin Ağa'ya terkedilmiş ve beş senede ödenmesi kararlaştırılmış ise de, aradan on sene geçtiği halde, Ahmet Ağa, bu borcunu ödememiştir [62].

Polat Hacı Mehmet ile diğer Ahmet Ağa'nın muhallefatları, 2500 kise mukabili, ailesine terkedilmiş; vereseleri veremiyeceklerini ileri sürerek, 750 kisesini affetirmişlerdir; daha sonraları, Hacı Polat Ağa'nın oğlu Yakup Ağa, İstanbul'a giderek bir kolayını bulmuş ve 750 kisesini daha affettirerek, bunun, ancak, bin kisesi hükümet kasasına girmişti [63].

Hacı Hüseyin Ağa'nın muhallefatı, 5000 kise mukabilinde ve dokuz ayda ödenmek şartiyle, veresesine terkedildi. Aradan sekiz sene gibi bir müddet geçtiği halde, bu paranın, bir yük 8000 kuruşunun ödenmediği, artakalan paranın, acele gönderilmesi lâzımgeldiğini de gene, İstanbul'dan gönderilen bir fermandan öğreniyoruz [64].

[59] 1169, 1170, 1171, 1172 yılları Manisa Mahkeme-i Şer'iye sicilleri.

[60] 1189 yılı Manisa Mahkeme-i Şer'iye sicilleri.

[61] 1185 yılı Manisa Mahkeme-i Şer'iye sicilleri.

[62] 1208, 1218 yılları Manisa Mahkeme-i Şer'iye sicilleri.

[63] 1231, 1232, 1239 Yılları Manisa Mahkeme-i Şer'iye sicilleri.

[64] Manisa Evkaf dairesindeki Hacı Mustafa Ağa'nın 1160, 1164, 1165 tarihli vakfiyeleri ; 1208 tarihli Hacı Mehmet Ağa ibni İbrahim vakfiyesi. 1219 tarihli Hacı Hüseyin Ağa vakfiyesi. 1212 tarihli Osman Ağa ibni

Hayırları : Bu para sayesinde Manisa, İzmir, Turgutlu Menemen, Bergama, Kırkağaç, Soma, Nif ilâh... gibi sancak, kaza ve köylerde, ev, çiftlik, dükkân, han, hamam, köşk, değirmen, yağhane, bozahane ilâh... gibi şeylere sahib oldular. Bunlara mukabil de, bazı yerlerde, cami, çeşme, yol, kütüphane ve medrese yaptırdılar [65].

7). Nizam-ı Cedit : Bazı tarihçilerimiz, Karaosmanoğullarının, Nizam-ı Cedid ve Asakir-i Mansure teşkilinde büyük rol oynadıklarını ileri sürerler. Yukarda da arzettiğimiz gibi, âyan ve mütegallibelerin yaşaması, hükümetin zayıf kalmasına bağlı olduğundan, âyanların bu hususta hükümete yardım edemiyecekleri bedihi olduğu gibi, siciller de, Karaosmanoğullarının, bu hususta büyük yardımları olmadığını göstermektedir.

Hükümet gönderdiği emirlerde, Levent Çiftliği ve Üsküdar Ocağı askerlerinin çoğalması lâzımgeldiğini, bu erlerin, belli ailelerden ve iyi kimselerden seçilmesi icabettiğini, müteaddit emirlerle Anadolu'ya yazdığı halde bu müddet zarfında, Saruhan'dan ancak 200 kişi toplanarak İstanbul'a gönderilebildi.

Bu askerler, yetiştirildikten sonra, memleketlerine gönderildiler. Âyanlar ve adamları her zaman, bunlarla alay ettikleri gibi, bunları yazmıya memur edilen Alay beylerine de hakaret ettiler. 1804 - 1292 yılında, Saruhan Alay beyisi, bir gece, yatağında öldürüldü.

Bilhassa Karasi ve Saruhan Alaybeyleri, nüfuzlu âyanlar mıntakasında olduklarından hemen, hiçbir iş göremediler. 1805-1220 de Saruhan ve Karasi sancakları kadılarına yazılan bir hükümde, bu bölgedeki insanların, bu ocaklara yazılmak istediği, fakat âyanların mâni oldukları zikredildikten sonra, evvelce Saruhan'dan toplanan 200 kişiye ilâveten 300 kişinin daha toplanılması ve bunların Saruhan'ın bağlı bulunduğu Kütahya kışlasına gönderilmesi yazılmaktadır [66].

Asakir-i Mansure : 1826 - 1241 Yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra da, Karaosmanoğullarının Asakir-i Mansure teşkilinde,

---

Elhaç Osman Ağa vakfiyesi, 1205 tarihli Polat Hacı Mehmet Ağa vakfiyesi; Bergama Vakıflar dairesinde yazılı 1229 ve 1233 tarihli Küçük Mehmet Ağa vakfiyeleri.

[65] 1217, 1218, 1219 yılları Manisa Mahkeme-i Şer'iye sicilleri.

[66] 1219, 1220 yılları Manisa Mahkeme-i Şer'iye sicilleri.

büyük hizmetleri görülmedi. Hattâ, Yakup Paşa ile kardeşi Eyüp Ağa'nın, 1836-1253 de azillerinin sebebi de, bu hususta ki tekâsülleri idi[67].

Sayın dinleyicilerim,

Şuraya kadar verdiğim izahatla, Türk Milletinin XVII. yüzyılda, paşalar idaresi, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda ise, mütegallibe ve ağalar idaresinden neler çektiğini, kafamın yettiği, dilimin döndüğü kadar tetkik, müşahede ve araştırmalarıma nazaran sizlere arzetmiye uğraştım. Bu izah esnasında, fikirde ve hattâ görüşlerimde, bazı hatalar ve noktai nazar ayrılıklarına rastladınızsa, bunları, gençliğime ve bu yolun yeni yolcusu olduğuma bağışlamanızı, bilhassa, istirham eyler ve sözlerime son vermeden önce, şu noktayı da canlandırmak isterim.

İmparatorluğun birinci sınıf âyanından olan Karaosmanoğulları devrinin ana hatlarını çizmekle Millî tarihimize, ağalar hâkimiyeti devresi hakkında bir fikir vermiye uğraştım.

Sultanlar ve paşalar saltanatında olduğu gibi, ağalar devrinde de memleket çocuklarının sınırlarda felâketlere sürüklendiğini, geride kalanlarının da, yurdu çiftlik sayan ağaların elinde, gece gündüz çalışmasına rağmen, bir oyuncak olduğunu, mal, mülk, can, hulâsa, bütün hak ve hürriyetlerinden mahrum olduğunu anlamış bulunuyoruz.

Sultanlar, paşalar idaresi zincirinin son *baklası* olan ağalar idaresi, halk idaresiyle Sultanlar idaresi arasında bir köprü oldu. Halk, aradığı saadet ve istikbali, burada da bulamadı; bilâkis bu idarede de, diğerlerinde olduğu gibi, çile çekmiye, hiç bahasına alın teri ve gözyaşı dökmiye mahkûm oldu. Sultanlar, paşalar idaresi kadar, ağalar idaresinden de, nefret etti.

XVII. yüzyıldanberi, büyük Türk Milletinin bu parazitlerden çektiği çileler, döktüğü gözyaşları, halk hâkimiyetine dayanan hislerin doğmasına, önüne geçilmez bir fikir ve ideal halinde yerleşmesine vesile oldu. Ancak, bu asırların günlük ve yıllık sicilleri tetkik edildikten sonradır ki, neden bu Milletin halk idaresini canı kadar sevdiğini, neden sultanlar, paşalar ve

[67] Lûtfi Tarihi, C. V, s. 96.

ağalar saltanatından bu kadar nefret etmiş olduğunu, bu suretle anlamış bulunuyoruz [68].

Prof. Dr. Z. FINDIKOĞLU (İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Sosyoloji Profesörü), **Türk iktisadî tefekkür tarihi ve Mehmet Şerif :**

I

Giriş

Türkiye'de iktisadî vakıalar tarihi ile bu vakaları herhangi bir surette ele almış bir tefekkür tarihi, bütün kültür tarihimiz gibi eşilüp işlenmeğe muhtaçtır. Bu ihtiyaç, uzak asırlar için sadece tarihî ve nazarî bir kıymet taşımakta ise de yakın asırlar, bilhassa XIX. uncu asır için aynı zamanda hayatî ve amelî bir değeri haizdir.

Kurtuluş harbinden sonra XX. inci asrın ilk çeyreğine girerken iktisadî hâdiselerle devletin münasebetlerinde Türkiye'nin derin bir değişiklik geçirdiği malûmdur. Bu değişiklik "bekçi devlet„ "Jandarma devlet„, liberal devlet fikirleri yerine himayeci devlet, "devlet baba„ diyebileceğimiz siyasî bir davranışta toplanır. Bu davranışın tarihî seyrini çizmek, Türk ilim tarihinin, bilhassa iktisadî tefekkür tarihimizin vazifeleri arasındadır.

XIX. uncu asırla başlayan iktisadî tefekkür tarihimizde Avrupaî liberal ve klâsik iktisat telâkkisi hâkimdir. Bu iktisadî telâkki, ancak millî inkılâptan çok sonra, 1930 sıralarında devletçiliğe doğru istihale etti. Liberal iktisattan mülhem düşüncelerin başında milletler arası iş bölümü icabı olarak ziraat memleketi olan Türkiye'nin daima ziraatçı kalması, beynenmilel

[68] Bu tebliğin hazırlanması için baş vurulan mühim kaynaklar: Manisa Mahkeme-i Şeriyye sicilleri, Bergama ve Manisa Evkaf dairesinde, Karaosmanoğullarına ait yazılı bulunan vakfiyeler ve beratlar; Manisa ve Yaya köyünde mevcut ve bu aileye ait mezar taşları; Cevdet tarihi C. 1, 4, 6, 9, 10, 12; Sicilli Osmanî C. 1, 4, 5; Lütfi tarihi C. 5, 8; Netayic-ül-vukuat C. 4; Aydın Eli Tarihi, Kitabeler ikinci kısım; Yahya nahiyesi Müdürü Basri Edip Bayatlı'nın Manisa'da çıkan Kurtuluş gazetesi 299-315, 941-942 yıllarında bu aileye dair yazdığı yazılardır.

mübadeleden istifade ederek başka memleketlerin sınaî eşyası ile kendi ziraî mahsulâtını değiştirmesi fikri görüldü.

Bu neviden fikirleri ileri süren Türk veya Türkiyeli mütefekkirlerle ecnebi iktisat ve politika adamlarının samimiyet veya samimiyetsizliği ayrı bir meseledir. Yalnız şunu söyliyelim ki Türkiye karşısında kapitalist ve kısmen emperiyalist olan Avrupa daima bu fikri gütmüştür. Bundan on iki sene kadar evvel Londra'da toplanan beynelmilel iktisat kongresinde bile Türkiye'nin ziraatçı kalması lüzumunun sözde ilim namına beyan edildiği veya hüsnüniyetle Türkiye'ye tavsiye edildiği hatırlardadır. O zaman kongreye iştirak eden Türk murahhasları, buna karşı şiddetle protestoda bulunmuşlardı. Bilâhare beş yıllık sanayileşme plânımız böyle düşünen Avrupa'ya verilen beliğ ve müsbet bir cevap mahiyetinde ele alınabilir.

II

İktisadî fikirlerin bizdeki tarihi

Kültür tarihimizin yakın devresinin birbirinden bariz vasıflarla ayrılan iki safhası bulunduğunu hepimiz biliriz: Tazminattan evvel, tazminattan sonra. Edebiyat ve kültür tarihimizde bu gibi tasnifler mevcuttur. Böylece bundan dört yıl evvel yüzüncü yıl dönümü yâdedilen, hakkında memleket mütefekkirlerinin kollektif bir eser vücude getirdiği "Tanzimat„ bütün sosyal müesseselerimizi pek uzaklara gitmeksizin yoklayacak tarihçi ve içtimaiyatçılar için adeta bir hattı fasıl teşkil etmektedir.

Bu hattı fasılı iktisat tarihimizde, daha doğrusu iktisadî fikirler ve doktrinler tarihimizde de görüyoruz. Filhakika 1839 dan biraz evvel ve biraz sonraya teşmil edilebilecek olan tanzimat, iktisadî ideolojimizde de ayırıcı bir duvar teşkil eder. Bunun için Türkiye iktisadî fikirler ve cereyanlar tarihçesini de tanzimattan evvel ve sonra diye ayırmak yanlış olmaz.

Şüphesiz bu iki devreden her biri de kendi içinde ayrı, tâli devrelere ayrılabilir. Meselâ tanzimattan sonraki devreyi 1839'dan bugüne kadar aynı vasıflar altında devam ettirmek hiçbir zaman doğru değildir. 1839'dan birinci Meşrutiyete

yani 1876'ya kadar olan merhale ile, 1876'dan 1908 tarihine, 1908 'den 1923 e kezâ 1923 'ten 1945 e kadar olan merhaleler, hassaları ve vasıfları ile bir ve aynı değildir. Bununla beraber bütün merhaleler arasında tarihî beraberlik, birbirlerinden muhtelif tempolarla ayrılan endişe birliği olduğu inkâr edilemez.

III

Tanzimat iktisatçılığı

Tanzimattan evvelki iktisat ideolojisinin ziraî sahada has, tımar, zeamet sisteminin dayandığı fikirlerle, ticarî ve sınaî sahada lonca ve esnaf rejiminin istinat ettiği yarı dinî, yarı iktisadî düşüncelerle beslendiği malûmdur. Keza yine malûmdur ki, XIX uncu asrın ilk çeyreğinde, esasen XVIII inci asır başlarından itibaren başlayan ve "*Koçi Bey risalesi*„ inde ve *Mustafa Paşa*'nın "*Netayic-ül Vukuat*„ ındaki şikâyetlere mevzu olan buhran başladı. Bu buhran etrafında birçok ıslahat lâyıhaları ortaya çıktı. Muhasip zade Celâl Bey'in "Bir Kavuk devrildi„ sindeki esnaf isyanı, bizde bu buhranın edebiyat sahasındaki tesirine delil sayılabilir.

XIX uncu asrın başlarında derinleşen bu buhran ve sarsıntı ne gibi içtimaî ve iktisadî âmillerden ilerigeldi? Ayrı ve içinden çıkılmaz girift bir mesele olan bu buhranı yeni bir ideoloji ile önlemeğe çalışanlar artık şarkvari bir ilim sayılan "*İlm-i Tedbir-i Menzil*„ den ve ıslahat lâyıhacılığından kurtulmuşlardır. Bunlar Avrupaî iktisat ilmi telâkkisinin tesiri altındadırlar.

Rossi, A. Smith, J. B. Say gibi klâsik Garp iktisatçılariyle alâkalı müellifler karşısındayız. Bunlar bilhassa Babıali tercüme odası hulefaları arasında yetişiyor. İktisadî meseleler etrafında yaptıkları tercümeler ve telifler devrin padişahına, sadrazamlarına sunuluyor. Bu devrin neşriyat hayatı, hakikaten bir ideoloji buhranına delâlet etmekte, aynı zamanda buhrana çare arayan endişeli, kaygılı fikir adamları görülmektedir. İşte şimdi bahsedeceğim müellif, bu zümreye mensuptur: Mehmet Şerif.

IV

Mehmet Şerif Efendi

Bu müellifin hal tercümesi hakkında maalesef tatmin edici etraflı malûmata sahip değilim. Tanzimat devrinin kültür tarihi hakkındaki malûmatı derin olduğu kadar, bu malûmatı ortaya atarken o kadar mütevazı davranan muhterem Millî Eğitim Müsteşarımız İhsan Bey, Türkiye'de ziraat tarihimize ait değerli etüdünde Mehmet Şerif Efendi hakkında şu malûmatı veriyor:

Mehmet Şerif, Tanzimat devrinin kıymetli hukuk âlimlerinden olup muhtelif nazırlıklarda ve üniversite hocalıklarında bulunmuş olan meşhur Münif Paşa'nın kardeşidir. 1859'da ilk defa tesis edilen "Mülkiye„ nin iktisat hocalığını yaptı. Doğumu ve ölümü hakkında sarih bir malûmat veremiyeceğimiz. Mehmet Şerif'in Mülkiye'deki derslerinden müteşekkil ve litografya ile basılmış "*İlm-i Emval-i milliye*„ isimli büyük ve mühim bir eseri ile "*Takvim-i Vekayi*„ ve "*Terceman-ı Ahval*„ gazetelerinde çıkmış makaleleri vardır. Kendi zamanında "*Takvim-i Vekayi*„ de ve "*Ceride-i Havadis*„ te iktisada müteallik olan imzasız yazıların kendisine ait olduğu tahmin edilebilir. Maamafih "*Terceman-ı Ahval*„ deki iktisadî makaleleri kendi imzasını taşımaktadır.

Biraz sonra Tanzimat devrinde ortaya attığı iktisadî mülâhazalarını anlatacağım Mehmet Şerif Efendi'nin fikirlerini ilk defa tanıtan muharrir *Galip Haldun Bey*'dir. Bu muharrir 1917'de Ziya Gökalp'ın ilhamı ve Tekinalp müstear adiyle neşreylediği değerli eserlerle tanınmış M. Kohen Efendi'nin teşebbüsü ile tesis edilen "İktisadiyat Mecmuası„ isimli mecmua da Mehmet Şerif'den ehemmiyetle bahsetti.

Müelliften ikinci defa bahseden muharrir, 1938'de Ziraat Vekâletinin teşebbüsü ile vücude gelen "Türk ziraat tarihine bir bakış„ isimli eserin ana kısımlarını kaleme alan ve toplantımıza reislik eden *İhsan Bey*'dir. Muharrir bu eserin 107-111 sahifelerinde *Mehmet Şerif*'in hayatından ve iktisadî fikirlerinden mebzul metinler getirerek bahsetmektedir.

V

Mes'elenin vaz'ı ve muhakemesi

Mehmet Şerif'in iktisadî tefekkür tarihimizdeki mevkiini belirtecek olan bu tebliğde şu üç nokta mühimdir:

1 — Türkiye'de zamanına göre yüksek dereceli bir ilim müessesesinden ilk defa iktisat hocalığı yapmış olmak itibariyle tarihî bir şahsiyet karşısındayız. Gerçi Mülkiye'de aslı Macar olan *Emin Efendi* isminde birinin ilk defa bu mektepte iktisat hocalığı yaptığını *Prof. Ebul'ulâ*'nın Hukuk Fakültesi tarihine, *Osman Nuri*'nin Türkiye Maarif tarihine ait etüt ve eserlerinde görmekteyiz. Bu malûmattan, Mehmet Şerif'in *Emin Efendi*'yi takip eylediği anlaşılıyor. Fakat Emin Efendi'nin tedrisatına ait bir iz mevcut değildir. Onun için Mehmet Şerif'i bizde eseri ve vesikası olan ilk iktisat Profesörü saymak yalnış olmıyacaktır.

2 — İktisat ilminin ismine ait terminoloji de eskiyi (yani İlmi Tedbiri Menzil'i) beğenmemiş, bugün kullandığımız (iktisat) kelimesine de yabancı kalmıştır. Eski ıstılah "ev idaresi„ mânasına gelen Economie'nin tam mukabili idi. Fransızcadan iktisat kitapları terceme eden bazı müellifler de Tanzimattan sonra bu "İlm-i Tedbir-i Menzil„ i muhafaza ettiler. Fakat 1861'de neşriyata başlayan Mehmet Şerif, bunu istimal etmiyor. İlk zamanlarda (Economie politique) tabirini sadık bir şekilde tercüme ediyor: İdare-i Mülkiye. Fakat sonra bunu değiştirip klâsiklerin meşhur "Science des richesses des nations„ ifadesini "*ılm-i Emval-i Milliye*„ diye lisanımıza çeviriyor ve bunda karar kılıyor. Sonraları bu isim birçok istihaleler geçirmiş, nihayet bugünkü "İktisat„ ta durulmuştur.

3 — Nihayet üçüncü nokta, büyük sanayi sahibi Avrupa karşısındaki Türkiye'den doğmuş bir meselede toplanıyor. Bu Türkiye, ileri Avrupa karşısında geri bir ziraat memleketidir. Mehmet Şerif, derin bir millî hassasiyet ile bu meseleyi ele alıyor: "Sanayi ve ticareti milliyemiz Avrupalûlarınkine nisbetle pek âşûri (aşırı) geru kalmış olmasından hamiyetkârani mülk-ü vatan ve hayirhâhani ecnebiyeden bazıları millet-i islâmiyenin Avrupa sanayi ve fabrikakârlığını taklidde dûçari hüsran olarak anların derecesini asla istihsal edemiyeceğini ve binaberîn anları sanayi ve maarife sevketmekten ise ziraat ve harasete teşvik

ile kabiliyeti mülkiyyeye münasip zehair, pamuk ve ipek gibi birtakım ham eşya inbat ve Avrupa'ya satıp bedeline altın ve fabrika mahsulü eşya celbetmek hayurlu olacağı iddia„ sında bulunmaktadır.

Böylece görülüyor ki müellifimiz meseleyi aydın bir şekilde vaz'ediyor. Yazısından anlaşılıyor ki zamanının matbuatında bu meselenin lehinde ve aleyhinde fikirler beyan edilmiştir. Mehmet Şerif, bu münakaşalara iştirak ederken gerçekten kuvvetli bir metodoloji kullanmakta, tarihî usule baş vurmaktadır: "Bu cihet (yani ziraate ehemmiyet vermek meselesi) âşikâr ise de bir kere de Avrupalû'ların emtiai mütenevviayı ehven suretle yapabilmek yolunu bu bapta tabiatın kendulerine asla yardım etmediği halde mücerred mürûrü asâr ile husule gelen maharet ve melikeleri vasıtasiyle bulmuş olmalarına da bir de memaliki mahrusanın mevkii coğrafisi havi olduğu halde isti'datı asliye ve serveti tabiiye ile mukabele ettiğimiz halde eğerçi anlara faik olamaz isek te pek te zannolunan mertebe aşağı kalmayacağımız nümayan„ dır.

Tanzimat devrinin bu ilk iktisat Profesörü "ziraat ve sanayiden kangısı hakkımızda hayırlûdur?„ sualine cevap verirken bir kaç delile müracaat etmektedir.

1. Tarihî delil:

Türkiye'nin üzerinde yaşadığı coğrafî şe'niyet, katî bir determinizm'den bizi koruyor. Mehmet Şerif, tarihçi coğrafyacılık yaparak diyor ki: "Evvelce Asya ahalisinin az ve çok sanayi ve maarifçe haiz bulundukları derece elyevm tefevvuk ve rüchaniyeti zahir olan Avrupa ahalisi sanayiinden o sırada ilerude bulunmuş idüğü„ aşikârdır.

2. Mantıkî delil:

Yalnız ziraatçı bir memleket olmaklığımız ve böyle kalmaklığımız icap etse bile ziraatin tekemmülü için sanayie ihtiyaç yok mudur? İkisi birbirini tamamlar: "Şu veçhile mizan ve kıyas ederim ki sanayi fünunu, fünun ise serveti, servet ise ziraat ve sanayie yol verecek turuku müteaddideyi„ icap ettirecektir.

3. Mukayeseli tarihî delil:

Tarihî delili Türkiye haricine tatbik edecek olursak ilk

iki delili takviye eden neticeler alırız: "İngilterelûların ziraat ve topraklarına bu bapta yazılmış olan risalelerine atfinigâhı dikkat olundukta merkumların ziraatça ne derece ilerlemiş olduklarını ve bundan fazla sanayi ve fünunu dahi ne mertebeye götürerek bu bapta kesbi kemal eylemiş bulunduklarına taaccüp olunur.„

4. İktisadî delil:

Biz sanayie muhtaç değiliz diye düşünsek bile, Avrupa' dan gelen mamul eşyayı istimal ve istihlâk ettiğimiz muhakaktır. Halbuki bu eşyanın ham maddesi memleketimizden ucuzca çıkıp Avrupa tezgâhlarına gitmekte, oradan bize mamul olarak gelmektedir. O halde biz bu eşyayı pek âlâ imal edebiliriz: "Eşyayı mezkûrenin (yani fabrika mamulâtının) hariçten geldiği fiyat üzere derunü memalikte yetiştirilmesi için iktiza eden kâffei vesailin istihsaline çârecû olmak yani çarşuda sebzevat aramaktan ise evdeki bahçeyi tarh ve tanzim eylemek *İdare-i Mülkiye* fennin başluca meselelerinden biridir.„

VI

Aksiyon Aşkı

İşte Mehmet Şerif'in delillerinin hulâsası. Fakat müellif sadece mantıkî mülâhazalarla iktifa etmemekte, sanayici bir Türkiye'yi yaratacak amelî yolları da düşünmektedir. Bu yolda yürürken Türk iktisatçısı kadar Türk müteşebbislerinin de yılmak bilmeyen bir psikolojiye sahip olmalarını istiyor ve "Avrupa Türk halısı, Hint şalı imaline çalışıyor, muvaffak olamıyor, fakat yine peşini bırakmıyor„ diyor ve ilâve ediyor: "Bunlar (yani Avrupalılar) şimdiye kadar vukubulan tecrübeleri üzerinde husulü emellerine nail olmadıklarını derk ile bu işten keffiyed edebilirlerken devam ve ısrar etmekte olduklarından bir vakit naili meram olmaları ihtimale kariptir„. Binaenaleyh Türkiye'nin de sanayileşmekte "naili meram„ olacağına şüphe etmemeliyiz.

Tanzimat devrinin iktisatçılarından çoğu, kitaplarını halka okutturabilmek, "düşünce„ den "iş„ e ve "aksiyon„ a geçmek aşkı ile hareket ederler. Hattâ bu maksatla olmalıdır ki bir

zamanlar eski Yunanda, sonraları XVII inci ve XVIII inci asır Avrupa'sında müstamel olan ve halk ruhiyatına pek uygun olan muhavere usulünü tercih etmişlerdir. Mehmet Şerif te bu usulü kullanmaktadır. Ziraat ile sanayiin bir memleket için bir bütün meselesi olduğunu, birbirinden ayrılamıyacağını şöyle anlatıyor:

— Ziraatta kullanılacak makinanın ve âlâtın icap ve istimaline cedavil ve yolların imali ve fenni ziraatin tedrisi neye mahsustur?

— Elcevab: fününa!

— Bu fünunun tedrisi neyi müntec olabilir?

— Sanayi ve ziraatin yol almasını.

— Bunun yol alması neyi intaç eder?

— Şüphesiz serveti....

— İşte matlup ta budur ve bununla her şey yapılır.

İlimden ve mantıktan kuvvet alan bir aksiyon sevgisi, Mehmet Şerif'in iktisatçılığına ancak Cumhuriyet devresinde eser ve tatbikatını gördüğümüz bir millî endişe aşılamaktadır:

"Devlet-i Aliye'yi seven ve muhabbet-i vatanı bulunan her kim olursa olsun teba-i osmaniyyenin değil yalnız ziraat, belki sanayia teşvikini daha ziyade iltizam etse gerektir.„

VII

Netice

İşte size tanıtmak istediğim, yahut 1917'de Galip Haldun Bey'in, 1938'de müsteşarımız muhterem İhsan Bey'in tanıtmalarını tekrarlayarak fikirlerini anlattığım Mehmet Şerif Efendi'nin Türk iktisadî tefekkür tarihindeki mevkii bundan ibarettir. Kendisinden sonra gelen iktisatçılarımızın bu meselede ona nisbetle çok geri, bilhassa iktisadî aksiyon itibariyle çok cansız olan ve her şeyi oluruna bırakan liberal fikirleri göz önüne alınırsa seksen yıl kadar evvel sanayileşmiş bir Türkiye'nin lüzumunu izah eden müellifin kıymeti anlaşılır. İkinci dünya harbinin felâketleri karşısında kendi içine kapanan Türkiye'nin muhtelif sahalarda kendi sınaî teşebbüslerinden, kumaşından, şekerinden ve çeliğinden istifade ettiğini düşünürken, ziraatin de sanayiin de bu memleket için aynı derecede

bilhassa beşer mizaçlarının fert hayatındaki tesirleri çok eski zamanlardanberi nazarı dikkati çekmiştir. Aristatales ve Teofrastın iyi ve gülünç karakterlerden bahsettiğini görüyoruz. Eski Yunanlılar bir taraftan tabiata diğer taraftan ruhi bir âleme bağlı olduğunu iddia ederlerdi. Bugünkü telâkkilerimizde karakterin kriteryumu sosyaldır. Moral itibariyle bir şahsı diğerinden ayıran vazıh hatların heyeti mecmuasından ibaret olan karakter oldukça mürekkep bir mecmuadır. Tenbihler karşısında teessür duyması, bunu iç hayatına nakletmesi, ruhi iç hayatı faaliyetinin dıştan gelen tenbihlere karşı mukabelesi, sevk-i tabiileri, tamperamanı bu terkibe dahildir. Karakter alanında ölçü olarak sosyal kriteryumu alınca, insanların ve bilhassa tarihte yeretmiş insanların ruh yapılarını bu suretle gözden geçirmek, kendileriyle çevreleri arasında hattı fasıl teşkil eden seciyeleri üzerinde tetkikat yapmanın faydalı olacağını düşündüm.

Tarihî olayları mütalâa ederken olayı yaratan muhtelif âmiller arasında olay kahramanlarının hiç rolü yok mudur? Bir milletin felâket ve saadetinde başında bulunanların derin hissesi düşünülecek olursa onların şahsi karakterlerinin bu saadet ve felâkette dahli olmamasına imkân tasavvur olunabilir mi? İnsan karakterlerini tanımaktaki büyük isabetleriyle de mütemayiz Aziz Ata'mızın Tarih belleteninde B. Uluğ İğdemir tarafından neşredilen Anafartalar hatıratından aldığım şu notlarda bu hükmü teyit eder: "Tarih ne güzel aynadır. İnsanlar bahusus ahlâkta mütekâmil olmayan kavimler en büyük mukadderat karşısında bile hasis hissiyata tâbi olmaktan men-i nefis edemiyor Tarihin sinesinde geçen büyük hâdisatta, bu hâdiseler içinde âmil ve fail olanların etvar ve harekât ve muamelâtı onların ahlâk ve seciyelerini ne bariz gösterir,,.... Kendi hayatımızı, işlerimiz hakkında verdiğimiz kararları tatbik hususunda geçirdiğimiz ruhi anları göz önüne getirecek olursak tarihte isim vermiş, tarihi yaratmış şahsiyetlerin karakterleri üzerinde durmak ve çalışmanın faydası kendiliğinden belirir!

Eskidenberi insanlar büyük ve müstesna şahsiyetler üzerinde durmuşlar, hattâ bunlarda gördükleri bazı olağanüstü hususiyetleri marazî belirti olarak kabul ederek ve dahileri

birer mecnun olarak mütalâa garabetini dahi göstermişlerdir. Edebiyyat, san'at, ilim, siyaset sahasında yükselmiş insanların en mahrem hayatlarını araştırmak âdet olmuştur. Kendi ruhî müvazenesini ve eserini tahlil eden düşünceli insan bulduğunu karşıdaki müstesna şahsiyetle karşılaştırınca orada gördüğü fevkalâdeliği anormal telâkki etmiş, dehayı marazî olarak tavsif etmiştir. İnsanların beden yapıları nasıl ayni değilse asîl tefekkür hücrelerinin yapılış tarzı ve sayısı da ayni değildir. İnsan melekelerinin erişebilecekleri en yüksek seviye telâkki edeceğimiz dehayı bir cinnet olarak kabul etmek ancak hatadır. Dehası önünde saygı ve tazim ile eğildiğimiz insan üstünlerinde marazî ruh belirtileri varsa onu da ayrı bir adese ile inceleriz. Bu tebliğimde bir ruh hastası olduklarında kimsenin şüphesi olmıyan tarihî şahsiyetler üzerinde belki durmıya vakit bulamıyacağım. Daha ziyade tebellür ettirmek istediğim doğrudan doğruya tabiî olarak tanıdığımız insanların taşıdıkları seciyelerin eserleri üzerinde rol oynayıp oynamadığı keyfiyetidir? Bu hususta ölçü olarak dostum Prof. Kretschmer'in tasnifini umumî hayata en ziyade kabili tatbik buldum. 20 seneye yakın bir zamandır bu saha üzerinde çalışıyorum. Ele aldığım şahsiyetlerin bir kısmı tabiî sınıfta, bir kısmı sıhhatla maraz arasındaki hudutta, bir kısmı ise doğrudan doğruya hastalık alanındadır. Tabiî insanları karakteroloji bakımından incelediğimizde siklotimik, şizotomik, isterotimik ve epitimik diye dört gruba ayırıyoruz. Huduttakiler ise 1 sikloid, 2 şizoid, 3 isteroid, 4 epileptoid diyoruz. Hastalar ise 1 sirküler, 2 şizofren, 3 isterik, 4 epileptiklerdir. Bunların ruhi bünyeleri ile beden yapıları arasında da çok sıkı münasebet vardır. Siklokimikler piknik dediğimiz yandan bakınca yuvarlak çehreli geniş omuzlu, kısa boyunlu, düz ve kısa burunlu beden yapısına maliktirler. Şizotimik ve histerikler leptozom veya astenik beden yapılıdırlar. Leptozomlar ince uzun zarif yapılıdırlar. Beden yapılarında iskeletlerinin teşekkül tarzı, iç bezi ifraz sistemlerinin, vejetatif sistemlerinin çalışması rol oynamaktadır. İrsiyetin büyük tesiri olmakla beraber karakterin dinamik bir şekilde inkişaf ettiği ve hayatın muhtelif devirlerinde terkibinin nisbeti değiştiği muhakkaktır. Bunu hayat seyirlerini tetkikle öğreniyoruz. Hayata gözlerini

kapamış insanların bıraktıkları eserleri, fotoğrafları, biyoğrafileri bu konuda çalışma materyelini teşkil etmektedir. San'atkârlar, âlimler, siyasî kahramanlar üzerinde yapılan tahliller şu neticeyi vermektedir. Siklotimik karakterli san'atkâr eserlerinde realist ve hümorist bir üslûb hâkim olmaktadır. Goethe'nin valdesi ve kendisi Lisolette, Alexandre Dumas, Luther, Keller, Gottfried Keller; bizde Ahmed Midhat, Namık Kemal, Ahmed Rasim, Mehmed Akif gibi san'atkârların dahil bulunduğu bu zümrenin ana karakterlerindeki vasıflar şunlardır: Tabiîlik, candan bir dürüstlük, ne olursa olsun, her şeye karşı bir sevgi, bilhassa babayanilik, becerikli ve kabiliyetli olanları takdir etmek, en büyük fenalığa da, iyiliğe de gülebilmek, mahdut, dar ve sade bir ahlâkî tabiat sevgisi, insanı ferahlatan neşeleri ile fazla sıkmayan hiddetleri, iğneleyici olmayan istihzaları hususiyetleridir. Aralarında lirik ve dramatik istidatların az olması dikkati çeker. Destan ve menkıbelere mahsus geniş bir hikâye tarzına meylederler. Ehemmiyetli ve ehemmiyetsizi inceden inceye ayırmazlar, problemleri zekice bir incelikle ortaya koyamazlar. İçten gelen çabuk geçen bir neşe ve birdenbire alevlenmek, eserlerinde sistemsizlik hâkimdir. Hayatlarında bazan çok neş'eli, şen olan bu şahısların bazan da durgun ve düşünceli devirler geçirdiklerini görürüz. Ruhi hayat münhanileri ağırlıkla cevvallık, neş'e ile keder arasında nevesan eden bu zümredekiler umumiyetle iyi kalbli, tatlı, bağlayıcı, akıcı, canlı, muhite çabuk uyan, çabuk dost olabilen cemiyetci, organizatör tiplerdir. Plâstik san'at bakımından tetkikimizde sade bir müşahhaslık ve eşyaya bağlılık hâkimdir. Hayatından biraz neş'e ve gam almak istiyen Franz Hals'ın eserleri bu hususta tipiktir.

Bilginlerin vazıh şeylere meyilli, tavsifçi olduklarını görürüz. A. von Humbold, Gall, Darwin, Werner Siemens, Pasteur, Robert Koch bu bünye-i ruhiyededirler. Bunlar ekseriyetle tabiat ilimlerinin müşahhas tasvirinden muvaffak olmaktadırlar. Cemiyet içinde bulunmaktan hoşlanan, canlı, iyi kalbli, mizaccı, mültefit ve sevimlidirler. Müşahhas bilgi malzemelerini ve tabiat tarihine ait müşahhas eşyayı toplamak ve tasvir etmek kudreti hâkimdir. Nebatat, anatomi, coğrafya, renkler ve kavimler ilmine fazla düşkündürler. Bunlar fazla sistematik, nazarî,

mücadele hâd şeklini kaybetmiş ve Alman imparatoru *Frederik Barbaros*'un bir geçişinden ibaret olan haçlı ordusundan başka artık Anadolu'ya hiçbir haçlı ordusu ayak basmamıştı; bundan başka Anadolu'da ilk îmar faaliyetini yapmış olan Danişment'lilere ait yerlerin bir devlet halinde kendini gösteren, Anadolu Selçukî'lerinin topraklarına ilhakı Küçük Asya'da bir idare altında kuvvetli ve toplu bir Türk kitlesi vücude getirdiğinden, siyasî sahada da bu yeni Selçuk devleti daha sağlam esaslara istinat ettirilmiş oluyordu.

İşte biz, on ikinci asrın bu son yarısı içinde dahildeki istikrar ve haricî siyasetteki bazı muvaffakiyyetler dolayısiyle Anadolu Selçuk devletinin ilmî ve içtimaî cihetten kalkınmakta olduğunu görüyoruz ki bu da ikinci Kılıç Aslan (1156-1192) ile oğlu *Rüknüddin Süleyman* (1196-1203) devirleriyle başlamaktadır.

Gerek bu hükümdarın ve gerek kendilerinden sonra gelen Selçuk padişahlariyle vezir ve beylerinin Anadolu'yu kültür ve sosyal cihetlerden yükseltmek için birbirleriyle rekabet edercesine faaliyete geçtiklerini, ilmi ve ilim adamlarını himaye ile medrese ve kütüphanelerle beraber hastahane, imaret, kervansaray, han, hamam, köprü, çeşme vesaire gibi önemli eserler vücude getirerek Anadolu şehir ve kasabalarını süslediklerini görmekteyiz ki aşağıda kısa olarak bahsettiğimiz şeyler bu söylediklerimizi pek açık olarak göstermektedir.

Anadolu'da başlayan fikrî faaliyyet ve îmar hareketleri ile hariçten memlekete gelen kıymetli şahsiyetlere karşı gösterilen himaye ve hüsnü kabul orta-Asya, Suriye, Irak, İran taraflarından da bir hayli âlim, mütefekkir ve sanatkârların Anadolu'ya gelmelerine sebep olmuş ve bunlar geldikleri yerlerde görmedikleri kadirşinaslıkla karşılanmışlardır.

Anadolu'da gerek Danişment'liler ve gerek Selçuki'ler devrinde ilmî ve edebî faaliyet ancak saray muhitinde başgöstermiş ve müteakiben bu faaliyyet ikinci Kılıç Aslan'ın oğullarının valilikleri zamanında şehirlerdeki şehzade muhitlerine de sirayet etmiş ve daha sonraları sükûn ve asayişin iyice tekerrüriyle Anadolu'da hummalı bir hareket-i fikriyye ve içtimaiyye kendini göstermiştir.

ırkının menşei hakkında bir etüd, İstanbul 1937, II nci Türk Tarih Kongresi.

Prof. Dr. Irmak, Sadi, *Anadolu Yörük'lerinin kan gruplarına dair araştırmalar*, Tıb dünyası 1937, C. X, No. 11-115 (3645-3648).

Prof. Dr. Braun, Hugo-Öktem, Ziya, *Türklerde kan grupları tevziatı*, Tıb Fak. Mikrob. ve salg. Bilgisi Enst. Istanbul seririyatı. 193.

Prof. Dr. Baecher, "*Türkiye kan grupları ve kan faktörleri.* Neşredilmemiş.

Dr. Derman, Halil, *Türklerde konstitüsyon tipleriyle kan grupları arasındaki münasebetlere dair bir tetkik*, Tıb dünyası, 1942 C. XV. No. 1-165. (4831-4837).

Dr. Özek, Ömer, *Türklerde kan grubu dağıtımı üzerinde araştırmalar*, Tıb. Fak. Mec. yıl. 5, sayı. 22-23, 1942.

Dr. Aygen, Nermin, *Türklerin kan grupları ve kan gruplarının Antropolojik karakterlerle ilgisi üzerine bir araştırma.* Basılmak üzere.

Ord. Prof. İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI (Balıkesir Milletvekili ve T. T. K. Üyesi), **XII. ve XIII. asırlarda Anadolu'daki fikir hareketleri ile içtimaî müesseselere bir bakış:**

Anadolu Selçuk devleti kurulurken bu devletin ilk zamanları, istilâ ve mücadele ile geçtiğinden derhal îmar faaliyeti ile fikrî inkişafının görülemiyeceği pek tabiîdir. On birinci asrın sonlarına doğru başlayan haçlı ordularının ilk kuvvetli hamleleri, Oğuz Türk'lerinin ellerine geçmiş olan garbî Anadolu'nun elden çıkmasını mucib olmuş ve on ikinci asrın ilk yarısı ise, gerek Bizans ve gerek haçlılarla devam eden muharebeler yüzünden Anadolu'da şümullü surette bir kültür hareketi ve içtimaî teşekkül vücut bulamamıştı. Bu on ikinci asrın son yarısından sonraki yirmi, otuz senelik müddet içinde ise Anadolu'da daha emin bir hayat ve daha esaslı bir huzur ve sükûn başlamış olduğundan bu hal, fikrî faaliyyete ve içtimaî müesseselerin inkişafına yol açmıştı: Çünkü Bizanslılarla olan

noktayı da kaydetmeyi faydalı buluyorum.

1. Türklerin Antropolojik tarihlerine hizmet amacı ile kan grupları incelemeleri yapmak isteyenler artık Hırszfeld, Ottenberg ve Snyder'in sırf kan fizyolojisine dayanarak bütün dünya etnileri hakkında kurmuş oldukları sınıflamalara mutlak kıymet vermemelidirler ve hattâ bunları terketmelidirler.

2. Araştırıcılar kan grupları incelemelerinde O kan tipinin yüksek yüzdesini ırkî safiyete işaret olarak göz önüne almamalıdırlar,(halbuki Yörüklerde O kan tipinin yüksek yüzdesi bunların ırkî safiyetlerine işaret olarak alınmıştı. Prof Dr. Sadi Irmak). Çünkü bugünkü jenetik bilgilerimiz ve bu hususta antropolojik bilgilerimizin kontrolü bize bunu kabul ettirmektedir. (bak. Türklerin kan grupları ve kan gruplarının Antropolojik karakterlerle ilgisi üzerine bir araştırma).

3. Diğer taraftan ırk tipleri yolu ile (bizden evvelki muhterem araştırıcılar bu hususta Alpli tipi ele alırlar) kan grupları kaynağı hakkında incelemeler yapılmasına devam etmekten ve kan grupları kaynağı hakkında başlı başına mutasyon (anî değişme) telâkkisine yer vermekten şimdilik çekinmelidirler.

Türk Kan Grupları İncelemeleri Hakkındaki Bibliyoğrafya

Prof. Dr. Kansu, Şevket Aziz, *Kan grupları hakkında,* Tıb Fak. Mec. İstanbul, 1931. No. 5-6.

Dr. Onur, Nureddin, *Türklerde kan grupları,* Pratik doktor, 1936 İstanbul, No. 12.

Prof. Dr. Braun, H. ve Dr. Babacan, Ethem, *Türklerde kan grupları ve Antropolojik ehemmiyeti,* Türk fizikî ve tabiî ilimler sosy. yıll. bildir ve arşivi İstanbul, 936-937, 937-938 sayı 5-6.

Prof. Dr. Irmak, Sadi, *Türk ırkının biyolojisine dair araştırmalar "Kan grupları ve parmak izleri„* İkinci Türk Tarih Kongresi, İstanbul 1937.

Dr. Babacan, Ethem, *"Uber die Blutgruppenverteilung bei Türken„.* Zeitschr. f. Immun. forsch. Jena, 1937 Bd. 9. H. 1.

Dr. Onur, Nureddin, *Kan grupları bakımından Türk*

olduğu zamandır ki prehistorik devirlerdeki insan hareketleri hakkındaki bilgilerimizde büyük bir artım bekliyebiliriz.

Ve işte biz de bu yoldan yapılacak kan grupları incelemelerinin Türklerin (Anadolu Türklerinin) antropolojik tarihini kurmak bakımından olduğu kadar insanın genel antropolojik tarihi bakımından da üzerinde önemle durulacak bir mevzu mahiyetini gösterdiğine inanıyoruz. Bu itibarla kan grupları çalışmalarının memleketimizin muhtelif parçalarında organize edilmesi ve bu çalışmada antropolojistlerin tıbbî çalışmalardan da faydalanmalarını şiddetle istiyoruz. Ben bu mahiyette bir incelemeğe yol açmak üzere Anadolu'da kan gruplarının kaba taslak bir ilk plânını yaptım. Ankara Riyaseti Cumhur Muhafız taburundan ve Merkez (Ankara) hastanesi bakteriyoloji ve sari hastalıklar servisinin inceleme serilerinden elde ettiğim 1751 kişilik serolojik tiplerin dağılışlarını kaynak yerleri olan vilâyetlere göre tesbit ettim ve şimdilik vilâyetleri keyfî olarak birtakım bölgeler altında toplayıp (materiyel azlığından daha doğrusu elimize bu miktar geçirebildiğimizden) bölgeler kan tipleri frekanslarını kıyasladığımızda bölgelere has olan birtakım özellikler kaydetmek suretiyle (bu özellikler Türklerin kan grupları ve kan gruplarının antropolojik karakterlerle ilgisi üzerine araştırma adlı eserde kaydedilmiştir) Anadolu'da coğrafik bölgeler arasında kan grupları frekansları bakımından ihmal edilmez farklar gördük[1]. Bu halde *Anadolu'da kan grupları frekansları (genel mahiyette olan bu incelemesinde bile) coğrafik dağılışla korelasyon halindedir. Yalnız burada kan grupları frekanslarının coğrafik variyasyonunun* Anadolu Türklerinin Antropolojik tarihi hakkında ne gibi meseleler ortaya atacağını ve bu meselelerin ne dereceye kadar ilgili ve faydalı olabileceğini ilerde çok daha geniş çapta ve bu mahiyette yapılması gereken incelemeler açıklayacaktır.

Burada bu vesile ile Türklerin kan grupları üzerinde yapılacak incelemelerde göz önüne alınmasını istediğimiz birkaç

[1] Halbuki İstanbul Üniversitesi Tıb Fakültesi doçentlerinden Dr. Ömer Özek Anadolu'da bölgeler arasında kan dağıtımı bakımından göze çarpar bir fark görmediğini kaydeder. Doç. Dr. Ömer Özek, Türklerde kan grubu dağıtımı üzerinde araştırmalar, Tıb Fakül. mec. Yıl 5, Sayı 22-23, 1942.

mayacağı da kesin olarak anlaşılmıştır. Çünkü kan grupları ve frekansları ırk karakterlerinden ve binaenaleyh ırk mefhum ve sınıflamasından tamamen müstakildirler (Bunu Türklerde 500 kişilik bir seri üzerinde yaptığımız sero-antropolojik bir inceleme [1] göstermektedir).

Bu halde en güvenilir bir ölçüt özelliklerini taşıyan kan grupları ve frekansları ırk sınıflandırılması bakımından temel vermediklerine göre sadece kan tipleri frekanslarından ve genel kan formülünden, insan topluluklarının ve burada Türklerin ırkî kaynakları ve münasebetleri ve binaenaleyh antropolojisi hakkında bir fayda beklenemiyeceği aşikârdır.

Bununla beraber kan gruplarının bu soy incelemede ırk fikirlerini desteklemeyecek mahiyette verdiği sonuçların insan gruplarını sınıflandırarak bu sınıflamadan insan ırklarının tarihi hakkında bir şeyler ifşa etmesini bekleyen antropolojiste yardım etmez görünmesi kan gruplarının hiçbir antropolojik kıymeti olmadığını işaret etmez kanaatindeyim (W. C. Boyd'la düşünce birliğimiz aşıkârdır) yani burada Young, Kappers ve Şenyürek'e hak vermekle beraber serolojik endikasyonların kıymetlerini büsbütün inkâr etmek istemiyoruz. Çünkü son zamanlarda kan grupları incelemelerinin (bilhassa Amarikalı bilginler tarafından yapılan incelemelere göre) başka münasebetler bakımından aldığı yol vaitli görünmekte ve kan grupları incelemelerinin feda edilmeyecek mahiyet ve kıymette olduklarını göstermektedir. Bu yeni yol da kan grupları frekansların coğrafik dağılış ve variyasyonlarının incelenmesi yoludur. Ve işte bu yolda yapılmış birkaç kan grupları incelemeleri (Avustralya, Polinezya, Şimali Amerika yerlileri hakkında) insanın evrim tarihini kurmakta cidden ilgiye değer meseleler ortaya atar ve faydalı sonuçlar verir görünmektedir (bu soy incelemeler gözden geçirilirse). Bu halde Antropolojistlerin çoğunun jenetik bilgilerinin azlığından ve nispeten geç tanındıklarından ve ırk tellâkilerini destekleyen sonuçlar vermediklerinden ötürü ihmal olunmasına taraftar olunan kan grupları ölçütü ve bunların coğrafik dağılışları hakkında yeter derecede veri'ler (done) toplanmış

[1] Dr. Aygen, Nermin: Türlerin kan grupları ve kan gruplarının antropolojik karakterlerle ilgisi üzerine bir araştırma (basılmak üzere).

huzurda inhina ile hürmetini arzeder. Kanunî, Ali Paşa'ya "Efendi hazretlerinin müderrislik tahsisatının ne olduğunu„ sorar ve şunları söyler: „ Bu para efendiye azdır, gençlere ilim ve feyz veren bu zatın tahsisatına hazine-i hassadan bir misli zammedin, sabun parası yapıb biraz da içinin vehim ve vesvese çirkâfını yıkasın. „)

Tarihte ve umumî hayatta bu gibi vesvese vak'alarının çok çeşitleri vardır. Böyle mütereddid bir adamın şahsî işlerinde ve memleket işinde ne kadar müessir olacağı kolayca anlaşılır. Biz bu tebliğimizde bu tarzda bir etüdün basit bir nümunesini yapmıya çalıştık; ilerde daha mütekâmilini hazırlıyacağımız ümidiyle muhterem heyetinizi selâmlıyorum.

Bibliyografya

İslâm Ansiklopedisi, Millî Eğitim Bakanlığı tarafından çıkarılır.
Ahmet Refik, *Tarihte âlimler ve sanatkârlar.*
A. Kretschmer (çev. *Mümtaz Turhan*): *Beden ve Karakter.*
A. Kretschmer: *Medizinische Psychologie.*
» *Geniale Menschen.*
Mazhar Osman Uzman: *Tababeti ruhiye.*
Rémond' Le génie litteraire.
Fahreddin Kerim Gökay: *Ruh hastalıkları.*
Prof. Mükrimin Halil Yınanc'la Reşat Ekrem'den notlar.
Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuaları.

Dr. NERMİN AYGEN (Ankara D. ve T.-C. Fakültesi Antropoloji Enstitüsü Asistanı), **Türk'lerin Antropolojik tarihleri bakımından kan grupları hakkında:**

Geçen II. nci Türk Tarih Kongre'sine arz edilmiş olan tebliğler arasında Türk'lerin kan grupları hakkında birkaç deneyin bulunmasından cesaret alarak, bahis mevzuu olan konuda benden evvel çalışmış bulunan sayın müelliflere nazaran çok daha uzun bir zaman zarfında (1940 - 1943 arasında) daha etraflı incelemeler yapmak fırsatını bulabildiğimden, bu mes'ele hakkındaki çalışmalarımdan edindiğim etraflı görüşlerimi muhterem heyetinize sunmayı faydalı görüyorum.

tevazi, lâubali meşreb, münakaşayı sever, yazılarında ittirada dikkat etmez, cüzü halinde çıkardığı bir kitapda kırkıncı cüzü yazarken yirminci cüzüde yazdığını unutacak derecede„ dikkati seyyal olduğuna işaret etmiştir.

Meşhur hattat kadıasker Yesari zade Mustafa İzzet efendi Hattatlıktaki üstadlığı derecesinde mübalâgasiyle meşhur bir siklotimik olduğu nakledilmektedir. Rumeli yakasında oturan üstad bir gün misafirlerine bir dürbünü methediyor,„ bu dürbünle karşı sahilde.... Kur'an okurken kitabına nazar edebilir, ben de onunla beraber okurum„ diyor. Herkes gülümsüyor; orada bulunan hekimbaşı Behçet efendi „ Efendi hazretlerinin söyledikleri doğrudur; hattâ okudukları ayeti kerime „ veylüllilmükezzibin „ ayeti kerimesidir, diye söyler.

Yine tarihî şahsiyetlerden Kanuni devrinin büyük ulemasından Şeyh Ebusaid vardır ki kendisinde temizlik obsesyonu mevcuttur. Heyet-i muhteremelerince malûm olduğn üzere obsesyon ruhun öyle bir tebelleş halidir ki, buna yakalanan kafasına musallat olan fikirlerin marazî olduğunu bilir, fakat fikrinden tard edemez bir evham halidir. Hayatla kabili teliftir; yalnız müptelâsını iç azabı içinde yaşatır. Bu zat da uşaklarını bile günde iki üç defa yıkatırmış. Kendisi sokaktan gelince soyunur, yıkanır, kimseye elini öptürmez, bir yerde oturmaz, derslerini ancak kendi şiltesinde otururak takrir eder, yıkanmış eşya giymez, yalnız yeni giyermiş. Devrin sadırazamı ve nekreliğiyle meşhur Semiz Ali Paşa hoca ef'ye bir kürk hediye eder. Hoca ef. kürkü, temizliğine kanaat getirinciye kadar belki on defa yıkatır, kurutur. Ali Paşa kendisini davet eder. Bu esnada kürkü giymek lâzımdır. Uşaklar kürkü getirip silkerler, çürümüş kıllar tamamiyle yerlere dökülür. Bu vaziyetten büsbütün teessüre düşer, ırgat pazarından amele tutularak kıllar teker teker toplatılır ve bu esnada Ebusaid efendi bağçesine kurdurduğu çadırda oturur. Semiz Ali Paşa vakayı Kanuniv'ye nakleder; Padişah bu garip adamı görmek ister; huzura çağırılır. Fakat saray protokolu mucibince muhtelif kapılarda konaklanacak ve el öpülecek, kendisi de Padişahın elini öpecek. Buna imkân yok. Ali Paşa'ya yalvarır; o, kefiyeti zatı şahaneye arzeder. Paşanın ricasiyle bir defaya mahsus bu protokol terkedilir, hükümdar da el öptürmekten feragat eder; hoca efendi

Tarihî şahsiyetler arasında eski bir ulema ailesine mensup Karaçelebi zade Abdülâziz de karakteroloji bakımından hayatta cüretle cesaretsizlik arasında nazarı dikkati çekmiş simalardandır. Eğitim Bakınlığımızın neşrettiği İslâm Ansiklopedisi'nde katı yürekli, hodbin, entrikacı, Osmanlı tarihinin nahoş bir siması olarak tavsif edilen Karaçelebinin ilmi meziyetleri mevcut olduğu işaret edilmektedir. İbrahim hal'edildiği zaman kimse cesaret etmezken 7 yaşında veliahtı kucaklayıp tahta oturtan Karaçelebi birçok zamanlarında cesaretsizlik göstermiştir. An'ane ve merasime son derece düşkün, zengin bir şahsiyet ayni zamanda "müşahede-i cemali huban ile mütelezziz„ olan Karaçelebi zadeye birgün yakınlarından biri:„ Sultanım, bu taze uşakları istihdam ettiğiniz çendan münasib görülmez„ deyince, Karaçelebi cevaben: "Hüsn-ü suret kabiliyeti sirete alâmettir. Bir alay kabihülvecih ehrimen istihdamından bunlar münasibtir ve bir alay fiska şerrinden hıfz ve terbiye ile adam ettiğimiz cihetle me'cur oluruz.„ Amma sultanım tarzı libaslarında muhteri tekellüflere itinanız sebebiyle a'danız t'an ve dostlarınız suizan ederler.„ "Telezzüz-ü nazardan gayri kasdımız yoktur; cevasisi uyub olanlar tafahhus ederek pekbazlığımıza muttali olub suizandan kurtulur; has cibiliyeti belâsiyle zemmü gaybet edenler seyyiatımızı alır„ demiştir. Mumaileyh ömrünün son altı yılını hüzün ve melâl içersinde geçirmiştir.)

Edebiyatımızda melâl nöbetlerini şiir diline veren şairler mevcuttur; meselâ:

Geçmiyor eyyamı mihnet gitmiyor benden melâl
Neş'eyab olmak, telezzüz eylemek emrü muhal

. . . . . .

Tutuştu gam oduna şad gördüğün gönlüm
Mukayyed oldu ol azad gördüğün gönlüm

Gibi kıtalarda ruh durgunluğunun sarih belirtilerini okuyoruz.

Yazıcılardan Ahmed Mithat efendi hakkında Tarihi Osmanî Encümeni mecmuasında merhum Abdurrahman Şeref beyin yazdığı makalede şu noktalar merhumun hipomanyak karakteri üzerinde dikkati çekmektedir. "Kibir ve gururda muarra, mü-

620-628'de ise hayatı fütühat ve zaferle dolu, Allahın serdarı ismini almıştır. Askerler arasında kırmızı külahiyle harbeden imparator üstüste zaferlerden sarhoştur. İranlı'ların Kudüs'ten aldıkları mukaddes eşyaları kurtarmıştır. Fakat bu sırada yine ruh durgunluğu nöbeti gelmiştir. Alelacele ve İranlı'larla hafif şartlarla sulh yaptıktan sonra muzaffer bir kumandan olarak İstanbul'a dönüyor. Bu sırada denizden korkma, talasofobi dediğimiz, nöbeti başlıyor. İstanbul'a geçemiyor, günlerce Anadolu yakasında kalıyor. Etrafı kapalı bir köprü kurularak karşıya geçiriliyor. Hurafelerin tesiri altında, korku içerisinde çok azaplı bir hayat geçirmişti.

Tarihimizden Abdülâziz ve oğlu Yüsuf İzzeddin bu husta iyi bir misaldir. Dr. Spizer'in hâtıralarından öğrendiğimize göre Abdülmecid daima bir felâkete duçar olacağı korkusu içinde ömür geçirirmiş. Dr. Spizer'in Abdülmecid'in kardeşi Abdülâziz hakkındaki şu ifadesi dikkate şayandır: "Öyle hissediyorum ki hiçbir lütûf onu memnun etmiyor. Her gün başka bir fikre kapılıyor; meselâ bugün benimle beraber camie gitmesine müsaade etmekliğimi arzu ediyor, ertesi sabah sadrıâzam olmak istiyor, daha sonra kendisini bir vilâyete nasbetliğimi talep ediyor. Görüyorsun ya dost olmamız kabil değil. Yine kardeşim konsolosların ziyaretini ne suretle telâkki eder, bilir misin? Ekseriya bağırarak: Bu gâvurlar size ne kadar dost görünürlerse görünsünler, yine hepsi bizim müttefik düşmanlarımızdır. Elimde olsa, hepsi birden kayığa bindikleri zaman topları üzerlerine çevirtir, geberdiklerini zevk ile temaşa ederim.„

Hayatında bu tarzda cüretkâr, ifratkâr tenebbühler gösteren Abdülâziz ömrünün bir devresinde geçirdiği melâl nöbeti içerisinde hayatına son vermiştir. Oğlu Yusuf İzzeddin'in de daima kanser oldum vehim ve korkusu içerisinde sıkıntılı bir ömür sürdüğü ve geçirdiği ruhi depresyonun tesiriyle hayatına nihayet verdiği malûmdur.

İkinci Abdülhamid'in muhitinden daima şüphe ve fenalık bekliyen perseküte huyunun evlâtlarına intikal ettiği tarihî hakikatlardandır. Kibir ve itimatsızlığın hâkim olduğu bu karakter yüzünden memleket ve millet idaresinin hafiyeler elinde geçirdiği azaplı hayatın doğurduğu zararı yaşıyan nesil bizzat görmüş ve müşahede etmiştir.

batı karakteristiktir. Kayalaşmış bir irade şizotimiklerin mümeyyiz vasfını teşkil eder. Bunlar bünye bakımından leptozom, çehreleri soluk, sarımtırak, zaif yapılıdırlar; memleketimizde tarihte bir çağ kapıyan, sadrıâzamının ısrarına rağmen sebatla muhasaraya devam eden 24 yaşında Fatih İkinci Mehmed bu zümrenin kahraman bir timsalidir. Ali paşa, Enver paşa, Küçük Said paşa, Reşid Galib memleketimizin şizotim gurubuna mensup siyasi şahsiyetlerindendir.

Bu iki zümreye mensup liderleri tetkik ettiğimizde birinin kütleyi sürüklemekte realist ve pratik organizatörlükteki rolüne karşı diğerinin sebat ve azimle devam eden despot iradesi kayda değer. Fransa ihtilâlinde bir taraftan ihtilâlcileri diğer taraftan sarayla münasebeti düşünen gevşemiş siklotimik Mirabeau ve Danton'la soğuk kanlı, dostlarını bile ihtilâl mezhebi yolunda giyotine sevkeden Robespierre'i karşılaştırmak iki karakterin ana hatlarını müşahhas bir tarzda ayırtmıya hizmet eder.

Buraya kadar muhterem heyetinize tabiî tanılmış beşer karakterlerinin hususiyetleri üzerindeki müşahedelerimi arzettim. Tarihte herhangi bir surette yer almış, şöhret yapmış, fakat ruhi mikyaslarla kendisinde görülen garabetlerle çevresinin dikkatini çekmiş şahsiyetler vardır.

Hayatlarında durgunluk ve neşe devirleri normalin üstünde fazlalıklar nazarı dikkati çeken sikloidler, evhamlılar bilhassa ehemmiyetlidir. Bu vakalar neşe zamanlarında realist, herkesle beraber yaşamaktan hoşlanır, hareketli, canlı, daima yeni şeylere meyyal, her yeni insan tanımaktan, onlarla dost olmaktan keyiflenen, bol yemek içmek, hayatın her türlü zevkinden kâm almayı düşünen, içkiye karşı zaaf gösteren tiplerdir; bu tip dargın zamanında cüretini, teşebbüs kudretini haddinden fazla kaybeder: korku, yeis ve ümitsizlik içersinde bir ömür geçirirler. Bu vaka için canlı bir misal olarak dostum Prof.Mükrimin'in bana anlattığı tarihten Bizans imparatoru Heraclius'u alacağım. Esasen gerek Roma sezarlarında ve gerekse Bizans imparatorlarında marazi tipler pek çoktur. 610'da Fokas'ı devirerek Bizans tahtına oturan Heraclius hasta bir soydan dünyaya gelmiş ruhan çarpık bir adamdı. 610-620 arasında karakterinin durgun devri hâkimdir. Bu devrede çok meyustur, hükümetin paytahtını bile değiştirmek tasavvurundadır.

Şizotim karakter kahramanlarını 3 gruba ayırıyoruz:

1 — Halis idealistler ve ahlâkçılar
2 — Müstebitler ve mutaassıplar
3 — Soğuk ve hesaplı hareket edenler.

Bu guruplardan üçüncüsüne dünya edebiyatında en tipik misal olarak prens Metternich yazılmaktadır; onun diplomasisi buna misaldir. Büyük kumandan Wallenstein'ın insanları, vaziyet ve hâdiseleri idare ve tanzim hususunda nasıl ihtiyatlı, tereddütsüz, soğuk ve hesaplı bir tarzda hareket ettiği Schiller'in tasvirlerinden anlaşılmaktadır.

Halis ahlâkçı ve idealist tiplerin yarattıkları eserler memleketlerde içtimai ve siyasi inkılâplar doğurmuştur. Kudretli bir şizotim olan, içinde muhitine karşı emniyetsizlik ve itimatsızlık vehmi hâkim, mahcub, hiperestezik Rousseau ormandaki sığınağından eşsiz eserleriyle Fransız milletinin büyük ihtilâlini hazırlamıştır. Kant - Schiller idealizmi de Alman istiklâl mücadelesini hazırlamıştır. Bu tarzdaki mütefekkir âlimlerin hücrelerinden çıkan masum eserler çevrelerinde derin yankılar yaratmaktadırlar. Gergin ve ahlâkî bir idealizme bağlı şizotim tiplerinden biri de Savanarola ve Robespierre'dir. Bunlar bir taraftan içinde yaşadıkları devrin fikrine otistik bir tarzda tapmakta, diğer taraftan realiteden, güzellikten, zevk-u safadan, tebessümden uzak yaşamaktadırlar.

Mahcub, hayalperest, soluk, faziletkâr bir hayat içerisinde yaşıyan mektep hocası Robespierre ihtilâlin en korkunç adamı olmuştur. İçtimai mukavelenin hararetli bir şakirdi olan mezheb-i âzam mucidi garip tezatları nefesinde toplamış şizotim karakterinin en canlı tipidir. Bunlarda haddinden fazla gergin bir hassasiyetin yanı başında keskin bir his soğukluğu nazarı dikkatı çarpıyor; en yüksek bir idealde büyük bir şiddet ve kabalık, mutaassıbane bir sebat, bazan karar vermek hususunda birdenbire aciz göstermek, prensiplere gayet dürüstçe sadık olduğu halde kapalı ve hilekâr bir insan intibaını vermek, biraz asık surat, itimatsızlık, sun'ilik, kılı kırk yaran bir ukalâlık hâkimdir. O zamanki bir tarifle mutaassıb, soğuk, bununla beraber, çılgına dönen bir düşünceli! Mirabeau, Robespierre için " bu adam söylediklerinin hepsine inanıyor„ derdi. Büyük Frederic'in soğukkanlı mizacı, hahramanca azim ve se-

yaşına kadar babasının karakterini taşırken büluğ çağında anasının karakterini almıştır. Bunun gibi, Tolstoy evvelce şekilperest iken sonra şekil düşmanı olmuştur. Kâinatın ıstırabını erennüm edenler şizotimik sanatkârlardır. Şizotim şairlerin san'tatlarında görülen en güzel noktalar daha ziyade savtî sahada lisanlarının yüksek bir seviyeye erişen harikulâde musikisidir. Plâstik san'at sahasında ekspresyonistler şizotim karakterin canlı timsalidirler. Son derece stilize etmek, üslûplandırmak, pathos temayülü, otizmin hâkimiyeti, tahayyüli ve sembolik itiraflar nazarı dikkati çekiyor. Tarihte Michel Angelo bu tipte bir ressamdır. Şizotimler bilgi sahasında sistemci, mantıkçı, metafizikçi tiplerdir. Kant, Spinoza, Yakobi, Voltaire, Hegel, Fenelon bu zümredendir. Bilhassa riyaziyeciler arasında şizotimiklere çok rastlanmaktadır. Nivton, Leibnitch, Kepler, Copernicus, Faraday gibi âlimler ve Amper bu zümredendirler. Möbius tıb istidadı ile riyaziye istidadının çok ender olarak bir arada bulunduğunu, buna mukabil riyaziye ve felsefe istidadının ayni şahısta toplandığına işaret etmektedir. Memleketimiz san'atkârları arasında Koca Sinan'ın beden yapısı ve ruhi karakterlerindeki yüksek irade salâbeti ile bu zümreye mensup olduğunu görüyoruz. Şizotim ilim adamlarının sarih, mantıkçı, sistemci, metafizik düşüncelere bağlı olduğunu görüyoruz.

Şizotimik karakterli şefler ve kahramanlara gelince, bunların ana vasıfları azim ve sebat, sistemli bir şekilde insicam kanaatkârlık, İsparta'lılara mahsus bir sertlik ve ciddiyet, zahmet ve meşakkatlere karşı gösterilen stoiklere has bir mukavemet kudreti, bir taraftan ferdin mukadderatı karşısında soğuk bir lâkaydi, diğer taraftan incelmiş, ahlâkî bir hisle iltimas kabul etmiyen bir adalet taassubu ve bilhassa zaif ve yaralıların iniltilerini duyan hassas bir kulak, ahlâkı ifsad eden şeyden nefret, ıstıraplara, halk epidemisine, fena muamele gören hayvanlara, ezilmekte olan bazı halk tabakalarına karşı duyulan hiperestezik merhamet, sıkı bir mefkûrecilik, bazan bu hiperesteziye karşı aynı karakterin mukabil kutbu katılık, donmuşluk, dar bir mezheb zihniyeti, tek cephelilik, ve umumiyetle taassuba meyildir. Bu tiplerde hayırhahlık, rahat ve tabiî bir insan huzuru yoktur.

lara karşı hayret ve istiğrak halinde cezbe, nezaket gösterirler, bazan ise günün ve hayatın didişmeleriyle çabuk yaralanıp küserler! Menfi bir durgunluk, egoizm, muhtelif şekillerde enerji, inad, gurur, tefahur, fantazi dikkati çeker. Bu grupta tanınmış dünya şairleri arasında Şiller, Holderlen, Tasso, Platon; memleketimizde Abdülhak Hamid, Şeyhülislâm Yahya Efendi, Nedim ve Fikret'i görüyoruz. Eserleri şekil ve muhteva idealini ihtiva eden bir vasfa maliktirler. Patetik, romantik, ince ve işlenmiş bir üslûba sahiptirler. Beden yapıları astenik dediğimiz uzun boylu, zaif yapılıştır. Bu şairlerin içerisinde bilâhara hayatlarında erken bunamaya yakalanmışlar vardır. Şiller de veremden vefat etmiştir. Verem ile şizofreni, isteri arasında yakın bir münasebet bulunduğuna nazaran bu kederli son da onun ruh yapısına uygundur. Patetikler şizotimlerin daha ziyade mizaç ve temayülleri kuvvetli ve faal tabiatta olanlarını, romantikler daha zarif ince olanlarını ihtiva eder. Otistik yani içlerine müteveccih ruhları hayatî şeniyetle daima isyan halindedir. Hayatlarında bir taraftan kahramanca bir savaşın neticesi bitkin hale düşen şizotim ruh birdenbire bunun tam zıddı olan göz yaşlariyle dolu bir şefkatle, hulya ve şairane bir köy sükunetine kavuşmak ister. Eserlerinde dramatik hiçbir vaka yoktur ki arasında bir kaç ince, hassas aşk sahnesi girmesin; fakat bunlar hiçbir vakit siklotimlerde olduğu gibi iptidaî bir şehvet karakterini haiz olmayıp, daima gergin ve ince bir hassasiyet vasfına maliktirler. J. J. Rousseau'da bunu vuzuhla görüyoruz! Kuvvetli bir şizotim şahsiyetinin unsurlarını taşımadan trajik dram yazan bir insan tasavvur edilemez. Şiller, Grielpazer'de bunu görüyoruz. Bunlarda mizah ve realizm meyli yoktur. Biyolojik bakımdan pathos ve mizah birbirine zıd iki konstitüsyonun mahsulüdür, imtizaç edemezler. Siklotimlerin mizah tarafları kuvvetli dramatik hisleri zaif, şizotimlerin ise dramatik tarafları kuvvetli mizah tarafları zaiftir. Şizotimler farkı hassasiyete sahip, iç hayatları zengin, çabuk hırpalanan, deruni hulya ve arzularına bağlı, kendilerine ıstırap vermiyen muhitle geçinmeğe hazır şahsiyetlerdir. Bazıları Schaekspaer gibi melez şahsiyetlerdir. Hem şizotimi ve hem siklotimiden unsur almışlardır. Evvelce de işaret ettiğim üzere hayatlarında karakter değişikliği olabilir. Tanınmış ruh hekimlerinden Bleuler büluğ

konstrüktif olan her şeye, metafiziğe, felsefe ve ilâhiyat dahalarına karşı antipati hissetmişlerdir. İyi vülgerizatördürler; külliyatlı makaleler, umumî verimli konferanslar vasıtasiyle devamlı neşir ve tamim meyli, lisan sahasındaki meharetleri, ampirizme meyilleri dikkati çeker.

Şefler ve kahramanlar bakımından yaptığımız tahlillerde siklotimik karakterlilerin neşeli ve durgun safhalarına göre hayatta oynadıkları rollerin ayrı ayrı olduklarını görüyoruz. Siklotimiklerin neşeli olanlarında pek çok müsait faktörler buluruz. Neşe ile karışık bir atılganlık, optimizm, cür'et, seri bir nazar atfetmek kabiliyeti, canlılık, akıcı bir enerji, orta derecede lâübalilik meyli, sevimlilik, uysallık görülür. Bunlarda karakter sertliği, idealist bir ruh gerginliği, azim ve sebat, prensip bakımından insicam, mantıkî ve zaruri neticelere sadakat ve usul yoktur. Hulâsa edecek olursak siklotimik karakterli şef tiplerinde :

1 — Cüretkâr atılganlar ve kabadayı halk kahrmanları,
2 — Faal, taşkın, büyük çapta teşkilâtçılar,
3 — Nazik, iltifatçı politikacılar,

şahsi kudretlerini esas itibariyle hipomanyak karakterlerine medyundurlar. Fransız ihtilâlinin büyük simalarından Mirabeau, Danton bunlara en canlı misaldirler. Mirabeau uzlaştırıcı bir politikacının ihtiyat ve mehareti kadar cüretkâr bir atılganın da hamlelerine ayni mükemmeliyette sahipti. Harikulâde bir lisan belâgatına, keskin bir idrak kudretine malik ateşli bir ruh, nükteli ve kendisinden emin, bazan çılgınca keyfe, zevk-u sefaya, kumara düşkün borc içinde geçen bir mazisi ve çocuk kadar iyi kalbi olan, yaşayan ve yaşatan bir insan, tam mânasiyle bir halk adamı, en gürültülü münakaşaları büyük bir emniyetle idare eden yatıştırıcı, popüler, sürükleyici bir ifadeye sahib bir üstad. Daima nükteli ve nazik bir eda ile araya girmesini de bilen bir idareci; müsamahalı, mutaasıp ve mezheb zihniyetinden uzak bir insan.

Şizotimik karakterlilere gelince, hassasiyetle soğukluk, atılganlıkla tutkunluk arasında nevesan eden hayatta bazan çok hassas, bazan da soğuk ve lâkayt teamül veren tiplerdir. Tenbihler karşısında güç teamül verirler; çok defa vurdum duymazdırlar; bazan da anî ve sert reaksiyonları vardır. Fazla hassas olanları ara sıra tabiat ve sanata veya muayyen adam-

Anadolu Selçukî hükümdarlarından ikinci Kılıç Arslan, serbest düşünceli ve fikir hürriyyetine taraftar bir hükümdardı; bundan dolayı muasırı olan Halep ve Şam atabeği *Nureddin Mahmud* ile *Salahaddin-i Eyyubî* taraflarından zayıf îtikatlı ve daha doğrusu îtikatsız olarak tanınmıştı. *Şahabeddin-i Maktul* diye maruf olan ve kanaat-i fikriyyesinden dolayı Salahaddin-i Eyyubî'nin emriyle katledilen meşhur filezof *Şahabeddin-i Sühreverdî* Anadolu'ya geldiği zaman ikinci Kılıç Arslan'ın fevkalâde iltifat ve himayesine nail olarak Anadolu'da kendi felsefesini neşr ile epi talebe ve taraftar yetiştirmiş, yâni *işrakiyyun* felsefesini kurmuştu [1].

Şahabeddin-i Maktul *(Şahabüddin Ebülfütuh Yahya b. Habeş b. Emirek)* Kılıç Aslan'ın oğlu Niksar Emîri Berkyaruk namına پرتونامه = *Pertevnâme* ismindeki eserini telif etmişti [2]. Bu kıymetli eserin bir nüshası Fatih kütüphanesinde 5426 numaralı mecmuadadır. Fakat bu nushada Berkyaruk'un ismi görülmemektedir.

Şahabeddin-i Sühreverdî, felsefede zamanının bir tanesi sayılmış olup diğer ilimlerde de yüksek ihatasını şark âlimleri müttefikan tasdik etmişlerdi; bundan dolayı Sühreverdî'ye rakib ve hasım olan muhitinin mutaassıp ulema zümresi, kendisini îtikatsızlıkla itham ederek verdikleri bir fetva ile bu değerli âlimin katline sebeb olmuşlardı (1191).

هیاکل النور=*Heyakilünnur* ve حکمة الاشراق = *Hikmet-ül-işrak*

[1] L. Massignon, *Recueil de Textes inédits concernant l'histoire de la mystique en pays d'Islam* Paris 1929.

[2] Fatih kütüphanesinde 5426 numarada Sühreverdî'ye ait risaleleri havi mecmuadaki altıncı risale Pertevnâme olup « ... بدانك این مختصریست که ساخته شد بتکلم اشارت بعضی از محبان فضیلت ... و نامش پرتونامه کرده آمد » diye başlar. Bu eserin birinci faslı « در شرح بعض اصطلاحات و تعریف جسم و بعض احوال او » başlığıyle felsefî ıstılahlara hasredilmiştir. Sühreverdî'nin Diyarbakır ve Harput emîri İmadüddin Ebu Bekir bin Kara Aslan bin Davud (1185-1203) namına الواح عمادیه = *Elvâh-ı imadiyye* isimli eseri de vardır, *Massignon*'un daha evvelki notta adı geçmiş olan eseri sahife 113. Elvah-ı imadiyye İstanbul kütüphanelerinde vardır. Meselâ Ragıp Paşa kütüphanesinde 1408 numaralı mecmuada on dördüncü risale ve Ayasofya kütüphanesindeki 2384 numaralı mecmuadaki risaleler arasında birinci risale ve Carullah efendi kütüphanesindeki 2078 numaralı müteaddit risaleler arasındaki yedinci risale *Elvâh-ı imadiyye*dir.

¡simlerindeki felsefî eserleri ve *Îbni Sîna*'nın رسالة الطير = *Risalet-üt-tayr* adındaki eserine naziresi ve yukarıda adı geçen *Pertevnâme*'si başlıca eserlerindendir. Adına Pertevnâme yazılmış olan *Berkyaruk Şah*, münevver, şair ve felsefeye meraklı bir Selçuk şehzadesi olup kendisine ithaf edilen bu eseri okumuş ve içindeki bütun rümuzları öğrenmiştir; bundan dolayı Şahabeddin, felsefede Berkyaruk Şahın üstadı olmuştur.

Şahabeddin-i Sühreverdi'nin *Heyakilünnur* eseri, شواكل الحور = *Şevakil-ül-hûr* ismiyle *Celâlüddin-i Devvanî* tarafından 872 Şeval 11 (Mayıs 1468) de Karakoyunlu hükümdarı *Cihanşah* namına Tebriz'de Muzafferiyye medresesinde tamamen şerhedilmiş ve zamanımızda ise *Mihrab* mecmuasında Profesör *Bay Yusuf Ziya* tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

Şahabeddin-i Sühreverdî, Anadolu'ya geldiği zaman ikinci Kılıç Arslanla görüşmüş ve fevkalâde hürmet görmüştü. Onun Anadolu'ya gelmesi daha evvel söylediğimiz gibi buralarda da İşrakiyyun felsefesinin yayılmasını mûcib olmuştur ki, bilhassa Kılıç Arslan'ın iki oğlu *Berkyaruk* ile *Rüknüddin Süleyman Şah* bu felsefeyi kabul edenlerin başında bulunmuşlardır; işte bu vaziyet iki muhit arasında yani Anadolu ve Suriyede'ki fikir hareketlerinin geniş ve dar farklarını gösteren en canlı misallerdendir.

İkinci Kılıç Arslan namına müteaddit eser sahibi değerli âlimlerden Tiflisli *Ebülfadl Hüseyin Hubeyş b. İbrahim ibn-i Mehmed* tarafından arapçadan farsçaya çevrilmiş bir ملهمه Melheme kitabı vardır [3]. Yine bu zatın كامل التعبير = *Kâmil-üt-tâbir* ismiyle ikinci Kılıç Arslan namına [4] bir rüya tabirnamesi görül-

[3] Bu *Melheme* kitabı sonradan Türkçeye çevrilmiş olup bir nüshası Ayasofya kütüphanesinde 2705 numaradadır.

[4] Kâmil-üt-tabir اوله سپاس خداى ... الخ للشيخ شرف‌الدين ابوالفضل حسين جيش بن ابراهيم بن محمدالتقليسى المتوفى ٦٣٩ الفه لقليج ارسلان‌الروى بعد تأليفه كتاب صحت‌الابدان. (Kâtib Çelebi - *Keşf-el-zunun*, yeni tabı, c. 2. sütun 1279).

Tiflisî, bu Kâmil-üt-tabir isimli eserinin mukaddimesinde صحت‌الابدان = *Sıhhat-ül-ebdan* isimli bir eseri de olduğunu beyan ettikten sonra Kâmil-üt-tabir'in telifinin sebebini şöyle anlatıyor:

« در كتب اهل تعبيركه بپارس ساخته بودند، كتاب واضح نيافتم چنانك هر خوابى را از قول استادان اين علم كه بحجت و برهان درسى آن بيان كرده بود، بطريق استخراج هر خوابى بترتيب حروف مرتب و مشروح باز نموده نديدم كه مفيد باشد؛ درين علم جهدكردم و رنج برخود نهادم تا اين كتاب ساختم از بهر مطالعت نظر هايون سلطان معظم خاقان اعظم سلطان العرب والعجم مالك رقاب الامم عزالدنيا

mektedir. [5] 629 H. 1231 M. tarihinde vefat etmiş olan bu âlimin ikinci Kılıç Arslanın oğullarından Sivas valisi *Kutbuddin Melikşah* namına كفاية الطب *Kifayet-üt-tıb* isimlî bir eseriyle [6] قانون الادب *Kanun-ül-edeb* [7] ve بيان النجوم *Beyan-ün-nücum* [8] ve صحة الابدان *Sıhat-ül-ebdan* [9] adlı eserleri de vardır. Arapça olan Sıhhat-ül-ebdan Abbasî halifesi المقتفى لامر الله El-muktafi liemrillah (1136-1160) namına yazılmış olup bir nüshası Umumî kütüphanede 4210

والدين ابوالفتح قزل (قليج) ارسلان بن مسعود بن [isim yeri açık] ناصر امير المؤمنين اطال الله بقائه..... و نام اين كتاب كامل التعبير نهادم .. « Ayasofya Kütüphanesi nüshası No. 2007 V 1. b ve 2 A. 768 H. 1366 M. de istinsah edilmiş olan bu nüsha yazılırken *Kılıc Arslan* ismi müstensih sehvi olarak Kızıl Aslan yazıldığı gibi *Mes'ud'* dan sonraki *bin* kelimesini müteakib olan isim de yazılmamıştır.

[5] Ayasofya kütüpanesinde 1727 numarada kayıtlı olan bu eserin baş tarafından birinci yaprağı zayi olduğundan noksan ibare şöyledir: « . . . . . قليج ارسلان ناصر امير المؤمنين اطال الله بقاه و ادام دولته » ; aynı eserin Ayasofya kütüphanesinde 2008 ve 2010 numarada da birer nüshası vardır. Kâmil-üt-tabir'in Kanunî Sultan Süleyman zamanında yapılmış bir tercümesi mevcuttur.

[6] Gotha kütüphanesi. W. Pertsch, *Die persischen Handschriften... zu Gotha*, Wien 1859, s. 64.

[7] Farsca nüsha Vehbi efendi kitapları N. 1968 ve Veliyyüddin efendi kütüphanesi No.2121. قانون الادب فى ضبط كلمات العرب = *Kanun-ül-edeb fi zabt-ı kelimat-il-arab* ismindeki bu farsça eser biraz ilâvelerle Müstakim zade tarafından Türkçeye terceme edilmiştir. Müellif hattı ile tercemesi Millet Kütüphanesi Raşid efendi kısmı No. 950 dedir (İbnülemin M. Kemal *Tuhfe i hattâtîn mukaddimesi 1928 S.* 69). Süleymaniyedeki Farsca nüshanın arkasında قانون الادب فى ضبط كلمات الشعر والقوافى على الاوزان عربيه diye yazılıdır.

[8] Tiflisî'nin *Kanun-ı Edeb* isimli eserinin mukaddimesindeki: « چنين گويدكه شيخ اديب ابوالفضل حبيش بن ابراهيم بن محمد التفليسى كه چون از تصنيف كتاب بيان النجوم بپرداخته نگاه گردم بكتبهاى كه در علم ادب بپارسى هرگس ساخته بودند . كتابى ندیدم كه اسما و افعال و جمع حروف اين جمله مشروح انددر او بود .... الخ » mukaddimesindeki kayıt bize *Beyanünnücum* بيان النجوم isminde bir eseri daha bulunduğunu göstermektedir.

[9] Şeyh Ebulfazl Hüseyin bin İbrahim-i Tiflisî bu isimde bir eseri bulunduğunu Kâmil-üt-tabir isimli eserinin mukaddimesinde beyan ediyor ki daha evvel *Kâmil-üt-tabir'den* bahs ederken not olarak göstermiştim.

768 H. 1366 M. senesinde istinsah edilmiş olan Ayasofya kütüphanesi nüshası No. 2007 varak I. B. ve 2. A. Kâtib Çelebi, Keşf-el-zünunda Kâmil-üt-tabir'i zikrettikten sonra bu tarifin sonunda (بعد تأليفه كتاب صحت الابدان) ibaresiyle aslını görmeyip Kâmil-üt-tabir mukaddimesinde telif edildiğini gördüğü Sıhhat-ül-ebdanı ismen zikretmiştir.

numaradadır; ilk sahifesinin fotoğrafisi aldırılmıştır. [10].

Eyaletlerde valilik eden ve yukarda ismi geçen Berkyaruk ve ve Rüknüddin Süleyman Kutbüddin ve diğer Selçuk şehzadeleri de ilmî muhit yaparak namlarına eserler telif ettirmişlerdi; meselâ 558 H. 1163 M. tarihinde *Nâsıruddin Berkyaruk* namına *Kemaleddin Ebû Bekir bin İsmail bin Sâid-ür-râdî* tarafından farsça روضة المناظر للملك الناصر *Ravzatül-menazır-lil-Melikinnâsr* ismi verilen yirmi bap üzerine bir kelam kitabı ile [11] Ankara'da etrafına topladığı birçok âlim ve şairlerle birlikte yaşayan ikinci Kılıç Aslan'ın oğlu *Muhyiddin Mesut* adına da *Ebû Hanife Abdülkerim bin Ebû Bekir* tarafından toplanmış olan الاختيارات من مجمع الرباعيات *Elihtiyarat min mecma-ir-rubaiyyat* isimli bir rubâi mecmuasını görmekteyiz. [12]

Kılıç Arslanın oğlu Rüknüddin Süleyman Şah, babasının sağlığında Tokat Emiri olup daha sonra, yani 1169 da Selçuk hükümdarlığını elde etmişti; mütefekkir ve şair bir hükümdar olan Süleyman Şah, İşrakiyye felsefesinin mürevviçlerindendi; Mısır ve Suriye müverrihleri kendisinin felsefe ile alâkasını ve filezoflara ihsan ederek anları sairlerine takdim eylediğini yazarlar; maamafih Süleyman bu îtikadını meydana vurmaz ve dedikoduya sebebiyet vermek istemezdi; hattâ bir gün bu hükümdar, kendi fikrinde olan bir filezofla görüşürken yanlarına fakih denilen din âlimlerinden biri gelmiş, musahabe esna-

[10] Ebulfazl Hüseyin bin İbrahim'e mensup bu Tiflisî ailesi Sıvasta tavattun etmişlerdir. Bunun soyundan gelenler için *Sıvas şehri* isimli eserimize bakınız; sahife 153, 154.

[11] Kemaleddin Ebu Bekir'in bu eserinin bir nüshası Ayasofya kütüphanesinde 3235 numaradadır.

[12] « الاختيارات من مجمع الرباعيات ابوحنيفه عبدالكريم ابن ابى بكر تقدمه الملك العادل محى الدين (بن) قليج ارسلان » Halet efendi kütüphanesinde bulunan bu mecmua maalesef noksandır. Mecmuada : در مدح صحابه و ملوك و معشوق قصاب و پريان كسر و درزى وكلاه دوز و خباز و تيركر وكان بر hakkındaki rübaileı çok eksiktir. Bu mecmuada daha altıncı hicret asrı sonlarında (on ikinci asır nihayetleri) Ankara'da kuvvetli edebî bir muhitin teşekkül ettiğini de içindeki Ankaralı şairlerden Bedi püser-i Müntecib, Hakîm Mahmud, Muhyevi-i Engüriyeîden anlıyoruz. Halet efendi kütüphanesinde ilâve No. 238 varak 192-197 de bulunan bu mecmua 727 hicri tarihinde Ali bin Deşthuda-i Engüriyeî tarafından istinsah edilmiştir. Değerli âlim Ritter, *Der İslam* mecmuasında (sene 1942 c. 26 s. 243) bu şairlerin mahallerini *Ankarâî* diye göstermiş olup halbuki nüshada eski tabirle (*Engüriyeî*) diye yazılmıştır.

sında âlim ile filezof münakaşaya başlamışlar; cevaptan âciz kalan fakih âlim, hiddetlenerek Rüknüddin'in huzurunda filezofu tokatlayıp ağır lâkırdılar da söyledikten sonra çıkıp gitmiş ve buna karşı hükümdar ses çıkarmamıştı. Rüknüddin'in sükûtundan da müteessir olan filezof:

"Senin huzurunda bana böyle muamele olunuyor da onu menetmiyorsun„ deyince Pâdişah:

"Ben birşey söylesem ikimizi de tepelerdi, senin fikrinin intişarı da mümkün olmazdı„ sözleriyle mukabele eylemiştir.

Bu münazara tarzı Rüknüddin Süleyman Şahın fikir hürriyetine hürmetini ve serbest münakaşaya verdiği ehemmiyeti ve soğuk kanlılığiyle ihtiyat ve itidalini gösterir. Büyük ve kadirşinas bir hükümdar olan Süleyman Şah namına veziri bulunan Malatyalı *Mehmed b. Gazi*nin روضة العقول = *Ravzat-ül-ukul* isminde farsça Kelile ve Dimne tarzında bir eseri vardır[13]. Rüknüddin Süleyman kendisine kaside takdim eden şair ve edip *Zahîr-i Faryâbî*'ye iki bin altın ile on cins at ve beş katır, beş köle, beş cariye ve her neviden elli kat elbise ihsan etmek suretiyle kültürlü zümreye karşı derin alâkasını göstermişti.

***

Rüknüddin Süleyman'ın vefatiyle beraber sona eren on ikinci asırdaki fikir hareketleri hakkında bilgimiz şimdilik bu kadardır. On üçüncü asrın ilk yarısında ise buna nazaran daha mebzul ilmî, edebî, tasavvufî eserlere rastgelmekteyiz. Bu asrın ilk yarısı Moğol istilâsı dolayısiyle orta Asya'dan Anadolu'ya birçok kimselerin ve bu meyanda bir hayli ule-

[13] Bu eserin bir nüshasının Paris millî kütüphanesi yazmaları arasında 818 numara ile kayıtlı olduğunu bu kütüphanede tetkikat yapmış olan Profesör B. Mükrimin Halil Yinanç'ın notları arasında gördüm. Bundan başka Th. Houtsma'nın Z. D. M. G. (1898)'deki makalesine bakın, sahife 396. Eserin mukaddimesinde (سلطان قاهر ركن الدنيا والدين سليمان شاه) ismi geçiyor. *Ravzat-ül-ukul*'ün birinci kısmı Henri Massé tarafından 1938 de Pariste neşredilmiştir. Bu kitap Taberistan lehçesinde yazılıp Merzeban bin Rüstem'e atfolunan Merzebannâme'nin farsça versiyonudur. Merzebannâme'nin *Sad-ed-din-i Verâvînî* tarafından yapılmış diğer bir versiyonu olup bu ikincisi matbudur ve yazıldığı tarih on üçüncü asrın ilk yarısındadır.

manın muhacereti îtibariyle pek mühimdir.

Moğol istilâsı orta Asya'da ve bilhassa büyük bir imparatorluk olan Harezmşahlar ülkesindeki rahat ve huzuru ortadan kaldırınca bu memleketlerde yerleşmiş olan bir kısım âlim ve şairler kendileri için emin ve ilmî, edebî faaliyetlerini kolaylaştıracak yerler ve hâmiler aramak için bu istilâ önünden çekilerek daha garbe, Irak ve Anadolu'ya göç etmişlerdir. Bunlar arasında hocası ve Mevlâna'nın babası *Sultanülulema Bahaeddin Veled'i* bulmak üzere Anadolu'ya gelmiş olan *Seyyid Bürhaneddin Muhakkik-i Tirmizî* de vardır. Bürhaneddin hocasının vefatından bir sene sonra Konya'ya gelmiştir.

Bu on üçüncü asırda Anadolu'da İşrakiyye felsefesi yerine *vahdet-i vücud* felsefesinin intişarını, şiir ve edebiyat, tasavvuf, tarih ve siyasete dair yazılmış eserleri görmekteyiz; buna da sebep hükümdarların bu cihetlere ehemmiyet vermiş olmalarıdır.

İkinci Kılıç Aslan'ın küçük oğlu olup biraderi Rüknüddin Süleyman Şah'tan sonra ikinci defa hükümdar olan birinci *Gıyasüddin Keyhusrev* (1204-1210) ana dili olan Türkçeden başka farsça, rumca ve lâtince de biliyordu; güzel farsça şiirleri vardır. *Mehmed b. Ali Râvendî* tarafından kaleme alınmış olan راحة الصدور و آية السرور = *Râhat-üs-sudûr ve Ayet-üs-sürûr* isimli farsça Selçuknâme bu hükümdara ithaf edilmiştir; büyük Selçukilerle İsfahan Selçukilerinden bahseden bu kıymetli eser Selçuk tarihinin ana kaynaklarından olup Londra'da bastırılmıştır.

Gıyasüddin Keyhusrev zamanının yüksek âlim ve mütefekkirlerinden olan Malatyalı *Şeyh Mecdüddin İshak*'a çok hürmet ve riayet gösteririrdi. Hattâ Gıyasüddin birinci defa hükümdarlıktan çekilip yerini biraderi Rüknüddin Süleymana terk ederek Bizans'a ilticaya mecbur olduğu zaman Mecdüddin İshak ta Konya'dan çıkarak Şam'a hicret etmişti. İkinci defa hükümdarlığa gelen Gıyasüddin, farsça kaleme aldığı manzum bir mektup ile Mecdüddin'i Konya'ya davet etmişti. Gıyasüddin'in Mecdüddin'e göndermiş olduğu manzum mektup sureti, İbn-i Bibi Selçuknâme'sinde vardır.

Anadolu âlimleri içinde zamanının imamı addolunan Kadı-i Tirmizî'nin, Rüknüddin Süleyman taraftarlarından olmasından

dolayı Gıyasüddin tarafından öldürülmesi dolayısiyle tarih kendisini muahaze etmekte ve bunu kendisinin ilme ve ulemaya karşı gösterdiği himaye ile kabil-i telif bulmamaktadır.

Abbasi Halifesi *Nâsır Lidinillah* tarafından kendisine Fütüvvet şalvarı gönderilen ve *Sultan-ı Galip* ünvanı verilen Gıyasüddin'in oğlu birinci İzzeddin Keykâvüs (1210-1219) malûmat sahibi, ince fikirli, şair ve kadirşinas bir hükümdardı; bundan dolayı babasının devrindeki fikrî hareket devam ediyordu; mamafih gerek Gıyasüddin ve gerek oğlu İzzeddin devirlerinde şiir ve edebiyat daha ziyade revaçta idi. Kendilerine takdim edilen eserlere, şiir ve kasidelere pek fazla ihsanda bulunup ilim adamlarına lâyık oldukları ikram ve himayeyi gösterdiklerinden dolayı etraftaki muhtelif memleketlerden Anadolu'ya bir hayli edip ve şair gelmişti. Musul'da bulunan *Emîr Hüsameddin Sâlâr*'ın kızı, İzzeddin Keykâvüs hakkında yetmiş iki beyitlik bir kaside yazarak takdim ettiği zaman, bu hükümdar kasidenin her beytine yüz kızıl altın vermişti[14]. Selçuk veziri *Nizameddin-i Erzincânî*'nin, İzzeddin Keykâvüs'ü metheylemiş olan Şemseddin Tabsî'nin kasidesine mukabele suretiyle kaleme aldığı nazire, İzzeddin'in fevkalâde takdirini mûcib olduğundan dolayı münşilikten yâni Divan-ı Hümâyun Başkâtipliğinden emîr-i ârızlığa yâni Millî Müdafaa Vekilliğine getirilmişti[15]. Tahsilini Tebriz'de yapan *Kadı Bürhaneddin Ebû Nasr b. Mesud Anevî* ismindeki âlim, انیس القلوب = *Enisülkulûb* ismindeki farsça manzum tarihini İzzeddin Keykâvüs adına yazmıştır.

Bu eser Peygamberler tarihiyle İslâm tarihi olup Abbasiler devrine kadar yazılmış ve son kısımda da Gaznevî'lerin, büyük Selçuki'lerle Anadolu Selçuki'lerinin ilk zamanları gösterilmiştir. Müellif Kars civarında *Ani* kasabası halkından olduğundan dolayı آنوی = *Anevî* diye şöhret bulmuştur. Kendisi kadılık etmiş olup İzzeddin Keykâvüs'ün meşhur Sıvas hastahanesi vakfiyesinde hem kadı hem de o vakfiyenin kâtibi olarak görülmektedir.

14 « دختر حسام‌الدین سالار قصیدهٔ هفتاد و دو بیت از موصل بخدمتش فرستاد ، بعوض هر بیتی صد دینار سرخ در بارهٔ او انعام فرمود ... » *Muhtasar İbn-i Bibi S. 45.*

15 « ... وصدر نظام‌الدین احمد ارزنجانی را بقصیدهٔ که در مدح سلطان درجواب شمس طبسی گفته‌بود و در محفل انشاد کرده از مرتبهٔ انشا بعارضیٔ ممالك روم مترقی گردانید ...» Aynı eser *S.* 45

İzzeddin Keykâvüs adına yukarda ismi geçen Malatya'lı Mehmed bin Gazi'nin بريدالسعاده = *Beridüssaâde* ismiyle Peygamberin, hükemanın, sahabelerin güzel sözlerinden bahseden bir eseri daha olup müellif tarafından 606 Rebiulevvelinde (1209 Eylûl) ikmal edilen yegâne nüshası Ayasofya kütüphanesinde 1682 No. ile kayıtlıdır. Bu eserin mukaddimesinde Sultan İzzeddin'in bu zattan arapçayı ve kavaid-i arabiyyeyi öğrendiği yazılıdır[16].

Birinci İzzeddin Keykâvüs Ankara kalesi haricinde evvelce Namazgâh denilen ve şimdi yerinde Etnoğrafya müzesi bulunan mahalde güzel bir medrese ile darüşşifa ismiyle Sivas'ta bir hastahane yaptırmıştır. Bunun devrinde devlet adamları içinde de kıymetli edip, şair ve âlimler görülmektedir; meselâ Selçuk veziri *Mecdüddin Ebû Bekir* ile *Tugrâî* yani nişancı *Semseddin Hamza*, Emîr-i Arız *Nizamüddin Ahmed* ve o tarihte hükümdarın hususî kâtibi olup daha sonraları vezirliğe kadar çıkmış olan *Semseddin-i İsfehânî* bunların ileri gelenlerindendir.

Bu on üçüncü asrın ilk yarısında birinci Alâüddin Keykubad devri (1219= 1236) gerek fütuhat ve imar, gerek ilim hareketleri ve iktisadî vaziyet cihetinden Anadolu'nun en mes'ut bir devridir. Cengiz istilâsı üzerine yakın şarka göç etmeğe mecbur kalan birçok âlim, mutasavvıf, şair ve ediplerin Anadolu'da yerleşmesi bu ülkedeki ilmî ve edebî faaliyetin birdenbire artmasına sebep olmuş ve bu tarihe kadar umumî islâm kültürü çerçevesi içinde öyle mühim bir rolü olmıyan Anadolu birdenbire bir ehemmiyet kazanmıştır. Alâüddin Keykubad şair, ressam ve mahir bir oymacı idi; mütalea ve ve ilmî mübaheseleri pek severdi; devletin yasasına son derecede îtina göterir ve bu hususta pek titiz hareket ederdi; *İmam-ı Gazali*'nin *Kimyay-ı Saâdet* isimli eseriyle *Nizamülmülk*'ün maruf *Siyasetnâme*'sini sık sık okurdu.

Meşhur Arif *Şeyh Sadrüddin-i Konevî, Mevlâna Celâlüddin-i Rûmî, Necmeddin-i Dâye, Burhaneddin Muhakkik-i Tirmizî* gibi yüksek mutasavvıflar bunun zamanında büyük bir hürmete mazhar olmuşlardı; yine bunun zamanında vahdet-i

16 « .. محمد بن غازی .... کویدکه ....: سلطان اعظم .... ابوالمظفر کیکاوس بن کیخسرو ....
فرمودکه از جهت ما الفاظ عرب از مهمات داشتی .... و بعلم نحومارا ارشادکردی و ماآن غرائب نکت
و عجایت لغت را برصحیفهٔ خاطر نقش فرمودیم .. »... Ayasofya nüshası No. 1682

vücut felsefesi imamı olan *Şeyh-i Ekber Muhyiddin-i Arabî* Anadolu'ya gelerek Konya, Sivas ve Erzincan taraflarını gezip felsefesini yaymıştır,

Suriye uleması tarafından yüksek felsefesi, hayrete şayan zekâ ve irfanı, ihâta ve takdir edilemiyerek o muhitlerde kendisine Şeyh-i Ekfer lâkabı verilmiş olan bu büyük mutasavvıf, Anadolu'da candan hüsnü kabul görmüştü; Konya'da bulunduğu sırada, yukarıda ismi geçen Mecdüddin İshak'ın vefatîle dul kalmış olan Sadreddin Konevî'nin validesiyle evlenen Şeyh-i Ekber, fikrî terbiyesiyle üvey oğlu Sadreddin'i yetiştirmiş ve o vasıtayla Anadolu'da vahdet-i vücut felsefesini yaymıştır. Anadolu'da Şeyh-i Ekber mektebinin bazı tadillerle birinci derecedeki muakkibi Şeyh Sadreddin-i Konevî'dir.

Alâüddin Keykubad devri ile daha sonraki tarihlerde yaşamış olan Mevlâna Celâlüddin-i Rumî hakkında bir şey söylemiyeceğim; çünki o, Mesnevî ve daha derin bir kemal devri eseri olan Divan-ı Kebiri ile cihanşümul şöhretini hâlâ da muhafaza etmektedir. 638 H. de vefat etmiş olan Seyid Burhaneddin Muhakkik-i Tirmizî'nin felsefî düşüncelerini gösteren مقالات Makalât veya معارف Maarif isimli bir eseri görülmektedir[17]. Sadreddin-i Konevî diğer islâm ilimlerini öğrendikten sonra tasavvufta karar kılarak babalığı Muhyiddin-i Arabî'nin sistemini bazı tadillerle neşretmiştir; Anadolu'da klâsik tasavvufun (Vahdet-i vücutculuğun) yerleşmesinde birinci derecede rol oynamış ve bu felsefesini neşreden kıymetli müritler yetiştirmişdi ki, aşağıda ismi geçen, Sadeddin-i Ferganî ile Fahreddin-i Irakî, Şemseddin-i Mekkî, Müeyyidüddin-i Cündî ve hattâ meşhur Kutbüddin-i Şirazî bu meyandadır.

Sadreddin-i Konevî'nin eserlerinin çoğu Muhyiddin-i Arabî'yi şerh mahiyetinde olup en meşhurları نصوص = *Nusus*, فكوك = *Fükük*, رسالةالوجود = *Risalet-ül-vücut*, نفحات الاهيه = *Nefehât-ı ilâhiyye*, اعجاز البيان فى كشف بعض اسرار ام‌القران = *İcâz-ül-beyan fi keşf-i bâzı esrar-ı ümm-ül-kur'an*, احاديث اربعينيه = *Ehâdis-i erbainîyye*, مفتاح الغيب = *Miftah-ül-gayb*, لطائف‌الاعلام فى اشارت اهل الالهام = *Letaif-*

[17] Bunun bir nüshası Üsküdar'da Selim ağa kütüphanesinde 567 numaralı mecmuada mevcuddur (varak 320 ilâ 323).

*-ül-âlam fî işaret-i ehl-il-ilham*dır. Sonuncu eser Berlin kütüphanesindedir. Bir nüshası Konya müzesinde bulunan مكاتبه = *Mükâtèbe* isimli eseri ile[18] yine Konya kütüphanesinde bir de Münşeat'ı vardır. Mükâtebesi, Nasirüddün-i Tusî ile ilmî meseleler üzerinde münazarayı havidir.

Necmeddin Daye diye şöhret bulmuş olan *Ebû Bekir Abdullah Necmeddin Esediyyûrrâzî*, Cengiz istilâsı üzerine Harezm'den Anadolu'ya gelmiş, Sadreddin-i Konevî ve Mevlâna ile görüşmüş, bir müddet Kayseri'de oturup مرصادالعباد من مبدأ الى المعاد = *Mirsad-ül- ibâd min mebde' ilelmiad* isimli eserini 1230 senesinde Sivas'ta ikmal ederek Sultan Alâüddin Keykubad'a ithaf etmiştir.[19] Mirsad-ül-ibâd, beş kısım üzerine tertip edilmiştir. Birinci kısım mukkaddime, ikinci kısım mebde-i, mevcudiyyet, üçüncü kısım maaş-ı mutlak, dördüncü kısım mîad-ı nufus-ı suada ve eşkıya, beşinci kısım ise sülûk-i tevaif-i muhtelife[20].

[18] Ayrıca bak. Brockelmann, *G. d. Arabischen Literatur*, C. I.

[19] *Mirsadül ibâd*, Kasım bin Mahmud-ı Kara Hisarî tarafından مرادنامه = Muradnâme ismîle ikinci Murad adına türkçeye çevrilmiş olup 825 Rebiulevvelinin yirmi beşinde (1422 Mart) tamam olmuştur. Nüshaları 2841 numara ile Fatih kütüphanesinde, Bursa'da Baba Efendi ve Muğla'da 222 numara ile Koca Mustafa Efendi kütüphanesinde ve Eyup'da 259 numarada Mihrişah valide Sultan kitapları ve yine Eyup'da 187 numara ile cami kitapları arasında bulunmaktadır. Mirsad'ın metni havi diğer Fatih nüshası 750 senesi muharreminde (1349 M.) Emir *İsa bey bin Zekeriyya* beğin mütalâası için istinsah edilmiştir. Emir İsa bey hakkında (سلالة الاكابر والا صاحب السيف والقلم امير عيسى بك بن المرحوم السعيد زكريا بك ... عاظم) denildiğine ve eserin sekizinci hicret asrı ortalarında yazıldığına göre bu zatın Mesalikülebsar'da (Taeschner tabı, sahife 48)Karahisar-ı tekeli beği olarak gösterilen Antalya emiri Yunüs beğin kölelerinden Zekeriya'nın oğlu olması kuvvetle muhtemeldir. Ordu mebusu Muhterem Bay İsmail Çamaçda da Mirsâd'ın iki nüshası vardır.Mirsad-ül-ibâd'ın Ayasofya kütüphanesinde 1650 numarada kayıtlı olan tercümesi ارشادالمريد الى المراد فى ترجمة مرصادالعباد = *İrşad-ül-mürid ilelmurad fî tercemet-i mirsadül ibâd'dır*. Mirsadül ibâd ve nüshaları hakkında daha geniş malûmat için bk. F. Meier *Stanbuler Handschriften dreier persischer Mystiker* (Der İslam XXIV 1934. S. 30-34).

[20] Bu eserin sonu şöyle bitiyor:

« ... پرداخته شد اين كتاب .... بردست منشئ اين معانى ... الفقير الى الله ابوبكر بن عبدالله بن محمد بن شاهاورالاسدى الرازى روز دوشنبه اول ماه مبارك رجب ماه خداى اعظم ... سال بر ششصت و بيست از هجرة بمحروسهٔ سيواس »

Mirsad-ül-ibâd'ın diğer nüshaları Ayasofya Kütüphanesi 2063 ve 2067

Ahmed bin Sâd-üz-zencanî tarafından 1228 tarihinde telif edilmiş olan arapca كتاب اللطائف العلائيه فى الفضائل السنيه = *Kitab-ül Letâif-ül-Alâiyye fil fezâil-is-seniyye* ismindeki siyasete müteallik eser de Alâüddin Keykubad adına yazılmıştır[21].

Alaüddin Keykubad devrinin âlimleri arasında Rumiyeli Kadı *Sıracüddin Eb-üs-sena Mahmud b. ebi Bekir* (سراج الدين ابوالثنا محمود بن ابى بكر) ile meşhur Selçuk kumandanlarından *Kemalüddin Kâmyar'i* zikretmek lâzımdır. Yüksek ilmî kudretiyle şöhret bulan Sıracüddin, ilmiyye rütbesinin en yükseği olan قاضى القضاة = Kadılkuzat makamına kadar yükselmişti. 594 H. doğarak 682 H. 1283 M. senesinde doksan yaşına yakın vefat eden bu zat, Musul'da tahsil ettikten sonra Konya'ya gelerek büyük şöhret kazanmıştır. En meşhur eseri مطالع الانوار فى المنطق = *Metali-ul-envar fil mantık* olup birinci kısmı mantığa ikinci kısmı kelâma aittir[23]. Sıracüddin Ebussena Mahmud, kelâm ile tasavvuf arasındaki fark dolayısiyle Mevlâna ile daimî surette fikrî muhalefet halinde bulunmuş ve garip bir te-

---

de bulunup Ayasofya nüshaları en eski ve en güzelidir. 2067 numaralı nüshası 752 Cemaziyelâhır 23 de İstanos = Korkutelin'de Hâmid oğullarından Gıyasüddin Emîr Abdurrahim b. Yunus adına yazılmış olup mukaddemesi şöyledir:

قد كتبنا هذا الكتاب و اثبتنا هذا الخطاب برسم الامير الكبير سلالة الاعاظم والاكابر جامع المفاخر كريم الطرفين شريف الجانبين زين الحاج والحرمين غياث الدولة والدين مغيث الاسلام و المسلمين امير عبدالرحيم بن الصدر السعيد الشهيد يونس بك ....

21 Ahmed bin Sâd bin Mehdî-i Erzincanî tarafından 625 H. 1226 tarihinde telif edilen bu eser on bab üzerinde tertip edilmiştir. Bu nüshanın sonra Karamanoğullarından Bedrüddin İbrahim bin Mahmud'in kütüphanesine intikal eylemiş olduğu eserin son yaprağının ikinci sahifesindeki kayıttan anlaşılmaktadır. Bu nüsha Âşir efendi kitapları arasında 316 numaradadır.

22 *Metali-ul-envar filmantık* isimli eserin bir nüshası Paris millî kütüphanesinde vardır. Bunun, müellif tarafından yapılan şerhi de Kahire'de Hidiviyye kütüphanesindedir. Bakınız Brockelmann, *Geschichte d. arabischen Literatur*, C. 1, S. 467.

23 « امير كمال الدين كاميار را از اعيان بزركان دهر و از اكابر سروران عصر بود ايزد تعالى بدو بسطتى در جسم و علم ارزانى داشته بود در تحصيل اجزاى حكميات فلاسفه از مستفيدان شهاب الدين حكيم سهروردى بود .... » *Mufassal ibn-i Bibi*

İbn-i Bibî'nin muhtasarında [*Recueil* IV.S.217] şöyle deniliyor: « .. كمال الدين كاميار راكه از اكابر دهر و فضلاى عصر بود و در فقه از مقتبسان نظام الدين حصيرى و در اجزاء حكمت از مستفيدان شهاب الدين مقتول بود ... »

sadûf eseri olarak Mevlâna Celâleddin-i Rumî'nin cenaze namazını kıldırmıştır. Bir müddet Buhara'da tahsil görmüş olan *Kemalüddin Kâmyar* ise felsefe, fıkıh ve şiirde tam vukuf sahibi olup felsefede üstadı meşhur *Şahabeddin Sühreverdî* ve fıkıhda da hocası *Nizameddin Hasirî* idi. Kemaleddin Kâmyar'ın, üstadı Şahabeddin Maktul ile müşaareleri vardı [24]. Moğol istilâsı üzerine Horasan'dan Hindistan'a ve oradan Aden, Mekke, Bağdad ve nihayet Konya'ya gelerek Alâüddin Keykubad'ın sarayına intisap etmiş olan ve *Kanii* diye şöhret bulan Tus'lu *Ahmed Bin Mahmud*'un İzzeddin Keykâvüs namına farsça manzum كليله و دمنه = *Kelile ve Dimne* isimli eserinden başka bu eserin mukaddemesinde söylediği üzere kırk senede yazdığı otuz ciltlik bir de Selçuknamesi varmış [25]. Kelile ve Dimne'nin bir nüshası British Museum' dedir [26].

Alâüddin Keykubad'ın vefatından az zaman sonra memleketin başına çöken Moğol tahakkümü sebebiyle umumî bezginlikten ve ruhî bir tesliyete ihtiyaçtan dolayı Anadolu'da klâsik tasavvuftan başka ümmî halk tabakaları arasında batınî

[24] *Mihrap mecmuası*, S. 146.

[25] Kelile ve Dimne'de قانعی Kaniî kendisinden şu beyitlerle bahsetmektedir:

من آن روزها در خراسان بدم — ز ایام شاد و تن آسان بدم
سخن گویی مانند من کس نبود — نیدکس که جویندهٔ من نبود

Müteakiben Mogol istilâsından sonra çektiği meşakkatleri anlattıktan sonra Keykubad'a intisabını söylüyor.

در آن بی نوایی دلم گشت شاد
بدیدار شاه جهان کیقباد

Eflâkî Mevlânanın muhiplerinden olan Kaniî'den (قانعی ملك الشعرا امیر بهاءالدین) diye bahsetmektedir. Kaniî Kelile ve Dimne mukaddemesinde otuz ciltlik Selçuknamesinden şöyle bahsediyor:

هانا چهل سال باشد تمام — که مداح سلجوقیان ام مدام
بمن زنده شد نام شاهان داد — جهاندار کیخسرو و کیقباد
بود سی مجلد سخن بیشتر — که آنرا بشاید نوشتن بزر
که ماند ز گفتار من یادکار — بود قرب آن بیت سیصدهزار

Bu eser hakkında ayrıca bakınız, Belleten, 27 (1949), S. 394 (F. Köprülü, *Anadolu Selçukluları tarihinin yerli kaynakları*).

[26] Rieu, *Catalogue of the persian Manuscripts in the British Museum*, 1881 C. 2 S. 582, 583 B.

[27] Paris Millî Kütüphanesi Farisi yazmaları arasında 121 numarada kayıtlı olan bu eser iki kısım üzerine tertip edilmiştir. Birinci kısım ilim ve marifet ikinci kısım ise hikmet ilmi olup son kısmında da ayrıca bir siyasetnâme vardır.

temayüllerini gösteren ve eski Türk an'aneleriyle alâkadar bir tasavvuf taammüm etmiştir. Moğol tahakkümü devam ettiği müddetçe artık eski refah devrinde yazılan ciddi ve yüksek mevzulara ait eserlere pek o kadar tesadüf edilmemektedir. Bu on üçüncü asrın son yarısında 655 H. 1257 M. senesinde ikinci İzzeddin Keykâvüs namına telif edilen لطائف الحكمه = *Letâif-ülhikme* isimli bir felsefe kitabına tesadüf ettiğimiz gibi [27] yine 1257 de Selçuk veziri *Muinüddin Süleyman Pervane* namına Sadreddin Konevî'nin mürit ve tilmizlerinden *Sadeddin-i Ferganî*'nin yazdığı İbn-i Fârız'ın meşhur kasidesinin farsça şerhi olan شرح قصيدهٔ تائيه = *Şerh-i kaside-i tâiye* isimli eseri [28] ve yine aynı vezire ithaf edilmiş olan مشارق الدراری الزهر فی کشف حقایق الدرر = *Meşârık-ud-derâriyyüzzüher fi keşf-i hakayik-ı nazmiddürer* isimli eserini görmekteyiz [29]. Sadeddin-i Ferganî, eserini Sadreddin Konevî ve Muinüddin Pervane huzurlarında okuyup bu şerhi bu iki zatın takdir ettiklerini söylüyor. Sadr-ı Konevî'nin mümtaz talebe ve müritlerinden birisi de *Zekiyyüddin Ebül Abbas-ı Hemedanî*'dir [30]. 683 H. 1284 M. de Mahmud oğlu Hatip Mehmed'in, İkinci Mes'ud namına kaleme aldığı siyasete dair farisî قسطاس العداله = *Kıstas-ul-adâle* isimli eserile الاوامر العلائيه

[28] Şerh-i Kaside-i Taiyenin, müellifin hayatında ve 686 H. tarihinde yazılmış nüshası Ayasofya kütüphanesinde 4676 numaradadır. Diğer nüshaları da vardır. Üniversitede Halis efendi kitapları arasında 2757-11 numara ile de kayıtlı olan bu eser bir mukaddime ve dört kısımdan mürekkeptir. Tasavvufî olan eserin gördüğümüz nüshası 708 Cemaziyelevvel sonunda (1308 Kasım) Tebriz'de istinsah edilmiştir.

Kaside-i Taiye iki cilt olarak Şeyh Sadreddin Konevî tilmizlerinden vahdet-i vücutçu Kâşanî tarafından şerhedilmiştir.

[29] Paris Millî kütüphanesi Farisî yazmaları arasında 118 numarada kayıtlı olan bu eserin ilk yaprağının kabı üzerinde müellifi Ferganî olarak gösteriliyor.

[30] Brockelmann, *Geschichte d. arabischen Literatur* I, 451.

[31] *İbn-i Bibî*'nin mufassal nüshası Hüseyin b. Mehmed-ül-münşiyyül Caferî tarafından yazılmış olup tek nüshası Ayasofya kütüphanesinde 2985 numaradadır. Bu mufassal ve yegâne nüsha Tarih Kurumu tarafından faksimile olarak bastırılmıştır. Houtsma tarafından 1901 de Leyden şehrinde bastırılmış olan muhtasar İbn-i Bibî tarihini mufassalı yazan Hüseyin bin Mehmed Münşi'nin biraderi Nasırüddin Yahya ihzar etmiştir.

= *Elvamir-ul-alâiyye* isimli farisi *İbn-i Bibi* Selçuknamesi[31] ve Celâleddin Karatay namına tercüme edilmiş olan ترجمهٔ مدح وفقر وذم دنیا = *Terceme-i medh-ü- fakr ve zemm-i dünya* isimli mütercimi meçhul risale[32] ve Horasan'lı hoca Dehhanî'nin üçüncü Alaüddin'i, emriyle yazdığı farisi manzum Selçukname ve صدر متطب = *Sadr-i Mütetabbib* diye meşhur olan Rükneddin Ebu Bekir'in münşeata dair روضة الکتاب = *Ravzat-ül-küttab* ve şair Nasirî tarafından 689 H. 1390 M. de *Ahi Mehmed Bey* namına yazılan farisî manzum فتوتنامه = *Fütüvvetnâme* ve yine bu zatın 699 senesinde ikmal ettiği اشراقات = *İşrâkat* ismindeki eserlerile 699 H. 1299 M. de Yusuf isminde biri tarafından yazılarak sükûtun faideleri hakkında bir mukaddime ile bazı tarihî ve mühim hikâyeleri ihtiva eden خاموشنامه = *Hâmuşnâme* ile diğer telif ve tercümeler on üçüncü asrın son yarısında yazılmışlardır.

Bu asrın son yarısındaki âlim ve âriflerden Mevlâna Celâleddin-i Rumî ve Sadreddin Konevî'den başka başlıca Sadeddin Ferganî, Kutbüddin-i Şirazî, Kadılkuzat Siracüddin Kadı Cemaleddin-i Hotenî ve Kayseriye kadısı ve meşhur Sivas hükümdarı Kadı Burhaneddin Ahmed'in ceddi Celâlüddin Habib, Mevlâna'nın oğlu Bahaüddin Sultan Velet ile Hacı Bektaş-ı Veli'yi saymak lâzımdır.

[32] Bu risale Fatih kütüphanesinde 5426 numaralı mecmuada olup varak 229 dan 235 e kadardır. Bunun için bk. H. Ritter, *Der İslâm*, XXV, 1934 S. 67.

[33] Nâsirî'nin Fütüvetnâmesi 1597 numara ile Köprülü Kütüphanesindedir. *İşrâkat*, eşyanın müellife ilham ettiği şeylerden bahsedip o da Köprülü kütüphanesinde aynı numaradadır. Kilis'li bay Rifat da Nasirî'nin Fütüvvetnâmesiyle İşrakat'tan bahsetmiştir. (Sultan Veled ile muasır iki Türk şairi-Türk Yurdu, 1927 S. 64). Yusuf'un *Hâmuşnamesi* Köprülü kütüphanesi numara 1597 (varak 104) Ömer bin Mehmed bin Ali tarafından arapca olarak yazılan yine Anadolu Selçukilerinin belki ilk devirlerine ait رساله در اصول دین Risale der usul-i din adında bir eser varsa da tarihi malum değildir. Bu eserin başında şöyle deniliyor. «يقول .... عمر بن محمد بن علی لما وصلت بلاد الروم و جدت الناس غافلاً عن المعلوم و راغباً الی النجوم Fatih Kütüphanesi numara 5426 varak 128 - 129. Müellifin bu kayıdı Anadolu'da henüz ilim hareketlerinin başlamadığı ve nucuma fazla iptila olduğunu gösteriyor ki ilk istila devirlerinde yazılmışa benziyor.

***

Yukarıda kısaca anlatmağa çalıştığım fikir cereyanları ve ilim hareketlerinden sonra ilmî ve içtimaî müesseselere de yine kısaca bakmak faidelidir.

On ikinci asrın son yarısiyle on üçüncü asırda fikir hareketleriyle beraber ilmî ve içtimaî müesseselerin de ilk zamanlarda tedricen ve daha sonra sür'atle arttığını görmekteyiz. Bu asırlarda Anadolu'nun başlıca ilim ve sosyal müesseselerini Erzurum, Erzincan, Şarkî Karahisar, Niksar, Divriği, Malatya, Sivas, Tokat, Amasya, Kayseri, Ankara, Çankırı, Kastamonu, Sinop, Niğde, Kırşehir, Konya, Eğirdir, Beyşehri, Kütahya, Afyonkarahisar ve Denizli'de görüyoruz. Bu şehirler arasında Konya, Kayseri, Sivas, Tokat ve Amasya, müesseselerinin kesafeti itibariyle başta gelmektedirler.

Müteaddit hanlar ve kervansaraylar vasıtasîle birbirlerine bağlanmış olan bu şehirler, aynı zamanda iktisadî münasebetleri temin eden yolların uğrağı idi; garbî Anadolu bu asırlarda Bizans'lıların ellerinde bulunduğundan bittabi Türk medeniyetinden henüz istifade edememişti; oralardaki bu gibi faaliyet on dördüncü asırdan itibaren başlamış ve şayanı hayret ve takdir bir surette artmıştır.

Anadolu'da islâmî bir Türk devleti kurmağa başlıyan büyük Selçukî'lerin muakkibleri olan Anadolu Selçuklulariyle Danışmend'liler, Mengücek'ler ve Saltuk'lular, küçük Asya kıt'asındaki istilâ hareketleriyle beraber kendi ellerindeki mahallerde yaptırdıkları eserlere Türk ve islâm damgasını vurmak suretiyle şehirleri, cami, medrese, imaret, hastahane, köprü, hamam, çeşme, kervansaray vesair eserlerle süslemişlerdir. Bugün de bir kısmının bakiyyesini görmekte olduğumuz bu eserler hakkında uzun uzadıya malûmat vermenin yeri burası değildir. Hattâ bunların isimlerini sıralamak bile hayli uzun sürer.

Anadolu'da on ikinci asrın son yarısiyle on üçüncü asırda yapılan ve içtimaî müesseselerin başında gelen camilerin adedi binleri geçmekte olduğu, gerek vakfiyelerinin ve gerek bugün bakiyelerinin mevcudiyetlerile kitabelerinin tetkikinden anlaşılmaktadır; bunların içinde bilhassa mimarî kıymeti pek mühim olan bir haylisinin bakayasını şimdi bile görmekteyiz.

İçtimaî müesseselerin mühimlerinden olan ve kitabelerinde *Dar-üş-şifa*, *Dar-üs-sihha*, *Bîmaristan*, diye zikredilen hastahanelerin zamanına göre bütün teşkilâtiyle beraber mevcudiyyetlerini yakinen biliyoruz; Divriği'de bulunup Selçuki'lerin himayesini kabul etmiş olan Mengûcek'ler zamanında yapılan hastahane ile Sivas, Tokat, Amasya, Kayseri, Çankırı, Kastamonu ve devlet merkezi olan Konya'da bina ettirilen hastahaneler bugün bizce malûm olan sıhhat müesseseleridir.

İlmî müesseselerden olan medreselerin adedi hemen camilere yakındır; bundan başka bu asırlarda ilk tahsil müesseselerinin de mevcut olduklarını bazı vakfiyelerden anlamaktayız; meselâ Selçuk veziri *Sahib Ata Fahreddin Ali*'nin 678 H. 1279 M. tarihli vakfiyesinde Sivas'ta yaptırmış olduğu medrese, mescit, mektep ve kütüphanesinden bahsedilmektedir.

Medreselerin yapılışı iki tertip üzerine olurdu; bir kısmı *Külliyye* denilen cami, medrese, kütüphane ve imareti muhtevi medreseler, talebenin ve müessesenin bütün ihtiyaçlarını temin ve toplu bir teşkilât vücude getirdiğinden dolayı Külliyye ismini almışlardı; diğer medreseler ise daha basit olarak yalnız ders ihtiyacını tatmin için yaptırılmıştı.

Medreselerin birçoğunun yanında veya medreselerin bulundukları kasabalarda İmaret denilen mühim bir içtimaî teşkilât da görmekteyiz. Hem derse devam eden talebelerin ve hem fakir ve yoksulların muayyen zamanlarda yiyeceklerini temin için yapılan imaretin mevcut vakfiyesine göre her gün matbahında pişen yemekler talebelere ve muhtaçlara tevzi olunurdu; verilecek yemeğin nev'i ve kimlere ne miktar yemek verileceği vakfiyelerinde gösteriliyordu.

Şehir ve kasabaları birbirine bağlıyan kervansaray ve hanların bulundukları yerlere harita üzerinde bir göz gezdirilecek olursa bunların Anadolu'nun dört tarafına yayıldıkları ve bu suretle hemhudut memleketler ve denizlerle ittisal peyda etmek üzere bina edildikleri görülür.

Selçuk devrindeki bu han ve kervansaraylar, yolcuların istirahatlerini, hayvan ve eşyalarının muhafazalarını iyice temin edecek şekilde yapılmış olup aynı zamanda müstahkem birer kale gibi idiler. Bugün de Anadolu'nun dört tarafına uzanan bu binaların yüze yakın bekayasını göstermekteyiz. Bunların

bir kısmı denizler istikametinde ve diğer kısmı da garbî Anadolu, Suriye ve Erzurum taraflarına doğru giden ticaret yolları üzerinde bulunuyorlardı.

Bu asırlarda yapılan han ve kervansaraylar hakkında bir fikir vermek için Kayseri vilâyetinin *Bünyan* kazasının Zamanti nahiyesindeki Selçuk vezirlerinden Celâleddin Karatay tarafından yaptırılmış olan hana dair burayı bizzat görmüş olan bir Arap müverrihinin mütalâasını hülâsa olarak aşağıya yazıyorum:

675 H. 1277 M. senesinde Memlûk hükümdarı Melik-i Zahir Baybars, Anadolu'yu nüfuz ve idareleri altına almış olan Moğol'larla muharebe etmek üzere Anadolu'ya girdiği esnada maiyyetinde bulunmakta olan bir müverrih bu sefer hakkında Kahire'ye gönderdiği bir mektubunda Karatay hanını şöyle tavsif etmektedir:

".....bir müddet bu halde devam ettik; orada *Karatay hanı* denilen han göründü. Bu han bânisinin yüce himmetine büyük bir delildir; çünkü vüs'at ve irtifa itibarile bu han en büyük hanlardandır ve mimarî cihetinden de güzellerindendir; yontulmuş ve mücellâ kırmızı taşlardan yapılmıştır; taş cilâlı olduğundan mermere benzer; bunun sûrunun üzerinde ve diğer yerlerinde birtakım nakışlar vardır ki, bunların kalemle anlatılması mümkün değildir. Bu hanın kapısı haricinde iki kapılı ve müstahkem surlarla muhat zemini taş döşeli bir havlısı olup burada dükkânlar bulunmaktadır. Ve hanın kapısı demirdendir.

Hanın içinde yaza mahsus eyvanlar (köşkler) ve kışa mahsus odalar ve hayvanlar için ahırlar vardır ki insan bunların keyfiyyetini tavsife kadir değildir; yani bir insan yaz ve kış orada otursa her mevsime mahsus şeyleri bulabilir; derununda hamam, hastahane ve lâzım olan ilâçlar, sair mefruşat ve eşya vardır; konuğa yâni misafire Allah rızası için yemek verilir.

Sultan efendimize (yâni melik-i Zahir Baybars'a) buranın hayrat taamından getirildi. Hana ait birçok vakıflar yapılmış ve bunların idaresi için memurlar tayin olunmuştur; varidatını tahsil ile buraya sarfederler; Tatarlar bunlara dokunmadılar, Anadolu halkı bu hanın banisini hürmetle anarlar„

İşte bir kısmını terk etmek suretiyle ana hatlarını gösterdiğim bu bir buçuk asırlık Anadolu'daki fikir hareketleriyle ilmî ve içtimaî müesseseler, Oğuz Türklerinin Anadolu istilâsını müteakip yaptırmış oldukları ilmî ve içtimâî binalarla namlarına yazdıkları eserlerin bugün görebildiğimiz ve bulabildiğimiz kadarıdır.

Esaslı bir tetkik mevzuu olan bu bahsin, Türkler'in irfan ve imar faaliyeti hakkında kısa bir fikir vermeğe kâfi geleceğini zannediyorum.

Ord. Prof. Dr. ŞEVKET AZİZ KANSU (Ankara D. T. C. Fakültesi Dekanı, T. T. K. Üyesi), **İnsan ve medeniyet tekâmül tarihinde Anadolu'nun yeri:**

1937 yılında İstanbul'da toplanan İkinci Türk Tarih Kongresinde sayın ve âlim dostum Eugène Pittard (Neolitik devirde Küçük-Asya ile Avrupa arasında Antropolojik münasebetler) adını taşıyan tebliğinde diyordu ki: (Avrupa medeniyeti bir yaratma eseri olmadığına göre neolitik medeniyetin Avrupa topraklarına gelişini nasıl tasavvur edebiliriz? Bu medeniyetin maddî cihetlerini ilk önce İsviçre göllerinin çamur tabakaları arasında bulunan piyeslerle oldukça iyi bir surette öğrenmiş bulunuyoruz. Bunlar buğday ihtiyatları, bir mevsimde toplanmış meyve ihtiyatları, yemek bakiyeleri ve bilumum ev alât ve edevatı gibi şeylerdir. Külliyetli miktarda bulunan bakiyelerin dikkatle tetkiki sayesindedir ki, göl mıntıkaları neolitiklerinin gündelik hayatlarını tesbite muvaffakıyet elvermiştir... Hububatla ehlî hayvanların asıllarının Avrupa'da olmadığını söylemiştik. Bunların Avrupa kıtasına gelmesi muhakkak ki tabiî bir hâdise eseri değildir. Gerek hububat gerek hayvanlar bize insanın hâkimiyet ve tasarrufuna geçmiş bir halde gelmişlerdir. Ne çobanlar, ne de bahsettiğimiz cins hayvanlar -öküz, koyun, keçi, domuz, köpek - boğazları kendi kendine geçerek gelmemişlerdir. Bunlar ağır bir muhaceret yoliyle Karadeniz'in şimalinden geçmiş olabilirler. Mezru hububat bizim mıntıkalarımızda girmiş oldukları şekilden ilk oluşlarındaki ispontane hale rücu etmiyor. Kezalik Küçük-Asya'da ehlîleştiri-

len hayvanların bütün Kafkasya, bütün Rusya boyunca tek başlarına yürüyüp geldikleri yahut Marmara denizini aştıkları görülmez. Birtakım insan gruplarının gerek müteaddit nesiller müddetince devam eden ufak yürüyüşlerle ve civardan civara geçmek suretiyle, gerek binnisbe süratli bir muhaceret şekliyle bu hububatı ve hayvanları Avrupa topraklarına getirmiş olduklarını kabul etmek zaruridir. Bu insan grupları o servetlere uzun müddettenberi malik olan kimselerden başkaları olamazlar.

. . . . . Şimdi bu muhacir ve aynı zamanda mucit insanların mensup oldukları ırkı meydana çıkarmak için yeni bir delil ilâve ederek ispat ve bu hayvan sürülerini idare edenlerle o hububatı getirenlerin o zaman Avrupa kıtasında mevcut Avrupalı'lar olmayıp hususî tipte birtakım insanlar olduğunu göstermeye imkân var mıdır? Bu yabancılar nereden geliyorlardı? Tabiîdir ki bunlar brakisefal insanlarla meskûn yerlerden yâni Ön-Asya'ya en yakın mıntakalardan gelmişlerdir. İsa'dan iki bin sene evvel Eti'ler bu hususiyetleri kendilerinde idame edegelmiş oldukları gibi, Anadolu'nun bugünkü halkının ekseriyetinde bunlar aleddevam görülmektedir. Şu halde muhakemelerimizin bir kıymeti varsa, bu muhakemelerden bizzarure çıkacak netice de şu olmak icap eder: Neolitik medeniyet dediğimiz sosyal inkılâbı getirenler, bugün Anadolu'da sakin olanların cedleridir. Hâli hazırdaki malûmatımız bunun böyle olduğunu göstermektedir. . . . . Ön-Asya'nın bugünkü Avrupa'nın anası olmuş olduğunu kabul lâzım gelir...) [1].

Anadolu'nun insan ve medeniyet tarihinin dördüncü zamanın buzul sonrası (post glasiyer) Holosen dediğimiz safhasiyle başlamadığını bugün artık çok daha kat'î ve açık bir surette öğrenmiş bulunuyoruz. Anadolu'nun doğu, batı, kuzey ve güney bölgeleriyle orta plâtosunda gerek pleistosen traça graviyeleri içinde gerekse açık havada bulunmuş olan taş endüstri piyesleri Anadolu'nun insan ve medeniyet tarihini glasiyeler devrine, hakikî pleistosen zamana kadar geri götürmektedir.

[1] Eugène Pittard, Neolitik devirde Küçük-Asya ile Avrupa arasında antropolojik münasebetler. İkinci Türk Tarih Kongresi zabıtları. İstanbul 1937, S. 79-80, İstanbul 1943.

Gerçekten bu son 10-15 yıl içinde Profesör Pittard'dan sonra benim ve talebelerimin bulup tesbit ettiğimiz ve Anadolu'nun dördüncü zaman insan endüstrisi nümuneleri olarak karakterlendirdiğimiz buluntular Avrupa'nın benzeri endüstrilerinin devirlerine göre aşağı pileistosenden yukarı pileistosene doğru: Şelleen, Klaktonien, Aşölleen, Levalvazo - Musterien-Orinyasien gibi Paleolitik medeniyet devirlerinin Anadolu'da temsil olunduklarını göstermektedir. Bugünkü bilgimize göre Anadolu'da Paleolitik medeniyet safhalarından ancak Avrupa'nın Ren geyiği çağına tekabül eden Solütreen ve Magdaleniyen safhaları mevcut değildir. Esasen Magdaleniyen kültürü batı Avrupa'ya ve Solutreen kültürü de orta ve batı Avrupa'ya münhasırdır. Bu kültürler Afrika ve Asya'da mevcut değildir. Bunların yerine orinyasiyen devri mezolitiğe kadar devam etmektedir. Kuzey ve orta Avrupa'daki son glasiye safhasından sonra başlıyan ve neolitik medeniyetin fecri mahiyetinde olan epi-paleolitik yani paleolitik - üstü bir medeniyet - ki buna mezolitik devir de diyoruz - Anadolu'da da mevcut olduğunu yine bu son yıllardaki araştırmalarımız sayesinde öğrendik.

Profesör H. Louis'nin 1938'deki Burdur civarında Baradiz mevkiindeki kum tabakaları içinden çıkardığı bazı mikrolitlerden sonra antropoloji asistanı Kılıç Kökten'in 1941' de Samsun'da Teke köyü vadisinde bir kaya sığınağı deposunda meydana çıkardığı ve mezolitik endüstri olarak teşhis eylediğimiz buluntular Anadolu'da pleistosen medeniyetlerini holosen medeniyetlerine bağlayan mezolitik kültürün de Küçük-Asya'da yaşamış olduğuna delildir. Bundan sonra Anadolu'da neolitik, kalkolitik, bakır, tunç ve demir devirleri geliyor ki, kalkolitik ve bakır Anadolu'nun proto-historya (madenler çağı) devirleri ve demir yani Eti devrini de historya devirleri çevresinde mütalâa etmek lâzımdır.

Şimdi müsaade ederseniz bu bilgilerimizin Anadolu'nun insan ve medeniyet tekâmülü bakımından ortaya koyduğu problemlerin mahiyetlerini kronolojik sırayı takip ederek kısaca gözden geçirelim:

A) *Pleistosen zaman ve insanın menşe ve evrimi bakımından Anadolu:* 1939 yılında Sinantropus Pekinensis ve onunla

ilgili problemler üzerine altı konferans adlı eserinde profesör Franz Weidenreich [1] Polisantrik tekâmül bakımından Küçük-Asya'yı muhtemel olarak Avrupalı ırklarla ilgili bir orijin merkezi gibi kabul etmektedir. Buna mukabil güney ve doğu Afrika zenciler, kuzey Çin kuzey Mogolları ve Sunda adaları da Avusturalya ve Melanezyalı'lar için birer orijin merkezi olarak bu müellif tarafından bir faraziye mahiyetinde ileri sürülmüştür.

Şüphesiz bu görüş bugün için kat'î bir delile dayanmayan faraziyedir. Fakat Anadolu'da en eski antropoid maymunların ve insanın kemiklerinin bulunacağına katiyetle emin olabiliriz.

Anadolu toprakları insana müncer olan fosil primatlardan bazıları için de yani fosil maymunlar bakımından gözden geçirilmek icabeder. Gerçekten üçüncü zaman neojen arazisinde meselâ Ankara yakınlarında Ayaş'ta İlhan çayı vadisinde Ağılkaya adını verdiğimiz fosilli yatakta 1936 yılında meydana çıkardığımız Pontien fosiller burada Pikermide bulunan Mezopitek Pentelici fosil maymununa benzer bakiyelerin bulunması ihtimalini çok kuvvetlendirmiştir. Gerçekten Profesör M. Boule'un yazdığı gibi Mesopithecus Avrupa'nın ve Küçük-Asya'nın üst-miyosen havzalarında çoklukla mevcuttur [2]. Diğer taraftan Dryopithecus gibi insana çok yakın fosil maymunların Hindistan'dan Avrupa'ya kadar yayıldıklarını ve Anadolu topraklarının bu fosil primatlar için bir geçit ve bir durak yeri olabileceğini gözden kaçırmamak gerektir.

Anadolu diğer taraftan acaba pleistosen zamanda paleolitik medeniyetler için bir dağılış noktası mı yoksa bir geçit sahası mı olmuştur?.

B) *Holosen zaman medeniyetleri bakımından Anadolu :*

Bilhassa Samsun Tekeköyü mezolitiği morfoloji bakımından daha ziyade Polonya mezolitik buluntularına çok benzemektedir. Polonya'da mezolitik epok adlı bir tetkikinde L. Kozlowski şöyle yazmaktadır: (Kronoloji bakımından neolitik

[1] Franz Weidenreich, Six Lecturs on Sinantropus Pekinensis and re'a'ed problems. Bulletin of the Geological Society of China, Vol. XIX. No. 1 Peiping 1939, S. 73.

[2] M. Boule et Piveteau, Les Fossiles. Paris 1935 S. 803.

medeniyetin en eski havzaları küçük-Asya'da, Mezopotamya'da ve Mısır'da bulunur. Bu bölgelerde cilâlı taş devri medeniyetinin başlangıcı Avrupa'daki üst-paleolitik ile muasırdır. İşte bu bölgelerde Avrupa neolitik medeniyetinin ilk kaynaklarını araştırmak lâzımdır) [1].

1937 yılına kadar yakın şarkta mikrolit aletlerle karakterlenmiş mezolitik medeniyete Filistin'de tesadüf edilmiştir. Bu meseleyi tetkik eden İngiliz prehistoriyenlerinden Miss D. A. Garrod bu kültüre *Natufian* adını vermişti. Bu kültürün en eski tabakaları (Samsun'da olduğu gibi) kemik veya taştan küçük kesici aletlerle muttasıftır. Çanak, çömlek yoktur. Natufian kültürü kaynakları Miss Garrod'a göre belki Anadolu'dadır [2].

Genel olarak iklim, toprağın tabiatı, medeniyetin başlangıçlarını kolaylaştırmışlardır. Anadolu da bu bakımdan avantajlar göstermiştir. Yüksek platoları, ovaları, muhtelif yönlerde akan suları, girintili, çıkıntılı kıyılariyle karışık bir morfoloji ve topoğrafyaya sahip olan holosen zaman Anadolu arazisi üzerinde proto-historya ve historya devir medeniyetleri gelişmişlerdir.

Bugünkü zamanı ve başlangıçlarını içine alan holosen umumiyetle neolitik medeniyetle madenler çağı ve tarihî devirleri ihtiva eder. Son zamana kadar Anadolu'da madensiz saf bir neolitik medeniyetten bahsedemiyeceğimizi zannediyorduk. Fakat 1938-39 yılında Mersin'de Neilson heyetinin yapmış olduğu hafriyat neticesinde proto - kalkolitik bir safhadan önce 9 metre kalınlık gösteren bir neolitik tabaka meydana çıkarılmış ve bu tabakadaki kültürün dekorasyonsuz poteriyi havi alt neolitik ile çizgili süslü poteriyi havi üst-neolitiği gösterdiği tesbit olunmuştur. Mersin'de keşfedilmiş olan Anadolu'nun bu post - paleolitik kültür seviyesi insanları orta Anadolu'da Alişar'ın erken kalkolitik sakinleriyle muasır olarak Kilikya sahillerinde yaşamıştır. Mersin'de neolitik seviyede bulunan halk nereden geldi? bu mesle daha karanlıktır. Profesör

[1] L. Kozlowski, L'époque mésolithique en Pologne. L'Anthropologie Tome. 36, Paris 1926.

[2] Dorothy A. E. Garrod, The Near East as a gateway of Prehistorie Migration. American School of Prehistoric Research, Bulletin 13. Mayıs 1937 S. 9.

Milles Burkitt'e göre Mersin'de çizgili keramikli ve zengin taş aletli neolitik seviyeler İsa'dan önce 5.000 yıldan daha sonraya ait olamaz. Fakat bu tarihte bütün batı ve merkezî Avrupa'da mezolitik çağı hâkimdir[1].

1940 yılında talebelerimden Kılıç Kökten tarafından keşfedilen Samsun Dündartepe höyüğü kalkotilik ve bakır çağı iskân tabakalarının arkeolojik bünyesi ile batı Fransa'da meydana çıkarılan ve Abbé J. Philippe tarafından tetkik olunan Fort-Harrouard prehistorik istasyonu arasında mukayeseler yaparken Fransız arkeoloğunun F. H. birinci iskân tabakası münasebetiyle vardığı şu neticeleri Samsun hafriyatı hakkında verdiğim bir konferansımda işaret eylemiştim :

(Profesör Gordon Child, Burkitt tarafından birinci iskân tarihi İsa'dan önce 2200 yılına çıkarılan bu prehistorik istasyon göl-evleri medeniyetinin müstahkem kasabalar ve göl-evleri inşacılarının eseridir. Bu kolonlar Avrupa'ya yavaş yavaş ve ovalar, kırlar büyük vadiler gibi tabiî giriş yollariyle nüfuz ettiler. Emniyetlerini ve gıdalarını sağlıyan yerlerde yerleştiler. Bir kolon fazla bir gelişme gösterdiği zaman hayat mücadelesi bu gruptan bir kısmını ayırıyor ve ayrılanlar da yeni yerleşme yerleri aramağa çıkıyorlardı. Emniyetlerini daima göz önünde bulunduran bu prehistorik halk göllerin kıyılarında evlerini kazıklar üzerine inşa ettikleri gibi yamaçların tepesinde kazılan çukurlara da kulübelerini yapıyorlardı. Bu halkı Tuna vadisinde ve kollarında, Macaristan'da, Sırbistan'da, Romanya'da, Yunanistan'da ve Anadolu'da takip edebiliriz. *Anadolu'da bunların intişar merkezini aramak lâzımdır.* İşte Fransa'da Manş kıyılarında F. H. bu yürüyüşün batı Avrupasında son duraklarından birisini teşkil ediyor.) [2]

C) Pleistosen ve Holosen zamanda Anadolu halkının antropolojisi :

Pleistosen Anadolu'lular hakkında bugüne kadar elimize bir şey geçmemiştir. Doğu, batı, kuzey, güney ve orta Anadolu'daki su cereyanlarımızın vâdilerinde pleistosen taraçala-

[1] Milles Burkitt, Explorations in Cilicia, Neilson expedition 1938-1939, Annals of Archeology and Anthropology, Vol. XXVI. No. S. 1-2, 1939.

[2] l'Abbé J. Philippe, Le Fort-Harrouard, l'Anthropologie, T. 46 No. 3-4, Paris . 1936. ve T. 47. No. 3-4. Paris 1937.

rının, abrilerin ve mağaraların dolma tabakalarının etraflı bir araştırma ile bir gün bize Anadolu'nun dördüncü zaman fosil insanlarını meydana çıkarılacağına şüphemiz yoktur. Bu tiplerin Filistin'de Carmel dağında meydana çıkarılan neantropik fosil tiplere veya doğrudan doğruya Neandertal tipine benzediklerini herhalde göreceğiz ve belki de bunlardan daha eski insan fosillerine de tesadüf edeceğiz.

Dördüncü zaman paleolitik insan fosilleri hakkındaki bu malzeme yokluğuna karşılık Anadolu'nun holosen, kalkolitik, bakır çağı, demir çağı, prehistorik ve proto-historik ve historik devirleri için elimizde oldukça zengin insan vesikaları mevcuttur. 1930 yılından beri millî ve ecnebî kazılardan elde edilen bu insan malzemesi üzerine yapmış olduğumuz araştırmalar bugün bize bazı esaslı noktaların tesbiti imkânını vermiş bulunmaktadır. Bu sahada son sentetik bilgimizi kıymetli mesaî arkadaşım antropoloji doçentimiz doktor Şenyürek'e borçluyuz. Doktor S. Şenyürek Anadolu Bakır çağı ve Eti sekenesinin kraniyolojik tetkiki adlı bir tebliğinde şöyle demektedir: [1].

(Anadolu'nun kalkolitik ve bakır çağı sekenesinin ekseriyeti dolikosefal ve mezosefaldir. Bakır çağı esas sekene itibariyle kalkolitiğin bir temadisi gibi görünmektedir. Yani bu iki devir arasında Anadolu'nun ırkî bünyesinde bir değişiklik görülmemektedir. Bu devirlerde brakisefaller nadirdir ve ihtimal müstevlilere aittir. Bu tetkik Anadolu'nun en eski sekenesinin dolikosefal olduğunu ve brakisefallerin sonradan geldiğini göstermiştir. Avrupa'da yapılan tetkiklerden dolikosefallerin brakisefallere tekaddüm ettiğini biliyoruz. Böylece Anadolu'nun kalkolitikten evvel gelen devirleri sekenelerinin de dolikosefal olmuş olması muhtemeldir. Fakat bundan Anadolu'da kalkolitikten evvel gelen devirlerde hiç brakisefal bulunmadığı mânası çıkarılmamalıdır. Elimizdeki vesaik Milâttan evvel 2000 senesi civarında Anadolu'ya yeni bir akın yapıldığını göstermektedir. Bu akın Alpin ırktan olan Eti'ler tarafından yapılmıştır. Maamafih kranyolojik deliller müstevli Etiler'in yerli halkı imha etmediklerini bilâkis onlarla kaynaş-

[1] Dr. M. S. Şenyürek, Anadolu Bakır çağı ve Eti sekenesinin kraniyolojik tetkiki. Belleten, cilt V. sayı 19. Ankara 1941. S, 227.

tıklarını ve onları temsile çalıştıklarını telkin etmektedir. Kalkolitik ve Bakır devirlerinde bulunan birkaç kafa da Alpin tipindedir. Fakat Eti'ler yeni ve daha büyük bir Alpin akınını temsil etmektedirler.)

Proto-Türk Anadolu Halkı :

Braki kafa Alpli veya Alpli-Dinerik ırk tipine giren bugünkü Anadolu Türkleri'nin müjdecilerini Anadolu'nun Kalkolitik, Bakır ve Eti çağlarında tesbit ediyoruz. Bunlara biz proto-Türkler diyoruz. Gerçekten elimizdeki Osteolojik vesikalar Kalkolitik ve Bakır çağında;

Braki-kafa tipli sekenenin, %12.5

Meso-kafa tipli sekenenin, % 35.4

Doliko-kafa tipli sekenenin, %52.1 nisbetinde olduğunu gösteriyor. Bu hal proto-historyanın başlangıcında Anadolu'da braki-kafa halkın doliko-kafa halkla karıştığını gösterir. Çünkü meso-kafalı tesalup mahusleri %35.4 gibi ihmal edilmeyecek bir nispettedirler.

Demir çağı Anadolu sekenesi olan Eti'lerde ise braki nisbeti %50 den fazladır. Bu devirden sonra Anadolu'ya yapılan akınlar Alpli'lerin egemenliğini daima kuvvetlendirmiştir. Selçukların ilk antropolojik tetkiklerinde de tebarüz ettirdiğim gibi (1937) en son Oğuz Selçuk akını da bu istilânın son bir safhasıdır.

Bu tebliğimin amacı Prehistorya, Antropoloji ve tarih ilimleri bakımından sırf Anadolu'nun gerçeklerini kaba taslak bir kere daha hatırlamak, yeni problemleri görmek ve memleketimizin yeni araştırmalarla bu sahada bilgimize daha yeni gerçekler ve problemler katacağını göstermektir.

Not:

Bu tebliğimin basılmağa başladığı tarihte (Haziran 1945) tebliğimi okuduğum günden beri geçen zaman içinde Anadolu'nun paleolitik ve epipaleolitik medeniyetine ait yeni buluntuları saymak gerekiyor:

1. Hatay'da (Antakya) Aşölleen ve üst-Aşölleen (micoque)

ve keza Etiyokuşu'nda (Ankara) micoque endüstrisi bulunmuştur[1].

2. İsparta'da Bozanönü mağarasının dolma topraklarında orinyasiyen (üst-paleolitiğin en alt kültürü) endüstri.

3. Yine İsparta - Burdur çevresinde H. Louis'nin 1938'de haber verdiği mezolitik kültür tesbit edilmiştir[2].

4. Kılıç Kökten Haziran 1945'de bir araştırmada İlhan çayında volkanik taştan alt ve orta paleolitiğe ait olması çok muhtemel aletler toplamıştır. Yine bu çevrede bir kromlek (?) izine tesadüf etmiştir.

Prof. Dr. W. RUBEN (Ankara), **Bir Uygur filozofu hakkında:**

Uygurlar Türkistana geldikleri zaman Buddhizm ile karşılaştılar. Buddhizm Hindistandan Baktriya, Tibet yahut Çin üzerinden geçerek muhtelif yollardan, muhtelif mekteplerde temsil edilerek oraya gelmiş ve muhtemel olarak orada yayılmıştır ve Uygurlarda da Buddhizm belki ayrı olarak tekemmül ettirilmiştir. Fakat bunun ve zaten Türkistan'daki Buddhizm mektepleri ve nevileri hakkında pek az bilgimiz vardır. Türkistan'da yazılmış el yazmalarında bulunan Uygur metinleri ekseriya Hint yahut Çin Buddhist metinlerinin tercümeleridir ve bu yüzden yalnız Türk dil tarihi için enteresandır. Fakat yalnız bir tane mühim istisna vardır ki bu da aşağıda bahsedilecek olan Uygur metnidir.

Arkadaşım ve meslekdaşım B. Rahmeti (İstanbul) bir çok seneler önce Berlin'de Berlin İlimler Akademisine ait bir Uygurca el yazmasını kopye etmiş ve tecrübe mahiyetinde tercüme etmiştir. Fakat maalesef bu metnin tenkidli nüshası ve tercü-

[1] Şevket Aziz Kansu, Hatay'da (Antakya) da bulunan üst-Aşölleen (micogue) ve Niğde-Nevşehir çevrelerinde toplanan Levalloisien âletler hakkında bir not. Belleten Sayı 34. 1945 Ankara.

[2] Şevket Aziz Kansu, Anadolu'da mezolitik kültür buluntuları (Finds of mesolithic Industry in Anatolia), Dil ve Tarih - Coğrafya Fak. Dergisi cilt II. Sayı 5. 1944. Ankara. Şevket Aziz Kansu, İsparta, Burdur illeri çevresinde T. T. K. adına 1944 Haziranında yapılan Prehistorya araştırmalarına dair ilk rapor. Belleten Sayı 34, 1945 Ankara.

mesi henüz bitmedi; bu eserimin ona bir yardımda bulunmasını temenni ederim.) Çünkü buddhist felsefesini pek iyi bilmiyenler için metin, hemen hiç anlaşılmıyacağından, tercümesi de pek zordur. B. Rahmeti bana bu elyazmasını 3 sene önce verdi, şansım yardım ettiği için bir müddet aradıktan sonra bu yazıdaki fikrin, yani bir Uygur idealist filozofun fikrinin meşhur ve pek zor anlaşılan ve yine buddhist idealizmini gösteren bir Hint metnine uyduğunu gördüm. En eski Buddhizm, hemen hemen materialist görünen bir Behaviorizmdir; tıpkı Behaviorizm mektebine mensup en modern Amerikan ruhbilimcileri gibi, Watson v.s. ruhun ebediyen bâki kalacağını inkâr ediyor. İsanın doğum yıllarında nihilistik Buddhizm ve ancak ondan sonra Yogācāra denilen idealistik buddhist mektebi meydana geldi. Biz bu mektebi bilhassa Vasubandhu'nun sistematik eserlerinden yani M. S. 5 inci yüz yıldan beri biliyoruz; fakat buddhist idealizminin bu meşhur filozoftan daha eski yani M. S. 4 üncü yüz yılına ait olması muhtemeldir. Lankāvatārasūtra zor anlaşılan, eski ve pek sarih olarak sistemleşmemiş bir tasvirle bu idealizmi öğretmektedir [1].

[1] Bu eser B. Rahmetinin sayfa ve satırlarına göre ikibas edilmiştir. Lankāvatārasūtra Bunyiu Nanjio tarafından Kyōtō 1923 de yayınlanmıştır; sayfa ve satır yahut fasıl ve beyit'e göre iktibas edilmiştir: LS. - M. S. 443 de Çinceye tercüme edilmiş ve belki 90-100 sene önce telif edilmiştir (Winternitz: History of Indian Literature. Calcutta 1933, II, 337); bu Uygurca tercüme hakkında şimdiye kadar hiç bir şey bilmiyorduk. Bilhassa D. T. Suzuki'nin Studies in the Lankāvatāra Sutra, London 1930 adındaki kitabile aydınlanmıştır (Suz. şeklinde iktibas edilmiştir). E. Wolff: Die Lehre vom Bewusstsein bei den späteren Buddhisten, Heidelberg 1930 adlı kitabında Lankavatara sutra'yı Tibetçe tefsirlerile aydınlattı. Bilâhara kısaltılmış olarak daha fazla iktibas edilen kitapların isimleri şunlardır: Beal: Buddhist records of the western world, popular edition, London (tarihi yoktur): Buston: History of Buddhism, Heidelberg 1931; CC.: The central conception of Buddhism by Th. Stcherbatsky, London 1923; Friedmann: Sthiramati, Madhyāntavibhāgatīkā, Utrecht 1937; Kern: Manual of İndian Buddhism. Strassburg 1896; M. Müller: Buddhist Mahāyānasūtra, SBE 49, Oxford 1894; NS: Die Nyāyasūtras, W. Ruben tarafından, Leipzig 1928; Schayer: Prasannapadā, Krakau 1931; Vas. Tr.: Vijñaptimātratāsiddhi, deux traités de Vasubandhu: Vimsatikā et Trimsikā publiés publiés par Sylvain Levi, Paris 1925; Trimsikāvijñapti des Vasubandhu; H. Jacobi ve Ruben tarafından tercüme edilmiştir, Stuttgart 1932; Vasubandhu'nun idealizmi: Junyu, Kitayama: Metaphysik des Buddhismus;

Eğer bizim elyazmamızdaki Uygur buddhistinin fikirlerine Hint paralelleri aranırsa umumiyetle bu Lankāvatārasūtra'da bulunur; demek ki Uygur fikirlerinde anlaşılamıyan noktalar bilhassa bu metnin yardımı ile aydınlatılabilir. Fakat burada bahis mevzuu olan Hintçe'den tercüme olmayıp Uygurca orijinal eserdir. Tanzim ve tasvir tarzı Hintce'ye uygun değildir, bu metin bu hususta şimdiye kadar bildiğimiz Uygur metinlerinden ayrılır ve bundan maada diğer Uygur metinleri parçalar halinde kaldığı halde bu elyazması tam olarak muhafaza edilmiştir. Bu metin üzerindeki çalışmalar yalnız bir müdekkik tarafından başarılamaz. Ben bu elyazmasının muhteviyatını aşağıdaki tarzda izah etmeğe çalışıyorum yani müellifin fikirlerini yeni, bizim için modern, sistematik görünen tarzda tanzim ediyorum; var olanın, gerçeğin, dünyanın idealistik temelinin yani müellifin ontolojiden bahseden cümlelerini topluyorum. Sonra onun fenomenlerin görünüşü ve insanların süje'yi (sujet) nasıl obje (objet) olarak gördüklerini yani onun mantığı ve nihayet ahlâkı yani insanın bu dünyanın izdiraplarından kurtulması hakkındaki fikirlerini; sonra müellifin güç olan akideyi okuyucuya anlatmak için kendisine has karakteristik olan tasvirleri ve mukayeseleri ihtiva eden iktibaslarını ele alıyorum. Bütün bunlardan, burada bir orijinal Uygur metninin bahis mevzuu olduğu anlaşılacaktır. Ayrı ayrı bakılacak olursa metnin hemen bütün cümleleri anlaşılamaz bir haldedir. Fakat sistematik bir tarzda tanzim edildikten sonra hem ayrı ayrı cümleler hem de müellifin başlıca fikirleri tamamen anlaşılacaktır. Şimdi B. Rahmeti'nin vazifesi, izahımı tercümesi için kullanmaktır. Yakında metinle tercümeyi neşredeceğini ümid ediyorum; böylece diğer Türkoloğlarla Hindoloğlar bu kıymetli metin üzerinde çalışmalarına devam etmelidirler. İzahımla daha fazla incelenen bir tercüme yine daha doğru bir izahın yapılmasına imkân verecektir.

Bu eserin elimizdeki nüshası 10-12 inci asırlarda kaleme alınmıştır. Eserin ne zaman yazıldığı şimdilik tesbit edilemiyor.

Jizyo, Masuda: Der individualistische İdealismus der Yogacara - Schule, Heidelberg 1926, münferit problemler ve buddhismin tarihinde bu idealizmin durumu için bak: W. Ruben: Eski Hind tarihi (Ankara 1944), s. 74 - 97.

Bu eseri bir Türk yazmıştır ve bunu meydana getirirken 3-4 buddhist felsefî eserden istifade etmiştir. Bu 4 felsefî eserin Hintçeleri maalesef elimize geçmemiştir. Fakat bunlardan biri olan Şurangama-sutra'nın Çincesi mevcuttur. Uygurca metinde zikredilen bu sutranın bir kısmını profesör Eberhard tercüme ve izah etmek lütfunda bulunmuştur. Bu eser, kongre için hazırladığım makaleye ilâve edilecektir. (bak. S. 338—342) Buddha felsefesi gibi çok girift bir dünya görüşünü konu edinen bir eserin yazılması için fikir hayatının bu muhitte çok inkişaf etmiş olması icap eder. Aslında bile anlaşılması güç olan bu ifadelerin vazıh bir şekilde Türkçe ifade edilmiş olması Türk muhitinin felsefî konulara yabancı olmadığını ve Türk dilinin bu konuları ifadeye muktedir olduğunu açıkça göstermektedir. Tarih tetkikleri, bir çok karanlık noktaları aydınlatmış olan bu gibi eserlerin incelenmesiyle de Türk kültürünün bizce malûm olmıyan cihetlerini aydınlatmağa yardım edecektir. Bu bakımdan bu gibi eserlerin üzerinde ehemmiyetle durulması yalnız tarihi bir oluşu değil, Türkler hakkında bir çok yanlış fikirlerin de tashihine yardım edecektir.

Müellife göre biricik gerçek varlık kalp köküdür yâni kök olarak her şeyin esasını teşkil eden kalp yahut düşüncedir, çünkü kalp düşüncenin bulunduğu yerdir.

§ 1: a) Kalpkökü: Kalpkökü Avrupa'da, Eleat'ların Yunan mektebinden itibaren, tek "var olan„ olarak bilinenden başka bir şey değildir; adetçe pek çok olan " olmakta olan" fenomenlerin tam aksini teşkil eder [2]. Kalpkökü yaratılmamıştır [3]; lâyemut [4], yahut ebedidir [5], devamlı olarak her zaman

[2] Mutlak var olanla ampirik olmaktaki tezat eski Yunan Ontolojisi kadar Hint Ontolojisine de hâkimdir; W. Ruben, İndische und griechische Metaphysik, Zeitschrift für Indologie und Iranistik 1931, 147-227 ile karşılaştırınız.

[3] Bir tabir a: 3,14; 5,12; 5,14; 10,7; 15,12; 19,5; 20,4; 24,10; 27,9; 27,13; bir başkası b: 12,5; 20,1; 20,5; 22.10. 20,4'ye mukabil 12 a, aynı mahada olduğu halde başka bir tabir kullanılmıştır. Krşl. LS 115,2; 110,17 ilâh.; Suz. 122 ilâh. 166; 287; ilâh; 380 anutpanna.

[4] 5,12; 5,14; LS 189,18; 192,17: aniruddha.

[5] 5,6; LS. 193,1: nitya. Bu tabir realistler tarafından da kullanıldığı için biraz tehlikelidir. Bunun için LS. de nityam acintyam = ebedi tasavvur edilemiyen, tercih ediliyor (59,11 ilâh.; Suz. 146 ilâh., 302).

için mevcuttur (24, 7), başlangıçtan itibaren yaratılmamıştır (23, 5), başlangıçtanberi mevcuttur (24,6), ne azalır ne çoğalır (4,8), ona ne bir şey ilâve edilebilir ne de ondan bir şey eksiltilebilir (9,9; 16, 4; 19,7) [6], kendi tabiatını muhafaza eder (23,1), başlangıçsızdır [7], vaziyetini değiştirmez (3,9; 5,13; 5,10; 10,7; 15,13) [8] değişmez (a: 4,9; 18,7; 24,6 ilâh; b: 12,6 ;15, 5; 15,12 (15,14'e bakınız) ; 18,13 ; 20,2; 23,9; 27,9; § 7'e bak), hareketsiz yahut gayri faaldir (23,9; aynı: 57?) [9], o halde "sakin " yani değişmeyen bir sükûnette bulunur (22,9) [10] endişe içinde olmaz (8,12), birleştirilmemiştir (12,6) [11] bunun için ayrılmaz (12,11; 25,11; 17,11; 26,4 ile karşılaştır) ve hudutsuzdur (5,7). Bu tek var olan ölçülemez (19,8) tasavvur edilemez (5,7; 19,8) [12] kelime (8,12 ye bak) yahut düşünce ile erişilemez (17,5), düşünülemez ve izah edilemez (31,11), hiç bir şeyle mukayese edilemez (20,3 ; fakat § 19 ilâh. bakınız). O gerçek (a: 12,11 ; 13, 14; b: 18,5; 19,2; 23,5; a-b: 31,12) temiz (8,12; 15,7; 27,3) [13], berrak (8,12; 16,12; 27,3) [14] ve lekesizdir (27,3).

§ 2: Mutlak var olan hakkında buna benzer sözler eski filozoflar ve bilhassa yeni platonikciler tarafından söylenir ve bunlar orta zamanlar ananeleri vasıtasiyle oldukça kolay anlaşılır. Fakat eğer kalpköküne "boş„ [15] ve "lezzetsiz„ denilirse (17, 4; 19, 6; 5, 7; 6, 6; 20, 7) o zaman bunları anlamak güç olur. Lezzetsiz, kelime bekelime, Sanskritçe nirrasa'dır ve felsefî terim olarak özsüz yani kendi mahiyeti olmayan demektir [16]. Bu, Buddhizmin muhtelif mektepleri tarafından muhtelif fikirlerde tatbik edilen ve hiç kimsenin ve hiç bir şeyin kendine mah-

[6] na hīyante na vardhante: LS 236, 13 ; krşl. ib. 232.12 ve Suz. 151.

[7] anādi: LS passim.

[8] atyantaprakrtiparisuddhia: LS 221,1 ; 22,16 ; Suz. 180.

[9] apracarita: LS 74,17-18 ; Suz. 288,25 ilâh.

[10] sadāsānti: LS X, 752.

[11] asamskrta: Suz. 387 ; not 65 'e bak.; CC. 6 not 4., 53,95.106.

[12] anupalabdhya: Suz. 381-82; acintya: Suz. 376, LS 59,11-12; Vas. Tr.30

[13] parisuddhi: bk. not 8; Suz. 253; visuddha: LS 77, 15; Suz. 259

[14] parabhāsvara: LS 77, 15; bk. not 18

[15] sūnya: LS 73; III, 88; Suz. 287 ilh., 446; NS not 260; Friedemann 135 not 1, Wolff 27 ilâh.

[16] riḥasvabhāva, nirātman: Suz 414, 417; Schayer 55 ilâh. ; Friedemann 60 ilâh.

sus bir varlığı olmadığını gösteren bir akidedir. Siyah beyazın aksidir, at yalnız ineğin aksidir v. s. yani bütün mehfumlar nisbi (yahut korrelatif), bütün şeyler ve fenomenler boştur. Avrupa, şüphecilik zamanında, aynı şekilde düşündü ve meselâ duygu tesirinin (sıcak - soğuk) nisbetinden bahsetti; fakat nisbî ampirik şeylerden maada gayri nisbî mutlak bir varlığı da tanıdı. Fakat sonraki Buddhizm başkaları tarafından kabul edilen mutlakın yalnız nisbet ile münasebettar olduğunu, yani "mutlak mutlak" değil, fakat nisbeten mutlak olduğunu bulmuştur (not 4'e bak). Bunun için "nisbeten mutlak„ (bu zıt tabirin bağışlaması) olduğu halde kalpkökü de nisbî boş olarak gösteriliyor[17].

§ 3: Bu monistik atribüler yanında bu buddhistin idializmi kendini, kalpkökünü parlıyan, bile (5,8; 20,4; 20,8; 27,11) olarak vasıflandırmasiyle gösteriyor [18]. Bilmek, tanımak, görmek parlamaktır (25,5). Kalpkökü fenomenleri parlatır (21,11) yani görünür bir hale getirir ve aynı zamanda bütün fenomenler parlıyan, parlatan, gören ve bilen (13,6 ile karşılaştır) kalpkökünden başka birşey değildirler. O halde kalpkökü yalnız var olan (Yunanca: on) değil, fakat Eleatların, yeni platonikcilerin ruh mefhumuna (Yunanca: noûs) tekabül eder. Ve ruh Yunanlılarla skolastikler tarafından nasıl tanrı olarak tefsir ediliyorsa böylece kalpkökü de sonraki buddhistler tarafından Buddha olarak tefsir ediliyor (7,1 ilah.; 8,6; 8,13; 13, 9 - 10; 19,7 - 8; bak § 18). Eski Buddhizm ruhla tanrıyı inkâr ederdi; bu yeni Buddhizm her ikisini de kendi tarzında kabul etmiştir. Şimdi kalpkökünün neden kudretli [19] olarak vasıflandırıldığı da anlaşılıyor (21,9).

Hristiyanlığın, İslâmiyetin, Maniheizmin, Brahmanizmin ve Buddhizmin birçok mekteplerinin orta zaman felsefesinde muhtelif fakat akraba olan mefhumları vardır ki bunlar bütün var olanların manevî, ilâhî, aslî sebebidir; bizim elyazmamızda buna kalpkökü deniyor. Buna kalp deniyor çünkü kalp düşün-

[17] Buddhistle pyrrhonik skeptikin mukayesesi M. Müller S. XV; Schayer S. XXXI ilh.

[18] bk. not 14; LS X, 744; 850; Suz 255: saf. Ruh-ışık (Jyotis) muadelesi Hindistanda eski Upanişadlardanberi mevsuktur.

[19] LS187,3 ilâh.; Suz. 133 ilâh.; Vas. Tr. 30; Amitāyurdhyānasūtra, §17.

cenin uzvudur [20], ve her şeyin başlangıcı olduğu için de kök sayılıyor.

§ 4: b) Fenomenler: Bütün buddhist mekteplerinde fenomenlere dharma denir (§ 28: Uygurca nom'a bak), bu tabir muhtelif mekteplerin noktayı nazarına göre muhtelif şekillerde tefsir edilirdi. O realist noktayı nazardan nesneyi ve onun objektif atribülerini, fakat idealist noktayı nazardan onların "hayal„ lerini yahut "fenomen„ lerini yani var olanı değil zuhur edeni işaret eder [21]. Muahhar buddhistlerin çok meşgul oldukları bir mevzu da muhitin gerçek olmamasıdır [22]; fakat bizim elyazmamız da ontoloji bakımından işlenmemiştir, zahirî objektif fenomenlerin realitesine karşı hiçbir delil gösterilmemiştir.

§ 5: Bazı yerlerde fenomenler gerçek gibi gösterilmiştir. Böylece bütün "dünya çanağı„ ndan yani kâinattan bahsediliyor ki bu (5,9; 13,5'e bak) periodik olarak üç unsur olan ateş su ve rüzgâr tarafından tahrip edilir (ve yine yeniden yaratılır) [23]. Yahut 10 cihet zikredilir [24] (12,8). Bir defa fenomenler "kalpli ve kalpsiz„ (12,9) olarak ayrılırlar ve bu iki guruba üçüncü gurup olarak "geri kalanlar„ ilâve edilir (3,3) biz onlara ruhî, maddî ve mücerret diyebiliriz [25]. Fenomenlerin bir başka bölümü de "altı bağlıyan„ dır (§ 10'a bak) yani beş duygunun (=beş istenen: 20,13) ve mücerret düşünmenin nesnesidir. Bu mücerret düşünme, Buddhizme'de âdet olduğu

[20] CC 18: Düşüncenin âleti olarak kalp, karşl. LS 68, 1 Buddhanın kalbı en son realitedir. Suz. 175 ilâh. da bu tâbir yoktur. 26, 3: Öğretmenler onu Uygurca yahut Sanskritçe kullanıyorlar, bk. § 27.

[21] Töz kelimesi hem kök hem de durum manasına gelir. Sanskrit dilinde prakrti de her iki manaya gelebilir, hiç olmazsa Sāmkhya'da. Kalp kökü Yogacara'nın alayansına tekabül eder: Asuda 28 ilâh. Vihasyama 52 ilâh. Wolff 24 ilâh.

[22] karşl. NS. not 278.

[23] Encyclopaedia of Religions and Ethics'de (Hasting tabı) I,188 «Ages of the World, Buddhist» de De la Vallée-Poussin: 64 devirlik dünya tahribatından tahrip olmuş yedi kere ateş, bir kere su, yine yedi kere ateş, bir kere su v s. dünya, yalnız 64 üncü kere rüzgâr. Brahmanların dünyanın sonunda pişiren güneş, silip süpüren rüzgâr, yanan ateş ve söndüren su olacaktır: Harivamsa 191, 26 ve 192; Viṣṇupurāṇa VI, 3, 17 ilâh. LS 13, 5 ile krsl.; 231-232: yugāntagni.

[24] Yine krsl. Hariv=Brahmapurāṇa 2, 42

[25] banchanam: Suz. 179; LS 11, 182,-rūpa-citta-viprayukta: CC 98-9.

gibi, burada altıncı duygu olarak sayılıyor (10,5) [26]. Müellif bir realist gibi, lâzım olan sebepler mevcut olduğu zaman, tesirlerinin de görülebileceğinden bahseder (14,13; 15,3)[27].

§ 6: Fakat bu zahirî realizm bizi buddhistlerin idealizminde şaşırtmamalıdır. Çünkü bu fenomenler, nesneler, objektif gerçekler, muhit değildir. (Realistlerin) en büyük hataları fenomenleri "işaret„ (6,5; 18,7; 19,3; 26,6) [23] yahut "şekiller„ in (12,4; 17,3)[29] yardımiyle kalpkökünün dışında aramalıdır (12,3; 16,3; 18,11) [30]. Kalpkökü ve bağlıyanlar daha ziyade aynı menşedendirler (11,12) [31], yani fenomenler ruhîdirler; kalpkökünden meydana gelirler (3,3); realist buddhistlerin, nesnelerin mevcut olmadığını fakat müşahede edilmeleri ve bundan dünya (kendi başına şeylerin) realitelerine varılabilecek olan işaretlerin ve şekillerin bulunduğunu kabul etmeleri bir hatadır. Buna mukabil realistleri, vakaa, atın mevcut olmadığını fakat a) muayyen sıfatların, renklerin, şekillerin tutulabilen ve işitilebilen vasıfların bulunduğunu ve bunların toplanmasından meydana gelene halkın "at„ dediğini ve b) şekiller, yani maddî şeyler olduğunu söylüyorlar.

§ 7: Kalpkökü (13,0) fenomenlerin (19,4; 14,2) dışında değildir, daha ziyade fenomenler baştan başa kalpköküdürler (13,8) ve kalpkökünün dışındaki zahirî bir "fenomen„ bir "fenomen olmıyan„ (9,6)[32] olurdu. O halde fenomenlerin kalpkökünde (15,3) bulundukları söylenebilir fakat cümleyi doğru anlamak lâzımdır: bunlar yalnız gölge (16,14) yahut hayal (21,12; 24,1; § 12'ye bak) olarak bulunurlar. Kalpkökü değişmez (§ 1'e bak) bunun için değişen fenomenler (en küçüğü dahi: 23,10) kalp kökünde meydana gelemezler ve mahvola-

[26] CC 7-8. Duygularla aynı sırayı takip etmektedir.

[27] Eski buddhist, realite illiyet akidesi (Pratītyasamutpāda) LS 109, 1. Suz. 121 de başka türlü tefsir edilmiştir.

[28] lakṣana Suz. 435

[29] Rūpa: Suz. 435=Materielles CC 11.

[30] LS 42, 10: cittabāhyam; Suz. 243, 272, 400.

[31] Bandhanam cittasambhavamı: LS II, 185.

[32] Adharma: LS 17,2 ilâh.; Suz.: Fakat bir adharma (hikâye) da bir dharma (fenomen) den daha az real veya irreal değildir.

mazlar (20,2-3) [33]. Fenomenler boştur (41,1) yani yalnız zahirî olarak (kalpkökünün) bir yerinde zuhur ediyor gibi görünürler (12,11 ilâh.); fakat bu yerde de hakikatta icap eden fenomen yoktur (16,2-3) [34]; fakat bu yerin kendi de mevcut değildir (14,12) çünkü ruh bir yer işgal etmez.

§ 8: Yukarda kullanılan "gölge ve hayal„ tabirleri hataya düşürebilir; iki türlü şey (şekil ve ayna) mevcutmuş gibi gösteriyor. Buna göre bu teşbihî ifade tarzı düalistik-realistik ve böylece müellifin monistik-idealistik noktayı nazarına aykırıdır. Fakat kalp kökünün dışında fenomenlerin bulunmaması (§ 6) bunun böyle olduğunun tekrar tekrar söylenmesinden dolayı esaslı olarak tahdit ve tashih edilmiştir. Ancak biraz teşbihî olarak alınmalı fakat kelimenin kendi manâsiyle değil. Hakikatta fenomenler yoktur meselâ görme bağı (20,9) yani görme uzvu, nerde ki bir objektif şekil kalpkökünün içinde (veya dışında) olsun (17,5; 26,13).

Kalpkökü nasıl temiz, sakin, teşekkül etmemiş ve değişmez kalırsa (§ 1 'e bak), böylece (kalpkökünden başka birşey olmıyan) fenomenler de esas durumlarında (10,7-8) kalırlar, yani hakikatta kalpkökünde hiç birşey husule gelmez.

§ 9: c) Bilgi: İnsanlar, yani halk umumiyetle teshir içinde yaşar [35] onlar monistik idealizmin gerçekliğini bilmezler saf realist olarak her şeyin mevcut olduğunu kabul ederler (6, 2) [36] aldatıcı fikirilerden izdırap çekerler, kalpkökünün gerçekliğine dokunmadan gelirler ve giderler (15,18; 15,14) ve buna rağ-

[33] Dünyanın değişmesi yahut tahavvül etmesinin realistik fikri reddediliyor: LS 158, 16 ilâh.: Suz. 307. Buna rağmen ruhun (irreal) bir tahavvülü kabul ediliyor (LS 37,19 ilâh.; Suz. 187; LS II, 103'e karşı ib.105=X, 387'ye karşl. X. 389; Suz. 172 kat'i değil: Vas. Tr. sloka 1: 18; 29). Amperik dünyanın devamlı tahavvül etmesi irrealitesine bir delildir (LS 76, 4; Suz. 290).

[34] Vas. Tr. sloka 17.

[35] «Başlangıçsız tesirler» e dayanarak (Suz. 438); Buddhistlerdeki kamaşına hıristiyanlıktaki öz günahın mukabilidir.

[36] Buna göre buddhist realistlerin adı Sarvāstivādinler'dir: «Herşeyin (daima) mevcut olduğunu öğretenlerdir»: CC 42. Hiuen Tsang'a göre Hinayāna bilhassa Türkistanda bir mezhep şeklinde yaşıyordu (Beal Inde. S. 358).

men[37] en ufak bir fikir bile kalpköküne tesir eder, öyle ki kalpkökü artık kendi tabii temizliğini muhafaza etmez (18,3; 19,11-12). Bunun için alelâde bir insan kalpkökünü bulamaz, yani onu doğru seçemez (4,11; 7,7 ilâh), bu yüzden cehaletle örtünür (3,6; 4,7)[38] ve kalpkökü halâs için bir mani teşkil eder. Fakat öğretmenin ödevi cahilin kalpkökünü açmaktır (5,1). Öğretmensiz bilgi edinmek imkânsızdır (30,5)[39]. Fakat kalpkökü, iyi bir öğretmenin açtığı ilim kapısıdır (31,12; 31,3), bu anakapı açık olunca ilmin (32,3 ilâh.) diğer kapıları da yani buddhist felsefesinin diğer bütün noktaları da açık olur. Bilhassa geçmiş zamanlardaki buddhalar kalpkökünü öğretmek için (4,13-14) açık ve kapalı akideleri vazettiler. Fakat değersiz öğretmenler yalnız kandırıcı fikirler öğretirler (31,6-7) saklı adilerlerin derin manâsını anlamazlar (§ 13'e bak).

§ 10: Hakikatta hiç birşey kalbe (15,13) takılmaz, eğer bağlayanlar (§ 5'e bak) kalbın üstüne düşseler bile, kalbin içine alınmazlar ve kalp ile bağlayan, her ikisi de temiz esas durumlarında kalırlar (10,10)[40]. Fakat yine kalbin içine alınacak olurlarsa (10,10) o zaman yanlışlıkla bağlanılır (19,11-12). Bizim mantığımıza göre bu yine bir tenakustur (not 37'ye bak). Felsefe, dinin taleblerine başka türlü davranamazdı, çünkü bilgi ile elde edilen kamaştırma ve onun kaldırılması aslından felsefî değil dinî bir problemdi. Din bir kamaşmaya ve aynı zamanda mümkün olduğu kadar mutlak, saf, bilen ve değişmeyene itikat eder. Her ikisi de ancak, kalpkökünün değişmesi ve kamaşması mümkün olduğu kadar azaltılırsa ve

[37] LS 222,16—17: Her ne kadar tabiaten temizse de, halk ona kirli imiş gibi bakar, fakat tabii buddhalar böyle yapmadılar. (Suz. 263; 185—6; LS X, 754; Suz. 256). Uygur burada yine kullanmasını sevdiği tenakusu belirtmektedir (bk. § 6, 8, 10 v. s.).

[38] Vyabhicar = yanılmak, yanlış yapmak = şaşırmak.

[39] Bu fikir eski Upanişadlardan beri Hint fikri idi. Sonra mukaddes kitaptan bir tek mısra bile öğretmek en yüksek liyakat sayıldı (Vajrachedika XI: sayısız avadāna'lar). Fakat bunun aksi olan bir noktai nazar daha vardır ki buna göre gerçek dindar gerçekliğini yalnız olarak inzivada elde eder (LS 133,5 ilâh. Suz. 202). Fena öğretmenler bir mısrai öğretmek için çok para alırlar: abadana'lar (31,8—9).

[40] LS 193,5 de mukayeseli bir resim vardır: ay suyun içinde aksetmektedir fakat suyun içine girmemiştir (apravista). Suz. 110.

hem inkâr edilir ve hem de tanılırsa o zaman birleştirilebilir. Buna bilhassa boşluk mefhumu yardım ediyordu.

§ 11: Aslında her insanın içinde değişmiyen kalpkökü vardır. Bunu kamaşma ile kaybeden, onu yalnız "tanıma„ (6,1; § 7-8'e bak) lıdır. Halâs insanın kendi içindedir (28,9-10). O yalnız boşluğu öğrenmelidir ve fenomenlerin gölgeden (§ 27'ye bak) başka bir şey olmadıklarını anlamalıdır. Fenomeler yok edilmesi icap eden hakikatlar değildirki. Zaten fenomenleri yahut onların kalpkökündeki hayalleri yok etmek vazifesi ile mükellef olan, tanıyan faille, münferit insanın şahsı ruhu da yoktur (13,12 ilâh.). Münferit şahsiyet dahi yalnız böyle bir gölgedir (13,8). Süje ile obje arasında fark yoktur, yalnız kalpkökünün monistik birliği vardır. O halde felsefe vastasiyle bertaraf edilmesi icap eden kandırıcı fikirlerin mevcut olduğu zannedilmesi, yanlış bir fikirdir. Ancak yalan fikirlerin hakikatına inanırlarsa âlemin fenomeleri görülür. Eğer bir fikir, yalan bir fikri bertaraf etmeyi düşünürse o zaman işte yalan bir fikirdir (18,12 - 19,1; § 27'ye bak.). Her şey başlangıcı olmayan zamandan beri boştur ve önce boşaltılmasına lüzum yoktur. Sonra boşaltan bir failin bulunmadığı söylenirse ozaman böyle bir failin mevcut olmaması da boş olur (14,1), yani failin gerçek olmamasını doğmatik olarak iddia etmemelidir, çünkü böyle bir doğma bir nevi gerçeklik olurdu. Böylece bütün fenomenlerin boş olduğuna dair olan akidenin kendisi de boştur (14,1 - 2) [41], yani Buddhizmin bu mektebi, kendi umumi boşluk hakkındaki tasavvuruna doğmatik - felsefî bir akide olarak bakılmasını istemiyordu. Buddha bile taraftarlarına doğmatik felsefe akidesini kabul etmelerini yasak etmişti. O halde bu Buddhizm yalnız idealistik ve monistik değil, aynı zamanda radikal septiktir.

§ 12: Buna göre, insanların sözlerinin doğru gerçeği ifade edemiyeceklerini öğretiyor (§ 1'e bak.). Kalpkökü bir birliktir, ayrılmaz (12,11) áncak aptallar kalpkökünün çokluğa ayrılabileceğinden korkarlar (26,3; § 1'e bak), yahut ben ile sen, kalpkökü ile bağlayan (11,1), yani süje ile obje arasında fark

[41] Bk. § 2; Friedemann S. 16; Vajrachedikā XIII: Buddha'nın akidesi yoktur.

yaparlar [42]. Gerçek bilgi ayırmaz ve tefrik etmez (25,3). Fakat kelimeler ayırırlar (17,11), yani meselâ inek ile at arasında bir fark yaparlar. Bunun için kelimelerin, akidenin kapısından içeriye nüfuz etmelerine imkân yoktur, yani kalpkökünе erişemezler (17,12). Bütün kelimeler daha ziyade aldatıcıdırlar (18,6) [43]. Kelimelerle fikirlerin kalpkökü ile müşterek hiç bir şeyleri yoktur (19,9-10; 23, 2-3), onlar aslında kalpkökünde mevcut değildirler (19,11) ve bunun için de ondan çıkartılmalarına da lüzum yoktur (19,10). O halde bunlar da fenomenler gibi gerçek değildirler.

§ 13: Buna rağmen ancak kelime kullanmakla öğrenilir (11,7-8). Fakat kelimeleri doğru kullanmayı bilmeli. Yalnız fena öğretmenler Buddhanın ve geçmişin büyük öğretmenlerinin sözlerine ve kelimelerine bağlı kalırlar. Ancak iyi bir öğretmen bu kelimeleri doğru tefsir edebilir [44]. Mükemmel olmıyan öğretmen sathî kalır (31,1-6; § 9 ile karşılaştır). Kalpkökü sözlerle tıpkı kandırıcı fikirler ve fenomenlerle olduğu gibi ilgili değildir (12,4). O halde eski akidenin eski metinlerine, kelimelerine ve sözlerine bağlı kalmalı, fakat kalp kökünü (11,10-11) [45], ayni gerçeklik ile müsavi tutmamalıdır.

§ 14: d) Halâs: Bu felsefenin doğruluğunu anlayan (23,7), gerçekliği henüz anlamamıştır (23, 9; 24, 3; 28, 11). Doğru

[42] Brahman realistler bütün var olanların tanıtabilen ve adlandırabilen şeyler olduklarını söylerler (sat - jñeyam - abhidyeyam): münferit her şeyin bir adı vardır. LS 104,12 ilâh. realist bir şeyin adı olduğu için varlığı da vardır diye öğretir. Fakat idealist LS: bütün (irreal) fenomenlerin adlardan başka bir şey olmadıklarını öğretirler: LS 18,6; krşl. 188,4 ilâh., Chândogya Upanişad (bk. Ruben: Z. f. İ. u. İ, VIII, 168'de): Vāc -mātram (Suz. 134); Suz. 181; LS 225,6 ilâh. (Suz. 269-270); LS 87,9 (Suz. 244); Vajrachedikā VII; Wolff, 356; Rasuda 18; LS 155,6 ilâh. (Suz. 349)

[43] Kelimeler halkın gündelik hayatı için kullanışlıdır, fakat doğru değildirler: LS 199 (Suz. 82), LS X, 430. Nāgārjuna: vyavahārasatya.

[44] LS 14, 2-3: Desanāpāthābhirata = vaızların metnini severek; LS 193,10 ilâh; Suz. 354; yathārutārtha (zahiri manası: LS 154,8 ilâh., 155,6 ilâh., Suz. 349; 108). LS 77, 11: arthānusārin (manaya göre; Suz. 291); Buston 30; Kern 60 not 2; Saddharmapuṇḍarīka II,23; III, 10; V, 4 v. s.

[45] LS VI, 3: hakikata karşı harf; II, 119; 148,11: kelime farklarından ve harflardan âri (Suz. 106 not 5-6; 349).

akideyi yalnız düşünmek kâfi değildir, filiyatla da uğraşmak lâzımdır (29, 2; 32, 11; § 18'e bak.).

§ 15: Büyük insan kütlesi sayısız ruh gözlerinde yalnız kamaşma, hodbinlik (6,2)[46] ve ihtiras; sevgi ve nefret v. s. (3, 5; 10, 12; § 18'e bak) ile değil, fakat fenalıklar[47] ile de yaşar (3, 7-8)[48]. Ceza olarak izdirap içinde yaşar (5, 11), tekrar vücutların içine girer (6, 1) fakat vücutlar bütün fenomenler gibi gerçek değildirler (27,1; 28,6)[49]. Mahlûklar iki büyük guruba ayrılabilirler: a) Halk ki, bunlar kendi şaşkınlıklarından ve hodbinliklerinden muzdarip ruh göçünün tekrarlanmasında şaşkın bir halde dolaşırlar[50] ve b) asiller ki[51], bunlar bilgi ile halâs'a doğru götüren akidenin ve faziletin yoluna çıkarlar. Bunlar Buddha ailesine (3,2; 5,3; 13,8; 6,1; 25,10) mensupturlar ve bu mensubiyeti üç mücevher olan .Buddha, akidesine ve cemaatine tapınmakla gösterirler[52]. İlk gurup altı yoldan yürür (3,8)[53] yani bu mahlûklar tanrı, insan, şeytan, cehennem sakinleri, hortlak yahut hayvan olarak doğarlar (13,1). İkinci gurubun mahlûkları 1) eski Buddhizm taraftarları, 2)yalnız kendi halâslarını arayan münzeviler, 3) münzeviler ve 4) Buddha olarak tasnif edilenler (12,13)[54]; bunların ilk üçü yalnız noksan, sonuncuları ise gerçek bilgiye mâliktirler (5,4-5).

[46] Yani halk kendisinde bir ben (bir ruh) olduğunu ve dünyanın kendisi için mevcut olduğunu ve kendisini ilgilendirdiğini zanneder (ahamkāra, asmimāna; Vas. Tr. 6; ib. 12 manā ile krşl.)

[47] rāga, dvasa, moha (hırs, nefret, kamaşma) üç esas fenalıktır (klesa) LS 162; 14 ilâh.; Vas. Tr. 11; NS IV a 3; Jacobi, Ursprünglischer Yoga 16; 19; Hauer, Yoga als Heilweg 98: YS II,3 v. s.

[48] Vas. Tr. 19, Sthiramati: iyi-fena-orta: kusala-akusala-avyākrta.

[49] LS 44,15-6: vücut yalnız ruhun mevcudiyetinden ileri gelir (Suz. 189).

[50] Prthagjama: Suz. 143 not; Kern 53.

[51] ārya: Kern 53.

[52] Bütün buddhist yazılar böyle bir Credo ile başlar. Brahman yazıları ise bir tanrıyı çağırmakla.

[53] krşl. Kern 59-60.

[54] krşl. Kern 61-2: srāvaka-pratyekabuddha-bodhisattva (bk. LS 63, 3-4; Suz. 218). Kern 59: buddha-pratyekabuddha-arhat-deva v. s. O halde (arhat) ile tamamlamağa lüzum yoktur.

§ 16: Asiller başka bir şekilde de tasnif edilirler[55]: 1) küçük vesaiti nakliye (Hînayâna) yahut eski Buddhizm taraftartarları,-2) Nesne değil fakat şekil gerçekliğine inananlar, yani buddhistlerin arasında muaahhar realistler (§ 9'da 6,2 ye bak, § 6),-3) boşluk taraftarları, yani Mahâyânıstların arasındaki idealistler (6,4-6). Kamaşan halk gurubu kirli önderi takip eder, asillerinki ise temiz önderi, Buddha'yı (3,8-12)[56]. Halk kamaşma ile fena temayülleri kuvvetlendirir ve böylece fena şeyler yapar; asiller ise bilgileri ile faziletlerini arttırırlar (26,1 ile karşılaştır) ve kendilerini bu dünyadan ve bütün işlerden kurtarırlar (3,9-10), zaten kalpkökü de bir iş yapmaz (23,9; § 1'e bak.).

§ 17: Tam bu asillerin "kalp işi" ni yapmaları[57] galiba yine bunu naksediyor: kalpkökünün bu işi kalbin kendisidir (25,6-7). Kalpkökü a) ihtiraslarla, b) kamaşma ile örtülür (yukarıya bak). Bizim metinde[58] a'ya mani olmak b'ye bakmak deniyor. a: fikri işle (kalpişi) mâni olmak olgunlaşırsa ibadet (bir nevi Yoga) meydana gelir; eğer ibadette kâfi derecede vakit sarf edilirse ondan bitmek yani fenomenlerin bitmesi husule gelir. b: ruhî işle bakma olgunlaşırsa, fetanet husule gelir; fetanette kâfi gelecek bir zamanda tefrik etmiyen malûmatla meşgul olunursa o zaman bu fetanetin en son derecesi

[55] Krşl. Sadharmapundarîka 81 ilâh.; Suz. 358-9.

[56] Buddha önder (nâyaka) dır: LS I, 1; Buston I, S. 1; büyük Sukhâvatîvyûhasûtra 10, 10; Saddharma 15. v. s. Onun hasmı, baştan çıkaran. dünya zevklerinin ve ölümün efendisi Mâra'dır. O, metinde zikredilen lekeli önder olsa gerek. Buddhanın Mârayı mağlup etmesi Buddha destanının nüvesidir.

[57] Krşl. Suz. 221 ilâh.; Bodhisattva'nin işi. Bazıları hürriyet (yahut göğe erişmek için) işe ihtiyaç olduğunu (Amitâyus 25) başkaları ise lüzumsuz olduklarını öğretirler (Müller VIII: Sukhâvatîvyûha). LS 20, 10; 43, 4: hareket yoktur; bütün hareketler şahsiyetsiz olmalıdır: LS 75, 1 ilâh. (Suz. 288 9).

[58] Zannıma göre Sthiramati'nin Vas. Tr.'ya yazdığı önsöze başvurmadan bu yeri izah etmek mümkün değildir: klesa (not 47'ye bk.) karşı ben'in mevcut olmadığına dair olan kaide yardım eder. Fikrî kamaşyaya karşı fenomenlerin cevhersiz ve boş olduklarına dair olan akide yardım eder. Suz. 404'de klesa ve jñey-âvarana'yı birleştirir. Belki metinde şunun tamamlanması lâzımdır: böylece ona (ihtirasların) mani olması ve temaşa'nın (mani olması) denir.

aydınlanmadır (24,12 ilâh). Kalpişi "a„ ile hodbinlik, "b„ ile kamaşma kaldırılıyor. Her ikisi de kalpişinin yoludur, bununla (her ne kadar esas itibariyle hiçbir zaman değiştirmez, merak ettirmez ve faal olmazsa da) kalpkökü esas safiyet ve sükûneti (bir şey yapmamak) tekrar husule getirir. Bu kalp işi kendinde on cihetin bütün iyi işlerini ihtiva eder (23,11). O halde bir dindar, işsiz bir kalbin bu kalp işinden başka iyi bir eser meydana getiremez. Bu, fenomenler ve kelimeler gibi gerçek ve gerçek olmıyandır. Ancak kalpkökünü bilen böyle bir iş bulur (26,1-2). Bir şeyi gerçek bilgisi olmadan yapan, onu rüyada imiş gibi yapar; ancak bilgiden sonra uyanık gibi hareket edilir (26,8-9). Biz basit halkın uyanıklık ve iş dediğimiz şey, bu buddhist için bir rüyadır; onun iş dediği yalnız idealist skeptikcilerin geçici hadiseleridir. Buddhist, bir istekten husule gelen her fiili mahkûm eder; onun işi, bize insaniyetsiz görünen bir sükûnet içinde yapılır (26,10-12).

Eğer kalp hiçbir şeye bağlanmaz ve kalpkökünün muhtelif vasıflarını (1: boş, 2: temiz, 3: bütün fenomenleri ihtiva eden, 4: devamlı mevcut olan, 5: meydana gelmeden değişmeyen, 6: bilen) bilirse altı fazilete erişilir, yani 1: teberrü, 2: saf tefekkür; 3: sükûnet, 5: geçme, 6: feraset (27,1 ilâh)[59]. Kalpkökünü bu şekilde tanımakla üç ihtiras olan hırs, nefret ve kamaşmanın önüne geçilir (28,1, ilâh; § 15'e bak) ve en yüksek fetanete yani halâsın insanın kendi içinde olmasına varılabilir (28,10; § 11'e bak).

§ 18: Dindar gayret etmeli (21,7; § 14'e bak) kalbe dönmeli ve onu tanımalı (4,10; 4,12), kalpköküne tutunmalı (5,5), Buddhanın ve bununla kendi kalbinin emrine itaat etmelidir (5,1; § 3'e bak); kalpkökü ile birleşmelidir (14,5). O zaman kamaşma ve ihtiras yüzünden yanılan kalp yine kendine gelir (§ 11'e bak) ve Buddha olur (7,8; § 3'e bak) [60]. Gerçekten yalnız kalpkökü vardır; Buddhalar, asiller ve halk, kalp ve bağlayan, hususî ve yabancı (yani insanın iç ve dış âlemi, süje ile obje), samsāra ve nirvāna, ihtiras ve bilgi [61]

[59] Altı pāramitā: LS 237; Suz. 36 ilâh.; Kern 66.

[60] O zaman kalpsız olunur: 28, 11 (?)

[61] LS 126, 11-12: nirvāna yanlışlıkla yapılan tefrikin (vikalpa) tahavvülünden (parāvrtti) başka bir şey değildir; LS 98, 17-18; Suz. 128 418;

bütün bunlar mevcut olandan yani kalpkökünden başka bir şey değildirler (13,9-12). Halâstan (nirvāna) başka gerçeklerden müteşekkil bir ruhgöçü (samsāra) devrinin mevcut olduğunu kabul etmek büyük bir hatadır: ikilik yoktur, tezatlar yoktur. İnsan halâsa inanmakla ve ruhgöçünün tekerrüründen kendini kurtarmayı arzu etmekle kendini bağlamamalıdır (ve bağlanamaz da) (9,11). Kalpkökü ebediyen değişmez ve bizim kelimelerimiz ve fikirlerimiz fenomenler ve işler kadar irrealdirler. Buddha izdirap ve halâstan, kamaşma ve bilgiden, ihtiras ve faziletlerden bahs etmiştir. Fakat bu akidenin derin manâsını yani her şeyin hatta bu akidenin kendisinin de boş olduğunu anlamalıdır. Hiç bir garplı bu akideye vakıf olamaz; buna ancak bir hintli Yogi mes'ut, mefhumsuz geçici durumda vakıf olabilir.

§ 19: e) Resimler: Bu akide kelimelerle ifade edilemez ancak resimlerle gösterilebilir. Müellif bu çok eski Hint metodunu daima kullanmaktadır.

Kalpkökü hiç birşeyle mukayese edilemez (§ 1'e bak), fakat buna rağmen göğün resmi ile anlatılabilir: gök her zaman aynı kalır, (güneşin harekâtından) aydınlık ve karanlık da olsa yani fenomenler aydınlık ve karanlık olarak münavebeten kudretli olsalar yine değişmez kalırlar (4,2'ye bak)[62] Bulutlar hiç bir iz bırakmadan gökte meydana gelirler ve kaybolsalar da gök değişmez, kalır (14,7-8)[63]. O berrak kalır; bulutların kökleri yoktur (yani kendi değişmeyen maddelerinden maada devamlı bir şeyleri yoktur) ve bâki kalmazlar (15,5-7). Dünya periodik batmaları ile mahv olsa da gök yine

LS 42, 7 (Suz. 346; 116) ya benzer. LS 42, 10: adhyātmabāhya; İç ve dış (Suz. 346). LS 107, 3 ilâh.; yanlışlık-doğruluk (bhrānti-tattva Suz. 119); LS 109, 12 (Suz. 120).

[62] Bazı Hintli filozoflara göre karanlık yalnız ışığın noksan olması değil, fakat kendi başına bir realitedir, meselâ Sāmkya ve eski Buddhizm'de (CC 11) böyledir. «Kudretli olmak» mefhumu için NS not 195: udbhava'ya bk.

[63] Fâninin timsali olarak bulutlar: LS 52, 1 (Suz. 96); II, 190 (Suz. 161); 58, 14; Vajrachedikā XXXII.

[64] Yahut: gök yüzünde resim yapmamak mı? krşl. resim irreal-geçicidir: LS X, 233; 91, 11; Asang Sūtralankāra XIII, 17 bk.; Nan V, 13 (§ 59): üç ebatta yanılınmıştır.

kalır (5,8-9). Gök yaratılmamıştır ve kalpkökü gibi boştur (20,5). Ressamlar göğün resmini yapamadıkları gibi [64] hiçbir kelime kalpkökünü tarif edemez (17,6-7). Nasıl gök yani boşluk her yerde, on cihette ve bilhassa manevî ve maddî şeylerin bulunduğu yerde mevcutsa sonsuz boşlukta sayısız ufak eşyanın (tencere v.s.) içinde boşluklardan husule gelir, böylece kalpkökü de her yerde bulunur (12,7-11) [65]. Bilhassa bu yerden kök kelimesiyle boşluk kast edildiği açıkca anlaşılıyor ki bunun garip vasfını brahman realistlerde belirtiyorlar, yani onlara göre bu bütün mantığa muhalif olarak zahiri tezatla ampirik şeylerin bulunduğu yerde bulunuyor [66]. Kalpkökü, dipsiz ve içine hiç bir şey konulamıyan bir kapla yahut yuvarlanmakta olan bir kayanın (zeminsiz bir uçurumda tutunamamasiyle) mukayese edilebilir (22,8-3).

§ 20: Fenomenlerle kalpkökü arasındaki münasebetleri tarif etmek için, müellif, suyun içinden yükselerek sathında bir müddet kalan su habbelerini ele alıyor (3,4-5). Bunların varlığı suyun gerçekliğini gösterir ve sudan başka birşey değildir; bu brahmanlar tarafından da verilen bir misaldir [67].

§ 21: Bu elyazmasında en çok ayna [68] ile yapılan mukayeseler kullanılmaktadır: Fenomenler (24,1) yahut bağlayanlar (14,7) yahut beden (27,1) bir aynanın (yani kalpkökü) nün üzerindeki hayal gibidirler. Ayna kalır hayaller değişir. Aynı şe-

[65] Yaratılmamış (asamskrata) olduğundan dolayı nirvanaya benziyen real bir boşluğa yalnız Vaisesika'lar ve Sarvāstivādinler (not 11'e bk.) realistler değil fakat aynı zamanda LS 197, 12 ilâh (Suz. 293 buna inanıyordu) II, 138 (Suz. 290), 190,1; X, 238: Maha (ākāşa) gök (gagana) (Suz. 253) de.

[66] NS IV b 22; Mil. Panha 388: Keith Buddhist philosophy 168-9; Rhys Davids, Pali Dictionary, agha; Mahābhārata XII, 256, 7-8; krşl. CC 11: sapkatigha.

[67] LS 92, 12: budbudakāh (Suz. 117, 268), Vajrachedikā XXXII, PW v. s.

[68] LS 44,10: ādarsa (Ayna) - bimba (resim) (Suz. 388), LS 93,13: chāyā (asıl: gölge, fakat hayal olarak da kullanılır, Suz. 117; 392), LS 20,15 (Suz. 84-5), LS III, 74 v.s. rasuda 54 61 mahādarsacnāna; Wolff 36: şekillerin hayalleri. Nyāya süjeninin aynada kendi kendini görür demesile daha doğru bir fikir ileri sürüyor (NS III a, 44). İnsanın aynadaki hayali ile gölgesinin teshir edilebilen bir ikinci ben, bir nevi ruh olduğu eski sihirli bir tasavvur idi (W. Ruben, Acta Orientalia XIII, 138-139 da).

kilde, renkli eşya, incinin içine girmeden, temiz bir incinin üzerinde akseder (9,13—10,4) [69]. Bütün mahlûklar bir aynada aksettirilecek olurlarsa, o zaman hayaller ve bulundukları yer (yani muhitleri) ile aynada görünürler, böylece bütün aynanın yüzünde aksettirilenden başka birşey değildir ve kendi parlıyan sathından birşey kalmaz (12, 13—13,7). Eşya mevcut olur ve doğru bir şekilde aynanın karşısında bulunursa ve bütün şartlar yerine getirilmişse hayaller aynanın üzerinde görünürler; fakat kaldırıldıkları zaman (boş) aynanın temiz parlak sathı görünür (14, 13—15,2). Aziz kalpkökünü temiz, boş vaziyette aramalıdır, kalpkökü bütün fenomenlerini yalnız kendi içinde aydınlatır (şunu da ilâve etmek lâzım: "Tıpkı aynanın hayalleri yalnız aynanın sathında görünüp kayboldukları gibi„; 21, 11—12). Monistik müellifin alâkası temiz aynadadır. Hint felsefesinin düşündüğü gibi gayrı fizikî olarak buddhist içinde hayal bulunmıyan "temiz„ bir ayna tasavvur eder ki kendisi ve okuyucular da herhalde böyle birşey görmemişlerdir. Aynı tarzda eşyayı kendi realiteleri ile görmez. O hiç düşünmeden kendi monizmi için bir düalistik dünya anlayışına uyacak bir teşbih kullanıyor. Şunu da hatırlatmak lâzımdır ki müslüman mutasavvıf Hallag'a göre fenomenler hakikata dayanan şekiller, gölgeler, resimler olarak tefsir edilir [70]. Bu, nihayet böyle bir buddhist Uygur'dan yahut Eflâtun'un şu meşhur mukayesesinden gelebilir: Eflâtun'a göre dünyamız bir mağara gibidir. İnsanlar yalnız mağaranın duvarı üzerinden öbür dünyada bulunan ideallerin gölgelerini görürler.

§ 22: Aşağıda vereceğimiz mukayesede inikâs etmek biraz farklı bir tarzda kullanılmıştır; su, içerisine atılan taşla dalgalanacak olursa, yıldızlar bunun içinde inikâs edemezler; böylece kalpkökü de kandırıcı fikirlerle altüst edilmemeli

---

Brahman Yogasında bir görme teorisi kalıyorki bu iptidaî-eski Yunan resimcilik teorisi ile mukayese edilebilir: Eşyanın halleri hislerin kapılarından girerler (göz bebeğinin üzerinde aksederler). Burada bahsedilen monistik idealizmde, resimler halâ yarı gerçek mustakil varlıklar olarak hayalet halinde görünürler.

[69] Fakat Sāmkhya, meselâ temiz berrak bir kristalin altında bulunan renkli maddenin rengini aldığını söyler (NS not 206).

[70] Krşt. Horten, Indische Strömungen in der islamischen Mystik I, 7, Heidelberg 1927.

yoksa fenomenler yanlış (yani gerçek olmıyacak) anlaşılır; bulanmamış olan kalpkökünе Buddha denir (8, 8-13; § 27'ye bak.) [71]. Diğer taraftan biri aynaya yanlış bakarsa, yanlış şey görür tıpkı aynayı, içinde kendi başını görmiyecek gibi tutan bir adam gibi (6, 7-7,15; iktibas) ve öğretmenlerin eserleri de, içlerinden (doğru tefsir edilebildikleri zaman) (vasıta ile) hakikaten öğrenilebilecek olan aynadan başka bir şey telâkkî edilmemelidir (11, 11).

§ 23: Kalpkökü üzerinde durduğumuz yer gibidir. Düşen üzerine düştüğü yere düşer, başka yere değil; kalpkökünü tanımıyan, yine ona dayanmak zorundadır (9,1-2). Taşlardan susamyağı çıkarılamadığı gibi kalpkökü de kendinden başka şeylerde görülmez (9,7) [72]. (Balık avında en mühim âmil ağı büzen ip olduğu gibi bütün buddhist akideleri arasında en mühimi kalpköküdür. Yine içinde balık tutulan ağın delikleri de diğer akideler gibidirler (31,14-32,3). Fakat bu akideye yalnız karşıdan bakmak kâfi değildir; onu kendi malı edinmeli. Akideye yalnız bakılacak olursa kurtarıcı olmaz tıpkı resmi yapılan yemeklerin doyurmadığı, "su„ kelimesinin susuzluğu gidermedigi, yabancı servetin insanı zengin etmediği gibi) (32, 7-9) [73].

§ 24: Yanlış fikirler yahut sözler kalpköküne, bir kum tanesinin göze girdiği gibi girer: en ufak kum tanesi bile tahriş eder (17, 12-18,1) [74]. Fakat sinek kelepçesi kadar ufak dahi olsa yine temiz, tanıyan kalpkökünde fenomen bulunmaz (23,10). Halk gerçek kalp için kalbi aldatıcı fikirlerle dolu tutar ve kendi oğlunun yerine bir hırsız yetiştiren gibi hareket eder (19,2-3); bu her halde kurtarıcısının başına felâket getiren nankör yılanın meşhur hikâyesine tekabül eden masala

[71] Ay suda aksederek: LS 193,5 (Suz. 110 not 4); Vas. Tr. 22 de Sthiramati.

[72] LS 232,16-7: bālukā-ghrta (tereyağ), taila (susamyağı) v.s. den sıkarak çıkarmak (Suz. 151 not).

[73] LS II a 51: yemek, ateş, bıçak kelimelerini söyliyen doymaz, yanmaz yahut kesilmez, bunun için kelime ile madde arasında vasıtasız bir irtibat yoktur.

[74] LS 77,17: Buddha'nın temiz ruh-vücudü, kıymetli bir incinin kirli bir beze sarılması gibi ihtiraslarla lekelenmiştir (Suz. 259 bu tarifi atlar; Suz. 186 ile karşılaştırınız).

kinayedir; hırsız ve yılan gibi yalancı kalp de iyi bakılmasına mukabil nankörlük ve fenalık eder. Gözü kamaşan, tıpkı çölde gazalların serabın arkasından koştukları gibi, yanlış hedefe doğru koşar (9,12) [75]. Bir kıral bir kere rüyasında bir çok ruh göçlerinde karınca, nâdim, günahkâr ve keşiş olduğunu görür; sonra uyanır ve hepsinin rüya olduğunu anlar. Halktan bir çoğu aynı şekilde şaşkınlık içinde yaşar, fakat yavaş yavaş nâdim olurlar ve bilgiye ulaşırlar (20,11-12,4) [76].

§ 25: Bu işte onlara geçmişin Buddhaları yardım ederler. Buddhalar bir çok öğretici yazılar bıraktıklarından bir avcu gurubuna benzerler. Avcular okları ile bir yerde başarı kazandıkları zaman o yerde sevinç içinde ok ile bir haber bırakırlar. Arkadan gelenler haberi bulurlar, okları kullanırlar ve hayvan vururlar (29,4-10), yani Buddhist akidesinin talebeleri Buddhanın bırakmış olduğu eserlere göre hareket ederler [77]. Buddha tarafından tavsiye edilen vasıtaları kullanarak Buddha tarafından erişilen halâsa nail olurlar. İyi öğretmenler yolu bilen kılavuz gibidirler; fena, mükemmel olmıyan öğretmenler ise yolu bilmeyip yalnız hartaya bakarak yahut başkalarına sorarak yolu arayan kılavuz gibidirler [78] (30,5 ilâh.). Fakat

[75] Mrgatrṣnikā: LS 90,5 ilâh.: Gazaller, suyu tahayyül ettiklerinden yazın sıcağından izdirap çekerek serabın arkasından koşarlar. Böylece insanlar da ihtirasların hararetinden izdirap çekerek maddelerin arkasından koşarlar (Suz. 117); NS IV b 32 ve NS not 10; Vas. Tr. 17; 22; LS I, 41. Wolff 38 de karşılaştırınız.

[76] Rüyadan uyanan tereddüt eder: Rüya nedir, hakikat nedir?: LS 91, 1 ilâh. Fakat bu Uygurca metinde rüya gören kıral, hayatın büsbütün hayalî olduğunu göstermek için kullanılan bir mukayese olmaktan ziyade, iyi insanın (cakravartin) rüyasında öğrendiğini, halkın ancak sayısız ruh göçlerinde öğrendiğini gösterir. Bu rüya, bir müslüman'ın hikâyesindeki Sultanın rüyası ile mukayese edilebilir. Bu Sultan, bir kaç saniye süren fakat uzun ve izdiraplarla dolu bir hayatı gördüğü bir rüyadan sonra dindar olmuştur: Hakikatte bir derviş bir saniye onun başını bir kap suyun içine sokmuştu. Cakravarti mit goldenem Rad: Beal I,1. Krşl. Radloff IV, 27—8; FFC 133, S. 135: Vetālapancavinşatı XVIII, not 41—2).

[77] Avcular Hindistanda o kadar tahkir edilirler ki Buddalar ve mukaddes öğretmenlerle mukayese edilmemeleri icap eder. Türkistanda acaba böyle haberleri okların içinde bırakan hakikî avcular var mıydı?

[78] Krşl. Sukhāvatīvyūha 44 sloka 4'e göre önder işe yaramaz. Karşl. Chāndogya Upanişad: İyi önder yolu fena durumda da bulur.

müellif kendi yazısını, içinden berrak göğün göründüğü çadırın üzerindeki deliğe benzetmektedir (11,14).

§ 26 : f) İktibaslar : 30 sayfalık metnin 8 sayfası iktibastı, bu dörtte birinden fazladır. Esasen beş kısımdan yani bir mukaddime, 3 bahislik esas metin ve bir sonuçtan müteşekkildir. Mukaddime yalnız bir iktibas ihtiva eder, diğer dört kısımda ikişer iktibas vardır ve bu çifte iktibaslar yanyanadır ve ehemmiyetlerini isbat etmek için üç esas metnin daima sonundadırlar. Yalnız son bahiste iktibas çifti müellif tarafından yazılan metnin ortasındadır. Bu yüzden iktibasları tefrik etmek daha kolay oluyor; çünkü bir iktikasın başlangıcını anlamak kolay da olsa nerede bittiği zikredilmediğinden sonunu bulmak daha güçtür.

Dokuz iktibas şunlardır: 1) 6,6—7,14; 2) 16,1—4; 3) 16,5 — 13; 4) 17,10 — 19,5 (?); 5) 19,6 — 13; 6) 21,10 — 13; 7) 22,1—9; 8) 31,5—9; 9) 31,10—32,6. Bunların hiçbiri şimdiye kadar sanskritçede bildiğimiz eserlerden alınmamıştır: 1) Şūrangamasūtra'dan. Böyle bir metin Nalanda'da Hint Üniversitesinde Dharmapāla tarafından yazıldığı, Çin'e getirildiği ve Kantonda'da M. S. 705'de Çinceye tercüme edildiği ihtimal dahilindedir. O Buddhistlerin Mūrdhābhişikta mektebine mensuptur. Aynı adı taşıyan başka kısa bir Sūtra Kumāracīva tarafından tercüme edilmiştir (Beal II, 110, not 55). Şūrangamasamādhi başlığı bilâhare Şikṣasāmuççaya'da bir iktibasta bulunur (Winternitz II², 339 n. 1).

Bu iktibasın tercümesini Prof. Eberhard yapmıştır ve metnin sonunda bulunmaktadır (s. 338-342).

B. Rahmeti'nin Uygurca'dan yaptığı tercüme şöyledir:

İlâhî Budda Şūrangamasūtra'da aşağıdakileri söylemek lütfunda bulunmuştur: "Ey, Ānanda, Şrāvastı şehrinde Yacñadatta adında bir adam bir duvarda bir ayna gördü. Aynayı çok alçaktan tuttuğu için başını göremedi ve şöyle düşündü : "Başım kaybolmuş„ ve şaşkına döndü. Başını aramak için her tarafı dolaştığı zaman şaşkınlığı geçti ve şu şekilde düşündü : "Eğer başımı kaybettiysem başımı arayan kimdir„ Bunun üzerine şaşkınlığı geçti„.

Eğer bu iki tercüme mukayese edilecek olursa Uygurcası Çinceden daha mantıkî ve daha doğru bir tesir bırakır, ve

bizim müellifin bu Çinceşini yahut Şūrangamasūtra'nın Çinceden yapılmış Uygurca tercümesini okumayıp belki doğrudan doğruya Hintçeden tercüme edileni okuduğunu kabul etmek lâzımdır.

3, 4, 5 ve 9 Padmālankāra-sutra'dan alınmıştır. İktibas 8 belki Bodhisūtra adını taşıyan bir metinden, 2, 6 ve 7 "öğretmen„ lerden iktibaslanır, belki de müellifin kendi öğretmeninden iktibas edilmiştir.

§ 27: İktibaslar bizim için şu sebeplerden dolayı ehemmiyetlidir: çünkü onlar a) Uygurca metinle felsefî bakımdan uygundurlar, yahut b) ondan ayrılırlar.

a) kalp (16,9), kalpkökü (16,3); gölge (16,12) ayıran kelimeler (17,11); akidenin kökü (17,12) akidenin kapusu (13,13; Amitāyurdhgānasūtra'yı § 24 ile karşılaştır), fenomenlerin gövdesi (21,11), kalbin değiştirilmesi, bu değiştirilmenin yeri (16,2) v.s. gibi gayri mütecanis kelimeler bu iktibaslarda tevsik ediliyor. Suyun bulandırılmasına dair olan mukayese müellifin Padmālankārasūtra iktibas ettiği bir mukayesinin devamıdır: Bütün dünya Buddhaları azizin yanına gelmek zorunda değildir, aziz de onlara gitmek zorunda değildir; o yalnız sâkin kalbine bakar, ay suyun içinde aksettiği gibi Buddhaların gölgeleri onun kalbine akşeder (16,6-13) [79] b) Yalnız iktibaslarda bazan metinden ayrılan fikirler vardır (ki biz onları bu sebepten bu makaleye almadık). İkinci bir kalp yoktur (18,12; Dharmakîrtının Samtānāntarasiddhi'siyle karşılaştır). Umumî değeri olan fenomen yoktur (sāmānyalaksana yoktur; 19,3). Hiç kimse kalpkökünü görmemiştir (19,7), Buddha kökün boş olmasıdır (19,7), fakat Buddha kalpköküdür fikri daha mücerrettir [80]. İyi ve fena bağlayanları sâkin bir yere atmak (22,9). Başka, ve elyazmamıza daha iyi uyan fikirler yukarda müellifinkiler ile karışık olarak ele alınmıştır (meselâ cesaretle ifade edilmiş fikir § 11: 18,12-19,1; kalp yine kendine geliyor: 7,8 (§ 11 ve 6,1 ile karşılaştırınız). Sanskrit dilinden alınan Kşana

[79] Krşl. Pañcatantra III, 1: tavşan file dalgalanan suyun içinde ayı (kameri) gösterdi ve onu korkuttu.

[80] Genel bir işaret yok mudur? Yahut: herkese şamil bir akide yoktur, hatta Buddhanınki de mi? (not 41'e bak.).

(22,5) ve kalpa (31,10) gibi kelimelere yalnız iktibaslarda tesadüf ediyoruz.

§ 28: g) Vapşi Hrdyamūlasūtra'nın müellifidir. Müellifin imza yerinde (Hintlilerde âdet olduğu gibi) Vapşi adı bulunmaktadır. Bundan dolayı Uygurun eseri kendi tarif ettiği ve bir bütün olarak sanskrit dilinden tercüme etmediği fikri kabul edilebilir. Tabii bir çok iktibaslar tercüme etmiş ve bir çok sanskrit terimler kullanılmıştır [81]. Fakat cümleler hiç bir suretle tercümeye benzemiyor. Yalnız bir yer dikkat nazarını çekmektedir: 25,11-12: "kim" bir izafî zamir olarak kullanılmıştır, bunun arkasından "ol kişi" izafet zamiri olarak onu takip eder: bu öz Türkçemidir?

Sanskrit dilinde dharma'ya (§ 4'e bak.) tekâbül eden "nom„ kelimesinin kullanılışı gayet gariptir. Dharma kelimesinin bir çok manaları vardır ve buddhist metinlerde bilhassa fenomen, akide mücerret, obje ve iyi işler olarak kullanılır. Her dört manada da nom kullanılıyor ve bu tercümeyi ekseriya güçleştiriyor. Yalnız bizim müellifimiz değil fakat bütün buddhist Uygurların bu kelimeyi birbirinden çok farklı manalarda kullanmış olmaları muhtemeldir, tıpkı Fransız mütercimlerin dharma kelimesini daima "kanun„ ile tercüme ettikleri gibi [82]. Brahman hukukunda dharma kanun demektir, fakat buddhizmde değil.

§ 29: Muhakkak ki müellif buddhizmi gayet iyi biliyor. Hiç bir yerde Hint idealizmine karşı bir suç işlememiştir. Fakat bu eserde ne diğer buddhist eserler de olduğu gibi büyü (dhāranī) ne de Yoga bir rol oynar. Aynı zamanda bizim çok noksanları olan mefhumlarımızdaki tenakuzlara ve bilgimizin imkânsızlığına Nāgārjuna'dan beri âdet olduğu gibi yorucu bir tarzda işaret edilmemiştir. Bunda kendi Türk karakterini bulacak mıyız?

[81] Bodhisattva (16,5); pratyeka buddha (12,13); samsara (3,9; 6,3; 4.12); nirvaṇa (3,12; 13,11; 25,5); sādhu (32,15: Hintçe elyazmalarının sonunda çok bulunur); akşara (31,3); prajnā (28,7); cakravartin (20,11); bodhi (13,12; 21,6; 31,5); dhyāna (24,13); pāramitā (27,2); kalpa (31,10); kṣaṇa (22,5).

[82] dharma hakkında: Buston I, S. 18; CC; Suz. 154 ilâh.; Müller S. XIV v. s.

Keza aşağıdaki noktaların Hintçeye uygun olmadıkları şüphesizdir. Meselâ Hindistanda çadırların duman deliği (11, 14) ve harta yoktur (30, 12); ok haberini hâmil avcular (29, 4 ilâh.), Çakravarti'nin rüyası (20, 11 ilâh.), oğul yerine hırsız (19, 2-5?), sinek için kelepçe (23, 10), gözde kum tanesi (17, 13?): o halde bu mukayeselerin büyük bir kısmının (bugün bildiğimiz kadar) Hindistan'da paralelleri yoktur, ve bu mukayeselerde eserin tazeliği ve cazibesi bulunuyor.

§ 30: Eser halk için yazılmıştır ve dikkat nazarını çekecek kadar kısadır. Fakat bütün esere birden bakacak olursak şimdiye kadar Hintçede bir eşi yoktur. Bu mektebin mantık'ı, metafizik'i, ahlâk'ı ve yogasından [83] bahseden kısa ilmî tasvirler onunla mukayese edilemez. Umumî eserlerden LS, Prajñāpāramitās (Suz. 283), Mahāyānasradhotpada (Suz. 282) [84]: vardır: fakat bunlar muazzamdırlar ve bizim Uygurca metnimiz gibi sarih tanzim edilmemiştir, daha ziyade eski brahman Upanişadları ve Brāhmanları, Mahābhārata ve Purāna'lar gibi tanzim edilmemiş parçalar külliyatıdır.

Bu tertip, yani müellifin bahsin başında ve sonunda (12, 1; 22, 13-23, 5) kendi tertibini göstermesi, Hintçeye uygun değildir. Metnin başlangıcında ve sonunda okuyucuya yaptığı hitabında (3, 2; 9, 1; 32 6) kendi ruhlarının selâmeti için uğraşmalarını rica etmesi Hintçeye uygun değildir. Mukaddimenin sonunda kendisinden bahsetmesi de (11, 3; 11, 14-15) Hintçeye uymaz. Hintliler böyle bir şeyi başlangıçta bir mukaddime mısraına koyarlardı. Demekki felsefî doğmada değil fakat tasvirlerde, mukayeselerde ve bütün eserin tertibinde Uygur müellifin Türk hususiyetlerini görüyoruz.

[83] Mantık: Dignāga (Pramānasamuccaya, Nyāyamukha, Nyāyapravesa?) Dharmakīrti (Nyāyindu). Metafizik: Vasubandhu (Vijñaptimātratasiddhi), Sthiramati (Madhyāntavibhāga). Ahlak: Asanga (Sūtrālamkāra). Yoga: Maijreya (Abhisamayālankāra). Bu idealizmin toplu tarifi henüz hiç bir dilde yoktur, yalnız bu bahis ya Hind felsefesi tarihinde veyahut da münferit sahaların tasvirlerinde bulunur (Stcherbatsky: Buddhist Logic v. s.). Şimdiye kadar yukarda zikredilen metinlerin hiç birisinin Uygurca tercümesi bulunamamıştır.

[84] Uygurcaya tercüme edilen Sadharmapuṇḍarīka ile Suvarnaprabhāsottama adlarındaki iki büyük eser, temamile aynı fikirde değildirler.

E K :

Uygurca Sutra hakkında Prof. Eberhard'ın Sinolojik mütalâaları

Uygurca metnin iktibas ettiği Şurangama - sutranın bu nüshasının 705 yılında yazılmış olan normal Çince nüshası ile uymadığı yukarda söylenmiştir. Bu mesele büyük ehemmiyetinden dolayı yakından incelemeğe değer.

Çince metin biri felsefî biri de ritual olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Bunda yalnız Çince olan ve hiç bir Hintçe orijinal metinde bulunması mümkün olmıyan şeyler vardır. En mühim misalleri veriyorum: 1) Bir yakma aynası "yang-sui„ dan bahsediliyor ki bununla halk öğleyin kulubelerinin önünde "ai„ nin (artemisia-otu) yardımı ile ateş yakar (bahis 4 = cilt 19, S. 119c). Yakma aynası yang-sui fikri Çinliler için tipiktir. ve Buddhizm çok önceleri bile mevsuktur (misal olarak :Chou-li, Ch'iu-kuan = Biot II, 381). Bunu müteakıp, ay aynası fang-chu gelir ki bununla aydan su getirilir (bahis, 4=XIX, 120a). Burada her ne kadar ismin ikinci işaretinin "inci„ olarak tefsir edilmesi Hint fikrine bağlıyorsa da ay aynası fang-chu yine bir eski ve saf Çin fikridir (Chou-li=Biot II, 381 ve Huai-nan-tse,bah. 3 de zikredilmiştir). - 2) Bir sıra mahlûkların en sonuncusu olarak bir P'o-ching'den bahsediliyor, bu anasını babasını yiyen bir kuştur (bahis 7=19, 139 a). P'o-ching, manası: kırılmış ayna, bir tipik Çin şeklidir; Çin literatüründe nadiren tevsik edilmiştir (Shih-chi=Mem. hist. III, 468 ve Han-shu 25,9a). En eski metinlerde bunun hakikaten kırılmış bir ayna olup olmadığı hakkında sarih malûmat yoktur, ancak sonraki şerhler (meselâ Han-shu'nun Meng K'ang tarafından yazılan şerhi 25,9a; sonra Yüeh-wei ts'ao-t'ang-pi- chi 7,7), P'o-ching'in baykuşa benzeyen ve bunlar gibi ana ve babalarını yiyen kuşlar olduklarını belirtiyorlar. Sutra'da bu muahhar Çin fikri bulunmaktadır. -3) Taoistlerin mukaddes şeylerinden yani sihir otu Chi, Lin (alnında boynuzu olan at şeklinde canavar), feng (anka), kaplumbağa ve turnadan (9=XIX, 151a) bahsediliyor. Bu tertip taoistlere hastır, mahlûklar kısmen saf Çin hayalinin mahsulüdür. Böyle hayvanların bir Hint orijinal metninde zikredilmesine imkân yoktur. -4) Çinlilere has olan, ve T'ang devrinde çok revaç bulan, musiki âletleri p'i-p'a,

k'ung-hou ve ch'in-sê zikredilmektedir (4=XIX, 121 a). P'i-p'a ve k'ung-hou'nun menşelerinin Garbî Asya olması muhtemelse de, her ikisi de Hindistan'a ait değildir, bilhassa ch'in-sê çok eski bir Çin âletidir.-5) Bir çok kokulu ağaçlardan ve bilhassa ch'en-shui, su-ho ve "Ling-ling'deki tatlı çamdan„ bahsediliyor (7=XIX, 133b). Ch'en-shui Cenup Çin'den ve Indonezya'dan Çin'e getirilen güzel kokulu ve ağır bir odundur. Su-ho da bir tipik Çin kokusudur, Ling-ling kokusunun geldiği Cenup Çin'de Hunan eyaletinde bir kazanın adıdır. Bunlardan Hintçe bir metinde bahsedilmiş olmasına imkân yoktur. Daha başka ritual metinler Çin'de koku yapılan bir çok maddelerden bahsederler (meselâ metin 946, bahis 2 = cilt 19, s. 161c).-9) Şehir tanrısından bahsediliyor (9=XIX, 150 c). Bu zikir burada çok vazıh değildir, fakat buna çok benziyen ve vazıh olan metin 950, bahis 1, kısım 1 (XIX, 193 c) ile desteklenmektedir. Bu zikir çok enteresandır çünki bir şehir tanrısı kültü Çin'de ancak T'ang-devrinden itibaren merkezi Cenup Çin olmak üzere yayılmağa başlıyor. Bu zikir en eski tanrı zikirlerinden biridir, ve bu fikir Çinlilere hastır[1].— 7) Rahiplerin Doğuda dokunmuş ipekli kumaşları giymemeleri icap ettiği söyleniyor (6=XIX, 132 a). Bu bir Hint orijinal metinde de yazılmış olabilir, fakat bunun Çinli rahipler için ilâve edilmiş olması daha muhtemeldir.

Demekki 705 de yazılan Sutra'nın Çince nüshası kendi içine bir çok Çin tesirlerini de beraber almıştır; o halde ya tercüme edilirken çok değiştirilmiş yahutta Çin'de yeniden yazılmıştır. Demekki biz, Şurangama-sutra'nın başka tercümelerinin de mevcut olduğunu fakat bunlardan yalnız elimizdeki Uygurca metinde bulunan kısa iktibaslardan başka bir şey kalmadığını kabul etmeliyiz. Bunu bize burada zikredilen ayna hikâyesi gösterir. Aynanın hikâyesi Sutra'nın Çince "tercümesi„nde (ancak 705 senesi yapılan tercümesine göre, daha eski değil) şöyle denilmektedir:

"Şimdi sana tekrar soruyorum, Shih-lo-ch'eng'deki (Şrāvasti şehrinde) Yen-jo-ta-to'yu (Yacñadatta) sen hiç duymadın mı? Bu sabahleyin aynaya bakar ve aynanın içinde baş, kaşlar ve gözler görebildiğine sevinir. Fakat bir az sonra

[1] bk. W. Eberhard : Zeitschr. f. Ethn, cilt 67, s. 259-261.

başına dik dik bakar ve yüzü ile gözleri görmez. Bir dağ perisinin kendisine oyun oynadığını zannederek telâş içinde kaçar. Bunun manası nedir? Bu adam niçin telâş içinde kaçtı?„ Fu-lona, "bu adamın yüreğinde telâş varmış, başka bir şey değil....„ diyordu. (Taishô-Tripitaka, metin Nr. 945, bahis 4=cilt 19, sayfa 121 b).

Bu hikâye 4 üncü yüz yılda bütün Çin'de biliniyordu. Chin sülâlesi (Chin-shu 27= S. 1156 d; sonra 70=S. 1267 a; Wei-shu 95 = S. 2106 b) vekayinamelerinin iki yerinde bir adamın aynaya bakıp başını görmediğinden bahsediliyor. Bu onun yakında öleceğine işaret sayılırdı; fakat bizim sutramız onu felsefi bakımından tefsir ediyor. Bu ayna hikâyesi Çin metinlerinde yalnız 4 üncü yüzyılda, yani Hint kitaplarının en fazla tercüme edildiği zaman zikredildiğinden buddhist nüshasının tesiri altında kalmış olması muhtemeldir. Fakat bu hikâye bu gün sutranın yalnız 705 yılının tercümesinde bulunduğu için, daha evvel ayna hikâyesini de ihtiva eden, fakat zamanla kaybolan başka bir tercümenin mevcut olduğunu kabule mecburuz. Şurangama - sutranın tarihi için Hsi-ch'ing pi-chi'nin (bahis 2, 3 a) mütalâası mühimdir. Bu, bazı metinlerin iki defa, yani bir Hintçe'den Tibetçe'ye Tibetçe'den de Çince'ye tercüme edildiğini gösteriyor; bazıları ise yalnız bir defa, yani Tibetçe'den Çince'ye tercüme edilmiştir. Şurangama-sutranın yalnız Çincesi vardır (yani Hintçe yahut Tibetçe orijinalleri yoktur). Ancak imparator Ch'ien-lung (1736—1795) Mancurca, Moğolca ve Tibetçe tercümelerini yaptırmıştır. Demek ki 18 inci yüzyılın Çin bilginleri sutra'nın, Orta Asya'da tercümeleri bulunmadığı kanaatinde idiler. Elimizde bulunan Uygurca nüshasının mevcut olduğunu bilmiyorlardı ve Hintçe orijinal metnin mevcudiyetinden de haberdar değildiler.

Buddhist kitapların Çinceye tercüme meselesinde zaten bunların umumiyetle bizim bildiğimiz mânada "tercüme„ olmadıkları tesbit edilmiştir. Böylece meselâ Pao-yü-ching'in (kıymetli yağmurun sutrası) 3 tercümesi vardır, bunlardan 7 inci yüzyılın sonunda yapılan üçüncüsünde, sonradan ilâve edilmiş olarak günün siyasetini iyma ediyor (Pao-yü-ching, bahis 3=Tripitaka cilt 16, S. 293 b; metinde İmparatoriça Wu'nun

haklı olarak katledildiği gösterilmek istenmektedir). Ancak 721 de tercüme edilen bir metinde Çin filozofu Huai-nan-tse'nin (kısım: Shu-chen-hsün) bir iktibası geçiyor (Chavannes, 500 Contes, Introd. S. 14); 5 inci yüzyılın başlangıcında tercüme edilen 747 numaralı metinde olduğu gibi, Khotan'da aynı zamanda tercüme edilen (metin 747 a, cilt 17, S. 562 c) aynı metnin ikinci tercümesinde sıra ile çıplaklar memleketinden, at ayaklılar memleketinden, göğüsleri delik insanlar memleketinden bahediliyor. Ben başka bir yerde (Kultur und Siedlung der Randvölker Chinas S. 349 ve S. 355-6) bunun mutlaka (Chavannes'in teklif ettiği gibi) muahhar Hint tesirinin Çin'e geldiğine işaret olması icap etmediğini göstermiştim; bence "tercümeler„ de Çinli okuyucuların metinleri daha kolaylıkla okumaları için Çin literatüründen bazı şeylerin alındığını kabul etmek doğru olacaktır. Uygurca buddhist metinler için de çok mühim olan bu meseleler yakından incelenmelidir.

Uygurca metinde şöyle söyleniyor: "Nasıl altın tekerlekle süslenmiş Cakravarti kralı (bir defa uyuduğu zaman) rüyasında kendisinin bir karınca olduğunu, öldüğünü ve sonra tekrar insan olduğunu gördüyse;.... ve nasıl rahip olduğunu.....„ (B. Rahmeti'nin tercümesi S. 20). Bu motifin Hint ve Avrupa dillerinde bir çok paralelleri vardır ki bunların hepsi bir adamın beşerî azmin kıymetsizliğini, bu tarzda, nasıl anladığını gösteriyor. Fakat hiç birinde karıncanın tahavvülü motifi yoktur, fakat Çin'de iyi biliniyor. Bundan ilk önce yine 4 üncü yüz yılda bahsediliyor. Sou-shen-chi'de (bahis 10,1 a) şöyle söyleniyor: "Bir adam büyük bir karınca yuvasına girdiğini ve orada büyük bir avlu gördüğünü ve buna güzel bir isim taktığını, rüyasında gördü. Bu adamın adı Lu Fen idi. 9 uncu yüz yılın literatüründe karınca yuvası motifi kaldırılmıştır fakat adamın adı Lu olarak kalmıştır. Gururlu bir âlim Lu adında bir Taoistle buluşur ve şarabı içmek için ısıttıkları sırada âlim geçirdiği bütün hayatını görür. Uyandığı zaman şarap hâlâ ısınmamıştır. Böylece hayatının kıymetsiz olduğu kanaatına varır (Vesikalar: W. Eberhard, Volksmärchen aus Süd-Ost-China, S. 120). Bu tercüme sonra bir çok hikâyelerin (bunların arasında 1775 de yazılan bir Japonca tercümesi de vardır, Ges. f. Natur- und Völkerkunde Ostasiens, cilt 1, S. 96'a bak)

ve dramların (adı: Huang-liang-meng yahut Han-tan-meng) esasını teşkil etmiştir. Bu sıralarda, takriben 9 uncu yüz yılda, bu ismi muhafaza etmiyen fakat karınca devleti motifi üzerinde daha fazla işlemekte olan başka bir şekil görülmektedir (ikinci şekil: I-wen-lu=T'ai-p'ing kuang-chi, bahis 475 = cilt 38, 32b-36b; en mufassal tercümesi Lu-i-chi=Tai-p'ing kuang-chi 478= cilt 38, 46a-47b; R. Wilhelm: Chinesische Märchen S. 136 ve 138'e bak). Bu şekil de bilâhare bir çok hikâye ve dramların esas motifini teşkil etmiştir. Çin literatüründe bütün bu nevi "rüya„ lar taoistiktir, Buddhizm ile hiç bir münasebetleri yoktur. Hint literatüründe karıncaya dair rüya bilinmediği için, bunun yine buddhist metnine girmiş ve Uygurlara da gelmiş bir Çin motifi olduğunu imkânsız görmüyorum.

REMZİ OĞUZ ARIK (Ankara Etnoğrafya Müzesi Müdürü ve T. T. K. Üyesi), **Anadolu'da yeni yerleşme yerleri:**

Eski yollar ve yerleşmeler hakkında bilgi edinmeden bir memleketin ne coğrafyası, ne tarihi yazılabilir. Hele medeniyet tarihi pek basmakalıp olur. Yolları ve yerleşme yerlerini bilmemek, aramamak yüzünden eski devirlerin medeniyetini - arkeolojinin son keşiflerine kadar - birtakım muharebe, sülâle değişmesi meselesinden ileri görmeye imkân olmamıştır. Yine eski yolları, o yolların maksadını, korunma ve işleme tarzını, yolların uğradığı büyük yerleşme yerlerini, konakları araştırıp öğrenmedikleri için Önasya'daki Türk medeniyetinin büyüklüğünü kabuletmek şöyle dursun, onun bir tahrip unsuru olduğunu tekrarlamak, tarih yazanlar için, moda idi. Şimdi birer çöl görünüşü içinde eriyen geniş mıntıkaların vaktiyle insan kabiliyetine nasıl bir geçit olduğunu gösteren hanlar, kervansaraylar, çesmeler ve bunların varlığının hikmeti olan yollar bilinmediği için Türk medeniyeti inkâr edilmişti.

Protohistorya için de aynı bilgisizlik vardı. Bu bilgisizlik bizzat bugünkü yerleşmelerin de sebebini anlamamaya götürüyordu. Gerçekten de köylerden, kasabalardan, şehirlerden bir çoğunun en eski devirlerden bugüne kadar aynı yerlerde kurulduğunu arkeoloji keşifleri ortaya koymakta; memleketimizde iskân rejiminin tarihce izahını vermektedir.

Protohistorya bakımından olduğu kadar Hitit ve Firiğ çagları için de Höyüklerin tespiti, höyüklerin kazılması, yahut üstlerinden çanak çömleklerin toplanması, oralardaki şehirler, yerleşmeler, medeniyetler silsilesini ortaya koyduğu gibi, oralardan geçen yollar da göstermektedir. Böylece, hiç bir hartanın yapamıyacağı açıklıkla: ticaretin, insan münasebetlerinin gelişmesini tâkib edebiliyor, soyların ve devletlerin sınırlarını çizebiliyoruz.

Konusu Roma yolları ve o devrin ticareti olan en yeni bir eserde bile[1] yollar ve yerleşmeler, ancak uzun mesafeler arasındaki istasyonlar halinde söylenmektedir. Meselâ: Batı - Doğu yolundan bahsederken Sardis, Philadelpheia, Ankyra, Tavium, Komana denmektedir. Aradaki istasyonlar, ikinci derecede yollar hakkında bir şey söylenmemektedir. Bu hal, İngiliz arkeoloğu W. M. Ramsay'den beri bu iskân rejimini anlamak, yeni yerleri bilmek hususunda fazla bir yol alınamadığını gösterir.

Klâsik çağlar ve Türk devri için yol taşları "Milliaires„, köprüler, bazı kitâbeler, bazı örenler üzerine dayanan malûmatımız, son çeyrek asra kadar protohistorik çağın yolları için daha zor durumdaydı. Firiğ ve Hitit yazılı anıtları bu alanda ilk yardımcılar oldu. Ama onlar hem azdı, hem bâzan ticaret, ekonomi maksatlarından büsbütün ayrı din ve siyaset gayeleri güdüyorlardı. Bâzan yol uğrağında bile bulunmıyorlardı. Artık tarihe malolan bu Firiğ ve Hitit devrinden önceki protohistorik çağ için durum büsbütün zor ve karanlıktı.

Fakat arkeolojinin son 30 yılda edindiği ilerlemeler, hele kazıların tabaka tabaka inen ve genişliyen çalışma usulü, kazıların - nisbeten - fevkâlâde artışı, bu son iki safhanın yerleşme yerlerini ele geçirmek, buralardaki medeniyetlerin ne idiğini öğrenmek, nihayet buraları birbirine bağlayan yollar hakkında da bilgi edinmek imkânını verdi.

* *

1932 denberi, Türk Tarih Kurumu'nun yaptığı kazılar Ankara ve çevresinde, Kızılırmağın batısında, doğusunda, nihayet Hatay'da bâzı yeni yerleşme yerlerinin ortaya çıkarıl-

[1] M. P. Charlesworth: Les Routes et le Trafic commercial dans l'Empire romain. [Fransızca tercümesi.] 1932.

masına imkân vermiştir. Bunların ortaya çıkarılması, Anadolu'daki prehistorik, protohistorik ve tarih çağları medeniyetini tanımak için bol belgeler ele geçirttiği gibi, bu medeniyet sahiplerinin beldelerini, bu türlü beldeler arasındaki yolları da ortaya çıkarmak hususunda yeni imkânlar hazırlamıştır. Selçuklular, Bizanslılar, Roma İmparatorluğu, hatta Hellenistik çağlarda Anadolu'da kullanılan yollarla Firiğ, Hitit devrinde ve protohistorik çağlardaki yolların daima aynı olmadığı anlaşılıyor. Bu hususta, elli yıldır Anadolu'da yapılan arkeoloji çalışmaları ile Cumhuriyetten beri yapılan kazılar, sondajlar, istikşaflar çok açık belgeler, sonuçlar vermiş bulunuyor. Son 15 yılda Anadolu'da, eski yolların geçtiği yerleri belirtmek yolunda en çok uğraşan iki bilgini; Alişar hâfiri Von der Osten ile Boğazköy ve Demirci - höyük hâfiri Dr. K. Bittel'i anmak isterim. Bununla beraber, Miss W. Lamb'in Afyon yakınındaki Kusura'da, Prof. C. Blegen'in Turuva'da; Miss H. Goldmann'ın Tarsus'ta, yorulmak bilmez Prof. J. Garstang'ın Kilikya'da ve bilhassa Yümüktepede; İsveçli Einar Gejerstad'ın Kilikyada, Fransız arkeoloji enstitüsünün Hashöyük'te, Malatya'da, Eskişehir Yazalıkayası'nda yaptırdığı araştırma ve kazıların da bu alandaki hizmetini saygı ile anmak gerektir.

Türk Tarih Kurumu'nun 1932 den beri süregelen istikşafları, kazıları ise bu yolda esaslı değişiklik yapmayı emreden ilim işleridir. Trakya'da, Dr. Arif M. Mansel'in idaresinde çalışan Türk Tarih Kurumu ekipi Avrupa-Balkanlar-Anadolu arasındaki münasebetlerin çizisini aydınlığa kavuşturan bir tasfiye vazifesi görmüştür. Alaca'da, Erzurum mıntakasında, Dr. Hâmit Koşay'ın reisliğinde, Samsun alanlarında Dr. Ş. A. Kansu reisliğinde çalışan heyetler Orta - Batı ve Kuzey Anadolu'nun protohistorya'daki durumuna yeni ışıklar serpen yerleşme yerleri meydana çıkarmışlardır. Dr. Hâmit Koşay ekipinin 1932 ve 1937 de Fidanlık'ta ve Hacıbayram'da yaptığı kazılarla meydana çıkardığı Firiğ eserleri Ankara'nın çevresini kaplayan tümülüslerdeki Firiğ prensleri mezarlarının beldesini kuvvetle işaretledi.

Prof. Şevket Aziz Kansu ekipinin Baraj yolunda, "Etiyokuşu,, adı verilmiş bulunan yerde meydana çıkardığı prehistorik izler ve protohistorik yerleşme yeri Ankara yakınındaki en eski yol uğraklarından birini haber verdi.

1933 ten beri Ankara - mıntakasında çalışan bir hafriyat ekipini, bilhassa 1937 den başlıyarak bu mıntakayı taramaya memureden Türk Tarih Kurumu, "Karaoglan Hafriyat Heyeti,, adını verdiği bu ekiple eski yollar, eski yerleşmeler meselesine önemli yenilikler katmıştır.

1933 te, Kararlar'da Remzi Oğuz Arık tarafından yapılan kazılarla, yalnız Galat kralı II. inci Deïotaros'un şahsiyeti bir kelime, bir hayal olmaktan çıkarılıp tarihin realitesi haline getirilmiş değildir. Oradaki hafriyat, Galatlar'ın müstahkem beldeleri olan Bloukion ve Peion'dan birisini "Karalar„ da aramamız imkânını da vermiştir. Eski yolların geçtiğini belirtmek bakımından bu keşfin ehemmiyeti inkâr olunamaz.

1937 de Ankara Kalesinde, Ankara içindeki Çankırı kapısında, yine Remzi Oğuz Arık tarafından yapılan sondajlar burada ancak Firiğ ve klâsik çağ şehirinin bulunduğunu kat'î olarak meydana koydu. Aynı ekip, Ankara'nın 25-27 km. cenubunda, Bn. Dr. Âfet'in 1937 de haber verdiği Karaoğlan höyüğündeki kazılariyle kalkolotik, Bakır, Hitit, Firiğ devirlerine âit büyük, zengin bir yerleşme yerini ortaya koydu. Mugan gölünün cenup-doğu ucunda bulunan bu yerleşme ile hem Ankara'nın cenubunda yeni bir protohistorik istasyon bulunmuş, hem de 1937 için en Batıda yeni bir Hitit beldesi meydana çıkarılmıştı. Bu kazılar 1942 yılına kadar sürdü. 12 m. kalınlığında bir Bakır Çağı, onun büyük sivil yapıları, bu höyüğü daima önemle andıracaktır.

Karaoğlan höyüğünün 2 - 3 km. şimalinde, Elmadağları eteğinde, *Şelmekin* mevkiinde meydana çıkarılan yerleşme yeri Firiğ ve kuvvetli bir klâsik çağ beldesini haber verdi. Böylece klâsik çağlarda bu yolların tâdile uğradığı görüldü.

1940 da, aynı ekip, Ankara'nın 25 - 27 km. cenubunda, bu sefer Mugan gölünün Cenup-Batı ucunda, Karaoğlan'ın karşısında Ahlatlıbel - Gâvurkale istikametindeki *Hacılar* höyüğünde sondajlar yaptı. Meydana çıkan klâsik çağ vesikaları, fevkalâde mühim Friğ istihkâmları, zengin Hitit yerleşmesi, Bakır - Çağı eserleri, Şimal - Cenup yolu üstünde Ankara'dan sonraki kuvvetli istasyonu haber verdi. Bu, Şimal-Cenup yolunun protohistorik çağda varlığı 1940 da kuvvetle işaretlenen ilk yer olmuştu.

Hacılar'la Ahlatlıbel arasında, yine Şimal - Cenup yolu üstünde Ankara'nın 17 km., Ahlatlıbelin 3 km. Cenubundaki Sığır yahut Taşpınar höyüğü daha ufak ölçüde, Bakır, Hitit, Firiğ çağı yerleşmelerini gösteren istasyonu verdi.

Ahlatlıbel'in 2 - 3 km, Batı - Şimalindeki Yalıncak köyünde aynı heyet büyük bir klâsik çağ yerleşmesi tesbit etti. Buradaki çeşme'den Prof. Güterbock'un haber vermesiyle Bedesten'deki Eti Müzesine kaldırılan Hitit aslanı, şüphesiz başka ve yakın bir yerleşmeye âitti [1].

Aynı heyetin 1940 yılındaki istikşafları, Ankara Cenubunda, İncesu vâdisinin doğu ucunda, Emir gölünün Cenup-Doğusunda, Karaoğlan höyüğünün birkaç km. şimalinde bulunan Halilöreni höyüğünü ortaya çıkarttı. İnce bir su kıyısında tabiî bir tümseğin üzerinde bulunan höyük Bakır, Hitit, Firiğ, klâsik çağ yerleşmelerini gösterdi.

Aynı heyetin 1940 çalışmaları, daha önce Von der Osten tarafından Amaksız höyüğü diye kısa monografisi yapılan Etimesut istasyonundaki höyükten başka, Sincanköy istasyonundaki höyüğü arkeoloji haritamıza, protohistorik yerleşme yerleri olarak geçirtmişti. Etimesut ile Sincanköyü arasında, Ankara-Zir şosesi üzerinde, 22 inci km. de raslanan ve heyet tarafından "II. Sincanhöyügü,, diye adlanan sivri yerleşme yeri; öteki iki höyük gibi, Bakır, Hitit, Firiğ, klâsik çağ istasyonunu haberverdi.

"Karaoğlan Hafriyat Heyeti,, 1941 de Ankara Batısındaki araştırmaları sırasında Zir'in, Ayaş'ın klâsik ve Türk çağlardaki arkeolojik yerini te'yitetti. Heyet reisinin daha 1932 de Zir ile Ayaş arasında, Kurum umumî kâtibi rahmetli Dr. Reşit Galip, Dr. H. Koşay ve Von der Osten'le birlikte tesbit ettiği büyük Kayıhöyügü'nden başka, bu sefer ondan biraz daha Doğuda, yolun solunda bir tümülüs tespitedilmişti. 1940 da aynı heyet, Kayı höyüğünün Doğu - Şimalinde, Abdüsselâm dağları eteğinde, dağların geniş bir geçit yeri ağzında Bucuk höyüğünü tespitetti. Linyit ocaklariyle iktisat ve jeoloji âlemimize kendini tanıtan Bucuk köyü, bu sefer, bir su kıyısında bulunan

[1] Bilhassa bu kəbartma ve Bedesten-Eti müzesindeki eşleri için, Dr. Cahit Kınay'ın doktora tezini salık veririz

geniş, yassı ve Bakır, Eti, Firiğ, klâsik çağları yerleşmesi gösteren höyüğü ile arkeoloji hartamızı zenginleştirdi.

1941 de aynı Hafriyat Heyeti, Tuz gölü istepinin batısından geçen Ankara - Hacılar - Oyaca - Cihanbeyli - Konya mihveri üstündeki mıntıkayı araştırmış; ancak Romalılar, Türkler zamanındaki yolların geçtiği-o da kısmen bilinen-bu geniş âlemde yirmiyi geçen höyük tespitetmiştir. Bu höyüklerin hemen hepsi Bakır çağından başlıyan, Hitit, Firiğ, klâsik çağları içine alan yerleşmelerin katlarını gösteriyordu. Bu 20 höyük bu geniş istepteki protohistorik yerleşmelerin şüphesiz ki hepsi değildir. Ama bunların tespiti bile ölü zannedilen bu toprakların vaktiyle kuvvetlice iskân edildiğine şahitlik etmektedir. Konya'nın çevresinde, 15 - 20 km. kutrundaki nisbeten ufak sâhada yapılan istikşaflarla yeniden 17 höyük tespit edilmiştir. Bunların içinde (I. Karahöyük) gibi Konya'nın 5 km. cenubunda, fevkalâde büyük olanlar da vardır ki bunlar, mıntıkanın şaşılacak kadar koyu bir nüfus ve iskân bolluğunu gösteriyorlar. Bu höyüklerin hepsi Bakır çağı'ndan Türk-İslâm çâğlarına kadar bütün devirlerin yerleşmelerini temsil etmektedir. Böylece; seyrek kaya anıtlarından başka varlık izi vermiyen Hitit devri de buralarda geniş yerleşmeler hâlinde kendini göstermiş, Hitit medeniyetinin cenuptaki büyük yayılışı, ilk defa açıkça ortaya konmuştur.

1941 de aynı heyetin Konya içindeki Alâettin tepesinde yaptığı kazılar, burasının büyük bir Firiğ, klâsik, Türk merkezi olduğunu gösterdi. Konya şimalinde, Sızma'daki araştırmalar ise, 30 metreden fazla yükseklikte olan ve Amerikalılarca daha önce kazılan bu höyüğün Firiğ istasyonundan ziyade Bakır-Çağı ve Eti yerleşmelerinin büyük bir merkezi olduğunu meydana çıkardı.

1942 de aynı heyet, yine aynı maksatla Ankara şimalindeki araştırmalarını, Bitik hafriyatını, Bolu ve Hatay istikşaflarını yaptı. Kurum'un tertibettiği sergide, Bitik vitrininde görülen, Luristan tipi tunç baltanın ve üzeri boyalı kabartmalarla süslü küp kırıklarının daha 1937 de mahiyetini söylemeğe çalıştığı Bitik, 240 x 250 ölçüde kuturları olan bir höyüktür. Oradaki sondajı son derece zengin klâsik çağ, Firiğ, Hitit, Bakır çağı yerleşmelerinin bulunduğunu, burasının bir kavşıt noktası olduğunu gösterdi.

Bitik şimalinde Murtad ovasında yapılan araştırmalar birer protohistorik yerleşme olan Güvenç, Sancar höyüklerinin, bir klâsik çağ merkezi görünen Mardın köyünün varlığını gösterdi. Gerede'ye ve Bolu'ya kadar tek prehistorik yerleşmenin bu yol üzerinde bulunmadığı, Gerede'de klâsik çağ ve Türk devrine âit geniş izler bulunmasına karşı Bolu'da hem klâsik çağ, hem de çok karakteristik bir protohistorya höyücüğünün bulunduğu da bu sefer tespitolundu. İnce bir su kıyısında, 5-7 metre yükseklikte, Orman mektebi yanındaki bu ufak höyükte Bakır, Hitit, Firiğ çağlarının yerleşmesi, şehrin Doğu kıyısında Orta mektebin bulunduğu höyükte de çok zengin bir klâsik çağ beldesi tespitedilmiştir. Sergi'de, Bitik vitrinindeki korkunç kadın tipli kap, protohistorik Bolu höyüğündeki sondajın mahsulüdür.

Bolu ile Üskübi arasında yalnız bir iki klâsik çağ yerleşmesi gördük. Üskübi bu alanların şüphsiz en karakteristik büyük, verimli, klâsik arkeoloji istasyonudur.

Bitik şimalinde Halkavun nahiyesinin Cenup yanındaki höyük, 1937 de bu heyet reisi tarafından görülmüştü. 1942 de iyice araştırdık ve Bakır çağından Türk çağına kadar uzanan yerleşmeler tespitettik.

Bitik Cenubuunda, Murtad ovasında, 1942 yılında yalnız Dutluca höyüğü tespit olundu.

Ankara Batısında, 33 km. lik uzaklık içinde 1942 yılında tespitedilen yerleşme yerleri çok dikkate değer. Ankara-Zir köprüsü arasında, 6 ıncı km. deki köprü karşısında, sağda bir Klâsik villâ izlerini, Hayvanat Bahçesindeki klâsik çağ yerleşmesini sanatkâr öğremen Necdet Pençe bir iki yıl önce haber vermişti. Bu villâ yanında bir tümülüs bulunduğunu da bu yıl birlikte tespitettik.

Ankara Zir asfaltının 9.5 uncu kilometresinde, solda, Ankara çayının kıyısında 5 metre yükseklikte ve 100 metre kutrunda, ufak, yayvan bir höyüğü de bu 1942 yılında meydana çıkardık. Yalnız Bakır çağı yerleşmesini gösteren bu istasyonu "Etiyokuşu,, , Ahlatlıbel protohistorik istasyonlariyle birlikte mütalâa etmek şarttır.

Bu höyüğün karşısında ve Ankara çayının sol kıyısındaki Çimento fabrikası yerinde, bir toprak kayıntısı altında kalan klâsik çağ kalıntıları ve çanak çömleği ile Firiğlerin boyalı kap parçalarını bulup haber veren kimyager Dr. Reşat Uzmay burada, yeni bir yerleşme yerinin tespitine hizmet etti.

Ankara Zir asfaltının 17 inci km. sinde yine bu yıl bulduğumuz klâsik çağ yerleşmesi, Ankara garında daha önce bulunan süslü ve kubbeli Bizans mezarları[1] ile birleştirilince görüyoruz ki Ankara, Batısında geniş bir çeşit klâsik çağ banliyösü halinde, zengin bir iskâna kavuşmuştu. Bundan başka Ankara Cenubunda, Gölbaşı'nda, Mugan gölünün kıyısında yalnız klâsik çağ parçaları veren bir yerlesme yerini tespit etmemize sanatkâr arkadaşımız Hayrullah Örs imkân verdi. Göle bir mahmuz gibi uzanan tabiî tepenin üstünü bu yerleşme tamamiyle kaplamıştır. Gölbaşı'nın ömrünü bu yeni bulunan istasyon birdenbire çok uzatmış bulunuyor.

Ankara-Hatay istikşafı dolayisiyle 1942 de "Karaoğlan Hafriyat Ekipi,,, Ankara'nın Cenup - Batısında, Kızılırmak üstündeki Köprüköy mevkiine kadar, daha önce Von der Osten'in gördüğü Çakal höyüğünden ve bir tümülüsle Balâ'dan başka yerleşme yeri tespitetmemişitir. Eski yollar bakımından çok dikkate değen bu yerleşme yoksulluğu mühimdir. Köprüköy ile Kırşehir arasında, yine Von der Osten'in tespitettiği Kaman ve Sofular yakınındaki höyüklerle Çoğun ve Kırşehir höyüklerini bu sefer biz de iyice tespitettik. Bundan başka153 üncü Km. de Temirli, Kurancılı köyleri arasındaki höyüğü de araştırdık. Bu höyükte Bakır çağı, Hitit devri galipti. Kırşehir'e doğru, 185 - 187 inci km. de yolun ortadan böldüğü bir ufak höyükten geçilir ve 200 üncü km. de Kırşehir'e varılır. Burada şehrin içindeki höyük şimdiye kadar adı Von der Osten ve K. Bittel tarafından anılan bilhassa çok yüksek, dik büyük bir iskân yeridir. Kırşehir çayı, höyüğün yanından akmaktadır. Hitit, Firiğ çağlarına âit koyu bir yerleşmeden başka Bakır çağı izlerine de raslanmıştır. Unutulmasın ki burası Mokissos adiyle yalnız klâsik çağ yerleşme yeri gibi tanınmıştı.

"Karaoğlan Hafriyat Heyeti,, nin Kırşehir - Hacıbektaş ara-

[1] Bu mezarlardan biri Kurum'un eliyle hemen hemen olduğu gibi, Çankırıkapı'daki okulun yanına kaldırılmıştır.

sında yaptığı gezi, bir çok höyük ve tümülüslerle birlikte klasik çağ yerleşme yerlerinin tespitine hizmetetmişti. O gezide, Hacıbektaş yanındaki, çok büyük "Suluca Kakrahöyük„ te, Bakır, Hitit, Firiğ, klâsik, Türk çağlarına ait kapkacak parçalariyle hartaya geçirildi. Bu yolun ve bu tespitlerin çok ehemmiyetli olduğunu, çünkü Doğudan ve Boğazköyden, Şimalden gelen eski yolun buradan geçip Kaniş'e (Kayseri) gittiğini bugün kuvvetle söyliyebiliriz.

Bizim 1942 çalışmasında tuttuğumuz yol, Kırşehir'den sonra Kesikköprü'ye varmak, oradan Kızılırmağa muvazi bir yol tutup Arapsun, Nevşehir, Misli ovası üzerinden "Höyük istasyonu„ na erişmek oldu. Selçuk plâstiğinin belki en orijinal güzelliğinden birini halâ metoplar şeklinde muhafaza eden Kesikköprü'deki handan sonra, Kayseri-Niğde arasındaki "Höyük istasyonu„ na kadar tek protohistorik yerleşmeye raslamadık. Bu bakımdan seyyahatımızın bu kısmını da bir " élimination „ incelemesi gibi anabiliriz. Bizden daha önce, yine Von der Osten tarafından adı geçen "Höyük istasyonu„ ndaki yerleşmeden sonra *Niğde'yi* anmak isteriz. Buradaki Ortaçağ kalesinin de bir höyük üstüne kurulu olduğunu söyleyeceğiz.

Tiyana mıntıkasındaki höyükler ve tümülüsler daha önce görülüp tespitedilmiştir.

Toroslarda ve Adana, Tarsus, Ceyhan ovalarında da Einar Gejerstad'ın, Garstang'ın, Von der Osten'in, Miss H. Goldmann'ın istikşafına yeni bir şey katmış değiliz.

Fakat İskenderun körfezi boyunca tespit ettiğimiz üç höyük hem yeni, hem çok mühimdir. Bunlardan birincisi Erzin İstasyonu cenubunda, kıyıdaki höyüktür. İkincisi Erzin istasyonundan 9 km. kadar daha cenupta, yine kıyıdaki Kenedin veya Kınadın höyüğüdür. İkisi de Gâvur dağlarından gelen dar vâdilerin denize açıldığı dar, ârızalı sâhadadır. İkisi de, hiç araştırılmamış bulunan bu kıyıların, şüphesiz en cazip arkeoloji mevzuu olmaya lâyık, büyük, üstleri düz yerleşme yerleridir.

Üçüncü höyük: İskenderun'dan 5 km. Cenupta, Arsuz asfalt yolunun kıyısında, Karaağaç köyünün yakınında bulunuyor. Buraya "Karaağaç höyüğü„ veya "Tellihöyük„ diyorlar. 7 metre yüksekliğinde 100x200 m. kutur ölçüsünde olup dağlara doğru uzanan ovada yayılıyor. Denizden şimdiki uzaklığı

2 km. kadardır. Asıl dikkate değen nokta, burasının Belen geçidinden inen vadinin gelip denize açıldığı ufak ovada bulunmasıdır. Topladığımız çanak çömleğe göre Klâsik çağlardan başka Arkayık Yunan devri, son Miken devri yerleşmelerini barındırmaktadır. Biz bütün araştırmalarımızdan sonra, burasının, eski metinlerde bahsi geçen Myriandus olması gerektiğine, bu itibarla da esaslıca araştırılması lâzımgeldiğine inanmış bulunuyoruz [1].

***

Bu kısa inceleme ile takdim ettiğimiz yerleşme yerleri, protohistorik çağlarda, sonra Türk devrinde kullanılan eski yolların hartasını yapmayı kolaylaştırmaktadır. Bu yolların, bâzan bir yığın kitabın ve yazılı vesikanın veremediği aydınlıkla medeniyetlerin birbirleriyle münasebetini belirtmekte hizmetleri artık aşikârdır.

Türk Tarih Kurumu'nun ortaya çıkarttığı bu yerleşme yerleri sayesinde anlaşılıyor ki:

A) Protohistorya'da dahi bir Batı-Doğu, bir Şimal-Cenup yollar sistemi vardı. Bugünkü Ankara şehri değilse bile Ankara mıntakasının, bu yollar sisteminin uğrağı olduğu meydana çıkmaktadır.

B) Bir çöl görünüşü gösteren Tuzgölü ve istepi, protohistoryadan klâsik çağlara kadar sürekli yerleşmelere ve medeniyetlere beşik olmuştur. Tuzgölünün tuzu ile istepin otu, şüphesiz bu medeniyetlerin başlıca câzibesini meydana getirmiştir.

C) Bakır çağında, yani protohistoryada Anadolu'nun bu bahsedilen mıntakaları hep ovada, su kenarlarında yerleşmiştir. Bu yerleşmeler pek seyrek olarak sur tanımış, mâbet tanımamıştır. Buna göre buralar hem yekpare bir medeniyete, hem de sulha, sükûna, emniyete kavuşmuş, ileri cemiyetlerin malı idiler. Ne Hitit devri, ne Yunan ve Roma devri bu sulhü, bu insicamı tatmıştır.

Ç) Yollar, Hitit devrinde, Klâsik çağlarda esaslı değişiklik geçirmiştir.

[1] Bu konuyu, 30 sayılı Belleten'de çıkan raporumuzda uzunca inceledik.

Bu çalışmalar, bu gezilerle bu neticelerin kazandırdığı başka bir sonuç vardır ki o da: bundan sonra yapılacak kazılar için sâhanın daha temizlenmiş, daha hazırlanmış olması, hafriyat mevzûlarının daha kat'î olarak belirmiş bulunmasıdır [1].

Prof. HIFZI VELDET (İstanbul) **Hukukta tarihçilik ve Türk medeni hukuku:** [Tebliğ gelmemiştir.]

Ord. Prof. SADRİ MAKSUDİ ARSAL (T. T. K. Üyesi ve İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Profesörü) **Farabî'nin Kültür tarihindeki rolü:**

I

FARABİ'NİN HAYATI

Farabî, Türk ırkının yetiştirdiği büyük dâhilerden biridir.
Farabî'nin dehâsı ilim ve fikir sahasında tecelli etmiştir
Ve bu dehâ bütün ilimlere şamildir.
Farabî bir tabiiyat âlimidir.
Farabî bir ruhiyatçıdır.
Farabî bir musiki âlimidir.
Farabî bir riyaziyatçıdır.
Farabî bir tabiptir.
Farabî bir ahlâkçıdır.

Hülâsa, Farabî, zamanında teşekkül etmiş olan ilimlerin hepsi sahasında derin vukuf ve müstakil bir fikir sahibidir.

[1] Bu tebliğde adı geçen arkeolog, hafriyatçı, müellif için verilmesi gereken bibliyoğrafyayı 30 sayılı Belleten'de çıkan «Bitik - Hatay Hafriyat raporu» nda etraflıca vermiş bulunuyoruz. Hatay çevresi münasebetiyle buraya yalnız bir adı katacağız. T. T. K. «Türk Tarihinin Ana hatları» adlı eserin müsveddeleri arasında 29 uncu sayıda, Naci Paşa'ya yazdırdığı «Büyük İskender-Dârâ. 1933» eseri de var. Burada, İssos harbi dolayısiyle «Kenedin» höyüğünden «Kinet Höyüğü» diye bahsolunur.

Sonra ; Konya çevresine âit çalışmaların, mümkün olduğu kadar tam, bibliyoğrafyasını «Konya Kazısı»na ait raporda vermiş bulunuyoruz. Bu itibarla bu kısa tebliğide, ayrı bibliyoğrafya verilmemiştir.

Fakat Farabî her şeyden evvel bir mütefekkirdir, bir feylesoftur.

Farabî'nin beşeriyetin yetiştirdiği en büyük feylesoflar arasında mümtaz yeri vardır.

Farabî siyaset ilmi, hukuk felsefesi sahasında da bir müceddittir.

Biz bu etütte ne Farabî'nin tercümei halinden ve ne de umumî felsefesinden uzun uzadıya bahsedecek değiliz. Burada biz Farabî'nin ancak siyaset ilmi ve hukuk felsefesi sahasındaki müstakil, orijinal fikirlerinden bahsedeceğiz.

Malûm olduğu veçhile Ebu nasr bini Muhammed bini Tarhan bini Uzluğ Farabî, Türkistanda Farab (Otrar)[1] civarında Vesic kasabasında 870 senelerine doğru bir Türk ailesinde dünyaya gelmiştir. Farabi'nin babası bir askerî kumandan olduğu anlaşılıyor. Farabî tahsilini evvelâ memleketinde yaptıktan sonra takriben yirmi yaşlarında Bağdada gelmiş, ve o sıralarda hilâfet merkezi olduğu kadar da ilim merkezi olan Bağdatta tahsilini devam ettirmiştir.

Farabî'nin en büyük üstadları: Yahoma bini Hayaln ile Abu Bişir Matta'dır.

Bu âlimlerin her ikisi Yunan lisanına vâkıf Suriyeli hıristiyan Araplardır.

Bu âlimler vasıtasile Farabî Yunan âlim ve feylesoflarının beşeriyete miras bıraktıkları ilimleri ve felsefî fikirleri esaslı bir surette öğrenmiştir. Farabî'nin Abu Bişir Matta'nın dersleri esnasında tuttuğu ders notları 70 cilde baliğ olduğu rivayet olunmaktadır. Kaynaklarda Farabî'nin Yunan lisanını bildiğine dair sarih bir kayda tesadüf olunmuyorsa da, Aristo'nun eserlerine derin vukufu, bu feylesofun bir çok eserlerini esaslı bir surette şerh ve tefsir edebilmiş olması, Farabî'nin Yunan lisanını bildiğine delâlet eder.

Farâbî uzun müddet Bağdatta tahsille meşgul olduktan sonra haç kılmak üzere Mekkeye seyahat etmiştir. Haçtan döndükten sonra devlet merkezi Halep olan Hamdani sülâlesinin büyük hükumdari Seyfüddevle'yi (944—967) ziyaret etmiştir. Seyfüddevle Farabî'nin Halepte ikamet etmesini rica etmiş,

[1] Otrar, bugünkü Taşkent şehrinin şimalinde Aris nehri üzerinde bir şehirdi.

Fârabî de bu teklifi kabul etmişiir. Bu suretle Farabî ömrünün kalan kısmını Halepte geçirmiş ve bütün vaktini eser yazmağa hasretmiştir. Farabî Milâdî 950 senelerinde Şamda vefat etmiştir.

Farabî, pek çok, yüzden fazla, eser bırakmıştır. Bu eserlerin büyük bir kısmı müstekil eserlerdir.

Kalanları Yunan feylesoflarının eserlerini izah ve tefsire hasredilmiştir.

II

FARABÎ'NİN ÂLEMİN KURULUŞU HAKKINDAKİ FİKİRLERİ

Biz burada Farabî'nîn umumî felsefesinden bahsedecek değiliz, fakat istitrad kabilinden olarak burada bir hakikati tebarüz ettirmeden geçemiyoruz: Avrupa lisanlarında yazılmış felsefe tarihine ait eserlerin bir çoğunda İslâm feylesoflarının eserlerinde hiç bir müstakil, orijinal fikir bulunmadığına, İslâm feylesoflarının Yunan feylesoflarından Aristo'nun fikirlerini tekrarlamaktan başka bir şey yapmamış olduklarına dair iddialara tesadüf olunur. Bu iddialar El-Kindî, İbni Rüşd gibiler hakkında kısmen doğru ise de Farabî hakkında tamamen yanlıştır. Farabî'nin hilkatiâlem, kâinat hakkındaki fikirleri, yani metafiziği tamamile orijinaldır, kendine mahsus bir görüş mahsulüdür.

Bu görüş şu noktalarda Aristo'nun metafizik fikirlerinden ayrılmaktadır:

1 — Aristo "muharriki evvel„ ismile ifade ettiği Allah'tan başka yalnız maddenin vücudunu kabul eder, ona göre maddî kâinat ile Allah, muharriki evvel, arasında vasıta olan başka bir varlık yoktur.

Halbuki Farabî'ye göre Allah ile „madde„ arasında on akıl silsilesi ve dokuz felek ve felek ruhu vardır,

2 — Aristo'ya göre Allah kâinatın sebebi vücudu olduğu halde kendisi kâinatın vücudüne âit ilme malik değildir.

Halbuki Farabî'ye göre Allah aynı zamanda âlimdir. Onun ilmi eşyanın zatiyatına aittir. Allah eşyanın idealarını bilir. O hem âkildir, hem makuldür [2].

[2] Farabî, Fi arai ehli-l-medineti-fadlile, Bab 4.

3 — Aristo'ya göre Allah ve muharriki evvel aynı şeylerdir.

Farabî'ye göre ise birinci en yüksek akıl Allahtan farklıdır. Birinci akıl Allah'tan sudur etmiş varlıktır [3]; bu suretle Farabî, hilkat metafiziği sahasında yepyeni bir çığır açmış bulunuyor, çünkü bu fikirler Aristo'nun fikirlerinden farklı olduğu gibi Neoplatonist'lerin fikirlerinden dahi tamamile farklıdır. Malûm olduğu veçhile Neoplatonistlere göre Allahtan ilk sadır olan şey logos'tır. Logos'tan ruh sudur etmiştir. Ruh da aklîde mündemiç idealar vasıtasıle maddî âlemi yaratmıştır. Bu suretle maddî âlem üç varlığın (Allah, Logos ve ruhun) esirdir [4].

Görüyorsunuz ki Farabî'nin metafiziği tamamile müstakil bir metafiziktir.

III

FARABÎ'DEN ÖNCE SİYASET VE HUKUK FELSEFESİNİN İNKİŞAFINA UMUMÎ BİR BAKIŞ

Farabî'nin siyaset ve devlet felsefesi sahasındaki fikirlerini tebarüz ettirebilmek için küçük bir mukaddeme yapmak mecburiyetindeyim. Beşeriyetin siyasî ve içtimaî teşekkülü tarihinin arkasında binlerce yıllar sürmüş bir savaş, bir kıtal ve boğuşma devri bulunduğu, evvelâ soy soy ile, sonra oymak oymak ile, sonraları devlet devlet ile mücadele etmiş olduğu herkesin bildiği hazin bir hakikattir.

Bu, beşeriyetin hayvanlık devrinden kalmış vahşî temayüllerinin mücadelesi tarihidir.

İnsanlık lehine şunu söylemek lâzımdır ki, bu hayvanî temayüllerin mücadelesi tarihine müvazi olarak, beşeriyetin bir de şerefli bir "insanlaşma„ tarihi vardır: Her devirde beşerî kütleler içinde barış ve müsalemetin savaş ve kıtale müreccah olduğunu, imha ve tahrip siyasetinden galip zümrelerin dahi nihaî hesapta birşey kazanmadıklarını kavrayan şahsiyetler zuhur etmiş; beşeriyetin umumî sulh ve müsalemet istikametinde inkişafı bu müstasna şahsiyetler sayesinde mümkün olmuştur.

[3] Farabî, op. cit. Bab 10,

[4] Sadri Maksudî, Hukuk felsefesi dersleri, § 19. Bréhier, Histoire de la philosphie, tome I. L'Antiquité et le Moyen-âge, p. 449-465.

Evvelâ soyları barıştırarak oymak teşkili için, sonraları oymakları barıştırarak devlet teşkili için pek çok beşeriyet dostu, sulhsever hakîm ruhlu insanlar çalışmışlardır.

Bu sayededir ki, bugün soy ve oymaklar arasında mücadele durmuştur. Bugün devletler arasındaki mücadele safhasındayız. Ve bu mücadelenin de çok hâd bir şekil aldığı bir devirdeyiz.

Beşriyetin yakın bir âtisinde millet ve devletler arasında da umumî bir müsalemeti, sulh ve sükûnu tesis ve temin eden, büyük ve küçük bütün milletlerin hayat hakkını tanıyan bir teşkilât kurulacağına inan bugünkü münevver insanların hepsini birleştiren müşterek ve umumî bir inandır, bütün insanların şuurla veyahut müphem bir surette hasretini çektiği bir idealdir.

Beşeriyet tarihini bu ideal bakımından, yani mükemmel devlet ve umumî müsalemeti temin eden bütün beşeriyete şamil bir teşkilât ideali bakımından gözden geçirecek olursak şu hakikatları müşahade ederiz: İnsanların müsavatını inkâr eden kast esasına müstenit Hind camialarî içinde zuhur eden müttefikler beşeriyetin içtimaî ve siyasî teşkilâtı meselelerile pek alâkadar olmamışlardır. Bununla beraber Manu mecellesinde bütün insanlara karşı derin merhamet hislerile meşbu pek çok parçalara tesadüf ediyoruz [5].

Keza Çin feylesofu Konfuçius'un eserlerinin hepsinde birçok yerde umumî sulh fikri mündemiçtir [6].

Yunan feylesoflarına gelince, Yunanın en büyük feyelsoflarından Eflâtun, Aristo ahlâk sahasında çok yüksek esaslar vazetmişlerse de, siyasi ideal sahasında polis, site-devlet mefhumundan ileri gidememişlerdir.

Eflâtun'un siyasi teşkilatla alâkalı üç eserinin (siyaset, devlet, kanunlar) hiç birinde bütün beşeriyeti birleştiren bir teşkilat bahis mevzuu değildir. Bilâkis Eflâtun'un bütün muhakemelerinden, fikirlerinden, onun ancak küçük bir site-dévleti göz önünde tuttuğu açıkça anlaşılmaktadır.

Keza Aristo'nun Politika (Siyaset) adlı eserinde dahi mevzuu bahis olan devlet, site-devlettir. Hattâ Aristo bir dev-

[5] Lois de Mauou, IV, 184, II, 225; 145; 231; 237.

[6] Bilhassa bu bakımdan Konfuçius'un felsefî sohbetler (lun-yu) adlı eseri mühimdir.

letin saha ve nüfusunun muayyen mikdarı aşmaması lüzmundan bahsetmektedir [7].

Bu büyük feylosofların zihinlerinde bütün beşeriyete şamil bir devlet fikri daha doğmamıştır: Yunan felsefesinde bütün beşeriyete şamil bir devlet fikrinin nüvelerine ancak Stoa mütefekkirlerinin eserlerinde tesadüf ediyoruz.

Malûm olduğu veçhile bize ne Stoisizmin müessisi olan Zenon'un, ne de onun tilmizleri olan Krisip ve Kleant'ın eserleri bütün halinde vasıl olmamıştır. Biz bu mütefekkirlerin fikirlerini ancak Diogenes Laërtius'un eserlerindeki [8] parçalar vasıtasile kısmen öğrenebiliyoruz. Bize Stoisizmin Romada aldığı şekil daha iyi malûmdur. Romanın büyük stoisist mütefekkirlerinden Çiçeron, Seneka, Epiktetus, Markus Aurelius'un eserleri bütün insanları kardeş, bütün beşeriyeti bir kül telâkki eden, bütün insanlara karşı muhabbet telkin eden fikirlerle doludur.

Biz Çiçeron'un eserlerinde şu yüksek fikirlere tesadüf ediyoruz: „Yazılı kanunlardan başka, bu kanunlardan üstün bir tabiî hukuk vardır. Bu tabiî hukukun esası adalettir. Adalet olmıyan yerde hukuk dahi yoktur; bütün beni beşer, bütün insanlar kardeştir, bütün inşanların anası tabiattir, yani cihanşümul akıldır. Bir insan diğer insan için kudsî bir varlıktır. Adalet ve hukukun esasları bütün milletlere şamildir [9].

Bütün insanlar müsavidir. İnsanlar arasındaki farklar ancak müktesep bilgiler bakımındandır. Tabiat bize adalet hissini cemiyet halinde yaşıyabilmek için vermiştir. Kanun, hukuk, herkesin kafasında mevcuttur... Hukukun esas kaynağı felsefedir, felsefenin kendisidir [10].

Birbirine yabancı olan milletler arasında dahi hukuk hâkim olmalıdır, ancak zaruri olan müdafaa harplerinin meşru olanı da uzun sürmemelidir. Sulh ve müsalemet daima harbe müreccahtır, mümkün mertebe harplerden ictinap etmelidir. Sulhu temin fütuhat yapılmaktan daha az şerefli bir siyaset değildir [11].

[7] Aristote, Politique liv. IV, ch. 4, 5.

[8] Diogène Laërce. Vie, doctrines et sentences des philosophes illustres, liv. VII.

[9] Cicero, de Officiis, I; XI; XII; XIII.

[10] Cicero, de Legibus, I. 5; 10.

[11] De Officiis, XIII, XIV.

Çiçeron'dan sonra imparatorluk devri mütefekkirlerinden Seneka, Markus Aureljus, Epiktetus'un eserlerinde Çiçeron'un fikirlerine benzer fikirler çoktur. Hakîmane vecizelerinden, Roma mütefekkirlerinden bütün beşiriyeti bir kül telâkki ettikleri anlaşılıyorsa da, bütün milletlere şamil bir devlet fikri Stoacıların eserlerinde dahi vuzuh ve sarahetle ifade edilmemiştir. Ancak Çiçeron'un De Republica adlı esrinde bütün beşeriyete şamil bir devlet fikrine işarete tesadüf ediyoruz. Hukuk felsefesi tarihinde tâ orta zamanlarda ilk defa olarak bütün büyük küçük millî devletleri birleştiren, bütün beşeriyete şamil bir teşkilat tesisi lüzumuna dair fikri ileri süren Türk feylesofu Farabî olmuştur.

IV

FARABÎ'NİN SİYASET VE HUKUK FELSEFESİNE DAİR FIKİRLERİ

a) Bütün beşeriyete şamil devlet fikri

Biz şimdi Farabî'nin siyaset ve huhuk felsefesile alâkalı fikirlerine geçelim. Malûm olduğu üzere Farabî'nin devlet ve siyaset hakkındaki fikirleri arapca yazılmış "Risaletün fi arâil ehlil medinetil fadile„ (Faziletli Devlet ahalisinin reyleri) adlı eserinde izah edilmiştir, Bu eser otuz dört bâba bölünmüştür. Bu bâblardan 25 bâbı metafizik ve ruhiyat meselelerine hasredilmiştir. Ancak 26 ıncı bâbdan itibaren Farabî doğrudan doğruya siyasetten bahse başlıyor. Biz burada bu eserin ancak siyaset ve hukuk felsefesile alâkalı kısımlarını hülâsa edeceğiz.

"Faziletli Devlet„ te Farabî devlet hakkındaki fikirlerini izaha şöyle başlıyor: İnsanlar için camia halinde yaşamak ihtiyacı tabiî bir ihtiyaçtır. İnsan, mevcudiyetini korumak ve kemale ulaşabilmek için birçok şeylere muhtaçtır. İnsan bu şeyleri elde edebilmesi için onun etrafında diğer insanların bulunması lâzımdır. İnsanın fıtreti icabı olan kemale doğru inkişafı ancak insan topluluğu içinde, camia hayatı içinde mümkündür. Beşerî camia insanların karşılıklı ihtiyaçlarından doğmuştur. İnsanların hem yaşaması, hem tekâmülü için camia hayatı şarttır.

Beşerî camialar arasında mükemmel olanları vardır, mükemmel olmıyanları vardır. Mükemmel camiaların da büyük olanları vardır, küçük olanları vardır. En küçük camia evdir (ailedir).

Ondan daha büyüğü mahalledir veyahut köydür. Ondan daha büyüğü bütün bir siyasî zümreye şamil devlettir (medinedir). Devlet, beşerî camia şekillerinin mükemmeldir. Çünkü daha küçük camialarda tekâmül ve inkişaf imkânsızdır.

Bir millete şamil devletlerden daha mükemmel, daha kâmil olan devlet yeryüzünde yaşıyan bütün insanları ihtiva eden, bütün beşeriyete şamil devlettir [12].

Bu devlet millî devletlerin fevkinde bir devlettir. Beşeriyet tarihinde bütün beşeriyeti birleştirmek temayülleri görülmüştür. Bu temayül peygamberlerin talimlerinde, bazı fatihlerin siyasetlerinde belirmiştir, fakat Farabî'den evvel hiç bir feylesofun eserinde mükemmel devlet şekli bütün yeryüzündeki insanları birleştiren devlet olduğuna dair fikir, Farâbî'nin eserindeki sarahatle ifade edilmemiştir.

b) Farabî'ye göre devletin menşei, mahiyeti, gayesi

Farâbî'ye göre devlet münhasıran tabii bir teşekkül değildir. Devletler irade mahsülü olan siyasî ve içtimaî teşekküllerdir.

Bir devlet "hayır„ için kurulabildiği gibi fena gayeleri takip için dahi teessüs edebilir. Faziletli devlet, insanların saadete ulaşması gayesini güden ve insanların biribirine karşılıklı muavenetini hedef tutan devlettir.

Bu gibi beşeriyetin saadetini amaç tutan devleti kuran millet de faziletli millettir. Faziletli (mükemmel) devlet, hayvanî bir uzviyete benzer,

Burada Farabî son asırlarda zuhur eden uzviyetçi cereyan taraftarlarının, ezcümle Spencer'in beşerî camiaların bir uzviyet olduğunu isbat için ileri sürüldükleri fikirlerin hemen hepsini onlardan bin yıl önce söylemiştir. Fakat Farabî'ye göre devlet hayvani uzviyetten bir cihetten ayrılıyor: Hayvani uzviyette münhasıran tabîat kanunları hâkimdir, halbuki devlet içindeki fertler kendileri tabiat mahsülu iseler de, onların devlet içindeki faaaliyetleri sevki tabiî neticesi değil, bir irade mahsulüdür. İnsanların irade sayesinde iktisap ettikleri meleke ve vasıflar neticesidir (beşeriyetin inkişafi mahsulüdür).

[12] Fel-Uzma ictimaül-camaati küllüha fil-mamureti, Farabî, op. cit, Bab 26.

Devleti vücuda getiren âmiller ikidir: sanatlar, müktesep kabiliyetler[13]; yâni, insanları devlet teşkiline sevkeden ancak tabiî bir temayül, insiyak değil, beşeriyetin iktisap etmiş olduğu ilim, sanat ve müktesep kabiliyetleridir. Hayvanî uzviyetlerde tabiî kuvvetlerin gördüğü vazifeyi devlette iradî vasıflar görür.

V

FARABÎ'YE GÖRE DEVLET REİSLERİNİN MALİK OLMALARI LÂZIM OLAN VASIFLAR

Farabî'nin "Faziletli devlet„ adlı eserindeki mühim ve orijinal fikir yalnız bütün beşeriyete şamil bir devlet tesisine dair fikir değildir.

Farabî'nin devlet reislerine lâzım vasıflar hakkındaki fikirleri de çok orijinaldir. Büyük Yunan feylesoflarından devlet teşkilâtına dair eser yazmış olan Aristo, idarî teşkilâtın iyi veyahut fena olmasının sebeplerini münhasıran halkın, "Demos„'un devlet idaresine iştirakinin derece ve şeklinde aramıştır. Farabî bu sahada da yepyeni bir görüş ileri sürüyor.

Farabî'ye göre devletin fena veyahut iyi olması ancak halkın idareye iştiraki derece ve şekillerile değil, devleti idare eden şeflerin vasıf ve kabiliyetlerile de alâkalıdır.

Onun için, Aristo Siyaset adlı eserinde devlet teşkili hakkındaki muhakemelerini vatandaşın tarifi ile başladığı halde, Farabî devlet reisinin haiz olması lâzım olan vasıfları tesbit ile başlıyor.

Farabi'nin bu sahadaki araştırmalarının esası şeflerin vasıflarıdır. Yunan mütefekkiri, halkın iştirakiyle idare olunan küçük site-devlet hayatına alışmış, site-devlet içinde büyümüş insanlardır.

Farabî ise büyük şefler diyarı olan Türkistanın, geniş Türklük âleminin mahsulüdür.

Farabî devlet reisinin haiz olması lâzım olan vasıfları izaha şöyle başlıyor: "Devlet reisi, fevkinde diğer reis olmıyan reistir. O faziletli devletin reisidir; faziletli milletin reisidir. Ve bütün yeryüzündeki insanlara şamil insan devletin de reisidir.„

[13] Sanat kelimesiyle Farabî hem sanatları, hem ilimleri, hem müktesep vasıfları anlıyor.

Herhangi bir insan devlet reisi olmaz, çünkü riyaset iki şeye dayanır: Fıtrî kabiliyetler, müktesep vasıflar.

Reis, bir taraftan kendisine tabiat tarafından bahşedilmiş kabiliyetlere, diğer taraftan iradesile iktisap etmiş olduğu vasıflara malik olmalıdır. Ancak fıtrî mevhibelerle muayyen müktesep vasıflara malik olan adam riyasete lâyıktır. Herhangi bir sanat (burada bu kelime tabiî ve müktesep vasıflar mânasında kullanılmıştır) hâkimiyet için esas olamaz; bazı vasıflar hem hâkimiyet için hem memurluk için lâzımdır.

Diğerleri yalnız hâkimiyet icra edecek olan reisler için veyahut yalnız memurlar için gerektir.

Devlet reisinin şahsında aşağıdaki on iki vasıf toplanmış olmalıdır:

1 — Reisin sıhhati tam olmalıdır [14].

2 — Reis teb'an kuvvetli zekâya malik olmalıdır [15].

3 — Reisin hâfızası kuvvetli olmalıdır [16].

4 — Reis keskin fıtnat (yani feraset) sahibi olmalıdır [17].

5 — Nutuk kabiliyetine malik olmalıdır. Zihnindeki herşeyi kolay ve güzel ifade ve beyan kudretine malik olmalıdır [18].

6 — Öğretme ve öğrenmeyi sevmelidir [19].

7 — Yemek, içmek ve kadın düşkünü olmamalıdır [20]; oyun ihtiraslarından dahi berî olmalıdır [21].

8 — Doğruluğu, hakikati ve hakikati sevenleri sevmelidir [22]; bunun aksine, yalandan ve yalancılardan nefret etmelidir [23].

9 — Âlicenaplık da reisin vasıflarından biri olmalıdır. Reis cömert olmalıdır [24]. Onun ruhu şerefe mugayir olan şeylerin fevkinde olmalıdır [25].

[14] Tammül - aza.
[15] Ceyyüdül - fehmi vat - tasavvuri.
[16] Ceyyüdul - hıfzi.
[17] Ceyyüdul-fitnati.
[18] Hasanül-ibâreti.
[19] Muhibben lit'talimi vel-istifadeti.
[20] En yeküne gayre şirhin ala'maküli, vel-meşrubi vel-menkühi.
[21] Mütecenniben bittab'i lillabi.
[22] Mühibben lissıdki.
[23] Mübgizen lil-kidbi ve ehlihi.
[24] Kebirünnefsi ve mühibben lilkerameti.
[25] An külli ma yeşin minel-umur.

10 — Onun nazarında paranın vesair dünya mallarının kıymeti olmamalıdır. Onun parası, vekarı olmalıdır [26].

11 — O, adaletin ve âdillerin dostu olmalıdır [27]. Zulümden nefret etmeli, zalimlerin düşmanı olmalıdır [28].

12 — Reis, büyük azim ve irade sahibi olmalıdır [29]. Lüzumuna kani olduğu hareketleri yapmak hususunda cesur olmalı, aslâ gevşeklik ve küçük ruhluluk göstermemelidir.

Bütün bu vasıfların bir şahısta bulunması nadirdir. Faziletli devlet içinde bu yukarıda sayılmış vasıf ve kabiliyetlere malik bir kimse bulunmadığı takdirde, bu vasıflardan altı tanesine malik olan kimse reis olur. Bu altı şart ve vasıf şunlardır:

1 — Hakîm olmak (hikmet sahibi olmak).

2 — Âlim olmak, kendisinden önce reis olmuş adamların vazettikleri kanun ve âdetleri muhafaza etmeğe, kendi hareketlerini sabık reislerin hareket tarzına uygun kılmağa çalışmak. (Âlimen ve hâfizen liş şerayiyi ves-sünen).

3 — Devlet idaresinin bir meselesi hakkında seleflerinden bir esas kalmamış olduğu takdirde kıyas ve istinbat yolile kendisi yeni esaslar vaz edebilecek kudrette olmak (En yeküne lehü cevdetü istinfatın).

4 — Reis, kuvvetli idrâk ve muhakeme kudretine malik olmalıdır, tâ ki seleflerinin derpiş etmediği bir hâdise zuhurunda vaziyeti kavrayarak devletin salahı için alınması lâzım olan tedbirleri alabilsin. (En yeküne lehü cevdetü ru'yetin).

5 — Reis, nutuk kudretine malik olmalıdır, tâ ki seleflerinden kalmış kanunları ve bu kanunlardan çıkarılmış esasları izah edebilsin (En yeküne lehü cevdetü irşâdin bilkavli ilâ şeraiyi evvelin).

6 — Sıhhat ve harp kudreti. Reis sıhhat ve harp kudretine malik olmalıdır, tâ ki icabında harp işlerini de idare edebilsin, hem nefer olarak, hem kumandan olarak harp edebilsin (En yeküne maahü essana -t-ul harbiyyetül hadimetü ver-reisi-yetü).

[26] En yeküne eddirhemü ved-dinarü ve sairü egzazud-dünya hiyineten hüde in.

[27] Mühibaen lil-adli.

[28] Mübgidan lil-curi vaz-zulmi.

[29] Kaviyul azimeti.

Eğer bir şahısta bu altı vasıf dahi toplanmadığı takdirde ikisi beraber bu altı vasfı haiz olan iki kişi reis seçilir. Bu altı vasıf iki kişide dahi mevcut olmadığı taktirde adedi altiyi aşmamak şartıle bu vasıflardan birine veya bir kâçına malik bir kaç kişi reis olur.

Eğer bütün devlet içinde hikmet vasfı hiç kimsede yoksa devlet reissizdir. Bu gibi devlette fiilen riyaset eden hakiki hükümdar değildir. Bu gibi devlet bir hikmet sahibi reis zuhur etmediği takdirde helâk olmağa mahkûmdur.

İlk bakışta Farabî'nin faziletli devleti müstesna vasıflara malik reis vayahut reisler tarafından idare olunan bir aristokrasidir, fakat hayatta gerçekleştiği zaman bu aristokrasinin bir demokrasiye tahavvülü zarurîdir. Çünkü bu devlette adalet hüküm sürecektir. Herkez musavi haklara malik olacaktır. Çünkü yüksek adalet, herkeze hakkının verilmesidir. Herkesin hakkının verilmesidir. Herkesin hakkı tanınmış bir camia ise, demokratik bir camiadır. Fakat Farâbî'ye göre bu ideal idare, yüksek vasıflara malik şefler sayesinde tahakkuk edecektir, halbuki Yunan ve Roma mütefekkirlerinin çoğunun (Eflâtun müstesna) telâkkisine göre ideal devlet halkın iştirakile gerçekleşmelidir.

Eflâtun, liyakatli şefleri temin için bir şefler kastı ihdas etmek istedi. Isparta irsî şeflere, kırallara mukabil, onları kontrol eden muvakkat şefler (Eforler) usulünü kabul etti. Modern demokrasiler şeflik için ekseriyet tarafından seçilmiş olmayı kâfi addettiler.

Bu cereyanlardan hiç biri şeflerin ahlaki ve ruhî evsafı üzerinde durmadı [30]. Siyaset felsefesi tarihinde, devlet teşkilatında en mühim unsur reislerin vasıfları olduğuna dair hakikati ilk defa olarak vuzuh ve kuvvetle ileri süren de Farabî olmuştur.

VI

FARABİ'NİN BEŞERÎ CAMİALARIN ÇÜRÜME VE ÇÖKMESİ (İNHİTAT VE TEFESSÜHÜ) SEBEPLERİ HAKKINDAKİ FİKİRLERİ

Farabî'nin "Faziletli Devlet„ adlı eserindeki orijinal ve çok kuvvetli fikirlerinden biri de devletlerin tereddi ve inhitatını mucib

[30] Bunda Eflâtun müstesnadır.

olan âmiller hakkındaki fikridir. Farabî "cehalet ve dalâlet içinde yaşıyan devlet ahalisinin fikirleri,, ünvanı altında bir bab açıyor (29 uncu bab). Burada Farabî devletlerin kuruluşunda âmil olan sebepler hakkında ötedenberi ileri sürülen fikir ve nazariyeleri hulâsa ettikten sonra, devletlerin tereddi ve inhitatını mucip olan âmillere geçiyor ve burada da çok derin fikirler ileri sürülüyor.

Farabî'ye göre devletlerin bozulma ve çürümesine sebep olan âmillerden biri, devlet ahâlisi arasında yayılmış olan zulmün cevazı hakkındaki yanlış fikirler ve umumiyetle batıl zararlı itikatlardır.

Farabî diyor ki, bazı insanlar yanlış olarak şöyle muhakeme yürütüyorlar: Tabiatta bir hayvanın diğer bir hayvanı yemesi, imhaetmesi tabiîdir. Birçok mahlûklar diğer mahlûkları imha etmek suretile hayatlarını devam ettirebiliyorlar.

Böyle düşünenlere göre güya bütün varlıkların birbirini mağlup etmeye, birbirini imha etmeye çalışmaşı tabiî bir kanun imiş.

İnsanlar arasında da galip olan yüksek bir varlık oluyormuş. Galip mağlübu ya tamamen imha etmeli veyahut esir etmeli imiş. Gûya mağlûplar ancak galibin mevcudiyeti ve onun hayat imkânlarını temin için yaratılmış imiş. Mağlûpların mevcudiyeti kendileri için değilmiş. Böyle düşüncelere göre bu tabiî bir kanunmuş, tabiatın esası imiş. Onlara göre idrak ve irade kudretinden mahrum behimlerin insiyaki bir surette yaptıkları, idrâk ve muhtar idare sahibi olan insanlar için de örnek olmalı imiş,

Böyle düşünenlere göre devletlerin birbiriyle mücadelesi, savaşları, birbirini imha ve tahribe çalışması da tabiî ve zarurî bir kanunmuş. Bu mücadelede en kahir olan en çok mağlup eden en mesud devlet imiş! (El-kahiru li küllima yünavüyuhu, hevel as'adu). Kahirin mağlûba tahakkümü adalet imiş.

Bu yanlış ve batıl fikirden diğer birçok yanlış fikirler doğmaktadır. Bazı insanlar diyorlar ki, ne tabiî olarak ve ne de irade mahsulü olarak insanlar arasında tesanüd, muhabbet rabıtaları yoktur, onun için bir insanın diğer bir insan zararına hareket etmesi, ona zarar iras etmeye çalışması, insanların birbirine karşı nefret beslemesi de tabiî imiş. İki insan ancak

zaruretlerin tazyiki altında, beraber yaşayabilirmiş, her birleşenlerden biri kahir, zalim, diğeri mutlaka mazlum olurmuş.

Bütün bu fikirler bir kısmı insanlar arasında çok yayılmış bir ruhî hastalığın emareleridir.

Bu hastalığa biz yırtıcı hayvanlık hastalığı ismini verebiliriz. (Ve haza hue da'us-sab'i men arail-insaniyeti).

Farabî'nin bu fikirlerinin derinliği izahtan müstağnidir zannediyorum.

Felsefe zuhur edeli insanın tabiat ve hilkati hakkında mütenakız iki cereyan mücadele halindedir :

İnsanın ruhî kudret ve temayülleri hakkında nikbin cereyanın başında Sokrat gelir.

Bu mektebi yeni zamanlarda Leibniz, Kant devam ettirdi.

Bedbin cereyanın başında Yunan sofistleri gelir; yeni zamanlarda bu mektebin en bariz mümessilleri Hobbes ve Nietzsche'dir.

Orta zamanların en idealist feylosofu Farabî'dir dersek hiç de mübalağa etmiş olmıyacağımıza kaniiz

Farabî'nin şimdiye kadar zikrettiğimiz fikirlerinde Makiavel, Hobbes ve Nietzsche gibilerin reddi de mündemiçtir. Farabînin, yanlış fikirlerin milletlerin hayatına tesiri hakkındaki fikirleri de çok derin fikirlerdir. Milletlerin siyasî inhitatında, devletlerin tefessüh ve sukutunda âmil olan ancak milletlerin ahlâk bakımından çürümesi olmayıp, milletlerin siyasî çökmelerinde millet içinde görülen feısefî tefessühün, millet efradı arasında yanlış zararlı fikirlerin yayılmış olmasının da mühim rol oynadığını ilk defa olarak nüfuzlu bir nazarla tebarüz ettiren de Farabî olmuştur.

Bugün tarihî, felsefî ve sosyolojik araştırmalar ispat etmiştir ki milletlerin sağlam bir siyasî varlık olarak yaşayabilmesi, devletlerin payidar olabilmesi, devleti teşkil eden milletin sağlam bir hayat telâkkisine malik olmasına bağlıdır. Milletin tarihî hayatiyle alâkalı, ruhî temayüllerine, tabiî hayat şartlarına uygun, milletin terakki ve inkişafına müsait olan sağlam, hayatî bir ideoloji, milletleri yükselttiği gibi, zararlı ideolojiler de milletleri uçuruma sürükliyebilir. Bu hakikati Farabî bundan bin sene evvel vuzuhla ifade etmiştir.

VII

FARABÎ'NİN FAZİLETLİ DEVLET ADLI ESERİNDEKİ FİKİRLERİN HÜLÂSASI

Biz, Farabi'nin El-medinetül-fadile adlı eserindeki fikirlerini şöyle hülasa edebiliriz:

1 — İnsanları devlet teşkiline sevkeden âmil, bir taraftan insanların teb'an ictimaî bir mahlûk olmalarıdır. Diger taraftan devlet kurmak iradesidir. Devlet, tabiî bir teşekkül değil, irade mahsülü bir müessesedir. Devlet irade mahsulüdür, içtimaî temayül devlet için ancak zemin hazırlar.

2 — İnsanların içtimaî bir mahlûk oluşlarından insanlar arasında bir tesanüd ruhu döğmuştur. Bu ruh sayesindedir ki içtimaî inkişaf ve ruhî tekâmül mümkün olmuştur.

3— İnsanlar arasında kavga ve mücadeleyi, milletler arasında mücadele ve harpleri tevlid eden âmil, insanlardaki hayvanlık devrinden kalma daha tamamiyle sönmemiş vahşi temayülleridir. Beşeriyet tekâmül ettikçe bunlar zail olacaktır.

4 — Faziletli devlet (mükemmel devlet), devlet içindeki fertler arasında tesanüt, adalet ve karşılıklı muhabbet hüküm süren devlettir.

5 — Devlet, bir uzviyet gibidir. Devlet içindeki fertler biribirine bağlıdır, fertler arasında tesanüt zaruridir.

6 — Devlet içinde adalet, tesanüt essaslarının hâkim olabilmesinde muayyen vasıflara malik şeflerin büyük rolü vardır.

7 — Bir devletin iyi veyahut fena olduğunu tesbit için kıstas reislerinin vasıflarıdır. İyi devlet iyi ve faziletli reisler tarafından idare olunan devlettir.

8 — Faziletli devlet, insanların saadetini, ruhî inkişafını hedef tutan zeki, âlim, âdil, yüksek âhlak ve seciye sahibi, münhasıran halk menfaatini düşünen hakîm reis veyahut reisler tarafından idare olunan devlettir.

9 — Bütün devletlerin fevkinde en kâmil devlet millî devletleri içine alan, bütün yeryüzündeki insanlara şamil bir teşkilâttır (devlettir).

10 — Millî devletler ancak bir devlet içinde adaleti, müsalemeti temin eden devletlerdir.

11 — Bütün beşeriyet içinde sulh ve müsalemeti, umumî

sulha müstenit bir nizamı temin için bütün beşeriyete şamil bir devlet lâzımdır.

Hakiki ve daimî müsalemet ancak o zaman teessüs edecektir.

12 — Beşeriyet efradı içinde yayılmış insanlar arasında tesanüt, insanların ruhî tekâmülünü inkâreden cereyanlar istikbali olmıyan geçici ruhî hastalıklerdır.

Bunlar milletlerin tereddi ve inhitatına sebep olabilirler.

Farabî'nin siyaset ve hukuk felsefesinin, tarihteki rolünü şu suretle ifade edebiliriz:

1) Beşeriyet tarihinde millî devletlerin fevkinde bütün milletlere şamil bir milletlerarası devlet (teşkilât) tasavvurunun, idealini ilk defa olarak vuzuh ve sarahatle süren Farabf olmuştur.

Bu suretle bundan bin yıl önce Farâbî Cemiyeti Akvam fikrinin mürevvici olmuştur.

2) Devlet felsefesi tarihinde bir devlet içinde idarenin mükemmel olup olmaması, halkın devlet idaresine iştiraki derece ve şekillerinden ziyade devleti idare eden reislerin ruhi vasıflarile alâkalı olduğuna dair fikri ilk defa olarak vuzuhla ifade eden de Farabî olmuştur.

FAİK REŞİT UNAT (T. T. K. ve Maarif Vekâleti T. T. H. üyesi), **Kırımın Osmanlı idaresinden çıktığı günlere ait bir vesika: Necati Efendi Sefaretnâme veya Sergüzeştnâmesi.**

Türk Tarih Kongresinin sayın üyeleri,

Beni dinlemek için ayırmak lûtfunda bulunduğunuz şu onbeş yirmi dakika içinde sizlere yakın tarihimizin bir safhasını biraz daha aydın bir hale getirmekte faydalı olabilecek bir vesikayı tanıtmağa çalışacağım.

Malûmunuzdur ki, 1768 de Rusların, hudut üzerinde bir Osmanlı kalesine sığınan bir kısım istiklâl âşıkı Lehlileri ele geçirmek bahanesiyle, Türkiye'ye yaptıkları tecavüz üzerine 9 ilkteşrin 1769 da başlayan ve altı yıl kadar sürmüş olan harp 5 temmuz 1774 de Kaynarca muahedesinin akdiyle sona ermişti.

1475 denberi Osmanlı İmparatorluğunun hâkimiyeti altında bulunan Kırım Hanlığı da bu muahede gereğince sözde istiklâline kavuşuyor ve Osmanlı idaresinden ayrılıyordu.

1768-1774 harbinin yapıldığı yılların vekayiini zaptetmiş olan vakanüvis Enveri Efendi ve onun henüz tabedilmemiş bulunan eserini esas alarak devrin tarihini tesbit etmiş bulunan Vasıf Efendi, eserlerinde umumiyetle Osmanlı ordusunun esas kuvvetlerinin çarpıştığı ve karargâhının Babadağı kışlağında yıllar geçirdiği Rumeli cephesinin olaylarından bahsetmektedirler. Bunlarda harbin cereyan ettiği önemli yerlerden biri olan Kırım hakkında ise pek az malûmat verilmekte ve üçyüz yıl Osmanlı İmparatorlarının hâkimiyetinde yaşamış, Türkiye tarihinin başlıca dönüm noktalarında dikkate değer roller oynamış olan Kırım Hanlığının nasıl kendi kendini düşman kucağına atmış olduğu meselesine hemen hiç yer ayrılmamakta, buradaki Türk ordusunun türlü güçlükler ve hiyanetler arasında nasıl kahramanca dövüşerek vatan topraklarını korumaya çalıştığı adeta ihmal olunmaktadır denilebilir. Kırım'ın bu devrinden bahseden ve yakın zamanda yazılmış olan diğer Osmanlı neşriyatı da Enverî ve Vasıf efendilerden fazla bir şey söylememektedir. On sekizinci yüzyıl Osmanlı tarihinin bu safhasını aydınlatacak orijinal kaynaklar arasında, şimdi sizlere hakkında malûmat arzedeceğim küçük yazma kitabın önemli bir yer tutacağını sanıyorum. Yalnız bu talihsiz kitapçığın her nasılsa yanlış bir adla tescil edilmiş bulunduğu ve adına bakılarak çok defa bu konuya temas etmek istiyenlerin tetkik edecekleri kaynakların dışında bırakılmış olduğu görülmektedir.

28. IX. 1785 de yazılmış nüshası konuşmamıza esas olan bu esere, İstanbul'da şimdi Süleymaniye kütüphanesine nakledilmiş bulunan müverrih Esat Efendi Kütübhanesinin yazmaları arasında 2278 numarada tesadüf etmekteyiz. İstanbul Üniversitesi yazmaları arasında 3880 sayıda kayıtlı bir nüshası daha mevcut olduğu gibi Ali Emiri merhum tarafından son yıllarda istinsah ettirilmiş bir nüshası da Fatih Millet kütüphanesinde 831 numarada kayıtlı bulunmaktadır. 1882 tarihinde tanzim ve neşredilmiş olan Esat Efendi kütüphanesi kataloğunda bu eserin adı sadece "Sefaretnâme„ olarak kayıtlı bulunmakta ve müellif sütununda da "Emin-ül-defter Necati„ adı görülmektedir.

1854 de İstanbul kütüphanelerinin umumî ve alfabetik bir kataloğunu tanzim etmiş olan Ruscuklu Osman Beyzâde Ali Fethî efendinin eserinde, bu kitabın kaydına rastlanılmadığına göre, yazmanın daha sonra Esat Efendi kütüphanesine maledilmiş olması ihtimali akla gelmektedir. Osmanlı tarihine ait vesikalar arasında özel bir değer taşıyan sefaretnameler hakkında, şimdiye kadar toplu malûmat veren kaynakların, bu eserin mevzuu ve mahiyeti üzerinde durmıyarak sadece adına baktıkları ve diğer sefaretnamelerden ayırmaksızın Defteremini Necati Efendinin Rusya Sefaretnamesi diye kaydettikleri görülmektedir. Bursalı Tahir Bey merhum, Osmanlı Müellifleri adlı eserinin 1924 de tabedilen üçüncü cildindeki sefaretnameler listesinde, bu eseri yukardaki isimle gösterdiği gibi, 1922 yılında Munster Üniversitesinde o tarihte doçentlik imtihanı veren Prof. Frantz Teschner'in, "Osmanlılarda Coğrafya,, konulu nümune ders takririne eklediği Osmanlı sefaretnameleri listesindeki eksikleri tamamlıyarak, bu dersi 1928 de dilimize çevirmiş olan Sayın Prof. Hâmit Sadi Selen de, Bursalı Tahir Beye atfen ayni ismi tekrar etmektedir. Prof. Babinger'in 1927 de neşrettiği Osmanlı tarihçileri ve eserleri hakkındaki kitabına koymuş olduğu sefaretnameler listesinde de aynı ismi ve aynı kaydı görmekteyiz.

Daha yakın tarihlerde, 1938 de Cumhuriyet gazetesinde neşrettiği günlük fıkralarından birisinde bize sefaretnamelerimizin tam bir listesini vermek istiyen merhum Turhan Tan'ın ve 1939 da İstanbul kütüphanelerindeki yazma sefaretnameler hakkında değerli bir inceleme yapmış bulunan Sayın öğretmen Hidayet Tuncay'ın da bu kitabı aynı adla adlandırmakta devam ettikleri görülmektedir. Yalnız Ali Emirî Efendi, eseri kütüphanesine doğru olarak hem hakikî, hem müstear adlariyle kaydetmiştir. Cevdet Paşanın meşhur tarihinde müellifin adını yazmaksızın bahsettiği " Sergüzeştname „ nin de bu eser olduğu anlaşılmaktadır[1]. Adı yanlış tanınan bu eser hakkında, bu zühuller dolayısiyledir ki, hiç bir neşriyat yapılmamış, alâkalı olduğu konularda bu eserden faydalanılmamıştır. Yalnız temaşa tarihimizle meşgul Sayın Selim Nüzhet Gerçek, bu kitap üzerinde çalıştığım sırada Necati efendinin Petersburgda seyrettiği tiyatro hakkındaki garip görüş-

[1] Tarih-i Cevdet, c. I, s. 81.

lerini kendisine haber vermem üzerine, eserin bu faslını "Derbeyan-ı komediya„ başlığı altında 3 nisan 1943 tarihinde, Akşam gazètesinde neşrettiği tiyatro hakkındaki makalelerinden birine mevzu olarak almıştır.

Eserin anlattıkları hakkında kısaca arzedeceğim malûmat, bu isimlendirmenin yanlış bulunduğu ve bu eserin adının, kitabın sonunda "Tarih-i Kırım„ olarak açıkca yazılmış bulunmasına rağmen, kitaptan ilgililerin faydalanmasına engel olduğu hakkındaki görüşümü teyit edecektir sanırım.

Eser, 1769 haziranında, Erzurum ve Trabzon eyaletleri Valiliği ile Kefe serhaddi serdarlığına tayin edilmiş bulunan Şilahdar İbrahim Paşa'nın maiyetine, Defteremini olarak İstanbul'dan memuren gönderilen Defterhane ketebesinden Necati Efendi tarafından yazılmıştır kendisinin içinde yaşadığı devrin ve hadiselerin müşahede ve hatıralarından bahsetmektedir. Bu itibarla tarafsız bir kaynak sayılamazsa da, Kırım'ın Osmanlı hakimiyetinden çıkması sırasındaki durumunun hangi yönlerden incelenmeğe değer olduğunu belirtmek bakımından, özel bir önem taşımaktadır. Bu konuda belgelere dayanmak suretiyle yapılacak incelemelerin, Necati Efendinin Kırım halkı hakkında, ithamlarının yersiz ve yalan olduğunu ispat etmesini bütün gönlümle dilemekte olduğumu da ayrıca söylemek isterim.

Necati Efendi, Kırım ve Nogay ahalisinin Osmanlı devletine karşı itaatten uzaklaşmış olduklarını, İbrahim Paşa ordusuna, düşmanın vatan sınırlarına saldırdığı bir sırada, askerin zahire ve mühimmatının Orkale'ye nakli için gerekli nakil vasıtalarını vermiyerek "Bize Osmanlı askerinin iktizası yoktur. Zira memleket ve kuramız haraptır ve araba vermek de reaya fukarasına gadirdir„ diyecek kadar lâkaytlık gösterdiklerini anlatarak mevzua girmektedir. Necati Efendinin yazdığına göre, Kırım'daki Osmanlı ordusu, 1770 kışını müşkül şartlar içinde geçirmiş, baharda da Kırım halkı Rusları Orkapu'ya hücuma teşvik suretiyle hiyanette bulunmuşlar. Kırım askerleri düşman karşısında derhal ve kasden bozgunluk göstererek mütemadiyen kaçmış, Osmanlı kuvvetlerini şaşırtarak güç durumlara düşürmüştür. Bir kısım Kırım Mirzalarının Rus ordularının, sonraları Kırımski diye anılan, komutanı general Vasili Dol-

goruki'ye mektuplar göndererek, "Bizler ve Han-ı Kırım ve gerek sair erkân-ı devlet-i Kırım ve Şirin Mirzalariyle cümlemiz Osmanlı'ya fermanber olmaktan ise bu zamanda sizin gibi bizlere hayırhah devlete kul olmak yeğdir„ diyerek Ruslara yakınlıklarını bildirdikleri, İbrahim Paşa ordusunun Rusların istiklâl propagandasiyle zehirledikleri Kırım halkı arasında, adeta yabancı bir memlekette harp eden bir istlıâ ordusu gibi Kırım topraklarını korumaya uğraştığı da, Necati Efendinin eserinden öğrenilmektedir. Necati Efendinin memleketinin menfaatini düşünür ve okur yazar bazı Kırımlılardan mahrem olarak öğrendiğine göre, o zamanki Han Maksut Giray, kendi mal ve mülkü, evlât ve ayali emin olmak şartiyle Kırım'ı Ruslara bırakmağa razı olduğu hakkında Ruslarla gizlice anlaşmıştır. Necati Efendi Kırım'ın bu durumunu tasvir ederken bir yandan da Osmanlı Devletini idare edenlerden acı acı şikâyet etmekte, "Kırım'ın hali nedir ve ne günadır„ diye bir kere bile sormaya lüzüm görmemiş olduklarını belirtmekte, diyaneti vezaretine galip olan serasker İbrahim Paşanın, 1771 yazında yapılacak harp için kendisine para, zahire, asker, topçu, kumbaracı, lâğımcı ve mühimmat gönderilmesi için gerek İstanbul'a, gerek Babadağında ordunun başında bulunan sadrazam Silâhdar Mehmet Paşaya müteaddit müracaatlarını kaydetmektedir. Necati Efendinin naklettiğine göre bu sırada Kırım'da molla kıyafetinde ve seyyar kitapçılık eden bir takım insanlar görülmekte ve bunlar kitap satmak bahanesiyle şehirleri ve kasabaları dolaşarak Osmanlılar aleyhine fena havadisler yayıp durmaktadırlar.

1771 baharı olduğu ve Karadenize sefer mevsimi başlıyalı üç ay geçmiş bulunduğu halde, ne bir gemi, ne zahire, ne asker ve mühimmat ve ne de donanmadan bir haber gelmiştir. Kışlağa çekilmiş olan asker de tayinat ve işlemiş aylıklarını almadıkça cepheye gitmek istememektedir. Kırım ordusu defterdarı Emin beyin ve Nüzülemini İsmail Ağanın karışık ve bozguncu işleri, mütemadiyen parasızlıktan ve zahiresizlikten dem vurmaları da, askerin maneviyatını bozmakta, durumu gittikçe güçleştirmektedir. İbrahim Paşa parmağındaki elmas yüzüğe varıncıya kadar bütün değerli eşyasını satmak veya rehine koymak suretiyle ordunun ihtiyacını temin etmeye ve askerin

birikmiş aylıklarını ödemeye çalışmaktadır. O sırada ordunun iaşe ve menzil işlerindeki bozukluk derecesini de yine Necati Efendinin naklettiği bir çok canlı misallerden öğrenmekteyiz. Kışlaktan Orkapu'ya cepheye gidecek ordunun muhtaç olduğu arabaları vermemek suretiyle Kırımlıların, vatanlarının müdafaasını güçleştirmekteki kasıtları ikinci defa göze çarpmaktadır. Necati Efendinin anlattığına göre: "O sıralarda Kırım Hanı olan Selim Giray ile Yenikale muhafızlığına tayin olunan Kefe Valisi Abaza Mehmet Paşa da yirmi iki kişilik bir maiyetle Kırım'a gelmişlerdir. Mehmet Paşa, kendisi padişah tarafından Yenikale'nin muhafazasına memur edildiği halde, Kırım Hanından kendisinin Yenikaleye gitmek, Kefe'de oturmak veya Orkale'de İbrahim Paşa ordusuna iltihak etmek şıklarından birini ihtiyarda serbest olduğuna dair, yarlık aldığından bahisle Serasker İbrahim Paşa'dan bu hususta fikrini sormuş ve padişahın emri gereğince karadan memur olduğu kalelerin muhafazasına gitmek gerektiği, kalelerin üç aydanberi boş kaldığı, denizden de donanmanın muhafaza ile mükellef bulunduğu cevabını almışsa da, bu emre imtisal edip Yenikaleye gitmemiştir. Vaktinden üç ay sonra donanma ile gelen zahire ve hazine de pek az olduğundan askerde nefret uyanmış ve bir çok dinlenmesi acıklı vakalara sebebiyet verilmiştir. Gelen donanmanın başındaki Kaptan Paşa vekili Hasan Paşa, memur olduğu kalelerin muhafazasına gitmiyerek, Kerç limanında demirlediği gibi, Abaza Mehmet Paşa da hazinesi, zahiresi ve etbaı olmadığı için kendisine akça, zahire, kırk at ve çadır verilmedikçe Yenikale'ye gidemiyeceğini söyleyip Kefe'de oturmakta ısrar etmiştir. İbaahim Paşa, muhtaç olduğu arabaların temin olunmamasına rağmen, Rusların Orkale'sine yaklaştıklarını haber alınca, emrindeki komutanlar razı olmadıkları halde, kendi kapıkulu kalkı ve maiyetindeki Mısır askerlerleriyle cepheye gitmeyi kararlaştırarak gereken emirleri vermiş ve bu sırada Orkale'sinde bulunan Kırımlılar, serdarın kalenin boş bırakılıp ileri gidilmemesi hakkındaki emrini dinlemiyerek, "İki senedir ki bu Kırımda Osmanlı Seraskeri nam ve şan sahibi oldu, bizlerin hizmetleri gerek Hanın gerek Devlet-i Aliyyenin malumu değil,, diye nam ve şan almak için ileri atıldığından ve Ruslar da kale içindeki

bir kısım Kırımlılarla esasen anlaşmış bulunduklarından, İbrahim Paşa daha yolda iken Kale Ruslara teslim olmuştur. Bunun üzerine Ruslar Kırım'ı kolaylıkla istilâya başlamışlar, ordu her tarafta bozularak perişan bir hale düşmüştür. Donanma seraskeri Fazlı kaptana, silâhtar İbrahim Paşa tarafından gemilere yerliden ve askerden kimse almaması hakkında kat'i emir verilmiş bulunduğu halde, başta Abaza Mehmet Paşa olduğu halde bir çok kimselerin gemilere kaçtıkları görülmüştür. Askeri zaptetmek kabil olamamış ve müteaddit ricalara rağmen Mehmet Paşa orduya geri dönmeyi kabul etmemiştir. Serasker İbrahim Paşa elinde kalan kuvvetleri tanzim ve tensik ederek Rubat kalesine sevketmeye muvaffak olmuşsa da bunu haber alan Ruslar, "Tatarlar ile sözümüz böyle değildi. Üzerimize Türkler geliyor. Halbuki Kırımlılar ve Nogaylar bize senet verip senet alarak Osmanlı askeri sizin üzerlerinize gelir ise bizler karşı duracağız diye ahdetmişlerdi. Hal böyle giderse Orkale'sini de geri alırlar„ diye telâşa düşmüşler ve Ruslarca Kırım'a Han tayin edilen Sahip Giray ve kardeşi Şahin Giray, General Dolgoruki'nin emriyle ve emirlerindeki Kırım askerleriyle Silâhtar İbrahim Paşa kuvvetlerini muhasara ederek, "Sizler kimin için cenk ediyorsunuz? Eğer Kırım için ise biz cümlemiz Kırım'ın kalelerini Ruslara verdik ve barıştık. Bize memleket lâzımdır. Sizlerden ne fayda vardır? Osmanlı ordusunun hali malûmdur. Hemen sizler de geri gidip Kefe'ye varmak hakkınızda hayırlı olur„ diye İbrahim Paşa kuvvetlerini dağıtmaya muvaffak olmuşlardır. İşte bu sırada da, eserin müellifi Necati Efendi Rusların eline esir düşerek kırk sekiz gün Kırım'da kalmış, son olup bitenler hakkında malûmat edinmiştir.

Serasker İbrahim Paşa'nın son teşebbüsleri de müspet bir netice vermemiş, Ruslar Azak boğazını tuttukları cihetle Yenikale'ye gidemiyen donnnma da, Kefe'ye dönmek mecburiyetinde kalmış ve Rusların Osmanlı kuvvetlerini tazyiki ve Şahin Girayın Kırım halkı arasında yaptığı propagandaların tesiriyle bir taraftan İbrahim Paşa kuvvetleri bozulup sıkışırken, donanmanın da kaçan bir kısım askerlerle birlikte Anadolu yakasına firarı, en nihayet Kefe'nin Ruslar tarafından zaptı neticesini vermiş ve Serasker İbrahim Paşa, sonunda on iki kişiye inen maiyetiyle harp meydanında düşmana teslim olmak zorunda kalmıştır.

Necati Efendi'nin naklettiğine göre Rus başkomutanı İbrahim Paşa'nın kılıcını geri vermek suretiyle, kahramanlığına hürmet göstermiş ve sarayında kalmasına müsaade etmiştir. İbrahim Paşa, daha önce esir olduğunu öğrendiği Defteremini Necati Efendi'nin kendisinin yanına gönderilmesini Rus generalinden istemiş ve bu ricası da kabul edilmiştir.

Necati Efendinin 12×22 boyunda sık yazılmış 92 sahifeden müteşekkil bu kitabının, hemen yarısını şimdiye kadar hülâsa etmeye çalıştığım hadiseler, diğer yarısını da Ruslara esir düşen ve 1774 Kaynarca muahedesinin akdinden sonra serbest bırakılan İbrahim Paşa'nın maiyetinde geçen, iki yıllık esaret devresi sırasında Rusya'daki hayata, o sırada zuhur eden Bugacef isyanına ve Kazan Türklerinin Osmanlı camiasına karşı duydukları yakınlığa, Kırım Hanı Sahip Giray'ın, Ruslarla yapılan anlaşmayı bir muahedeye bağlamak üzere, Petersburg'a gönderdiği Kalgay Şahin Giray'ın Rusya'da yaptıklarına dair olarak kaydettiği müşahede ve malûmat teşkil etmektedir. Kitabın ikinci kısmındaki bazı bahislerin Katerina tarafından İbrahim Paşanın Petersburg'da davet olunduğu maskesiz ve maskeli balo ve tiyatrolarla, bulunduğu ziyafetleri tasvir etmekte olduğuna bakılarak bu esere "Sefaretname„ adının takıldığı akla yakın gelmekte, fakat eser tamamen okunduktan sonra buna sefaretname değil, o günün geleneklerine uyarak "Esaretname„ denmesi daha doğru düşeceği görülmektedir.

Necati Efendinin yanlış bir ad altında bugüne kadar az çok meçhul kalmış eserini, hakiki adiyle ve çehresiyle yüksek heyetinize tanıtmaya çalışmakla, yakın çağlar Türk tarihine naçiz bir hizmette bulunduğumu ve binlerce güçlükler içinde Türk kılıcının namus ve şerefini korumaya muvaffak olan Silâhtar İbrahim Paşayı ve onunla birlikte Kırım'ın son müdafaasını yapan on iki meçhul Türk kahramanını, rahmetle anmaya bir vesile hazırladığımı umarak sözlerime son veriyorum.

CAVİD BAYSUN (T. T. K. Üyesi ve İst. Üni. Tarih Doçenti), **Cezayir meselesi ve Reşid Paşa'nın Paris Elçiliği:**

Cezayir'in Fransızlar tarafından istilâsı Osmanlı Devletinin çok buhranlı ve zayıf bir devrine rastladığı için bu istilâyı durdurmak yolunda askerî bir hareket yapılamadığını fakat bazı siyasî teşebbüslere girişildiğini biliyoruz.

Bu memlekete karşı Directoire devrindenberi borçlu bulunan Fransa hükûmetiyle beylerbeyi Hasan Paşa arasındaki anlaşmazlık Fransa'nın donanma vasıtasiyle Cezayir'i ablukasına vesile hazırlamış, üç sene süren ablukadan netice çıkmayınca Charles X., yıkılmak üzere olan saltanatını bir askerî başariyle kuvvetlendirmek istemiş ve Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'yı işe karıştırmak arzusuna da düşmüştü. Fransa'nın Akdeniz'de yayılmasını hoş görmeyen İngiltere'nin de teşvikiyle Babıali'nin Cezayir'e, evvelâ bu şehrin eski müftisi Halil Efendi'yi gönderdiği ve Halil Efendi Fransa ile Hüseyin Paşa'yı uzlaştırmaya muvaffak olamayınca beş maddelik talimatla Tahir Paşa'yı yolladığı malûmdur. Bu sırada (mayıs - temmuz 1830) Fransız ordusu Cezayir'e çıkmış (Tahir Paşa ise, bir müddet Toulon'da kaldıktan sonra) dönmeye mecbur olmuştu. Cezayir toprakları üstündeki Osmanlı hükümranlığında ısrar eden İngiltere'nin şiddetli protestolarına rağmen, Fransız ordusu, Cezayir şehrini işgal etmiş, maamafih Fransız kabinesi İngiltere'yi tatmin için bu şehri muhafaza niyetinde olmadığını ve meseleyi bir devletler konferansına bırakmak ve bazı şartlarla Cezayir'i Osmanlı Devletine geri vermek düşüncesinde olduğunu ileri sürmüştü. Nitekim İstanbul'daki Fransız elçisi Général Guilleminot, Babıali ile müzakereye girişerek bu yeri vermenin ne gibi şartlarla yapılacağını bildirmişti. Fakat 1830 ihtilâlini müteakip iş başına geçen Louis - Philippe, kendinden önceki hükümdar zamanında elde edilen bir kazancı terk etmekle mevkiinin sarsılacağını İngiltere'ye anlatmış, Cezayir'i sonuna kadar muhafaza düşüncesinde olmadığını da tekrarlamıştı. Cezayir meselesinin başladığı tarihte Mora isyaniyle, daha sonra Mehmed Ali Paşa ile ugraşmakta bulunan Osmanlı Devleti, bu iş hakkındaki görüşünü her fırsatta Fransa'ya bildirmekten ve Cezayir'e bir Osmanlı eyaleti

olarak baktığını söylemekten geri durmamaktaydı. Lâkin Fransa artık Cezayir'in iadesinden bahsetmiyor, işgal bölgelerini gitgide genişletiyor ve buna karşılık Constantine Beyi Hacı Ahmed Bey de etrafına topladığı kuvvetlerle Fransız işgal ordusunu endişeye düşürüyordu. 1833 de Cezayir kumandanlığına getirilmiş olan duc de Rovigo'nun Ahmed Bey'le anlaşma teşebbüsüne giriştiğini ve Hamdan Efendi adında birini iki kere onun yanına gönderdiğini görüyoruz. Hamdan Efendi, Ahmed Bey'e, Fransız kumandanına yazacağı cevabın, Cezayir bir Osmanlı ülkesi olduğuna göre, Babiâli'den talimat istiyeceği ve Annâbe (Bône) nin kendisine verilmesi lâzımgeldiği yolunda olmasını tavsiye etmiş, fakat bu şekilde yapılan teklif kabul olunmadığı gibi o sırada Rovigo Fransa'ya döndüğünden anlaşma işi yarıda kalmıştır.

Cezayir meselesinde Babıâli'nin yaptığı en mühim teşebbüsün bu memleketi kurtarmak üzere Paris'e bir elçi göndermesi olduğunu, ve burada da Hamdan Efendi'nin dikkate değer bir rolü bulunduğunu söyliyebiliriz. Meseleyi evvelâ, kısaca Hamdan Efendi'den bahsetmek, sonra da bu elçiliği incelemek faydalı olacaktır.

Hamdan Efendi, Burdur ulemasından olup Cezayir'de yerleşerek defterdarlığa kadar yükselen Osman Hoca'nın oğludur. Kendisi tahsil gördükten sonra ticaretle uğraşmış, yaptığı birçok seyahatlerle tecrübe ve bilgisi artmış bir insandır. Fransız işgali esnasında Hüseyin Paşa'nın kâtipliğinde bulunan Hamdan Efendi, işgal kuvvetleri kumandanı Général de Bourmont tarafından Cezayir ağalığına getirilmiş, bu işten ayrıldıktan sonra, yukarda işaret ettiğimiz gibi Constantine Beyi ile Fransızlar arasındaki anlaşma teşebbüsünde çalışmakla beraber, Cezayir'in istikbalini Osmanlı Devletinin müdahalesinde görmüştür. Bu sırada Badiz'den "Hamdan bin el - merhum defterdar Osman Hoca„ ve "İbrahim bin Mustafa Paşa„ imzalarını taşıyan 29 rebiül'enver (rebiül'evvel) 1246 (18 temmuz 1833) tarihli bir ariza, Kaptan Paşa vasıtasiyle Mahmud II. ye takdim olundu. Bu arizada, işgaldenberi Cezayir ahalisinin çektikleri tasvir edildikten sonra, yardım istenilmekte ve memleketin korunması için birtakım düşünceler ileri sürülmektedir. Bunlar arasında Cezayir'e bir paşa tayini, ahalinin "umur bilür„ insanlarından bir divan kurulması ve paşanın bu divanla meşveret ederek memleketi

idare etmesi gibi tedbirler vardır. Bundan başka, Cezayir, Tunus ve Trablus paşaları birleşecek olurlarsa, Şimalî Afrika'daki müslümanlardan kırk-elli bin kadar muntazam asker çıkarılabileceği söylenmiş ve nihayet, Cezayir beylerbeyliğine Constantine Beyi Hacı Ahmed'in getirilmesi rica edilmişti.

Bu ariza Mahmud II.ye tesir etmiş ve hükümdar,Hacı Ahmed Bey'in Cezayir beylerbeyliğine tayinini bahis mevzuu etmemekle beraber,bu memleket için siyasî bir teşebbüse girişmek lüzumunu duymuştu. O aralık, Mehmed Ali isyanının birinci safhası kapanmış, Ruslarla da Hünkâr İskelesi muahedesi yapılmış olduğundan, zaman böyle bir teşebbüse oldukça müsait görünüyordu. Hamdan Efendi'nin arizası Babıâli'de tetkik edildikten sonra, vaktiyle Général Guilleminot tarafından iadesi vâdedilen Cezayir işini halletmek üzere Paris'e bir elçi gönderilmesine karar verildi. Buna dair olan tezkere-i maruzaya yazdığı hatt-ı hümayunda Mahmud II. Paris elçiliğine Amedçi Reşid Bey'i (sadrazam Mustafa Reşid paşa) münasip gördü. Fakat daha evvel, reisülküttabın İstanbul'daki elçilerle görüşerek fikirlerini öğrenmesini emretti. Fransız elçisi Amiral Roussin, Osmanlı hükümetinin Paris'e elçi göndermesini doğru bulmakla beraber, Cezayir için gönderildiğinin açığa vurulmamasını tavsiye etti. İngiliz elçisi Lord Ponsonby ise, böyle bir sefarete hiç taraftar görünmüyordu. Babıâli Amiral Roussin'in tavsiyesini esas tuttu. 1250 saferinde (haziran 1834) Reşid Bey Paris orta elçiliğine tayin edildi. Takvim-i vekayide sefirin, iki Devlet arasındaki dostluk bağlarını kuvvetlendirmek üzere gönderildiği ilân edilmiş, asıl vazifesinden hiç bahsolunmamıştır.

Avrupa devletleri Reşid Bey'in niçin Paris'e gittiğini şüphesiz biliyorlardı. Lâkin bu mesele Osmanlı ülkesinde gizli kalmış, vakanüvis Lûtfi Efendi bile ona pek uzaktan temas edebilmiştir. Lûtfi Efendi, Reşid Bey'in Paris'teki faaliyetini anlatırken "Mehmed Ali'nin kesr-i kuvveti ve Cezayir'in iadesi maddeleri ol vaktin mühim mesleleri olduğundan„ elçinin "kirayet ve ehliyeti üzere bu meseleleri icab-ı hâle tatbiken hâll ve tesviyeye gayret eyler imiş„ diyor. Verdiği malûmattan kendisinin, Reşid Bey tarafından Babıâli'ye gönderilen raporlardan ancak bir tanesini görebildiği anlaşılıyor. Halbuki elçinin tayin iradesi çıktıktan sonra kendisine

verilen salâhiyetnâme bize bu elçiliğin mahiyetini açıkça göstermektedir. Bu vesikada (Başvekâlet arşivi, nâme defteri 11, sahife 148) Reşid Bey'in Fransız devlet adamlariyle "mülâkat ve müzakere ederek zikrolunan Cezayir-i Garp memleketinin tevâbi' ve levâhikiyle ... istirdat ve tahliyesi maslahat-ı hayriyyesinin tanzim ve ikmâle mübaderet etmesi„ emrolunmaktadır. Bu anlattığımız sebeple Paris'e giden Reşid Bey'in orada en ziyade Rus sefiri Comte Pozzo di Borgo ile temas ettiği ve Cezayir meselesini Fransız hariciyesine bir türlü açamadığı görülür. Kendisi bir yandan Londra elçisi Namık Paşa ile muhabere ederek İngiliz kabinesinin müzaheretini temine çalışmış, bir yandan da Pozzo di Borgo'nun tavsiyesiyle müsait zaman bulmak üzere vakit kazanmaya uğraşmıştır. Türk elçisinin, o aralık Paris'e gelmiş bulunan Hamdan Efendi'yle de görüştüğünü raporlarından öğreniyoruz. Bunlardan birinde, Hamdan Efendi ile bir defa konuştuğu, fakat şüpheyi çekmemek için artık yazıyle münasebette bulunacaklarını, eğer görüşürlerse de, bunun gizli olacağını söylüyor ve bu zati "her şeye vakıf bir âdem„ olarak vasıflandırıyor.

Hamdan Efendi'nin Paris'te Osmanlı elçisine malûmat kaynağı olmaktan başka faaliyetlerde bulunduğunu gösterir deliller vardır. Kendisinin, daha sonra, oğlu Ali Rıza Paşa'nın telif ettiği (Mir'at al Cezayir) e esas olan ve (Mir'at) adını taşıyan Arapça bir eser yazdığını ve bunu Trablus beylerbeyi Yusuf Paşa'nın kaynı Hassun al Dagis'ın Fransızcaya çevirdiğini, 1833 de Paris'te basılan bu kitabın bir "aperçu historique et statistique„ olduğunu biliyoruz. Ali Rıza Paşa da, babasının Cezayir hakkındaki eserini Fransız devlet adamlarına dağıttığını söylemektedir.

Reşid Bey, Paris'te birkaç ay müsait zaman bulmak üzere vakit geçirdikten sonra, nihayet 1834 aralık 18 günü hariciye nazırı Amiral de Rigny ile resmen görüştü. Cezayir hakkında Babıâli'nin isteğini bildirerek, daha evvel Fransızların iade hususunda yaptıkları vaidi hatırlattı ve hazırladığı takriri vermek istedi. Navarin vakasında Fransız filosuna kumanda etmiş bulunan Amiral ise, tehevvürlü bir tavır takınarak Fransa'nın Cezayir'i asla bırakmıyacağını bildirdi. Osmanlı elçisi, raporlardan birinde bu görüşmeyi bütün tafsilâtiyle

anlatmakta ve Amiralin vaktiyle Général Guilleminot tarafından verilen muhtırayı inkâra, hiç değilse bunun hükümden düştüğünü iddiaya kalkıştığını yazmaktadır. Hariciye Nazırı, elçinin takririni de kabul etmemiş, uzıyan mülâkatı "Fransa'nın şimdiki usulü iktizasınca Cezayir'i vermiyeceği ma'lûmum ise de ifadenizi vükelâya bildiririm„ demekle sona erdirmiştir. Bundan bir müddet sonra yapılan ikinci konuşmada ise, Fransa hükümetinin talebi üzerine Cezayir işinin müzakeresi geri bırakılmıştır.

Reşid Bey İstanbul'a dönerken yerine maslahatgüzar kalan tercüman Ruhüddin Efendi'ye verdiği yedi bendlik talimatın üçüncü bendinde, Cezayir'e dair söz açılırsa, Osmanlı hukukunun müdafaa edilmesi, fakat yeni bir irade gelmedikçe resmen iddiada bulunulmaması tavsiye edilmektedir. İşte Mustafa Reşid Bey'in ilk Paris elçiliği bu suretle sona erdiği gibi, Fransızların Cezayir'den çıkmıyacakları da anlaşılmıştır.

A. Seksiyonu

Açılma saati: 10

BAŞKAN: Dr. Hâmit Koşay

SEKRETERLER: Doçent Dr. Halil Demircioğlu, Doçent Dr. Muzaffer Şenyürek

Dr. GÜTERBOCK (Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Hititoloji Profesörü), **Kumarbi efsanesinin Etice telifi:** [Müellif bu tebliğini yeni araştırmalarla tadil ve tevsi ederek Türk Tarih Kurumu yayınlarının VII. serisinde neşrettiğinden tebliğin basılmasını uygun bulmadı.]

Dr. NİMET DİNÇER, (Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi ilmî yardımcılarından) **Anadolu Gliptiğinin M. Ö. 1200 yıllarına kadar tekâmülü:**

Mühür, mülkiyet hakkını garanti etme tasavvurunun madde ile ifadesidir. Bunun bir dış görünüşü -maddesi, biçimi, tasvirleri- bir de, genel olarak, mührün verdiği anlama ait iç görünüşü vardır. Yazının göründüğü çağlarda süs ve tasvirlerin yanına, çok defa mühür sahibinin adı, koruyucu tanrısı, ünvanı, şeceresi bundan başka, bazan hayır ve lânet ibareleri eklenir. O halde, mührün mânevî anlamda işlenmesi ile hukuk, din, siyaset tarihlerine; dış anlamda, yâni eserin teknik, motif üslûp gibi unsurlarının işlenmesi ile de Arkeolojiye ve San'at Tarihine malzeme verilmiş olur.

Bu tebliğde, Anadolu'da göründüğü andan m. ö. 1200 yıllarına kadar devam eden geniş devrede, yerli mühür tipinin dış anlamda, yâni biçim, mühür yüzündeki tasvirlerin motif ve üslûplarının olgunlaşması hülâsa edilecektir. Zaman bakımından böyle bir tahdidin yapılmasına, Anadolu yerli gliptiğinde

m. ö. 1200 yıllarına kadar düzenli bir olgunlaşmanın görülmesi sebep olmaktadır. Bu yıllardan sonra mühürcülükte bir gerileme göze çarpmakta, elde var olan az miktardaki malzemeye göre, bu küçük san'at şubesine yeni unsurların katılmadığı anlaşılmaktadır.

Anadolu'da m. ö. takriben 3000 yıllarından itibaren bir gliptik san'atının doğduğu ve bundan sonraki çağlarda olgunlaşarak biçim ve motif bakımından değişiklikler gösterdiği, artık Herzfeld'e kadar devam eden - Hogarth, Matz [1] - Eti mühürleri adının bütün Anadolu malzemesi için kullanılmasının yersiz olduğu Alişar ve Boğazköy kazıları ile öğrenildi. Bugün az veya çok ayrı karakterler gösteren mühürleri, Kalkolitik, Bakır, Eski Tunç, Eski Eti, Yeni Eti çağları gibi ayrı ayrı zaman çerçevelerine vermek gerekmektedir. Bu suretle malzemeyi daha kısa zaman fasılaları içinde incelemek, eskiden yeniye doğru olgunlaşmayı takip etmek imkânı vardır. Hogarth, Matz ve Herzfeld gibi bilginlerin Eti adı altında topladıkları, fakat son incelemelerle zaman bakımından en az beş bölüme ayrılabilen mühürleri mekân bakımından da Anadolu, kuzey Suriye, kuzey Mezopotamya olmak üzere üç bölgeye dağıtmak gerekmektedir. Bu çalışmada bize düşen ödev, bilhassa son kazıları esas alarak bu büyük gurup içinden Anadolulu olanlarını seçmektir.

Anadolu'nun en eski çağlarından m. ö. 1200 yıllarına kadar devam eden geniş çağ mühürlerinde müşterek vasıf şudur: Her çağda yerli Anadolu tipi "damga mühür„ dür [2]; öntarihî çağlarda yalnız başına hâkimdir. İlk defa Asur tüccarları çağında Asur, Babil üslûbundaki mühürler yanında Yerli üslûpta silindir mühürlerin yapılmakta olduğu görülmektedir [3]. Fakat bu yeni âdet, Mezopotamya ve İran'dakinin aksine, damga mühür geleneğini kesilmeye uğratmamış, bilâkis onun motif

[1] Herzfeld, Stempelsiegel (AMİ V Berlin 1933).
Hogarth, Hittite Seals, Oxford 1920: Matz, Die Frühkretiche Siegel Berlin, Leipzig 1928 s. 53 v. d.

[2] Anadolu Damga mühürleri adlı eserimizde Terimler için ayrılan bahiste damga, silindir gibi kelimeler üzerinde durulmuştur.

[3] Frankfort, Cylinder Seals s. 249 v. d; Moortgat, Vordeasiatische Rellsiegel s. 48.

bakımından zenginleşmesini sağlamıştır. Eski Eti çağı damga mühürleri üslûbundaki silindir mühürlere pek nadir raslandığı gibi, Yeni Eeti çağında da birkaç örneği geçmez. Bu birkaç misal, damga mühür bolluğu yanında pek önemsiz bir toplam tutur. Hogarth ve Conteneau'nun Eti mühürleri diye yayınladıkları silindir mühürlerin hemen hepsi kuzey Suriye ve Mezopotamya'nın malı olup, Frankfort ve Moortgat tarafından [4] ait oldukları kültürlere dağıtılmıştır.

Anadolu damga mühürlerinin genel karakterlerini ilk defa belirtmeğe çalışan Matz'dır [5]. Biz burada onun haklı ve haksız olduğu noktaları belirtmekle ülkemizin en eski gliptik san'atının özelliklerini çıkarabileceğimizi ümid ediyoruz.

Önce biçim özelliklerinden işe başlıyalım: Matz kuzay Mezopotamya - Suriye gliptiğini ve bir iki tesadüfî Anadolu buluntusunu esas alarak "Eti Gliptik sanatında yatan hayvan biçimindeki mühürlerin baştan sona kadar sevilen bir tip olduğunu„ kabul etmektedir [6]. Araştırmamız bunun tamamen aksini ispat etmiştir. Kuzey, güney Mezopotamya ve İran'da, bilhassa Cemdetnasr ve II. Sus kültüründe kullanılan bu tipe Anadolu'da ne Öntarihî, ne de Tarihî çağlarda raslanmamıştır. O halde, yatan hayvan şeklindeki mühürler, Anadolu'ya başlangıçtan itibaren sona kadar yabancıdır. Gene Matz'ın Mısırlılar ve Etilerde müşterek gördüğü kuş, ayakta duran ve oturan insan biçimindeki mühürler dahi kazılarla elde edilmedikçe Anadolu'lu olarak kabul edilemez [7]. Anadolu'nun Öntarihî çağlarında esas mühür şekilleri, sap, koni, halka, yarı küre, ayak biçimindedir. Kuzey Mezopotamya'nın Öntarihî çağları için tipik bir mühür şekli olan çatı biçimi - bugüne kadar elde edilen malzemeye göre - Anadolu'da sevilmemektedir. Yalnız Eski Tunç çağında bir örneğe raslanmıştır. Buna nazaran Matz'ın Anadolu - Suriye gurubuna soktuğu bu mühür şeklini [8] daha dar bir bölgeye, yâni kuzey Suriye-Mezopotamya'ya ver-

[4] Conteneau, La Gliptipue Syro-Hittite, Hogarth, aynı eser.; Frankfort ve Mortgat'ın zikr edilen eserleri.

[5] Matz, aynı eser s. 60. v.d.

[6] Matz, aynı eser s. 60.

[7] Matz, aynı eser s. 63.

[8] Matz, aynı eser s. 63.

mek lâzımdır. Matz tepesi yuvarlak koni, çekiç, yarı küre, çift kubbe, üç ayaklı, yekpare ve levha tipleri ile temsil edilen mühür yüzükleri Eti çağına atfetmekte çok haklıdır; ve son üç tipi tarihlemede başarı göstermiştir. Yalnız Matz'da noksan olan taraf bizden önceki müelliflerin yaptığı gibi, tepesi yuvarlak koni ve çekiç kulplu mühürlerin daha basit tipini Eski Eti çağı örneği olarak ayıramaması, hepsine sadece geniş anlamda Eti demesidir. Onun için biz bu iki çağ için tipik olan biçimleri sıralamakla bu vuzuhsuzluğu aydınlatmak istiyoruz. Eski Eti çağının belli başlı mühür şekilleri: Sap, koni, tepesi yuvarlak koni, tutamak, halka, çift kulplu ve ayak biçiminde olmak üzere kulplu, kubbeli ve kurs biçiminde olmak üzere de kulpsuzdur. Yeni Eti çağında ise küb kaideli ve yan yüzleri süslü çekiç, üç ayak kulplu, kurs, yarı küre, çift kubbe biçiminde ve yüzük mühürler tipiktir. En belli biçimini 1400-1200 yılları arasında almış olan çekiç mühürlerin, Kalkolitik çağının koni ve sap kulplu mühürlerinden inkişaf ettiği anlaşılmaktadır. Bu hususta en önemli intikal parçaları Eski Tunç ve Eski Eti çağlarında sağlanmaktadır.

Matz'ın mühür malzemesi olarak tespit ettiği steatit, serpantin, kireç taşı, mermer, hematit gibi taş, fildişi ve kemik, tunç, gümüş, altın gibi maddelere kazılar da fazla bir şey eklememiştir.

Gliptikte şekilden önce önemli olan, mühür yüzü desen ve tasvirlerinin genel karakterleridir. Bunların yalnız Öntarihî çağlardakileri ile Herzfeld, Eti çağının sonuna kadar olan safhası ile de Matz meşgul olmuştur. Herzfeld ve Matz mühür yüzü desenlerinde de Hogarth ve Delaport'un neşriyatına göre hüküm verdiklerinden, Anadolu'da başlangıçtan itibaren figürlü tasvirlerin görüldüğünü kabul etmişlerdir [9]. Biz Anadolu'nun Öntarihî çağlarının Kalkolitik ve Bakır safhası damga mühürlerinde bir tane bile figürlü örneğe raslamadık; ancak Eski Tunç çağında bu hususta ilk izler belirmeğe ve Eski Eti çağında genelleşmeğe başlamış, tam anlamı ile de yeni Eti devletinde insan ve hayvan tasvirleri mühür desenlerinin esas motifleri olmuştur. Yâni, Öntarihî çağların Kalkolitik safhasında

[9] Herzfel, aynı eser s. 93. Matz, aynı eser s. 68.

Anadolu'da Mezopotamya ve İran'da olduğu gibi (Tel - halaf, Elubeyd, I. Sus) geometrik örnekler kullanılır, fakat daha bu çağda ve bundan sonraki safhada Anadolu'ya komşu olan bu iki bölgede figürlü örnekler pek çeşitli olarak işlenir, fakat Anadolu'da müstakil olarak geometrik örnekler geleneğine devam edilir. Bu bakımdan Herzfeld ve Matz bu günkü sonuçlara uymayacak görüşler ortaya atmış sayılır.

Matz, Anadolu mühürlerinin üslûp tekâmülü üstünde durmamıştır. Mühürlerdeki bu olgunlaşmayı esas olarak alan Hogarth ise, Matz gibi, tesadüfî buluntulardan faydalandığı için Anadolu'lu özellikleri belirtememiş, ayırdığı üslûpları bu günkü kronolojik sıraya göre adlandıramamıştı. Son araştırmalar m. ö. 2000 yıllarının başlarından itibaren Öntarihî çağlara nazaran çok sür'atli bir inkişafın olduğunu meydana koymaktadır. Anadolu'da uzun zaman yaşadığı anlaşılan Kalkolitik ve Bakır çağı mühürlerini üslûp bakımından ayırmak hemen hemen mümkün değildir. Ancak Eski Tunç çağında, Alaca hayvan heykelleri ile eşimsenebilecek ve oldukça şematik prensipleri esas alan bir üslûptan bahsedilebilir. Eski Eti Çağında durum daha aydındır. Bu çağda, yazılı vesikalar yardımı ile ve eldeki bol malzemenin verdiği imkânlarla, biribiri arkasından gelen iki mühür üslûbunun varlığı anlaşılmaktadır. 1400-1200 yılları arasını kaplayan Yeni Eti çağının üslûbu pek belirli bir özellik kazanmış, hattâ aynı çağ içinde biri büyük anıtları ile tanınan Boğazköy, diğeri güney doğu Anadolu'ya maledebilecek iki san'at okulu tespit edilebilmiştir.

Matz'ın Anadolu mühürleri için tespit ettiği motiflere, yeni buluntular muazzam bir miktar eklemiştir. Onun açıları açılarla doldurulmuş haçlar, kafes tezyinatı, helezon, saç örgüsü, ilmek şeridi, rozet, bir merkez etrafında dönen hayvan başları çift ve tek başlı kartal diye tespit ettiği tiplere, Öntarihî çağlarda eklenen geometrik örneklerden başka, Eski Eti çağında, insan, tanrı, maske motifleri, insan ve hayvanla meydana gelmiş karışık varlıklar, tabiî ve üslûba sokulmuş astral semboller; Yeni Eti çağında, âbidevî plastiğe önemli yenilikler katan bir tanrılar sistemi, kıral, insan, ayrı ayrı ödevleri tespit edilebilen karışık varlıklar, çeşitli semboller, kutsal hayvanlar ve kült

eşyası eklenmiştir. Bu motiflerden bir kısmı Mezopotamya ve Mısır'a bağlanabilmekte ise de, tamamen Anadolu'lu görünen tipler vardır. Meselâ : insan başlı kartal vücütlu yaratık, grifon, üslûba sokulmuş güneş tasviri Eski Eti Çağının yaratmaları gibi görünmektedir. Yeni Eti Devleti Çağında, tanrı, kıral insan ve hayvan tasvirleri Anadolulu bir görüşle işlenmiş, Ay, Dağ ve güneş tanrıları Önasya san'atı içinde yep yeni bir şahsiyet kazanmıştır.

Matz'ın Yakın şark sanatı için ortaya attığı görüşleri esas alarak, Önasyanın diğer memleketleri ile Avrupa arasında daima şahsiyetini korumuş ve Öntarihî çağlardan başlayarak bu bölgelerden ayrı bir olgunlaşma çizgisi takip etmiş olan Anadolu mühürlerinin genel tasvir prensiplerini çıkarabiliriz. Onun Önasya sanatının esas karakteri olarak gördüğü çevreye (Periphérie) ve merkeze göre tanzim prensipleri Anadolu için de bahis mevzuudur. Bir nokta etrafında sabit duran haç, bir merkez etrafında dönme prensibinin ilk örneğidir. Ortadaki bir haç veya çarpma işaretini çevreleyen daireler, hem merkez hem de çevreye göre tanzimin bir arada göründüğü en iptidai örnekleri teşkil eder. Haça verilen hareketle, eski Eti çağında en karakteristik motifi teşkil eden bir merkez etrafında dönen hayvan ve bitki örnekleri için bir prensip sağlanmıştır. Bundan başka, mühür yüzüne dizilmiş bir merkezli daireler, Eski Eti çağında mütekâmil şerit çerçeveler halini almış, bundan sonra Büyük Eti Devleti zamanında helezon, saç örgüsü, ilmik şeridi; kıral mühürlerinde çivi yazılı çerçeve ve nihayet daha büyük bir olgunlaşmaya mazhar olarak, çevreye göre hareket eden, tasvirli şeritler ve alaylara kadar giden çevre sahneleri meydana gelmiştir. Bu geometrik ve tasvirli çerçeveler ortadaki bir sahne veya tasviri çevirdiği için hem merkez hem de çevreye göre tanzim prensibi aynı mühürler üzerinde tatbik edilmiştir. Bu suretle bu iki prensip Anadolu'da en eski çağlardan beri doğmuş, inkişaf ederek yaşamasına devam etmiştir.

Memleketimizde daha Bakır çağında, mühür yüzü ikiye bölünmek ve iki tarafına eşit desenler konmak sureti ile bir tenazur fikri doğmuştur. Bu prensip Eski Eti çağında hayvan

tasvirlerine tatbik edilmiş, Yeni Eti çağında ise tanrılarla tapanları birleştiren güzel sahnelerin yaratılmasına yaramıştır.

Bu kısa açıklama ile de, Anadolu damga mühürlerinin, şekil, motif, üslûp ve tasvir prensipleri bakımından, eskiden yeniye doğru düzenli bir şekilde olgunlaştığı ve en mütekâmil şeklini Yeni Eti Devleti çağında aldığını görmüş bulunuyoruz.

Abidevî plâstiğin görülmediği çağlarda, gliptik bir kavmin sanat özeliklerine nüfuz etme bakımından büyük bir önemi haizdir. Anadolu'da ancak bu küçük sanat şubesinin incelenmesi ile, birdenbire olgun eserleri ile karşımıza çıkan büyük Eti çağı sanatının hazırlık devresini ve proto tiplerini tespit etmiş oluyoruz. Gerek kabartmalarda, gerek gliptikte yaşamasına devam eden Eski Eti çağı motifleri ve inkişaf eden mühür biçimleri, Yeni Eti Devletini Eski Eti çağına bağlayan en kıymetli belgelerdir.

Dr. EMİN BİLGİÇ (Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi ilmî yardımcılarından), **M. Ö. 2000 yıllarında Anadolu Kavimleri:**

Memleketimizin ilk tarihî çağına ait istifade edilebilir yazılı vesikaları, çivi yazısiyle yazılmış kaynakların teşkil ettiği malûmdur. Bunlar iki devreye ayrılırlar. Daha eski bir devre ait olanları Eski Asur lehçesinde ve Eski Asur çivi yazısiyle yazılmıştırlar; Asurlu tüccarların ticaret maksadile Anadolu'da yayıldıkları bir zamana aittirler. Bundan sonraki çağa ait olanlar ise Boğazköy'de bulunmuş olan Etice vesikalardır. İki yazı arasında, yazı üslûbu bakımından fark vardır. Bizim bu konuşmada meşgul olacağımız kaynaklar Eski Asur lehçesile yazılmış olanlardır. Bu vesikalara, ilk bulundukları zamandanberi, ele geçtikleri mıntakaya izafetle Kapadokya Tabletleri adı verilmiştir.

Yazıldıkları çağ, son kronolojik araştırmalara göre, m. ö. takriben 20-19 uncu asırlar içersine düşüyor. Ve prosopographique çalışmalarımız, bunları bırakan Asurlu tüccarların ancak ve en fazla dört nesil boyunca Anadolu ile ticarî münasebet idame ettirdiklerini gösteriyor. Aşağı yukarı yüz yıl

devam eden ve tüccarlar tarafından kurulan ticarî teşkilât daha bir müddet yerliler arasında varlığını korumuş ve 1800 yıllarında mühim bir iz ve tesir bırakmadan sona ermiş, Asur yazısı da kullanılmaz olmuştur.

Vesikaların neşir durumu:

Vesikaların büyük bir kısmı gerek köylüler, gerekse Eti dilinin çözücüsü olan Çek bilgini Hrozny tarafından yapılan kazıda Kayseri yakınındaki Kültepe'den (eski adı Kaniş), bir kısmı Alişar, birazı da Boğazköy kazılarından çıkarılmıştır. Bunların şimdiye kadar tahminen 2500 kadarı neşredilmiş bulunmaktadır. Biz Prof. Landsberger'in delâlet ve yardımile henüz neşredilmemiş olan 600 kadar tableti de gözden geçirmek fırsatını bulduk. Bunlar arasında, Hrozny'nin ve talebesi Matouş'un neşre hazırlamakta oldukları 400 den fazla tabletin kopyelerini ihtiva eden üç ciltlik eserin müsveddeleri de vardır.

Ticaretin gayesi ve vesikaların muhtevası:

Asurlu tüccarlar ekseriyetle, Asur'dan getirilen kıymetli kumaşlar, iğne, tarak, çivi gibi mamûl maddeler ve nihayet muhtelif yerlerden Asur pazarlarına sevkedilen kalay ile Anadolu'da istihsal edilen altın ve gümüşü ve diğer bazı kıymetli maden ve taşları mübadele ediyorlardı. Fakat bu mübadele daima onların lehine idi. Çünkü memleketin altın ve gümüşünü, çok pahalı sattıkları eşya karşılığında toplayarak hep Asur'a aktarıyorlardı.

Kaynakların çoğu tüccarların aralarında yaptıkları senetlerden ve birbirlerine yazdıkları ticarî mektuplardan ibarettir. Bunlar arasında yerlilerle yapılan alım, satım ve ödünç mukaveleleri, yerlilere yazılan veya yerlilerin birbirlerine yazdıkları mektuplar ve yerlilere ait pek mahdut adette evlenme, boşanma, veraset mukaveleleri de vardır.

Vesikaların iki cepheliliği:

Tabletler tamamile ticarî muhtevalı olmalarına rağmen iki cephelidirler. Yani Asur iktisat tarihi üzerinde bilgi edinmemize yaradıkları gibi, Anadolu halkile alış verişte bulunan kimselere ait olduklarından, yerli halkın kimler olacakları ve Anadolu iktisat tarihi üzerinde de fikir edinmek imkânını verirler. Bun-

ların bir cepheden mütalâası ve işlenmesi kısmen diğer cephenin de aydınlanmasına yaramaktadır.

Tüccarların kurduğu teşkilâtın esası ve kurulduğu saha:

Gerek Kapadokya kaynaklarında, gerekse, başta Eti kaynakları olmak üzere, Babil, Mari, Asur ve Klâsik çağ kaynaklarında tekrar rastlanan şehir adları ve bunların bulunacakları yerler hakkındaki araştırmalar sonunda Asurlu tüccarların batıda en az Konya havalisine ve Tuz gölüne kadar yayıldıkları, şimalde Amasya ve Sivas'ın daha yukarısına çıktıkları, Dicle ve Habur vadisinden şimali garbîye ilerleyip Urfa, Diyarbakır, Malatya üzerinden mühim merkez olan Kültepe'ye geldikleri anlaşılıyor. Vesikalar Gelb'in düşüncesinin aksine olarak, tüccarların Hatay'a kadar yayıldıklarına dair sarih bir delil vermiyor.

İşte tüccarlar, hududunu çizdiğimiz bu çevrede ticarî faaliyette bulunmuşlar ve bu ticareti, kurdukları teşkilâtla nizam altına almışlardır. Büyük şehirlerde kurdukları büyük pazarlara *kārum* (liman, büyükpazar, müstemleke) ve diğer bazı şehirlerde kurdukları küçük pazarlara *ṣabartum* (yabancı ikametgâhı) adını veriyorlardı, *kārum*'larda *bīt kārim* denilen belediye daireleri ve küçük pazarlarda da *bīt ṣabrim* denilen yerler vardı. Bunlar Asurlu memurlar tarafından keşikle idare edilir ve bu memurlar sadece Asurlu tüccarların işine bakarlardı. Adetleri 10 u bulan diğer *kārum*'lar idarî bakımdan Kaniş *kārum*'una, burası da doğrudan doğruya Asur şehrine bağlıydı. *ṣabartum*'lar ise yakınlarındaki *kārum*'lara merbuttu. Mühim meselelerde Asur şehrinden *kārum*'lara mümessiller gönderiliyordu.

Asurluların yerliler üzerinde siyasî ve idarî bir nüfuzu yoktu ve Asurlularla yerliler arasında çıkan ihtilâflarda yerli beyler ve kadın beyler işe müdahele ediyorlardı. Hattâ muayyen vergi ve gelirler mukabilinde beylerin, tüccarların yollarda güçlüğe uğramamalarını temin ettikleri ve mallarını kendi saraylarında korudukları anlaşılıyor.

Anadolu'nun yerli kavimleri:

Tabletlerin mahiyet ve muhtevaları, Asur ile Anadolu arasında yapılan ticaretin gayesi ve Asurluların kurdukları

teşkilât ile yayıldıkları saha hakkında bir fikir verdikten sonra, yerli kavimlerin kimler olacağı meselesi üzerinde durabiliriz:

Kapadokya vesikalarında, bu kavimlerin kimler olabileceğini açıkça belirten ve adlarını zikreden kayıtlar değil, ancak filolojik izler vardır. Bu izler yerli tanrı ve şahıs adları, yer adları ve bazı cins isimlerinden ibarettir. Şimdiye kadar bu malzeme üzerinde esaslı bir şekilde çalışılmamıştı. Kapadokya sahasının, en çok uğraştığı ve neşriyat yaptığı için, başta sayılması gereken bilgini J. Lewy ile onun tesiri altında kalan L. Oppenheim bir kaç sarih Hurrice isme dayanarak bu çağda Anadolu'da Hurrilerin yaşadıkları zannına düşmüşler ve yerli dillere has veya Asurca kısaltma ve okşama isimleri halinde olanları da Hurrice saymak istemişlerdir. İlk araştırmalar sırasında, bilhassa J. Lewy'ye karşı Asur siyasî hâkimiyetinin Anadolu'nun ortasına kadar uzamadığını isbat eden Landsberger vaktiyle, tabletlerde rastlanan yüzlerce isimden birçoğunun Asurca'dan iştikâk ettirilmiyeceğini ortaya koydu. İlk yerli şahıs adlarının listesini de neşretti. Biz, bir kanaat elde edebilmek için, bütün metinlerde geçen yerli şahıs ve yer adlarının ve cins isimlerin orijinal neşir yerlerini de gösteren tam bir listesini yaparak bunları tek tek tahlil lüzumunu duyduk. Bu tahliller sırasında, eldeki malzeme, Eti metinlerine intikal edenler başta olmak üzere, Anadolu'nun muahhar yerli kavimleri olan Lidya, Likya, Karya, Kilikyalılar gibi kavimlerin dillerine ait kitabelerde ve Hurri dilinde göze çarpan bazı kelimeler ve eklerle karşılaştırılmıştır. Yerlilere ait başka yazılı kaynak bulunmamakla beraber 8-9 tanrı, 500 den fazla şahıs, 100 kadar şehir adına ve 50 den yukarı cins isme dayanarak, *Bakırçağı* tabir edilen devrin sonlarında Anadolu'da konuşulan dilleri ve dolayısiyle bu dilleri konuşan kavimleri gruplandırabiliyoruz.

Şahıs adlarının tahlili sonunda birbirinden ayrı iki ek ve kök grupu göze çarpmaktadır. Bizim farkedebildiğimiz başlıca 29 ekten *-anta*, *-uman* (nisbet edatı), *-aḫšu*, ve sonuncusu ile yapılan erkek adlarından kadın adı teşkiline yarayan *-šar* ekinin dahil bulunduğu 9 mühim sonek, ekseriyetle kendilerile birleşebilen bazı kelime köklerile birlikte bir bütünlük gösteriyorlar (başlıca kökler: *api-*, *šalli-*, *šiuni-*, *šupu-*).

Buna karşılık, içlerinde *-ilka* ve *-sia* gibi, kadın adı teşkiline yarayan eklerle Proetice *-il* nisbet edatının bulunduğu 20 kadar sonek ise, diğer bazı mühim kelime köklerile (*ḫattu-*, *sasḫu-*, *tepu-*, *tarma-*, *nakki-*, *tutḫa-* gibi) birleşebilmektedirler. Yani bunlar da kendi aralarında bir vahdet arzediyorlar.

Yer adlarında da vaziyet böyledir. Şehir adı meydana getirmiye yarıyan 15 ekten üçü bir grup kelime kökleriyle, gerisi de diğer bir grup kelimelerle birleşebilmektedirler. Birinci sınıfa dahil ilk üç ekten birisi şahıs adlarında da gördüğümüz *-anta*'dır. Bu vasıta ile birinci şahıs adları grupu ile birinci yer adları zümresi arasında bir bağ kurulmaktadır. Diğer ekler *-aššа* ve *-urna*'dır. Bu üç eki ihtiva eden yer adları güney Anadolu'da yayılmış bulunmaktadırlar. Bunlar daha sonraki yerli Anadolu kavimleri olan Likya, Karya, Kilikya ve Lidyalıların yer adlarında da varlıklarını korumuş ve Grek kitabelerine intikal etmişlerdir. Aslı *Smyrna* olan bugünkü İzmir şehir adında, m. ö. 2000 yıllarına ait bir eski *-urna* ekinin hâlâ yaşadığını görmekteyiz. Bu üç ek ve şahıs adlarında gördüğümüz *-uman* eki Yunanistan'ın Hind-Avrupalılar'dan önceki halkında ve kısmen Etrüsklerde de göze çarpar. Nitekim *Tarḫu-ala* adının kökünün Etrüsk metinlerinde görülen Tarquinius'ta varlığını koruduğu görülmektedir.

Bazı kelime kök ve eklerinin hem ikinci grup şahıs adlarında hem de ikinci yer adları zümresinde görülmesi bu ikinci şahıs ve yer adlarının da aynı ve müşterek bir dilin ek ve kök unsurları olduklarını gösteriyor. İkinci gruptan şehir adlarının yerlerinin tayini konusu üzerinde durulduğu zaman, bunların umumiyet itibarile orta ve cenupdoğu Anadolu'da bulundukları farkedilmektedir. Şu halde, coğrafî saha bakımından da birbirinden ayrılan ve birisi güney ve güney-batı diğeri orta Anadolu'da yayılmış olan belli başlı iki dil zümresiyle karşı karşıya kalıyoruz.

Dil malzemesini tasnif yönünden mühim rolü olmıyan fakat bazılarının kökleri yer ve şahıs adlarında tesbit edilebilen (*luḫusinnum*, *kursannum*, gibi) cins isimleri arasında bir *tarkumannum* kelimesi vardır. Kökü Eticeye geçen bu kelime Sami diller kanaliyle Türkçe'ye kadar geçen tercüman kelimesinin aslıdır. Almanca'da *Dragoman* şeklindedir.

İkinci zümreye nisbetle materyelimizin tahminen üçte birini teşkil eden birinci şahıs adları grupuna biz, daha sonra Luvi'lerin oturdukları bir sahaya has olduklarından ve Götze, Forrer gibi bazı bilginlerin düşüncelerinin aksine öz Luvice'ye has ek ve kök unsurları (meselâ *-muua*) bunlar arasında bulunmadığından dolayı Luvice'den ayırmak için *Protoluvice* adını veriyoruz.

Bütün kelime malzemesinin takriben üçte ikisini teşkil eden ikinci şahıs ve yer adları zümresine ise *Protoetice* adını veriyoruz. Çünkü bunlar arasında Protoetice'ye has *-il* nisbet edatı, diğer bazı ekler ve kökler (*-na*, *-lia*, *uašḫ-*, *kun-*) ve Protoetice'de görülen *l/š* değişmesi ve nihayet kelime ve isimlerin tekerrürü hali müşahede edilmektedir.

Anadolu'da bu çağlar için Protoeti ve Protoluvi diye iki ana dil ve dolayısile iki başlıca kavim unsuru tesbit edilebilmekle beraber bunların tüccarların yayıldıkları çağda birbirlerile karışmış oldukları, hattâ Protoluvi'lerin izlerininin yavaş yavaş silinmekte olduğu bile anlaşılmaktadır. Bu hükmü, her iki dilden bazı ek ve köklerin birbirine bağlanması suretile melez şahıs ve yer adlarının meydana gelmesinden ve baba veya anasının Protoetice ad taşımasına karşılık oğul veya kızlarının Protoluvi adı almalarından ve bu halin aksinin de müşahadesinden çıkarıyoruz. Bu sebeple adı geçen çağda yerliler arasında iki dilden hangisinin konuşulduğu veya bunların karışmasından müşterek ve karışık bir dilin meydana gelip gelmediği hususunda bir hükme varılamıyor.

Etilerin Anadolu'ya gelişi:

Bazı bilginler Kapadokya malzemesi içindeki muayyen kelimelerin (Götze'nin ileri sürdüğü *šuppi-*, *šalli-* ve bizim tesbit ettiğimiz *ḫaššu-*, *nakki-*, *šiuni-*, *tepu-*) ötedenberi Eti lûgatında görülmeleri dolayısiyle bunların esas itibarile Etice olduklarını ve böylece bu çağda Etilerin toplu bir şekilde Anadolu'ya gelip yerleştiklerini kabul ediyorlar. Halbuki bu kelimeleri öz Etice'den iştikak ettirmek imkânı yoktur. Bu yoldaki denemeler verimsizdir. Onun için Kapadokya metinlerinde ilk defa görülen bu kelimelerin Protoeti ve Protoluvi dillerinden Etice'ye iktibas edilmiş oldukları muhakkak sayılabilir. Eti imparatorluğu zamanının Etice'si Protoeti, Protoluvi dillerile Luvi

ve kısmen de Hurri dillerinden aldıklarile kelime hazinesi zenginleşmiş bir melez dildir. Ve bu mânada bir Eti dilinin henüz bahsettiğimiz çağda Anadolu'da konuşulduğunu ve Etilerin Anadolu'ya tamamile gelmiş bulunduklarını isbata yarayan deliller hemen yok gibidir.

Yerli kelimeler arasında öz Etice sayılan tek bir kelime ile Etice îrâb eklerinin bazı izlerine tesadüf edilmektedir. Bu zaif sebepler dolayısile biz ancak bu zamanda Etilerin sızıntı halinde Anadolu'ya gelmeye başladıklarını söyleyebiliriz. Bu düşünceyi, geldikten sonra, Etilerin Asur yazı üslûbunu değil Babil yazı üslûbunu kabul etmiş olmaları ve bu zamandan Etilere mühim bir tesirin geçmemiş bulunması da tekit eder.

Filolojik neticeler ile Arkeolojik buluntular arasındaki tezat:

Anlattığımız şekilde filolojik materyel, hiç olmazsa belli başlı iki yerli dil ve kavmin (Protoeti dil malzemesinde belki üçüncü bir dilin bakiyelerini de bulmak daha sonraki araştırmalarla kabil olacaktır) ayırdedilmesine imkân vermekte ve Etilerin Anadolu'ya yeni gelmeye başladıkları fikrini tercih ettirmektedir. Fakat Arkeolojik araştırmalarda şimdiye kadar merkezde ve cenupta bizim Protoeti ve Protoluvi'lerimize muvazi ve onlara atfedilecek katlar gösterilememektedir (belki Götze'nin Luvi'lere has saydığı çanak çömlek bakiyesi Protoluvi'lere has olarak alınabilir). Şimdiye kadarki araştırmalar ancak Alişar ile temsil edilen orta Anadolu Bakırçağı ve Trova ile temsil edilen batı Anadolu Bakırçağı kültürleri arasında bazı bariz farklar göstermiştir. Yalnız, zengin Alacahöyük kültürünü temsile, tabletler çağında daha müessir ve çokluk olarak bulunan Protoeti'leri namzet olarak gösterebiliriz.

Filolojinin ve saydığımız diğer esasların, Etilerin bu çağda kesif olarak Anadolu'da bulunmadıklarını göstermesine rağmen, Alişar ve Bogazköy'de Kapadokya tabletlerinin Eti katında bulundukları ve Hrozny'nin yaptığı kazıda çıkan tabletlerin Eti tipindeki çömlekler içinde ele geçtiği de bir vakıadır. Bugün için bu tezadı izaha imkân yoktur. Belki yeni kazı ve buluntular bu müşkülleri çözmek imkânını verecektir.

Netice olarak sadece filolojik malzemenin verdiği kanaatı şöyle hülâsa edebiliriz:

1 — Yerli kelime malzemesinin incelenmesi onların, *Protoeti* ve *Protoluvi* adını vermek istediğimiz iki kavme ait olduklarını gösteriyor.

2 — Tüccarların bulunduğu çağda bu iki kavmin birbirlerile karşılaştıkları ve ekseriyeti Protoeti'lerin teşkil ettiği anlaşılıyor.

3 — Etilerin Anadolu'ya yeni gelmeye başladıklarına hükmedilebiliyor.

4 — Bazılarının düşüncesinin aksine, bu zamanda Orta Anadolu'da Hurrilerin varlığını kabul bize imkânsız görünüyor. Metinlerde görülen seyrek Hurri adları Asurlularla birlikte Anadolu'ya gelen yardımcı kimselerin adıdır. Diğer Hurrice kelimeler birkaç tanedir.

Dr. KEMAL BALKAN (Ankara Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Sümeroloji Asistanı), **Önasya'da M. Ö. 1600-1200 devri için Feodalizm tesmiyesi doğru mudur:** [Tebliğ gelmemiştir].

Dr. TAHSİN ÖZGÜÇ (Ankara Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Asistanı), **Samsun hafriyatının 1941 - 1942 yılı neticeleri:**

Arkadaşım Kılıç Kökten Samsun çevresinde yaptığı küçük bir gezide, şehrin güney doğusunda ve Mert ırmağına doğru inen yamaçlar üstünde bir höyük gördüğünü bana bildirmişti. Samsun-Sivas demiryolunun kestiği bu höyük aşağı yukarı onbeş metre yüksekliğinde, 220 metre uzunluğunda ve 200 metre genişliğindedir. Kuzey ve kuzey batı cephesi dik, güney ve güney doğu cephesi de alçak ve geniş bir mail satıh halinde Mert ırmağına doğru inmektedir. Demiryolu bu mail sathı yarmış ve höyüğü ikiye böldükten başka, Eti, Bakırçağı şehir ve köyünün büyük bir kısmını yok etmiştir. Şehrin üç kilometre güney doğusunda kalan Dündar-tepe bahçe ve bereketli tarlalarla çevrilmiştir. Devamlı yerleşme yerinin kendisi de bir tütün tarlasıdır. Suyu bol, toprağı münbit, daimî rüzgârların tesirine karşı mahfuzdur. Orta Anadolu'yu

Karadeniz'den ayıran büyük sıra dağları, küçük Samsun ovasına hâkimdir. Dündartepe tabiaten müstahkem bir yer değildir. Höyüğün kuzey - batı kenarından bir kara yolu geçmektedir. Yerleşme bakımından Samsun ovası, Batum güneyinden Sakarya ağzına kadar uzayan Karadeniz kıyısiyle, Çoruh - Kelkit ve Yeşilırmağın denize döküldüğü yerdeki ovaların hepsinden daha elverişlidir. Sakarya'nın denize döküldüğü yerden başlayıp güneye doğru Geyve'ye kadar uzayan genişce vadiyi Çoruh, Kelkit, Yeşilırmak ve Kızılırmak'da aramak doğru değildir. Bu dört büyük nehrin yatakları yüksek dağlarla çevrilmiştir. Samsun ve bilhassa güney doğusundaki Dündartepe, eski tabiî yolun ve hattâ bugünkü Sivas - Samsun demiryolunun denize kavuşmasını sağlıyan geçidin yakınında ve hizasındadır. Karadeniz kıyılarından Anadolu içlerine giden en önemli tabiî yolun Samsun-Amasya-Tokat ve Sıvas hattını takip ettiği malûmdur. Yeni arkeoloji araştırmaları da bu yolun önemini belirtmiş ve Sakarya ağzı, Geyve, İnebolu-Ankara yolu ile, Trabzon-Ziganа-Erzurum-Gümüşhane-Erzincan-Sivas yolunun Öntarihteki öneminin adı geçen yol kadar artmadığını göstermiştir. Doğuda deniz kıyısından itibaren yükselen sıra dağları kıyı boyunda ova bırakmamıştır. Bu bakımdan Çarşanba-Samsun ve Bafra ovalariyle Sinop düzlüğünden başka ovanın olmadığı da kabulolunabilir.

Ön tarih ve Eski tarih çağları bakımından kuzey Anadolu üstünde hiç durulmamıştır. Batı, orta ve güney doğu Anadolu kültürlerinin - az da olsa - aydınlanmıya başladığı son yıllarda; Karadeniz bölgesini ele almamak, eski yerleşme durumunu incelememek; büyük bir ihmâlin başlangıcı olurdu. Türk Tarih Kurumu ancak iki yıl devam ettirilebilen Dündartepe ve Samsun bölgesi kazılarına karar vermekle; Anadolu'nun kültür tarihi, yerleşme bölgeleri ve eski yol prensibleri bakımından büyük bir işini başarmaya koyulmuştur.

Karadeniz kıyılarında hüyük adı verilen devamlı yerleşme yerlerinin bulunmıyacağı, bu sun'i tepelerin yerine ormanlık bölgeye has yerleşme yerlerinin, yani, dağınık köylerin, büyük malikânelerin ve bir çağa inhisar eden yerleşmelerin varlığına inanan müellifler az değildi [1]. Ormanların bolluğu ve dolayı-

[1] MDOG 65 (1927), s. 40-41. Bu konu için bk. Ülkü, Temmuz (1940) sayı 89 s. 414-415 ve Belleten 29 (1944) s. 56-59.

siyle yapı malzemesinin cinsine göre izah edilen bu görüş, bütün Karadeniz kıyıları için mûteber olamaz. Çünkü, orta ve batı Anadolu'da olduğu gibi, Karadeniz kıyılarında da yerleşmeğe uygun Samsun, Çarşamba, Bafra ve Sinop gibi kıyı ovaları ve küçük nehir deltaları mevcuttur. Çorum - Tokat - Amasya vilâyetlerinin şimalinde kalan, yani, Karadeniz havzasının veya mâilesinin en önemli bir bölgesinin eski yerleşme yerleri ve kültür kalıntıları hakkında verilen bilgi Suluova'daki Alevi - tepe[2], Lâdik'deki Eti çağı yerleşmesi[3], Kavak'daki höyük, Merzifon'daki Kollej müzesinde saklanan birkaç çanak çömlek parçasına dayanıyordu. Kazılarımızda kalıntılarına rastlıyamadığımız Frig ve Klâsik çağı bir yana bırakacak olursak, Çarşamba - Bafra - Amasya müsellesi içindeki eski araştırmaların şu şekilde olduğunu görüyoruz: Karadeniz kıyılarındaki Frig kültürüne ait yapı, çanak çömlek ve kabartmalariyle tanınan Akalan kalesi[4] v. d. Osten tarafından incelenmiş ve m. ö. birinçi bin yılından daha eski anıtlara rastlanmamıştı[5]. Hogarth[6] ve Genouillac[7] tarafından yayınlanan mühür ve testinin eskiliğinden şüphe edilmemekle beraber, bu iki kalıntının buluntu yeri maalesef belli değildir. H. Winckler'in Samsun'da satın aldığı tunç balta[8] Eti kültürünün kuzeye doğru yayılışını göstermesi bakımından değerli bir ipucu idi. Bize göre, Karadeniz doğu kıyılarının en önemli ve zengin buluntuları St. Przworski'nin yayınladığı ve bir Ermeni antikacının Ordu yanındaki mağarada bulunduğunu iddia ettiği arkeoloji eşyasıdır[9]. Ben bu kalıntıların Ordu yanından getirildiğine inanmamakla beraber, bu tip arkeoloji eşyasının Karadeniz kıyılarında bulunduğuna hayret etmiyorum.

Buluntuların kıtlığına, bibliyografyanın eksikliğine dikkat edilirse, Karadeniz kıyılarının ve bilhassa Samsun bölgesinin

[2] K. Bittel, Prähistorische Forschung in Kleinasien s, 87-88, 95 ve harita.

[3] OİC 2 s. 57 ve OİP V s. 28 - 29.

[4] Th. Macridi, Une Citadelle archaique du pont (MVAG XII; 4, 1907).

[5] OİP V s. 31 - 32.

[6] D. G. Hogarth, Hittite Seals, Oxford 1920. No. 194,şek. 21.

[7] De Genouillac, Ceramique Capadocienne II, 22 No. 34, Lev. 50.

[8] MDOG 35 s. 8.

[9] ArO VII,3 (1935) s. 390 ve VIII, 1 (1936) s. 49.

araştırılması zorunda kalındığı muhakaktır. 1940 yılı Samsun kazısı için çok uygundu. Keşfolunan yeni höyük elimizdeki kaynakların en değerlisi idi. Anadolu'nun coğrafya ve kültür bölgelerini araştırmakta daima isabetli kararlar veren Türk Tarih Kurumu, Dündartepe kazılarına başlamakla büyük bir arkeoloji problemini de ele almış ve bunu başarmakta tek başına âmil olmuştur. Kılıç Kökten'in direktörlüğü ile başlıyan 1940 yılı kazısında iki bin lira harcanmış ve yalnız Dündartepe'de çalışılmıştır. Yine aynı arkadaşın idaresi ve Nimet Dinçer'in iştirakiyle başlıyan 1941 mevsiminde küçük ölçüdeki ocaklar genişletilmiş ve Dündartepe'den başka, Tekeköy ve Kavak'da 30 ve 16 şar gün süren yeni kazılara başlanmış ve mevsim sonunda Bafra - Çarşanba; Lâdik - Vezirköprü-Merzifon ve Amasya'da tetkik gezileri yapılmıştır. Bu işler için de 5000 lira harcandıktan sonra, önce kazı direktörünün ve sonra da benim asker oluşumuz bu kazıları 1942 ve 43 yıllarında muvakkaten kapamamıza sebep olmuştur.

Biz ilk Dündartepe kazısına karar verdiğimiz zaman şu gayelerin gerçekleşmesini düşünüyorduk:

1. Anadolu'daki devamlı yerleşme yerlerinin yayılışını görmek, yerleşme prensipleri bakımından ileri sürülen görüşlerin yanlışlığını veya hiç olmazsa eksikliğini belirtmek.

2. Orta Anadolu'da bilinen Eti, Bakır ve Eneolitik çağı kültürlerinin Karadeniz kıyılarındaki durumunu incelemek, bu denizin Anadolu'nun kültür tarihindeki yerini bulmak.

3. Büyük kuzey - güney tarihî ve sevkilceyşî yolunu incelemek ve buluntularla akış istikametini tayin etmek.

4. Karadeniz kıyılarının müstakil veyahut orta Anadolu'ya bağlı bir kültürü canlandırıp canlandırmadığını anlamak.

Samsun höyüğünün Dündartepe ve Öksürüktepe diye iki adı vardır. Bu adların ikincisi tepede gömülü olan pir'in öksüren çocukları tedavi etmesinden, birincisi de Dündarlar yatağı olmasından ötürü verilmiştir. Her iki ad da devamlı yerleşme yerinin gelenekteki değerini belirtir. Dündartepe üç parça halinde görünür: a) tren yolunun imlası için höyük toprağı kaldırıldıktan sonra kalan düz alan b) kuzey ve kuzey doğuda el değmemiş durumda kalan esas tepe kısmı c) tren yolunun güney ve güney doğusunda kalan alçak kısmı.

Biz tepede, düz tarlada ve demir yolunun açtığı ilk yarmada meydana getirdiğimiz ocaklarda çalıştık. Höyüğün biçimi ve bilhassa hırpalanmasından sonra meydana gelen durum, kültür katlarının daha kolay tanınmasına sebep oldu.

Höyüğün bu derece hırpalanmış olmasına rağmen, meydana çıkması gereken arkeoloji anıtlarından bir tanesinin dahi elimize geçmemiş bulunması şaşılacak bir meseledir.

Büyük bir parçası ortadan kaldırılan ve zengin buluntular verdiğinden şüphe edilemeyen bu höyüğe ait anıtların nerede ve kimler tarafından muhafaza edildiğini bu güne kadar maalesef aydınlatmış değiliz.

Dündartepe'de üç kültür katı tesbit ettik :

Birinci, Dündartepe kültürü en eski ve en alt yerleşme olup, Alişar'ın Eneolitik kültüriyle çağdaştır. Bu kültür düz tarladaki kazı ile demiryolu yarmasının profili temizlenince açıklandı.

İkinci kültür katı daha önemlidir. Etek ve tepede olmak üzere iki yerde araştırıldı. Etekteki yerleşme Alacahöyük'ün Bakırçağı kültüriyle çağdaş ve onun benzeridir. Bu yerleşmeyi üçüncü yani, Eti kültürü takip etmektedir. Ayni kültürün tepedeki safhası etektekinden farklıdır. Tepedeki Bağırçağı kültürü orasının ilk yerleşmesidir; etektekinin tersine burada bir Eti yerleşmesi yoktur.

Üçüncü Dündartepe kültürü de Eti çağını canlandırır; tepeden başka höyüğün her tarafına yayılmıştır. Eti kültüründen sonraki çağlara ait bir yerleşme yoktur.

Eneolitik veyahut birinci kültür çağı: Düz tarlada 5 × 10 metre ölçüsündeki bir alanda 4,5 metre kalınlık gösteren bir kısmı incelendi. 3.30 metre derinlikte esas su seviyesine erişildiğinden, ana toprağa kadar inmek mümkün olamadı. Su içinde 1.20 metre daha derinliğe inildikten sonra bu kısmın kazısını bırakmak zorunda kaldık. Demiryolunun açtığı dik yarmanın temizlenmesiyle de, bu kültürün üst yerleşmelerini profildeki izlerine göre tayin ettik. Bu profilin 3.40 metre derinlikten sonraki safhası, yani, 2.10 metre kalınlık gösteren kısımı, düz tarlada başlıyan Eneolitik kültürle birleşmektedir. Bununla Eneolitik yerleşmenin höyüğün tam tepesine veyahut mahdut bir parçasına inhisar etmediği de anlaşılmaktadır. Eneolitik kültür

profil izlerine ve yapı kalıntılarına göre açıklanan dört yerleşmeye sahiptir:

Bununla beraber dik yarmadaki profilin daha sonraki katların varlığını göstereceği, ayrıca esas su seviyesinin altında kalan kısımdada daha eski yerleşmelerin bulunacağı muhakkaktır. II. ve III. yerleşmede dört köşeli bir yapıya ait çürük ağaç kalıntıları ile, içi küçük taşlarla döşenmiş bir odaya rastlandı. Kazı sahasının darlığı yapı plânını açıklamamıza engeldir. Yalnız bu yerleşmede ağaç, taş ve sıvanın kullanıldığı muhakkaktır. Bu teknik tarzıyle, malzeme nevi orta Anadolu'dakinin aynıdır. Çanak çömleği elde yapılmıştır. Her dört seviyedeki buluntuların teknik ve biçimleri birbirinden farksızdır. Siyah, gri ve toprak rengi hakim boya astarıdır. Kırmızı boya astar azdır. Hamuruna kum karıştırılmış olup, boya astar ve perdah ince ve kaba kab örneklerine göre değişir. Kırmızı renkli kaplar daha kabadır. Çanak çömlek biçimleri Alişar, Alacahöyük ve Pazarlı'daki çağdaş örneklerin benzeridir [10]. Düz kap dipleriyle, kulp ve bu ödevi gören düğme kulplar bu benzerliği kuvvetlendirmektedir. Alişar ve Alacahöyük'ün mâruf meyveliklerine rastlanmamıştır. Kaba çizgilerle yapılmış süs örnekleri bol ve çeşitli değildir. Siyah boya astarlı kaplar daha çok süslenmiştir. Çizgileri içi beyaz bir macunla doldurulmuş kalıntılar da vardır. Birinci Turuva ve Alişar'dakilere benziyen tırnak veya başka bir alet yardımiyle yapılmış kertikli çanak parçaları da ele geçmiştir. Ağırşak, ağırlık ve siyah obsidiyenden yapılmış bıçaklarla, el değirmen taşı ve perdah aletleri kolleksiyonu bollaştırılmaktadır. Geyik boynuzundan yapılmış kemik hançer bu çağ için tipiktir. Domuz, geyik ve sığır kemikleriyle midye kabukları kazı yerinin her tarafına dağılmıştır.

Bakırçağı veya ikinci Dündartepe kültürü: Orta Anadolu'daki Bakırçağı ile çağdaştır. Dağılışı ve özelliği bakımından birbirinden farklı iki safhaya ayrılır:

[10] OİP XXVIII, s. 82; 30, 51, 69 şek. 81; 1-4; H. Z. Koşay; Alacahöyük Hafriyatı Raporu (1936) Lev. CXXI birinci sıra sondan 1 ve 2 Lev. CXXI' soldaki grubun ilk iki sırası ile dördüncü dizinin dördüncü parçası; H. Koşay, Pazarlı Hafriyatı Raporu (Ankara 1941) Lev. 10.

a) Tepedeki Bakırçağı kültürü
b) Etekteki Bakırçağı kültürü

a) Höyüğün tam tepesinde 15X13 metre ölçüsündeki alanda takriben dört metre derinliğe inildi. Bu kültür büyük bir yangınla ortadan kaldırılmış ve tepede bir daha yerleşilmemiştir. Yangının büyüklüğü; yanık kalıntılarının çokluğu ve çökmenin şiddetinden anlaşılmaktadır. Yanan kerpiç ve sıvalar tuğla haline gelmiş; çanak çömlek parçalarının da çoğu asıl renklerini kaybetmiştir. Ocağın her yeri midye kabuğu ile doludur. Kül ve kömür kalıntıları, yangın tesiriyle siyahlaşan toprak, profilin rengini çizmiştir. Bu kültürün eski ve yeni olmak üzere iki safhası vardır. 0-3.30 metre derinliğe kadar olan kısım teknik, biçim ve süs bakımından mütekâmil çanak çömlek ve çok yüksek bir tekniğin mahsulü olan maden âletleriyle karakterlenmiştir. Çanak çömlek 3.30 metre derinlikten sonra kabalaşır; biçimleri azalır ve madenî buluntular da son derece seyrekleşir.

0,85 metre derinlikte takriben 10 metre uzunluğunda ve 5 metre genişliğinde taştan yapılmış bir kaldırıma rastlandı. 1.90 metre derinlikte yanmış ve çökmüş bir fırının son kalıntılarını elde ettik. En önemli yapı kalıntısı, bu kültürün eski safhasına ait olan ağaçtan yapılmış dört köşeli evdir. Ağaçlar yanmışsa da geri kalan izleri evin plânını çıkarmağa elverişlidir. Tavan ve yan duvarları odanın döşemesi üstüne çökmüş, kuzey kenarındaki küçük ocak da hırpalanmıştır. Evin tuğlalaşan kalın sıvaları da şuraya buraya dağılmıştır. Kalın sıva parçaları çit inşaatın varlığına işaret eder.

Bakır çağı kültürünün yeni safhasına ait çanak çömleği, elle yapılmış, hamuruna kum karıştırılmış siyah, siyah-gri pek azı kırmızı; içi kırmızı ve kahverengi boya astarlıdır. İçinin kırmızı rengi kabın ağzından dışarı taşmıştır. Boya astar ve perdahı yüksek bir tekniğin mahsulüdür. Bilhassa siyah boya astarlı parçalar cam gibi parlaktır. Kaba kaplar ince kaplara nazaran daha azdır. Çanak, kâse ve tasları orta Anadolu'nun Bakırçağı tiplerine benzer (Lev. V ve VI). Bununla beraber Dündartepe'yi karakterlendiren bir çok yenilik ve özellikleri de vardır. Çoğu dik cidarlı olan çanak tipleriyle, Karadeniz kıyılarına has profillere sahip kap biçimlerine

orta ve batı Anadolu'da rastlanmamıştır. Bununla beraber Dündartepe'deki hâkim kap biçimlerini Alişar, Ahlatlıbel, Etiyokuşu, Kusura ve Demircihöyük'de de bulmak güç değildir [11]. Bol miktarda ele geçen fincan ve bardaklar, orta Anadolu'dakilerden farklıdır (Lev; II; 1 ve IV; 3-4.). Bunlar arasındaki uzunca kaideli çanaklar da az değildir [12]. Kulp biçimleri, çağımızı tek başına karakterlendirmeğe yeter bir özelliktedir. Bunlar çanağın ağız kenarı aşağısına ve cidarına ufkî veya pek az olmak üzere amuden birleştirilmiştir (Lev; V; 11 ve VI; 5). Orta ve batı anadolu'da olduğu gibi, kabın ağız kenarı ile gövdesini birleştiren hiç bir örneğe rastlamadık. Kulpların iki hatta üç delikli çeşitleri de vardır. Ağız kenarı aşağısına yapılan düğme biçimli kulplar da çoktur (Lev; V; 12 ve VI; 3). Bunların çoğu kulp özelliğini kaybetmiş ve bir süs unsuru olmuştur. Düğme kulpların bazıları kapla beraber delinmiş ve ip geçirmek için hazırlanmıştır. Anadolu'da eşlerine rastlanmıyan ve yalnız kırmızı kaplara inhisar eden çengel biçimli kulplar da bulundu. Diplerin çoğu yassı ve düz olmakla beraber, içi çukur ve boş olanları da vardır (Lev; IV; 2, 4, 6.). İri kapların gövdelerini diplerine birleştiren kısımları kalın ve dayanıklıdır.

Çanak çömlek üç şekilde süslenmiştir: 1) beyaz boya: parlak ve siyah renkli kaplar üstüne hendesî motifler halinde sürülmüştür [13]. Bu motifler düz, kesik ve baklava dilimleri tertibine göre yapılmış ince ve geniş şeritlerden müteşekkildir. Daha az ölçüde olmak üzere siyah boya astarın üstüne kırmızı kahverengi, kırmızının da üstüne beyaz boyanın sürüldüğü örnekler görülmüştür. 2) Çizgileri içi beyaz renkli bir macunla doldurulmuş süs örnekleri de az değildir. Bunda balık kılçığı motifi ve düz çizgilerin sevildiği anlaşılıyor. Beyaz macunla

[11] OİP 28 s. 174, 176, 46-79; TTAED II S. 14 - 15 Ab 110; Ş. A. Kansu, Etiyokuşu Hafriyatı Raporu (Ankara 1940) s. 68 Ey 173, 204 s. 66, 67, Ey. 198 Archaeologia 86 (1937) s. 16 şek. 1-11 ve K. Bittel und H. Otto, Demirci-Höyük (Berlin 1939) s. 18-19, 20-21; Lev. 8, 1-4, 7-8, 12, 14,1 7, 20, 23-24 ve Lev. 9, 1-4, 11-13.

[12] Dil ve Tarih-Coğrafiya Fakültesi Dergisi cilt II sayı 5 (1944) S. 704-705 Lev. I, 1-3.

[13] Aynı dergi s. 699-701 ve şek. 1-4.

doldurulmayan örneklerin desenleri de diğerlerinden faksızdır. 3) Çanak çömlek üstündeki büyük küçük kabartmalar da birer süs örneğidir. Kabın daima ağzı aşağısına ve bilhassa siyah renklilere yapılmıştır. Yivli tezyinat "yok„ denilecek kadar azdır.

Bakırçağı kültürünün eski safhasına ait çanak çömleği kaba ve biçimleri de basittir. Birkaç çizgili parça bir yana bırakılırsa diğerlerinin hiç birisi süslü değildir. Geç safhanın beyaz boyalı ve kabartmalı örnekleri ile, bol kab biçimlerine rastlanmamıştır. Yalnız yeni safhanın kendisinden evvelkinin bir tekâmülü olduğu inkâr edilemez.

İkinci Dündartepe kültürünün son safhası maden buluntuları bakımından çok zengindir. Yüksek bir tekniğin eseri olan mızrak ucu, Soloi, Tel-Karahasan, Hammam ve Ur mezarlariyle ,[14] İstanbul müzesindeki Asur mızrak uçlarının eşidir. Tepe-Hisar-Mersin-Dündartepe-Ur'daki mızrak uçları m. ö. III üncü bin yılındaki biçim ve hatta teknik birliğin işaretçisidir. Bu birliği teyit eden üçgen yüzlü yuvarlak saplı büyük hançerle, yine üçgen yüzlü kama (Lev. IV; 8); Anadolu ve Önasya kültürlerinde görülen düz, maden baltayı da anmadan geçmiyelim (Lev. I. 1). Bunlardan başka Dündartepe'ye has harp âletleri de elimize geçti. Bu arada üstünde durulması gereken iki âlet bilhassa önemlidir: Bunlardan birincisi = ucuna doğru gidildikçe incelen ve kesimi yuvarlak, saplayıcı kısmının yassı ve iki kenarı çıkıntılı orta bir kısımla daha kalın ve yine kesimi yuvarlak olan bir kabzaya intikal ettiğini gördümüz saplayıcı âlettir. Elde kullanılan bu tunç âlet Anadolu ve Önasya'da eşsizdir. Yine elde kullanılması gereken ikinci bir harp âletinin de alt ve üst satıhları geniş, iki yan kenarı dar ve ucu da sivridir. Çivi ve basit iğnelerle helezonî küpeler (Lev. I; 14 yassı basit küpe), kesimleri yuvarlak ve dört köşeli şişler, bildiklerimize yeni birşey katmamıştır. Bakır veya tunçtan (?) yapılmış harp âletlerinin, süs ve günlük işlere ait âletlerden daha fazla bulunması, üstünde durulacak bir konudur.

[14] ZA XLVI s. 190-191. Liv. AAA 6 (1914) s. 89, 91 Lev. XIX (b) 2-5 ve Lev. XXI; V. Christian, Altertumskunde des Zweistromlandes (Leipzig 1940) Lev. 206, 2,6.

Tepede geyik boynuzu, domuz dişi ve fıkra kemiklerinden yapılmış âletlere de rastlanmıştır. Biz, çuvaldız, delgi, ortası delik kabzalar ve bilhassa geyik boynuzu kökünden yapılmış çekiçler boldur [15]. Avrupa örneklerini hatırlatan bu bulutulardan başka, femür başından yapılmış kemik ağırşakların bolluğu Anadolu için yenidir. Dündartepe'nin bu kısmında dokuma atölyesinin büyüklüğünü anlamak için aynı yerde elliden fazla ağırlığın bulunduğunu yazmak kâfidir. Güney Mezopotamya'nın "Riemchen„ tuğlalarına benziyen ve pişmiş topraktan yapılan fırçalar, Dündartepe'yi karakterlendiren buluntular arasındadır. Uzun yüzlerinden birisi üstünde ve 4-6 sıra halinde birbirine paralel olarak yapılmış muntazam delikleri vardır. Pişmiş toprak kalıntılarının sonuncusu ve en önemlisini, gri renkli steatopijik idol teşkil eder. Steatopijik özelliklerin hepsini kendisinde toplayan bu figürin, Orinyasiyen geleneğinin Bakır çağındaki devamını gösterir [16]. Bu buluntu ile Romanya - Tesalya - Girit, yani, doğu ve güney doğu-Avrupa ile, Anadolu, kuzey Suriye ve kuzey Mezopotamya'yı kaplıyan bir steatopijik idol geleneğinin Neolitik, Eneolitik ve Bakırçağı kültüründe yaşadığını anlıyoruz.

Gabro ve yeşil taştan yapılmış iki harp baltası Termi, Etiyokuşu, Kiş, Tel-Agrab, Arpaşiye ve Tepe-Gavra'nin bu tipe giren yeni buluntularının sayısını arttırmakta, ve harp baltalarının bilhassa menşelerini — kronoloji bakımından — aydınlatmaktadır [17].

B — Etekteki Bakırçağı kültürü, Eti kültürünü takip eder. Yalnız eteklere yayılmıştır. Tepedeki Bakırçağı kültürü eteklere yayılmamış ve mahalli bir özellik olarak höyüğün yalnız en yüksek kısmında kalmıştır. Bu iki safhanın da çağdaş olduğunu isbat ettirtecek müşterek çanak çömlek tipleri mevcuttur.

[15] OİP XXVIII s. 91 şek, 94 e 1992: Archaelogia 87 (1938) s. 272; W. Lamb; Excavations at Thermi in Lesbos (Cambridge 1936) s. 200, 203 Lev. XXIV, 30. 106 ve Ülkü.

[16] Yukarda adı geçen Dergî'de s. 713-714.

[17] Bibliografya için bk. PFK s. 42-45, Demirci-höyük s. 32-34 Etiyokuşu, şek. 86 Ey. 139; İraq II (1935) Lev, Xh ve E. Speiser, Excavations at Tepe-Gawra (Philadelphia 1935) Lev. XL b.

Etekteki kültürde büyük bir yangınla sona ermiş ve Eti yapıları bu yangın katının üstüne kurulmuştur.

Çanak çömleği elle yapılmış, hamuruna ot ve kum karıştırılmıştır. Boya astar ve perdahlı olan bu örneklerin içi ve dışı kırmızı, dışı siyah, içi kırmızı, dışı kırmızı içi siyah ve içi dışı siyah boya astarlıdır. Boyun dipleri veya bütün vücutları üstünde tırnak veya bir aletle yapılmış kertikler vardır (Lev. VII: 3, 6). Kulpları şerit biçiminde olup, kabın tam ağız kenarından başlar. Düğme biçimli kulplara da çok rastlanmıştır. Dipleri yassı ve düzdür. Çanak-çömlek, kabartma ve bilhassa yivlerle süslenmiştir. Yivli tezyinat siyah boya astarlı ve cam gibi parlak çanak-çömlek üstünde çok görülür. Çanak, bardak, tas, tabak ve küp biçimleri orta Anadolu ve bilhassa Alaca-Höyük-Pazarlı buluntularından farksızdır (Lev; II. 2-3, 6 ve Lev; VII). Bundan başka Alişar'ın içi dışı kırmızı, Ahlatlıbel'in dışı kırmızı içi siyah veya içi kırmızı dışı siyah renkli çanak çömleğinin eşidir. Yeni buluntular bu benzerliği Etiyokuşu ve Karaoğlan üstünden Demirci-Höyük ve Kusura'ya kadar genişletmiştir. Orta Anadolu tipindeki büyük zahire küpleri pek çoktur.

Bakır veya tunçtan yapılmış aletleri, tepedekilerle mukayese edilemiyecek derecede azdır. Helezonî ve basit küpelerle toplu iğne, çivi ve bilezik, madenî buluntuların başlıcalarıdır.

Ahlatlıbel figürinlerine benziyen idol[18] tabiî ifade şekline yaklaştırılmıştır. Ağız, burun, göz ve saçları gösterilen bu pişmiş toprak idolün kol ve bacakları küttür.

Etekte de tepenin "Riemchen„ biçimli fırçalarından farklı ve aşağı kısımları geniş ve delikli; üst kısımları dar ve tutmağa elverişli çıkıntıları bulunan iki fırça ele geçmiştir. Dipleri birbirine birleştirilmiş çift ve tek mahrut biçimli, süslü ve süssüz ağırşaklarla tekerlek biçimindeki ağırlıklar pek boldur. Topuz başları, perdah aletleri, obsidiyen ve kalsedon bıçaklarla yassı baltalar, eskidenberi bilinenlere yeni bir şey katmamıştır.

Bakırçağı kültürünün tepe ve etek özelliğini karşılaştırırsak şu sonuca varırız:

[18] TTAED II Ab 181.

1. Bakırçağının tepedeki safhası, höyügün dar bir sahasına; etekteki ise en büyük kısmına yayılmıştır.

2. Bakırçağı tepenin ilk, eteğinde ikinci yerleşmesidir. Tepede Eti kalıntılarına rastlanmamıştır.

3. Tepedeki çanak - çömlek ve bilhassa süs, kulp ve dip tipleri, maden, kemik ve taş aletlerle, idol ve fırçalar, eteğin bu cinse giren örneklerinden farklıdır. Tepenin yerli özelliği ilk bakışta görülür. Bu ayrılıklara rağmen bazı çanak-çömlek biçimlerinin etektekilere benzerliği aşikârdır.

4. Tepede bol midye kabuğu ve hayvan kemikleriyle birlikte bir sürü değirmen ve dibek taşı bulunmuştur.

5. Her iki safhanın çağdaş olduğunu Dündartepe'nin 15 kilometre doğusundaki Tekeköy mezarlığının, tepe ve etek çanak-çömleğini aynı yerde ve yan yana vermiş olmasından anlıyoruz.

6. Tepedeki Bakırçağı kültürü Karadeniz kıyılarına has yeni tanınan bir kültürdür. Orta Anadolu'dan yeni gelen bir arkeolog, etekteki kültürü çok iyi tanır fakat, tepeye çıkınca uzun uzun düşünür ve sadece "prehistorik„ sözünü tekrarlamak ister.

Üçüncü Dündartepe kültürü veya Eti çağı: Höyüğün son yerleşmesidir. Devamlı yerleşme yerinin tepesi bir yana bırakılırsa her tarafına yayılmıştır. Bu kültür üç ocakta incelenmiş ve en fazla beş metre kalınlık gösterdiği anlaşılmıştır. Üç yapı katı tespit edildi: birinci katta temelleri sağlam kalan bir ev açığa çıkarıldı. Temel duvarlarının kalınlığı bir buçuk metreyi bulmaktadır. Ev bir yangın sonunda terkedilmiş ve çökmüştür. Kerpiçler tuğlalaşmış, ağaçlar kömürleşmiştir. Evin içinde ve temel üstünde bulunan bir damga mühürle çanak-çömlek parçaları bu yapının m. ö. 1500 - 1200 yıllarına aidiyetini göstermiştir. Höyüğün diğer kısımlarında Eti yapılarının yandığını belirten iz yoktur, yani bu yangın mahallidir. Evin plânı, yeni Eti çağı evlerininkinden farksızdır.

İkinci yapı katında da kesik fakat uzun ev temellerine rastlandı. Yine temel kalıntıları üstünde tarihlenebilen bir damga mühürle (1500 / 14000 - 1200) çanak çömleğin bulunuşu bu yerleşmenin de m. ö. 1500 yılından daha eski olmıyacağını gerçekleştirmiştir. Birinci ve ikinci yapı katları büyük Eti çağına aittir.

Üçüncü yapı katı 9 metre uzunluğunda ve 6 metre genişliğindeki kaldırımla karakterlenir. Bu kat m. ö. 1500 yılından daha eski, yani, eski Eti çağının malıdır. Çanak-çömlek tipleri de bu tarihlendirmeyi teyit etti. Kaldırıma ait yapıya veya ona birleşen caddeye rastlanmadı. Bundan sonraki Eti kültürü yapı kalıntısı vermeksizin Bakır çağı ile birleşti.

Orta Anadolu'da bilinen Eti çanak-çömleğinin teknik, biçim ve süsleri burada tekerrür etmektedir (Lev. VIII; 1-14 ve III; 1-3; Lev. IV; 5-7). Çarkta yapılmış, hamuruna kum karıştırılmış çanak çömleğin içinde koyu renkli bir öz vardır. Kırmızının her çeşidi, kahverengi, devetüyü ve daha az ölçüde de beyaz renkli boya astar görülür. Pişirme yüksek olup hızlı dönen çark kullanılmıştır. Eti çağını damgalayan çeşitli gagalarla, üçgen biçimli kulplardan yüzlercesi bulunmuştur. Çanak çömlek eski ve yeni Eti çağına, yani I, II ve III üçüncü yapı katına aittir. Dündartepe eski Eti çağının da önemli bir merkezidir. M. ö. 1500 yılından daha evveline ve aşağı yukarı 17 ve 18 inci yüzyıla tarihlenebilen çaydanlık çanak ve testiler az değildir. Yani Eti devrinin ibrikleri, gaga ağızlı testi ve çanakları, Boğazköy, Alişar, Alaca ve Kültepe örneklerinin eşidir. Omuzu ve bilhassa kulpları mühürlenmiş kaplarla kabartmalı ve kertikli kalıntılara da rastlandı.

Dündartepe'deki Eti maden eşyası da bol ve çeşitlidir. Kazılan sahanın küçüklüğüne rağmen ele geçen tunç aletler, orta Anadolu'daki Eti buluntularına yenilikler katmış ve birçoğunun da tarihlenmesine yaramıştır. Eski ve yeni Eti çağının toplu iğneleri ait olduğu yapı katında bulunmuştur (Lev; I; 6 - 12). İkinci ve üçüncü yerleşme katında bulunan yeni Eti çağının ok uçları bu tipe giren Alişar [19] ve Yazılıkaya [20] buluntularının da tarihini aydınlatmaktadır. İlk dafa Eti çağında görünen ve eşine Boğazköy'de de rastlanan aletin [21] bir mızrak ucu olduğuna inanıyoruz. Boğazköy'deki tipik Eti silahlarından [22]

[19] OİP 19 s. 265 şek. 90, b 2151; 443 şek. 496 d 1909.

[20] K. Bittel, R. Naumann und H. Otto, Yazılıkaya (Leipzig 1941) s. 169 şek, 68,2.

[21] APAW I s. 31 Lev. 10, 11 - 12. Aynı tipte bir eser Tarsus'ta da bulunmuştur (Asia, July 1939 şek. 4).

[22] APAW I s. 31 Lev. 10,3, 5.

Dündartepe'de de bulunmuştur. Avrupa ve Önasya kültürleriyle, diğer Eti merkezlerinde eşine rastlanmayan iki saplı çakı yeni Eti çağına ait olup, bir yere tesbit edilmek suretiyle kullanılabilir. Çukurova'da eski Eti kültür katlarında görülen yassı Eti baltaları, orta ve kuzey Anadolu'da 1500-1400 yıllarından daha eski değildir. Dündartepe'deki yassı Eti baltasının üst kenarı delik ve ortası da kendisine has gayet güzel bir şekilde çıkıntılıdır. Birinci yerleşme katında bulunan baltanın yerli özelliği inkâr edilemez. Eski Eti çağının basit ve helezonî küpeleriyle bileziklerinden de bulunmuştur (Lev. I; 13, 15). Yeni Eti çağına ait bir çaydanlık içinde iki altun küpe çıkmıştır.

Çanak çömlek ve tunç aletlerin verdiği sonucu, pişmiş topraktan yapılmış mühür, boğa ve nevî tayin edilmiyen diğer hayvan figürinleriyle sivri dibli kab kaidelikleri de teyit eimektedir. Zahire küplerini damgalamakta kullanılan damga mühürün sathında tek merkezli daireler görünür[23]. Yeni Eti çağı için tipik olan ikinci mührün sathında karşılıklı duran iki kartal tasvir edilmiştir. Kartalların altında yere yatmış bir tavşan görünür. Kartal + Tavşan kompozisyonu küçük ve iğri çizgilerden müteşekkil bir çerçeve içine alınmıştır (Lev. III; 7)[24]. Bu motifin en yakın eşi Alacahöyük'te BM mezarında bulunmuşsa da bu mühürün Eti çağından daha eski olmasına imkân yoktur. Kemikten yapılmış biz ve iğneler çok güzel işlenmiştir (Lev. III; 4-5). Yassı başlı iğneler merkezleri tek dairelerle süslenmiştir. Tunç örnekleri taklit eden ve toplu iğnelere benziyen bizler daha çoktur. Taş aletlerin en önemlisi ikinci yapı katında bulunan damga mühürüdür. Bu mühür biçimi Alişar'da da kullanılmıştır[25]. Mühür yüzünün ortasındaki güneş sembolünü helezonî süs örnekleri çevirmiştir. Bu motif Anadolu ve kuzey Suriye mühürlerinde çok kullanılmıştır.

[23] OİP 29 şek. 258 c1338, c2479, c2533 ve XIX S. 147 şek. 184 b 2366.

[24] R. O. Arık, Alacahöyük Hafriyatı Raporu (1935) Lev. CCXXIII, A1551. Alaca'daki mührün yüzü daha kaba işlenmiştir.

[25] OİP 28 şek. 251 d 1906. süsler için de şek. 251 b 2439.

II

Tekeköy Kazısı

Kazı direktörü Kılıç Kökten Ülkü (1941 Nisan s. 121-124) de yayınladığı bir incelemede Tekeköy düz yerleşme yerinden de bahsetmişti. Tekeköy Samsun'un 14 kilometre doğusunda Samsun-Çarşamba demiryolu üstündedir. Köy Yeşilırmak ovasının kısmen düzlüğüne, kısmen de yamaçlarına yani, ova ile dağlık bölgenin intikal sahasına kurulmuştur. Köy ve civarı Fındıcak ve Çınarlık dere adı verilen iki derenin suladığı vadi, ve bu vadi boyunca yükselen kaya kitleleriyle vadi ve vadi sırtlarını kaplıyan mümbit tarlalarla kaplıdır. Vadi dar fakat çok sulaktır. Vadinin yamaç ve daha yüksek yerleri itikâlle meydana gelen büyük kaya parçalariyle kaplıdır. Dereden sırtlara doğru bakılınca büyük ve oyuk kaya kitleleri insana dehşet verir. Vadi rüzgâr gibi dış tesirlere karşı çok mahfuzdur. Onun için bu dar vadiye herşey ekilir. Dağlar güneye doğru gittikçe yükselir, ve nihayet ormanlık bölge başlar. Vadi de dar ve derin bir dereye tahavvül eder. Tekeköy'de denize doğru birdenbire genişleyen bu vadi her türlü yerleşmeye elverişlidir. Her iki vadinin sırtlarına yamanan kaya kitleleri içinde, sığınak, mağara ve inleri bol olan gruplar mevcuttur. Mustariyen tipindeki diyorit ve bazaltdan yapılan iki alet bu mağaralardan birinde bulunmuştur.

Tekeköy kazısı iki şekilde devam ettirilmiştir:

1. Evvelâ mağara, kaya sığınakları ve inler araştırıldıktan sonra, adı geçen iki paleolitik aleti veren mağaranın kazısına başlandı. Biz burada bu mağara kazısından ve verimli sonuçlarından bahsetmiyeceğiz.

2. Müsteriyen tipindeki aletleri veren mağaranın karşısında ve 300 metre uzağında bulunan düz bir tütün tarlasında, prehistorik karakterde çanak çömlek parçaları bulunmuştur. Bütün vadi genişliğini kaplamağa kâfi gelen tarla tütün ekilidir. Tarlanın azamî genişliği 110-115, boyu da 220 metredir. Sarp kayalara doğru tatlı bir mail satıh halinde yükselen tarla, güney ve doğu güneyde büyük kaya kitleleriyle çevrilmiştir. İki dere tarlanın bittiği yerde birleşir. Tekeköyü güneydeki dağlık bölgenin köylerine birleştiren dağ yolu

tütün tarlasının güneyinden ve hemen yanından geçer. Tarlanın ortasına, yani istasyona bir ev yapılmıştır. Biz tarlanın güney batı bitimine yakın bir yerde 7×11 metre ölçüsünde bir ocak açtık. Ana kayaya kadar inilen bu ocakta iki kültür katı incelendi:

I. Birinci kültür katı Eti çağına ait olup, bir buçuk metre kalınlığı vardır. Çanak çömleğin teknik ve biçimleriyle ağırlık, ağırşak ve topuz başları bilinen Eti buluntularından farksızdır. Yalnız bunlar bu kültürün kıyı boyunca doğuya doğru yayılışını gösteriyor.

Eti kültürünün en alt kademesiyle, Bakırçağının en üst safhasında bir kaç tane boyalı çanak çömlek parçası bulundu. Bu kalıntıların açık krem zemin üstüne sürülen kırmızı ve kahve rengindeki boyalı hendesî süsleri, orta Anadolu'daki Kültepe çanak çömleğinin aynıdır. Bunların birer ithal eşyası olup olmadığı belli değildir. Yalnız buluntu yerleri Alişar'daki durumu teyit etmiştir [26]. Bununla beraber Tekeköy istasyonunun diğer bir bölümünde eski tunç çağı kültür kalıntılarına da raslanabilir. Bu suretle, çok dar bir bölgeye yayıldığı kabul edilen bu kültür hakkındaki görüşümüz de değişebilir. Eti çağı mezarlığına rastlanmamıştır.

II. Bir buçuk metrede sona eren Eti kültürü yerini ikinci yani, Bakırçağına bırakmıştır. Yeni kültür dört metre kalınlıktan sonra 5.40 metrede ana kaya üstünde sona ermiştir. Orta Anadolu ve bilhassa Dündartepe'ye göre Bakırçağı adını verdiğimiz bu kültürün mezarlığını inceledik. Dört metre kalınlıkta, 11 metre uzunlukta ve 7 metre genişlikte olan bu dar ocakta dördü çocuk, on üçü kâhil olmak üzere 17 iskelet meydana çıkardık. Kâhil mezarlarına kazı sahasının her yerinde raslanıyordu. Çocuk mezarları da aynı seviyenin bir buçuk metre karelik alanı içine yerleştirilmişti. İskeletlere erişmeden evvel takriben bir metre kalınlık gösteren kısımda hiçbir mezar ele geçmedi. Bu kısımda ağırşak, ağırlık, değirmen taşı, çanak çömlek parçaları gibi günlük işlerde kullanılan aletler bulundu. Bundan sonra asıl mezarlık başladı. Mezarlıktaki ölüler üç seviyeye göre tanzim edilmişti. Her üç seviyedeki iskeletler de "toprak mezar„ adı verilen en basit mezarlarda idi.

[26] APAW I s. 36-37 ve MDOG 75 (1937) şek. 36, 38.

Ölünün üstüne yatırıldığı toprak yüzü kum ve çakıl taşlariyle düzeltilmiş ve sertce bir zemin haline getirilmişti. Ölüler ya sırt üstü yatırılmış ve uzatılmış durumda, veya sağ ve sol yanlarına hoker ve yarı hoker vaziyetinde gömülmüştür. Çoğunun başı kuzey-batı, bacakları güney-doğu ve kuzey-güney veya kuzey doğu - güney batı ve güney batı - kuzey doğu istikametindedir. Şu hale göre bir cihet birliği yoktur. Başları sağ ve sola yatırılmış olup, bakışları doğu ve batıya mütevecciktir. Yalnız bir ölünün başı yere dik olarak gömülmüştür. Kolları birbirine ya göğüs üzerinde kavuşturulmuş veya yanlara doğru uzatılmıştır. Bazı ölülerin de kolları dirsekten bükülmüş ve elleri çene altına yerleştirilmiştir. Genel olarak dizler az bükülmüş bacaklar da karına doğru az çekilmiştir. Biz buna yarı hoker durumu diyoruz. Dizleri çok bükülmüş, bacakları karna çok yaklaştırılmış, yani tam hoker durumundaki iskeletler de az değildir. Bir mezarda ve yan yana aynı istikamette yatırılmış iki iskeletin varlığı, kuzey Anadolu'da çift gömme âdetinin kullanıldığına işarettir. Bu bakımdan Tekeköy iskeletleri, Mısır prehistoryasındaki ölü gömme âdetleriyle mukayese edilebilir. Çift iskeletlerde bakışımızı üstüne çeken en önemli nokta, her ikisinin de belden yukarı kısımlarının koparılıp götürülmüş olmasıdır. Bu iş ölçüyle ve muntazam bir şekilde yapılmıştır. Bu arada batı Avrupa ve Hindistan'ın ölü gömme âdetlerini hatırlamamak imkânsızdır. Bir iskeletin başı altına büyük bir taş bırakılmıştır. Küp, taş ve kerpiç mezara rastlanmamıştır. Bu mezarlık Bakırçağı kültürünün devamı boyunca kullanılmıştır. Aynı yerde üst üste, tabakalar halinde gömülen ölüler mezarlığın teşekkülünü sağlamıştır.

Ölüler yanına ve hele baş ucuyla karnı hizasına hediye bırakmak âdeti vardır. Baş önüne, arkasına ve karnı yanına yalnız çanak ölçmek ve küpe, Hümerüs'ü üstüne de bıçak ve hançer, kama bırakılmıştır. Ölülerin seyrek dokunmuş bir beze sarıldığını, yani, kefenin kullanıldığını kol kemiği üstüne bırakılan hançerlerin alt yüzlerinin örgü izleriyle birlikte oksitleşmiş olmasından anlıyoruz.)

Mezarlara erişmeden evvel ve mezarlar arasındaki toprak yığıntısında süs ve günlük işlerde kullanılan bir sürü arkeoloji kalıntısının bulunduğunu belirtmiştik. Bu durum başlan-

gıçta, tarlanın mezarlık özelliğini şüphe içinde bırakmıştı.

Çanak çömlek elle yapılmış, hamuruna ot ve kum karıştırılmıştır. İçi ve dışı kırmızı - siyah ve içi kırmızı, dışı siyah boya astarlı veya aksidir. Kahve rengi boya astar da az kullanılmamıştır. Biçimler orta Anadolu'dakilerin (Lev. II; 4 - 5) eşidir. Yalnız beyaz boyalı süsleriyle, çeşitli ve bilhassa tek, çift oluklu; 1, 2, 3 gözlü kulpları yerli özelliğe sahiptir (Lev. IX; 1 - 7). Kertikli, dişli, çizgili ve bilhassa yivli tezyinat çok mütekâmildir. Dündartepe'nin tepe ve eteğinde, yani, ayrı iki yerinde bulunan Bakır çağ çanak çömleği, Tekeköy'de aynı yerde ve karışık olarak bulunmuştur. Tekeköy'ün bu durumu Dündartepe'deki Bakırçağ kültürünün ikiliğini ve çağdaş olduğunu da aydınlatmaktadır. Elimizdeki çanak, tabak, bardak ve vazo biçimleri orta Anadolu'dakilerden farksızdır. Üstüvane boyunlu, yuvarlak karınlı ve düz dibli vazo, orta Anadolu'da çok kullanılmamıştır. İnsan yüzünü tasvir eden bir örnek üstünde ayrıca durulmuştur [27].

Ölüler yanına tunç veya bakırdan yapılmış eşya ve en fazla kama, bıçak gibi aletler bırakılmıştı (Lev. I; 2 - 3). Hançerlerin hepsi aynı tipe aittir (Lev. IV; 8 deki D. t. kamasının eşleridir). Kesici kısımları uca doğru sivrilmiş, müselles biçimindedir. Sapları düz-yassı, üst kısımları aşağı kısmından daha dardır. Bu tipe Dündartepe'nin tepe safhasında da rastlanmıştır. Hepsi Hümerüs'ün üstünde veya yanında bulunmuştur. Bundan başka, birkaç adet küpe, bilezik parçaları, çivi, toplu iğne (Lev. I; 4) ve mütekâmil bir tipi temsil eden ok ucu bulunmuştur (Lev. I; 16). Taştan yapılan ok uçlarını taklit eden yeni buluntu, bu çağa göre mütekâmil ve Anadolu'da eşsizdir. Kemik kalıntılarının çoğunu geyik boynuzundan yapılmış çekiç-çapalar teşkil eder. Uç kısımları iyi perdahlanmış, kök, geniş kısımları da muntazam bir surette delinmiştir. Bunların hiç birisine orta ve batı Anadolu kültürlerinde rastlanmamıştır. Biz bunların orta ve doğu Avrupa prehistoryasının bu çeşit kalıntılariyle mukayese edileceğine inanıyoruz. Muhtelif taş neyilerinden yapılmış yassı balta, topuz başı, 2 - 3 satıhlı ve retuşlu ve retuşsüz obsidiyen ve sileks bıçaklarla ok ucu (Lev. IV; 9) el değirmeni taşları, burada devamlı

[27] Yukarda adı geçen Dergi'de, s. 709 altnot 63.

yerleşme yerlerinde bulunan bütün günlük âletlerin ele geçtiğini belirtmektedir.

Tekeköy tarlası Eti çağında bir buçuk metre kalınlık gösteren düz bir yerleşme yeridir. Mail satıh halinde bulunan tarlanın Eti kültüründen sonra azami kalınlığı bir buçuk metre olan kısmı içinde Bakır çağına ait hiç bir mezarın bulunmamasına karşılık, bol miktarda arkeoloji kalıntıları ele geçmiştir. Bunlar ölülere bırakılan hediyelerin kırılması ve dağılması suretiyle aydınlanamaz. Bu sebeple Tekeköy tarlasındaki düz yerleşme ile mezarlığı yanyana durmaktadır. Yalnız ilk kazı mevsiminde büyük tarlanın mezarlığına rastlanmış ve incelenmiştir. Tarlanın geriye kalan önemli bir kısmının düz yerleşme yeri olması hakikate en yakın bir ihtimaldir. Tekeköy civarında devamlı yerleşme yeri yoktur. Tekeköy'e en yakın höyük Dündartepe'dir. Dündartepe de Bakırçağı halkının ölülerini yaşadıkları şehrin içine gömdüğünü gösteren toprak bir mezarın bulunduğuna ilerde tekrar döneceğiz. Ayrıca Kavak'da da ölüler yaşanılan köy ve kasabanın içine, evlerin yanına gömülmüştür. Bu bakımdan Tekeköy yerleşme yeri mezarlığının hemen yanında veya bir buçuk metre kalınlığındaki toprak yığıntısının da gösterdiği gibi, mezarlığın üstünde bulunması hakikate en yakın bir ihtimaldir. Yalnız ikinci prensip gerçekleşirse, ozaman bu alanın mezarlık teşekkül ettikten sonra, kısa bir müddet için iskân edildiği anlaşılır. Bana göre, Karadeniz kıyılarında şehir dışına ölü gömme âdeti yoktur. Tekeköy tarlasının kazılması höyüklere nazaran çok kolaydır. Bu biçimdeki mezarlığa ve yanındaki düz yerleşme yerine, Anadolu'da ikinci defa rastlanmıştır. Yortan ve Babaköy mezarlığı bu karakterde değildir. Tekeköy'ün arkeolojiye getireceği yenilikler ve çözeceği problemler, ince bir toprak katının altında saklıdır. Tekeköy'ü kapalı müze olmaktan kurtarmak ve açık müzeye çevirmek için zaman geçirilmemesi gerektiği kanaatindeyim.

III

Kavak (Kaledoruğu) Kazısı

Kavak kazası içindeki höyük'ü ilk defa v. d. Osten haber vermişti [23]. Biz 1940 yılında Samsun-Kavak kara yoluyla

[28] OİP S. 28-29 ve ArO VII, 3 (1935) S. 391.

giderek Kaledoruğu adı verilen bu devamlı yerleşme yerini inceledik. Samsun'la Kavak arasındaki dağlık bölge höyüklerin teşekkülüne uygun değildir. Kavak çevresindeki durum böyle değildir. Etrafı büyük dağlarla kaplı olan Kavak ovası, suyu bol ve yerleşmeye elverişlidir. Kaledoruğu Samsun-Havza-Suluova başlangıcı-Merzifon bölgesi-Çorum-Alaca ve Havza Amasya-Tokat-Sıvas-Malatya istikametinde giden eski kuzey-güney tabiî yolunun kuzeydeki ilk önemli uğrağıdır. Kavak'tan itibaren ve yerleşme bakımından bir değişiklik göze çarpmaya başlar. Bu değişiklik orta Anadolu coğrafyasına intikali hazırlamaktadır. Kavak orta Karadeniz bölgesinin iç kısmına intikali sağlar.

Kavak kazısına 1941 de başlandı; ve 16 gün devam ettirildi. Karadeniz kıyı kültürleriyle orta Anadolu'dakilerin karşılıklı durumunu anlıyabilmek için üstünde durulması gereken en önemli istasyonunun Kaledoruğu olduğuna inanmıştık. Bu görüşümüzü coğrafya ve iklim özellikleriyle, eski yerleşme şartlarının uygunluğu teyit etmişti.

Kavak'daki höyüğün adı Kaledoruğu'dur. Adını üstündeki kaleden almıştır. Kaledoruğu, Samsun'un 46 kilometre güneyindedir. Höyüğün uzunluğu 350 m. genişliği 250 m. yüksekliği de 25 metre, yani, Dündartepe'den daha büyüktür. Höyük güney doğusundan yükselen dik ve sarp kaya kitleleriyle, kuzey ve batı taraflarında da tabiaten yüksek olan bir arazi kesimi üstünde teşekkül etmiştir. Höyüğün kuzeyini, denize doğru tedricen yükselen dalgalı bir arazi, doğu ve batısına da içinden iki derenin aktığı dik uçurum, güneyini de kavak ağaçları ve kaya kitleleri çevirmiştir. Buna göre Kaledoruğu tabiaten müstahkem bir yere kurulmuştur. Rüzgârların tesiri daima hisslounur.

Höyük hazine arayanların tahribine uğramış, tepesi düzeltilmiş ve yer yer çukurlar açılmıştır. Ayrıca üstüne de bir kaç ölü gömülmüştür. Bu kaçak kazılar sırasında, kalesi de meydana çıkarılmış ve tahribin her gün geçtikçe artmasına sebep olunmuştur. Höyüğün her tarafı diktir. Uzaktan bakılınca sarp bir kayalık zannedilir; höyük olduğunu anlamak için yaklaşmak ve kuzeyden bakmak gerektir.

Kaledoruğunun güney ve döğu cephesiyle tepesinde 4×8 m. 12× 8 m. ve 5×8m. ölçüsünde üç yarma açtık. Kuzey ve doğu cephelerindeki yarmalarda ana kayaya ve ana toprağa indik. Doğu cephesindeki yarma; oradan geçen yolun açtığı höyük parçasının temizlenmesi ve içeri doğru genişletilmesinden ibaretti. Tepede Osmanlı, Selçuk, Bizans ve Roma kalıntılarına rastlandı. Muahhar yerleşme katlarının kalınlığı 2.70 metredir. Muahhar Helenistik çağa ait buluntular elde edilmişse de yerleşme kati tesbit edilememiştir. Bundan sonra gelen ve takriben bir buçuk metre kalınlık gösteren kısım pek karışıktır. Bu derinliklerde ele geçen arkeoloji kalıntıları az ve tipik değildir. Esasen tepe dört metre derinliği kadar çok karıştırılmıştır, bundan sonraki kısma da el değmemiştir. Bunun sebebini kaçak kazılarda ve sonraki yapılarda aramalıdır. Aşağı yukarı dört metre derinlikte Bakır çağı kültürü başlamaktadır. Biz bu yeni kültürün bir buçuk metrelik kısmını kazabildik. Beş buçuk metre de kazımızı bu alanda bırakmak zorunda kaldık.

2.70-4 metre arasında geç kültür kalıntılariyle karışık olmak üzere tek tük Eti çanak çömlek parçaları da elimize geçti. Bu kalıntılar bir Eti yerleşme seviyesinden bahsettirtecek bir durumda değildi. Eteklerdeki durum da tepeye uymaktadır. Tepe kazılırken çıkarılan toprak ve temel taşları eteklere atılmış ve bu kısımlarda yeni tabakaların teşekkülüne sebep olmuştur. Doğu yarmasının toprak sathından itibaren başlayan 1.70 metrelik kısmı yukarıdan indirilen toprakların yığıntısından başka bir şey değildi. Bu yığıntılar içinde Bizans - Roma-Helenistik ve birkaç Eti çanak çömlek parçası bulundu. 1.70 metreden itibaren el değmemiş Bakırçağı kültürü başlamakta ve 4.85 metrede ana kaya üstünde sona ermektedir. Kuzey ocağının 0-0,70 metrelik kısmı arkeoloji anıtları vermeyen kumlu-çakıllı bir toprak yığıntısıdır. 0. 70-1. 50 metre derinliğindeki kısım da Eti yerleşmesini gösterir. 1.50-4 metre arası saf Bakır çağı kültürüdür. Burada ana toprağa 4 m. de erişildi.

Kaledoruğu'ndaki Eti kültürü zengin değildir. Geniş yerleşme ve yapı izlerine rastlanmadı. Elimize pek az geçen Eti çanak çömleğinin teknik, renk ve biçimleri orta Anadolu-'dakilerden farklı değildir. Bana göre Etiler burada geniş

ölçüde yerleşmemiş; sadece Kaledoruğu'nun askerî öneminden istifade etmiş ve burasını bir nevi nöbetçi karakol yeri olarak kullanmıştır. Kaledoruğu, Amasya ile Samsun arasındaki kuzey-güney tabiî yoluna en çok hâkim ve onu en iyi kontrolü altında bulundurabilecek bir yere kurulmuştur. Etekte Bakırçağından daha eski bir yerleşme bulunmadığını her iki yarma kazısı da açıklamıştır. Yalnız tepedeki kazının derinleştirilmesi, Bakırçağından daha eski bir kültürün mevcut olup olmadığını aydınlatabilir. Bizce bu en eski yerleşmenin "Eneolitik„ tepenin kalın katları altında saklı kaldığı hakikate en yakın bir ihtimaldir.

Doğu yarmasında ve Bakırçağı yerleşmesinde 0.75 metre kalınlığında, iri taşlarla yapılmış sağlam bir duvar meydana çıkardık. İri taşların arası küçük boy taşlarla doldurulmuş olan bu duvara bitişik gayet sağlam ve muntazam bir merdiveni inceledik (Lev. III; 6). Merdivenin büyük bir yapıya ait olması gerektir. Basamaklar birkaç düz taşın yan yana getirilmesiyle yapılmıştır. Duvar ve merdivene birleşen diğer yapı kalıntıları yarmanın kazılmayan kısmında ve toprak altındadır. Kazının bu alanda genişletilmesi, önemli yapı kalıntılarını meydana çıkaracaktır. Bu ev Bakırçağı şehrinin kenarına kurulmuştur. Temelin çok iri taşlardan yapılmış olması da evin tek başına tahkim edildiğine bir işarettir. Yapıda kalıntıları bu gün dahi görünen toprak harç kullanılmıştır.

Mezar ve kalıntılar: Doğu yarmasında ve yapının güneyinde 12, kuzey yarmasında 1 mezar bulundu. Doğu ocağındaki ölüler 65 santimetre kalınlığındaki bir toprak içine, yani, 4.20-4.85 m. derinliğe gömülmüştür. İskeletlerin hepsi basit toprak mezar içindeydi. Başları güney - batı, bacakları kuzey - doğu istikametindeydi. Çoğu sağ tarafına yatmış ve bakışları doğuya çevrilmiştir. İki iskelet sola yatırılmış ve bakışı da batıya dönmüştü. Hepsi tam hoker vaziyetinde idi. Çoğunun kolları dirsekten bükülmüş, elleri de çeneleri altına konulmuştu. Çocuk ve kâhiller yan yana gömülmüştü. İskeletlerin çoğu hırpalanmışsa da, yine önemli bir kısmı ölçülebilecek durumdadır. İskeletlerde Tekeköy'dekilerin sağlamlığı yoktur. Bunun sebebi höyüğün aşınmış, hırpalanmış ve iskeletlerin yer yüzüne yaklaşmış olmasında aranmalıdır. İskeletler Bakırçağı

duvarına çok yakın mesafede idi. Fakat hiçbirisi temelin altında değildi. Duvar ve mezarlar aynı seviyededir. Ölülerin oturulan evin hemen yanına gömüldüğünü anlıyoruz. Bir iskelet kül ve kömür izleriyle kaplıydı. Biz bu ölünün uzvî kısmının ve hattâ sarıldığı bezin yakılmış olduğunu düşünüyoruz. Burada da ölüye hediye bırakmak ihmal edilmeyen bir âdettir.

Çanak çömlek: hepsi elle yapılmıştır. Siyah, kırmızı, kahve rengi; içi kırmızı; dışı siyah, dışı kırmızı ve içi siyah boya astarlıdır. Çoğu güzel ve olgun bir tekniğin mahsulüdür. Kaba ve orta derecedeki kaplar daha azdır. Süsleri yiv, çizgi ve kertiktir (Lev. X; 1-2, 10-11). Yivli tezyinat bilhassa siyah boya astarlı ve parlak kaplar üstüne yapılmıştır. Süs örnekleri Ahlatlıbel, Ispartaovası ve Kusura'dakilere benzer[29]. Çizgileri içi beyaz bir macunla doldurulan çanak çömleğin çoğu siyah boya astarlıdır. Çoğu kırmızı, kahve rengi, azı da siyah boya astarlı kaplar üstüne yapılan kertikli süs örnekleri Dündartepe, Alacahöyük ve Pazarlı'nın tekerrüründen başka bir şey değildir. Az miktarda siyah boya astar üstüne sürülmüş beyaz boyaya da rastlandı. Kertikli ve beyaz boyalı çanak parçaları Tekeköy'de olduğu gibi yan yana bulunmuştur. Biçimlerin çoğu Alişar, Alacahöyük ve Dündartepe'dekilerin eşidir (Lev. X; 1-12). İçeri ve dışarı çekik kenarlı kaplarla, boyunlu boyunsuz çanak, testi ve küp tipleri orta Anadolu'dakilerin benzeridir. Bu benzerliği kulp ve dip biçimleri kuvvetlendirir. Yalnız ölülere ve bilhassa çocuklara hediye olarak bırakılan kap biçimleri orta Anadolu'dan ziyade Kaledoruğu'na hastır (Lev. IV; 1-2). Yerleşme yerinde ve dağınık olarak ele geçen çanak çömleğin orta Anadolu'ya bağlanmasına karşılık, ölüye hediye verilenlerin Kaledoruğu'nu karakterlendirmesi, bakışımızı üstüne çeken bir konudur. Bir çocuğa hediye verilen yüksek kaideli çanaklar üstünde başka bir yerde durduk[30].

Büyük, yuvarlak karınlı, üstüvane boyunlu, siyah boya astarlı ve ince cidarlı vazolar da iskeletlerin yanında bulunmuştur. Bu vazoların yukarı kısımları intizamsız çizgilerle süslüdür. Teknik yüksekliğin yanında süslerin geriliği gözümüz-

[29] Yukarda adı geçen Derginin II. cil. 3. sayısında (1944) s. 414 ve K. Bittel, Kleinasiatische Studien (İstanbul 1942) s. 183 - 184.

[30] Yukarda adı geçen Dergi'de s. 704 - 705 Lev. I, 2 - 3.

den kaçmamıştır. Bu tip vazolara daha fazla batı Anadolu'da rastlanırsa da, bunların kulpsuz, ayaksız ve kapaksız oluşu Kaledoruğu'nun özelliğidir. Kemik, taş ve pişmiş topraktan yapılan aletler, Tekeköy ve Dündartepe'dekiler gibidir. Kaledoruğu'nun Bakırçağı kültürü ve bilhassa ilk safhaları bir yangına maruz kalmıştır.

IV

Netice

İki mevsim devam ettirilen (1940-41) Dündartepe ile, üstlerinde 30 ve 16 şar gün çalışılan (1941) Tekeköy ve Kaledoruğu kazılarını kısaca gördükten sonra, Anadolu arkeolojisi bakımından, çok önemli olan şu problemlerin çözüldüğünü anlıyoruz:

a. Karadeniz kıyılarındaki yeni kazı ve keşifler, Anadolu'nun yeni bir yerleşme ve kültür bölgesini daha meydana çıkarmıştır. Bu bölgelerdeki yerleşme yerleri ve buluntuların zenginliği orta ve batı Anadolu ölçüsündedir.

b. Mersin-Kusura ve takriben Sivas'a kadar yayıldığı sanılan Eti kültürünün[31] Karadeniz kıyılarına kadar eriştiği ve orada büyük merkezler kurduğu anlaşılmıştır. Anadolu kuzeyindeki Eti kültürü, büyük Eti merkezlerindekinin aynıdır. Bu bakımdan Çukurova'daki Eti kültüründen farklıdır. Gözlükule ve Soğuksutepe'deki Eti buluntularının yerli özellikleri vardır. Resmî hâkimiyetle, eski ve yerli gelenek birbirinden ayrılmıştır. Eti'lerin düşmanı ve onlarla savaşan Gaşka kavimlerinin araştırdığımız bölgede oturdukları — genel olarak — kabul olunmakta idi. Eğer bu görüş doğru ise, o zamau Gaşka'ların da Eti kültürü içinde yaşadığına ve o seviyeye eriştiğine inanmamız gerekir. Bu görüş isbat edilemezse, Gaşka kavimlerinin bu bölgede yaşamamış olduğunu kabul etmek zorunda kalacağız.

Dündartepe'deki ilk, yani, Eneolitik yerleşme orta Anadolu'daki çağdaşının eşidir. Bu bakımdan m. ö. ikincibinde olduğu gibi, dördüncübin yılının sonunda ve üçüncübinin ilk

[31] Yeni Karaz kazılariyle, bilhassa enerjik araştırıcı Kılıç Kökten'in doğu Anadolu'da yaptığı incelemeler, Eti kültürünün doğudaki sınırını da aydınlatacağından şüphe etmiyoruz.

yarısında da orta ve kuzey Anadolu'da kültür birliği mevcuttu. Dündartepe'de eteklere yayılan ve Tekeköy mezarlığı ile Kaledoruğu'ndada meydana çıkarılan ve bilhassa kertikli süsleriyle karakterlenen Bakırçağı kültürü, Alacahöyük ve Pazarlı'dakinin tekerrürü olduğuna göre, bu safhada da bir kültür birliği vardır. Esasen bize göre, Eti kültürü orta Anadolu karakterini gösteren her devamlı yerleşme yerindeki Bakırçağı kültürünün üstüne kurulmuştur. Dündartepe'de, höyüğün dar bir parçasına yayıldığını gördüğümüz tepedeki Bakırçağı kültürü bol miktarda midye kabukları, hayvan kemikleri, çanak çömlek ve bilhassa özel kulp, dip ve süs biçimleriyle, eşsiz bakır-tunç aletleri, yeni görülen kemik buluntuları, steatopijik idolü, kemik ağırşakları ve pişmiş toprak fırçaları bakımından yerli, Karadeniz kıyılarına has bir kültürü canlandırmaktadır. Yeni buluntular yardımiyle Bakırçağı kültürünün bu safhasında; orta ve batı Anadolu'daki yerli kültürlerden ayrılan ve mahallî bir özellik gösteren kültürün de varlığını kabul etmek zorundayız.

Dündartepe ve Tekeköy'de Post - Eti - Frik - Helenistik - Roma - Bizans ve Türk anıtlarının bulunmayışını, Akalan kalesinin, Kara-Samsun'un (Eski Amisos) ve modern Samsun'un kuruluşu ile aydınlatmak gerektir. Yalnız, Tekeköy'de ve mezarlığın yanında sarp kayalara yükselen muazzam bir merdiveni de bu kazılar sırasında temizledik ve olduğu gibi meydana çıkardık. Merdiven mezarlıkla, tabiî kaleyi birleştirmektedir. Samsun bölgesinin büyük kaya anıtları üstünde ayrıca duracağız. Tekeköy merdiveninin teknik ve biçimi incelenmiş, ve bu büyük anıtın Friglere ait bir kaleye bağlandığı görülmüştür. Merdiven, oradan itibaren açılmaya başlıyan vadiyi gözetliyen, denizi gören, müstahkem ve çok sağlam yapılı bir Frig kalesine çıkmaktadır. Ayrıca Çınarlıdere ve Fındıcak vadileri de tam burada birleştiğinden, bu kale iki vadinin başlangıcına da hâkimdir. Esasen ben, Karadeniz kıyılarında açık Frig yerleşme yerlerinin ve şehirlerinin bulunacağına inanmıyorum. Bu bölgede müstahkem Frig kale ve şatolarını kabul etmek gerektir. Araştırdığımız höyüklerde Frig anıtlarının bulunmamasını da bu şekilde aydınlatmalıdır.

c. Dündartepe'nin eteklerindeki Bakırçağı kültüründe bulunan toprak mezar içindeki çocuk iskeletiyle, Tekeköy ve Kaledoruğu mezarları, Antropoloji araştırmaları için bol malzeme vermiştir. Bu iskeletlerin çoğu dolikosefal, azı da mezosefal ve brakisefaldir. Kadın, erkek ve çocuklar aynı mezarlığa ve yanyana gömülmüştür. Kafa taslarının ölçüsü orta ve batı Anadolu'da elde edilen kafatası ölçülerinden farklı değildir.

d. Hafriyat heyeti ayrıca iki bölgeye de tetkik gezileri tertip etmiştir. İlk gezi, Çarşamba-Samsun-Bafra-Alaçam istikametinde olmuştur. Bu bölge Çarşamba ve Bafra civarında denize dökülen iki büyük Anadoiu nehri tarafından hudutlanmıştır. Samsun-Bafra arası ormanlıktır. Bu bölümde höyüklerin teşekkülüne uygun arazi azdır. Bafra-Alaçam arası, yani, Kızılırmak'ın geniş eski yerleşmelere uygun ovasındaki durum böyle değildir. Bafra'dan Alaçam'a giden yol boyunda ve 15 kilometrelik bir alanda üç büyük höyük gördük. Cirlektepe, İkiztepe, Sivritepe adını taşıyan bu höyükler, Dündartepe'den çok büyüktür; hatta İkiztepe; Yassıhöyük - Gordiyon ölçüsündedir. İkiztepe, adından da anlaşıldığı üzere, dört büyük tepeden müteşekkildir. Her tepe orta büyüklükteki bir höyük ölçüsündedir. Adı geçen yerleşme yerleri üstünden toplanan çanak çömlek, Dündartepe'de kazanılan sonuçları teyit etmiştir. Eti kültür malzemesi bol ve yüksek bir tekniğin mahsulüdür. İkiztepe büyük bir Eti ve Bakırçağı merkezidir. Bu höyüğün araştırılması Anadolu arkeolojisine büyük faydalar temin edecektir. 1:800.000 ölçüsündeki Türkiye haritasında gösterilmiyen bu höyüklerden başka, Boyâbad, Gerze ve Sinop bölgesinde höyüklerin bulunduğunu öğretmen ve köylü arkadaşlardan öğrendim.

İkinci tetkik gezisi Samsun-Kavak-Lâdik istasyon ve kasabası - Havza - Vezirköprü ve yine Havza - Merzifon - Amasya istikametinde olmuştur. Güneyde ve Kaledoruğu'na en yakın höyük Lâdik istasyonu civarında, Köy Enstitüsü yakınında ve Tersakan çayı ovasındaki Yüktepe-Salurtepe'dir. Bunu Vezirköprü istikametinde ve Havza yakınındaki Höyüktepe takip etmektedir. Satıh buluntuları Kaledoruğu tipindedir. Her ikisinde de Bakır ve Eti çağı yerleşmesi kesiftir. Kaledoruğu-Havza arasında devamlı yerleşme yerlerinin teşekkülüne müsait açık

ve kapalı ovalar vardır. Havza'dan sonra eski tabiî yolun da aştığı arızalı arazi geçilince Suluova'ya girilir. Bu ova höyükleri bol eski bir yerleşme alanıdır. Maruf Alevîtepe ile Kurnaztepe ve Kilisetepe bu ovada ve sekiz kilometrelik bir saha içinde teşekkül etmiştir. Üstlerinden ve yarıklarından derlenen çanak çömlek orta Anadolu tipindedir. Eski Alevîtepe buluntularının batı Anadolu örnekleriyle mukayese edilmesinin sebebi, siyah boya astarlı örneklerin yalnız Truva ve Yortan kültürlerine has sanılmasından ileri gelmiştir. Bütün Suluova höyüklerinde olduğu gibi, Alevîtepe'de de Ahlatlıbel tipini gösteren buluntular mevcuttur.

İki yöne yürütülen tetkik gezileri sonunda, Karadeniz kıyılarında da höyüklerin varlığını ve eski tabiî yolun, bu hat boyunca sıralanan devamlı yerleşme yerleri tarafından da işaretlendiğini öğreniyoruz. Dündartepe - Kaledoruğu - Salur'tepe-Höyüktepe - Alevîtepe - Kurnaztepe - Kilisetepe - ve Amasya bu yolun önemli birer istasyonudur. Buna göre, Amasya - Çarşamba-Alaçam üçgeni yeni bir arkeoloji bölgesidir. Bu bölgede devamlı yerleşme yerlerine höyük ve örenden ziyade tepe adı verilmiştir.

Yeni kültür bölgesinin bir Alişar'ı, Truva'sı ve Tel-el-Cüdeyde'si olan Dündartepe kazılarına devam edilecektir. Bu kazılar sonunda Karadeniz'e has bir Bakırçağı kültürüyle, Eti ve orta Anadolu kültürlerinin karşılıklı durumu daha kesin olarak aydınlanacaktır. Tekeköy mezarlık ve düz yerleşme yeriyle, mezolitik ve paleolitik kalıntılarla dolu [32] mağra, in ve sığınaklar da Anadolu arkeolojisinin en büyük kazancı olarak kazı ve araştırmaları sabırsızlıkla beklemektedir. Bu araştırmalardan sonra karşımıza olgun bir Karadeniz arkeoloji bölgesi çıkmış olacaktır.

[32] Ülkü, nisan 1941 s. 121 - 124 ve DTCF Dergisi II sayı 5 s. 673 v. d.

KEMAL TURFAN (Ankara Arkeoloji Müzesi Asistanlarından), **Eski Anadolu Kronolojisi üzerinde yeni araştırmalar:**

Eski Önasya tarihinde hadiselerin zamanını M. Ö. 1400 yıllarına kadar aşağı yukarı kesin olarak tayin edebilmekteyiz. Daha önceleri için ise, hemen bütün Önasya'ya şamil bir karanlık devir görüldüğünden ve bu devrin devam müddeti doğru olarak bilinemediğinden itimat edilemiyecek bir mutlak kronoloji mevcuttur. Yalnız Mısır'da, Sothis kronolojisi sayesinde hadiselerin yıllarını 2000 yıllarına kadar kat'î, 3000 yıllarına kadar da takribî olarak tespit edebilmekteyiz. Mezopotamya'da da kronoloji tespitine yarayan astronomik vesikalar ve kıral listeleri gibi vasıtalar varsa da bu malzeme üzerinde çalışmış olan muhtelif bilginler birbirinden çok farklı neticelere varmışlardır. Meselâ Hollandalı Kugler, konumuzu teşkil edecek olan 1400 den önceki Anadolu kronolojisi için en esaslı bir dayanak noktası olan "Babil'in Hitit Kıralı I. Murşiliş tarafından zaptı„ hadisesini 1926, Fotheringham 1870, Thureau - Dangin 1806, Weidner 1758, Eduard Meyer 1750 yılına koyar. Birbirinin aynı kaynaklara dayandıkları halde başka başka rakamlar bulmaları bu kaynaklara pek itimat edilemiyeceğini gösteriyordu.

Son yıllarda Mari'de çıkan ve Hammurabi ile Mari Kıralı I. Şamşi - Adad'ın çağdaş olduğunu gösteren vesikalar, mevcut kronolojiyi temelinden sarstı. Bunun üzerine ilk defa Albright, 1938 de, yazdığı bir makalede, Babil'in fethi tarihinin 1670 yılına konmasını teklif etti. Buna Landsberger ve Weidner de iştirak ettiler. Fakat 1939 da Sidney Smith ortaya yeni bazı iddialar atarak bu tarihin 1600 lere indirilmesi gerektiğini söyledi. 1940 ta da "Alalakh and chronology„ adlı eseri ile arkeolojik ve tarihî delillere ilâveten, eskilerin kullandıkları "Venus yıldızı„ na ait tabletleri yeniden gözden geçirdi ve Babil'in fethi için 1594 tarihini buldu. Buna, Albright, yazdığı yeni bir makale ile iştirak etti. Aynı yılda Ungnat, yine Venus tabletlerine dayanarak, Babil'in fethi tarihi olarak 1595 rakamını buldu ki, Smith'in vardığı neticenin aynı demektir. Bu iki bilginin biri İngiltere'de diğeri Almanya'da ve biribirinden haberleri olmaksızın Venus tabletleri hesabı ile aynı neticeye

varmaları bu neticeye itimat edilebileceği kanaatını uyandırdı Biz de, Anadolu kronolojisini tespit ederken, bu neticeyi esas tutacağız. Geçen yıl Friedrich Cornelius, Klio mecmuasının yeni seri XVII. cildinde çıkan yazısında büsbütün ifrata kaçarak Babil'in fethi tarihini 1531 yılına indirmiştir. Keza Peobel ve üçüncü defa olarak sahnede görünen Albright bu rakamı biraz daha indirmişse de bunların yazıları henüz elimize geçmediğinden iddialarında ne dereceye kadar haklı olduklarını bilmiyoruz.

Bu kısa baslangıçtan sonra konumuza geçebiliriz: Boğazköy ve Kültepe'de ele geçen binlerce tablet arasında astronomik vasıtalar, kıral listeleri gibi Anadolu kronolojisinin tesbitine yarıyabilecek bir tek vesikaya rastlanmamıştır. 1400 den sonraki Anadolu kronolojisi Mısırla yapılan senkronizm (synchronisme) ler sayesinde doğruya en yakın bir şekilde tesbit edilmiş ise de, 1400 den önceleri için Babil ve Asur'un çok karışık ve zaman zaman sarsıntılara uğrayan kronolojisine dayanıldığından bu memleketlerin kronolojisi üzerinde vuku bulacak değişiklikler Anadolu kronolojisinin de yeni baştan tanzimini gerekleştirmektedir. İstinat noktamız olan 1600 yılından ileri ve geri istikamette gidersek 2000 yıllarına kadar varabilirsek te daha öncesi için ancak kazı tabakalarına dayanarak kaba bir nisbî kronoloji (chronologie relative) verebileceğiz.

Hitit kronolojisi üzerinde ilk ciddi çalışmayı Emill Forrer yapmıştır. Forrer, Telepinuş metninde adı geçen 9 kırala, kurban listelerinde zikredilen isimleri de ilâve ederek Anittaş ile Labarnaş, ve Telepinuş ile II. Tuthalyaş arasındaki boşlukları doldurmuştur. Fakat, kırallara pek uzun saltanat yılları vermiştir. Ona göre Labarnaş'la Telepinuş 50 şer, Murşiliş'le eniştesi Hantiliş - aynı nesilden oldukları halde - 40 ar yıl saltanat sürmüşlerdir. Bundan başka Murşiliş'e naiplik yapan ve Labarnaş'ın oğlu olan Bimbiraş'a Hattuşiliş'le Murşiliş arasında 15 yıllık bir saltanat müddeti ayırmıştır ki, Hattuşiliş'e doğrudan doğruya Murşiliş'in halef olduğu malûmdur.

Forrer Telepinuş'tan sonraki karanlık devri birtakım kıral isimleri ile doldurmuş ve bu devre "Orta Hittit Devri„ adını vermiştir. Telepinuş'la II. Tuthalyaş arasına koyduğu isimler şunlardır: Alluvamnaş, II. Hantiliş, II. Zidantaş, II. Huzziyaş. Alluvamnaş'ın Telepinuş'a halef olmuş tarihî bir şahsiyet oldu-

ğu kabul ediliyorsa da diğerlerinin Talepinuş'tan önce gelen kıralların adlarının tekrarı olabileceği düşünülebilir. Yalnız, buradaki Hantiliş, listede bir kıraliçe ile birlikte zikredilmediğinden, kendisinin gençken ölmüş bir kıral olduğu, bu sebeble ihtiyarlıyarak ölen diğer Hantiliş'ten ayrı tarihî bir şahsiyet olduğu kanaatindeyiz. Bu suretle Telepinuş'tan iki nesil aşağıya inmiş oluruz.

Eski Hitit devri kronolojisi üzerinde diğer bir çalışmayı Eugène Cavaignac yapmıştır. Cavaignac, Asur ticaret kolomilerini, III. Ur sülâlesinin son kıralı İbi-Sin'in mührüne dayanarak, 2300 yıllarında başlatıyor, ve bu kolonilerle muasır olan Pithanaş'la Anittaş'ı bu tarihle 1950 arsına yerleştiriyor. Arada bir boşluk bıraktıktan sonra 1940 dan itibaren Hitit kral listesini yazmağa başlıyor ve her kırala 25 yıllık saltanat müddeti ayırarak, Forrer'in bulduğu isimleri de listeye dahil ettiği halde, II. Tuthalyaş'ın cülus tarihi için ancak 1565 yılına inmiş oluyor. 1388 de geldiğini kabul ettiği Suppiluliyuma'ya inmek için arada henüz 177 yıllık bir fasıla kaldığından, bu iki kıral arasına I. Arnuvandaş, IV. Tuthalyaş gibi bu devirde yaşamamış kralları da ilâve etmesine rağmen gene üç nesillik bir boşluk kabul ediyor. Halbuki Nişantaş kitabesi bu iki kıral arasında iki nesil bulunduğunu ve hiçbir boşluk olmadığını kat'î olarak göstermiştir. Sonra, II. Murşiliş'le Telepinuş arasındaki kırallara 25 er yıllık saltanat müddeti ayırmak da imkânsızdır.

Bu iki çalışmanın mahiyetini anladıktan sonra bu günkü duruma geçebiliriz:

1600 yılından aşağıya doğru inelim. Murşiliş'le eniştesi Hantiliş ve Murşiliş'in katilini bu cinayete teşvik eden Zidantaş'ı bir nesil saymak lâzımdır. Zidantaş'ın oğlu Ammunaş'ı bir, keza, Huzziyaş'la eniştesi Telepinuş'u bir nesil sayarak, I. Murşiliş'in ölümünden Telepinuş'un ölümüne kadar ancak iki nesil inmiş oluruz. 1600 de Babil-i fetheden Murşiliş'in 1590 da öldüğünü kabul eder ve her nesli azamî 30 yıl sayarsak Telepinuş'un ölümü için 1530 tarihine inmiş oluruz. Alluvamnaş'la II. Hantiliş'i de tarihî birer şahsiyet sayarak iki nesil daha inersek 1470 yılını buluruz. Diğer taraftan Mısır'da III. (1415-1380) ve IV. (1380-1362) Amenofis'in muasırı olan Suppiluliyuma'nın 1390 da kıral olduğunu kabul eder ve Nişantaş nesli

kitabesine dayanarak II. Tuthalyaş'ın cülusuna kadar 3 nesil yukarı çıkarsak, takriben 1470 tarihine varır ve Eski Devletle Yeni Devlet arasındaki boşluğu ortadan kaldırmış oluruz.

1600 den yukarı doğru çıkalım: Murşiliş, Hattuşiliş'in torunu ve Hattuşiliş, Labarnaş'ın oğlu olduğuna göre, Labarnaş'ın cülusu ile Murşiliş'ın ölümü arasındaki devri 4 nesil sayar ve bu suretle Labarnaş'ın cülusu için takriben 1700 tarihini bulmuş oluruz. Biraz daha geriye gidersek, Forrer'in gene kurban listelerine dayanarak bulduğu bir iki isme daha raslarız. Ona göre, Labarnaş'a I. Tuthalyaş ve oğullarından Pu-şarruma ile Pavahtelmah selef olmuşlardır ki, bu isimler Hitit tarihile uğraşan müelliflerden birçoklarının eserlerine alınmıştır. Labarnaş'tan iki nesil geriye gitmek suretile I. Tuthalyaş'ın cülûsu için takriben 1760 tarihini bulmuş oluruz. Bossert, geçen yıl çikan "Eski Anadolu„ adlı eserindeki hitit kronolojisine tahsis ettiği tabloda, Tevrat'ın Tekvin Kitabının XIV. babının 1 inci kısmında geçen Thideal ve Emrafil adlarını I. Tuthalyaş ve Hammurabi ile aynı tutarak arada bir senkronizm kurmak istemiştir.Hammurabi'yi, Babil 1600 de zaptedildiğine göre, 1798-1755 arasına koyarsak bu senkronizm bozulmaz.

Daha yukarı çıkarsak, Kapadokya'daki Asur Ticaret Kolonileri Devri'nde yaşamış olan Anittaş ve babası Pithanaş gelir. Dr. Emin Bilgiç'e göre, Koloniler Devri, Asur Kralı İluşuma zamanında başlıyarak 4 nesil yani takriben 100 yıl devam etmiştir. İluşuma, I. Babil sülâlesinin ilk kralı Sumu-abum'un (cülusu 1900) muasırı olduğuna göre Koloniler'in 1900 de başlayıp 1800 lere doğru sona erdiğini kabul etmek lâzımdır. Pithanaş ve Anittaş'ı da İluşuma'dan yarım asır kadar sonra gelen Sargon (Şarrukîn) devrine, yani 1850 yılına koymak münasip olur. Alişar'da bulunan ve Anittaş zamanında onun rab similti [vezir (?), veliaht ?] sinin Peruva olduğunu zikreden metne dayanarak Anittaşa Peruva'nın halef olduğu ihtimalini düşünür ve bu üç krala 75 yıllık bir saltanat müddeti ayırırsak I. Tuthalyaş'la arada takriben 15 yıllık bir boşluk kalmış olur.

Son yıllarda Güterbock, K. Bittel, Friedrich, R. Hardy gibi müellifler Pithanaş ve Anittaş'ın Hitit kıralı olmadıklarını, Hititlerden önce yaşamış prensler olmaları lâzım geldiğini ileri

sürdüler. Diğer taraftan Tell-Halaf hâfiri Oppenheim, ve Otto Weber daha önceleri, Hititlerin III. bin yılda Anadolu'da mevcut olduklarını bazı münferit buluntulara dayanarak söylemişlerdi. Alişar'da ele geçen ve Anittaş'a âit olan vesikaların, arkeoloji bakımından hitit tabakaları içinde bulunması ve Hitit tabakasının bu tabletlerden biraz aşağıda ve kalın bir yangın tabakasından sonra başlamış olması Anittaş ve babasının Hitit kralları olduğunu ve Hititler'in şiddetli bir istilâ neticesinde geldiklerini, bu tarihlerden önce Anadoluda mevcuf olmadıklarını gösterir. Pithanaş ve Anittaş devri XIX. yüzyıla rastladığına göre Hitit tabakalarının başını XX. yüzyıla koymak yeyerinde olur.

Bundan önceki devirler için de bir iki isim biliyoruz: Akad Kıralı Sargon'un (2450-2395) muaısrı olarak Puruşhanda Kralı Nur-Dagan ve Sargon'un üçüncü halefi Naram-Sin'in (2370-2325) muasırı olarak ta Hatti Kıralı Pamba ve Kaneş Kıralı Zipani'yi görürüz ki bunlar tarihî birer şahsiyet iseler Anadolu'nun bilinen en eski prensleridir.

Bu suretle Anadolu'nun tarih ve öntarih (protohistoire) devirlerini bitirmiş olduk. Konumuzun bütünlüğünü tamamlamak için tarihten önceki devirlere de bir göz atalım: Anadolu'da Hitit Devri tabakalarının altında, Alişar hâfirlerinin Bakır Devri adını verdikleri kültür katları gelir ki, kalınlığı Alişar'da 9.40, Alaca-Hüyük'te 3.77 metredir. Bu kadar kalın bir tabakanın teşekkülü için bin yıl geçtiği anlaşılır. Hakikaten, Alişar'da Bakır Devri tabakaları içinde bulunan Mezopotamya'nın Cemdet Nâsır Devrine âit silindir mühürlerine dayanarak bu iki kültür arasında bir senkronizm kurmak mümkün olmuştur. Cemdet Nâsır Devri 3100-2900 arasına konulduğuna göre Bakır Devri'nin 3000 yıllarında başladığını kabul etmek yerinde olur.

Bakır Devri tabakalarının altında, gene Alişar hâfirlerinin Kalkolitik Devri adını verdikleri kültür katı gelir ki, kalınlığı Alişar'da 11, Alaca-Hüyük'te 4.24 metreyi bulmaktadır. Bu tabakaların meydana gelmesi için de bin yıllık bir müddet kabul edilebilir. Son yıllarda Tilki Tepe'de, Orta Anadolu'nun Kalkolitik Devri eserleri ile şimalî Suriye ve Mezopotamya'nın 4000 yıllarında başladığı kabul edilen Tell-Halaf Devri eşyası-

nın aynı tabakada yanyana bulunması bu iki kültür arasında bir senkronizmin kurulmasını mümkün kılmıştır.

Bu hal bize, Anadolu'nun da, kültür itibarile, Mezopotamya'nın çok eski ve göz kamaştırıcı medeniyetinden daha az kıdemli olmıyan bir medeniyetin beşiği olduğunu gösterir.

B. Seksiyonu

Açılma saati: 10

BAŞKAN: Ord. Prof. Hikmet Bayur

SEKRETERLER: Doçent Dr. Şinasi Altındağ, Dr. Osman Turan

ALİ RİZA YALGIN (Bursa Müzesi Müdürü), **Uludağ çevresinde Türk Damgaları:**

Divan-ı lûgat-it Türk'de, Hünernâme'de ve Yazıcı Ali'nin Selçuknâmesi'nde gördüğümüz gibi bu damgalar, (Bursa ve çevresinde dahi, demirden yapılarak ateşte kızdırıldıktan sonra, büyük baş hayvanların (at, sığır, su-sığırı, deve) sol sağrılarına vurulan nişanlara "damga,,, küçük baş hayvanların kulaklarının çentilerek sahibini tanıtan işaretlere "en,,, ev eşyalarına, at takımlarına, dokuma motiflerine ve nakışlara işlenen süslerin bazılarına "im,, denir (Çukurova'nın bir kısım oymakları arasında imlere, yanış dahi denir).)

Çok yazık ki, ben, yurdumun her köşesini göremedim; ancak güney ve doğu-güney vilâyetlerimiz ile Uludağ çevresinde yaptığım folklör ve etnoğrafya araştırmalarım arasında rastladığım Orhun yazı bakiyeleriyle "Türk ve Oğuz,, damgaları, bana, en eski ve millî benliklerimizin Anadolu'da, bugün bile, büyük bir bütün olarak yaşamakta olduğu inancını verdi.

(Bunun için ciltleri bitmez tükenmez bir kitap halinde olan Türk halkı içinde hâlâ, pek çok millî ve öz âdetlerimiz gibi, tam mânasiyle ve olduğu gibi ayakta duran Türk ve Oğuz damgalarının ve buna ilgili başkaca varlıklarımızın acele toplanarak ilim dünyasına sunulma çağında bulunduğumuzu, yüksek huzurunuzda, derin bir aşk ve heyecan ile tebliğ etmekten kendimi alamıyorum.)

Ben, 25 yıldır kendi hesabıma uğradığım şehir, köy ve yürük obaları içinde çok zevkli olan araştırma işlerinden biran olsun bıkmadım. Bulduğum her materyalı topladım ve hemen

ilk fırsatta bu sahada çalışan ilim adamlarına yetiştirmek arzusiyle derhal neşrettim. Fakat, bu muazzam işin bir kişinin çalışmasiyle sona ermiyeceğine de candan inandım.

Ben, halk arasında, damga toplama ve inceleme işinin çok önemli bir iş olduğuna ve bize millî vesikalar vereceğini vadeden bir konu bulunduğuna da inanıyorum.

Bir muhitte, elde edeceğimiz damgalar, enler ve imler sayesinde o muhiti yeniden fethetmiş olacağımızı kuvvetle umuyorum; çünkü, bulacağımız bu damgalar, o muhit ve başkaca yurt köşelerine konmuş ve yerleşmiş Türk kabilelerinin hüviyetlerini ve hangi boylardan olduklarını anlatacak ve bu suretle bizi yurdumuzun tarihî coğrafyasına sahip edecektir.

Yine inanıyorum ki, Anadolu'muzun bütün damgaları toplandıktan sonra yurdumuza akan Türk göçlerinin yayılma yollarının plânları da çizilecek ve meçhûl görünen pek çok millî varlıklarımız meydana çıkacak; Türk tarihi bu çalışmalar ile bir kat daha aydınlatılmış olacaktır diyebilirim.

Ben, bu tebliğimde düşüncelerimi aydınlarıma kısaca arzettikten sonra, Anadolu'da topladığım damgalardan vazgeçerek - bir folklor mıntakası olmadığı sanılan - Uludağ çevresinde, bulduğum 200 den çok Türk ve Oğuz belgesinden burada yalnız (12) tanesini sunmakla iktifa edeceğim. Şüphesiz, bu tebliğimde eksikler de olabilecektir. Yalnız, bu uğurda çalışma isteklerimin eksilmiyeceğini takdir ederek beni affedeceğinize cesaretleniyor ve seviniyorum.

D a m g a : 1. Bu motif (Yurdumuzun her tarafında olduğu gibi), Bursa'nın mimarî eserleriyle, çinî tezyinatı ve ahşap san'at örnekleri arasında en yüksek mevki kazanmıştır. Uludağ ve çevresinde - hattâ bütün Anadolu'da - başımızı herhangi san'at eserine çevirecek olursak hemen bu güzel Türk motifi ile gözgöze geliriz.

Bazılarının dediği gibi, bu belge, ne yonca yaprağı ve ne de bir haçtır.

Türk sanatkârları, yonca, karanfil, lâle, gül ve her türlü nebat ve yaprak meyvelerinden kompozisyonlar yapmasını pek âlâ bilmiş ve binlerce süs ve yapı eserlerinde bunu isbat etmişlerdir.

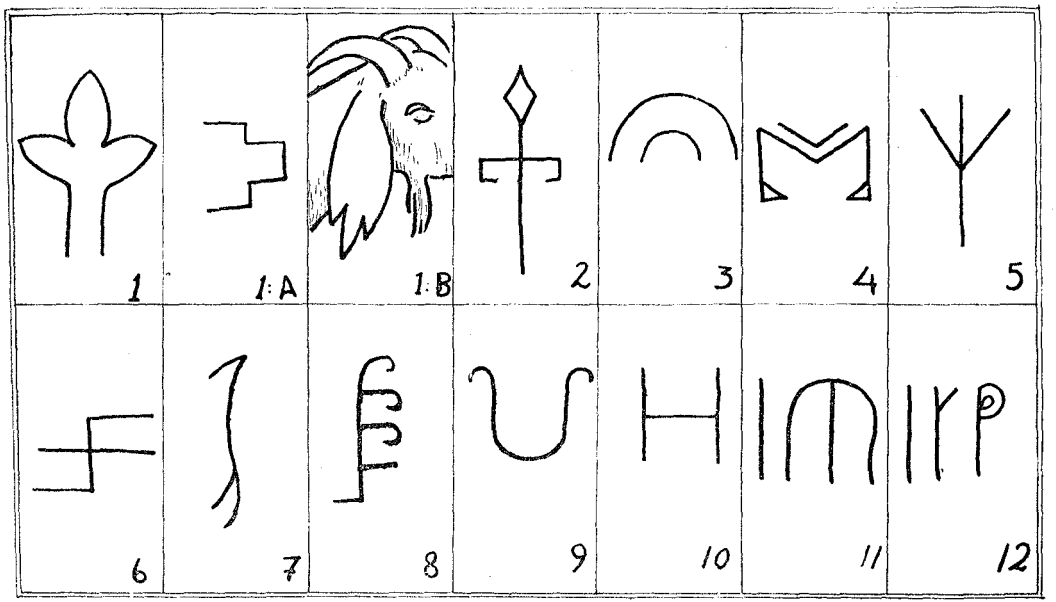

Uludağ çevresinde görülen Türk damgaları

Hele bu motife, haç demek büsbütün günah ve açıkça büyük bir kin eseridir. Topkapı Sarayı Hazine Kütüphanesinde el yazıları arasında "Hünernâme'de„ Günhan Oğulları bahsinde, kitap sahibi, bu damgayı çizdikten sonra, buna "devletlû, nimetlû, Bayat damgası„ der. Bursa'da bulduğumuz bu motifler ile Hünernâme'de resmedilmiş Bayat damgasının arasında su sızmayacak derecede âyan bir bağlılık vardır.

Bu motifi Türkler, paralarında, bayrak serenlerinde, türbe ve minare alemlerinde ve en kutsal yapılarının baş yerlerinde kullanmışlardır. Çünki Bayat boyu en büyük bir Türk boyudur. O boy, Türk cemiyetine Dede Korkut ve Fuzulî'ler gibi büyükler de yetiştirmiştir.

Damga: 1. A- 1. B. Bayat damgası "en„ olduğu zaman, 1. B. deki gibi, "im„ olduğu zaman ise, 1. A. deki gibi görülür. Kilim motifleri ve bina plânları daima bu 1. A. motifindeki em ve im'lerin tesiri altında kalır. Diyebilirim ki, Bursa'da Orhan, Birinci Murat, Yıldırım, Çelebi, İkinci Murat camileriyle medreseleri hep bu damganın motifleri ile ilgilenmiştir. Buna, bir haç bozuntusu diyenler herhalde gareskârlık etmişlerdir [1].

Damga: 2. Bursa'nın Orhaneli kaza merkezi Beyce kasabasının camiinde bir kilimden kopya ettiğim bu en'in Divan'da resmini gördüğümüz Eymür damgası olduğu apaşikârdır. Mevcut küçük fark, ya adını bilmediğimiz başka bir oymağı, yahut da kilim dokuma tekniği zaruretini icabettiren bir ihtiyaçtan mütevellittir. Selçuknâme'de bu damga Arapçada (lâmelif) harfı gibi gösterilmiştir.

Damga: 3. Bu örneği, Orhaneli kazasının İğdir köyünde satın aldığım bir yüz peşkirinden kopya ettim. Bu belge, Çuvaldar Oğuz boy damgasının ta kendisidir. Bunu, Bursa'nın Fodra köyünde Hatice Güdük adında bir kadının buğday çuvalına çizilmiş olduğunu da gördüm. Köylü bu damgaya "Bereket damgası, Uğur damgası„ adını vermektedir.

Orhaneli'de Hava anaya bu iki damgayı gösterdim. Ve sordum; Hava Ana: "Oğul, biz buna Çuvaldız İmi deriz kam-

[1] H. Wilde'nin «Bursa» adlı kitabı cami plânlarına haçtan bozulmuştur diyor.

donluklara işleriz.„ dedi. Kamdonluk kelimesiyle Divandaki Uygur parası "kamdu„ ve Kırım civarında bir nevi yeleğe "kamzu„ denildiği malûmdur. Bu damganın şekil ve isim benzerlikleri Türk halkının millî muhafazakârlıklarına güzel bir örnektir sanırım.

D a m g a: 4. Hünernâme'de Ayhan Oğlu damgalarından ikincisine ve Selçuknâme'de "Dirlik için bir yere geleler„ kaydını taşıyan damgaya tamamen uygun ve benzer olan bu motifi, Domanıç nahiyesinin Çarşamba köyünde Hayma Ananın türbesinden İnegöl Ulucamii'ne nakledilmiş küçük bir namaz seccadesinden kopye ettim. Bu belge, (Töger-Döger) damgası olmamasına hiçbir sebep yoktur.

D a m g a: 5. Biraz Bayat ve biraz Eymür belgesine benzeyen bu şekil, Bursa'nın Fodra köyünde bir çift öküzün alnına katranla çizilmiştir. Yazıcı Ali'nin Selçuknâmesi'nde Bayat damgası olarak işaret edilen bu belge, aynı zamanda, Orhun alfabesi içinde (İç) harfini göstermektedir.

Köyde, Hayreddin Efe adında uyanık bir gence bu işaretin niçin vurulduğunu sordum. Hayreddin: "Aman Efendi... bizim koca karıların işi yok; bu alâmet, sözde tabak hastalığı ile nazara birebirmiş ve hem de bu damga bir evin içinde bulunursa, o eve hiçbir musibet girmezmiş„ dedi.

Görüyoruz ki; Bayat damgası ve Orhun yazısının iç sesini belirten bu Türk harfı, yine Türkün içinde iç sıkıntılarına deva olarak yaşıyor.

D a m g a: 6. Orhun yazısının (Z) ve (N) harflerine benziyen bu damgayı, Karacabey'in Dümbe köyünde Çerkez Musa kullanmaktadır. Musa, 42 yıl önce, bu damgayı Rusya'dan beraber getirmiştir. Damga babasından ve dedesinden kalmıştır.

M. Kemal Paşa ve Karacabey ile Manyas çevresinde yaşıyan bütün Çerkeslerin at damgaları vardır. Ve bunların hepsi de Türk yazılariyle Oğuz damgalarına benzemektedirler.

D a m g a: 7. Divanda Afşar boy damgasının tıpkısına benzeyen bu demir damgayı, M. Kemal Paşa kazasının Orman-Kadı köyünden Halil İbrahim Türe kullanmaktadır.

Halil İbrahim Türe bu damgayı, büyük baş hayvanlarında kızdırarak, küçük baş hayvanlarında katranlıyarak kullanmaktadır.

D a m g a: 8. Divanda Üregir, Hünernâme'de ise (Baburlü-Yaburlu) adlarını taşıyan boyların damgasına büyük bir benzerlik gösteren bu belge, çok eskidenberi, M. Kemal Paşanın Çeltikçi köyünde Mümin Çobanın elindedir.

Mümin Çoban Rumeli'den mübadil olarak gelmiş eski bir yürüktür. Mümin'e bu damgayı nerede bulduğunu sorduğumda, Mümin Çoban: "Atamdan, dedemden kalmış Langaza'dan gelirken beraber getirdim baba belgüzarı„ cevabını verdi (Rumelinin Langaza, Kesendre, Sarıgöl, Usturumca, Doyran ve Mayadağı bölgeleri halkının, Fatih zamanında, Anadolu'dan göçürülerek o mıntakaya yerleştirilmiş yürükler olduğu malûmdur).

D a m g a: 9. M. Kemal Paşa'ya bağlı Müdam köyünde Hilmi Uysal'a ait olan bu belge, Kemal Paşa ve Karacabey etrafında ondan fazla sahibe maliktir. Bu örnek, Mengü Giray Hanın paralarındaki damgaya benzemektedir[2].

Hünernâme sahibi bu damgaya "Alka Evlu yani her yere yürüyüp muvafakat edeler„; Selçuknâme sahibi ise, damgayı değiştirmek şartiyle, buna, "Alka Evlu yani her yere yürürler, muvafakat ederler„ kaydını koymuştur. Bu damganın halk arasında adı "Kazan kulpu„ dur.

D a m g a: 10. Şimdi Karacabey'in Cambalı mahallesinde Pizrenli Şemsettin Oğlu Tafil'in elinde olan bu damgayı kendisine nasıl geçtiğini sordum. Tafil, sözüme şöyle cevap verdi: "Ben, tahminen 15-20 sene kadar evvel, Kemal Paşa'nın Kum köyünde bir yürükten 60 tane koyun satın almıştım. Yürük parasını alıp gitti; çoban, kulübesinde bu damgayı unutmuş, ben buldum, o gün, bugün kullanıyorum. Bu memleketin âdeti bu, bizim memlekette böyle âdetler yoktur„ dedi.

Hünernâme ile Selçuknâme'de bu damgaya "Kara Evlu yani Kara Çadurlu„ adı verilmiştir. Ve damganın şekli de aynı çizilmiştir. Halk bu belgeye, "uğur„ demektedir. Belki bu kelimenin aslı Z. harfının düşmesiyle R. olmuş; Oğuz iken, Uğur

[2] Meskukât-ı Kadime-i İslâmiye kataloğu (Mübarek Bey) s. 210.

halini almıştır. Eğer bu böyle ise yurdumuzda buna benzer bozulmuş birçok kelime ve has isimler vardır. Meselâ: yukarıda geçen "Çuvaldar„ ile "Çuvaldız„ kelimeleri gibi; Çukurova'da Bozaltı-Pozantı; Kelöbek-Kelebek; Yozbaşı-Yüzbaşı olmuştur. Bu köy isimleri, herhalde Arap harfının tesiriyle, köylüler tarafından değil, yazıcılar ve okuyucular marifetiyle bozulmuştur. Çünkü halk, bugün bile, bu yerlerin adını Bozaltı, Kelöbek, Yozbaşı diye kullanmaktadır.

Bu damgayı kilim motiflerinde, ev eşyalarında, at ve silâh takımlarında sık sık görmek mümkündür.

Damga: 11. Karacabey'in Keşli köyünde Mehmet Öztürk'ün malı olan bu damga, özbeöz Salgur Oğuz boyu damgasıdır. Pek çok kilimlere süs olan bu güzel (im), Divandaki şeklini günümüze kadar motamo korumuştur.

Damga: 12. Karacabey'in Akhisar köyünde Ömer'in Hüseyin'e ait olan bu belge, Divanda tanıdığımız Bayat Oğuz boyu damgasının tıpkısıdır.

Eski arkadaşlarımdan Karacabey Belediye Fen Memuru Recep Beye bu damganın kopyasını gösterdiğim zaman, arkadaşım dedi ki, "30 sene oluyor Piştikoz içinde Kirmikir köyünde Karayani'den bir inek alıyordum, ineğin art ayağında bu damganın tıpkısını gördüm. Bunu bir Hıristiyan alâmeti zannetim ve pazarlıktan cayacak oldum; Karayani bana bunun bir ecdat yadigârı olduğunu, Hıristiyanlıkla alâkası bulunmadığını ve bu damga ile damgalanmış hayvanların "devlet kuvveti„ taşıdıklarını ve bu damganın çok uğurlu bir damga olduğunu söylemişti„.

Bu sözleri duyunca dünyalar benim oldu; çünkü "devletlû, nimetlû Bayat„ damgası, bütûn efsaneleriyle Hıristiyan Türkler arasında bile yaşıyor. Bilhassa, hiç Rumca bilmiyen Kirmikir köyünde bunun böyle hürmet kazanmış bir damga oluşu bizim için büyük vesikalardan birisidir.

Bayat'la başlayıp Bayat'la biten şu birkaç sözüm ve örörneklerime burada son veriyorum.

Şurada birkaç not daha ilâve etmek isterim:

1. Damga motiflerinin bu asırda ilim olduğu düşünülürse, Türk damgalarını ilk defa kullanan ilk Türk insan; vahşi hay-

vanları ehlileştireceği sırada ahırsız ve nahırsız bir ormanda korumak ve kaybetmemek zorunda kaldığı avları için bu damgayı bulmağa ve düşünmeğe mecbur olduğu hatıra gelebilir. Şu halde, damgaları bugüne kadar koruyup getiren ve hâlâ kullanan milletler, hayvanları ilk defa ehlileştirmiş insanlardandır, sanılabilir.

2. Damgaların değişmesine pek az imkân vardır. Bunu, belki resmî tesirler ve tazyikler değiştirebilir. Çünkü bir insan damgalanmış hayvanlarına yeniden katacağı davar için veya büyük baş hayvanları için yeni bir damga hazırlanmasına lüzum yoktur. Zira vuracağı ikinci damga, bulunduğu muhitin göreneğini değiştirir. İkinci damga, belki o insanın oğullarına ve kızlarına hediye edeceği hayvanlara tahsis edilebilir.

3. Bir ölüm veya ayrılış dolayısiyle miras veya bölüm yapılması lâzımgelen hayvanlar için yeni bir damga yapılması mümkündür. Ancak, muhtelif ailere malolmuş damga tahminen hısım akraba arasında yine aynen kullanılmıştır, sanırım. Bu hal, bugün bile, göze çarpmaktadır. Bursa muhitinde bulduğum 200 den çok damganın yalnız 140 tanesi orijinal ve geri kalanı mükerrer olarak yaşamaktadır. Bu da, ailelerin damga değiştirmeğe lüzum görmediklerini gösteren vesikalardan biridir[3].

Yukarıki tebliğ hakkında yapılan münakaşa :

Profesör Mükrimin Halil Yınanç, meşhur Oğuz boylarına ait damgaların, onların paralarında da mevcut olduğunu göz önünde bulundurmak icabettiğini; Dr. Osman Turan, Oğuz boylarına ait olduğu ileri sürülen damgaları bugün kullanan etnik zümrenin, bu damgayı taşıyan Oğuz boylarına mensup olup olmadığına, bir damganın mutlaka ayni etnik zümreye ait bulunup bulunmadığına dikkat etmedikçe ve bunu isbat eylemedikçe bu benzerliklerin tarihî folklor bakımından fazla ehemmiyeti olamıyacağını söylediler. Konya Müzesi Müdürü Zeki Oral, gamalı haçın damgalarda mevcut olduğuna dair misaller verdi. Profesör Hikmet Bayur, Bayat damgasına benziyen bir şeklin Bursa camilerinde bulunduğuna işaret etti.

[3] Fazla bilgi için bakınız: Ali Riza Yalgın, *Anadolu'da Türk damgaları*, Bursa Halkevi neşriyatı, 1944.

Prof. ZEKİ VELİDİ TOĞAN (İstanbul Üniversitesi Türk Tarihi Profesörü), **Reşidüddin'in hayatı ve eserleri** [Tebliğ gelmemiştir] .

ZEKİ ORAL (Konya Müzesi Müdürü) , **Malatya kitabeleri ve tarihi:**

1932 yılında Tokat'ta bulunuyor, Tokad'ın eski eserleri hakkında merhum Ahmet Tevhit'le muhabere ediyordum. Üstad, Anadolu Selçukîlerinin zevali üzerine kurulan Anadolu Beyliklerinden birisinin de Malatya'da - kanaatına göre Danişmendliler bakiyyesinden-Melik Sunʿullah ailesi olduğunu, bunlardan bir kolun "Kâbilî zadeler„ unvanile Tokat'ta bulunduklarını bildirerek mahallî tedkikler yapılmasını emretmişlerdi. Evkaf kayıtları üzerindeki araştırmalarımı zaman zaman kendilerine yazmakta idim. Vefatından üç yıl evvel mezkûr sülâlâye ait şecereyi de göndermiş ve Malatya'ya gitmek müyesser olursa orada da incelemelere devam etmekliğimi bildirmişlerdi. Geçen yıl Malatya'da üç gün kalmak imkânını buldum. Eski eserlerini gezdim. Evkafında incelemeler yaptım.

9. asırdanberi Türk-İslâm devletleri idareleri altında kalmış pek çok tarihî hâdiselere sahne olmuş bulunan Malatya'daki âbidatı pek bakımsız ve harap gördüm. İşte bu nâçiz yazımla, Malatya'daki tarihî eserlerin hazin durumlarını ve Melik Sunʿullah şeceresini Yüce Kongreye arzetmekle merhum Üstadın aziz ruhuna olan saygı borcumu yerine getirmek istedim.

Anadolu ile Suriye arasındaki müstesna mevkii, ikliminin, diğer hayat şartlarının elverişli olması icabıdır ki, Malatya, tarihin her çağında kıymetini muhafaza etmiş, Anadolu ve Suriye'de kurulan büyük, küçük devletlerin, cihangirlerin hırslarını üzerine çekmiş bölgelerden birisidir.

Malatya ve çevresinin, eski çağlarda kurulmuş medeniyetlere geniş ölçüde sahne olduğu mahallinde yapılan tetkiklerden ve bu medeniyetlerin asrımıza kadar erişebilen kalıntılarından anlaşılmaktadır (Resim A. B.).

Malatya'yı 464 H. 1071 M. yılında Bizanslılar'dan Melik Ahmet Danişment Gazi almıştı. Müşarünileyhin ölümünden sonra Malatya, tekrar Bizanalıların eline düştü. Danişmendlilerin 493 H. 1100 M. tarihinde, Haçlı ordularını perişan, kumandanlarını esir etmeleri üzerine Malatya, Danişmendlilere geçti. 500 H. 1107 M. yılında, Anadolu Selçuklularından I. Kılıç Arslan, burasını ele geçirmiş ise de, 18 sene sonra, tekrar Danişmendliler Malatya'ya sahip oldular; 507 H. 1142 M. de Danişmendiye'nin Malatya şubesini kurdular.

573 H. 1177 M. senesinde Selçukîlerden II. Kılıç Arslan zamanında Malatya Selçukîlere geçmiş ve 588 H. 1192 M. de II. Kılıç Arslan memleketi oğulları arasında taksim ederken burayı (Muizzüddin Kayserşah)a vermişti.

Selçukîler zamanında Malatya huduttur. Şam hükümdarlarile Selçukîler arasında ve Malatya etrafında birçok çarpışmalar olmuş, bu cenklerde Selçukîlerin büyük kumandanı, felsefede, fıkıh'ta, edebiyatta da üstad olan Kemalettin Kâmyar[1] ün salmıştı. I. Alâüddin Keykubat ile "Melike-i Âdile„ nin düğünleri Malatya'da olmuş; bu çağlarda Malatya, birçok mescitler, medreseler, camiler, türbeler ile süslenmişti. II. İzzüddin Keykâvus zamanında tevsi edilen (Ulu Cami) ile yanındaki (Şahabiye-i kübra) medreseleri o devrin âbidatındandır.

Selçukîlerin inkırazı üzerine Anadolu'da kurulan büyük, küçük beylikler arasında Melik Sunᶜullah ailesi de, Malatya merkez olmak üzere, müstakil bir devlet kurmuş olduklarını ihtimalle kayıt ediyoruz. Bu beyliğin hangi tarihlerde başlayıp, ne zaman ortadan kaldırıldığı kesin olarak bilinemiyorsa da, kitabelerine, evkaf kayıtlarına nazaran, 700 H. 1301 M. tarihinden 779 H. 1380 ?. tarihleri arasında kısmen müstakil ve kısmen tâbi olarak idame-i mevcudiyet ettikleri zannı hasıl olmaktadır.

800 H. 1381 M. tarihinde Yıldırım Bayezid'in Timurtaş kumandasındaki orduları Malatya'yı zaptetdiler. Ankara harbinden (1402. den) sonra Malatya, Mısırlılar eline geçmiş ise de Yavuz'un meşhur Mısır seferi esnasında tekrar Osmanlılar almışlardır.

[1] İbni bibi tercümesi s. 196—197.

Son 70-80 sene evveline kadar 32 mahalleye ayrılmış ve 5265 evi[2] olan Malatya, 12 cami, 22 mescit, 11 saray, 7 büyük hamam ve 5100 adım çevresinde bir kale ile müzeyyendi. O zamanlarda bir mezrea, mesire olan "Aspuzu„ yerinde şark vilâyetlerimizin incisi olan Malatya kurulmuş; tarihî Malatya, ikbal düşkünü pir-i fanîler gibi bakımsız kalmış, baştan başa harabe zâre dönmüştür. Camiler, mescitler, türbeler mahvolmuş, birer taş yığını haline gelmiş; meşhur (Şahabiye-i kübra) medresesinden, tarihimizden koparılmış ve fersudeleştirilmiş bir yaprak gibi, yalnız bir mihrap kalmıştır (Resim C).

Dış yüzündeki yontulmuş taşlardan istifade etmek için soyulmuş türbelerin karşısında keder duymamak mümkün değildir. Zamanın tahribatından kurtulabilmiş ayakta duran birkaç eserin de muhafazasına çalışılmazsa, denilebilir ki, az bir müddet sonra eski Malatya'nın burada bulunduğuna şahadet edecek birşey kalmıyacaktır.

Malatya'da korunması ve onarılması gerekli âbideler şunlardır:

I. *Musalla:* Yeni Malatya'dan tarihî Malatya'ya inen yolun sağında, Meydanbaşı mevkiinde genişce bir alanın ortasındadır (Resim 11). Üzerinde dört kitabe vardır: Kitabeden birisi mihrap kemerinin üstündedir. Selçukîlerden II. Keyhusrev zamanında ve Selçukîlerin yenilmez kumandanı Kemalettin Kâmyar, Sadettin Köpek tarafından "Kâvele ?„ kalesi zındanında şehit ettirildikten sonra vasiyeti üzerine yazılmış olmalıdır (Kitabe 1). Kitabede Kemalettin Kâmyar'ın babası adının da yazılı olması kıymetini artırmaktadır.

İkinci kitabe mihrabın içindedir. Mısır Memlûklerinden Seyfettin Kayitbay zamanına aittir (Kitabe 2). Diğer iki kitabe ise, mihrap sövelerinin yukarısında yapılmış olan göbek tezyinatı içinde Kayitbay'ın elkabını ihtiva eden kelimeler olup, bu hükümdarın mühürleri gibi, eserin üzerine basılmış bulunmaktadır (Kitabe 3).

II. *Ulucami:* Musalla'dan biraz ilerledikten sonra kalenin - bugün adı kalmış olan - Seyit Battal kapısından doğuya dönünce uzakta bir kervansaray cesametinde binası, şerefesi yı-

[2] Evliya çelebi seyahatnâmesi. c. 4. s. II.

kılmış minaresile Ulucami görülür (Resim 1-2). Camiin salonu iki bölümdür. Müteaddit sütunlara dayanan tol kemerlerle yapılmış olan birinci kısım, yapılış itibariyle Harput'taki Ulucamiin hemen hemen aynı olduğuna göre, 12 nci asır başlarında, Danişmendliler tarafından inşa edilmiş olması muhtemeldir. İkinci kısım ise tamamiyle Selçuk tarzıdır (Resim 4, 5, 6).

II. İzzüddin Keykâvüs devrinde emîr Şahabeddin İlyas tarafından bu camiin batı kapısı yaptırılmıştır; (Resim. 3; kitabe 4). Cami 672 H. yılında "Tanrının kullarından biri„ tarafından tamir edilmiş doğu kapisı üzerine kitabesi konmuştur (kitabe 5). Ustası Husrev, mimarı Ebubekir oğlu Yakuptur. Cami içinde kemerler üzerine ve münasip yerlerine birçok ayetler yazılmıştır. Hattatı "Yakup oğlu Ahmet„ tir (Kitabe - 5 de).

III. *Melik Sunʿullah türbesi ve camii :* Bugün Şeyh Sunʿullah camii ve türbesi denilen bu eser Ulucami'den belediyeye giden yol üstündedir (Resim 7). Cami ile türbe yekdiğerine bitişik binalardır. Üzerinde üç kitabe vardır :

1. 796 H. tarihinde Memlûklerden "el Melik - al - Zahir Berkuk„ zamanında yapılmış olan minare kitabesidir (Kikabe 6).

2. 767 H. yılında Malatya'da hâkim olan Devlethan'a ait bir çeşme kitabesi olup türbenin dıvarına konmuştur (Kitabe 7).

3. 775 H. senesinde Hüseyin bin-i Abdullah al - Antekî (Antakî olmalı) adına konmuş Sadaka-i cariye = vakif'a ait kitabedir (Kitabe 8).

IV. *Emîr Ömer mescidi :* Bu mescit belediyeye yakın ve aynı isimle anılan mahallededir. Mescit, yontma taşlarla yapılmış üzeri ağaçla kapatılmıştır. Kapısından girildiği vakit sağ tarafta bir mezar vardır. Bu mahallede Düzlerin Abdurrahman evi avlusunda emîr Ömer türbesi adıyle bir kabir daha gösterildiğine göre mescitte medfun olan zatın kim olduğu bilinemedi.

Emîr Ömer, Melik Sunʿullah ahfadındandır. Mescidin pençeresi üzerindeki kitabede adı, emîr-ül-âzam lâkabiyle yazılmıştır. Kitabede adları yazılan zevatın kimler oldukları şecerede işaret olundu (Resim 10, kitabe 9).

V. *Akminare camii :* Bu cami belediyeden Değirmenönü mahallesine giderken yol üzerinde ve çayın tam kenarındadır (Resim 12). Cami, çok güzel ve metin bir Osmanlı eseridir. Yavuz Sultan Selim zamanında yapılmıştır. Bânisi Himmet beydir (Kitabe 10).

VI. Malatya'daki kıymetli eserlerden birisi de *Silâhtar Mustafa paşa kervansarayı*dır. 170 hücreli, demir kapılı olduğu Evliya Çelebi tarafından bildirilen bu kervansaray da günden güne harap olmaktadır (Resim 13, kitabe 11).

1 ve 2 inci sahifelerde bilmünasebe zikredildiği veçhile, Anadolu Selçukîlerinin inkırazı üzerine, Malatya'da Melik Sunʿullah tarafından bir beylik kurulduğu ve bu sülâlenin Danişmendliler bakiyesinden bulunduğu merhum üstad Ahmet Tevhit'ten öğrenilmişti. Bu beyliğin hangi tarihlerde istiklâl kazandığı, merkezi Malatya olduğuna göre, nerelere hükmettiği, para basıp basmadığı henüz bilinemiyor. Kitabe ve vakfiyelerde melik, şâh, şeyh, emîr-ül-âzam, emîr, sultan... gibi hükümdar sülâlelerinin kullandıkları elkabı aldıklarına, birçok camiler, medreseler, mescitler yaptırmış, köyler vakfetmiş olduklarına bakılırsa, bir zaman istiklâl sahibi olmuş, asîl bir soydan oldukları ve Malatya'yı fetheden Osmanlılar, Mısırlılarla anlaşarak onların idarelerine geçmek suretiyle de yüksek mevkilere sahib bulundukları kanaatı hasıl olmaktadır. Malatya ve Tokat evkafında görülen vakfiye kayıtlarına gelince:

A) Bu sülâlenin Malatya evkafında bulunan en eski vakfiyeleri 713 H. tarihinde Melik Sunʿullah torunlarından İbrahim bey ile kardeşi Şâh Ali bey tarafından tanzim ettirilmiştir. Bu kayıttan Melik Sunʿullah'ın göbek adı Gazi Abdurrahman olup, Şafii mezhebinden ve Harzemli olduğu anlaşılıyor (Vesika: 1).

B) 789 H. tarihli vakfiye Melik Sunʿullah'ın ahfadından Yaraşır beye aittir (vesika: 4). Bu vakfiyenin aslı Malatya evkaf müdüründedir. Boyu 2.90, genişliği 0.15 metredir. Münderecatında Malatya'nın muhtelif köyleri, mezarları vakfedildiği, hasılat ve tevliyeti sağlığında Yaraşır beyin nefsine, vefatında erkek evlâdına, erkek evlâdı nesli kesilirse kardeşi Mirliva Ahmet beyin erkek evlâtlarına (vesika: 5), bu nesil de tükenirse, evvelâ Yaraşır beyin kız evlâtlarına, sonra Mirliva Ahmet beyin

kız evlâtlarına, kız evlât sülâlesi de münkarız olursa Malatya cami-i kebir mesalihine tahsis olunduğu yazılıdır.

Vakfiyenin şahitleri de Melik Sunʿullah ahfadındandır (vesika: 6). Burada Kebir-ül-reʾs yazılan Mehmet bey oğulları şecerede başı büyük zadeler yazılmıştır (Bu vakfiyenin aslını, diğerlerinin vakfiye defterlerinde suretlerini gördüm).

C) Malatya evkafında görülen 831 H. tarihli vakfiye de Melek Sunʿullah oğullarından Lala Hızır bey oğlu Hacı İbrahim ve Mehmet paşalarındır (vesika 3). Bu paşalar Osmanlı idaresine geçtikten sonra vakfiye tanzim ettirmişlerdir. Vakfiyede İbrahim bey denilmiş ise de, Tokat evkafındaki kayıtlarda İbrahim paşa yazılmış olduğuna göre, İbrahim beyin sonradan paşa olduğu anlaşılmaktadır.

Ç) Malatya'da Melik Sunʿullah oğlu Yunanî bey evlâdından Seyit Ahmet oğlu ve torunu Seyid Ömer ve Şâh Ali'ye ait 943 H. tarihli vakfiyedir ki: Karahisar ve Ağca-dağ nahiyelerine bağlı 8-10 köy evvelâ erkek, sonra kız evlâtlarına, bunların nesilleri kalmazsa Malatya'da Cami-i kebir ve Şahabiye-i Kübra medresesine vakfedilmiştir (vesika 2).

D) Malatya evkafında, bu sülâleden Eslemez= اسلمز beyin Hısnımansur'da 20 hücreli bir medresesi olduğu kayıtlıdır. Medreseyi göremedim.

E) Malatya âbideleri arasında IV üçüncü olarak yazılan Emîr Ömer mescidinin 971 H. tarihli kitabesinde adı geçen kimseler bu sülâleden olup (Âyan-ı Malatya) denilmiştir. aynı zamanda şeceredeki Yusuf beyin babası Sultan Ahmet bey kitabede Sultan Hoca bey; şeceredeki Mansur bey kitabede Nasır bey yazılmıştır. Mehmet bey, Yusuf Şahbey Hamza beylerin de bu sülâle büyüklerinden oldukları anlaşılıyor.

F) Tokat evkafında "Kâbilî zade demekle maruf Şehit Mehmet paşa ve İbrahim paşa vakfından almak üzere ve Kâbilî zade demekle maruf Mehmet ve İbrahim paşalar evkafından almak üzere senede On mud hınta huffazlık ciheti ilâ...,, birçok ferman ve huccet-işeriye suretleri vardır.

Hulâsa olarak denilebilir ki, elde mevcut vesikalar bu ailenin müstakil bir beylik kurmuş olduğunu ispata kâfi sayıla-

maz ise de kıymetli eserleriyle tarihte nam bırakmış olan büyük bir sülâleyi meydana çıkarmış olması bakımından değeri de inkâr olunamaz. Araştırmalara devam ediyorum. Malatya ve mülhakatında yapılacak daha uzun ve derin tetkikler, bugün bilinemiyen birçok hakikatları ortaya koyacağına kaniim.

Bu tebliğ hakkında söz alan Prof. Mükrimin Yinanç bahsedilen vakfiyede paşa ve mirliva unvanlarının bulunması mevsukiyetinden şüphe ettiğini söyledi.

C. Seksiyonu

Açılma Saati : 10

BAŞKAN: Prof. Enver Ziya Karal

SEKRETERLER: Doçent Tayyip Gökbilgin, Bayan Saadet Kamer

Dr. OSMAN ŞEVKİ ULUDAĞ, **Türk kadınlarının hekimliği:**

Osmanlı tıb kitaplarında, daha eski kitaplarda olduğu gibi, kadın hastalıklarından bahsedilmektedir. Osmanlı hekimlerinin en eskilerinden olan *Hacıpaşa*, *Murad oğlu İshak* ve çağdaşları, kendi eserlerinde kadın hastalıklarını da yazmışlardır. *Murad oğlu İshak*'ın Müntehab-ı şifa-yi tıb (1390) ında (Rahım renci) ne dair satırlar okuduğumuz gibi *Sinoplu Mümin* dahi 1438'de rahmın teşrihi hakkında malûmat vermektedir.

Bununla beraber, o devirlerde, kadından hekim yetiştiğine dair bir şeyler bilmiyoruz.

Bunun gibi en eski Osmanlı hastanesi olan Bursa darüşşifasından en son hastane olan Hamidiye etfal hastanesine kadar yapılan bütün hastanelerin vakıfnâmelerinde ve devlet kayıtları arasında buralarda kadın hekim çalıştığına dair belgelerimiz yoktur. Hastanelere kabul olunan kadın hastalara erkek hekimler bakarlardı. Oralara muayene için gelen kadınları da erkek hekimler muayene ederlerdi.

9 Ocak 1551'de yalnız kadınlara mahsus olarak *Kanunî Süleyman*'ın eşi *Hurrem sultan* tarafından açılan Haseki darüşşifasındaki hekimler erkek idiler. 1540'da *Yavuz*'un eşi ve *Kanunî*'nin anası *Hafasa sultan*'ın Manisa'da yaptırdığı darüşşifası ile 1583'de *İkinci Selim*'in eşi *Nurbânu sultan*'ın Toptaşında yaptırdığı Valide-i atik darüşşifasının hekimleri de erkek idiler.

Yalnız hastanelerde değil aileler arasında dahi kadın hastaları erkek hekimler muayene ve tedavi ederlerdi. Hekimlik yalnız erkeklere mahsus bir meslek idi.

Osmanlılar, islâmî kayıtlara göre, kadınları erkeklerden kaçırdıkları ve kadınlar (tesettür) adı altında kapalı bir hayat yaşadıkları için erkek hekimlerin kadınları ne suretle muayene ettiklerini de bilmiyoruz. Esasen o devirlerde (Kar, isga, ces) gibi muayene elemanları bilinmediği için erkek hekimi ancak nabız teftişi maksadiyle hastaya temas ediyor ve muayenenin diğer kısımları çok defa gözle görünen arazları incelemekten ibaret kalıyordu.

Ancak muayene bu kadar basit dahi olsa kadının erkeğe gösterilmesi istenmiyordu. (Hekimsiz, hâkimsiz yerde oturulmaz) diye bilinen sav, çok eski olduğu halde kadının hekime gösterilmesi ve hekimin kadın vücudüne değmesi hoş görülmüyordu. Hasta kadınlar için hekim icabedince daha ziyade islâm olmıyan hekimlere müracaat olunurdu. Hele yahudi hekimler bu bakımdan haylı büyük tecavüzler görüyorlardı. Buna sebep, belki de, islâm kadını ile hıristiyanlar arasında nikâh olmıyacağı düşüncesi idi [1]. Hele yahudiler bu devirde çok hor görüldükleri için onların aileler arasında hasta muayene etmeleri zararsız sayılıyordu.

Kadın hastaların tedavisinde islâm olmıyan hekimlerin tercih olunduğuna dair Osmanlı sarayından örnekler alınabilir. Bunlardan birkaçını sıralıyabiliriz :

1. Polonya kıralı *Sigizmund Ogüst*'ün yanında hekim olarak bulunmuş ve sonra Türkiye'ye gelmiş olan yahudi *Eskinazi*, *Kanunî* devrinde saraya sokulmuştu. Hattâ *Kanunî*' den sonra dahi padişah ve sadrâzam saraylarınca el üstünde tutulmuştu [2]. Ölünceye kadar sarayın hastalarını tedavi etmişti.

2. *Üçüncü Ahmed*'in sarayında hekim *Yasef* çok nüfuzlu idi. Padişah bunu severdi. Kızı *Fatma sultan* çiçeğe yakalanınca tedavisi için *Yasef* memur edilmiş ve hastalık vahim bir şekil alınca İstanbul'un meşhur hekimleri ve bilhassa yahudi hekimleri müşavereye çağırılmıştı [3].

[1] Dr. Galip Ata , Hekimbaşılar - Milliyet gazetesi, 26 - 2 - 1934.

[2] V. Bernhard Stern , Medizin, Aberglaube und Geschlechtsleben in der Türkei - C. I.

[3] Ahmed Refik, Tarihte kadın simaları - Ist. 1931.

3. Portekizli yahudi hekim *Fonseka*'nın saraydaki nüfuzunu, *Valide Gülnuş sultan* ile hattâ siyasal meseleler üzerinde dahi görüştüğünü [1] Osmanlı tarihleri dahi yazmaktadır.

4. *Üçüncü Mustafa*'nın birinci gözdesi hastalandığı zaman tedavisi için alman yahudisi *Gobis*'in hareme girerek hastayı tedavi etmesine müsaade olunmuştu. Yine *Üçüncü Mustafa*'nın hastalanan kızını tedavi etmek üzere kudretli tanınan frenk hekimlerine müracaat olunmuştu.

5. *Üçüncü Selim* zamanında valide sultanın uğradığı (İllet-i gaşy-ü merak) ın tedavisi için hekimbaşı *Mesud efendi* rum hekimlerinden istifade etmişti.

Saraylarda hasta tedavi eden kadınlar varsa da bunlar hekim değillerdi. Sarayın ve sadrâzam *Sokullu*'nun sevdiği *Eskinazi* ölünce, karısının hasta şehzadelere ve sultanlara ilâçlar hazırlıyarak tedavi etmesi bu hususta örnek olarak söylenebilir.

İkinci Mahmud'un şehzadesi *Abdülmecid*'in hastalandığı zaman (katolik mezhebinden gelincikçi Meryem nam hâzikanın) ilâçlarına müracaat olunması da ikinci bir örnektir [2].

Ve görülüyor ki hasta kadınlar erkek hekimler tarafından tedavi olunuyordu. Kadınlardan ise, ancak mütetabbipler bulunuyordu. Ebelik ise tamamiyle görenek mahsulü idi.

***

1838'de çocuk düşürmenin yasak olduğu ilân olunmuştu. O vakte gelinceye kadar ebeler, hattâ hekimler serbestçe çocuk düşürürlerdi. Attarlar çocuk düşürücü ilâçları açık olarak satarlardı. Herkes bunları kolayca tedarik ederdi.

Ebelere, attarlara, hekimlere, mensup oldukları dinlere göre, yeminler ettirilerek çocuk düşürmiyeceklerine ve bunun için kullanılan ilâçları halka satamıyacaklarına dair taahhütler alındı. Vilâyetlere fermanlar yollanarak yasak bildirildi. Padişah bu yasağın sıkı tutulmasını istiyerek fermanını söyle yazdı: *(... Bu madde şol veçhile nizam verildi deyip te gevşek*

[1] V. Bernhard Stern, Medizin, Aberglaube und Geschlechtsleben in der Türkei - C. I.

[2] Takvim-i vakayi, Defa 163, 11-M.-1254.

tutmağa gelmez, bundan böyle kangı mahalde bu emr-i mekrûhun zuhuru tahakkuk ederse derhal icrasına müsaraatle isdar olunacak emr-i âlişanımın tenfizine dikkat-i tâm ve sây-i mâlâkelam olunsun) [1].

Bu zamanlarda mekteb-i tıbbiye-i adliye-i şahane açılmıştı (14 mayıs 1839). Vilâyetlere yollanan fermana her taraftan cevaplar geliyorken [2], mektepte, cerrahlık dersleri arasında verilen ebelik derslerinden ancak erkek olan talebeler istifade edebiliyorlardı.

Çocuk düşürme yasağı ilân olunduktan sonra ebeliği de yoluna koymak icabederdi. Hekimbaşının bir takriri üzerine meclis-i valâda verilen karar ile kadınların ebelik tahsil etmeleri yolu açılmıştı (1843). Bu karar kadınlarımızın hekim olabilmeleri için aşmaları lâzımgelen basamakların ilki oluyordu.

Osman Ergin'nin başvekâlet arşivinin sıhhıye ve tıbbiye dosyalarından çıkarıp maarif tarihi (C. 2, s. 449) ne koyduğu belgeye göre hekimbaşının ebelik tahsili hakkında (2 safer 1258 "1842„) tarihli yazısı ile gösterdiği yollar ve mucip sebepler şunlardı:

1. Mekteb-i tıbbiye-i adliye-i şahanenin üç muallimi, haftada dört gün olmak üzere, polikinlik yapıyor ve öğleden sonra başlıyan muayenelerde yüz elliden fazla hasta muayene ediyorlar. Kadınların hastalıkları ise, Avrupa'da ebelik tahsil etmiş bulunan iki ebe kadın tarafından kapalı bir yerde hususi olarak inceleniyor. Bu ebeler, hastalarda gördüklerini nöbetçi bulunan erkek ebeye veya muavinine söylüyorlar. Erkek ebe, anlatılana göre, ilâç tertip ediyor ve reçetesini yazıyordu. Kadın hastaları erkek ebe göremiyordu.

2. İslâm, hıristiyan ve yahudi ebelerinin haftada iki gün ders görmeleri lâzımdır. Bu ebe kadınlar erkek olarak yalnız ebelik mualliminin bulunacağı bir odada türkçe olarak verilen dersleri dinliyeceklerdir. Erkek muallim nazarî dersini bitirdikten sonra odayı terkedecek ve Avrupa'dan getirilmiş olan iki ebe kadın pratik ders vermekte devam edeceklerdir. Bu

[1] Tarih-i Lûtfi, C. 5 ve Takvim-i vakayi, Defa 173, 28-Ş.-1254.

[2] Başvekâlet arşivi, Sıhhiye ve Tıbbiye dosyaları, M. Cevdet tasnifi, No. 306.

dersler de on günden dokuz ay on güne kadar ceninin rahımdaki durumunu gösteren modellerle resimler üzerinde verilecektir, ve ârızalı doğumlar böylece pratik olarak gösterilecektir.

3. Mankenler ve resimler üzerinde Avrupalı ebe kadınlar tarafından pratik dersler veriliyorken içerde hiçbir erkek bulunmıyacağı için bunda şer'î mahzur da yoktur.

4. Bilgisi görenekten ibaret olan ebeler sanattan menolunup bu tahsili görenlere şahadetnâmeler verilecektir.

Hekimbaşının takriri üzerine bilâd-ı selâse kadılarına, patrikhanelere, hahamhanelere haberler gönderilerek her millete mensup ebe kadınların açılan derslere devam etmeleri istendi. Mekteb-i tıbbiye-i adliye-i şahanede ebelik sınıfları bu suretle 1843'te açıldı ve muallimliğine mektebin fen-ni kıbale muallimi tâyin olundu. Perşembe günleri olmak üzere haftada bir gün ebelik derslerine başlandı. Bu sınıflara giren ampirik ebelerin okuyup yazma bilmeleri şart değildi. Dersler pratik ve basit idi.

Ebelik sınıflarının teşkilinden iki sene sonra yapılan imtihanda on islâm ve yirmi altı hıristiyan ebeye şahadetnâme verildi. Bu da gösterir ki ebelik tahsiline hıristiyanlar daha çok önem vermişlerdi. İslâm kadınlarının erkek muallimden ders almaları hoş görülmediği için talebenin çokluğu hıristiyanlarda kalmıştı. Hele yahudiler bundan istifadeye hiç yanaşmamışlardı. Onlar daha derin bir taassup içinde idiler [1].

Kadınlarımızın hekimlik tahsil etmeleri için ilk hareket olan ebelik mektebi 1843'de açıldığına göre bunun üzerinden tam yüz yıl geçmiştir.

***

Hareketin yürüyüşünü takibetmekte devam edelim:

Ebelik sınıfları açıldığı zaman talebenin okuyup yazma bilmelerinin şart koşulmadığını söylemiştik. Bu durum tam elli iki yıl böylece sürdü ve ebelik tahsili yalnız mankenler, modeller ve resimler üzerinde tatbikat yapılarak devam etti.

[1] Avram Galanti, Küçük Türk tetebbüler s. 163.

1895'te tahsil için ufak bir kayıt kondu. Bu tahsili görecek olanlardan ilk mektep şahadetnâmesi istendi. Tahsilin rengi değişmemekle beraber daha etraflıca bir şekil aldı. Kadınlar bu suretle basit te olsa tahsilin ikinci basamağına ayak koymuş oldular.

***

1908'de durum biraz daha değişti. Bu sene içinde Türkiye siyasal inkılâbına nail olmuştu. Tıb tahsili uzun münakaşalardan sonra yepyeni bir programa kavuşmuştu. Ebelik tahsili de bundan hisse almıştı. Artık ebelik tahsil edecek olanların ilk mektep şahadetnâmesi göstermeleri kâfi sayılmıyacaktı. Orta mektep şahadetnâmesi göstermeleri lâzımdı. Çünkü basit bir surette teşrih, fizyoloji, hastabakıcılık ve ijyen okuyacaklardı. Kadınlar ebe oldukları gibi hastabakıcı dahi olabileceklerdi. *Dr. Asaf Derviş*, ayrıca bir lâyiha yazarak diplomalı ebelerden sekiz kişi ayrılarak tıbbiye-i mülkiye ve gülhane seririyat hastanelerinde hastabakıcılık dersleriyle ebeliği amelî olarak tahsil etmelerini ve birer ebenin bu hastanelerde gece nöbeti tutarak bilgilerini artırmalarını istemişti.

Kadınların tıb yolunda aşacakları mesafe için başka bir basamak olan bu teklif kolayca kabul olunamadı. Muhafazakârlar direnmişlerdi, mücadele şiddetli oldu. *Dr. Asaf Derviş* bunu şöyle anlatmaktadır[1]:

(Emelleri cümlece malûm olan kimseler buna mâni olmaktan çekinmediler, Şems-i münir-i hürriyetle çok şükür tenvir olunan âfak-ı vicdaniyemiz bundan sonra sehab-ı siyehfâm ile kararamaz. Maksadımızı icradan bizi kimse menedemez).

Kadınların ilk önce okuma yazma bilmeksizin pratik ebelik tahsil etmelerinden sonra, onlardan, evvelâ ilk, sonra orta mektep şahadetnâmelerinin aranması ve ebelikten sonra hastabakıcı dahi olabilmeleri için yıllar ve çetin savaşmalar geçmişti. İstikamet, daha ebelik sınıfları açıldığı tarihten belli idi. Tıp yolunda atılan ilk adımın gittikçe tekâmül bulacağı tabiî idi. Kadınlar, ebe sıfatı ile, tıp bahsinde ders almağa ve has-

[1] Tanin, 30 ekim 1324.

tabakıcı olarak erkeklerin dahi yattıkları hastanelerde çalışmağa başladıktan sonra tıp tahsili yolundan dönülemezdi.

Şurasını da söylemelidir ki, kadınların tıp gibi büyük bir ilmî tahsil edebilmeleri için hazırlıklı olmaları lâzımdı. Halbuki onlar, ancak kız rüşdiyelerinde, kız sanayi mekteplerinde ve nihayet dârülmuallimatta tahsil görebiliyorlardı. Bu mektepler, tıp ilmini tahsil için yeter derecede bilgi veremiyorlardı.

1914-1918 büyük harbi memleketin her tarafında eritici ve yıpratıcı etkiler doğurdu. Erkekler askerlik hizmetinde oldukları için, kadın, hayatını kazanmak, hattâ evini idare etmek zorunda kalmıştı. Postaneler gibi devlet dairelerinde onlara memurluk verilmişti. Devlet kapularından bazıları da kadın memur almışlardı. Kadın genel hayata karışmıştı.

Türk kızlarının, bir taraftan tahsil seviyelerinin yükselmesi, bir taraftan da genel hayata karışmış olmaları onlara başka imkânlar da hazırlamıştı. İnkilâptan dokuz yıl sonra İstanbul darülfünununa kız talebe dahi alınmıştı. Bunlar, erkek talebe ile birleşmiyerek dersanelerde ayrı saatlerde ders görüyorlardı ve kız, erkek talebe ayrı ayrı ders alıyorlardı. İlerde bu devrenin de çabuk geçmiş ve harem, selâmlık farkının kaldırılarak her iki cins talebenin yanyana üniversite tahsiline giriştiklerini göreceğiz.

Kadınların tıp ilmini tahsil ederek hekim olabilmeleri İstanbul sıhhiye müdürünün vazifesi dolayısiyle rasladığı bazı muamelelerden doğmuştur. İstanbul sıhhiye müdürü Dr. Rasim Ferit,[1] İstanbul'da, Kollokyom imtihanı geçirmek için Tıbbiye mektebine müracaat ettikleri halde imtihanları yapılmamış olan ecnebî kadın hekimlerinin bulunduğunu görmüştü. Ancak yine İstanbul'da tıbbiyeye müracaat ederek imtihan ile dişçi ruhsatnâmesi alan kadınların bulunduğunu biliyordu. Başka olarak memleketin birçok köşelerinde, hekimlik ile ilgisi olmamakla beraber, halk tarafından kız hekim diye anılan ve itibar gören Fransız sörleri bulunuyordu ve Türkiye'de yabancı kadınlar fiilen hekimlik yapıyorlardı.

[1] Niğde mebusu Dr. Rasim Ferit Talay.

Yine söylemelidir ki, bu esnada, bazı Türk kızları Avrupa fakültelerinde tıp tahsilinde bulunuyorlardı ve bunlar ergeç memleketlerine hekim olarak döneceklerdi.

İstanbul sıhhiye müdürü, durum karşısında kanun mevzularını düşündü. [8 Rebiülâhir 1287 "1862„] tarihi ile (Mekâtib-i tıbbiye-i şahaneden veya diyar-ı ecnebiye mekâtib-i tıbbiyesinden yedinde icazetnâmesi olmıyan *Kimesne* fen-nî tababeti veya fen-nî mezkûrun şuabatından birisini icra edemiyecektir) deniyordu.

Bu hükümdeki *kimesne* kelimesi yalnız erkek demek değildi. Kadınların da aynı tâbir içinde bulunmaları gerekti. Memlekette kollokyom imtihanı geçirmeden hekimlik etmek yasak olduğu halde dişçilik eden kadınlar vardı. Fakat kadın hekimler kollokyom imtihanına dahi kabul olunmuyorlardı.

İstanbul sıhhiye müdürü bunlara ve Avrupa'da tıp tahsilinde bulunup da dönecek olan Türk kadın hekimlerine ne suretle muamele olunacağı mercii olan sıhhiye müdür-i umumîsinden sordu (20 haziran 1333 "temmuz 1917„). İstanbul sıhhiye müdürü Dr. Rasım Ferid'in bu müracaatıdır ki kızlarımızın tıp fakültesine girmelerine ve hekim olmalarına yol açtı. Bununla beraber fakülteye kız talebe alınması kolay olmadı ve birçok müzakereleri icabettirdi.

İstanbul sıhhiye müdürünün müracaatını muameleye koyan sıhhiye müdür-ü umumîsi [1] bunu aynı günde encümen-i müdirana gönderdi.

Encümen kadınların tababet sanatını icradan memnu olduklarına dair bir sarâhat-i nizamiye görmemişti ve evvelce buna meclis-i umur-u belediye-i mülkiye ve sıhhiye-i umumiye kararıyle müsaade edilmediğini öğrendikten sonra (memnuiyet-i vakıa artık muvafık-ı hâl ve maslahat görülmemiş olduğundan her ne kadar müsaade-i matlubenin itası esbabına tevessül edilecekse de evvel emirde mekâtib-i ecnebiye mezunelerinin ve ecnebi devletleri tebaalarının istifade edebileceği işbu müsaadeden Osmanlı hanımlarının temin-i istifadesi tabiî ve lâzım olduğundan fakülteye Osmanlı hanımlarının kabulüne maarif

[1] Dr. A. Adnan Adıvar.

nezaret-i celilesince müsaade edilip edilmiyeceğinin anlaşılması lâzımgeleceğine karar verdi (24 temmuz 1917).

Maarif nazırlığı edilen müracaate karşı kaçamaklı bir cevap verdi ve (kadınların icra-yi tababet etmeleri hükümetçe tekarrür ettikten sonra Osmanlı hanımlarının fakülteye kabulleri hususu teemmül edilecektir) dedi.

Bu zamanlarda Osmanlı kabinesinde sıhhiye nazırı yoktu. Sıhhat işleri (sıhhıye müdir-i umumisi) tarafından görülür ve dahiliye nazırı aynı zamanda sıhhıye nazırı da olduğu için âli idare resmen onun elinde bulunurdu. Sıhhıye umum müdürü *Dr. Adnan* (*Adıvar*) bu meselede dahiliye ve sıhhiye nazırı *Talat bey (Paşa)* ile uyuşarak onun da yardımını kazanınca nazırın imzası ile sadarete muracaat olundu. Dayanılan mucip sebepler şunlardı :

1. Türkiye'de sulh zamanlarında dahi nahiyeler şöyle dursun, büyük kazalarda bile hekim yoktur. Harp dolayısiyle kaybolan hekimlerin çokluğu, boşluğu daha ziyade genişletmiştir.

2. Bundan başka tıb tahsiline heves edenler ihtiyacı karşılamıyacak derecede azdır.

3. Hekim sayısını artırmak için biricik çare kadınlara da tıb tahsili imkânlarını vermektedir.

4. Memlekette kapitülâsyonlardan istifade ile yerleşmiş ve kollokyum imtihanına girmedikleri halde padişah iradesiyle buna muvaffak olmuş bulunanlar da vardır. Bunlardan başka dişçilerin yanında çalışarak yetişmiş onbir dişçi kadın bulunmaktadır.

5. Bu esnada Almanya'da tıb tahsil etmekte bulunan Türk kızları vardır.

6. Ecnebi kadınların kazandıkları haktan Türk kadınlarını mahrum bırakmak, Türk aileleri arasına ecnebilerin sokulmalarını kolaylaştırmaktadır[1].

Hakikaten, İstanbul'da, meşrutiyetten evvel Amerika'nın Mişigan mektebinden çıkma *Mari Inderson* ve Napoli mektebinden çıkma *Fani Ferera* adlarında iki kadına padişah iradesiyle imtihan edilerek hekimlik etmeleri müsaadesi veril-

[1] Başvekâlet arşivi, daire-i sadaret dosyaları, No. 340083.

mişti ve *Talât bey* (*paşa*), Türk kadınlarının hekimlik etmelerini sadaretten istiyordu (19 eylül 1917).

Bu müracaat sadarete eriştiği vakit *Talât paşa* da sadrazam bulunuyordu. Bundan dolayı meselenin hemen kurtarılacağı beklenebilirdi. Fakat ilk defa talihsizlik başgösterdi. Mesele (17 eylül 1917) de meclis-i vükelâda müzakere olunuyorken sadrazam *Talât paşa*, o esnada, Ruslarla yapılan sulh işlerini görüşmek üzere, Brestlitovsk şehrine gitmişti. Vükelâ meclisine harbiye nazırı *Enver paşa* reislik ediyordu. *Enver paşa* muhalif fikirde idi ve görüşme sonunda şu karar verildi: Müzakeresi tehir edilmiştir.

***

Aradan bir sene geçti. Bu müddet içinde yeni bir teşebbüs yapılmadı. Ancak 14 eylül 1918'de yine İstanbul sıhhiye müdürü ve sıhhiye müdüriyet-i umumiyesi bürolarından geçip bu defa sıhhiye nazırı *İsmail* imzası ile eski müracaat tazelendi. Meclis-i vükelâ, bu defa, bir sene önceki tehir kararını bozdu ve (nizamnâme-i mahsusuna tebaiyyet etmek üzere kadınların tababet, dişçilik ve eczacılık etmelerinde mahzur görülmemiştir, tebliğ) kararını verdi: 5-X-1918. Bu karar dört gün sonra sıhhiye nazırlığına gönderildi[1].

***

Kadınların hekimliği bahsindeki müşkülün en önemlisi kurtarılmıştı ve ilk adım atılmıştı. İş, hükümetin kararına bağlandığı için başka müşkül kalmamak lâzımgelirdi. İstanbul tıb fakültesi bu kararı verebilirdi.

Ancak fakültede fikir ayrılığı vardı. Müderrisler arasında böyle bir kararın tatbikini istemiyenler bulunuyordu ve şiddetli münakaşalarla vakit geçiyordu. İstanbul gazeteleri gerek havadis vermek, gerek mutalâa ve fikir beyan etmek kabilinden olarak bunu günün meselesi haline koymuşlardı.

Aradan bir sene daha böylece geçti. Sıhhiye müdiriyet-i umumiyesi, ısrarla takibi neticesinde vükelâ meclisi kararını aldığı halde fakültenin hareketini görmeyince, 21 haziran ve

[1] Başvekâlet arşivi, daire-i sadaret dosyaları, No. 340083.

20 temmuz 1919 tarihli iki ayrı tezkere ile fakülte nezdinde takipte bulunmuştu. Fakülte reisi bu müracaatları meclis-i mualliminin 17 ağustos 1335 "1919„ tarihli celsesinde müzakereye arzetmişti.

İlk söz alanlardan *Celâl İsmail paşa*, bunun içtimaî ve millî bir mesele olduğunu kaydederek, bunun meclis-i mebusan işi olduğunu söyledi. Tıb-bı kanunî müderrisi *Vasfi bey* ise meselenin kısa bir tarihçesini yaparak bunun fakülte meselesi olmayıp hükümet işi olduğunu söyledi. Sonra da:

Efkâr-ı umumiye fakülte meclis-i müderrisini kadınların icra-yi sanatına muarız zannediliyor. Bu tezkireyi esas ittihaz ederek bir karar vermeliyiz, diyerek ilk tarafdarlığı göstermiş oldu.

Celâl İsmail paşa, işin mebuslar meclisine ait olduğunu söylemekle pürüzlü bir müzakereden kaçınmıştı. Hıfzıssıha müderrisi *Aristidi bey* de:

Meclis-i müderrisînde buna mütaallik hiçbir şey cereyan etmemiştir, diye cevap vermelidir, mutalâasiyle açık bir aykırılık gösterdi [1].

İki ayrı görüş, ilerde sürüp gidecek olan münakaşaların başlangıcını teşkil etti.

Besim Ömer paşa: Makedonya elimizde iken doktorlar vasıtasiyle propaganda yapıldığına vakıf oldum. O vakit kadınların icra-yi sanatine muarız olanlardan birisi de bendim, diye söyledikten sonra eski düşüncesinin haksız olduğunu ilâve etmiş ve sözüne şöyle devam etmişti:

Maarif nezaretine usulü dairesinde müracaatle prensipi kabul edip evet, demeliyiz.

Besim Ömer paşa'nın sözleri müzakereye daha açık bir alan açmış oldu. Kendisine birkaç müderris daha katıştı. Mecliste en hararetli hatip fizyoloji müderrisi *Kemal Cenap* olmuştu. O:

Kadınların tahsili içtimaî ve mühim bir meseledir, demişti, büyük analarımız babalarımızla harbe gitmişlerdir. Bâ-

[1] Tıp Fakültesi meclis-i müderrisin zabıtnâmeleri; 17 ağustos 1333 tarihli celse.

husus harb-i umumîden sonra dünya siyaseti bilemediğimiz tarzda içtimaî şekiller almakta iken bizim ayrılmaklığımız nasıl olur? Hukuk fakültesi de talebe kabulüne karar vermiştir. Biz de terviç edersek mücadele açmamızlâzım geliyor. Neden erkek ve kadın bir sırada oturup okumasın? [1].

Çokluk kadınların tababet tahsilleri hakkındaki eğlimi gösterince yine *Aristidi bey* müphem sözlerle aykırılık yaptı:

— Esasa değil, dedi, takipolunan mecra dolayısiyle müstenkifim. Şekle muterizim. Esas hakkında ne kabul, ne ret. Usulünde geldiği vakit cevap vereceğim.

Meclis-i müderrisinin kararı şu oldu: Kadınların tıp tahsilleri hakkında evvelce fakülteden hiçbir fikir sorulmamıştır. Sıhhıye müdüriyete tezkiresinde söylenen ve fakülteye isnad edilen ret ve akamek gayri vakidir. Bir müstenkif reye karşı birlikle kadınların tıb tahsilleri için mâni görmüyoruz.

* * *

Memleket acı günler yaşıyordu. Fakülteye muallim diye yabancıları sokmak, hattâ tıb derslerini fransızçaya çevirmek için İstanbul'daki fıransız işgal kuvvetlerinin sıhhiye reisini harekete geçirmiş olan maarif nazırı *Ali Kemal*, fakültenin meclis-i müderrisin konuşmalarını bu meseleye çevirmişti. Fakülte ecnebi muallim meselesini nasıl kurtaracağını sinirli bir hava içinde konuşuyordu. Fakülte reisi ile maarif nazırı arasında şiddetli münakaşalar oluyordu. Tıbbiyeye ecnebi muallim sokmamak için ayak direyen fakülte reisi bu meselede bütün fakülte müderrislerini kendisiyle beraber bulduğu halde, kızların tıb dersleri hakkındaki dâvada yalnız kalmıştı, iş neticelenemiyordu.

İki sene önce kızlarımızın talebeliği hakkında muvafık kararı veren fakülte müderrisler heyetinin arzuları henüz tatbik olunamıyordu. Darülfünun emini bulunan *Dr. Besim Ömer paşa*, kızların talebe olarak fakülteye kabulü hakkında yeni bir tezkire gönderdi ve müderrisler meclisinde yeniden sinirli havalar esmeğe başladı. Nisaiye müderrisi *Dr. Asaf Derviş paşa*

[1] Tıb fakülteşi meclis-i müderrisin zabıtnâmeleri, 18 - eylül - 1337.

söz alarak meselenin hallolunmuş bulunduğunu söyledi. Fakülte reisi eski karara muhalif idi. Bu yüzden fakülte reisi ile müderrisler heyeti ve darülfünun emini arasında münakaşalar açıldı [1].

Dr. Besim Ömer paşa, darülfününun diğer şubelerine iki yıldan beri kız talebe kabul olunduğu halde tıb fakültesinin niçin geç kaldığını ve verilen kararın neden tatbik olunmadığını şiddetli sözlerle münakaşa etti ve iki tezkire bahis mevzuu oldu. Bunlardan birisi 14 eylul 1337 "1921„ tarihi ile darülfünun eminliğinin tezkiresi idi ki, fakülteye kızların talebe olarak kabulünü istiyordu. Öteki ise maarif nazırlığına verilen cevaptı ki, derslerin kadın ve erkek talebe için ayrı saatlerde verileceği hakkında idi. *Besim Ömer paşa*nın kesin fikri şu idi:

— Dünyanın tekmil fakültelerinde kadın ve erkek beraberdir. Hiç kimsenin fikrine sabahları erkeklere, akşamları kadınlara hasrı tevarüt etmiştir.... Harem ve selâmlığı tıb fakültesinin ortaya koyması garip gelir [2].

Fakülte reisi bu fikirde değildi. Meselenin darülfunun divanında bir daha konuşulmasını istedi ve tekrar oraya yazmak fikrinde bulundu.

Asaf Derviş paşa böyle müracaate lüzum görmedi. Meclis adına böyle bir şey yapılamıyacağını söyledi; eğer mutlaka yazılmak isteniyorsa meclis adına ve fakülte reisi sıfatı ile değil, kendi namına yazmasını istedi. Cildiye ve efrenciye müderrisi *Dr. Celâl Muhtar* bey işi sadece bütçe meselesi saydı.

Darülfünun emini ile fakülte reisi münakaşanın iki kutbunu ele almışlardı. Aralarında geçen münakaşa 18 eylül 1337 tarihli tıb fakültesi meclis-i müdderrisini zabıtnâmelerinde şöylece yazılıdır:

Besim Ömer paşa —... Darülfununda iki seneden beri bu teşkilât cereyan ediyor. Tıb fakültesinin böyle mevcut olan teşkilâtı sarsması mânen mucib-i mesuliyettir.

[1] Tıb fakültesi meclis-i müderrisin zabıtnâmeleri, 18 - eylül - 1337.

[2] Tıb fakültesi meclis-i müderrisin zabıtnâmeleri, 18 eylül 1337.

Fakülte reisi — Her devlette, her millette kanunen yapılır. Bizde karışık olduğundan böyle yaparız. Ben sormak mecburiyetindeyim.

Besim Ömer paşa — Divanda adem-i müsaade, icray-i tababet meselesi uzun uzadıya münakaşa edildi. Tekrar gelecekse zaman kaybedeceğiz. Bundan maada divan ekseriyetle karar verdi. Nazır Bf. orada oldukları halde ahkâmın zaman ile tebeddül edeceğini, *Ebülulâ bey* de halifeden başka her şeyin kadınlardan intihap olunabileceğini beyan etti. Maarif nezaretine yazarsanız, o da bab-ı meşihatten isti'lâm ederse darülfünuna büyük bir darbe olur.

Fakülte reisi — Bu mesele, yani kızların tıb fakültesine kabulleri henüz kâfi derecede mutalâa edilmeksizin yazılmıştır, kanaatindeyim. Bu meselenin yalnız fennî değil, içtimaî birçok cihetleri vardır ki meclis-i âliniz bunları pek güzel tasavvur buyururlar. Lâkin halli için lüzumu derecede zaman sarfedilmedi. Bendeniz kadınların şimdiki halde tıb fakültesine alınmalarına bizzat kendi menfaatleri için (bazı gazetelerde gördüğüm gibi her halde emin olmak mecburiyetinde kaldığım iffet meselesi değil) yani bu kadar zahmet çekildikten sonra istihsal edecekleri menfaat noktasından taraftar değilim. Bundan maada gerek heyet-i tıbbiyemize ve gerek tıb fakültesine hiçbir fayda değil, birçok zarar ve ziyan geleceğine kaniim. Bu defa gerek Fransa ve gerekse İsviçre'de yaptığım tahkikat ile müeyyettir.

Dr. Ziya Nuri paşa kadınlara tahsil ve marifet kapuları kapanmasın diye müdahale etti. Neticede darülfünun divanına tekrar müracaat olunması kararlaştı.

***

Besim Ömer paşa'nın darülfünun divanından müderris *Ebülulâ beye* atfen halifen başka her şeyin kadınlardan seçilebileceğini söyledikten sonra işin şeyhislâmlığa aksedebileceğinden korkmasında hakkı vardı.

10 temmuz inkilâbından sonra kadınların hastabakıcı olmaları için *Dr. Asaf Derviş paşa* tarafından yazılan lâyihanın şeriat adına hareket edenler tarafından ne suretle kar-

şılandığını anlatmak istemişti. On yıl önce kadının hastabakıcı olmasını istemiyenler, bu defa ortalığı daha müsait gördükleri için, onların hekim olmalarına engel olabilirlerdi. Şeyhislâmlıkta eski zamanların zihniyeti tekrar uyanmıştı ve kadınların darülfünunda erkeklerle yanyana ders görmelerini olmuş bitmiş bir iş olarak görenler fırsat kolluyorlardı.

Kadından hekim değil, hastabakıcı görmeğe bile tahammül edemiyorlardı. Şeyhislâmlığın istişare heyeti mahiyetinde bulunan (Darülhikme) de bu hususta haylı konuşmalar olmuştu. *Besim Ömer paşa*, belki de, bunları haber alarak tehlikeye işaret etmiş olacaktı. Nitekim biraz sonra (Darülhikme) nin başkaldırması görüldü. Erkeklerin tedavi edildiği hastanelerde kadınların hastabakıcılık edemiyecekleri inancı ile şeyhislâmlığa müracaat etti. Böyle yerlerde kadınların hastabakıcılık etmelerinin şer'an caiz olup olmadığını sordu.

Meselenin *Tarsusî zade Mehmed Nuri efendi*'nin şeyhislâm bulunduğu sıralarda aid olan belgesini aynile yazıyoruz:

(Dârülhikmeden 26 muharrem 340 tarihinde bil vürut, erkeklerin tedavisine mahsus hastane koğuşlarında hastabakıcılığı vazifesiyle kadınların tavzif ve istihdamlarının şer'an caiz olup olmadığına dair vaki olan istifdava cevaptır: Maalline nazaran hasta rical-i ecnebiye bakıcılığında taife-i nisânın istihdamları muvafık-ı şer-i âli değildir) 11 safer 340 [1].

Ve görülüyor ki şeriat kapısı (Rical-i ecnebiye) diye lâstikli bir tâbir kullanarak fetvasını vermişti. Bu tâbir, (hıristiyan erkek) yahut (kadının yakını ve akrabası olmıyan erkek) mânasına gelebilirdi. Her iki halde de hastanelerden kadın hastabakıcılığı kaldırmak icabederdi.

Kadınları hastaya hizmet etmekten ayıran düşünce, muayene edeceği erkeğin her tarafını yoklayacak olan kadın hekimine asla razı olamazdı.

Besim Ömer paşa, kızlarımızın hekimlik tahsiline ait olan müzakerelerin uzayıp gitmesinden doğacak olan durumu, naklettiğim sözleri ile iyice anlatmış oluyordu.

*
* *

[1] Ceride-i ilmiye, Sene 7, Adet 72.

23 ekim 1337 "1921„ tarihinde müderrisler meclisi aynı meseleyi tekrar incelemeğe başladı. Fakülte reisi kız talebenin tıb fakültesine kabul edilmelerinin bir kanun meselesi olduğunu, kanun yapılmadıkça, bu gün yapılsa da yarın bozulacağını söyleyince şiddetli bir fırtına koptu. *Dr. Asaf Devriş paşa* yine ilk defa söz aldı ve asabiyetle konuştu:

Bu noktada bir itirazım var, Meclis-i müderrisin kabul etmiş, hükümet menedebilir mi? Kadınların erkekle beraber çalışmasına mâni olan yalnız bu fakültedir. Bu fakültenin gerek heyet-i tedriyesi, gerek talebesi iyi terbiye görmüşlerdir. Diğer fakültelerde tahminen üç seneden beri cereyan ediyor. Oralarda erkek ile kadınların birlikte tahsillerine müsaade ediliyor. Bizim fakültede olmamasının sebebi nedir? Sorulmuş mudur? Tıb fakültesinin seviye-i ahlâkiyesi diğer fakültelerinkinden dûn mudur? [1].

Şiddetli sözlere karşı zayıf bir itiraz yükseldi; bir müderris (meslek-i tababetin icrası esnasında ve teşrih derslerinde kadınların bulunması muvafık) olup olmadığının düşünülmesini istedi. Başka bir müderris dahi meseleyi ancak hükümetin halledebileceğini, ne darülfünun, ne de tıb fakültesinin bu bapta selâhiyetleri olmadığını, hükümete itiraz edilmiyeceğini ilâve etti ise de her iki mutalâa şiddetli akislerle karşılandı:

Bu esnada artık Sakarya harbi bitmiş, millet egemenliği kendini göstermiş olduğu için İstanbul hükümetini, açık olarak hiçe saymakta korku duyulmuyordu. Fakülte meclisinde bu münasebetle millet sözü yükseldi ve fiziyoloji müderrisi *Kemal Cenap* şöyle haykırdı:

— Hükümetin sözü değil, bundan sonra millet icra-yı hükmedecektir.

Asaf Devriş paşa ilâve etti:

— Kadınlar hastabakıcı olur, Darülfununda tâlibe olur da tıb fakültesi bunları kabul etmemek olur mu?

Ziya Nuri paşa daha yumuşak bir dille:

— Darülfünun divanı, dedi, ve bizim meclis-i müderrisin ekseriyetle karar verdiği halde kadınların erkeklerle beraber

[1] Tıb fakültesi meclis-i müderrisin zabıtnâmeleri, 23 ekim 1337.

tahsili müzakere edildiği vakit ne divan ne de burası böyle bir tahsile mâni görmediler. Meclis-i vükelânın gönderdiği tezkire idarîdir ve bize söylemedikleri bazı esbaptandır. Bize teallüku yoktur. Yalnız idareten tecil edildiğini bildiriyor. Darülfununda inas darülfününu namı ile bir şube açıldı.

Asaf Derviş paşa — Suret-i katiyede yalnız bu fakülteye kadınların kabulünün men'i meselesini protesto ederim. Bu men'in hiçbir mânasını görmüyorum. Ne tahsildeki müşkülâttan, ne de münasebetten kadınları süpürüntücü gibi ayaklar altında ezmek taraftarı değiliz. Tekrar şiddetle protesto ederim.

Osmanlı devletinin devamı müddetince kadınlara karşı takındığı durum herkesçe bilinir. Kadınların tıb tahsilleri hakkında olup giden münakaşalar bu hususta son bir örnek teşkil eder. Dikkate değer ki hürriyetçi, hamleci, ilerici olan tıbbiye, kadınların tıb tahsili bahsinde darülfununun öteki şubelerinden geri kalmıştı. 1917'de İstanbul sıhhiye müdürü *Dr. Rasim Ferit (Talay)* tarafından ortaya atılan (kadınlarımızın tıb tahsili) fikri beş yıl boyunca çetin münakaşaların sermayesi olmuştu.

1922 yılında Osmanlı devleti artık sözde kalmıştı. Osmanlı saltanatının yıpranmış ve mevhum kuvveti yerine Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetinin ilerici olan hakikî büyük kudreti geçmişti. 17 kasım 1922 de *general Harington* (Zat-i şahane, kendisini İngiltere'nin zir-i himayesine vazederek bir İngiliz sefine-i harbiyesiyle İstanbul'dan müfarakat) ettiğini bildiriyordu [1].

Osmanlı saltanatının son günlerinde başlıyan kadın-hekim münakaşası, Türkiye cumhuriyetini doğuran Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetinin ilk günlerinde sona erdi.

1922-1923 ders senesi esnasında kızlarımız tıb fakültesinin talebe sıralarında yer aldılar.

***

Tıb fakültesinin meclis-i müderrisin zabıtnâmeleri, bu bahiste ele alınacak belgeleri teşkil etmekle beraber, hakikatı ve meselenin gidişini tam olarak kaydedememektedir. Zabıtlardan

[1] Atatürk - Nutuk.

aynile alıp yazdığım satırlar arasında fakülte reisinin, birkaç müderris müstesna olarak, meclis isteklerine aykırı bir yol tutmasının sebebi bu belgelerde açık olarak yazılı değildir. Bunlardan başka darülfünun divanında kadınların tababet tahsil etmeleri müzakere olunuyorken, üç müderrisin karara katılmadıklarını biliyorsak ta bunlardan ancak birisinin aşağıda yazdığımız kanaatlerini gazetelerde yapılan bir münakaşa dolayısiyle öğrenmiş bulunuyoruz.

Kadınların tababet tahsil etmeleri günlük gazetelerde de münakaşa edilmiştir. Bunların arasında kadınları ikinci plânda gördüğünü eskiden çok yazmış olan *Dr. Cenab Şehabeddin*, onların tababet tahsil etmeleri lüzumu hakkında en eyi yazanlardan birisidir. *Dr. Cenab Şehabeddin*, darülfününun edebiyat, felsefe, tarih, coğrafya, riyaziyat, tabiiyat, fizik, kimya ve hukuk şubelerinde kadınların da erkekler gibi tahsil ettikleri bir zamanda onların yalnız tıbbiyeye kabul edilmemelerinde sebep olmadığı fikrini müdafaa etmiştir [1].

Yarım asırdan fazla bir zamandanberi medeniyet dünyasının her tarafındaki fakültelerde kadınların da erkeklerle beraber tababet tahsil ettiklerini, oralarda kadından profesör olduğunu, İsviçre darülfünunlarından birisinde fizyoloji profesörünün kadın olduğunu söyledikten sonra:

—Tıb fakültemiz kadınlarımıza kapalı durmakta niçin devam ve ısrar ediyor, diyor, işittiğimize göre genç ve taze talebe arasında münasebat-ı memnua tekevvününden korkuluyormuş. Eğer doğru ise bu pek mahalsiz bir endişedir. Hiç şüphe var mı ki eğlenmek istiyen genç kız veya taze kadın eğlence ortağı aramak için teşrihhaneye veya hasta koğuşlarına gelmez. Gülüşme ve oynaşma meraklıları için mesireler ve sokaklar açık durmuyor mu?

Fakülte reisimizin bu sözleri üç gün sonra toplanan müderrisler meclisinde, düşündüğü mahzurların iffet meselesi olmadığını söylemek suretiyle cevaplandırdığı yukarıda yazmıştık.

Dr. Cenab Şehabeddin, naklettiğimiz mekalesinde (uzun kiyl-ü kaller, ahlâkî, iktisadî ve içtimaî münaşakat-ı âlimanenin)

[1] Peyam-ı sabah gazetesi 10 eylül 1337 (1921).

dallanıp budaklandığından bahsediyorken erkeklerin kıskançlığını, kocalarının mübalâgalı gayretleri yüzünden tedaviden mahrum kalmış kadınların memleketimizde pek çok olduğundan ve kadın hekim yetiştiği takdirde tedavisiz ve sakat kalan kadınların sıhhat kazanacaklarını söyliyerek (kadınlarımızın hekimliğini her şeyden evel örf-ü memleket bir fariza-i sıhhiye gibi talep eder) demektedir.

İşte bu makale üzerinedir ki darülfünun divanında verilen karara katılmıyan üç müderristen birisi aynı gazetede niçin muhalif kaldığını açık olarak yazmıştır. Müderris *Fatin efendi* içtimaî hareketlerde sun'iliği kabul etmemektedir. kadınların tababet tahsillerini içtimaî hayatımızda mühim bir istihale saymaktadır [1]. Cevabındaki şu satırlar onun ilim bakımından inancını göstermektedir:

(İstihalat-ı içtimaiyeye teşebbüsün ne kadar tehlike bir şey olduğu ise söz götürür hükümlerden değildir. Malûmdur ki bir istihale-i içtimaiye bazı şarait-i lâzimenin vücudü ile beraber uzun bir zamana bastedilir ve safahat-ı istihale imrar-ı batîye tâbi tutulursa tekarrür edebilir ve cüzurunu ruh-u cemaatin ka'rına salabilir. Aksi takdirde istihalenin her safhası cemaatin en mühim bir âmil-i tereddisi olabilir. İstihalenin husulü için sarfolunan kuvvetler bünye-i içtimaiyede felçler ve kangrenler husule getirir).

Fatih efendi kadınlarımızın tıbbiyeye kabulü her halde içtimaî bir hâdiseden başka bir şey olmadığını söyliyerek işi tahlil ediyor ve 1. Kadınların erkeklerle müşterek ve muhtelit olarak tahsili; 2. Kadınlara âli tahsil verilmesi; 3. Kadınların tabip olması bahislerini ayrı ayrı inceliyor. Netice itibariyle zaman ve tecrübeden faydalanmak lüzumu üzerinde duruyor. Başka memleketlerde kadınların tıbbiyeye girmeleri meselesi teşriî yollardan geçtikten sonra imkân dahiline girdiğini söyliyerek bizde de bunun ilk önce kanunu yapılmak, teşriî tekâmülünü tamamlamak icabettiğini bildiriyor.

(İçtimaî hükümlerde katîyyet yoktur) diyerek münakaşalarda içtihatların kıymetini belirtiyor. Yazısının sonuna doğru öyle diyor:

[1] Peyam-ı sabah, 21 eylûl 1327 (1921).

(Hâdisat-ı tabiiye hakkındaki hükümler bile faraziye ve nazariye devirlerini geçirdikten sonra katiyyet, yani kanun hükmünü iktisap eder. Hâdisat-ı içtimaiyye ise tatbikî bir hal, yani kanun halini alıncaya kadar pek çok devirlerden geçmek icabeder).

Görülüyor ki darülfünun müderrisi *Fatin efendi*nin muhalefeti ilmî düşüncelere dayanmıştır. Kadının hekimlik tahsilini neden dolayı istemediğini ilim dili ile yazmıştır. Aynı ilim ile bu görüş münakaşa edilebilirse de biz bahsi yalnız tarih bakımından incelemekteyiz.

***

Tıb fakültesi reisinin de darülfünunda muhalif kalan müderris gibi ilmî ve içtimaî mülâhazalarla kadınların tababet tahsillerine muhalif kaldığını muhakkak sayarız. Bu mülâhazalar fakültenin meclis-i müderrisin zabıtnâmelerinden seziliyorsa da, tam olarak okunamamaktadır. Bununla beraber karar verilip kızlarımız tıbbiyeye girince fakülte reisinin onları koruduğu ve onlarla kıvanmakta olduğu sık sık görülmüştür:

İlk ders yılı esnasında Paris tıb fakültesi profesörlerinden *Marsel Labe*, İstanbul tıb fakültesine konferans vermek üzere geldiği vakit, fakültemizin reisini kız talebenin ellerinden tutarak bunları Fransız profesörüne tanıttığını görüyoruz ve sayın fakülte reisinin bu hareketi ile sosyal yaşayışta Türkiye'nin attığı ileri adımı göstermek gayretinde olduğunu seziyoruz.

***

Kadınlarımızın ebelik tahsili görmeleri 1843' te kararlaşmıştı. Bu hareket onları tıb tahsili görmelerinin başlangıcını teşkil eder, ki bu, tam yüz senelik bir tarih demektir.

EFDALETTİN TEKİNER (Türk Tarih Kurumu Üyesi),
Tarihimizde noksanlar nasıl tamamlanabilir:

Tarih ile uğraşanlar bilirler ki elde bulunan kitâbeler, daima tarihin siyasî kısmından ve meşhur vakalardan ve bazen de idarî değişikliklerden bahsedip, içtimaî bünyeyi teşkil eden un-

surlardan pek az malûmat verirler. Bu içtimaî unsurlar kültür, sanat, örf ve âdet ve daha bir haylı bahisleri kavradığı halde, elimizdeki yazılarda ve kitaplarda pek az yazılmış olduğu için, bunlar hakkında kâfi malûmat edinmek tamamiyle kabil olmamaktadır. Türk Osmanlı tarihinin yazılmış olan vekayiinin de birçok kısımları noksan bulunmaktadır. Müverrihlerden en çoğu vekayinâmelerini inşa mehareti göstermek yoluyle ifadeyi feda edecek derecede iğlâka saparak, birçoğu da yazdıklarını şehnâme tarzında meddahlığa kadar ileri götürerek yazdıkları gibi içtimaî unsurlar üzerinde sayısız hâdiseler geçtiği halde bunları ehemmiyetsiz sayarak bilinmesi lâzımgelen malûmatı ihmal ederek yazmadıklarından bunlara dair malûmat ortada bulunmuyor. Türk Osmanlı medeniyet tarihi nâmına yapılacak araştırmalar bu sebeple malzeme noksanı karşısında verimsiz kalıyor.

Milletin medenî kudretini şerefli mazisindeki varlığı tesis eden ilim ve sanat tarihine dair maalesef kâfi malûmatımız yoktur. Malûmdur ki her şeyin bir mazisi var, binaenaleyh, anın yürüyüşü itibariyle, bir de tarihi olmak tabiîdir.

Meselâ bizdeki mimarlığın, tababetin, riyaziyenin ve sairenin her birinin birer tarihi olmak tabiîdir. Halbuki mimarlık tarihini araştırırsak mimarbaşılara ait isimlerden başka bir şeye malik değiliz. Halbuki, mimarlarımızı bilmekle beraber, bunların çalışmak usullerini, sanata vukuf şekillerini, plânlarını tatbik suretlerini de bilmemiz lâzımdır. Değil sanatın bu teknik işlerini hattâ bazı mühim eserlerin mübdii olan üstadları bile bilemiyoruz. Çinili köşkün, Piyale camiinin mimarı kimdir. Bayazıt camiini yapan üstadın ismi nedir. Bunları katiyetle tâyin kabil olamıyor. Kezalik tababet tarihinde de hekimbaşıların tâyinlerine dair kronolojik malûmat ile iktifa edilmiştir. Devletin istilâ devrinde şark ve garpta şan salan orduların sıhhî işlerini gören hekimler, cerrahlar ve şehirlerde umumun sıhhati ile alâkadar olan üstadlar kimlerdir, bunları bilmediğimiz gibi bunların çalışma usullerini ve neticelerini de bilmiyoruz. Bunu bilsek bile daha bu hususta bilmeğe mecbur olduğumuz en mühim nokta, Türk Osmanlı tababetinin ne yolda tahsil edildiği ve ne gibi evenman geçirdiği tecrübe ve ihtirağ sahalarında neler yapıldığı ve nasıl terakki ettiği hakkında da malûmatımız yoktur.

Sanat tarihimiz dahi aynı karanlık içindedir. 600 seneyi aşan bir mevcudiyeti devamı müddetince tezyin eden ve besliyen medeniyet eserlerini vücude getiren deha ve sa'y kuvvetleri meçhulümüzdür. Hattâ en çok bildiğimiz tarihî şahıslara dair malûmatımızı da biraz derinleşmek lâzımgelirse yine kör kalmaktadır.

Binaenaleyh tarihimiz birçok bahislerde noksandır. Mevcut kısım da eksiktir. Bunu tamamlamak için elde mevcut vesaitimiz vardır. Arşivlerde mevcut vesikalar, ötede beride bulunan diğer vesikalar, vakfiyeler, mahkeme sicilleri, fetvalar, mezar taşları, kitabeler, para ve mühür koleksiyonları, eserler üzerinde bulunan imzalar ve emsali izler bu noksanları tamamlayıcı elemanlarımız olduğu halde bunların henüz lâyıkiyle tetkik edilememiş olması, maksadı ifa edememişlerdir. Bu vesaik incelenirse - inceliyenin istihraç kuvveti olmak şartiyle - birçok malûm olmıyan hakikatler meydana çıkabilir. Bir vakviyenin tetkikinden çıkmış şu aşağıda yazılı malûmat buna bir misal olabilir Asar-ı Atika Müzesi eski eserleri koruma encümeni dosyalarına girmiş olan bir muhaberenin müstenit olduğu vakfiyenin verdiği malûmat şudur :

Mora Fatihi Turhan bey, Saruhan Türkmen aşireti reisi Paşa Yiğit ismindeki zatın oğludur. Paşa yiğit Yıldırım Beyazıt ümerasındandır. Yıldırım'ın Rumeli fütühatında çok yararlık göstermiştir. Edirne'nin Keşan kazasında bir köy bu zatın malikânelerini havi olarak namına isim almıştır. Bu Paşa Yiğit köyünün yanında Yıldız Tepe'de bu zatın mezarı mevcuttur. Oğlu Turhan bey Fatih Sultan Mehmet ümerasındandır. Mora seferi ile meşhurdur. Kırık Kavak köyünde yaptırdığı camiin yanındaki mezarında gömülüdür. Bunun oğlu Ömer bey de babasının izini takibeden bir kahramandır. Bunun da Malkara kasabasında bir camii ve yanında türbesi mevcuttur. Malkara, Keşan ve Meriç havalisi bu ailenin arpalığı (malikânesi) olduğu ve bu ailenin Yunanistan'ın Larisa kasabasında çeşme, cami ve medrese gibi eski Türk klâsik tarzında eserleri ve imaratı olduğu anlaşılmaktadır. İşte bu vakfiye bize şu malûmatı vermektedir.

Kezalik mimarlığa dair ele alınacak vesikalardan birinde (benim hususî kitap dolabımdadır) Sokullu Mehmet Paşa'nın

ikametgâhı olan Sultan Ahmet camiinin yerindeki sarayının tarifatı yazılıdır ki, bundan sarayın plânını ve tezyinatını tamam olarak öğrenmek mümkündür. Bu vesika bir mahkeme hüccetidır. Birinci Sultan Ahmet camii yapmağı tasavvur ettikten sonra, bina için Sultan Ahmet Meydanının şark cihetindeki araziyi intihap eylemekle burasının istimlâkini emretmiş ve bu arazi baştanbaşa Sokullu Mehmet paşanın meşhur sarayı olmakla, o tarihte, Sokullu'nun varisi oğlu İbrahim paşanın temellükünde olmakla ondan satın almıştır. Bu alışveriş, zamanın kanunlarına göre, mahkemece tescil edilmiş olduğundan yazılan hüccet mahkeme sicillâtına geçmiştir. Bugün elimize vasıl olan bu vesika, bize, Sokullu sarayının kaç daire ve kaç oda ve sair teşkilâtının ne olduğunu vazıhan anlatmaktadır. Müdekkik bir mimar bununla takribî bir plân bile vücude getirebilir.

1018 H. tarihini ve sadrazam Murat Paşa ile vüzeradan ve diğer rical-i devletten ve saray erkânından onbir zatın mührünü taşıyan bu hüccet ve temliknâmede (Kostantinye muhallâtından Kaba Sakal Sinan ağa mahallesinde vaki üç tarafı tariki amı ve bir tarafı İskender paşa türbesi ve Abdi ağa evi ile mahdud) sarayın Bosna beylerbeyi (İbrahim Paşa ibn mebrur Mehmet Paşa) nın (meclis-i şer'i şerif lâzımülikramda) padişahın vekili olarak hazır bulunan Darüssaade ağası (Elhaç Mustafa ağa ibni Abdülmübin)'e karşı ikrar vererek bu sarayı 60 bin filoriye Sultan Ahmed'e sattığını ve bu paranın 30 bin filorisini nakden alıp diğer nısfı olan 30 bin filoriyi dahi Sütlüce'de yine Sultan Ahmed'in malı olan bir malikâneyi satın alarak bedeli ile takas yaptığını söylemek suretiyle alımsatım akdi yapılmış olduğu tesbit edildiği gibi sarayın evsafını da bu hüccete derceylemiş olduklarından şu tarzda (mahuta-i dahiliyesi[1] sultan kapısı yanında bir baltacılar odasını ve bir kapıcılar odasını ve üstünde altlı üstlü kapı ağası odasını ve bir büyük ve bir küçük ağalar odasını ve .... ve çeşmeyi ve hoca odasını ve bir kileri ve bir divanhâneyi ve birbirine karşı kâşili iki büyük odaları ve orta sofasını ve fıskıyeyi ve mukabelesinde bir büyük havuzu ve köşkü ve sadefkâri pence-

[1] Mahuta: Taksimat ve havi olduğu devair Mahuta-i Dahiliye harem dairesi. Sultan kapısından maksat, sadrazamın haremi olan sultana mahsus kapı olduğu.

reli ve halkâri masdaralı ve kâşili bir kaftan odasını ve iki şadırvan ve havuzlu, on dört arabî pencereli ve bir sadefkâri dolaplı sekiz direkli (terklü) ve iki şehnişli bir kubbeli kâşi odayı ve üstünde kâşili bir kubbeli köşkü ve kâşili has bir mükemmel hamamı ve dolapları ve kapısı halkâri kâşili bir kış odasını ve yanında kâşili bir mükellef çilehâneyi[2] ve bir büyük daye odasını ve bir büyük divanhâneyi dahi ve bir kethüda odasını ve üstünde bir köşkü ve beş mükemmel odayı ve önünde dehlizli iki yan sofalı kileri ve altı zirizeminli hazine odasını ve üç halvetli ve altı kurnalı havuzlu bir büyük hamamı dahi ve ahar havluda vaki dört hastalar odasını ve çeşmeyi ve iki fırınlı bir matbahı ve bir büyük odunluğu ve dört kıt'a bahçeyi ve içinde bir havuzu ve kurşun kubbeli bir köşkü hediye olup:

Mahuta-i hariciyesi[3] bir büyük divanhâneyi ve yanında bir arz odasını ve divanhâneye muttasıl birbirine karşı iki odayı ve iki has oda ve bir orta sofayı ve iki dehlizi ve bir mesiresed ve abdesthaneyi ve önünde bahçe ve şadırvanı ve halkâri ve sedefkâri pençereli ve dolaplı ve kâşili bir büyük odayı ve şehnişli ve halkâri ve sedefkâri beş pencereli ve bir kubbeli ve bir kapılı bir büyük odayı dahi yanında içeri girecek dehlizi ve iki mükellef hamam ve mistrahı ve bir büyük hazinedarbaşı odasını ve abdesthâneyi ve bir odayı dahi altlı üstlü tulanî bir büyük nöbetçiler odasını ve bir büyük iç oğlanlar odasını ve bir büyük iç oğlanlar muallimhânesini ve önünde iç oğlanlar meydanını ve bir büyük altlı üstlü hazine odasını ve cameşuyhâneyi ve bir kâgir kütük[4] mahzenini ve bir mehterhâneyi ve iki saraç odasını ve bir dehlizi ve bir cameşuyhâneyi ve kapı üstünde bir kethüda odasını ve yanında bir hazine odasını ve bir nöbetçi çavuşlar odasını ve cebehâneyi ve otuz yedi adet çaşnigir odalarını ve altında dört büyük taife[5] ahırı ve bin beş yüz araba otluk alır zirizemini ve birbirine karşı iki has ahırı ve içinde bir kuyu ve

[2] İbadet yeri.

[3] Selâmlık dairesi.

[4] Kuyudat ye evrak.

[5] Taife, sarayda mevcut hademe ve sair müstahdemin.

önünde çeşmeyi ve kuyumcular kârhanesini ve bir büyük kapıcılar odasını ve meydanı şadırvanı ve bir büyük fırın anbarın ve üç fırını ve içinde akarsuyu ve tekneleri ile üstünde bir büyük odayı ve fevkani tulen kırk zirağ arzen on iki zirağ terziler kârhanesi ve altı ahır ve helvahane ve dört un anbarını ve fevkani dokuz bab kilerciler odasını ve bir büyük akar suyu matbahı ve on bir adet aşçılar odasını ve çeşmeyi muhteviye) diye tavsif eylemektedir.

Bu tarifelerden on altıncı asırda bir vezir sarayının ne demek olduğu ve taksimat ve muhteviyatı ve içinde yaşıyanların miktarı hakkında vazıh bir fikir edinmek kabildir. Bu nevi vesikalar noksan malûmatı tamamlıyacağında şüphe yoktur. Bu vesika tetkik edilince fırını ve imalâthâneleri ve cebehânesi, mehterhânesi içinde bulunan bina teşekkülünün o zamanki hayata dair vereceği fikirlerle velud bir kalemin çok vâsi malûmat vereceğinde iştibah olamaz.

Teşkilât-ı kadime ve örf ve usullere dair malûmat sadedinde dahi simkeşhaneye dair olan şu (1119 tarihli bir ferman ile üçüncü Sultan Ahmed'in şu Taife-i simkeşan derun-i simkeşhânede kalıp hariçle ihtilât edemiye ve orada beytutet ve iskân oluna - Asarı Atika encümeni dosyaları -) kaydı ile darphâne ve altın ve gümüş işçiliği yeri olan bu binanın içindeki emvalin muhafaza ve siyaneti için konulan bu usulün o zamanki muhafaza zihniyetine bir misal olacağı bedihîdir. Hülâsa şu yazılan üç nevi vesikada görüldüğü üzere kıymetli vesikalar bize birçok meçhulü öğreteceği gibi kitabeler dahi pek çok noksanları ve yanlışları tashih edecektir.

Germeyan kitabelerinin birinin tetkikinde ötedenberi zannedilen bir nesep hatası tashih olunmuştur. Germeyan oğullarından ikinci Yakub'un pederi Süleymanşah, Sultan Velid'in kızı Mutahhara hatun ile evlenmiş olduğundan çocuklarının ana tarafından hazreti Mevlânaya intisabı olmak tabiî bulunduğuna ve hattâ Mutahhara hatunun kızı Devletşah kadın Yıldırım Bayazid'e nikâh edilmiş olmakla Birinci Sultan Mehmed'e, Çelebi ünvanı da bu nisbetle izafe edilmekte olduğuna göre Süleymanşah evlâdından olan Kermeyan hükümdarı İkinci Yakup ile kardeşleri Hızır paşa ve İlyas paşa namındaki üç zatın da bu nisbetle alâkadar oldukları ve Hızır paşanın der-

vişlik yoluyle Karahisar'da mevlevî tarikatı tesis etmesi sebebiyle bu zata ve evlâdlarına Karahisar Çelebileri denildiği halde İkinci Yakub'un bina ettiği medresedeki kitabede (Babam Atası Mehmed bey) diye yazıldıktan sonra (Dedem Umur bey) diye sarih bir ibare daha bulunması sebebiyle Yakup beyin baba tarafından Kermeyan oğlu Mehmet beye ve ana tarafından da meşhur ümeradan Umur beye nisbeti anlaşılmış ve aynı zamanda da Süleymanşah'ın iki zevcesi bulunduğu ve bunlardan biri Sultan Veled'in kızı Mutahhara hatun olup Devletşah hatunu doğurduğu ve anın da Osmanlı hanedanına gelin giderek Çelebi Sultan Mehmed'e valde olduğu ve diğeri de Umur beyin kerimesi olup bu hanımdan da Yakup sani ile Hızır ve İlyas paşaların doğduğu tahakkuk eylemekle gerek Kermiyan ocağının son goncalarının nesebi ve gerek Karahisar Çelebiliği meselesi anlaşılmaktadır.

İşte kitabe, hüccet, mahkeme sicili, ferman, vakfiye ve emsali vesaikin tarih ilmi bakımından ehemmiyeti bilhassa birçok noksanları ikmal hususunda ne kadar kıymetli olduğunu takdir etmek lâzımdır.

Ancak bu vesikalar okunmak ve anlaşılmak ve arandığı zaman bulunmak için tertip ve tasnif edilmiş olmaları katiyen lâzımdır.

Okunabilmek için yazıldığı yazı nevilerini bilmek ve okuyabilmek zaruridir. Türk Osmanlı devletinin celî, nesih, sülüs, rika divanı, divanı kırması, siyakat, reyhanı, ta'lik, rik'a ve daha bazı yazı nevileri olduğu malûmdur. Bu yazıların çoğunu okuyabilecek zevat azalmıştır. İbare sökülerek hecelenerek okunsa bile mefhumunu anlamak için ibaresinde kullanılan tabirleri ve devrinin alâkalı tarih malûmatını bilmek lâzımdır. Bunun için elde bulunan vesikaların pek çoğu okunamadığı gibi mefhumu da anlaşılamamıştır.

Kitabe ihtisasını kendine mal eden bir zatın bir çeşme kitabesindeki (Şâhrâ) kelimesini çeşmenin ismi olarak anlayıp yazdığı vaki olmuştur. Çeşme, Lütfi paşa çeşmesidir. Bir tevcih buyruldusunda (Züamadan) kelimesini bulup çıkarmağa ve mânasını anlamağa muvaffak olamıyan bir vesikacı görülmüştür. Şu itibarla iptida vesikaları okuyabilmek ve anlamak kud-

reti arandıktan sonra vesikaların kıymet ve derecelerini tâyin etmek icabeder. Her kâğıt vesika olamıyacağı gibi her vesika da neşre değer mahiyette değildir. Bilhassa ilim itibariyle vesika tetkikinde tarihî kıymet ve mahiyet aramak lâzımdır. Şimdiye kadar neşredilmiş olan vesikalar arasında bir hükümdarın mahremi meşru'u olan karısına yazdığı bir iştiyaknâme vesikadır diye neşrolunmuştur ki bunun tarih ilmine veya memleket işlerine veya sair tarihî bahislere katiyyen taalûku olmadığı ve yalnız karısı ile arasındaki münasebet ve vaz'iyete taallûk eylediği halde vesikadır diye neşredilmesi ihtirazı lâzımgelen bir iş olmuştur. Vesika olarak intişar eden hakikî kıymette tarihi tenvir eden eserlere misal olarak son zamanlarda neşredilen (Alemdar Mustafa Paşa) nâmındaki kitapta yazılmış olan vesikaları gösterebiliriz. Bu kitabı yazan üstad vesikanın ne demek olduğunu bilerek ayırmış ve okumuş ve tahlil ederek yerli yerine koymuştur.

Evsafı ve mahiyeti teşrih edilmiş olan vesikalarımız müsmir bir malzeme olabilmek için bunların tertip ve tasnifi icabeder.

1 — Kadimde her yerde bir şeriye mahkemesi bulunduğuna mebni yüzlerce mahkemenin yüzlerce sicili mevcuttur. Bunlardan Bursa ve Edirne ve İstanbul gibi yerlerin sicillâtı en mühimidir.

2 — Kuyud-u hakaniye denilen tevcihat ve tefviz defterleri. Bunlar kadim arazi idaresinin ve tımarlı sipahi teşkilâtının esasını havi olduğundan ehemmiyeti derkârdır.

3 — Muvacip defterleri.

4 — Divan-ı hümâyun beylikçi defteleri.

5 — Arşivin evrakı (fermanlar, buyruldular, hükümler, nâmeler, emr-i şerifler).

6 — Bostancıbaşı defterleri.

7 — Narh defterleri.

8 — Maliye kuyudatı.

Kitap ve risale nevinden olmıyarak şu yedi katagoriye dahil bulunan evrak memleketin her tarafında dağınık bir halde bulunabileceği gibi bilhassa İstanbul'da Başvekâlet arşivinde ve anın teferruatı olan mahzenlerde, Topkapı sarayında, Evkaf

hazine-i evrakında, Tapu dairesinde ve daha bazı yerlerde mevcut olup bunlar muhtelif zamanlarda tasnife çalışılmış ve hâlâ tasnif edilmekte bulunmuştur. Ancak müteferrik ellerde olması ve tasnif şeklinin henüz kat'î olarak tâyin edilememesi sebepleriyle en büyük kısmı istifadeye arzedilmemiştir. Bilhassa vakfiyeler ve mahkeme sicillerine el bile sürülmemiştir.

Binaenaleyh bunlar bir makam idaresinde toplanarak kat'î karara bağlı bir esas dairesinde tasnifinin bir an evvel bitirilmesi lâzımdır. Cumhuriyet devrinden evvelki zamana ait olan kısım umumî arşivden ayrılmak suretiyle tarihe mal edilmelidir. Ve en salâhiyetli bir makam olarak Tarih Kurumunca tesahüp olunmalıdır.

Şimdiye kadar bu evrakın geçirdiği macera dikkate değer safhalar görmüştür. Kilo ile ecnebi bir memlekette satılmak felâketine bile uğramıştır. Bunlar hep sahipsizlikten ileri gelmektedir. Zikrolunan bu vesaik perişanlıktan kurtarıldıktan sonra istifade edilmek yolunda gayet mühim tedbirler alınmak zaruridir.

(Yazılar, memlukât vesair bilcümle eserler muhtelif yazılarla yazılmıştır. Elyevm siyakat ve divanı kırması gibi yazıları okuyacak üstadlar hemen birkaç kişiye münhasır bulunuyor. Bunlar da geçtikleri takdirde bu yazılar bizim için akvam-ı kadime yazılarının henüz okuyamıyanları gibi nukuş halinde kalacaktır.) (Bunun için elde bulunan birkaç zattan istifade olunarak bu yazıları okuyacak adam yetiştirmek zarureti olduğu gibi vesikacılık öğretmek lüzumu da derkârdır.)

Bu ihtiyaç yalnız bizde değil, Fransa'da da vaktiyle hissedilmiş ve 1821 senesinde (Ekol Nasyonal De Şart) Ecole Nationale des Chartes namiyle bir mektep tesis edilmiştir. Bu mektebin gayesi, Fransa'da büyük ihtilâld ensonra, kilise ve manastırların kapanması üzerine 18 inci asır âlimlerinin tarihî tetkikata devam edebilmesi için lâtin lisanını ve kurun-u vusta ilimlerini bilen gençler yetiştirmek maksadı idi.

Bu mektep, iptida (Akademie des inscriptions et belles-lettres) denilen teşekkülün himayesi altında bulunuyordu. 1830'da bulunduğu evrak hazinesi dairesinden kıral kütüphânesine naklolundu. 1846'da yeniden ıslah edildi. Bu mektebin programında paleoğrafi (eski yazıların okunması), diplomatik (ferman,

berat ve sair vesaikin tetkik ilmi), hukuk tarihi, arşiv tasnifi, Ortazaman arkeolojisi ve diğer bazı tali malûmat olmak üzere dersler tanzim edilmiş idi.

1882'de (Fransa tarihinin kaynakları) namı altında yeni bir kürsü daha ilâve edildi. Bu mektep Arşiv Nasyonal denilen evrak hazine dairesine tekrar naklolundu ve nihayet 1897'de Sorbon Üniversitesinde hususî bir daireye naklolundu.

Mektebin gayesi (arşivist-paleograf) yetiştirmek ve bu suretle vesikaları ilmî bir surette tetkik ettirmek olduğundan buradan yetişen zevat ciddî bir tahsil ile çıkıyorlardı. Mektebe ancak bakelora (olgunluk) imtihanını verenler ve 30 yaşını tecavüz etmemiş olanlar arasında müsabaka yapılarak talebe alınıyordu. Mektep niharî ve meccanî olarak 3 sene müddet-i tedriyesi vardı. Bu üç sene zarfında talebe tahsil ile hazırladıkları tezi muvaffakiyetle müdafaa ettikten sonra umumî imtihana girip kazandığı takdirde diploma alabilir idi.

Mektebin maksad-ı tesisi bizim ihtiyacımıza ne kadar uygun olduğu aşikârdır. Fransa'da manastırlar kapanmış eski kitaplar münsi bir hale gelmişti. Bizde de harf inkilâbiyle eski yazıların okuyucuları azalmağa yüz tutmuş ve eski ilimlere dair bir kısım tedrisat lâğvedilmiş bulunmaktadır. Türk Osmanlı tarihinin kaynakları olan vesikalārda eski yazı ile yazılmış ve bunların okuyucusu nedret kesbetmiştir.

Bilhassa tarihî vesikaları teşevvüşten kurtarmak için bunları hakikî bir vukuf ile görüp tetkik edecek selâhiyet sahibi zevata ihtiyaç kat'î surette hissedilmektedir.

Binaenaleyh, evvelâ perakende olan sicillât ve kuyudat ve saireye bir (tarih arşivi) içinde toplamak, saniyen bunları ciddî bir şekilde tasnif ve tetkik edebilmek lâzımdır. Böyle olduğu takdirde tarihimizin her cephesinde yeni yeni bilgiler hasıl olacağı katiyen temin olunabilir. Bu sayede tarihe geçen sanatların ve sanayi erbabının, ilim ve ilim sahasının, vekayi ve vekayie tesir eden âmillerin, binnetice Türk Osmanlı medeniyet tarihinin karanlıkları - belki tamamen olmazsa bile - büyük mikyasta aydınlaşacaktır.

Dr. BEKİR SITKI BAYKAL (T. T. K. Üyesi, Ankara Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Yeni ve Yakınçağlar tarihi Doçenti), **Midhat paşa'nın gizli bir siyasî teşebbüsü:**

1876 yılının son günleri. Osmanlı İmparatorluğunu kökünden sarsacak derecede şiddetli bir fırtınanın arifesindeyiz. İlk kara bulut memleketin uzak bir köşesinde, Hersek vilâyetimize tâbi Nüvesin kasabasında görülmüş ve o zamandanberi hudutlarımız ötesindeki uğursuz eller tarafından beslene beslene nihayet iki yıl kadar sonra bütün memleketin temiz semalarını kaplıyacak kadar genişlemişti. Bosna ve Hersek âsilerine doğrudan doğruya askerî kuvvetleriyle yardım etmek cür'etini göstermiş olan Sırbistan ve Karadağ prensliklerini tepelemekte, Osmanlı hükümeti, o kadar büyük güçlük çekmemiş olmakla beraber, kendisine tâbi bu prensliklerin dışardan medet dilemeleri üzerine, başlarında Çarlık Rusyası olduğu halde Avrupa Büyük Devletleri, Osmanlı Devletinin iç işlerine karışmaktan geri kalmamışlar ve bu suretle 20 yıl önce imzalamış oldukları Paris muahedesinin hükümlerini çiğnemiş oluyorlardı. Osmanlı hükümeti, parlak askerî başarılarına dayanarak meseleyi kendi isteğine uygun bir tarzda halletmek şöyle dursun, tamamiyle aksine olarak Bosna, Hersek ve Bulgaristan'a imtiyazlar vermek perdesi altında bu memleketleri elden çıkarmak, devletin şeref, haysiyet ve istiklâlinden fedakârlık yapmak talebi karşısında bırakılıyordu.

Sırf Osmanlı Devletinin dahilî bir işi olması lâzımgelen bu mesele, dallana budaklana umumî bir Avrupa meselesi halini almış ve Osmanlı hükümetinin kendi görüşünde ayak diremesi üzerine, uzun düşünmeler ve müzakerelerden sonra İstanbul'da toplanacak Büyük Devletlerin hususî murahhasları ve buradaki sefirlerinden müteşekkil bir konferansta işi halletmeğe karar verilmişti. İçlerinde Lord Salisbury gibi kuvvetli şahsiyetler de bulunan bu murahhaslar, 1876 yılının son ayında İstanbul'a gelmişler, kendi aralarında görüşmeler yaptıktan sonra Osmanlı hükümetine müşterek talepler halinde verecekleri programı saptamışlardı. Bu isteklerin çok ağır ve müstakil bir devlet için kabul edilemiyecek mahiyette olacağı belli idi.

Tam bu nazik anda, zamanın tecrübeden geçmiş en kuvvetli idarecisi ve devlet adamı olarak tanınan Mithat Paşa, hükümetin başına geçiriliyordu. Midhat paşa, uzun yıllardanberi çok kere çürük malzeme ve vasıtalarla tâmir edilmek deneyleriyle eskimiş, adetâ çürümüş bir gemiyi bu müthiş fırtınadan selâmetle geçirmek gibi tarihin kaydettiği en ağır vazifelerden biri karşısında bulunuyordu. İlk başvurduğu çare, çoktanberi lüzumuna kani bulunduğu bir işi gerçekleştirmek, yani memlekette ve devlet şeklinde kökten ıslahat yapmak ve böylece işi esasından kavramakla Avrupalıların görünüşte istedikleri şeyleri kendiliğinden ve bütün memlekete şâmil olmak üzere yaparak hiçolmazsa, Batın'ın büyük demokrat milletlerini kazanmağa çalışmak olmuştur.

Gerçekten konferansın ilk toplantısını yaptığı 22 aralık günü, celse açılırken murahhasların hayretle ve âdeta şaşkınlıkla karşıladıkları top sesleri, memlekette meşrutiyet ve kanun-i esasîyi ilân ediyordu. Hiç de tesadüfün bir eseri olmıyan ve çok büyük bir maharetle tertip edilmiş olan bu müessir sahne, yüzyıllardan beri süre gelmiş olan mutlakî idareye son veriyor, yerine ise meşrutî bir idare, bir demokrasi kuruyordu. Konferanstaki Osmanlı murahhası Saffet Paşa'nın, vaziyeti izah ederek artık konferansa lüzum kalmadığını, çünkü konferansın istediği mahdut ıslahatın bu suretle bütün memlekete teşmil edilmiş olduğunu söylemesine rağmen, Rus murahhası General İgnatiyef arkadaşları adına kalkarak konferansın bununla lüzumsuzluğu bahis mevzuu olamıyacağını ve tesbit edilmiş olan program gereğince devam olunacağını anlatınca, Osmanlı hükümeti kendi görüşünde ısrar etmekten başka çare bulamıyor ve konferansın teklif ettiği şeyler arasında garanti mahiyetinde üç noktayı, yani Bosna, Hersek ve Bulgaristan'da yapılacak ıslahatı kontrol etmek üzere beynelmilel bir komisyonun teşkili, buralarda âsayişi muhafaza etmek için ecnebilerden müteşekkil bir jandarma kuvveti ihdası ve bu üç vilâyete hıristiyan valiler, bunların da büyük devletlerin muvaffakatiyle tâyini noktalarını, devletin şerefi, haysiyeti ve istiklâliyle telif kabul etmediğinden reddetmeğe ve sonuna kadar sebat etmeğe karar veriyor.

İşte bu sıkışık durum içindedir ki Midhat paşa, padişahın ve hükümetin tasvibiyle, Paris ve Londra'ya hususî bir me-

muriyetle gizlice şahsî bir mümessil göndermeğe karar veriyor. İngiliz Başvekili, Disraeli ile İngiliz Hariciye nazırı Lord Derby ve Fransız devlet adamı Duc Decazes'a sadrazamın birer mektubunu götüren bu şahsî mümessil, görünüşte, Paris ve Londra'daki Osmanlı dayinleriyle görüşerek malî meseleleri halledecek, fakat gerçekte resmî makamlar ve nüfuzlu şahsiyetlerle görüşerek bunlara Osmanlı hükümetinin siyasetini, konferansın yaptığı teklifleri rededişinin sebeplerini anlatacak, bunları haklı göstererek onları ikna etmeğe çalışacaktı. O zaman Nafıa Nezareti müsteşarı bulunan Odian efendiye verilen bu mühim vazifeye, esas itibariyle, iki fikirden ilham alınarak lüzum görülmüştü:

1. İngiliz ve Fransız hükümetlerine siyasetimizin karakterini ve zaruretlerini anlatmak, 2. Çok mahrem bir teşebbüsle bilhassa bu tehlikeli anda Osmanlı hükümetinin 1854' deki müttefiklerine karşı çok samimî hisler beslediğini ve bunlara güvendiğini izah etmek. İşte bu teşebbüse mahrem ve bir nevi ekstra diplomatik bir mahiyet verilmesinin sebebi budur. Aynı zamanda Odian efendi, Midhat paşanın şahsî mümessili sıfatiyle, İngiliz ve Fransız devlet adamlarından gayri resmî ve tamamiyle hususî olarak tavsiyeler istiyecekti. Tabiî Paris ve Londra'daki sefirlerimiz de kendisine her yardımı yapacaklardı.

Bu kadar önemli bir ödev için Midhat paşanın neden dolayı gayri müslim bir Osmanlı tab'ası olan Odian efendiyi seçmiş olduğu suali sorulabilir. O zamanın zihniyetiyle bu, olağanüstü birşey değildir. Çünkü kendisinin Nafıa Müsteşarlığı gibi devletin sayılı makamlarından birini işgal etmekte olduğu bir tarafa bırakılsın, umumiyetle, o vakit Osmanlı elçileri gayri müslim Türk teb'ası idiler. Meselâ, o anda, Londra'da Musurus paşa, Viyana'da Aleko paşa, Atina'da Fotyades bey, Vaşington'da Aristarki bey Osmanlı devletini temsil etmekte idiler. Osmanlılık zihniyetine tamamen uygun olan bu keyfiyet karşısında Odian efendinin intihabında hususî bir maksat aramak yerinde olmaz zannediyorum.

Odian efendi, aldığı talimat gereğince, evvelâ, Paris'e gidiyor ve burada bir müddet gayri resmî şahsiyetlerle, bilhassa Fransa'nın o zaman belli başlı devlet adamlarından ihtiyar Thiers ve Jule Simon ile görüştükten sonra Paris sefirimizin de

tavsiyesiyle asıl vazifesine Paris'te değil, Londra'da başlamağı muvafık görüyor. Çünkü Paris'ten ziyade Londra'da faaliyet sarfetmesi lâzımgeldiği kanaatinde olduğu gibi Paris'te işe başlarsa mahrem memuriyetinin ifşa edileceğinden korkuyor. Bu suretle Odian efendi 3 ocak 1877 tarihinde Londra'ya varıyor ve derhal faaliyete geçiyor.

Fevkalâde mümessil, Midhat paşa ile daima temas halindedir. Yaptığı işleri, elde ettiği neticeleri muntazaman sadrazama bildiriyor ve sadrazamdan icabında yeni talimat alıyor. Bu muhabereyi ihtiva eden telgraflar elimizde olmakla beraber, burada, hâdisenin bütün safhalarını ayrı ayrı takibetmeyip sadece en önemli gördüğümüz noktalara temas edecek ve topunu kısa bir şekilde vermekle iktifa edeceğiz.

Odian efendi gerek Paris'te ve gerekse Londra'da efkâr-ı umumiyeyi aleyhimizde buluyor ; efkâr-ı umumiye metnini tanımadığı halde konferansın tekliflerini reddedişmizi haksız görüyordu. Bu demokrat memleketlerde efkâr-ı umumiyenin tekmil devlet siyasetinde büyük bir rolü olması dolayısiyle mukabil faaliyete geçmek, konferansın şeref kırıcı ve mâkul düşünenleri isyan ettirici tekliflerini neşretmek lâzımgeldiğini sadrazama bildiriyor. Midhat paşa ise bu tekliflerin sadece neşriyle kalmayıp, aynı zamanda, bunların haksızlığını, mantıksızlığını isbat ve cerhedecek yazıların da matbuata verilmesi gerektiği kanaatındadır. Böylece Odian Efendi, gerek Londra'da ve gerekse Paris'te lâzımgelen matbuat adamlarını elde ederek efkar-ı umumiyeye hakikatı anlatmağa ve onları Osmanlı hükümeti lehine çevirmeğe gayret ediyor. Gerçekten de çok geçmeden efkâr-ı umumiyenin hissedilir derecede lehimize dondüğünü, bilhassa liberal zihniyetli gazetelerin Türk politikasını öğmeğe başladıklarını yine Odian Efendinin raporlarından öğreniyoruz.

Odian Efendi, Londra'da İngiliz Hariciye nazırı Lord Derby ile bir mülâkat yapıyor. Nazır, 20 senedenberi Türkiye'nin vâdetmiş olduğu ıslahatı yapmadığından şikâyetle konferansın bu hususta bazı garantiler istemekte haklı olduğunu ileri sürünce, Midhat paşa'nın mümessili : Galip bir millet mağlûp bir millete yüklettiği şartları yerine getirmek için ne gibi bir garanti verir. Tarihin kaydettiği en haksız hücuma uğrıyarak galip gelmiş olan bizlerden neden garanti isteniyor? İmtiyazları için

prensliklerin ne gibi bir garantisi vardır? Devletlerin kendi tab'alarına karşı ne gibi bir garantisi vardır? gibi mahirane suallerle muhatabını susturmağa muvaffak oluyor.

Gerçekten, o aralık, Osmanlı hükümeti konferansın ilk tekliflerini reddetmiş ve mukabil tekliflerde bulunmuştu. Konferans eski teklifinde bazı tâdiller yapmakla beraber, garantiler meselesinde ısrar ediyordu. Midhat paşa ise bu hususta resmî hiçbir taahhüde girilemiyeceği, fakat meşrutiyeti sadakatla tatbik edeceğine dair garanti verebileceği fikrinde sonuna kadar ayak diremeğe karar vermiş ve bu hareketini şahsî mümessiline hemen bildirmişti.

Odian efendi, 8 ocak 1877 tarihinde de Disraeli ile görüşüyor. Tıpkı Lord Derby'e karşı kullandığı dille konferansın tekliflerindeki devletin izzetinefsini kıran ve siyaset bakımından tehlikeli olan noktaları izah ediyor. Hıristiyan valilerin tâyini meselesinde Midhat paşa gibi herkesin takdir ve hayranlığını kazanmış olan bir vali yetiştiren müsliman unsuru Bulgaristan gibi bir vilâyetin yüksek idaresinden hariç tutmanın ne kadar gayri tabiî ve yersiz birşey olduğunu ve garantilerin Osmanlı devletince kabul edilmesine imkân olmadığını bütün delilleriyle anlatıyor.

Osmanlı devletinin muhafazasını ve kuvvetinin artmasını en ziyade istiyen Avrupa devlet adamı kendisi olduğunu söylemekle söze başlıyan Disraeli, İngiltere'de efkâr-ı umumiyenin fevkalâde kuvvetinden, Rusya'nın harbe karar vermiş bulunmasından ve bir kere harbe başladı mı galip gelmeksizin bitirmiyeceğinden, diğer tarafsız devletlerin Osmanlı ülkelerini parçalamağa kalkışacaklarından bahsederek, Türkiye'nin ve sadrazamın bir dostu sıfatiyle, bu müşkül vaziyetin içinden çıkmak için tadilli tekliflerin kabul edilmesinin Türkiye için şerefli bir yol olacağını ve bunu tavsiye ettiğini, bu suretle sulhu kurtaracak olan Türkiye'nin hem kendi başına hem de İngiltere'ye bir hizmette bulunmuş olacağını, Türkiye'nin kendi hayatiyetini, kuvvetini ve liberal zihniyetini ispat ettiğini ve bu suretle konferans tekliflerinin hafifleştirilmesine âmil olduğunu, bu taktirde İngiliz yardımının müemmen olduğunu, liberal bir hükümdar ile enerjik ve büyük bir devlet adamı olan sadrazamın idareleri altında Türkiye'nin çok gelişeceğini, İngiliz milletinin sempatisini ve eski dostluğunu tekrar kazanacağını anlattı.

Odian efendi cevap olarak Türkiye'nin her şeyden fazla ve daima eski müttefiki İngiliz milletinin sempatisine ehemmiyet verdiğini, haklarımızı ve istiklâlimizi bütün dünyaya karşı müdafaa eden Disraeli'nin tavsiyelerine herkesinkinden daha büyük bir kıymet verdiğini söyliyerek konferans tekliflerinde yapılan tadilâtın, Osmanlı hükümetine kabul imkânını verecek mahiyette olmasını temenni ettiğini, fakat Babıâli'nin şeref, hak ve haysiyeti ile telif-i kabil olmıyacak olan hiçbir fedakârlıkta bulunmıyacağını, bunu yapmaktansa bütün milletin harp yapmayı, hem de yalnız kalsa bile gene de harp yapmayı tercih edeceğini, çünkü istiklâli için harp etmiyen bir milletin şerefli bir ad taşımağa lâyık olamıyacağını söyledi ve dostlarımızın güç durumdan kurtulabilmeleri için şöyle bir kombinezon teklif etti: Konferansın son celsesinde Babıâli, meşrutiyeti tatbik edeceğine dair garanti versin. Bu en iyi ıslahat için en iyi bir garanti olacaktır. Eğer Rusya buna razı olmıyacak olursa, İngiltere ve diğer dostlarımız bununla tatmin edilmiş olduklarını beyan etsinler. İngiliz efkâr-ı umumiyesi bu hal suretini tasvip edecek, hiç kimse Türkiye'yi haksız ve Rusya'nın aşırı isteklerini haklı bulmıyacaktır.

Bu ve buna benzer görüşmelerde İngiliz devlet adamları Odian Efendiye ve Osmanlı hükümetine hak vermekten kendilerini alamıyorlar, fakat efkâr-ı umumiye ve diğer devletlerin ısrarları karşısında fazla ileri gidemiyorlardı.

Böyle siyasî konuşmalar olurken, aynı zamanda, Odian Efendinin Osmanlı dayinleri mumessilleriyle de görüşmekte olduğunu ve gerçekten efkâr-ı umumîyeyi sırf bu iş için gelmiş olduğuna inandırdığını görüyoruz. Bunların neticesinde dostlarımızı kaybetmemek için vâdedilen borçların dayinlere ödenmesi lâzımgeldiği kanaatına varıyor. Şüphesiz Midhat paşa da bunun çok faydalı olacağını idrâk ediyor, fakat şimdilik buna imkân olmadığından müteessirdir.

Londra'dan sonra Paris'e dönen Odian Efendi, burada Fransız Hariciye Nazırı Duc Decazes ile görüşüyor. Sadrazamın mektubunu okuduktan ve mümessilin izahatını dinledikten sonra Nazır, konferansın tadil edilmiş son teklifleri üzerine Osmanlı hükümetinin endişelerini artık varit görmüyor. Nazır, her ne bahasına olursa olsun, sulhü muhafaza etmek taraftarıdır. Rusya-

nın kat'î olarak harp yapmağa karar vermiş olduğuna göre, Osmanlı hükümetinin son fedakârlığı da yaparak sulhü kurtarmasını tavsiye ediyor. Mülâkatın neticesinde Odian Efendi, Fransız nazırını, İngiliz nazırlarından daha az bizim lehimizde buluyor.

Odian Efendi birkaç defa Thiers'le de görüşüyor. Gerek daha evvel görüştüğü Jule Simon ve gerekse ihtiyar ve vakkur Thiers, sadrazamın ve Osmanlı siyasetinin hayranıdırlar. Ancak Thiers, konferansta büyük bir muvaffakiyet kazanmış sayılan Babıâli'nin son ve hafifletilmiş teklifleri kabul etmesini tavsiye ediyor.

Paris'te büyük bir Türk dostu olarak sayılan Thiers'le son mülâkat, 22 ocak'ta yapıldığı zaman, İstanbul konferansı dağılmış bulunuyordu. Gerçekten Türkiye görüşünde sonuna kadar ısrar etmiş, istiklâl ve şerefiyle mütenasip olmıyan hiçbir fedakârlıkta bulunmamıştı. Bununla beraber Thiers, hâlâ sulhün muhafaza edilebileceğine kanidir. Ancak Osmanlı hükümetinin her dakikada ıslahatçı icraatla Avrupa'nın istediklerini, angajmana girmeksizin kendiliğinden yapması lâzımdır. Thiers, Sırbistan ve Karadağ'la doğrudan doğruya sulh yapılmasını da Osmanlı hükümetine tavsiye ediyor.

Konferans dağılmıştı; fakat Paris matbuatı Osmanlı hükümetinin göstereceği iyi niyet sayesinde sulhün kurtarılabileceğini hâlâ ümit ediyordu. Gerçekten gerek, Londra ve gerekse Paris'te matbuat, dilini değiştirmiş, birkaç hafta evvelkine nisbeten çok lehimize dönmüştü ki, bunda Odian Efendinin sarfetmiş olduğu gayretlerin büyük bir hissesi vardır.

Konferansın bitmesiyle Odian Efendinin esas vazifesi bitmiş olmuyor. Sadrazamın emriyle onun tekrar Londra'ya gittiğini, burada müfrit Türk düşmanı Gladiston ile görüşmek tecrübesinde bulunduğunu görüyoruz. Lord Derby ile yine görüşüyor. Burada diplomasi muhitinde mevcut olan umumî kanaatı sadrazama bildirdi. Buna göre, şu üç şart yerine getirilebilirse sulh kurtulmuş olacaktı: 1. Osmanlı hükümetinin muvaffakiyetinden ve Rusya'nın muvaffakiyetsizliğinden hiç bahsetmemek; 2. İki Prenslik ile doğrudan doğruya ve hemen sulh yapmak: 3. Meşrutî ıslahatın tatbiki. Her günün terakkiye doğru bir adımla kendini belirtmesi lâzımdır. Avrupa'nın

memnunluğunu mucip olacak bir şey de Bulgaristan'a hemen bir Hıristiyan vali tâyin etmektir. Odian efendi bu son fikri, idarî bakımdan doğru olmıyacağını ileri sürerek, cerhetmek istiyorsa da, siyasî menfaatlerin idarî menfaatlere galip gelmesi lâzımgeldiği hususunda ısrar ediliyor. Beş şubat tarihli telgrafın sonunda sadrazama Odian efendi şöyle yazıyor: "Altese, notre salut et notre grandeur future dépendent de notre conduite d'aujourd'hui. Que tous ceux qui ont un peu de patriotisme y réfléchissent,,. Ertesi günü, 6 şubat 1877 tarihinde de vazifesinin sona erdiğini, İstanbul'a dönmesi lâzımgeldiğini bildiren telgrafı alıyor.

Görüyoruz ki Midhat Paşa, şahsî bir mümessil göndermek suretiyle de, sulhü kurtarmak için elinden gelen hiçbir gayreti esirgememiştir. Fakat sulhün kurtuluşu, Osmanlı Devletinin şeref ve istiklâli pahasına olmamalıydı. Kendine has bir samimiyetle, hatta denebilir ki safiyetle o, meşrutiyetin ve kanun-i esasînin ilânı ve icaplarının hemen tatbikine geçilmesiyle devleti kurtarabileceğine bütün varlığı ile inanıyor. Odian efendiye gönderdiği yazıların herbirinde bunu satırlar arasında okumak kabildir. Odian efendinin bu misyonu, Midhat Paşa'yı sırf Avrupalıları aldatmak ve devleti bu badireden kurtarmak için meşrutiyeti ilân etmiş olmakla, fakat haddızatında bunda samimî olmamakla itham edenlere karşı, aksini isbat eden en büyük bir delildir. Odian efendinin gönderilmesi büsbütün neticesiz kalmıştır denemez; Çünkü, yukarda da söylediğimiz gibi, konferansın dağılmasından sonra bile her yerde sulhü muhafaza etmenin hâlâ imkân içinde olduğu, hattâ Rusya'nın ricat edecek gibi göründüğü anlaşılıyordu. Fakat bu, birtakım şartlara bağlı idi: hiç vakit kaybetmeksizin meşrutiyetin icaplarını tatbik etmek ve her yönde iyi niyeti bilfiil göstermek. Ancak bu şartlar yerine getirilemediği içindir ki, memleket Doksanüç Harbi gibi büyük bir felâkete sürükleniyordu. Başlangıçta liberal görünen ve bu sayede gerek memleket içinde ve gerekse dışında herkesin sempatisini kazanan Padişah İkinci Abdülhamit, bunun aksini yapmıştır. Bundan sonraki vaziyetin gelişmesi ve Midhat Paşa sadrazamlığının trajik akibeti bilinmektedir.

Dr. HALİL İNALCIK (Ankara Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Tarih Doçenti), **Kırım Hanlığı'nın Osmanlı himayesi altına girmesi meselesi*:**

Fatih devrinin sonlarına doğru Kırım Hanlığı'nın Osmanlı himayesi altına girmesi, imparatorluk için birinci derecede önemli bir hâdise olduğuna şüphe yoktur. Bizzat hanlığın sonradan imparatorluk içinde oynadığı mühim rolü bir tarafa bırakalım; o zaman için bu, İstanbul'un zaptından sonra Karadenizi bir Osmanlı gölü haline getirme siyasetinde atılmış büyük bir adım teşkil ediyor ve devleti, şimalde, Altunordu'nun mirası üzerinde yapılan ve bütün şarkî Avrupa'nın mukadderatını tâyin eden büyük siyaset oyununda faal bir rol almaya götürüyordu. Bu kadar devamlı ve şümûllü neticeleri olan bu hâdisenin, nasıl ve hangi âmiller tesiriyle meydana geldiği şimdiye kadar etraflı bir araştırma mevzuu olmamış ve Osmanlı imparatorluğu veya Kırım tarihine ait umumî eserlerde yazılanlar da ekseriya eski vakanüvis rivayetlerinin bir tekrarından ibaret kalmıştır. Kendisine kadar bu meseleleri hiçbir Avrupalı'nın çözmeye çalışmadığından şikâyet eden Hammer, gerek Osmanlı, gerek Kırım tarihi üzerindeki eserlerinde, XVI. asrın sonlarına doğru Arapça umumî bir tarih yazan ve ilk Kırım hanlarından bahseden Cenabî'nin naklettiği rivayeti, hiçbir tenkide tâbi tutmadan aynen aktarmaktan başka birşey yapmamış (*Osmanlı tarihi*, Atâ tercümesi, 149 - 151 ve *Gesch. der Khane der Krim*, Wien 1856, 32 - 35) ve bu arada büyük yanlışlara düşmüştür. Hammer'in, Kırım'ın Osmanlılar'a tâbiiyyeti hakkında verdiği bu yanlış malûmat, bu güne kadar bütün Osmanlı tarihlerinde tekrarlanmış ve bizim eski mektep kitaplarına kadar girmiştir. Zinkeisen (Gesch. des Osm. R., II, 387), ayrı bir kaynaktan almakla beraber, hemen hemen aynı rivayeti tekrarlamış; son olarak Jorga (Gesch. des osm. R. II, 175) Hammer'in verdiği malûmatı kısaltarak nakletmekten başka bir şey yapmamıştır. Osmanlı - Kırım müverrihlerine gelince, onlar da Hammer gibi, esas itibariyle, mezkûr rivayeti Cenabî

* Bu mevzu üzerinde daha etraflı şu tetkikimize de bak. *Yeni vesikalara göre Kırım Hanlığının Osmanlı tâbiliğine girmesi ve ahidnâme meselesi*, Belleten, sayı 30.

'den alarak tekrarlamışlardır [1]. Bu rivayete göre, Fatih, Kefe'yi zaptetmek istemiş, kale fethedildikten sonra İstanbul'a gönderilen esirler arasında Mengli Girey de varmış. İstanbul'da padişah onu esirler arasından kurtararak bir saraya yerleştirmiş; bu sırada Eminek beyin, onun tekrar hanlığa gönderilmesini bütün millet namına rica etmesi üzerine, Kırım'a han tâyin edilmiş ve böylece Kırım, Osmanlı himayesi altına girmiş.. İşte Kırım'ın Osmanlı imparatorluğuna eklenmesi hakkında bir hakikat gibi kabul olunan rivayet.. Burada, esaretten kurtulan hanın şükran ve minnet duyguları en esaslı unsur olarak gösterilmektedir. Son zamanlarda Bedriye Sabit Tolunay'ın çıkardığı, bu meseleyi konu alan broşüre gelince [2], Ahmed Rasim ve Rıza Nur beylerin eserlerine kadar (!) pek çok eser karıştırmış görünmesine ve büyük iddialarına rağmen, maalesef, en malûm kaynakları bile doğrudan doğruya kullanamamış sathî bir tetkiktir. Bu mesele hakkında V. D. Smirnov'un *Krimskoe Hanstov*'su [3], şüphesiz, hâlâ en esaslı eser mahiyetini muhafaza etmektedir. Fakat mevcut kaynakları dikkatli bir şekilde karşılaştırmakla beraber,o da esaslı bir neticeye varamamış ve başlıca meseleleri muallâkta bırakmıştır [4]. Osmanlıları Kefe seferine sevkeden âmiller, Kırım Hanlığının ne suretle ve hangi sebepler tesiriyle Osmanlı himayesini kabul ettiği ve buna bağlı meseleler hakkında şüphesiz en esasl[1] ve en kat'î malûmat İtalyan ve Osmanlı arşivlerindeki vesikalardan çıkacak ve bizi kroniklerin verdiği biribirine zıd rivayetler arasında bocalamaktan kurtaracaktı. İşte son za-

[1] Bak. Müneccimbaşı, *Sahaif ül-ahbar*, II, 698-99; Abdülgaffar Kırimî, *Umdet ü-tevarih*, T. O. E. M. tab'ı s. 98; *Mehmet Giray tarihi*, Viyana Millî Kütüpanesi, H. O. 86, v. 133-134; *Hayrullah efendi tarihi*, VIII, 146-149; yalnız, *Esseb üs-seyyar* (Mırza Kâzım tab'ı, Kazan 1832, s. 74-75), *Tohtabay tarihi* (Evliya Çelebi seyyahatnâmesi, VIII-48); *Gülbün-i Hanan*, (İstanbul 1287, s. 9) daha başka bir rivayet nakledeler. Cenabî'den önceki bellibaşlı Osmanlı vakanüvisleri Aşıkpaşazade, Tursun bey, Neşrî, Lütfi Paşa bu vakıadan ya gayet umumî bir şekilde, yahut hiç bahsetmezler.

[2] *Kırım'ın Osmanlı imparatorluğuna eklenmesi meselesi*, İstanbul 1936.

[3] Petersburg 1887.

[4] Mez. eser, s. 250 vd.

manlarda Topkapı sarayı müzesi arşivinde Kırım'a dair bulunan bazı vesikaların neşri, bu düşüncenin isabetini tamamiyle ortaya koymuştur. Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat ve Fevzi Kurdoğlu tarafından neşredilen bu vesikaların [1], diğer kaynaklarla karşılaştırılması sayesinde bugün mezkûr meseleler hakkında çok daha sarih ve kat'î fikirler ileri sürecek vaziyetteyiz. Burada, bu hususta yaptığımız bir denemenin neticelerini mümkün olduğu kadar kısa bir şekilde sunacağız.

I — Osmanlıların Kefe ile ve Kırım Hanlığı ile sıkı alâkaları İstanbul'un hemen zaptını müteakib başlamıştır; Boğazları tamamiyle ele geçirerek Karadeniz'deki bütün Ceneviz kolonilerinin anavatanla bağını kolayca kesebilecek bir duruma gelen kudretli Osmanlı imparatorluğu, bu durum neticesinde tabiî olarak, bu denizde Ceneviz hâkimiyeti yerine şimdi kendi hâkimiyetini kurmak istiyordu. Yalnız şurası dikkate şayandır ki, Osmanlıların bu müsait durumundan ilk Kırım Hanı ve Cenevizlilerin can düşmanı Hacı Girey Han da istifade etmek istemiş, Kefe'yi zaptetmek için Osmanlı ittifakını aramıştır; Gerçekten, 1454 temmuzunda, yani İstanbul'un zaptından hemen bir yıl sonra, Hacı Girey kuvvetleriyle altmış gemilik bir Osmanlı donanması Kefe'yi muhasara etmişler ve Cenevizliler, ancak her iki tarafa vergi vermeyi kabul etmek suretiyle, bu tehlikeyi bertaraf etmeğe muvaffak olmuşlardır [2]. Heyd'in bah-

[1] A. N. Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altınordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına ait yarlık ve bitikler*, İstanbul 1940, s. 61-115, foto V-IX: Hacı Giray Han'ın tarhanlık yarlığı (1453); Mengli Girey Handan Fatih Sultan Mehmed'e bitik (1469); Mengli Girey Hanın bitiği (1475); Mengli Girey Handan Fatih Mehmed'e bitik (1475/6); Eminek'ten Fatih Mehmed'e bitik (1476); Eminek'ten Fatih Mehmed'e bitik (1478); A. N. Kurat aynı arşivde Mengli Girey'in ve Eminek'in neşredilmemiş başka birer mektubu daha bulunduğunu haber vermektedir (Yuk. eser, 109) — Fevzi Kurdoğlu, *İlk Kırım Hanlarının mektupları, Belleten, c. I, sayı 3-4, 1937 s. 641-55;* burada yukarıdakilerden ayrı olarak şu vesikalar vardır: Nurdevlet'in Fatih'e mektubu (1477); Mengli Girey'den Fatih'e bitik (1478); Mengli Girey'den Fatih'e bitik (1478); Mengli Girey'den Fatih'e bitik (1479); Mengli Girey'den Fatih'e bitik, III; İslâm Girey'in (1644-1654) Kalmuklar ve Don kazakları hakkında bir mektubu.

[2] Heyd, *Hist. du commerce du Levant*, II, 381 vd. — Abdullah oğlu Hasan, *Ceneviz menbalarına göre XV. asırda Kırım hanlığı*, Azerbaycan Yurtbilgisi, yıl 1, sayı 10-11.

settiği anlaşmaya göre, şehir zaptedildiği takdirde Han'ın olacaktı [1]. Esasen Kefe üzerinde Altınordu hanları ve tabiî onların bu ülkede halefleri sayılabilecek Kırım Hanları, hâkimiyet haklarından hiçbir zaman tamamiyle vazgeçmemişlerdi. Hacı Girey, A. N. Kurat tarafından son zamanlarda neşredilen yarlığında, Kefe'yi kendi ülkeleri arasında saymaktadır (tarihi mart 1453)[2]. Osmanlılar, herhalde bu seferlik, şehri haraca bağlıyarak çekilmeyi daha uygun bulmuş olacaklardır.

II—Fatih, Kefe'yi, bu şehir üzerinde hak iddia eden Kırım hanlariyle uğraşmağa mecbur olmadan ele geçireceği bir zamanı bekliyordu; gerçekten, Hacı Girey'in ölümünden sonra Kırım hanı Mengli Girey, bu birinci hanlığında [3] bir Osmanlı teşebbüsüne karşı Cenevizlilerle birleşecek kadar ileri gidecek gibi görünüyordu [4]. Onun 1469'da, Yakup adında bir Osmanlı komutanının sahilde iki şehri yakması ve Kefe'den adamlar alıp gitmesi üzerine Fatih'e şikâyette bulunduğunu biliyoruz; gönderdiği mektubun sonunda "Kefe'ge bolgan ziyan heman bizge gibi türür„ diyordu [5]. Fatih, bundan ancak altı yıl sonra, Hanlığın içeride karışması ve Kırım'dan davetler gelmesi üzerine Kefe'ye karşı harekete geçecektir.

III—Şimdi gözlerimizi Kırım'daki bu iç kargaşalıklara çevirelim. Kırım hanlığının içtimaî ve siyasî teşkilâtı, bir parçası olduğu İmparatorluğun, Altunordu'nun aynı olması tabiî idi: Gerçekten, şimdiye kadar ortaya çıkarılmış olan vesikalar bunu tamamiyle teyidedecek mahiyettedir. Burada, sadece şunu işaret edelim ki, Altunordu gibi Kırım Hanlığı da, bilhassa, askerî kuvvetlerin esasını teşkil eden bir kabileler aristokrasi-

[1] Heyd, II, 383.

[2] A. N. Kurat, vesika II, s. 61-80.

[3] Onun babasının yerine geçen kardeşi Nurdevlet'e karşı hanlık iddiasına kalkıştığı ve herhalde 1467'den itibaren Kırım'da hâkimiyet sürdüğü muhakkaktır. Onun 1467 ağustosunda hanların yeni payitahtı Kırkyer (yahut Kırker) de Hacı bey adında biri adına yazılmış bir tarhanlık yarlığı sureti elimizdedir (Abdullah oğlu Hasan, *Birinci Mengli Giray Han Yarlığı*, Türkiyat mecmuası, IV, 99); onun 1468'de Kefe Cenevizlilerinin ve burada Tudun bulunan Şirin beyi Mamak'ın yardımiyle rakiplerini tahttan atarak tam mânasiyle hanlığı ele geçirdiğini biliyoruz (bak. Heyd, II, 399).

[4] Heyd, II, 399.

[5] A. N. Kurat, vesika V, s. 81.

sine tâbi idi. Hattâ Kırım'da, tâ hanlığın ortadan kalkmasına kadar hâkim vaziyette bulunan bu kabilelerin, Altunordu'nun son zamanlarında iç kavgalarda en önemli rol oynıyan, sonra garba göçen aynı kabileler olduğunu söylemeliyiz. Kırım kabileler hiyerarşisinde başta gelen Şirinler, Uluğ Muhammed'e hıyanet ederek İdike oğullarının - ki onlar da Nogaylara dayanıyorlardı - Saray tahtını ellerine geçirmelerinde başlıca âmil olmuş [1], sonra yeni hanla da anlaşamıyarak garbe göçmüşlerdi. İşte Kırım Hanlığının kurucusu Hacı Girey, Saray'a karşı gelen bu kabileleri etrafta toplamak suretiyledir ki [2], imparatorluğun eskidenberi cografî-iktisadî bir muhtariyet esası saklıyan garp kısmında ayrı bir hanlık vücude getirebilmişti [3]. Yeni hanlık bilhassa bu kuvvetlere dayanıyordu, Eminek mırza Fatih'e yazdığı bir mektupta diyor ki : " İl kider ben yalğuz dutmazın bu cezire dahi hep biklikimiz dahi bu il ile durur„ [4]. İşte Kırım Hanlığı da aynı âmillerle, Altunordu'nun uğradığı kargaşalıklardan kurtulamadı. Hana karşı kardeşleri hattâ oğulları, ufak sebeplerle bir taraftan bir tarafa geçmeye gayet müstait olan bu kabilelerin bir kısmını başlarına toplamakta ve isyan etmekte güçlük çekmiyorlardı. Bilhassa Hacı Girey'in ölümünden sonra geride bıraktığı ve adetleri kaynaklarda 8 den 12 ye kadar giden oğulları arasında başgösteren rekabetler, yeni kurulan devleti büyük kargaşalıklara sürükledi. Aynı zamanda dışarıdan da Altunordu hanının imparatorluğun bu eski parçasını tekrar itaat altına almak için her gün yeni bir taarruzda bulunması muhtemeldi. Bu vaziyette Kırımlılar, hanlık tahtında istikrarı ve bu dış düşmana karşı himaye vazifesini üzerine alacak bir otoritenin yerleşmesini kabule tamamiyle hazır bir vaziyette idiler. O sırada yeniden başgösteren bir iç kargaşalık bu kudretli hâmiyi bir anda Kırım'ın kapılarına getirdi. Mengli Giray Han, Kefe tudunu ve Şirinler'in başı Eminek'i [5] Cenevizlilerin zoruyle bu mevkiden

[1] Umdet üt-tevarih, 81 vd.

[2] Bu kabilelerin sonradan Kırım'da kısmen ziraat hayatına geçerek yerleştiklerini biliyoruz.

[3] Esseb-üsseyyar, 73.

[4] A. N. Kurat, vesika IX.

[5] *Umdet üt-tevarih*, 98.

indirince Eminek taraftarları onu, hanlığı bırakıp Kefe'ye kaçmaya mecbur ettiler[1] ve Kefe'yi muhasara altına alarak Fatih'den yardım istediler[2]. İşte bu hâdise, Fatih'i Kefe'ye karşı derhal harekete geçmeye sevketti.

IV—Padişah, Kırım'daki bu hâdiselerden haberdar olunca[3] Gedikeri Ahmet Paşa'ya tez hazırlanması emrini verdi[4]. 1475 haziranı başında Gedik Ahmet, büyük bir donanma ile Kefe önünde göründü. Bundan sonra Kefe, Azak, Menkûp ve Çerkezistan'a kadar Cenevizliler elinde bulunan limanların bir hamlede nasıl zaptedildiği malûmdur[5]. Bugün Mengli Girey'in Kefe'nin zaptından bir buçuk ay kadar sonra İstanbul'a gönderdiği bir mektuptan, onun Kefe zindanlarından, Ahmet paşa tarafından kurtarıldığını ve kendisiyle bir anlaşma imzaladığını biliyoruz[6]. Bu mektupta kullandığı hanlık nışanı, onun hemen bu tarihte tekrar hanlığını ilân ettiğini göstermektedir. Osmanlı paşası, Kırım hanlarının Kefe vesair Kırım limanları üzerindeki iddialarını bildiği için herhalde zindandan kurtardığı bu eski hana tahtını iade etmek ve bir anlaşma imzalamakla kendi fütuhatını da emniyet altına almayı düşünmüş ve esasen Osmanlılar'la dostça münasebetleri muhakkak olan Eminek de bu yeni durumu tanımakta güçlük çıkarmamıştır. Bu suretle Mengli Girey'in, Kefe'nin zaptından sonra, bilinmeden, Ceneviz esirleri arasında İstanbul'a gönderildiği hakkındaki rivayetin yanlışlığı meydana çıkmış oluyor. Bu, gerçekten, sonradan uydurulmuş gibi görünmektedir; fakat rivayet, esas itibariyle uydurma değildir ve tarihî bir esası olan bu malûmat, sadece Mengli Giray'ın 1478'deki üçüncü hanlığına aittir. Osmanlı-Kırım vakanüvisleri onun 1476'da azlini, 1478'de affolunarak Kırım'a tekrar han tâyin edildiğini bilmediklerinden bu sonraki vekayii 1475 Kefe fütuhatına bağlamışlar ve bu bağlantıyı yapabilmek için de onun

[1] Bu hadiselerin tafsilâtı, Heyd II, 400 v.d.

[2] Heyd. II, 402.

[3] «Hacı Girey evlâdı beyninde ihtilâl-i azim olduğun bilüp» (*Umdet üt-tevarih*, 97).

[4] «Tiz yarak it kim...» (Aşık Paşazade, Ali tab'ı 182, Saadettin I, 553).

[5] Bu hususta bak. Aşık Paşazade, 182 v. d. Saadettin, I, 453 v.d.

[6] A. N. Kurat, VI.

Ceneviz esirleriyle İstanbul'a geldiği, burada hüviyetinin tanındığı şeklindeki masalı ilâve etmişlerdir. Yoksa İstanbul'da hapsedildiği, affa mazhar olarak tekrar han tâyin edildiği ve bu münasebetle yapılan merasim hakkında verilen malûmat 1478, deki hanlığına ait olarak tamamiyle bir esasa dayanmaktadır. Kroniklerin Mengli Girey'in bu iki hanlığını karıştırdıklarına dair, diğer deliller yanında, bilhassa şu zikre şayandır: Bu vakanüvislere göre, Kefe fetholunduktan ve Mengli Girey İstanbul'a getirildikten sonra, o, Eminek mırzanın ve Kırım halkının ricaları üzerine padişah tarafından Kırım'a han gönderilmiştir. Halbuki Eminek'in Mengli Girey'i Kırım'a han göndermesi için padişaha yazdığı mektup bugün elimizdedir ve 1478 ekim tarihini taşımaktadır [1].

V — Şimdi Kırım hanlığı ile Osmanlı devleti arasındaki yeni durumu incelemek kalıyor. İlk defa Peyssonel, bu zamanda, Mengli Girey'le Fatih Mehmed arasında imzalanmış şu şekilde bir mukavele metni vermektedir: "1 — Osmanlı padişahı Kırım tahtına Cengiz sülâlesine mensup şehzadelerden başkasını han tâyin edemez; 2 — Babıâli, Girey ailesine mensup olanlardan hiç kimseyi, hiçbir vakit ve hiçbir sebeple, idam cezasiyle cezalandıramaz; 3 — Hanın memaliki ve Girey ailesinin yaşadığı başka yerlerde kim olursa olsun her türlü tecavüzden masun kalacaktır; 4 — Cuma namazlarında okunan hutbede Sultanın ismi okunduktan sonra Hanın ismi de anılacaktır; 5 — Han tarafından vukubulan herhangi tahrirî bir müracaata Sultan tarafından red cevabı verilmiyecektir; 6 — Han, harp esnasında, beş tuğlu sancak taşıyabilecektir; 7 — Her sefer vukuunda Han, Babıâli'den kendi hassa askerleri için 120 kese, mırzaları ve kapukulları için de 8 kese altun alacaktır„ [2].

Langles [3], S. de Bohuş [4] ve Hammer'in [5] ondan alarak tekrarladıkları bu mukaveleden başka bazı Osmanlı - Kırım vakanüvislerinde oldukça farklı başka iki mukavele sureti daha vardır. Bunlardan birisi, Mehmet Girey'in tarihinde bulu-

[1] Bak. A. N. Kurat, vesika VIII.

[2] Traité sur le commerce de la mer noire,Paris 1787, II, 228-230.

[3] *Notice chronologique sur les Khanes de Crimée*, III, 404 - 406.

[4] *Istoria o Tavri*, 1806, II, 256 - 258.

[5] Geschichte der Khane der Krim, Wien 1856, s. 35.

nuyor ki metni şudur: "Hilâf-ı şer'i mutahhara birbirimize fırsat bulduğumuz takdirde katl ve ziyan eylemeyelim, her umurda muavenet üzre olup âdâ-i din küffar-ı bed-âyin üzerine gazalar eyleyüp intikam alalım ve bo'delyevm silsile-i tahirlerin benden biat eyleyüp iptidaen benim ismim hutbesinde yad ba'de han olan zişanı zikrede bu şurut (ve) kuyud tarikinden dûr olmayup tarafeynden mer'i oluna„[1].

İkincisi Paris Millî Kütüphanesi Türkçe yazmaları arasında No. 515 de mukayyed anonim tarihtedir: "Evvelâ hilâf-ı şer' birbirimize elimiz dahi ererse katl eylemeyelüm ve saniyen her umurda birbirimize muavenet üzre olup düşmanımızdan intikam alalum ve salisen senden sonra Han olanlar biat edüp azil ve nasıpları Osmanlı padişahının elinde olsun ve rabian Kefe ve Menkûp civarında olan halkın nasb ve kazası ve âşarı Osmanlı'nın olup Kırım Hanları ona karışmamak üzere ve Osmanlı padişahı dahi han sikkesine dokunmamak üzere...„ ahdolunmuştur[2]. Smirnov, bu metinleri inceledikten sonra Fatih'le Mengli Girey arasında yapılmış herhangi bir mukavelenin mevcut sayılmaması daha doğru olacağı neticesine varıyor[3]. Halbuki Mengli Giray Kefe'nin zaptından bir bir buçuk ay sonra İstanbul'a gönderdiği mezkûr mektupta[4] diyor ki: "Ahmet Paşa birle ahdü şart kılduk kim padişahnın dostuna dost, düşmanına düşman bolganmız tiyip ol ahd ü şart üstünda tururmız„. Bu ifade, Osmanlılar'la Kırım Hanı arasında Kefe'nin zaptını müteakip iki taraf münasebetlerini düzenliyen bir ahidnâmenin imzalanmış olduğuna artık şüphe bırakmamaktadır. Diğer kaynaklar da böyle bir ahidnâmenin imzalandığından açık bir şekilde bahsederler (*Umdet üt-tevarih, 98*; *Tohtabay tarihi, Evliya Çelebi VIII, 48*). Esasen Kefe'nin Kırım Hanlarına tâbiiyeti malûm olduğundan böyle bir anlaşma zarurî idi ve bu anlaşmada, tabiî olarak, Kefe'ye ait maddeler bulunacaktı. Mezkûr mektupta Mengli Giray, padişaha "mûti' ve münkad„ olduğunu da söylemekte ve düşmanlarının sözüne bakılarak kendisinden haber gelmeyince hiddet edilmemesini rica etmek-

[1] Mehmet Girey tarihi, Viyana Millî Kütüphane, H. O. 86, s. 103 b.
[2] Paris Millî Kütüphane, suppl. turcs, no. 515.
[3] *Krimskoe Hanstvo*, 294 vd.
[4] A. N. Kurat vesika VI.

tedir. Bunlar, şüphesiz, onun bu tarihte padişahın himayesini kabul ettiğini de gösterecek mahiyettedir. Bundan birkaç ay sonra gönderdiği başka bir mektup da çok dikkate değer: "ma'ruz-ı bendegi oldur ki„ diye başladığı ve "baki ferman Sultanımındır„ diye bitirdiği bu mektupta Han sıfatiyle Leh elçilerine, padişahla barışmadıkça kendisini de düşman saymaları icabedeceğini bildirdiğini yazmaktadır[1]. Bu mektup, Mengli Girey'in, 1469'da, Fatih'e gönderdiği mektupla karşılaştırılırsa, şimdi, iki taraf arasındaki münasebetlerin ne mahiyet aldığı açık bir şekilde görülür. Bundan bir müddet sonra, 1476 yazında Mengli Girey, Altunordu hanı Seyid Ahmed tarafından mağlûp edildi. Seyid Ahmed Kırım'a girdi; Kefe önüne gelerek Osmanlılar'dan şehrin boşaltılmasını istedi. Fakat Kasım paşa, Hanı toplariyle korkutmağa muvaffak oldu ve padişahın "kendi nişânde ve inabet - kerdeleri„ olan Mengli Girey'i "ecanibe„ yâni, Seyid Ahmed hana karşı müdafaa azminde olduğunu söyletti. Osmanlılar'la neticesi bellisiz bir mücadeleden kaçınan Seyid Ahmed han, Kırım'a Cani-bek[2] adında bir hanzadeyi bırakarak çekilip gitti. Bundan bir müddet sonra Kırım tahtına Nurdevlet Han'ın geçtiğini görüyoruz. Son zamanlarda, Topkapı Sarayı Arşivinde, onun Fatih'e gönderdiği bir mektup bulunmuştur. O, bunda padişaha karşı Mengli Girey gibi aynı tâbilik ifadelerini kullanmakta, padişahtan kendi aleyhinde bulunan düşmanlarının sözlerine bakılmamasını rica etmektedir[3]. Osmanlı padişahı, Altunordu hanı Seyid Ahmed'e yazdığı bir mektupta[4] Devlet Hanın (ki bunun Nurdevlet Han olduğuna şüphe yoktur) kendi devletine hayırlı hizmetlerde bulunduğunu "ihlâs elini koyarak„ kendisine itaat gösterdiğini ve ona dostluk göstermenin dostluk

[1] A. N. Kurat, vesika VII.

[2] Cani - Bek, Howorth'a göre *(Hist. of Mongols*, II, 455) Seyid Ahmed Hanın yeğeni idi. Halil Edhem, *Düvel-i İslâmiye*'de bir notta (s. 372) Cani - Bek'i Gireyler'den sayarak şecerelerde bulunmadığından dolayı hayret gösteriyor!

[3] Fevzi Kurdoğlu, mez. makale, levha XI. - Nâşirin okuyuşları çok hatalıdır (Bak. Bizim, *Kırım Hanlığının Osmanlı tâbiliğine girmesi*, Belleten, sayı 30).

[4] Feridun bey, *Münşeat-üsselâtin*, İstanbul 1274, s. 289 (Bu mektup için bak. mezkûr makale).

icabatından olduğunu bildirmektedir[1]. Bu sıralarda (1477 mayıs) Altunordu hanın Fatih'e gönderdiği bir mektup[2] onun Osmanlı padişahiyle dostluğa esasen çok kıymet verdiğini göstermektedir. Binaenaleyh bu sefer Nurdevlet, Osmanlı padişahının büyük nüfuzu sayesinde Mengli Girey'in akibetine uğramaktan kurtuluyordu. Hülâsa, 1475'den itibaren Kırım hanlarının şeklen padişah tarafından tâyin, veya hiç olmazsa, hanlıklarının tasdik edildiğine şüphe yoktur. Bunu Mengli Girey'in 1478 de Nurdevlet han yerine hanlığa getirilişinde bir defa daha, fakat mevsuk bir şekilde görüyoruz.

Nurdevlet han dış düşmanlara karşı Osmanlı himayesi sayesinde emniyette bulunmakla beraber iç rakiplerden kurtulamıyordu. Bilhassa kardeşi Haydar'la yapmağa mecbur olduğu mücadeleler Kırım'ı harab etmekte idi. Bütün rakipler üste çıkmak için İstanbul sarayını elde etmeğe çalışıyorlardı. Kırım aristokrasisinin başı olan Eminek te, kendi tahakkümü altına girmediği için Handan memnun değildi. Onun, İstanbul'a, Kırım'ın iç mücadeleler yüzünden düştüğü anarşi halini bildirerek, Kırımlılar adına Mengli Girey'in han gönderilmesini rica ettiğini biliyoruz[3]. Hattâ kronikler, Kırım'dan Mengli Girey'in han tâyin edilmesini rica için padişaha bir heyet gönderildiğini bile bildirmektedirler[4]. Böylece, 1478'de, Mengli Girey, kendi mektubunda dediği gibi[5], "padişahın buyruğuyla,, Kırım'a gidiyor ve bir müddet sonra hanlık tahtına oturuyor[6]. Yukarda, kroniklerin 1475'de olarak verdikleri malûmatın tamamiyle bu tarihe ait olması lâzımgeldiğini göstermiştik. Hanlığın tâbiiyetini gösteren bir nokta da Kırım kuvvetlerinin padişahın emriyle seferlere iştirak etmesidir. 1476'da Kırım kuvvetlerinin Fatih tarafından Buğdan seferine resmen çağırıldığını ve başlangıçta Eminek kumandasında bir kısım kuv-

[1] Bedriye Sabit Tolunay, bu mektubun Kefe fethini tebşir için gönderildiğini şöylerse de (mez. eser, 16) name asıl Buğdan zaferini bildirmek için yazılmıştır.

[2] A. N. Kurat, vesika III.

[3] A. N. Kurat, vesika IX.

[4] Meselâ bak. Cenabî, Müneccimbaşı (II, 699), *Umdet üt-tevarih* (*98*).

[5] Fevzi Kurdoğlu, lev. XII.

[6] Hanlığa geçiş tarihi hakkında bak. A. N. Kurat, s. 99.

vetlerin bu sefere iştirak ettiğini biliyoruz [1]. Bayazıt II. nin 1484 Akkerman fethini bildirmek için Akkoyunlu hükümdarı sultan Yakub'a gönderdiği bir mektupta Kırım Hanının "ber mevacib-i işaret-i aliyye„ elli bine yakın askerle bu sefere iştirak ettiği bildirilmektedir [2]. Bu durum da, herhalde, Mengli Girey'in mektubunda bahis mevzuu olan ahidnâmenin "dostuna dost düşmanına düşman„ olmak maddesine dayanmaktadır.

Bütün bunları gördükten sonra yukarda bahis mevzuu ahitnâme meselesine dönebiliriz. Görüldüğü üzere, Paris anoniminin verdiği metinle Mehmed Girey'in verdiği metnin, ilk üç maddesi bazı ifade farklarına rağmen, birbirlerine tamamiyle uymaktadır. Buna mukabil onun dördüncü maddesi Tohta-bay tarihinde, Mehmed Girey'in son maddesi Peyssonel'in verdiği metinde vardır. Peyssonel'in metni sonraki vaziyetler gözönüne alınarak haylı değiştirilmiş görünüyor. Bilhassa seferlerde Kırım ordusuna verilecek para miktarını bahis mevzuu eden 7 inci maddenin sonradan ilâve edildiğine şüphe yoktur. Yalnız Peyssonel'de hanların herhangi bir müracaatına sultan tarafından red cevabı verilmemesi maddesi diğer metinlerin hiçbirinde olmadığı halde ayrı olarak *Umdet-üt-tevarih*'de zikredilmiştir [3]. Paris anonimi ve Tohta-bay tarihinde, Kefe ve sair yerler ahalisi üzerinde hanlığın hâkimiyet hakkından resmen vazgeçtiği hakkındaki madde-ki diğerlerinde yoktur-çok önemlidir. Zira anlaşmada bu şekilde bir maddenin olması gerekirdi. Mengli Girey'in 1484 Buğdan seferinde padişah'a yaptığı hizmet mukabilinde Kefe üzerinde bazı hakları geri alması-ezcümle Kefe, Gözleve, Balıklava iskelelerinden Kaftanbaha namiyle Han ve Kalga olanlara hisse verilmesi ve buraya Kırım Hanının bir yalı-ağası tâyin etmesi [4] - ve 1512 de Osmanlı imparatorluğu şehzade kavgalariyle karıştığı bir sırada buralarını doğrudan doğruya Kırım Hanlığına ilhak meselesinin ortaya çıkması [5] bu tarihlerde Kırım'la İstanbul arasında Kefe ve diğer Kırım limanları üzerinde hâkimiyet mese-

[1] Eminek'ten Fatih'e bitik, Kurat, vesika VIII.
[2] Feridun bey, I, 296.
[3] s. 98.
[4] Bak. *Esseb - üsseyyar* 81 ; *Gülbün - i Hanan*, 9.
[5] *Esseb - üsseyyar*, *84-85*.

lesinin ehemmiyetle bahis mevzuu olmakta bulunduğunu gösterir. Bu vaziyette Paris anoniminde verilen metnin, hakikî muahede metnine çok yakın olduğu tahmin olunabilir. Hülâsa, bugün, Fatih Mehmed'in 1475 yazında, Kırım'daki iç kavgalardan istifade ederek Kefe ve diğer limanları fethettiğini, Hanlık mevkiinde istikrar görmek istiyen ve o zaman Altunordu'nun hücumlarından korkan Girey'ler Kırım'ının onun himayesini kendiliğinden kabul ettiğini ve yeni durumun iki taraf arasında imzalanmış muayyen bir anlaşma ile düzenlendiğini kat'î olarak söyliyebiliriz.

Dr. NEŞET ÇAĞATAY (Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi ilmî yardımcılarından), **Osmanlı İmparatorluğu arazi ve reaya kanunnâmelerinde, ilhak edilen memleketlerin âdet ve kanunları ve ıstılahlarının izleri:**

Son zamanlarda kıymetli ilim adamlarımızın, millî tarihimizin muhtelif cepheleri hakkında yaptıkları kıymetli tetkiklere gelinceye kadar Osmanlı tarihinin en çok ihmal edilmiş kısmı, tarihinin mevzu olarak ele aldığı kütlenin içtimaî, hukukî, iktisadî, idarî ilâh.. faaliyetlerinin kaynağını teşkil eden toprak ve reaya meselelerine müteallik tetkiklerdi.

İmparatorluğu teşkil eden halk zümrelerinin tâbi olduğu kaideler ve nizamlar, bunlara tatbik edilen kanunlar ve bunların su-i tatbik ve tesiri dolayısile cemiyetin bünyesinde husule gelen aksulâmeller neticesinde hâdis olan siyasî vak'a ve karışıklıklar cemiyet içerisinde tekevvün eden hâdiselerin bir neticesinden başka birşey değildir; binaenaleyh ısrarla ve gelişigüzel bir surette yalnız bu neticenin tetkiki, tarihî oluş ve realite ile ne dereceye kadar kabili teliftir bilmiyorum.

Başlangıçta büyük bir dikkat ve ihtimam ve siyasî görüş ve anlayışla, ayrı bir hususiyet arzeden, her coğrafî mıntakada yaşıyan ve ayrı etnik zümre teşkil eden reaya ve mıntıkalara tatbik edecekleri kanunnâmelerde mahallî, mllî ve dinî özellikleri nazarı itibare alarak - tabiî devletin takibettiği ana prensipler dairesinde - uzun müddet imparatorluğun müreffah bir

halde ve kudretle yaşaması temin edildiği halde sonradan bozulmasının sebep ve âmilleri nedir? Neden yerli geleneğe ait bazı ahkâm uzun müddet mer'i kalıyor da bazı kaideler daha erken tasfiye edilip mer'iyetten kalkarak yerlerini tipik Osmanlı kanunnâmeleri ahkâmına terkediyor? hangi sebep ve tesirlerle bu kadar intizam ve muvaffakiyetlerle tatbik edilmekte olan kanunlar gevşiyor?

İşte bunlar ve bunlara benzer daha birçok mühim meselelerin halli ancak bu organizasyonun esaslı ve mukayeseli bir surette tetkikile halledilebilecektir.

Diplomatik vesikalar hakkında Osmanlı devletinin gösterdiği fevkalâde titizlik ve ketumiyet sebebile, gerek vak'anüvis olarak, gerek hususi tarih yazıcısı olarak yaşamış ve eser yazmış olan müverrihlerimizin (kısmen istifade etmiş birkaç şahsiyet müstesna) tetkike imkân bulamadığı birçok vesikalar bugün istifademize hazır vaziyettedir.

Bu sahada yapılacak ciddî tetkikler sayesinde:

İmparatorlukta toprak meseleleri: Devletin, toprak mülkiyeti, dağıtımı vesair şekillerdeki tasarrufat hakkındaki takyidat ve mevzuatı, reayanın toprakla alâka ve münasebeti;

Muhtelif ziraat nevileri: Hububat ekimi, sınaî nebatlar ekimi, bağcılık, bahçecilik, meyvacılık ilâh.;

Hayvan besleme, sürücülük ve bunların imparatorlukta yayılış sahaları ve iktisadî ehemmiyeti; öşür, rüsûm vesair tekâlif.

Ticaret: İslâm, zımmî, harbî zümrelerin ticaret bakımından fark ve münasebetleri; gümrükler (ithalât ve ihracat bakımından) ve tedbirleri; ticarî teşvikler ve haricî ticaret siyaseti.

Sınaî: Madencilik, dokumacılık, boyacılık, çulhalık, debağlık vesair küçük sanatlar. Muhtelif din ve milliyet mensuplarının, iktisadî, içtimaî, hukukî, ticarî müesseseler faaliyetlerindeki rolleri.

Askerî, mülkî zümreler, sanat ve ticaret erbabı gibi içtimaî sınıfların mütekabil münasebet ve tesirleri timar ve zeamet erbabı ile reaya, reaya ile devlet, timar ve zeamet sahipleri arasındaki münasebetler, reayanın içtimaî ve iktisadî durumu, vazife ve haran denen, devlet idaresinde bir vazife sahipleri olanlar.

Muhtelif ölçü, tartı ve para sistem ve vahit kıyasileri..

İmparatorluğun muhtelif yerlerinde ve muhtelif devirlerinde eşya fiyatları paranın değiş etme değeri, muhtelif içtimaî zümrelerin hayat standardı ilh. gibi birçok meseleler aydınlatılacak, muazzam ve muntazam Osmanlı devleti teşkilâtının bozulması ve devletin inkıraz bulması âmilleri arasında hangi müessese bozukluğunun daha büyük hissesi olduğu ve bu bozulmanın sebebi ve inkırazına tesir derecesi meydana çıkacak ve imparatorluğun hakikî, tarihî oluş ve realiteye uygun tarihi yazılabilecektir.

Biz burada, Osmanlı imparatorluğu müessesatını tetkike mehaz teşkil eden bu çeşit vesikaları ve kanunnâmeleri gözden geçirirken, imparatorluğa ilhak edilmiş mıntaka ve memleketler kanunnâmelerinde rastladığımız yabancı teşkilât ve kanunlarına, yerli âdet ve ananelerine ait olduğunu tahmin ettiğimiz rüsum, âdet ve ıstılahlarından bazılarını, esaslarından ve teşkilâtlarından bakiye kaldığını zannettiğimiz devletlerin hukukundaki mevki ve tekâmülüne irca ederek, tarihî tekâmül ve etimoloji bakımdan yapılmış cezrî bir tetkik olmak iddiasından tamamen uzak olarak ve sırf bir noktai nazar celbetmek gayesiyle o kanunnâmelerdeki medlüllerini kaydetmek suretiyle tebarüz ettirmeğe çalıştık.

Bunun için tetkik ettiğimiz mıntakaları evvelâ garbi şimalî Anadolu (imparatorluğun kuruluş merkezine yakın mıntaka), Rumeli (Bulgaristan, Yunanistan, Romanya, Avusturya, Macaristan, Bosna, Hersek, Arnavutluk), Orta Anadolu - şark kısmı- (İlhani'ler tesirini devam ettiren Akkoyunlu'lar devletinin hükümran olduğu sahalar), Cenubî Anadolu (Suriye ve Filistin; Memlüklerden geçen mıntakalar) ve Ege denizi mıntakası (Adalar mıntakası) olmak üzere beş gruba ayırdık.

Gözden geçirdiğimiz kanunnâmelerde eski ve yerli âdet ve kanunnâmelerin izleri bariz olarak görülmektedir: Meselâ: Kütahya kanunnâmesinde "rüsum ve kavanin liva-i Kütahya miyan defter-i Sultaniye ve mehaz-i örfiyye-i Osmaniyyedendir...„; Erğani kanunnâmesinde: "defter-i âtikte mastur ve mukayyed olub Hasan padişah kanunu - Akkoyunlu devleti hükümdarı Uzun Hasan'ı kasdediyor - deyü icra olunan kavanin-i müteamile...„; Erzincan kanunnâmesinde: "Tafsil tam-

ga-i siyah ve bac-ı bezrindir Erzincan ber mucib-i Kanun Hasan padişah„; Trablus Şam kanunnâmesinde bazı eski âdetler hakkında: "Külliyyen mucib-i tahrib bilâd olub Kansuh Elgavri zamanında hâdis olmağın...„ Halep kanunnâmesinde : Çerakese zamanında hâdis olmuş bidatlardan...„; Peçoy kanunnâmesinde: "mezkûr reaya âdet ve kanun-ı kadimleri üzere resm-i kapu vereler...„; Lepova ve Canad-Göle kanunnâmelerinde: "Vilâyet-i Lepova reayasının kanun-ı kadimleri her senedeki kasım günüdür Türkçe koç katımı demekle meşhurdur haneden haneye krallarına birer Macar-florisi ki yüz penzedir viregeldikleri ecilden yine oyle vireler...„ demektedir.

Aslında daha geniş olarak hazırlamış olduğumuz bu çalışmamızın baş tarafına, hemen hemen birçok vilâyet kanunnâmelerinde geçen ağıl ve kışlak resmi, iğnam resmi, bağ ve bahçe resmi, bennak resmi, ekinli bennak resmi, boyunduruk resmi, cizye, çift resmi, çift bozan resmi, asyab (değirmen) resmi, hızır (domuz) resmi, gerdek resmi (resm-i arus: gelin alma resmi), hububat resmi, ispinç resmi, k a r a resmi, yörük k a r a s ı resmi, resm-i kevare (kovan resmi), mücerred resmi, nikâh resmi, nim çift resmi, otluk resmi, o t l a k resmi, tapu ve miras, zemin resmi ilh. gibi resimlerin mahiyetleri miktar ve cibayetleri hakkında umumî mülâhazalar dercedilmişti ki bunları burada zikretmeğe tayin tahsis edilmiş olan vaktin darlığı yüzünden imkân olmadığından şimdi gruplar ve bu gruplardaki kanunnâmelerde geçen ıstılah ve âdetlerden bazılarını zikredelim:

Grup 1; *Anadolu :* Osmanlı devletinin kurulduğu yerlere civar mıntakalar: Anadolu'nun batı kısmına Osmanlılarla, veya biraz sonra gelmiş olmalarına rağmen Osmanlıların, ilk zamanlarda daha göçebe ananelerini devam ettirmekte ve komşularıyle, bilhassa Bizansla devamlı mücadele halinde bulunması dolayısiyle eskidenberi orada olmamakla Anadolu Selçukluları memleketinin en mühim ve o zaman için asûde bir yerine yerleşmiş olmaları ve öteden beri devam edegelen müesses bir teşkilâtı ve yerli âdetleri, Osmanlılara her veçhile uygun gelmesi icabeden kendi bünyevî hususiyetlerile mezcetmiş olmaları itibariyle ve Osmanlılara teşkilâtlarının henüz takarrür etmediği bir sırada münasebette bulunduğu en muntazam teşkilâtlı beylik

olması münasebetiyle esaslı surette tesir etmesi icabeder. Filhakika bu mutaleanın bir delilini yukarıda biraz evvel zikretmiştik.

Esasen, Germiyan Beyliği daha Osmanlılara geçmeden ve Osmanlıların ilk zuhurı sıralarında, Osman bey zamanında bu iki kardeş ve komşu beylik arasında, Bizans teşviki ve mütekabil menfaat münasebetleriyle arasıra mücadeleler, ufak tefek hâdiseler eksik olmuyorsa da bu iki memleket halkı, Bizans tebaasından olan halk da dahil olmak üzere, bu mücadeleler arasında ticarî ve içtimaî münasebetlerini hiç aksatmadan devam ettirdiklerini, zarûrî ihtiyaçlarını her üç tebaa halkının mamûl maddelerini arz ettikleri müşterek pazarlardan temin ettiklerini biliyoruz ; yani dil, din ve milliyet, bunları, kalın duvarlar halinde birbirinden ayıramamış, pek tabiî olarak, iktisadî, içtimaî münasebetler devam etmiştir.

Aşıkpaşa zâde, bu münasebeti tipik bir misâlle şu şekilde anlatmaktadır : "Germiyan oğliyle gâh gâh Osman halkı cenk ederlerdi ve bu kâfirler dahi gayet ferah olurlardı kim Germiyan oğlıyle Osmanın adaveti vardır derlerdi. Osman Gazi dahi Eskişehir'de hamam yöresinde pazar torgurdu, etrafın kâfirleri dahi gelürler masalihlerin görürlerdi, gâh gâh Germiyan halkı dahi gelürlerdi. Birgün Bilecik'ten pazarcı kâfirler gelmişler ve hem Germiyan'dan dahi gelmişler bu Bilecikte kâfirler eyü bardak düzerler - bu sanatın o zaman burada revaçta olması da şayanı dikkattir - pazara yükle satmağa getirmişler. Germiyanlının birisi bir bardagın almış nesne vermemiş bu kâfir gelmiş Osman Gazi'ye şikâyet etmiş, Osman dahi o kişiyi getirtmiş belki dövmüş, dahi kâfirin hakkını alıvermiş ve gayet yasak etmişkim hergiz Bilacik kâfirlerini incitmiyeler ta şunadeğin vardı kim "Bilacik kâfirlerinin avratları dahi Eskişehir'in pazarında gelürler pazar ederlerdi, giderlerdi. Emn ü amanla bu Bilacuğin kâfirleri dahi gayet itimat etmişlerdi kim bu Türk bizümle eyü duğruluk eder derlerdi„ diyor.

Evvelce Germiyan oğullarının merkezi olup Osmanlılara ilhak edilen Kütahya livası kanunnâmesi :

Bu kanunnâmede umumî mahiyetteki âdet ve resimlerden başka :

1. *Kara resmi* : Reayânın fakirlerinden alınan resimdir ki milâdî 1570 senelerinde yılda 6 akçe olarak alınmaktadır.

2. *Yörük karası resmi:* Koyunları tamamen kırılan (ölen) veya 24 taneden daha az kalan yörüklerden alınan resimdir. Aynı tarihlerde yılda 12 akçe alınmaktadır. Bu vaziyete düşmüş bir yörük bir köyden (tımardan) yer tapulayup ziraat etmeğe kalksa çift resmi alınmayup "Boyunduruk resmi" diye yılda yine 12 akçe alınmaktadır.

3. *Boyunduruk resmi:* Bundan evvelki resme bakınız.

Bu kanunnâmede bunlardan başka: i k i o n d a r e s m i, B e ş e r l e m e, Ö k s ü z t a p u s u gibi âdet ve resimler zikredilmekte ise de mahiyetleri tasrih edilmemektedir.

Bu eyalette tahliye edilen mahpuslardan ikişer akçe resim alınmaktadır.

Grup II: İmparatorluğun Avrupa kıtasındaki kısım: Bu gruba dahil olan ve örnek olarak aldığımız kanunnâmelerin cari olduğu memleketlerin herbiri, aşağı yukarı ayrı bir siyasî birlikten intikal etmiş olmakla beraber ve her kanunnâmede zikredilen hususiyetlere rağmen Osmanlı devleti bidayette Rumeli meselesini bir kül olarak ele almış ve hudutları genişletmek, Türk ekseriyeti temin etmek ve saire gibi hususlardaki siyasetlerinde umumî bir gaye takibetmiş ve diğer ilhak edilen mıntakalarda olduğu gibi evvelâ eski âdet ve kanunları ilga edip k e n d i kanunlarını tatbike kalkmamış, toprak siyaseti hariç - hatta bu hususlarda bile ekseriya müsamahakâr davranmıştır - bilâkis daha makul bir hareket olarak evvelâ hemen tamamen denecek derecede, eski alışık oldukları kanun ve âdetlerini ibka edip (bazan tahfif ederek) halkı kendisine ısındırmağa çalışmış ve yavaş yavaş daha mülâyim olan kendi kanunlarını yerleştirmiştir. Esasen böyle olmasaydı garpte Rönesans ve bu inkişafla alâkalı, keşfiyat, müstemlekecilik ve sanayi genişletmesinin temin ettiği para kuvvetinin beşer ruh ve faaliyetlerinde meydana getirdiği büyük değişikliklerin tekevvün ettiği devirlerden tâ XIX ıncı asrın ortalarına kadar dahildeki büyük karışıklık ve idarede uyuşukluğa rağmen, o büyük ülkeler İmparatorluğa bağlı kalır mıydı? Hattâ denilebilir ki son zamanlara kadar bütün bu ülkeler halkı vaziyetlerinden memnun ve hakikaten de İmparatorluğun diğer kısımlarından daha rahatdılar. Arasıra zuhur eden hareketler ve patırdılar, bidayette, sınırlarını genişletmek veya hegemonya tesis etmek sevdasına düşen Avrupa büyük

devletlerinin siyasi intrikalariyle harekete gelen tahrik edilmiş kimselerin yaptığı hareketlerden başka bir şey değildi.

Bu mıntakaların yerli âdet ve ananeleri, bura ahalisinin vaziyeti düşünülerek ve mahalli - dinî, içtimaî - hususiyetleri gözönünde tutularak uzun müddet devam ettirilmiştir.

Şimdi buralara ait kanunnâmelerden aldığımız bazı hususiyetleri zikredelim:

Yenişehir (Larissa) kanunnâmesi:

Resmi kazış: (Şarap fıçılarından alınan resimdir. Bir nevi şarap fıçısı veya bir şarap ölçüsü anlamını da ihtiva etmektedir.) Milâdî 1521 tarihlerinde her fıçıdan ikişer akça resim alınmaktadır - fıçının alacağı mikdar veya ne mikdarın bir fıçı addedileceği zikredilmemektedir -.

Şire bacı: Bir köyden bir köye veya pazara satılmak için getirilen şaraptan alınan bacdır.

Ölçü, tartı ve paralar:

Yenişehir kilesi: Tırhala kilesinin iki kilesine ve İstanbul kilesinin beş kilesine müsavidir yani 20 şinikdir. Bugün orta Anadolu'da halkın kendi aralarındaki alış verişlerinde bu kileyi - yani 20 şiniği bir kile addetmek - kullanan yerler vardır; meselâ Akşehir'de böyledir. Yenişehir kilesinin tarifinde Tırhala kilesinin mikdarı da mevcuttur ki 10 şiniği bir kile addettikleri anlaşılmaktadır.

Mudra: Bir nevi şarap ölçüsüdür. Mikdarı hakkında sarahat yoktur.

Önge: Bir nevi mayiat ölçüsüdür. Mikdarı hakkında bu kanunnâmede malûmat yoktur.

Sorti: Osmanlı akçasının üçte biri kıymetinde bir meskûkât vahididir.

Canad-Göle kanunnâmesi:

Resmi hane: Cizyedarların cizye toplarken her haneden aldıkları resimdir ki milâdî 1566 sıralarında her haneden ikişer *penez* yani birer Osmanlı akçası alınmaktadır.

Resmi sergi: Pazarda hurdavat satanlardan alınan resimdir ki birer *penez* alınmaktadır.

Resmi kil: Pazarda hububat ve emsali kile ile satılan maddelerden ikişer penez olarak alınmaktadır.

Resmi dümen: Makova varoşu iskelesi âdetleri meyanında nehri geçen gemilerden sekizer penez yani dörder Osmanlı akçası alınmaktadır.

Çıkar bacı: Bu mıntıkadan satın alınan esirler başka yerlere götürülürken esir sahibinden yirmi beşer Osmanlı akçası olarak alınan bacdır.

Paralar-ıstılahlar:

Flori: Milâdî 1566 tarihlerindeki kıymeti 50 Osmanlı akçası olan bir nevi Macar parasıdır. Uzun müddet imparatorluğun sair yerlerinde de tedavül etmiştir.

Penez: Aynı tarihlerde kıymeti yarım Osmanlı akçasıdır yani Flori'nin yüzde biri değerindedir.

Cırnık: Küçük gemi mânasındadır. Bugün, Eğirdir gölü sahilinde bulunan Yenice köyde büyük bir ağacın gövdesini oyarak sahil kısımlarda kullanılan vasıta da aynı isimle anılmaktadır.

İbrail kanunnâmesi:

İspenç: Şarap fıçılarından alınan resimdir ki bazı mıntıkalarda çenber hakkı, resmi kazış veya poçtene de denilmektedir.

Resmi kiyah: Buna otluk resmi de denmektedir. Mirî çayırlardan ot biçenlerin timar sahibine verdikleri resimdir ki araba başına iki akça alınmaktadır.

Resmi hime: Mânası harç değildir. Evli zımmilerden 6 şar akça olarak alınmaktadır.

Istılahlar:

Miraje: Bir nevi balık ağıdır.

Nufud: Bu da başka bir nevi ağdır.

Nufudcu: Bu isimdeki ağı kullanan ve aynı zamanda dalyanların dalgıç ve muhafızlarına verilen resimdir.

Ladye: Bir nevi gemidir. Ağaç ve ağaç alât manâsına da gelmektedir.

Donbaz, Şayka, Nevrad: Ufak nehir kayığı adlarıdır.

Potoşe: Çizme; kanunnâmede: "Potoşe ki kâfir çizmesine derler„ denmektedir.

Peçoy kanunnâmesi:

Resmi kapu: İspenç resmi mânasına kullanılmıştır; kanunnâmede: "Mezkûr reaya âdet ve kanun kadimleri üzere resmi

kapu vereler resmi kapu dedikleri İspenç mukabelesinde her haneden sipahisine Hızır İlyas gününde yirmi beş akçe, Kasım gününde yirmi beşer akçe vereler„ denmektedir.

Paralar-ölçüler-ıstılahlar:

Flori: Yukarıda zikrettiğimiz üzere Macar parasıdır. Milâdî 1579 senelerinde kıymeti 60 Osmanlı akçesine yükselmiştir.

Kile: Peçoy kilesi 32 okkalıktır.

Esterhal: Bir nevi kumaştır. Kanunnâmede: "Frenk taftası„ denmektedir.

Baştina: Zımmî tayfanın irsen babalarından intikal etmiş arazilerine verilen isimdir.

Lepova kanunnâmesi:

Koşare: Koyun veya keçi sürüsünde mevcut çoban adedine göre alınan resimdir. Bu hususta kanunnâmede şöyle denmektedir: "yirmiye yetişmiyen koyundan koyun başına üçer penez alındıktan sonra bir sürü koyunda kaç çoban olursa çoban başına koşare deyü bir koyun ve emricem eyliyen kimesneler kendüyçün kralları zamanında alunu gelmeğin yine alına ziyade almıyalar koyunları nekadar olursa olsun koşare çoban başınadır ona itibar olmuştur sürü olmayub yanında dotanın yirmi otuz koyunu olub evi yanında yorulub sürüyü atmayub padişah âlempenap içün yirmi koyunda bir koyun alınur yirmiye yerişmese koyun başına üçer penez alınur koşare alınmaz cebren almak isterlerse ehl-i hükm-i olanlar men eyliyeler aldırmıyalar„.

Hınzır otluk resmi: Kralın mülkü olan palamutluklarda otlatılan domuzların yirmisinden, kralları zamanında birer domuz alınırmış. Buralar zaptedildiğinde bu arazi padişahın hası olduğundan domuzlardan gene aynı şekilde otluk resmi alınmağa devam edilmiştir.

Aku Akçesi: Bir timarda sakin olan kimseler komşu köylerde bağa mutasarrıf olsa oraya bağ bozumuna gittiklerinde bağın, arazisi dahilinde bulunduğu timar sahibine yılda sekiz kile arpa verir ki buna *aku akçesi* denir.

Hersek kanunnâmesi:

Müzevviç Resmi: Babasiyle bir arada oturan evli mükellef erkeklerden alınan resimdir ki yılda dokuz akçe alın-

maktadır.

Filorici, ciziyedar mânasına kullanılmıştır.

Grup III. Anadolu: Şark (Erzincan, Kemah, Ergani ve havalisi).

Anadolu'nun bu kısmı, Selçukilerin gelişinden, Fatihin, katî olarak Osmanlı imparatorluğuna ilhak edilişine kadar hemen daima siyasî karışıklıklara, içtimaî tasallüplere ve küçük büyük siyasî birliklerin teşkiline sahne olmuştur. Bu itibarla, buralarda câri âdet ve kanunlar, yerli âdetler, Selçuk türeleri, İlhani'ler, Timuri'ler, Akkoyunlu'lar ve saire gibi siyasî teşekküllerin âdet ve kanunları halitasından başka bir şey değildir. Bilhassa Moğollar vasıtasiyle intikal etmiş, Türk - Moğol âdet ve kanunları bakiyeleri büyük mikyasta yer almıştır. Filhakika bu izler kanunnâmelerin ilk tetkikinde göze çarpmaktadir:

Ergani kanunnâmesi:

Resmi Şahnegi: Hububat öşürü verenlerden öşür miktarı otuz iki kile ve daha yukarı miktarda olandan birer kile resmî şahnegi alınmaktadır. Esasen şahne bu çeşit vergi ve resim toplayan ve şehrin bazı işleriyle alâkadar kimsedir. Hatta bu anane halk arasında unutulmamış olacak ki bu son senelerde çiftçilerden devlet hissesini tesbite memur kimselere halk *şahne* demektedir.

Valicek: Bir çiftlik yer ziraat edenden 2 Amid kilesi olarak alınan resimdir.

Irgadiye: Bu eyalette her hane başına yılda bir ırgadiye bedeli alınmaktadır. Bedenen çalışanlar bundan muaf olsalar gerek. Anlaşıldığına göre bu kalelerin tamiri ve sair ihtiyaçları için vazedilmiş bir resimdir [1].

Iydiye: Bu eyalette her köyden yılda birer koyun, veya yarısı bir bayramda, diğer yarısı öteki bayramda olmak üzere muayyen bir miktar resim alınırmış ki, buna *Iydiye* denmektedir.

[1] Hane başına umumî vergi tarhı âdetini Türklerde ilk defa Kara Hataylarda görmekteyiz ki bu âdetin bunlara Çinliler'den intikal ettiğini muhterem Profesörum Fuat Köprülü «Türkiye Tarihi» adlı eserinde zikretmektedir. Sonradan Cengiz imparatorluğu furuatında sık sık tesadüf ettiğimiz bu çeşit vergi tahsili usulü buralara bu tarikle intikal etmiş olduğu tahmin edilebilir.

Tütüncek: Her haneden yılda bir, 6 tenge yani 12 Osmanlı akçesi olarak alınan resimdir.

Timurcek: Her haneden yılda bir tenge olarak alınan resimdir.

Nayibcek: Her haneden yılda bir tenge olarak alınan resimdir.

Divancek: Bu da hane başına tarhedilen vergilerin ekserisi gibi Moğol imparatorluğu füruatının, kale, yol, köprü, kervansaray, menzilhane ilh. gibi geniş ve muntazam tesisatlarını vücude getirmek ve bekasını temin etmek maksadiyle hâkim oldukları mıntakalardan fazla miktarda varidat elde etmek maksadiyle tarhedilmiş bir resim gibi görünmektedir ki, her haneden yılda bir Tenge olarak alınmaktadır.

Bağ Resmi: İmparatorluğun her yerinde bağ resmi alınmaktadır, fakat buradakinin diğerlerinin başkalığı asma adedine göre alınmaktadır. Her yüz Tevek (asma) dan bağ bozumunda bir tenge olarak alınmaktadır.

Gerdek Resmi: Şehirlerde evlenenlerden 10 şahruhî yani 60 Osmanlı akçesi, köylerde evlenenlerden bir çizme pahası ki o zaman bir çizmenin 30 akçe tuttuğu anlaşılmaktadır. -Çizmenin vergi tahsilinde kıymete esas tutulması şayanı dikkattir.-

Değirmen Resmi: İmparatorluğun diğer yerlerinde senede muayyen bir miktar akçe olarak alınmakta olan bu resim burada yarısı arpa yarısı buğday olmak üzere yılda 16 Diyarbekir kilesi miktarında hububat alınmaktadır. -Diyarbekir kilesinin miktarı için biraz aşağıya bakınız.-

Hayvan bacı: Bu tarihlerde imparatorluğun sair bölgelerinde -Suriye hariç- sürüden gayri hayvanlardan resim alınmadığı halde burada attan, eşekten bac alındığı görülmektedir ki, köyler müslümanlarından Nevruzda her inekten ve eşekten yedişer karaca akçe -üç karaca akçe bir Osmanlı akçesidir- ve yond yani beygirden 14 karaca akçe ve her koyundan 2.5 karaca akçe ve ayrıca her 150 davardan bir iyi koyun veya keçi, dört *nügi* yağ ve dört *nügi* kıl ve dört *nügi* keş alınırmış -*Nügi* hakkındaki malûmat biraz aşağıdadır-.

Resmi bevvâbî: Ergani'ye tâbi dört Ermeni köyünden, her köyden yılda bir Diyarbekir *Mud'u* yani 16 İstanbul kilesi

olmak üzere bu isim altında resim alınmaktadır.

Sireçelik : Gene bu dört köyden bu isimle maktuan vergi alınmaktadır.

Çulhalardan alınan resim: Şehirlerde çulhalık yapanların her hanesinden ayda dörder karaca akçe, köylerde olanlardan yılda birer Tenge resim alınmaktadır.

Tabaklardan (debbağ) alınan resim: Her iki posttan bir karaca akçe ve her gönden (Gön) yarım şahruhî yani üç Osmanlı akçesi olarak tabakların işlediği gönler ve postlardan vergi alınmıştır.

Kara salgın: Bu eyalette bazı köylerden yılda bir defa ve toptan bu isim altında vergi alınırmış.

Ölçüler-paralar:

Amid kilesi (Diyarbekir kilesi): Yarım İstanbul kilesine muadil bir nevi hububat ölçüsüdür.

Mudd-u amidî : 16 İstanbul kilesine muadildir.

Man: 1580 dirhem 5056 gram vezninde bir ağırlık ölçüsüdür.

Tenge: İki Osmanlı akçesi değerinde bir meskûkât vahididir.

Karaca Akçe: Osmanlı akçesinin üçte biri kıymetindedir.

Şahruhî: Altı Osmanlı akçesi kıymetindedir.

Hasan bey: İki Osmanlı akçesi değerindedir ki bu itibarla tenge'nin başka bir adı gibi görünmektedir.

Eşrefî: 50 Osmanlı akçesi kıymetindedir.

Kemah Kanunnâmesi:

Cebe resmi : Çifti olmıyan fakir halktan yılda bir defa 12 akçe alınmaktadır ki "bennak„ veya "kara„ resimlerine benzemektedir.

Harman Resmi: Evvelce timar sahibi her çiftçiden harmandan bu nam altında bir kile buğday, bir tavuk ve bir miktar ot ve saman alırlarmış ki sonradan kaldırılmıştır.

Resmi Dud : Bir kimse bir sipahinin timarında kışlasa, evli olsa kışlak resmi diye 6 akçe alınır. Bekâr olup tütünü olsa yani bir evde otursa *dud* (duman - baca) resmi diye 3 akçe alınırmış. Haymane Cebesi, yüzdeci: Bu gibilerin koyunu ve keçisi kırılup hiç kalmasa yahut koyun resmi cebe resmi kadar

olsa yalnız cebe resmi alınır. Yüzdecinin her yüz koyunundan kırk akçe alınmıştır.

Demirci Dükkânları : Demirci dükânlarından yılda ikişer akçe resim alınmakta iken sonradan refedilmiştir.

Ölçüler ve tartılar :

Kemah Mudu : 20 İstanbul kilesine muadil hububat ölçüsüdür.

Nügi : 200 dirhem yani 640 gram vezninde bir ağırlık ölçüsüdür.

Batman : 12 nügi yani 6 okka ki 7680 gram ağırlığında bir ölçüdür.

Erzincan Kanunnâmesi :

Bu kanunnâmede mahiyeti sarahatle anlaşılamıyan Hakkulkalem, Resmi fayizane, Rahdarlık gibi birtakım resimler mevcuttur. Bundan başka buranın kullandığı nügi ve batmani diğer yerlerinkinden farklıdır :

Nügi : 160 dirhem yani 512 gram ağırlığındadır.

Batman : Batman burada 12 nügi olduğu ve bura nügi ise 160 dirhem olduğu için Erzincan batmanı 1920 dirhem yani 6144 gramdır.

Gurup IV. Anadolu : Cenup (Suriye havalisi)

Burası da büyük siyasî mücadelelere sahne olmuş bir mıntakadır ve zaman zaman Bizans, Sasanî, Arap, Selçuk, Memlûk, Eyyûbî ve Osmanlı idarelerinde kalmış ve bu itibarla türlü türlü âdet ve kanunlar cari olmuştur.

Tırablus Şam Kanunnâmesi :

Lenger resmi : İskeleye gelip lenger salan gemi tekrar sefere çıktığında, Lenger resmi diye büyük gemilerden 614 akçe, orta büyüklükteki gemiden 200 akçe, küçük gemilerden, haline göre, 25 akçeye kadar resim alınmaktadır.

Kudumu Menşur : Sultan tarafından gönderilmiş olan yeni hacip ve amil geldiğinde Kudumu Menşur deyü civar karyelerden fazlaca para tahsil edilirmiş ki, memleketin tahrip olmasına sebep olduğundan Çerakise zamanından kalma bu âdet Osmanlılar zamanında ilga edilmiştir. Kanunnâmede yine Çerakise zamanında carî ve memleketin harap olmasına sebep Hakkı bîder, Serçe, ulemaye, Mübaşire, Müşdiye ilâh. gibi âdetlerin

Osmanlılar zamanında refedildiği zikredilmektedir.

Rıtıl : Kantarın yüzde biri yani 176.40 dirhem yani 564.49 gram veznînde bir ağırlık ölçüsüdür.

Mekûk : Trablus mekûki 10 İstanbul kilesi tutarında bir hububat ölçüsüdür. Civar mıntakaların mekûki Trablus mekûkinin 1.5 mislidir. Lazkiye mekûki Trablus mekûkinin 2 mislidir ki Orta ve Şarkî Anadolu'da o zaman müstamel olan ve 20 İstanbul kilesi tutarındaki Mud'a muadildir.

Elhaml-Elmuhal : Zeytun mahsulü bu havalide her sene ayni miktarda yetişmeyip bir sene az, diğer sene çok yetişirmiş ki çok zeytin biten seneye Elhaml yani yüklü, az biten seneye de Elmuhal yani imkânsız verimsiz denmektedir.

Beş : Mîrî kül hissesi mânasına gelmektedir: Bu havalide halk Çör-Çöp yakup külünü develerle Trablus'a getirerek satarlarmış ki, bu külle sabun imâl edilirmiş, bunun üçde biri padişah hissesi, üçte biri mirliva hissesi, üçüncü üçte biri de halka aittir. Kanunnâmede bu hususta şöyle denilmektedir:

"Tayfa-i arap Humus ve Hama ve badiyeden aşnan yani Çogan denmekle Has-ü-Hâşâk yakup külünü develerle sâlbesal bir mikdar Trablus şehrine getirüp satmak mahutları imiş ve zikrolunan kül sabıkada padişaha müteallik olmayup tüccar ve rençberler ol külü mecmuan satın alup anınla iktisab-ı maişet ederler imiş bade zaman zikrolunan külden bir hisse padişaha mukarrer olup ve bir hisse mirlivaya tevcih olunup üçüncü hisse sair halka taksim olunup her gün badiyeden şehre gelen icmal-i belis bu vech-i üzere taksim ve tevzi ederlerimiş ve Trablus'da tabıh olunan sabun ol kül ile pişüp Trablus halkına bais külün üçüncü hissesidir. Hisse-i şahiye ve mirliva hissesine mahsus olan kül hersal-i âmile satılır...„

Halep kanunnâmesi:

Meyva ağaçları resmi : Romanî denen ve eski yerli halktan kalma zeytin ağaçlarının mahsulünün yarısı halka, diğer yarısı timar sahibine aittir. İslâmlara ait zeytin vesair meyva ağaçlarının her yüz ağacından kırkar akçe alınmaktadır.

Resmi dühan: Bu hususta kanunnâmede şöyle denmektedir: "Resmi dühan leva-i mezburede kışlayub kalan Türkmen tayfasından yılda bir Mart ayında resmi dühan deyü her ha-

neden on ikişer akça alınagelmiş haliya dahi ziyade alınmayıp hemen haneden haneye her senede on ikişer akça resmi dühan alına filcümle alınan rüsum-u örfiye vakitli vaktiyle alınub kablelvakit alınmaya„ aynı şekilde âşiretlerden, Akkoyunlu kanunnâmelerinde resm-i dud diye yılda 6 akça alındığını biraz evvel görmüştük.

Resm-i camus: Evvelce Arabistan'ın muhtelif yerlerinde ve Suriye'de *camus resmi* başka başka mikdarda alınırmış, bu kanunnâmede bundan sonra buralarda her sağılır camusdan üçer para (altışar akça) alınması kararlaştırılmıştır.

Grup V: Ege denizi mıntıkası (Adalar mıntıkası):

Akdenize hâkim olmak ve Akdeniz'in emniyeti bakımından Adaların, bilhassa, Malta, Girit, Rodos ve Kıbrıs gibi sevkülceyş ehemmiyeti haiz olanlara malik olmak arzusiyle eski zamandanberi Akdeniz devletleri birbirlerile mücadele edegelmişlerdir. Bilhassa Anadolu ve Yunanistan'a malik olan bir devlet için bu adaları ele geçirmek bir lüzum değil zarurettir; bahusus ki Rodos adasının Anadolu'ya mesafesi hemen birkaç milden ibarettir.

Ehlisalip seferlerile şarka gelmiş ve Suriye'den elleri boş çıkmış maceraperest garp şovalyeleri Rodos'a yerleşmiş, ara sıra Anadolu'da zuhur eden dahilî karışıklıklardan istifade ederek hâkimiyet sahalarını genişletmek hülyasına kapılmışlardır. Binaenaleyh gerek Akdeniz emniyeti, gerekse bu sergüzeştçi hareketleri sebebile Osmanlı devleti, epidenberi bunları ortadan kaldırmak ve adayı zaptetmek istiyordu. Nihayet 1522 senesinde Kanunî Sultan Suleyman zamanında vezir-i sani Mustafa paşa kumandasında gönderilen ordu ile, geceli gündüzlü bilâfasıla altı ay muhasara ve tazyikten sonra Rodos adası, İstanköy, Bodrum vesair kalelerle birlikte imparatorluğa ilhak olundu.

Rodos kanunnâmesi:

Bu kanunnâmede iki hüküm göze çarpmaktadır ki, biri, dahilî emniyet bakımından ittihaz edilmiş olan ada halkının ticaret gemisi yapmasının ufak cesamette dahi olsa müsaadeye bağlı olması, diğeri, haricî emniyet bakımından sahillerde yagala (düşman) beklemek için yüksek mahallerde, yakın sahil köyleri halkına nöbet bekletmek usulüdür. Sahil köylerinin bu

hizmete mukabil dahilde bulunan köyler halkı da kalelerin tamiri vesair işlerde yardım etmektedirler. Kanunnâmede bu hususta şu tafsilât verilmektedir: "... ve cezîrelerde denize karip olan köylere yagala beklemek kanundur ve yagalanın her köyün yalıya karip bir yüksek yerde yeri olup üzerinde ol karye reayasında iki nefer adam bir gün bir gece beklerler. Derya tarafından her gemi kim şüpheli ola görecek köyden köye haber edüb ol saat kaleye haber erişdireler tedariki ne ise ideler onat (onat) beklemeyüb varmıyanların haklarından gelene ve şöl köyler ki yaluya karip olmıyalar onlar kalede bir cüz'i mühim veya haramat vaki oldukta anlara tenbih ola gelüb muavenet edüb itmam oluna bedel-ü yagala yılda on ikişer gün hizmet ederler...„ maruzatım bundan ibarettir.

DÖRDÜNCÜ GÜN

18 KASIM 1943, PERŞEMBE

Umumî Hey'et

Açılma saati 15

Prof. MUZAFFER GÖKER (Türk Tarih Kurumu Genel Sekreteri. Konya Meb'usu), **Cezayir'in işgali ve Mehmed Ali:** [Tebliğ gelmemiştir].

ÖMER LÜTFİ BARKAN (Türk Tarih Kurumu üyesi, İst. Üniversitesi İktisat Fakültesi Profesörlerinden), **Osmanlı Kanunnâmeleri:**

Türkiye tarihinin hukuk ve teşkilât bahisleriyle içtimaî ve iktisadî meseleleri üzerinde gün geçtikçe daha fazla durmak ihtiyacını hisseden yeni bir tarih anlayışının icaplarına uygun çalışmalar geliştiği nisbette, İmparatorluk devirlerinin idarî, malî, cezaî.. muhtelif hukuk sahalarında vaktiyle sultanların emir ve fermanlariyle vaz'edilmiş olan kanun ve talimâtları bir araya toplamış bulunan kanun dergileri (külliyâtı) nin birinci derecede kıymetli tarihî bir kaynak teşkil edecekleri ve bizim için kendilerinden azamî bir şekilde faydalanmak lüzumu gün geçtikçe artmış olacağı muhakkaktır.

Bununla beraber, şimdiye kadar malûm olan ve en tipik bazı nümuneleri tab ve neşir de edilmiş bulunan bu kanunnâmelerin (kanun dergilerinin) *terekküp ve teşekkül tarzlariyle hakikî karakter ve mahiyetlerini belirten tahliller* ve mukayeseli bir şekilde tasnif, tavsif ve tetkikleri nev'inden araştırmalarla ihtiva ettikleri *metinlerin iç ve dış tenkidlerine ait sistemli çalışmalar* henüz yapılmış olmadığı için, bugün onlardan emniyetle ve hakkiyle istifade etmek imkânsızdır.

Bilhassa herhangi bir hukuk sahasındaki tarihî inkişafların istikamet ve seyirleri ve daimî değişmelerin şart ve neticeleri gözönüne alınmak istenildiği zaman, muhtelif tarihlere ait hükümleri hep aynı devre ait imiş gibi gelişigüzel bir araya toplıyan ve yalnız başlarına herhangi bir hükmün hangi tarihten itibaren, nerelerde ve ne zamana kadar ne derecede tatbik edilmiş olduklarını tayine müsait bir vaziyette olmıyan bu kaynaklar, hakikaten kifayetsiz bir haldedirler.

Bu sebeple, malûm şekilleriyle elde mevcut bulunan basılı Osmanlı kanunnâmelerinin ve onların umumî kütüphanelerile hususî şahıslar nezdinde mevcut yüzlerce benzerlerinin gerek kendi aralarında ve gerekse hususî mahiyetteki birtakım tarihî vesikalar ve arşiv malzemesiyle *karşılaştırılarak mânâlandırılmaları ve tamamlanmaları* lâzımdır. Aynı suretle, bu hususta lüzumlu olan çalışmalara girişebilmek için şart olan hazırlıklar arasında, Devlet arşivlerimizde tesadüf edilen ve bahsi geçen kanun dergilerinin (*kanunnâmelerin*) *teşkili için esas ve malzeme hizmetini görmüş olduğu anlaşılan eski tarihli kanun metinleriyle bu kanunların meydana gelmesini temin ve tatbikatını takibetmiş olan emîr ve fermanların bulunup ortaya konması işi* de büyük bir ehemmiyet arzetmektedir.

Ancak bu sayededir ki, elde mevcut kanunnâme metinlerinin ihtiva ettikleri *hükümleri zaman ve mekân içinde yaymak*, muhtelif devirlerde ne gibi tesirlerle hangi istikametlerde inkişaf ettiklerini, tatbikatta aldıkları şekilleri belirtmek ve onları ancak mahdud bazı sahaları ilgilendiren birtakım *noksan ve usulsüz derlemeler* halinden çıkarıp İmparatorluk devri teşkilât ve müesseselerinin muayyen bir tarihteki umumî tablosunu verebilecek şekilde tam bir "Kanunlar külliyatı„ haline sokarak tamamlamak mümkün olacaktır.

Çok uzun ve devamlı çalışmaları icabettiren bu gibi meselelerin bir hamlede ve bütün zenginlikleriyle vaz ve halledilmiş olabilmesine imkân bulunamıyacağı meydandadır. Bu sebeple, biz, burada, sadece bu sahadaki çalışmaların lüzum ve ehemmiyeti ile metodu ve meseleleri hakkında bir fikir verebilmiş olmak için, kanunnâmeler üzerinde bundan böyle yapılacak araştırmalara bir giriş mahiyetinde olmak üzere, kitabı-

mızda* elde edilen bazı neticelerin esasları hakkında kısaca izahat vereceğiz.

***

Bugün elde mevcut bulunan bir kısım matbu Osmanlı kanunnâmelerinin ve onların umumî kütüphanelerle hususî şahıslar nezdinde mevcut yüzlerce benzerlerinin *terekküp ve teşekkül tarziyle hakikî karakter ve mahiyetleri meselesi tetkik edilecek olursa* şu neticelere varmak mümkündür:

Aslî ve resmî metinler olmayışları:

1— Bu dergilerden ve bilhassa bizim burada mevzuumuzu teşkil eden *ziraî ekonominin hukukî ve malî esaslarına* ait bulunanlardan hemen hiçbiri devlet dairelerinde icra mevkiinde tutulmak için resmen tanzim edilip gönderilmiş olan bir *kanunlar külliyatı*'nın ne kendisi, ne de tasdikli bir sureti halinde değillerdir. Bu sebeple, onların ihtiva ettikleri kanun metinlerinin şekli, kanunların *ilk vaz'edildiği, kullanıldığı ve tatbikatta hukukî hayatı tanzim hususunda canlı bir tarzda müessir olduğu zamanki şekilleri de addedilmez.* Bu dergiler, hakikî kanunların aynen bir araya getirilmesi suretiyle değil, belki de onların hülâsa edilerek ve şekilleri değiştirilerek cem, tertip ve *telif* edilmeleriyle meydana gelmişlerdir. Hatta, onlardan birçoğu resmî hiçbir sıfat ve selâhiyeti olmıyan kimseler tarafından sırf ilmî bir merak ve tecessüsle toplanan veya alâkadar bazı kanun adamları tarafından kendi zatî ihtiyaçları için hususî not defterleri halinde gelişigüzel derlenmiş bulunan malûmattan teşekkül etmektedir. İçlerinde lüzumlu bir *siyasî bilgi* edinerek âmme hizmetleri için yetişecek memurlara İmparatorluk hakkında umumî bir fikir verecek şekilde, *ilmî ve tedrisî maksatlarla* ve bazı nümune metinleri bir araya toplamak suretiyle tertip edilmiş *el kitapları veya münşeat mecmuaları* vaziyetinde bulunanların mevcut olduğu da söylenilebilir. Velhasıl bu kanunnâmelerden çoğu, hususî teşebüslerle ve her telif ve tertip sahibinin şahsî alâka ve imkânlarına göre tanzim edilmiş nüshalardır, Devlet kanunlarının hakikî metinlerini ihtiva eden tam bir *kanunlar külliyatı* olmak ve

* *Ö. Lütfi Barkan*, Osmanlı imparatorluğunda ziraî ekonominin hukukî ve malî esasları, I, Kanunlar. 1945 İstanbul.

bu haysiyetle resmî bir sıfatı taşımak ve tatbikatta merci teşkil etmek iddiası hemen hiçbirinde yoktur. *Padişahların emriyile ve mevcut kanunların bir araya getirilip bir defter halinde ciltlenilmesi suretiyle meydana getirildiği kaydedilen bazı nüshalarla* bu nüshalardan naklen diğerlerinde tekrar edilen bazı kısımlar da yine aynı mahiyette ve sadece en esaslı bazı teşkilât hakkında umumî bir fikir vermek maksadiyle *noksan ve usulsüz olarak derlenmiş* ve İmparatorluğun muayyen bir devirdeki umumî tablosunu tam olarak veren hakikî bir *kanunlar kolleksiyonu* olmaktan uzak kalmış olan mecmualardır. Nitekim, böyle bir sıfat taşıyan mecmualar veyahut mecmua fasılları da, zamanla yapılan ilâveler ve gelişigüzel devşirmelerle, az zamanda şahısların hususî alâka ve maksatlarla tertip ettikleri not defterleri haline düşmüşlerdir.

Tipik bazı nümunelerin tetkiki :

2 — Kanunnâmelerin hakikî kıymet ve mahiyetleri hakkında sarih bir fikir vermek için en meşhur ve tipik olanlarından birkaç nümuneyi misal olarak tetkik edebiliriz. Hususî şahıslar tarafından ilmî bir eser olarak veyahut amelî zaruretlerle meydana getirilmiş olan bu tip kanun kitaplarının elden ele dolaşarak zamanla aslî şekillerini kaybetmiş ve soysuzlaşmış pek çok çeşitleri tabiî vardır. Biz, bunlar arasından ancak asliyet ve ayniyetini tesbit etmek mümkün olanlardan bir ikisini ele alabiliriz. İçinden en meşhur ve mükemmellerinden biri olmak itibariyle *Hezârfen Hüseyin efendi*'nin 1086 tarihlerine doğru meydana getirmiş olduğu "Telhis-ül-beyan fî kavanîn-i âl-i Osman„ isimli eserini hatırlatabiliriz. Eserin mukaddemesinde görüleceği veçhile müellif, bu kitabında kendisine yapılan tavsiyelere uyarak şahsî teşebbüsiyle harekete geçmiş ve Osmanlı imparatorluğunun idarî teşkilât ve maliyesiyle her türlü teşrifat ve merasimine ait çeşitli nizam ve kanunları *hülâsa olarak* bir araya toplamak gayesini gütmüştür. Filhakika, *Tenkih-i tevârih-i mülûk* ismini taşıyan kitabını 1083 yılında bitirip devrinin nüfuzlu şahsiyetlerine takdim ettiği zaman kendisine bu kitapta eski devletlerin nizam ve teşkilâtını ve bu arada Cengiz kanunlarını toplayıp yazmak hususunda bu derecede muvaffakiyetli ve isabetli bir gayret sarfettiği halde Muhammed' in şeriatına inzimam etmiş ve ayrıca akıl ve tecrübe esasla-

rına da uygun bir şekilde vazedilmiş oldukları için bu devirdeki bütün diğer devlet kanunlarından çok daha mükemmel olması lâzımgelen Osmanlı sultanlarının kanun ve nizamlarını niçin yazmağa teşebbüs etmediği sorulmuş ve orta halli okur yazarların anlıyabileceği bir lisanda böyle bir kitap yazacak olur ise eserin âvam ve havas arasında çok makbule geçeceği ve kendisi için de hayırlı olacağı söylenmiştir. İşte Hezârfen Hüseyin efendi bu gibi emir ve telkinlere uyarak esaslı araştırmalara girişmiş, tarihleri ve devlet dairelerindeki defter ve hesapları tetkik etmiş ve bilhassa *kanunnâme*lerden istifade ederek eserini meydana koymuştur. Aranılan bahislerin kolayca ve bir arada bulunabilmesi için mecmua *on iki bâb* üzere tasnif ve tertip edilmiştir. Bu bâblar içinde hazine hesaplarını, muhtelif askerî, mülkî ve ilmî sınıfların kanun ve nizamlariyle âdet ve teşkilâtlarına ait çok faydalı malûmatı ihtiva eden kısımlar olduğu gibi, Osmanlıların zuhur ve tarihlerinden, İstanbul'un inşasından, binalarından, saray ve divan-ı hümayun teşrifat ve nizamlarından, şehzadelerin evlenmeleri ve sünnet düğünleri münasebetiyle yapılan merasimden, Kırım hanlarının, seferin ve ulemanın kanunlarından, narh usullerinden, maden ve tuzla nizamlarından da bahis vardır.

Burada müellifin eserini imparatorluğun esasen mevcut defter ve nizamlarına ve kanunnâmelerine müracaat ederek *hülâsa çıkarma suretiyle ve bir tetkik ve tetebbü mahsulü olarak* tertip etmiş olduğu meydandadır *.

***

3 — Kanun mecmualarından birçoklarının nasıl *şahsî teşebbüs ve tasarruflarla ve sahiplerinin imkân ve alâkalarına göre derlenmiş hususî eserler* olduğunu göstermek için burada misal olarak zikredebileceğimiz nümunelerden biri de Üniversite kütüphanesindeki yazmalar arasında 1807 numarada kayıtlı bulunan bir kanunnâmedir. Gerçekten, bu kanunnâmeyi tertip eden tarafından baş tarafına konmuş olan mukaddime, yalnız

* Aynı suretle «defâtir-i atika ve cedideden ve kanunnâmelerden» çıkarılarak telif edilmiş olduğu için burada hatırlanması lâzım gelen diğer bir eser de, eski defter'i Hakanî emini Aynı Ali efendinin: «Kavanîn-i âli Osman der hülâsa-i mezâmîn-i defter-i divan» adını taşıyan 1018 tarihli risalesidir (İstanbul, 1280).

bu derginin ne maksatla ve nasıl telif edilmiş olduğunu göstermek itibariyle değil, aynı zamanda umumiyetle bu gibi kanunnâmelerin hakikî mahiyetleri hakkında devrin adamlarında mevcut bulunan anlayış tarzını da göstermiş olmak itibariyle çok dikkate şayandır.

Bu mukaddimenin tetkikinden anlaşılacağı veçhile, sultanın bu mecmuaya dercedilmiş bulunan örfî kanunları, padişah divanında vazife gören büyük devlet memurları arasında esasen ötedenberi malûmdur ve onlarla âmel edilmektedir. Bu sebeple, bu mecmuadaki örfî kanunlar daha ziyade şer'i mahkemelerde çalışan hâkimler için derlenmiş olabilirler. Gerçekten hep müellife göre, bu hâkimler yalnız şer'i dâvalara bakmağa memur olmayıp aynı zamanda örfî mes'eleleri de halletmek mecburiyetinde kaldıkları halde, ellerinde ancak şer'i hususlara ait mes'eleleri ihtiva eden fıkıh kitapları mevcuttur. Halbuki, hudut boylarının teşkilâtlandırılması, askeri işler, derecelerine göre hak ve vazife sahiplerinin maaşlandırılması, fukaranın doyurulması; timar sahiplerine ve araziye müteallik işler gibi kur'an veya sünnet tarafından açık bir emirle tayin edilmemiş olan sahalarda ve "Allah'a, peygambere ve içinizde ülül'emr onlanlara,, itaatı emreden bir âyetin ve benzeri hadislerle bu hususdaki icma'ın kendilerine bahşettiği selâhiyetlere dayanarak âmme işlerinde tasarrufun doğrudan doğruya re'sen ve iptidâen kendisine ve sonra vekiline ait bulunduğunu bilen sultanların âmmenin menfaat ve maslahatı için kendi rey ve içtihadları ile vazettikleri birtakım örfî kanunlar da vardır ki, bu kanunları da birtakım mecmualar halinde toplayıp hâkimlerin eline vermek lâzım gelir. Gerçi, müellifin ifadesine göre, eski Osmanlı padişahlarının bu sahada *vazetmiş oldukları nizam ve kaidelerden birçoğu hususî emirlerle birtakım mecmualar halinde toplattırılmıştır.* Fakat bugün elde bulunan bu *nüshaların kifayetsizliği* karşısında, mükemmel ve mufassal bir nüsha hazırlamış olmak niyetiyle harekete geçen müellif, şer'i mahkemelerde mer'i olan vesâikin yazılması hizmetinde kâtip olarak çalışmakta olduğundan, mevkinin kendisine bahşetmiş olduğu imkân ve fırsatlardan istifade ederek, *bazı kanun ceridelerinden, örfî mes'elelerin zabıtlarından ve padişahlar tarafından verilen emirlerden çıkarmak suretiyle* topladıklarını elde mevcut

müretteb kanunnâmeye derç ve onları bir başka tarzda tertip ederek fasıllara ayırmak suretiyle istifade edilebilir bir şekle sokmak istemiştir. Bu suretle meydana gelen mecmua, umumî ceza ve siyaset kanunlariyle erbab-ı timara, arazi ahvaline, belediye, pazar, gümrük resimlerine ve "âmme-i ahvâle„ müteallik kanunları beyan etmektedir.

***

Aynı suretle fıkıh kitapları yanında *şer'i hükümlerden büsbütün ayrı bir örf ve âdet hukukunun kanun ve hukuk kitabını yazmak teşebbüsünü* ifade etmiş olmak itibariyle, Bayazıt Umumî kütüphanesinde 4789 numarada kayıtlı bulunan bir mecmuanın şu başlığı da kayde şayandır:

"Sahib-i kitâb-ı mü'in-ül-müfti Uskübî Pîr Mehmet efendi hazretleri fıkıhta bir fetâvî telif edüp adını *mu'în-ül müfti* koyup kavanîn-i Osmaniye'de dahi işbu risâleyi cem' idüp anı *zahîre-tül-kuzat koymışdır*„.

Prof. Fuat Köprülü'nün hususî kütüphanesinden alınıp 1331 yılında Millî Tetebbüler mecmuasında (sayı 1-2) neşredilmiş olan kanunnâme de, Ankara mahkemesinde mukayyid Mehmet Emin efendi tarafından çok muahhar bir zamanda (1233 Hic. yılında) muhtelif mecmualardan toplanmak suretiyle yazıldığı (sah. 337) gibi, diğerleri kadar bir tertip ve tasnife tâbi tutulmadığı için, bu şekildeki derlemelerin kötü bir nümunesi olarak zikredilebilir.

Gerçekten, ihtiva ettiği mes'elelerin çeşitliliği, birçok mühim mes'elelerin fetvalarla izah ve misallendirilmiş olması, muahhar devirlere ait inkişafları tesbit eden faydalı hüküm ve kayıtları ihtiva etmesi itibariyle bu ve benzeri dergiler çok faydalı olmakla beraber, ihtiva ettiği metinler sıkı bir tenkide tâbi tutulmadan, onlardan hakkiyle ve emniyetle istifade etmek imkânı yoktur. Çünkü dergi sahipleri kendilerince mühim ve lüzumlu addettikleri her türlü malûmatı, nerede bulduklarını ve niçin aldıklarını söylemeğe lüzum görmeden mecmuaları içine almışlardır. Bu sebeble, bu mecmuada zamanı geçmiş ve hükümden düşmüş birçok teşkilât ve nizamlara ait malûmat karışık bir halde mevcuttur. Meselâ 1129 tarihli bir ferman suretinin (sah. 330) yanında, mecmuanın toplandığı zamanlar

için ancak tarihî bir kıymeti haiz olması lâzım geldiği halde 701 ve 881 tarihli hükümlere de yer verilmiştir.

Bu tip mecmuaların hususiyetlerinden biri de, hanunnâme metinlerinin içine, hakikî mahiyeti kitabımızda "fetvâ sistemi ve kanunnâmeler„ faslında tetkik edilmiş olan birtakım fetvaları ihtiva etmeleridir. Hakikî ve resmî kanunnâme metinleri ve kanunnâmelerde bahis mevzuu olan haka ve sahalariyle şeyhülislâm fetvalarının hiçbir münasebeti olmadığı halde, bu gibi mecmualarda bir arada toplanmış olmaları, bu gibi mecmuaların tamamiyle pratik birtakım kaygularla nasıl istenildiği gibi serbestçe toplanmış olduğunu gösteren en güzel misalleridir.

***

Padişah emriyle tertip edilmiş olan dergilere gelince;

4 — Bu suretle tamamiyle hususî teşebbüslerle vücude getirilmiş olan çeşitli kanunnâmeler yanında, veya bazan onların içinde ayrı bir blok teşkil edecek şekilde hususî tarzda, zamanının padişahının emriyle ve muhtelif kanunların bir araya getirilmesi suretiyle meydana gelmiş birtakım kanunnâmelere de tesadüf edilmektedir. Bu tip kanunnâmelerdan en meşhurları Viyana Millet kütüphanesindeki nüshaya göre, Prof. Dr. F. Kraelitz tarafından "Mitteilungen zur osmanischen Geschichte„ mecmuasında (Wien 1921) neşredilen ve bizim kitabımızda 387-395 inci sayfeler arasında dercedilmiş bulunan "Fatih kanunu„ ile, Mehmet Arif bey tarafından Tarihî Osmanî Encümeni mecmuasında "Sultan Süleyman Kanunu„ namı altında neşredilen kanunlardır. Gerçekten, bu kanunnâmelerden her ikisi de mevcut kanunların hepsini değilse de hiç olmazsa büyük bir kısmını ihata etmek iddiasındadır. Ve bir padişahın emriyle veya padişah nâmına meydana getirilmişlerdir. Acaba bu vesikalar, bizim *"elde mevcut kanunnâmelerden hiçbirinin bütün imparatorluk kanunlarını bir araya toplıyan ve bu sıfat ve haysiyetle resmen tasdik edilmek üzere devlet dairelerine vazedilmiş bulunan hakikî bir kanunlar külliyatı* addedilemiyeceği„ hakkındaki iddiamızı nakzedecek mahiyette değil midir?

Fikrimizi daha fazla aydınlatmak ve delillendirmek için bu kanunnâmelerin ne maksatla ve nasıl toplanmış olduklarını tetkik etmek lâzım gelir. Gerçekten, mukaddimenin tetkikinden

anlaşılaşağı veçhile, "Sultan Süleyman kanunnâmesi„ denilen ve Arif beyin neşrettiği şekilde birçok nüshaları bulunan *bâb* ve *fasıllara bölünmüş müretteb kanunnâme,* Osmanlı memleketindeki örfî kanunların bir araya toplanması hususunda verilmiş bir padişah emriyle tanzim edilmiştir. Bu tertip ve mukaddimeyi aynen ihtiva eden kanunnâme metinleri, bilâhare tertip edilmiş olan diğer mecmualara da ekseriya tamamen veya kısmen alınmıştır. Fakat, bu nevi terkip ve toplama teşebbüsleriyle meydana gelen mecmuaların, resmî bir kanun mecellesi olarak ve devlet bürolarındaki hakikî ve müstakil kanun metinleri yerine kaim olmak üzere neşr ve tamim edilmiş olmaları muhakkak lâzım gelmez. Nitekim, onlardan hiçbirinin devlet bürolarına böyle bir maksatla konmuş tasdikli ve hakikî bir nüshası bulunmak mümkün olmamaktadır. Bu vaziyette fikirmizce onlar, belki padişaha veyahut idare adamlarına imparatorluk teşkilât ve müesseseleri hakkında umumî bir fikir vermek üzere devşirilmiş bazı umumî hükümleri ihtiva eden taslaklardır. Fakat onlar, tatbikatta müracaat edilen hakikî kanun metinleri olmaktan daima uzak kalmışlardır. Gerçekten "*Kanunî*'nin„ ve hattâ "*Fatih*'in„ diyerek isimlendirdiğimiz kanun mecmuaları tertip edilirken, bu mecmualara giren hükümlerden her birine hattâ bu mecmualara girmiyenlere ait olmak üzere tafsilâtlı müteaddit hususî kanunnâmeler mevcuttu ve bu mecmualar tertip edildikten sanra da o hususî ve mufassal kanunlar mevcut kaldılar ve tatbikatta hakikî ve yegâne merci olmakta devam ettiler.

Padişah sarayındaki nüshalar:

5 — Bu bakımdan bahsi geçen *terkibî kanun mecmualarının* başına gelen âkibeti, bir defa meydana geldikten sonra uğradıkları ihmal ile aşikâr bir şekil alan kifayetsizlikleri karşısında nasıl tamamlanmağa çalışıldıklarını, tetkik etmek münasip olur.

Gerçekten, yukarıda da söylediğimiz gibi, bu tip kanunnâmelerden *şimdiye kadar devlet dairelerinden birine vazedilmiş tasdikli ve resmî bir nüsha bulunmamıştır.* Elde mevcut nüshalar hep muahhar kopyalar ve hususî şahsiyetlere ait kitaplardır. Padişah sarayında bulunan nüshaların bile bu bakımdan tetkiki, üzerinde durulmağa değer neticeler vermektedir. Meselâ Topkapı

sarayında Revan köşkü kütüphanesinde bulunup da bu tipteki Sultan Süleyman kanunnâmelerinin güzel bir örneğini ihtiva eden ve *padişahlara mahsus olması lâzım gelen* 1935 ve 1936 numaralı mecmualar bile resmî olmak vasıfını haiz değillerdi. Gerçekten, her iki mecmuanın da ne zaman ve nasıl tertip edildikleri belirli değildir. Hatta bazı kayıtlardan, onların diğer bazı nüshalardan kopye edilmek suretiyle meydana getirildikleri anlaşılmaktadır. Bundan başka „Mecmu'îsi merkum ve muharrer ve mücellet defter olunmak üzere„ tertip edilen kanunnâmeler, bu mecmuaların içinde diğer daha mühim birtakım kanunnâmelerle birlikte dercedilmiş bulunmaktadır. Aynı suretle 1935 numaralı mecmuanın 142 inci yaprağında İstanbul Haslarına ait bulunan kısım için yazılan şu kayıt da mecmuanın nasıl tertip edilmiş olduğunu gösterecek mahiyettedir: "Bundan aşağısı nüshada yok, varmış gitmiş, bulunıcak yazıla„! Halbuki, bu mecmuaya ancak böyle kısaltılmış bir şekilde alınabilen, eski nüshadan yaprakların kopup gittiğine esef edilen ve bulununca tamamlamak lüzumu kaydedilen *İstanbul Haslar Kanununun* 904 tarihli on sahifelik mufassal bir metni tarafımızdan tabii yerinde bulunduğu defterden çıkarılıp bu kitapta aynen neşredilmiştir (s. 86). Bu vaziyete nazaran, bahsi geçen *padişahlara mahsus* kanun mecmuasını tertip ve tanzim edenler, bugün bizim yapabildiğimiz şekilde devlet arşivlerini kolaylıkla yoklamak imkânlarından mahrum bulunuyorlardı. Bu sebeple, saray kütüphanesi için tertip edilen bu nevi kanun dergileri bile, imparatorluğun resmî ve hakikî kanun külliyatı olmak şöyle dursun, kendi noksanlarını tamamlamak ve bunun için de diğer daha tamam, daha asıl olan nüshalardan hüküm ve kanun devşirmek ihtiyacında olduklarını itiraf etmektedirler. Esasen, İkinci Bayezit ve hatta Fatih devrindenberi mevcut bulunan ve saray kütüphanesi için toplanan nüsha yazılırken el'ân ehemmiyetini muhafaza ettiği için buraya da dercedilen İstanbul Hasları kanunu, yukarda bahsi geçen *müretteb kanunnâmelerde* mevcut olmadığı halde lüzum ve ehemmiyetine binaen daha birçok hususî kanunlar ile birlikte bazı mecmualara sonradan ilâve edilmiştir. Bizim Tarihî Vesikalar Dergisinde (Sayı 5, 7, 9) neşrettiğimiz 907 tarihli İhtisab kanunları ile timarlı sipahilere ait diğer mühim kanunları da bu müretteb nüshalara sonradan ilâve edilen kanunlar arasında zikredebiliriz.

Müretteb kanunnâmelerin kifyâetsizliğini gösteren diğer kayıtlar:

6 — Bahse mevzu müretteb kanunnâme şekillerinin kifayetsizliği ile muhtelif hükümlerinin hakikî kanunnâmelerden kopye edilen parçalarla izahı ve tamamlanması lâzım geldiği hakkındaki iddiamızı, Süleymaniye Kütüphanesinde Âşir efendi kitapları arasında 1004 numarada kayıtlı bulunan diğer bir kanunnâme dergisi üzerinde tahkik ve takip edebiliriz.

Gerçekten, IV. Murat zamanında yazılmış olduğu tahmin edilen ve derkenarlarından vaktiyle selâhiyetli hukuk ve idare adamlarının elinde bulunduğu anlaşılan bu mecmuada, Mehmet Arif neşrinde görüldüğü şekilde *bâb ve fasıllar halinde tedvin edilmiş olan ve baş tarafında bir mukaddimeyi ihtiva eden* bahse mevzu "müretteb Süleyman kanunnâmesi„, diğer esaslı ve mühim kanunlar arasında, âdetâ kaybolmuştur (s.f. 50 - 77). Çünkü, bu kanunnâmeden evvel ve sonra çıkmış olan daha birçok mühim kanunları mecmuaya ilâve etmek lâzım gelmiştir.

Mecmuadaki diğer hüküm ve kanunların nereden alındıkları ve mecmuâ tertip edildiği sırada bu hükümlerin ne gibi tadilâta maruz bulundukları birtakım *derkânarlarla* izah edilmiştir ki, bu izahlar bizim için çok mühimdir. Gerçekten, bahsi geçen derkenar şeklinde izahata nazaran, mecmua sahipleri kendileri için lüzumlu hüküm ve kanunları birtakım selâhiyetli makamlardan almışlardır, nerelerden aldıklarını söylerken bize hakikî kanunların muhafaza edildikleri yerleri göstermektedirler. Bu hususta bazı misaller zikredebiliriz:

Mecmua sahiplerinden biri 60 inci yaprakta kayıtlı bulunan resm-i çift, sâlâriye vs.. vergiler münasebetiyle "bu makule hususlar vâki oldukta her diyârın defteri zahrında olan kanunnâmeye ve deftere müracaat oluna, ona göre 'amel oluna. Bu kanunnâmede bu veçhile mukayyettir deyu gaflet olunmaya. Her vilâyet tahririnde nice hususlar tebdil ve tağyir olunur„ diyerek veya 72 inci yaprakta Rumeli'nin sefere Eşer yürükleri hakkında "Yürüke mahsus ahvâl düşdükte anların müstakil kanunnâmeleri vardır. Defterhanede mestûrdır, müracaat oluna„ şeklinde bir not ilâve etmek mecburiyetini duyarak, bize bu gibi hususlarda verilecek hükümler için esas olarak herhangi bir *müretteb kanunnâmenin* şu veya bu faslının değil, ancak bizim

kitabımızda neşrettiğimiz kanunların alınabileceğini hatırlatıyor. Aynı şekilde, 51 inci yaprakta "bu kanunnâmenin nice yerleri mefsûh olmağla sahih olanlarına *makbuldür* deyü işaret olunmuştur„ diyerek Osmanlı kanunnâmelerinın, padişah emr ve fermanları ve selâhiyetli makamların hüküm ve tefsirleriyle nasıl durmadan değişmekte ve işlenmekte olduğunu tesbit ediyor. Mecmua sahipleri bize, devlet işlerinde müracaat edilecek *hakikî kanun metinleri*nin Fatih veyahut Kanunî Süleyman devirlerinde tertip edilen bahse mevzu *mürettep* kanunnâmeler olmaktan ziyade alâkadar devlet dairelerinin eli altında bulunan emr ve talimat şeklindeki kanunlar olduğunu, *bu tip mürettep kanunnâmelerin boşluğunu ve kifayetsizliğini telâfi için, fırsat ve imkân buldukça*, kakikî kaynaklardan devşirebildikleri her türlü malûmat ile dergilerini zenginleştirmiş olmakla da göstermişlerdir. Bu suretle, *mecmualarını tamamlamak için, doğrudan doğruya hakikî kaynaklardan oldukları gibi devşirilen öz kanunnâmeler* için yazdıkları notlar ve onları takdim ediş şekilleri de kayda değer: 21 inci varakta Sipahî oğullarının hangi yaştan itibaren sefere eşmek mecburiyetinde bulunduklarını izah eden fıkranın yanında derkenâr olarak *"defterhâne-i âmirede maʿmûl-ün-bih olan kanunnâme*de mestûrdur, şüphe yoktur„; 56 ıncı varakda, "Fakir, cümle kanunnâmelere müracaat eyledim, kul ve câriye müjdesi böyledir... bu hususta *Anadolu mufassalı*nın zahrında olan kanunnâmede dahi böyledir.„; 64 üncü varakdaki Bezirhane resmi hakkında, "*Karaman defteri*nden gayride bulunmadı, anda dahi bu üslûb üzere yazılmış ki„ dedikleri gibi; 162 inci varakdan başlıyan Erzurum kanunları için de, „*Erzurum mufassal-ı defterî*nin zahrında *muharir-i vilâyet yazduğı kanun*dur ki defter-i mufassalldan nakl olunmuştur„, "Erzurum'da vezir i âzâm, serdâr Hüsrev paşa bazı rüsûmu tebdil ve tağyir edip yazduğıdır„, "bu kanunnâme sâbıka Amasya müftisi Ayas efendiden alınmıştır. Anlar dahi Rum'ı tahrir eyleyen Ömer beyden almışlar, *sahihdir, aslı* ile dahi mukabele olunmuştur. Bu defa dahi hakir mukabele eylemişimdir„ şeklinde kayıtlar düşürmek mecburiyetini duymuşlardır.

Aynı suretle, 118 - 147 inci yapraklar arasına dercedilmiş olan kanunlar için de "Defterhaneden Kâtip zade verdiği

kanunnâme cüzleridir„ denilmiş, 21 inci varakada, "Kıbrıs yeniçerileri ahvali *reis-ül-küttab kanunnâmesinde* Hamza paşa hattiyle sonradan bu minval üzere yazılmıştır„; "bunlar dahi *reis-ül-küttâp kisesinde olan makbul kanunnâme* ile mukabele ve tashih olunmuştur.„ tarzındaki ifadeleriyle bize *elde mevcut mürettep kanunnâmeleri tamamlamak ve tefsir etmek için müracaat etmek mecburiyetinde kaldıkları kaynak ve vasıtaların hakikî ismini ve yerini* bildirmektedirler. İşte ehemmiyetleri büyük olduğu için bu kadar makbul olan bu *hakikî kaynaklar*, bizim kitabımızda neşrettiğimiz kanunlardır. Ve onlar, dün olduğu gibi bugün de devlet arşivlerindeki kendi yerlerinde alâkalı defterlerin başında veya kese içindeki dosyalarında bulunmaktadırlar. Bu kanunlar, şüphesiz, bâb ve fasıllar halinde ve terkibî bir şekilde tertip edilen Fatih veyahut Süleyman kanunnâmelerinden, II. Selim, I. Ahmet.. ilâh devirlerinde tertip edilen mecmualardan evvel mevcut bulunuyorlardı. Nitekim, bu mecmualar o kaynaklardan devşirilmek suretiyle tertip edildi. Onlar, bu mecmuaların tertibinden sonra da kendi tahtlarından kendilerine mahsus teâmüller içinde hükümrân olmakta ve inkişaf etmekte devam ettiler. 1004 numaralı mecmuanın âlim ve nüfuzlu sahipleri gibi bazı talihli ve meraklı şahsiyetler onlardan bazılarını kopya edip kendi mecmualarına dercetmeği bir fırsat bildiler. Fakat bütün zevâhir, onların bugün bizim için mümkün olduğu şekilde, devlet arşivlerinin her köşesini karıştırmak ve istediği tetkikleri yapmak suretiyle elde mevcut kanunnâme dergilerinin hükümlerini zaman ve mekân içinde yaymak imkân ve vasıtalarından mahrum idiler. Nitekim, biraz yukarıda izah ettiğimiz şekilde, saray kütüphanesindeki padişahlar için yazılan nüshaları tertip edenler bile diğerlerinden daha müsait vaziyette değillerdi. Bu itibarla ne buldularsa topladılar, bu arada mahkeme sicillerinden, devlet merkezinden muayyen vaziyetlerde verilmiş olan hükümlerden ve defter kayıtlarından da istifade etmeği ihmal etmediler. Meselâ yine aynı 1004 numaralı mecmuanın sahipleri "zikrolunan tekaütler hususı rüus-ı kazada bu veçhile mukayyettir, bizzat kendimiz ihraç eylemişizdir, şüphe olunmaya„ (sahife 38) diyerek vaktiyle verilmiş bir emir suretini ellerindeki kanunun bir maddesini izah sadedinde belge olarak zikredebil-

melerini bir muvaffakiyet saymaktadırlar. Aynı şekilde ve aynı vesika darlığı içinde ıtesadüflerin kendilerine temin ettiği imkânların lûtfile Kıratova mahkemesindeki sicilde mahfuz olan 1051 tarihli bir hükmün suretini (yp. 55) vaktiyle akçe Kızanlık ve Şümnü vilâyetlerine gelmiş olan 921 tarihli bir beyt-ül mâl emrini, 934 tarihli diğer bir hüküm suretiyile birlikte, mecmualarına dercedebilmekten ve bu suretle birçok müşkülleri halledebilmekten de memnun gözükmektedirler. Bugün bizim gibi birçok şehirlere ait kadı sicillerine ve divandan verilmiş her çeşit hüküm ve fermanların suretlerini günü gününe zapteden defterlere müracaat edebilecek vaziyette olanlar da, eski kanun dergilerinin müşküllerini çözmek ve belirtmek hususunda eski hukukçularımız kadar müşkül bir vaziyette bulunmamaktan herhalde daha fazla memnun olmalıdırlar. Görülüyor ki, Osmanlı imparatorluğundaki örfî hukuk sahası, şer'î hukuk gibi bir fıkıh kitabı veya mecelle şeklinde, bir tek kitab halinde biçbir zaman tedvin edilememeğe mahkûm olan, durmadan inkişaf halinde kaypak, karışık ve araziye göre dağınık ve değişken hususi bir mahiyet arzetmektedir. Bu bakımdan, bir türlü kitaba giremiyen bu dağınık ve başıboş hukukun prensiplerini ve inkişafı tarihini tayin hususunda devlet arşivlerinden sonra en kıymetli kaynakların, şüphesiz, fasıl ve bâplar halinde tertip edilen kanunnâme taslaklarından ziyade, münşeât mecmuaları şeklindeki ferman dergileri olması bizi hayrete düşürmemelidir.

Kanunnâme dergilerinin gelişigüzel toplanmış olması ve tatbikatta işlerin bu gibi mecmualara müracaata lüzûm bırakmayacak şekilde cereyan etmesi sebebiyle, herhangi bir padişah devrinde devşirilmiş olduğu tesbit edilen bir *kanunnâme* metninin ihtiva ettiği hükümlerden her birinin ne zamandanberi, nerelerde ve hangi tarihe kadar tatbik edilmekte olduğunu kestirmek umumiyetle pek güçtür. Çok eski zamanlarda çıkarılmış olan bir kanun metnine ait bir parça, ehemmiyetine binâen veyahut hâlen mer'î olduğu bahanesiyle, bazan yeni tertip edilen bir mecmuanın içine aynen girebilmektedir. Bazan da hususî emirlerle vaktiyle hükümden düşürülmüş olan kısımlar, tenkitsiz ve kontrolsüz bir şekilde, selâhiyetsiz kimseler tarafından yekdiğerinden kopya edilmek suretiyle elden ele

dolaşan, muahhar tarihli kanunnâme metinlerinde de aynen devam etmektedir. Bu bakımdan diyebiliriz ki, teşrifat ve bazı askerî teşkilât ile ceza işlerine mahsus olmak üzere ayrıca *tertip edilmiş bulunan bazı hususî kanunları aynen ve tam olarak almış olan kanunnâmeler veya kanunnâme kısımları müstesna,* diğer kısımlariyle elde mevcut mürettep kanunnâmeler, Osmanlı imparatorluğunda tatbik mevkiinde olan çeşitli kanunların *ne hepsini, ne de tam metinlerini* ihtiva etmemektedirler. Vazife ve selâhiyet sahiplerinin ve Divanda hüküm veren Devlet adamlarının ellerinde müracaat ettikleri kanun metinleri herhalde bu mecmualar değildir.

O. R. DAVIES (İstanbul Üniversitesi Tarih Profesörlerinden), **Batı Anadolu'nun atikiyatı:**

İnsanların bütün zamanlarda hayali, geniş nisbette tabiî muhit şartlarının kaydı altında kalmıştır. İçinde bulunduğumuz san'at ve fen devrinde tabiata hâkim olmağa başlıyoruz; fakat yine de yaşama şekillerimiz, coğrafya, iklim ve bunlara benzer âmillere tâbidir. Meselâ, medeniyetimiz, buz devrinin avdeti halinde, bu iklime karşı mukavemet imkânlarına malik değildir. Asrî şehirler ile münakalât bize kış soğuklarından ve yağmurlardan, mevzîî açlık ve başka felâketlerden filen masuniyet temin ebiyor fakat buna rağmen kendimizi muhite uydurmanın, onun hilâfına yaşamaktan çok daha iktisadî olduğu hâlâ doğrudur.

Bugün insanların ihtiyat mallarını toplayıp ambarlarda biriktirmek için çok vakti olmadığı münakalâtın gayri muntazam, devletlerin küçük ve umumiyetle birbirine düşman bulunduğu insan tarihinin daha iptidaî bir safhasından bahsedeceğim. Bunun için de, evvelâ Batı Anadolu'nun tabiî vasıflarını münakaşa etmek lâzım gelmektedir.

Anadolu, Orta Avrupa'dan Hindistan'a kadar uzanan büyük dağ silsilesinin ehemmiyetli bir kısmını teşkil eder. Bu dağlar, nisbeten yeni devirde teşekkül edip, Batı Avrupa'da bulunan çok eski kayalardan daha keskin ve sivri görünürler. Bundan başka ana silsilelerin fışkırmasından sonra, Ege denizini teşkil

eden şiddetli bir çöküntü vardı; ve Yunanistan ile Türkiye'de hâlâ sık sık vuku bulan zelzeleler ve yanardağ faaliyetlerinin delâlet ettiği gibi, bu mıntakalarda yerin son şeklini alması meselesi biteli çok olmamıştır. Guney dağ silsilesinin ana hattı güney istikametinde, Yunanistan'dan Girit boyunca uzanıp Anadolu'ya yetiştikten sonra büyük Toros surlarını teşkil eder. Fakat buradan doğuya doğru birçok kollar çıkar; bunların hatları, Ege denizinin ortasındaki ada zincirleri ve Anadolu kıyısına girintili çıkıntılı bir şekil veren uzun burunlar vasıtasiyle belirmektedirler.

Doğu Anadolu başlıbaşına bir mıntakadır; hem iklim, hem de yerin evsafı hususunda büyük Orta Anadolu yaylalarından ayrılmıştır. Bu mıntaka, Ege denizinden ibaret olan teknenin meyilli kenarını teşkil eder. Bütün etrafı dağlar mıntakasiyle çevrilmiş olmakla beraber Marmara denizi yanındaki kuzey kenarı, Türkiye'nin Avrupada'ki illerini vücuda getiren dalgalı ovalara uzanır. Orta Anadolu yaylasına giden yolları kolaylaştırdığına gördüğümüz dağ silsilelerinin arasındaki geniş vadilerde büyük nehirler akar. Denize yaklaştıkça, dağlar yavaş vavaş alçalır ve nihayet dereler denize dalar.

Takriben 5000 sene evvel insanlar bu mıntakalarda muntazam bir halde yerleşmeğe başladıkları zaman, dağlar, hiç şüphesiz, sık ormanlarla örtülmüşlerdi. İptidaî adamlara orman faydalı bir hizmetçi değil, fakat hasım olur; fakat Akdeniz kıyılarında insanların bu maniaya galebesi, feci bir suretle vaki oldu; ve birçok sahalar bu tahrip neticesinde belki asla onulmaz bir halde çıplak kaldı. Buz deryaları Avrupa'dan çekilelidenberi, Kuzey - güney Avrupası ile Batı Asya, yavaş yavaş gittikçe bir susuzluğa maruz kaldı; bunun neticeleri, kısmen çöllük bulunan Türkistan ve Arabistan'da en çok dikkate değer bir surette belirdi. *Susuzluk ve bunu takibeden kıtlıklardan dolayı Türk kabileleri, ana yurtlarından etrafa yayılıp daha cazibeli memleketlerin işgaline mecbur oldular.* Akdeniz sahillerinde yağmur miktarı daha yüksek idi; fakat ormanlar kesilir kesilmez gittikçe daha kuraklaşan iklimde ağaçlar bir daha büyüyemez; böylece yağmur toprağın içinde muhafaza olunacak yerde, her sağanaktan sonra kaybolur gider. Bu fena neticeler, toprak tabakasının ince bulunduğu kayalı dağlar üze-

rinde kendisini daha fazla gösterir. Çünkü onu tutacak ağaç kökleri olmazsa Anadolu'ya sık sık dökülen şiddetli yağmurlar bütün toprağı sürükleyip götürür. Bu şekilde tepeler çıplak ve faydasız kalırlar; aynı zamanda sürüklenen toprak, vadilerde ve uzun deniz körfezlerinde teressüp ederek sıtma kaynağı olan bataklıklar teşkil ederler. Tarihî zamanlarda bu şekilde çamurların birikmesi pek çabuk ilerliyordu: Menderes nehrinin ağzı, bugün 3000 sene evvel olduğu yerin kilometrelerce batısında bulunuyor. Myus (Sarıkemer) kasabası M. ö. beşinci yüzyılda, büyük Miletos (Balat) şehri de M. s. beşinci yüzyılda limanlarından mahrum olmuşlardır. Küçük Menderes nehri, diğer mühim bir liman olan Ephesos'u (Ayasuluk) denizden uzak bıraktı. Hattâ M. ö. 500 yılında bu şehir tehlike altına girerek, iki yüzyıl sonra denizle teması muhafaza etmek için ilk mevkiinden üç kilometre uzağa nakledildi. İzmir ve Avrupa kıyılarındaki Selânik, bu akibetten güçlükle kurtarıldılar.

Denizden bu şekilde kazanılmış kara parçaları, yüzyıllarca hemen hemen faydasız kaldılar. Bunların bataklıkları, belki M. ö. beşinci yüzyıldan evvel Anadolu'ya girmiş bulunmıyan sıtma için uygun bir zemin hazırladılar. Fakat ormanlar kesilmeden evvel toprağın kaybolması ve teressüp etmesi, hiç şüphesiz, pek küçük miktasta idi. Maden kömürü ve çelik devrinden evvel malzemat, inşaat ve sanayi için kereste ihtiyacından dolayı, insanlar ormanları istilâ etmek mecburiyetinde idiler; bazan haydutlar ve âsi kabileleri yoketmek maksadiyle geniş ağaç sakları, askerler veya jandarmalar tarafından temizlenirdi; ve bu feci akibetin mes'uliyeti büyük bir nisbette genç kütüklerle dalları yiyip bitirerek ormanların yeniden canlanmasını imkânsız kılan keçi sürülerine de yüklenebilir. İlk zamanlardanberi bakılması ucuz ve kolay olduğu için insanlar keçi beslerlerdi; fakat geniş bir zaviyeden görerek daha makul hüküm vermek istersek, keçi beslemek hiç de iktisadî değildir, çünkü yaptıkları zararlar faydalarından çok daha fazladır.

Batı Anadolu, büyük kaynaklara malik bir mıntaka olduğundan, eskiden pek çok insan besliyebiliyordu. Eski müverrih Herodot, ikliminin güzelliğini methetmiştir. Kıyılar yakınında bütün Akdeniz nebatatı bolluğu göze çarpar; bun-

ların bereketiyle insanlar yalnız kâfi gıda bulmakla kalmaz, fakat beşerî ruhun daha yüksek mahsulleri olan san'at ve edebiyata malik olabilmek için, kâfi gelecek bir servet biriktirebilirler. Nitekim eski Yunan edebiyatı bu sahillerde inkişaf etti, ve heykeltraşlık, ressamlık ve mimarî eserleri de burada uygun bir yurt buldular. Bundan başka Doğu ile Batı'nın bir buluşma yeri olması, Anadolu'ya büyük bir üstünlük temin etmektedir; bu sebepten dolayı Yunanistan'daki san'at eserlerinin daha basit ve ifratsız kalıp, uzak atiye kadar devam etmek kabiliyetini gösterdiği halde, başlangıçta daha yavaş tekâmül etmekle beraber, Anadoluda'kiler, Doğu âleminin daha eski medeniyetleriyle temas etmek ve onun tesirine tâbi olmak neticesinde erken olgunlaştılar.

Anadolu dahilindeki orta yaylalar, bilhassa koyunculuğa elverişlidirler. Eski zamanlarda bura nüfusunun kesafetini, keşfedilen müteaddit Eti eserleri ispat etmektedir. Güneydeki dağların eteklerinde, Roma devrinde kısmen yağmacılıkla yaşıyan, fakat Roma imparatorluğunu M. s. beşinci yüzyılda vukua gelen German istilâlarından kurtarabilmek için, kâfi metanet sahibi zengin insan hazinesi vazifesini görmüş müteaddit âsi kabileler bulunduğunu öğreniyoruz.

Bununla beraber Batı Anadolu, büyük maden membaları hususunda zengindir. Eskiden Sart yanındaki ırmakların içinde bulunan meşhur kumlar, ilk defa basılmış olan sikkeler - yani küçük kıymetli bir maddeden yapılmış damgalı paralar için altın temin ediyordu - Lidya kıralları, anlaşıldığına göre, yeni ve müterakki bir hanedanın ilk kıralı ve takriben M. ö. 670 senesinde hükümdarlığa geçmiş olan Gyges'in zamanındanberi bu sikkeleri darbediyorlardı. Irmaklardan kazanılan maden, tabiatiyle fazlaca gümüşle karışık bir altın idi; bazan bunun ayarı daha ziyade gümüş ilâvesiyle düşürülüyordu; ve, hiç şüphesiz, sarı bir renk vermek için sikkelerin satıhları asit ile muamele ediliyordu. Bilâhare, son Lidya kıralı olan Croesus zamanında, altından gümüşü ayırmak usulü keşfedildikten sonra, halis altın ve gümüşten sikkeler darbedildi. Hakikaten teminatlı bir saflıkta küçük külçeler olan sikkelerin çıkarılması ticaret için o kadar faydalı görünüyordu ki, birçok Yunan şehirleri, Lidyalı'ları taklid ettiler ve, ilk sikkeler basıldıktan 150 sene

sonra, bütün Akdeniz mıntakasında 100 kadar darbhane sikke basıyorlardı.

Çanakkale yakınında da altın bulunuyordu; Troya'nın Homeros tarafından methedilen kahraman kıralı Priamos'un hazinesinin bu kaynaktan temin edildiği zannediliyordu. Bu nazariye doğru ise, Çanakkale'deki maden, M. ö. 1200 senesinden daha eski zamanlarda işletiliyordu. Gümüş ise, Baliya'da ve belki Ödemiş civarında bulunuyordu. Birçok eski demir maden ocakları hakkında malûmatımız vardır; Hurşunlu'da o kadar saf ve yumuşak bir nevi demir çıkarılıyordu ki, başka demirlerde görülmiyen hususî bir vasıfta olduğundan kolayca çelik kalemle işlenebiliyordu.

Ne ise, Batı Anadolu tamamiyle kendi kaynaklarına münhasır kalmıyordu. Geniş vadileri, dahilî eyaletlerle ticareti teşvik ediyordu. Orta Anadolu yaylalarının, dağların ötesindeki Kuzey veya Güney denizlerle teması azdır. Bütün geçitler güçtür ve Toros üzerindekiler, M. ö. 400 senesinden evvel belki açılmıştı bile. Kuzey istikametinde dağları delen Sakarya, Kızılırmak ve sair nehirler, o kadar uçurumlu vadilerin dibinde akar ki, hiçbir yol onları takibedemez. Böylece orta yaylalardan gelen ticaretin birçoğu, batı kıyılara teveccüh ederdi; ve M. ö. altıncı yüzyılda Ephesos ve Miletos limanları bu alışverişten feyiz bulmakta idi. Biraz sonra rakiplerinin düşkünlüğü zamanında, İzmir münakaşasız bir üstünlüğe nail oldu. Bu ticarette yalnız ziynet eşyası değil, fakat eski yolların iptidaî hallerinden dolayı nakliyeleri çok pahalı olabilen cesim birçok mallar alınıp satılıyordu. Meselâ, Dokimion (Isça Karahisar) taş ocaklarından çıkarılan mermer sütunlar Roma'ya kadar götürülüyordu; ve Sızmalı zincifre madeni Ephesos'a naklediliyordu. Bundan başka, bu ticaret münasebetleri, Anadolu yarımadası için münhasır kalmıyordu. Büyük yollar, Sıvas'tan doğu istikametinde İran'a doğru ve Kayseri'den güney-doğu istikametinde Irak'a doğru uzanıyorlardı. Bunların ikincisi, imparatorluğun paytahtı olan Susa'dan Ege denizi kıyılarına kadar devam eden Fars kırallık şosesi hattını teşkil ediyordu. Bunun başlangıçta Etiler tarafında inşa edilmiş olması muhtemel daha eski bir yol olduğuna şüphe yoktur. M. ö. 2000 senesinden evvel Toros dağları ortasındaki geçitler, Irak'tan gelip Kara Höyükte bir

ticaret müstemlekesini kurmuş olan Sümerlerle malûmdu Kervan yolları, İran'dan Hindistan'a ve Orta Asya'nın ötesine, Çin'e kadar gidiyordu; Troya'daki ikinci şehirde bulunan yeşil Çin mermer parçası, M. ö. 2000 senesinden evvel bu yoldan getirilmiş olmalıdır. Sonraki devirde Roma imparatorluğuna pek kıymetli ipek taşıyan kervanlar bu yolları aşardı. M. s. altıncı yüzyılda Çin'den kaçakçılıkla birkaç ipek kozası getirilmeden evvel, Romalı'lar ipek böceğini tanımıyorlardı; Bergama kıralları, M. ö. ikinci yüzyılda Midyalı'ların ince elleriyle ipek yerini tutacak bir madde imal etmek denemelerinde uzun zaman muvaffak olamadılar. Bu uzak ticaret yolları, bazan daha yakın Suriye sahiline veyahut Trabzon'a doğru inerdi. Orta çağda muntazam bir yol, Trabzon'dan başlayıp, dağları aşarak, Tebriz'e ve sonra Orta Asya'ya kadar uzanmakta idi. Fakat bilinmiyen sebeplerden dolayı, Batı Anadolu'nun limanlarına gelen daha uzun yol tercih olunuyordu. Belki korsanlıklar veya siyasi ihtilâllar tüccarları öteki yollardan vazgeçiriyordu.

Batı Anadolu'da insanların ilk yerleşmeleri hakkındaki malûmatımız azdır. Yunan devrinden evvelki eserler nadiren araştırılmıştır. Orta Anadolu yaylalarındaki birçok Eti mevkileri sonraki yüzyıllarda pek az ikamet edilmiş yüksek höyüklerden bellidir. Belki artan susuzluk ve sefaletten dolayı evvelki eserleri yıkmak zahmete değmiyordu. Fakat Batı Anadolu'nun daha mes'ut mıntakalarından en eski mevkiler ya örtülmüş veyahut yokedilmiştir. Birçok Yunan şehirleri, hiç şüphesiz, temelleri, Anadolular tarafından atılmış olan köylerin üzerinde kurulmuştur; ve bu mevkiler dibine kadar kazılıp tetkik edilse, belki tarihlerinin en az M. ö. 3000 seneye kadar uzandığı keşfedilecektir. Ephesos şehrinin Yunan istilâsından evvel tesis edilip, mütecavizlere şiddetli bir mukavemet gösterdiği an'anevî bir rivayettir. Hem Ephesos, hem de Didima'daki büyük mabetler, Yunan devrinden evvel kurulmuşlardır; ve oradaki maziperest ayinler, uzun bir tarihe malik olduğu kanaatini verir. Miletos, hemen hemen M. ö. 1200 senesinden yazılmış olması muhtemel bulunan bir vesikada zikredilmiştir. Halicarnassos (Bodrum) ve sair şehirlerin isimleri Yunanca gibi görünmemektedir. Diğer şehirlerin birçoğunda, Yunanlı'lardan evvelki eserlerin keşfedilebileceğinden

eminim. Denizden uzaklardaki birçok mevkilerin tarihleri de uzundur. Sardes, Aydın ve başka şehirlerin, hattâ M. ö. 2000 senesindenberi mevcut olduğunu ispat edilmesi bana hiç de hayret vermiyecektir.

Fakat araştırmaların henüz eksik bulunmasından dolayı, Anadolu tarihinin bu devri hakkında isabetli bir hüküm veremeyiz; ve ilk safhalar için ise, aşağı yukarı büyük Troya şehrinden öğrendiklerimize ve Samos ile Midilli adalarında bulunmuş eserlere güvenmeliyiz.

Belki M. ö. 3000 senesinden evvel Troya şehrinde, medeniyet eserlerini Tuna vadisinde bulduklarımıza benziyen ziraatle meşgul insanlar oturmakta idi. Öyle görünüyor ki, bu kavim, çiftlik ve köyleri için gittikçe yeni topraklar işgal ederek, Orta veya Doğu Anadolu'dan Boğazlar ötesine kadar yayılıp, sonraki zamanlarda tüccar ve orduların sık sık takibettikleri büyük yollardan Orta Avrupa'ya yaklaştı. Nihayet bunların kolları, harpsızca müstemlekeler tesis ede ede Ren nehrine kadar ilerledi.

Batı Anadolu'da bu ilk çiftçiler hakkındaki malûmatımız azdır; fakat Eti şehirleri ile Yunan adalarının daha iyi tetkik olunmuş harsları arasında birçok münasebetler, onların bu mıntıkada oturduğunu istidlâl ettirir. Bu münasebetler, belki Orta Anadolu'dan kuzey-batıya değil, fakat batıya doğru gelen başka bir tevessüye işaret eder.

Ege denizi adalarındaki ilk medeniyete ait eserler arasında, bir Eti şehri olan Alişar'ın en eski tabakasındakilere benziyen küçük yassı putlar bulunmuştur. Bu putlar, Ana ilâhenin, yani ekinleri büyütüp olgunlaştıran bizzat toprak ilâhesinin ibadetine mahsusturlar. Bu ibadetlerin asılları, Mısır, Suriye veya Irak'taki ziraatın ilk başlangıçlariyle muasır olsa gerektir; fakat muhtelif mıntakalarda muhtelif ayinler vardır; ve bahsettiğim yassı putlar, belki yalnız fikirlerin tesadüfî münasebetlerini değil, fakat bir halk hicretini ispat etmektedirler.

Anadolu'daki dinî hususiyetler başka suretlerde de Ege kıyılarındakilere bağlanmıştır. İki hayvan arasında duran ilâhe, yani hayvanların ilâhesi Anadolu'daki eski mezarlar önünde ve başka eserlerde bulunan malûm bir semboldür. Takriben M. ö. 1400 senesinde Yunanistan'daki Mykenai'de de görül-

müştür; daha sonra, Cybele ismini taşıyan bu ilâhe, Roma'ya nakledilmiştir.

Girit'teki eski medeniyeti ayinlerinde iki ağızlı baltanın ehemmiyetli bir rolü vardı. Yunanca lavros denilen bu baltadan, Yunan masallarına göre, delikanlılar ile kızların, Minetavros isminde yarı insan, yarı boğa olan Giritli boğa mabudu tarafından öldürülmek üzere, içinde hapsedildikleri labirint kelimesi iştikak etmiştir. Lavros kelimesi Yunanca değil, fakat Karya'ca olup, Güney-batı Anadolu'daki Labianda şehrinin ismi bundan iştikak etmiştir. Fakat bu balta remzi uzak mıntakalara yayılıyordu; çünkü en ehemmiyetli mabetlerinden birisi, Fırat nehri yakınındaki Maraş'ta olan, Etilerin fırtına ilâhî Teşub'un taşıdığı silâh o idi.

Bir Eti şehri olan Alişar'ın ilk tabakalarında bulunan birkaç çömlek Makedonya'dakilere müşabihdirler; ve çok muhtemel ki, Anadolu'dan gelen müstemlekeciler, M. ö. 3000 senesinden biraz sonra Selânik civarına göçettiler. Diğer çömlekler, Girit'te bulunmuş olanlara benzer; bu adada, belki Afrika'dan neş'et etmiş olan pek eski ve durgun bir harsın, takriben M. ö. 3000 senesinde Anadolu'dan gelen faal müstemlekeciler tarafından canlandırılması, bunu takibeden 1500 yıl içindeki dikkatı lâyik medeniyet inkişafını hâsıl etmişti.

Fakat Anadolu halkının batı istikametindeki göçleri, arkeolojiden daha ziyade lisaniyat ve an'ane ile izah olunur. Yunanlı'ların efsanesi Karyalı'ların Güney-batı Anadolu'dan çıkıp, Ege adaları üzerine yayılmasını ve hattâ hükümet kurmasını anlatır. Karya ile Yunan adaları ve Yunanistan arasındaki münasebetler, bu iki mıntakada müşterek olan *assos* ve *ynthos* ekleriyle biten birkaç yer ismi yardımiyle isbat edilir; ve öz Yunan itikatlarından bazıları — meselâ Apollo Artemis ve heto — nın ibadetleri, belki Anadolu'dan çıkmıştı. Müverrih Herodotos, Yunanlı'ların hâlâ geri bulundukları devirlerde, Karyal'ılar ve Likyalı'ların yüksek bir medeniyeti mevcut olduğundan bahsetmiştir; ve bunların deniz kuvveti ondördüncü ve onüçüncü yüzyılda Mısır'a hücum etmelerinden aşikârdır. Güney-batı Anadolu'nun ilk zamanlarda medenî ve siyasî üstünlüğünün bulunması hakkındaki an'anevî rivayetlerin bahsettiğim Yunanistan ve Girit'te göçlerle ilgili olup

olmadığını, gelecek bilginler kararlaştıracaklardır; şimdiye kadar İzmir ile Antalya arasında çıkarılmış ve tetkik mevzuu olabilecek az madde vardır.

Troya şehrinin teessüsünü yukarıda zikretmiş oldum ilk şehir yıkıldıktan sonra, mevkii bir müddet için terkolundu. Bu devirde köylülerin müterakki medeniyetini, Midilli'de bulunan eski bir köy ve buna benzer eserler, hiç şüphesiz, Anadolu'da keşfedilecektir. Belki takriben M. ö. 2400 senesinde, küçük, fakat metin bir kale olan ikinci Troya şehri kuruldu. Burada kazı yapan bilginler, şehrin nüfuz ve servetini isbat eden kıymetli maden ve san'at eşyası hazineleri buldular.

Bu nüfuzun sebeplerini henüz izah edemiyoruz. Birkaç bilginin kanaatına göre, Akdeniz boğazını kontrol etmesinden dolayı Troya, Ege ve Karadeniz'den getirilen malların içinde mübadele edilebildiği bir pazar oldu. Ticaret için Boğazların iptidaî zamanlarda kullanılıp kullanılmadığından kendim şüphe dediyorum. Buralarda deniz seferleri, sert rüzgâr ve akıntılardan dolayı, zordu; ve Yunanistan'dan götürülmüş eşya Troya'da keşfedildiği halde, Karadeniz kıyılarında bulunmamaları merak edilecek bir hadisedir. Troya ile Akdeniz sahilleri arasında, hiç şüphesiz, temas vardır, çünkü Troya'dan bazı şeyler Sicilya ve Ispanya'ya kadar götürülmüştür. Fakat ehemmiyetli bir yolun Kıbrıs ve Suriye'den Anadolu ötesine, hattâ Tuna vadisine kadar uzanmasından, Troyalı'ların kuvvetinin Avrupa ile Asya'yı bağlıyan köprüye hâkim olmasına ve bundan başka Anadolu'yu zaman zaman tehdit eden istilâları durdurmasına dayandığını istidlâl edebiliriz.

Son senelerde Orta ve Doğu Anadolu'da Etilerin kudret ve medeniyetini belirten birçok meraklı eserler keşfedilmiştir. Bu keşifler, sonraki milletler arasında muhafaza edilmiş karanlık efsanelerin verdiği malûmat müstesna, unutulmuş bulunan tarihin yeni bir faslını açıyorlar.

M. ö. ondördüncü ve onüçüncü yüzyıllarda Eti hâkimiyetinin merkezi, bugün yeni Türkiye'nin başkentinin dahi kurulmuş bulunduğu mıntaka olan Kızılırmak etrafındaki yüksek yaylaların üzerinde idi. Merkezi burada olan bir devletin, bütün Anadolu yarımadasını birleştirebildiğini tarih sık sık ispat etmişti. Boğazköy'deki kıral sarayı takriben M. ö. 1200 sene-

sinde yağma edildikten sonra Eti merkezleri daha doğuya, Fırat yakınına nakledildi.

Etilerin ırkî hususiyeti hâlâ muğlâk bir meseledir. Son senelerde onların lisanını izah etmeğe uğraşanlar, Eti kavminde büyük bir öz Anadolu unsuriyle beraber belki küçük bir mikyasta muhaceret etmiş olan bir halkın izlerini keşfettiklerini zannediyorlar. Aynı zamanda Eti heykellerinin görünüşü, başlıca öz Anadolulu bir kökten çıktıklarını telkin eder. Bizzat Etiler tarafından kayalar üzerine oyulmuş resimler sert ve metin bir cins insanları, iyi asker ve iyi hükümdar olabilecek, fakat siyasi birlikleri haleldar etmeğe müstait san'at dehasını göstermiyen şeci ve hayalleri kısa köylüleri teşkil eder. Mısırlı'ların eserleri, Etileri daha nazik ve ince çehreli, uzun sima ve yüksek burunlu gösterir. Bu iki şekil insan Anadolu'da bugün fazlaca görülebilir; böylece bu mıntakada Eti devrindenberi bugüne kadar bu kavmî tip devam etmiştir.

İkinci Troya şehri, takriben M. ö. 2000 senesinde yıkıldı; ve muhtemel ki, bu felâketin sebebi, bahsettiğim Etilerin, sonradan teşkil ettikleri yabancı unsurun gelmesi idi. Bu müstevliler ilerliyerek, Orta Anadolu'da Eti imparatorluğunu kurmak üzere eski yerli sakinler ile kaynaştılar.

Troya'daki tabakalar, bu istilâ ile Kuzey-batı Anadolu'nun düzelmesi arasında uzun bir müddet geçtiğini ispat ediyor. Troya mevkiinde birbirini takibeden iki fakir köy kuruldu: ve beşinci şehir, takriben 500 yıl sonra inşa edilmesinden evvel Troya'nın kudret ve serveti tekrar görünmeğe başlamaz.

Troya yakınında hiçbir Eti eseri keşfedilmemiştir; Etilerin dikkati batıdan daha ziyade güney-doğuya, 35 yüzyıl evvel cihan tarihinin mihrakı bulunan Mısır, Suriye ve Irak'taki devletler grubuna doğru teveccüh ediyordu. Fakat İzmir civarındaki iki eser, Etilerin hiç olmazsa bir yol ile Ege denizine yaklaştıklarını ispat etmektedir. Bunların pek eskiden ve belki Eti hükümeti zamanında inşa edildiğini yukarıda söylediğim Fars kırallık şosesinin müntehası yakınında bulunması meraklı bir şeydir.

Bu eserlerin birisi, İzmir'in doğusuna doğru çok uzakta olmıyan Karabel geçitinde bulunuyor. Bu geçit, bugün nadiren kullanıldığı halde, eskiden muhtemel ki, büyük Sardes şehrinden

ilk zamanlarda Batı Anadolu'nun en ehemmiyetli limanı olan Ephesos'a doğru uzanan baş şoseyi teşkil ediyordu. Bu devirde İzmir, şimdiki önemine henüz malik değildi gibi görünüyor; onun ilk tarihi müphemdir; başlangıçta bugünkü mevkide bulunmayıp, Güney Ege limanları çamurla tıkanıncaya ve gittikçe büyük şilepler ile hamulelerin, Foça'da tahliye edilecek yerde, İzmir'e getirilmesi daha faydalı oluncaya kadar, İzmir, Batı Anadolu'nun en mühim limanı halini almadı. Bununla beraber bir bilgin, İzmir isminin aslen Ephesos'a ait bulunduğunu iddia etmiştir. İkinci Eti eseri, Manisa dağının eteğindedir.

Bu eserler, M. ö. beşinci yüzyıla ait Herodotos tarafından zikredilmiştir. Muhtemel ki, kendisi onları görmemişti ve, hiç şüphesiz, olduklarını bilmiyordu. Karabel'dekini Mısır kıralı olan Sesostris'e atfetti, fakat bunun aslı, hiç şüphesiz, Mısır eseri değildir. Daha eski zamanda yazmış olan Hipponax, daha emin bir rivayeti muhafaza etmiştir. O, bu esere Eti kırallarının birisinin hatırasını temsil eden Mutalles'in oğlu Tosun heykel ve mezarı ismini verir. Söylediği mezarın geçit ağzında bulunan bir höyük olduğu zannedilmektedir.

Manisa doğusundaki eser, taht üzerinde oturan bir kadını temsil eder. Yunanlılar ona, çocukları Apollo tanrısı tarafından öldürülmüş esatirî bir simadan Niobe ismini veriyorlardı. Hiç şüphesiz bu heykel, başlangıçta ibadetlerinin Anadolu'ların ana itikatlarında pek ehemmiyetli bir rolü bulunduğunu gördüğümüz Ana ilâhesi hububat ve hayvanlarda verimlilik ilâhesine ait bulunuyordu.

İonya'nın işgali hakkındaki Yunan rivayetlerine göre, muhtemel ki, takriben M. Ö. 1100 senesinde İzmir civarında, müstevlilere muvakkat bir zaman için muvaffakiyetle karşı koyabilen kuvvetli bir devlet bulunuyordu. Eti imparatorluğu bu tarihte çökmüş olmakla beraber Batı Etiler, belki sonraki Lidya kırallığının nüvesi olacak bulunan birleşik bir devlet kurmuşlardı.

Eti hükümetinin İzmir'in kuzeyine veya Kuzey-batı Anadolu'ya uzanması ispat edilmediği halde, tek bir vesika, Etilerin bu mıntakalarda hafif bir siyasî nüfuz tesis edebildiklerini, veyahut oradan ücretli askerler celbedebilecek kadar münasebetleri olduğunu göstermektedir. 1188 senesinde Etiler ve Mısır-

lı'lar, Suriye'nin mukadderatını tesbit edecek olan muharebe için ordularını seferber ediyorlardı; neticede bu harb, beraberlikle biten Kadeş kavgası ve iki devletin aralarında Suriye'yi paylaşması ile nihayat buldu. Etilerin müttefikleri arasında, Homeros tarafından zikredilen Troya civarındaki kabileler olduğunu tahminî bir şekilde teşhis edebildiğimiz Dardanyalı'lar, İlyonlu'lar, Kilikyalı'lar ve saire bulunuyorlardı.

Anadolu'nun güney kıyılarında, belki Antalya civarında Etilerin tâbileri bulunduğu kaydedilmişse de öyle görünüyor ki, İzmir'den daha güneyde hâkimiyet tesis etmediler. Çünkü Kuzeybatı Anadolu'daki milletler, hem Etilere, hem de Yunanlı'lara karşı istiklâllerini muhafaza etmiş gibi görünüyorlar; ayni suretle müteakiben kendilerini itaate getirmeğe çalışan Romalı'lara şiddetli mukavemet edeceklerdir.

Takriben M. ö. 1200 senesinde Anadolu'daki Eti hükûmeti, kuzey-batıdan gelen ve bütün yarımadayı çiğneyip Suriye'ye geçerek, nihayet Mısır hududunda durdurulan birtakım büyük istilâlardan dolayı çöktü. Eti devleti, Fırat kıyılarına kadar çekildi; mamafih birçok Etiler, Kızılırmak civarında kalmış olup Herodotos tarafından da tasvir olunmuşlardır. Bu tahripkâr istilâlar, sonraki masal'larda hatırlanmıştır. Homeros'da Troya kıralı Priamos — Amazonlar aleyhine bu ismi Yunanlı'lar belki Etilere tatbik ediyorlardı — Sakarya kıyısındaki Frigyalı'lardan imdat getirmesini anlatır. Sonraki hikâyelerden Toros ötesine ordulara sevkedildiğini işitiriz.

Bu karışıklığın sebebi, görünürde, Avrupa'dan çıkmış olan Frigyalı ve Trakyalı kabilelerin tuğyanı olmuştur. Muhtemel ki, bu tuğyan uzun müddet devam etti, çünkü takriben M. ö. 1400 senesinde Dardanyalı'lar aynı yoldan Anadolu'ya girmişlerdi. Sonra Anadolu'da oturan birkaç kavim, meselâ Misyalı'lar, Frigyalı'lar ve Bitinyalı'ların Avrupa'da dahi bulunan isimler taşıması, bu kabilelerin bir kısmı göçettikten sonra diğer kısmının geride kaldığını zannettirir. Diğer kavimler müstevlilerin önünde göçetmeğe mecbur oldular. Meselâ, Kilikyalı'lar ilk zamanlarda Edremit civarında oturuyorlardı; M. ö. sekizinci yüzyıldan sonra, Adana ovasını işgal etmiş bulunmaktadırlar.

Belki iki üç yüzyıl devam eden dağdağalı bir devirden sonra, Frigyalı'lar Anadolu'nun büyük bir kısmı üzerinde hâki-

miyet tesis ettiler. Payitahtları, Eskişehrin yakınındaki Gordion'da bulunuyordu. Kendileri, Avrupa'dan çıkmış olmakla ve lisanı öz Anadoluları'nkine benzememekle beraber, öyle görünüyor ki, yerli kavimlerle yakından ihtilât ederek âdatı ile itikatlarını kabul ettiler.

Frigya imparatorluğu hakkında pek az malûmatımız var. Yunanlı'lar, tarih noktai nazarından hemen hiç kıymeti olmıyan çeşitli rivayetler muhafaza etmişlerdir; meselâ, Frigya kıralı olan Midas'ın geniş servetini anlatmışlardır. Asurî'lerin kayıtlarında biraz daha fazla malûmat vardır. Sekizinci yüzyılda Asurîler, Frigyalı'larla Toros dağı boyunca temasa gelmişlerdir. Aynı zamanda Frigyalı'ların Anadolu'nun hangi sahalarına hükmettikleri meçhul bir şeydir. Hiç şüphesiz Sardes civarındaki Lidyalı'lar, ayrı bir devlet teşkil etmişlerdir; fakat belki Frigyalı'lara ciziye vermeğe mecbur idiler. Bunların, Güney-batı Anadolu'da hiçbir nüfuz icra etmiş olması muhtemel değildir.

Takriben M. ö. 700 senesinde başka istilâlar vuku bularak yalnız Anadolu'ya değil, fakat Suriye ve Irak'ın bir kısmına da tesir etmişlerdir. Bu, karmakarışık bir muhaceret idi. Batı Anadolu'ya başlıca taarruz edenler, önce Kuzey Karadeniz kıyılarında oturmuş bulunup, bugünkü Kırım yarımadasına ismini veren Kimeryalı'lar idiler. Doğu mıntıkalarında, Asurî'lerin vesikaları ile Herodotos tarafından tasvir olunan ve beşinci yüzyılda şimdiki Güney Rusya'da geniş bir imparatorluk kuran kuvvetli kabilelerin teşkil ettiği İskitler bulunuyordu. Kuzey-batı Anadolu, Trakyalı'lar tarafından istilâ edilmiş gibi görünüyor.

Bu göçlerin sebebi, belki İskitlerin birçok diğer kavimleri yerinden çıkararak batıya doğru sürmüş olmalarıdır. Bu devirde İskitlerin mezarları ile diğer eserleri, yalnız Güney Rusya'da değil, fakat Asyalı bedevî aşiretlerin fazlaca gözünü çekecek kadar coğrafî evsafı Rusya ovalarına benziyen Macaristan'da dahi meydana çıkmışlardır.

Bu aşiretlerin esas ırkının ne olduğuna dair bazı tahminler verilebilir. İskitler, hiç şüphesiz, farsçaya benzer bir lisan kullanıyorlardı, fakat âdetlerinden birçoğunu tetkik edersek, muhtemel ki, bir Türk unsuruyla karışmış oldukları düşünülebilir, yani belki göçlerin neticesinde kendi lisanını kay-

betmiş olan Türk asîlzadeleri tarafından hükmedilmişlerdir. O halde Anadolu'ya girenilk Türkler bunlar idiler. Kimeryalı'lara gelince, Yunan ve Yahudi muharrirlerin onların vahşetini tarif etmesinden başka bir şey işitmeyiz; Karadeniz'in kuzey kıyılarında uzun zaman oturdular. Onlara dahi bir Türk unsurunun aşılanmış olduğu mümkün, fakat muhtemel değildir.

Kimeryalı'lar, belki İskitler'den evvel Anadolu'ya girdiler. Bunlar, başlangıçta ücretli asker olarak Asurî'ler tarafından istihdam edilip, sonra bu zalim efendilerine karşı ayaklandılar ve 612 senesinde Asur imparatorluğunu yıkmak hususunda büyük rol oynadılar. Midya kıralı olan Kyaxares, Asurî'lerin arazisinin büyük bir kısmını işgal ettikten sonra nihayet İskitleri da temizleyip mütebakisini Güney Rusya'ya kovdu. Bunlar, bu mıntakada M. ö. beşinci yüzyılda Yunan âlemi ile sıkı münasebette bulunan kudretli bir imparatorluk kurdular; fakat Batı Anadolu'ya az tesir etmişlerdi.

Kimeryalı'ların, bilâkis M. ö. 700 senesinden biraz sonra Kafkasya dağını aştıkları tahmin edilmektedir. Asurî kıralı, onlara yollarını değiştirip kendilerini Anadolu'ya doğru sürdü; bunlar, burada, takriben 675 senesinde Frigya imparatorluğunu devirdiler. Bir Yunan şehri olan Sinop işgal edildi. Sonra batıya ilerliyerek, Marmara denizinin güneyinde bulunan sahanın bir kısmına yayıldılar ve İonyalı Yunanların topraklarını yağma ettiler. Evvelce mahallî karışıklıklardan başka bir ıstırap çekmemiş olup, şimdi feyiz bulan bu mıntıkaya o dehşet devri, derince tesir etti ve ilk İonyalı şairler bu hali aksettirmişlerdir. Şehirlerin birçoğu, belki muhasaralar için maharetleri olmıyan müstevlilere mukavemet edecek kadar kuvvetli idiler, fakat Ephesos'un surları dışındaki büyük mabet yıkıldı.

Kimeryalı'lar, Batı Anadolu'nun en metin devleti bulunan ve bütün yarımadaya hükmetmesi için Frigyalı'ların varisi olacak Lidya kırallığına tecavüz ettikleri zaman, dehşet devri son haddine yaklaştı. Takriben M. ö. 652 senesinde kıral Gyges, Mısır kıralı Psamtek'e, Asurî'lere karşı isyanına imdat olmak üzere "tunç adamlar,,, yani bedenleri zırhla örtülen İonyalı'lar ve Karyalı'lar gönderdi. Gyges, evvelce Kimeryalı'lara karşı Asurîlerin himayesini rica etmişti; böylece Asurî kıralı ona bir tâbi nazariyle bakarak, Kimeryalı'ları ona taarruza teşvik

etti. Gyges harb sahasında öldü, fakat Sardes'ın işgal edilmiyecek kadar metin tahkimatı vardı ve Gyges'in oğlu kırallığa düzen vermeğe muvaffak oldu. Kimeryalı'lar yavaş yavaş geri atıldılar ve nihayet berhayat kalanlar, yerlilerin arasında tavattun ettiler.

M. ö. yedinci yüzyıldan daha eski Lidya tarihi hakkında gayet az malûmatımız var. Büyük Eti imparatorluğu çöktükten sonra devam eden küçük bir Eti devletinin teşekkül ettiğini yukarıda ileri sürmüştüm. Frigya imparatorluğunun kudreti bunu gölgede bırakmış gibi görünyor ve onlara karşı Lidya belki tâbi vaziyette bulunuyordu. Lidyalı'lar yalnız kendi muhitleriyle alâkadar oldukları için, Yunanlı'lar, sahiller boyunca bir mania ile karşılaşmadan yerleşebilmişlerdir. Bu devirde kıyılar ile dahil mıntakalar arasında az temas bulunduğu, nerede bir kazı yapıldıysa ispat edilmiştir. Frigya'nın payitahtı Gordion olduğu zannedilen mevkide, M. ö. altıncı yüzyıldan daha eskilere ait Yunan eşyası bulunmamıştır. Memleketi haricî ticaret için açan sonraki müterakki Lidya kırallığı idi. Başka memleketlerle Anadolu arasındaki bu münasebetler biraz devam etti; fakat Pers imparatorluğu zamanında münakalât, siyasi sebeplerden dolayı, bir daha tahdit edilerek, Anadolu, M. ö. dördüncü yüzyıldan evvel dışındaki âleme tekrar açılmadı.

Gyges, takriben M. ö. 680 senesinde tahta geçip, derhal Lidya'nın siyasetini başka bir istikamete teveccüh ettirmeğe başladı. Kendisi yeni bir hanedana ait idi; ve bazı bilginlerin nazariyatına göre, hakikatta bir Kimerya soyundan gelmekteydi, ve Lidya'nın bir yüzyıldan biraz uzun müddetçe cihan tarihinde oynadığı fa'al rolun sebebi, kuzeyden çıkan bu çevik kanın Lidya asilzadelerine aşılanması idi. Gyges ile halefleri Yunan şehirlerine tecavüz edip, hüküm altına getirdikleri halde, aynı zamanda Yunan harsına büyük derecede temayül etmiş ve en ehemmiyetli Yunan mabetlerine kıymetli hediyeler vermişlerdi. Bu lütûfkâr insanların izleri bugüne kadar hemen hemen kalmamıştır, fakat kıral Kroesus tarafından Ephesos mâbetine verilmiş olan heykellerden birisi hâlâ mevcuttur.

Yedinci yüzyılın ikinci yarısında, belki Asurîlerin nüfuzunun zayıflamasından dolayı, Lidyalı'lar bütün Batı Anadolu'yu birleştirmeğe muvaffak oldular. 585 senesinde müterakki Medya

imparatorluğuyle akdedilen bir muahede, bu iki devletin hududunu Kızılırmak boyunca tesbit etti. Bu muahedeye, otuz sene için riayet edilmiştir; fakat takriben 551 senesinde Medya hanedanı, Farslı Cyrus tarafından devrildi. Lidyalı Croesus, Perslerin, Midya hâkimiyetini tesis etmeğe vakit bulmadan evvel, kendi mülkünü tevsi etme fırsatının gelmiş olduğunu zannetti. Fakat 548 senesinde Kızılırmak ötesine yapmış olduğu ilk seferin neticeleri memnuniyet vermiştir; ve biraz sonra Cyrus, Sardes'e doğru taarruz edip, kısa bir mücadeleden sonra hemen hemen zaptedilmez diye tanılan kalesini işgal edebilmiştir.

Birçok hususlarda Lidya kırallığının hars ve umumî gidişi göze çarpacak derecede Batılı idi; aynı zamanda öz Anadolu harsının birkaç esasî vasfını muhafaza etti. Batı Anadolu'ya ait en hususî eserlerden biri, muhtemelen, asilzadeler tarafından kurulmuş olan yüksek mezar höyükleridir. Eskiden bunların en meşhuru Sardes civarındaki bulunup Alyattes'e ait olduğu söylenen mezar idi; Alyattes, Lidya kırallarından birisi idi. Yapılmış olan tetkiklerden, bu mezarların belki onuncu yüzyılla altıncı yüzyıl arasında inşa edildikleri anlaşılmıştır. Ceset bozan dibindeki tahta odacık içine konurdu ve etrafına bazan metrelerce yükseklikte toprak yığılırdı. Höyüklerin tepesine çok defa sihirli bir manası bulunan kaba bir taş yerleştirirlerdi.

Bu yüksek mezar höyükleri Orta İtalya'daki bazı Etrurya şehirlerinde dahi bulunurlar ve, an'anevî rivayetlere göre, Etruskların Lidya'dan göçetmiş oldukları alâka verici bir şeydir. Lisan ve harsı diğer İtalya kabilelerinkinden farklı olan Etrusklar, uzun zaman izah edilmez bir mesele teşkil etmiştir. Fakat bügünkü bilginler, bu rivayete inanarak, Anadolu'dan gelen küçük bir asilzade tabakasının bir an için İtalya'nın bu kısmına hükmettiği ve pek yüksek harsını oraya getirip kudretleri gittikçe artan Romalı'lar tarafından yenileceğe kadar bunu muhafaza ettiği fikrine temayül ediyorlar.

Sahildeki Yunan şehirlerine de Anadolu'nun eski harsı büyük derecede tesir etmiştir. Filhakika bu mıntaka, Yunan edebiyatının beşiği olup meydana getirilmiş Yunan şiirlerinin en mükemmellerinden birçoğunu ortaya koymuştur. Buradaki sanat eserleri de başlıca Yunan üslûbunda idi ve servetinden dolayı bu mıntakada ilk zamanlarda, mütebaki Yunan âlimle-

rinin rekabet edemediği ölçüde mabetler inşa edilmiştir. Aynı zamanda İonya, öz Yunanlı olarak kalmıştır. Öyle görünüyor ki, bazı şehirlere, meselâ Ephesos ve Halicarnassos (Bodrum)'a, Anadolu'nun dinî ve içtimaî âdetleri fazla tesir etmişlerdir. Branehidae mabedine sevkeden yolun kenarında oturmuş vaziyette bulunan heykellerin üslûbu Etiler'inkine benzer. Aynı zamanda Yunan eşyası ve Yunan san'atkârları, Anadolu yerlilerine derin surette tesir ettiler. Altıncı yüzyılda Lidya'da (Antalya batısında) saf Yunan evsafı taşıyan eserler yapılmıştır; ve bizzat Lidya kıralları Anadolulu'ların batı karşısından hoşlanarak kabul etmesinin en aşîkâr misallerini verir.

İzmir şehri, ilk zamanlarda, Yunanlar'dan zaptedilip, Lidyalı'ların bir kalesi oldu. Bu suretle muhtemel ki, şehir dahilinden getirilen mahsûlat için bir pazar teşkil ederek feyiz buldu. Lidya payitahtı yanında akan nehrin mansabı yakınında olduğu için İzmir'in servetinin Lidya'nınkiyle birlikte kabarması gerekti. Buradan Yunan şairlerinin en büyüğü olan Homeros'un çıktığı iddia edilmiştir, fakat sonra bir Yunan şehri olarak devam etmedi; ve belki istikbalde yapılacak olan tetkiklerden, tarihin, öz Anadolu nüfuzu altına girmiş olduğu, bu pek alâkalı devri hakkında mâlûmat sahibi olabileceğiz.

PROF. DR. C. H. EMİLİE HASPELS (İstanbul), **Frigya'da, Midas'ın şehrinde yapılan kazılar:**

Bu kazılar, Frigya'da Midas anıtının bulunduğu şehirde, İstanbul Fransız Arkeoloji Enstitüsü tarafından, Bay A. Gabriel'in nezareti altında yapılmıştır. 1936'da yapılmış olan bir sondajdan sonra, benim idarem altında bulunmuş olan asıl kazılara 1937'de başlanmış ve harb dolayısiyle durdurulmuştur; fakat o zamana kadar işin en mühim kısmı başarılmış bulunuyordu.

Midas'ın şehri adını verdiğimiz tahkimli şehir, Midas anıtına hâkim bir kaya plâtosu üzerinde bulunuyordu. Plâtonun muhtelif kısımlarından kaya içine oyulmuş merdivenler, ovaya doğru götürmektedir. Merdivenlerden biri, aşağıda yeraltı bir mağrada nihayet bulmaktadır.

Evvelce tahkimli olan bu plâto üzerinde kaya üstüne yapılmış ve fakirce inşa edilmiş binaların kalıntılarını bulduk. Bu duvarlar arasında, bilhassa tek boz renkli Frigya çanak çömleği, bir miktar da Yunanistan'dan idhal edilmiş mal bulunmak üzere, çok miktarda çanak çömlek, sonra, bilhassa tunç ve demir olmak üzere maden eşya, bunlar arasında da tunçtan Anadolu fibulaları (karşılaştırınız: Gordion buluntuları) bulduk. Araştırılan şehirden kalma, tarih itibariyle son malzemeyi, pişmiş topraktan kaplama parçaları ile iki mimarî heykel parçası temsil etmektedir; bunlar, milâttan önce 6 ıncı yüzyılın birinci yarısından kalmaktadır. Bu şehir, milâttan önce 4 üncü yüzyılda terk edilmiştir; buna dair burhan, 4 üncü yüzyıldan —ihtimal bu yüzyılın ilk yarısından— kalma olup, şehrin terkinde, orada kullanılmakta bulunmuş olan vazolardır. Her tarafta bir tek arkeoloji tabakası vardı.

6 ıncı yüzyıldan önceki devirden, — şimdi zikrolunan pişmiş toprak kaplama ve mimarî heykel parçalarından sarfınazar olunursa—, şunlar kalmıştır: Yunan tesiri arzeden iki heykel parçası; sonra, çoğu Yunanistan'dan idhal olunmuş çanak çömlek nümuneleri.

Böylece, Midas şehrinde üç devre kendini göstermektedir:

1. Frigya devletinin bağımsızlığı zamanı; bu devrede plâto, bir sur ile tahkim olunmuş ve merdivenler kayada oyulmuştur; şehrin bu devredeki halinden hiçbir iz kalmamıştır.

Sonra, Kimmer'lerin, memleketi yakıp yıkan istilâsı takibetmiştir.

2. 6 ıncı yüzyılın ilk yarısında, Lidya egemenliği altında şehrin yeni bir umran devresi. Şehir, bu devrede, sanat eserleri, heykeller, pişmiş topraktan kaplamalı binalar (Gordion'dakilerle karşılaştırınız) la süslenmiştir. Bu, aynı zamanda Batı Yunanistan'la temas devridir. Bu şehrin Persler tarafından 546'da Lidya'ya karşı giriştikleri seferde harap edilmiş olması imkân dışında değildir.

3. Pers hâkimiyeti zamanına düşen son devre; o zaman arazi üzerine iptidaî bir şehir kurulmuştur; bunun kalıntılarını bulduk.

Daha sonra gelen bir devirde, bizim kazdığımız şehirden sonra, boş plâtoya ve onun tam kenarına küçük bir tapınak

yerleşmiştir. Küçük adak stelleri, bunun bir Agdistis tapınağı olduğunu gösteriyor. Bundan başka, burada birçok çanak çömlek parçaları ile pişmiş topraktan esercikler vardı. Görünüşe göre tapınak Hellenistik-Roma devrine aittir.

Midas şehri kazıları, Gordion kazıları ile karşılaştırmaları mümkün kıldığından dolayı da ayrıca önemlidir ve böylece Eski Frigya hakkındaki bilgilerimizi zenginleştirmektedir.

AZİZ OGAN (T. T. K. Üyesi, İst. Arkeoloji Müzeleri Müdürü, Region Kazı'sı Direktörü), **Region - Küçükçekmece hafriyatı ve Region sarayı:**

Prokopios ve diğer Bizans müelliflerinin verdikleri malûmat sayesinde Region şehrinin bugünkü Küçükçekmece köyünün civarında olduğu ötedenberi tahmin ediliyordu. İstanbul'u, Trakya ve Makedonya üzerinden İtalya'ya bağlıyan "Via Egnatia„ yolu üzerinde bulunan bu şehrin, askerî bakımdan da önemli bir mevkii de bulunmakta idi.

1938 senesi sonbaharında Galatasaray Lisesi öğretmenlerinden Bay Manburi ile birlikte yaptığımız sondajlar neticesinde Region'un, Küçükçekmece köyünün doğusunda bulunan bir tepenin yamacı üzerinde kurulmuş olduğunu tesbit ettik. Bunu müteakip 1940-1942 senelerinde Arkeoloji Müzeleri Müdür muavini Dr. Arif Mansel ile birlikte daha büyük ölçüde kazılar yaparak şehrin akropolünde etrafı surlarla çevrili büyük bir saray ve müştemilâtını kısmen meydana çıkardık.

Bu bina ve müştemilâtını ihata eden surların bir kısmı 1 numaralı plânda görüldüğü gibi tesbit edilmiştir. Güneydeki surun iç tarafında birtakım istinat ayaklarına müşabih çıkıntıların bulunması buraya bir istihkâm manzarası vermektedir (Res.1). Duvarın kalınlığı 3 m., istinat ayaklarının kalınlığı 1,40 m. ve aralarındaki mesafe 2,50 m. dir. İstanbul'un kara surlarında veyahut Yedikule ile Yenikapı arasındaki deniz surlarında olduğu gibi burada da istinat ayaklarının üst taraftan birbirlerine kemerler ile raptedilmiş olduklarını düşünürsek duvarın üzerindeki gezinti yeri 4 m. kadar genişlemiş olur. Duvarın dış tarafa bakan sathı ufkî tabakalar teşkil eden "opus quadratum„a yaklaşan

bir teknikte örülmüştür. Dahile bakan kısmı ise harç içine oturtulmuş küçük ve gayri muntazam taşlardan yapılmıştır. İstanbul ve İznik surlarında olduğu gibi Bizans sur inşa tarzına istinaden burada da duvarların üst kısmının taş tabakaları arasına yerleştirilmiş tuğla hatılları ile örülmüş olması muhtemeldir.

Güney surunun istikamet değiştirdiği köşede (Res. 2) çok katlı bir bastiyon olması muhtemel bir binanın kalın ve muhkem temel duvarları bulunmuştur. Buradan itibaren duvar, doğu istikametinde 48 m. uzandıktan sonra keskin bir dirsek ile kuzeye doğru istikamet almıştır (umumî plân 1).

Bu bina mecmuasının en monumental kısmını, büyük bir toplantı mahallini ihtiva eden daire teşkil eyler. Bina, bütün cephe boyunca uzanan 31 m. uzunluğunda, 5,20 m. genişliğinde bir dehliz vasıtasiyle bir peristile açılmaktadır (Res. 3). Peristile ait ancak iki sütun bulunabilmiş ve resimde görüldüğü gibi bunları eski yerine dikmek mümkün olmuştur (Res. 4). Sütunların yüksekliği 3,60 m. olup Korint üslûbunda başlık taşımaktadırlar. Başlıklar işçilik bakımından kaba ve stil itibariyle Teodos II. devrinden daha muahhar bir zamana aittirler. Bu başlıkların üzerinde kısa taraflarında kabartma olarak birer haçı ihtiva eden kemeraltı başlıkları bulunmaktadır. Bunlar tuğla kemerlere mesnet vazifesi görmekte idiler. Dehlizin zemini, muhtelif ebadda birbirleriyle iyi imtizaç ettirilmiş mermer levhalar ile döşenmiştir. Yapılan araştırma neticesi, asıl zeminin bu olmayıp mozaik ile süslü bir zemin olduğu görülmüştür (Res. 5). Mozaik döşeme, kuvvetli sademeler neticesi yer yer çökmüş ve ezilmiş olup muhtelif tamir alâmeti göstermektedir. Bilâhare tamiri kabil olmıyan bir hal alınca mermer döşeme ile örtmek ihtiyacı hasıl olmuştur. Mozaikler beyaz, sarı, kiremit kırmızısı, yeşil ve koyu mavi renkte, oldukça büyük taşlardan yapılmıştır. Esas saha birtakım karelere ayrılmış ve bunların içerisine mayinler yerleştirilmiştir. Bu mayinlerin içerisi düz veya münhani (Res. 6) hatlardan müteşekkil pek mütenevvi geometrik motifler ile süslenmiştir. Bu sahanın etrafı iç içe biri kalın, diğeri ince olan iki sıra bandla çevrilmiştir (Res. 6 A. B.). Ve bu bandların içi de mustatillere taksim edilmiştir. Bu mozaiklerin devrini kesin surette tayin etmek kolay değildir. Yalnız bunların Silifke civarında Meryemlik'teki kilisenin mozaikleri ile gösterdikleri

teknik ve motif benzerlikleri dolayısiyle 6. yüzyılda yapılmış olduklarını kabul edebiliriz. Büyük binanın esas kısmını, (plân 1) kuzey tarafında yarım daire şeklinde bir mihrabı havi toplantı salonu teşkil eder. Bu salonun uzunluğu 18,80 m., genişliği ise 9,60 m. dir. Zemini dört köşe tuğlalarla döşenmiştir. Duvarları ise alçı üzerine koyu mavi bir boya ile yapılmış mermer damarlarını taklit eden geometrik nakışlarla süslenmiştir. Bu salonun altında bir kanalizasyon tertibatı mevcuttur. Mihraplı salonun iki tarafında simetrik dizilmiş üçer oda bulunmaktadır. Bunlardan yalnız kuzey - doğu müstesna, hepsi mihraplı salona birer kapı ile açılmaktadır (Res. 7). Bilhassa batıdaki odanın zemini oldukça iyi muhafaza edilmiştir. Burada renkli ve muhtelif şekilde levhacıklar hendesî motifler vücuda getirecek şekilde dizilmişlerdir. Bu hendesî motifler de, beyaz mermer şeritleri ile çerçevelenmektedir.

Duvarlar 1,40 m. yüksekliğine kadar muhafaza olunmuştur. 1,20 m. yüksekliğine kadar gayri müsavi kalınlıkta taş tabakaları ile örülmüştür. Bunu müteakip tuğla hatıllar başlar (Res. 8) Mihraplı salonun batısındaki odalar ile 80 sm. kalınlığında ve 18 m. uzunluğunda mail bir duvar arasında birtakım bölmelere tesadüf edilmektedir. Bu daireler arasında mükemmel kanalizasyonu havi bir ayakyolu ve bir de yıkanma yeri bulunmaktadır. Yıkanma yerinin duvar ve zemini büyük mermer levhalarla kaplıdır. Önünde suyun kolay akabilmesi için meyilli ve oluklu bir mermer blok bulunmaktadır. Yıkanma yerinin yanında bir de sarnıç mevcuttur (Res. 9). Bu daireye ait mecralar, mail duvar istikametini takiben dehlizin batı kapısı hizasından batıya doğru kıvrılan ana kanalizasyona müntehi olurlar (Res. 10).

Binanın ne şekilde örtülmüş olduğunu işaret eden mimarî parçalara tesadüf edilmemiştir. Zira bu harabe yüzyıllarca tuğla ve taş ocağı olarak kullanılmıştır. Mihraplı salonun beşik kemer ile, köşelere müsadif odaların mütekatı kemerler ile ve orta odaların beşik kemerler ile örtülü olmaları muhtemeldir. Umumiyet itibariyle bu bina üç sahanlı bir kiliseyi andırıyorsa da mihrâbın kuzeyde bulunması ve batıda ayakyolu, yıkanma mahallesi gibi tesislerin mevcudiyeti, bu binaya tamamen profan bir karakter vermektedir. Region'un askerî bir şehir olduğu düşünülürse

bu binaya kumandanlık sarayı ismini vermekte hata etmiş olmayız. Binanın göle bakan cephesinde mozaik döşeli yüksek ve genişçe bir teras vardır. Bu mozaik teknik itibariyle dehlizdekilerden az farkla aynıdır (Res. 12).

Güney surunun doğu müntehası ile mozaikli dehlizin güney-doğu kısmı arasında bir kilise binası ile birtakım odalar mevcuttur (plân 1). Kilise binası 17 m. uzunluğunda ve 10 m. genişliğinde olup doğu tarafında içi yarım daire şeklinde, dışı ise üç kenarlı olan bir mihrab ihtiva eder. Kilise mihrabının güney kenarının istikametini kendine mihver ittihaz eden hamam dairesi ise kuzey surlarına kadar uzanır. İnce uzun bir dik kenarlı dörtgen şeklinde olan hamam dairesinin uzunluğu 48 m., genişliği 11 m. dir. Kuzeyde bulunan portik şeklindeki medhale ait üç büyük granit sütun bulunmuştur (Res. 14). Bu medhalden 8,50 m. genişliğinde ve 12 m. uzunluğundaki apodyterium'a, yani soyunma mahalline girilir (Res. 15). Bu salonun zemininin büyük bir kısmı mozaik ile kaplıdır. Fakat ikinci bir inşa devrinde bu mozaiklerin üzeri bir harç ile örtülmüş ve gayri muntazam mermer levhalar ile döşenmiştir (Res. 16). Duvarların alt kısımları da mermer ile kaplanmıştır. Salonun haricinde ve güney duvarına bitişik bir açık hava havuzu mevcuttur (Res. 17). Bir tarafı duvar ile kesilmiş daire şekli arzeden bu havuzun içinde muahhar bir devre ait birtakım duvar bakiyesi görülmektedir. Salonun içinde kare şeklindeki büyük paye veya sütun kaideleri de mozaik zeminin üzerine oturtulmuş olduklarından muahhar bir devreye aittirler. Burada iki ihtimal mevcuttur : Ya salonu örten kemerlerde bir arıza görülmüş ve bu sütunlarla takviye edilmiştir, veyahut da tavan şekli bilâhare değiştirilmiş ve bu suretle yeni konstruksyona sütun veya payeler ilâvesi lâzım gelmiştir. Soyunma salonunu müteakip küçük bir banyo odasına girilir (Plân 2). Aradaki kapı 2,88 m. genişliğinde olup iki tarafı yarım sütun ile süslüdür. Bu yarım sütunların bugün yalnız kaideleri mevcuttur (Res. 18). Odanın uzunluğu 5 m., genişliği 4 m. olup iki tarafında birer banyo bulunmaktadır. Bu banyolar esasında 2,25 m. genişliğinde, 3 m. uzunluğunda idiler. Bilâhare 70 sın. kalınlığında duvarlar ile örülerek küçültülmüşlerdir .

Ayni zamanda, resimde görüldüğü gibi, havuzların esas zemini de daha derin idi. Bu çift banyolu odadan ikinci bir banyo odasına girilir. Burada yalnız bir taraftaki banyo bulunmuştur. Bu banyo odalarının ısınma tertibatı bulunmadığı için bunlar hamamın *firigidairum* kısmını teşkil ederler. İkinci banyo odasından *caldarium*, yani hamamın sıcak kısmına girilir. Bu kısım 5 m. genişliğinde, 12 m. uzunluğunda olup zemini ve duvarlarının içi hararete mukavemet edecek tarzda tuğla ile yapılmıştır (Res. 19). Tuğladan veyahut ot taşından yapılmış payeler ve künkler, hamam zemininin altında sıcak havanın dolaşmasını temin eden tertibat olup hamamın *hypocaustum* kısmını teşkil ederler. Hamamın batı duvarı içinde duvarı ısıtmağa yarıyan ince üstüvanî boruları havi şakulî oluklar vardır. Hamamın *hypocausis*, *praefurnium* yani külhanı, batı duvarının orta kısmına tesadüf eden bir menfezdir (Res. 20-21). Bunun arkasında mustatil şeklindeki mahal hamamın odunluğudur. Hypocaustum, kuzey duvarındaki kalın duvar çıkıntısı ile bunun önünde bulunan iki paye tarafından iki kısma ayrılmıştır. Doğudaki küçük kısım külhandan daha uzak olup *caldarium* ile *frigidarium* arasındaki *ılık* kısmı, yani *tepidarium*u teşkil eder. Ayni mihver üzerinde dizilmiş *apodyterium*, *frigidarium*, *tepidairum* ve *caldarium* bölümlerinden müteşekkil bir hamam, Roma hamamları an'anesini temadi ettirmektedir. 1942 senesinde Kumandanlık binasının kuzeyinde kazılara devam edilerek başka bir mihvere göre tertip edilmiş bir bina kompleksine raslanmıştır. Bu bina kompleksinin en önemli bölümünü doğuda mihrabı, batıda narteksi havi bir kilise binası teşkil eder. Mihraplı salonun uzunluğu 21 m., genişliğ 12 m. olup zemini geometrik motifler arzeden mermer levhacıklar ile döşenmiştir. Mihrap muahhar bir devirde genişletilmiş ve haricen üç köşeli bir şekil almıştır. Kilisenin güney duvarına bitişik üç oda görülmektedir. Yalnız oktagon bir kapı ile kiliseye merbuttur. Bu oktagonun karşılıklı dört dıl'ında dört höcre bulunmaktadır. Hayli derin olan bu höcreler birer *batisterium* idi. İhtimal bu oktagonun üzeri de bir kubbe ile örtülü idi.

Asıl kilise binasının sakfının ise ahşap meyilli bir çatı örtülü olduğu muhakkaktır. Sol cihetinde ise bir avlu ve bu

avlunun bir köşesinde mihrabı doğuya bakan bir şapel vardır. Bu şapelin kuzey bitişiğinde T şeklini gösteren küçük bir salon ve bu salonun doğusunda ortadan bir kapı ile geçilen bir oktagon vardır. Bu oktagonun, öte tarafta olduğu gibi, dört dil'ında zemini güneş şuâlarını gösteren bir motifle süslenmiş mozaik döşeli birer niş bulunmaktadır. Oktagonun içinde ise sekiz köşeye göre tertiplendirilmiş lotus çiçekleri ile süslü bir friz, bu frizden sonra da örgü şeritleri gelmektedir. Köşelerden merkeze doğru ayrıca sekiz örgü şeridinin uzandığı ve bu şeridin arasına tesadüf eden köşe sahaların çeşitli geometrik motiflerle süslendiği görülmektedir. 1942 yazında hafriyata burada fasıla verilmiş ve bittabi pek enteresan bir mahiyet arzeden Region sarayının kuzeye doğru ilerliyen müştemilâtını meydana çıkartmak mümkün olmamıştır. Gelecek araştırmaların bu istikamette yapılması lâzımdır.

Bu suretle üç senelik bir çalışmadan sonra Region akropolünde 5000 m. murabbaında bir alanı kaplıyan bu büyük yapı hakkında genel bir fikir edinmek kabil olabilmiştir. Burada geniş bir plâna göre yapılmış bir tek bina değil, herbiri başlıbaşına bir âlem teşkil eden birçok dairelerden terekküp etmiş bir saray binası bahis konusudur.

Küçükçekmece hafriyatında ilk defa olarak geniş ölçüde kazılmış bir Bizans sarayı ile karşılaşıyor ve İstanbul'un kapıları önünde bulunan bu bina sayesinde tamamiyle meydana çıkarılması belki de hiç mümkün olmıyacak olan İstanbul'daki imparator sarayları hakkında bir fikir edinmiş oluyoruz.

Malûmdur ki, İstanbul Bizans sarayları hakkındaki bilgimiz, Konstantin Porfirogenetos ve buna dayanarak Labard,Ebershold, Charles Diehl, Vogt, Wiegand ve Mamburi gibi zatların bahsettikleri târif ve faraziyelere münhasır kalmıştır. Bütün bu ve mümasil edebiyata göre Bizans saraylarının geniş bir alan üzerinde ayrı ayrı daire ve köşklerden ibaret olduğu neticesine varılmaktadır. Bütün müellifler kendinden evvelkilerin tariflerine göre plânlar vücude getirmişler ve bunların süs ve ihtişamından bahsetmişlerdir. Bu ihtişamın doğruya yakın olduğunu araştırmalar sonucunda anlıyoruz. 1939 senesine kadar Prof. Bakster'in Bizans saraylarının işgal ettiği Sultan Ahmet civarındaki alanda mozaik döşemelerini meydana çıkardığı

binanın da *hirisotriklinos*, yani bir misafir yemek salonundan başka birşey olmadığı tahakkuk etmiş gibidir. Hattâ daha ilerisine gidilmiyerek 15 inci yüzyıldan itibaren Osmanlı Türk saraylarına da bir göz gezdirecek olursak bunların bir çatı altında değil, ayrı ayrı ve münferit binalardan terekküp ettiğini, ancak devrine ait bazı hususiyetlerin göze çarptığını görürüz. Bunun en canlı örnekleri Fatih'in İstanbul'u fethinden yirmi yıl sonra inşa ettirdiği Çinili köşk ile muhtelif tarihlerde Topkapı sarayında yaptırılan Bağdat, Revan, Sultan Osman, Kara Mustafa paşa köşkleri ile bunlara en son iltihak eden ve Abdülmecid tarafından inşa edilmiş olan Mecidiye yahut Yeni köşktür.

Bu itibarla Region'da Tarih Kurumu tarafından yapılan hafriyatın ikmali, Bizans sarayları hakkında çalışma ve incelemelerini vazıh ve doğru esaslara iptina ettirmek istiyen âlimler için pek faydalı olacağına şüphe yoktur.

REŞİT SAFFET ATABİNEN (Türk Tarih Kurumu üyesi), **Türklerin Avrupalı'larla müşterek Troya menşeleri efsanesi üzerinde araştırma :**

Türklerin, Anadolu'da -bugün Eti camiasından oldukları tahmin edilen- Troyalı'lardan çıkma bir millet oldukları hakkında, Orta çağda, hattâ 17 inci yüzyıla kadar yaşıyan bir efsanenin mevcudiyeti yeni keşfedilmiş birşey değildir. Birbirinden nakiederek birçok batı vakayazarları bu efsaneyi birtakım değişikliklerle yüzyıllarca tekrar etmişler ve en son Macar yazarlarından Alexandre Eckhardt, Troyalı'larla Türklerin farazî karabeti hakkında milâdın yedinci yüzyılındanberi Avrupa'da eski bir anane yaşadığını, bilhassa 13 ncü ve 17 inci yüzyıllar arasında meydana çıkan eserlere istinad ederek neşriyatta bulunmuştur. Eserine, Türk tarihi ve müverrihleri için münasebetsiz bazı mütalâalar karıştıran Macar profesörüne göre: Batı edebiyatında, (Türk) kelimesinin ilk geçtiği vesika, yedinci yüzyılda yaşamış bir Frenk rahibinin Hieronymus Scarpum denilen yazısıdır ki, buna benzer diğer bazı eserlerle beraber bilâhare Fredegaire mecmuası ismi altında neşredilmiştir.

Rahip Hieronymus'a göre, Troya'nın düşmesini müteakip dağılan Troyalı'lardan bir kısmı Trakya ve Makedonya cihetlerine geçmişler ve bunlar arasından bir kabile başına Torquotus isminde bir hükümdar intihap ederek bu hükümdara tâbi olanlar Torqui, Turqui, Torci adını almışlar.

Gregori Scarpum, Türklerin Troya aslından oldukları nazariyesini Hieronymus'dan naklen ve az çok aynen tekrar eder.

Orta çağı mütehassısları Alman alimlerinden Krusch ve W. Wilmans: Turqui, Torci ve Torcoth kelimelerinin üzerinde etymologique tetkik ve tenkidlere girişerek, Turci kelimesinin Bizans mehazlarından çıkmış olması neticesine varıyorlar. Diğer bir âlim, Th. Birt, 9 uncu yüzyıla ait (*Sycamber francus et teucrus*) tâbirlerini havi bir vesikaya dayanarak Teucri'lerden bahsederken, Lâtinlerin Troyalı'lara ve bilâhare Türklere verdikleri isimler arasındaki müşabehet üzerine dikkati çekiyor.

Halbuki beşinci yüzyılın sonlarında Panonya'dan, yani bugünkü Avusturya ve Hırvatistan'dan inerek Yukarı İtalya'yı istilâ ile orada Türk türesi mucibince hükümet kuran ve arazi taksimi kanunları vazetmekle şöhret alan, Atila'nın soyundan ve maayetinden Batı tarihlerinin ismini bazen Eddeku:ı bazen İdku olarak kaydettikleri bir beyin oğlu-Odoakr'ın kumandası altındaki, Tuna boyundan gelme kabileler arasında *Turcilinguarum*'ları tetkik ederken, bu kabile isminin yegâne izahının (Türk dilinden) mânâsından başka olamıyacağını; ve Batı müelliflerinin hiçbir esasa dayanmıyarak German ırkından olduğunu söyledikleri Turcilinguarum'ların hem tarih, hem lisaniyat bakımlarından Türkten başka bir millete mensubiyetlerini isbat edecek tek bir delil bulunmadığını müsteşrik Blochet ile yazmıştık.

Memleketinin civarındaki Got, German, Burgund, İslav prenslikleriyle sıhriyet peyda ettiği malûm olan Atila ile, Odoakr'ın istilâlarına ait menkıbelerin ve efsanelerin Norveç ve İzlanda körfezlerine kadar nüfuz ile, bugün dahi Avrupa'nın yüzlerce yerinde folklor halinde ve bilhassa Avusturya, Macaristan, İsviçre ve İtalya'da bariz bir surette mevcut ve Venedik, Triyeste etrafında yaşamakta; hatta Venedig körfezinde Torcello adacığındaki kilisenin önünde Atila'ya atfolunup, Odoakr'ın Alpes Juliennes'lerden İtalya'ya inmesi tarihine

aidiyeti tahmin edilen, taştan mamul bir taht bulunmakta olduğunu mahallerinde tetkik ve müşahede ettim.

Niebelungen ve Edda'lar gibi bir milletin az çok lehinde sayılacak efsaneler, o milletin büsbütün yabancısı sayılabilecek muhitlerde kolayca yayılamıyacağı ve yaşayamıyacağı aklen ve tarihen sabittir. Meselâ, Afrika efsanelerinin Avrupa zihniyetlerinde yer edinmiş olması ihtimali yoktur. Hint ve Mısır efsanelerinin, değişerek de olsa, Avrupa'ya geçmiş olmasını, âlimler bu memleketler medeniyetlerinin muhaceret ve kültür münasebetleri dolayısiyle izah ediyorlar. Beraber yaşamamış, birbirleriyle sıkı kültür temaslarında bulunmamış milletlerin yekdiğerinin efsanelerini karıştıramıyacakları da tabiidir.

Türkoloji haricinde birçok indî, uydurma nazariyeler tecrübe edildikten ve iflâs ettikten sonra, Grousset ve Halphen gibi, taassuptan münezzeh en ciddî Batı mütetebiileri, bizzat Atila'nın ve devletinin Türk olduklarında bugün müttefik gibidirler.

Atila ve milâdın birinci yüzyılında bile Avrupa ortalarında göründükleri anlaşılan Hun'lardan daha çok evvelki zamanlara çıkarsak, tetkiklerimi başka bakımlardan yaptığım halde, aynı neticeye vardığım, Mommsen gibi klâsik müverrihlerin, Asya'dan Karadeniz yukarı sahilleri üzerindeki bozkırlardan, yani *Scythia kıt'asından Tuna yoluyle*; ve ekseri Lâtin müverrihlerinin de Anadolu'dan Akdeniz yoluyle *İtalya'ya geçtikleri iddia olunan Etrüsk'lerin*, hanedanlarından birçoğunun isimleriyle Türk ve Turgut kelimelerinin ve *İskit* ve *birinci devir Etrüsk* sanatlarının pek göze çarpan yakınlıklarının Carra de Vaux'nun nazariyesini teyiden, — fakat fazla katiyetten çekinerek — hiç olmazsa tetkik mevzuu teşkil edebileceğini, İtalya'nın Toskana-Etruria eyaletinde yaptığım uzun araştırmalar neticesinde ileri sürmüştüm.

Avrupa'da bilhassa asılzadelerin ve eski hanedanın menşelerini Troya'ya bağlama ananesine gelince, bunu şu suretle izah edebiliriz:

Avrupa'nın, Asya'ya Karadeniz kuzey bozkırlarıyle bağlı olduğu nisbeten yakın tarihte öğrenilmiştir. Herodotos, iki kıt'a

arasında hudut görmüyor ve Avrupa İskit veya Saka'larının hudutlarını İran'ın kızeyine kadar götürüyor.

Karl Magnus devrinde siyaset ve ırk bakımından Asya hududları Tuna, Linz ve Elb nehirleri idi.

İlyada muharriri veya toplayıcısı tahmin olunan Homeros'un terennüm ettiği vak'aların geçtiği devirde, Avrupa-Asya mefhumu veya telâkkisi, Ege denizinin batı- doğu kıyılarına münhasır idi. Şu halde Troya menşei denilmekten maksat, Avrupa Helen'lerine karşı "Asya menşei„ dir.

Esasen İlyada'nın yazıldığı lisanın bile asyalaşmış ve Asya lisanlariyle karışmış bir Helen lisanı olduğunu lisaniyatçılar iddia ediyorlar.

Homeros, Troyalı'ları aynı ırktan bir millet değil, Asya'nın birçok yerlerinden toplanmış, müteaddit milletlerinden teşekkül etmiş bir Asya müctemiası halinde tasvir eder; ve bu birleşik Asya milletlerinin birbirine az çok benzer yaşayışlarını toplu olarak "at terbiyecisi„ "sert mızraklı„ milletler unvanı altında ve Achéen'ler etrafında toplanan Helen'leri ise "sür'atli gemili„ milletler tabiriyle ayırt eder.

İlyada'yı tercüme eden Avni Candar, bu eserdeki yer ve şahıs isimleri üzerinde faydalı araştırmalar yapmıştır.

Troya harbinin bir Avrupa-Asya harbi şeklinde telâkkisi, tarihe geçmiş ve en mütebahhir müverrihler tarafından kabul edilmiştir.

Troya kalesinin düşmesini müteakip dağılan Asyalı kabilelerden birinin reisi olan Eneas, batıya muhaceret ettiği zaman, İtalya'da ilk yanaştığı limanın adını Turium koyduğu gibi, İtalya'ya götürdüğü din ve âdetlerin, Helen'lerin din ve âdetlerine zıt olduğunu ve ilk Etrüsk ananesinin de münhasıran Asyaî zihniyet ve ananeye muvafık olduğunu ilk Roma efsaneleri kaydeder. Ve bu takribî tarihten itibarendir ki, bu efsanelerin ilhamiyle, istilâcı, galip, hâkim içtimaî sınıfın Asya'dan gelme adamlardan müteşekkil olduğu fikri Avrupa kıtasında yayılmıya başlar.

İsa'dan 250 yıl önce, Roma senatosu, Akarnya'lıların istiklâlini müdafaa ederken, bunların Romalı'ların ceddi olan Troyalı'larla eski münasebetlerinden bahsetmiştir.

Elli yıl sonra, Romalı'lar, Kibele'nin heykelini isterken yine Roma ve Troya milletlerinin karabetini, birliğini ileri sürmüşlerdir.

Afrikalı lâkabiyle anılan Scipion'lar, Antiochus'a hücum edecekleri sırada, Romalı'ların Troyalı ahfadı olduklarını iddia etmişler.

Varron, Roma aristokrasisinde, Troya menşeli meşhur kibar ailelere dair ayrıca bir eser yazmış; meşhur müverrih Halikarnassos'lu Denys, zamanında Roma'da Troya aslından 50 kibar ailesinin mevcudiyetini kaydeder.

Caesar ve Vergilius bu efsanevî akideyi, resmiyet haline koymuşlardır.

Ortaçağda eli kalem tutanlar, Roma ananesinden ve kültüründen mülhem olarak, bu akideyi yeni Avrupa milletlerine ve bahusus türedi kırallarına bir asalet tevcihi suretinde yaymışlardır. Fakat bu da pek boşuna değildir. Efsanelerde ekseriya derin hakikatler mündemiçtir.

Asya'dan, Scythia denilen Rusya güney yoluyla Tuna ağzından menbaına, yani Avrupa'nın göbeğine kadar, Herodotos zamanından evvel başlıyan İskit Türk akınları, fasılalarla ve başka başka isimlerle, uzun yıllar devam etmiştir.

Strabon'da da bu havalinin Kelt - İskit'lerle meskûn olduğu musarrahtır.

Lâakâl 2300 yıl, bir ırkın, bir milletin, seller halinde devamlı istilâsına uğrayan Avrupa memleketlerinde, ne olsa, istilâcıların an'anesinin ve kanının silinmiş olması ihtimali pek azdır. Bilhassa, bir kısım Frank'ları, Saka veya Sakson'ları, İslav'ları, hattâ Danimarka ve İskandinavyalı'ları idaresi altına alacak ve Galyalı'ların istimdadını celbedecek derecede teşkilâta ve binnetice medeniyete mâlik olan Atila, ve ondan sonra kısmen Doğu ve Orta Avrupa dağlarına çekilip dayanan ve bilâhara Avar'ların getirdikleri taze kuvvetlerle tekrar hâkimliği ele alan Hun'lar, 8 inci yüzyıla kadar yine oldukça geniş beylikler kurmuşlar ve Frank imparatoru Karl Magnus, bunlara karşı üç defa haç seferi açmağa mecbur kalmış ve henüz putperest Türk hakanlarını yendiği zaman bile, murahhaslarını kurultaylarına kabul etmiş ve en vahşî zulümlerle hıristiyanlaş-

tırmağa muvaffak olduğu Türk hakanlarına ve beyoğullarına, hıristiyan prenses ve kadınlar ile beraber yarı muhtariyet ve kontluk unvanları vererek ve diğer Hunlara da devşirme usulü tatbik ederek bunları hıristiyan camiası içine alıp eritmiştir. Yukarı Tuna ve Ren nehrinin kıyıları sarp tepelerinde kale gibi kurulmuş birtakım manastırlar, bu (Néophyte'lerin) yeni hıristiyanların, nesilleri kurutulmak üzere rahip olarak ve hemcinsleri arasında hıristiyanlığı yaymak için yetiştirilmelerine tahsis edilmiştir. Meşhur Codex Cumanicus böyle bir maksatla vücude getirilmiştir. Aynı maksatla, İtalya'nın kuzeyinde ve Venedik'te birçok "Catechumènes" mektepleri açılmıştır.

Mevcut Avrupa tarihlerinin çoğundan: Atila Han ile Bayan Han devirleri arasında, Orta Avrupa kıt'asının Hunlar tarafından tamamen boşaltılmış ve buraya bir iki yüzyıl fasıladan sonra Avar Hunlarının yeniden gelmiş oldukları fikri hasıl olur. Halbuki, biraz daha yakından tetkik edilirse, Atila'nın ölümünden Avarların inkırazına kadar, Orta ve Doğu Avrupa, müstemiren, öbe-öbe Türk hâkimiyeti altında kalmakta devam etmiştir. 488'de Atila'nın oğlunu Dalmaçya sahillerine ve Hırvatistan'ın bir kısmına hâkim olarak ve 532'de torunu Muncuk'u Hırvatistan'ın güney kısmı ve İllirya beylerbeyi vaziyetinde buluruz. İki yüzyıl müddetçe Avar Hunları, Atila İmparatorluğunu, aşağı yukarı aynı hudutlarla canlandırdıktan sonra, doğu ve batıdan gelen tazyiklere dayanamamışlar; fakat, en satvetli zamanlarında bile, hıristiyan beyzadeleriyle sıhriyetten geri kalmamışlardır.

782 de Paderborn'da ve 790 senesinde Worms şehrinde toplanan Karl Magnus'un imparatorluk meclislerinde *foedere* sıfatiyle hazır bulunan Avar hakanı Tudun, halefi Zodan; ve 810 senesinde torunu Abraham Han Avusturya'nın Passav kasabasında maiyetleriyle vaftiz edilmişler ve hıristiyan prens olarak hıristiyan adlariyle hıristiyan kadınlarına tezviç olunmuşlardır. Tebalarından bir kısmı da zulûm tazyiki altında hakanlarına imtisal etmişlerdir. Bu vak'aların az çok şuurlu nâkili olan, Karl Magnus'un müverrihlerinden Einhard ve Saint-Gall rahibi namile maruf müellifler, Avarlar'dan bahsettikleri zaman bunlara ekseriya Hun adını verirler.

Üç yüzyıl müddetçe Türk soy adlı ve Han unvanlı birçok Bulgar, Kuman, Macar beylerinin Fransa, Baviyera ve İtalya'ya kadar akınlarından sonra, Orta Avrupa Türklerinin evvelce mahkûm vaziyetinde bulunan milletler tarafından temsil olunmağa başladığı sıralarda, 1041'de, hıristiyan olmuş bir Peçenek han'ının Samuel Arba ismiyle Macar tahtına çıktığını ve 1116 tarihinden itibaren doğudan kuzeye ve batıya sürülen Tork, Kuman, Peçenek ve sair Türk camialarının Ukranya, Volhynya, Besarabya, Galiçya, Lehistan, Litvanya, Estonya eyaletlerinde yerleşerek ve yavaş yavaş Bizans'tan gönderilen misyonerlerin ve Baltık sahillerinden Ordre Teutonique'in tesirleriyle hıristiyanlaşarak, diğer unsurlara karışarak, vatanları olan Ukranya, Lehistan ve Macaristan'ı Moğol akınlarına karşı müdafaaya çalıştıklarını ve yerlilerle beraber ezildiklerini; mamafih Macaristan'ın en batısında, Avusturya hududunda Şopron Peçeneklerinin 15 inci yüzyıla kadar, yani takriben Osmanlı'ların İstanbul'u aldıkları tarihe kadar, hususiyetlerini muhafazaya muvaffak olduklarını; bu meselelerde Avrupa'da en ziyade selâhiyet sahibi olarak tanınmış Dr. Rassovsky, en muknî menbaları göstererek isbat etmiştir. Hun ve Avar bozgunluklarından sonra hıristiyanlaşmamakta taannüd eden birtakım kabile reislerinin İsveç, Norveç ve İzlanda'ya kadar çekildikleri, fakat vaktiyle onların da hıristiyanlığı kabule mecbur kaldıkları, oralarda yayılan efsanelerin tahlil ve tetkikinden meydana çıkar.

5 inci ve 16 ncı yüzyıllar arasında yazılmış vakayinameler hıristiyan azizlerinin hal tercemeleri bu bakımdan elenirse, hıristiyanlaşmak suretiyle, henüz dünyanın bir tarafında şuurlaşmamış olan milliyet bahasına, hayatlarını ve mevkilerini kurtaran birçok İskit, Hun, Avar, Peçenek, Bulgar, Macar, Uz, Ugur, Oğuz, hatta Selçuk Türklerinin Bizans, German, İslav hükümdarları ve asılzadeleri sınıfına büyük mikyasta karışmış olduklarını görürüz. Bizans'da, Rusya'da, Lehistan'da, Almanya'da, Macaristan'da, Hırvatistan'da, Bulgaristan'da ve belki sair memleketlerde hıristiyanlaşarak, Avrupa hâkim unsurlarını teşkilde devam etmiş olan Türklerin tarihlerini araştırmak, her halde Türklük için ehemmiyetli bir mevzudur.

Meselâ, hatıra gelirmi ki, hâlâ Sırbistan kıral hanedanın soyadı olan Obrenoyiç kelimesi, İslavca Ober, Obre kelimesinin Avâr manasına geldiğine göre Avar - Oğulları demektir.

Macar devletinin ilk müessisi addolunan Arpad'la Tuna ile Tizsa nehirleri arasına gelen kabilelerden ekserisinin Türk olduğunda ve bunların yavaş yavaş hıristiyanlaşarak Macarlara karıştıklarında ciddî Macar müverrihleri müttehittirler.

İstanbul'un fethinden yüzyıl sonra, müslüman doğup tanassur eden Boris Godunof, Rusya Çarlığı tahtına kadar çıkmıştı.

Rus ve Diyadulevski gibi Lehistan Heraldist'leri, bu vâsi kıt'alarda en eski aristokrat sınıfının yarıdan fazlasının Türk ve Tatar soylarından geldiklerini esaslı surette iddia ederler.

Fransa'da halk, hiçbir zaman (noblesse)'i kendi soyundan addetmemiştir.

Avrupa'nın eski noblesse zümresinin Asya kökünden çıktığı hakkında, çok uzun ve geniş tetebbüatta bulunmuş olan, tanınmış Fransız muharrirlerinden Maurice Larrouy, bu hususta vardığı kat'i kanaati, onbeş sene kadar evvel neşrettiği *La Race immortelle* (Ölmez Irk) namında, ilim kisvesini takınmamakla beraber çok ciddî ve mühim olan bir eserinde izhar etmiştir.

Atila zamanındanberi hıristiyanlaşarak ve herhangi bir suretle Avrupa kibar sınıfına giren pek çok sayıda Türk kanıyle diğer kanlar karışmış olan zümreye, müşterek ve muhtelit bir asalet menşei bulmak veya uydurmak icabetmiş ve o devirlerde ilmî araştırmalar yapmak imkânsızlığı karşısında, Romalı'lardan ve Lâtinlerden intikal eden, Troya efsanesi klişesinin kabul ve tatbik edilmiş olduğu nazariyesinden başka bir izah imkânı kalmıyor.

Birinci Haçlılar seferi tarihinde yaşamış olan Notre-Dame de Nogent-sur-Coucy rahibi, Guibert de Nogent, 1108'de yazdığı (*Historia que dicitur Gesta Dei per Francos*) nam eserinde der ki:

"Dünyada, fikirlerinin inceliği ve savaşta bahadırlığı itibariyle Türk milletine kıyas olunacak millet yoktur.... *esasen Türkler, kendilerinin Frenklerle aynı asıldan ve kendileriyle Frenk milletinin askerlikçe bütün milletlerden üstün olduklarını söylerler*„.

Bu sözler, Türklerin Fransızlarla aynı asıldan olduklarına dair efsanenin, Türklere mal edilen ve o yüzyıllarda hiçbir Türk menbaından teyid olunmıyan ilk ifadesidir.

Vincent de Beauvais ve Jean Lemaire des Belges gibi muahhar müellifler ve birçok Alman ve Macar vakayazarları bazı değişikliklerle aynı esaslar üzerine yazmışlardır.

Scipion Dupleix'in, 16. yüzyılda yazılarak birkaç defa basılmış "Mémoires des Gaules„ kitabında bu Troya efsanesi, eski müverrihlerden biraz daha reybî zihniyetle şu suretle telhis ediliyor [1]:

"Les Troyens estant eschappés du glaive des Grecs, de la ruine et embrasement de leur ville, errans et vagabonds, à gros essaims s'arrestèrent en fin en diverses contrées et fondèrent les plus puissants estats et empires de la terre; celuy des Romains par le moyen d'Enée et de ses successeurs; celuy des Vénitiens par le moyen d'Antenor; celui des Anglais par le moyen de Brutus; *celui des Turcs par le moyen de Turchot*; *celui des Français par le moyen de la postérité de Francyon..... L'abbé Trithème, allégant pour son auteur Hunnibaud, qui vivait sous Clovis I et celuy-ci nommant pour ses garants, Dorak et Wasthald autres historiens scythes.....* conduit en Gaule, non pas Francion, mais ses neveux plusieurs siècles après la destruction de Troie. Ainsi que témoigneraient Darès le Phrygien et Dietis le Candiot, Francyon fuyant Troie serait arrêté sur les frontières de la Scythie et y aurait fondé la ville de Sycambrie..... Quelques autres romans donnent encore pour compagnon à *ce Francion un sien cousin germain qu'ils nomment Torgot ou Turchot, fils de Troile, lequel s'étant séparé de luy, avec une partie de sa troupe, fonda la colonie des Turcs en la Scythie....*

. . . . . Au demeurant, parce qu'il n'y a guère qui n'ait été batie sur quelque fondement de vérité, je ne veux pas absolument nier qu'aucuns Troyens ne se soient retirés en Gaule après la ruine de leur ville, veu mesmes qu'Ammien historien célèbre en fait mention; mais il ne parle que de

[1] Scipion Dupleix: Mémoires des Gaules. Paris- Chez Laurent Sonmus- 1619 pp. 127, 128, 129.

quelque coing et contrée des Gaules sans marquer le temps. Lucain dit aussi que les Auvergnats s'imaginaient être extraits des Troyens . . . . . „

Scipion Dupleix'in dediği gibi bu efsanelerin, ne kadar az da olsa, bir hakikat tarafı vardır ki, o da, bir zamanlar Anadolu'da, Kırım'da ve Balkanlar'da vakit geçirmiş olan *Goller*'in ; ve Goller, Franklar memleketlerine müteaddit defalar birçok nam altında giden *Türklerin, mütekabilen ve uzun müddet, dost, müttefik, düşman, herhalde komşu bulunmuş ve birbirlerini yakından tanımış olmalarıdır.*

Aynı zamanda, 5. yüzyılın sonlarında ve 6. yüzyılın başında, yani *Atila'nın ölümünden yirmi otuz yıl sonra,* Fransa'da ilk *Frank kralı Clovis'in devrinde* (isminin de teyiden gösterdiği gibi) Scythe, veya Hun, yani Türk aslından, *Hunnebaud adında bir kalem sahibinin yaşadığını,* eserinin, yüzyılları aşacak kadar bir otoritesi olduğunu ve *kendisinden evvel gelen diğer iki Scythe muharrir veya müverrihini istişhad ettiğini* ögreniyoruz ki, bu malûmat aynı yüzyıllara ait bütün vekayi gibi ilmî bir kat'iyetle kontrol edilmemiş de olsa, böyle bir rivayetin, muahhar bir katolik rahibi tarafından kabul edilerek kullanılması herhalde Hunların ve Hun medeniyetinin henüz hıristiyanlaşmamış Franklar üzerindeki tesir ve nüfuzunu göstermeğe kâfidir. Bu nüfuzu, hıristiyanlık sistematik bir surette sökmüş atmış ve izlerini bile silmiştir.

Milâdın 5 nci yüzyıldan 10 ncu yüzyılına kadar Avrupa' da yaşamış olan Türkler hakkında Türk menbaalarının hıristiyan papasları tarafından mahvedilmiş olduğunu yine hıristiyan menbaalarından öğreniyoruz. Zamanının vak'alarını ve muhaberelerini müteaddit dillerde kâtiplere yazdırdığı, Bizans elçisi Priscus'ca temin olunan, Atila'nın kendi kahramanlıklarını kendi lisanında yazdırmamış olması ihtimal haricinde kalır.

Birkaç islâm müverrihinde, Türklerle diğer bazı unsurların karabeti hakkında sathi malûmat varsa da, Osmanlı tarihlerinde "Troya menşei„ hususunda bir ifadeye raslamadım. Bahis mevzuu olan tez'e dair Türk menbaından fazla malûmat sahipleri meseleyi biraz daha aydınlatabilirler.

Bizde, meseleye sarahatle temas eden, yalnız Fatih'in emri veya izniyle, devrinin tarihini mufassal surette zapteden Kritovulos der ki:

"Çanakkale mülhakatından eski Troya kıt'asının merkezi olan İlyon şehrine vürud ettikte, mezkûr şehr-i kadîmin bakayay-ı enkazını ve sair mahasin-i asarını ve mevkiini seyir ve temaşa ve bahren ve berren haiz olduğu ehemmiyeti takdir etti. *Fatih Hazretleri* burada Achilleus ve Ehas ve sair kahramanların metfun bulundukları mahalleri taharri etmiş ve şair Homeros'un mazhar-ı sitayişi olan bu zevatı ve ifa ettikleri şayan tebcil hidematı yad ve tahatturla haklarındaki tahassüsat-ı takdirkâranesini izhar ve kendilerini meth ü sena eylemiştir.

"*Padişahın başını sallıyarak şu sözleri söylediği mervidir: Cenabıhak beni bu şehrin ve sekenesinin müttefiki olarak bu ana kadar hıfz ve siyanet eyledi. Biz bu şehrin düşmanlarına galip geldik ve anların yurdlarını nehb ve garet ettik. Burasını Makedonyalı'lar ve Tesalyalı'lar ve Moralı'lar fetih etmişler idi; bunların, biz Asyalı'lara karşı biddef'at icra ettikleri suimuamelâtın intikamını, aradan birçok edvar ve senenin müruruna rağmen anların ahfadından aldık*[1]„.

Mütercim Karolidi bu sözlere hemen şu haşiyeyi ilâve ediyor:

"Eski Yunanlı'larla eski İranîler beyninde vuku bulan muhaberatı yazmış olan müverrih Herodotos, tarihinin mukaddemesinde ötedenberi Avrupa ile Asya arasındaki münazaayı bu muharebatın bir lâhikası olduğunu serd ediyor. Müverrihimizin Troya kahramanları hakkında Fatih Sultan Mehmed Han Hazretlerine atfeylediği balâdaki ifadat, hakikat halde İskender-i Rumî tarafından irad olunmuştur„.

Eski zamanlarda, müverrihlerin hükümdarlara hulûs için onlara büyük sözler mal ettikleri prensip itibariyle akla yakın olsa da, Fatih'e atfedilmekte oldukça mantık bulunan Asyalı Troyalı'ların lehine sözleri, Troya düşmanı olan milletlerin şefi

[1] Tarih-i Sultan Mehmed Han Sâni - Karolidi Tercümesi - Ahmet İhsan Matbaası 1328, sahife 160 - 161.

Makedonyalı Büyük İskender'e yakıştırmak daha güçtür. İskender'in Asya seferinde, başına geçtiği Avrupalı milletlerden intikam almak isteyişi herhalde garip görülebilir.

İstanbul'un fethinden sonra, Rum ve hıristiyanları uzaklaştıran taassup muhitinin tazyikine kadar, Fatih gayet liberal, dahiyane geniş bir zihniyetle, etrafına Rum ve Venedikli âlimler, sanatkârlar toplıyarak bunlara iş gördürdüğü, hattâ Patrik Gennadius ile Karaferya kadısı İbn Mahmud Çelebi Ahmed efendinin tercümanlığile, din mübaheseleri bile yaptığı tarihte musarrah olup, fütuhatını Batı ananesiyle de muhik gösteren Troya efsanesine, Lâtin'ler vasıtasiyle olsun, muttali olmuş olması büyük ihtimâl dahilinde iken, Fatih'in bir müddet yanında bulunmuş olan Kritovulos'un bu hikâyesinin sıhhatini külliyen red ederek, ondan yirmi yüzyıl evvel gelen Herodotos'un bu cihet e mantıksız bir rivayetine inanmak bilmem ne derece doğru olur.

Pierre ve Laurent de Médecis zamanında, Florence şehrinde Yunan edebiyatı tedris eden Demetrius Chalcondylas, muasırı olduğu İstanbul fethinden dokuz yıl sonra, 1462 senesinde, neşrettiği (Chalcondyle-Blasie de Vigenére tercümesi 1577 - Paris sahife 176) "Türk tarihinde,,, Türklerin Troya'dan çıkma efsanesini ciddî telâkki etmemekle beraber, bu rivayeti kaydetmek lüzumunu duyarak, diyor ki:

"Vaktiyle Troya şehri Rumlar tarafından tahrip edilmiş olup İstanbul'un, bu Troya'lılardan indikleri söylenen yabancılar tarafından zaptı, birçoklarının ve bilhassa Lâtinlerin kanaatlerine göre, tedip ve intikam eseri olarak telâkki edilmiştir.,,

Chalcondylas'ın çetrefil ifadesi de: İstanbul'un Türkler tarafından zaptını, tarihte adalet arayanlara meşru göstermek ve aynı zamanda Türklere hulus etmek için, Galata ve İtalya Lâtinlerince kanaate yakın bir hisse dayanan bu efsanenin kullanılmış ve yayılmış olduğunu müeyyittir.

Chalcondylas bu efsaneye inanamazdı; çünkü on yüzyıldır Bizans'la uğraşan Türklerin, Troya'dan değil, Orta Asya'dan İran, Kafkas ve Tuna yollarile geldiklerini, Bizanslılar, rahatları ve hayatları bahasına öğrenmişlerdi.

Nihayet, 16 ıncı yüzyılın en âlim ve reybî (sceptique) mütefekkirlerinden Michel de Montaigne: "Essais,, namındaki

meşhur kitabında (Essais-Çollection des Universités de France: Livre Second, Chapitre XXXVI p. 220):

Gentillet'nin (Discours sur les moyens de bien gouverner) sinden aldığı farzedilen malûmata istinaden, ikinci Sultan Mehmed'in Papa ikinci Pius'a yazdığı mektuptan şu fıkrayı naklediyor:

"Je m'estonne, dit-il, comme les İtaliens se bandent contre moy, attendu que nous avons notre origine commune des Troyens et que j'ai comme eux interest de venger le sang d'Hector sur les Grecs, lesquels ils sont favorisant contre moy.,,

(Tercümesi):

"İtalyanlarla aynı asıldan olduğumuz, ve onlar gibi Rumlardan Hektor'un kanının intikamını almakta menfaatim olduğu halde, İtalyanların aleyhine kalkmalarına ve Rumları bana karşı himaye etmelerine hayret ediyorum,,. Gentillet ve Michel de Montaigne'nin neşrettikleri, Fatih'e atfolunan bu mektubun metni, Chalcondylas'ın ifadesini teyid eder mahiyettedir.

Aslı ele geçirilmedikçe, Fatih'in Papaya yazdığı rivayet edilen bu mektuba, tarihî vesika kıymeti verilmezse de, Fatih'in maiyetinde bulunduğu muhakkak olan Rum, Lâtin ve İtalyan lisanlarına vakıf müteaddit kâtiplere bu lisanlarda birçok mektup, irade ve muahedeler yazdırdığı, müverrihlerce kabul edilmiştir. 1585'de tabedilen ve en mühim vesikalardan addolunan *Turco Grecia* eserinde de bu hususta tafsilât vardır.

Bununla beraber apocryphe olmaları ihtimâlini de gözönüne aldığım bu mektuplardan bazıları, Venedik'te 1563 senesinde basılmış, yedimde bulunan bir kitapta münderiçtir.

(*Lettere del Gran Mahumeto imperatore de Turchi, scritte a diversi Re, Prencipi, Signori e Republiche, con le Riposto Loro; nella volgar lingua da M. Lodovico dolce.*

Con privilegio-İn Venegia Appresso Gabriel-Giolito de Ferrari-M. D. L. XIII).

Onyedinci yüzyılın en münevver addolunabilecek Fransız edibi ve mütefekkiri, Michel de Montaigne gibi geniş bir malûmat sahibinin dikkat ve alâkasını celbedecek kadar, o

yüzyıl ve muhitte hâkim olan *"Türklerle Lâtinlerin müşterek Troya menşei„* efsanesinin, takribî de olsa, izah tecrübeleri, Türk tarihi için faydalı araştırmalara yol açabileceğinden bu meseleyi Türk bakımından ortaya koymağı düşündüm.

TAHSİN ÖZ (Türk Tarih Kurumu Üyesi, Topkapı Sarayı Müzesi Müdürü), **Türk kumaş tarihi üzerinde araştırmalar:**

San'atların en eskilerinden biri de, hiç şüphesiz ki, kumaş dokumacılığıdır. Çünkü insanların iklim ve mevsimlere karşı korunmaları mecburiyeti bu san'atı doğurmuştur. Dokumacılık zamanla ihtiyaca göre tenevvü etmiş ve her milletin medeniyet ve refahiyle uygun bir şekilde de yükselmiştir.

Bugün Türk kumaşı adı ile tanınan ve dünya müzelerinde ve kolleksiyonlarında pek mühim bir yer tutan kumaşların ekseriyeti XVI ıncı yüzyıla mal edilmektedir. Filhakika Türk kumaşının tam yükseliş zamanı da bu zamana tesadüf eder. Ancak bu mertebe yükselmek için hayli uzun süren bir başlangıç devri bulunacağı gibi yükselişten sonra inhitat ve maalesef bir de inkıraz devri vardır.

Memleketimizde bu mühim konu üzerinde şimdiye kadar durulmamış, çünkü buna dair gerekli malzeme ve doküman da ortada yoktu.

İstibdat devrinde, Müzelerimizde ufak bir Türk kumaşı bile teşhire konmamış ve bunlara dair bir satır yazı da yazılmamıştır.

Halbuki takriben 80-90 sene evvel Türk kumaş ve kadifeleri yok bahasına toplanarak yabancı memleketlere gönderilmeğe başlanmış ve gittikçe yükselen bir piyasa bile teessüs etmiştir. Bir taraftan da türbelerde, zamanın tahribinden artakalan kıymetli kadife ve kemhâlardan yapılmış sanduka örtüleri de fersude eşya diye satılmış ve bunlar da Avrupa'ya götürülerek iki büyük Müze arasında paylaşılmıştır. Bu sırada meydana gelen hususî kolleksiyonlardan Belat'ın 1890 da, Blanchet'nin 1897 de, Kolekian'ın 1907 ve Besselièvre'in de 1912'de birçok resimleri havi kataloğları çıkmıştır.

İşte hususî veya resmî kanalların yok bahasına feda ettikleri bu san'at eserleri, bugün yabancı memleketlerde gözlerimizi kamaştıran kolleksiyonların vücut bulmasına sebep olmuştur. Ancak bu elîm hâdisenin faydalı bir neticesi, cihanın alâkasını bu kumaşlara çekmeğe ve yüksek san'at kıymetlerinin belirmesine vesile olmuştur.

Memleketimizde ; ancak Meşrutiyetten sonra kurulan Türk ve İslâm Eserleri Müzesinde bazı türbelerde nasılsa kalan bir miktar kumaş ve kaftan teşhire konmuş ve fakat bunların da mahiyetleri tebarüz ettirilmemiştir.

Lâkin Cumhuriyetin feyizli eliyle, yüzyıllar görmüş Topkapı Sarayı bir Müze haline konulunca; bu tarih yuvasının köşesinden bucağından şimdiye kadar görülmemiş bir miktarda en nadir ve nefis kumaşlar ortaya çıktı ki bu, yalnız memleketimiz için değil, dünya san'at tarihi için bile bir hadise teşil etmiştir.

Dört beş yüzyıldanberi büyük bir ihtimam ile saklanmış olan bu kolleksiyonun en mühim hususiyeti, çoğunun başka kolleksiyonlarda tesadüf edilmiyecek derecede büyük ve en güzel parçalardan mürekkep olması yine hemen hepsinin yepyeni ve tekmil güzelliklerini muhafaza etmiş bir hâlde bulunmasıdır.

Halbuki diğer kolleksiyonlarda bulunanların ekseriyeti, ufak eb'atta olup harap ve tamir görmüş bir haldedir.

Bunlardan başka yine Cumhuriyet idaresinin kurduğu Ankara Etnoğrafya ve Konya Asar-ı Atika Müzelerinde bulunan kumaşlar da gözönüne getirilince, yurdumuzdaki Türk kumaşlarının dünyanın en zengin kolleksiyonu olduğunda şüphe edilmemelidir.

İşte konumuz, san'at bakımından değer ifade eden ve herbiri renk ve desen itibariyle birer varlık olan bu kolleksiyonun ihtiva ettiği XIV - XVIII inci yüzyıllara ait kumaş ve kadifelerin tarihi üzerindeki araştırmaları kısaca arzetmekten ibarettir.

Yukarda arzettiğim veçhile, kumaşlarımız hakkında Batı ilim âleminde tebellür etmiş bir kanaat ve bilgi mevcut idi. Binaenaleyh bu yolda çalışır ve eserlerin devir ve mahiyetini tayin ederken bir dokümana istinat etmesi, hatta bunun bazen

yanlış bilgi ve inanları da düzeltecek kuvvette bulunması gerekli bulunuyordu. Nitekim Topkapı Müzesinde, kumaşların teşhirine başladığımız sırada, krem zemin üzerine güvez benek ve bulût motifli bir kadifeyi XV inci yüzyıla ait olarak göstermiştik, bu esnada Müzeyi gezen ve senelerce bu vadide çalışmış olan F. R. Martin bu devirde renkli Türk kadifesi olamıyacağı iddiasını ileri sürmüştü. Kendisine (1504) tarihli Hazine defterindeki (münakkaş Bursa kadifesi) kaydı gösterilince, bu zat hakikatı kabul etmiş ve bu defterdeki diğer kumaş nevilerini de görünce bunun neşrini istemişti.

Diğer bir âlim de, Viktoria Albert Müzesi kataloğunda, Türklerin iplikli kadifeyi XVIII inci yüzyılda yaptıklarını yazmakta idi; buna da Şehzade Korkud'a gönderilen eşya listesindeki (Bursa'nın iplik kadifesi) kaydı bildirilince, fikrini düzeltmişti. İşte kendileriyle temasta bulunduğumuz ve eserlerini tetkik ettiğimiz bu gibi zevatın hatta Müzelerin edindikleri kumaşların mevritlerinin bilinmemesi, doküman bulunmaması yüyünden büyük bir müşkülât ile karşılaştıkları, zaruri ve açık bazı hatalara düştükleri, birçok def'alarda kumaşlarımızı başka milletlere mal ettikleri görülüyordu. Mamafih bu neşriyatın hatalı veya noksan olmasına rağmen kumaşlarımızdaki san'at yüceliğini belirten ilk adımlar, bizlere yol gösteren ışıklar olduğundan şükranla yad etmek borcumuzdur.

Bir taraftan Topkapı Müzesindeki bu zengin kumaş koleksiyonu üzerinde çalışırken, diğer taraftan da bu ve benzeri san'at eserlerinin mahiyetini aydınlatmak gayesiyle Topkapı Sarayının bodrumlarında ve sandıklarda yığın halinde durmakta olan ve adedi ikiyüz bini bulan dört beş yüzyıllık arşiv malzemesinin tezelden tasnifi yapılmış ve bu suretle çok mühim vesikalar bulunmuştur.

Bundan başka, Müzedeki birçok kaftanların, bohçaların üzerlerinde kime ait olduğu, hangi merasimde giyildiği ve bazan hangi terzinin diktiğine kadar izahatı havi etiketler de bulunuyordu. İşte bu ve benzeri dökumanları sıralıyarak kumaşlarımızla mukayeseler yapıldığı sırada olvakıt Viktoria Albert Müzesi muhafızlarından olan kumaş ve işlemeler üzerinde memleketimizde tetkik seyahatleri de yapmış bulunan sayın Profesör

Wace İstanbul'a gelmiş ve bu değerli âlimin bilgisinden de istifade etmiştim.

İşte Türk kumaş tarihine ait araştırmalar, yabancı memleketlerde bu konuya dair yapılan neşriyat gözönünde tutularak, daima bir vesikaya istinatla ve kumaş kadifeler üzerinde incelemeler yapmak suretiyle devam edilmektedir. Bu sebepten Selçuk devri kumaşlarını, konumuzun dışında bırakmak mecburiyetinde kaldık, çünkü şimdiye kadar memleketimizde bu devre ait bir kumaş ele geçmediği gibi tarihlerimizde de buna dair pek mahdut birkaç kelimeden başka birşeye tesadüf olunamamaktadır. Mamafih Selçuklıların pek nefis kumaşlar dokumuş oldukları ve bu sanatı da diğer işleri gibi ileri götürdüklerini bugün yabancı memleket Müzelerinde bulunan bazı parçalardan anlıyoruz. Herhalde ileride bu şubenin de aydınlanacağında şüphemiz yoktur. Zaten yakın zamanlara kadar kullanılan dibayi rumî, çatma, çatmai kadifei pelengi gibi bazı kumaş isimlerinin Selçuklılar zamanında kullanılmış olması diğer bazı san'atlar gibi dokumacılığın da istihâle geçirerek devam ve inkişaf ettiğini pek bariz gösteren delillerdendir.

Osman oğulları zamanında, kumaştan bahseden en eski vesika Topkapı Müzesi arşivinde bulunan 1348 tarihli Orhan mülknamesidir. Bunda, Hacı paşaya vezirlik kırmızı bir Kemhânın verildiği yazılıdır. Bundan sonra Aşıkpaşa zade tarihinde, 1364 senesinde Birinci Murad'ın oğlu Beyazıt ile Germiyan oğlunun kızının nişanlanması dolayısiyle verilen hediyeler arasında Tonozlu'nun akalemlû bezinin hil'at yapılmak ve Alaşehrin kızıl eflâdisinin sancak olmak üzere peşkeş getirildiğini görüyoruz. Kezalik Feridun bey Münşe'atında, Karaman oğlu Ali beyden Murat I'e gelen hediyeler arasında kumaşlar bulunmaktadır. Şu suretle XIV üncü yüzyılda, bazı bölgelerde ve bilhassa Bursa'da dokumacılık san'atının revaçta bulunduğu anlaşılıyor. Kezalik Topkapı Müzesinde bulunan, fakat kemhâ nevinden olmıyan bazı kumaşların bu devirlere ait bulunduğunu pek muhtemel görüyoruz.

Şimdi kumaş tarihimizi, kumaşlarımızın cins ve vasıflarını, hatta renk ve motiflerini belirten arşiv malzemesini sıralamağa devam edelim; bunların arasında 1452 tarihli Çin ve Uygur harfleriyle yazılı ve İmparator King-tai mühürünü havi bir

ferman bulunmakta ve bunda ipekli kumaşların gönderilmesi için Lar şehri prensi Vang Lirghi'ye emir verilmektedir. Bu vesika bize o tarihlerde kumaşa verilen ehemmiyeti göstermekle beraber bu san'atın da, porselenlerde olduğu gibi, Türk sanatkârlarının elinde olduğu kanaatını vermektedir.

1512'de Çaldıran zaferinden sonra Heşti-Bihişt sarayından alınan ganayimi gösteren defterde Bursa kumaşından yapılmış doksan bir kaftan bulunduğunu görüyoruz, bu kayıt Türk kumaşının o devirde dokumacılıkta pek ileri gitmiş olan İran saraylarına celbedecek yüksek bir kalitede olduğunda şüphe bırakmıyor.

1502 tarihinden itibaren kanunnâmelerle, narh defterleri ve bunlara dair hükümler, her memleket kumaşının muhtelif cinslerini, kaç tel üzerinden dokunacağını, boyalarını, fiatlarının ne olacağını çok etraflı tesbit etmektedir.

Kumaşçılığımızın yükseldiği devirde bilhassa "Ağır altınlı kemhâlara„ konulan narhlar asgarî had üzerinden, yani bir tak kumaşın otuz beş altından aşağı olmaması suretindedir. Binaenaleyh kumaşın nefasetini temin etmek şartiyle bu miktardan yüksek fiat için had yoktu. Yine kumaşlarda kullanılan altın ve gümüş tellerin ayarlarının halis olmasına da çok dikkat olunur ve bu gaye ile kumaşların damgalanması usuldendi. Halbuki sonraları narh asgarî hadler üzerinden tayin edilmiş ve altın ve gümüş tel kullanılması da menedilmiş ve damgada muayyen bir vergi şeklini almıştır.

Bilhassa Bursa ve İstanbul şer'î sicilleri de kumaş dokumacılığının daima murakabe altında bulundurulduğunu, kanunnâme ve hükümlere aykırı bir hal veya hile sezilirse ona göre sıkı tedbirler alındığını gösteriyor. Kezalik Kumaş Kârhanesi açmak için sermaye sahibi olmak ve dokumacı ustalığı içinde en az dört beş sene çalışmak ve san'at kabiliyetini şeyh, kethüda, yiğitbaşı huzurunda belirtmek şart idi.

Yine tarihlerimizle Hünernâme, Şehinşahnâme, Surnâme gibi eserler ve bilhassa hediye defterleri hükümdarlara gelen, hükümdarlar arasında teati edilen hediyeler de en ehemmiyet verilen nesnenin kumaş olduğunu gösteriyor. Kumaşların payendaz olarak nasıl kullanıldığını, çadır ve ortağların bunlarla nasıl donatıldığını büyük geçitlerde nerelere konduğunu, me-

nasıp ehline, elçilere kaftanlar verildiğini, yapılan cirit, ok ve tüfek atışlarında (koşu) namile kumaş hediye edildiğini, hatta resimlerile göstermektedir. İşte kumaşa bukadar rağbet ve alâka olur, bir taraftan himaye ve diğer taraftan sıkı bir murakabe altında tutulursa zaten mevcut bir san'atın tekâmül ederek hârikalar meydana gelmesi pek tabiidir.

İstanbul'un fethi ile, Fatih'in büyük siyaseti, mahallî san'atı da bozmamış bilâkis inkişaf ettirmiş ve İstanbul'da birçok kumaş kârhaneleri te'essüs etmiştir. Hattâ bilâhara bunlar olkadar çoğalmıştır ki, XVI. yüzyıldan itibaren adetlerinin tahdidine lüzum hasıl olmuştur. Binaenaleyh XV. yüzyılın sonlarında ve XVI. yüzyılın birinci nısfında yapılmış bazı Türk kumaşları artık bu san'atın erişilmez bir mertebeye yükseldiğini gösteriyor. O devirde Venedik ve İran'da dokumacılık san'atı pek ileri gitmiş olmasına rağmen, elimizdeki bazı kumaşlar derecesinde bir eser meydana getirilemediğini madde ile ispat mümkün olacağı kanaatindeyim.

İşte bu kemale kısaca işaretten sonra arşivde bir de 1568 tarihli ve İstanbul'da Tavukpazarındaki Hassa kârhanesi'nin imalât defteri ile bir imalâthaneye ait ve kemhâcılar, kadifeciler atölyelerini, nakşbent odalarını ve dolap ve ipek mahzenlerini gösterir plân da bulunmuş olduğunu arz ile kumaş isimlerinden bazılarını sıralayım :

Seraseri-müzehhep, malûm olduğu veçhile altın veya gümüş tel ile dokunan ve hil'atlar için kullanılan lame kumaştır. Bunun aliyyülalâ, alâ, evsat, edna nevileri, vezir ve beylerbeyi seraserleri vardır. Serasere (altunum ve gümüşüm) isimleri de verilmiş ve lame zemin üzerine renkli motifli olanlar da yapılmağa başlanmıştır.

Kemhâ, en eski bir kumaş nevi olup ilk zamanlarda düz iken bilâhara, dü renk, müzehhep, ve ağır altınlı kemhâlar da dokunmuştur.

Kadife de sade, müzehhep, kadife-i munakkaş-ı rengin, iplik kadife, çatmai müzehhep, heft rengi bulunmaktadır. Diba, dibay-i rumî namile de XVIII. yüzyıla kadar ismi geçmekte ve atlas cinsinden olup birçok nevileri mevcuttur.

Şıb en eski ve canfes nevinden bir kumaş olup, sade, telli ve nakışlı, cinsleri vardır.

Atlasın düzü, harelisi ve taraklısı, gezinin de düzü, menevişlisi bulunmaktadır.

Bunlardan başka tafta, vale, kutnu, serenk, şahî benek, zeri-bafet, sade ve telli hatayi, telli çiçekli çekme, telli badile, telli stofa, murabba, çitari, şalî, sandal isimlerine ve bunların nevilerine tesadüf edilmektedir.

Kumaşlarımıza şehirlere göre verilen isimlerde, Bursa kemhâsı, çatması, munakkaş kadifesi, beneği, İstanbul kemhâsı, dibası, telli heft renk dibası, telli ve nakışlı şıpı, kadifesi, Sakız atlası, kemhâsı, Halep merresi, Şam inayeti, Halilii Halep, Bilecik donluğu, çatması, Amasya kemhâsı, Ankara murabbaı, şalisi, Tosya murabbaı, Üsküdar veya Selimiye çatması, nihayet Hereke kumaşı. Bunlardan başka Bağdat, Mardin, Humus, ve Musul'da ve yukarda bahsettiğimiz veçhile Denizli ve Bergama havalisinde de pek eskiden beri birçok kumaşlar dokunmakta idi.

Kumaşlarımızın zemin renklerine gelince; ekseriyeti dünyanın hayran olduğu Türk kırmızısıdır. Bundan başka yeşil, aselî, kırem, mavi, asumanî, gülgünî, gügezi, sürmayî, ve nadiren siyah renklerdir. Üzerlerindeki tezyinata altın ve gümüşten başka yedi esas renk ile bunun muhtelif nüansları kullanılmıştır. Zaten Türk kumaşçılığında en muvaffak olan nokta renk ahenk ve asâlettir.

Türk kumaşlarındaki süslemeler; bu olkadar çeşitlidir ki en büyük kolleksiyonlarda bile yekdiğerinin aynı bir kumaşa pek nadir tesadüf edilmesi bunun en canlı bir delilidir. Hiç şüphesiz kumaş tezyinatı devirlere göre değişmektedir. Değişmeyen bir esas varsa şekillerin daima stilize edilmesidir. Sanatkârlarımız, taklit değil, bezeme zevkini en güzel bir tarzda tatmin gayesile çalışmışlar ve buna erişmek için de kendilerini hiçbir şey ile mukayyet bulundurmamışlardır. Elhasıl Türk kumaşçı ve nakşbentleri millî zevki rehber tutarak her malzemeden istifade etmişlerdir.

Türk kumaşlarında her çeşit tezyinat bulunmakta ve fakat ekseriyeti nebatî maddelerden alınan motifler teşkil etmektedir. Bilhassa çiçeklerden lâle, karanfil, gül, şakayık, sünbül, nilüfer, nar ve nar çiçekleriyle zülfü arus önde gelir. Motiflerin kıt'aları çiçeklerin şekilleri, yaprakların kıvrılışı devirlere göre değişmektedir.

İşte bu zengin arşiv vesikaları ile yazmalar, minyatürler, yakın zamanlara kadar zannedildiği gibi Türk kumaşçılığının kısa bir devreye sıkıştırılamıyacağını ve yüzyıllarca devam eden bir tarihi bulunduğunu pek bariz göstermektedir. Bunlara göre kumaşlar üzerinde incelemeler yapılınca XIV yüzyılda yurdun bazı bölgelerindeki dokumacılık san'atı XV inci yüzyılda mühim bir inkişaf görülüyor. XVI ncı yüzyılda ise tam itilâ devrini buluyor. Bundan sonra o fevkalâdelik kalmamakla beraber pek nefis ve karakteristik kumaşlar dokunuyor. XVIII yüzyılda umumî inhitat bu sahaya da sirayetle çeşitleri azalıyor ve nefasetini kaybediyor. Türk kumaşlarının elîm halini ve piyasaya yabancı mamulâtın yayıldığını 1798 tarihli hükmü pek bariz anlatıyor. Nihayet Selimiye kumaş ve çatmaları da kısa bir müddet sonra tarihe karışarak Hereke fabrikası tesis olunuyor. Yine bu incelemeler, bize her devir kumaşlarımızın sayısız çeşitlerini, bu san'atın yalnız Bursa'ya münhasır kalmadığını, bir kumaşın üzerinde tac veya bir kuş resmi görülmekle buna İtalyan veya İran işi denilemiyeceğini tam vuzuhile belirmiştir.

Cumhuriyet devrinde ortaya çıkan bu arşiv malzemesi ile kumaş kolleksiyonlarımız, yalnız san'at tarihimizi aydınlatmakla kalmıyarak bu devirde kurulan kumaş fabrikalarımıza da zengin bir örnek ve hayırlı bir rehber olacağından emin bulunuyoruz.

Dr. EMİN BİLGİÇ (Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Sumeroloji asistanı), **M. ö. takriben 1950-1850 yıllarında yazılmış vesikalardan Anadolu'nun ilk tarihî çağı hakkında elde edilen bazı mühim neticeler:**

Son araştırmalarla Anadolu'da M.ö. takriben 1950-1850 yıllarında yazılmış olduğu anlaşılan ve memleketimizin ilk tarihî çağına ait kaynakları teşkil eden vesikalara "Kapadokya Tabletleri„ adı verilir. Bunlar, Eti'lerin bıraktıkları çivi yazısiyle yazılmış Etice vesikalardan daha önceye aittirler. Eski Asur lehçesinde ve eski Asur çivi yazısı üslûbundadırlar. Ekserisi Kayseri yakınındaki, eski adı Kaniş olan bugünkü Kültepe höyüğünde

ele geçmiştirler. Birazı da Alişar ve Boğazköy kazılarında ve diğer bazı yerlerde bulunmuştur. Neşredilmiş olanlarının adedi 2500 e yakındır.

(Adı geçen tabletlerden Eti dilinin çözücüsü Hrozný'nin Kültepe'de yaptığı hafriyatla elde edilenler dahil olmak üzere 1500 kadarı İstanbul, Ankara ve Kayseri müzelerimizde bulunmaktadır. Bizim topraklarımızda çıktığı halde Osmanlı İmparatorluğunun son devirlerinde her hususta olduğu gibi bu sahada da gösterilen ihmal ve dikkatsizlikler yüzünden en az 1500 kadar tablet muhtelif milletlerin müzelerine dağılmıştır.)

Bu vesikaları bırakanlar Asurlu tüccarlardır. Bunlar, konuşulan zamanda, ticaret maksadiyle Tuz Gölü havalisine kadar yayılmışlardır. Gayeleri Asur'dan getirilen, zamanın modasına göre hazırlanmış kumaşlarla kalay ve bazı mamûl maddeleri, Anadolu'da yerli halk tarafından istihsal edilen altın, gümüş ve diğer kıymetli maden ve taşlarla mübadele etmekti. Bahis mevzuu olan vesikaların hemen hepsi bu tüccarların birbirleriyle ve yerlilerle yaptıkları mukavelelerden ve ticarî mahiyette mektuplardan ibarettir. Filhakika bunlar Asurlu'lara ait olmakla beraber Asurlu'ların iktisadî ve ticarî teşkilâtları Anadolu içerisinde ve yerli halk arasında kurulmuş olduğundan Asur'dan başka bir dereceye kadar Anadolu tarih ve iktisat tarihini de aydınlatmağa yarıyorlar. Nitekim yerli halk da, nadir olmakla beraber, Asur dil ve yazısını kendi evlenme ve boşanma mukaveleleri için kullanmıştır. Bunların haricinde bu vesikalar içersinde doğrudan doğruya yerlilerden ve onlara ait meselelerden bahsedenler hiç yok gibidir. Ancak ticarî münasebetler dolayısiyle yerlilerin, yerli beylerin adları ve bazı meslek isimleri geçmektedir ki, işte bu kelime malzemesinin tetkikiyle yerliler hakkında bazı hükümler çıkarmak mümkün olmaktadır. Çıkardığımız bu neticelere geçmeden önce birkaç kelime ile Asurluların kurdukları teşkilâttan da bahsedelim:

Tüccarlar, yayıldıkları Orta ve Doğu-güney Anadolu'da bulunan şehirlerde birtakım pazarlar kurmuşlardır. Bunların büyüklerine *kārum* adı veriliyor. Kaniş böyle bir pazarın kurulduğu yerdir; birçok şehirde ise daha küçük pazarlar vardı. *kārum* denilen pazarlarda bir nevi belediye daireleri

kurulmuştu ki, bunlar Asurlu memurlar tarafından idare ediliyorlardı. Bu pazarlardan 10 tanesinin adını tesbit edebiliyoruz. Bunların hepsi idarî bakımdan en mühim ve büyükleri olan Kaniş'e bağlı bulunuyorlardı. Kaniş de Asur şehrine merbuttu. Fakat tüccarların ve bu teşkilâtın yerlilerle ilgisi yoktu. Yerliler yerli beylere tâbi idiler.

Tabletlerde yerli kavimlerin kimler olacağının tesbitine yarayan malzemeyi yerlilerin tanrı, şahıs, yer adlariyle Asurcaya iktibas edilen yerli dillere has cins isimler teşkil eder. Şahıs adları 400 den ve yer adları 100 den fazladır. Muktebes kelimeler ise en az 50 kadardır. Bu isimler ve kelimeler tek tek ve birbirlerile karşılaştırılarak gözden geçirilince bazı kökler ve ekler ayırt edilebiliyor. Ayırt edilebilen ek ve kökler ise, kendi aralarında vahdet arzeden iki grup teşkil ediyorlar. Bunlardan *-anta,-aššа,-urna* gibi, bilhassa yer adlarında görülen ekleri ihtiva eden birinci dil grupuna biz Luvi dilinden ayrı oldukları, fakat sonradan Luvilerin yaşadıkları Güney ve Güney-batı Anadolu'da bulunan şehirlere ad oldukları için *Protoluvi* adını veriyoruz. Bu ekler Kilikya, Likya, Karya ve Lidya'lılar gibi daha sonraki yerli Anadolu kavimlerinde görüldükleri gibi Yunanistan'ın Hint — Avrupalılar'dan önceki ilk sekenesinde ve kısmen Etrüskler'de bile görülmektedir. Nitekim, biz hâlâ, aslı *Mylassos* olan bugünkü Milâs'da ve aslı *Smyrna* olan bugünkü İzmir adında eski-*aššа* ve *-urna* eklerini *Lebintos, Kerintos* gibi birçok yer adlarında da eski *-anta* ekini bulmaktayız.

Eti dinî metinleri içerisinde bazı dua formülleri korunmuş olan Protoetice'ye has *-il* nisbet edatile, kadın adları teşkiline yarayan *-ilka* ekini ihtiva ve malzememizin daha bol kısmını içine alan ikinci ekler ve kökler grupuna da biz *Protoetice* unsurlar adını veriyoruz. Bu adı verişimizin başka sebepleri de vardır. Bu grupa dahil olan *Hattuš, Kuššara* gibi şehirler ise Anadolu'nun ortasında bulunmaktadırlar. *Hattuš*, Eti devlet merkezi *Hattušaš*'ın asıl Protoetice şeklidir. Bundan *-il* nisbet edatı ile birkaç Eti kıralına ad olan *Hattušil*, yapılmıştır. İlk Eti kıralların merkezi olan *Kuššara* şehrinin yerinin son araştırmalarımızla Yozgat güneylerinde aranması gerekeceği kanaatine vardık.

Yerli dilden cins isimler arasında, Sami diller kanalıyle Türkçemize kadar gelen bir kelimeyi örnek olarak vermek isterim. Bu "tercüman„ kelimesinin aslı olan "tarkumannum„dur.

Bazı deliller Protoeti ve Protoluvi kavimlerinin konuştuğumuz çağda birbirleriyle karışmış ve kaynaşmış olduğu kanaatını vermektedir.

Alişar, Boğazköy, Alacahöyük gibi kazı yerlerinde Bakır Çağı denilen devri müteakip Eti katlarının başladığı malûmdur. Hatta Kapadokya tabletleri Alişar ve Boğazköy'de ilk Eti katlarında bulunmuştur. Arkeolojik malzemenin bu kesin haline rağmen, bizim yerli dillere has kelime malzemesi arasında öz Etice kelimelerle eklerin çok ehemmiyetsiz izlerine raslamaktayız. Bu sebeple ve diğer bazı diller dolayısiyle biz, kendi dillerine Protoeti ve Protoluvi dillerinden birçok kelimeler almış olan Etilerin Orta Anadolu'ya bu sırada yeni yeni gelmiye başladıklarını sanıyoruz.

Bazı bilginlerin düşüncelerinin aksine ise bu çağda Anadolu'da Hurri kavminin mevcut olmadığına dair kat'i delillerimiz vardır.

Yerlilerin hukukî hususiyetleri:

Bu konuyu aydınlatacak I. Babil Hanedanının meşhur hükümdarı Hammurabi'nin kanununu veya Eti ve Asur kanunları gibi bir kanun veya Tevrat'taki yahut Hurrilere ait olup Akadca yazılmış bulunan ve Kerkük civarındaki eski Nuzi'de ele geçen vesikalardaki kadar bol ve şümullü malzeme mevcut olduğu sanılmamalıdır. Söylediğimiz gibi bu hususta bizi aydınlatan vesikalar yerlilerin veya yerli kadınlarla Asurlu tüccarların evlenme ve boşanmalarına, veraset ve evlâtlık meselelerine dair adetleri 15-16 kadar olan mukavelelerdir. Bunların tetkikiyle varılan neticeler şunlardır:

Az önce saydığımız, çağdaş veya biraz evvel veya biraz sonra tarih sahnesine çıkan kavimlerde "satınalma„ ve "Levirat„ denen, kocanın ölümü halinde karısının kayınbiraderlere, hattâ kayınpedere intikal etmesi tarzındaki bir evlenme sistemi vardır. Halbuki Anadolu yerlilerinin evlenme vesikalarında erkek ve kadının karşılıklı anlaşma esası üzerine evlendikleri ve aynı haklara sahip oldukları okunmaktadır.

Kadın ve erkeğin bu müsaviliği iş ve idare hayatında da kendini gösteriyor. Birçok metinde, Asurlu kocaların yerine ticarî faaliyette bulunan yerli kadınların adı geçiyor. Sonra beylerin yanında kadın beylerden de bahsedilmektedir.

Yerli kadınlarla evlenen Asurlu tüccarlar dahi yerli hukuk görüşüne tâbi olmakta idiler. Bunların mukavelelerinde, Asur'a döndükleri sıralarda ikinci defa evlenmelerini kat'iyetle yasak eden hükümler vardır. Onlara Asur'da, ancak seviyesi düşük kadınlarla muvakkat olarak evlenme müsaadesi verilmektedir.

Yerli halk arasında esir ticareti yaygın bir hal göstermekte, fakat esirlikten kurtarma hususuna işaret eden bazı metinlere de tesadüf edilmektedir.

Gerek Asurlu'larla yerliler, gerekse yerliler arasındaki alım-satım mukavelelerinde müteselsil kefâlet mühim bir yer tutmakta, erkeğin borcuna mukabil karısı, çocukları, canlı ve cansız malları karşılık gösterilmektedir.

Yerlilerin idarî teşkilâtları:

Bu bahis ile doğrudan doğruya ilgili resmî kayıtlar hemen hiç yoktur. Bütün metinlerden toplanan bazı cümleler, yerli bey ve beyçelerden bahsedilen yerler ve yerlilere has meslek adları bir araya getirilmek suretiyle şu tabloyu çizebiliyoruz:

Pek çok metinde geçen ve son araştırmalarla yerinin Malatya'nın doğusunda olacağı kanaatine varılan *Ḫaḫḫum* şehri tek bir vesikaya göre yerli bir kırallığın merkezidir. Tuz Gölü güneyinde olacağı sanılan *Purušhanta* ve Yozgat güneyinde olacağını söylediğimiz *Kuššara* ise iki büyük beyliğin merkezleridir. Bu üç merkezin yerlerinin bulunması ve buralarda kazılar yapılması muhakkak pek çok yeni vesikanın bulunmasını temin edecektir. Birkaçı bunlardan herhangi birisine bağlı olan diğer beylikler de vardır. Kıraldan sonra en büyük memur *vezir* ve büyük beylerin maiyetindeki en yüksek memur, mahiyeti kavranmıyan ve "*merdiven büyüğü*„ denen kimse idi. Memurlar arasında "*başkumandan, âsacıbaşı,* bir nevi *silâhtar ağası, sofracıbaşı, haznedar*„ v. s. de sayılmaktadır. Bu tabirler yerlilerin idarî ve askerî teşkilâtları hakkında bir fikir verebilir.

Yerliler üzerinde idarî ve siyasî bir nüfuzları olmadığını söylediğimiz tüccarlardan yerli beyler ve beyçeler muhtelif adlar altında vergiler alıyorlardı. Bu suretle tüccarların Anadolu'da edindikleri kârın mühim kısmı yine memlekette bıraktırılmış oluyordu. Bu vergilere karşılık da beyler, gidiş ve gelişlerinde tüccarların emniyetini temin ediyorlar ve kendi saraylarında mallarını depo etmelerine müsaade ediyorlardı. Beyler getirilen malların ilk alış hakkını da kendilerine inhisar ettirmişlerdi.

Yerlilerin iktisadî teşkilât ve faaliyetleri :

Metinlerdeki "*madenci başı, deri işçisi, pazar ağası, çobanlar başı, ormancılar başı*„ gibi tabirler yerlilerin muhtelif meslek erbabını bir lonca teşkilâtına bağladıkları kanaatini vermektedir. Onların altın, gümüş, bakır istihsâline ve Asur'dan gelen malların takriben yüzde kırkını teşkil eden kalaydan tunç imaline çok önem verdiklerine dair, az olmakla beraber, açık kayıtlar vardır. *ᵃamūtum* adı verilen, fakat hangi madeni gösterdiği bilinmeyen maddenin eritme tecrübesinin muvaffakiyetle neticelendiği bir mektupta anlatılmaktadır. Bu sebeple "*madenci başı*„ tabirinin ehemmiyeti kendiliğinden meydana çıkar. Birçok kayıtlar deri işçilik ve ticaretine de ehemmiyet verildiğini gösteriyorlar. Diğer tabirler ise ormancılığa, hayvan yetiştirmeğe verilen kıymeti ifade eder. Birçok metinlerde de buğday ve arpanın çeşitli nevilerinden, bira mayasından, birçoğu dokundukları şehirlere göre adlandırılan yerli kumaşlardan bahsedilir. Bağcılığa ve üzüm yetiştirmeğe de fazlasiyle gayret ettikleri anlaşılıyor.

İstihsâl ve imâl işlerinde çok ileri giden yerlilerin, Asurluların yanında ticarî faaliyetlere tam manasiyle iştirak etmediklerini görüyoruz. Onlar kendi istihsâl ettikleri bakırı ve imâl ettikleri kumaşı dahi lâzım olduğu zaman, şehirden şehire taşıyıp satan Asurlu tüccarlardan satın almaktadırlar. Birçok vesikalarda ise Asurlulardan ödünç para aldıkları kayıtlıdır. Yerlilerin Asurlulardan alacağı olduğunu kaydeden vesikalar bunlara nisbetle pek azdırlar.

Yerlilerin dinleri:

Bu hususta fazla bir bilgi edinmeye imkân yoktur. Çünkü söylediğimiz gibi doğrudan doğruya yerlilerin dilinde yazılmış

vesikalar yoktur. Dinleri hakkında söyliyebileceğimiz Asurca vesikalar içerisinde bazı yerli tanrı adlarının bulunmuş olduğudur. Bunlar 8-9 tanedir. İçlerinden *-t* ekini alarak Asur kalıbına bürünmüş olan *Kubabat* mühimdir. Aynı tanrıçe sonradan Karkamış'ın baştanrıçesi olarak görünür. Daha sonraları ise Lidyalıların başşehri olan Sard'ın baştanrıçesi olarak, *Kubebe* adiyle sahneye çıkar.

Protoetice metinlerde *Ḫurun-katte* adiyle geçen tanrı adının Kapadokya metinlerinde gördüğümüz *šarra mātim* kelimesiyle Asurcaya tercüme edilmiş olduğunu sanıyoruz. Mânası "memleketin kıralı„dır. Konuştuğumuz çağa ait üstüvane mühürleri üzerindeki tanrı tasvirlerinden Asurlu olanlarla yerli olanları ayırmak ve bunların metinlerimizde geçen yerli tanrılardan hangileri olduğunu tesbit etmek çok güç bir iştir.

A. Seksiyonu

Açılma saati: 10

BAŞKAN: Dr. Arif Müfid Mansel
SEKRETERLER: Doçent Dr. M. Şenyürek, Dr. Nimet Dinçer

LANDSBERGER, (Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Sümeroloji Ord. Profesörü), **Son Babil Kıralı Nobonid'in Ankara Müzesindeki kitabesi:**

[Bu tebliğ daha mufassal olarak Türk Tarih Kurumu'nun yayınladığı "Halil Edhem hâtıra kitabı„nda çıktığından buraya alınmamıştır].

RONALD SAYME (İst. Üniversitesi, Ed. Fakültesi Klâsik Filoloji Profesörü), **Torosların muntazam işgali:**

Anadolu'ya hâkim olmuş olan eski İmparatorluklardan hiçbirisi, Romalılara gelinciye kadar, güneydeki dağlık mıntakayı, Torosların bütün silsilesini, daha doğrusu yaylasını fethetmiye muktedir olamamışlardı. İmparatorluklar, yollar, münakale vasıta ve kolaylıkları üzerine kuruludurlar ve, Anadolu'da da, arazininin mahiyetinin vaz'ettiği mecburiyetler dolayısiyle ana yollar kuzeyden güneye değil, doğudan batıya giderler, Ankara veya Konya'dan geçerler. Küçükasya'nın güney sahilinden, Torosları geçerek kuzeye, içerilere giden yollar hem az, hem de geçilmeleri müşküldür. Bugün Ege Denizi ile Kilikya kapıları arasında, Torosları kat'eden bir demiryolu yoktur. İşte güney sahilinin tecrid edilmiş olması ve Antalya'dan Burdur ve Isparta'ya giden bir demiryolu ihtiyacı bu sebepten ilerigelmektedir. Bura'da gerçi bir yol vardır, fakat üzerinde seyahat ve nakliyat kolay değildir. Mamafi, Antalya ile Mersin arasındaki sahilin mütebakisi, hiçbir zaman bir demiryolu ile Orta Anadolu'ya doğrudan doğruya bağlanamaz.

Suriye kıralları, Büyük İskender'in mirasına hak iddia etmiş olan Selevkid sülâlesi Suriye'den, yaylayı geçerek, Kilikya kapılarından Karaman, Konya, Afyon, Dinar ve Denizli üzerinde sıkı bir kontrol muhafaza etmişler ve güney sahili boyunca bulunan şehirlerin kontrolü için Mısır'ın Ptolemaios'larıyle mücadeleye girişmişlerdir. Sahil ile merkezî yol arasındaki dağları ve vadileri fethedememişler, bunları yerli kabilelere ve eşkiya reislerine bırakmak zorunda kalmışlardır.

Kezalik, Romalılar da uzun müddet bu vaziyette kalmışlardı. Roma Cumhuriyetinin son nesli esnasında yalnız bir eyalet, Kilikya, Küçük Asya'nın güney kısmını kucaklamakta idi. Fakat birçok havalilerde Roma hâkimiyeti ancak itibarî bir mahiyette idi ve buralarda Roma valileri veya memurları hiç görülmemişti. Cicero, Kilikya prokonsülü bulunduğu sırada, batı ile doğu arasındaki ana yol boyunca ileri geri gidip gelmiş, Denizli, Akşehir veya Tarsus'da hükümler vermiş, fakat bu ana yoldan nadiren sapmıştır.

Dahilî harpler esnasında Kilikya eyâleti parçalanmış ve fesh'edilmişti. Bir prokonsül yerine, Roma hükûmeti, Anadolu'da bir Prens, Galatia kralı Amintas tarafından temsil edilmiye başlanmıştı. Kendisine güney sahilinde Antalya ve Manavgat'tan başlayıp dağları ve orta ovayı aşarak kuzeyde Ankara ve Yozgat'a kadar uzanan geniş bir saha bahşedilmişti. Torosların yola gelmiyen, fethedilmiyen içerileri de Amintas'ın kraliyeti dahilinde bulunmakta idi. Buraları yatıştırmak ve bu havalide sulh ve sükûnu iade etmek vazifesi de ona düşmekte idi.

Bu vazife hayli çetindi, Karamania (Karaman)'da Derbe'li Antipater adında bir şaki, kendisine mahsus, ve bir müddet Roma hükûmeti tarafından göz yumulmuş olan küçük bir prenslik kurmuştu. Birçok mühim yolların kavşağı olan Laranda (bugünkü Karaman) şehri de elinde bulunduğundan onun istiklâlinin ortadan kaldırılması icabetmekte idi. Nitekim kral Amintas, Antipater'in üzerine yürüyerek onu itlâf etti. Bundan sonra Amintas nazarlarını, topraklarının güney-batısına, Antalya'nın hinterlandına çevirdi. Bu havalideki kabileler, yani Pisidiyalı'lar ötedenberi Küçük Asya'nın en savaşçı kabileleri meyanında sayılmakta idiler. Bazıları bu zamana kadar normal hayat şart ve tarzlarına uymuş ve tepelerdeki kalelerini

şehirlere kalbetmiş bulunmakta idiler, fakat diğerleri vahşî istiklâl ve serbestî hayatlarını muhafazaya devam etmekte idiler. Mevcut kayıtlara göre, Amintas, Isparta'nın takriben kırk kilometre güneyinde müstahkem bir mevki olan Cremna kalesini zaptetmiştir. Amintas'ın bu mıntakadaki harekât ve faaliyeti hakkında bundan başka tafsilât mevcut değildir. Yapmakta olduğu şey sarihti: Sahilden, merkezî ana yola giden tâli bir yol kurabilmek için Antalya'dan, kuzeye, içerilere doğru giden yolu kurtarmak istiyordu.

Amintas'ın dağlık mıntakanın doğu ve batısındaki faaliyet ve harekâtı hakkında bukadar söyliyebileceğiz. En çetin faaliyet, merkezî kısımda olmuştu. Beyşehir gölünün güney doğusunda, Konya ile Manavgat arasındaki müstakim bir hat üzerinde, Suğla gölünün efrafındaki tepelerde, vahşî bir kabile olan Homonad'lar yaşamakta idi. Bulundukları yerlerin uzaklığı onları coğrafyacıların tecessüs nazarlarından korumuş, kimse de onlara tecavüz etmek istememiş veya buna cesaret edememişti.

Bunlara karşı açtığı mücadelede Amintas önceleri muvaffak oldu. Dağları geçerek Homonad'ların kabile reisini öldürdü, fakat bir müddet sonra kendisi de bir pusuya düşürülerek telef oldu. Amintas gibi bir adamın yerini tutabilecek bir kimse bulmak kolay değildi. Bunun için de Romalılar, onun krallığını ellerine alıp bir eyalete çevirmiye mecbur kaldılar.

Bu vak'alar M. ö. 25 senesinde cereyan etmekte idi. Roma hükûmetinin, kral Amintas'ın intikamını almağa ve Toros'ların fethini itmam etmiye karar verebilmesi için aradan takriben yirmi sene geçti. Mamafih bu müddet zarfında memleketin emniyet ve asayişi de ihmal edilmedi. Yalvaç'da (Antiochia Pisidiae), müsâdere edilmiş arazide ve Amintas'ın zaptetmiş olduğu Cremna'da ve belki daha da başka yerlerde tecrübeli ve muallim askerler yetiştirmek suretiyle koloniler kuruldu. Augustus'un hükümdarlığının sonlarında Galatia eyaletinin güneyinde bu kabil altı Roma kolonisi bulunmakta idi.

İmparator Augustus'un Pisidia'da asker kolonlar yerleştirdiği umumiyetle malûm bir keyfiyetti; coğrafiyûndan Strabo da Antakya ve Cremna kolonilerinden bahsetmektedir. Diğer kolonilere gelince, bunların mevcudiyetlerini ancak, eski kitabe-

ler ve paralar meydana çıkarmıştır. Bunlar mevcudiyetlerini, iki lüzum ve ihtiyacın bir araya gelmesine borçludurlar: Roma askerlerinin terhisi ve Güney Anadolu'nun emniyetinin tesisi lüzumları.

En batıda ve batıya doğru da hayli mesafede, Burdur'un güney-batısında ve Antalya'nın kuzey-batısında, Tefenni civarında Comma kolonisi bulunmakta idi. Bundan sonra, Kestel Göl'ü denilen küçük gölün civarında, Antalya'dan Isparta'ya giden yolu muhafaza etmek maksadiyle kurulmuş oldukları tahmin edilen Olbassa ve Cremna kolonileri gelmekte idi. Eğirdir Gölü'nün batı sahilinde de son zamanlarda Barda ile beraber teşhis edilmiş olan Parlais kolonisi bulunmakta idi. Yalvaç kolonisini daha evvelce zikretmiştik. Nihayet Konya'nın takriben altmış kilometre güneyinde Lystra kolonisi bulunmakta idi.

Bu koloniler geniş bir sahaya yayılmış bulunmakta olup, hepsinin aynı zamanda yahutta aynı sistemin birer cüz'ü, birer kısmı olarak tesis edilmiş olmaları hiç de muhtemel değildir. Bundan yalnız Antiochia Psidiae ve Cremna kolonilerinin tesis edildikleri zaman takribî olarak tahmin edilebilir ki, Roma eyaletinin teessüsünden kısa bir zaman sonradır.

İçerilere nufuz etmek, sarp ve çetin mıntakaları zaptedip kontrol altına almak için yol yapmak, muntazaman takip ve tatbik edilen bir usul idi ve Galatia eyaletinin güneyinde M. ö. 6 tarihini taşıyan yarım düzine kadar yol mesafe taşı (kilometre taşı) bulunmuştur. Bunlar mühim birer delildi ve bundan da Torosların sulh, sükûnet ve emniyetinin bu tarihte iade edilmiş bulunmakta olduğu mânası çıkarılmak istenmişti.

Fakat Homand'ların arazisinde bu gibi taşlardan bulunmamıştı. Bir tane Pisidia'da, Comma'da; dört tane de Yalvaç'ın güney-doğusunda, Yalvaç'tan Lystria'ya giden yol üzerinde bulunmuştu. Umumiyetle farz veya ısrarlı bir surette iddia ve münakaşa edilmesine rağmen, Homonad'ların M. ö. 6 tarihinde fethedilmiş olduklarına dair hiçbir delil mevcut değildir. Olsa olsa, bunların fethinin M. ö. takriben 3 senesinde vukubulmuş olduğu fikri ileri sürülebilir.

Strabo ve Tacitus tarafından verilen ayrı ayrı iki münferit ve küçük tarihî kayıd da Homonad'ların P. Sulpicius Quirinius tarafından mağlup ve fethedildikleri zikredilmektedir

(Konsül M. ö. 12). Strabo'ya nazaran Quirinius metodik bir surette hareket etmiştir. Bu kabilelerin adedi kırk beşe baliğ olan dağ kalelerini aç bırakmak suretiyle teslime mecbur kılmış, sâkin ve müdafilerinin kısmı azamını kılıçtan geçirmiş ve geri kalan askerlik çağındaki dört bin kişiyi de civardaki şehir ve kasabalara dağıtıp yerleştirmiştir. Bu usuller, Romalıların başka yerlerde, meselâ İspanya'nın kuzey-batısında, Alpler havalisinde ve Bosna'da tatbik edegeldikleri usullerin aynı idi; Augustus sulhu hayli teskin, yatıştırma ve bastırma işlerine lüzum göstermekte idi.

Quirinius'un harekâti ile işin sona erdiği tahmin edilebilir, çünkü bundan sonra Homonad'ların hiçbir isyanı kaydedilmemektedir. Ancak, müverrih Cassius Dio'nun, birkaç sene geçtikten sonra, M. s. 6 senesinde bir İsauria harbinin vuku bulduğuna dair olup her nasılsa ihmâl edilmiş olan bir kaydı, bu yatıştırma işinin ne kadar uzun sürmüş ve ne kadar çetin olmuş olduğunu göstermektedir.

İsauria tâbiri müphem bir tâbirdir ve bidâyette, esas itibariyle İsauria'nın hinterlandını (Suğla gölünün doğusunda Zengibar kalesi) kast etmekte idi; fakat çok geçmeden bu tâbir, Homonad'lar da dahil olmak üzere, kuzey-batı Kilikya'nın bütün dağlarını da ihtiva edecek kadar şümûl kesbetmiştir. Bu harbe belki Suğla gölünün güney-doğu taraflarında herhangi bir yerde çıkmış olan bir isyan, belki de Homanad'ların bakiyelerinin bir kalkınması sebebiyet vermiş olabilir. Augustus ile generalleri İspanya'da vahşi Kantabria'lıların ve Asturia'lıların isyanlarını bastırmak için on sene uğraşmışlardı. Bu vahşi ve sarp havalilerde emniyet, asayiş ve intizamı ancak merkezî bir hükümetin demir eli tesis ve muhafaza edebilirdi. İmparatorluğun, milâttan sonra üçüncü yüzyılda düşmüş bulunduğu anarşi esnasında, Toros kabileleri de tekrar isyan ederek korsanlığa ve eşkiyalığa rücu etmişlerdi. Bunlara karşı alınacak yegâne tedbir, arazilerini, askerî nokta ve karakollardan müteşekkil bir kordonla çevirmek idi.

Şimal Denizi'nden Fırat nehrine kadar uzanan koca bir İmparatorluğun uzak ve ücra bir köşesinde yapılmış olan bu askerî harekât, oranın mahallî tarihinin alel'âde bir faslından ibaret değildir; bu harekât umumî siyaset ve umumî tarih ile de ilgili bulunmaktadır.

Roma'nın Galatia eyâletinin genişliğini evvelce izah etmiştik. Bunun vazife ve manası her zaman tanınamamış, kavranamamıştır. Galatia yalnız koloniler tesisine ve yollar inşasına sahne ve şahit olmakla kalmamakta idi; ayni zamanda tâbi Paflagonya, Pontus ve Kapadokya krallıkları seviyesinde büyük bir hudut eyaleti olup, askerî maksat ve hedefler bakımından ehemmiyet itibariyle ancak Suriye'den sonra gelmekte idi. Müteaddit lejiyonların bulunduğu Suriye, konsül pâyesinde olan bir senatör tarafından idare edilmekte idi. Anlaşıldığına nazaran Galatia'da böyle daimî bir garnizon bulunmamakta ise de, muhtelif vesilelerle burada da, senelerce müddet kalmak üzere, lejiyonlar bulundurulmuş olması gerektir. Galatia valisi, normal olarak, ancak pretorien pâyesinde bir kimse idi, fakat burada sadık konsüllerin de vali olarak bulunmuş oldukları tesbit edilebilir.

Misâl olarak M. s. 6 tarihinde burada bulunan M. P l a u t i u s S i l v a n u s adındaki bir zatı (konsül M.ö. 2) zikredelim. Antalya'da bulunan bir kitabede bu zat şöyle vasıflandırılmaktadır: "Legatus Augusti pro praetore,,. M. s. 7 tarihinde bu zatın Balkanlar'da bulunmuş olduğu sabit olmuştur; buraya doğu eyaletlerinden asker getirmişti. Binaenaleyh, konsül pâyesinde olan bu zatın M. s. 6 tarihinde, İsauria'lılara karşı bir harp yapıldığının kayd edildiği tarihte Galatia ve Pamphylia'da vâli bulunmakta olduğunu farz etmek makûl olur. Plautius Silvanus mes'elesi Quirinius'un Homonad'ları alt ettiği sıralarda bu eyâletin vâlisi bulunmuş olduğu faraziyesini de kuvvetlendirmektedir. Sir William Ramsay ve daha başkaları Quirinius'un Suriye vâlisi bulunduğunu iddia etmişlerse de, bu düpedüz bir faraziyeden ibaretti ve başka bir faraziyeye istinat etmekte idi. Bu faraziye ise Galatia'nın aşağı derecede bir eyâlet olduğu ve binaenaleyh ancak pretorien pâyesinde bir vâli tarafından idare edilebileceği ve şayet hakikaten orada konsül pâyesinde bir zatın icrayı faaliyet etmiş olduğu iddia ediliyorsa, bunun vâli sıfatı ile olamıyacağı faraziyesidir ki, gayet mânasız ve saçmadır. İzah edildiği veçhile Anadolu'nun kısmı âzamını kucaklıyan bu geniş eyâlet, bütün imparatorluk eyâletlerinin en mühimlerinden biri idi.

E. BOSCH (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Hellenizm ve Roma Tarihi Profesörü), **Ankara'daki antik devir hamamının müessisi:**

Ankara'nın asfalt caddelerinde, parklar, modern ikametgâhlar ve heybetli resmî daireler arasında dolaşarak, eski bir geçmişin sembolü olan kaletepesinin eşsiz manzarasını içine hâk etmiş olan her şahıs, bu şehrin yaşını ve her devirde haiz olduğu ehemmiyetin sebeplerini kendi kendine sormaktan kendini alamaz. Fakat şehrin en eski tarihinden haberdar olmak istiyen bir kimse, hayal sukutuna uğrayacaktır, zira Ankara'nın tarihi henüz yazılmış değildir. Bu olayın sebebi, kaynakların bulunmaması, daha doğrusu, eski zamandan kalmış az sayıda tarih belge ve vesikalarını bir araya toplayıp izah etmekteki güçlüktür.

Bu durum karşısında tarih biliminin vazifesi, şehrin geçmişine ait olup en ehemmiyetsiz gibi görünen ufak tefek şeyleri bile, hangi devreye ait olursa olsun, ihtimamla toplamak ve keskin bir şekilde tefsir etmektir. Zira, böyle bir çalışma tarzı çok zahmetli, belki de pek uzun olmakla beraber, bilinebilecek her şeyden haberdar olmanın biricik yoludur.

Eski çağdan kalmış olup işlenmeği bekliyen ve oldukça zengin meyvalar vermeyi vaad eden tarih belgeleri iki grupa ayrılır: Ankara sikkeleri ile Ankara kitabeleri. Her iki kaynak grupu da Roma kayserlik zamanına girer, üç ile dört yüzyıllık bir zamanı kavrar ve birbirini tamamlar. Her tarihçiye malûm olduğu gibi, bu gibi belgeler, yalnız kendi zamanlarına ait bilgiler ihtiva etmez, bir de çok kere haylı eski devirlerin durumları hakkında istidlâllerde bulunmayı mümkün kılar. Meselâ Zeus Taenos'un Ankara'da bir tapınağı olduğunu öğreniyor, öte yandan da bu tanrının, eski Anadolu fırtına tanrılarından biri olduğunu sikke tasvirlerinden anlıyorsak, bundan, Roma kayserleri zamanında Ankara'da Eti, hatta Eti'den önceki zamandan neşet eden bir kültün canlı olarak yaşadığı mânasını çıkarmalıyız.

Böylece bu anıtlar bizi kendi zamanlarından çok daha gerilere götürürler, onun içindir ki, sayelerinde bilgilerimizi genişletmek için onları korumakta ne kadar ihtimam gösterirsek yeridir.

Tabiîdir ki kitabelerle sikkeler, en ziyade kendi zamanları hakkında bilgi verirler. Böylece, onları tetkike dalan bir kimsenin gözü önünde, milâdi üç ilk yüzyılda Ankara'daki durumun rengârenk ve canlı bir tasviri : — şehrin yasasını, memurları ile hükümetini, burada yaşayan kibar ailelerle bunların siyasî ihtiraslarını, münferid kimselerin neşe ve elemlerini, tapılan çok sayıda tanrılarla tapınaklarını, şehrin genişliğini ve heybetli binalarını kavrayan bir tasvir — belirir.

Şehrin, 12 çevreye ayrılmış olduğunu böylece öğreniyoruz. Bu çevreler kale tepesinden, aşağılarda Çankırıkapı, Ulus meydanı ve Yenişehir'e yayılıyordu. Halen mevcut olan Augustus tapınağı yanında, 3 üncü yüzyılda imparator Valerianus adına ikinci bir tapınağın bina edilmiş olduğunu ve o zaman Zeus Taenos'un eski bir tapınağının mevcut olduğunu görüyoruz. Bu sonuncu tapınağın yeri, ihtimal ki tayin edilebilir ; onun için bu hususta belki kazılar yapılabilir. Augustos tapınağı yanında bir bayram yeri ile araba yarışları için bir hipodrom bulunduğunu, şehrin temsiller için bir tiyatroya, sirk oyunları için de bir anfitiyatroya sahip olduğnnu tesbit ediyoruz. Bir su yolu tesisatı, imparatorluk memurları için resmî bir bina, şehrin yüksek meclisi için de keza bir bina, Ankara gençliğinin beden ve zihin eğitimini aldığı bir gymnasion, bir de hamam bulunduğunu okuyoruz.

Şimdi, bu hamamın zikredildiği kitabeyi kısaca ele alacağım. Bahse konu olan, bir buçuk metre yüksekliğinde ve yarım metreden daha fazla genişlikte boz kireç taşından (kalker) iki sütundur. Bunlar, Çankırıkapı deposunda muhafaza edilmektedir. Bu sütunların üzerinde eskiden heykeller vardı; ön tarafa, heykelleri izah eden yazı olarak Grekçe kitabeler kazılmıştır. Ankara'yı 18 inci ve 19 uncu yüzyıllarda ziyaret etmiş olan seyyahlar, aynı kitabeleri havi bu türlü sütunlardan iki tane daha görmüşlerdi; fakat bunlar şimdi meydanda yoktur; elimizde de o seyyahların aldıkları kitabe kopyaları bulunmaktadır. Maamafih böylece elimizde incelememize konu olacak dört kitabe metni var demektir: dördü de kelime kelime birbirinin aynıdır.

Kitabeler, başlangıçta, heykellerde tasvir edilen adamın adını, sonda da, sakinleri heykelli sütunları dikmiş olan şehir

çevrelerini zikretmektedir. On iki çevre bulunduğuna göre, eski çağda aynı kitabeli 12 tane aynı heykelin bulunmuş olması gerekir. Heykeller, şehir ve sakinleri için gördüğü hizmetlere mükâfat olarak bir adamın adına dikilmiş şeref anıtlarıdır.

Bu anıtlarda tebcil edilenin adı Tiberius Iulius Iustus Iunianus'tur; ad Lâtincedir, fakat unutmamalı ki o zamanın Ankyralı'larından birçoğu, Lâtince ad taşırlardı, çünkü çok yüksek itibara sahip kimseler olduklarından, kayser tarafından kendilerine Roma yurttaşlığı hakkı tevcih edilirdi, bunlar da bu sayede Roma senatosu üyesi, genel vali ve konsul olmak imkânını bulurlardı. Adın arkasında Iunianus'un, vatanı olan şehirde yaptığı en itibarlı, en şerefli memurluğun adı gelmektedir: Kendisi üç kere Ankara'nın başrahibi olmuş, yani şehrin bütün kült işlerinde devletin yüksek murakabesini yapmıştır. Bu memurluk, halk tarafından seçilmek yoluyla elde edilen, bir yıl süreli bir devlet memurluğu idi.

Bundan sonra, Iunianus'a, heykeller daha dikilmeden önce verilen şeref payeleri sayılmaktadır : kendisi κτίστης τῆς μητροπόλεως unvanını almış; manâsı : "Başkentin kurucusu„dur. Kayserlik zamanında, bu gibi unvanları birçok şehirler, masrafları kendilerine ait olmak üzere geniş inşaat faaliyeti gösteren şehirlilere verirler, onlar da böylece şehrin hâmisi, kurucusu unvanını alırlardı. Ankara, metropolis yani "başkent„ adını taşırdı, çünkü Galatia'nın başkenti idi. - Bundan başka Iunianus hayatı boyunca, üzerinde erguvan renkte bir libas, başında bir iklil ile törenlerde halka görünmek hakkını elde etmiştir; bu tevcih, bugün nişan alan bir kimsenin mazhar olduğu itibara aşağı yukarı tekabül etmektedir. Sonra, kendisine φιλόπατρις şeref sıfatı verilmiş, manâsı: "yurdunu seven„ dir. Bu unvan, vatanları olan şehre yahut sakinlerine zengin bağışlarda bulumak suretiyle yurt sevgilerini isbat etmiş kimselerde sık sık raslanırdı.

Dördüncü olarak Iunianus'un, şehrin faydasına olmak üzere, gösterdiği başarılar sayılmaktadır; bu hususta şunları okuyoruz: âdet olduğu gibi fahri olarak üzerine aldığı bütün memurluklarda yüksek başarı göstermiş, memurluğu müddetince vatanı olan şehri zenginleştirmış, en güzel binalarla süslemiş. Sonda, bağışları Ankyra'lılar üzerinde pek büyük bir intiba

bırakmış olan iki tanesi ayrıca zikredilmektedir: memurluk yılı boyunca halka her gün sabahtan akşama kadar parasız yağ dağıtması ve hamamın inşasını murakabe etmesi.

Hamam hakkındaki işaret en sonda bulunmaktadır, çünkü bağışlarının sonuncusu ve en önemlisi bu olup, kendisine 12 heykel bunun için dikilmiştir. Iunianus, bittabi yapı esnasında dolaşan, işçilerin vazifelerini yapıp yapmadıklarına dikkat eden, kelimenin asıl manâsında bir murakabeci değildi. Bütün işin yüksek idaresi elinde idi. Kendisi, mimara lâzımgelen direktifleri veren, binanın büyüklüğü, teçhizatı, malzemenin seçimi hakkında karar veren bir inşaat âmiri idi.

Eski çağ şehirlerinin gelirleri o kadar az idi ki, âmme ihtiyaçlarına yetişmezdi; onun için de biraz büyük olan teşebbüslerde zengin şehirlilerin şahsî bağışlarla yardım etmeleri bir zaruretti. Bir şehir, bu hamam gibi bir inşaata teşebbüs edince, inşaatın yüksek idaresini, itibarlı bir kimseye tevdi eder, o da bu vazifeyi, izzeti nefis ve hırsından dolayı gönüllü olarak kabul ederdi; şehir, çok kere en lüzumlu masraflara yetişemiyecek kadar az bir meblâğı emrine amade kılardı. Bundan sonra herşey itimatla kendisine bırakılırdı; o da, eksik olan, ve çoğu zaman şehrin verdiği parayı birkaç kere aşan bir parayı ilâve ederek, üzerine aldığı işi, kendi niyetlerine, şahsî vasıtalarla hırsına uygun bir ihtişamda tatbik sahasına kordu. İşte böylece Tiberius Iulius Iustus Iunianus, Ankara hamamının gerçek yapıcısı olmuştur.

Simdi şu soru belirmektedir: kitabelerde zikri geçen hamam, son yıllarda Çankırıkapı'da kazılarda meydana çıkan hamamın aynı mıdır? Bu soruya, birkaç sebepten ötürü müsbet bir cevap verebiliriz. Metin, *hamamdan*, yani belirli *bir* hamamdan bahsetmektedir; bununla, bu neviden *bir tek* bina bulunduğu söylenmiş oluyor. Birkaç hamam mevcut olmuş olsaydı, bunlar, ayrı lâkablarla birbirinden ayrılmış olurlardı ki, bizim kitabelerimizde böyle bir şey yoktur. Esasen şehrin birkaç hamamı da olamazdı, çünkü, malûm olduğu gibi, her zaman ağır bir mesele teşkil etmiş olup ancak son zamanlarda memnun edici bir tarzda hal edilmiş olan su tedariki işi, bunu mümkün kılmamakta idi. Yalnız bu hamam için bile su meselesi, yeter derecede güçlükler arz etmiş olmalıdır; bunu, hamamın

yapılmakta olduğu sıralarda basılmış sikkelerde baş gösteren su tanrıçasından anlıyoruz. Nihayet, kronoloji de tahminimizin lehindedir. Zira kazılarda bulunan sikkelerden ve bilhassa kazının fevkalâde ilgi çekici teferruatından anlaşıldığı gibi, hamamın en eski ve esas kısmı, imparator Caracalla zamanında, yani 211 ile 217 arasında yapılmıştır. Tarihlenmemiş olan dört kitabe de, taşıdıkları genel üslûp işaretlerinden ötürü aşağı yukarı bu zamana sokulabilir. İşte bütün bu sebeplerden dolayı, Çankırıkapı hamamını kitabelerdeki hamamla aynı olarak kabul etmek lâzımdır.

Şimdi incelenen misâl, Ankara'nın uzun tarihinden küçük bir epizod'a aittir. Fakat her kitabe, her sikke ihtimamla saklanır ve bunların kataloğu yapılırsa, öyle zengin bir kaynak malzemesi toplanmış olur ki bu, daha büyük münasebetlere nüfuzu da mümkün kılabilir. Göze çarpmaz birçok teferruattan yavaş yavaş ihatalı bir bütün teşekkül eder ve bizim için ebedî olarak kaybolup gitmiş olana doğru, mevcut olan ve emniyet altına alınandan istidlâller yoluyla köprü kurabiliriz. Her ciddî bilimsel çalışmanın gideceği yol, işte bu zahmetli yoldur.

Kitabe metinleri

I. Franz 4025 a. Cagnat 199.

[Τι. Ἰούλιον Ἰοῦστον Ἰουνι|ανόν, γ' ἀρχιερέ]α, κ< τ >ί< στην τ >[ῆ]< ς > [μητρο]|πόλεως, πορφύρᾳ καὶ στε|φάνῳ διὰ βίου τε-τειμημέ||νον, φιλόπατριν, πάσαις |διενεγκόντα φιλοτειμί |αις, καὶ ἔν τε διανομαῖς τὴν|πατρίδα πλουτίσαντα ἔρ|γοις τέ {καὶ} περικαλ-λεστά||τοις κοσμήσαντα, καὶ μόνον |τῶν πρὸ αὐτοῦ δι' ὅλης ἐλε|οθετήσαντα τῆς ἡμέρας ἐ |πιμεληθέντα δὲ καὶ τῆς κατα|σκευῆς τοῦ βαλανείου, φυλὴ || Μαρουραγηνὴ ἐτείμησεν.

II. Perrot 236/7, Domazsewski 85. "Trouvé dans un endroit appelé Keui-eunu, à une heure environ vers le nord d'Ancyre„ [Ankara'nın kuzeyine doğru aşağı yukarı bir saat mesafede, "Köy önü„ adlı yerde bulunmuştur], Perrot.

[Τι. Ἰούλιον Ἰοῦστον Ἰουνι|ανόν, γ' ἀρχιερέα, κτίστην τῆς μητροπόλεως, πορφύρᾳ κὲ στεφάνῳ διὰ βίου τετιμημένον, φιλόπατριν, π]άσαις [διενεγκόντα φιλο[τ]ειμίαις, καὶ [ἔν τε διανομαῖς]|< τ >ὴν πατρίδα, π[λουτίσαντα ἔρ]|< γ >οις τε < π >ερικαλ[λεστάτοις κοσ]||μήσαντα, κὲ [μόνον τῶν πρὸ αὐτοῦ δι'

ὅ]|λης ἐλαιοθετήσαντα [τῆς ἡμέρας, ἐπι]|μεληθέντα δὲ κὲ τῆς κα[τασκευῆς τοῦ] | βαλανείου, φυλὴ Σεβασ[τὴ ἐτείμησεν].

III. Çankırıkapı ; sütun, üstü ve altı profilli ; yükseklik 1,42 m ; çap 0,60 m. ortasından, baştan başa kırılmış, yukarısı ile aşağısı zarar görmüş.

Franz 4025 c. Perrot 236, 126. Domaszewski 72. Miltner 17, karşılaştırınız 3, sa. 11, soldaki resim 2 ile birlikte.

Τι. Ἰούλιον Ἰοῦστον Ἰουνι|ανόν, γ' ἀρχιερέα, κτίστην|τῆς μητροπόλεως, πορφύρᾳ|κὲ στεφάνωι διὰ βίου τετιμη||μένον, φιλόπατριν, πάσ[α]ι[ς] | διενεγκόντα φιλοτιμί|αις κὲ ἔν τε διανομαῖς πλου|τίσαντα τὴν πατρίδα ἔργοις | τε περικαλλεστάτοις κοσμή||σαντα, κὲ μόνον τῶν πρὸ αὐ|τοῦ δι' ὅλης ἐλαιοθετήσαν|τα τῆς ἡμέρας, ἐπιμεληθέν|τα δὲ κὲ τῆς κατασκευῆς | τοῦ βολανείου, φυλὴ Δι||ὸς Ταηνοῦ ἐτίμησεν.

IV. Çankırıkapı ; buz mermerden sütün. üstü ve altı profilli. Yükseklik 1,50 m ; çap 0,58 m ; Bh 3 cm ; üstü ve altı zarar görmüş. Franz 4025 b. Perrot 235, 125. Jerphanion 12 ve Resim 31. Hondius 61. Miltner 3 ve sağda Resim 2.

Τι. Ἰούλιον Ἰοῦστον Ἰουνι|ανόν, γ' ἀρχιερέα, κτῖστην τῆς|μητροπόλεως, πορφύραι κὲ|στεφάνωι διὰ βίου τετει||μημένον, φιλόπατριν, πά|σαις διενεγκόντα φιλοτει|μίαις, κὲ ἔν τε διανομαῖς πλου-|τίσαντα τὴν πατρίδα ἔργοις|τεπερικαλλεστάτοις κο||σμήσαντα, κὲ μόνον τῶν |πρὸ αὐτοῦ δι' ὅλης ἐλαιο|θετήσαντα τῆς ἡ[μέρας, ἐπιμε-]|ληθέντα δὲ κὲ τῆς κατασκε[υῆς] |τοῦ βαλανείου, φυλὴ Νέρουα ‖ ἐτίμησεν.

Dr. EKREM AKURGAL (T. T. K. Üyesi, Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Doçenti), **Anadolu'da geç Arkaik Yunan eserleri :**

1941 yılı ağustos ayında Eğitim Bakanlığı Antikiteler ve Müzeler Müdürlüğü namına Sinop'ta bulunduğum sırada birçok Yunan ve Roma eserleri arasında gördüğüm iki arkaik mezar kabartmasını yüksek huzurunuza takdim ediyorum. Evvelce Sinop kibrit fabrikası yapılmak istendiği zaman, merhum Tevhit bey kazılan temellerden, 40-50 parça altıncı

ve beşinci yüzyıla ait irili ufaklı vazo ortaya çıkarmıştı ki, bugün Etnoğrafya Müzesinde saklı bulunmaktadırlar. Bugün yüksek huzurunuza arzettiğim iki mezar kabartması da, merhum Rıza Nur'un 1941 yılındaki ifadesine göre, Kibrit Fabrikası civarında bulunmuşlardır.

Yazılı vesikalar birbirini ne kadar tutmaz görünürse de, Sinop şehrinin yedinci yüzyılın ortasından itibaren Yunanlılar tarafından kolonize edildiğini onlardan açıkça istihrac ediyoruz [1]. Etnoğrafya Müzesindeki vazoların en eskileri ancak altıncı yüzyılın sonuna kadar çıkabilirler. Mevzuumuzu teşkil eden eserler ise Arkaik devrin son günlerine aittirler. Yazılı vesikalar sekizinci ve yedinci yüzyıllar zarfındaki hadiseler hakkında malûmat vermektedirler [2]. Ondan sonra Sinop hakkında bildiklerimiz beşinci yüzyılın ortasından beriye doğru olan zamana aittir [3]. Bu itibarla altıncı yüzyılın sonundan beşinci yüzyılın ortasına kadar olan yetmiş-seksen senelik bir devre ait bu vazolar ve mezar kabartmaları yazılı vesikaların sustuğu günlerin buluntuları olduklarından bizim için bilhassa büyük bir kıymeti haizdirler. Etnoğrafya Müzesindeki vazoların fotoğrafla neşri mümkün olduğu vakit Sinop tarihi için esaslı bir adım atılmış olacaktır.

Bu iki mezar kabartmasından büyüğü (şek. 1-2), işçilik ve kompozisyon bakımından birinci sınıf arkaik bir eserdir. 1,75 metre yüksekliğinde, sarı kurşunî renkteki kireç taşından olan bu kabartmanın figürleri 1,32 metre boyundadırlar. Öteki dünyaya göçmüş birisine bu dünyada yaşayan akraba veya dostları tarafından hediyeler ikram olunması tasvir edilmektedir. Ölü şahıs, Yunan mezar kabartmalarında âdet olduğu vechile, oturmaktadır. Sol bileğinde bilezik taşıdığına göre bunun bir kadın olduğu anlaşılmaktadır. Ayakta duran iki şahıs, kıyafet ve saç tuvaleti bakımından birbirinden farksızdır. Bunlardan bir tanesi, oturan kadının kocası olsaydı, öteki durandan ayrı bir kıyafette gözükmesi icabederdi. Arkaik devir mezar kabartmalarında çoğun erkeklere erkekler, kadınlara kadınla

[1] Ruge, Sinope: SE (Pawly-Wissowa) s. 252.
[2] Ruge, aynı yerde s. 252.
[3] Ruge, aynı yerde s. 253.

tarafından ikramda bulunduğu gözönünde tutarak[4], bu iki ayakta duran şahsın da genç birer kız olduğunu kabul etmek yanlış bir mütalâa olmaz kanaatindeyim. Ön plânda olanın elinde bir mücevher kutusu ve bir iğ bulunması ayrıca bunların birer genç kız olduğu kanaatini desteklemektedir[5]. İkinci plândaki genç kızın yüzü, matem alâmeti olarak şakağına dayamış olduğu elin yan kısmı ve bir küçük gözyaşı şişesi tutan sol elinin parmak kısımları gözükmektedir. Vücudunun geri kalan kısımları, arkaik sanatkârlarda âdet olduğu veçhile, ön plânda bulunan figür tarafından kapatılmış, görünmez olarak düşünülmüş ve öyle tasvir edilmiştir. Her ikisinin de uzun topuklara kadar uzanan, kısa kollu, kalın kumaştan elbiseleri var. Her ikisinin de kısa saçları arkaik biçimde ince çizgilerle gösterilmiş olup, kenar kısımları ufak kıvırcık lülelerle nihayet bulmaktadır. Gözleri badem şeklinde önden gözüktükleri gibi tasvir edilmişlerdir. Dudaklar kalın olup ağızda bir arkaik gülümsemeden eser yoktur. Bize yakın olan kızın iğ tutan sağ elinin parmakları arkaik sanatta görülen itina ile işlenmiştir. Mücevher kutusunu tutan sol elin daha büyük olduğu göze çarpmaktadır. Oturan kadının ellerini duranların ellerine nisbet edersek, onun vücutça ötekilerden çok daha büyük olduğunu anlarız. Çenesi ve gözünün kenarından itibaren başının arkası eksik olan bu kadının dudak ve gözleri de duran kızların aynı uzuvlarından çok daha büyüktür. Badem gözler ve kalın dudaklar burada açıkca gözükmektedir. Kadın süslü bir iskemle üzerinde oturmaktadır. Arkaik İon eserlerinde görülen şilte burada da müşahede edilmektedir. İskemlenin alt kısmı boş kalmasın diye bir horoz ile doldurulmuştur. Bu hayvan aynı zamanda bereket timsali rolünü oynamaktadır. Kadın, ayaklarını

[4] Sözgelimi Harpy'ler âbidesinde kadına kadınlar ve erkeğe erkekler tarafından hediye sunulmaktadır (Pryce, Catalogue of sculpture, Brit. Museum Levha 23-25).

[5] Ön plânda duran kadının sağ elindeki şeyin yün veya pamuk iğirmeğe mahsus bir âlet olması çok muhtemeldir. Bunun için bakınız: Frank Brommer, Neue Thessalische Bildwerke vorklassischer Zeit AM 65, 1940 s. 113 nr. 18 Levha 73. Şu var ki Thessalia'da ortaya çıkıp Atina müzesinde bulunan bir kabartma üzerindeki nebat yapraklarına benzeyen şekil de gözönünde tutulabilir. Bakınız: aynı yerde AM 65, 1940, s. 111 nr. 1 levha 77.

alçak bir ayaklık üzerine koymuştur. O da genç kızlar gibi topuklarına kadar uzun olan kalın kumaştan bir elbise giyinmiş olup ayrıca bir manto ile örtünmüştür. Boyu enine göre çok uzun olan dörtgen şeklindeki bir kumaş parçasından ibaret olan mantosunun bir kenarı kucağından başlıyarak iki dizi hizasından ayaklarına kadar düşmektedir. Diğer kenarı da şiltenin üzerinden aşağı sarkmakta ve iskemleye doğru kıvrılmaktadır. Kumaşın (mantonun) bu kenarından fazla kalan kısmını sanatkâr kadının sağ kolu üzerine sarkıtmıştır. Sağ kol üzerinden sarkan manto her iki taraftan dört kat kıvrım peyda etmektedir. Oturan kadının sağ ayağı ve bacağı kendi sol bacağı ve ayağını ve arka plânda kalan kızların bacak ve ayaklarını tamamiyle kapatmış bir şekilde tasvir edilmiştir. Kadının boynu, sırtı ve kalçaları eksiktir. Bu üç şahıs, Yunan mezar kabartmalarında çoğun âdet olduğu üzere, bir naiskos çerçevesi içinde gösterilmiştir. Mimarî tarzdaki çerçevenin yalnız sağ köşesi kısmen sağlam kalmıştır. Kenarlar İon başlıklı sütunlarla belirtilmiş bulunuyordu. Sağ kenarda hiçbir kırıklık bulunmadığına göre, başlık ve sütun, fotoğrafta da gözüktüğü gibi, yarı olarak gösterilmişti demektir. İon başlığının iki helezon arasındaki kanalın alt kenarı düz olmayıp kavislidir. Mezar kabartmasının üst kısmında bir diş sırası gözükmektedir. Bunun da üzerinde bir alınlığın mevcut olması lâzım gelir. kabartmanın iskemle ayakları altındaki seviyeden aşağı olan kısmı düzeltilmiş olup kaba olarak işlenmeden bırakılmıştır. Bu işlenmemiş kısım üzerinde aşağıdan sağa doğru 3 santimetre derinliğinde ve 6x4 ölçüsünde ve 3 santimetre derinliğinde diğer bir delik de, mezar kabartmasının yine bu işlenmemiş kısmında, fakat kabartmanın sol dar yanında, yani oturan kadının ayak parmakları yakınında, müşahede edilmektedir. Kabartmanın şimdi eksik olan mukabil cihetinde de aynı büyüklükte iki deliğin mevcudiyetini kabul etmek yalnış bir mütalâa olmayacatır. Kabartmanın işlenmemiş olan bu kısmı herhalde bir yere gömülü bulunuyordu. Kabartma taşının sağlam olarak durması ve oturtulması da bu dört deliğe yerleştirilmiş demirlerle temin ediliyordu.

İkinci mezar kabartmasına gelince: (Şek. 3-4):

Sarımtrak kumlu kireç taşından olan bu mezar kabartması 1, 48 metre yüksekliğinde olup ayakta duran figür 73 santi-

metre boyundadır. İşleniş bakımından öteki eserden biraz geride kalır. Kabartmayı içine alan çerçeve burada, çoğun Yunan mezar kabartmalarında olduğu gibi, basit bir pervazdan ibarettir. Üst kısmında kaba bir alınlık ve onun üç köşesinde de nisbetsiz büyüklükte üç akroter mevcuttur. Burada genç bir kızın ölmüş bir kadına ihtiram ve ikramda bulunması tasvir edilmiştir. Oturan kadın, eğilmiş başı, üzerinden manto sarkan ileriye doğru uzatılmış sağ kolu ve göğsüne yatırılmış sol kolu ve eli ile, öteki kabartmanın oturan kadınına yakından benzerlik göstermektedir. Bu kadının iskemlesi biraz daha basittir. Kadın burada da bir şilte üzerinde oturmaktadır. İskemle altındaki horoz veya tavuk hem boşluğu doldurmakta, hem de bereket timsali vazifesini görmektedir. Kadının ayaklarını koyduğu ayaklık büyük kabartmanın ayaklığından farklı olup eğri bacaklar üzerinde durmaktadır. Mantosunun yalnız sağ koldan sarkan kısmı gözükmektedir. Manto bu kadının aynı znmanda başını örtmektedir. Ayakta duran genç kız sağ elini çenesine ve şakağına doğru uzatmış olmakla öteki kabartmada arka plânda bulunan genç kızı hatırlatmaktadır. Her ikisinin de bu hareketi bir matem alâmetidir. Sol elde konuşan veya selâmlayan bir ifade sezilmektedir. Bunun da başını ve bütün vücudunu saran bir manto ile örtülmüş olduğu müşahede edilmektedir. Bu kabartmanın da alt kısmının sathı pek az düzeltilmiş olup kabaca brakılmıştır. Tasvirin hemen altında okuyamadığım Yunan harfleri mevcuttur. Elde mevcut fotografiye göre Prof. Rohde burada şimdilik ΠΑΡΑΣΤΗΣΑΝ..... sözünü okumaktadır. Çok büyük olan bu işlenmemiş kısım üzerinde öteki kabartmada görülen delikler bulunmamaktadır.

Sinop'taki bu iki kabartma ile Anadolu'nun Helen devri geç arkaik sanatı zenginlenmiş oluyor. Kabartmalardan büyüğü güzel ve mutena işçiliği ile Harpy'ler âbidesi yanında yer alacak kıymettedir. Tebliğ için verilen onbeş dakikalık zaman içinde Anadolu geç arkaik Yunan eserleri üzerinde bir münakaşaya girmek mümkün olmayacaktır. Bu meseleyi başka bir yerde etraflı bir şekilde mütalâa etmek üzere sözlerime burada san veriyorum. Yalnız şu kadarını söyleyebilirim ki British

Museum'daki Harpy'ler âbidesi[6] ve yine oradaki araba kabartmasındaki figürlerle,[7] karşılaştırılarak Sinop'taki bu eserlerin 460 ve belki de 450 yıllarında yapılmış olduğu kanaatini ileri sürmek yanlış olmayacaktır.

HALET ÇAMBEL (İst. Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Asistanı), **Pişmişkale kazısı:**

Pişmişkale kazısı, İstanbul Fransız Arkeoloji Enstitüsünce, daha evvelleri başlatılıp, 1939 yılı içinde de devam ettirilen Yazılıkaya-Midas şehri (Afyonkarahisar vil.) hafriyatı sırasında, buna bağlı olarak yaptırılmıştır.

Pişmişkale, Eşkişehirle Afyon arasında, takriben yarı yoldadır ve Midas şehrinin aşağı yukarı 2 km. kuzey doğusuna düşer.

"Kral Yolu„ namiyle maruf kadîm büyük kervan yolu güzergâhında bulunan ve çeşitli devirler boyunca bir hudut karakolu vazifesini gören Pişmişkale, ilk önce Leake, Laborde, Texier, Barth, Mordtmann ve Radet'ce kaydolunmuş, ilk defa olarak ta Perrot tarafından tarif olunmuştur (bk. Perrot et Chipiez, Histoire de l'art V, s. 159-167, şk. 112-114). 1939 kazısına harp dolayısiyle bütün saha açılmadan son verilmek zorunda kalınmış ve bu yüzden ancak kalenin doğu köşesinde takriben 18×19 m. boyunda bir saha açılabilmiştir. Bununla beraber, şimdiden Pişmişkale'nin tarihi bakımından bazı ip uçları veren yapı bakiyeleri ve başta keramik olmak üzere bazı eşya ele geçmiş bulunmaktadır. Bunlara dayanılarak varılabilen esas sonuçlar şunlardır:

1. Frik devrinde kale, asıl merkez "Midas şehri„ne bir ileri mevzi vazifesini görmüştür. Bu maksatla zirvedeki kaya bütünlüğünün iç yanı oyularak tabiî bir kaya dıvarı meydana getirilmiş, dıvardaki gedikler büyük taş bloklariyle kapatılarak yine kaya oyulmak suretiyle odalar, erzak anbarları, kalenin eteğinde bir yarığa açılan takriben 7,5 m. boyundaki uzun yeraltı bir merdiven yapılmıştır.

[6] Pryce, Brit. Museum Levha 23-25.

[7] Pryce, aynı yerde Levha 30.

2. Bizans devrinde kale, bir hudut karakolu vazifesini, görmüştür. Başta Frik devrine ait bir kaya odası dıvarına kazılmış EIC ΘEOC ibaresi, ufak tefek eser bakiyeleri, PON işaretini taşıyan bir tuğla parçası ve son Bizans devrine ait çanak çömlek parçaları bu devrin buluntuları arasındadır.

3. Kale daha sonraları, Osmanlı devrinde gene aynı şekilde kullanılmıştır; hatıllı dıvarlar, bazı bina bakiyeleri, kayaya oyulu, horasan sıvalı, Frik devrininkilerden çok daha geniş ve daha muntazam erzak anbarları ve bilhassa 15. inci yüzyıla mal mavi tezyinatlı islâm keramiği işte bu devre aittir.

4. Nihayet, kale, büyük bir yangın neticesinde yanmış ve böylelikle Pişmişkale adını almıştır. Bundan böyle hâlâ çadır kazıklarının izleri duran yürüklerden gayrı burada kimse yerleşmemiştir.

Kazının vakitsiz paydos edilmesi dolayısiyle elde edilen bu neticeler, şüphesiz, muvakkat ve nâtamam olmakla beraber bu mevki hakkında yine de umumî bir fikir edinilmiş sayılabilir. Mamafi Pişmişkale bu civarda tek başına değildir; etrafında, Akpara Kale, Kümbet, Yapıldak, Doğanlı gibi daha başkaları da vardır. İleride, Pişmişkale çalışmaları yeni baştan devam ettirilecek olursa, kale üzerinde yapılacak tetkiklerin tamamlanışından sonra, ayrıca bu öbürleriyle karşılaştırılarak, onun, bu havali kaleler çerçevesi içindeki yerinin tayinine imkân elverecektir.

NİHAL ONGUNSU (İst. Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Asistanı), **Urfa'nın Siverek Kazası'nın Taşlık köyünde bulunan iki stel:**

[Tepliğ gelmemiştir.]

BEŞİNCİ GÜN

19 SONTEŞRİN 1943, CUMA

Umumî Hey'et

Açılma saati 10

BAŞKAN: Hasan Âli Yücel (Maarif Vekili)
SEKRETERLER: Tunceli meb'usu Sahir Sılar, Faik Reşit Unat.

MÜKRİMİN HALİL YİNANÇ (İst. Üniversitesi Ortaçağ Türk Tarihi Profesörü), **Anadolu Selçukluları tarihine umumî bir bakış:**

[Tebliğ gelmemiştir.]

ENVER ZİYA KARAL (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yeniçağ Tarihi Profesörü), **Osmanlı İmparatorluğunda ilk nüfus sayımı:**

[Bu tebliğ Başvekâlet, İstatistik Umum Müdürlüğü tarafında aynı adla çıkarılan eserde yayınlanmış olduğundan buraya konmamıştır].

Dr. KURT BİTTEL (İst. Alman Arkeoloji Enstitüsü Direktörü), **Megiddo'dan bir Hitit fildişi levhacığı:**

1937 senesinin ilkbaharında Chicago Üniversitesi Şark Şubesi tarafından Megiddo'da, Kuzey Filistin'in Yesreel vadisi hududunda yapılan hafriyatta, bir saray yapısında 200 küsür parçadan ibaret olan fildişi eşya meydana çıkarılmıştır. Bu parçaların en yenileri takriben 1150 tarihine, en eskileri ise M. ö. 13. yüzyıla aittir. Fildişinden mamul bir kutu nihaî tarihi gösteriyor. Kutu üzerinde III. Ramses'in kartuşu vardır, binaenaleyh bu parça en geç olarak 12. yüzyılın dördüncü on senelik devrine ait olmalıdır. Böylelikle buluntu 13. ve

12. yüzyılın birinci yarısına ait olan parçalardan mürekkeptir; bu suretle bu eşya Arlsan Taş ve Samaria'da meydana çıkarılmış ve şimdiye kadar en eski sanılan, "Fenike„ stilindeki eşyadan tam üç yüz yıl eskidir. Bu eşya 9. yüzyıla aittir ve buna Nimrud, Ninive ve Korsabad'da elde edilen buluntular bağlanıyor. Zaman itibariyle bu derece esaslı bir fark mevcut olduğu halde, Megiddo'da bulunmuş bu fildişi parçaları ile daha sonraki tarihlere ait olan grub arasında şayanı hayret ve esaslı bir mutabakat vardır. Motifler arasında kısmen Mısır tesirini gösteren, kısmen de tamamen Mısır'a bağlı olan motif sayısı az değildir. Fakat buna rağmen bütün bunlar doğrudan doğruya Kuzey, yani Kuzey-doğu'ya delâlet eden parçalara nazaran geri kalıyor. Yabancı fikir hazinesinden bu derece geniş bir ölçüde istifade edildiği halde, bütün bu eşyanın doğrudan doğruya Filistin'de yapılmış olmasında şüphe yoktur. Aynı şey fildişi levhacığı için denebilir. Şekil ve tarz itibariyle, buradaki resimler daha ziyade Hitit kültürüne bağlı olmakla beraber, bazı teferruat o muhitin hususiyetine benzememekte ve eşyanın mevziî imaline delâlet etmektedir.

Bu buluntuyu meydana çıkarıp neşreden M. Loud, bu keyfiyeti gayet doğru anlamıştır. Müellif ancak, bu parçanın aynı zemanda — bizce — Hitit ikonografisinde bazı meselelerin esaslı halline yarayabileceğini görememiştir. Burada ancak şunu tebarüz ettirmek istiyoruz ki, Megiddo'da elde edilmiş bu buluntuları esas tutarak, değil yalnız Yazılıkaya'nın 34 cü kabartmayı kat'iyetle Güneş ilâhı olarak izah edebileceğiz, aynı zamanda Beyşehir yakınındaki Eflâtun Pınar abidesinde olduğu gibi, hatta çok daha bariz bir şekilde, Megiddo, Hititlerin Güneş ilâhına bağlı olan kâinat hakkındaki tasavvurlarını bize gösterir. Dağlar, Dağ ilâhları, mukaddes boğalar, çeşit şekilli cinler, kısaca alt kürrenin tekmil mahlûkatı burada fevkalâde bir kompozisyonda Güneş mümessilleri ve aynı zamanda semayı yere bağlayan unsurlar gibi görünmektedir.

Dr. H. SADİ SELEN (*Siyasal Bilgiler Okulu Coğrafya Profesörü*), **16 ıncı ve 17 inci yüzyıllarda Anadolu'nun köy ve küçük şehir hayatı:**

Osmanlıların parlak devirlerinde Anadolu'daki köy ve

kasaba hayatını yakından tanımamız çok faydalı olur. Memleketi dolaşırken bu geçmiş günlere ait yıkık, dökük birçok eser görerek bunlar hakkında umumî bir fikir edindiğimizi sanırız; halbuki artık tarihe karışmış olan bu devrin maddî ve manevî müesseselerini tarih metotlariyle araştırıp yeni baştan kurmadıkça kavramamıza imkân yoktur.

Şimdiye kadar bu yolda yapılan denemeler daha ziyade büyük şehirlere aittir. Köyler ve küçük şehirler üzerinde henüz esaslı surette çalışılmamıştır. Şüphesiz büyük şehirler için ayrı ayrı monografilere lüzum vardır; zaman zaman siyasi merkez halini almış olan büyük şehirler yalnız yakın çevrelerle değil, uzak ülkelerle de münasebeti dolayısiyle ayrı ayrı tetkik edilmek icabeder; fakat, coğrafî muhit farkı ihmal edilmemek şartiyle, Anadolu köy ve kasabalarını toplu bir surette incelemek mümkündür.

16 ıncı yüzyılda Anadolu köy ve kasabalarının plân ve manzaraları hakkında bize en doğru fikri Nasuh Matrakçı'nın *Menazil* adlı eserindeki krokiler verir. İkinci Tarih Kongresinde Umumî Heyete tanıttığım bu eser üzerinde burada tekrar durmayacağım[1]. Bir de umumî şekle ait esaslı ve zengin tavsifleri Evliya Çelebi'nin meşhur "*Seyahatnâme*„ sinde buluruz. Dahilî ihtilâllerle köy ve kasaba hayatının yıkıntıya uğramak üzere bulunduğu bir zamana tesadüf eden bu eser mevzuumuzu iyice aydınlatacak mahiyettedir. Yine bu devirlere ait arazi tahrir defterleri de değerli kaynaklardır.

1. *Köyler*:

İnsanlar tabiaten toplu yaşamaya meclûptur; fakat geçim şartları, hususiyle ziraat hayatı onu yayılmaya mecbur eder. Bu sebeple köy dediğimiz toplulukların şekli üzerinde iş hayatının rolü büyüktür. Köyler yeknesak bir çalışmaya, daha ziyade ziraate dayanırsa da kasabalarda nisbeten çeşitli bir iş hayatının ticaret ve münakalenin de yer aldığı görülür.

Coğrafî şartlardaki hususiyet bizde, ziraî toplulukların da kasaba hayatı vücuda getirmesine imkân vermiştir. Bu her yerde böyle değildir; meselâ Orta ve Kuzey Avrupa'da ziraat

[1] İkinci Türk Tarih Kongresi: s. 813, İstanbul 1943,

yalnız köy topluluklarına müsaitti, daha büyük topluluklar için sanayi hayatına lüzum vardı. Bu sebeple ilk şehir nüvelerini derebeylerin şatoları etrafında toplanan küçük ziraat erbabı teşkil etmiştir. Buna göre her şeyden önce memleketimizdeki ziraî yerleşmelerin bir kısmının kasaba halini almasının sebeplerini araştıralım: Biliyoruz ki Türkiye iklimi çeşitli bir ziraat hayatına imkân verir, burada hem tarla ziraati, çiftçilik; hem de bağ ve bahçe ziraati yapılır. Bahçe ziraati aynı zamanda sulanarak yapıldığından entansif bir ziraat şekli olup muayyen bir yerde fazla nüfus toplanmasına yardım etmiştir. Buna mukabil tarla ziraati geniş topraklarda az nüfus toplanmasına imkân verdiğinden buralardaki yerleşmeler daha ziyade küçük ölçüde ve *köy* halinde kalmıştır.

Umumiyetle köyler yalnız tarla ziraati merkezlerinden ibaret olmayıp ormancılık, balıkçılık, hattâ bazı sanayi kolları ile meşgul köyler vücuda gelmiş ise de memleketimizde hâkim şekil daima çiftçi köyleri olmuştur. Köy çok kere muhafazakâr ve gelenekçi bir müessese olduğundan bugünkü köylerimizin hayatında bir dereceye kadar eski hayatı canlandırmak kabildir. Bununla beraber müsbet veya menfi birçok değişiklikler olduğu da şüphesizdir. Anadolu köy hayatı hakkında, Alişar kazısı esnasında yazılmış olan şu monografi esaslı bilgiler vermektedir [2]:

16 ıncı ve 17 inci yüzyıllarda Türkiye'deki köylerin sayısı bugünkü kadar çok olmadığı gibi köylerin nüfusu da bugünkü kadar kalabalık değildi. Buna karşı göçebelerin mikdarı ziyade idi; daha ziyade hayvancılıkla geçinen göçebeler kışlak ve yaylak arasında yer değiştirmekle kalmaz, köyler ve kasabalarla doğrudan doğruya alış veriş ettikleri gibi arada canlı bir mübadele hayatına da vesile olurlardı. Bu sebeple göçebeler yakın zamana kadar yalnız hayvancılıkla değil, aynı zamanda münakale ve mübadele işlerinde ehemmiyetli bir rol oynıyorlardı. O zamanki ekonomik seviyeleri de sonradan meydana getirdikleri köy hayatından daha üstündü.

Anadolu'da dolaşırken yeni kurulmuş Türkmen ve muhacir köylerine çok rasgelinir. İki yüzyıldanberi vücut bulmuş

[2] J. A. Morrison, Alişar: A'unit of land occupance in the kanaksu basin of Central Anatolia. Chicago 1939.

olan bu yeni köyler epeyce bir yekûn tutmaktadır. O zamanki *köylerin nufusu* da bugünkünden azdı. Meselâ 1831 de [3] Ankara Çubuk kazasında 90 köyde 10760 nüfus bulunmasına mukabil bir yüzyıl sonra aynı sayıdaki köylerde 32000 nüfus bulunmaktadır. Bu da bize memleketin büyük bir kısmında o zamanki köy nüfusunun bugünkü kadar kalabalık olmadığı fikrini vermektedir.

Köylerimizin sayısı ve nüfusu az olmakla beraber *işlenen toprakların* aile başına düşen mikdarı bugünkü ortalamadan daha yüksek idi. O zamanın örf ve âdetine göre bir çiftlik yer iyi topraklarda 8, orta topraklarda 10, fena topraklarda 13 hektar olarak kabul edildiğine göre bugünkü ortalamayı (2-3 hektarı) çok geçmektedir. Fakat köyleri yalnız tarla ziraati topluluğu olarak kabul etmek doğru olmaz. Bugün de izlerine rasgeldiğimiz gibi köylerde aynı zamanda bahçe ziraati de yapılırdı. Bağı bahçesi olmayan köyler bugünküne nazaran daha azdı. Evliya Çelebi köyleri tavsif ederken "hanı, dükkânı yok, amma bahçeleri var,, diye kıymetlendirir.

Hiç şüphesiz köyler hep aynı kalabalıkta değildi. Nisbeten seyrek olmakla beraber camii, hamamı, hanı, dükkânı olan büyük köyler de vardı; bunlar aynı zamanda bağlı bahçeli köylerdi. Müdafaa ihtiyacının bir neticesi olarak evlerin birbirine yakın bulunması buralarda sosyal hayatın canlanmasına yardım ediyordu. Sekiz on köylü yerleşmesinden vucüde gelmiş *divan* adı altında köy birlikleri bulunduğu gibi birçok köyler de aşağı-yukarı adını taşıyan mahalleleri ihtiva ediyordu.

Bu devrin büyükçe köylerinde çiftçilik ile beraber bağ ve bahçe işlerine fazla yer verildiği, aynı zamanda boş zamanlarda dokuma vesaire gibi el işlerine ehemmiyet verildiği anlaşılıyor. Bugün herhangi büyükçe bir köye gidilse sandıklardan çıkan eski dokumalar ve işlemler buna delâlet eder; Türkiye köylerinin iş hayatında görülen çeşitlilik bugün bile dikkati çekecek mahiyettedir.

[3] E. Z. Karal, İlk nüfus sayımı, Ankara 1943, s. 145.

2. Küçük şehirler:

Osmanlıların bu yükselme devrinde küçük şehirlerin, yâni *kasabaların* şekli daha bariz bir hususiyet gösterir. Kasabaların çoğu bağlar, meyve bahçeleri ve bostanlarla çevrili bulunurdu. Aslında sulama imkânı olan yerlere kurulmuş olan bu merkezlerde bahçe ziraati iş hayatının ağırlığını kendinde topluyordı. Bu hal yalnız kasabalarda değil, büyükçe şehirlerde de böyle idi. Sosyal hayat ve âmme tesisleri çok daha kuvvetli olduğu için biz daima o noktalar üzerinde durarak kasabanın geçim temelini teşkil eden bahçecilik işlerini pek az araştırmışızdır.

Eski kasabalarımızın etrafını çerçeveleyen bağ, bahçe ve bostan tesisleri, bugün harabe halinde bile pek az yer tutmakta olup birçoklarının izlerini bulmak bile uzun araştırmalara ihtiyaç göstermektedir. Aslında hep sulak yerlere kurulmuş olan eski kasabalarda bağ ve bahçenin ne kadar büyük bir yer tuttuğuna diğer delil de, yerli ve yabancı bilginlerin, seyyahların bu devir kasabalarını tavsif ederken, her şeyden önce, yetiştirdiği meyveleri anlatması, sonra şehirdeki binalara vesaierye geçilmesidir.

Şimdiye kadar Türk tarihi incelenirken göçebelik ve çobanlık hayatı üzerinde fazla durulduğu halde, değil yalnız Osmanlılarda, bütün Türklerde hâkim olan bağ ve bahçeciliğin kültür hususiyetleri henüz araştırılmamıştır. Halbuki bütün Osmanlı edebiyatı bu, bağ-bahçe hayatının ifadesi gibidir. Kasabaları çerçeveleyen bağ ve bahçelerin nevileri ve şekilleri muhtelif iklim bölgelerine göre değişir. Ekseriyetle yaz kurakları esnasında sulanan bu bahçe ziraatinde sulamanın büyük rol oynadığı anlaşılıyor. Bu sebeple eski kasabalar civarında sulama tesislerine, arklara, su dolapları vesaire bakiyelerine raslanır. Umumiyetle kasabalar, sulanan bu bahçe ve bostan bölgesi yanında kurulmuş olduğu gibi kasabanın etrafında bağlar yazlık bahçeler de yeralır.

Genel olarak diye biliriz ki, ovaların kenarındaki sulak yerlerde kurulmuş olan bu kasabalar, istihsal hayatı birbirinden farklı dağ ve ova köyleri arasında bir pazar ve mübadele merkezi olmakla kalmaz, aynı zamanda dinî ve idarî bir merkez vazifesini görürdü. Bu gibi maksatlarla vücuda getirilmiş

tesislerin, binaların çoğu zamanımıza kadar devam edip geldiği, hiç olmazsa harabeleri kalmış olduğu için kasabaların eski şekillerini nisbeten daha kolaylıkla canlandırabiliriz.

Kasabaların en mühim yapısı, içinde Cuma namazı kılınan büyük camidir, buna birçok yerlerde "*Ulu cami*„ denilir. Yarı resmî mahiyette olan bu camiden başka halkın yaptırdığı mescitler kasabanın muhtelif mahallelerine dağılmış bulunur. Halbuki Ulu cami aynı zamanda kasabanın merkezi sayılır. Çok defa cami ile beraber yapılmış çeşme, şadırvan, sebil, medrese, muvakkithane, hattâ kütüphane gibi tesisler de burada toplanır.

Eski kasabaların dinî merkezliğinden bahsederken *türbeler* ihmal edilemez. Bir çok kasabalarda türbe eski şehir ilâhlarının yerini tutan ziyaret yerleri gibidir. En büyük ve en meşhur türbe eski hükümdarlardan, gazi kumandanlardan veyahut şeyhlerden birine ait bulunurdu; ulemaya türbe yaptırmak âdet edğildi. Evliya türbelerinin çok ziyaretçi çekmesi, aynı zamanda şehre uzak yerlerden de müşteri getirmesi dolayısiyle esnaf zümresini yakından alâkalandırdığı gibi; çok defa yakınında bir tekke de bulunurdu.

Kasaba halkı, bağ, bahçe ile uğraşan insanlarla gerek kasaba etrafında, gerek civar köylerde arazi sahibi olan çiftçilerden müteşekkil olduğundan bu ziraatçi zümrenin nezdinde din erbabı, ulema sınıfı itibarda idi. Kasabaya sık sık gelen köylüler üzerinde de bunların manevî etkileri vardı. Cuma namazları yalnız kasaba halkını değil, civar köyler halkını da bir araya topluyordu. İş bölümünün arttığı, muhtelif zanaat erbabının peyda olduğu yerlerde esnaf takımı da şehir hayatına karışır ki tekkeler de daha ziyade bu gibi büyükçe kasabalarda mevcudiyetini gösterir. İlk zamanlar esnaf zümresi daha ziyade tekke hayatına bağlı kaldığı halde, Osmanlıların bu zümreyi de camiye çekmek için yalnız çarşıyı değil, esnaf dükkânlarını, arastaları da Ulucami etrafında kurmuşlardır.

Kasabaların bir unsuru da sıhhî tesislerden sayabileceğimiz *hamam, kaplıca* binalarıdır. Hastahane vesaire daha ziyade büyükçe merkezlerde bulunur, fakat kaplıca veya hamam bir kasabanın esas unsuru sayılırdı. Çoğu sanat eseri olarak

ihtimamla meydana getirilen bu tesisler bir temizlik yeri olduğu kadar, sağlık ve tedavi yurtlarıdır.

Kasabaların ilim ve irfan merkezliği de ayrıca dikkati çeker. Biz o devrin bütün kasabalarında mektep ve medresenin daima yer aldığını görüyoruz. Evliya Çelebi seyahatnâmesinde kasabalar tavsif edilirken sübyan mektebi, medrese, darülhadis, darülhuffaz gibi tesislerin adı geçer. Kasabalar meşhur şahsiyetlere malik olduğu zamanlar yalnız civar köyler için değil, uzak yerlerden gelenler için de bir ilim ve irfan yurdu halini alırdı. Birçok kasabalarda *zengin kütüphaneler* de bulunurdu.

Kasabalarda *çarşı* ve *pazar* yeri birkaç tane olursa da asıl büyük çarşı camiye yakın bir yerde bulunur; hafta pazarları da yine buraya yakın meydanda kurulurdu. Kasaba içindeki büyük meydan bir alış veriş yeri olduğu halde civardaki meydanlar yarış ve av yeri olarak kullanılırdı. Çarşı, esnaf zümrelerine göre sıralandığı gibi, içinde yük hayvanlarının duracağı, yük boşaltıp kaldıracağı küçük meydanlar bulunurdu. "Kapalı çarşı„ ve "Bedestan„ daha ziyade şehirlere ait tesislerden sayılır. Buna mukabil *hanlar* küçük şehirlerin, kasabaların canlı köşeleridir. Hususiyle pazar kurulduğu günlerde hanlar çok kalabalıklaşırdı. O zamanki şartlara uygun olarak hanlar aynı zamanda yük ve binek hayvanlarını da barındıracak şekilde idi. Bütün bu tesislerin çokluğu kasabalarda ekonomik, merkezlik vazifesine ne kadar ehemmiyet verildiğini gösterir.

Asıl dikkati çeken nokta, umumun faydalanacağı bu müesseselerden çoğunun ferdî teşebbüslerle meydana gelmiş ve hemen hepsinin vakıflarla idare edilmiş olmasıdır. Kasabaların bir vazifesi de, hiç şüphesiz, idare merkezliğidir; kasabalar aynı zamanda bir kaza merkezidir. Kasabası olmayan kadılıklar vardı, fakat kadı veya naibi bulunmayan büyükçe bir kasaba olamazdı. Bununla beraber kadı, subaşı gibi idare âmirleriyle, alaybeyi, sipahi kethüdası gibi askerî âmirlerin vazife gördükleri yerler şimdiye kadar zikredilen tesisler gibi büyük binalar halinde degildi. Hatta çokları şahsî ikametgâhlarında, konaklarda vazife görürdü.

Bazı kasabaların merkezinde veya yakınında çoğu eski devirlerden kalma *hisarlar* mevcut olduğu gibi, bir kısım eski kasabaların etrafı surla çevrilmiş bulunur. Osmanlılar yeni

baştan hisar yapmamışlar, yalnız mevcut hisarları tamir ve muhafaza etmişlerdir. Osmanlılar devrinde kurulmuş kasabalarda hisar ve sura rasgelmiyoruz. Yalnız, aynı zamanda resmî bir müessese mahiyetinde olan *saray* için müdafaaya elverişli noktalar seçilirdi.

Kasabalarda hususî ikametgâhlar kenarlara çekilmiş bulunur. Umumiyetle iki katlı ve bahçeli evler halinde olup bunların yapılışında ve sıralanışında birbirinin manzarasını kapamamasına dikkat edilirdi. Manzara, Türk şehirciliğinin en çok değer verdiği bir noktadır. Çoğu çıkmaz sokaklar içinde bulunan bu evlerden camiye ve çarşıya kolayca gidilirdi. Evlerin alt katında sokağa bakan pek az pencere bulunduğu halde üst katta pencereler çok ve kasabanın hiç olmazsa bir kısmını görür şekilde idi.

16 ıncı ve 17 inci yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun muhtelif köşelerindeki kasaba hayatında, iklim ve yapı malzemesinin icap ettirdiği hususiyetlerden sarfınazar, birçok müşterek tesisler ve şekiller göze çarpmaktadır. Bazı Rumeli kasabaları üzerinde bu yolda birtakım etüdler papılmışsa da[4] şehircilik tarihi bakımından henüz esaslı tetkiklere girişilmemiştir. Türkler tabiat şartlarına en uygun, umumî şekil bakımından çok ahenkli kasabalar meydana getirmişlerdir.

Bu kasabaların çoğu bugün yıkıntıya uğramış, hiç olmazsa şeklini değiştirmiştir. Biz bu kasabaların eski hayatını tarih metotlariyle esaslı bir şekilde canlandırmadığımız için kasabalarımızın inkişafına dair yanlış hükümlere varıyoruz. Şehir ve kasaba hayatımızdaki yıkıntının sebeplerini araştırırken daha ziyade sanayi hayatı üzerinde durur, Avrupa'nın fabrika eşyası pazarlarımızı doldurduktan sonra el zanaatlariyle beraber şehir ve kasabalarımızın gerilediğini ileri süreriz. Hattâ sırf bu fikir üzerine kurulmuş oldukça zengin bir edebiyata malik bulunmaktayız. Halbuki bizim kasabalarımızda değişen şey yalnız sanayi hayatı, hattâ yalnız münakale hayatı değil eski kasabalarımızı canlandıran bağ, bahçe, bostancılık işleri de tamamiyle değişmiş bir şekildedir.

[4] Osmanlı'ların Balkan memleketlerinde vücude getirdikleri küçük şehirlere dair şu eser zikre değer: H. Minettti, Osmanische provinziale Baukunst auf dem Balkan, Hanover 1923.

16 ıncı ve 17 inci yüzyıllarda bugünkü topraklarımızda daha ziyade tarla işleriyle meşgul, nüfusu bugüne nazaran daha az, fakat hayvan kuvveti ve çift aleti bakımından daha zengin bir *köy hayatı* ile hususî ve resmî teşebbüslerle meydana gelmiş birçok umumî tesislere malik daha ziyade bahçe ziraatine ve pazar işlerine dayanan bir kasaba hayatı dikkati çekmektedir.

R. RAHMETİ ARAT (*İstanbul üniversitesi Edebiyat fakültesi Türkiyat enstitüsü müdürü*), **Türk dilinin inkişâfı:**

Bir millî bağ olarak türk dilinin oynadığı rolü, diğer dillerin hiç biri oynamamıştır, denilebilir. Türk dili, tarihî devirlerde olsun, bugün olsun, diğer dillerinki ile mukayese edilemeyecek kadar, geniş bir sâha işgâl eder. Bu dili konuşanlar, idârî ve siyâsî teşkilât bakımından, muayyen hudutlar dâhilinde, çok mustakil kalmış ve muhtelif devirlerde kültür vâsıtaları birbirinden oldukça farklı olmuştur; bilhassa hudutlarda oturanlar, birbirinden çok farklı milletler ve kültürler ile sıkı temasta bulunmuşlardır. Bütün bunlara rağmen, türk câmiasının eskiden, çok ehemmiyetsiz bir farkla, aynı dilde konuştuğunu ve yazdığını düşünürsek, türk dilinin tarihteki rolü daha iyi anlaşılmış olur.

Türk yazı dilinin ne zaman ve hângi şartlar içinde vücuda geldiği hakkında henüz kat'î bir söz söyleyecek vaziyette değiliz. Bu husus türk tarihinin eski devirleri aydınlatılıncaya kadar karanlık kalacaktır. Biz türk yazı dilini, yazıldıkları tarih belli olan Orhun kitâbelerinden (VIII. asır başları) itibâren tâkip edebiliyoruz. O devreye dâhil olup, yazıldığı yıl kaydedilmemiş olan diğer kitâbelerin bir kısmı belki daha eski tarihlere âittir. Bu yazı dilinin, bünye bakımından, bugünkünden çok az farklı olan, sâbit şeklini alıncıya kadar da muayyen bir müddet geçmiş olacağı tabi'îdir.

Dilin bu tarihten sonraki inkişâfı göz önünde tutulursa, bu eski şekil milâdın ilk senelerine kadar götürülebilir. Milâdın ilk yıllarından XIII. asra kadar devam eden bu yazı dili (bâzı örnekleri XVII. asrın sonlarına kadar çıkıyor), eserlerini gördüğümüz veya daha sonraki eserlere kıyasla te'sis

edebilecegimiz örnekler, ses,.kelime, cümle ve hattâ imlâ bakımından, aynı hususiyetleri taşımakta ve hemen-hemen aynı mektebin mahsûlleri gibi görülmektedir.

Türk milletinin 13 asırlık bir zaman ve bir dil sâhası birliği olarak tasavvur edebildiğimiz en geniş bir sâha dâhilinde coğrafî şartlara göre — muhtelif meşgûliyetler ve siyâsî teşekkül bakımından — bir çok zümreler ve temas bakımından— muhtelif muhitler içinde bulunduğu hâlde, bir tek yazı dili kullanmış olması ve ifâdede bir tek rûhun hâkim bulunması, türk câmiasının siyâsî ve ictimâî bünyesinin esasları tamâmen aydınlatılıncaya kadar, bir sır olarak kalacaktır.

Bu 13 asırlık edebî dil örnekleri, şimal-i şarkîde — tabiat dininde ve Gök-türk yazısı ile, şimal-i garbîde — hıristiyan dininde ve nesturî yazısı ile cenûb-i şarkîde — Budda dininde, soğd, uygur ve pali yazısı ile ve Mani dininde — mani ve uygur yazıları ile ve daha sonra islâm dininde, arap yazısı ile yazılmıştır. Gerek yabancı muhitlerin tesiri ile girmiş olan dinler ve gerek yabancılardan alınarak, kısmen türk dili hususiyetlerine göre değiştirilmiş olan alfabeler, dâimâ aynı dilin yazı ifâdesi olarak kullanılmış ve bu kültürlerin, alınmaları zarûrî olan bir kısım kelimeleri hâricinde, yazı dilinde hiç bir değişiklik vucuda gelmemiştir. (Aslında birbirinden çok farklı olan bu yazı vâsıtaları türk muhitine girince, türkün eski an'anesini almak ve imlâlarına varıncaya kadar, umumî vaziyete uymak mecburiyetinde kalmışlardır). Yabancı tesirlerin bıraktığı en mühim iz olarak, ancak türk sayı sisteminin değişmesi gösterilebilir. Fakat bu huküm de, eski mâlzemenin pek mahdut bir kısmının tetkikine dayanmaktadır. Belki bundan sonraki araştırmalar bunun da daha iyi aydınlatılmasına yardım ederler. Diğer bir çok milletler gibi, türkler de kendi yazı sistemlerinde rakam sistemi vücuda getirmemişler ve sonradan aldıkları alfabelere âit rakamları da, umûmiyetle kabûl etmemişlerdir. Türkler sayıları yazı ile ifâde etmişler ve zarûrî hâllerde komşularının rakam şekillerini almışlardır. Yabancı rakamların türkler arasında yerleşememesinin sebebini, türk sayı sisteminin temas ettikleri milletlerin sayı sistemine uymamasında aramak icap eder. Türkler 10' dan yukarı sayılarda ilk önce birleri ve sonra ilerideki onları söylüyorlardı (meselâ *bir yigirmi*=11, *biş yigirmi* = 15).

Sonradan ictimâî hayatta rakam kullanmak zarûretinde kalan türkler komşularının rakamlarından istifâde etmişler; fakat bu defa kendi sayı sistemlerinden vazgeçmek mecburiyetinde kalmışlardır. Bunun hâricinde, dil bünyesi üzerinde tesir yapabilecek yabancı unsur hiç bir sâhada dile sokulamamıştır.

Türklerin mühim geçit yollarında yaşamalarına ve bu yüzden çok erkenden komşu kültür muhitleri ile temasta bulunmalarına ve yabancı alfabeler, din ve dinî eserlerin türkler içine girmiş olmasına rağmen, türklerin bunları mahdut bir çerçeve içinde tutabilecek kadar kendi kültür an'anelerine sâdık kalmalarının sebebini, bir cihetten bizim bugün bütün tafsilâtı ile göremediğimiz türk kültür teşkilâtının çok inkişâf etmiş olmasında, diğer cihetten kısmen bunların coğrafî vaziyetlerinde aramak icap eder. Meselâ şarktaki türk ili, hindli, iranlı ve çinlilerden dağ silsileleri ve çöllerle ayrılmış olduğu için, türklerin bu mıntakalarla olan temasları küllî olmamış, ancak şu veya bu gâye ile türkler arasına girmiş yabancılar ile aynı şekilde onların mıntakalarına giden türklerin nisbeten küçük zümreleri vâsıtası ile vukua gelmiştir. Zaman itibârı ile en uzun süren temas ve karşılıklı tasarruflar ve sulh zamanında sıkı münâsebetlerin devam etmesine rağmen, çinlilerin türklere yaptıkları tesir, inanılmayacak derecede, dar bir sâhada kalmıştır ve bu da daha çok son zamanlara âittir.

XIII. asır türk kültür muhitinde bir dönüm noktasıdır. Türklerin iranlılar ile olan mücâdeleli temasları oldukça eski devirlere çıkmaktadır. Her iki milletin destanlarına geçecek kadar ehemmiyetli olan bu temaslar, ekseriyâ silâhlı mücâdele şeklinde tezâhür etmiş ve bunun sulh zamanlarına âit olanları da mütekabil tesire imkân verecek şartlardan mahrum kalmıştır. Arapların dünya hâdiselerine iştirâk etmeleri, ancak VII. asırda başlar. Bunlar da, iranlılar gibi, daha ilk zamanlardan itibâren türklerle temâsa girmişlerdir. Fakat bu yeni kültür muhitinin türklere tesir icra edebilecek bir şekil alması, ancak XI. asır sıralarında başlar. Orta Asya'nın islâmlaşması, hudût boylarına islâmiyetin girmesi, ilk türk-islâm sülâlelerinin ortaya çıkması, türk kabîlelerinin, garba doğru hareketlerinde, İran ve Irak ile yakından temâsa girmeleri ve bu sâhalarda askerî kuvvetin yavaş-yavaş türk unsurlarının eline geç-

mesi ile bir kat daha derinleşmiş olan bu münâsebet, bittabî türklerin daha önceki temaslarından tamâmen başka şartlar içinde cereyan etmiş ve neticeleri de o nisbette evvelkilerinden farklı olmuştur.

Garba doğru yürüyen türk kabîlelerinin bu mıntıkalarda yeni devlet teşekkülleri kurmaları ve zarûrî olarak, buralarda yeni türk kültür merkezlerinin vücuda gelmesi, türk muhitine bir çok yenilikler getirdiği gibi, dillerine de mühim istikametler vermiştir. Yazı dili ile yan-yana, gâyet tabi'î olarak, türk kabîleleri arasında eskiden beri yaşayan konuşma dilinde mevcut şive hususiyetleri, bu yeni vaziyetin icâbından olarak, yavaş yavaş bu yeni merkezlerin yazı diline de sokulmağa başlamıştır. Göçler münâsebeti ile zâten kendi kültür merkezlerinden uzaklaşmış olan bu zümreler yenilerini yaratmak zarûretinde bulunurlar iken, tam bu sıralarda türk vatanında vücuda gelen bir büyük siyâsî teşekkül, Cengiz devleti, ayrıca türk kültür hayatının bir müddet için durgunluğa uğramasına ve bunların neticesi olarak, kültür merkezlerinin yer değişmelerine sebep olmuştur. Bu yeni merkezleri yaratanların eski kültür merkezlerine yakın bulunanlardan ziyâde, daha çok eski kavmî teşkilâta bağlı ve dolayısiyle göçebe teşkilâtına yakın zümreler olduğu da unutulmamalıdır.

XII—XIII. asırlarda türk dilinin tarihî inkişâfı da bir d ö n ü m noktasında bulunuyordu. Türk dili bünyesinde ses ve morfoloji bakımından, müşâhede edebildiğimiz en büyük inkişâf bu asırlarda olmuştur. Bir çok seslerin değişmeleri, isim ve fiil tasriflerinin yeni vecheler alması, kök ve eklerdeki aslî vokallerin umûmî âhenge uymağa başlamaları v. b. daha ziyâde bu devirde başlamış veya tamamlanmış bulunmaktadır. Asırlarca kullanılmış olup, geniş bir muhitte yayılmış ve an'ane tesis etmiş olan eski türk yazı sistemi yerine, türklerin islâm muhitine girmiş olan kısmı tarafından, arap alfabesinin alınmış olması ve bunun da tam türk dili bünyesindeki tabi'î inkişâfın olgunlaştığı bir devre isâbet etmesi de büyük tesâdüflerden biri olmuştur. Şivelerde olan değişiklikler, yazı dili an'anesi hudutları dâhilinde ve umûmî muhite sarsıntı vermeyecek şekilde, vukua gelen tabiî seyirlerini bu defa devam ettirememiş ve o zamana kadar bu türk muhiti için büs-bütün yabancı olan bu

yeni yazı sistemi, kendisini eski yazı an'anesine bağlayan bağlardan nisbeten ayrılarak, dilin bünyesinde vukua gelmiş olan bu değişiklikleri yazı diline alırken her hângi bir mâni ile karşılaşmamıştır böylece bugün gördüğümüz ve birbirinden, cüz'î dahi olsa, farklı yazı dillerinin ilk esasları ortaya çıkmış oldu. İlk zamanlarda telâffuza ve tasrifteki cüz'î farklara inhisar etmiş olan bu yenilik, lûgat sâhasında ve bilhassa edebî dilde, zümrelerin umumî kültürü nisbetinde, yok gibi idi. Bunun zamanla lûgatlere ve bâzı sâhalarda gramere kadar sirâyet etmesi, bir cihetten türk zümrelerinin türk kültürüne bağlılıkları nisbeti ile ve diğer cihetten ise, temâsa girdikleri yeni kültür muhitlerinin az veya çok canlı tesirleri ile alâkadardır.

Türkler yeni kültür zümrelerini kurarken, buna iştirâk eden unsurların kalemden ziyâde kılıç kullanmağa alışık olmalarına ve bu unsurların kendilerinkinden ziyâde, yabancı kültür muhitlerine yakın bulunmalarına rağmen, türkün en kuvvetli millî bağlarından olan dilinin kuvveti birden sarsılmamış ve bugün gördüğümüz tesirlerin kökleşmesi için asırların geçmesi icap etmiştir. Türk dilinin kıvraklığı ve bünyesinin müsâit yapısı yeni hususiyetler ifâde eden o zamanki mefhumları, mevzûlara hiç bir halel getirmeden, canlandırabilmiş ve ayrıca bunlar için kendi mâlzemesinden sayısız kelime yaratmak imkânını bulduğundan, yabancı kelimeleri içerisine hiç almadan da yapabilmiştir. XI. asırdan XV. asra kadar vücuda getirilen eserlerde, dinî olanları da dâhil olmak üzere, yabancı dil tesirlerinin fevkalâde az olması türk dilinin bu devrede ne kadar büyük bir hayatiyete mâlik olduğunu ve ayrıca bu dili kullanan bütün türk zümrelerinin kendi dil hazinelerine ne kadar derinden vâkıf ve bundan ne kadar ustalıkla istifâdeye muktedir olduklarını da göstermektedir. Bunun en açık delillerini, yabancı tesir altında kalması zarûrî sayılabilecek dinî eserlerde bile görmekteyiz. *Kur'an* tercümeleri, kısas-ı enbiyalar ve bir çok sırf ahlâkî eserlerin türkçe hattâ saf türkçe olması ve bunlar içinde türklerin eskiden beri alışık olmadıkları mefhûm ve tasavvurları için yeni kelimeler yaratmak ve bunların geniş bir sâhanın her tarafında kullanılmasını te'min etmek zarûreti de göz önünde tutulursa,

bu husus bir kat daha türk dilinin hayatiyeti lehine aydınlatılmış olur.

Türk yazı dilinin yeni idâre ve kültür merkezlerinde ve bunları kuran türk zümrelerinin şive hususiyetlerini almak suretiyle, eski umûmî yazı dilinden ayrılma temâyülleri, yukarıda da işâret edildiği gibi, ilk zamanlarda çok cüz'î şive farklarına inhisar etmiş idi. Yazı dilinin daha sonra almış olduğu veya alabileceği şekilleri hakkında bir fikir edinmek için, türk şivelerinin vaziyetini gözden geçirmek faydalı olacaktır.

Tarihî devirlerde türk şivelerinin vaziyeti hakkında elimizde kâfi mâlûmatımız yoktur. Bu devirlerden kalma metinlerin hepsi de umûmî yazı dilinde yazılmıştır. Buna rağmen bâzı devrelere âit münferit mıntakalar için elde mevcut metinlerden bu hususta bâzı ip uçları bulabilmek kâbildir. Yalnız şu veya bu farkın hângi kâbileye âit olduğunu ve bu kâbilenin bugünkülerden hângisine tekâbül ettiğini tesbit etmek güç ve hattâ büsbütün imkânsızdır. Bu hususta bize az çok sarih mâlûmat veren zât XI. asırda yaşamış olan Kâşgarlı Mahmud 'dur. Bu türk âliminin türk dili hakkında bir çok tetkikleri olduğunu biliyoruz. Bugün bunlardan ancak *Divanü lûgat-it-türk* isimli, bir lûgat kitabı bulunmaktadır. Diğerleri ve bilhassa bizi burada yakından alâkadar eden grameri bugüne kadar mechûl kalmaktadır. Kâşgarlı Mahmud bu lûgat kitabında yalnız türkçe kelimelerin arapça karşılıklarını vermekle iktifa etmemekte, muhtasar olmakla beraber, türk kabîleleri, oturdukları yerler ile kültürleri, alfabe, edebiyatları v. b.'dan maada, XI. asırda türk şivelerinin hususiyetleri hakkında da az çok mâlûmat vermektedir. Bu âlim bilhassa t ü r k d i l i ismini verdiği umûmî yazı dilinde yaptığı mukayeselerle, elde ettiği müşâhedeleri, bugün bizi dil bilgisi bakımından alâkadar eden bütün meselelerde tamâmiyle tatmin etmemekle berâber, devri için şahsına münhasır bir modern filolog zihniyeti ile hareket ettiğini göstermekte ve nisbeten yeni olan mukayeseli dil tetkiki tarihinde mühim bir yer almağa hak kazanmaktadır.

Kâşgarlı Mahmud, türk kabîlelerinin bir kısmını bizzat içlerinde bulunarak tetkik etmiş ve bir kısmını da her hâlde o kabîleleri bilen kimselerden aldığı mâlûmatla, fakat nisbeten daha muhtasar bir şekilde tasvir etmiştir. Mahmud 'un XI. asırda

tesbit ettiği şive farkları 4 esas grupta toplanabilir: 1. türk yazı dilinde ve Kâşgarlı Mahmud 'dan çok evvel mevcut olan farklar (msl: *b-*: *m-* ve *y-*:ˀ-); 2. türk dilinin tarihî inkişâfında bütün şivelerin arzetmiş olduğu ve yalnız zaman farkı yüzünden şive hususiyeti olarak görülen farklar (msl. *n*:*y* (< *ṅ*), *v*: *w*(*b*) ve isim yapma eklerinin başındaki *g-* ve *ġ-*'ların düşmesi); 3. ayrı şivelerinki gibi gösterildiği hâlde, bugün şivelerin bir çoğunda, muvâzî olarak, mevcut olan farklar (msl. *y*:*c* ve partisip eklerinden *-asɪ*:*-ġu*); 4. türlü şiveler de bugüne kadar devam eden farklar (msl. *t-*: *d-* ve partisip eklerinden *-ġan*: *-an, -gen*: *-en*). Kâşgarlı'nın verdiği bu mâlûmat bâzı diger ince hususiyetlerin de ilâvesi ile, daha sonra yazılmış olan eserlerde de görülmektedir. Yalnız bu sonuncular bütün türk şivelerine şâmil olmayıp, daha mahdut şive gruplarına âit bulunmaktadır. Bu eserlerde müelliflerin dikkat etmedikleri veya kaydetmek fırsatını bulamadıkları bâzı diğer hususiyetlerin de bulunduğu şüphesizdir. Türk dili, XI. asırdan bugüne kadar, ses ve morfoloji bakımından, daha bâzı inkişâf merhaleleri geçirmiş, o zaman başlamış olan bâzı ses değişmeleri tamamlanmış ve bir kısım yenileri de bunlara eklenmiş ve dar mânada şive hususiyetleri diyebileceğimiz bâzı inkişâflar da vücude gelmiştir. Türk dilinin tarihî inkişâfını, ana hatları ile, şu şekilden hulâsa edebiliriz:

1. Çok eski devirlere âit metinler mevcut olmadığından, türkçenin ilk şekli hakkında bir fikir sâhibi olmak, şimdilik imkânsızdır. Bu devir türkçesi hakkında az çok mâlûmat edinebilmemiz için, daha eski metinlerin meydana çıkması, bu devirde komşu milletlerin dilinde raslanan türkçe kelimeler ile, yer, şahıs adları ve unvanların tetkiki, türkçe içindeki bâzı mühim ses ve eklerin birbirleri ile mukayese edilerek, daha eski şekillerinin tesbiti ve bunların da kardeş ve akraba dillerin eski şekilleri ile mukayesesi lâzımdır. Bu suretle, hiç olmazsa, bâzı noktaların tesbiti mümkün olabilir.

2. Elimizde mevcut en eski dil mâlzemesi, türk dilinin inkişâfı tarihinde muayyen bir devreye âittir. Bu devre takriben milâdın ilk senelerinden XIII. asra kadar devam etmekte ve pek az farklarla aynı inkişâf hususiyetlerini taşımaktadır. Bu devreye âit metinlerin en büyük kısmı uygur sâhasın-

da ve uygur harfleri ile yazılmış olduğu için, bu devreye uygur devresi diyebiliriz. Bugünkü türk şiveleri, bâzı zümreler müstesna olmak üzere (aş. bk.), bu devreden sonra inkişâf etmişlerdir ve bu suretle şivelerde gördüğümüz farkların büyük bir kısmı bu devreye ircâ edilebilmektedir.

3. Türk dili uygur devresinden bugüne kadar, nisbeten dar hudutlar içinde, bâzı inkişâf merhaleleri geçirmiştir. Fakat bunlar daha ziyâde bugün mevcut grupların husûsî tarihî inkişâflarına taalûk edip, ancak edebî mâlzeme vücuda getirmiş olan zümreler içinde tetkik edilebilmektedir. Böyle bir edebî an'aneye mâlik olmayan zümrelerde ise, bunun tesbiti imkânsızdır.

4. Türk sâhasının iki ucunda bulunan yakut ve çuvaş lehceleri, türk dil bilgisinin bugünkü vaziyetine göre, türkçenin kardeş lehceleri addedilebilir. Bu lehcelerdeki hususiyetler (msl. çuvaş — *s*: *y*, *l*: *ş* ve *r*: *z* ve yakut — *t*: *d* (*d*) ve *s*: *y*), uygur devresi ile şimdilik izah edilememektedir.

Bugünkü türk şivelerini, ses, morfoloji ve lûgat bakımından, türlü gruplarda toplamak tecrübesi, bir çok türkologlar tarafından yapılmıştır. Bu tecrübelerin neticesi, tabiatiyle dil bilgisi bakımından lâzım olan sarahati vermemektedir ve bunun başlıca sebeplerinden biri de bu zümrelerin kapalı bir cemiyet hâlinde kalmayıp, muhtelif zümrelerle zaman-zaman karışmış olmalarıdır. Şive hususiyetlerinin saf hâlini en küçük zümrelerde bile bulabilmek imkânsızdır. Onun için türk şivelerini tasnif etmek isterken, en umumî ve başlıca hususiyetler ile bu hususiyetlerin şu veya bu zümrede ekseriyet tarafından kullanıp kullanılmadığı prensibine uymak zarurîdir. Son tecrübelerde ele alınan başlıca hususiyetler şunlardır: *t-*: *d-*, *d*: *y*, ilk hecenin sonundaki *-ġ*, ikinci, üçüncü v. b. hecenin sonundaki *-ġ* ve *-g*, partisip eklerinden *-ġan*:*-an*, *-gen*:*-en* ve kelimelerden *ol-*: *bol-* fi'li. Bu tecrübelerden de istifâde ederek, türk şive gruplarını şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Cenûb-i garbî grubu (Anadolu ve civar sâhalar, Kafkasya ve İran Azerbeycanı, Türkmenistan (bugün bir çok bakımdan diğer komşu şivelerin hususiyetlerini benimsemiştir) ve cenûbî Kırım).

2. Şimâl-i garbî grubu (İdil havzası, Sibirya, şimâlî Kafkasya, şimâlî Kırım, garbî Türkistan, şarkî Türkistanın bir kısmı, Altayların bir kısmı ve kısmen Efganistan).

3. Cenûb-ı şarkî grubu (şarkî Türkistan ve garbî Türkistanın bir kısmı).

4. Orta grup (Hive mıntakasının bir kısmı).

5. Şimâl-i şarkî grubu (Altaylıların bir kısmı).

Bu gruplara dâhil olan şiveler, bâzı küçük farklara bakılarak daha dar zümrelere ayrılabilir. Fakat bu hususiyetler yalnız bu zümrelere münhasır değildir ve muayyen şartlar dâhilinde, bütün türk şiveleri içinde görülmektedir. Bunlar sâdece bu zümrelerin içinde ya umûmîleşmiş yahut da, diğerlerine nisbetle, daha fazla çoğalmıştır. Meselâ umûmî türkçedeki ç sesinin, muayyen şartlar dâhilinde, ş şeklinde telâffuz edilmesine bütün türk şivelerinde tesâdüf edilirse de, Kazak şivesinde bu ses değişmesi umûmî bir kaidedir.

Bu hususiyetlerden anlaşılacağı gibi, türk şivelerini birbirinden ayıran farklar, daha çok, ehemmiyetsiz ses değişmelerinden ibârettir. Mühim sayılabilecek farklara bilhassa isim ve fiillerin tasriflerinde rastlanabilir. Fakat bunlar gruplar dâhilinde bile karışık olup, diğer dünya dillerinin şiveleri arasında mevcut farklar ile mukayese edilemeyecek derecede az ve ehemmiyetsizdir.

Konuşma dilinde görülen hususiyetlere göre sıralanmış olan bu şive gruplarının ancak bir kısmı ayrı yazı dili hâlinde inkişâf etmiştir. Yazı dilinde bu temâyülü belirten sâhalar, daha ziyâde türk kültür merkezlerinin bulunduğu, biri cenub-i garbî ve diğeri şimâl-i şarkî olmak üzere, başlıca iki kısma ayrılabilir. Diğer gruplardan, orta ve şimal-i-şarkî zümrelerinin, bu şiveleri konuşanların sayıca çok mahdut olmaları, birincisinin içeride ve diğerinin türk kültür merkezinden nisbeten uzakta bulunmaları dolayısiyle, böyle bir ihtiyac karşısında kalmadıklarını, cenub-i şarkî zümresinin ise, eskiden asıl türk kültür sâhasında bulunmakla berâber, sonradan bir çok tarihî sebeplerle bu vaziyeti muhafaza edemeyerek, son zamanlarda, Çin'in hâkimiyeti altında, eski an'anesini büs-bütün kaybetmiş olduğunu görürüz.

Millî hayat çerçevesi içinde, gerek edebî ve gerek ilmî yazı dilini devam ve inkişâf ettirmek imkânını bulan zümrelerin

en mühimi, şüphesiz, cenuḅ-i garbî grubudur. Vücuda getirdiği muazzam devlet teşkilâtı ve dünya siyâsetinde oynadığı mühim rolü ve bütün komşu milletlere yaptığı tesirlerle mütenâsip olarak çok zengin edebiyat ve ilim müesseseleri vücuda getirmiş olan bu türk zümresinin dili de o nisbette mühim bir mevki işgâl etmiş ve hâlâ da etmektedir. En eski nümûnelerini tahminen XIII. asırdan itibâren görebildiğimiz Selçuk devri mahsûlleri ile başlayan bu yazı dili, sâhasının genişliği nisbetinde, yukarıda da işâret ettiğimiz gibi, pek cüz'î farklarla başladığı hâlde, gittikçe çoğalan ihtiyaclar neticesinde, yeni kültür zümrelerinin yakın bulunduğu iran ve dolayısiyle arap kültürü te'siri altında kalarak, yabancı kültür muhitinin gittikçe artan ezici hâkimiyetine girmiş, bilhassa medrese tahsili görmüş zümreye mahsus sırf edebî eserlerde, geniş türk muhitinin doğrudan doğruya anlayamayacağı mahlût bir dil olan „Osmanlı" şeklini almıştır. Bu dil mektep ve medreselerde, ilim ve edebiyatta bu şekilde son zamanlara kadar tutunmak imkânını bulmuşsa da, bununla yan-yana halkın konuştuğu dil, zarûrî iktibaslar hâricinde, millî sâdeliğini ve eski bünyesini muhafaza etmeğe muvaffak olmuştur.

En mühim millî temellerden biri olan dilin içerisindeki bu gayr-i tabiîlik ve bunun yeniden-yeni ihtiyacları karşılamak zorunda kalan ilmî hayatta doğurduğu güçlükler, türk âleminin bu zümresinde de haklı isyanlar uyandırmış ve meselenin halli için yollar aramağa sevketmiştir. Yazı dilini sâdeleştirmek, yâni yazı dilini lûgat bakımından, mümkün olduğu kadar, halk diline yaklaştırmak gâyesi, uzun bir devreyi içine alan münakaşalardan sonra, nihâyet XIX. asırda Tanzimatın başlarından itibâren ictimâî bir mesele olarak ele alınmış ve son zamanlarda devlet işi olmuştur. Türkiye dâhilinde veya evvelce Türkiye hudutları içinde bulunmuş mıntakalarda, şive ve ağızlar, devlet mekanizmasının da yardımı ile, asırlardan beri kaynaşarak, kendi hususiyetlerinin büyük bir kısmını kaybetmiş oldukları için, buradaki yazı dili meselesi, şivelerin vaziyetini tespit etmek olmayıp, yalnız mevcut yazı dilinin bugünkü şartlar dâhilinde geniş türk dünyası tarafından daha kolay ifâde edilebilecek bir hâle getirilmesi, yâni halk tarafından anlaşılması güç olan yabancı unsurlardan mümkün mertebe

temizlenmesi ile bugünkü ihtiyacları karşılayabilecek ilmî ıstılahların tespiti ve yarınki ihtiyaclar için de türk köklerinden kelime yapmak imkânlarını yaratmak meselesidir. Bugüne kadar bu yolda yapılmış olan tecrübeler hâlâ istenilen neticeleri vermiş olmamakla berâber, dil gibi millî bünyenin temelini teşkil eden bir meselenin hallinin kısa bir zamanda ve kifâyetsiz bir hazırlıkla yapılamayacağı da unutulmamalıdır. Bu meselenin halledilebileceğine şüphe yoktur. Yalnız, bunun muvakkat bir inkılâp olarak kalmayıp, içerisinde bulunduğumuz ictimâî hayatın inkişâfında her ihtiyaca cevap verebilecek şekilde dilin hayatiyetini te'min etmek arzu ve zihniyetle hareket edilmesini temennî edelim.

Şimal - şark zümresine gelince, bu zümrenin Kıpçak bozkırlarından ve cenubî Sibirya'dan Hindukûş dağlarına kadar uzanan, geniş bir sâhayı ihtivâ ettiğini hatırlatmak faydasız olmaz. Bu geniş sâhada iran ve arap kültürü te'siri altında kalan zümreler ile, bu muhitlerden az çok uzakta bulundukları için, bu kültür muhitinin tahakkümünden nisbeten masun kalan zümreler olduğu gibi, uzun müddet göçebe hayat tarzını muhafaza etmiş ve dolayısiyle umum türk kültür muhitine nisbeten son devirlerde dâhil olmuş zümreler de mevcuttur. Bu sâhanın, idarî bakımdan, muhtelif devirlerde ayrı-ayrı devlet teşekkülleri içinde bulunmuş olduğu da unutulmamalıdır. Bütün bu âmillerin, devir devir ve yer yer, mahallî hususiyetlerin inkişâfına yardım etmiş olmalarına rağmen, şive hususiyetlerinin birbirinden çok az farklı olmaları sâyesinde, yazı dili, umûmî olarak, hiç bir zaman esasını değiştirecek bir vaziyete düşmemiştir. Buna bu mıntakalardaki türk kabîlelerinin son asırlara kadar —, XV. asra kadar garba doğru ve bundan sonra şarkâ doğru — devam eden muhâceretleri de yardım etmiştir.

Bu sâhada XIV. asra kadar devam eden eski yazı dili an'anesi, bundan sonra uğradığı bâzı cüz'î değişiklikler bakımından, biri cenup-şark ve diğeri şimâl-garp olmak üzere, iki zümrede toplanabilir. Bunların birincisi, Avrupa'da „çagatay" ismi ile anılan zümredir ki, yukarıda cenub-i garbî (osmanlı) zümresi için işâret edilen aynı sebeplerden dolayı, iran ve arap kültürü ve bilhassa iran edebiyatı tesiri altında kalmıştır. Babur 'un şehâdetine göre, esasını Endican

ağzından alan bu yazı dilindeki edebiyat, XV.—XVI. asırlarda en parlak devrini yaşamış ve bir çok türk edip ve şâirleri eserlerini bununla yazmışlardır. Mîr Ali Şîr Nevaî ve Babur, bu devrin nazım ve nesir sâhasında, bu dilin en güzel nümûnelerini vermişlerdir. Diğeri ise, „kıpçak" zümresi olup, sâhasının arap ve iran muhitinden uzakta bulunmasından dolayı, zarûrî olan iktibaslar hâricinde, bunların tesirinden de o nisbette masun kalmıştır. Buradaki yazı dilinin temelini halk dili teşkil ettiği gibi, edebiyat ve san'at telâkkilerinde de daha ziyâde halk edebiyatı ve duygusu hâkim kalmıştır. Uzun bir zaman için muhtelif türk kâbilelerini kucağına almış olan bu mıntaka, bundan sonra da bir müddet türk mıntakalarını birbirine bağlayan bir köprü vazifesini gördüğü için, yazı diline de kendi mıntıkası hâricinde, diğerlerine nisbetle, daha çok mâlzeme almış olması tabiîdir. Gerek cenub-i şarkî ve gerek şimâl-i garbî zümrelerinin arasındaki fark, birbirinden çok az hususiyetlerle ayrılmış olan mahallî ağızların tesirinden başka, bilhassa dile yabancı kelimelerin sokulup - sokulmamış olmasındadır.

Kıpçak sâhasında, Altınordu'nun dağılması ile, daha küçük idarî zümrelerin vücuda gelmesi, Timur devletinin yıkılması ile orta Asya'da vukua gelen istikrarsızlık yüzünden bir kısım türk kâbilelerinin Kıpçak sâhasından orta Asya'ya doğru hicretleri, bir taraftan bu sâhalarda türk kabîlelerinin kültür merkezlerinin tekrar zayıflamasına ve bir kısmının da yer değiştirmesine sebep olmuştur. Bir çok türk kavimlerini kendi mukadderatlarını türk ili hâricinde aramağa sevkeden bu devrin vak'aları, siyâsî ve idarî bakımdan olduğu kadar, kültür bakımından da, bir çok kayıpları intac etmiştir. Böylece bu devirden itibâren bu mıntakaların mukadderatı, uzun bir zaman için, tâyin edilmiş oldu. İlim ve edebiyat sâhasındaki durgunluk, türk dili için tesirsiz kalamazdı. Kuvvetli edipleri yetiştirecek havanın artık mevcut olmaması, tabiî olarak, türk dilinin hayat kudretine de en büyük darbeyi indirmiştir. Daha dar bir muhitte ve daha çok darlaşan ihtiyacları karşılamak mecburiyetinde kalan yazı dili, ister istemez, eski mâlzemenin büyük bir kısmını kullanmamak, bunları unutmak ve daha çok mahallî ağızların hususîyetlerine uymak mecburiyetinde kal-

mıştır. Şurada burada gölge hâlinde mevcudiyetlerini muhafaza eden mektep ve medreselerde tedris dilinin daha çok yabancı (arap ve fars) dillere istinat etmesi de, bunun tabiî bir neticesi olmuştur.

Türk dünyasının bu kısmında vukua gelen dâhilî istikrarsızlık daha sonra bu mıntakaların inkişâf tarihinde çok büyük rol oynayan yabancı unsurların müdâhalesi ile, daha çok karışmıştır.

Türk tarihinin bundan sonraki inkişâfı ve türk mıntakalarının büyük bir kısmının millî ve siyâsî istiklâlini kaybederek, yabancıların hâkimiyeti altına girmesi, millî mevcudiyet ile alâkadar bir çok diğer meselelerde olduğu gibi, umûmî yazı dilinin de tabiî seyrine te'sir etmiştir. Dâhil bulundukları siyâsî ve idârî bölgelerde ekalliyet teşkil eden bu türk zümreleri kendi mukadderatlarını kendileri tâyin etmekten uzak bulundukları gibi, türk dili de medenî-ictimâî bir unsur olmaktan çıkarak, git-gide bu küçük zümrelerin yalnız gündelik ihtiyaclarını karşılayabilmek zorunda kalmıştır. Mahallî şivelerle bugünkü medenî hayat ihtiyaclarını temin etmeleri imkânı olmadığından, bu türk zümrelerinin de bir çok ihtiyaclarını dâhil bulundukları muhitlerden aramaları tabiî idi. Bütün bu vaziyetin umumî yazı dili aleyhine, şivelerin kullanma sâhalarının genişlemesine ve o nisbette bu şivelerin umumî yazı dili içinde oynadıkları rollerinin değişmesine az çok tesiri olmuştur.

Şimal-şarkî zümresinin yazı dili meselesi, cenûb-i garbî zümresindeki gibi, yalnız dili sâdeleştirmek olmayıp, aynı zamanda bu zümreye dâhil olan şivelerin umumî yazı dili ile olan münâsebetlerini de tâyin etmek davasıdır. Türkçenin bünyesindeki sağlamlık, bunu kat'îyetle söyliyebiliriz, yabancı muhitlerin tesirlerine rağmen, hiç bir zaman sarsılmamıştır. Bilâkis bütün bu tecrübe, ayrı-ayrı şivelerin kendi icat kudretini yoklaması ve türk muhitinde bu meselenin hallinde ayrılığa değil, birliğe doğru yürümenin zarûrî ve mecburî olduğunu ispat etmiştir. Türk şiveleri, bugüne kadar olduğu gibi, ileride de bir tek yazı dilinin devamlı inkişâfını te'min eden canlı birer unsur olarak yaşamakta devam edeceklerdir.

Yukarıda söylenenlerden bir netice çıkarmak istersek, gerek türk tarihinin yarattığı vaziyete ve gerek yabancı

muhitlerin müdâhalelerine rağmen, cenûb-i garbî ve şimâl-şark şive grupları arasındaki farkları ortadan kaldırmak veya her ikisini de birleştirerek, daha zengin ifâde imkânlarını bulmak suretiyle, bir tek yazı dili vücuda getirmek için hiç bir mâni yoktur diyebiliriz. Yalnız her iki zümrenin de bu işin ehemmiyetini kavraması ve her grubun da hususiyetlerine ve bilhassa türkçenin kendi bünyesine uygun bir şekilde inkişâf ettirmek çâresini bulması lâzımdır. Bunun için de dilin yalnız bir vâsıta olmayıp, bilâkis onun tabiî bir varlık olduğuna ve ancak kendi bünyesi içinde ve kendi tabiî kanunlarına göre inkişâf edebileceğini idrâk etmek kâfidir.

A. Seksiyonu

Açılma saati: 10

BAŞKAN: Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu
SEKRETERLER: Doçent Halil Demircioğlu, Dr. Nimet Dincer

AHMET CEVAT EMRE (*Türk Dil Kurumu Merkez heyeti üyelerinden*), **Eski Türk yazısının Sumer yazısı ile menşe birliği:**

[Teknik güçlüklerden dolayı bu tebliğ basılamadı].

Dr. ARİF MÜFID MANSEL (*Türk Tarih Kurumu üyesi, İstanbul Arkeoloji Müzesi Müdür Muavini*), **Mudanya mezarı:**

[Bu tebliğ 37 sayılı Belletende çıktığı için buraya alınmadı].

Dr. MUSTAFA SELÇUK AR (*Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi ilmî yardımcılarından*), **Çivi yazılı kaynaklara göre Türkçe, Etice, Hurrice arasındaki bağlar:**

[Bu tebliğ 32 sayılı Belletende daha tafsilâtlı olarak çıktığından buraya alınmadı].

BAHADIR ALKIM (*İstanbul Üniversitesi Arkeoloji Asistanı*), **Ön Asya sanatında Hitit Kaya rölyeflerinin hususiyeti:**

Sayın Başkan, Sayın Profesörler, Bayanlar, Baylar!

Asya'nın ve Ön Asya'nın kendisine has sanatlarından biri olan "Kaya rölyefleri vücude getirme„ sanatını inceliyerek bu sanatta büyük ve hususî bir yer alan Hitit kaya kabartmalarını muhtelif bakımdan gözden geçirmek hem sanat tarih

ve hem de tarih için önemli neticeler verecektir. Tetkiki güç ve o nispette de şümullü ve fakat tarihimiz için de o kadar enteresan olan böyle bir konuyu vaktimizin müsaadesi nispetinde yüksek huzurunuzda anlatmağa çalışacağım.

Kaya rölyefleri vücude getirme sanatı, biliyoruz ki en eski çağlarda sırf Asya'da ve Ön Asya'da görülen ve fakat asıl büyük örneklerini yalnız Ön Asya'da veren bir sanattır. Dinî, siyasî, dinî-siyasî ve nihayet tarihî maksatlar için insan zekâsı ve insan kudretinin eseri olarak kayalıklara oyulan bu mânalı örneklerin yaratıcıları acaba üzerinde yaşadıkları arazinin coğrafî şartlarının tesiri altında mı, yoksa muayyen bir ırka has olan kabiliyetin mahsulü olarak mı bu eserleri meydana getirmişlerdir? Dağlık ve kayalık ülkelerde vatan kuran müteaddit akvamda göremediğimiz kaya rölyefleri sanatını eski çağlarda hangi kavim en yüksek mertebesine eriştirmiş ve bu sanatı tanımıyan hangi zümrelere — tesir ederek — öğretmiştir? Bu sanatı öğrenen unsurlar ise eski geleneği ne şekilde temadi ettiregelmişlerdir? İşte bu noktalara temas edip cevap vermeğe çalışmak mevzumuzun esasını teşkil edecektir

Eski Dünya haritasını gözden geçirecek olursak İlk ve Orta Zamanlarda bilhassa şu ülkelerde yaşıyan zümrelerin kaya rölyefleri vücude getirdiklerini görürüz: Asya'da; doğudan batıya doğru Çin, Orta Asya, Hindistan, Seylan, İran Yaylası, Irak, Suriye, Filistin, Mısır ve Anadolu; Doğu Avrupa'da: Yunanistan'da yalnız bir yerde, Bulgaristan'da ise yine yalnız bir mevkide. Bu kadar geniş bir sahaya yayılmış olan bu sanatın bugün bizce malûm olan örneklerini M. ö. III., II. ve I. bin yılları gibi üç büyük devreye ayırıp bir zaman sırası takip ederek çok kısa bir surette incelemeğe çalışacağız.

Kaya rölyeflerinin M. ö. III. bin yılındaki örneklerini doğu Mezopotamya ile Mısır'da görüyoruz.

Bu devrin doğu Mezopotamya kaya rölyefleri, "Sumer sanatı gurubu„ namiyle vasıflandırabileceğimiz bir kaç âbide tipi gösterirler. Bunların başında, Zağros dağlarında Dicle'nin doğusunda ve Zohabın kuzeyinde olan ve hepimizce malûm bulunan "Şeyh Han„ kayalıklarındaki rölyef gelir *(Resim 1)*. Bu kaya kabartması, sol elinde bir yay tutmakta olan ileri gelen bir şahsı, ihtimal bir Kıral veya Prensi tasvir etmektedir.

Elbise olarak bir futa taşıyan matruş prensin başı bir baş bağı ile bağlıdır. Boynunda madalyonlu bir gerdanlık, belinde bir kemeç ve kemere takılı olarak ta bir hançer vardır. Sol ayağı ile, yere mağlûp vaziyette serilmiş olan bir düşmanı çiğnemektedir. Sanat Tarihi ve sanat üslûbu bakımından bir Sumer tasvirini gösteren bu kaya rölyefinde gördüğümüz Prensin M. ö. III. bin yılı ortalarına ait olması çok muhtemeldir.

M. ö. III. bin yılı kaya rölyefleri örneklerinden Sumer sanatının tesiri altında olan diğer üç kabartma daha mevcuttur ki bunların hepsi yine Zağros dağları yamaçlarında, Bağdat-Kirmanşah yolu üzerinde bulunan Seripul kayalık geçidinde ve Alvan ırmağı yanındadır. Bu rölyeflerden bir tanesi yine hepimizce tanınan ve Lulubi kıralı Annubanini'ye ait olduğu tespit edilen kaya kabartmasıdır. Diğerleri ise Annubanini'ninkine giyim ve silâh teçhizatı bakımından pek benziyen ayni zamanda da yıldız-güneş kompozisyonu ile altında hilâli bulunan güneş kursu sembolüne malik bulunan kaya anıtlarıdır. Yine Zağroslar'da "Kurangûn„ kaya rölyefini de bu arada zikretmeliyiz. İşte Şeyh Han'la beraber bu beş rölyef Asyanın bizce malûm en eski kaya kabartmalarıdır. M. ö. III. bin yılının eseri olan bu anıtlar Sumer sanatının ve Sumer sanatından müteessir olanların tipik örneklerini teşkil ederler.

M. ö. III. bin yılında Mısırdaki vaziyete gelince: Bu uzun çağ devamınca bilhassa Beni Hasan, Asvan, Tep, Abydos kaya mezarlarının içinde kaya üzerine oyulmuş yazı ve rölyefler -Zağroslarda rasladığımız kaya rölyefleri gibi bir hususiyet göstermezlerse de - kaya üzerine işleme sanatının Mısırdaki örnekleri hakkında bize fikir verirler.

M. ö. III. in yılı Mısır kaya mezarlarında görülen kaya rölyefleri, biraz evvel bahis konusu olup ta yine aynı çağa raslıyan doğu Mezopotamya kaya rölyeflerinden ve aynı zamanda M. ö. II. bin yılı Mısır kaya rölyeflerinden farklıdırlar. Birincilerde mezar vücude getirme fikri ön planda kaya rölyef ve yazıları ikinci planda; ikincilerde ise anıt vücude getirme fikri birinci planda gelmektedir ki biraz sonra bu noktaya tekrar temas edeceğiz.

M. ö. II. bin yılının Ön Asya kaya rölyeflerini Hitit, Mısır ve Asur sanatında buluyoruz.

Bu devrin ve hattâ Eski Çağ kaya rölyefi sanatının gerek işçilik ve gerek ifade edilen mâna bakımından en seçkin örneklerini Hitit kaya kabartmalarında görmekteyiz. Anadolu Yaylasının sarp kayalarına mahir Hitit sanatçıları tarafından oyulan bu sanat anıtlarının bu gün bizce onu malûmdur. Mevki ve tasvir şekilleri bakımından hepimizce tanınan Hitit kaya kabartmalarını burada ayrı ayrı tekrar ele alarak haklarında uzun uzadıya izahat verecek değiliz. Yalnız, müteakip devirler sanatına büyük tesir yapmaları ve bir ilham kaynağı olmaları dolayısiyle Hitit kaya rölyefleri üzerinde azıcık olsa da durmak—biraz sonra arzedeceğimiz hususatı aydınlatmak için—faydalı olacaktır. Biliyoruz ki mevki isimlerine göre bu gün, M. ö. II. bin yılına ait bizce tanınan Hitit kaya rölyefleri şunlardır : *Yazılıkaya, Fıraktin, Şimşekkaya, Taşçı, Gezbel, Sirkeli. Gâvur kalesi, Karadağ, Kybele* ve *Karabel* (Res. 2'deki haritaya bk.). Önemli iskân yerlerinde, kutlu nehirlerin kıyılarında, mühim yol güzergâhlarında, kutlu pınarların bitişiğinde ve mukaddes dağ yamaçlarında kayalara işlenen bu sanat eserlerinde hemen daima dinî fikir ve dinî tesir hâkim olup Tanrıyı tebcil her vesile ile ön planda gelmektedir. Fakat bu hususta — bundan bir kaç yıl önce Karabel'deki Güterbock ve Bittel'in bulmuş oldukları yenisi ile birlikte—üç kaya rölyefi bir istisna taşkil eder. Yalnız tanrı, tanrı ile birlikte kıral, Tanrı ve kıralî Prens, yalnız kıral, kıral ve ailesi efradı ve Saraya mensup Prenslerin tasvirleri olarak kayalara işlenen, ve Anadolu dini ile Anadolu sanat Tarihinin en önemli anıtlarını teşkil eden Hitit kaya rölyeflerini vaktimizin darlığı dolayısile mâna bakımından ayrı ayrı tahlil edemiyeceğiz. Yalnız burada bir vesile ile şu noktaya işaret etmek istiyoruz :

Şimdiye kadar Anadolumuzun bağrındaki sanat eserlerini ve bu arada Hitit kaya rölyeflerini seyahatlarla bulup meydana çıkaran Garp gezginleri ve Garp bilginleri olduğu halde son senelerde bu tarihî ödevi Türk bilginleri ve Türk gençleri yapmağa başlamıştır. Meselâ 1934'te İmamkulu *(Şimşekkaya)* kaya rölyefini İlk Öğretim müfettişlerimizden Bay Sâlim ; 1935 yılında Sirkeli anıtını Dr. Hamit Zübeyr Koşay ile birlikte Ali Rıza Yalgın ; 1939'da Gezbel'i ise yine Ali Rıza Yalgın bulmuştur. Türk ilim âlemi bunun için kendilerine teşekküre borçludur.

M. ö. II. bin yılı Hitit kaya rölyeflerinin, M. ö. I. bin yılı "Anadolu içi,, ve "Anadolu dışı,, sanatına nasıl bir ilham kaynağı olduğuna bir az sonra temas edeceğiz. Şimdi bu devirde Mısır ve Asur sanatında rasladığımız belli başlı kaya heykellerini hatırlıyalım:

Bu devirde Mısır kaya rölyeflerini bilhassa iki gurupta mutalaa etmek lâzımdır: Mısır ülkesinin içinde olanlar, Mısır ülkesinin dışında olanlar. Mısır içinde olanlara örnek olarak Ramses II. nin 35 inci saltanat yılında, Eski İmparatorluk zamanından itibaren mukaddes bir yer olan Abu - Simbel'de yaptırmış olduğu kaya mabedinin Nile bakan cephesinde gördüğümüz cesim kaya heykellerini alacağız. Bundan başka yine bu devir boyunca kaya mezarları içinde ayrıca kaya yazıtları ve kaya rölyefleri bulmaktayız.

Mısır dışında bulunan Mısır kaya rölyeflerini ise Beyrut yakılarında *Nahr-el-Kelb* kayalıklarında buluyoruz. Eski şark Hükümdarlarının kaya rölyefleri yanında Ön Asya geleneğine uyarak Ramses II. de, 4. cü saltanat yılında kendisinin Tanrı Horus ile birlikte; onuncu saltanat yılında Tanrı Amun ile birlikte; kaçıncı saltanat yılına ait olduğunu tayin edemediğimiz bir zamanda da Tanrı Ptah ile birlikte birer kaya rölyefini yaptırmıştır. Doğu geleneğine uyarak hem bir Tanrıyı tebcil ve hem de şahsını takdir ettirmek için Mısır sanatında vücude getirilen ilk kaya rölyefi bunlardır. Bu da Ön Asya sanatının tesirile olmuştur. Filhakika Filistin ve Suriyeye olan askerî seferini müteakıptır ki Ramses II, Mısırda Abu - Simbel'deki kaya mabedini yaptırarak önüne cesim kaya rölyeflerini koydurmuştur.

M. ö. II. bin yılı *Asur* kaya rölyefleri için ise: biri kayıt, diğeri de eser olmak üzere iki misal göstereceğiz. Eski Asur krallarından *Şamşi-Adad I'in* (M. ö. 1850-1820) Laban ülkesinde deniz kıyısında bir anıt yaptırmış olduğuna dair bir kayıt vardır. Bazı bilginler bu anıtın, *Nahr-el-Kelb*'de kime ait oldukları tayin edilemiyen kaya rölyeflerinden biri olması fikrini ileri sürüyorlar. Maamafih bu hususta kat'î bir şey söyliyemiyeceğiz. M. ö. II. bin yılının sonlarına doğru Tigletpileser I de Nairi'ye karşı olan üçüncü seferini tes'îl için Dicle menbalarında ve bu günkü Malazgirt civarında alçak kabartma halinde kendi kaya rölyefini yaptırmıştır.

Bu devrin Babil sanatında ise bu gün hüviyetlerini tayin edebileceğimiz kaya rölyeflerine malik bulunmuyoruz.

M. ö. I. bin yılındaki Ön Asya kaya rölyeflerine gelince: Bu devirde Ön Asyada kaya rölyeflerini tanımıyan bazı kavimlerin bu sanatı öğrendiklerini ve buna ait örnekler bıraktıklarını görmekteyiz. Hitit kaya anıtları bunlara en esaslı ve en önemli ilham kaynağı olmuştur. Bu sanat M. ö. I. bin yılı ortalarına doğru Anadolu dışındaki ülkelerde dahi Anadolu tesirini açık bir surette gösteren örnekler verdirmiştir.

Vaktimizin darlığı dolayısile bu tesir sahası içindeki eserleri birer birer göremiyeceğiz ve *fakat* ancak en önemlilerinin isimlerini zikrederek geçeceğiz.

1- A n a d o l u d a: Bu devir boyunca bilhassa *Hiyeroğlif Hititlerinde, Frikya, Urartu, Likya, Karia* ve *Kommagene'de* Hitit kaya rölyeflerinin izlerini gösteren kaya kabartmalarına tesadüf ediyoruz.

a) Büyük Hitit Devleti kaya rölyefi sanatının geleneğini ilk defa büyük Türk bilgini Kâtip Çelebi tarafından görülüp Cihannüma'sında kaydedilen *İvriz*'de çift örnek halinde bulmaktayız (M. ö. VIII. asır). Hiyeroğlif Hititleri bu kaya rölyefi geleneğini, -*Bulgarmadan, Gürün, Karapınar* ve *Kötükale*'de örneklerini gördüğümüz- *"kaya yazıtları„* vücuda getirmek suretiyle devam ettirmişlerdir.

b) F r i k y a s a n a t ı n d a: Anadoluda Hititlerin varisi olan ve Hitit geleneğini bir çok sahada devam ettiren Firikyalılar bize, -bu gün yekûnu epey tutan - kaya rölyefleri bırakmışlardır. Meselâ bir Hitit eserinden âdeta farkı bulunmayan ve bazıları tarafından hattâ bir Hitit eseri olarak tanıtılan *Doğanlıderesi* rölyefi gibi (M. ö. VIII. asır). Nasıl Manisa civarında Büyük Hitit Devleti zamanında yapılmış Ana Tanrıça'nın bir kaya heykelini buluyorsak *Leğen* civarındaki *"Aslankaya„*da da niş içinde bir Kybele tasvirini ve Alacahöyük yakınında Kalehisarın sivri kayalığında yine bir Kybele anıtını bulmaktayız. Bundan başka Frikya kaya mezarlarının üzerinde gördüğümüz kaya kabartmaları yine Hitit kaya rölyefleri sanatının bir refleksidir.

c) U r a r t u s a n a t ı n d a: Urmiye gölünün güney batısın- Rovandûz yakınlarındaki *Herir-Batas'ta* ve *Doğu Bayazıt*'ta

bulunan Urartu kaya rölyefleri gerek giyim ve gerekse işçilik bakımından Hitit Kaya kabartmalarına çok benzemektedirler (M. ö. VIII. -VII. asır).

d) Likya âbidelerinde: Tarihleri M. ö. VI-IV. yüzyıl olarak tespit edilen ve fasadlarında rölyef süsü olan Likya kaya mezarlarında da Hitit kaya rölyefi sanatının tesir ve izlerini görürüz. Meselâ bilhassa *Telmessos, Tristomo* ve *Limyra* kaya mezarlarında olduğu gibi. Likya kaya mezarları Anadolu geleneği ile Yunan sanatını birleştirmek bakımından bir hususiyet gösterirler.

e) Likaonia'da: Anadolu kaya rölyefleri sanatında pek hususî ve pek önemli bir durumu olan ve emekli öğretmenlerden Gaffar Totaysalgır tarafından keşfedilmiş bulunan Konya havalisinde Göksu vadisinin Yılbeyi civarındaki *Bozkır* mevkii yanında bulunan mağarada alçak kabartma halinde vücude getirilmiş olan ve bir süvari ile yere yuvarlanmış muharipleri, diğer bir yerinde de -teşhislerini dağ keçisi ve köpek olarak yapabileceğimiz - altı sıra hayvan tasviri rölyefleri çok dikkate şayandır. Biz şahsan bu kaya rölyeflerinin M. ö. I. bin yılından daha evele kadar gidebileceği kanaatındayız. Likaonya'nın M. ö. II.bin yılında Büyük Hitit Devleti sınırları içinde bulunduğunu hatırlarsak bu kaya anıtı ile Hitit sanatı arasında bir ilginin mevcut olup olamıyacağı meselesini de hatıra getirebiliriz. Bu hususta henüz ciddî araştırmalar yapılmış değildir. Yakın bir âtide Bozkır anıtı ile bizzat meşgul olmağa çalışacağız. Likaonia'da yine bundan başka *Gargara* 'da Roma İmparatorluk devrine ait kaya mezarlarının fasadları üzerinde arslan kabartmalarına tesadüf etmekteyiz.

M. Ö. I. bin yılında Anadalu dışında gördüğümüz kaya rölyeflerinin en önemlileri:

Bu devirde kaya rölyefi sanatı Anadolu dışında daha geniş bir sahada revaç bulmuştur. *Babil, Elam, Pers, Asur* örneklerini gördüğümüz gibi bu sanatı hiç tanımıyan *Yunanistan*'da dahi misaline tesadüf ediyoruz. Bilhassa Asurların bu devir devamınca vücude getirmiş oldukları kaya kabartmaları oldukça büyük bir yekûn teşkil eder. *Dicle menbaı*'nda ve *Nahr-el-Kelb*'deki örnekler gibi.. Hele *Sanherib* (M. ö. 700) ve ihtimal *Asarhaddon* zamanında yapıldıkları anlaşılan *Ninuva*

civarında *Maltaya* ve *Bavian* kayalıklarındaki Tanrılar prosesyonu, Boğazköyün Yazılıkayasında en muhteşem örneğini bumuş olduğumuz Tanrılar prosesyonunun âdeta küçük bir örneğidir. Hitit kaya rölyefi sanatının mevzu bakımından tesiri burada kendisini çok kuvvetli bir şekilde göstermektedir.

Kutlu bir mevki olan Yazılıkaya sanatı refleksini güney doğuda Maltaya ve Bavian kayalığındaki Tanrılar prosesyonunda gördüğümüz gibi, garpta da Yunan sanatında *Vari* kayalığında buluyoruz. Bu günkü Pirenin güney doğusuna raslıyan mukaddes *Vari* kayalığında gördüğümüz kaya rölyefleri Hitit sanatının pek enteresan olan akislerini taşımaktadır. Vari, Tanrı *Pan*, *Apollo* ve *nemflere* vakfedilen bir mağaradır. İçinde bulunan heykellerin bir kısmının Thera'lı *Archedemos* tarafından yapıldığı anlaşılıyor. Sanatkâr kendi kabartmasını *Apollo Hersos* mezbahının sol yanında vücude getirmiştir (Res. 3). Giyiniş ve duruş bakımından tamamiyle Anadolu ve bilhassa Hitit tarzında olan bu rölyefin sağ elinde çifte baltaya benzer bir âlet tutması, bithassa Zincirlide bulunmuş olan rölyeflerden birine pek benzer. Mağaranın arka planında bir Tanrıçanın oturur vaziyette yine bir kaya rölyefini buluyoruz. M. ö. VI. yüzyıla ait olduğu ileri sürülen ve takriben M. ö. 400 senesine kadar kutlu bir yer olarak daima ziyaret edilen bu Vari mağarası, Anadolu dini ile Anadolu sanatının Yunanistana nasıl tesir ettiğini göstermektedir.

Hitit kaya rölyefi sanatının Hellenistik ve Roma sanatına tesiri: Ön Asya ile temasa geldikten sonra Romalılar da muahhar kültürlerine, eski Anadolu sanatı örneklerini ve bu arada kaya rölyeflerini uydurarak, kaya kabartmaları vücude getirmişlerdir (Res. 4). Kadim Antakya şehrinin güney doğusundaki kayalıkta bir Tanrıça Başının, Tanrıçanın sol karşında da bir erkek figürünün yüksek rölyef halinde vücude getirilmiş olduğunu görmekteyiz.

Romalılar zamanında kaya rölyefi sanatının bazı hususî hattâ orijinal örnekler verdiğine de şahit olmaktayız. Hatayda ki Selevkia şehrine giderken Vespasianus ve Titus kitabesinin altında kaya üzerine büyük bir *göz tasviri* oyulmuştur. Ön Asya'da buduğumuz, şekil bakımından en küçük kaya rölyefi budur. Roma sanatına ikinci misal olarak Byblos civarında

Ghineh'de Adonis mabedinde görmüş olduğumuz kaya rölyefini verebiliriz. Bu rölyefte Adonis bir yaban domuzu tarafından değil ve fakat bir ayı tarafından hücuma uğramış olarak tasvir edilmiştir. Sağda, oturarak yas tutmakta olan Aphrodite görülür (*Res. 5*).

Bu suretle Ön Asya'da en eski çağlardan başlıyarak Yunan, Hellenistik ve Roma devrine kadar kaya rölyefi sanatını kısaca görmüş ve bu sanatta Hitit kaya kabartmalarının mevkilerini ve yapmış oldukları tesiri takip etmiş oluyoruz.

Sözlerimizi bitirmeden önce kaya üzerine işleme sanatının yalnız Ön Asya'da değil ve fakat *Orta Asya*'da, *Hindistan*'da ve *Çin*'de ötedenberi malûm olduğunu söylemeden geçemiyeceğiz. Umumiyetle, Orta Asya'ya ve Hindistan'a ancak İskender istilâsından sonra -Yunan sanatının tesiriyle-kaya rölyefi sanatının gelmiş olduğu fikri ileri sürülür. Fakat biz, Hellen sanatına meftun olan bazı bilginlerin kanaatlarına tamamiyle iştirak edemiyeceğiz. Zira Greklerin Asya içine ve Hindistan'a girmelerinden önce de buralarda kaya üzerine işleme sanatının mevcut olduğunu görmekteyiz. Gerçi Grekler şark sanatının tesirine kendi sanatlarını da karıştırarak bir üslûp çeşnisi vücude getirmişlerdir; ve bu üslûp ta *Buddha* kaya tasvirlerinde ve mağara duvarları resimlerinde kendisini hissettirmiştir. Fakat Orta Asya ve Hindistan kaya rölyeflerine yegâne ilham kaynağı olarak, bu geleneği zâten şarktan alan Grek eserlerini göstermek her halde doğru olmasa gerektir. Mevzuumuzu daha fazla genişletmemek için -yakın incelenmesiyle önemli sonuçlar verecek olan-bu meselenin iyi bir şekilde aydınlatılmasını bu sahanın mütehassıslarına bırakıyoruz. Yalnız Asya geleneğinin Orta Zamanlarda Asyalı Türk zümrelerinin göçlerile birlikte Avrupa'ya nasıl geçmiş olduğunu, göstereceğimiz şu misalle bilhassa tebarüz ettirmek istiyoruz (*Res. 6*): Projeksiyonda bu günkü Bulgaristan'da Şumnu civarında *Madara* mevkiinde bulunan Eski Bulgar Devleti zamanına ait bir kaya rölyefi desenini görmekteyiz. IX. yüzyılın ileri gelen Bulgar kıraIlarından *Krum*'un kardeşi *Kişin* ile Krum'dan sonra Han olan *Omortag* (814-832) ve *Malamir* (832-852) zamanında Bizansa karşı olan zaferlerden bahseden kitabeleri ve bir süvari tasvirini ihtiva eden bu kaya rölyefi, hem üzerinde bu-

lunduğu kaya tasviri hem de kitabesi bakımından enteresandır. Tasvir bakımından enteresandır: Çünkü bu tasvire benziyen şekilleri bir Orta Asya tasvirinde ve yine Çinde bulunmuş ve Çinliler tarafından resmedilmiş bir Türk süvarisi şeklinde de bulmaktayız.

Tarihî vakaları kaydeden kitabesi bakımından enteresandır: Çünkü cedleri Türk olan Bulgarlar'ın *Madara* anıtını vücude getirmelerinden takriben bir asır önce Orhun havalisinde rekzedilen Kültiğin ve Bilge Han âbidelerinde böyle tarihî vakaların pek mükemmel ve pek mufassal bir şekilde kaydedildiklerini görüyoruz. Acaba Eski Bulgarlar bazı Arkeolog ve Tarihçilerin ileri sürdükleri fikre göre bu kaya rölyefini o zamanlardaki gezgin Ermeni sanatkârlarına mı yaptırmışlardır ? Yahut ta daha evvel mevcut olması muhtemel olan bu kaya kabartmaları üzerine, adı geçen Bulgar kıralları, kitabelerini sonradan mı kazdırmışlardır ? Mevzuumuzu taşırmamak için bu hususta daha fazla derinleşmiyeceğiz. Yalnız şunu da kaydetmek isteriz ki ister eski Bulgarlar bu sanatı beraberlerinde getirsinler, ister Ermeni sanatkârlarına yaptırmış olsunlar, *Madara* kaya rölyefinin üslûbu yine Asyaya dayanıyor demektir. Zira heykeltraş olmayıp daha ziyade mimar olan bu gezgin Ermenilerin geldikleri ve sanatından müteessir oldukları ülke de *Asya*'dır.

Sayın dinleyicilerim,

Çok kısa bir şekilde vermiş olduğumuz bu izahattan sonra sözlerimizi şu neticeye bağlıyacağız:

1. Kaya rölyeflerinin ilk örneğini Sumer sanatından pek müteessir olan bir sanatta buluyoruz. Bu gelenek Mezopotamyanın diğer kavimlerinde kendisini devam ettirmiş ve M. ö. II. bin yılında bilhassa Hitit sanatında işçilik ve mâna bakımından en yüksek mertebesine çıkmıştır.

2. M. ö. II. bin yılı Hitit kaya rölyefleri sanatı M. ö. I. bin yılı Anadolu ve Kuzey Mezopotamya sanatına gerek motif ve gerek üslûp bakımından ilham kaynağı olmuş ve kayalıklı araziye malik olduğu halde bu sanatı tanımıyan Yunanistan'da da hiç olmazsa bir örnek verdirmiş ve nihayet Hellenistik ve Roma devrine kadar uzanmıştır.

3. Diğer taraftan : Hindistan ve Orta Asya' (ki sonraları bu sanat Çine de tesir etmiştir) da Orta Zamanlarda en mükemmel örneklerini görmüş olduğumuz kaya rölyeflerinin eski bir geleneğin devamı olmaları çok muhtemeldir.

4. Kaya rölyeflerini ilk defa vücude getiren insanların, kayaları oyma gibi çetin bir tabiat mücadelesi yaparak kudret, azim ve irade sahibi olmaları ve böyle bir iklimin sâkini bulunmaları icabediyor. Binaenaleyh Eski Zamanlarda böyle bir ülkeden gelen ve böyle bir karaktere sahip bulunan tek bir ırkı, başka bir tabirle *Sumerler*'i bu sanatın yaratıcısı olarak telakki edebiliriz.

Bu suretle Asya'nın kendine has sanatlarından biri olan kaya rölyefleri vücude getirme sanatını arkeolojik bakımdan inceliyerek tarihî bir sonuç çıkarmış oluyoruz.

OSMAN BAYATLI (*Bergama Müzesi Müdürü*), **Klâsik Kültür** :

Klâsik Kültür sahasının bütün Anadolu'da dar olduğu, şimdiye kadar çok az bulunan eşyaya göre, kabul olunmaktadır.

Ortaya büyük bir kültür getiren ve İranlılarla Maraton, Salamin savaşlarını yapan M. ö. beşinci yüzyıl Anadolu'da hemen hiç bir eser bırakmamış gibidir.

Buna sebep de; Anadolu'nun bir çok medeniyet şehirlerinin İranlıların idaresi altında kalması ve halkın da harpten pek yorgun düşmesi yüzünden, devir boyunca kültürel ve sosyal eserler meydana getirilmemiş olmasıdır [1].

Bundan başka, klâsik Anadolu'nun Harodot ve filozof Anaksagoras gibi parlak fikirli bilginleri Atina'ya gitmişler, oradaki ilim, sanat ve siyaset âlemine karışarak Atina'lı olmuşlardır [2].

şarkı tekrar canlandıran, Büyük İskender'in halefleri olmuş ve bu zamanda (Hellenistik devir) ortaya çıkmıştır. Bergama, bu yüksek sanat okulunun başında gelmektedir.

[1] Ege'de İranlılar ve Bergama, yazısına bakınız.
[2] İzmir Müzesi rehberi—A. A. Aziz Ogan.

Bergama müzesinde (M. ö.) beşinci yüz yılın eserlerinden olan mermer kabartma, bu yüzyılın işçiliğinin güzellik ve inceliğini gösterdiği gibi, son yıllara kadar azlığını da anlatıyordu[3].

Bergama'yı klâsik kültür yönünden zengin ve olgun gösteren yeni eserlerin bulunuşu, şimdiye kadar ileri sürülen klâsik eserler hakkındaki düşünceleri Bergama bakımından değiştirmiş bulunmaktadır.

1933 güzünde yapılan kazı sırasında, Virankapı'ya kadar Asklepion'un - bir kilometreye yakın - eski yolunda bazı yoklamalar yapılmıştır. Asklepiymos mabedinin kapusuna 100 metre yakın bir yerde yapılan sondajda, milâttan IV yüzyıl önceye ait Attika işi heykeller çıkmıştır. 7 parça olan bu yüksek kabartma heykellerin hepsi birbirine yakın bir yerde, Hellenistik ve Roma devrinin eserleriyle birlikte bulunmuştur. Bunların, mermer hırsızları tarafından kireç acaklarına götürülmek üzere toplanmış olduklarına şüphe yoktur.

Bulunan bu eserlerin önemlileri şunlardır:

1. Sol tarafa doğru oturmuş ve önünde bir çocuğun bacaklarının üst kısmı görünen bir insan heykeli; oturduğu iskemlenin altında bir köpek görülmektedir.

2. Elbiseli bir kadının alt kısmı.

3. Sağ tarafa adım atar durumda, (Torso) geymiş ve üzerinde kısa bir (chiton) bulunan gürbüz bir erkek heykeli parçası.

4. Sakallı ve profilde sağa doğru bakan bir erkek başı.

5. Oturan bir erkeğin eli ve kucak tarafı.

[3] Bu mermer kabartma;

M. ö. 5 inci yüzyıl üslubunda adak kabartmasıdır.

Zeus ortada tahtın üzerinde oturmakta ve sağ eliyle tuttuğu bir kabı uzatmaktadır.

Sunağın önünde, Artemis'e benziyen elbiseli bir kadın durmaktadır.

Tahtın arkasında olan diğer bir kadın ilâh da, sağ eliyle bir güğüm tutmakta ve elindeki kaptan Zeus'un elindeki kâseye bir şey akıtmaktadır.

Kabartmadaki M. A. P harflerile ağaç, mukaddes bir ormanı, veya bu kabartmayı adak edenin adını göstermektedir. Ağaçın yanındaki adam da belki budur.

Bu kabartmanın. Fidyas'ın talebelerinden birinin atelyesinde yapılmış olduğu sanılmaktadır.

6. (Chiton) ve (chlamys) giymiş bir insanın omuzları.
7. Elbisesiyle örtülü el.

Bunlar arasında, bir de Hellenistik (Asklepios başı) bulunmuştur. Bu baş, heykellerin buraya getirildiği zamanda, şifa mabuduna olan bağlılığın daha o zaman ölmüş olduğunu gösterir.

Mâbedin pek yakın oluşu da, bu heykellerin Asklepios'a yapılan nezirler olduğu fikrini vermektedir:

Sakallı baş ile, oturan ve yanında köpeği bulunan yüksek kabartma heykelin Asklepios, ve ayakta duran kadının da Hijiya (Hygieia) olduğu söylenebilir.

Şu varki, bu eserlerin meydana geldiği zamanlarda, ne Asklepios, ne de başka bir ilâh için tabii büyüklükte yapılmış adak heykellerine, Atina ve Epidor Asklepion'larında rastlanmamıştır.

Bunun için, bu yüksek kabartmaların mezar heykelleri olduğunu kabul etmek lâzımdır. Ve en az altısı mezarlara konmuş heykeller olabilir.

Bunları toplayanların, uzak yerlerden getirmediklerine göre, buraya yakın bir yerde zengin bir mezarlık olduğu da söylenebilir.

Burada yapılacak olan kazı, bunu daha iyi anlatmış olacaktır[1].

Daha M. Ö. IV yüzyıl evvel, varlıklı bir Bergama şehrinin durumu için, ilk önemli ip ucunu vermesi bakımından, bu heykellerin özel bir değeri vardır. Bu zamana kadar bulunan eserler, bu noktayı bugün olduğu kadar açıkça ortaya çıkaracak ölçüde değildi.

M. Ö. IV. yüzyılda, Anadolu'nun başka şehirlerinde de, mezarları süslemek için Attika kabartması ısmarlamak âdeti vardı. Bunu İstanbul müzesindeki eserler de göstermektedir.

Fakat, bulunan yerlerin hiç birinde, Bergama'da bulunan heykeller kadar zengin bir sayıda tesadüf edilmemiştir.

Bu yeni buluşlar yüzünden Bergama, batı Anadolu'nun medeniyet merkezleri arasında, sanat tarihi bakımından üstün bir mevki almış bulunmaktadır[2].

[1] Bergama'da Asklepiyon yazısına bakınız.
[2] Arkeolog Dr. O. Deäbner'in raporundan.

Kşenefon'un yazdığı gibi (M. ö.) beşinci ve dördüncü yüz yıllarda, surlarla çevrilmiş Bergama kalesinde bir Beylik bulunmaktadır. Ayni zamanda 4 üncü yüzyılın birinci yarısında, Bergama'ya Asklepiosmezhebinin geldiği de anlaşılmaktadır.

Pozanyas'a göre, Asklepion'un kurulması da Bergama'nın bu devirdeki egemenliğini daha eyi anlatmaktadır [3].

Klâsik kültürün bu önemli durumu, Hellenistik devrin en değerli sanat eserlerini ortaya getiren Bergama'nın mevkiini bir kat daha yükseltmiş bulunmaktadı.

Dr. AFİF ERZEN (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Asistanı), **Ankaralı Gayus Yuliyus Serverus'un kitabeleri ve Anadolulların Roma imparatorluğu üzerindeki nüfuzları :**

Adadolulların Roma imperatorluğunda elde etmeye muvaffak oldukları mevkiler dolayısile oynadıkları rolleri ve haiz bulundukları nüfuzun önemini belirtmek için misal olarak, Gayus Yuliyus Severus ismindeki bir Ankaralı'nın şerefine hemşehrileri tarafından dikilmiş olan dört kitabeden bilhassa ikisini burada bahis mevzuu etmek istiyoruz. Şimdiki halde Ankara kalesinin güney divarında ve Osmanlı Bankasının içinde bulunmakta olan birinci kitabemizin metni aynen şöyledir :

I. Homolle CRAI 1900, 704. Mommsen SBAKBerlin 1901, 24 v.dd. Th. Reinach Revue celtique 1901, 1 v.dd. = RA 39 (1901) 149, 92. Dittenberger 544. Cagnat 173.

[Γ. Ἰου] λ(ιον) Σεουῆρον, | [ἀπόγο]νον βασιλέως | [Δ]ηιοτάρου καὶ Ἀμύντου | τοῦ Βριγάτου καὶ Ἀμύντου || τοῦ Δυριαλοῦ τετραρχῶν | καὶ βασιλέως Ἀσίας Ἀττάλου, | ἀνειψιὸν ὑπατικῶν Ἰουλίου | τε

[3] Pozanyas'ın ikinci kitabı : sahife- 26.

Bergama'nın Arkaik ve Klasik kültürü karşısında, bir de bu bölgede yaşamış olan tarihi şehirlerin durumu vardır.

Bütün bu sahadaki kazılar, ve incelemeler tamamlanmadığı için bunların kısaca durumunu yazmağı uygun bulduk :

Akalar - Eolyalı'lar ve Misya yazılarını okuyunuz.

Κοδράτου καὶ βασιλέως | Ἀλεξάνδρου, καὶ Ἰουλίου Α'||κύλου καὶ Κλ(αυδίου) Σεουήρου καὶ | συγγενῆ συγκλητικῶν | πλείστων, ἀδελφὸν Ἰου | λίου Ἀμυντιανοῦ, πρῶτον | Ἑλλήνων, ἀρχιερασάμενο[ν] || καὶ ὑπερβαλόντα ἐπιδόσεσιν | καὶ ταῖς λοιπαῖς φιλοτιμίαις το[ὺς] | πώποτε πεφιλοτ[ιμ]ημένους καὶ | τῶι αὐτῶι ἔτει καὶ ἐλαιοθετήσαν | τα διηνεκῶς ἐν τῆι τῶν ὄχλων παρό||δωι καὶ σεβαστοφαντήσαντα κὲ μόνο[ν] | καὶ πρῶτον τὰ ἀπ' αἰῶνος σεβαστοφα[ν] | τικὰ χρήματα εἰς ἔργον τῆι πόλει | χαρισάμενον καὶ μὴ συνχρησάμε | νον εἰς τὸ ἔλαιον τούτῳ τῶι πόρ[ῳ ὡς || οἱ] πρὸ αὐτοῦ πάντες καὶ ἄρξαντα | [καὶ ἀ]γωνοθε τήσαντ[α] καὶ ἀγορανο | [μή-] σ]αντα καὶ τὴν γυναῖκα καταστή | σαντα ἀρχιέρειαν καὶ αὐτὴν ὑπερβ[α] | λοῦσαν ἐπιδόσεσιν, ἀποδεξάμεν[όν] || τε στρατεύματα τὰ παραχειμάσα[ν] | τα ἐν τῆι πόλει καὶ προπέμψαντα [τὰ] | παροδεύοντα ἐπὶ τὸν πρὸς Πά[ρ-] | θους πόλεμον, ζῶντά τε δικα[ί] | ως καὶ ἰσοτείμως, φυλὴ Πακα||λ< η >νὴ β΄ τὸν ἴδιον εὐεργέτην, φυ | λάρχοῦντος Οὐάρου Λογίου, ἐ | τίμησεν.

Terc:

"Gayus Yuliyus Severus - kıral Deyotaros'un, Tetrarhlar Brigatos oğlu Amüntas'la Düriyalos oğlu Amüntas'ın ve Asiya kıralı Atalos'un ahfadından - Konsüller Yuliyus Kuadratus, kral Alexandros, Yuliyus Akvila ve Klavdiyus Severus'un kuzeni -pek çok senatorların akrabası ve Yuliyus Amüntiyanus'un kardeşi - helenlerin reisi (birincisi) - ki, Arhiyerevs iken gerek hediyeler yapmak, gerekse başkaca cömertliklerde bulunmak suretile, o zemana kadar hayrat yapmış olanların hepsini geçmiş ve ayni yılda askerî kıtaların gelip, geçişinde de durmadan zeytin yağı dağıtmış; Sebastofant iken, yalnız başına ve insanlar şehri hatırlıyalından beri ilk defa olarak, rahip paralarını inşaata terk ile, bu gelirleri kendisinden öncekiler gibi yaparak (diğer paralarla) birlikte zeytinyağı tevzii için kullanmamış - sabık Arhon, Agonotetes ve Agoranomos - zevcesini başrahibe yapmıştırki, o da teberrülerde bulunmak suretile temayüz etmiştir- şehirde kışlayan ordunun iaşe ve diğer ihtiyaçlarını temin ve Partlar harbı için gelip, geçenleri sevk etmiş olup, dürüst ve her türlü hürmete lâyık bir hayat sürmektedir - (onu) bizzat kendi velinimetlerini, ikinci fül Pakalene, fülarhes Varus Logiyos idaresinde (zamanında) tebcil eder„.

Bu kitabede görüldüğü üzere, ilk önce Gayus Yuliyus Severus'un mensup olduğu ailenin menşei, akrabaları bildiri-

lip kendisi takdim olunmakta ve ondan sonra, en büyüğünden en küçüğüne kadar, yukardan aşağıya doğru, vatanı Ankarada işgal etmiş olduğu makamlar zikr olunarak, bu memuriyetleri ifa sırasında başardığı güzel işler sayılmaktadır. Şehre ve halka iyi hizmetlerde bulunmuş ve II. fül Pakaleneyi, hususî surette himaye etmiş olan bu hayır sever şahsı, Pakalene fülü kendi velinimeti adederek, ona karşı olan şükran borcunu namına bir kitabe dikmek suretile ifa ve bu hususu ebedileştirmektedir. Şimdi kitabenin metnini açıklamaya çalışalım:

Gayus Yuliyus Severus ismi latincedir. Şu halde m. s. 2. ci yüzyılda yaşamış ve Ankaralı olan Severus doğuştan Roma vatandaşlık hakkını haizdir. Daha doğrusu bizzat Severus değil, kendisinden önce cedleri Roma vatandaşlık hakkını kazanmışlardır. Severus'un Yuliyus adını da taşımış olmasından bu aileye Avgustus tarafından Roma vatandaşlık hakkının verilmiş olduğu neticesine varmaktayız. Avgustus zamanında gayet asil ve kibar ailelere ve fevkalade hizmetierde bulunmuş olanlara ancak bu hak verilebildiğinden, Severus'un ecdadının hakikaten asil olduğuna bu da bir delil teşkil eder.

Severus'un kitabede sözü geçen kırallar ahfadından olduğu hakkındaki kaydı başka suretle tevsik etmek güç olmakla beraber, meşhur Tolistoboglar tetrarhı ve bilâhare kıral olan Deyotaros'a baba veya ana cihetinden mi mensup bulunduğu katî şekilde malum değildir. Ayni suretle kitabede zikrolunan her iki Amüntas da bilinmiyor. Sözü geçen Asiya kıralı Attalos her halde Bergama kıralı Attalos olmalıdır. Fakat hangi Attalos olduğu kitabedeki kayıttan belli değildir. Bununla Beraber Attalos II. Filadelfos olması muhtemeldir (Bk. Groag, RE 10, süt. 813). Belkide kitabenin muharriri Bergama kırallarının şeceresini bilmediğinden, burada muayyen bir şahsı, yani bilinen bir kıralı kasd etmemiştir.

G. Y. Severus'un soyunun Galatya ve Bergama kırallık hanedanından geldiği ve esaleti kitabede bahsolunduktan sonra, hayatta olan meşhur adamlarla akrabalığı bildirilmektedir. Bunlardan birisi *G. Y. Kuadratus Basus*'tur. Bu şahsiyet Bergamanın çok asil bir ailesine mensup olup, m. s. 105 senesinde konsül olmuştur(Bk. Groag, RE süt 787 Nr. 425).

İmparator Trayanus'un (m. s. 98-117) yakın dostu olan Kuadratus, Dak'lara karşı Trayanus'un yapmış olduğu harbin en meşhûr kumandanlarından biri idi. Kuadratus, birbiri ardından Suriyenin ve Anadolu'nun hemen bütün eyaletlerinde valilik etmiş ve 118 senesinde ölmüştür.

Gayus Yuliyus Aleksandros ise, (Bk. Groag, RE 10 süt. 150 Nr. 57) Kommagene kıralı Antiyohos IV. ün damadı idi. Vespasiyanus tarafından Kommagene Roma eyaleti haline konulunca, kendisi garbî Kilikya'ya hakim oldu. Burası da Domitian (m. s. 81-96) tarafından ilhak edildikte, kendisi tazminat olarak senatosa alındı ve daha sonra konsül oldu. Bu suretle Aleksandros eskiden haiz olduğundan daha fazla nüfuz sahibi olmakla beraber, kırallık unvanını da taşımakta devam etmiştir.

Tiberiyus Yuliyus Akuila (Bk. Groag RE 10, süt. 168 Nr. 83) Sardes'in zengin ve asil bir ailesine mensuptur. Senatus'a alınmış ve sonra konsül olmuştur.

Y. Klavdiyus Severus (bk. Groag RE 3, 2868 Nr. 347 ve Suppl. I, 320 Nr. 347) un Frügyalı bir aileden neş'et etmiş olması çok muhtemeldir (Groag RE 10, süt. 815). M. s. 110 senelerinde Arabiya eyaletinin valisi idi. Bundan sonra konsüllüğe geçti. Severus'un torununun Markus Avreliyus (161-180) hanedanı ile sihriyet peyda etmiş olması da ayrıca bu ailenin yüksekliğine bir delildir.

Bu söylediklerimiz G. Y. Severus'un kuzenleri, yani yakın akrabası olan en yüksek ailelere mensup kimseler, büyük mevki ve nüfuz sahibi şahsiyetlerdir. Kitabe de ayrıca, pek çok senatorların Severus'un akrabası olduğu zikrolunmaktadır.

Kitabede bundan sonra G. Y. Severus'un Helenler'in reisi (Heladarhes) olduğu bildiriliyor. Klasik İlkçağda Hellenizm kültürünü haiz olanlara Helen denilmekte olup, Helenler doğudaki şehirlerin yüksek, münevver sınıfını teşkil etmekte idiler. Fakat menşe bakımından bu insanların Gereklerle hiçbir alâkası yoktu. Bu itibarla Severus'un adının lâtince olması gibi, Helenlerin reisi olmasına da başkaca bir kıymet verilemez.

G. Y. Severus'un kendi vatanı Ankara'da işgal etmiş olduğu memuriyetlerin başında (Arhiyerevs) başrahiplik makamı zikrolunmaktadır. Hakikaten Roma imperatorluğunda bir eyaletinin kendi vatanında ve hemşehrilerinin intihabiyle

erişebileceği en yüksek ve en son memuriyet başrahiplikti. Kitabede daha aşağı derecedeki diğer memuriyetler sırasile sayılmakta ve bu memuriyetleri ifa ederken Severus'un yaptığı eyi işler sitayişkâr bir dille bildirilmektedir. Başrahiplikten itibaren aşağıya doğru diğer memuriyetler derece itibarile şunlardır: Sebastofant, Arhon, Agonotetes ve Agoranomos.

G. Y. Severus'un m. s. 90 yılında doğmuş olduğu ve 114 senesinde baş rahip bulunduğu (bk. Groag, RE 10, süt. 815) göz önünde tutulursa, kendisinin Ankara'da pek genç yaşında şeref mevkilerine geçtiği anlaşılır. Her ne kadar asîl bir âileden neş'et ettiği için kendisine bütün şeref mevkileri açık idiyse de, sayılan memuriyetlerde en az birer sene bulunmuş olması lâzımdır. Çünkü klâsik İlkçağ da umumiyetle fahrî olan memuriyetlerde bir yıl müddetle vazife görülmekte idi. Buna göre, Severus tahminen 19 yaşında en küçük ve ilk memuriyet olan Agoranomos mevkiini ihraz etmiş ve 24 yaşında Arhiyerevs, yâni baş rahip olmuştur. Asil bir aileye mensup olsa bile, Ankaralı olmayan 19 yaşındaki yabancı bir gence şehir halkının şeref mevkii tevcih etmiyeceği aşikârdır. Bu itibarla Severus'un ailesinin Ankaralı olduğuna ve kendisinin Ankara'da doğup büyümüş bulunduğuna muhakkak nazarı ile bakılabilir. Yukarıda adlarını saydığımız ve diğer belgeler ile de tevsik edebildiğimiz Severus'un en yakın akrabaları ve bizzat kendi ailesi menşe itibariyle Anadoluludur. Binaenaleyh Severus'un Anadolulu olmasından şüphe edilmez.

Kitabede, imparator Hadriyanus'un M. s. 113 / 114 senesinde Partlara karşı yaptığı sefer münasebetiyle, askerî kıt'aların Ankara'dan geçtiğinden ve fakat Hadriyanus bizzat idaresinde bulunan ordu ile birlikte 117 senesinde harpten dönüşte Ankara'dan geçmiş olduğu halde, bundan bahsedilmemektedir. Kıt'aların gidişte Ankara'da kışladığı nazarı itibare alınmakla beraber, Severus'un başrahip iken kıt'alara zeytinyağı dağıttığına bakılırsa, kendisinin aynı yılda başrahip olduğu ve kitâbenin de o zaman dikildiği neticesi elde olunur. Yine bu kitâbenin metninden, çok zengin olan Severus'un başlangıçtan itibaren ve hele başrahip olduktan sonra, şeref ve ikbal uğrunda servetini halk ve şehir menfaatine ölçüsüz şekilde sarfettiğini görmekteyiz. Partlar harbi başında, başrahip olan

Severus durumdan istifade ederek, büyük ve sür'atli bir karyer yapmak için, Roma askerlerine zeytinyağı dağıtmak, orduyu Ankara'da kışlatmak suretiyle bütün masrafını üzerine almak ve gelip geçen kıt'aların sevk işlerine bakmak gibi muazzam işler görmüş ve pek çok maddî fedakârlığı ihtiyar etmiştir. Burada biz şeref için servetini feda eden asil bir insan tipi görüyoruz. Vatandaşları arasında pek büyük mevkii olan Severus, Roma askerlerine de yaptığı büyük fedakârlıklardan dolayı imparator nezdinde iyi bir intiba husule getirmiştir. Parasını ikbali için bir vasıta yapmak gayesini güden Severus'un bu emelinde muvaffak olduğunu ikinci kitâbe açıkça göstermektedir.

Kalenin batı duvarının 11 inci kulesinde bulunmakta olan kitâbenin orta kısmı yakın zamanlarda ateşe maruz kalarak harap olmuştur. Franz 4034. Cagnat 175 'de neşrolunmuştur.

Γ. Ἰ(ούλιον) Σευῆρον, κα | ταταγέντα εἰς τοὺς δημαρχικοὺς ὑπὸ Θε | οῦ Ἀδριανοῦ, πρεσβεύσαντα ἐν Ἀσίᾳ | ἐξ ἐπιστολῆς καὶ κωδικίλλων Θε‖οῦ Ἀδριανοῦ, ἡγεμόνα λεγιῶνος | τετάρτης Σκυθικῆς καὶ διοικήσαν | τα τὰ ἐν Συρίᾳ πράγματα, ἡνίκα Που | πλίκιος Μάρκελλος διὰ τὴν κείνη | σιν τὴν Ἰουδαικὴν μεταβεβήκει ἀπὸ ‖ Συρίας, ἀνθύπατον Ἀχαίας, πρὸς πέ[ν] | τε ῥάβδους πεμφθέντα εἰς Βειθυ | νίαν διορθωτὴν καὶ λογιστὴν ὑπὸ | Θεοῦ Ἀδριανοῦ, ἔπαρχον αἰραρίου τ[ο] | Κρόνου, ὕπατον, ποντίφικα, ἐπιμε‖λητὴν ἔργων δημοσίων τῶν ἐν Ῥώ | μῃ, ἡγεμόνα πρεσβευτὴν Αὐτοκρά | τορος Καίσαρος Τίτου Αἰλίου Ἀδριανο[ῦ] | Ἀντωνείνου Σεβαστοῦ Εὐσεβοῦς Γερ | μανίας τῆς κάτω, ἀνθύπατον Ἀσίας, ‖ Τάνταλος Ταντάλου καὶ Σῶκος υἱὸ[ς] αὐτοῦ, Σαουατρεῖς, τὸν ἑαυτῶν εὐ | εργέτην καὶ φίλον.

s. 1: TI Hamilton, ΓΙ taş üzerinde vazıhtır.

Terc. "Gayus Yuliyus Severus'u — tanrılaşmış Hadriyanus tarafından halk tribünlüğü mertebesine kabûl edilmiş; tanrılaşmış Hadriyanus'un bir yazısı ve bir kodikülü üzerine Asiya'da Legatus; Legio IV Skütika'nın komutanı ve Publiyus Markellus Yahudi isyanından dolayı Suriye'de bulunmadığı sırada, Suriye'de hükûmet işlerini idareye memur; Ahaya prokonsülü; Korrektor ve Kurator sıfatı ile 5 liktor hakkını haiz olarak tanrılaşmış Hadriyanus tarafından Bitünya'ya gönderilmiş; Saturn hazinesinin prefekti; konsül; pontifeks; Roma'da nafia inşaatının müfettişi; imparator Kesar Titus Aeliyus Hadriyanus

Antoninus Avgustus Piyus'un aşağı Germanya'da pretor rütbesini haiz elçisi ; Asiya prokonsülü — Savatra'dan Tantalos oğlu Tantalos ve oğlu Sokos, velinimetleri ve dostları olarak tebcil ederler.„

Partlar seferinden dönüşte m. s. 117 yılında ve daha sonra 123'te Hadriyanus Ankara'yı ikinci defa ziyaretinde, Severus yine cömertce hareketlerde bulunmuştur. Anlaşılan bunu müteâkip kitâbede yazıldığı üzere, kendisine halk tribünü derecesinde bir paye tevcih olunmuştur. Ancak Senatorlar halk tribünü olduklarından G. Y. Severus'da Senator sınıfına kabul edilmiş ve bu suretle Roma imparatorluğunda aristokrasi tabakasına yükselmiş oluyor. Severus'un gerek Trayanus gerekse Hadriyanus zamanındaki büyük hizmetleri kendisine sür'atli bir yükselme temin etmiştir. İhtimal Hadriyanus 117'de Ankara'da iken Severus'un imparator legatusu olarak Asiya'ya gönderilmesi kararlaşmış bulunuyordu (Krş. Groag RE 10 süt. 817). Severus'un — kitâbede söylendiği gibi — imparator tarafından ve hususî bir irâde ile Asiya'ya legatus tâyin edilmesi imparator un kendisine hususî bir iltifatı telâkki olunacağı gibi, Severus' un imparator nezdindeki nüfuz ve itibarının derecesine de bir delildir. Daha sonra Suriye'de bulunan Legio IV. Skütika komutanı olan Severus'un, Hadriyanus (m. s. 117-138) tarafından Yahudi isyanı sırasında (m. s. 132-135) Suriye valisi Publiyus Merkellus'un gaybubetinden dolayı, onun yerine vekil tayin olunduğunu görüyoruz. Üç sene devam eden harp ve çok müşkil bir zamanda, Suriye gibi isyan sahasının yanıbaşında mühim bir eyaletin idaresinin ona tevdi edilmesi, Severus'un imparatorun fevkalâde itimadını kazanmış ve çok yüksek nüfuz sahibi bir şahsiyet olduğunu göstermektedir. Zira Severus'un oğlu da kendisinin emrindeki legionda askerî tribün idi (Groag RE 10, süt. 817).

Severus 135/136 yılında kur'a ile, Ahaya prokonsülü oldu. Roma imparatorluğunun devlet memuriyetlerinde gösterdiği liyakat ve bir takım tecrübeler ile idarî sahadaki istidat ve kabiliyetini isbat etmiş olan Severus'a Hadriyanus 136/137 senesinde, ancak hususî itimadı haiz kimselere verilebilen bir vazifeyi tevdi etti. Bu vazife Karrektor ve Kurator sifatı ile ve beraberinde 5 liktor bulundurmıya selâhiyettar olarak, onun Bitünya'ya gönde-

rilmesidir. Bu, imparatorun Pretor rübesindeki vâlisine eş bir mevkidir. G. Y. Severus Bitünya'nın bozulmuş olan idarî vaziyetini islâh ve şehirlerinin gayet fena bir durumda bulunan maliyesini yeniden tanzim için seçilmişti. Kendisinden önce aynı vazifeye Plinius ve Cornutus Tertullus tayin edilmişlerse de, bunlar vazifelerinde muvaffak olamamışlardır. Severus Anadolulu olduğu için haiz olduğu nüfuz ve itibardan istifade ettiği gibi, yerli halka münasip surette muamele etmesini ve işin esasına nüfuz ederek bütün bozuklukları düzeltmesini bilmiş ve vazifesinde tam mânası ile muvaffak olmuştur. Bitünyalı bir müellif olan Cassio Dio; Severus gerek resmî gerekse hususî işleri o kadar iyi bir nizama koydu ki, onun ismi hiç bir zaman unutulmayacaktır, demekdetir.

Severus'un Pretor rütbesindeki son memuriyeti Saturn, yâni Roma imparatorluk hazinesinin prefekti olmasıdır. İki prefektle idare olunan devlet hazinesinin bir prefekti 138/140 seneleri arasında Severus'tu.

141-142 senesinde (Groag RE 10, 818) Severus konsül olmuştur ki, Roma imparatorluğundaki en yüksek memuriyete geçmiş demektir. Anlaşılan bu makam kendisine imparator Piyus tarafından tevcih olunmuştur. Bundan sonra, Severus Pontifeks olarak imparatorluğun en yüksen rahipler heyetinin bir azası oldu ki, bu heyetin başında Pontifeks Maksimus sıfatı ile bizzat imparator bulunmakta idi. Daha sonra Severus, Roma'daki resmî ve umumî inşaatın müfettişi oluyor. Nihayet 147-151 yılları arasında Antoninus Pius'un aşağı Germanya'da Lagatusu sıfatı ile vazife görmüş (krş. Groag RE 10 süt. 818) ve ordu kumandanlığı yapmıştır. Son memuriyet olarak kur'a ile Severus, en yüksek prokonsüllüklerden biri olan, Asiya prokonsüllüğünü almıştır. M. s. 151-152 senesine isabet eden bu mevkiden sonra, Gayus Yuliyus Severus memuriyet hayatına veda etmiştir (Groag ayn. esr. süt. 819). Kendisi daha 155 senesinde, oğlu G. Y. Severus'un Roma'da konsül olduğunu idrak etmek bahtiyarlığına nail oldu.

Saydığımız mühim devlet makamlarını işgal etmiş olan Ankaralı Severus, Roma imparatorlurluğunda yüksek nüfuz sahibi olmuş yegâne şahsiyet değildir. Anadolunun hemen her mühim şehrindeki asil ailelerden Roma imparatorluğunda büyük roller

oynamış, siyasî, kültürel ve idarî sahada tesirler icra etmiş şahsiyetler yetişmiştir. Bu ailelerden birisi de Karya'nın Tralles şehrindeki G. Yuliyus Filipus'lardır. Bunlardan birinci, ikinci ve üçüncü Filipus'lar da vatanlarında sırası ile şeref mevkilerini işgal ettikten sonra, Roma imparatorluğu aristokrasisine dahil olmuş ve her biri pretor, prokonsül, konsül makamlarına geçmişlerdir (Bk. Groag, Österreih. Jahresb. X, 1907, s.282 v. dd.).

Zaten yukarıda adlarını ve memuriyetlerini saydığımız Severus'un akrabaları göz önünde tutulursa, bütün fertleri ile birlikte başlı başına yanlız bu ailenin, Roma imparatorluğunda büyük bir mevki tutmuş ve bununla mütenasip bir nüfuza sahip bulunmuş olduğu anlaşılır.

Anadolu şehirlerinin m. s. II. asırda büyük bir gelişme göstermeleri ile, Anadolulların Roma imparatorluğunda elde ettikleri mevki ve nüfuz arasında bir münasebet kurmak da mümkündür. İmparatorlukta mühim mevkilere geçmiş insanların vatanlarının ve vatandaşlarının menfaatlerini düşünmekten geri kalmadıkları kabul olunabilir. Nitekim zengin ve asil âileye mensup olan bu insanlar henüz kendi şehirlerinde vazife görmekte iken şehre ve halka pek büyük hizmetlerde bulunmuşlardır. Bu hususta yine Ankara'yı ve Severus'u bir misal olarak gösterebiliriz.

Roma imparatorluğunda, ilim sahasında mühim mevkileri olan Anadolululardan ; meşhur (Yunanistan seyahatnamesi) müellifi Pavsaniyas'ı, en tanınmış İskender tarihçisi ve konsüllük de yapmış olan İzmitli Ariyanos'u, hemen herkesin ismini işitmiş olduğu Amasyalı coğrafyacı Strabon'u ve imparator Avgustus'un hocası Tarsuslu Atenedoros'u zikretmekle iktifa edeceğiz. Hukuk, iktisat, felsefe ve filoloji sahaları ile güzel san'atta mühim mevkileri olan daha pek çok şahsiyetlerin Anadolulu olduklarını tesbit edebilecek durumdayız.

Buraya kadar söylediklerimizle; Anadolu insanlarının, Helenizm devrinde benimsemiş oldukları kültür ve Romalılar zamanında kazandıkları vatandaşlık hakkı icabı olarak, taşıdıkları Grekce ve Lâtince isimler altında, Roma imparatorluğu içinde tutmuş bulundukları mevki hakkında bir fikir verebildiğimizi sanıyoruz. Fakat asıl iş, bahis mevzuu ettiğimiz meseleyi bütün genişliği ve derinliği ile inceleyerek, ona lâyık olduğu önemi

ve değeri vermektir. Grekler ve Romalılar zamanında yaşamiş olup, Grek ve Roma, medeniyetinde küçük ve büyük birer yer tutmuş olan bütün Anadoluluları tesbit ettiğimiz takdirde, hem ilim âlemine, hem de yurdumuza büyük bir hizmette bulunmuş olacağız. Çünkü ancak o zaman, modern Avrupa medeniyetinin esaslarını teşkil eden Grek ve Roma medeniyetindeki Anadolu insanlığının hakikî yerini ve payını bütün heybetile meydana koymuş bulunacağız. Bu ise, bu toprağın geçmişteki insanlarına karşı kadirşinaslığımızı bildirmekle beraber, yurdumuzun istikbali hakkındaki güvenimizi arttırmaya ve yeni bir Türk medeniyeti vücuda getirmek hususundaki gayretlerimizi hızlandırmaya bir sebep teşkil edecektir.

Dr. F. R. KRAUS (İstanbul Arkeoloji Müzesi Tablet Uzmanı), **İstanbul çivi yazılı tablet kolleksiyonu, bir tarih arşivi:**

İstanbul Arkeoloji Müzelerinin Eski Şark Eserleri kısmı dünyanın en büyük tablet kolleksiyonlarından birini ihtiva etmektedir. Tabletler yuvarlak veyahut ekseriyetle dört köşe biçiminde olup çömlekçi çamurundan yapılmışlardır; bunların en büyükleri, büyük bir kitap cesametinde, en küçükleri ise, bir kibrit kutusunun sekizde biri büyüklüğündedir. Toprak yaş olduğu zaman çivi yazısı ile kitâbe doğrıdan doğruya tablete hakedilerek ya güneşte kurutulmuş veyahut da tuğla gibi pişirilmiştir.

İlerde bahsedeceğim çalışmalarımızın neticesine dayanarak şimdi size bu tabletlerin muhteviyatı ve kolleksiyonun ehemmiyetini gayetle kısa arzetmek isterim. Bu kolleksiyonun menşei İrak ve Anadolu'dur. Tabletler Er hanedan devrinden yani M. ö. üç binin ilk yarısından itibaren Selevkit'ler devrine kadar uzanan 2.500 senelik bir zaman çevresine girmektedir. Tabletlerde tesadüf ettiğimiz diller, kronolojik sıra ile Sumerce, Akkadça ve Hetitçe'dir.

İstanbul Müzesinde bulunan en eski Sumerce tabletler Güney Babilonya'daki Şuruppak'ta meydana çıkarılmıştır. (Burada Babilonya'dan Fırat ile Dicle arasındaki Bağdad'dan

aşağı mıntakayı kastediyorum). Mutlak bir İlk Mesopotamya kronolojine sahip olmadığımız için ancak bu tabletlerin takriben Lâgaş kıralı Ur-Nanşe'den evvel ikinci asra ait olduklarını söyliyebiliriz. Ur-Nanşe ise, muharip büyük Akkad kıralı Sargon'dan altı veya yedi nesil evvel yaşamıştır. Bu tabletler nafia ve devlet iktisadına dair resmî kayıtları muhtevidir. Bunlara benzer fakat daha muahhar, yâni Sargon'dan biraz evvel bir zamana aid vesikalar Orta Babilonya'daki Nippur şehrinde bulunmuştur.

Sargon'un bilhassa torunu ve torununun oğlu zamanına aid Akkad devleti hükûmet ve belediyelerinin maliye, ziraat ve nafia dairelerinin resmî kayıtlarını muhtevi tabletlerin büyük bir miktarı müzemizde bulunmaktadır. Bunlar ekseriyetle Sumerce, yalnız pek nadir Akkad lisanında yazılmış olup Güney Babilonya'daki Lâgaş ve Nippur şehirleri ile bunların arasında bulunan Adab şehrinden zuhur etmiştir. Gutyum kavmine mensup yabancı kırallar bize vesika bırakmamışlardır, yalnız yukarıda bahsi geçen Akkad vesikalarında istilâdan evvel buraya gelerek Akkad devleti hizmetine giren Gutyum grupları çok defa zikredilmektedir.

Müzemiz M. ö. üç binin sonunda Gutyum hâkimiyetini müteakip Güney Babilonya'da Ur'da kurulan Yeni Sumer devletine aid binlerce resmi vesikalara maliktir. Bunlar devlet idaresinin muhtelif kısımlarına, meselâ ziraat, hayvancılık, endüstri, kanal inşası, münakalât ve muhaberat, işçi iaşesi, muntazam mabed kurbanları ve maliyeye aid olup Lâgaş, bunun kuzey-batısındaki Umma, Nippur ve bunun yakınında devlet merkez hayvan deposu vazifesini gören Puzriş-Dagan' da bulunmuştur. Bilhassa hukukî ve filolojik bakımdan Lâgaş'ta çıkan davâ zabıtları haizi ehemmiyettir. Şuruppak vesikalarının zamanındanberi her sahada ancak devlet iktisadı mevcutsa da, bu devirde Nippur'da ilk defa olarak mahdut miktarda hususî vesikalara tesadüf ediyoruz. Bunlar umumiyetle ödünç mukavelelerini ihtiva edip Sumer dilinde yazılmıştır; aynı dilde işe dair kısa mektuplar da ele geçmiştir.

M. ö. iki binin ilk nısfına aid Eski Babil tabletlerinde içtima'î vaz'iyetin tahavvülüne ve medeniyet hayatında yeni sahaların zuhur ettiğine şahit oluyoruz. Nippur ve Adab'da Ur

hanedanı vesikalarını andıran, bilhassa Güney Babilonya'daki Lârsa kralı Rim-Sin'in icrai hükûmeti zamanına aid idarî kayıtlar bulunmuşsa da, Nippur'da ve Kuzey Babilonya'da Sippar ile Kiş'te bulunan, yeni zuhur eden hür burjuva sınıfının hususî vesaiki hukukiyesi daha mühimdir. Bu vesikalar şaşırtacak kadar mütenevvi fakat çok muntazam olan bu devrin hukuku hakkında bizi tam bir şekilde tenvir etmektedir. Bu vesikaların ekserisi Sumerce'dir; yalnız resmî ve ilmî lisan olarak muhafaza edilmiş olan Sumer lisanı bu devirde artık halk tarafından konuşulmuyordu. Meselâ dava vesikalarının Akkadça oluşu bize halkın Akkad lisanını kullandığını gösteren bir delildir. Akkadça'nın Sumerce ile manevî münakaşası Eski Babil denilen devrin ilim ve edebiyatının merkezindedir. İhtimal eskiden yalnız ağızdan ağıza devam edip gelen zengin ve orijinal Sumer poezisi, artık tahriren tesbit ediliyordu.Bilhassa en mühim umumî Sümer kült şehri Nippur, bundan maada Sippar ve Kiş şehirlerinde efsaneler, tâlimî ve kahraman destanları, tarihvarî hikâyeler, dinî medhiye ve mersiyeler ve büyü formülleri ile beraber yeniden meydana çıkan Akkadça destan edebiyatına aid numûneler bulunmuştur. Pratik sebepler veya geçmişe karşı hürmet hisleri kral ve sene listelerinin tertibini ve eski kitabelerin kopyalarını intaç etmiştir. Babilli'lerin hakiki tarihî eser bırakmadıkları ve bir çok kitabelerin asılları kaybolmuş olduklarından bu gibi metinler Eski Mesopotamya siyasî tarihi bilgisi bakımından büyük bir ehemmiyeti haizdir. Bu kitabe kopyaları talebelerin eserleridir. Babilonya mektebleri kâtiblere mahsus birer meslek mektebi idi. Babil yâni çivi yazısının karışık tarzı ve zor tekniği ve bilhassa talebelerin müstakbel mesleği nazarı itibare alınarak bu mekteblerde en ziyade yazı tedrisine kuvvet verilmiştir. Bütün dersler tahrirî olarak verilirdi; muallim numûneleri yazar, talebeler bunları kopya ederdi. Bilhassa Nippur, Adab, Sippar ve Kiş'te bulunan binlerce mekteb veya talebe tabletlerinden bu kanaati edinmekteyiz. Bu tabletlere göre tedris programı şu şekilde takib edilmiştir: evvelâ birer çivi veya kısa işaretin yüz defa tekrar edildiği en basit yazı temrinleri, sonra alfabeye benzer işaretlerin tertibi veyahut tu-ta-ti — nu-na ni — bu-ba bi — zu-za-zi gibi hecelerin sıralanması. Sumer yazı işaretlerinin

muhtelif şekilde okunmasını gösteren listeler. Sumerce kelimelerin öğrenilmesi için iyi tanzim edilmiş kelime listeleri, bilhassa eşya, meselâ ağaç ve ağaçtan ma'mul eşya, deri, taş, kamış ve sairenin listeleri fazla rağbet bulmuştur. Ara sıra Akkadça tercemesi ilâve edilerek bu listeler birer lûgatçik haline sokulmuştur. Muhtelif şekilde tanzim edilmiş Sumerce ve Akkadça şahıs isimleri listeleri. Daha yüksek tahsil mertebesinde Sumerce edebî metinler ve bunlardan iktibaslar. Şimdiye kadar yalnız Nippur'da mukavelename temrinlerine rastlanmıştır. Bunlar tarih ve şahitlerin kaydı olmayan bir biri ardınca sıralanmiş mukavele suretlerinden ibaret olup ya hakikî vesikaların kopyaları yahut da müsveddeler olabilirler. Bunlardan maada zarp ve taksim cedvelleri ve talebelere çok karışık ve mütenevvi olan Babil ölçü sistemlerini öğreten metrolojik listeler mevcuddur.

Aynı zamanda yazılmış olan ve Kayseri civarindaki Kültepe yani eski ismiyle Kaniş şehrinde bulunan, bir Eski Assur ticaret kolonisine aid olan tabletler Anadolu'nun en eski yazılı vesikaları olup tüccarî muhavere ve mukaveleler mahiyetindedir. Sizce karakteri kâfi derecede mâlûm olan İstanbul Müzesinin Kültepe kolleksiyonu bütün Kültepe kolleksiyonlarının en zenginidir.

Babilonya'da müteakip tarihî devir, Kas'ların hakimiyeti, Kas idare merkezi olan Nippur şehrinde bulunan sayısız vesikalar vasıtasiyle tasvir edilmektedir. Büyük vergi cedvelleri ve bir çok insan çalıştırarak ziraatta bulunan, kanal açan ve bina inşa eden nafia idaresinin dosyaları bize medeniyeti yüksek olan bir cemiyet ile sıkı ve muntazam bir devlet teşkilâtını gösterir. Halbuki, bugüne kadar bir çok âlimler tarafından Kas devri bir inkıraz devri olarak iddia ediliyordu. İstanbul'daki Kas metinlerinin neşredildiğinde bu mütalâalar tamamen değişecektir. İdare vesikaları gibi adetçe her nekadar onlar kadar çok değilse de, Nippur'da bulunan Kas zamanına aid mektuplar da ayni derecede enteresandır. Bunlar ekseriyetle memurların amirlerine yazdıkları iş mektupları olup idare vesikalarından elde ettiğimiz malûmatı itmam etmektedirler. Büyük şahsiyetlerin yüksek makamda bulunan arkadaşlarına yazdıkları bazı mektupların lisanı güzel uslûblu ve çok zengindir. Hususî mektuplara tesadüf edilmemiştir, hususî vesikalar da bir kaç

enteresan dava zabıtları müstesna hemen hiç yok gibidir. Bununla beraber Kaslar devrine ait olan İstanbul'daki Nippur metinleri Orta Babil devri için dünyanın en zengin kaynak külliyatını teşkil ettiğini söyleyebiliriz. Kaslar, Elâmlılar, Hanigalbatlılar, Subarlılar gibi Babilli olmayan kavimlere aid has isimler ve bir çok Kasça kelimeler ihtiva etmeleri bu metinlerin tarih ve dil tetkikinde kıymetlerini bir kat daha arttırır.

Kolleksiyonumuzun en iyi işlenmiş ve nisbeten en fazla neşredilmiş olanı Yozgat vilâyetindeki eski Hattuşaş, bugünkü Boğazköy'de takriben Kas Babil metinleriyle çağdaş olan, daha fazla Hitit diliyle yazılmış olan metinlerdir. Eski Anadolu'nun tarih ve dil tetkikinde ayni derecede esas teşkil eden bu metinler gerek muhtevaları, gerek ehemmiyetleri bakımından sizce malûmdur. Binaenaleyh, vaktin darlığı yüzünden nâtamam kalmağa mahkûm olacak malûmatı size burada tekrar etmeme lüzum yoktur. Henüz otuz yaşına bile girmemiş olan Hetitolojinin ne kadar parlak neticeleri önümüze sürüldüğünü hepiniz bilirsiniz. Yalnız burada şu kadarını söyleyebiliriz ki İstanbul müzelerindeki Boğazköy tablet kolleksiyonu olmaksızın bir Hetitoloji ilmi bugün olamazdı.

Musul'un güneyinde Dicle üzerindeki Assur şehri tabletlerinin en eskileri dahi Kas devrine kadar dayanır. Fakat fena muhafaza edilmiş olan Assur kolleksiyonu ancak şimdi konserve ve tasnif edilmek üzere olduğundan bugün bunlar hakkında malûmat edinmek henüz mümkün değildir. Buna rağmen, muahhar devirlere aid bazı mühim tarihî, kronolojik, lûgavî metinler ilim âlemine tanıtılmıştır; ilerisi için yeni Assur devrine aid edebî metinler olduğu gibi hukuk ve idare vesikalarının da bulunacağı ümid edilebilir.

Bu devirden kalma yâni Assurluların Babil hakimiyeti devrinden kalma Nippur mukavelenamelerine malikiz. Yine hiç olmazsa dil bakımından Yeni Babil devrine aid Pers'ler zamanının bir büyük banka ve ticarethane arşivine de sahibiz. Bu arşiv bize yalnız o devrin iktisad hayatını aydınlatmakla kalmaz, ayni zamanda çeşit çeşit Persçe kelimeler ve hasisimler ve Aramca ibarelerle filologlara kıymetli mâlûmat da verir.

İstanbul'daki çivi yazısı tabletlerinin en muahhar zamanlara aid olanları Cenubî Babilonya'daki Uruk şehrindendir. Bu tabletlerde, Selevkit kırallarının pek tanınmış olan isimlerinin babilceleştirilmiş şekillerine rastlamaktayız. Bu eski, vakur, muhafazakâr ruhban şehrinden çıkan alışveriş mukaveleleri bilhassa mabed memuriyetlerinin alım ve satımlarından bahsetmektedir. Tabletlerimizin isbat ettiği vechile, alim ruhban sınıfı, en eski an'anelere göre edebiyat ve ilmi ilerletmeğe çalışmış ve ay ve seyyare cedvellerinin gösterdiği gibi astronomi ve astroloji sahasında da mesailerine devam etmiştir.

İşte bu suretle İstanbul'daki kolleksiyon tahminen 80.000 tabletiyle Eski Önasya'nın dünyada eşine az rastlanan bir orijinal arşivini teşkil eder. Eski Önasya'nın beşeriyet tarihindeki fevkalade mühim olan mevki'i bu kolleksiyonun ehemmiyetini bir kat daha arttırır. Sumeroloji, Akkadistik, Hetitoloji bu kaynaklarla doğrudan doğruya alâkadar olan ilim şubeleridir. Fakat bunların vasıtasiyle, tarihci, medeniyet, din, hukuk, iktisad, tıb ve matematik tarihleri müdekikleri, filologlar, linguistler ve dil felsefecileri dahi kıymet biçilmez malzemeye sahib olabilir. Çeşit çeşit devirlerin tabletleri üzerindeki mühür baskıları da arkeologlara ayrı bir çalışma sahasını açacaktır.

Böyle geniş ve ehemmiyetli tablet kolleksiyonu bulunduğu müzeye idarî, teknik ve ilmî birer büyük vazife yükler. 1894'teki kolleksiyonun te'essüsünden sonra işin idarî cephesine hemen başlanarak kırk sene zarfında takriben 20.000 tabletin envanteri yapılmıştır. 1937 senesinde tablet konservasyonunun mes'uliyetli ve nazik olan teknik faaliyetine başlanmıştır. Ekseriyetle havada kurutulmuş çamurdan mâmul tabletler dıştan rutûbet, içten çamura karışmış olan tuz ve alçının tesiri ile parçalanma tehlikesine maruzdurlar. Porselen sobasında pişirilerek çamur sağlamlaştırılır, saf suda bırakılmak suretiyle tabletlerin tuzu alınır, kimyevî muamele ile de iç ve dıştaki alçı zerreleri bertaraf edilir. Yazı üzerinde yapışmış olan kirler mihanikî temizleme ile giderilir, kırılmış tabletler yapıştırılır. 1.XI.1943 tarihine kadar 49.815 tablet İstanbul Müzeleri lâboratuvarı tarafından muamele görmüştür; bütün kolleksiyonun konservasyonu yakında beklenebilir.

1937 senesinde de daha evvelce başlamış olan kolleksiyonu ilmî tedkike müsaid bir şekle sokma işini, bundan sonra Müze tarafından sistematik bir tarzda yâni tabletleri tasnif ve kataloğ etme suretiyle icra kararı tatbik mevki'ine kondu. O zamandan beri Boğazköy, Nippur, Adab ve Uruk tablet mevcudu tasnif edilmiş, bundan başka 1. XI. 1943 tarihine kadar cem'an yekûn 10. 681 adet tabletin ilmî prensiplere göre envanteri ve kataloğu yapılmıştır. Tasnifin maksadı, münferid buluntu yerlerinin lisan, zaman ve muhteviyat bakımından bir birine aid olan tabletlerinin gruplara ayrılması, kataloğun maksadı, bu şekilde tanzim edilmiş yâni cinsleri tayin edilmiş tabletlerin birer birer en kısa fakat mümkün olduğu kadar isabetli olarak tasviridir. Bu tasvir bir taraftan tabletin büyüklüğü, satır adedi, bugünkü halı ve görünüşü, diğer taraftan lisanı, devri ve muhteviyatı hakkındaki iş'arlardan ibarettir; onlara icabında tabletin nushaı saniyesi, benzer metinleri, neşriyat ve işlenme yerine dair izahat ilâve edilir. Bu çalısmalarla elde edilen umumî neticeyi size demin kolleksiyonumuzun tablet mevcudu hakkındaki verdiğim muhtasar izahla arzetmiştim.

Kolleksiyonumuzun tasnif ve katalogizasyonu her nekadar zor ve mühim ise de, katalog haddi zatında bir hedef değil, ancak bir vasıta teşkil etmektedir. Her evrak kolleksiyonu gibi, tablet kolleksiyonu da zengin ve kıymetli olmasına rağmen tedkiki imkânsız olduğu ve nazarı dikkati celbetmiyerek depoda durduğu müddetçe ölü bir hazine, sadece istifade edilmiyen bir ham madde yığınıdır. Ancak vesikalar neşredildiği ve âlimlere arzedildiği takdirde bir arşiv, bir bilgi kaynağı haline girer. Bugün çivi yazılı metin neşriyatı ya el yazısıyle kopya veya asıl tabletin fotoğrafi ve bu meyanda metnin Lâtin hurufâtiyle transkripsiyonu şeklinde yapılıyor. Neşriyata mutad olarak neşredilmekte olan tabletlerin kataloğu ve icabında ismihas listeleriyle indeksler ilâve edilir. Tasnif ve katalogizasyon neşriyatın mecburî şartları, başka bakımdan neşriyata hazırlıktır.

Bu suretle İstanbul kolleksiyonunun neşriyatı şimdiye kadar sarfedilen bütün idarî, teknik ve ilmî gayretlerin hedefi ve mükâfatıdır. Müzemizin tablet neşriyatı, tablet mevcudumuza ve bu işle uğraşan diğer müzelerin tablet neşriyatına nazaran çok geri bir durumdadır. Meselâ Adab ve Uruk tabletlerinden

bir tane bile neşredilmediği gibi takriben 20. 000 adet olan Nippur tabletlerinden ~en fazla 250 adedi neşredilmiştir. Umma, Puzriş-Dagan ve Assur tabletleri de ayni hali arzederler. Bu vaz'iyet pek tabi'îdir ve Müzenin hususî asiriyologları bulunmayışı ile izah edilir. Mevcut metin neşriyatı ekseriya neşredilen tabletlerin meydana çıkarıldığı hafriyatı yapan yabancı müesseselerin gönderdikleri, muvakkaten Müzede çalışan alimler tarafından yapılmıştır. Buna mukabil British Museum, Louvre ve Berlin, Philadelphia, Yale ve Jena gibi mühim olarak zikredebileceğimiz müzeler büyük neşriyat serilerini ya kendi memurları veya hususî olarak çağırdıkları mütehassıslar tarafından vücude getirebilmişlerdir. Senelerden beri bütün ihtisas sahipleri ve bir çok diğer alâkadar alimlerin elinde bulunan bu neşriyat, artık bir takım parlak ve zengin semere taşıyan ilim kollarını tevlid etmiş olan etüd ve araştırmaların menba'ı olmuştur.

Uzun zamandan beri iştiyakla beklenen İstanbul kıymetli metin mevcudunun neşriyatı asiriyolojiye ve o vasıta ile bütün tarihî ilimlere geniş çevrede yeni veya ilâveli vesikalar temin ve bu suretle muhakkak olarak terakkisine yardım ederdi. Mes'ele bu yüzden yüksek ehemmiyet kazandığından neşriyat teşebbüsünde bulunmak İstanbul Müzesinin şöhretinin icabettirdiği bir vazife addedilebilir. Tam bu sırada bir İstanbul metin neşriyatının teşebbüsü için şimdiye kadar mevcud olmayan müsaid şartlar meydana gelmiş bulunuyor. Sumer, Akkad ve Hetitçe Ankara ve İstanbul Üniversitelerinde öğretilmekte ve yeni yeni elemanlar yetiştirilmektedir. Bundan maada Müzemizde bu hususta çalışan küçük bir mütehassıs hey'eti de mevcuddur. Bu suretle Müzemiz Hetitçe metinlerin ilk neşriyatına muvaffak olmuştur; bu eser bugünlerde alâkadarlara takdim olunacaktır. Bu cildin diğer İstanbul çivi yazısı metinlerinin sırasiyle neşriyatına önayak olacağını ümid ederiz.

B. Seksiyonu

Açılma saati : 10

BAŞKAN: Ord. Prof. Hikmet Bayur
SEKRETERLER: Dr. Cemal Tukin, Dr. Şinasi Altundağ

Prof. Dr. Süheyl Ünver (Türk Tarih Kurumu Üyesi, İst. Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü Müdürü), **Selçuklular zamanında kütüphaneler üzerine yeni örnekler ve bazı mülâhazalar:**

Selçuklar zamanında ilim hayatını malûm bazı kaynaklardan tamamen tesbit etmek imkânları az ele geçmektedir. Âlimler ve eserlerini oldukça tanıyoruz.

Umumî ve hususî medreselerinin halen harap olanlarının çoğunu biliyoruz. Bilmediklerimizi de oralarda istinsah edilmiş eserlerdeki kayıtlar ve tarihlerinden isimleriyle öğreniyoruz ki, bunların pek çoğu Selçuk tarihlerinde yazılı olmadığı gibi mevcudiyetlerinden ve hatta yerlerinden bile bir şey kalmamıştır.

Kitaplar üzerindeki bazı kayıtlardan birkaç Selçuk medresesinde kütüphane bile buluyoruz. Buna Akşehir'de Sahib Ata medresesi, Konya'da Sadrettin Konevi ve Aksaray'da Fahrettin kütüphanelerini misal gösterebiliyoruz.

Selçuk tababeti araştırmalarımızda elimizde birkaç kütüphane temellük kitabesi geçti. Kütüphanelerimizde yazma kitaplarımızı fihristden değil, herhangi ilim ve fenne ait olursa olsun, birer birer elden geçirdiğimizden son dört sene zarfında İstanbul'un 15 kütüphanesinde yerlerinde bırakılan kitaplardan 20,000 kadarını görebildiğimizden bu hususdaki tetkiklerimizi kuvvetlendiren bazı malzeme bulabildik. Bunlar bize öğretti ki, Selçuklar'da ehemmiyetle gözönünde tutulması icab eden umumî ve hususî kütüphaneler vardır. Bunların bir kısmı hususî ellere aittir. İçinde hükümdarlar, âlimler, emirler ve bazı devlet adamları vardır.

Birçok ilim adamlarına rastlıyoruz, içinde hekim olanları sayabiliyoruz, fakat çoğunu tanımıyoruz. Bazı lakapları da, isimleri çok defa yazılı olmıyan bu şahısları bize bildirmiyor. Bütün kitaplar elimizden geçmediği için bu gibilere ait temellük kitabeli olan kitapların yekûnunu bilemiyoruz. Yeni elimize geçen bu mahdut kitabelerden hepsinin kütüphane manasında anlıyabileceğimiz yerleri varını idi, tayin edemiyoruz.

Yalnız tetkik edecekleri kitapları beraberlerinde bulundurduklarına hükmediyoruz. Bunlar bize kısmen ilimlerle alâkaları derecesini de gösteriyor.

Osmanlı medreselerinin her veçhile devamı olması hasebiyle nasıl bir kütüphanesini buluyorsak Selçuk medreselerinde de bir kütüphane olabileceğini düşünüyor ve şimdilik bazı misallerinden buna kısmen olsun hükmedebiliyoruz.

Sonra bu kitabeleri çok değişik şekillerde görüyoruz. İçinde güzel, lâkin sadelerine, ayni zamanda pek olgun ve mükemmellerine rastlıyoruz. Selçuk kitap sanatı tekniğini ciltlerinde buluyoruz. Bizi tatmin edecek kadar çeşitlerine rastlıyoruz. Bu vesikalar Selçuk kütüphaneleri noktasından bizi tatminden uzak görülse bile nakışları bize Selçuk tezyinatının ana hatlarını bildiriyor ve artık Selçuk nakışlarını tanıyoruz.

Bunlar şimdiye kadar İslâm harsına dahil olan Türkden gayri milletlere atfedilmişti. Bu kitapları ele geçirenler Mısır, Memlûklar, Arap, Acem üslûbu tabirlerini dillerine dolamış bulunuyorlardı. Bu gibi örnekler çok görüldükçe ve bazılarının yapılış yerleri ve tarihleri anlaşılınca bu gibi kayıtları ihtiva etmiyenleri bile tanıttırmakta ve memleketimiz san'at tarihine mal ettirmekte âmil oluyor. Şimdi biz kitap nakışlarında Selçuk üslûbunda tezhibi daha iyi tanıyor ve memleketimize has olan ince ve hususiyetlerini tamamen seçebiliyoruz. Bu cihetle elimize geçen bu malzemenin paha biçilmez kıymeti vardır.

Elimizdeki vesikaları ikiye ayırabiliriz. Bir kısmında yapılış tarihleri vardır. Diğerlerinde yoktur. Bir kısmında yapılış yerleri malûmdur. Bir kısmı bunu bildirmiyor. Bir kısmında kütüphane sahiplerini tanıyoruz, bir kısmını saymak ve kimlere ait olabileceğini tesbit etmek güç oluyor.

Şimdi elimize geçenlerden tarihleri olanlarını şöylece bir tecrübe kabilinden sıralıyalım:

Kitap sahibinin isim ve künyesi	Tarih (Hicri)	Şimdi bulunduğu yer
اینانج بقوا آپ طغرل بك (1)	— 510	Fatih K : 3646 N.
صاحب دیوان الاستیفا محمد بن الحسن المستوفی	— 594?	Ayasofya K : 3930 N.
الغ قتلغ خاص ترجمانبك ابوالمفاخر احمد بن الحسن	— 620	Ayasofya K : 512 N.
مفخر آل سامان تاج خراسان ابی الجهاد محمد بن الصدر السعید الامام المجتهد صدر الدین الفخر مسعود السامانی السمرقندی	— 620	Ayasofya K : 2369. N.
امیر شمس الدین (اصفهانی)	— 626	Ahmet Sâlis K : 2127 N.
(وزرادن) شادبهر بن عبدالغنی	— 642	Fatih K : 3178 N.
امیرالسفهسالار . . . محمد بن احمد المنشی النسوی	— 646	Köprülü K : 1050 N.
امیر اسفهسالار فخرالملك	— 649	Ayasofya K : 4824 N.
ملك سلیمان سلغر سلطان اعظم خاقان اتابك ابوبکر بن السلطان السعید سعد بن زنکی	— 653	Fatih K : 3611 N.
الاکمل الطبیب جمال الاسلام والمسلمین (آقسرایده)	— 667	Manisa Muradiye 1667 N.
(آقسرایده) دارالکتب معمورهٔ صدر الکبیر فخرالحق والدین	— 667	Manisa Muradiye 1767 N.
(مصرده) لارنده‌لی زین الدین کتبخانه‌سی	— 668	Kütahya K : 1405 N.
(خرپوطده) بختصر بن امین الدوله شمعون	— 674	Ayasofya K : 2442 N.
ابوالقسم محمد ابن ابی محمد بن محمد الداعی القزوینی	— 675	Şehit Ali Paşa 1681 N.
السلطان بدرالدنیا والدین صاحب الموصل	— 676	Ayasofya K : 3504 N.
صاحب الاعظم فخرالدین علی بن الحسین (قونیه)	— 678	Konya Müzesi 60 N.

[1] Bu kitap 813 (1410) de subaşı Elhizrî dânişmendi diye meşhur Hacı İvaz bin ahi Bayezid'e intikal etmiştir. Bu zat Bursa'da Yeşil cami'i ve türbesi mimarı olarak maruftur.

Kitap sahibinin isim ve künyesi		Tarih (Hicri)	Şimdi bulunduğu yer
(علمادن) علاءالدين على بن شيخ يغلو الحصيرى (قيصريده صاحبيه مدرسه‌سى)	—	687	Köprülü K : 150 N.
سلطان الاطبا معين الدوله	—	688-689	Ayasofya K : 3617 N.
(علمادن) محمد بن عبدالصمد بن يوسف الشروانى	—	690	Köprülü K : 151 N.
شيخ حاجى شمس الدين بن حاجى علاءالدين	—	692	Selim Ağa K : 58 N.
ثبريزلى هكيم عضنفر (قونيه‌ده)	—	7 inci (Hicri)	asır sonları Bursa'da Kurşunluoğlu medresesi kütüphanesinde dünyada yegâne kitabüssaydile Fittıb nüshası
آق‌شهرده صاحب عطا مدرسه‌سى	—		Kütahya K : 4666 N.
سلطان سليمان ابن غازى ابن محمدالايوبى	—	708 ?	Ayasofya K : 4153 N.
(قونيه‌ده) حسام‌الدين چلبى (حسين بن محمد بن الحسين المعروف باخى تورك و هوابايزيد وقت	—	723	Konya müzesinde eski Mesnevi nüshası
سلطان الحكماء علاءالدين عطا ملك (همداندە)	—	723 681	Üç kitabı elimize geçti Köprülü K : 1200 N. Ayasofya K : 2840 N. Ahmet III K : 1939 N.
احمد ابن خليل (طلبه‌دن)	—	730	Yeni cami K : 471 N.
حمزه ابن قتلو بك (علمادن)	—	730	„ „ K : 471 N.
امير مصطفى بن محمد	—	738	Şehit Ali P. K : 2322N.
امير قتلغتمور مدرسه‌سى (خوارزم‌ده)	—	744	Yeni cami K : 90 N.
على بن محمد المالقى (سراى‌شهرى)	—	752	Ahmet III K : 1939 N.
الحاج على بن سرى [1]	—	757	Kütahya K : 4650 N.

[1] 823 (1420) de Sultan Süleymanil Eyyubi (حصن‌المحروس) Hısnul mahrus'da, Ayasofya kütüphanesi 4322 N. Emirülkebir, sene 832 (1428, 29), Fatih kütüphanesi 4448 N. Emir Salar bin Rüstem sene 869 (1464), 65. Ahmet Sâlis kütüphanesi 2147 N. gibi daha muahhar, lâkin Türk dünyasında yaşayanların kütüphanelerine ait temellük kitabeleri varsa da onları şimdilik mevzuumuzla birleştirmiyoruz. Konya müzesi kütüphanesinde de 65 N. sene 812 (1409) de vakfedilmiş, lâkin 768-770 (1368-1369) da yazılmış Divân-ı kebir vardır ki Emir Satiy-ül-mevlevi için yazılmıştır, daha başkaları da vardır.

Yerlerini kısmen bilemediklerimiz ve tarihlerini bulamadığımız bazı temellük kitabelerinden şu isimleri öğreniyoruz:

Kütüphane isimleri		Kitabın halen bulunduğu yer
مدرسهٔ نظامیه	—	Fatih kütüphanesi 3772 N.
علاءالدین ابن علی المتطب	—	Şehit Ali Paşa K: 2262 N.
حکیم ابی علی بن عیسی البجمی	—	Hekim oğlu Ali P. K: 572 N.
عبدالمؤمن بن محمد ... الواسطی	—	Kütahya K: 800 N.
شیخ صدرالدین قونوی (قونیده مسجدده)	—	
سلطان العلماء .. مجدالدین ابراهیم اسماعیل بن یحیی	—	Şehit Ali Paşa K: 292 N.
الملك الظاهر ابوسعید محمد	—	Köprülü K: 365 N.
ملك المنصور	—	„ K: 1078 N.
امیر علم‌الدین ابوسعید سنجرالجاولی	—	Şehit Ali Paşa K: 491 N.
امیر کبیر مظفرالدین (نورالدین زاده)	—	Ayasofya K: 4824 N.
صاحب‌الاعظم .. (فخر) الحق‌والدین نصیر الاسلام	—	„ K: 3068 N.
صاحب الاعظم .. شمس‌الدین .. الحسینی	—	Köprülü K: 123 N.
صاحب الاعظم .. فخرالحق و الدنیا و الدین سلغر	—	Ayasofya K: 2086 N.
صاحب الاعظم مغیث ... الدین	—	Fatih K: 3716 N.
صدرالاعظم ... مجدالاسلام ...	—	Ayasofya K: 3879 N. [2]

Selçuk kütüphaneleri bazı misallerini elimize geçirirken tezyinatının emsalsiz örneklerini artık tanıyabiliyoruz. Kaplarında ve tezhib tekniklerinde üzerlerinde çalıştığımız için birtakım hususiyetler ve incelikleri fark edebiliyoruz. Bunlar hususî ve umumî kütüphaneler noktasından bizi okadar tenvir etmese bile Selçukların ince tezhip örnekleri hakkında burada da göreceğimiz veçhile emsalsiz bir kaynak olacak zenginliktedir.

[2] Bizde adedi 250 yi geçen Mısır ve Suriye hususî kütüphaneleri bundan hariçtir.

ABDÜLKADİR İNAN (Ankara Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Profesörü), **Şeybanî Han'ın Maveraünnehir'i istilâsında ideoloji meselesi :**

[Tebliğ gelmemiştir].

Dr. OSMAN TURAN (Ankara Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Orta Çağ Türk Tarihi Asistanı), **Selçuk vakfiyelerinin tarihî ehemmiyeti :**

[Tebliğ gelmemiştir].

C. Seksiyonu

Açılma saati: 10

BAŞKAN: İhsan Sungu
SEKRETERLER: Dr. Halil İnalcık, Saadet Kamer

Dr. CEMAL TUKİN (Türk Tarih Kurumu Üyesi, İst. Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Doçenti, **Yakın tarihimizde resmî hafta tatili:**

[Tebliğ gelmemiştir]

TAYYİB GÖKBİLGİN (Türk Tarih Kurumu Üyesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Doçenti), **Rumeli'nin iskânında ve türkleşmesinde Yürükler:**

Osmanlı İmparatorluğu için hemen her devirde, büyük ve ehemmiyetli bir faaliyet ve hareket sâhası olan Rumeli'de, Yürüklerin, Rum, Bulgar, Slav, Rumen. v. s. gibi yerli halk arasında büyük bir yer işgal ve onlar üzerinde mühim bir tesir icra ettikleri, yerleştikleri muhtelif sâhalara her bakımdan hususî dəmgalarını vurdukları ve bu suretle millî tarihimiz üzerinde önemli bir yer aldıkları görülmektedir. İmparatorluğun Balkan yarımadasındaki hâkimiyeti devri Yürüklerin ve Tatarların buradaki durumlarının bilinmesiyle, herhalde, biraz daha vuzuh ve aydınlık kazanacaktır.

Rumeli'deki Yürüklerden en eski tarihî kaynaklarımız şu veya bu suretle, kısa kayıtlarla, bahsederler. Daha sonraki vaziyetlerine dair de gene tarihî kaynaklarımızdan malûmat elde edebiliyoruz. Diğer taraftan, Osmanlı İmparatorluğunun Rumeli kısmında seyahat ve tetkikler yapmış, imparatorluk dağılmağa ve parçalanmıya başladıktan sonra da ona halef olan devletler içerisinde bu nevi araştırmalarda bulunmuş Batılı âlim ve müdekkikler Yürüklerle yakından alâkadar olmuşlardır. Bunlardan bir kısmı Yürüklerin halis Türkmenler

ve Rumeliye geçen fâtih Türklerin ahfadı olduklarını, büyük bir kısmının, sonraları yerleşik bir hayata geçmekle beraber, gene göçebe yaşayış tarzını devam ettirdiklerini, Orta Asya'daki Türkmenlerden telâkki edilebilip İran Türklerini ve Azerîleri de hatırlattıklarını kayıt ve tesbit etmişlerdir. Menşeleri hakkındaki diğer iddialara temas etmeyi ve bu meseleyi burada incelemeyi mevzumuzun dışında sayarak diyebiliriz ki, Yürükler, Oruç Beyin de sarih surette bidirdiği gibi, Oğuzlardandır. Aşiret, taife, cemaat diye gösterilen, meselâ, Türkmen aşireti, Yürük taifesi veya hususî ismile bilfarz Oğulbeyli cemaatı olarak rastlanan Türk göçebe halk grupları etnik bakımdan ayrı şeyler olmayıp tek menşeden çıkan ve sonra tâli gruplara ayrılarak veya muhtelif grupların birleşmesiyle yeni bir birlik vücuda getiren aynı Türk halk parçalarıdır.

Yürüklerin Rumeliye geçmeleri Osmanlıların Balkan yarımadasını zaptı ve orada yerleşmeleri ile başlamış, bu iş ilerledikçe Yürük taifelerinin sayıları ve ehemmiyetleri artmış, daha sonra da, bunları askerî ve malî bir teşkilâta bağlamak, kendilerine mahsus bir nizam ve kanun vücude getirmek lüzumu hasıl olmuştur.

Rumelinin türkleşmesinde mühim etnik bir unsur gibi telâkki edilebilecek olan ve bu hususta büyük bir rol oynamış bulunan Yürüklerden başka Batılı âlimler tarafından bunlarla her hangi bir derecede alâkadar gösterilip de daha evvel ve aynı zamanda buraya gelerek ayrı bir nam altında yaşamış olan ve yakın zamanlara kadar bakiyelerine rastlandığından bahsedilen Konyarlar da mevcuttur.

Ortaçağın ikinci kısmında Balkan yarımadasına muhtelif dalgalar halinde gelip te Bizans imparatorları tarafından burada yerleştirilen birçok Türk kavimleri bulunduğu malûmdur. Peçenekler, Oğuzlar, Kumanlar Kuzey yoliyle Tuna'dan geçerek muhtelif zamanlarda gelmiş, muhlelif yerlerde iskân edilmişlerdi. Ancak, Anadolu'dan yarımadaya geçip yerleşen ilk Türk gurubu olmak üzere, Selçukî merkezi Konya'ya mensup olduklarından dolayı bu suretle ad alan Konyarlar gösterilir. Bu mesele ile meşgul Batılı âlim ve müdekkiklerin hemen hepsi Konyarları, bazen Yürükler ve Evlâd-ı Fâtihanla karıştırmakla beraber, Konya'dan gelerek yerleşmiş göstermekte, fakat tarihini

ya Bizans imparatorları tarafından 12 inci yüzyılda veya daha evvel çağrılmak veya, ilk Osmanlı istilâsile gelip yerleşmek suretinde olmak üzere, tesbit etmekte ihtilâfa düşmektedirler. Tarihî kaynaklarımızda Konyar adına Selânik ve Tesalya tarafında yaşıyan Türklere, Konya'dan geldikleri için, Konyar tesmiye edildiğine dair açık bir kayda tesadüf edilmemekle beraber Tesalya'da, Serfiçe havalisinde yaşıyan Türkler arasında kendilerinin Konya'dan geldikleri hakkında bir anane mevcuttur ve bugün de yaşamaktadır. Zâten Konyar sözü, Jireçek'in başka izah tarzı göstermesine rağmen, menşeini ve Konya ile münasebetini açıkça bildiriyor. Murat II ve Fatih devirlerinde Karamanoğulları ile mücadeleler sıralarında ve bundan sonra Karaman, Konya ve Ankara civarından Türk aşiretlerinin bu mıntakalara iskân edildiği ise doğrudur. O havalinin etnik bakımdan yabancı halkına, menşeleri dolayısiyle, bu sureti tesmiyeyi verdirmiş, bu ad komşuları arasında yaşamış, kendilerinde ise Anadolu'dan geldikleri hakkında bir malûmat, şifahî bir anane halinde devam edip gelmiştir. Yarı yerleşik bir hayat yaşıyan ve Yürüklerle Tatarlar için tanzim edilmiş hukukî statülerin dışında kalan Konyarların son yüzyılda en çok bulundukları yer Tesalya'da Kozan ve bunun kuzeyinde Sarı-göl tabir edilen Kayalar ve Selânik'in kuzey-doğusu idi. Sonraları kuzeye de yayılmışlardı.

Yürüklerin Rumeliye geçişleri, imparatorluk kuvvetlerinin yarımadaya ayak atmalariyle başlamıştır. Batıya doğru yayılmak ihtiyaç ve istidadını gösteren bu genç devletin batı sınırlarında doğudan devamlı olarak gelip de yeni yurtlar tesis etmek istiyen muhtelif göçebe Oğuz kabilelerinin daha 14 üncü yüzyıl ortalarında Rumeliye geçirildikleri muhakkaktır. Netekim Aşıkpaşazâde 758 (1356) de Karesi vilâyetine gelen göçer evlerin Rumeliye geçirildiği, bunların bir müddet Gelibolu civarında sakin olduklarını, sonra Hayrabolu'ya giderek "Yurt tutup gaza ile meşgul„ olduklarını kayıt etmektedir. Leunclavius'un bir kaydına dayanan Batı âlimlerinin Yürüklerin Rumeliye ilk geçişlerini ve yerleşmelerini Birinci Beyazıt devrinde göstermelerine mukabil ilk sarih malûmat Murat I. devrine aittir. Ve 1385 de Saruhan'dan Serez taraflarına olmuştur.

Yürüklerin iskânında başlıca iki gaye takip edildiği anlaşılmaktadır: Lûtfi Paşanın da işaret ettiği gibi, evvelâ

bulundukları yerde, meselâ tuz yasağı kabul etmemek veya herhangi bir emri tutmamak suretiyle devlete rahatsızlık verdikleri için tedip edilmiş oluyorlar, diğer taraftan da, yeni zaptedilen yerlerde yabancı unsurlar arasında bir istinad noktası, müstakbel fütuhat veya idarî ve iktisadî münasebetlerde güvenilecek bir kuvvet teşkil etmiş bulunuyorlardı. Leunclavius'un temas ettiği nokta, yani yeni fethedilen yerlerdeki yerli halkın ilk şaşkınlık anlarında memleketlerini bırakarak kaçmalariyle buralara Türk unsurların yerleştirilmesi zarureti de hesaba katılmak icabeder. Zaten Yürüklerin Rumeliye göçüşlerini devlet tarafından yeni fethedilen yerlerin iskânı hususunda takip edilen umumî prensibin icaplarından saymak doğrudur. Anadolu'daki Türk asalet sınıflarına mensup birçok ailelerin Rumeli'de kendilerine verilen zengin topraklar üzerinde yerleşmeleri, Anadolu'dan Rumeli'ye muhacereti teşvik için bütün akraba ve taallûkatile göçecek olanlara toprak ve tımar verilmesi, fütuhatı teşvik arzuları kadar memleketin iskânı ve şenlendirilmesi gayesini de güden bu umumî prensipin tatbikatından ve birer metodundan ibaret olduğu gibi Anadolu'da henüz sedanter hayata geçmemiş ve binaenaleyh nakilleri ve yaşayış tarzlarına aynı derecede uygun yerlerin Rumeli'de de temini kolay olan Yürüklerin bu kıt'aya iskânı da gene bu prensipin bir safhasını teşkil eder.

İşte bütün bu mülâhazaları gözönüne alarak diyebiliriz ki, imparatorluğun kurucuları bilhassa Birinci Beyazıt ve onu takip eden halefleri bu sâhada çok ciddî teşebbüsler yapmış ve muvaffak adımlar atmışlardır. Rumeliyi Türk kolonilerile iskân etmek ve türkleştirmek yolunda alınacak teşebbüslerden biri de kuzey Türklerinin ve bir kısım Tatarların celbi idi. İmparatorluk, Anadolu'dan mütemadiyen büyük mikyasta Türk unsuru getirmenin güç ve uzun bir iş olduğu zaman, Türk hakimiyetinin istinat edebileceği emin esasların, sağlam temellerin atılması yolunda Kırım'daki Tatarlardan da bir haylısını getirterek Dobruca ve Bulgaristan'da iskân etmişti.

Yürüklerin (Bittabi Tatarların da) Rumeli'de gittikçe çoğalmaları ve daha geniş sâhalara yayılmaları, Devleti, imparatorluk hizmetinde onlardan da azamî istifade teminine sevketmiş ve bu maksatla Yürükler ve Tatarlara mahsus ayrı kanun ve nizamlar

vazedilmiştir. Bu kanunnameler ordu içinde ve ordunun geri hizmetlerinde muayyen bir vazifesi olan, diğer askerî sınıflar gibi bir sınıf haline gelmiş bulunan Yürüklere mahsustur. Bu kanunnamelerde Yürük sözü Rumeli'de olduğuna göre, evvelâ ordunun bir unsurunu ifade ediyor ve etnik mahiyetlerini anlatan orijinal aslî manası ikinci derecede kalıyordu. Gerçi Yürük tesmiye edilen ve ordu, devlet vazifeleri içinde muayyen hak ve vazifelere, imtiyazlara, muafiyetlere sahip bu askerî sınıf, büyük bir ekseriyeti itibarile, bu adı taşıyan Türk etnik grubu içerisinde tesis edilmiştir ve esasen her tarafta bu suretle tamınan, mahiyetleri, menşeleri bilinen böyle bir halka mensup oldukları ve onun içinden çıktıkları için Yürük diye adlandırılmışlardır. Fakat Anadolu'dakiler Yürük sözile münhasıran asıllarını ifade ettiği ve herhangi bir askerî sınıfı hatırlatmadığı halde (meselâ Yürükân-ı Ankara) Rumelidekiler (meselâ Yurukân-ı Naldöken) evvelâ az çok askerî mahiyetteki bir sınıfı bildirmektedir. Teşkilât taazzuv ettikçe aslen etnik bir grubu bildiren ad, bu teşkilâta alem olmuş ve bunun yaşamasiyle, devlet ve kanun nazarında, bu teşkilâtı ifade etmiş, bilâhara ad değiştirmesi, meselâ: XVIII. yüzyılda "Evlâd-ı Fatihan„ tesmiye edilmesi gibi, veya ortadan kalkması ile de eskiden olduğu gibi yine kısmen veya tamamen göçebe halde yaşayan Türkmen camialarını bildirmiştir. Hulâsa, Rumeliye peyderpey geçen ve muhtelif mıntakalarda iskân edilen Yürük kabileleri, XV. yüzyıl ortalarından itibaren askerî ve stratejik vazifelerde muayyen roller almıya başlamış, içlerinden bu işleri başaracak adamlar tesbit ve tahrir edilmek, bunların celpleri, mükellefiyetleri, vesaire hususları muayyen formüllere bağlanmak suretiyle, XVI. yüzyıl ortasında artıkordu hizmetinde ve devlet işlerinde yer ve vazife alan muntazam askerî bir sınıf meydana gelmiştir.

Yürüklerin teşkilâtı hakkında ilk malûmatı Fatih kanunnamesinden ögrendiğimiz halde, teşkil ve tesislerinde Yürüklere takaddüm etmiş ve bunlara kısmen nümune olmuş gibi görünen Yaya ve Müsellemlerin teşkilâtına ait bazı kayıtları daha eski tahrir defterinde bulmak mümkündür. Meselâ 879 (1474) tarihli Gelibolu tahrir defteri bu cümledendir. Burada yayaların teşkilâtı hakkında az çok malûmat bulunduğu halde Yürükler bir teskilât olarak işaret edilmiş değildir. Gerek bu

tahrir tefterinde, gerek 861 - 872 (1456-1467) senelerine ait bulunan Dimetoka - Gümülcine - Ferecik - İpsala - Keşan - Yanbolu havalisinin evkaf, emlâk ve tımarlarını gösteren diğer bir tahrir defterinde Yürükler ve Tatarlar hakkında haylı malûmat mevcuttur. Şöyle ki:

1. Yürük ve Tatarlar XV. yüzyıl ortalarında bu havalide tımarlarda raiyyet olarak bulunmaktadırlar.

2. Bazı zeametlerde, şehir sakinleri arasında Yürüklerin de mevcudiyeti görülmektedir ve bunlar göçebeliği bıraktıkları gibi ziraatle de meşgul ve binaenaleyh resm-i çifte tabi değillerdir.

3. Bir tımarda bazen bir köyün tamamı bazen yarıdan fazlası Yürüktür ve tımar sahiplerinin ellerinde İkinci Murat'tan alınmış beratlar bulunmaktadır ki, bu kayıtlar Yürüklerin bu tımarlara daha XV. yüzyılın birinci yarısında yerleşmiş olduklarını gösterir.

4. Bazı kayıtlardan Kürecilerin, Şabcıların da Yürüklerden, yani aynı etnik gruptan olduğu ve grup içersinde ihtiyaca göre ayrı ayrı teşkilâta bağlandıklarını, hepsinin aynı hukukî statü içine girdiğini anlatmaktadır.

5. Tımar sahibi olan ve bu tımara evlâtları tarafından tevarüs edilen Yürüklerin daha Fatih zamanında mevcut olduklarını ve bunların artık Yürük teşkilâtile alâkalarını kestikleri görülmektedir ki, bu usul, daha sonraları da devam etmiştir.

6. Bu sıralarda göç ve iskân hareketlerinin devam etmesine, şurada burada yer değiştirmesine rağmen ekip biçme faaliyeti durmamıştır.

7. Bazı köylerde hem yerleşik, hem göçebe hayat vardır.

8. Yürük teşkilâtından çıkarak tımara verilmiş bazı Yürüklerin ne kendilerinin, ne de oğullarının vazifelerini görmemeleri yüzünden tımarlarının ellerinden alınarak Yürüke yamak yapıldıkları görülmektedir.

9. Muahhar Yürük ve Tatarlara mahsus kanunnamelerde ayrı bir grup olarak gösterilen Aktav Tatarları bu defterlerde kayıt edildiği gibi bir kısım Tatarların da gemilerle gelen yeni Tatarlar olduğu işaret olunmaktadır.

10. Yanbolu havalisindeki Yürüklerin Yürükân-ı Koca-Hamza olduğu bildirilmektedir ki, bunların daha sonraki defterlerde yazılan Kocacık Yürükleri olduğuna şüphe yoktur. Filhakika Rumeli'deki Yürükler başlangıçta ya başlarındakı reislerinin adlarına, ya herhangi bir farik ve mümeyyiz vasıflarına yahut da en kesif bir halde bulundukları mahalle göre adlanmışlardı. Önceleri daha ziyade birinci şekil mevcutken, sonraları bir merkez etrafında kesif bir halde toplanmaları ve yarı yarıya yerleşik hayata geçmeleri neticesinde üçüncü tesmiye şekli yayılmıştır. İşte Koca-Hamza Yürükleri de birinci kaideye göre adlanan bir gruptur. Bu reisin, Koca Hamza'nın, nerede ve ne zaman yaşadığını ve buna ait diğer malûmatı tayine yarayacak bir vesikaya henüz mâlik değiliz. Fakat Tataran-ı Aktav, Yürük-ü Umurhanlu gibi Koca - Hamza Yürüklerinin de bu sebepten bu adı aldıkları muhakkaktır. XV. yüzyıl ortasında zikredilen bunlardan Umurhan'a mensup Yürükler bir yüzyıl içinde muhtelif âmillerin tesirile bu adı kaybetmiş, ayrı bir cemaat olmaktan çıkmış ve diğerlerile karışmıştır. Koca - Hamzaya mensup Yürükler ise topluluklarını, bulundukları yerlerdeki kesafeti vesaireyi muhafaza ettikleri için adlarında küçük bir değişikliğe uğrayarak, Kocacık Yürükleri şeklinde devam edip gitmiştir. Binaenaleyh XVI. ve XVII. yüzyıllarda bilhassa Edirne, Kızılağaç ve Yanbolu havalişinde ayrı bir teşkilât olarak görülen Kocacık Yürüklerinin bir devamı olduğu kabul edilebilir.

11. Bu tahrir defterlerindeki kayıtlardan bilâhara Rumeli'de ayrı bir Yürük grubu olarak gördüğümüz Naldöken Yürüklerine XV yüzyılda Yürükân-ı Nalbant Doğan da denildiğini anlıyoruz. Aynı suretle Yay - döken Yürükleri de vardır. Hatta Tatarlardan bir kısmı beylik için yay verenler olarak ayrılmaktadır. Hulâsa bahsettiğimiz bu defterler, biraz sonra tedvin edilen, zamanla da inkişaf gösteren kanunnamelerde durumları tesbit edilen Yürükler hakkında bu malûmatı vermişlerdir. Gerek Fatih, gerek Kanunî devrinde yazılan kanunname-i Âli Osman da ayrı bir faslı işgal eden Yürüklere ait hukukî esaslar Yürük tahrir defterlerinin başında kanunname-i Yürükân olarak bir araya getirilmiş ve burada en sarih ifadesini bulmuştur.

Rumeli'de XVI. ve XVII. yüzyıllarda, kendileri için hususî defterler tanzim edilen Yürük grupları Naldöken, Tanrı - dağı namı diğer Karagöz, Selânik, Vize, Ofca - Bolu, Kocacık Yürükleri olmak üzere altı zeamet teşkil etmektedir. XV. yüzyıl ortalarında, o zamanki tahrir defterlerinde adlarına rastladığımız Yürük-ü Umurhanlu, Yürük-ü Hayrabolu, Yürük-ü Yaydöken veya Tatarân-ı Nev namlarına bu tarihlerde artık ayrı defterler yoktur. Bunlar adlarını kaybederek, aynı etnik menşee sahip diğer gruplar içine karışmış ve o suretle yazılmışlardır. Diğer taraftan, Kamaniçe Yürükleri, Berkofça Yürükleri gibi bazı vesikalarda rastlanan Yürükler de ehemmiyetli ve müstakil birer grup değildirler.

Tatarlara gelince, bunlar Tataran-ı Aktav, Tataran-ı Tırhala, Tataran-ı Bozapa, Tataran-ı Yanbolu olmak üzere dört gruptur. Yürüklerle birlikte aynı defterler içinde yazılmışlardır. Kanunnameler her iki cemaat için muteberdir, fakat bunlar zamanla dağılmışlar ve Yürük grupları içine katılmışlardır.

Her birisi bir zeamet addolunan bu grupların başında mirlivâ-i Yürükân veya Yürük subaşıları denen zaimler vardır. Bu zeametin muhtelif resimlerden temin edilen varidatı bu zaime aittir. Ayrıca Seraskerân denilen çeri - başıları mevcuttur. Bunlar da muhtelif mıntakalarda tahrir edilen ocaklardaki eşkincileri, nöbetle, alır ve istenilen vazifeye götürürler. Bunların da yamaklardan temin ettikleri hasılat vardır. Biz ne bu kanunnameyi tetkik ederek muhtelif hüküm ve esasları inceliyeceğiz, ne de bu resimleri ve muhtelif gruplarda bu resimlerden elde edilen hasılatı sayacağız. Bunlar bizim hazırladığımız bir etüdde uzun uzadıya incelenerek yer almış ve muhtelif kanunnameler arasında mukayeseler yapılmıştır. Ancak bu Yürük gruplarının Rumeli'de nerelere dağıldığı ve buralarda bıraktıkları hatıralardan yer isimlerine temas etmekle iktifa edeceğiz.

Daha XV. yüzyılın birinci yarısında Yanbolu havalisinde birçok yerde rastladığımız Naldöken Yürükleri sonraki zamanlarda, en fazla Eskihisar-Zağra ve Filibe mıntıkasında olmak ve Sofya da dahil bulunmak üzere, bütün Bulgaristan ve Şarkî-Rumeliye, Şarkî Trakya'nın bir kısmına, Dobrica'ya ve Romanya'nın bir kısmına yayılmış, XVII. yüzyıl baslarına kadar

teşkilâtını ve bütünlüğünü muhafaza etmiş, hatta sayıları mütemadiyen artmıştır. 1543'de 196 ocak varken 60 sene sonra 1603'de 243 ocak olmuş ve tahrir edilenlerin yekûnu (eşkinci, yamak) 9000 kişiye yükselmiştir. Deftere kayıt edilmiyenlerle (Haymane) birlikte Naldöken Yürüklerinin bütün nüfusunu bu esnada takribî bir şekilde 50000 kabul edebiliriz. En çok bulundukları Eskihisar- Zağra, Filipe, Tatarpazarcık ve Kızanlık'tır. Tanrıdağı Yürükleri Naldökenlere nazaran daha kalabalık oldukları gibi Rumeli'de daha geniş bir sahaya da yayılmışlardır. Edirne, Kırkkilise, Bender, Akkerman gibi bazı yerler müstesna, onların bulunduğu her yerde mevcut olduktan başka Rusçuk, Tırnova, Razgrat, Niğbolu gibi kuzey Bulgaristan'da ehemmiyetli bir nisbette, Batı Trakya'da en fazla bir sayıda, Kavala, Drama, Demirhisar gibi bir kısım Makedonya'da bulunmaktadırlar. Evliya Çelebi ve Ali Ayni'den itibaren Ahmed Refik'e kadar bu mesele ile meşgul olanların hepsi bu grup Yürüklerini Tekirdağı ile alâkadar görmüşlerdir ve bunlara adını veren yer bildiğimiz Tekirdağı değil, Batı Trakya'daki Tanrıdağıdır. Burada uzun uzadıya izah edemiyeceğimiz filolojik kaideler ve demoğrafik vaziyet bunu isbat etmektedir. Çünkü 1543 ile 1641 arasındaki bütün zamanlarda Tanrıdağı namı diğer Karagöz Yürüklerinin en çok bulundukları yer Gümülcine ve Yenice-i Karasu'dur. Tarihlerimizde Rodusçuk adile anılan Tekirdâğı'nda ise bu grup Yürüklerinden tek bir ocak bile tahrir edilmemistir. XVI. yüzyıl ortasında 328 ocak olarak gördüğümüz Tanrıdağı Yürükleri bu yüzyılın sonunda 420 ocak olarak tesbit edilmişlerdi ki, umum nüfuslarını bu esnada 100000 kişi tahmin ve kabul etmek her halde yanlış olmaz.

Selânik Yürükleri de ehemmiyetli ve kalabalık bir guruptur. Fethedildiğinden itibaren Makedonya ve Tesalya'nın göçebe hayat tarzına müsait yaylak ve kışlaklarında göçebe Yürük kabileleri daha XVI. yüzyılın birinci yarısında bile diğer mıntakalarda bulunanlardan daha kalabalık bir kitle teşkil ediyorlardı. Büyük bir merkez şehrine izafetle bir teşkilâta bağlandıktan sonra da Yürük grupları içinde en ehemmiyetlilerinden sayılıyorlardı. XV. inci yüzyıla ait bu havalinin tahrir defterleri elimizde olmadığı için bu devir hakkında maûmat sahibi değiliz. Fakat XVI. yüzyıla ait vesikalardan bu gu-

rup Yürüklerinin kesif bir halde bütün Makedonya ve Tesalya'da, dağınık ve nisbeten az miktarda da, Bulgaristan ve Dobrica'da bulundukları görülmektedir. Teselya'da en çok Yenişehir'de, Florina, Serfiçe'de, Avrethisarı ve Ustrumca'da, Dobriça'da da Silistrede'dirler.

Ofçabolu, Usküp ile İştip arasında az arızalı ve göçebe yaşayış tarzına elverişli bir mıntakanın adıdır. Buraya Mustafa ovası da tabir edilmektedir. Merkez kasabası İştip'tir. Gerek burada, gerek Pirlepe ve Tikveş civarında bulunan, daha 19 uncu yüzyılda bile mevcudiyetleri oralarda gezen seyyahlar tarafından tesbit edilen, Yürükler 16 ve 17 inci yüzyıllarda Ofçabolu Yürüklerini teşkil ediyorlardı. Bunlar İmparatorluğun eski Kosova ve Manastır vilâyetlerinde bilhassa dört yerde kesif bir halde, Bulgaristan ve Dobrica'da da bazı yerlerde tek - tük olarak görülmektedir. Fatih zamanındaki tahrir defterlerinde Hayrabolu Yürükleri tesmiye edilen Vize Yürükleri ise sayıları en az olandır. Ve bugünkü Doğu Trakya'da yaşamaktadırlar. En fazla Hayrabolu, Vize ve Çorlu'da tahrir edilmişlerdir. Ancak bu zeametin zaimi aynı zamanda Canbaz subaşısı, Çingâne ve Vize müsellemleri zabiti unvanını taşır, bunlardan da aldığı ayrı resimler vardır.

Kısmen Naldöken ve Tanrıdağı Yürüklerinin de bulunduğu bu Doğu Trakya, Bulgaristan ve Doğu Rumeli'nin doğu tarafları, bütün Dobrica, Bender, Kili, Akkerman mıntakalarında yaşıyan Kocacık Yürükleri de oldukça ehemmiyetli bir gurup teşkil etmişlerdir. 16 cı yüzyıl ortasında 132 ocak iken yüzyıl sonunda 179 ocağa yükselmiş, fakat 17 inci yüzyıl başlarından itibaren teşkilât zaafa uğradığı için, diğer gruplarda olduğu gibi, büyük bir azalma kayıt etmiştir.

Tatar grupları yakınlığına göre bir Yürük subaşısına tabi olmuş, fakat bilâhara ayrı bir teşkilât halinde yazılmamışlardır. Yürüklere karışarak onlar tarafından temsil edilmişler ve Yürük teşkilâtı içinde tahrir olunmuşlardır. Bunlardan Aktav Tatarları, Naldöken Yürükleriyle aynı zeamettedir. Çirmen ve Paşa livalarında bulunmaktadırlar. Tırhala Tatarları, Selânik Yürükleri zeametine, Bozapa veya Bozata Tatarları Vize Yürükleri zeametine, dahildirler. Mahdut sayıda ocak halinde yazılmışlardır. Ayrı bir çeri başıları vardır. Yan-

bolu Tatarları hepsinden kalabalıktır. Ve Kocacık Yürükleri defterinde 1543'de Filibe, Yanbolu, Rus-kasrı, Pravadi, Varna ve Tekfür - gölünde olmak üzere 34 ocak halinde tahrir edilmişlerdir. Bittabi bunlarda da serbest haymaneler, yani tahrir ve herhangi bir vazife ile tavzif edilmiyen Tatarlar vardır. Tatarlar da çeribaşılarının idaresindedirler ve onlarla birlikte hareket ederler. Yürüklerin bulundukları yerlerde görünürler, bazen Tatar, Çevik Tatar, Çolak Tatar, Dönek Tatar, Ak Tatar, Uzunca Tatar gibi Yürük köyleri arasında pek tesadüf edilmiyen ve daha ziyade Tatarlarla meskûn yerler de vardır. Bunlar arasında da, Yürüklerde olduğu gibi birçok Azatlılar (Uteka) ve ihtida edenler (Abdullah oğulları) mevcuttur. Yürüklerin maruz kaldığı etnik tahavvüle şüphesiz Tatarlar da uğramışlardır.

Yürüklerin eşkinci ve yamaklarının bulundukları köy, çiftlik, oba gibi o vakit meskûn bulunan yerlerin isimleri tahrir defterlerinden öğrenilmektedir. Ancak 16 cı yüzyıla ikinci yarısında, meselâ Kocacık Yürüklerinin ikamet ettikleri 1600 ü mütecaviz meskûn mahallin bugün elimizdeki haritalarda yalnız küçük bir kısmının adını bulabiliyoruz. Eğer toponomik araştırmalar yapılır ve bu mıntaka haritaları tarihî isimlerile tafsilâtlı olarak hazırlanırsa netice değişir.

Jireçek ve Traeger geçen yüzyılın sonlarında ve bu yüzyılın başlarında Bulgaristan'da ve Makedonya'da birçok köylerde Yürükleri buldukları gibi Yürüklerle alâkadar birçok yer ismi de tesbit etmişlerdi. Jireçek, Yürüklerin çokluğu hakkında bir delil olmak üzere Lofça'daki Pomakların alelumum Türkleri, Yürük kelimesinin Bulgarcada aldığı şekle göre Uruci tesmiye ettiklerini zikretmekte, gerek bu şekilde veya Yürük adile anılan yerlerin, gerek gene Yürüklere bağlanan meselâ Karlı, Musalla, Göktepe gibi yer adlarının hem kışlak yerlerinde, hem de yaylakları olan Rodop, Perin, Rila dağlarının yüksek noktalarında bulunduğunu ilâve eylemektedir. Jireçek, diğer birçokları gibi, Yürüklerin Rumeli coğrafya söz hazinesinde daimî bir yadigâr bıraktıkları, yüksek mıntakalarda ıslavca köy, nehir ve vadi isimlerinin üst taraflarında, bilhassa dağ zirvelerinde, yaylalarda kalan Türkçe isimlerin Yürüklere ait bulunduğu ve bunun Türkler, Bulgarlar, Romenler, Grekler vesaire tarafından aynı suretle kullanıldıklarını söylemektedir.

Yürüklerin bulundukları yerler yalnız göçebe hayatın birer tezahürlerini ifade eden yayla, kışla, ôba vesaire gibi isimlerden teşekkül etmiş, meselâ Sula Yaylası, Çukur Kışla, Saruca Obası, Karlı gibi isimlere tesadüf ettiklerimiz olmayıp aynı zamanda, Türkçe bir şahıs adından ve lakabile adlanmış mahallerde de onları aramamız lâzım geldiği 16 ve 17 inci yüzyıllardaki yer isimlerinin tetkikinden anlaşılmaktadır. Yani, Yürükler sadece Jireçek'in tesadüf ettiği Yürükcü kulubesi gibi isimlerle munhasıran bir Yürüğe göre ad almış olan yerlerde oturmuş değillerdir. Filhakika Yürük, Yürükler, Yürüklü Doruk, Yürük Hacı, Yürük Kasım, Sazlık Yürüğü, Koz Yürüğü, Balta Yürüğü, Hacı Ali Yürüğü gibi adlarla tesmiye edilen yerler, muhakkak ki, Yürük ve Tatarların, göçebe veya yerleşik bir halde, kesif olarak bulundukları, bir kısmının sonradan kaybolduğu, bazısının da uzun zaman hatta zamanımıza kadar devam edip geldiği mahallerdir. Fakat, bugün, Kocacık Yürüklerinin 16 ve 17 inci yüzyıllarda oturdukları yer adlarını incelediğimiz zaman görüyoruz ki, bu gibi adlar daha az bir yekûn tutar ve Yürüklerin büyük bir ekseriyeti, isimlerinden onlara delâlet edecek hiçbir iz vermiyen, fakat hakikatte vaktile büyük bir Yürük kütlesinin içinde yaşamış olduğu ya alelumum bir Türkçe şahıs adına veya lâkabına yahut da mevkiin tabiî bir hususiyetine göre (meselâ Çatalorman, Akyar, Karaağaç, Kurudere gibi) adlanmış mahallerde oturmaktadırlar. Yürüklerin bahsettiğimiz tarihlerde yerleştikleri yerlerin bugün haritada pek azını görmek mümkündür. Bundan aynı köy, çiftlik, mezraa veya obaların ortadan kalktığı veya, daha büyük bir ihtimalle, ad değiştirdiği anlaşılmaktadır. Bu mıntakalarda Türklerin ekseriyeti teşkil ettiği zamanlarda başka bir isimle tesmiyesi gene türkçe olmuştur, yani bahsettiğimiz hususiyetlere göre isimlenmiş bir yer adı yeni bir vaziyete daha karakteristik veya aktüel bir hadiseye göre, diğer bir türkçe ad'a yerini terketmiş, belki bir müddet iki kelime beraberce söylenmiş, sonra da en çok taammüm eden, hayatiyeti daha fazla olan kelime yaşamış kalmıştır. Bu hususta birçok misalleri muhtelif tahrir defterlerinde daha XV. yüzyılda görmekteyiz. Bugün rastladığımız başka adlı köylerin vaktiyle bizim Kocacık Yürüklerinin ikamet edip de o zaman diğer bir isim taşıyan köyler olması çok mümkündür. Bunu tesbit etmek

mevcut vasıtalara göre, güç olduğu gibi zamanla, harpler istilâlar, muhaceretler, sebebiyle buralarda Türk unsurunun azalması ve gayri Türk milletlerin çoğalmasiyle bittabi bu isimler değişmiş, değiştirilmiş, o memlekette hâkim olan milletin lisanına, lisanının fonetik kaidelerine uydurulmuştur.

Yürüklerin yaşayış tarzı icabı olarak oldukça dağınık ve az kalabalık birer topluluk halinde yaşadıkları ve buralara da ekseriya içlerinde en büyük ve en nüfuzlu ilerigelen şahsiyetin adını veya lâkabı veya her ikisini birden vererek böylece tesmiye ettikleri görülmektedir. Bir şahsın, kendi adını taşıyan bir köyde eşkinci, oğulları ve azadlılarının yine ya eşkinci veya yamak olduğu defterlerin tetkiki esnasında sık sık görülen şeylerdendir. Bu gibi yer isimleri o şahsın ölmesi, ailesinin sönmesi veya ananesini kaybetmesi sebepleriyle, bilâhara, başka bir şekle giriyor. Bazen de yüzyıllar devamınca yaşıyabiliyor. Gerçi bu köylerden, meselâ, Kurtkayası, Kargalı, Kapalıdere, Güngörmez gibi tabiî vasıflarına ve Doğancılar, Akıncılar, Döğenciler gibi muayyen bir hizmeti yapanların orada toplandıklarına yahut da Germiyanlı, Aladağlı, Filibeli, Anadolulu, Çerkeşli gibi bir mahalle mensup olduklarına göre adlanmış yerler de vardır. Fakat bunlar daha mahduttur. Ve büyük bir ekseriyet şahıslara göre, muhtelif şekillerde, muhtelif lahikalar almak suretiyle meydana gelmiştir. Bu sebeple köy adlarını tetkik etmek ancak şahıs adlarını ve bunların mahiyetlerini bilmek ile mümkün olabilir.

Görülüyor ki Yürükler, göçebe Türk grupları olarak, çok erkenden yarımadaya geçmiş, yavaş yavaş yarımadanın her tarafına yayılarak oralarda yerleşmiş ve Rumelinin etnik çehresini haylı değiştirmişlerdir. İmparatorluğun azametli devirlerinde askerî vazifeler alarak mühim bir rol oynadıkları gibi iktisadî ve sosyal hayatta da, bulundukları yerlerde ehemmiyetli mevki almışlardır. Yürüklerin gerek bahsettiğimiz devirlerdeki, gerek askerî teşkilâtlarının yeni bir değişmiye maruz kaldığı, Evlâd-ı Fâtihan namı altında rol oynadıkları XVIII. yüzyıldaki durumları incelenmiye değer ve bu mesele üzerinde durmak imparatorluğun bu çok mühim bölgesinin içtimaî, iktisadî ve hatta siyasî tarihini aydınlatmaya çok hizmeti ve faydası olur.

Dr. AKDES NİMET KURAT (Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Rus Dili ve Edebiyatı Profesörü), **Avrupa Arşivleri ve Kütüphanelerinde Tarihimizi ilgilendiren bazı Vesikalar ve Kaynaklar:**

Viyanalı müşterik K. Kraelitz, *Osmanische Urkunden in türkischer Sprache, aus der zweiten Hälfte des 15. Jhd.* (Wien 1921) adlı eserinde Osmanlı - Türk tarihini ilgilendiren bir çok eski ve mühim vesika neşretmistir. Bu defa Macar arşiv mütehassıslarından Dr. L. Fekete'nin *Einführrung in die Osmanisch - Türkische Diplomatik der türkischen Botmässigkeit in Ungarn* başlıklı kitabı (Budapest 1926) Osmanlı - Türk diplomatiğinin en esaslı ve güzel eseri olmakta devamediyor. Bu sahada Avrupada çıkan en son eserde: İsveç müsteşriklelinden K. V. Zetterstéen ile birlikte tarafımızdan çıkarılan *Türkische Urkunden* (Uppsala 1938) adlı, İsveç Devlet Arşivindeki ve kütüphanelerindeki türkçe bazı vesikaların faksimileleri, transliterasyonu ve almanca tercümesidir. Sadece bu üç eserin zikri Avrupa arşivleri ve kütüphanelerinde türkçe yazılı vesikaların mevcudiyetini ve çokluğunu göstermeğe kâfidir. 1936 - 1938 yıllarında, *Baltacı Mehmet Paşanın Prut seferi ve Prut barışı* adlı eserimizi yazmak için, başta İsveç olmak üzere, muhtelif Avrupa memleketlerindeki arşivlerde ve kütüphanelerde araştırmalar yaparken, tarihimizi ilgilendiren birçok vesikalar ve kaynakları da incelemiştik; bunlardan bazıları hakkında burada kısaca izahatta bulunacağız.

Avrupadaki muhtelif arşiv ve kütüphanelerde tarihimizi ilgilendiren vesikaların ve kaynakların mevcut olduğu ötedenberi malûmdur. British Museum (Londra), Viyana, Berlin, St. Petersburg (Leningrad), Uppsala (İsveç) kütüphanelerindeki yazma eserlerin basılmış kataloğlarını gözden geçirirsek bunu derhal görürüz. Fakat arşivlerin kataloğları her yerde bulunmadığından ve bilhassa, Avrupa arşivlerindeki türkçe vesikalar lâyıkıyle tasnif edilmemiş olduğundan buralarda mahfuz vesikalar çok az bilinmektedir. Halbuki başta Varşova Arşivi olmak üzere, Avrupa arşivlerinin birçoğunda çok miktarda türkçe vesika muhafaza edilmiştir. Bunların kısm-ı âzamı resmî mahiyetteki evrak, yani padişahların nameleri, sadrazamların mek-

tupları olmakla beraber, aralarında Türkiye tarihinin iç meselelerine temas edenleri de vardır. Türkçe vesikaların büyük bir kısmı normal yollarla Avrupa paytahtlarına gittiği gibi (yani elçiler vasıtasiyle), harpler zamanında ganimet eşya arasında ele geçenleri de çoktur; hele 1683-1699 yıllarındaki büyük çekiliş zamanında birçok türkçe vesikanın düşmanlar elinde kaldığı anlaşılıyor.

Osmanlı padişahları tarafından gönderilen namelerin türkçe, farsça ve arabcadan başka, rumca, slavca, italyanca, lâtince, almanca ve macarca yazılanları da biliniyor. Asılları muhtelif memleketlerde muhafaza edilen bu gibi nameler - Osmanlı diplomatiğini öğrenmek için çok mühimdir. Şu cihet enteresandır ki Kanunî Süleyman'dan itibaren Avrupa hükümdarlarına gönderilen nameler, büyük bir ekseriyetle türkçe olduğu halde, daha evvelki nameler, italyanca veya lâtincedir.

Avrupa arşivleri ve kütüphanelerinde bizi yakından ilgilendiren ikinci cins kaynak malzemesi - her halde daha enteresan ve mühim olmak üzere - Avrupalı elçilerin, seyyahların veya herhangi bir münasebetle bizimle temaseden kimselerin yazılarıdır (relâsyonlar). Bu cins malzemede Türkiyenin siyasî ve askerî tarihi, kültürü, ekonomisi ve sosyal bünyesi hakkında gayet mühim kayıtlar bulmak mümkündür. Bundan dolayı : tarihimizin herhangi bir devri işlendiği zaman araştırmalarımızın tam ve ilmî olması için, yurdumuzun dışındaki kaynak malzesine de müracaat etmek mecburiyetindeyiz. Hele XVI. yüzyıldan itibaren Türkiye - Avrupa münasebeti tarihi için, yabancı kaynakların istifadesi elzemdir. Bunu başarmak evvelâ dışardaki arşiv malzemelerinin ve kütüphanelerde saklı kalan kaynakların tesbitiyle mümkün olur.

Leh Arşivleri ve Kütüphaneleri

Türkiye ile Lehistan arasındaki münasebetler Yıldırım Bayezit devrine çıkmakla beraber, Türkiyeye dair vesikalar ancak Fatih Mehmet zamanında başlar.

Varşova Devlet Arşivinde (Archivum Glowne) Osmanlı padişahlarından ve Kırım hanlarından gelen namelerin adedi hayret edilecek kadar çoktur; bilhassa Kanunî devrine ait yazılar mühim bir yekûn tutuyor; bunlar arasında uzunluğu 305,4 sm

ve eni 42,6 sm eb'adında, gayet güzel divanî hatla yazılı nameler de vardır. Leh Devlet Arşivindeki Osmanlı padişahlarının nameleri ekseriyetle türkçedir; fakat Fatih Mehmet, II. Bayezit ve Yavuz Selim'e ait olanları arasında başka dilde yazılanları da mahfuzdur. Varşova'daki arşivde Fatih Mehmed'e ait iki vesikadan biri türkçe, diğeri sırpça'dır. Türkçesi (K 66 N 2): Fatihten Buğdan voyvodası Petro'ya olup, 5 Receb 860 (9 Haziran 1456) tarihlidir. Fatih, Buğdan voyvodası ile arasında düşmanlığın kalkdığını bildirdikten sonra, Buğdanlı tüccarların Edirne'de, Bursa'da ve İstanbul'da bezirgânlık edebileceklerini kaydediyor. Fatih devrinden kalan türkçe vesikaların gayet az olduğu nazarı itibare alınırsa, şimdi bahsettiğimiz namenin kıymeti aşikârdır.

Fatih zamanına ait ikinci vesika da (K 66 N 1.) Fatih Mehmetten Eflâk voyvodası III. Petro Aron'a gönderilmiş olup Zilkade 859 (Ekim 1455) tarihlidir; sırpça yazılmıştır. Tuğralı, beyaz parlak kâğıt, filigran yoktur; eb'adı 33,6 × 14,7 sm. dir. II. Mehmet, yıllık 2000 altın haraç gönderilmesini talebediyor; haraç gönderileceğini bildirmek üzere gelen Logothet Michulun muvasalatı kaydedilmektedir.

II. Bayezid'e ait vesikalara gelince, bunlardan bir kaçını zikredeceğiz.

Turcica K 66 N 3.

Leh elçilerine, 23.III.-1.IV. 1489 tarihli. Leh elçilerinin memleketlerine giderken yol tezkeresi (sevus conductos). Dili: Türkçe.

Turcica K 96 N 4.

Leh kıralı IV. Kazimir'e. 22 Mart 1489. Bu tarihten itibaren iki yıl müddetle barışın tasdiki. Dili: Lâtince.

Turcica K 65 G 5.

IV. Kazimir'e, 1489 tarihli Lehistan'dan gelen tüccarlara kolaylık gösterildiğine dair. Dili: Türkçe.

Turcica K. 66, N 6.

IV. Kazimir'e, 31 Mart 1489 tarihli. Leh elçisi Firlej'in kıral tarafından barış muahedesi akdini teklif eden mektubunu sultana takdim ettiği, elçinin gelmesinden önce kırala bir mektup gönderilip barışın akdi ve tüccarların gelmesi beklendiğinin yazıldığı bildirilmektedir. Dili: İtalyanca.

Turcica K 66, N 13.

II. Bayezid'ten Leh kıralı Aleksander Jagiellonczyk'a 8 Kasım 1502 tarihli. Casuslukla itham edilen tüccardan Yahudi Musa'nın müsadere edilen mal ve mülkünün iade edilmesine dair. Dili : İtalyanca.

Yavuz Selim'e ait vesikalardan bazıları :

Turcica K 66, N 15.

I. Selim fermanı. İhtida etmiyen Leh esirlerinin iadesi hakkında. Dili : Türkçe, divanî hatla.

Turcica K 66, N 18.

I. Selim'den kıral Yaşlı Zygmunt'a. 25 Kasım 1519. Moskova'ya giden Türk tüccarlarından Andrey Karkandil'e Lehistan'dan " serbest geçiş „ müsaadesi verilmesine dair. Dili : İtalyanca.

Kanunî Süleyman'a ait te birkaç name kaydedelim :

Turcica K 65, N 19.

Kanunî Süleyman'dan kıral Yaşlı Zygmunt'a. 1 muharrem 932 / 18 ekim 1525. Barışın üç yıl müddetle uzatıldığına dair. Dili : Türkçe.

Turcica, K 66, N 24.

Süleyman'dan-Zygmunt'a. Cemaziyelevvel sonu 934 / Şubat 1528. Yunus'un hâkimiyetine verilen Macaristan'ı müdafaa maksadiyle, padişah'ın Ferdinand'a harp ilân etmek mecburiyetinde kaldığı bildirilmekte ; ayni zamanda, Lehistan'la barışın beş, on yahut daha fazla bir zaman için uzatılabilineceği yazılmaktadır. Dili : Türkçe, eb'adı : 288, 9×39,5 sm.

Turcica, K 66, N 25.

Süleyman'dan - Zygmunt'a. Evail-i muharrem 935 / Ekim 1528. Barışın beş yıl müddetle uzatıldığına dair. Dili : Türkçe, eb'adı : 305,4 × 42,6 sm.

Kanunî Süleyman devrine ait Varşova Arşivinde, bilhassa 1531-34 yılları için, birçok vesika mevcuttur ; fakat bu malzeme henüz tamamiyle tasnif edilmemiş olduğundan ancak bazılarını nakletmekle iktifa ediyoruz.

Leh Devlet arşivinde, Osmanlı-Türk vesikalarından başka Kırım hanlarından Leh kırallarına gönderilen " yarlık „ (name, berat) lar da mühim bir yekûn tutuyor. Kırım - Lehistan ve umûmiyetle Doğu Avrupa tarihini araştırmak için bu "yarlık„-

ların kıymeti büyüktür. Kırım hanlarından kalan orijinal yazıların bir kısmı, Moskova arşivindekiler, Kâzımbek ve Vel'jaminov-Zernov tarafından neşredilmişti (*Kırım hanlığı tarihine ait materyeller.* St Petersburg 1864). Varşovadaki Kırım hanlarının yarlıkları ise, Vel'jaminov-Zernov'un materyellerini birçok bakımdan tamamlayacak ve eksik cihetleri tashih ettirecek mahiyettedir; maalesef Varşovadaki Kırım "yarlık„larının henüz ilmî olarak neşredilmis nümuneleri yoktur. Bu münasebetle şunu da zikredelim: Altın Ordu hanlarının en meşhuru olan Toktamışın, Litvanya kıralı Yagayla'ya, uygur harfleriyle yazılı ve 1393 tarihli yarlığı da Leh Devlet Arşivinde mahfuzdur.

Krakow'daki Czartoryski'ler kütüphanesinde, Lwow (Lemberg)daki Ossolonski'ler kütüphanesinde ve Vilno'daki Üniversite kütüphanesinde Türkiye ve Kırım'a dair bir çok türkçe vesika bulunduğu gibi, Leh elçilerinin ve hudud boyundaki iş erlerinin Türkiye ve Kırıma dair gayet mühim raporları ve hatıraları mevcuttur. Bütün bu malzeme hakkında henüz etraflı bir kayıt olmayışının sebebi: Leh arşivleri de tıpkı Lehistan'ın kendisi gibi, Lehistanın her parçalanmasında yabancı memleketlere nakledilmişlerdi. Ancak 1921 de arşiv malzemesi yeniden Lehistana getirilmiş ve noksan kalan tasnif işine başlanmıştı. 1939 da başlayan ikinci dünya harbi bu çalışmaları sekteye uğratmıştır; bizim için gayet kıymetli olan Leh arşivindeki malzemenin harp tahribatından mutazarrır olmamasını bilhassa temenni ederiz.

İsveç arşivleri ve kütüphaneleri

İsveç'in Osmanlı Devleti ve Kırım Hanlığı ile münasebeti XVI. yüzyıl sonlarında başlar ve Gustav Adolf zamanında (1611-1632) ehemmiyet kesbeder. XII. Karl'ın (Demirbaş Şarl) Türkiyeye ilticası ve Memalik-i Osmaniyede beş yıl kalması (1709-1714), İsveç-Türk münasebetlerinin çok yakın olmasını intaç etmiştir. Her iki devlet müşterek düşmanları olan Rus Çarlığına karşı birleşmek ihtiyacını hissettiklerinden, İsveç-Türk işbirliği XIX. yüzyılın başına kadar devam etmiştir; bundan dolayı İsveç-Türk münasebeti başından sonuna kadar dostane bir manzara arzetmektedir. Kırım ile İsveç arasındaki münasebet ise mutad dostluk çerçevesini aşmıştır.

Stockholm'deki İsveç Devlet Arşivinde (Riksarkivet) türkçe birçok vesika mahfuzdur; bunlar: Osmanlı padişahlarından ve Kırım hanlarından İsveç kırallarına. ve sadrazamlardan İsveç başvekilerine gönderilen namelerdir. Bu vesikalar, tanınmış İsveç müsteşriklerinden Profesör K. V. Zetterstéen tarafından mükemmel bir şekilde tasnif ve tanzim edilmiştir. Buradaki ve başka yerlerdeki vesikaların bir kısmı Prof. Zetterstéen ile birlikte tarafımızdan neşredilmiş olduğunu yukarıda söylemiştik. Mamafih basılanlar ancak onüç vesikadan ibarettir. İsveç Devlet arşivindeki türkçe vesikalardan bazılarını tanıtalım:

Turcica I, N 1.

III. Murat tarafından sadrazam Mehmet Paşa'ya Zeytin köyünün zeamet olarak verildiğine dair temlikname. 1 Rebiülevvel 988/11 Mart 1587 tarihli. Tuğralı, gayet güzel divanî hat. Eb'adı 313 X 66 sm.

Turcica 1, N 2.

IV. Mehmet'ten Lehistan kıralı Kazimir'e. Ramazan 1065/ Temmuz 1655.

(Basılmıştır. *Türkische Urkunden*, I.)

Turcica I, N 10.

I. Mahmut'tan İsveç kıralı Fredrik'e. Ramazan 1149 / Ocak 1737. Türkiye ile İsveç arasındaki ticaret muahedesinin akdi münasebetiyle (Basılmıştır: *Türkische Urkunden*, X).

Turcica. Almkvist N 4 a.

Türkiye ile İsveç arasında akdedilen tedafüi ittifak. Sadrazam Elhac Mehmet Paşa tarafından tanzim olunmuştur. 4 Şevval 1152/4 Ocak 1740 (Matbu: *Türkische Urkunden* XI).

Turcica, Almqvist N 5.

İsveçe, Rusya ile harbi devamettiği müddetçe, Bab-ı Âli tarafından para yardımı yapılacağına dair III. Selimin verdiği temessük. Şevval 1203/Temmuz 1789 (Başvekâlet Hazine-i Evrakı, Name-i Hümayun defteri, N 4, s. 30-32; Basılmıştır: *Türkische Urkunden*, XII).

İsveç Devlet Arşivinde Osmanlı - Türk vesikalarından başka Kırım hanlarından gelen nameler de mühim bir yekûn tutuyor (K. V. Zetterstéen, Verzeichniss I, Tatarica NN 135 - 213). Bunlar arasında Bahadır - Gerey Handan İsveç kıraliçesi Kristina'ya hitaben yazılan name en eskidir (Sefer 1047 / Temmuz

1637); gayet güzel divanî hatla yazılan ve 105,5×39 sm eb'adında olan bu name, Kırım "yarlık„ larının karakteristik vasıflarını haiz değildir. Aynı tarihli Kırım vesikalarından: Bahadır - Gerey hanın annesinden ve karılarından kıraliçe Kiristina'ya gelen mektuplar; ayrıca Kırımlı Aslan Ağanın elçiliğine dair yazılar da mevcuttur.

Türkçe vesikalar resmî mahiyette olduğundan herkesce bilinen cihetler kaydedilmekle iktifa olunmuştur. Halbuki İsveç elçilerinin Türkiyeye yaptıkları seyahatlar ve faaliyetlerine dair raporları, hatıraları - bizim için çok daha enteresan ve mühimdir. Bu kabilden olmak üzere, İsveç elçilerinden en eskisi olan Paul Strasburgks'in Gustav Adolf'a İstanbuldan gönderdiği mektupları (1623 tarihli) ve raporu (1634), İsveç - Türk münasebatı hakkında asaslı malûmat veriyor. Aynı veçhile elçi Clas Rålamb ile Gotthard Velling'in raporları da (1657) gayet mühimdir. Riksarkivet'teki İsveç - Türk münasebetine ait mühim malzeme arasında, XII. Karl ile birlikte Türkiyede kalan Leh generali Stanislas Poniatowski'nin mektupları, elçi Martin Neugebauer'in kırala ve başvekil v. Müllern'e mektupları, elçi T. Funck'un mektupları ve başvekil v. Müllern'in yazılarını zikretmeliyiz.

İsveç elçisi Glas Rålamb'ın 1657 de İstanbula elçiliği hakkında İsveççe tertibettiği seyahatnamesi, bu zaman Türkiye tarihi için fevkalâde enteresan kayıtları ihtiva ediyor; Bu eserden şimdiye kadar ancak küçük bazı parçaları neşredilmiştir (Elyazması: Stockholm, Kongl. Bibl. Fond. N 57.).

İsveçin meşhur üniversite şehri olan Uppsala kütüphanesinde de (Karolina Rediviva) zengin türk vesikaları ve elyazmaları külliyatı bulunuyor. Bunlardan bazıları tarafımızdan neşredilmiştir.

Türkçe vesikaların bulunduğu üçüncü bir yer de: İsveçin İstanbuldaki elçileri olan v. Celsing'lerin malikâneleri olan Biby şatosundaki aile arşividir. Aded itibariyle pek çok olmamakla beraber, aralarında çok mühimleri de mevcuttur; meselâ Baltacı Mehmet Paşanın XII. Karl'a hitaben yazdığı tehdidkâr üç mektubu bunlar arasındadır. Biby'deki şatoda XVIII. yüzyıl ortalarında Istanbul'un muhtelif manza-

ralarını ve kıyafetlerini gösteren gayet kıymetli tablolar bulunduğunu da hatırlatırsak burası adeta bir Türk müzesi intibaını vermekte ve İsveçte böyle tanınmaktadır.

Almanya, Berlin, Dresden, Viyana.

Berlin, Preussische Staatsbibliothek'teki türkçe yazmaların kataloğundan - buradaki malzeme hakkında bir fikir edinmek mümkündür. Pertsch tarafından tertibedilen katalog 1889 tarihini taşıyor; Gotschalk, sonradan gelen elyazmalarının bir kataloğunu tertibetmiştir. Mamafih bazı eserler hakkında tam malûmat verilmediği anlaşılıyor. Bunlardan biri bizi yakından ilgilendiren bir elyazmadır: Hazine-i bîrun kâtiplerinden Ahmet ibn-i Mahmud'un "Mecmua„sı (Or. 1209). Burada pek muhtelif mevzulara dair yazılar toplanmıştır: Bir çok du'alardan, lâkaplardan sonra rüsum, pul, temessukat, peygamberler tarihi, vezir-i a'zamlar, bazı kalelerin tarihçesi, mektup suretleri, takvim, sefere giden adamın ahvali, suret-i fetva, padişaha ve sadrazama arzıhal suretleri, nisan ayında okunacak dualar, Tersane-i âmirenin ulûfesine müteallik v. s. gibi pek muhtelif mevzular kaydedildikten sonra, III. Ahmet zamanında cereyan eden üç büyük sefere (1711 Prut, 1715 Mora ve 1716 Nemçe seferi) ait tafsilâtlı malûmat verilmektedir. Ahmet ibn-i Mahmud bu seferlere bizzat iştirak etmiş ve vak'aları yakından görmüştür. Yakında neşredeceğimizi umduğumuz "Prut seferi„ adlı eserimizde bu esere ait mufassal malûmat verilecektir; burada küçük bir parça nakletmekle iktifa edeceğiz: Prut sahili yanında, 18 Temmuz tarihinde vukubulan ilk Rus-Türk kuvvetlerinin karşılaşması şöyle tasvir edilmektedir:

Menzil-i karye-i Bağul, dört saattir; mah-ı cemaziyelâhirin üçüncü cumartesi güni öğleden evvel dâhil olundı; Prut suyı karye-i mezbûrin önündedir. Asker-i islâm henüz dahi -yerleşmeyüb ve ba'zıları dahi kahve içerken, suyun karşu yakası yüksek sazlıktır; sazlığın öte tarafı düz ovadır, ovanın öte tarafı yüksek dağlardır, lâkin dağlarda ağaç namında eser yokdır [219 b]. Ezin canib bu kerre Orduy-ı Hümâyun yerinden ba'zı kimesneler suyun karşu yakasına nazar eyledükde görürler ki belki üç bin mikdari kâfir atlusı zuhur idüb asakir-i islâm birbirlerine gösterüb haber eyledükde, bu hakir dahi ol vakıtda ruznamçe-i

hümâyun faziletlü vücudu mükerrem Abdülkerim Efendinin çadırında bulunub, müsahabat idüb cilve-i zevkde iken, bizim dahi malûmumuz oldıkda: büyük durbinleri getürüb, nazar eyledükde, vâkı'a kâfir kıt'ası bir yanından gelmede. Bu kerre sazlığın öte tarafı düz ova idi; bu kâfirler geldiler, çadırların kurmağa başladılar. Asakir-i islâmın çadır kurdukları mahal ki yükseğe vaki' olmuş idi, bu sebebden bütün asakir-i islâm seyir temaşa iderdi; amma aralıkda su var; suyun karşu yakası yüksek sazlık ki faraza minare büyüklüğünde; sazlığın öte tarafı ovadır; yohsa böyle olmasa idi gazi yiğitler sudan geçüb, düşman ile cenk iderlerdi; amma sazlık olduğından havfederdi ki şayed sazlık batak olub cenk olunması mümkün değildir, bütün halk böyle bilürlerdi. Amma hazret-i vezir-i mükerrem serdar-ı ekrem Mehmed Paşa hazretlerine dahi bu keyfiyet-i ahvali i'lâm idüb bildirdikde, hemen ol saat ata binüb, yanınca bölük ağalarından sarı bayrak ağası olan Maktul Kara Mustafa Paşa zâdeyi alub, ve ocak bayrağı dahi maen, vezir-i mükerrem gelub Prıt suyunun cem' olduğı bir mahaldir, ki karşu yakasında söğüt ağaçları vardır, bir mikdar çarhacı alan vezir-i mükerrem Çerkes Mehmed Paşa ol mahalde sâyebanın kurmuş idi; vezir-i a'zam Mehmed Paşa (a)nın sâyebanına indi. Ol saat bütün vüzeraları ve ikişer tuğluları ve birer tuğlu beyleri ve alay beylerin ve ocaklıları ve gedükliyan ağaların müsinn ihtiyarları ve Tatar Han-ı âlişan hazretlerin ve Mehmed -Gerey Gazi Sultanı ve emirzaları (mırzaları), her ne kadar iş erleri var ise cem'idüb müşavere-i kübra olunmak üzre kavl-i karar (da) de iken, gazi yiğitlerden birisi kılıçın ağzına alub, suyu yüzüb, karşu yakasına geçüb, sazlık içinden varur, bir kâfirin can-ı habîsin cehennem idüb kellesin meydana getürüb: "Devletlü efendim, işte düşmanların böyle olsun!" deyü kellenin kanı akarak, huzur-ı saadetlerine bırakub, yer öpdi. Bütün asakir-i islâm bunı görüb, tahsin-ü âferin idüb, "Ah ne zaman biz de böyle ideriz!" deyü zevklendiler. Kelle getüren gazi yiğide vezir-i mükerrem bir hil'at giydirdi ve beşyüz guruş kendüye ihsan eyledi. Serhad beklemiş, masaff cenginde bulunmuş müsinn ihtiyarlar ol mahalde şöyle cevab eylediler ki: "Elhamdü lillâhi taâlâ, bir cenkde her hangi taraftan kelle alınur ise. kelle gelen asakire gayet ile mansur ve muzaffer olur, ve eğer

dil gelse olkadar makbul olmaz; bu def'a kelle geldi, bilünüz ve âgâh olınuz ki bu fal ibtida-i faldır, kâfir münhezim olub, asakir-i islâm mansur olur!" *denildi, söylendi.*

Ahmed ibn-i Mahmud'un Prut seferine dair başka kaynaklarda bulunmıyan malûmat vermesi, eserinin bu devir için baha biçilmez kıymette olduğunu açıkça gösterir. Hazırlamış olduğumuz "Prut seferi„ adlı büyük eserimizin temel taşını bu elyazması teşkil etmiştir.

Prusya Devleti arşivi mahiyetinde olan Berlin - Dahlem' deki arşivde Türkiye'ye alâkası olan bazı türkçe vesikalar mahfuzdur ; bunların bir kısmı Prof. H. Scheel tarafından neşredilmiştir. Berlin'den başka, tarihimizi ilgilendiren Türkçe vesikaların Kassel'de de bulunduğu malûmdur ; fakat vesikaların çokluğu ve tenevvü bakımından en zengini, vaktiyle Saksonya'nın merkezi olan, Dresden arşivi ve kütüphanesindedir. Saksonya elektörü ve Lehistan kıralı II. August (Nalkıran) zamanında (1697-1733), Osmanlı imparatorluğu ile Lehistan arasındaki münasebete dair, muhtelif dillerde yazılan birçok kaynak malzemesi Dresden'deki Sächsischer Hauptstaatsarchiv (Saksonya Devlet başarşivi) de mahfuzdur. Ayrıca, Kırım menşeli vesikalar da mevcuttur, ki bunların mühim bir kısmının harp esnasında Lehlilerin eline geçmiş olması lâzımgelir. 1853'te tertibedilen kaba taslak bir katologu vardı ; bu defa Dresdendeki türkçe vesikalar H. Scheel tarafından yeniden tanzim olunmuştur. Dresden Arşivindeki en eski türkçe vesika II. Bayezit ile Lehistan kıralı II. Ladislas arasında, 10 Ramazan 903 (1 Mayıs 1498) tarihinde, akdedilen bir barış metnidir (Loc. 15201; basılmıştır: V. Corovic [Belgrad], ZDMG B. 90, Heft 1. Leipzig 1936).

II. August zamanına ait olup Leh-Türk münasebetine taallüku olan vesika ve kaynakların kısm-ı âzamı, İstanbula gönderilen elçilerin ve kuryelerin raporları ve mektuplarından ibarettir; bunlar kalın defterler halinde mühim bir yekûn tutmaktadır. Yalnız Leh-Türk münasebeti değil, ayni devirde Türkiyenin ahvali hakkında da burada çok mühim kayıtlara tesadüf ediliyor. Bunlardan bazılarını zikredelim: (Archivverzeichniss VI. ve V. göre).

Locatur 3303. Die Verhältnisse mit der Türkei (Türkiye ile münasebete dair).

Loc. 3325. Aus den Papieren der Gesandschaft zu Wien. Türkische Gelegenheiten 1711-14 (Viyana elçiliği evrakından Türkiye ahvali 1711-14).

Loc. 3491. Papiers et lettres concernant les affaires de la Republique et le han des Tartares, Abdi Pascha. Papiers tatares originaux 1711-1725.

Loc. 3327. Correspondenz der K. P. und H. S. Gesandschaft zu Wien mit dem K. P. und H. S. Gesandten am türkischen Hofe, Gen. Major von der Goltz, nebst anderen auf türkischen Angelegenheiten bezüglichen Papieren 1712-1715.

Loc. 3552 de Gen. Goltz'in Türkiyedeki elçiliğine, Türk ve Tatar münasebetlerine dair vesikalar (1712 - 1715) ve Loc. 3625 de Moskova ile münasebet ve Prut seferine ait vesikalardır.

Yine Dresdende olmak üzre, Landesbibliothek (Japan. Palais) te gayet mühim türkçe elyazmaları vesikalar veya kopyaları mevcuttur. "Kitab-ı Dede Korkud„ un yegâne elyazması da buradadır. Fleischer tarafından tanzim olunan kataloğunda bizi ilgilendiren malzeme nakledilmiştir. Bunlardan bazılarını zikrediyoruz :

Ea 70 ile mukayyet bir elyazmada I. Murad tarafından Gazi Evrenos Bey'e verilen bir ahidnamenin sureti nakledildiyor (fî evâil-i Zilhicce 762 — Birinciteşrin 1361); bu Evrenos ailesine ait bu gibi evrakın diğer yerlerde de nakledildiği malûmdur.

Eb 361 — Kefe şehrine ait vesikalar, Kırım hanına ve Kefe beyine hükümler (1140-1150 Hicrî).

Eb 358 — Serhazine hesap defteri 1068-1088 yılları.

Eb 377 — Kâğıt üzerine yapıştırılmış, kırmızı mumlu 140 kadar muhtelif mühür.

Eb 352 — Sigetvar'daki askerin defteri, 990-993 tarihleri.

Landesbibliothek'teki bu gibi Türk vesikalarının, ikinci Viyana muhasarasını takibeden harplerde Almanlar'ın eline düştüğü anlaşılıyor.

Viyana Arşivleri ve Millî Kütüphane

Viyana'da Türkçe vesikaların muhafaza edildiği yerler şunlardır : Haus,-Hof-und Staatsarchiv, Kriegsarchiv ve Nationalbibliothek (eskiden K. K. Hofbibliothek idi). Devlet arşivi olan adı geçen ilk müessesede bilhassa Habsburglar'ın Osmanlı

Devletiyle yaptıkları münasebete ait çokça malzeme mevcuttur. Buradaki Türkçe vesikaların kataloğu tanzim olunmuştur: Repertorium der Türkischen Urkunden 1503-1841. En eski türkçe vesika II. Bayezid'e aittir, N 405. Fatih Mehmet'ten Friauldeki Belgrad şatosuna dair Kont Leonhard von Görz'e, Almanca olarak gönderilen name 5 Şubat 1480 tarihlidir (Sergi N 89). En mühim orijinal vesikalardan bazıları şunlardır:

Kanunî Süleyman'ın Bağdad'ı zabtı münasebetiyle Ferdinand'a gönderdiği fetihnamesi, 1562 tarihli (Sergi N 106).

Karlofça muahedesinin musaddak nushası (Sergi N 168).

Paris muahedesinin musaddak nushası (Sergi N 338).

Türkçeden başka almanca, lâtince, italyanca, fransızca yazılan defterler, mektuplar, raporlar şeklinde Türkiye'yi ilgilendiren pek çok vesika arşivin raflarını doldurmaktadır. Nemçe Çasarı'nın İstanbul'a gelen elçileri tarafından gönderilen raporlar, elçilere verilen talimatnâmeler, sulh müzakereleri dosyaları - yüzlerce cilde varan defterler halinde mahfuzdur (Bunlardan bir kısmı E. Hurmuzaki'nin *Documente privalore la Istoria Românilor*'unda çıkmıştır) Bukarest 1878).

Aynı veçhile Kriegsarchiv (Askerî arşiv)' de bizi ilgilendiren zengin malzeme bulunuyor. Bilhassa Türk - Avusturya savaşlarına ve siyasî münasebetlere dair gayet mühim kolleksiyonlar ve vesikalar bulmak mümkündür. Meselâ 1683-1699 yılları arasındaki savaşlara ve Karlofça müzakerelerine ve barışına dair en zengin malzeme burada muhafaza edilmiştir. Bu devir Osmanlı - Türk tarihiyle meşgul olanların behemehal Viyana arşivlerinde çalışmaları iktiza eder.

Nationalbibliothek'teki Türkçe vesikalara gelince, bunların bazıları Flügel kataloğunda gösterilmiştir. Biz burada, Prut barışını müteakip Baltacı Mehmet Paşanın Lehli asilzadelere hitaben yazdığı orijinal bir vesikayı kaydetmekle iktifa ediyoruz (Ağustos 1711).

Fransa, Paris

Paris, Bibliothèque Nationale'de Türkçe elyazmalarının zenginliği ötedenberi malûmdur. Türkçe elyazmaları arasında bazen gayet mühim vesikaların suretlerine de tesadüf ediliyor. Meselâ N 221 (Ancien fonds) *İnşâ-i Okçuzâde* adlı bir mecmua

arasında Ukrayna'nın Bab-ı Âli de ile münasebetine dair gayet enteresan bazı yazıları bulup çıkarmağa muvaffak olmuştuk. N 114 teki malzemenin başlığı - Album contenant des pièces historiques et des lettres officielles, olduğuna göre, burada birçok enteresan vesikanın sureti nakledilmiştir. N 118 in başlığı - Recueil de pièces officielles et instruments diplomatiques. Burada bilhassa Türkiye ile Hollanda arasındaki münasebete ait mühim malzeme mevcuttur.

Türkçe vesikalardan ziyade, Fransız elçileri ve seyyahlarının Türkiyeye ait yazdıkları şeyler - tarihimizi araştırmak için büyük bir kıymeti haizdir. Bunların en mühimleri Fransız Hariciye Nezareti Arşivinde mahfuzdur (Archives du Ministère des Affaires Étrangères). Bunların kataloğu: Etat numérique des fonds de la correspondance politique de l'origine à 1871. Paris, İmprimerie nationale 1936. Menşeinden 1848 e kadar 298 cilt, 1848 den 1871 e kadar 90 cilt olmak üzere mecmuu 388 cilt tutan "Correspondance politique„ in bir çok defterleri doğrudan doğruya bize aittir (Turquie). Bizi ilgilendiren en eski raporlar şunlardır: Turquie 1: 1570 - 1577. Fr. de Noailles, évêque de Dax, ambassadeur en Turquie; 2: 1594-1599. Gilles des Noailles, abbé de l'Isle, ambassadeur en Pologne (erstit). Capitulations, relations et documents divers. İstanbuldaki Fransız elçilerinin Paris'e gönderdikleri relâsyonlar arasında Ferriol ile Des Alleurs'un yazıları, XVIII. yüzyıl başı Türkiyesi hakkında gayet mühim kayıdları ihtiva etmektedir (Cor. pol. Turquie, vol. 47-53).

İngiltere, Londra (British Museum, Public Record Office)

Avrupa kütüphaneleri arasında, türkçe elyazılarının çokluğu ve kıymeti bakımından British Museum'un önemi bilhassa büyüktür. Bu hususta Ch. Rieu'nun kataloğuna bir nazar atma yetişir. Mezkûr katalogun tanziminden 50 yıl gibi uzun bir zaman geçmiş, yeni elyazmaları gösteren bir katalog henüz basılmamıştır. Biritish Museum'de bizi yakından alâkadar eden türkçe olmıyan birçok vesika ve defter mevcuttur. Başta Fatih Mehmet tarafından. İstanbul'un alınmasını müteakip birkaç gün sonra, Galatadaki Cenevizlilere verilen bir berat geliyor. Bu

vesika, Müzenin teşhir ettiği vesikalar meyanındadır. Catalogue of Egertonn Mss, Eg. 2817. Bu münasebetle vesika hakkında şu izahat veriliyor : Grant by Mahomet II. Sultan of the Ottoman Turks, to the [Genoese] inhabitants of Galata, of privileges of residence and trade ; being the origin of the "Capitulations„ regulating the position of foreign residents in Constantinople. Dili ve yazısı : rumcadır, tarihi : 6961 (Bizans takvimine göre)-1453. En üstte Fatih Mehmed'in tuğrası, en aşağıda arap harfleriyle tarih konmuştur. Tarihin altında bir imza bulunuyor. Mezkûr vesika tarih literatüründe ötedenberi malûmdur ve işlenmiştir (Bk. Hammer, *Osmanlı Devleti Tarihi, I.*); fakat tam orijinali bizde henüz neşredilmiş değildir.

British Museum'deki tarih malzemesi arasında İngiliz elçilerinin, diplomatlarının ve devlet adamlarının Türkiyeye dair raporları, talimatnameleri ve mektupları, siyasî yazışmalar - ayrı dosyalar halinde mevcuttur, ki - tarihimizi tetkik için fevkalâde ehemmiyeti haizdir.

Siyasî yazışma nev'inden evrakın kısm-ı âzamı İngiltere Devlet Arşivi mahiyetinde olan Public Record Office'te mahfuzdu. İngiltere tarihine ait XI. yüzyıldan kalan gayet mühim vesikaları ve kaynakları ihtiva eden bu arşivde, Türkiye'yi ilgilendiren birçok diplomatik malzeme bulunuyor. Bunlar arasında bilhassa İstanbul'daki İngiliz elçilerinin hükûmetlerine gönderdikleri raporlar başta geliyor. Ayrıca - elçilere verilen talimatnameler (instructions), devlet adamlarının muhabereleri muhtıralar, mektuplar, sulh müzakerelerine ait evrak- hepsi ayrı ayrı çok büyük kıymeti haizdir; bunlar celbedilmeden, Türkiye'nin XIV. yüzyıl sonundan itibaren ve bilhassa XVIII. yüzyılbaşındanberi siyasî tarihinin tamamiyle aydınlatılmasına imkân yoktur. Zikrettiğimiz malzemenin büyük bir kısmı *Stats Papers* külliyatındadır. Ezcümle, Karlofça müzakereleri ve barışı, onu takibeden yıllarda Lord Paget'in ve Robert Sutton'un İstanbul'dan Londra'ya gönderdikleri raporları da bu külliyat arasındadır (Public Record Office, State Paper Office. Lettres from Lord Paget and Rober Sutton to the secretaries of State 23.I.1698 to 2.VIII.1705/N 2-21/, N 22 1710-1712). Bunlardan bir kısmının (Sutton' un raporlarını) yakında neşredeceğimizi umuyoruz. Public Record Office'te,

zamanımıza yaklaştıkça bu cins malzemenin cinsi ve miktarı artmaktadır. Bilhassa XIX. yüzyıl için fevkalâde enteresan dosyalar mevcuttur.

Hollanda, La Haye (Den Haag)

Hollanda, Avrupa devletleri arasında ötedenberi Şark memleketleriyle, o meyanda Osmanlı İmparatorluğu ile de, sıkı bir münasebette bulunagelmiştir. Bizimle münasebet, bilhassa ekonomik esaslara dayanmıştır; mamafih Hollanda'nın siyasî hayatımızda rol oynadığı malûmdur: Korlofça sulh müzakerelerinde Hollanda'nın İstanbul elçisi Kolyer, İngiliz elçisi Paget lle birlikte mutavassıt rolünü oynamışlardı. Hollanda kütüphaneleri ve arşivlerinde de bizi ilgilendiren birçok malzeme bulunuyor. Leyden Üniversitesi kütüphanesi bu bakımdan ötedenberi şöhret kazanmıştır. Bir de La Haye'deki Devlet arşivinde (Algemeene Rijksarchief), Karlofça müzakereleri ve onu takibeden yıllara dair Kolyer'in çok enteresan raporları mahfuzdur (Turkije, Secrete Brieven 1700-1734. St. Gen. N 7383). XVIII. yüzyılbaşı Türkiye'nin iç ve dış durumuna dair bu raporlarda gayet kıymetli kayıtlar bulunduğundan, bu devrin tarihini işlerken Kolyer'in raporlarından behemehal istifade olunmalıdır.

Rusya, Moskova

Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu ve Kırım Hanlığı arasındaki münasebetlerin izleri - birçok vesika, rapor ve mektup olmak üzre Rus arşivleri ye kütüphanelerinde mahfuzdur. Başta, Moskavadaki sabık Hariciye Nezareti Arşivi gelmektedir. Maalesef bu zengin malzemeden yerinde istifade etmek mümkün olmadı. Bize alâkası olan bazı vesikaların rusça tercümeleri veya rusça asılları basılmıştır. Rus arşivlerindeki bize temas eden vesikaların hem ehemmiyeti hem çokluğu bakımından bizi bilhassa yakından alâkadar edecek mahiyette olduğu, yeni Rus neşriyatından açıkça görülüyor.

İtalya, Venedik, Roma-Vatikan, Napoli, Cenova

İtalya arşivleri ve kütüphanelerinde bize ait mühim ve çok eski vesikaların bulunduğu muhakkaktır. Venedik ve Ce-

neviz Cumhuriyetleriyle olan tarihî münasebetler hatırlanırsa mühim vesikalar meydana gelmesine sebep olur. Fakat İtalyadaki arşivler ve kütüphanelerin türkçe vesikaları üzerinde henüz araştırmalar yapılmadığından bunların cinsi ve miktarı hakkında kat'i bir şey söyleyecek durumda değiliz. Napoli Şark Enstitüsünün neşriyatı arasında A. Bombaci'nin Floransadaki türkçe vesikaları neşri, İtalyada da türkçe vesikalara karşı alâkanın uyandığını göstermektedir.

***

Millî tarihimizin etraflıca aydınlatılması için hem yurdumuzdaki hem de başka memleketlerdeki tarih vesikaları ve kaynaklarından istifade etmek mecburiyetindeyiz. İlmî tarih araştırmaları ancak b ü t ü n malzemeden etraflıca incelenmesiyle mümkündür. Bütün malzemeden istifade de araştırma yapanın birçok diller bilmesi, geniş malûmat sahibi olması, ilmî metoda tamamiyle vakıf olması ile mümkündür. Bundan ötürüdür ki, hakikî bir tarihçinin vazifesi hem çok zor hem çok mesuliyetlidir. Zordur, çünkü metodlu bir şekilde malzeme toplamak, arşivlerde, müzelerde ve kütüphanelerde dağınık evrakı bulup çıkarmak, okumak ve kıymetlendirmek lâzımgelmektedir. Mesuliyetlidir, çünkü tarihçi ortaya koyduğu görüşlerinden dolayı doğru veya yanlış fikirlerin doğmasına sebep olabilir.

Avrupa'daki arşiv malzemesi hakkındaki takririmizi sona erdirirken şu ciheti de hatırlatmak isterim: Türk tarihçileri ancak Cumhuriyetin kurulmasiyle bizdeki arşiv malzemesinden, geniş ölçüde istifadeye başladılar. Cumhuriyetten önce, ancak mahdut kimselere açık olan arşivlerimizden şimdi herkes faydalanabilir. Arşivlerimizin başında bulunanlar gerek vesikaların tanıtılması ve gerek tasnifi yolunda büyük gayretler sarfediyorlar. Topkapı Sarayı Müzesi sayın direktörü Bay Tahsin Öz'ün çıkardığı "*Arşiv kılavuzu*„, Millî Eğitim Bakanlığınca yayınlanan "*Tarih vesikaları*„ ve Vakıflar Genel Müdürlüğünce çıkarılan "*Vakıflar Dergisi*„ bunu açıkça göstermektedir.

GEÇ GELDİĞİ İÇİN, PROGRAMDA BULUNMASINA RAĞMEN, SIRASINA GİREMİYEN TEBLİĞLER

Prof. Dr. HIFZI VELDET (İstanbul), **Hukukta tarihçilik ve Türk medenî hukukunun millileştirilmesi:**

I

Bu tebliğ ile Üçüncü Türk Tarih Kongresinin sayın üyelerine hukukta tarihçilik problemini, Türkiye'nin millî hukuk meselesini, daha doğrusu Türk medenî hukukunun millileştirilmesi düşüncesini arzetmek istiyorum. Bunu yaparken hukuka ve bilhassa medenî hukukun teknik teferruatına girecek değilim. Zira tebliğin gayesi Medenî kanun kaidelerini tahlil etmek değil, hukukun oluşunu izaha çalışan çeşitli görüş tarzlarından tarihî mektebinkini ele alarak Türk medenî kukukunun tarihî safhalarını, bu görüşe nazaran, kısaca gözden geçirmek ve millî hukuk problemini ortaya koymaktır.

II

Hukukî bakımdan tarihçilik, çeşitli memleketler hukukiyatının geçmişteki yapraklarını incelemek değildir; bununla hukuk ilminin en önemli kollarından biri olan hukuk tarihi uğraşır.

Hukukta tarihçilik, hukukun oluşuna ait bir görüş tarzı olup geçen yüzyılın başında Almanya'da doğmuştur. Bu memleket 1814 de Napolyon istilâlsından kurtulunca Heidelberg'de Profesör bulunan Thibaut "Almanya için umumî bir medenî hukukun lüzumuna dair„ adını taşıyan bir risale neşrederek bununla bütün Almanlara yurtsever bir hitapta bulundu ve bir tek medenî kanun yapılarak Almanya'da medenî kukukun birleştirilmesini teklif etti. Bilindiği gibi, o tarihlerde Almanya henüz siyasî birliğini yapmamıştı ve bu sebeple hukuku da dağınıktı. Küçüklü büyüklü birçok Alman devlet veya dukalık ve prensliklerinin kendilerine mahsus müstakil siyasî varlıkları olduğu gibi, birer medenî hukukları da vardı. Mahallî mahiyette olan bu hukukların bir meseleyi çözmeğe kâfi gelmediği husus-

larda ise onaltıncı yüzyılda iktibas olunan "Roma hukuku„ tatbik ediliyordu. Bu sonuncuya Almanlar "Gemeines Recht„ yani "Müşterek hukuk„ adını vermişlerdi.

Şu kısa izahtan anlaşılıyor ki, 1814 yılında Almanya'nın hukukî durumu yeknasak değil, alacalı bir renk taşıyordu. İşte Thibaut'nun düşüncesi bu alacalı duruma son vererek bütün Almanya için bir tek medenî kanun vücuda getirmekte toplanıyordu. Fakat bu fikrin, herbiri müstakil olan büyük, küçük Alman devletleri reislerinin ve devlet adamlarının işine gelmiyeceği, zira hukukun birleştirilmesinin kendi istiklâllerini baltalıyacağı düşüncesinin doğması tabiî idi. Bunu Thibaut da düşünmüş ve kendine yöneltilecek bütün düşmanlıkları göze almıştı. Zikrettiğim risalesinin başlangıcında : "aşağıdaki yaprakların hiçbir satırı herhangi bir küskünlük dolayısiyle yazılmış değildir. Hiçbir devlet adamı beni incitmedi ve şahsî her hangi bir emel de bana yabancıdır. Kader bana lâyık olduğumdan fazlasını verdi. Hiçbir zaman yükseklerde gözüm olmadı ; bundan böyle de güneşle benim arama kimse girmedikçe memnunluğum bozulmadan devam edecektir„ diyen bu büyük hukukçuyu medenî hukukun birleştirilmesi lüzumuna ikna eden şey, Almanya içindeki hukuk dağınıklığının arzettiği anormal durumdu.

Esasn 17 ve 18 inci yüzyıllarda hâkim olan tabiî hukuk fikri ve rasyonalizm denilen akılcılık cereyanı sonunda bütün Avrupa'da yer yer kanunlaştırma hareketleri görülmeğe başlamış ve Prusya kanunu, Fransa ve Avusturya medenî kanunları gibi büyük kanunlar yapılmıştı. Tabiatta insan yaradılışına uygun, âdil, ideal, ezelî ve ebedî bir kukukun esasen mevcut olduğunu ve insanlara düşen işin bu hukuku bulup tesbit etmekten ibaret bulunduğunu kabul eden "tabiî hukuk görüşü„nden ve insan aklının her şeye üstün olduğunu eskiden gelme bütün müesseselerin ve bu arada hukukun ve bütün geleneklerin aklın tenkitçi süzgecinden geçirilmesini ve bunlardan akla uygun olanlarının alıkonarak, olmıyanlarının atılması gerektiğini müdafaa eden "rasyonalizm„ cereyanından Thibaut'nun da ilham aldığı ve Almanya'da dahi - Fransa ve Avusturya'da olduğu gibi - bir tek medenî kanun yapılmasını akla daha uygun bulduğu şüphesizdir.

III

Şayet Thibaut'nun karşısına 19 uncu yüzyılın en büyük hukukçusu Savigny çıkmasaydı, tek kanun fikrinin o zaman hızlı adımlarla yürüyeceği muhakkaktı; zira Thibaut'nun teklifi bütün Almanya'da birçok muhitler tarafından çok müsait karşılanmıştı.

O tarihte Berlin Üniversitesinde profesör bulunan Friedrich Carl von Savigny, Thibaut'nun yukarıda adı geçen risalesinin çıktığı 1814 yılında gene Heidelberg'de neşrettiği bir risale ile onun fikirlerine karşı cephe aldı. "Kanun vaz'ı ve hukuk ilmi hakkında zamanımızın müsaadesi„ adını taşıyan bu risalede Savigny, Thibaut'un fikirlerini çürütmeğe çalışarak hukukun kanun koyma yoluyla değil, halk ruhundan doğan örf ve âdet yoluyla meydana geldiğini, bir tek büyük medenî kanun yapmak için zamanın henüz müsait olmadığını ve siyasî şartların da buna müsait bulunmadığını ileri sürdü. Ona göre, medenî hukukun, halkın dili, geleneği ve teşkilâtı gibi onun hususiyetlerine uygun belli bir karakteri vardır. Bu tezahürler ayrı ayrı birer mevcudiyet değil, bir tek halkın münferit kudret ve faaliyetleri olup ayrılmaz bir şekilde biribirine bağlıdır ve hususî bir vasıf halinde kendini gösterir. Bunları bir tek bütün haline koyan şey, halkın müşterek kanaati ve iç icaplardan doğan aynı izdir ki tesadüfî ve keyfî doğuşa set çeker. Hülâsa hukuk, Savigny'nin "Volksgeist„ dediği halk ruhundan doğar, akıl vasıtasiyle yapılacak kanunlar hukukun tekâmülünü baltalar, durur; çünkü hukuk, canlı bir uzviyet gibi, toplum içinde durmadan tekâmül eden bir şeydir. Onu bu kanun kalıbı içine koymak demek: bu akışı engellemek, hukuku dinamik halden çıkarıp statik bir hale koymak demektir ki bu da toplumun zararındadır. Şu halde Savigny'ye göre hukuka müdahale etmemek, bunun oluşunu, lisanın oluşu gibi, kendi haline bırakmak gerektir. Yapılacak iş, olsa olsa, mevcut örf ve âdet kaidelerini toplamak olabilir.

Heidelberg şehrinin merkezlik yaptığı bu tarihî münakaşada Savigny galip çıkmış ve bu yüzden Almanya'da bir tek medenî kanun kabuliyle hukuk birliğinin kurulması işi siyasî birliğin gerçekleşmesinden sonraya kalmış ve geçen yüzyılın sonlarına doğru yapılan Alman medenî kanunu bu münakaşa-

dan hemen hemen bir yüzyıl sonra, 1900 yılının ilk günü yürürlüğe girmiştir.

IV

Şimdi Türk medenî hukukuna gelelim: Osmanlı devletinin kuruluşundan bugüne kadar Türk medenî hukuku, gerek mahiyeti ve gerek şekil bakımından çeşitli manzaralar gösterir.

1869 yılına kadar sistemli bir kanun halinde tedvin edilmemiş olan medenî hukukumuz muhtelif fıkıh kitaplarında, fetva mecmualarında ve aralarında birçok farklar ve hatta içlerinde yanlışlar bulunan birçok el yazması kanunnamelerde cemi ve idarî hükümlerle karışık bir halde bulunmakta idi.

Bu kaidelerden önemli bir kısmı tamamen ilâhi bir iradeden çıktıkları için, doğmatik bir mahiyet taşırlar ve fert iradesiyle değiştirilemezler. İlâhi irade eseri olduklarından bunların oluşunda örf ve âdetin ve halk ruhunun yeri yoktur. Bunlar ezelî ve edebîdirler. Şu halde eski medenî hukukumuzun dinden gelme kaideleri tarihî hukuk görüşüne tamamen aykırıdır.

1869—1876 yılları arasında tamamlanan Mecelle için de aynı hükme varıyoruz: Bu kanun, bir taraftan kendi içinde o zamana kadar ki hukuku muhafaza etmesi bakımından tarihî, diğer taraftan da dinî hukuku tedvin etmiş olması bakımından tamamen doğmatik bir mahiyet taşır. Gerçi Mecellede örf ve âdete yer verilmiş, zamanın değişmesiyle ahkâmın da değişebileceği kabul olunmuş ise de bu, dinden gelme kaideler için değildir.

Mecelle yapılmazdan önce Âli Paşa 1867 de Girit'ten Babıâli'ye göndermiş olduğu lâyihada Fransız medenî kanununun tercümesini ve bu kanunun, Mısır'da olduğu gibi, muhtelif davalarda muhtelif mahkemelerce tatbik edilmesini teklif etmiş ve bu suretle Türkiye bakımından geleneğe değil, sadece akla dayanan yabancı bir kanunun yürürlüğe konması fikrini ileri sürmüştü. Bu teklif, Thibaui ile Savigny arasında geçen münakaşaya benziyen, fakat çok daha küçük ölçüde bir fikir çarpışmasına sebep olmuş; Cevdet Paşa aynen: " bazı zevat Fransa kanunlarından Türkçeye tercüme olunup da mahakim-i nizamiyede anlar ile hükmolunmak fikrine sahip oldular. Halbuki bir milletin kavanin-i esasiyesini böyle kalb ve tahvil etmek o mil-

leti imha hükmünde olacağından bu yola gitmek caiz değildir„ diyerek bu fikre itiraz etmiş, onun düşüncesi ağır başmış ve bu suretle *sadece muafazakârlık bakımından* tarihî görüş, aklî görüşü bizde de alt ederek Mecelle hazırlanmıştır.

Yapıldığı zaman çok büyük bir rağbet ve şöhret kazanan Mecelle medenî hukukun sadece muamelât kısmını tanzim edip, aile ve miras gibi önemli kısımları ihtiva etmediğinden, tam bir medenî kanun vasfını haiz değildi. Bundan maada, bu kanunun ele aldığı münasebetleri dahi tam manasiyle nizamlamağa yetmediği çok geçmeden anlaşıldı. Hele 20 inci yüzyıl girdikten sonra bu cihet çok açık bir şekilde meydana çıktı; Mecelle'nin tadiline ve böylece devrin ihtiyaçlarına daha uygun bir hale getirilmesine karar verildi; bunu sağlamak için geçen cihan harbi sırasında 1916 yılında kurulan tadili kavanin komisyonları arasında bir de medenî kanun komisyonu vardı. Bu komisyon işin incelenmesini önce bir tâli encümene havale etti; bu encümen Mecelle'nin tadili hususunda "esas„ adı altında birtakım prensipler koydu ki, bunlardan konumuzu bilhassa ilgilendiren ikisini zikredeceğim:

"Birinci esas: Husus-ı katıa-i şeriye ile beynelfukaha muhtelifünfih olan mesail-i içtihadiyede ahval-i fukaha bilistikra tetkik olunarak hangi müctehidin kavl-i ihtiyacat-ı hazıraya tevafuk ediyorsa onun reyi bitterçih Mecelle'nin olbabtaki mevad-ı mahsusası ona göre tadil olunacaktır„.

"İkinci esas: İhtiyacat-ı cedidenin vaz'ına lüzum gösterdiği ahkâmda, ahkâm-ı mevzua ve fıkhiyemiz ile insicam ve tenazuru muhafaza şartiyle bilûmum müessesat-ı hukukiyeden istifade edilecektir„.

Bu iki prensip gösteriyor ki, o zamanki Mecelle komisyonunun hareket noktası yine ahkâm-ı şer'iye, yani dinî hukuk, İslâm hukukudur. Bu komisyonun mesaisi müsbet bir neticeye varmadı.

Osmanlı devrinin medenî hukukundan bahsederken geçen Cihan Harbi içinde kabul edilen 25 ekim 1917 tarihli Hukuk-u Aile Kararnamesini de unutmamak lâzımdır. Bu kararname medenî hukukun o zamana kadar tedvin edilmemiş olan aile hukuku kısmını kanunlaştırmış, evlenme ehliyeti, taaddüd-ü zevecatın güçleştirilmesi gibi münferit hususlarda eskiye nazaran

az çok ileri görüşlü bazı hükümleri ihtiva etmekle beraber, evlilik müessesesini dinî bakımdan mütalea ettiği için hıristiyan ve yahudilere mahsus ayrı maddeler koymuş, eski boşanma müessesesinde hemen hemen hiç değişiklik yapmamıştır. Esasen bu kararnamenin ömrü az olmuş, Mütarekeden sonra yürürlükten kaldırılmıştır.

V

İstiklâl harbi kazanıldıktan ve millî hükümet kurulduktan sonra eski kanunları tadil ederek zamanın isterlerine uydurmak zarureti kendini daha huvvetle duyurmağa başladı. Bu işi sağlamak için Adliye Vekâleti tarafından 1923 yılı başlarında komisyonlar kuruldu ve bunların çalışma tarzları hakkında bir de talimatname hazırlandı. Bu talimatnameye göre, yeni teşkil olunan komisyonlardan Kanun-u Medenî komisyonu 1916 da zikrettiğimiz Mecelle ve Ahkâm-ı şahsiye komisyonunun bir devamıdır ve yeni komisyonlar ahkâm vazederken birinci derecede ahkâm-ı fıkhiye ve hukukiyemize istinat edeceklerdir. Talimatnamenin bu sarahati gösteriyor ki 1923 teşebbüsü radikal bir teşebbüs değildi.

Mecelle ile meşgul olan vacibat komisyonu ise 1916 komisyonun esaslarını aynen benimsedi. Bu komisyonların zabıtları gösteriyor ki hemen bütün hükümlerde şeriate dayanılmış, Mecelle'nin fizyonomisi muhafaza edilmek istenilmiş ve mesai çok ağır yürümüştür. Öyle ki, çalışmalar bu tempo ile devam ettiği takdirde uzun yıllar sonunda dahi bir medenî kanun yapmak imkânı hasıl olmıyacaktı. Bu itibarla tadil-i kavanin komisyonlarının çalışmaları müsbet bir sonuca varamadı ve bunların faaliyetlerine nihayet verildi.

Buna mukabil o sırada siyasî faaliyet arttı. İnkılâp hamleleri hızlandı. 29 ekim 1923 de Cumhuriyet ilân edildi; 3 mart 1924 de hilâfet ilga ve tedrisat tevhit olunarak bütün medrese ve mektepler Maarif Vekâletine bağlandı; 8 nisan 1924 de şer'iye mahkemeleri kaldırıldı. İşte bu hamleler yapıldıktan ve devlet idaresinin lâyikleştirilmesi hemen hemen tamamlanarak radikal adlî ıslahat yolunda fikirler az çok olgunlaştıktan sonra 19 mayıs 1924 de yeni bir talimatname ile ikinci ihzar-ı kavanin komisyonları kuruldu. Bu defaki talimatnamede, ilkinde

olduğu gibi, ahkâm-ı fıkhiyeden bahis yoktu. Adliye Vekâletinin komisyonlardan beklediği iş talimatnamenin sonunda şöyle ifade olunmuştu: "Komisyonlardan Vekâletin beklediği gaye, tedvin edilecek kavaninin tamamen asrî bir devlet mefhumat ve esasat-ı âliyesiyle azamî bir tetabuku haiz olması memleketin ihttyacatı nazardan dûr tutulmamasıdır,,.

Yeni komisyonlar çalışmağa başladı ve 1924-1925 yıllarında bazı lâyihalar hazırladı. Fakat bu arada garbın medenî mevzuatından birini aynen almak düşüncesi ortaya çıktı ve gittikçe kuvvetlendi. Buna sebep bir taraftan devletin lâyikleştirilmiş ve zemin ve zamanın böyle köklü bir hukuk inkılâbına müsait bir hale gelmiş olması, diğer yandan da komisyonlar tarafından hazırlanun lâyihaların Türk inkılâbının ve yeni Türk cemiyetinin ihtiyaçlarını tam olarak karşılıyacak surette radikal olmamasıdır. Nihayet bu komisyonların da mesaisine son verildi ve İsviçre Medenî Kanununun bazı tadilât, bir bütün halinde alınması kararlaştı.

VI

İsviçre Medenî Kanunu bir heyete tercüme ettirilerek gereken değişiklikler yapıldıktan sonra bir esbab-ı mucibe ile Türkiye Büyük Millet Meclisine sevk olundu. Gayet kısa olan Adliye encümeni mazbatası aynen: "bazı mühim celseler Başvekil İsmet Paşa hazretlerinin, heyet-i umumiyesi de Adliye vekili Mahmut Esat Beyefendi ve mezkûr Komisyon âzasından kanun-u medenî müderrisi Veliyüttin bey huzuriyle mütalea olundu,, dedikten sonra bu kanunun kabulü hususunda hükûmetin musip olan noktai nazarının encümence de tasvip edildiğini söyler.

Meclis heyeti umumiyesine arzolunan lâyiha kül halinde 17 subat 1926 kabul olunarak Türk Medenî Kanunu haline geldi. 4 nisan 1926 da resmî ceridede neşrolundu ve 4 ekim 1926 da yürürlüğe girerek Türk içtimaî ve hukukî hayatında en büyük inkılâbı yaptı; dine dayanan eski medenî hukukumuzu ortadan kaldırdı, toplumun iç hayatını yeni bir nizama bağladı.

VII

Bu suretle dış görünüşü bakımından yurtta medenî hukuk meselesi halledilmiş oluyordu. Halbuki asıl önemli mesele bun-

dan sonra başladı. Türk içtimaî bünyesinde yalnız dinî kaidelesi değil, diğer birçok millî hukuk gelenekleri de yaşamaktadır. Acaba Medenî Kanun, millî geleneğe dayanan hukuk kaidelerini de, münhasıran dinden gelme kaideler gibi, ortadan kaldırmış mıdır? yani Türk Medenî Kanunu tamamen akılcı bir görüşle yurdumuzun hukukî bünyesinde tarihçi görüşü kökünden bertaraf etmiş midir?

Çok öndmli olan bu noktanın münakaşasından önce Medeni Kanunumuz hakkında yurtta ve yurt dışında beliren fikirlere göz atalım.

Bu hususta belli başlı ve birbirine zıt iki fikir karşısında bulunuyoruz:

Bir kısım hukukçular ve mütefekkirler İsviçre'den aldığımız bu kanunun çok mükemmel bir kanun olduğu, sosyal bünyemize tamamen uyduğu ve bu itibarla buna hiçbir zaman dokunmamak gerektiği fikrindedirler.

Söylemeğe hacet yoktur ki bu düşüncede olanlar, bir memleket hukukunun münhasıran akıl ile yapılabileceği kanaatinde bulunan "akılcı„ görüşün taraflısıdırlar.

İkinci fikirdekilere göre ise: İsviçre Medeni Kanunu hıristiyan bir toplumu nizamlıyan ve ona göre yapılmış ve ayarlanmış olan bir kanundur. Binaenaleyh yüzyıllardanberi içtimaî münasebetleri islâmî geleneğe göre düzenlenmiş olan Türk milletinin bünyesine uymaz. Binaenaleyh bu bünyeye uyacak bir kanun yapmalı idik.

Gene söylemeğe hacet yoktur ki bu düşüncede muhafazakâr tarihî görüş hâkimdir.

Bizce gerçek durum bu fikirlerden ne birinde ve ne de ötekindedir. Bunlarda çok aşırı ile çok geriyi, ifrat ile tefriti görüyoruz.

Önce ikinci fikri ele alalım: "Türk Medenî Kanunu hıristiyan kanunudur, bünyemize uymaz„ diyerek toptan hüküm verenler bizce bu kanunun ruhuna nüfuz etmemiş, onun hükümlerini birer birer incelememiş, münferit maddelerinin Türk adlî hayatındaki tatbikatını gözden geçirmemiş olanlardır. Bunlar medeni kanun hakkında kulaktan dolma malûmatla yukarıda söylediğimiz toptan hükme ezberden varanlardır. Bu itibarla böyle bir iddia tabiatiyle ilmî bir iddia sayılamaz. Bir defa

şunu hatırlatalım ki bir memleket hukukunun diğer bir memleket tarafından alınması hadisesi yalnız bizde görülmüş bir şey değildir. 15 ve 16 ıncı yüzyıllarda Roma hukukunun Alman milleti tarafından tedricî iktibası bunun en geniş misalidir. Daha sonra kodifikasyon devrinde, bilhassa geçen yüzyılın başında birkaç devlette modern büyük kanunlar yapıldığı zaman bunlar diğer birçok memleketler tarafından bazan aynen ve bazan da değişikliklerle iktibas edilmiştir.

Denebilir ki: "bu iktibaslar birşey ifade etmez; zira bütün bu memleketler hıristiyan memleketleridir, geleneklerinde çok fark yoktur, bu itibarla durum bizimkine benzemez„. Buna karşı şunu hatırlatmak isteriz ki, 20 inci yüzyılın ilk günü yürürlüğe girdiğini yukarıda söylediğimiz Alman Medenî Kanunu, gelenekleri bu memleketinkine nazaran her bakımdan başka olan Japonya ve Çin tarafından — bittabi birçok değişikliklerle — iktibas olundu. İşte biz de bunu yaptık. İsviçre Medenî Kanununu, birçok değişikliklerden sonra toptan kabul ettik. Esasen bu kanunda hıristiyan dinine ait kaideler pek azdır denilebilir. Gerçi tarihî incelemeler, bilhassa evlenme ve boşanma hukukunda, protestan hukukunun tesirlerini bize gösteriyor. Fakat Medenî Kanunumuzdaki boşanma sebepleri çoktan din kadrosundan çıkarak hukuk kadrosuna girmiş olan sebeplerdir ve bunların içinde bünyemize uymıyacak bir tek nokta dahi yoktur. Kanunun bünyemize uymadığını isbat için bazan boşanma güçlüğünü ileri sürüyorlar. Bu yanlıştır. Medenî Kanunumuza göre boşanma zor değil, kolaydır. Görülen ve kulaklarımıza kadar gelen güçlükler maalesef hukuk tatbikatçılarından bazılarının dar ölçülü kararlarından doğuyor ki, bugünkü konumuza girmediği için bunun üzerinde duracak değilim. Yalnız şu kadar söylemek isterim ki "boşanmayı güçleştiren hıristiyan kanunu bizim bünyemize uymaz„ diye toptan hükme varanlar şayet eski talak sistemine hasret çekiyorlarsa, erkeğe bu hususta tam salâhiyet veren bu geri sistemi Türk inkılâbı bile bile yıktı ve yenisini ise ahlâkî, içtimaî ve aklî esaslara ve inkılâp prensiplerine daha uygun olduğu için aldı. Binaenaleyh İsviçre'den aldığımız medenî kanunun Türk içtimaî bünyesine toptan aykırı olduğu hükmü yanlış ve yersizdir.

Bunun aksini, yani Medenî Kanunun milletimizin bünyesine tamamen uyduğunu, çok mükemmel olduğunu ve buna hiçbir zaman dokunmamak gerektiğini ileri sürenlerin iddiasını ise ben hukukî inkılâbımızdan önce dinî hukukumuza hiç el sürdürmemek taraflısı olan softa zihniyetinden farklı görmem. Hukuk, hayatın nizamıdır, ferdin ve toplumun münasebetlerini nizamlar. Gerek fert ve gerek toplum uzviyeti canlı olduğuna göre, hukuk nizamı da donmuş kalıb ve formalitelerden ibaret olmayıp, yürüyen hayatın akışına ayak uydurmak zorunda bulunan kaidelerden mürekkeptir. Bilhassa içtimaî iç kuruluşu nizamlıyan medenî hukuk kaidelerinde âdeta canlı bir uzviyet saklıdır ve her uzviyet gibi bunlar da tekâmüle tâbidir, bu bir zarurettir.

VIII

Şu halde ne olacak? Bir taraftan Medenî Kanuna hiçbir zaman dokunmamak fikrini reddederken, diğer taraftan bu kanunun bünyemize uymadığını ileri süren toptancı fikirle de birleşmiyoruz.

Bir kanunun bir memleket bünyesine uyduğu veya uymadığı hususunda ilmî bir neticeye varabilmek için o kanunu teşkil eden kaideleri birer birer incelemek, bunlardan hangisinin, toplumun iç kuruluşuna uygun, hangisinin aykırı olduğunu tesbit etmek ve ondan sonra bir iddia yürütmek gerektir.

Kanunların, bilhassa cemiyet bünyesini ve ferdin günlük hayatını sıkı sıkıya ilgilendiren hususî hukuk kanunlarının hükümleri çeşitlidir. Bunlardan bazıları, ezcümle borçlar ve ticaret hukuku alanları bugünkü medenî âlemde birbirine çok benzer. Meselâ alım satım, kira akitleri, poliçe, havale, çek, türlü şirketler her memlekette az çok birbirini andırır. Bu sebeple bu alanlarda Türk hukukunun Avrupa hukukuna benzemesi yadırganamaz. Zira bu hususiaki geleneklerin değiştirilmesi ikinci derecede bir mahiyet arzeder. Hatta şunu da söyliyebiliriz ki bugünkü hususî hukukun bir kısmı olan ticaret hukuku alanında görülen istikamet bütün dünyada birliğe, beynelmilelliğe doğru giden bir istikamettir.

Buna mukabil gene hususî hukukun bir kolu olan şahıs, bilhassa aile ve miras münaseberleri hem toplumun iç kuruluşuna göre büyük değişiklikler gösterir. İşte bu sebepledir ki Medenî

Kanun İsviçre'den alınırken, idarî ve adlî teşkilâtımız, bazı hususlardaki geleneklerimiz, ahlâkî, içtimaî, iktisadî ve hatta coğrafî ve biyolojik durumumuz gözönünde tutularak bu kanunda birçok değişiklikler yapılmış, yaş hadleri indirilmiş, birçok müddetler uzatılmış veya kısaltılmış, bazı prensip farkları gözetilmiş, velhasıl kanunun Türk millî bünyesine uydurulmasına çalışılmıştır. İşte bu çalışmalara rağmen bünyemize ve asırlık görüşlerimize uymıyan ve inkilâbımızın titizlikle üstünde durduğu esaslara dokunmayan noktalar varsa onları incelemek ve o noktalara itiraz etmek lâzımdır. Meselâ miras sistemimizde sağ kalan karı veya kocaya tanınan ve burada tafsiline lüzum olmıyan bir intifa hakkı müessesesi vardır. Bizim iktisadî bünyemiz bu müesseseyi kaldırmıyor. Bundan başka mirasta kabul ettiğimiz "parantel„ sistemine nazaran birinci kuşaktan kan hısımları varken diğer kuşaktaki hısımlar miras alamaz. Meselâ bir kimse öldüğü vakit şayet arkasında sağ olarak bir yeğeni ile bir de kendi büyük babasını bırakmışsa mirasın tamamını ölü ile belki hiçbir samimî münasebeti olmıyan yeğen alır, öleni vaktiyle bağrına basıp büyütmüş olan büyük baba bundan mahrum kalır ki bu, bizim ötedenberi mevcut olan aile bağlarımıza ve millî geleneklerimize aykırıdır. İşte kanuna itiraz etmek lâzımsa bu ve bunlar gibi münferit noktalar üzerinde durmak gerektir. Yoksa genel olarak bu kanun bünyemize uymaz„ demek hiçbir şey ve ilmî bir görüş ifade etmez.

IX

Şu halde Medenî Kanunumuzun bazı cihetlerini tadil etmek ve bazı boşluklarını millî geleneklere dayanan içtihatlarla doldurmak suretiyle ve prensip hükümlerine dokunmıyarak bu kanunu millî bünyemize uydurmak lâzımdır. Tarihî araştırmalar, yirmi, otuz metre derinliğindeki toprağın altından millî tarih anıtlarını bulup çıkarıyor ve millî tarihimizi tamamlıyor. Halkın içinde ve ruhunda yaşıyan millî hukuk geleneklerini de sosyolojik araştırmalarla bulup çıkarmak ve kanunun müsait olduğu yerlerde onları tatbik etmek, hakikî Türk Medenî hukukunu yaratacak ve elimizdeki yabancı kanunu bünyemize uyduracaktır. Bizim bir millî dil tezimiz, millî tarih tezimiz, millî terbiye tezimiz var.

Bunlar dil, maarif ve tarih kongrelerinde inceleniyor. Bunların yanında bir de millî hukuk tezimiz olmalı ve bu tez Türk hukuk kongrelerinde incelenmelidir. Bu günün geleceğine inanıyoruz.

NİHAL ONGUNSU (İst. Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Asistanı), **Urfa'nın Siverek kazası'nda Taşlıköy'de bulunan iki stel:**

Umumî tarif:

1. Stel, Urfa'nın Siverek kazasında, Taşlıköy'de bulunmuş ve vali muavini Ekrem Yalçınkaya tarafından İstanbul Arkeoloji Müzesine gönderilmiş, 10 temmuz 1942'de müzeye gelmiş ve heykeltraşlık eserleri envanterinin 4788 numarasına kaydedilmiştir. Yüksekliği 1.14 m., üst genişliği 0.43 m., alt genişliği 0.46 m., kalınlığı ise 0.23 m. dir (Res. 1).

Stel trahitten yapılmıştır. Arkası düz olup hiçbir yazı yoktur. Stelin üst kısmı sağ tarafta hafifçe kırıktır. Diğer kısımları sağlamdır. Stelin kenarında içerlerinde diyagonal katlar bulunan küçük müstatil saha tezyinatı vardır.

Kabartma bir santim derinliğinde olup boğa üzerinde duran bir tanrıyı tasvir etmektedir. Tanrı sakallıdır; fakat sağ elinde bir çifte balta, sol elinde ise bir yıldırım demeti taşımaktadır. Bıyığı traş edilmiştir. Tanrının başında iki kısımdan mürekkep bir şapka vardır ki, bunun tüylerden yapılmış bir taç olması pek muhtemeldir. Bu gibi taçlar Persepolis'te Xerxes'in muhafızları tarafından taşınmakta idi. Bunun güzel bir benzerini Haleb'in 50 km. kuzey-doğusunda Maştala mevkiinde bulunup halen Adana müzesinde bulunan stelde görebiliriz (Res. 2)[1]. Şapkanın üstünde sanki şapkaya yapışıkmış hissini veren bir kanatlı güneş vardır. Tanrının uzun olan saçı topuz halinde omuzuna düşmektedir. Tanrının başı profilden olup vücudünün üst kısmı cepheden, bacakları ise yine profildendir. Hem tanrı, hem boğa sağa doğru müteveccihtirler. Tanrı kısa bir eteklik giymiştir. İşçilik kaba olmakla beraber boğa üzerindeki tanrı

[1] Archäologischer Anzeiger 1940, s. 585-586 ş. 17.

eski bir kültü meydana koymaktadır. Roma devrinde bu boğa üzerindeki tanrının adı "JUPPITER DOLLICHENUS„tur. Biliyoruz ki bu tanrı hakkında yazılmış iki mühim eser vardır: 1. Dr. Halil Demircioğlu'nun DER GOTT AUF DEM STIER, 2. Kan'ın JUPPITER DOLLICHENUS'u. Fakat bu boğa üzerindeki tanrı tasviri çok daha eski zamanlarda da görünmektedir. Hatta epey bir zamandanberi kabul edildiğine göre "boğa üzerindeki tanrı„ Hitit tanrıları muhitinden alınmadılar. Bundan dolayı eğer bizim steli bazı Hitit kabartma stelleriyle karşılaştırırsak aralarında çok benzerliklerle karşılaşırız. Meselâ Tel Ahmar'da [2] Doliche'den 75 km. mesafede bulunmuş bir steli (Res. 3) bizim stelle karşılaştırırsak duruş ve tanrı remizleri bakımından bizim stele çok benzediğini görürüz. Yalnız bizim stelde tanrının kılıcı yotur. Yıldırım demeti Tel Ahmar'daki gibi çatal şeklindedir. Kanatlı güneş, bizim stelde şapkaya yapışık gibi durmaktadır. Yani teferruatta biraz değişiklik vardır. Aynı şekilde biri Babilonya'da, diğeri Zincirli'de bulunmuş iki Teşup stelini mukayese edebiliriz. Bu iki stel üzerinde Hitit hava tanrısı Teşup tasvir edilmiştir, ve Dr. Demircioğlu'nun da söylemiş olduğu gibi JUPPITER DOLICHENUS'un (Proto type) ini teşkil etmektedirler.

Bu stelin tarihini tesbit etmek bir haylı güçtür. Muhtelif bakımlardan 10. uncu yüzyıl ile 8. inci yüzyıl arasındaki Hitit küçük prensliklerinin zamanına pek benzemektedir. Onun için pek mükemmel olarak bu stel ya, tamamiyle o devirden kalma bir steldir veya eski bir âbidenin kopyasıdır. Diğer bir ihtimale göre Roma devrinden olup M. s. 3. veya 2. yüzyıla aittir Fikrimizce bu ikinci ihtimal pek varit olamaz. Çünkü eğer Roma tesiri olsaydı tanrının hiç olmazsa zırh taşıması lâzımdı. Stelin kenarındaki tezyinat enteresandır. İşçiliğin kaba olması bu stelin esas âbideden bir müddet daha sonra olduğunu göstermektedir. Esas âbideyi kopya eden işçi kenardaki yazının mahiyetini anlamamış ve bu tezyinatı uydurmuş olabilir. Aynı şeyi şapka ve kanatlı güneş motiflerinde de bulmaktayız. İşçi, bizim stelde kanatlı güneşi şapkaya ait bir tezyinat gibi yapmıştır. Stelin üst kısmının yuvarlak olması eski Hitit stelleri

[2] Syria 10, s. 198 vdd. lev. 32-33.

geleneğindendir. Netice olarak şunu söyliyebiliriz ki, bu stel, M. ö. 10. yüzyılda mevçut olan bir âbidenin çok muhtemel olarak 8.-7. nci yüzyıldaki bir kopyasıdır.

Umumî tarif:

II. Stel, Urfa'nın Siverek kazasında Taşlıköy'de bulunmuş ve vali muavini Ekrem Yalçınkaya tarafından İstanbul Arkeoloji müzesine gönderilmiş, 10 temmuz 1942 de müzeye gelmiş ve heykeltraşlık eserleri evanterinin 4789 numarasına kaydedilmiştir. Yüksekliği 43 santim, genişliği 55 santim, kalınlığı ise 17 santimdir (Res. 4).

Stel mahallî sarımtrak kalker taşından yapılmıştır. Arkası düzdür. Sağ ve sol kenarlar bir haylı aşınmıştır. Soldaki figürün boynu ve yüzü bir haylı kırıktır. Sağdakinin yüzü zedelenmiştir.

Burada dikey dörtgen şeklinde bir stel görüyorsunuz. Kabartma iki santim derinliğinde olup etrafında beş buçuk ile altı buçuk santim genişliğinde düz bir çerçeve bulunan bir sahanın içine yapılmıştır. Ortada etrafına ip veya kurdele sarılmış konik bir cisim göze çarpmakta ve bu cismin arkasında küreğe benzer iki âlet çaprazvarî durmaktadır. Bu konik cismin sağ ve solunda üst kısımları hilâl şeklinde ıskemleler üstünde oturan birer insan heykeli görülmektedir. Bunlar uzun bir eteklik giymiş bulunmakta, belden yukarı kısımları ise çıplak kalmaktadır. Başlarında silendrik bir polos vardır. İnsan kabartmalarının alt kısımları profilden, üst kısımları ise cepheden gösterilmiş olduğundan figürün heyeti umumiyesi garip bir şekil almıştır. Bu figürlerden bir tanesi konik cismin etrafına sarılmış olan düz iplerden veya kurdelelerden birinin ucunu, diğeri ise üzerinde şakulî çizgiler bulunan ucunu iki elle tutmuş olup kendilerine doğru çekmektedirler.

Ortadaki cisim nedir ?

Bu cizim katı bir cisimdir. Çünkü etrafındaki ip veya kurdela tamamiyle onun şeklini almıştır. Acaba bu kürekler bu cisme saplanmamışlar mıdır ? Onun için konturları tetkik edildikte ip veya kurdele sıralarının bozulmamış olduğunu ve bunun neticesinde de küreklerin saplanmamış oldukları neticesi

çıkar ki, bu da bu cismin katı bir cisim olduğu nazariyesini kuvvetlendirmektedir.

Bu cisim ne olabilir ?

Bu cismin mahiyeti hakkında burada kat'i birşey söyleyebilmek imkânsızdır. Bu konik cisim herhalde dine ait bir nesne olmalıdır. Benim fikrime göre bu cisim bir *baelylia*'dır. Bu kelime birçok şekillerde yazılır: mesela *baetyli*, *betuli* (βαίτύλια, βαίτύλοί). Asıl beith el (il) den gelmektedir. Beith = ev, el (il) = tanrı, yani bu kelime tanrının (veya tanrıça) ikamet ettiği mahal veya tanrının (veya tanrıça) kendisi manasına gelmektedir. İşte bu mukaddes taşlara sanki bir tanrı (veya tanrıça) imiş gibi ibadet ediliyor ve birtakım merasimler yapılıyordu [1]. Bu merasimler arasında, meselâ bu taşa elbise giydirme, hatta kundaklama âdeti dahi vardı. Yahut ta taşın etrafına kurdele şeklinde bezler sarılıyordu [2]. Buradaki konik cismin üzeri kurdele şeklindeki adak bezleriyle donanmıştır. Bir Ambrakya sikkesi üzerinde Apollon Agyeus'un sembolü olarak bu kabil bir baetylia bir kurdele ile birlikte tasvir edilmiştir [3]. Suriye ve Kıbrıs mâbedlerinin avlularında da bu kabil konik taşların durduğunu sikke resimlerinden öğreniyoruz (Res. 5) [4]. Arkadaki kürek diye vasıflandırdığımız şekillere gelince, bunlar herhalde mukaddes bir nesnenin sembolü olmaladılar. Cemdet Nasır devrinin ilk yarısından kalma bir mührün üzerinde [5] "sığırlar ve ahır (?)„ diye tavsif edilen bir sahne göze çarpmaktadır (Res. 6). Halbuki bu ahır denilen nesneyi yakından tetkik edecek olursak bunun bizim konik cisme benzediği görülür. Bilhassa bu ahırın (?) üstünde ve yan taraflarındaki şekillerin duruş vaziyeti bizim kürekleri hatırlatmaktadır. Frankfort'un izahına göre bu nevi şekiller ana tanrıça sembolüdür. Belki bizim stel de böyle bir geleneği gütmekte-

[1] Daremberg - Saglio, Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaine I, 1, s. 642.

[2] Pauly - Wissowa, Realencyclopaedie II, kol. 2779 v. d.

[3] Daremberg - Saglio, ismi geçen eser, I, 1, s. 642, res. 735.

[4] M. Ohnefalsch - Richter, Kypros, die Bibel und Homer, levha CXXVI, res. 3 - 4.

[5] Frankfort, Cylinder Seals, levha. VI a.

dir. Arada çok uzun bir zaman farkı olduğuna göre bu cisimler en sonunda birer, küreğe inkılâp etmiş olabilirler. Çünkü işçiliğin bozuk olması dolayısiyle varabildiğimiz neticeye göre bu stel çok eski (belki 3000-200) bir âbidenin kopyası olmuş olmalıdır.

Tanrıçaların oturuş vaziyetlerine ve üzerinde oturdukları iskemleye gelince, birçok benzerleri Mezopotamya kültürlerinde görülmektedir. Bu iskemlelerden silendrik mühürler üzerinde pek çok vardır (Res. 7)[1]. Bu resimde oturuş vaziyeti tıpkı bizim stele benziyen bir şahıs görmekteyiz. Yalnız baş vaziyeti bizimkinde cepheden, burada ise profildendir. İskemle hakkında bazı tetkikler yapmış olan Von der Osten "Ancient Oriental Seals in the collection of Mr. Edward T. Newell - von der Osten, 1934„ adındaki kitabının 123, 139, 177, 180 numaralı krokilerinde bizim iskemlelere çok benziyen krokiler yapmıştır. Bu iskemlenin önünde ayak koymak için bazen bir platform, bazen de bir iskemle konuyordu. Bu iskemle motifi de çok eski bir motiftir ve tâ 3000 - 2000 yıllarına kadar çıkmaktadır. Akad devrine ait bir mühürdeki şahsın elbisesi bizim steldeki tanrıçaların (?) elbiselerine benzemektedir (Res. 8)[2]. Yani alt kısmında bir nevi tezyinat vardır. Böyle alt kısımları tezyinatlı elbiselere Hitit sanatında pek çok raslanabilir. Fakat bu tezyinat daha evvelki devirlerde, meselâ Mezopotamya sanatlarında dahi vardır. Bu oturan figürlerin kadın veya erkek olmaları meselesine gelince, üslûbun iptidaî olması göğüs teşekkülâtı, eteklik ve polos bunların daha ziyade kadın olmalarını muhtemel kılmaktadır. Şark sanatında bu kabil oturma motifi, vücut teşekkülâtı, köşeli omuzlar ve üst kısmı üçgen olması karakteristik bir Syro - Hitit motifidir.

Bu stelin tarihini tesbit etmek, demin de söylediğim gibi, çok zordur. Üzerindeki motiflerin çok eski zamanlara, yani 2000 - 3000 e kadar çıktıklarına göre pek muhtemel olarak bu da diğer stel gibi eski bir âbidenin kopyasıdır. İşçiliğinin kabalığından dolayı herhalde Hitit prensliklerinin son devirlerinden olması pek muhtemeldir. Yani M. ö. 9., 8. veya 7. yüzyıllara ait olabilir. Bu stel işçilik bakımından kaba olmakla beraber Ana-

[1] Delaporte, Catalogue des Cylindres orientaux, levh. XI. 125.

[2] Delaporte, adı geçen eser, levha VIII, 77.

dolu'da çok eski bir kültü meydana koymak bakımından pek enteresandır. Bu kült hakkında bugün hemen hiçbirşey bilmiyoruz. Bu eser, bu kültü gösteren yegâne eserdir. İleride daha çok malzeme meydana çıkınca bu karanlık nokta aydınlanacaktır. Fakat kanaatımıza göre bu kült ana tanrıça kültü ile alâkadar bir kült olsa gerektir.

Son olarak şunu ilâve etmek isterim ki, huzurunuzda yeni bulunan bu iki stelin ancak bir ön tebliğini yapmış oluyorum. Aramızda bulunan kıymetli meslekdaşlarımızın müstakbel çalışmalariyle bu hususta daha önemli neticeler alacağımıza kani bulunuyorum.

GEÇ GELDİĞİ İÇİN PROGRAMA GİREMİYEN TEBLİĞLER

ALİ SAMİ BOYAR (Ayasofya Müzesi Müdürü),
Türk ve Bizans mimarisine dair bir mukayese:

Hepimiz biliyor ve okuyoruz ki, Türk mimarisi hakkında kitap ve makale yazan bazı ecnebî muharrirler, mimarimize ve san'at tarihimize dair epeyce yanlış yazılar yazmışlardır. Zaman geçtikçe, mağşuş bilgiler arasına karışan bu mevzuu incelemenin ve bilhassa Bizans mimarisiyle Türk mimarisini mukayese etmenin faydasız bir meşgale olmıyacağı kanaatindeyim.

Türkler sade münferit mimaride değil, toplu mimari demek olan şehircilikte de büyük bir liyakat ve yaradıcı bir kudret göstermişlerdir. Eğer İstanbul'u, evvelce hiç medeniyet görmemiş olan hali bir ovada kurmuş olsalardı bile, tek başına orijinâl bir eser yaratmış olduklarına delâlet ederdi. Kaldı ki bu şehri orta çağda, mimarisinin debdebesi ve san'atının cazibesiyle gerek Avrupalıların, gerek Asyalıların gözlerini kamaştırmış olan eski Bizans Konstantinyesi'nin yerinde, ona her cihetle zıt ve başka türlü bir estetikte kurmuş olmaları hiç bir te'sirin altında kalmıyan çok orijinâl ve yaratıcı kabiliyetlerinin en kat'î bir belgesi olsa gerektir.

İstanbul'a, dünyanın en büyük ve en bedîî, hatta en karakteristik şehirler arasında, lâyık olduğu bu yüksek dereceyi kazandıran, şehrin iç durumu olduğu kadar dış manzarasının da güzelliğidir. Onlar İstanbul'u kurarken bu ehemmiyetli noktayı düşünmemiş olsalardı, netice iyi olacak yerde fena olurdu. Belki içten güzel plânlara göre kurulan abideler, dıştan çok fena bir yığın yapardı. Hâlbuki güzel İstanbul'un dış görünüşü belki içinden de güzeldir. Bu görünüş, güneş altında olduğu kadar tulu'da, gurupta, hatta gece karanlığında bile güzeldir. Bu hiç şüphesiz, yüksek bir sanat zevkinin neticesidir. Tesadüfler bazan ortaya birşeyler çıkarabilir, fakat onlar san'at eserleri değildir. San'at eserlerini mutlaka ince bilgiler,

yüksek duygular yaratır. İşte Beyoğlu bu hakikatin en beliğ bir misalidir. Aynı hava, aynı güneş, aynı sahilin bir parçası olduğu halde, hariçten görünüşü adeta bir taş yığınından başka birşey değildir.

Bu misâl bize gösteriyor ki, cetlerimiz bu işlere başladıkları zaman, ne yapmak istediklerini pek iyi biliyorlar, hiç şuphesiz, plânlı ve metotlu hareket ediyorlardı. Bu fikre hakim olan kuvvetin saiki, millî gururdur. Kimseye benzememek, san'at zevkini kimseden iare etmemek ve kendi san'atıyla övünmek gururu. İşte bu meşru benlik bugün bize bir devir hediye etmiş, ve san'at tarihine de çok önemli bir fasıl açtırmıştır. Zaten dünya san'at tarihinde mukayyet belli başlı mektepler hep böyle doğmuş, böyle inkişaf etmiştir. Sonra Rokokolar, Baroklar devrinde değişen bu zihniyetin tevlit ettiği netice, gözümüzun önündedir.

Hepimizin bildiği gibi, Kanunî Sultan Süleyman devrinde, son fırçaları vurulan bu muazzam tablo, yine o devirde tamama ermiş, bütün dünyanın hayranlığını üzerine çevirmişti. Marmara'nın, Buğaziçi'nin ve Halic'in çerçevelediği bu çok sevilen Türk tablosunun yaratıcıları, Fatih devrinden Kanunî asrına kadar Ali Neccar, Eski Mimar Ayas, Mimar Hayrettin ve Mimar Kemalettin gibi büyüklerle çırakları ve muavinleri ise de, o san'atkârları bu kudrete sürükliyen de, nasıl inkâr edebiliriz ki, asrın ince duyguları ve ince zevki idi.

Çünkü o devirde, mimarlıkla beraber san'atın diğer mühim bir kolu olan şiir, edebiyat ve musiki de ilerlemişti. Bu sevgi bir gösteriş, bir üzentiden ibaret değil, tamamen asalet peyda etmiş ve millîleşmiş bir bilgi halini almıştı. Zaten san'atın medeniyete olan hizmetinden faydalanmak için böyle kültürel bir hâl alması, belli başlı şartlardan biridir.

Mimar Sinan ve ondan sonra gelen Davut'lar, Kasım'lar, Dalgıç Ahmet Çavuşlar, Mehmed Ağalar ve Mustafa'lar bu muazzam tabloyu gittikçe zenginleştiren değerli san'atkârlardır.

Bu güzelliği seven ve takdir eden sade biz miyiz? Hayır, bütün dünya, bütün garp ve şark dünyası bunun hayranıdır. Bizde, son senelerde çıkan birkaç kıymetli eser müstesna, bunun hakkında yazılmış kitap bile yoktur. Fakat garpta, bu mevzuda ciltlerle kitap yazılmış, resimler, albümler basılmış,

tomarlarla makaleler çıkmış, dünya müzelerinin şaheserleri arasında yer tutan ölmez tablolar vücude getirilmiştir. Hattâ itiraf edelim, bu el-beyendiliğin bizim sevgimizin üzerinde bile pek büyük te'siri olmuştur.

Türk mimarisi bir kubbe ve kemer mimarisidir. Bu mimariyi kendi fasilesinden herhangi bir mimariye benzetmek onun hususiyetlerini görmemek demektir. Bu mimarinin Bizans mimarisinden örnek aldığını iddia etmek mimarî unsurlardaki farkları anlamamaktan başka bir şey değildir. Böyle basit bir görüşle işi halletmiye kalkarsak, bütün kubbe ve kemer mimarisini, meselâ Gotik mimari ile Türk mimarisini bir stile icra etmek lâzım gelir. Basit görüşlerin san'at tarifinde yeri yoktur. Her memleketin, her milletin kubbe ve kemer mimarisindeki üslûp farkı, o mimariyi teşkil eden parçaların şekilleri, ölçüleri ve onların da birbirleriyle birleşmelerinden hasıl olan bütünlük farkıdır. İşte bu fark Türk mimarisinde tamamen müstakil ve tamamen orijinaldir.

Mimarimizin kalınlık, ağırlık, açıklık, muvazene ve mihver irtifaları tamamen hususîdir. Bu fennen sabit olmuş bir hakikattir. Türk mimarisinin başlı başına hâkim bir üslûbun sahibi olan mevcudiyeti karşısında, onun Bizans taklidi olduğunu iddia etmenin ne kadar basma kalıp bir iddia olduğunu anlamak için mutahassıs olmağa hacet yoktur. Bir kere Bizans kubbelerine, Bizans kemerlerine iç ve dış tezyinatına, her iki yapının umumî görünüşüne, sathî bir nazarla bakmak kifayet eder. Bu binalar arasında göreceğimiz farklar, sade hendesî ve mimarî şekillerinde de değildir. Türkler yapıcılık tekniğinde de Bizanslılar'dan hiçbir şey almamışlardır. Meselâ tuğla eb'adında harçların nevinde ve kalınlığında bile bir benzeyiş yoktur. Fatih Sultan Mehmed İstanbul'u aldığı zaman, şehirde bir haylı tuğla fabrikası vardı. Bunları biz şimdi markalarından biliyor ve devirlerini tayin ediyoruz. Türk mimarları pekalâ bu fabrikalardan istifade edebilirlerdi. Fethi müteakip yapılan yapılarda, hiç böyle bir şeye tesadüf etmiyoruz.

Birkaç ta teknik misal verelim. Bizanslılar küçük kubbelerde manastır tonozu dediğimiz çapraz tonozları kullanmışlar, halbuki Türk mimarları bunun yerine kürrevî kubbe yapmışlardır. Türklerin nadiren yaptıkları bu tarz tonozlar ise, kendi

tekniklerine göre yapılmıştır. Bizanslılar böyle, mikyası küçük kemer ve çapraz tonozları kalıpsız da yapıyorlardı. Şimdi bunların hemen hemen hepsi feci bir haldedir. Türkler hiçbir zaman kalıpsız ne kemer, ne de tonoz yapmışlardır. Türk tuğlaları dar ve Bizans tuğlalarından daha küçüktür. Bizans işçiliğinde iki tuğla arasında bir tuğla kalınlığından fazla harç vardır. Türk kubbe ve duvarlarındaki harç kalınlığı, tuğla kalınlığından da azdır. Türk harcının ince dövülmüş horasan olmasına mukabil Bizans harcı çok kabadır. Hatta horasanlarının içinde fındık kadar tuğla kırıkları vardır. Bizans'ın kubbe ve kemer işçiliği kaba ve intizamsızdır. Şimdi bu farkı görmek için Fatih devrinin yapısı olan Bab-ı-Hümayun'un kubbesiyle yine o devirden kalan İstanbul bedesteninin kubbe işçiliğine bakmak, bir de Ayasofya'daki Bizans kubbelerini görmek kifayet eder. Hatta onuncu yüzyıldan sonraki Bizans işçiliği feci bir hâldedir. Ecnebi muharrirler, Türk mimarlarının camilerimizi yaparken Ayasofya'yı taklit ettiklerini yazarlar. Hepimiz biliyoruz, bunların içinde, Charles Texier gibi daha ileri giderek, "Osmanlıların kendilerine mahsus mimarileri yoktur. Çadır ve aşiret halkı oldukları için yapıcılık san'atına bigâne kalmışlardır. Umum binalarını yabancılar, Rumlar, Ermeniler, Arap ve Acemler yapmıştır„ diyenler bile vardır.

Ayasofya'yı taklit etmek bahsinde bilhassa kubbe mes'elesinde bazı Türk dostu yabancı muharrirler de diğerleriyle ittifak ediyorlar. Bu belki iyi niyetli bir yanılmadır. O hâlde dostlarımızla bu bahsi dostça münakaşa edebiliriz. Ben Türk mimarlarının, Ayasofya'nın hiçbir şeyini kopye etmediklerine kani olanlardanım. Her hâlde şu kısa yazımızla bu nazik noktayı aydınlatmıya çalışırken, biraz da Ayasofya'yı incelemek faydasız olmıyacaktır.

İmparator Justinian Ayasofya'yı yaptırırken, mabedin kubbesinin, gök kubbeyi temsil etmesini ve ilâhî bir kuvvetle semadan altın zincirle asılmış gibi olmasını şart koşmuştur. İmparatorun bu bina yapılırken verdiği, daha böyle pek çok taşkın ve coşkun emirleri vardır. Mutahassısları şaşırtan bu emirlerin inşaatın ve metanetinin aleyhine neticeler tevlit ettiğinde şüphe yoktur.

Mabede haç biçimi (crüciform) vermek için şimâl ve cenup duvarlarına yarım kubbe yapılmamış, bu vazife kalın ve ağır kemerlere bırakılmıştır. Bu mühim noktaya dair meşhur İngiliz mimarı Jackson[1] ı dinliyelim:

"Kubbenin bütün ağırlığı pandantiflere, fil ayaklarına ve büyük kemerler üzerine yığılmıştır. Şark ve garp cihetlerindeki kemerler yarım kubbelerle takviye edilmişse de, şimal ve cenup taraflarında istinatlar o kadar temadi etmez. Bu tarafta mimar, çok kalın olan kemerlere güvenmiştir. „

Bu fil ayaklarını ikinci katta kemerli ve araları boş yapmak, onların arkalarında bulunan küçük fil ayaklarını hem alt katta, hem üst katta masif yapmamak mimarî bir kusurdur. Bu fikirde de bütün mimarlar müttefiktirler. Bu boşluklar sonradan Türk mimarları tarafından doldurulmuştur. Bir Fransız mimarı[2] Justinian Ayasofya'sının mimarları olan Anthemius ve İsidor'un, Ayasofya'nın temellerine kaynatılmış arpa suyu, kireç ve horasandan mürekkep bir nevi (mortier) kullandıklarını yazıyor. Seba melikesi Belkisin sarayının temellerinde, zift kullanılmış olduğunu, buna mukabil Bizanslıların da bu halitayı icat ettiklerini, hatta meşe ağaçlarıyla bir nevi radier general yaptıklarını uzun uzadıya izah ediyor. Eğer bu doğru ise, Bizanslıların kubbe yapısında olduğu gibi, temel işlerinde de yeni yeni tecrübelere giriştikleri anlaşılıyor.

Türk mimarları Bizansın böyle halitalarını da hiç kullanmamışlardır. Onlar binanın üstü kadar toprak altına da ehemmiyet verirlerdı. Abidelerimizin temelleri bu sözlerimizin en canlı belgeleridir. Mimarlarımız bilgilerini ilk fırsatta, Ayasofya için de kullanmışlardır.

Türklerin yontulmuş ve şekillendirilmiş taşları, demir kenetler, eritilmiş kurşunla ve kendilerine mahsus bir meharetle tutturmaları bütün garp mimarlarının övündüğü bir iştir. İşte o zarif ince uzun minarelerimiz, bu meharet sayesinde fırtınalara, depremlere göğüs gererler.

Ayasofya'nın imdadına ilk yetişen mimarımız, daha İstanbul zaptedilmezden evvel, Bizans imparatorunun ricası üzerine, Edirne'den gönderilen Mimar Ali Neccar'dır. Sade o mu ?

[1] Jackson'un 1910 da Evkaf nezaretine verdiği rapordan ; Mimar bu tetkikat için bilhassa davet edilmiştir.

İstanbul'un zaptından beri, bütün Türk mimarları Ayasofya'ya emek vermişlerdir. Fakat onlar bu meşgalelerini, binayı köpye etmek için değil, yaşatmak için sarfetmişlerdir.

Ayasofya kubbesi ve Türk kubbeleri.

532 de inşasına başlanılan Ayasofya, 537 de tamam olmuştur. Bu devrin resim ve planlarında görüldüğü gibi, tamamen basık bir kubbedir. Buna hattâ, bizim Türkçede kubbe bile denilemez. Bu bir kubbe takkesinden ibarettir. Bu kubbe, 7 mayıs 558 de sebepsiz çöktü. Bunu bir sene evvel vuku bulmuş olan yer sarsıntısına hamledenler olduğu gibi, manevî sebeplere atfedenler de olmuştur. Bugünkü mimarî bilgimizle kubbenin çöküntüsüne sebep olan teknik kusurun, kubbenin basık olmasından başka bir şey olmadığını kolayca anlıyoruz. Çünkü böyle basık kubbelerde, yanlara olan tayik daima çok kuvvetlidir. Fazla olarak bu ilk kubbede yan tazyikleri gögüsliyecek masif mimarî unsurlar da yoktu.

Bu tarihte yapılan ikinci kubbe yirmi ayak daha yukarı istinatlar da ilâve edildi. Fakat Ayaşofya kubbesi 986 ve 1346 da tekrar çöktü.

Ayasofya'nın şimdiki kubbesini, büyük camilerimizden herhangi birinin kubbesiyle mukayese ettiğimiz vakit, Türk kubbelerinin, ağırlığını hemen hemen şakulî vaziyete almış yarım kürreden daha yüksek şekillerde olduğunu görüyoruz. Türk kubbesi, gerek eski devirde Orta Asya'daki nümunelerinde, gerek Anadolu ve İstanbul'daki muahhar örneklerinde, yani klâsik devrin sonuna kadar, bu şekilde olarak kalıplarla yapılmıştır. Bir ikisi müstesna, Türk kubbelerinde nervür de yoktur. Bunlar, bir merkez etrafında resmedilen dairelerle vücude gelmiş kilit taşlı kubbelerdir. Türk kubbeleri bazan, dayak kemerleriyle de bağlanır. Bu kubbelerin istinat ettiği kasnak, ekseriyetle dört köşe değildir. Yani köşeler birer kademe şeklinde indirilmiş ve bu kısmın ağırlığı kazanılmıştır. Köşe zaviyeleri konsollarla küçültülür, bu kısımlar içerden istelâktitlerle örtülür, ve her zaviyenin üstüne birer de ağırlık kuleleri oturtulmuştur. Binayı göğüsliyen (contrefort) lar birer cephe teferrüatı gibi, kademe halinde dehlizlerin istikametine kadar indirildiği halde cephenin güzelliğini bozmaz. Bazan bunların aralarında üzeri kubbeli masif tureller de vardır.

Ayasofya kubbesine gelince, ikinci yapılışında biraz daha yükseltilmiş olmasına rağmen, Türk kubbeleriyle mukayese edilince, yine basıktır. Bundan dolayı dafiası emniyette değildir. Bu kubbe kırk kaburgadan teşekkül etmiştir. Nervürlü dediğimiz bu sistem kubbelerde evvelâ kaburgalar yapılır, sonra araları tuğla ile doldurulur. Yukarıda söylediğimiz gibi Türk mimarları bu sistemi sağlam bulmamışlardır.

Bizanslılar bu hatayı kurtarmak için evvelâ fil ayakları istikametine amudî istinat duvarları yaptılar, fakat bu istinatlar da matlûp olan metaneti temin edememişti. Türk mimarlarının himmetiyle bunların üzerleri kesme taşlar ile örtülerek ehram şekline getirilmiş ve ilâveler de yapılmıştır. Şimdi bunlar büyük küçük yirmi dört tanedir. İşte bugün Ayasofya, hiç şüphesiz, mimarlarımızın himmetiyledir ki, 490 senedenberi hiçbir tehlike göstermeden duruyor.

Bazı neşriyat dolayısiyle, aralarında eçnebî mimarlar da bulunan bir fen komisyonu tarafından 1910 senesinde, Ayasofya'da birtakım fennî tecrübeler yapılmıştır. Bu ameliyat esnasında Ayasofya'nın muayyen yerlerine yapıştırılan tecrübe camları otuz üç seneden beri olduğu gibi durmaktadır. Buna güvenerek, mimarlarımızın yapmış oldukları yardımla, bu kıymetli tarihî binanın hayatını kurtarmış olduklarını salâhiyetle iddia edebiliriz.

Ayasofya'yı örnek tutmak iddiasına gelince, onun için uzun izahata lüzum yok, tarihin hemen hemen jeolojik bir mütehassısı gibi müzelik bir bina olan bu koca mabedin mimarî kusurlarını da, onunla uğraşan ve onu yaşatmaya çalışan Türk mimarları elbet bizden iyi görmüş ve anlamışlardır. Kubbenin çok hesapsız yapıldığını da pek iyi biliyorlardı. Hâl böyle iken, onu ne diye kopye etsinler? Yanlış hesaplar kime örnek olmuş ki onlara olsun.

ORHAN TUNA (İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Doçentlerinden), **Türkiye'de ilk tercüme iktisat kitabı:**

I

Avrupa ile temas eden Türkiye'de eski klâsik islâmî ilim tasnifindeki "İlm-i tedbir-i menzil„ devrini takiben, en ilk ter-

ceme iktisat eseri hangisidir? Henüz işlenmemiş olan bu mesele etrafındaki noktaları aydınlatmağa hizmet ümidi ile bir Avrupa kütüphanesindeki yazma bir eserden bahsedeceğiz.

Berlin Devlet kütüphanesinin yazma eserleri arasında bulunan [1] bu eserin sahibi Abru Efendidir. Abru, eserini J. B. Say'nin [2] klâsik bir kitabından terceme veya istifade suretiyle vücude getirmiştir. Eserin Fransızca aslı süalli ve cevablı bir usul ile yazılmış olduğu halde [3], Abru, bu şekli tamamiyle değiştirmiştir. Bunun sebebini kendisi şöyle anlatıyor: "Bu tertib, lisan-ı türkide biraz baritçe göründüğünden lâğvedilip bayağı nesir usulünü tercih ettim„.

Eser, biri mütercime, diğeri Say'ye ait olan iki mukaddeme ile başlıyor. Neşrettiğimiz sahife, ikinci mukaddemeden bir sahifedir. Yukarıdaki kısım Abru'nun kendi mukaddemesinin son parçasıdır.

Mütercimin mukaddemesinden çıkan manaya göre, Abru, Say'nin fikirlerini tamamiyle anlamış, bilhassa onları naklet-menin lüzumuna kani olmuştur: "Dünyaya insan gelmişken indelukala cemadat hükmüne girmek pek aşırı mezmum olduğundan hemen bunun cüz'i gayreti vardır cemat değildir dedirtecek mertebede bir gayret-i cüz'iye isbat etmek emel-i müstakbeli ile bu abd-i acizeleri... bir kitab terceme etmeği arzu ederek Fransa musanniflerinden meşhur Mösyö Say'nin zübde-i ilm-i tedbir-i menzil namiyle kaleme aldığı ve beş defa tekrar alettekrar Comte nam zatın bazı münasib şerhlerle bir kat daha izah eylediği kitab... pek çok lisanlara mütercem olduğundan tab' ve temsil olunup sabikan Fransa parlemantosu azasından Charles Comte nam zatın bazı münasib şerhlerle bir kat daha izah eylediği kitab, pek çok lisanlara mütercem

[1] Bk. Berlin Devlet kütüphanesi Türkçe yazma eserler katoloğu, N. 259.

[2] Jean Baptiste Say, 1767 de Lyon'da doğmuşdur. Mübadele serbestisi doktrinin Fransa'daki mürevvilerinden biridir. Eserleri arasında Abru'nun istifade eylediği (Catéchisme d'Economie Politique) İktisad ilmihali'de vardır. Say 1832 de ölmüştür. Talebelerinden Ch. Conte, bu eserini şerhlendirerek birkaç defa tabettirmiştir.

[3] İktisadî meseleleri diyaloğ tarzında izah etmek bütün XIX ncı yüzyıl boyunca bizde bir anane olmuştur. Bu hususta nümuneler görmek istiyenler (Üniversite X ncu Yıl kitabı) nda neşredilen etüde bakabilirler.

olduğundan lisanı letafet nişanı Türkiye dahi nakl ve tercemeye şayan görülerek kitab-ı mezkûrun min gayri had tercemesini iltizam edüp... [1]„.

II

Gerek mütercim hakkında, gerek bu ilk zannettiğimiz iktisadî tercemeye dair çok şey bilmediğimizi hemen kaydedelim. Abru kimdir? Bu bir müstear ad mıdır? Berlin yazmasının kabı üzerinde fransızca bir kayda raslayoruz. Buna göre Abru, Sultan Abdülmecid devrinde hariciye kalemi muhaberat müdürüdür. Diğer taraftan Abru'nun müstear bir isim olduğu, hakikî ismin Sehak olduğu hakkında kat'i deliller de mevcuttur [2].

Mütercimin terceme eylediği, daha doğrusu istifade eylediği eser Charles Comte tarafından haşiyelendirilen "Cathehisme d'Economie Politique„ kitabıdır ve meşhur fransız iktisadçısı Jean B. Say tarafından halkı tenvir için kaleme alınmıştır. Mütercimin, kitabın 1835 tab'ından istifade ettiğini zannediyoruz [3].

İktisat terminolojisi bakımından tercemenin büyük bir ehemmiyeti vardır. Zira Batı ile temasımızdan sonra kullanmağa başladığımız, bugün dahi istimal ettiğimiz iktisadî istilahları ilk defa burada görüyoruz. Mütercimin eski ve yeni kültüre yakından vakıf olduğu anlaşılıyor. Kataloğda eser İlm-i Tedbir-i Menzil kaydı altındadır ve bir sahifesini naklettiğimiz metinde de bunu görüyoruz. Ayni zamanda fransızca Economie Politique'in de Ekonomi Politik olarak kullanıldığı görülmektedir.

[1] Bk. İlm-i Tedbir-i Menzil, s. 3.

[2] Değerli İktisad Profesörlerimizden Zühdü'nün etraflı bir kitabiyatını yaptığı Sehak'a ait (İlm-i tedbir-i menzil) ile Berlin yazması karşılaştırılabilir. Biz bu karşılaştırmadan her ikisinin de ayni eser olduğuna hükmettik. Bu takdirde Berlin yazmasının kıymeti sadece yazma bir vesika olmaktan ibaret kalacaktır. O zaman yalnız Abru'nun neden Sehak'a, yahut Sehak'ın neden Abru'ya münkalip olduğu meselesi, bu arada hangisinin müstear isim bulunduğu noktası kalır. Berlin yazmasının kabı olduğu üzerindeki *Muhaberat müdürü* kaydinden Abru'nun hakikî, Sehak'ın müstear ad olduğu neticesi de çıkarılabilir.

[3] Berlin kataloğu, yazma hakkında verdiği izahatta (Traité d'Economie Politique appliquée à la Turquie) diyor ki muhteviyatın mahiyeti gözönüne alınırsa doğrudur. Bu vaziyette eser bir te'lif de sayılabilecektir.

Anlaşıldığına göre eşer, kültür tarihimizde bir dönüm noktası olan Tanzimat'ın uyandırdığı garblileşme cereyanını iktisad ideolojisi sahasında gerçekleştirmeğe çalışan bir vesikadır[1]. Devrin padişahına sunulması, bilâhare litografya ile de tab olunan bu İlm-i Tebir-i Menzil'in taşıdığı manayı belirtiyor. Bizim tahminimize göre eser, sonradan saraydan herhangi bir şekilde çıkarak Berlin Devlet kütüphanesine malolmuştur.

XIX uncu yüzyıl Türkiyesinin iktisadi vakıalar kadar iktisadi telâkkiler tarihini de aydınlatmağa yarayan bu yazma hakkında elde edilecek malûmat ileride başka vesilelerle kültür tarihcilerimizin dikkatine arzedilecektir.

---

[1] İktisad ve Hukuk Fakültesi Profesörlerinden sayın Fazıl Pelin'in hususi kütüphanesinde Abru'nunkinden daha evvele ait ve Rossi'den mütercem bir iktisadi eserin yazma halinde bulunduğu haber alınmışsa da şimdilik görüp tedkik etmek imkânı hasıl olamamıştır.

GENEL İNDEKS

A

Abaka Han, İlhan hakanı, 225, 227.
Abaza Mehmet Paşa, Kefe valisi, 372, 373.
Abbâsiler, 295.
Abdi-Aşirta, şehir beyi, 74, 81.
Abdizadeler, Afyon âyanı 244.
Abdullah Oğulları, ihtida eden Tatarlar, 658.
Abdurrahman Paşa, Aydın muhassılı, 247.
Abdurrahman Şeref, tarihçi, 7, 279.
Abdülaziz, sultan, 278.
Abdülhak Hamid, şair, 274.
Abdülhamid II, sultan, 278, 477.
Abdülmecid, sultan, 278, 443, 543, 702.
Abdürrezzak Semerkandî, vakayazar, 19.
Abdüsselâm, yazar, 224.
Abdüsselâm dağları, 346.
Abi-Milki, Tyrus beyi, 76.
Abraham Han, Avar hakanı, 548.
Abru Efendi (bk. Sehak'a), 701, 702, 703 n.
Abu Bişir Matta, bilgin, 353.
Abu-Simbel, 616.
Abydos kaya mezarları, 614.
Académie des inscriptions et belles-lettres, 468.
Acemler (bk. İranlılar), 697.
Acem oğulları, Uşak âyanları, 245, 251.
Achéenler, 546.
Achillevs, efsane kahramanı, 553.
Adab, şehir, 635, 636, 640.
Adala (bugün Salihli nahiyesi), 244, 246, 251, 252.
Adalar (bk. Ege adaları), 201, 503.
Adalar mıntakası, 491.
Adana, 350; — Müzesi, 688; — ovası, 350, 530.
Addumi, Sidon kıralı, 82.
Aden, körfez, 300.
Adıvar, Dr. A. Adnan, 448, 449.
Adıyaman kazısı, 171.
Adittanalur kazısı, 208.
Adlî, Derbentnâme'yi çeviren, 123.
Adonis mâbedi (Ghineli'de), 620.
Afgan, Afganlar, 145, 149, 150.
Afganî tip, 206.
Afrika, 2, 157, 171, 308, 526; — efsaneleri, 545.
Afrodites, tanrıça, 92, 620.
Afşar boyu damgası, 430.
Afyonkarahisar, 25, 244, 303, 344, 571, 586.
Agdistis tapınağı, 537.
Ağalar idaresi, 249.
Ağaoğlu, Ahmet, 6, 10.
Ağca-dağ, nahiye, 439.
Ağılkaya fosilli yatağı, 309.
Ağuranlar tarihi, 20.
Ahamenişler, hanedan, 17.
Ahaya, ülke, 630, 631.
Ahbar-üd-Devlet-is-Selçukiye, eser, 18.
Ahbar-üd-tival, eser, 19.
Ahi Mehmed Bey, 302.
Ahlatlıbel kazısı, 58, 345,

346, 348, 400, 403, 415; — höyüğü, 165, 166, 176, 205, 419.
Ahmet I, sultan, 463, 517; — III, 112, 117, 442, 465, 668; — III kütüphanesi (Topkapı Sarayı Müzesi), 221, 644, 645.
Ahmet Ağa, Gelenbe voyvodası, 249.
Ahmet Bey (Mirliva), 438.
Ahmet bin Mahmud (Tuslu), bilgin, 300.
Ahmet bin Sâd-üz-Zencanî, bilgin, 299.
Ahmet camii, 143.
Ahmet Danişmend Gazi (Melik), 435.
Ahmet ibn-i Mahmud, kâtip, 668, 670.
Ahmet Midhat, yazar, 272, 279.
Ahmet Paşa (Gedik), kumandan, 483, 485.
Ahmet Refik, tarihçi, 6, 10, 111, 112, 272, 281, 442 n, 479, 656.
Ahmet (Seyyit), Melik Sunʿullah'ın torunu, 439.
Ahmet Tevhit, meskükât bilgini, 228, 434, 438.
Ahmet (Yakub oğlu), hattat, 437.
Ahriman, kötülük ruhu, 103.
Ahsen-üt-tevarih, eser, 19.
Akalan kalesi, 395, 417.
Akalar, 625 n.
Akarnyalılar, 546.
Akat devleti, 635; — devri, 692; — vesikaları, 635.
Akatça metinler, 73, 78.
Akbaba yanardağı, 196.
Akçura, Prof. Yusuf, 6, 10, 28.
Akdağ, Mustafa, ilmî yardımcı, 127, 128.
Akdeniz, 63, 89, 155, 156, 157, 158, 159, 375, 503, 520, 521, 523, 527, 545; — adaları, 157; — devletleri, 503; — ırkı, 206, 207, 208, 209.
Akhisar, köy ve şehir, 244, 245, 251, 256, 432.
Akia, elçi, 78.
Acıncılar, köy, 660.
Akkerman, bölge ve şehir, 488, 656.
Akkoyunlu devleti, 488, 491, 498; — kanunnâmeleri, 503.
Akkoyunlular, 19, 20.
Akköprü (Ankara), 43.
Akminare camii (Malatya'da), 438.
Akpara kale, 587.
Akropolis, tarihçi, 19.
Aksaray, şehir, 642.
Aksaraî tezkiresi, eser, 26.
Akşam, gazete, 370.
Akşehir, 226, 571, 642.
Aktatar köyü, 658.
Aktav Tatarları (bk. Tataran-ı Aktav), 653, 657.
Aku akçesi, 497.
Akurgal, Doç. Dr. Ekrem, 47, 93, 165, 581.
Akyar, mevki, 659.
Ala al-dünya val-din Siyavüş (bk. Siyavüş), 228.
Alaca dağı, 196, 198, 200.
Alacahöyük kazısı, 4, 26, 30, 34, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 45, 58, 72, 166, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 176, 177, 202, 205, 207, 398, 400, 403, 405, 406, 417, 424, 566, 617; — Bakırçağı kültürü, 392, 397; — Eti çağı 41.
Alaçam, nahiye, 38, 194, 418.
Alâeddin III, Selçuk sultanı, 302.
Alâeddin Kalaç (bk. Alâeddin Mehmet), Delhi hükümdarı, 147, 148, 152.
Alâeddin I Keykubad, Selçuk sultanı, 96, 239, 296,

297, 298, 299, 300, 435.
Alâeddin köşkü (Konya'da), 44, 226.
Alâeddin Mehmet (bk. Alâeddin Kalaç'a), 147.
Alâeddin Mehmet Harezmşah, Harzemşah hükümdarı, 137.
Alâeddin tepesi (Konya'da), 44, 45, 226, 347.
Alagöz dağı, 197.
Alalakh and chronology, eser, 420.
Alaşehir, 559.
Alay beyleri, 258.
Albright, bilgin, 420, 421.
Alçakbayır, 43.
Aleko Paşa, Osmanlı elçisi, 472.
Aleksios Komnenos, Bizans imparatoru, 162.
Alemdar Mustafa Paşa, eser, 467.
Alemdar Mustafa Paşa, Rumeli âyanı, 23.
Alevitepe höyüğü, 40, 194, 395, 419.
Aexandersarkophag aus Sidon (der), eser, 94 n.
Algemeine Rijksarchief (La Haye'deki devlet arşivi), 675.
Ali Artık Bey, 223.
Ali Aynî (bk. Ayni Ali'ye), 656.
Ali Bey (Karamanoğlu), 559.
Ali bin Deşthudai Enguriye, müstensih, 292.
Ali Emirî Efendi kütüphanesi, 223, 368, 369.
Ali Kemal, maarif nazırı, 452.
Ali Neccar, mimar, 695, 698.
Ali Paşa, devlet adamı, 277, 680.
Ali Rıza Paşa, yazar, 378.
Âli Selçuk tarihi, eser, 96, 97.
Ali Şîr Nevaî, şair, 30.
Ali Şîr Nevaî, hayatı ve eserleri, eser, 28.
Alişar, Eti şehri, 165, 166, 171, 205, 209, 210, 211, 419, 423, 424, 525, 526; — erken kalkolitik sakinleri, 310; — kazısı, 36, 38, 40, 58, 59, 344, 381, 387, 392, 397, 398, 400, 403, 405, 406, 408, 564, 566, 592.
Alkaios, Lesbos'lu şair, 85.
Alkim, Bahadır, 612.
Alkynoeus, 92.
Allahüekber dağı, 196.
Alluvamnaş, Eti kıralı, 421, 422.
Alman devletleri, 678; — dukalıkları, 677; — istiklâl mücadelesi, 276; — medenî kanunu, 679, 685; — prenslikleri, 677; — vakayazarları, 551.
Almanlar, 671, 677, 678.
Almanya, 218, 420, 449, 549, 668, 677, 678, 679.
Alp İnanç Kutluğ Necmeddin, Diyarbakır Artıklılarından, 221.
Alpes, Juliennes, dağ, 544.
Alpin ırk, 178, 206, 207, 208, 210, 211, 286, 312, 313.
Alpin-Dinarik ırk tipi, 313.
Alpler, dağ silsilesi, 574.
Alpliler, 313.
Altaylar, dağ, 606.
Altertumskunde des Zweistromlandes, eser, 401 n.
Altertümer von Pergamon, eser, 94 n.
Altıkulaçzade Mehmet, Kastamonu mütesellimi, 245.
Altındağ, Doç. Dr. Şinasi, 24, 95, 221, 426.
Altınordu devleti, 123, 478, 481, 482, 486, 487, 489, 609; — hanları, 481, 665 n.
Altpaleolitik çağ, 34, 35, 314.
Altsamische Standbilder,

eser, 93 n.
Al-Ubeyid, şehir, 204, 208.
Alvan, ırmak, 614.
Alyattes, Lidya kıralı, 534.
Amaksız höyüğü, 346.
Aman, Amun, tanrı, 74, 82, 616.
Amarna, şehir, 73, 74, 82; — arşivi, 74, 76, 79; — çağı, 78, 80; — mektupları, 73, 79, 81, 82; — mühürleri, 82.
Amasya, 303, 304, 388, 396, 412, 414, 418, 419, 516; — Çarşamba-Alaçam üçgeni, 419; — kemhâsı, 562.
Amazon harpleri, 88; — mitolojik tasvirleri, 87, 88.
Amazonlar, 65, 530.
Ambrakya sikkesi, 691.
Amedçi Reşid Bey (bk. Mustafa Reşid Paşa'ya), 377, 378, 379.
Amenofis III, Mısır kıralı, 73, 74, 75, 77, 79, 80, 81, 82, 422; — IV, 73, 74, 75, 76, 80, 81, 82, 422.
Amerika, 449.
Amerikan kazı heyeti, 165.
Amerikalılar, 347.
Amid kilesi (bk. Diyarbekir kilesi), 500.
Amintas, Galatia kıralı, 571, 572, 626.
Amiral de Kigny, nazır, 378, 379.
Amka, ülke, 81.
Ammunas, Eti kıralı, 422.
Amper, fizik bilgini, 275.
Amurru, kavim, 81.
Amykleion tahtı, bir yapı, 84.
Ana ilâhe, 525, 529, 617.
Anadolu, 30, 34-39, 42, 44, 89, 95, 96, 165-169, 171-173, 194, 195, 197, 200-212, 218, 219, 221, 224, 243, 244, 249, 258, 278, 285, 287, 288, 289, 290, 293, 294, 295, 297, 298, 300, 303, 304, 306, 307, 309, 310, 312, 313, 373, 398, 400, 401, 403, 406, 408, 410, 411, 413, 416, 419, 424, 426, 427, 431, 434, 435, 591, 592, 605. 613, 615, 617, 619, 621, 622, 624, 628, 632, 633, 634, 637, 638, 649, 650, 652, 692, 699; — Bakırçağı, 37, 204, 205, 207, 209, 211, 212, 312, 313; — Beylerbeyi, 127, 128, 246; — Beylikleri, 434; — dini, 64; — fırtına tanrıları; 576; — fibulaları, 536; — Kalkolitik çağı, 17, 206, 207, 209, 312, 313; — kaya röliyefleri, 618; — kavimleri, 130, 565; — kronolojisi, 420, 421, — kültürü, 15, 401; — sanatı, 619; — Selçuk devleti, 287, 288; — Selçuk hükümdarları, 289; — Selçuk İmparatorluğu, 224; — Selçukileri (Selçukluları), 288, 295, 302 n, 303, 434, 435, 438, 492; — Türkleri, 162, 283, 285, 313; — yaylası, 615; — yerli gliptiği, 380.
Anadolu Bakırçağı ve Eti sekenesinin kronolojik tetkiki, makale, 312.
Anadolu beylikleri, eser, 28.
Anadolu damga mühürleri, eser, 381 n, 382, 384, 385, 386.
Anadolu Selçukluları tarihinin yerli kaynakları, makale, 300 n.
Anadolu Türk âbideleri, eser, 20.
Anadolu Türk ırkının vatanı, eser, 20.
Anadolu yolları, eser, 21.
Anadolu Yörüklerinin kan

gruplarına dair araştırmalar, makale, 287.
Anadolu'da Mezolitik kültür buluntuları, makale, 314 n.
Anadolu'da Türk damgaları, eser, 433 n.
Anadolulu tipler, 385.
Anadolular, 524, 529, 531, 535, 625, 633, 634.
Anafartalar hâtıratı, 270.
Anaksagoras, filosof, 622.
Ananda, 334.
Anav hafriyatı raporu, eser, 16.
Anav kazısı, 178, 207.
Angelo, Michel, ressam, 275.
Anhesenpaaton, Tutankhamon'un eşi, 76.
Ani, kasaba, 295; — harabeleri, 39, 195, 196, 198, 200, 203, 204.
Anili Samuel, vakayazar, 20.
Anittas, Eti kıralı, 421, 423, 424.
Ankara, 24, 25, 30, 36, 38, 41, 42, 43, 47, 58, 96, 213, 218, 230, 292, 303, 309, 312, 316 n 1. 343, 345, 346, 348, 349, 351, 364, 571, 576, 577, 580, 593, 627, 628, 630, 631, 633, 650; — çayı, 348, 349; — Etnoğrafya Müzesi, 557, 582; — harbi, 435; — Hatay istikşafı, 349; — kalesi, 212, 296, 345, 625; — kitabeleri, 576; — mâbedi, 42, 45, 212; — mahkemesi, 511; — murabbaı, 562; — sikkeleri, 576.
Ankara-Zir şosesi, 346, 348, 349.
Ankyra (bk. Ankara), 343-345.
Ankyralılar, 578.
Anna Komnena, 19.
Annâbe (Bône), şehir, 376.
Annubanini, Lulubi kıralı, 614.
Anonim Tevarih-i al-i Osman, eser, 234, 235.
Antakya, 619; — kolonisi, 572.
Antalya, 34, 159, 298 n, 527, 530, 535, 571, 572, 575.
Anthemius, mimar, 698.
Antigon Krallığı, 89.
Antiochia Pisidiae (bk. Yalvaç), koloni, 572, 573.
Antiochus, kıral, 547; — IV, Kommagene kıralı, 628.
Antipater (Derbe'li), şâki, 571.
Antropoloji ve prehistorik arkeoloji kongresi, 32.
Antuvan Galan'ın jurnalı, 21.
Aperçu générale sur l'histoire économqiue de l'Empire Turc-Ottoman, eser, 28.
Apollo, tanrı, 526, 529, 619.
Apollo Hersos mezbahı, 619.
Apollon Agyeus, 691.
Apollon mâbedi (Didima'da), 84, 89.
Ar, Dr. Mustafa Selçuk, 612.
Arakel (Tebrizli), tarihçi, 125, 126, 128-130.
Arab idaresi, 501: — iskelesi (Beşiktaş'ta), 112; — kültürü, 608.
Arab oğlu Mehmet Hidayetullah Paşa, Bergama voyvodası, 246, 251.
Arab oğulları, Bergama voyvodaları, 248.
Arabistan, 503, 520.
Araplar, 158, 159, 163, 236, 353, 600, 697.
Arapsun ovası, 350.
Aras, nehir, 195, 196-198, 201, 204.
Arat, Dr. Rahmeti, 314-316, 334, 341, 598.

Archedemos (Thera'lı), heykeltraş, 619.
Ardahan, 195-197, 200, 201.
Arı (Ararat), dağ, 197.
Arık, Prof. Remzi Oğuz, 16, 47, 175, 213, 224, 342, 345, 406. n 23.
Aris, nehir, 353 n.
Aristarki Bey, Osmanlı elçisi, 472.
Aristo, filosof, 353-356, 357 n, 360.
Aristoteles (bk. Aristo), 270,
Ariyanos (İzmit'li), konsul ve tarihçi, 633.
Arkayik Yunan devri, 351.
Armenoid tip, 207, 208, 210-212.
Armuvanda I., kıral, 80.
Arnavutluk, 491.
Arne, T. J., 208.
Arnuvandaş I., Eti kıralı, 422.
Arapçay, 195, 196.
Arpad, Macar devletinin kurucusu, 550.
Araplı yolu, 195.
Arpaşiye, 402.
Arpaeminizade Sami Bey, şair, 116.
Arsal, Ord. Prof. Sadri Maksudi, 352, 355 n.
Arslan Taş, mevki, 590.
Arsuz asfalt yolu, 350.
Artemis, tanrıça, 84, 85, 526, 623 n 3; — mâbedi (Efes'te), 84, 85, 89; (Manisa'da), 90.
Artemisia, Karya kıralı Mausolos'un kardeşi ve zevcesi, 87, 88.
Artuklular, 221, 224.
Artvin, 202.
Arzava devleti, 74, 81; — mektupları, 80.
Asaf Derviş Paşa, müderris, 446, 452, 454, 456, 457.
Asakir-i Mansure alayları, 249, 258.
Asang Sūtralankāra, eser, 329 n 337 n.
Asarhaddon, Asur kıralı, 618.
Asar-ı Atika encümeni dosyaları, 465.
Asar-ı Atika Müzesi, 462.
Asar-ı bakiye, eser, 28.
As-dor (subglacial) çağı, 178.
Asım, Necip, 6, 10.
Asklepion (Bergama'da), 623-625.
Asklepiymos mâbedi, 623,
Aslan Cazip, Tus valisi, 137, 138.
Aslankaya, 617.
Aslantepe kazısı, 205.
Assos, şehir, 84,
Asturiyalılar, 574.
Asur, şehir ve devlet, 72, 77, 387-389, 421, 564, 565, 567, 568, 638; — çivi yazısı, 563; — heykeltraşlığı, 85; — İmparatorluğu, 532; — kanunları, 566; — kaya röliyefleri, 616, 618; — kaynakları, 388; — kolonileri, 71; — mâbedi, 68; — mızrakları, 401; — Panteonu, 66, 67; — sanatı, 614, 616; — tabletleri, 641; — ticaret kolonileri, 422, 423; — tüccarları, 381, 386-388, 564, 566-568; — yazı üslûbu, 392.
Asurlular, 68, 69, 388, 393, 531-533, 564, 567, 568, 638.
Asvan kaya mezarları, 614.
Asya, 25, 27, 83, 140, 212, 265, 308, 527, 545, 546, 547, 550, 553, 554, 609, 612-614, 620-622; — Avrupa dilleri, 193; — Prokonsüllüğü, 626, 627, 630-632; — seferi (B. İskender'in), 554.
Asyalılar, 553, 694.

Aşağı Germanya, 631, 632.
Aşık Paşazade, vakayazar, 479 n, 483 n, 493, 650; — tarihi, 22, 239, 241, 559.
Aşir Efendi kitapları (Süleymaniye kütüphanesi), 299 n, 515; — kitapsarayı, 113.
Aşölleen devri, 308, 313.
Atabinen, Reşit Saffet, 543.
Ataç, Dr. Galip, 442 n.
Atatürk, 4, 6, 10, 13, 30, 33, 178, 180, 193, 457 n.
Atatürk ve Türk İnkılâbı Tarihi Bibliyografyası, eser, 27.
Atenedoros, imparator Avgustus'un hocası, 633.
Athena, tanrıça, 91, 92; — heykeli, 217; — mâbedi (Bergama'da), 89, 90; (Pirene'de), 89.
Atıf Efendi, şair, 116.
Atila, Hun hükümdarı, 544, 545. 547, 548, 550, 552.
Atina, 84, 89, 90, 92, 472, 622, 624; — Asklepion'u, 624; — Müzesi, 583 n.
Attalos I, Bergama kıralı, 90-92; — II. Filadelfos, 626, 627.
Attalyates Glikos, tarihçi, 19.
Attika, bölge, 83, 623, 624; — İon mimarî tarzı, 89, 90.
August II (Nalkıran), Lehistan kıralı, 670.
Augustus, Roma imparatoru, 92, 572, 574, 627, 633; — tapınağı 577.
Aulard, tarihçi, 22.
Aus den Papieren der Gesandschaft zu Wien, eser, 671.
Avar Hunları, 548.
Avarlar, 157, 158, 547, 549, 550.
Avesta, eser, 179.
Avrethisar (Tesalya'da), 657.
Avrupa, 2, 7, 22, 29, 83, 104, 105, 108, 152, 162, 163, 168, 178, 179, 249, 261, 264-267, 307, 308, 310, 311, 317, 319, 544, 545, 547, 548 - 550, 552, 553, 556, 597, 608, 620, 661, 662, 676, 678, 700, 701; — arşivleri, 661, 662; — Asya harbi, 546; — devletleri, 377, 470, 494, 675; — dilleri, 180, 181, 341; — Helenleri, 546; — hukuku, 686; İskitleri (bk. Avrupa Sakaları'na), 546; — klâsik sanatı, 92; — kültürü, 406; — kütüphaneleri, 661, 662, 673; — medeniyeti, 634; — milletleri, 282, 547; — neolitik medeniyeti, 310; — prehistorya çağı, 36; — rokokosu, 230; — Sakaları (bk. Avrupa İskitlerine), 546; — Türk halısı, 266.
Avrupa'da kültür inkişafının temelleri, eser, 22.
Avrupalılar, 149, 266, 307, 471, 477, 694.
Avrupalû, 264, 265.
Avustralyalılar, 284, 309.
Avusturya, 491, 544, 548, 678; — harbi (1787-1792), 248, — medenî kanunu, 678,
Ayan-ı Malatya, 439.
Ayanlar idaresi, 249.
Ayas, mimar, 695.
Ayas Efendi, Amasya müftüsü, 516.
Ayasofya (kilise), 236, 697 - 700; — kubbesi, 699, 700; — kütüphanesi, 222, 223, 289, 290, 292, 296, 298 n, 301 n, 644, 645, 646.
Ayasuluk (bk. Ephesos'a).
Ayaş (Ankara), kaza, 35, 309, 346.

Aybey, Yeni Delhi sultanı, 141-143, 146.
Aydın, şehir, 244, 251, 525; — müşirliği, 250; — mütesellim ve muhassıllığı, 248; — sancağı, 246,-248, 256 n.
Aydın ili tarihi, eser, 260 n.
Aygen, Dr. Nermin, 281, 283, 284, 287.
Ayhan oğlu damgaları, 430.
Aynı Ali Efendi (bk. Ali Aynî), 509.
Azak boğazı, 373; — limanı, 483.
Azat höyüğü, 36, 45; — köyü, 195, 198, 199. 203, 204.
Azatlılar (Uteka), 658.
Azerbaycan, 480 n.
Azerîler, 649.
Aziru mektupları, 81.

B

Baba Efendi kütüphanesi (Bursa), 298.
Babacan, Dr. Ethem, 282, 286.
Babadağı, 368, 371.
Babaköy kazısı, 205; — mezarlığı, 411.
Bâbıâli, 262, 375-378, 475, 484, 666, 673, 680.
Bâb-ı Hümâyun kubbesi, 697.
Babil, devlet ve şehir, 69, 70, 72, 76, 77, 79, 420, 421, 423; — devri, 67, 69; — hâkimiyeti, 638; — I hanedanı 566; — kaya röliyefi sanatı, 618; — kaynakları, 388; — ölçü sistemleri, 637; — sanatı, 617; — tanrıları, 65; — yazı üslûbu, 381, 392.
Babilliler, 68, 69, 636.
Babilonya (bk. Babil), 634, 637, 689; -- mektepleri, 636.
Babinger, Prof. Franz, bilgin, 21, 230, 234, 241, 242, 369.
Babur, Türk hükümdarı, 22, 142, 143, 149, 608, 609.
Babylonien und Assyrien, eser, 69.
Babur vekayii, eser, 22.
Baburlü - Yaburlu boyu damgası, 431.
Badiz, 376.
Baecher, Prof. Dr., 282, 283, 287.
Baeon, bilgin, 93 n.
Bafra, 38, 396, 418; — ovası, 394, 395.
Bağ resmi, 499.
Bağdat, 146, 159, 300, 353, 562, 634, 672;—Kirmanşah yolu, 614; — Köşkü (İst. Topkapı Sarayı'nda), 543.
Bahadır Gerey Han, 666, 667.
Bakırçağ, 34, 36, 38, 39, 41, 47-50, 52, 54, 56, 57, 59, 165, 166, 168, 169, 171, 172, 175, 176, 177, 199, 200, 202, 204, 205, 206, 209, 210, 219, 308, 311, 312, 345, 346, 348, 349, 350, 351, 381, 383, 384, 389, 393, 396, 398, 399, 402, 404, 408, 409, 411, 414, 424, 566; —kültürü, 47, 48, 50, 54, 59, 169, 399, 401, 402, 404, 409, 413, 416, 417, 419;—mimarlığı, 47, 49, 58, 59;—yerleşmesi, 418.
Bakırköy darüşşifası, 107.
Bakster, Prof., 542.
Baktriya, ülke, 314.
Balâ, kaza, 349.
Balaban, Delhi sultanı, 134, 143, 146, 147, 151, 152, 154.
Balducci, yazar, 21.
Balıkesir, 126, 171.
Balıklava, iskele, 488.

Baliya, kasaba, 523.
Balkan, Dr. Kemal, 393.
Balkan yarımadası, 157, 161, 648, 649.
Balkanlar, 161, 178, 344, 552, 575, 597 n.
Balkanlılar, 211.
Balta yürüğü, yeradı, 659.
Baltacı Mehmet Paşa, sadrâzam, 667, 672.
Baltacı Mehmet Paşa'nın Prut seferi ve Prut barışı, eser, 661.
Baltık dil grubu, 180; — sahilleri, 549.
Bamyan, geçit, 138.
Bandırma, 158.
Bandkeramik kültürü, 168, 169.
Bankoğlu Mustafa Kaptan, sikke koleksiyoncusu, 228.
Baradiz, 308.
Baraj yolu (Ankara), 344.
Barbaros, Frederik, Alman imparatoru, 288.
Barda kolonisi, 573.
Barkan, Prof. Ömer Lütfi, 505, 507.
Baronde Tott'un hatıratı, eser, 21.
Barth, bilgin, 586.
Barthold, müsteşrik, 21, 122.
Basra, körfez, 223.
Başkiref, yazar, 20.
Başköy, 195.
Baştina, 497.
Başvekâlet arşivi, daire-i sadaret dosyaları, 449 n, 450 n; — sıhhiye ve tıbbiye dosyaları, 444.
Başvekâlet hazine-i evrakı, nâme-i hümâyun defteri, 666.
Batı âlimleri, 650.
Batı Akdeniz, 157.
Batı Anadolu, 38, 45, 59, 83, 168, 201, 249, 253, 305, 311, 344, 395, 400, 410, 416, 418, 419, 519, 521, 522, 524, 525, 529, 531, 532. 233, 624; — Bakırçağı, 392; — kültürü, 394, 417.
Batı Asya, 20, 134, 339, 526.
Batı Avrupa, 308, 311, 409.
Batı Etiler, 529.
Batı Fransa, 311.
Batı Kilikya, 628.
Batı - kuzey Anadolu, 491.
Batı Trakya, 656.
Batı Türkstan, 606.
Batı Yunanistan, 536.
Batman, ağırlık ölçüsü, 501.
Batum, şehir, 394.
Batykles (Magnesia'lı), mimar, 84.
Baudier, Michel, gezmen, 21.
Bauer Th., bilgin, 70.
Baukunst der Griechen (die), eser, 93 n.
Bavian kayalıkları, 619.
Baviyera, 549.
Bayan Han, Avar hakanı, 548.
Bayana kazısı, 208.
Bayat Oğuz boyu, 429; —damgası, 429, 430, 432, 433.
Bayatlı, Basri Edip, Yaya nahiye md., 260 n.
Bayatlı Osman, Bergama Müzesi md., 622.
Baybars (Melik-i Zahir), Memlûk hükümdarı, 224, 305.
Baybars tarihi, eser, 18.
Bayezit I., sultan, 559, 650, 651.
Bayezit II., sultan, 107, 223, 231, 233, 234, 237, 238, 488, 514, 663, 664, 670, 672.
Bayezit camii, 461.
Bayezit umumî kütüphânesi, 511.
Baykal, İsmail, yazar, 24.

Baykal, Prof. Dr. Bekir Sıtkı, 24, 109, 131, 470.
Baysun, Doç. Cavid, 375.
Bayur, Ord. Prof. Hikmet, 23, 31, 95, 131, 426, 433.
Beal, nâşir, 315n, 333 n, 334.
Beauvaiv, Vincent de, yazar, 551.
Bedesten - Eti Müzesi (Ankara), 346.
Bedi Puser-i Müntecip (Ankaralı), şair, 292.
Bedreddin İbrahim bin Mahmud, Karaosman oğullarından, 299 n.
Behaviorizm mektebi, 315.
Behçet Efendi, hekimbaşı, 280.
Belat, kumaş koleksiyoncusu, 556.
Belâzürî, vakayazar, 19.
Belck, hâfir, 165.
Belen, geçit, 351.
Belgrad, 672.
Belh, şehir, 137, 139.
Belkıs, Seba melikesi, 698.
Belskiy, Martin, tarihçi, 124.
Bemerkungen zur Kunst des vierten Jabrhunderts, makale, 93.
Bender, şehir, 656, 657.
Bengal, şehir, 145, 179.
Beni Hasan kaya mezarları, 614.
Benveniste, bilgin, 180.
Bereket damgası, 429.
Bergama, devlet ve şehir, 89, 91, 92, 251, 258, 562, 622 n, 623-625, 627; — Evkaf dairesi, 260 n; — kalesi, 625; — kıralları, 524, 627: — Kırallığı, 89, 627; —Müzesi, 623;—Voyvodalığı, 246, 248, 249.
Bergamalılar, 91, 92.
Bergama'nın arkayik ve klâsik kültürü, 625 n.
Berid-üs-Saâde, eser, 296.
Berkofça Yürükleri, 655.
Berukk (el-Melik-ül-Zahir), Mısır sultanı, 437.
Berkyanık Şah, Niksar emîri ve Kılıç Arslan'ın oğlu, 289, 290, 292.
Berlin, 242. 314, 381, 641, 668, 670, 702; — devlet kütüphanesi, 701, 703; — İlimler akademisi, 314; — Kütüphaneleri, 298, 661; — Üniversitesi, 679.
Berşot, yazar, 106, 108.
Bes, mirî kül hissesi, 502.
Besarabya, bölge, 549.
Besim, Dr. Ömer Paşa, 451, 452, 454, 455.
Besseliere, bilgin, 556.
Beşerleme, 494.
Beşiktaş (İst.), ilçe, 112, 113.
Beyan-ün nücum, eser, 291.
Beyrut, 616.
Beyşehir, 303, 590; — gölü, 572.
Bıyıktay, Halis, general, 28.
Bibliothéque Nationale (Paris), 672.
Biby şatosu, 667.
Bieber, Margarete, 94 n.
Bilabel, F., bilgin, 80.
Bilecik, 245, 493, 562.
Bilge Han âbidesi, 621.
Bilgiç, Dr. Emin, 386, 423, 563.
Bimaristan, 304.
Bimbiras, Eti kıralı, 421.
Binia, bir isim, 77.
Bir Kavuk devrildi, eser, 262.
Birinci Babil sülâlesi, 423.
Birinci Haçlılar seferi, 550.
Birinci Mengli Giray Han yarlığı, makale, 481 n.
Birinci Meşrutiyet (Osmanlı'larda), 261.
Birinci Meşrutiyet, eser, 24.

Birinci Tarih Kongresi, 11, 12.
Birinci Truva beldesi, 51, 54.
Birt, Th., bilgin, 544.
Bitik kazısı, 38, 41, 42, 45, 347, 348.
Bitik-Hatay hafriyat raporu, 352 n.
Bitinya, eyalet, 157, 630, 631, 632.
Bitinyalılar, 530.
Bittel, Dr. Kurt, arkeolog, 16, 61, 64, 172, 202, 218, 344, 349, 395 n, 405 n, 415 n, 423, 589, 615.
Bizans Devleti ve İmparatorluğu, 17, 97, 131, 157, 158, 160, 161, 163, 277, 294, 492, 493, 501, 549, 552, 554, 620, 697, 698; — anıtları, 417; — devri, 34, 42, 43, 204, 214, 217, 587; — imparatorları, 277, 549, 649, 650; — kalıntısı, 413; — kaynakları, 544; — kemerleri, 696; — Konstantiniyesi, 694; — kubbeleri, 696, 697; — kubbeli mezarları, 349; — mimarîsi, 694, 696; — müellifleri, 537; — sarayları, 542, 543; — sur inşa tarzı, 538; — takvimi, 674.
Bizanslılar, 19, 96, 162, 213, 287, 303, 344, 435, 696, 697, 698, 700.
Blanchet, bilgin, 556.
Blegen, Prof. C., hâfir, 344.
Bleuler, ruh hekimi, 274.
Blochet, E., müsteşrik, 230, 242, 544.
Bloukion, Galat beldesi, 345.
Bodrum, şehir, 503.
Boetos heykeli, 92.
Boğaziçi (İst.), 157, 158, 161, 695.
Boğazkale, 40.
Boğazköy, eser, 16.
Boğazköy (bk. Hattuşaş'a), şehir, 80-82, 171, 174, 175, 386, 527, 638, 640; — kazısı, 59, 210, 344, 350, 381, 384, 387, 392, 405, 421, 564, 566; — vesikaları, 80, 82; — Yazılıkayası, 619.
Boğazlar, 162, 164, 201, 480, 525, 527.
Bohuş, S. de, tarihçi, 484.
Bolu, şehir, 6, 125, 126, 128, 129, 175, 245, 347, 348.
Bolu Ormanmektebi höyüğü, 38, 41, 45.
Bombaci A., bilgin, 676.
Bopp, Franz, gramerci, 179.
Boratav, Doç. Pertev, Naili, 124, 125.
Borlu, nahiye, 253.
Borluk vâdisi, 35, 195, 198, 199, 204.
Bosch, Prof. E., tarihçi, 576.
Bosna, 463, 470, 471, 491, 574.
Bossert, Prof. Dr. H. Th., 59, 173, 423.
Bostancıbaşı defterleri, 467.
Boule, Prof. M., bilgin, 309.
Bourment, Général de, 376.
Boyâbad, 418.
Boyar, Ali Sami, Ayasofya Müzesi Md., 694.
Boyd W. C., bilgin, 284.
Boyunduruk resmi, 494.
Bozanönü mağarası, 314.
Bozapa (veya Bozata) Tatarları, 657.
Bozkır anıtı, 618.
Brahman realistler, 325 n; — Upanishatları, 337; — Yogası, 331 n.
Brahmanizm, 319.
Brahmanlar, 320 n.
Brandenstein, bilgin, 16, 61.

Brandi, yazar, 22.
Branchidae mâbedi, 535.
Braun, Prof. Dr. H., 282, 283, 286, 287.
Bréhier, bilgin, 355.
Breslau, şehir, 242.
Brestlitovsk, şehir, 450.
Brigatos (kıral Amintas'ın babası), tetrarh, 626.
British Museum, 300, 583 n, 585, 641, 661, 673, 674.
Brockelmann, bilgin, 20, 298, 299 n, 301 n.
Brommer, Frank, bilgin, 583 n.
Brosset, bilgin, 125, 126.
Bruer, bilgin, 106.
Brugmann, Karl, gramerci, 179, 190.
Bryaxis, Yunan heykeltraşı, 88.
Bucuk höyüğü, 346.
Buddha, 319, 320 n, 324, 325, 327, 328, 332, 334, 335; — felsefesi, 315, 317; — kaya tasvirleri, 620.
Buddhalar, 333, 335.
Buddhistler, 319, 321, 327, 332, 334.
Buddhist Mahayanasutra, eser, 315 n.
Buddhist records of the Western World, eser, 315 n.
Buddhizm, din, 314, 315, 318, 319, 324, 327, 338, 599; — mektepleri, 314.
Buğdan, ülke, 663;—seferi (1476), 487, 488.
Buğra Han, Hotan hükümdarı, 139.
Buhara, şehir, 19, 140, 147, 300.
Buhara tarihi, eser, 21.
Bukarest (Bükreş), 672.
Bulgar, eski Türk şehri, 121.
Bulgar beyleri, 549.
Bulgar kitabeleri tercümesi, eser, 121.
Bulgar (eski) kıralları, 621.
Bulgar tarihi hakkında Osmanlı-Türk kaynakları, eser, 20.
Bulgar Türkleri, 549.
Bulgaristan, 124, 470, 471, 474, 477, 491, 549, 613, 620, 651, 655, 657, 658.
Bulgarlar (eski), 7, 621, 648, 658.
Bulgarmadan, 617.
Buluç, Doç. Dr. Sadettin, 230, 236, 239, 242.
Bunijin Nanjio, naşir, 315 n.
Burdur, şehir, 12, 308, 376, 573.
Burgund Prensliği, 544.
Burhaneddin Ahmed (Kadı), Sivas hükümdarı, 302.
Burkitt, Prof. Milles, 311.
Burnaburiaş, Babil kıralı, 75, 76, 77.
Bursa, 31, 107, 229, 298, 426, 427, 429, 430, 467, 559, 560, 562, 563, 644 n, 645, 663; — camileri, 433; — darüşşifası, 441; — iplik kadifesi, 558; — kemhası, 562; — Müzesi, 64; — şer'î sicilleri, 560.
Bursalı Tahir Bey, 369.
Buschor, bilgin, 93 n.
Buston, nâşir, 315 n, 325 n, 327 n. 336 n.
Buxton, Prof. L. H. D., 206, 208, 211.
Bünyan, kaza, 305.
Bürhaneddin Muhakkik-i Tirmizî (Seyyid), mutaşavvıf, 294,-296, 297.
Büyük Ana tanrı kültü, 177.
Büyük Eti devleti, 40, 385, 386, 533.
Büyük Frederik, Alman imparatoru, 276.
Büyük Hitit devleti (bk. B. Eti devleti), 62, 64, 65, 617, 618.

Büyük İskender, 554, 571, 622.
Büyük İskender-Dârâ, eser, 352 n.
Büyük Petro, Rusya imparatoru, 121, 122.
Büyük Selçukiler, 294, 303.
Büyük Timur (bk. Timur'a), 148, 149.
Büyük vakayinâme, eser, 20.
Büyük Yahni Yanardağı, 195, 196.
Byblos, şehir, 619; — mektubu, 74, 81.

C

Caesar, G. İ., Roma önderi, 547.
Cafer Tekin, İlek han'ın komutanı, 137.
Caferoğlu, Prof. Ahmet, 121.
Cagnat, bilgin, 580, 625, 630.
Cakravarti, ülke, 341.
Cakravarti mit goldenem Rad, eser, 333 n.
Cala, köy, 195.
Calcutta, şehir, 315.
Calinos, bilgin, 104, 105; — mektebi, 104.
Cambridge, 209, 402 n; — yazması anonim vakayinâmeleri, 234, 235, 236, 239, 242.
Camicyan, vakayazar, 20.
Cami-i kebir (Malatya'da), 439.
Cami-üt-tevarih, eser, 17.
Cami'-üt-tevarih zeyli, eser, 19.
Canad-Göle kanunnâmesi, 492, 495.
Candar, Avni, 546.
Candaroğulları (bk. İsfendiyaroğulları), 97.
Cani-bek, hanzade, 486.
Cantacasin, tarihçi, 19.
Caracalla, Roma imparatoru, 580.
Carmel dağı (Filistin'de), 312.
Carmuntum, kasaba, 218.
Carra de Vaux, bilgin, 545.
Carrel, Alexis, 269.
Carullah Efendi kütüphanesi, 289.
Cassio Dio, yazar, 632.
Catalogue de la collection de manuscrits orientaux, eser, 230.
Catalogue des Sculptures grecques, romaines et byzantines, eser, 93 n.
Catalogue of sculpture, eser, 583 n.
Catalogue of the persian Manuscripts in the British Museum, eser, 300 n.
Catechumenes mektepleri, 548.
Cavaignac, Eugène, 80, 422.
Caypal, Pencap racası, 134.
Cebbarzadeler (bk. Çapanoğulları'na).
Cebe resmi, 500.
Cebelüttarık Boğazı, 160.
Celâl İsmail Paşa, sıhhiye nazırı, 450.
Celâl Muhtar Bey, müderris, 453.
Celâleddin Habib, mutasavvıf, 302.
Celâleddin Karatay, Selçuk veziri, 302, 305.
Celâleddin Mengüberdi, Harezmşah hükümdarı, 141.
Celâleddin-i Devvanî, 290.
Celâleddin-i Rumî (Mevlâna), 302.
Celâlî Hasan (bk. Küçük Hasan ve Hasan Bey'e), 128.

Celâli isyanları, 125, 127, 130.
Celâliler, 125, 126, 128, 129.
Celâlilik, 125, 129.
Celsingler, İsveç elçileri, 667.
Cem Türbesi (Bursa'da), 230.
Çemaleddin-i Hotenî, mutasavvıf, 302.
Cemdet Nâsır devri, 424, 691; — kültürü, 382.
Cemiyet-i Akvam, 367.
Cemnu, bölge, 153.
Cenab Şehabeddin, Dr., 458.
Cenabî, vakayazar, 478, 479 n, 487 n.
Ceneviz Cumhuriyeti, 676; — esirleri, 483, 484: — kolonileri, 480.
Ceneviz mühembalarına göre XV. asırda Kırım Hanlığı, makale, 480 n.
Cenevizliler, 480, 482, 483, 673.
Cengiz devleti ve imparatorluğu, 498 n, 601; — istilâsı, 296, 298; — kanunları, 508; — sülâlesi, 484.
Cengiz Han, Moğol hükümdarı, 140, 141, 145, 146, 148.
Ce'nova Cumhuriyeti (bk. Ceneviz Cumhuriyeti), 162, 675.
Ceramique Capodocienne, eser, 395 n.
Ceride-i Havadis, gazete, 263.
Cevdet Paşa, vakayazar, 369, 680.
Cevdet Paşa'nın mâruzatı, eser, 24.
Cevdet tarihi, eser, 255n, 260n.
Ceyhan ovası, 350.
Ceyhun, nehir, 139, 142.
Cezayir, ülke, 375, 376, 378, 379; — beylerbeyi, 377; — meselesi, 375, 376, 378, 379.
Chalcondylas, Demetrius, Bizans tarihçisi, 554, 555.
Chalcondyle (bk. Chalcondylas), 554.
Chāndogya Upanişat, 325 n, 333 n.
Charles X, kıral, 375.
Charlesworth, M. P., 343.
Chavannes, E., 341.
Charamyes, heykeltraş, 85.
Cherchel, mevki, 218.
Chersiphron, Artemis mâbedinin mimarı, 84.
Chicago, şehir, 592; — Üniversitesi Şark şubesi, 589.
Ch'ien-lung, imparator, 340.
Childe, Prof. Gordon, 16, 311.
Chinesische Märchen, eser, 342.
Chin-shu, vekayinâme, 340.
Chin sülâlesi, 340.
Chios, ada, 83.
Chipiez, bilgin, 586.
Chota Nagpur kazısı, 208.
Christian, V., bilgin, 401.
Cılavuz, nahiye, 35, 197, 198, 203.
Cırnık, ıstılah, 496.
Cicero, hatip ve filosof, 357, 358; — Kilikya prokonsulu, 571.
Cihanbeyli, 199, 347.
Cihankûşa, eser, 18.
Cihannüma, eser, 617.
Cihanşah, hükümdar, 290.
Cihanzâde Hüseyin, Aydın ilerigelenlerinden, 244.
Cihanzâdeler, Aydın sancağı hâkimleri, 248.
Cilâlıtaş devri medeniyeti, 310.
Cimri (bk. Siyavüş), 224, 225, 227, 228,
Cimri-Sultan Siyavüş, gümüş sikkesi, 227, 228.
Cincinati Üniversitesi, 59.

Cirlektepe höyüğü, 418.
Clarke, bilgin, 93 n.
Clovis I, Frank kıralı, 551, 552.
Codex Cumanicus, eser, 548.
Colection des Universités de France, 555.
Comma, koloni, 573.
Comte, Charles, Fransa Parlamento âzası, 701, 702.
Constantine, şehir, 376, 377.
Conteneau, G., bilgin, 212, 382.
Coon, Prof. C. S., bilgin, 206.
Copernicus, riyaziye bilgin, 275.
Cornelius, Friedrich, bilgin, 421.
Cornutus Tertullus, vali, 632.
Corovic, V., bilgin, 670.
Cremna kalesi, 572; — kolonisi, 572, 573.
Croesus, Lidya kıralı, 522, 533.
Cumhuriyet, gazete, 369.
Cuveynî, tarihçi, 18.
Cybele (bk. Ana ilâhe), tanrıça, 526.
Cylinder Seals, eser, 381n.
Cyrus, Pers kıralı, 534.
Czatovyskiler kütüphanesi (Krakow), 665.

Ç

Çağatay, 145; — dil grubu, 183, 187; — lehçesi, 608; — Moğol devleti, 145, 147, 154.
Çağatayca, diyelek, 187, 188, 189.
Çaka, Türk önderi, 161, 162, 164.
Çakal höyüğü, 349.
Çaldıran zaferi, 560.
Çalıkzade Hüseyin, Bolu voyvodası, 245.
Çamaçda, İsmail, mebus, 298 n.
Çambel, Halet, arkeoloğ, 586.
Çambel, Hasan Cemil, mebus, 6, 10.
Çanakkale Boğazı, 158, 159, 161, 162, 522, 553; — bölgesi, 244.
Çankırı, 303, 304.
Çankırıkapıkazısı, 34, 42, 43, 45, 213, 217, 218, 345, 349 n; — hamamı, 557, 579, 580, 581.
Çapanoğulları, âyan, 245.
Çarşanba, kasaba, 396, 418, 430; — Bafra-Amasya müsellesi, 395; — Samsun ovası, 394, 395.
Çatal orman, mevki, 659.
Çelebi Ahmet Efendi (İbn-i Mahmud), kadı, 554.
Çelebi Sultan Mehmet (bk. Mehmet I'e), 466.
Çeltikçi, köy, 431.
Çenber hakkı, resim, 496.
Çerakise zamanı, 501.
Çerkesler, 144, 430.
Çerkeş Memlûkleri (Mısır'da), 144.
Çerkezistan, 464.
Çevik Tatar, köy, 658.
Çıkar bacı, 496.
Çıldır gölü, 195, 196.
Çınar, Vâsıf, T. K. üyesi, 6, 10.
Çınarlıdere, 417.
Çınarlık, dere, 407.
Çırlaktepe kazısı, 40.
Çiftçiler, köy, 256.
Çimento fabrikası (Ankara) höyüğü, 38, 45, 349.
Çin, 7, 17, 131, 314, 334, 339, 340, 341, 342, 524, 606, 613, 620, 621, 622; — Buddhist metinleri, 314; — medeniyeti, 7, 13.
Çinicilik, 229.

Çinili Köşk (İst.), 461, 543.
Çin'in Şimal Komşuları, eser, 17.
Çinliler, 338, 339, 498, 621.
Çirmen livası, 657.
Çoban, emir, 97.
Çobankih-Harziyan-Ardahan düzlüğü, 196.
Çoğum höyüğü, 349.
Çolak Tatar, köy, 658.
Çorlu, 657.
Çoruh, nehir, 201, 394.
Çorum, vilâyet, 395.
Çubuk (Ankara), kaza, 593; — vâdisi, 35.
Çukur Kışla, 659.
Çukurova, 406, 416, 426, 432.
Çuvaldar Oğuz boyu, 429.
Çuvaşça, diyelek, 181, 191, 193, 605.

D

Dahamun-is, Mısır kıraliçesi, 82.
Daklar, Trak zümresi, 628.
Dalmaçya, 160, 548.
Damga mühür, 381, 383.
Dangin, bilgin, 67, 420.
Danimarkalılar, 547.
Danişmendiye, 435.
Danişmendliler, 288, 303, 434, 435, 437, 438.
Danton, 273, 277.
Daphnis, mimar, 90.
Dardanyalılar, 530.
Daremberg, 691 n,
Darende, 64.
Dar-üs-sıhha, 304.
Dar-üş-şifa, 304.
Darwin, bilgin, 272.
Davies, Prof. O. R., tarihçi, 519.
Davud, mimar, 695.
Davud-u Antakî, bilgin, 106.
De Buck, bilgin, 82.
De legibus, eser, 357 n.
De officiis, eser, 357 n.
De republca, eser, 358.
Deäbner, Dr. O., arkeolog, 624 n.
Decazes (Duc), devlet adamı, 472, 475.
Dede Korkut, efsane, 429.
Eeğirmen resmi, 499.
Dehhanî (Horasan'lı), hoca, 302.
Dekkan, bölge, 148.
Delaporte, bilgin, 383, 692 n.
Delasiauve, yazar, 106, 107.
Delfi, şehir, 84.
Delhi, devlet ve şehir, 134, 141, 142, 144, 145, 146, 147, 149, 150, 153, 154, 155; — Agra bölgesi (bk. Düab); — Müslüman-Türk Devleti İmparatorluğu, 140, 141, 143, 145, 147, 150, 153; — Türk sultanları, 144, 145, 150.
Deli Süleyman Ağa, Karaosmanoğullarından, 252.
Delinâme, eser. 106.
Demembyne, tarihçi, 20.
Demir çağ, 308, 312, 313.
Demirbaş Şarl (bk. Karl XII.), 665.
Demirci höyük kazısı, 58, 344, 400, 403.
Demircioğlu, bir efsane kahramanı, 125, 128.
Demircioğlu, Doç. Dr. Halil, tarihçi, 47, 69, 380, 612, 689.
Demirhisar, 656.
Demyat, şehir, 144.
Dendalses, Bitinyalı heykeltraş, 92.
Denizli, şehir, 303, 562, 571.
Dennefeld, bilgin, 68.
Denys, yazar, 547.
Derbent, şehir, 122, 123.
Derbentnâme, eser, 121, 122, 124.

Derbeyan-ı komediya, makale, 370.
Derby (Lord), devlet adamı, 472, 473, 476.
Derman, Dr. Halil, 282, 283, 287.
Des Alleurs, elçi, 673.
Desruelles, yazar, 106, 108.
Devlethan, Malatya hâkimi, 437.
Devlet-i Aliye, 267, 372.
Devletşâh hatun, Yıldırım Bayezid'in eşi, 465, 466.
Deyotaros II, Galat kıralı, 345, 626, 627.
Dharmapāla, yazar, 334.
Diadoch portreleri, 90.
Dicle, 388, 613, 618, 634, 638.
Didima, şehir, 84, 85, 89, 524.
Diehl, Charles, tarihçi, 542.
Digor, köy, 195.
Dilmen, İbrahim Necmi, 12.
Dimen, Dr. A. Ş., 282, 283.
Dimetoka, 653.
Dinar, kasaba, 571.
Dinçer, Dr. Nimet, 165, 380, 396, 612.
Dio, Cassius, yazar, 574.
Directoire devri, 375.
Discours sur les moyens de bien gouverner, eser, 555.
Disraeli, İngiliz devlet adamı, 472, 474, 475.
Dittenberger, bilgin, 625.
Divan dili, 181, 182, 184, 185, 187, 188, 190.
Divancek resmi, 499.
Divan-ı hümâyun başkâtipliği, 295.
Divan-ı hümâyün beylikçi defterleri, 467.
Divan-ı lûgat-it Türk, eser, 426, 430, 431, 432, 603.
Divanî rakamlar, eser, 23.
Divrik, kaza, 225, 303, 304,
Diyadulevski, heraldist, 550.
Diyarbakır, 223, 289, 388; — Artıkluları, 221, 222, 223; — mud'u, 499.
Diyoskorid, yazar, 221, 224.
Dobrica, Dobruca, eyalet, 651, 655, 657.
Documente privitoare la Istoria Românilor, vesikalar külliyatı, 672.
Doğancılar, köy, 660.
Doğanlı, 587.
Doğanlıdere kaya röliyefi, 617.
Doğu Afrika, 309; — Akdeniz, 157; — Anadolu, 34, 35, 36, 39, 126, 165, 166, 168, 194, 195, 201, 203, 219, 311, 416 n, 502, 520, 525, 527; — Avrupa, 402, 547, 548, 613, 664; — Avrupa kültürü, 15; — Avrupa prehistoryası, 410; — Bayazit, 617; — Güney Anadolu, 564; — Hindistan, 145; — Rumeli, 657; — Trakya, 655, 657; — Türkistan, 137, 606.
Dokimion (bk. Isça Karahisar'a) taşocakları, 523.
Doksanüç harbi (1877), 477.
Dolgoruki, Vasili (bk. Kırımski'ye), general, 371, 373.
Doliche, mevki, 689.
Dolmabahçe sarayı, 14.
Dolunay, Necati, arkeolog, 212, 213, 219.
Domaniç, nahiye, 430.
Domazsewski, bilgin, 580, 581.
Domitian, Roma imparatoru, 628.
Don Kazakları, 480 n.
Dopsch, yazar, 22.
Dor mimarî üslûbu, 84, 85, 89, 90; — mâbetleri, 90.
Dorlar, 83.

Doyran (Rumeli'de), 431.
Döğenciler, köy, 660.
Dönek Tatar, köy, 658.
Dördüncü zaman fosil insanı, 312.
Dördüncü Dil Kurultayı, 13.
Dörpfeld, bilgin, 94n.
Dört asır evvelki fermanlar, eser, 24.
Drama, 656.
Dresden, şehir, 668, 670, 671.
Dryopithecus insanı, 309.
Dukas, Bizans tarihçisi, 19.
Dumas, Alxandre, yazar, 272,
Dumezil, Prof. Georges. 125.
Dupleix, Scipion, 551, 552.
Duriyalos, tetrah, 626.
Durm, bilgin, 93.
Dutluca höyügü, 348.
Du-zalmas, Eti kumandanı, 8.
Düab (bk. Delhi-Agra bölgesi), 146.
Dümbe, köy, 430.
Dündartepe höyüğü (bk. Samsun höyüğü), 36, 38, 39, 40, 45, 194, 203, 204, 311, 396, 397, 418, 419; — kazısı, 393, 394, 396, 400, 401, 402, 404, 405, 406, 408, 410, 411, 412, 415, 416, 417, 419; — kültürü, 397, 399, 400; — mızrak uçları, 401.
Düvel-i islâmiye, eser, 28, 224, 486n.

E

Eberhard, Prof. W., sinolog, 17, 317, 334, 338, 339n, 341.
Ebershold, bilgin, 542.
Ebezade Abdullah Efendi, şeylülislâm, 111.
Ebû Hanife Abdülkerim bin Ebubekir, bilgin, 922.
Ebû Hanifetüddeyneverî, yazar, 19.
Ebû Nasr bin-i Muhammed bin-i Tarhan bin-i Uzluğ Farabî (bk. Farabî), 353.
Ebûbekir Abdullah Necmeddin Esediyyûrrâzî (bk. Necmeddin Daye'e), 298.
Ebûbekir bin Artık'ın oğlu Mehmed bin İsmail, Diyarbakır Artıklılarından, 223.
Ebul-Abbas Fadl, emîr, 138.
Ebul-Kasım, emîr, 139.
Ebul'ulâ, Prof, hukuk bilgini, 264, 454.
Ebülâziz İsmail bin Elrezzaz Elcezerî, yazar, 223.
Ebülfadl Hüseyin Hubeys bin İbrahim ibn-i Mehmed (Tiflisli), bilgin, 290, 292.
Ebülfaraç ibn-i İberî, vakayazar, 19.
Ebülfeth Kara Arslan, Mardin Artıklılarından, 223.
Ebülhasan Ali, Sadreddin, yazar, 18.
Ebülleys-i Semerkandî, yazar, 222.
Ebüzziya Tevfik, bilgin, 109.
Eckhardt, Alexandre, yazar, 543.
Ecole Nationale des chartes, 468.
Edda, efsane, 545.
Eddekun (bk. İdku), Odoakr'ın babası, 544.
Edhem, Halil, bilgin, 6, 10, 28, 94n, 224, 486n.
Edirne, 229, 462, 467, 654, 656, 663, 698; — darüşşifası, 107, 108.
Edirne Sarayı ve Edirne tarihi, eser, 28.
Edremit, şehir, 530.

Efes, şehir, 84, 85, 89; — arkaik mâbedi, 89.
Efganistan, 606.
Eflâk, ülke, 663.
Eflâkî, 300.
Eflâtun, filosof, 331, 356, 363.
Eflâtun Pınar âbidesi, 590.
Eforlar, 363.
Eğirdir gölü, 303, 496, 573.
Eğreli, liman, 163.
Ege adaları (bk. Adalar'a), 159, 162, 163, 526; — denizi, 156, 159, 160, 161, 164, 491, 519, 520, 523, 525, 527, 528, 546, 622; — havzası kültürü, 15; — sahilleri, 160, 164.
Ehâdis-i erbainîyye, eser, 297.
Ehas, kahraman, 553.
Ehl-i salip seferleri, 503.
Ehrich, Robert W., antropolog, 209.
Einführung in die Osmanisch-Türkische Diplomatik der türkischen Botmässigkeit in Ungarn, eser, 661.
Einhard, yazar, 548.
Ekhnaton, kıral, 75, 76.
Elâm kaya röliyefi, 618.
Elamlılar, kavim, 638.
Elba, nehir, 546.
Elbirunî, tarihçi, 18.
Elbistan, bölge, 224, 225.
Eleatlar, 317, 319.
Elhaç Mustafa Efendi'nin Nemçe sefaretnâmesi, eser, 24.
Elhaml-el-muhal resmi, 502.
Elihtiyarat min mecmair-rubaiyyat, rubâî mecmuası, 292.
Elkâmil fit-tarih, eser, 18.
Elker, Salâhaddin, 23.
El-Kindî, iflofof, 354.
Elmadağ, 345.
El-muktefî liemrillah, Abbasî halifelerinden, 291.
Eloğlu, istasyon, 219, 220.
El-Ubeyd (bk. Al-Ubeyd), 384.
El-Utbi, tarihçi, 137-139.
Elvâh-ı imadiyye, eser, 289.
Elvamir-ul-alâiyye (İbn-i Bîbî Selçuknâmesi), eser, 302.
Elvan Çelebi menkibesi, 239, 241.
Emin al-Din Mikâil, emîr, 225, 226.
Emin Bey, defterdar, 371.
Emin Efendi, iktisad hocası, 264.
Emin Karatekin, ümeradan, 96.
Eminek Bey, Kırım hanı, 479, 480, 482, 483, 484, 487, 488.
Emir gölü, 346.
Emir-i ahur, 98, 101.
Emir-i alem, 98.
Emir-i ârız-ı ceyş, divan-ı ârizinin sahibi, 98.
Emir-i ârızlık, 295.
Emir-i dat, divan-ı adlin sahibi, 98.
Emir-i devat, divitçibaşı, 98.
Emir-i meclis, padişahın işret meclisini idare eden, 98.
Emir-i sayt, avcıbaşı, 98.
Emir-i silâh, 98.
Emir-i zevrak, kilercibaşı, 98.
Emirî Kütüphansi (Ali Emirîye bk.), 117.
Emîr Ömer mescidi (Malatyada), 437, 439.
Emir-ü ş-Şâb, Saraydaki delikanlılar reisi, 98.
Emre, Ahmet Cevad, filolog, 178, 194, 612.
Enderunlu sanatkârlar ve hocaları, eser, 24.
Endican ağzı, 608.
Eneas, efsanevî kahraman, 546.

Eneolitik çağ kültürü, 396, 397, 402, 414, 416.
Enis-ül-Kulûb, eser, 295.
Enkidu, tanrı, 69.
Enlil, tanrı, 70.
Entwurf des Maussoleions, makale, 93 n.
Enver Paşa, devlet adamı, 277, 450.
Enverî Efendi, vakayazar, 368.
Eolya, bölge, 83. 84.
Eolyalılar, 625 n.
Ephesos (bk. Efes'e), 521, 523, 524, 529, 532, 533, 535.
Epidor Asklepion'u, 624.
Epiktetus, filosof, 357, 358.
Epipaleolitik medeniyeti, 313.
Epoque mésolthique en Pologne (l'), eser, 310.
Er hanedan devri, 71, 634.
Erechteion mâbedi, 89, 92.
Ergani, 498, 499; — kanunnâmesi, 491, 498.
Ergazi, köy, 35.
Ergin, Osman, 444.
Erivan mıntakası, 199.
Ermeni dil grubu, 180.
Ermeniler, 17, 20, 125, 180, 211, 621, 697.
Errazi, Zekeriyya, bilgin, 104.
Erzen, Dr. Afif, 625.
Erzin, istasyon, 350.
Erzincan, şehir, 201, 297, 303, 492, 498; — kanunnâmesi, 491, 501.
Erzurum, 25, 37, 45, 123, 165, 166, 168, 169, 171, 199, 200, 201, 202, 303, 305, 370; — kanunları, 516; — mıntakası, 344.
Esaretnâme, eser, 374.
Esat Efendi Kütüphanesi, 111, 368, 369.
Eski Almanca dili, 189.
Eski Amisos (bk. Kara-Samsun'a), 417.
Eski Anadolu, eser, 423.
Eski Asur, çivi yazısı, 386; — lehçesi, 386; — ticaret kolonileri, 637.
Eski Babil devri, 636; — tabletleri, 635.
Eski Buddhizm, 329 n.
Eski Bulgar devleti, 620.
Eski çağ kaya röliyefi sanatı, 615.
Eski Frigya, 537.
Eski Eti çağı, 40, 41, 381, 382, 384, 385, 386, 405, 422; — kültürü, 406.
Eski Hind tarihi, eser, 316 n.
Eski İraniler, 553.
Eski İslanda dili, 192.
Eski Mezopotamya, 636.
Eski Ön Asya, 639.
Eski Slav dil grubu, 180.
Eski Şarkın medeniyet tarihi, eser, 16.
Eski Tunç çağı, 381, 382. 384; — kültürü, 408.
Eski Türk kültür tarihi hakkında araştırmalar, eser, 17.
Eski türkçe, 183, 186.
Eski Upanishatlar, din kitapları, 323 n.
Eski Yunanlılar, 553.
Eskihisar, 655, 656.
Eskinazi, yahudi hekim, 442, 443.
Eskişehir, 344, 493, 531, 586.
Esklavon (bk. Hırvat'a).
Essais, eser, 554, 555.
Esseb-üs-seyyar, eser, 479 n, 482 n, 488 n.
Esterhal, bir nevi kumaş, 497.
Estonya, 549.
Eşer Yürükleri, 515.
Eşref Beyliği, 25.
Eşrefî, bir nevi para, 500.

Ethem, İsmail Galip, 228.
Eti çağı, 34, 38, 39, 41, 174, 175, 177, 203, 204, 205, 209, 210, 212, 308. 313, 383, 393, 395, 396, 397, 404, 405, 406, 408, 311, 418; — devleti ve imparatorluğu, 174, 528, 529, 530, 533; —dili, 392; —eserleri, 522; — gliptik sanatı, 382; — kanunları, 566; — kaynakları, vesikaları, 388, 389; — kıralları, 529; — kültürü, 395, 397, 402, 404, 405, 408, 411, 416, 417, 418, 419; — medeniyeti, 171; — mühürleri, 381, 382; — şehirleri, 525; — yazısı, 13.
Etice vesikalar, 386.
Etiler, 39, 40, 42, 44, 69, 70, 72, 80, 81, 82, 104, 166, 171, 174, 175, 203, 209, 210, 211, 307, 312, 313, 382, 391, 393, 413, 416, 523, 526, 527, 529, 530, 535, 543, 563, 565, 566, 576, 617.
Etimesut, istasyon, 346.
Etiyokuşu hafriyatı raporu, eser, 400 n; — kazısı, 35, 38, 43, 45, 58, 314, 344, 348, 400, 402, 403.
Etnoğrafya Müzesi (bk. Namazgâh'a), 296.
Etrurya, eyalet, 545; — şehirleri, 534.
Etrüsk metinleri, 390.
Etrüskler, 390, 534, 545, 546, 565.
Etrüsklerin menşei, eser, 26.
Etrüsklerin umumî ve hususî hayatları, eser, 16.
Euboya, bölge, 83.
Eumenes II, Bergama kıralı, 90, 91.
Euroafrican tipi, 206, 208, 209.
Evkaf hazine-i evrakı, 468.
Evlâd-ı Fatihan, 649, 652, 660.
Evliya Çelebi, gezmen, 108, 438, 591, 593, 596, 656; — yesyahatnamesi, 436 n, 479 n, 485.
Evrasya, 178.
Eymür belgesi, 430.
Eyyup (İst.), semt, 298 n.
Eyyubî idaresi, 501.
Excavations at Ephesus, eser, 93 n.
Excavations at Tepe-Gawra, eser, 402 n.
Exevations at Thermi in Lesbos, eser, 402 n.
Explorations in Cilicia, eser, 311 n.

F

Fahreddin Kara Arslan bin Davud bin Sokman bin Artık (Muinü Emirülmü'minin), Diyarbakır Artıklılarından, 222.
Fahreddin Kara Arslan bin Necmeddin İlgazi bin Artık, Mardin Artıklılarından, 222.
Fahreddin Kütüphanesi, (Aksaray'da), 642.
Fahreddin Mübarekşah, bilgin, 131, 139, 141-143.
Fahreddin Razî, müstensih, 222.
Fahreddin-i Irakî, mutasavvıf, 297.
Farab (Otrar), şehir, 353.
Farabî, Türk filosofu, 30, 352, 353, 355, 358, 359, 360, 363, 364, 366, 367.
Faraday, fizik bilgini, 275.
Farabî'nin kültür tarihindeki rolü, eser, 352.
Fatih devri, 695, 697; — divanı, 31; — kanunnâmesi, 512, 517, 652; — kütüphanesi (İst.), 289, 298. 302 n, 368, 644, 646; — vakfiyesi, 107.

Fatih Sultan Mehmed II., 31, 107, 163, 277, 431, 462, 478, 479, 480 n, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 489, 498, 514, 516, 543, 553, 554, 555, 561, 650, 653, 654, 657, 662, 663, 672, 673, 674.
Fatin Efendi, müderris, 459, 460.
Fatma Sultan, Ahmed III' ün kızı, 442.
Fazıl, Prof. M., 258.
Fazıl, şair, 119.
Faziletli devlet (bk. Risaletün fi arâil), 360, 363.
Fazlı Kaptan, serasker, 373.
Fekete, Dr. L., arşivist, 661.
Fel-uzma ictima-ül-camaat-i küllüha filmamuret-i.., eser, 359 n.
Fenelon, 275.
Fenike üslûbu, 590.
Feniker liler, 70.
Ferdinand, Avusturya kıralı, 664, 672.
Ferera, Fani, kadın hekim, 449.
Feridun Bey, 486 n; — münşeatı, 559.
Ferriol, elçi, 673.
Fevzi Paşa, mevki, 219.
Fındıcak, dere, 407, 417.
Fındıkoğlu, Prof. Dr. Z., sosyolog, 260.
Fıraktin, 615.
Fırat, 2, 526, 528, 530, 574, 634.
Fırtına tanrısı, 62, 63.
Fidanlık (Ankara) hafriyatı, 344.
Fidyas, heykeltraş, 623.
Fikret, Tevfik, şair, 274.
Filibe, 655, 656, 688.
Filistin, 79, 80, 310, 312, 481, 613, 616.
Fin-Ugrien dil grubu, 180.
Firlej, Leh elçisi, 663.
Firuz Tuğluk, Delhi sultanı, 148, 152, 153.
Fischer, Prof. E., 207.
Fleischer, bilgin, 671.
Floransa, şehir, 554, 676.
Flori, Macar parası, 496, 497.
Florina (Tesalya'da), 657.
Flügel kataloğu, 672.
Foça, kasaba, 529.
Fodra, köy, 429, 430.
Fokas, Bizans imparatoru, 277.
Fonseka, yahudi hekim, 443.
Forrer, Emill, bilgin, 80, 391, 421, 422, 423.
Fort-Harrouard, prehistorik istasyonu, 311.
Fotheringham, bilgin, 420.
Fotyades Bey, Osmanlı elçisi, 472.
Frankfort, bilgin, 381 n, 382, 691.
Franklar, 547, 552.
Fransa, devlet ve ülke, 160, 179, 211, 311, 375, 376, 378, 379, 468, 469, 472, 549, 550, 552, 672, 678, 701 n; — kanunları, 680; — medenî kanunu, 678, 680.
Fransız elçileri, 673.
Fransız hariciye nezareti arşivi, 673.
Fransız ihtilâli, 273, 277.
Fransızın kılâbı tarihi, eser, 22.
Fransız ordusu, 375.
Fransız seyyahları, 673.
Fransızlar, 276, 375, 376, 378, 379, 551.
Franz, bilgin, 580, 581, 630.
Fredrik, İsveç kıralı, 666.
Frenk hekimleri, 443.
Frenkler, 550.
Freud, bilgin, 106.
Friaul, 672.
Friedmann, bilgin, 315, 318 n, 324 n.

Friedrichs, H., bilgin, 211.
Frühkretische Siegel (Die), eser, 381 n.
Frig anıtları, 42, 417; — çağı, 34, 42, 174, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 350, 395; — devri, 213, 214, 586, 587; — kale ve şatoları, 417; — kültürü, 395; — prensleri mezarları, 344; — yazılı anıtları, 343.
Frigler (bk. Frigyalılar'a), 44, 174, 213, 217, 417.
Frigya, devlet ve ülke, 36, 83, 531, 532, 533, 535, 536, 617; — kaya mezarları, 617; — sanatı, 617.
Frigyalılar (bk. Frigler'e), 83, 530, 531, 532.
Funck, T., elçi, 667.
Fuzuli'ler, 429.
Führer durch das Pergamon-Museum, eser, 94 n.
Fükük, eser, 297.
Fürst, C. M., bilgin, 217.
Fütüh-ül-büldan, eser, 19.
Fütüvvet şalvarı, 295.
Fütüvvetnâme, farisî manzum, 302.

G

Gabriel, A., bilgin, 20, 535.
Gaius Iulius Alexandros, kıral, 626, 628.
Gaius Iulius Filippus, asil bir aile, 633.
Gaius Iulius Kuadratus Basus, konsul, 627, 628.
Gaius Iulius Severus, 625, 626, 628, 629, 631, 632, 633.
Galanti, Avram, bilgin, 445.
Galat buluntusu, 214; — devri, 213, 214.
Galata (İst.), semt, 112, 673; — Lâtinleri, 554.
Galatlar, 90, 91, 345.
Galatya, Roma eyaleti, 571, 572, 573, 575, 578; — Kırallığı, 627.
Galiçya, 549.
Galip, Dr. Reşit, 6, 10.
Galip Haldun Bey, yazar, 263, 267.
Gall, bilgin, 272.
Galyalılar, 92, 547.
Ganj, nehir, 2.
Gargara, mevki, 618.
Garrod, D. A., prehistorya bilgini, 310.
Garstang, Prof. J., hâfir ve prehistorya bilgini, 171, 344, 350.
Gaşka kavimleri, 416.
Gâvurdağları, 350.
Gâvur kalesi kaya röliyefleri, 615.
Gâvurkale, 345.
Gayet-ül-beyan, eser, 106.
Gazi Abdurrahman (bk. Sun'ullah'a), 438.
Gazi Evrenos Bey, 671.
Gazne, devlet ve şehir, 134, 135, 137, 138, 140, 146.
Gaznelı Mahmud, Gazne hükümdarı, 133, 136, 137, 139, 140.
Gaznevîler, 295.
Ge, toprak ilâhesi, 92.
Gediz, ırmak, 245.
Gejerstad, Einar, hâfir, 344, 350.
Gelb, bilgin, 388.
Gelenbe Voyvodalığı, 249.
Gelibolu, 650; — tahrir defteri, 652.
Gence, ırmak, 153.
Genceli Kirakos, tarihçi, 20.
Geneleos, heykeltraş, 85.
Geniale Menschen, eser, 281.
Gennadius, İstanbul patriği, 554.

Genouillac, de, bilgin, 395.
Gentillet, yazar, 555.
Gerçek, Selim Nüzhet, 369.
Gerdek resmi, 499.
Gerdizî, tarihçi, 18.
Gerede, kaza, 127, 128, 348.
German (Got, Alman) dil grubu, 180; — ırkı, 544; — hükümdarları, 549; — istilâları, 522; — prenslikleri, 544,
Germeyan Beyliği, 25, 493; — kitabeleri, 465; — oğulları, 465, 493, 559.
Gerze bölgesi, 418.
Geschichte der arabischen Literatur, eser, 298, 299 n, 301 n.
Geschichte der Khane der Krim, eser, 478, 484 n.
Geschichte des Osmanischen Reiches, eser, 478.
Geschichte f. Natur und Völkerkunde Ostariens, eser, 341.
Geyve, 394.
Geza, Feher, tarihçi, 28.
Gezbel kaya röliyefleri, 615.
Ghineh, mevki, 620.
Ghirshmann, R., bilgin, 212.
Gıyas al-dünya val-din Siyavüş (bk. Siyavüş'e), 228.
Gıyaseddin Emîr Abdurrahman bin Yunus, emîr, 299 n.
Gıyaseddin Keyhusrev I, Anadolu Selçuk sultanı, 294, 295.
Gıyaseddin Keyhusrev III, Anadolu Selçuk sultanı, 225, 227.
Gıyaseddin Mehmed, Gur hükümdarı, 137.
Gıyaseddin Tuğluk, Delhi sultanı, 148.
Giese, Prof., 230, 234, 236 237, 242.
Gilgameş destanı, 69.
Girey, Gireyler ailesi, 484, 486 n, 489.
Girit, ada, 63, 83, 160, 164, 177, 402, 503, 520, 526, 680.
Gladiston, İngiliz devlet adamı, 476.
Gliptique Syro - Hittite (La), eser, 382.
Godunof, Boris, çar, 550.
Goethe, W., 272.
Goldmann, H, hâfir, 344, 350.
Goller, 552.
Gollüce dağı, 199.
Goodell, yazar, 108.
Gordion, Frigya başkenti, 174, 531, 533, 536; — buluntuları, eser, 536; — höyüğü, 418; — kazıları, 537.
Gordon, C. H., bilgin, 73, 76.
Got korsanları, 157;— Prensliği, 544.
Gotha Kütüphanesi, 291.
Gotik mimarî, 696.
Gotschalk, bilgin, 668.
Gök-Türk yazısı, 599.
Gökalp, Ziya, sosyolog, 263.
Gökay, Ord. Prof. Dr. Fahreddin Kerim, 103, 108, 269, 281.
Gökbilgin, Doç. Dr. Tayyip, 109, 243, 441, 648.
Gökçe Alihöyüğü, 36.
Göker, Ord. Prof. Muzaffer, 14, 269, 505.
Göksu vadisi, 618.
Göktepe, mevki, 658.
Gölbaşı (bk: Trysa), mevki, 87, 349.
Göle, kaza, 197.
Gördes, kaza, 253.
Görz, kont Leonhard von, 672.

Götze, bilgin, 16, 79, 391, 392.
Gözleve, iskele, 488.
Gözlükule, 416.
Grek ateşi, 158, 159, 160; — dil grubu, 180; — kitabeleri, 390; kültürü, 89; — medeniyeti, 634.
Grekler, 144, 620, 628, 634, 650.
Grenard, coğrafyacı, 21.
Griechische Tempel, eser, 94 n.
Grielpazer, şair, 274.
Grigoras, kronikçi, 19.
Grimaldi adamı, 178.
Groag, bilgin, 627, 628, 629, 631, 632, 633.
Grousset, René, 545.
Guagnin, tarihçi, 124.
Gubla, şehir, 74, 81.
Gud, Ana, gök boğası, 69.
Gud - Şamaş, tanrı, 68.
Gudmar Şamaş, boğa tanrı, 67, 68.
Guha, B. S., bilgin, 208.
Guidenès, kronikçi, 19.
Guibert de Wogent, rahip, 550.
Guilleminol (Général), Fransız elçisi, 375, 377, 379.
Gunyet-el-kâtip ve Münyet-el-Talip, risale, 99.
Gur, devlet ve şehir, 134, 136, 137, 139, 140, 142, 145, 153.
Gurlular, 142.
Gustav Adolf, İsveç kıralı, 665, 667.
Gutyum, kavim, 635.
Güdül, 35.
Gülbün-i Hanan, eser, 479 n, 488 n.
Gülnuş, Sultan (Valide), 443.
Gümülçine, 653, 656.
Günaltay, Ord. Prof. Şemseddin, T. T. Kurumu başkanı, 1, 10, 17, 18, 29, 30, 131.
Gündüz Bey, 253.
Güney Anadolu, 311, 390, 491, 565, 573; -- Batı Anadolu, 390, 526, 531, 565; — Doğu Anadolu, 171, 384, 394.
Güney Afrika, 309.
Güney Avrupa Rusyası, 144; — Doğu Avrupa, 201, 402.
Güney Babilonya, 634, 635, 636, 639.
Güney Çin, 339.
Güney Ege limanları, 529.
Güney İtalya, 160, 161.
Güney Kırım, 605.
Güney Mezopotamya, 382, 402.
Güney Rusya, 171, 531, 532; — kültürü, 15.
Güney Sibirya, 608.
Güney Türkistan, 207, 209.
Güngörmez, köy, 660.
Günhan oğulları, 429.
Gürcü menbaları, 19.
Gürler, general Şahap, 196.
Gürün, 617.
Güterbock, Prof. H. G., 61, 73, 80, 346, 380, 423, 615.
Güvenç, höyük, 348.
Güz (bk. Oğuz), 142.
Gyges, Lidya kıralı, 522, 532, 533.

H

Habib-üs-siyer, eser, 19.
Habsburglar, hanedan, 671.
Habur, nehir, 79, 388.
Hacı Abdullah Ağa, Turgutlu voyvodası, 246, 247, 249, 252.
Hacı Ahmet Ağa, İzmir voyvodası, 247, 248, 251, 252, 255, 257.
Hacı Ahmet Bey, Constantine Beyi, 376, 377.

Hacı Ahmetzade Esseyyid Mustafa, Viranşehir voyvodası, 245.
Hacı Ali Yürüğü, yer adı, 659.
Hacı Ataullah Ağa, Manisa mütesellimi, 246, 247, 250, 251, 252, 256, 257.
Hacı Bayram camii (Ankara), 230; — kazısı, 344.
Hacı Bektaş-ı Veli, mutasavvıf, 302, 349, 350.
Hacı Camasa Türbesi (İznik'te), 230.
Hacı Eyüp Ağa, İstablı Âmire müdürü, 250, 259.
Hacı Girey Han, Kırım hanı, 480-482.
Hacı Hüseyin Ağa, Manisa mütesellimi, 248, 249, 251, 255, 257.
Hacı İbrahim Paşa, Melik Sun'ullah'un torunu, 439.
Hacı İvaz bin Ahi Bayezid, 644 n.
Hacı Mehmet, Teke mütesellimi, 245.
Hacı Mehmet Ağa, Manisa mütesellimi ve Aydın muhassılı, 248, 257 n.
Hacı Mehmet Sadık Bey, İstablı Âmire müdürü, 250, 255.
Hacı Mustafa Ağa (bk. Mustafa Ağa'ya), 246, 247, 250, 251, 252, 254, 256, 257 n.
Hacı Ömer Ağa, Bergama voyvodası, 248, 249, 255.
Hacı Osman Ağa, Karaosmanoğullarından, 252.
Hacı Paşa, Osmanlı hekimi, 441.
Hacı Paşa, vezir, 559.
Hacı Polat Mehmet Ağa, Turgutlu voyvodası, 249, 252, 257, 258 n.
Hacı Şabanoğlu Mehmet, Akhisar voyvodası, 244, 246, 251.
Hacı Veli, Saruhan sancağı ilerigelenlerinden, 244.
Hacı halil dağı, 196.
Hacılar höyüğü, 41, 42, 45, 345, 346, 347.
Haçlı ordusu, 288.
Hadımoğulları, Çanakkale bölgesi ilerigelenlerinden, 245.
Hadikat-ül-cevami, eser, 112.
Hadrianus, Roma imparatoru, 629, 630, 631.
Hafasa Sultan, Yavuz Sultan'ın eşi, 441.
Haḫḫum, şehir, 567.
Hakan oğulları, 139.
Hakîm Mahmud, şair, 292.
Halep, şehir, 353, 354, 688; — atabeyliği, 289; — kanunnâmesi, 492, 502; — merresi, 562.
Halet Efendi kütüphanesi, 292.
Haliç (İst.), 163, 695.
Halicarnassos (Bodrum), 87, 524, 535.
Halil Ağa, Karaosmanoğullarından, 252.
Halil Efendi, müftü, 375.
Halil Ethem hâtıra kitabı, eser, 27.
Halil Nihad, 111, 113.
Halil Paşa, Osmanlı veziri, 240.
Halilöreni höyüğü, 346.
Halil-ü Halep, 562.
Halis Efendi kitapları (Üniversite hütüphanesi), 301 n.
Halkavun, nahiye, 38, 348.
Halk-ul-kalem resmi, 501.
Hallag, bilgin, 331.
Halphen, tarihçi, 545.
Hals, Franz, sanatkâr, 272.
Hama, 502.

Hamdan Efendi, kâtip, 376-378.
Hamdanî sülâlesi, 353.
Hamid oğulları, 299 n.
Hamidiye Etfal hastanesi, 4
Hammam mezarları, 401.
Hammer, tarihçi, 478, 484, 674.
Hammurabi, Babil I hükümdarı, 420, 423, 566.
Hâmuşnâme, eser, 302.
Hamza Paşa, 517.
Hanak, nahiye, 196, 200.
Hançar, Prof. Franz, 172, 176, 201, 202.
Hanigalbatlılar, kavim, 638.
Hänisch, Erich, bilgin, 21.
Hannover, şehir, 242, 597 n.
Han-shu, 338.
Han-tan-meng (bk. Huang-liang-meng'e), 342.
Hantiliş I, Eti kıralı, 421, 422; — II, 422.
Har, tanrı, 67.
Harappa kazısı, 208, 211.
Hardy, R., 423.
Harezm, devlet, 298.
Harezmşah Mehmet, Harezm hükümdarı, 141.
Harezmşahlar, 137, 294.
Haringtон, general, 457.
Harman resmi, 50.
Harphy'ler âbidesi, 583 n, 585, 586.
Harput, 289, 437.
Harran, şehir, 70.
Harru (bk. Har'a).
Harward Üniversitesi, 166.
Has sistemi, 262.
Hasan (Abdullah oğlu), 480 n, 481 n.
Hasan Bey, Köroğlu'nun oğlu, 128.
Hasan Bey, sikke, 500.
Hasan Çavuşzadeler, Menteşe ilerigelenlerinden, 244.
Hasan ibni Abdül-mümin el-Huyi, yazar, 96.
Hasan Paşa beylerbeyi, 375.
Hasan Paşa, Kaptanpaşa vekili, 372.
Hasan Rumlu, yazar, 19.
Hasankale dağı, 199, 201.
Haseki, Kanunî Süleyman'ın eşi, 107.
Haseki darüşşifası, 441.
Hashöyük (Kırşehir), 37, 41, 42, 45, 344.
Hasnikef, sancak beyi, 128.
Haspels, Prof. Dr. C. H. Emilie, 535.
Hassa kârhanesi (İst.), 561.
Hassun al-Dagis, müteccim, 378.
Hatay, bölge, 34, 162, 167, 174, 313, 314 n, 343, 352, 388, 619.
Hatay istikşafı, 347.
Hat-tı hümâyunlar, eser, 24.
Hatti (bk. Eti), devlet ve ülke, 79, 82; — mektupları, 79-81.
Hattuş (bk. Hattuşşaş'a), şehir, 565.
Hattuşşaş (bk. Hattuş ve Boğazköy'e), 565, 638.
Hattuşiliş, Eti kıralı, 210, 421, 423, 565.
Hauer, bilgin, 326 n.
Haupt, Lehmann, hâfir, 165.
Havza, kaza, 412, 418, 419.
Haydar. Nurdevlet hanın kardeşi, 487.
Haydarabad, şehir, 143.
Hayma ana türbesi (Çarşamba köyü), 430.
Hayma necebesi, 500.
Hayrabolu, şehir, 650, 657; — Yürükleri, 657.
Hayrettin, mimar, 695.

Hayrullah Efendi tarihi, eser, 479.
Hayvan bacı, 499.
Hazannu'lar, uç beyleri, 78.
Hazar denizi, 3.
Hegel, 275.
Heidelber, şehir, 315 n, 316 n, 331 n, 677, 679.
Hekim oğlu Ali Paşa kütüphanesi, 646.
Hektor, efsanevî kahraman, 555.
Helen devri, 585 ; — sanatı, 620.
Helenistik anıtları, 417 ; — çağ, 34, 42, 43, 89, 90, 92, 213, 214, 217, 344, 621, 622, 623, 625 ; — mimarîsi, 90 - 93 ; — Roma devrı, 537 ; — sanatı, 619.
Helenizm kültürü, 628.
Helenler, 546, 626, 628.
Hera, tanrıça, 85 ; — mâbedi (Samos'ta), 84.
Hera Cheramiyes, heykel, 85.
Heraklius, Bizans imparatoru, 157 - 159, 277.
Herat, şehir, 137, 138.
Hereke kumaşı, 562, 563.
Herir - Batas, 617.
Hermogenes, mimar, 90.
Hermos, nehir, 83.
Herodotos tarihçi, 521, 526, 529, 530, 531, 545, 547, 553, 554, 622.
Hersek, 470, 471, 491 ; — kanunnâmesi, 497.
Herzfeld, L. H., 282, 286, 381, 383, 384.
Heşti - Bihişt sarayı, 560.
Heyakilünnur, eser, 289, 290.
Heyd, bilgin, 144, 480, 481 n, 483 n,
Heward, Jon, yazar, 108.
Hezârfen-Hüseyin Efendi, yazar, 508, 509.
Hınzır otluk resmi, 497.
Hıristiyan Türkler, 432.
Hıristiyanlık, 319.
Hırvat, 144.
Hırvatistan, 544, 548, 549.
Hısnu Keyfa Artıklıları, 222, 223.
Hızır Bey (Lala), Melik Sunᶜullah'ın oğlu, 439,
Hızır Paşa, Germeyan hükümdarı Yakub II'nin kardeşi, 465, 466.
Hidayetullah, Mustafa Ağa'nın damadı, 250.
Hidiviyye hütüphanesi (Kahire'de), 299 n.
Hieronymus Scarpum, eser, 543, 544.
Hikmet-ül-işrak, eser, 289.
Hiksoslar, hanedan, 79.
Himmet oğlu Zeynullah, Saruhan sancağı ilerigelenlerinden, 244.
Hinayāna, eski Buddhizm taraftarları, 322 n. 327.
Hindistan, 131. 132, 134. 135, 137, 138, 140, 141, 143, 144, 146, 147, 149, 150, 152, 153, 155, 209, 300, 309, 314, 316, 319 n, 323 n, 329, 333 n, 337, 339, 341, 342, 409, 519, 524, 613, 620, 622; — kaya röliyefleri, 620; — Türkleri, 142, 143, 149.
Hindular, Hint yerlileri, 139, 146, 150, 151, 154.
Hindu-kuş dağları, 131, 135, 136, 138, 140, 144, 145, 608.
Hinneberg, von P., bilgin, 207,
Hint-Avrupa dilleri (bk. Hint-German), 178, 180, 181, 183, 184, 186, 187, 189, 190, 192.
Hint-Avrupalılar, 390, 565.
Hint dilleri, 341 ; — efsaneleri, 545 ; — felsefesi, 331 ; — iklimi, 132 ; — medeniyeti, 13 ;

— ontolojisi, 317 n.; — şalı, 266; — Üniversitesi, 334.
Hintliler, 336, 337.
Hippona x, yazar, 529.
Hirt, bilgin, 179.
Hisar Firuze, bölge, 153.
Hisarlık kazısı, 209.
Histoire dela philosophie, eser, 355.
Histoire de l'art, eser, 586.
Histoire du commerce du Levant, eser, 144, 480 n.
Historia que dicitur Gesta deiper Francos, eser, 550.
History of Buddhism, eser, 315 n.
History of Indian Literature, eser, 315 n.
History of Mongols, eser, 486 n.
Hitit (bk. Eti) çağı, 47, 59, 64, 343, 344, 346, 347, 349, 350, 351; — devleti, 83; — dil grubu, 180; — fırtına tanrısı, 63; — heykel tasvirleri, 61-63; — ikonoğrafyası, 65, 590; — kaya kabartmaları, 612, 615, 616, 618, 619, 620; — kabartma stelleri, 689; — kıral listesi, 422; — kronolojisi, 421, 423; — kültürü, 590; — mâbetleri, 61, 65; — medeniyeti, 47, 347; — prenslikleri, 692; — sanatı, 61, 64, 614, 618, 619, 621, 693; — tabakası, 47; — tanrı bibru'su, 64; — tanrıları, 60, 62, 689; — yazılı anıtları, 343.
Hititler (bk. Etiler'e), 51, 60, 62, 65, 423, 424, 590, 617.
Hititte Seals, eser, 381n, 395n.
Hiuen Tsang, 322 n.
Hive mıntakası, 606.
Hiyeroglif Hititleri, 617.
Hiyngnu'lar hakkında monografya, eser, 17.
Hobbes, 365.
Hogarth, Dr. G., bilgin, 93 n, 381, 382, 384, 395.
Holderlen, şair, 274.
Hollanda, 673, 675; — kütüphaneleri ve arşivleri, 675.
Holosen çağı, 307, 308, 310, 311, 312.
Homerik eposlar, 180.
Homeros, şair, 179, 192, 523, 530, 535, 546, 553.
Homolle, bilgin, 625.
Homonadlar, kabile, 572, 573, 575.
Hondius, bilgin, 581.
Hondmir, vakayazar, 19.
Hooton, Prof. E., 211.
Horasan, 18, 132, 135, 136, 138, 140, 147, 148, 149, 300; — Türkleri, 148.
Horten, bilgin, 331 n.
Horus, tanrı, 616.
Hotan, devlet ve şehir, 139.
Houtsma, Th., bilgin, 293, 301n.
Howorth, bilgin, 21, 486 n.
Höyük istasyonu, 350.
Höyüktepe höyüğü, 40, 418, 419.
Hrozny, bilgin, 16, 80, 387, 392, 564.
Hsi-ching pi-chi, 340.
Huai-nan-tse, Çin filosofu, 341.
Huang-liang-meng (bk. Han-tan-meng'e), dram, 342.
Humbold, A. von, bilgin, 272.
Humus, şehir, 502, 562.
Hun medeniyeti.
Hunan (Çin'de), eyalet, 339.
Hunlar, 545, 547, 549, 552.
Hunneband, yazar, 552.
Hurmuzaki, E., 672.
Hurri devleti, 78; — dilleri, 392, 393; — mühürleri, 79; — tanrıları, 60.
Hurrice, 96.

Hurriler, kavim, 389, 393, 566.
Hurşunlu, 523.
Huvang-hu, nehir, 2.
Huzziyaş, II., Eti kıralı, 421, 422.
Hülâgu, Cengiz'in torunu, 146.
Hümâyunnâme, eser, 18.
Hünernâme, eser, 426, 429, 430, 431, 560.
Hünkâr iskelesi muahedesi, 377.
Hürmüz, iyilik ruhu, 103.
Hüsameddin Çoban (bk. Hüsammeddin Mahmud bin Muzafferiddin), emîr, 96.
Hüsameddin Mahmud bin Muzafferidin Yarlak bin Alp Yörük bin Hüsameddin Çoban, Kastamonu emîri, 96, 97.
Hüsameddin Sâlar, emîr, 295.
Hüseyin bin Mehmed-ülmünşiyyül Caferî, yazar, 301 n.
Hüseyin bin-i Abdullah al Antekî, 437.
Hüseyin bin İbrahim-i Tiflisî (bk. Ebülfadl Hüseyin'e], 291.
Hüseyin Paşa, 375, 376.
Hüsrev, şair, 143, 148.
Hüsrev II, Sasânî kıralı, 157.
Hüsrev Paşa, sadrâzam, 516.
Hyppadamos (Milet'li), mimar, 88.

I

Iğdır, kaza, 195; — ovası, 195, 197, 199.
Illuyankaş yılanı, 62.
Irak, ülke, 18, 146, 165, 288, 294, 523, 525, 528, 531, 600, 613, 634.
Irak ve Horasan Selçukluları tarihi, eser, 18.
Irgadiye resmi, 498.
Irmak, Prof. Dr. Sadi, 282, 283, 286, 287.
Isça Karahisar (bk. Dokimion) taşocaklaarı, 523.
Islahat lâyihacılığı, 262.
Isparta, devlet ve şehir, 84, 314, 363, 572, 573.
Isparta, Burdur çevresi, 314; — mütesellimliği, 248; — ovası, 415.
Ispartalılar, 275.
Istablı Âmire Müdürlüğü, 250.
Istahrî, coğrafyacı, 18.
Iydiye resmi, 498.

İ

İbi-Sin, III. Ur sülâlesi kıralı, 422.
İbni A'semülkûfî, vakayazar, 18.
İbni Batuta, gezmen, 144.
İbni Bîbî, tarihçi, 26, 96, 226-228, 301 n.
İbni Bîbî Selçuknâmesi, 294, 301 n, 302, 435 n.
İbni Cerir, vakayazar, 18.
İbni Fakih Hemedânî, coğrafyası, 18.
İbni Fârız, şair, 301.
İbni Haldun tarihi, eser, 18.
İbni Havkal, coğrafyacı, 18.
İbni Hurdatbih, coğrafyacı, 18.
İbni Kudâme-el-kâtip, coğrafyacı, 18.
İbni Meskeveyh, yazar, 18.
İbni Rüsteh, coğrafyacı, 18.
İbni Rüşd, filosof, 354.
İbni Sina, bilgin ve filosof, 30, 104 - 106, 108, 290.
İbni Sina (makaleler, etüdler mecmuası), eser, 27.

İbnülemin M. Kemal, 291.
İbnül-esîr, tarihçi, 18.
İbnül-ezrak, yazar, 95.
İbrahil kanunnâmesi, 496.
İbrahim (Sultan Ahmet III'ün oğlu), şehzade, 117.
İbrahim II, sultan, 107.
İbrahim Ağa, âyan, 248, 251.
İbrahim Bey, Melik Sun'ullah'ın torunlarından, 438, 439.
İbrahim bin Mustafa Paşa, 376.
İbrahim Çelebi, şair Nedim'in kayınbabası, 113.
İbrahim Paşa, Mehmet Ali Paşa'nın oğlu, 256.
İbrahim Paşa, Sokollu'nun oğlu, 463.
İbrahim Paşa ibn Mebrur Mehmet Paşa, Bosna beylerbeyi, 463.
İcâz-ül-beyan fîkeşf-i ibâzı esrar-ı ümmül-kur'an, eser, 297.
İç Anadolu, 165, 166.
İç Asya, 171, 177.
İçel, il, 128.
İdare-i Mülkiye, 264, 265.
İdealistik Buddhist mektebi, 315.
İdike oğulları, 482.
İdil havzası, 606.
İdku (bk. Eddekun'a), 544.
İğdemir, Uluğ, T. T. K. genelsekreteri, 23, 270.
İğdır, köy, 429.
İgnatiyef (General), Rus murahhası, 471.
İjbulat, Yusuf, mütercim ve tarihçi, 121-124.
İki onda resmi, 494.
İkinci Dündartepe kültürü, 398, 401.
İkinci Dünya Harbi, 32, 267.
İkinci Truva, belde, 54, 58,59.
İkinci Türk Tarih Kongresi, 11, 12, 14, 28.
İkinci Viyana bozgunu, 244, 671.
İkinci Viyana muhasarası, eser, 27.
İkiztepe höyüğü, 418 ; — kazısı, 40.
İkonoklazm, 160.
İlbar, oymak, 142.
İlek Han, Doğu Türkistan hükümdarı, 137-139.
İletmiş, Delhi sultanı, 140-142, 146, 148, 153, 154.
İlhan çayı, 309, 314.
İlhan Kaânları, 224 ; — ordusu, 227.
İlhanîler, 25, 491, 498.
İlk Kırım hanlarının mektupları, makale, 480 n.
İlk nüfus sayımı, eser, 593.
İlion mâbedi (Truva'da), 89.
İllirya, 548.
İlm-i emvalî-i milliye, eser, 293, 264.
İltutmuş (bk. İletmiş'e), 142.
İluşuma, Asur kıralı, 423.
İlyada, destan, 546.
İlyas Paşa, Germeyan hükümdarı Yakub II'nin kardeşi, 465, 466.
İlyon şehir, 553.
İlyonlular, 530.
İmadüddin Ebubekir bin Kara Aslan bin Davud, emir, 289.
İmam-ı Gazalî, bilgin, 296.
İmamkulî, Derbent naibi, 122.
İmamkulu (bk. Şirașekkaya), kaya röliyefi, 615.
İnalcık, Dr. Halil, tarihçi, 109, 243, 478, 648.
İnan, Abdülkadir, 647.

İnan, Doç. Dr. Âfet, tarihçi, 14, 16, 28, 33, 47, 269, 345.
İnanç, Alp, Cevdet, T. T. K. üyesi, 6, 10.
İncesu vâdîsi, 346.
İnderson, Mari, hekim, 449.
İndische Strömmungen in der islamischen Mystik, eser, 331 n.
İndische und griechische Metaphysik, eser, 317.
İndividualistische İdealismus der Yogacara-Schule, eser, 316 n.
İndus, nehir, 89.
İnebolu-Ankara yolu, 394.
İnegöl Ulucamii, 430.
İngiliz elçileri, 674; — hükûmeti, 472; — milleti, 474, 475.
İngiltere, 375, 420, 457, 474, 475, 673, 674; — devlet arşivi, 674.
İngilterelû, 266.
İnönü, İsmet, Reiscümhur, 4, 8, 10, 13, 33, 178, 193.
İnşâ-i Okçuzâde, dergi, 672.
İnvestigations at Asses, eser, 93 n.
İohannis Tzimiskes, Bizans imparatoru, 161.
İonya, ülke, 529, 535.
İonyalı Yunanlılar, 532.
Ionyalılar, 83, 84, 532.
İpokrat, bilgin, 104, 105.
İpsala, 653.
İrakeyn seferi, eser, 26.
İran, 17, 18, 71, 89, 121, 122, 126, 132, 135, 158, 165, 197, 201, 202, 204, 208, 209, 211, 288, 381, 382, 384, 523, 524, 546, 554, 561, 600, 608, 609; — Azerbaycan'ı, 605; — edebiyatı, 608; — harpleri (Osmanlılarla), 88, 246, 254; — imparatorluğu, 158; — kültürü, 608; — sanatı, 229; — satraplıkları, 86; — şahinşahları, 151; — Türkleri, 649; — yaylası, 613.
İran Moğolları Tarihi, eser, 20, 21.
İranlılar, 86, 88, 89, 123, 125, 157, 158, 159, 163, 211, 278, 600, 622.
İrşâd-ül-mürid ilelmurad fî tercemet-i mirşadül ibâd, eser, 298 n.
İsa, bir Celâli adı, 128.
İsa, peygamber, 307, 311, 315, 546.
İsa Balı, Kars vilâyeti kahramanı, 128.
İsa Bey bin Zekeriyya, emîr, 298 n.
İsauria, bölge, 574.
İsaurialılar, 575.
İsfahan Selçukîleri, 294.
İsfahanî, yazar, 18.
İsfendiyar oğulları, 97.
İsfenksli kapısı (Alacahöyüğün), 169.
İshak (Murad oğlu), Osmanlı hekimi, 441.
İsidor, mimar, 698.
İskandinavyalılar, 547.
İskender (Büyük), Makedonya kıralı, 88, 89, 147, 633; — istilâsı, 620; — lâhdi, 88.
İskender-i Münşî, tarihçi, 19.
İskender-i Rumî (bk. Büyük İskender'e), 553.
İskenderiye, kent, 144, 158.
İskenderun körfezi, 350.
İskit-Türk akınları, 547.
İskitler, 125, 130, 531, 532, 545, 549.
İslâm filosofları, 354.
İslâm Girey, Kırım hanı, 480 n.
İslâm kavimleri tarihi, eser, 20.
İslâmiyet, 319.

İslâmlar, 95.
İslav hükümdarları, 549;—prenslikleri, 544.
İslavlar, 547.
İsmail Ağa, nüzülemini, 371.
İspanya, 157, 171, 179, 199, 526, 574.
İspenç resmi, 496.
İsos muharebesi (İskender - İranlılar arası), 88, 352.
İstanbul, 14, 24, 25, 31, 32, 43, 106, 112, 119, 120, 158, 159, 161, 162, 163, 164, 229, 230, 236, 237, 238, 240, 246, 249, 255, 257, 258, 278, 307, 314, 368, 370, 371, 375, 377, 379, 415 n, 442, 447, 448 - 450, 452, 457, 467, 470, 478 - 480, 483, 484, 486 n, 487, 488, 507, 509, 537, 542, 543, 549, 550, 554, 559, 561, 564, 591 n, 624, 639, 641, 642, 663, 667, 670, 672, 673, 675, 694, 698, 699; —Arkeoloji Müzesi, 634, 688, 690; — Başvekâlet arşivi, 467;—bedesteni, 697; — fethi, 30, 31, 554, 561,562;—Fransız Arkeoloji Enstitüsü, 535, 586;—haslar kanunu, 514;—hasları, 514;— hükûmeti, 456; — kas metinleri, 637; — kemhâsı, 562;—kilesi (ölçü) 495, 499, 502; — Konferansı (1877), 476; — kütüphaneleri, 221, 289, 369; — Müzesi, 68, 401, 641; — Müzesi Kültepe kolleksiyonu, 637; — Nippur metinleri, 638; —sultanları, 150;—surları, 338; — şer'î sicilleri, 560; — Tıb Fakültesi, 460; — Topkapı Sarayı, 43; — Üniversitesi, 125; — Üniversite kütüphanesi, 509; — Üniversite yayınları, 368; — yolu (Ankara'da), 43.
İstanbul Âsar-ı Atika Müzelerinde şaheserler, eser, 94 n.
İstanköy, ada, 503.
İstanos (bk. Korkutelin'e), 299 n.
İstoria o Tavri, eser, 484.
İsveç, 549, 661, 665, 666, 668; — devlet arşivi; 661, 665, 666; — kıralları, 666; — Türk münasebetleri, 665, 666.
İsviçre, 458, 544, 684, 685, 687; — Medenî kanunu, 683, 684, 685.
İşrâkat, eser, 302.
İşrâkiyyun felsefesi, 289, 290, 292, 294.
İştar, gök tanrıçası, 66.
İştip, mevki, 657.
İşvori Prazod, Hindu tarihçisi, 150.
İtalya, 157, 179, 218, 534, 537, 544, 545, 546, 548, 549, 675, 676; — arşivleri ve kütüphaneleri, 479; — Cumhuriyetleri, 162; — kabileleri, 534;—lâtinleri, 554, 675.
İtalyanlar, 555.
İydişler emiri, şehir divanı memurlarından, 99.
İyon heykeltraşlığı, 84, 85; — mâbetleri, 90; — medeniyeti, 83; —mimarî üslûbu, 84, 85, 86, 88, 89, 90, 92; — şehirleri, 85, 86, 88.
İzmir, 25, 42, 83, 161, 162, 249, 251, 255, 258, 390, 521, 523, 527, 528, 529, 530, 535; — iskelesi, 248; — Voyvodalığı, 247.
İznik, şehir, 162, 230; — surları, 538; — Selçukları, 162.
İzzeddin Keykâvus I., Anadolu Selçuk sultanı, 96, 295, 296, 300, 301.
İzzeddin Keykâvus II., Anadolu Selçuk sultanı, 225, 435, 437.
İzzet Ali bey, şair ve vezir, 116.

İzzet Mehmet Paşa, 255, 256.
İzzet Molla, şair, 119.
İzlanda, 544, 549.
İzlanda'da Türkler, eser, 20.

J

Jackson, mimar, 698.
Jagiellonczyk, Aleksander, Leh kıralı, 664.
Jakubovsky, bilgin, 21
Japonya, 685.
Jerphanion, bilgin, 581.
Jireçek, tarihçi, 650, 658, 659.
Jones, William, 179.
Juppiter dollichemus, tanrı, 689.
Justinian, Bizans imparatoru, 157.

K

Kabataş (İstanbul'da), ilçe, 113.
Kabız, şehir divan memurlarından, 99.
Kâbil, şehir, 138.
Kâbilî zâdeler, 434, 439.
Kabre sığmaz, Köroğlu arkadaşlarından, 126.
Kadaşman-Enlil, Babil kıralı, 74.
Kadeş muharebesi, 530.
Kadı Bürhaneddin Ebû Nasr bin Mes'ud Anevî, bilgin, 295.
Kadıköy (İst.), kaza, 158.
Kadir Han, Buğra han'ın oğlu, 139.
Kadır Mehmet, mütercim, 121.
Kafkas kültürleri, 168, 171.
Kafkaslar, 168, 169, 200, 201, 203.
Kafkaslılar, 125.
Kafkasya, 121, 124, 165, 176, 202, 307, 554, 605; — dağı, 532; — kavimleri, 130.
Kağızman, kaza, 35, 195, 197, 198, 203.
Kabine, 144, 299, 305.
Kaikos, nehir, 83.
Kalaç hanedanı, 143, 147.
Kalaçlar, Türk kavmi, 132, 136, 138, 142, 145, 147, 151.
Kalecik höyüğü (Van'da), 36, 45, 200; — kazısı, 165.
Kaledoruğu höyüğü, 417, 419; — kazısı (bk. Kavak'a), 36, 38, 40, 42, 45, 205, 411, 412, 414, 415, 416; — mezarları, 418.
Kalehisar kayalığı, 617.
Kalkolitik çağı, 34, 36, 165, 166, 177, 199, 200, 203, 206, 209, 219, 311, 312, 313, 345, 381, 383, 384, 424.
Kallinikos (Suriye'li), Grek ateşi kâşifi, 158.
Kalmuklar, 480 n.
Kalost Arapyan, tarihçi, 20.
Kalpaklı oğlu Himmet, Saruhan sancağı ilerigelenlerinden, 244.
Kalyoncu Ali, Bilecik âyan ve voyvodası, 245.
Kaman, 349.
Kamaniçe Yürükleri, 655.
Kamer, Saadet, 441, 648.
Kâmi Nedim (Edirne'li), kadı, 114.
Kâmil-üt-tâbir, rüya tabirnâmesi, eser, 290, 291.
Kan, yazar, 689.
Kan grupları hakkında, makale, 286.
Kandahar, şehir, 142.
Kaniî (bk. Ahmed bin Mahmud'a), 300.
Kaniş (bk. Kültepe'ye), 350, 387, 388, 424, 563, 564, 565, 637.

Kansu, Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz, antropolog, 12, 16, 47, 165, 171, 282, 286, 314 n, 344, 400 n, 612.
Kansuh-el-Gavri, Mısır sultanı, 492.
Kant, filosof, 275, 365.
Kant-Schiller idealizmi, 276.
Kantabrialılar, 574.
Kantakuzinos, tarihçi, 19.
Kantonda (Çin'de), 334.
Kanun, eser, 108.
Kanunî devrine ait ahkâm defteri, 24.
Kanunî Sultan Süleyman, 107, 232, 280, 281, 291, 441, 442, 503, 516, 654, 662, 664, 672, 695.
Kanunnâme-i Âl-i Osman, 654.
Kanunnâme-i Yürükân, 654.
Kanun-ül-edeb fî zabt-ı Kelimat-il-arab, eser, 291.
Kapadokya, bölge, 62, 63, 423;—Kırallığı, 575;—mühürleri, 71;—tabletleri, 386, 388, 389, 391, 392, 563, 566, 569.
Kapalıdere, köy, 660.
Kapitülâsyonlar, 449.
Kappers, Ariens, bilgin, 212, 284.
Kara Mustafa Paşa köşkü, 543.
Kara resmi, 492, 493.
Kara-Samsun (bk. Eski Amisos'a), 417.
Karaali oğlu Mehmet, Saruhan sancağı ilerigelenlerinden, 244.
Karaağaç, 350, 659; — höyüğü (bk. Telli höyük'e), 350.
Karabel, geçit, 528, 529;—kaya röliyefi, 615.
Karaca akçe, sikke, 500.
Karacabey, kasaba, 430-432.
Karaçay diyeleği, 193.
Karaçelebi zâde Abdülâziz, 279.
Karadağ kaya röliyefleri, 615;—Prensliği, 470, 476.
Karadeniz, 40, 144, 157, 158, 163, 175, 371, 394, 395, 396, 399, 404, 411, 416, 417, 419, 478, 480, 527, 532, 545; — bölgesi, 394, 395; — kıyı kültürü, 412, 417; — korsanları, 161.
Karaferya, 554.
Karagöz Yürükleri, 655, 656.
Karahanlılar, devlet, 104.
Karahataylar, kavim, 498 n.
Karahisar, nahiye, 439, 466; — çelebileri, 466;—Çelebeliği, 466,
Karahisar-ı Tekeli, 298 n.
Karahisar-u-devle (bk. Afyon Karahisar'a), şehir, 226, 227.
Karahöyük (Konya), 347, 423;—kazısı, 38.
Karakalla hamamı (Roma'da), 218.
Kara Kırgızlar, kavim, 193.
Karakoyunlular, devlet, 19, 20, 290.
Karal, Prof. Enver Ziya, 23, 441, 589, 593.
Karalar vâdisi, 35.
Karaman, şehir, 227, 571, 650;—Beyliği, 128; — defteri, 516;—oğulları, 25, 650.
Karamania (bk. Karaman'a), 571.
Karamürsel, Ziya, mebus, 28.
Karaoğlan Hafriyat heyeti, 345-347, 349.
Karaoğlan höyüğü, 34, 36, 38, 41, 42, 45, 47, 48, 50, 51, 54, 57, 58, 59, 346; — kazısı, 403.
Karaosman, Karaosmanoğulları ailesinin kurucusu, 256.

Karaosmanoğulları, 243, 244, 246, 247, 249, 250, 252, 253, 255, 256, 258, 259, 299 n.
Karapınar, 617.
Kararlar kazısı, 345.
Karasi Alaybeyi, 258; — ili, 650; — Sancağı, 258.
Karaz höyüğü, 37, 45, 166, 168, 169, 200; — kazısı, 416 n; — kültürü mahsulü, 167.
Kargalı, köy, 660.
Kargamış, şehir, 81, 82, 569.
Karkandil, Andrey, tüccar, 664.
Karl XII. (bk. Demirbaş Şarl'a), İsveç kıralı, 665, 667.
Karl Magnus, Frank imparatoru, 546-548.
Karlı, mevki, 658, 659.
Karlofça muahedesi, 672, 674, 675.
Karlofça muahedesi zabıtları, eser, 24.
Karolidi, mütercim, 553.
Karolina Rediviva (bk. Uppsala kütüphanesi), 667.
Kars, bölge ve şehir, 35, 36, 39, 45, 125, 126, 128, 165, 194, 196, 197, 201, 204; — çayı, 196; — düzlüğü, 196, 198; — kalesi, 196.
Kars vilâyeti Bolu beyi kolu, 129.
Kartaca, şehir, 157.
Kārum, Etice büyük pazar, 388, 564.
Karya, bölge, 87, 526, 617, 633.
Karyalılar, 389, 390, 526, 532, 565.
Karzkaya kültürü, 202.
Kas devri, 69, 637, 638; — asilleri, 77; — Babil metinleri, 638.
Kasabbaşı oğlu Ali, Saruhan sancağı ilerigelenlerinden, 244.
Kas'ça, Kasların dili, 194.
Kasım, mimar, 695.
Kasım bin Mahmud-ı Kara Hisarî, mütercim, 298.
Kasım Paşa, Osmanlı kumandanı, 486.
Kas'lar, 638.
Kassel, şehir, 670.
Kastamonu, 245, 303, 304; — Emirliği, 96, 97.
Kâşanî, mutasavvıf, 301 n.
Kaşgar'lı Mahmud, Türk bilgini, 603, 604.
Katar, mevki, 139.
Katerina, Rus imparatoriçesi, 374.
Kâtip Çelebi, Türk bilgini, 30, 290, 617.
Kâtip Ferdî, yazar, 224.
Kavaid-ül-resâil ve tevaid-ül-tedail, eser, 96, 97.
Kavak kazısı, 395, 396, 411, 412, 418.
Kavala, şehir, 656.
Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanı, eser, 24.
Kavanin-i âl-i Osman der hülâsa-i mezâmin-i defter-i divân, eser, 509.
Kâvele kalesi, 436.
Kayalar (bk. Sarı-göl'e), 650.
Kayı, kabile, 96.
Kayı höyüğü, 346.
Kaynarca muahedesi, 367, 374.
Kayseri, şehir ve vilâyet, 225, 298, 302, 303, 305, 350, 387, 523, 563, 564, 637.
Kayseri kitabeleri, eser, 28.
Kazan, şehir, 479 n; — Türkleri, 374.
Kâzımbek, nâşir, 665.
Kazimir IV., Leh kıralı, 663, 666.
Kazvinli İbrahim, müstensih, 122, 123.

Kedrenos, tarihçi, 19.
Kefe, liman, 370, 372, 373, 479, 480, 482, 483, 485, 486, 488, 489, 671; — Cenevizlileri, 481; — seferi, 479.
Keith, Sir Arthur, 208,
Kelile ve Dimne, eser, 293, 300.
Kelim, şair, 116.
Kelkit, nehir, 201, 394.
Keller, Gottfried, 272.
Kelt dil grubu, 180.
Keltçe, 179.
Keltler, 547.
Kemah, şehir, 498; — kanunnâmesi, 500; — mud'u (ölçü), 501.
Kemal Cenap, müderris, 451, 456.
Kemaleddin, mimar, 695.
Kemaleddin Ebûbekir bin İsmail bin Sâid-ur-râdî, yazar, 292.
Kemaleddin Kâmıyâr, Selçuk komutanı, 299, 300, 435, 436.
Kenan, devlet, 78.
Kenanlar, kavim, 77.
Kenedin (bk. Kınadın) höyüğü, 350, 352 n.
Kentaur harpleri, 88; — mitolojik tasvirleri, 87.
Kepecioğlu, Kâmil, tarihçi, 24.
Kepek Boğazı, 54, 55.
Kepler, bilgin, 275.
Kerç, liman, 372.
Kerintos, yer adı, 565.
Kerkük, mevki, 566.
Kermiyan ocağı, 466.
Kern, bilgin, 315 n, 325 n, 328 n.
Kesendre (Rumeli'de), 431.
Kesikköprü, 350.
Kestel gölü, 573.
Keşan, kaza, 462, 653.
Keşf-el-zunun, eser, 290.
Keşiş dağı, 107.
Keşli, köy, 432.
Keyhusrev II, Selçuk sultanı, 436.
Khalkokondylas (bk. Halkondilas'a), tarihçi, 19.
Khotan, şehir, 341.
Kıbrıs, ada, 63, 83, 160, 176, 212, 503, 517, 527; —mabetleri. 691.
Kılıç Arslan I, Anadolu Selçuk sultanı, 435.
Kılıç Arslan II. Anad. Selçuk sultanı, 288, 289, 290, 291 292, 294, 435.
Kınal, Dr. Fürüzan, 73.
Kınay, Dr. Cahit, 156, 346 n.
Kıpçak bozkırları, 608; — zümresi (dil), 609.
Kıratova. 518.
Kırbova muharebesi, 235.
Kırgızca, diyelek, 191, 192.
Kırık Kavak, köy, 462.
Kırım, ülke, 96, 255, 370, 371, 373, 374. 430, 482, 484, 486, 487, 488, 489, 531, 552, 651, 655, 670; — devleti, 371; — hanları, 478, 481, 483, 485, 487, 509, 662, 664, 665, 666; — Hanlığı, 368, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 488, 665, 675; — mirzaları, 370; — ordusu, 371, 373; — yarlıkları, 655, 667.
Kırım Hanlığı tarihine dair materyeller, eser, 665.
Kırım'ın Osmanlı İmparatorluğuna eklenmssi meselesi, eser, 479 n.
Kırımî, Abdülgâffar, vakayazar, 479 n.
Kırımlı Aslan Ağa, elçi, 667.
Kırımlılar, 371, 372, 373, 482, 487.
Kırkağaç, kaza, 244, 256 n, 258.
Kırker (bk. Kırkyer'e), 481n.

Kırkkilise, kaza, 656.
Kırklareli tümülüsü, 43, 44, 45.
Kırkyèr (bk. kırker), Kırım hanlarının paytahtı, 481 n.
Kırşehir, 41, 45, 303, 349, 350; — çayı, 349; — höyüğü, 349.
Kısas-ı enbiyalar, 602.
Kıstas-ül-adâle, eser, 301.
Kıtayama, Yunyu, 315 n.
Kızanlık, şehir ve vilâyet, 518, 656.
Kızılağaç, 654.
Kızılca, kaza, 35.
Kızılcalı Taşlıoğlu Yusuf, Saruhan sancağı ilerigelenlerinden, 244.
Kızılırmak, 2, 39, 343, 349, 350, 394, 418, 523, 527, 530, 534,
Kızıl-kum çölü, 140.
Kibürreat theması, askerî teşkilât, 159.
Kifayet-ül-tıb, eser, 291.
Kili, şehir, 657.
Kilikya, bölge, 86, 157, 344, 581; — ovası, 156; — sahilleri, 310.
Kilikyalı Nerses, vakayazar, 20.
Kilikyalı Simpat, vakayazar, 20.
Kilikyalılar, 389, 390, 530, 565.
Kilisetepe höyüğü, 40, 194, 419.
Kilisli Rifat, 302 n.
Kimerler, kavim, 83, 531, 532, 533, 536.
imerya, ülke, 533.
Kimyay-ı Saâdet, eser, 296.
Kinahhiler (bk. Kenanlar'a), 78, 79.
Kinet höyüğü (bk. Kenedin höyüğü), 352 n.
King-tai, imparator.
Kinnamus, kronikçi, 19.
Kirkor (Rahip), vakayazar, 20.
Kirman, şehir, 19; — Selçukluları, 19.
Kirmikir, köy, 432.
Kirsop, hâfir, 166.
Kiş, şehir, 72, 208, 211, 212, 402, 636.
Kişin, eski Bulgar kıralı, 620.
Kitab-ı Adab-ül-harb-veş-şeca, eser, 139.
Kitab-ı bahriye, eser, 26.
Kitab-ı Dede Korkut, eser, 671.
Kitab-ül-fütuh, eser, 18.
Kitab-ül-letâif-ül-Alâiyye fil fezâil-is-Seniyye, eser, 299.
Kitab-ül-Yeminî, eser, 137.
Kitab-üt-tarih, eser, 19.
Kitab-üt-tenbih vel-işraf, eser, 19.
Kızıroğlu Mustafa Bey, Köroğlu destanından, 126, 128, 129.
Kizvatna, şehir, 174.
Klaktoniyen devir, 308.
Klâsik çağ, 177, 200, 204, 213, 395; — kaynakları, 388; — yerleşmesi, 343, 345, 347, 348, 349, 350, 351.
Klâsik garb iktisatçıları, 262.
Klazymene, şehir, 84, 85.
Kleant, filosof, 357.
Kleinasiatische Studien, eser, 415.
Klio, dergi, 54, 421.
Kmedtzon, bilgin, 76, 78, 79, 81.
Knackfuss, bilgin, 94 n.
Knidos, şehir, 84.
Koca Bey, Köroğlu'nun arkadaşlarından, 126.
Koca-Hamza, 654.
Koca-Hamza Yürükleri (bk. Kocacık Yürükleri), 654.
Koca Mustafa Efendi kü-

tüphanesi (Muğla'da), 298 n.
Koca Sinan, mimar, 27, 30, 275.
Kocacık Yürükleri (bk. Yürükân-ı Koca-Hamza), 654, 655, 657, 658, 659.
Koch, Robert, bilgin, 272.
Koçi Bey risalesi, 262.
Kohen, M., iktisatçı, 263.
Koldwey, bilgin, 93 n.
Kolekian, bilgin, 556.
Kolyer, elçi, 675.
Komana, şehir, 343.
Kommagene Krallığı, 617, 628.
Konfuçiyus, Çin filosofu, 356.
Konstantin VII, Bizans imparatoru, 160.
Konstantin Porfirogenetes Briyennos, tarihçi ve imparator, 19.
Konya, 25, 30, 38, 44, 225, 226, 227, 239, 294, 297, 299, 300, 303, 304, 347, 352 n, 388, 571, 572, 573, 618, 642, 649, 650; — Asar-ı Atika Müzesi, 298, 557; — kalesi, 226; — kazısı raporu, 352 n; — Müzesi Kütüphanesi, 644, 645.
Konyarlar, 649, 650.
Korint mimarî üslûbu, 538.
Korkutelin (bk. İstanos'a), 299 n.
Korsabad, şehir, 590.
Kosova, il, 657.
Koşare resmi, 497.
Koşay, Dr. Hâmit Zübeyr, 16, 26, 28, 126, 128, 165, 168, 169, 213, 344, 346, 380, 398 n. 615.
Kozyürüğü, yer adı, 659.
Kozan (Tesalya'da), 650.
Kozlowski, L., 309, 310.
Kökten, Kılıç, 28, 194, 205, 308, 311, 314, 393, 396, 407, 416 n.
Köprüköy, 349.
Köprülü, Ord. Prof. M. Fuad, 28, 30, 95, 155, 224, 300 n, 498 n, 511.
Köprülü Kütüphanesi (İstanbul'da), 223, 302 n, 644, 645, 646.
Köroğlu, Köroğlu destanı kahramanı, 125, 126, 127, 128, 129, 130.
Köroğlu destanı, eser, 124; — hikâyeleri, 124, 128.
Köse Sefer, Köroğlu destanından, 126.
Köseoğulları, Adalar voyvodaları, 246, 251.
Kötek, nahiye, 195; — höyüğü, 36.
Kötükale, 617.
Köyönü (Ankara), 580.
Kraelitz, Prof. Dr. F., müsteşrik, 512, 661.
Kraepelin, bilgin, 105.
Krakow, şehir, 315 n, 665.
Kraus, Dr. F. R., bilgin, 93, 634.
Kretschmer, Prof. A., bilgin, 271, 281.
Krezus, Lidya kıralı, 84, 86.
Kriegsarchiv (Viyana'da), 672.
Krimski (bk. Dolgoruki, Vasili), komutan, 370.
Krimskoe Hanstov, eser, 479, 485 n.
Krischen, mimar, 86, 88, 93 n.
Krisip, filosof, 357.
Kristina, İsveç kıraliçesi, 666.
Kritovulos, Bizans tarihçisi, 553, 554.
Kroesus (bk. Croesus ve Krezus'a), 533,
Krogman, Dr. W. M., bilgin, 207, 208, 211, 212.
Kromagnon adamı, 178.
Kromer, tarihçi, 124.

Krum, Bulgar kıralı, 620.
Krusch, bilgin, 544.
Kubabat, tanrıça, 569.
Kubad, Sāsānî hükümdarı, 123,
Kuban, 172, 176; — kültürü, 202.
Kubebe (bk. Kubabat), 569.
Kudatkubilig, eser, 104.
Kudum-ı menşur resmi, 501.
Kudüs, şehir, 278.
Kugler, bilgin, 420.
Kuleli Vak'ası hakkında bir araştırma, eser, 23.
Kultur und Siedlung der Randvolker Chinas, eser, 341.
Kum, köy, 431.
Kum, Naci, 28.
Kuman beyleri, 549.
Kumanlar, 549, 649.
Kumāracıva, mütercim, 334.
Kunkunija. tanrı, 63.
Kunst der Antike (Die), eser, 93 n.
Kunstgeschichtein Bildern, eser, 93 n.
Kunter, Sabih Baki, 107.
Kur, nehir, 196, 197.
Kurancılı, köy, 349.
Kur'an, 602.
Kurangun kabartması, 71, 614.
Kurat, Prof. Dr. Akdes Nimet, tarihçi, 480, 481, 482 n, 483 n, 484 n, 485 n, 486 n, 487 n, 488 n, 661.
Kurdoğlu, Fevzi, tarihçi, 23, 480, 486 n, 487 n.
Kurigalzu II, Mitanni kıralı, 77.
Kurnaztepe höyüğü, 40, 419.
Kurşunoğlu medresesi kütüphanesi (Bursa'da), 645.
Kurtkayası, köy, 660.
Kurtuluş harbi (Türklerin), 260.
Kurudere, mevki, 659.
Kusar (bk. Boğazkale'ye), 40.
Kusura kazısı, 58, 203, 205, 344, 400, 403, 415, 416.
Kuşşara, şehir, 565, 567.
Kutbüddin Melikşah, Kılıç Arslan II. nin oğlu, 291.
Kutbüddin-i Şirazî, mutasavvıf, 297, 302.
Kutluk Hoca, kumandan, 147.
Kuyucu Murad Paşa, 129.
Kuyud-uhakaniye defterleri, 467.
Kuzey Afrika, 218, 377;—Arapları, 160.
Kuzey Akaları, 83.
Kuzey Amerika yerlileri, 284.
Kuzey Anadolu, 35, 36, 38-40, 45, 168, 169, 194, 195, 200, 201, 203, 204, 311, 344, 394, 406, 409; — kültürü, 417.
Kuzey Avrupa, 308, 591.
Kuzey Babilonya, 636.
Kuzey-batı Anadolu, 528-530.
Kuzey-batı Kilikya, 574.
Kuzey Bulgaristan, 656.
Kuzey Çin, 176, 309.
Kuzey denizi, 574.
Kuzey-doğu İran, 207.
Kuzey Eolya, 85.
Kuzey Filistin, 589.
Kuzey-güney Avrupa, 520.
Kuzey Hindistan, 134, 148, 149, 154;—doğu Hindistan, 208.
Kuzey Kafkasya, 606.
Kuzey Karadeniz, 531.
Kuzey Kırım, 606.
Kuzey Mezopotamya, 381, 382, 402, 621.
Kuzey Moğolları, 309.
Kuzey Suriye, 38, 78, 165, 166, 382, 402, 406, 424.
Kuzey Türkleri, 136, 651.
Küçük Asya, 83-86, 88, 90, 92, 93, 288, 303, 308, 309, 310, 571.

Küçük Asya Galatları tarihi, eser, 16.
Küçük Asyalı sanatkârlar, 92.
Küçük Çelebizâde Âsım, sarı, 115.
Küçük Hasan (bk. Hasan Bey'e), 128.
Küçük Hüseyin Ağa, Karaosman oğullarından, 252.
Küçük Mehmet Ağa, Turgutlu voyvodası, 248, 249, 252, 256.
Küçük Menderes, nehir, 521.
Küçük Said Paşa, 277.
Küçük Türk tetebbüler, eser, 445.
Küçükçekmece kazısı, 43, 537, 542.
Kültepe höyüğü (bk. Kaniş'e), 563, 564; — kazısı, 387, 388, 405, 408, 421, 637.
Kültigin âbidesi, 621.
Kümbet, 587.
Küreciler, 653.
Küros, İran kıralı, 86.
Kütahya, şehir, 245, 256, 258, 303, 491; — kanunnâmesi, 491, 493; — kütüphânesi, 644, 645, 646.
Ksenofon, 625.
Kyaxares, Midya kıralı, 532.
Kybele (bk. Cybele'ye), tanrıça, 547; — anıtı, 617; — kaya röliyefi, 615.
Kyklad adaları, 83.

L

La Haye (Den Haag), 675.
La Roncière, Ch. de, yazar, 22.
Labaia, şehir beyi, 74, 80.
Laban, ülke, 616.
Labard, bilgin, 542.
Labarnaş, Eti kıralı, 421, 423.
Labe, Prof. Marsel, 460.
Labianda, şehir, 526.
Laborde, bilgin, 586.
Laçin, bir Türk oymağı, 148.
Lâdik, kaza, 395, 396, 418.
Ladislas II, Leh kıralı, 670.
Ladye, ıstılah, 496.
Laërtius, Diogenes, 357.
Lagaş, şehir, 68, 635.
Lahmu, tanrı, 68.
Lahor, şehir, 146.
Laignel-Lavastine, ruhiyatçı, 104, 108.
Lake, Mr. K., hâfir, 165, 166.
Lâle devri, 113.
Lamb, W., hâfir, 344, 402 n.
Lambaesis, mevki, 218.
Landsberger, Ord. Prof., sümerolog, 67, 70, 72, 73, 76, 80, 193, 194, 210, 387, 389, 420.
Langaza (Rumeli'de), 431.
Langdon, bilgin, 208.
Langles, tarihçi, 484.
Lankāvatārasūtra, eser, 315, 316.
Lanson, Gustave, yazar, 109.
Laokoon heykel grubu, 92.
Lar, şehir, 560.
Larisa, kasaba, 85, 462.
Larrouy, Maurice, yazar, 550.
Lârsa, şehir, 636.
Lâtin dil grubu, 180.
Lâtinler, 544, 550, 554, 556.
Lazkiye mekûki, 502.
Leake, bilgin, 586.
Lebabe, şair Nedim'in kızı, 113.
Lebintos, yer adı, 565.
Leğen, mevki, 617.
Legrain, bilgin, 71.
Leh devlet arşivi, 662, 665; — kıralları, 664; — Türk münasebetleri, 670.
Lehistan, 549, 550, 662, 663, 664, 665, 666, 670.
Lehliler, 367, 670.

Lehre vom Bewusstein bei den späteren Buddhisten, eser, 315 n.
Leibnitz, filosof, 275, 365.
Leipzig, 242, 315 n, 381, 401 n, 405 n.
Lemaire des Belges, Jean, yazar, 551.
Lemberg (bk. Lwow'a), şehir, 665.
Lenger resmi, 501.
Leochares, Yunan heykeltraşı, 88.
Lepova kanunnâmesi, 492, 497; — vilâyeti, 492.
Leptis Magna, mevki, 218.
Lesbos, ada, 83.
Letâif-ül-âlam fî işaret-i ehl-il-ilham, eser, 298.
Letâif-ül-hikme, eser, 301.
Leunclavius, vakayazar, 650. 651.
Levalvazo çağı, 308.
Levalloisien âletler, 314 n.
Levent çiftliği, 258.
Levi, Sylvain, 315 n.
Lewy, J., bilgin, 389.
Leyden, şehir, 301 n; — Üniversitesi kütüphanesi, 675.
Libert, Lucien, yazar, 106, 107.
Lidya, bölge ve devlet, 83, 84, 86, 533, 534, 536; — asilzadeleri, 533; — kıralları, 522, 534, 535; — Kırallığı, 529, 532, 533, 534.
Lidyalılar, 83, 389, 390, 522, 531, 533, 535, 569.
Ligeti Lajos, bilgin, 21.
Lihzina, fırtına tanrısı, 63.
Likaonia, bölge, 618.
Lik'ya, bölge, 86, 88, 617; — âbideleri, 618; — kabartmaları, 88; — kaya mezarları, 193, 618; — türbeleri, 88.
Likyalılar, 86, 87, 389, 390, 526, 565.
Limyra kaya mezarları, 618.
Linz, nehir, 546.
Lisolette, 272.
Litvanya, ülke, 549, 665.
Lizimak sülâlesi, 89.
Lizimaklar, 89.
Lofça, 658.
Londra, 261, 294, 471, 472, 473, 475, 476, 661, 673, 674.
Loud, M., bilgin, 590.
Luis, Prof. Herbert, 308, 314.
Louis Philippe, kıral, 375.
Louvre Müzesi, 641.
Lulubi, şehir ve ülke, 614.
Lupakkis, Etikumandanı, 81.
Lupakku Amki, 82.
Luristan, ülke, 171; — tipi, 347.
Luschan, von F., bilgin, 207, 210.
Luther, 272.
Luvi tanrıları, 60.
Luvice, Luvi dili, 391.
Luviler, kavim, 391, 392, 565.
Lütfi Efendi, vakayazar, 377.
Lûtfi Paşa, vakayazar, 479 n, 650.
Lûtfi Paşa çeşmesi, 466.
Lûtfi tarihi, 259 n, 260 n.
Lyon, şehir, 701 n.
Lysip, heykeltraş, 90.
Lystria, koloni, 573.
Lwow (bk. Lemberg'e), şehir, 665.

M

Macar beyleri, 549; — vakayazarları, 551; — yazarları, 543.
Macar ve Türk tarihi bakımından Bizans kaynakları, eser, 21.
Macaristan, 311, 491, 531, 544, 549, 550, 664.
Macarlar, 7, 264, 549, 550.
Macarların eski tarihi, eser, 21, 29.
Macridi Th., bilgin, 395.

Madara, mevki, 620; -- anıtı, 621; — kaya röliyefi, 621.
Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü, 170.
Madenler çağı, 202, 203, 310.
Madhgāntavibhāgatīkā, eser, 315 n.
Mağarcık, köy, 198, 199.
Magdaleniyen çağı, 308.
Mahābhārāta, eser, 330 n, 337.
Mahāyānasradhotpada, eser, 337.
Mahmud, emirzade, 96.
Mahmud I, sultan, 112, 666.
Mahmud II, sultan, 249, 376, 443.
Mahmud Esad, adliye vekili, 683.
Mahmud oğlu Hatip Mehmed, bilgin, 301.
Mahmud Paşa mahkemesi (İst.), 112.
Mahmud-u Gaznevî, eser, 21.
Mahrukîzâde Cafer, 228.
Maiata (bk. Merit-Aton'a), kıraliçe, 76.
Maitani (bk. Mitanni'ye), 79.
Makdisî, coğrafyacı, 18.
Makedonya, 89, 451, 526, 544, 656, 657, 658.
Makedonyalılar, 553.
Makiavel, 365.
Maksut Girey Han, Kırım hanı, 371.
Malakhi (Rahip), vakayazar, 20.
Malamir, Bulgar kıralı, 620.
Malatya, 62, 219, 303, 344, 388, 412, 567, 619; — Beyliği, 434-436, 438, 439; — evkafı, 439.
Malazgirt, 616.
Malilhind, eser, 18.
Malkara, kasaba, 462.
Malta, ada, 503.
Malten, L., bilgin, 66.
Mamak, Şirin beyi, 481 n.
Mamboury, bilgin, 537, 542.
Man, ağırlık ölçüsü, 500.
Manastır, il, 657.
Manavgat, 571, 572.
Mandalyat, kaza, 251.
Maniyazısı, 599.
Maniheizm, din, 319, 599.
Manisa, şehir, 25, 90, 107, 441, 529, 617; — dağı, 529; — evkaf dairesi, 260 n; — mahkemesi şer'iye sicilleri, 244, 245, 247, 248, 251, 252, 253, 255, 256, 258, 260 notları; — Muradiye kütüphanesi, 644; — mütesellimliği, 246-249; — sancağı, 252-256, 258, 260 n.
Mansel, Doç. Dr. Arif Müfid, tarihçi ve arkeoloğ, 16, 218, 344, 537, 612.
Manş kıyıları, 311.
Manu mecellesi, 356.
Manual of İndian Buddhism, eser, 315 n.
Manyas çevresi, 430.
Maraş, 126, 128, 219, 220, 526.
Maraton savaşı, 622.
Mardin, 224, 348, 562; — Artukluları, 222, 223.
Marduk, tanrı, 69, 70.
Mari, şehir, 420; — kaynakları, 388.
Mareus Aurelius, Roma imparatoru, 87, 357, 358, 628.
Marmara denizi, 158, 161, 162, 244, 307, 520, 532, 695.
Marr, hâfir, 165, 201.
Martin, F. R., bilgin, 558.
Marziyas heykeli, 92.
Massé, Henri, bilgin, 293.
Massignon, L., bilgin, 289.
Massilia, şehir, 84.
Massow, V., bilgin, 94 n.
Masuda, Jizyo, bilgin, 316 n.
Maştala, mevki, 688.
Materia Medica (kitab-ülhaşayış), eser, 221.

Matlaussaadeyn, eser, 19.
Matouş, bilgin, 387.
Matrakçı, Nasuh, 591.
Mattivaza muahedesi, 81.
Matz, bilgin, 381, 382, 384, 385.
Mausolos, Karya kıralı, 87, 88.
Maveraünnehir, bölge, 139, 146.
Mayadağı (Rumeli'de), 431.
Mayanistler, 327.
Mayer, Eduard, bilgin, 22.
Maykob, şehir, 176; — Kuban kültürü, 168; — kültürü, 202.
Meedüddin Ebûbekir, Selçuk veziri, 296.
Mecdüddin İshak (Malatyalı şeyh), bilgin, 294, 297.
Mecelle (Osmanlı), 680-682.
Mecelle-t-ün-nisap, eser, 112.
Mecidiye (yahut Yeni) köşkü, 543.
Med harpleri, 86.
Médicis, Laurent de, 554.
Médicis, Pierre de, 554.
Medizin, Aberglaube und Geschlechtsleben in der Türkei, eser, 442 n, 443 n.
Medizinische Psychologie, eser, 281.
Medya hanedanı, 534; — Kırallığı, 532, 534.
Megiddo, mevki, 589, 590.
Mehmed I, sultan, 465.
Mehmet II, Sultan Fatih, 237, 238, 240, 241, 243.
Mehmet IV, sultan, 666.
Mehmet Ağa, mimar, 695.
Mehmet Akif, şair, 272.
Mehmet Ali Paşa (Kavalalı), Mısır valisi, 256, 375, 377.
Mehmet Arif Bey, nâşir, 512, 513, 515.
Mehmet Âvâbi Aktaş, yazar, 123.
Mehmet Bey, Germeyan hükümdarı, 466.
Mehmet Bey (Karamanoğlu), emîr ve vezir, 225-227.
Mehmet bin Ali Râvendî, yazar, 294.
Mehmet bin Gazi (Malatyalı), vezir, 293, 296.
Mehmet Çavuş, Karaosman'ın babası, 245, 256.
Mehmet Emin Efendi, 511.
Mehmet Emin Yurdakul'un külliyatı, eser, 28.
Mehmet Girey han, Kırım hanı, 480 n, 481, 482, 484, 485, 487, 488.
Mehmet Girey tarihi, eser, 479 n, 484,485 n, 488.
Mehmet Kethüda, 111.
Mehmet Paşa (Elhaç), sadrâzam, 666.
Mehmet Paşa, Melik Sun'ullah'ın torunu, 439.
Mehmet Paşa (Silâhdar), sadrâzam, 371.
Mehmet Reşat, 228.
Mehmet Said, müderris, 106.
Mehmet Şerif Efendi, iktisatçı, 260, 262, 263, 265, 266, 268.
Mehmet Tuğluk, Delhi sultanı, 148.
Meier, F., 298 n.
Meillet, bilgin, 180.
Meissoner, bilgin, 69.
Mekke, 300, 353.
Mekteb-i tıbbiye-i adliye-i şahane, 444, 445.
Mekûk, hububat ölçüsü, 502.
Melaıezyalılar, 309.
Melik Sun'ullah türbesi ve camii (Malatya'da), 437.

Melike-i Âdile, Alâeddin Keykubâd'ın eşi, 435.
Melik-ül-hüccap, 98.
Melioranskiy, bilgin, 193.
Melos, ada, 83.
Memlûkler, 239, 437, 491, 643.
Memlûkler devrinde Suriye, eser, 20.
Mémoires des Gaules, eser, 551.
Menceri, yazar, 106.
Mendel, bilgin, 93 n.
Menderes, nehir, 521.
Menemen, şehir, 251, 258; — Voyvodalığı, 248, 252.
Meng K'ang, 338.
Mengli Girey, Kırım Hanı, 479.
Mengûcekler, 303, 304.
Mengü Girey Han, 431.
Menkûp, liman, 483, 485.
Menteşe, şehir, 244; — Beyliği, 20.
Meriç, nehir, 462.
Meriyemlik (Silifke civarında), 538.
Merit-Aton (bk. Maiata'ya), 76.
Merkezî Avrupa, 311.
Mersin, 14, 310, 311, 416; — mızrak uçları, 401.
Mert, ırmak, 393.
Merzeban bin Rüstem, 293.
Merzebnâme, eser, 293.
Merzifon, 395, 396, 418.
Mesalik-ül-ebsâr, eser, 298 n.
Meskûkât-ı kadime-i islâmiyc kataloğu, eser, 431 n.
Mesopithecus fosili, 309.
Mes'ud, Ankara mütesellimi, 245.
Mes'ud II, sultan, 301.
Mes'ud Efendi, hekimbaşı, 443.
Mes'udî, vakayazar, 19.
Meşârık-ud-devâriyyüz-züher fî keşf-i hakayik-ı nazmiddürer, eser, 301.
Metagenes, mimar, 84.
Metali-ul-envar fil mantık, eser, 299.
Metaphysik des Buddhismus, eser, 315 n.
Metternich, devlet adamı, 276.
Mevlânâ Celâlüdin-i Rûmî, mutasavvıf, 294, 296, 297, 299, 300, 465.
Meyer, Eduard, bilgin, 420.
Meyva ağaçları resmi, 502.
Meyyafarikin, eser, 95.
Mezolilik çağ, 34, 35, 194, 199, 203, 308, 311 : — kültürü, 314; — medeniyeti, 310.
Mezopitek Pentelici fosil maymunu, 309.
Mezoplu Toma, vakayazar, 20.
Mezopotamya, 13, 17, 60, 66, 71, 72, 104, 165, 199, 202, 204, 208, 209, 310, 381, 384, 385, 420, 424, 425, 613, 621, 635; — kaya röliyefleri, 614; — kültürü, 15, 692; — sanatları, 692.
Mezopotamya'da boğa kültü, 65.
Mısır, devlet ve ülke, 61 - 65, 69, 73, 74, 76-82, 89, 144, 157, 158, 160, 177, 252, 310, 372, 375, 385, 420, 421, 422, 525, 526, 528, 529, 530, 532, 571, 590, 613, 614, 616, 643, 644 n, 680; — âbideleri, 65; — dağı, 35, 45, 198, 199, 203; — dini, 64, 65; — efsaneleri, 545; — kaya mezarları, 614; — kaya röliyefleri, 616; — medeniyeti, 171; — Memlûkleri, 436; — müverrihleri, 292; — prehistoryası, 409; — san'atı, 64, 614, 616; — tanrıları, 62, 63.
Mısırlılar, 62, 65, 225, 382, 435, 438, 528, 529.
Michul, logothet, 663.

Midas (bk. Yazılıkaya), şehir, 536, 537, 586.
Midas, Lidya kıralı, 531, 535; — anıtı, 535.
Midilli, ada, 525, 527.
Midyalılar, 524.
Miftah-ül-gayb, eser, 297.
Mihrab, dergi, 290, 300 n.
Mihran bin Mansur, hekim, 221.
Mihrişah Valide Sultan kitapları (Eyyup'ta), 298 n.
Miken, şehir, 63, 176.
Milâs, şehir, 159.
Milet (bk. Miletos), şehir, 83, 85, 88, 89, 94 n.
Miletos (Balat), 521, 523, 524.
Miller, Erhard Friedrich, bilgin, 121-123.
Millet kütüphanesi (İst.), 291.
Millî Tetebbüler mecmuası, 511.
Miltner, bilgin, 581.
Minetavros, boğa mâbudu, 526.
Minetti, H., bilgin, 597 n.
Minhac-ı Siraç, tarihçi, 142.
Mirabeau, devlet adamı, 273, 276, 277.
Miraje, ıstılah, 496.
Mir'at-ül-Cezayir, eser, 378.
Mir'at-ül-İber, eser, 224.
Mirlivâ-i Yürükân, 655.
Mirsâd-ül-ibâd min mebde'ilelmiad, eser, 298.
Mirzazâde Neylî, şair, 114.
Mirzazâde Salim Efendi, şair, 117.
Misli ovası, 350.
Misya, bölge, 625 n.
Misyalılar, 530.
Mişigan mektebi (Amerika'da), 449.
Mitanni, devlet, 75, 77-79; — mektupları, 77.
Mitanniler, 79.
Mithat Paşa, sadrâzam, 470, 471, 473, 474, 477.
Mitteilungen zur osmanischen Geschichte, dergi, 512.
Mogan gölü, 41.
Moğol, Moğollar, 140, 141, 145, 146, 148, 149, 224, 227, 300, 301, 305, 498; — İmparatorluluğu, 499; — istilâsı, 293, 294, 300, 549.
Moğol istilâsına kadar Türkistan, eser, 21.
Moğollar tarihi, eser, 21.
Moğolların içtimaî hayatı, eser, 20.
Moğolların gizli tarihi, eser, 21.
Mohenjodaro kazısı, 208.
Mommsen, Th., tarihçi, 545, 625.
Monist idealizm, 322, 331 n.
Montaigne, Michel de, mütefekkir, 554, 555.
Moortgat, bilgin, 381 n, 382.
Mora, 462; — isyanı, 375; — seferi (1715), 668.
Moralılar, 553.
Moravcsik bilgin, 21.
Mordtmann, bilgin, 586.
Moreau de Tours, yazar, 106.
Morgan, bilgin, 201.
Morrison, J. A., bilgin, 592.
Moses Kagankaytuaçı, vakayazar, 20.
Moskova, 664, 671, 675; — arşivi, 122, 123, 665,
Möbius, bilgin, 275.
Muahhar buddhistler, 320.
Muahhar Hellenistik çağ, 413.
Mudanya yeraltı mezarı, 43, 46.
Mudd-u amidî, ölçü, 500.
Mudra, şarap ölçüsü, 495.

Mufassal Selçuk Tarihi, 26.
Mugan gölü, 74, 345, 349.
Muğla, 298 n.
Muhammed, peygamber, 508.
Muhammed bin İbrahim, vakayazar, 19.
Muhasipzâde Celâl Bey, yazar, 262.
Muhiyiddin Mes'ud, Kılıç Arslan II. nin oğlu, 292.
Muhiyiddin-i Arabî (Şeyh-i Ekber), imam, 197.
Muhtesip, şehir divanı memurlarından, 99.
Muhyevi-i Engüriyeî, şair, 292.
Muinüddin Süleyman Pervane, Selçuk veziri, 224, 225, 301.
Muizzüddin Mehmed, Gur sultanı, 134, 137, 153.
Muizzüddin Kayserşah, Kılıç Arslan II. nin oğlu, 435.
Multan, şehir, 137.
Muncuk, Atila'nın torunu, 548.
Munster, şehir, 369.
Murad I, Sultan, 232, 429, 559, 650, 671.
Murad II, Sultan, 237, 240, 241, 298 n, 429, 650, 653.
Murad III, 666.
Murad IV, 515.
Murad II Camii (Edirne'de), 229.
Murad Hanlılar, Celâlî taifesi, 129.
Murad Molla kütüphanesi, 112, 113.
Murad Paşa, sadrâzam, 463.
Muradnâme (bk. Mirsad-ülibâd'a), eser, 298 n.
Murdhabhişikta mektebi, 334.
Murşiliş I, Eti kıralı, 420, 421, 423; — II, 79, 422; — analleri, 81.
Murtad ovası, 348.
Murucüzzeheb, eser, 19.
Musalla, mevki, 658.
Mustafa (Mimar), 695.
Mustafa III, Sultan, 443.
Mustafa Ağa, Saruhan müteselimi, 246.
Mustafa Ağa ibn-i Abdülmübin (Elhaç), Darrüssaade ağası, 463.
Mustafa Efendi, reisülküttab, 113.
Mustafa Kemal Paşa, kaza, 430, 431.
Mustafa ovası (bk. Ofçabolu'ya), 657.
Mustafa Paşa, kumandan, 503.
Mustafa Paşa, tarihçi, 262.
Mustafa Reşd Paşa, sadrâzam, 377, 379.
Musteriyen çağı, 308; — tipi, 407.
Musul, 295, 299, 562, 638.
Musurus Paşa, Osmanlı elçisi, 472.
Mut, mevki, 227.
Mutahhara hatun, Sultan Veled'in kızı, 465, 466.
Mutalles, Eti kıralı, 529.
Muvacip defterleri, 467.
Muzafferiddin Alp Yörük, emîr, 97.
Muzafferid din Yavlak Arslan, emîr, 97.
Muzafferiyye medresesi (Tebriz'de), 290.
Mübarek Bey, meskûkâtçı, 431,
Müdam, köy, 431.
Müeyyidüddin-i Cündî, mutasavvıf, 297.
Mükâtebe, eser, 298.
Müller, H., bilgin, 211.

Müller, M., bilgin, 315 n, 319 n, 336 n.
Müllern, von, başvekil, 667.
Münecimbaşı, vakayazar, 479 n, 487.
Münif Paşa, hukukçu, 263.
Münşeat-üs-selâtin, eser, 486 n.
Müntehab-üt-tevârih, eser, 143.
Müntehab-ı şifa-yi tıb, eser, 441.
Müretteb kanunnâmeler, 514-517.
Müretteb Süleyman kanunnâmesi, 515.
Müsellemler teşkilâtı, 652.
Müslüman - Türk devletleri, 135, 136, 140, 141; — sultanları, 142.
Müslüman Türkler, 141.
Müstakîmzâde, mütercim, 291.
Müstakîmzâde Sadeddin Efendi, biyograf, 112.
Müşrif, şehir divanı memurlarından, 99.
Müşrif-i memalik, divan-ı işrafin sahibi, 98.
Mütevelli-el memalik, divan-ı tevliyetin sahibi, 98.
Müzekkirler, 99.
Müzevviç resmi, 497.
Mylassos (bk. Milâs'a), 565.
Meykenai (bk. Miken'e), 525.
Myron, heykeltraş, 61.
Myus (Sarıkemer), kasaba, 521.

N

Nâbi, şair, 114, 116, 117, 119, 120.
Nabonid, Babil kıralı, 70.
Naci Paşa, 352 n.
Nafahat-ül-Üns, eser, 143.
Nahcivan, köy, 195, 197, 201, 202.
Nahr-el-Kelb kayalıkları, 616, 618.
Nailî, şair, 116, 117.
Naima, vakayazar, 129.
Nal kazısı, 208.
Nal anda, şehir, 334.
Nalçık kültürü, 168, 202.
Naldöken Yürükleri (bk. Yürükân-ı Naldöken), 654, 655, 657.
Namazgâh (İzmir'de) kazısı, 42, 45.
Namazgâh (bk. Etnografya Müzesi), 296.
Namık Kemal, şair, 109, 120, 272.
Namık Kemal'in külliyatı, eser, 28.
Namık Paşa, elçi, 378.
Napoli, şehir, 675; — Şark Enstitüsü, 676; — Tıb mektebi, 449.
Napolyon, 677.
Naram-Sin, Akad kıralı, 424.
Narh defterleri, 467.
Nâsır Lidinillah, Abbâsî halifesi, 295.
Nâsırî, şair, 302.
Nâsırüddin Berkyaruk (bk. Berkyaruk'a), 292.
Nâsırüddin-i Tusî, bilgin, 298.
Nasırüddin Yahya, yazar, 301 n.
Nasuh oğlu Nasuh, Gediz voyvodası, 245.
Nasuh is-silâhî, tarihçi, 26.
Nasuhzâdeler, Kütahya ileri-gelenlerinden, 245.
Nationalbibliothek (Viyana'da), 672.
Naumann, R., bilgin, 405 n.
Navarin vakası, 378.
Nayibcek resmi, 499.
Nâzım, yazar, 21.
Nazır-ı memalik, 98.

Neandertal adamı, 178, 312.
Neantropik fosil tip, 312.
Near East asa gateray of Prehistorie Migration (The), makale, 310.
Necati Efendi, defteremini, 369, 371, 372-374.
Necmeddin-i Dâye mutasavvıf, 296, 298.
Necropole à Sidon, eser, 94 n.
Nedim, şair, 109, 110, 112, 113, 115, 116, 118, 119, 121, 274.
Nefehât-ı ilâhiyye, eser, 297.
Neilson hafriyat heyeti, 310.
Nemçe seferi (1716), 668.
Nemrut dağı, 199.
Neolitik çağı, 171, 178, 199, 200; — kültürü, 402; — medeniyeti, 307, 308, 310.
Neoplatonistler, 355.
Nereidler mâbedi(Xanthos'ta), 86-88.
Nerşahî, vakayazar, 19.
Neşrî, vakayazar, 479 n.
Netayic-ül-vukuat, eser, 260 n, 262.
Neue Thessalische bildwerke vorklassischer Zeit, eser, 583 n.
Neugebauer, Martin, elçi, 93 n, 667.
Nevaî, Ali Şîr, şair, 609.
Nevşehir, 350.
Nevşehirli İbrahim Paşa, sadrâzam, 111, 117, 118, 121.
Niebenlungen, efsane, 545.
Nietzsche, filosof, 365.
Nif, köy, 258.
Niğbolu, şehir, 656; — muharebesi, 240.
Niğde, 303, 350, 447n; —Nevşehir çevreleri, 314 n.
Nigâristan-ı Gaffarî, eser, 113.
Nihilistik Buddhizm, 315.
Nike, zafer perisi, 92; — mâbedi, 86, 89, 92.
Nikeforos Fokos, Bizans imparatoru, 161.
Nikitas Khonyates, Bizans kronikçisi, 19.
Niksar, kaza, 289, 303.
Nil, 616; — deltası, 2.
Nimrud, şehir, 590.
Nin-Erzenkgud, tanrı, 67.
Ninive, şehir, 590, 618.
Niobe, esatirî bir sima, 529.
Nippur, şehir, 635-637, 640; — mukavelenâmeleri, 638; — tabletleri, 641.
Nirvana, 329, 330, 336 n.
Nişantaş kitabesi, 422.
Nişli Mehmet Ağa'nın Rusya sefaretnâmesi, eser, 24.
Niwton, bilgin, 275.
Nizameddin Ahmed, emîr-i ârız, 296.
Nizameddin Evliya, şeyh, 143.
Nizameddin Hasirî, bilgin,300.
Nizameddin-i Erzincânî,Selçuk veziri, 295.
Nizam-ı Cedid, askerî teşkilât, 258.
Nizamî-i Aruzî, bilgin, 104.
Nizamülmülk, başvezir, 296.
Nogaylar, 370, 373, 482.
Normanlar, kavim, 161.
Norveç, ülke, 544, 549.
Notice chronologigue sur les Khanes de Crimée, eser, 484 n.
Notre-Dame de Nogent-sur-Coucy, 550.
Novosvobodniya Terek kültürü, 168, 202.

Nufian kültürü, 310.
Nufud, istilah, 496.
Nugayrol, 79.
Nuhaşşe, şehir, 81.
Nurbânu Sultan, Selim II'nin eşi, 441.
Nur-Dagan, Puruşhanda kıralı, 424.
Nurdevlet han, Kırım hanı, 480 n, 481 n, 486, 487.
Nureddin Abdurahman (Mevlâna), 143.
Nureddin Mahmud, Halep ve Şam atabeyi, 289.
Nusreddin Hasan, emin Sahip Fahreddin Ali'nin oğlu, 226.
Nuzi (Arrapha), yer adı, 566; — vesikaları, 78.
Nügi ağırlık ölçüsü, 499, 501.
Nüvesin (Hersek'te), kasaba, 470.
Nüzhet-ül-küttap, eser, 96.
Nyāyasūtras, eser, 315 n.

O

Obrenoviç, hanedan, 550.
Odian Efendi, Nafıa nezareti müsteşarı, 472 - 477.
Odoakr, kıral, 544.
Ofçabolu, 657; — Yürükleri, 655, 657.
Oğulbeyli cemaatı, 649.
Oğuz boyları damgaları, 430, 433; — kabîileleri, 650; — Selçuk akını, 313.
Oğuzlar, 142, 287, 306, 549, 649.
Ogan, Aziz, İst. Müze Müdürü, 537, 622 n.
Ogan, Dr. Jale, arkeoloğ, 83.
Ogüst, Roma ipparatoru, 42.
Ohnefalsch, bilgin, 691 n.
Olbassa, koloni, 573.
Olmestedt, Prof. H. Albert, 173.
Omortag, eski Bulgar kıralı, 620.
Ongunsu, Ord. Prof. Hâmit, tarihçi, 10.
Ongunsu, Nihal, arkeolog, 587, 688.
Onur, Dr. Nureddin, 282, 283, 286.
Oppeheim, hâfir, 424.
Oral Zeki, Konya Müze Md., 433, 434.
Orbelli, hâfir, 165.
Ordos, muntaka, 171, 176.
Ordre Teutonique, 549.
Ordu, il ve şehir, 202, 298 n, 395.
Orhan, sultan, 240, 429; —mülknâmesi, 559.
Orhaneli, kaza, 429.
Orhun, mevki, 621; — alfabesi, 430; — kitabeleri, 598; — yazı bakiyeleri, 426.
Orient und die frühgriechische Kunst (Der), eser, 93 n.
Oriniyasien çağı, 308, 402; — kültürü, 314.
Orkale, 370, 372, 373.
Orkapu, 370, 372.
Orman kadı, köy, 430.
Orman Mektebi (Bolu'da) kazısı, 348.
Orta Anadolu, 35 - 38, 40, 42, 45, 59, 168, 171, 200 - 203, 214, 217, 219, 310, 311, 344, 390, 393, 395, 396, 398, 400, 403-406, 408, 410, 412, 415, 416, 418, 419, 491, 502, 520, 523, 525, 527, 528, 564, 566; — Bakırçağı tipi, 399; — kültürü, 392, 394, 417, 419.
Orta Asya, 8, 15, 25, 30, 133, 134, 140, 150, 178, 211, 288, 293, 294, 340, 524, 554, 600, 613, 620-622, 649, 699; — coğrafyası, 21; — kaya röliyefleri, 620; — kültürü, 15; — türkleri, 17.

Orta Avrupa, 308, 519, 525, 547, 548, 591; — prehistoryası, 410; — türkleri, 549.
Orta Babil, 635, 638.
Orta Eti, 40, 41, 421.
Orta Fırat, 68.
Orta Hindistan, 208.
Orta İtalya, 534.
Orta Karadeniz bölgesi, 412.
Orta Paleolitik devri, 314.
Oruç Bey, vakayazar, 649.
Oruç vakayinâmesi, eser, 230, 234, 235, 241.
Osman I, sultan, 240, 493.
Osman, Dr. Rifat, 28.
Osman Ağa, Karaosmanoğulları ailesinin kurucusu, 245.
Osman Gazi (bk. Osman I'e), 493.
Osman Hoca, defterdar, 376.
Osman Nuri, maarifçi, 264.
Osman oğulları devri, 559.
Osman Paşa, Derbend fatihi. 123.
Osmanische provinziale Baukunst auf den Balkan, eser, 597 n.
Osmanische Urkunden in türkischer Sprache, eser, 661.
Osmanlı anonim kronikleri, eser, 230, 239, 240, 241; — arşivleri, 479; — Bankası (Ankara' da), 625; — Beyliği, 243; — devleti, 31, 370, 371, 375-377, 457, 466, 470-472, 474-479, 484, 490-492, 494, 503, 665, 672, 680; — devri, 34, 42, 211, 215, 217, 229, 230, 587; — İmparatorluğu, 163, 244, 245, 254, 368, 470, 478, - 481, 488, 491, 494, 498, 508, 518, 529, 564, 597, 648, 670, 675; — Osmanlı istilâsı, 650; — kalıntısı, 214, 413; — kanunnâmeleri, 489, 490, 505-507, 516; — Kırım vakayazarları, 583, 484; —medreseleri, 643; — müellifleri, eser, 369; — ordusu, 368; — padişahları, 662, 663, 666; — sanat üslûbu, 229, 230;— sarayı, 442, 543; — sefaretnâmeleri, eser, 23; — sınırları, 126; — tarihleri, 443, 552; — tıp kitapları, 441; — türk diplomatiği, 661, 662; — türk vesikaları, 664; — türkleri, 106;— vakanüvisleri, 479n.
Osmanlı devleti teşkilâtı ve idaresi, eser, 21.
Osmanlı devletinin kuruluşu, eser, 28.
Osmanlı devletinin dağılma devri, eser, 28.
Osmanlı İmparatorluğunun merkez teşkilâtı, eser, 24.
Osmanlı müverrihleri, eser, 21.
Osmanlılar, 25, 109, 371, 373, 435, 438, 442, 472, 475, 478-481, 483, 485, 486, 492, 493, 501, 502, 549, 590, 594 - 597, 649, 697.
Osmanlılar devrinde Türk hekimliği, eser, 24.
Osmanzâde Ahmed Tâip Efendi, şair, 117, 118, 120.
Osmanzâdeler (bk. Karaosmanoğulları'na).
Ossolonskiler kütüphanesi (Lwow'da), 665.
Osten, von der, hâfir, 344, 346, 349, 350, 395, 411, 692.
Ostmark, bölge, 218.
Otlak resmi, 492.
Otrar, şehir, 140.
Ottenberg, bilgin, 286.
Otto, H., bilgin, 400 n, 405 n.
Otto, Dr. Katharina, 229.

Oyaca, 347.
Oxford, 315 n, 381, 395 n; — yazması, 235, 236, 239, 241, 242.

Ö

Ödemiş, kaza, 523.
Öksürüktepe höyüğü (bk. Samsun höyüğü), 396.
Öksüz tapusu, 494.
Öktem, Dr. Ziya, 282, 283, 287.
Ömer (emîr), Melik Sunʿullah'ın ahfadından, 437, 439.
Ömer Bey, Turhan Bey'in oğlu, 462.
Ömer bin Mehmet bin Ali, tarihçi, 302 n.
Ön Asya, 13, 25, 69, 172, 177, 178, 202, 307, 342, 385, 401, 420, 612, 613, 616, 619, 620; — kronolojisi, 73; — kültürü, 401, 406; san'atı, 385, 616.
Önge, ölçü, 495.
Öngüt, mevki, 219, 220.
Öntarihî çağlar, 382 - 385, 394.
Örnek, Zehra, arkeolog, 28.
Örs, Hayrullah, 349.
Öz, Tahsin, Topkapı Sarayı Müzesi Md., 556, 676.
Özek, Dr. Ömer, 282, 283, 285, 287.
Özbekler, kavim, 149.
Özer, Prof. Yusuf Ziya, tarihçi, 28, 290.
Özgüç, Dr. Tahsin, arkeolog, 168, 205, 393.

P

Paderborn, şehir, 548.
Padişahnâme, eser.
Paflagonya Krallığı, 575.
Paget (Lord), elçi, 674.
Paionios, heykeltraş, 86, 90.
Pakalene, füle, 626, 627.
Pakhimeres, Bizans kronikçisi, 19.
Palai tanrıları, 60.
Paleolitik devir, 34, 194, 203, 308, 309, 313; — istasyonları, 171.
Paleologos hanedanı, 163.
Palestin, 18.
Pamba, Hatti kıralı, 424.
Pamphylia, bölge, 83, 575.
Pan, tanrı, 619.
Pancatranta, eser, 335 n.
Pandy, yazar, 106.
Panonya, 544.
Pao-yü-ching, eser, 340.
Papaslı Çiftliği (Manisa civarında), 247.
Papiers et lettres concernant les affaires de la Republique et le han des Tartres, eser, 671.
Paris, 105, 125, 212, 231, 242, 289, 293, 315 n, 376-378, 471-476, 484 n, 488, 489, 554, 672, 673; — Millî Kütüphanesi, 230, 293, 299, 300 n, 301 n, 485; — muahedesi, 470, 672; — Tıb Fakültesi, 460; — Üniversitesi, 125.
Parlais, koloni, 573.
Partlar harbi, 626, 629, 631.
Pasarofça muahedesi, 121; —zabıtları, eser, 24.
Passaw, kasaba, 548.
Pasteur, bilgin, 272.
Paşalivası, 657.
Paşa Yiğit, Bayezit Yıldırım ümerasından, 462.
Paşa Yiğit, köy, 462.
Patrona Halil vakası, 22.
Pauly- Wissowa, 582 n, 691 n.
Pavahtelmah, Eti kıralı, 423.
Pavsanias, yazar, 625, 633.

Pazarlı, şehir, 174; — kazısı, 36, 37, 40, 42, 45, 398, 403, 415, 417; — hafriyatı raporu, eser, 16, 398 n.
Peçenekler, kavim, 161, 162, 549, 649.
Peçoy kanunnâmesi, 492, 496.
Peion, Galat beldesi, 345.
Peisistratlar devri, 84.
Pelin, Prof. Fazıl, 703 n.
Peloponnes, 163.
Pencap, ülke, 134, 145, 149.
Pençşir, ülke, 138.
Penez, sikke, 496.
Peobel, bilgin, 421.
Perdedar (bk. melik-ül-hüccab'a), 98.
Perindagı, 658.
Pernavut, kaza, 195.
Perrot, bilgin, 580, 581, 586.
Pers İmparatorluğu, 533, 536; — kaya röliyefi, 618.
Persepolis, şehir, 688.
Persischen Handschriften, (Die), eser, 291.
Persler, 534, 536, 538.
Pertevnâme, eser, 289, 290.
Pertsch, W., bilgin, 291, 668.
Petersburg, şehir, 369, 374, 479 n.
Tetro Aron (III), Buğdan voyvodası, 663.
Peyssonel, bilgin, 484, 488.
Phidias, heykeltraş, 61.
Philadelphia, şehir, 343, 402 n; — Müzesi, 641.
Phileteiros, Bergama kırallığının kurucusu, 89.
Philippe, Abbé J., 311.
Phrantzes, Bizans kronikçisi, 19.
Phrygler (bk. Frigler'e), 166.
Phuhl, bilgin, 93 n.
Pikermide, 309.
Piphururiaş (bk. Amenofis IV'e) 82.
Pire, liman, 619.
Piri Reis, Türk kumandanı, 26.
Pirlepe, 657.
Pirwa, Eti tanrıçası, 64, 65.
Pisidia, bölge, 572, 573.
Pisidialılar, 571.
Pişmişkale kazısı, 586, 587.
Pithanaş, Eti kıralı, 422, 423, 424.
Pittard, Prof. Eugène, bilgin, 171, 307, 308.
Pius II., Papa, 555.
Pius Antoninus, imparator, 632.
Piveteau, bilgin, 309.
Piyale Paşa Camii (İst.), 230, 461.
Platon, şair, 274.
Pleistosen, devir, 307-309, 311; — Anadolular, 311.
Plinius, vali, 632.
Poçtene resmi, 496.
Politika (siyaset), eser, 356, 360.
Polinezya yerlileri, 284.
Polonya, 309, 442; — mezolitik buluntuları, 309.
Polyeidon gimnazyonu, 218.
Polykletes, heykeltraş, 61.
Pomaklar, 658.
Pompei, şehir, 218.
Pompelly, bilgin, 178.
Poniatowski, Stanislav, Leh generali, 667.
Ponsonby (Lord), İngiliz elçisi, 377.
Pontien fosiller, 309.
Pontus Kırallığı, 575.
Porfirogenetos, Konstantin, Bizans imparatoru, 542.
Posteti anıtları, 417.
Postglâsiye devri, 307.
Post-paleolitik kültürü, 310.
Poulsen, Fr., bilgin, 93 n.
Pozanti (Çukurova'da), 432.

Pozzo di Borgo (Comte), Rus elçisi, 378.
Prähistorische Forschung in Kleinasien, eser, 395.
Prajnāpāramitās, eser, 337.
Prasannapadā, eser, 315 n.
Pravadi, 658.
Prehistorik çağ, 83, 201, 208, 312, 344; — yerleşme, 348.
Preskitik medeniyet, 171.
Preussische Staatsbibliothek (Berlin'de), 668.
Priamos, Troya'nın efsanevî kıralı, 523, 530.
Priene, şehir, 88, 89.
Priscus, Bizans elçisi, 552.
Prokopios, Bizans yazarı, 537.
Proto-Bulgarların tarih ve medeniyeti, eser, 28.
Proto-Eti devri, 48, 49, 57, 59; — tanrıları, 60.
Proto-etice, 390-392, 565; — metinler, 569.
Proto-etiler, 392, 393, 566.
Proto-historya devri, 308, 310, 312, 342-345, 351; — yerleşmesi, 348, 350.
Proto-kalkolitik devri, 310.
Proto-luvice, Luvi dili, 391.
Proto-luviler, 391-393, 565, 566.
Proto-tigrit dili, 194.
Proto-Türk Anadolu halkı, 313.
Prusya devlet arşivi, 670; — medenî kanunu, 678.
Prut barışı, 672; — seferi (1711), 668, 670, 671.
Pryce, bilgin, 583 n, 586 n.
Przeworski, Dr. Stefan, 173, 202, 395.
Psamtek, Mısır kıralı, 532.
Psellos, tarihçi, 19.
Pseudodypteros İyon mimarîsi, 90.
Ptah, tanrı, 616.
Ptolemaios'lar, sülâle, 571; —Kırallığı, 89.
Public record office (İngiltere devlet arşivi), 673, 674.
Publius Marcellus, Suriye valisi, 630, 631.
Pumpelly, Raphael, hâfir, 16, 207.
Purânalar, en eski secere metinleri, 337.
Puruşhanda, şehir, 424, 567.
Pu-şarruma, Eti kıralı, 423.
Puzriş-Dagan, şehir, 635; — tabletleri, 641.
Pytheos, mimar, 87, 89, 90.
Pytheos oder Bryaxis, makale, 92 n.

R

Radet, bilgin, 586.
Radloff, bilgin, 333 n.
Rağıp paşa, 119; — kütüphanesi, 289.
Râhat-üs-sudûr ve Ayet-üs-sürûr, eser, 19, 294.
Rahdarlık resmi, 501.
Ralamb, Glas, elçi, 667.
Ramiz tezkeresi, 111, 112.
Ramsay, Sir William, arkeolog, 343, 575.
Ramses II, Mısır kıralı, 62, 210, 610.
Ramses III, Mısır kıralı, 589.
Rasonyi, tarihçi, 29.
Rassovsky, Dr., bilgin, 579.
Rastovski, bilgin, 201.
Rasyonalizm cereyanı, 678.
Ratıb Ahmet Paşa, 119.
Ravendî, yazar, 19.
Ravzat-ül-küttab, eser, 302.
Ravzat-ül-menazır-lil-Meilkinnâsır, kelâm kitabı, 292.
Ravzat-ül-ukul, eser, 293.

Razgrad, şehir, 656.
Realist Buddhistler, 321.
Recueil de textes inédits concernant l'histoire de la mystiqueen pays d'islam, eser, 289.
Region akropolü, 542; — kazısı, 43, 45, 537, 539, 543; — sarayı, 542.
Reilly, hâfir, 165.
Reinach, Th., bilgin, 625.
Rémond, bilgin, 28.
Ren, nehir, 525, 548; —geyiği çağı, 308.
Repertorium der Türkischen Urkunden, eser, 672.
Resm-i bevvâbi, 499.
Resm-i camus, 503.
Resm-i çifte, 653.
Resm-i dud, 500.
Resm-i dühan, 502.
Kesm-i dümen, 496.
Resm-i fayizane, 501.
Resm-i hane, 495.
Resm-i hime, 496.
Resm-i kazış, 495, 496.
Resm-i kil, 495.
Resm-i kiyah, 496.
Resm-i sergi, 495.
Reşm-i şahnegi, 498.
Reşat Ekrem, tarihçi, 281.
Reşideddin, tarihçi, 18, 19.
Reşit, Dr. Galip, 346.
Reşt, şehir, 121, 122.
Revan köşkü (Topkapı sarayında), 543; — kütüphanesi, 514.
Rıza Nur, bilgin, 479, 582.
Rib-Addi, Byblos beyi, 74, 75, 79.
Rice. D. T., 208.
Richter, bilgin, 691 n.
Riemchen tuğlaları, 402.
Rieu, Ch., 300 n, 673.
Rıfat Samih, T T. K. asbaşkanlarından, 6, 10.
Riksarkivet (bk. İsveç devlet arşivi), 667.
Rila dağları, 658.
Rim-Sin, Lârsa kıralı, 636.
Ripley, bilgin, 178.
Risalet-ül-mimariye, eser, 27.
Risalet-ül-vücut, eser, 297,
Risaletün fî arâîl ehlil medinetil fadile, eser, 354, 358, 360, 366.
Risalet-üt-tayr, eser, 290,
Ritil, ağırlık ölçüsü, 502.
Ritter, H,, bilgin, 292. 302 n.
Robespierre, devlet adamı, 276, 277.
Rodenwaldt, bilgin, 93 n, 94 n.
Rodop dağları, 658.
Rodos, ada, 83, 85, 92, 158, 503; — kanunnâmesi, 503.
Rodos'ta Türk mimarî eserleri, eser, 21.
Rodusçuk (bk. Tekirdağ'a), 656.
Rohde, Prof. Dr. Georg, filolog, 585.
Roma, devlet ve şehir, 44, 61, 87, 218, 357, 523, 526, 547, 575, 630, 632; — anıtları, 417; — askerleri, 572, 630; — aristokrasisi, 547; —Cumhuriyeti, 571; — çağı, 34, 42, 43, 64, 204, 351, 522, 621, 623; — efsaneleri, 546; — eserleri, 581; — filosofları, 358, 363; — hamamları, 541; — hukuku, 678, 685; — hükûmeti, 571, 572; — imparatorları, 576; — İmparatorluğu, 91, 92, 156, 157, 344, 522, 524, 576, 618, 625, 627, 628, 631-633;—kalıntıları, 413; — medeniyeti, 634; — sanatı, 619; — senatosu, 546, 578; — Sezarları, 277; — yolları, 218, 343;—yurttaşlığı, 578.

Romalılar, 4, 64, 213, 214, 217, 347, 524, 530, 534, 546, 547, 550, 571, 572, 574, 619, 633, 634.
Romanya, 311, 402, 491, 655.
Romenler, 648, 658.
Rossi, iktisadçı. 262, 703 n.
Rousseau, J. J., terbiyeci, 274, 276.
Roussin (Amiral), Fransız elçisi, 377.
Routes et le trafic commercial dans l'Empire romain, eser, 343.
Rovandûz, 617.
Rovigo, duc de, 376.
Rönesans, 92, 494.
Rubat, kale, 373.
Ruben, Prof. Dr. W., 314, 315 n, 316 n, 317 n, 325 n. 330 n.
Ruge, bilgin, 582 n.
Ruhiddin Efendi, maslahatgüzar, 379.
Ruinen von Priene (Die), eser, 94 n.
Rum hekimleri, 443.
Rumeli, 280, 368, 431, 515, 597, 648-652, 654-656, 658, 660; — fütuhatı. 462; — meselesi, 494.
Rumlar, 245, 249, 554, 555, 648, 697.
Runciman, Prof. the Hon, S., bizantolog, 156.
Rus arşivleri ve kütüphaneleri, 675; — edebiyatı, 124; — kasrı, 658; — orduları, 370.
Rus tarihi külliyatı, eser, 121.
Rusçuk, şehir, 656.
Rusçuk Âyanı Mustafa Paşanın hayatı ve kahramanlıkları, eser, 20.
Rusçuklu Osman Beyzâde Ali Fethi Efendi, yazar, 369.
Ruslar, 123, 161, 255, 367, 370-374, 377, 450.
Rusya, 20, 307, 374, 430, 470, 474 - 478, 549, 666, 675; — Çarlığı, 550, 665; — ovaları, 531; — sefaretnâmesi, 369.
Rusya Türklerinde güzel sanatlar kültürü, eser, 20.
Ruşban, tanrı, 68.
Rükneddin Baybars Bundukdarî, Mısır sultanı, 225.
Rükneddin Ebubekir (bk. Sadr-i Mütetabbib'e), 302.
Rükneddin Süleyman Şah, Anadolu Selçuk sultanı, 288, 290, 292-294.
Rüstem Paşa camii, 229.
Rüsum-ı örfiye, 503.

S

Sachmet, Mısır tanrıçası, 65.
Sächsischer Haupt-Staatsarchiv (Saksonya devlet başarşivi), 670.
Sâdât, din büyüklerinden, 99.
Sadeddin (Hoca), tarihçi, 483 n.
Sadeddin Köpek, kumandan, 436.
Sadeddin Nüzhet, edebiyatçı, 117.
Sadeddin-i Fergani, mutasavvıf, 297, 301, 302.
Sadeddin-i Verâvinî, yazar, 293.
Sadharmapundanka, eser, 337.
Sadreddin Konevî (Arif Seyh), mutasavvıf, 296-298, 301, 302; — kütüphanesi (Konya'da), 642.
Sadr-i Mütetabbib (bk. Rükneddin Ebubekir'e), 302.
Saffet Paşa, Osmanlı murahhası, 471.
Sagan (bk. Sumugan'a), tanrı, 67.

Sagayca dili, 191.
Saglio, 691 n.
Sağlam, Osman Ferit, meskûkatçi, 224.
Sahaif-ül-ahbar, eser, 479.
Sahib Ata Fahreddin Ali, Selçuk veziri, 304.
Sahib Ata medresesi (Akşehir'de), 642.
Sahib Fahreddin, Ali Emir, 225-227.
Sahib Giray, Kırım hanı, 373, 374.
Sait Paşa, yazar, 224.
Saka (bk. Saksonlar'a), 547.
Sakarya, 2, 394, 523, 530;— harbi, 456.
Sakçagözü, 171.
Sakız, ada, 247, 255, 257.
Saksonlar (bk. Saka'ya), 547.
Saksonya, 670.
Salahaddin-i Eyyubî, Halep ve Şam atabeyi, 289.
Salamin savaşı, 622.
Salar bin Rüstem, emir, 645 n.
Salgur Oğuz boyu damgası, 432.
Salih ibni Nasrullah, bilgin, 99, 106.
Salih Zeki, 28.
Salihli, 246.
Salim (Malatyalı), mütercim, 221.
Salim, ilköğretim müfettişi, 615.
Salisbury (Lord), murahhas, 470.
Salmaiatu, şehir, 75.
Saltuk, Sıdıka, 269.
Saltuklular, 25. 303.
Salurtepe höyüğü. 418, 419.
Sâmanoğlu devleti, 136.
Samaria, şehir, 590.
Sami dilleri, 390, 566; — tanrıları, 60.
Sâmkhya, bilgin, 329n, 331n.
Samos, ada, 83-85, 525.
Samsāra, ruhgöçü, 329.
Samsun, 35, 36, 38-40, 171, 175, 177, 194, 204, 205, 344, 393-395, 407, 412, 414. 417, 418; — hafriyatı, 308-311, 396; — höyüğü (bk. Dündartepe ve Öksüztepe'ye), 396; — iskeleti, 205; —Kavak karayolu, 411; — ovası, 394, 395; — Sivas demiryolu, 393, 394; — Tekeköyü mezarlığı, 309.
Samuel Arba, Peçenek hanı, 549.
Sancakburnu, 255; — muhafızlığı, 247.
Sancar, Selçuk hükümdarı, 137, 140, 142; — höyüğü, 348.
Sandıklı, kaza, 251.
Sanherib, Asur kıralı, 618; — kitabesi, 68.
Sanskrit (Eski Hint) dil grubu, 180.
Sanskritçe, 179, 182, 184. 185, 187, 188, 192, 193, 194, 320 n.
Sappho, şair, 85.
Saray, şehir, 482.
Sarayburnu hafriyatı, 45.
Sardes, şehir, 343, 522, 525, 528, 531, 533, 534, 569, 628.
Sargon (bk. Şarrukin), Akad kıralı, 423, 424, 635.
Sarıbeyoğlu, âyan, 246, 251.
Sarı-göl (bk. Kayalar'a), 431, 650.
Sarıkamış, kaza, 196-198.
Sarımsakçı Hacı Mustafa oğlu, Saruhan sancağı ileri-gelenlerinden, 244.
Saruca obası, 659.
Saruhan Alaybeyi, 258; — Beyliği. 25, 650; — Kaymakamlığı, 250; — Mütesellimliği, 252; — sancağı, 244, 246-249, 252, 255, 257, 258; — Türkmen aşireti, 462.

Sarvāstivādinler, 322n, 330n.
Sâsânî idaresi, 501.
Sâsânîler, hanedan, 157.
Satiy-ül-mevlevî, emîr, 645n.
Saturn hazinesi (Roma imparatorluk hazinesi), 630, 632.
Sauşsatar, kıral, 79.
Saussure, Ferdinand de, bilgin, 180.
Savanarola, 276.
Savigny, Friedrich Carl von, hukuk bilgini, 679, 680.
Say, J. B., iktisad bilgini, 262, 701.
Saydam, Dr. Refik, 170.
Sazkara, nahiye, 200.
Sazlık Yürüğü, yer adı, 659.
Schaekspaere, yazar, 274.
Schayer, bilgin, 315 n, 318 n, 319 n.
Schede, arkeolog, 94 n.
Scheel, Prof. H., 670.
Schefer, T., bilgin, 231.
Schiller, şair, 274, 276.
Schleicher, bilgin, 179.
Schmidt, Erich, hâfir, 207.
Scipionlar ailesi, 547.
Scythia kıt'ası, 545, 547.
Sefaretnâme, eser, 374.
Sehak (bk. Abrû Efendi'ye), 702.
Selânik, 163, 521, 526, 650; — Yürükleri, 655-657.
Selçuk buluntusu, 214, 215, 217; —devleti, 225; —devri, 34, 42, 44, 222, 607; — devri kumaşları, 559; — emirleri, 224, 225; — idaresi, 501; — kitap tezyinatı, eser, 24; — kütüphaneleri, 643, 646; — medreseleri, 221, 643; — nakışları, 643; — sikkeleri, 228; — sivil mimarîsi (Konya'da), 30; — sultanları, 226, 227; — tababeti, 642; — tababeti tarihi, eser, 23; — tezyinatı, 643; — türeleri, 498; — Türkleri, 44, 549.
Selçukî-İran san'atı, 229.
Selçuklular, 2, 18, 25, 44, 96, 102, 106, 136, 140, 142, 224, 288, 295, 304, 313, 344, 435, 436, 498, 559, 642, 646, 649.
Selçuknâme (bk. Râhat-üs-Sudûr'a), 294.
Selen, Prof. Dr. Hâmit Sadi, coğrafyacı, 369, 590.
Selevkia, şehir, 619.
Selevkid kıralları, 639; — Kırallığı, 89.
Selevkidler, hanedan, 89, 571; — devri, 634.
Selim I, Yavuz sultan, 232; — camii (İst.), 229.
Selim II, 108, 232, 441, 517.
Selim III, 443, 666.
Selim III'un hat-tı hümayunları, eser, 23.
Selim Ağa Kütüphanesi (Üsküdar'da), 297, 645.
Selim Giray, Kırım hanı, 484.
Selimiye kumaş ve çatmaları, 563.
Semerkant, şehir, 21.
Semiz Ali Paşa, sadrâzam, 280, 281.
Seneca, stoisist filosof, 357, 358,
Serez, kasaba, 650.
Serezli İsmail Bey, âyan, 245.
Serfiçe (Tesalya'da), 650, 657.
Sergi, antropolog, 206, 207, 672.
Sergüzeştnâme, eser, 369.
Seripul kayalık geçidi, 614.
Sesostris, Mısır kıralı, 529.
Sevüktekin, Gazne devletinin kurucusu, 134, 136.
Sewel, R. B. S,, bilgin, 208.
Seyahatnâme, eser, 591, 596.
Seyfeddin, şair Hüsrev'in babası, 148.
Seyfeddin Kayıtbay, Mısır Memlûklerinden, 436.

Seyfî oğlu, Saruhan sancağı ilerigelenlerinden, 244.
Seyfî oğulları, Turgutlu voyvodaları, 248.
Seyfüddevle, Halep hükümdarı, 353.
Seyhun, nehir, 140.
Seyistan, ülke, 19, 139.
Seylan, 613.
Seyid Ahmed Han, Altınordu hanı, 486.
Seyid Vehbi, şair, 116, 118.
Shahtepe kazısı, 208.
Shih-chi, 338.
Shih-lo-ch'eng (bk. Şrâvasti'ye), şehir, 339.
Sığır höyüğü (bk. Taşpınar'a), 346.
Sıhhat-ül-ebdan, eser, 290, 291.
Sılar, Sahir, mebus, 131, 589.
Sıracalı Himmet, âyan, 246, 251.
Sıracüddin Eb-üs-Sena Mahmud bin Ebubekir, bilgin, 299, 302.
Sırbistan, 144, 311, 470, 476, 550; — muharebesi, 125.
Sıvas, 128, 201, 292, 296-298, 302-304, 388, 412, 416, 523; — şifaiyesi, 44, 45.
Sızma (Konya'da) kazısı, 347.
Sızmalı, mevki, 523.
kolt kazısı, 208.
Sibirya, 131.
Sicill-i Osmanî, eser, 260.
Sicilya, ada, 160, 527.
Sidon, şehir, 71, 82 88.
Siemens, Werner, bilgin, 272.
Sigetvar, şehir, 671.
Sigizmund Ogüst, Polonya kıralı, 442.
Silâhdar İbrahim Paşa, serasker, 370-374.
Silâhdar Mustafa Paşa kervansarayı (Malatya'da), 438.
Silifke, kaza, 538; — mozaikleri, 43, 46.
Silindir mühür, 382.
Silistre, şehir, 657.
Silvanus, M. Plautius, konsul, 575.
Simon, Jule, Fransız devlet adamı, 472, 476.
Sin, ay tanrısı, 67, 70.
Sinan (Mimar), 695.
Sinan-ı Şeyhî, 107.
Sinanthropus Pekinensis adamı, 308.
Sincanhöyüğü, II., 346.
Sincanköy, istasyon, 346.
Sinop, şehir, 96, 303, 532, 581, 582, 585, 586;—bölgesi, 418;—düzlüğü, 394, 395.
Sinoplu Mümin, Osmanlı hekimi, 441.
Sint, nehir, 2, 141, 145, 153.
Sipahi oğulları, 516.
Siphnos, şehir, 84.
Sippar, şehir, 636.
Sirkeli anıtı, 615; — kaya röliyefleri, 615.
Siverek, kaza, 587, 688, 690.
Sivritepe höyüğü, 38, 40, 418.
Siyasetnâme, eser, 296.
Siyavüş, Konya Selçuk sultanı, 225-227.
Skilitzes, Bizans kronikçisi, 19.
Skolastikler, 319.
Skopas, Yunan heykeltraşı, 88.
Slavlar, 648.
Smenkhare, kıral, 75, 76.
Smirnov, V. D., tarihçi, 479, 485.
Smith, A., iktisatçi, 262.
Smith, Sidney, bilgin, 82, 420.
Smyrna (bk. İzmir'e), 390, 565.
Snyder, bilgin, 286.
Sofya, şehir, 255, 655.
Soğdak, şehir, 96.
Soğuksutepe, höyük, 416.
Sokrat, filosof, 365.

Sokullu Mehmet, sadrâzam, 443, 462, 463.
Solari, bilgin, 16.
Soloi mezarları, 401.
Solütreen devri, 308.
Soma, kaza, 258.
Sommer, asurolog, 40, 80.
Son Miken devri, 351.
Sorbon Üniversitesi, 469.
Sorti, sikke, 495.
Sostrotos (Knidos'lu), mimar, 90.
Sothis kronolojisi, 420.
Sou-Shen-chi, eser, 341.
Speiser, E., bilgin, 402 n.
Spencer, bilgin, 359.
Spinoza, filosof, 275.
Spizer, Dr., 278.
Springer, bilgin, 93 n, 94 n.
Spuler, Berthold, bilgin, 21.
St. Petersburg, şehir, 665; -- kütüphaneleri, 661.
Stähel, Felix, bilgin, 16.
Stanbuler Handschriften dreier persischer Mystiker, makale, 298 n.
Stats Papers külliyatı, 674.
Statue des Maussolos (Die), makale, 93 n.
Stcherbatsky, bilgin, 337 n.
Stempelsiegel, eser, 381 n.
Stern, V. Bernhard, 442 n, 443 n.
Sthiramati, bilgin, 315 n, 326 n, 327 n, 332 n, 337 n.
Stier in Kultund mythischen Bild (Der), eser, 66.
Stoa mütefekkirleri, 357, 358.
Stockholm, şehir, 666, 667.
Stoisizm, felsefe cereyanı, 357.
Strabo, coğrafyacı, 547, 572-574, 633.
Strange, Le, bilgin, 21.
Strasburgs, Paul, İsveç elçisi, 667.
Strassburg, şehir, 315 n.
Studies in the Lankāvatāra Sutra, eser, 315.
Sturm, J., bilgin, 73-75, 82.
Stuttgart, şehir, 315 n.
Subarca, 194.
Subarlılar, kavim, 638.
Subaşı Tekin, İlek hanın komutanı, 137-139.
Subatan, köy, 195.
Suğla gölü, 572, 574.
Sukhāvātıvyūha, eser, 333 n.
Sula yaylası, 659.
Sultan Ahmed camii (İst.), 223, 463; — meydanı (İst.), 463, 542.
Sultan Osman Köşkü (Topkapı sarayında), 543.
Sultan Süleyman kanunnâmesi, 512-514, 517.
Sultan Veled, Mevlâna'nın oğlu, 302, 465, 466.
Sultan Yemin üd-Devle (bk. Gazneli Mahmud'a), 139.
Sultan-ı Galip (bk. İzzeddin Keykâvus I'e), 295.
Sultan ül-ulema Bahaeddin Veled, Mevlâna'nın babası, 294.
Suluca Karahöyük, 350.
Suluova höyüğü, 395, 419.
Sumu-abum, Babil kıralı, 423.
Sumugan (bk. Sagan'a).
Sumur, 75, 79, 81.
Sunda adaları, 309.
Sungu, İhsan, sâbık Maarif müstesarı, 109, 243, 263, 267, 648.
Sunʿullah (Melik) ailesi, 434, 435, 438, 439.
Suppiluliyuma, Eti kıralı, 75, 80, 81, 82, 422.
Sūrangamsūtra, eser, 334.

Suriye, 18, 20, 61, 63, 72, 74, 78-82, 89, 91, 157, 159, 161, 162, 288, 290, 305, 382, 434, 491, 499, 501, 503, 524, 525, 527, 528, 530, 531, 571, 575, 613, 616, 628, 630. 631, 646 n;— kazıları, 73; — kıralları, 571; — mâbetleri, 691; — mühürleri, 72; — müverrihleri ve uleması, 292, 297; — seferi, 74, 75.
Suriyeliler, 63, 211.
Sırnâme, eser, 560.
Sus, şehir 523; — kültürü, 384; — II. kültürü, 382.
Susus, nahiye, 198.
Sutton, Robert, elçi, 674.
Suvarnaprabhāsottama, eser, 337 n.
Suzuki, D. T., bilgin, 315, 321 n, 323n, 325 n - 330n, 332 n, 333n, 337.
Süleyman dağları, 131.
Süleyman-il-Eyyubî, sultan, 645 n.
Süleymaniye darüşşifası, 107, 108,
Süleymaniye kütüphanesi, 291, 368, 515.
Süleymanlû, köy, 256,
Süleymanşah, Germeyan beyi, 465, 466.
Süleymanşah bin Kutulmuş, Anadolu Selçuk sultanı, 96.
Sümer-Babil devri, 65, 66; — Babil Panteonu, 66-68; — medeniyeti, 9, 171; — sanatı, 613, 614, 621; — sarayı, 208; — tababeti, 104; — yazısı, 13, 636.
Sümerler, 17, 66, 67, 69-71, 524, 622.
Süryanî, ulus, 17.
Süryanî Mihail, vakayazar, 19.
Süryanice, 221.
Sütleç, mevki, 153.
Sütlüce, 461.

Ş

Şabcılar, 653.
Şah Ali Bey, Melik Sun'ullah'ın torunu, 438, 439.
Şahabeddin Ebülfütuh Yahya bin Habeş bin Emirek (bk. Şahabeddin-i Maktul'e), 289.
Şahabeddin İlyas, emir, 437.
Şahabeddin-i Maktul (bk. Şahabeddin-i Sühreverdi'ye), 289, 300.
Şahabeddin-i Sühreverdî, filosof, 289, 290, 300.
Şahabıye-i Kübra medresesi (Malatya'da), 435, 436, 439.
Şahin Giray, Kırım hanı, 373, 374.
Şahitump kazısı, 208.
Şahruh, hükümdar, 20.
Şaşruhî, sikke, 500.
Şam, şehir, 76, 159, 294, 354; — Atabeyliği, 289; — hükümdarları, 435; — inayeti, 562.
Şâmî, tarihçi, 18.
Şamsî-Adad I, Asur kıralı, 420, 616.
Şark halifelerinin memleketleri, eser, 21.
Şarkî Çin sülâlesi zamanında şimal komşuları, eser, 17.
Şarkî Karahisar, şehir, 303.
Şarkî Roma (bk. Bizans İmparatorluğu), 157.
Şarkî Rumeli, 655.
Şarrukin (bk. Sargon'a), Akad kıralı, 423, 424, 635.
Şehinşahnâme, eser, 560.
Şehit Ali Paşa kütüphanesi,644-646.
Şehit Mehmet Paşa vakfı (Malatya'da), 439.

Şehzade Korkud, 558.
Şehzâde türbesi (İst.), 229.
Şelleen devri, 308.
Şelmek'in, mevki, 345.
Şemseddin Hamza, nişancı, 296.
Şemseddin Tabsî, şair, 295.
Şemseddin Yaman Candar, emîr, 97.
Şemseddin-i İsfehânî, vezir, 296.
Şemseddin-i Mekkî, mutasavvıf, 297.
Şenyürek, Doç. Dr. Muzaffer S., 204, 205, 210, 284, 312, 380.
Şerafeddin Yezdî, tarihçi, 18.
Şerh-i kaside-i tâiye, eser, 301.
Şeroşevskiy, yazar, 20.
Şevakil-ül-hûr (bk. Heyakilünnur'a), 290.
Şeyh Ebusaid, ulemadan, 280.
Şeyh Han kayalıkları, 613, 614.
Şeyh oğlu, Borlu nahiyesi ileri-gelenlerinden, 253.
Şeyh Sun'ullah camii (Malatya'da), 437.
Şeyhî, biyoğraf, 111.
Şikago, 173.
Şikârî tarihi, eser, 26.
Şimşekkaya, 615.
Şire bacı, 495.
Şirecelik resmi, 500.
Şirinler, kabile, 482.
Şopron Peçenekleri, 549.
Şrāvasti, şehir, 334, 339.
Şumnu, il ve şehir, 518, 620.
Şuramgama-Sūtra, eser, 317, 334, 335, 338-340.
Şuruppak (Güney Babilonya'da), şehir, 634;—vesikaları, 635.
Şuurî, bilgin, 108.

T

Tabakat-ı Nasırî, eser, 142.
Tabakay-ı İlgaziye, 222, 223.
Tabakay-ı Sokmaniye, 222, 223.
Taberistan lehçesi, 293.
Taceddin Hüseyin, Sahip Fahreddin Ali'nin oğlu, 226.
Tacık, 139.
Tacitus, tarihçi, 573.
Tadil-i emzice, eser, 108.
Taeschner, Prof. Frantz, 21, 298 n, 369.
Tahdid-i nihayet-ül-emakin, 18.
Tahir Paşa, 375.
Tahmas Kulu Han, eser, 20.
Takvim-i Vekayi, gazete, 263, 377, 444.
Talât Bey, sıhhiye nazırı, 449, 450.
Talay, Dr. Rasim Ferit, 447, 448, 457.
Tales (Milet'li), filosof, 85.
Tallquist, bilgin, 70.
Tan, Turhan, gazeteci, 369.
Tanburî Arutin, tarihçi, 20.
Tang sülâlesi, 338, 339.
Tanin, gazete, 446 n.
Tanrı dağı, 656;—Yürükleri, 655-657.
Tanrı-tanımaz, Celâlilerden, 126.
Tanzimat devri, 261-266, 607, 703; — iktisatçılığı, 262.
Taoistler, 338.
Tarain vuruşması, 134.
Tarhundaradu, Argava ülkesi kralı, 74.
Tarih vesikaları, dergi, 676.
Tarih-i âlem-ârây-i Abbâsî, eser, 19.
Tarih-i Buhara, eser, 19.

Tarihî çağlar, 344, 382.
Tarih-i Fahreddin Mübarekşah, eser, 18, 141.
Tarih-i Firuzşahî, eser, 146, 151.
Tarih-i Kırım, eser, 370.
Tarih-i Osmanî Encümeni mecmuası, 279, 281, 512.
Tarih-i Seyistan, eser, 19.
Tarih-i Sultan Mehmed Han Sâni, eser, 553 n.
Tarihte âlimler ve san'atkârlar, eser, 281.
Tarihten önceki çağlar, 34.
Tarih-ül-ümem velmülûk, eser, 18.
Tarsus, şehir, 203, 344, 350, 371; — kazısı, 405 n.
Tarsusîzâde Mehmed Nuri Efendi, şeyhülislâm, 455.
Tasso, şair, 274.
Taş devri, 171, 202.
Taşçı kaya röliyefleri, 615.
Taşkent, şehir, 353 n.
Taşlıkköy (Urfa'da), 587, 688, 690.
Taşpınar (bk. Sığır'a) höyüğü, 346.
Tatarlar (bk. Moğollar'a), 144, 252, 305, 373, 648, 650, 651, 653-655, 658, 659.
Tataran-ı Aktav (bk. Aktav Tatarları'na), 654, 655.
Tataran-ı Bozapa, 655.
Tataran-ı Nev, 655.
Tataran-ı Tırhala, 655.
Tataran-ı Yanbolu, 655.
Tatarpazarcık, 656.
Tavium, şehir, 343.
Tebriz, şehir, 290, 295, 301 n, 524.
Tecaribül-ümem, eser, 18.
Tefennî, mevki, 573.
Tekeköy iskeletleri, 400; — kazısı, 35, 38, 40, 45, 205, 396, 407-411, 414-417; — mezarlığı, 404, 417-419; — vâdisi, 308, 309.
Tekeli, Prof. Dr., 56.
Tekfurgölü, 658.
Tekinalp (bk. Galip Haldun Bey'e), 263.
Tekiner, Efdaleddin, 460.
Tekirdağ, 656.
Tel-Agrab, 402.
Tel-Ahmar, höyük, 689.
Tel-Asmar buluntuları, 177.
Tel-el-Cüdeyde, 419.
Telepinuş, Eti kıralı, 421, 422; — metni, 421.
Telgren, bilgin, 201.
Tel-Halaf, höyük, 166, 171, 204, 384, 424.
Telhis-ül-beyan fî kavanîn-i âl-i Osman, eser, 508.
Tel-Karahasan mezarları, 401.
Tellihöyük (bk. Karaağaç höyüğü), 350.
Telmessos kaya mezarları, 618.
Temirliköy, 349.
Tenedos, ada, 83.
Tenge, sikke, 500.
Tenkih-i tevarih-i mülûk, eser, 508.
Teodos II., Bizans imparatoru, 538.
Teofrast, 270.
Tep, şehir, 73;—kaya mezarları,614.
Tepe-Badhora kazısı, 212.
Tepe-Cemşidi kazısı, 212.
Tepe-Gavra, höyük, 402.
Tepe-hisar mevkii, 172, 207 208; — mızrak uçları, 401.
Tera, ada, 83.
Terceman-ı ahval, gazete, 263.

Terceme-i medh-ü-fakr ve zemm-i dünya, risale, 302.
Terek kültürü, 202.
Termi, 402.
Termiz, şehir, 146.
Tersakan, çay, 418.
Tersane-i âmire, 668.
Tesalya, 83, 402, 583 n. 650, 656, 657.
Tesalyalılar, 553.
Teskiret-üş-Şu âra, eser, 117.
Teşup, Eti tanrısı, 526, 689; — steli, 689.
Tevcihat ve tefviz defterleri, 467.
Tevhit, Ahmet, 112, 201.
Tevrat, 423, 566.
Tezkiret-ül-bünyan, eser, 27.
Tezkiret-ül-ebniye, eser, 27.
Texier, Charles, bilgin, 586, 697.
Thedora, imparatoriçe, 160.
Théofilaktos Simokatto, Bizans kronikçisi, 19.
Thibaut. Prof., hukukşinas, 677-680.
Thiers, Fransız devlet adamı, 472, 476.
Thureau, sumerolog, 67, 76, 420.
Thutmosis III., Mısır kıralı, 79.
Thutmosis IV., Mısır kıralı, 75.
Tıb Fakültesi meclis-i müderrisin zabıtnâmeleri, 451 n - 453 n, 456 n.
Tımar sistemi, 262.
Tırhala kilesi (ölçü), 495; — Tatarları, 657.
Tırnova, şehir, 656.
Tiberius İulius Aquila, konsul, 628.
Tibet, ülke, 314.
Tiflisî (bk. Ebülfadl Hüseyin'e), 290, 291.
Tigletpileser I., Asur kıralı, 616.
Tikveş, 657.
Tilkitepe (Şamramaltı) kazısı, 165, 166, 205.
Timeteos, Yunan heykeltraşı, 88.
Timgat (Afrika'da), 218.
Timur, 20, 21, 133, 149; — devleti, 609.
Timur Han İmadül-Mülk, Sultan Balaban'ın veziri, 148.
Timur ve Timurîler devrinde Semerkant, eser, 21.
Timurcek resmi, 499.
Timurîler, 498.
Timuriler zamanında Hindistan-Türk İmparatorluğu, eser, 28.
Timurtaş, kumandan, 435.
Tirmizî (Kadı-ı), bilgin, 294.
Tirsinikli İsmail, âyan, 23.
Titus kitabesi, 619.
Tiyana, mıntaka, 350.
Tizsa, nehir, 550.
Toğan, Prof. Zeki Velidi, tarihçi, 434.
Tohar dil grubu, 180.
Tohtabay tarihi, eser, 479 n, 485, 488.
Tokat, il ve şehir, 226, 303, 304, 395, 412; — evkafı, 434, 438, 439.
Toktamış, Altınordu hanı, 665.
Tolistoboglar, kabile, 627.
Tolstoy, Rus yazarı, 275.
Tolunay, Bedrie Sabit, tarihçi, 479, 487.
Tonozlu, kaza, 559.
Topkapı sarayı, 223, 467, 513, 543; — hazine kütüphanesi, 429; — Müzesi, 221, 557, 559.

676 ; — Müzesi arşivi, 480, 486.
Toptaşı camii (Üsküdar'da), 107.
Torcello, ada, 544.
Torklar (bk. Türklere), 549.
Toros dağları, 350, 520, 523, 530, 531, 571-573 ; — kabileleri, 574.
Torquatus, Troya hükümdarı, 544.
Toskana, il, 545.
Tosun, Mebrure, 65.
Tosun, Muttalesʼin oğlu, 529.
Tosun Beşe, Saruhan sancağı ilerigelenlerinden, 244.
Tosya murabbaı, kumaş, 562.
Toulon, şehir, 375.
Töger (Döger) damgası, 430.
Trablus, şehir, 377, 378, 502 ; — mekûkî, 502 ; — Şam kanunnâmesi, 492, 501.
Trabzon, 129, 158, 370, 524.
Traeger, bilgin, 658.
Traité sur le commerce de la mer noire, eser, 484 n.
Trak kıralları, 44.
Trakya, 4, 16, 83, 89, 156, 158, 159, 162, 344, 537, 544;—Kıralliği, 44 ; —tümülüsleri, 43-45.
Tralles, şehir, 633.
Trans-Kafkaslar, 199.
Trayanus, Roma imparatoru, 87, 628, 631.
Trier, şehir, 218.
Trimsikā vijnapti des Vasubandhu, eser, 315 n.
Tristomo kaya mezarları, 618.
Triyeste, 544.
Troas (bk. Troya'ya), şehir, 83.
Troya (bk. Troas ve Truva'ya), 171-173, 175, 176, 523-525, 527, 528, 530, 544-547, 553, 554;—efsanesi, 550, 551, 554;—harbi, 546;—kalesi, 546.
Troyalılar, 527, 543, 544, 546, 553, 554.
Truva (bk. Troya'ya), 89;—kazısı, 58, 59, 205, 344, 392, 398, 419;—kültürü, 419.
Trysa, mevki, 87.
Tudun, Avar hakanı, 548.
Tuğluklar hanedanı, 143, 147-149.
Tuğrayî, divan-ı tuğrayinin sahibi, 98.
Tuhte-i hattâtin mukaddimesi, eser, 291.
Tuhfet-ül-mimarîn, eser, 27.
Tuhi (bk. Uthi), 79.
Tukin, Doç. Dr. Cemal, tarihçi, 95, 221, 648.
Tuna, nehir, 2, 218, 237, 311, 525, 527, 544-547, 550, 554, 649 ; — havzası, 167, 171.
Tuna, Doç. Orhan, iktisatçı, 700.
Tuncay, Hidayet, tarihçi, 369.
Tunç çağı, 308.
Tunip, bölge, 81, 82.
Tunus, 377.
Turan, Dr. Osman, tarihçi, 426, 433, 647.
Turaniye kabaili, 7.
Turcica, eser, 663, 664, 666.
Turfan, Kemal, ilmî yardımcı, 166, 420.
Turgal, Hasan Fehmî, T. T. K. üyesi, 6.
Turgutlu, kasaba, 244, 251 ; — Voyvodalığı, 248.
Turhan Bey, Mora fatihi, 462.
Turhan, Mümtaz, mütercim, 281.
Turium, liman, 546.
Tursun Bey, vakayazar, 479 n.
Tus, şehir, 137.

Tuşratta, 75, 79, 81.
Tutankhamun, Mısır kıralı, 63, 64, 73, 76, 82.
Tuthalyaş I., Eti kıralı, 423 ; — II., 421-423 ; — IV., 422.
Tuz Gölü, 35, 347, 351, 388, 564, 567.
Tuzluca, kaza, 195, 197.
Türe, Halil İbrahim, 430, 431.
Türk anıtları, 417 ; — antropolijisi, 282, 283 ; — Avusturya savaşları, 672 ; — Bulgar devleti, 123, 124 ; — Bulgarları, 123; — damgaları, 428, 432 ; — dili Uygur devresi, 605 ; — dilleri, 180 ; — göçleri, 427 ; — hakanları, 547, 548; — illeri, 131, 132, 137, 148 ; — islâm çağı, 44, 347, 348, 350, 351; — islâm devletleri, 434; — kabileleri, 427, 520, 601, 603, 608, 609; — kadifesi, 558; — kolonileri, 65 ; — kubbeleri, 699, 700; — kumaşları ve kumaşcılığı, 556, 557, 559, 561, 562, 563; — kültürü, 25, 601; —medenî kanunu, 677, 680, 683, 684, 686, 687; — medeniyeti, 342, 634; — menbaları, 552; — mimarîsi, 694, 696; — mimarları, 697-699; — Osmanlı medeniyet tarihi, eser, 461, 469; — Osmanlı tababeti, 461 ; — sanatı, 229.
Türk Tarih Kurumu, 1, 3, 6, 9, 10, 12, 14, 15, 25, 26, 28-36, 39, 42, 44, 47, 58, 121, 124, 166, 170, 171, 195, 201, 208, 213, 218, 220, 230, 241, 243, 301 n, 343, 344, 345, 351, 352 n, 380, 394, 396, 468, 543.
Türk ve islâm eserleri, müzesi, 557.
Türk ve Oğuz damgaları, 426, 427.
Türkische Urkunden, eser, 661, 666.
Türkistan, 96, 131, 132, 135-140, 142, 144, 147, 148, 151, 155, 178, 314, 322 n, 333 n, 353, 360, 520; — Türkleri, 148, 149.
Türkiye, 8, 33, 164, 260, 261, 263-268, 367, 368, 418, 442, 446, 447, 449, 457, 460, 473-476, 505, 520, 527, 592, 607, 662, 665-667, 670-675, 677, 680, 700, 702, 703, — Büyük Millet Meclisi, 457, 683 ; — Cumhuriyet idaresi, 556, 557, 563.
Türkiye'de Eskitaş istasyonları ve âletleri, eser, 28.
Türkler, 2, 3, 7, 8, 17-20, 44, 104, 108, 123, 131-137, 139-144, 148, 150, 161-163, 178, 211, 281 - 286, 306, 317, 347, 373, 429, 498 n, 532, 543, 544, 549-552, 554, 556, 594, 599, 600, 602, 649, 650, 658, 659, 694, 696-698.
Türklerin menşi, eser, 19.
Türklük, 25.
Türkmen aşireti, 649; — köyleri, 592 ; — tayfası, 502.
Türkmenistan (bk. Türkistan'a), 605.
Türkmenler, 225, 226, 251, 648, 649, 652.
Tütüncek resmi, 499.
Tüze, Adalet, yazar, 24.
Tyrus, şehir, 75, 76.

U

Uabartum, etice küçük pazar, 388.
Ube, şehir, 76.
Uğur damgası, 429.
Ukrayna, 144, 549, 673.
Ulu Cami (Malatya'da), 435-437.

Uluçay, Çağatay, tarihçi, 243.
Uludağ, Dr. Osman Şevki, 24, 108, 441.
Uludağ cevresi, 426-428.
Uluğ Muhammed, Altınordu hükümdarı, 482.
Umdet üt-Tevarih, eser, 479, 482 n, 483 n, 485, 487 n, 488.
Umma, şehir, 635 ; — tabletleri, 641.
Umur Bey, Germeyan ümerasından, 466.
Unat, Faik Reşit, tarihçi, 23, 27, 269, 367, 589.
Une citadelle archaique du Pont, makale, 395.
Unger, bilgin, 68.
Ungnat, bilgin, 420.
Upanihşatlar, felsefî metinler, 319 n.
Uppsala, 661, 667; — Kütüphaneleri, 661. 667.
Ur, şehir, 37, 66, 67, 172, 176, 208; — hanedanı, 635; — mezarları, 401; — mızrak uçları, 401; — III sülâlesi, 422.
Ural-Altay dilleri, 178.
Urartu, Urartular, 165, 617; — kaya röliyefleri, 618; — sanatı, 617.
Urfa, 388, 587, 688, 690.
Urfalı Vahram, vakayazar, 20.
Umiye Gölü, 617.
Ur-Nanşe, Lâgaş kıralı, 635.
Ursprünglischer Yoga, eser, 326 n.
Uruk, şehir, 66, 71, 639, 640; — tabletleri, 640.
Ustrumca, 431, 657.
Uşak, 245, 251.
Utki (bk. Tuhi'ye), bir ihtilâlci, 78.
Utrecht, 315 n.
Uurum-katte, tanrı, 569.
Uygur metinleri, 314, 316; — yazısı, 599, 605.
Uygurca, 182, 316, 317, 320.
Uygurlar, 104, 142, 314-316, 342, 549.
Uzlar, Türk kavmi, 549.
Uzman, Dr. Mazhar Osman, ruh doktoru, 281.
Uzmay, Dr. Reşat, 349.
Uzun Halil oğlu Mehmet, Saruhan sancağı ilerigelenlerinden, 244.
Uzun Hasan, Akkoyunlu hükümdarı, 491, 492.
Uzunca Tatar, köy, 658.
Uzunçarşılı, Ord. Prof. İ. H., tarihçi, 23, 24, 28, 126, 287.

Ü

Über die Blutgruppenverteilung bei Türken, male, 286.
Üçüncü Dündartepe kültürü, 404.
Üçüncü Türk Tarih Kongresi, 5, 6, 10, 12, 13, 33, 677.
Ülgen, Ali Saim, mimar, 219.
Ümmü Gülsüm, şair Nedim'in eşi, 113.
Ünver, Prof. Dr. Süheyl, 23, 24, 106, 108, 221, 224, 642.
Üreğir boyudamgası, 431.
Üsküdar, 107, 297; — ocağı, 258; — çatması (kumaş), 562.
Üskûbî, 348.
Üskûbî Pîr Mehmed Efendi, yazar, 511.
Üskûp, şehir, 657.
Üst-Aşölleen (micoque) medeniyeti, 313, 314 n.
Üst-miyosen çağı, 309.
Üst-paleolitik çağ, 310, 314.
Üstün, Cevat, tarihçi, 27.

V

Vahdet-i vücutçuluk, bir nevi felsefe, 297.
Vajrachedikā, eser, 329 n.
Valerianus, imparator, 577.
Valicek resmi, 498.
Valide-iatik daruşşifası, 441.
Vallée-Poussin, dela, 320n.
Vallois, M. H., bilgin, 212.
Van, 165, 171, 199, 202, 204; — gölü, 165; — kalesi 165; — kazısı, 166.
Van Buren, bilgin, 71.
Vandallar, kavim, 157.
Vang Lirghi, prens, 560.
Vanlı Sadi, 119.
Varikayalığı, 619.
Varna, 658.
Varron, yazar, 547.
Varşova, 665 ; — devlet arşivi, 661-664.
Varus Logiyos, fülarhes, 626.
Vasfî Bey, müderris, 451.
Vâsıf, şair, 119.
Vâsıf Efendi, vakayazar, 368.
Vasubandhu, bilgin, 315.
Vaşington, 472.
Vatikan (Roma), 675.
Vedalar, dinî metinler, 179-180.
Vehbi Efendi kitapları, 291.
Vekayülfudalâ, eser, 111.
Veldet, Prof. Dr. Hıfzı, hukukçu, 352, 677.
Veliddin Ağa, Dergâh-ı Muallâ kapucubaşılarından, 248.
Veliyüddin Bey, müderris, 683.
Veliyüddin Efendi kütüphanesi, 291.
Vel'jaminov, bilgin, 665.
Velling, Gotthard, elçi, 667.
Venedik, 161, 544, 548, 555, 561.
Venus tabletleri, 420.
Vergilius, şair, 179, 547.
Verhältnisse mit der Türkei (Die), eser, 670.
Vesic, kasaba, 353.
Vespasianus, imparator, 628; — kitabesi, 619.
Vetālapancavinşatı, eser, 333 n.
Vezirköprü, 396, 418.
Via Egnatia, yol, 537.
Vie, doctrines et sentences des philosophes illustres, eser, 357.
Vigenère, Blaise de, 554.
Viktoria Albert Müzesi katalogu, 558.
Vilno, şehir, 665.
Vinckler, Hugo, bilgin, 82, 395.
Viranşehir, 245.
Viyana, 472, 668, 671: — arşivleri, 672 — kütüphaneleri, 661 ; — seferi, 245.
Vize, 657; — tümülüsü, 43, 45 ; — Yürükleri (bk. Hayrabolu Yürükleri'ne), 655, 657.
Vogt, bilgin, 542.
Volga, 123.
Volhinia, ülke, 549.
Volksmärchen aus Südost China, eser, 341.
Voltaire, yazar, 275.
Vordeasiatische Rellsiegel, eser, 381 n.

W

Wace, Prof., 559.
Wallenstein, kumandan, 276.
Wambery, bilgin, 21.
Watson, ruhiyatçı, 315.
Weber, Otto, hâfir, 76, 80, 424.
Weidenreich, Prof. Franz, 309.

Weidner, bilgin, 69, 420.
Wei-shu, vekayinâme, 340.
Wiegand, bilgin, 94 n, 542.
Wilde, H., bilgin, 429.
Wilhelm, R., bilgin, 342.
Wilmans, W., 544.
Winter, F., bilgin, 93 n, 94 n.
Winternitz, bilgin, 315 n, 334.
Wittek, Paul, tarihçi, 20.
Wladimirtsev, bilgin, 20.
Wolff, E., 315 n, 225 n, 330 n, 333 n.
Worms, şehir, 548.
Wu, imparatoriçe, 340.

Y

Yagayla, Litvanya kıralı, 665.
Yahoma bin-i Hayain, bilgin, 353.
Yahudiler, 70, 442, 445.
Yahya Efendi, Şeyhülislâm, 274.
Yakınşark, 204, 207; —sanatı, 385.
Yakobi, bilgin, 275.
Yakub (Ebubekir oğlu), mimar, 437.
Yakub II., Germeyan hükümdarı, 465, 466.
Yakub Ağa, Karaosmanoğullarından, 249, 250, 257.
Yakub Bey, Akkoyunlu hükümdarı, 488.
Yakub Paşa, Osmanlı komutanı, 481.
Yakub Paşa (bk. Yakub Ağa'ya) 250, 259.
Yakubî, coğrafyacı, 18, 19.
Yakutça, diyelek, 181-188, 191, 605.
Yakutlar, 20.
Yalçınkaya, Ekrem, vali muavini, 688, 690.
Yale Müzesi, 641.
Yalgın, Ali Rıza, Bursa Müzesi Md., 426, 433 n, 615.
Yalıncak, köy, 346.
Yalvaç (bk. Antiochia Pisidiae), koloni, 572, 573.
Yanbolu, şehir, 653-655, 658; — Tatarları, 657.
Yapıldak, 587.
Yaraşır Bey, Melik Sunʿullah'ın ahfadından, 438.
Yasef, hekim, 442.
Yassıhöyük, 418.
Yavlak Arslan, emir, 96.
Yavuz Sultan Selim (I), 133, 435, 438, 441, 663, 664.
Yaya teşkilâtı, 652.
Yayaköy (bugün Akhisar), 245, 247, 256.
Yaydöken Yürükleri, 654.
Yazıcızâde Ali, vakayazar, 96, 98, 426, 430.
Yazılıkaya, 30, 60, 64; — kazısı, 344, 405, 586, 590, 615.
Yecüc-Mecüc Seddi, 131.
Yedikule (İst.), 537.
Yeğen Ali, Saruhan sancağı ilerigelenlerinden, 244.
Yeğenzadeler, Saruhan sancağı ilerigelenlerinden, 244.
Yena Müzesi, 641.
Yeni Babil devri, 638.
Yeni Cami kütüphanesi, 645.
Yeni Delhi, 141.
Yeni Eti çağı, 381-384, 386, 405, 406; — devleti, 383, 385, 386; — İmparatorluğu, 175.
Yeni Sumer devleti, 635.
Yenice köyü, 496.
Yenice-i Karasu, 656.
Yeniçeri ocağı, 249.
Yenikale, 373; — Muhafızlığı, 372.
Yenikapı (İst.), 537.
Yenişehir (Tesalya'da), 657; —

kanunnâmesi, 495; — kilesi, 495.
Yerbasan Ali, Saruhan sancağı ilerigelenlerinden, 244.
Yerli Anadolu kavimleri, 390.
Yesarizâde Mustafa İzzet efendi, hattat, 280.
Yesreel vâdisi, 589.
Yeşil cami (Bursa'da), 229, 644n.
Yeşilırmak, 394; — ovası, 407.
Yeşilköy tohum ıslah istasyonu, 170.
Yetim Ahmet Ağa, Aydın mütesellimi, 248, 249, 256.
Yılbeyi, mevki, 618.
Yıldırım Bayezid (bk. Bayezid I'e), 107, 429, 435, 462, 465, 662.
Yıldıztepe, 462.
Yılıkoğlu Süleyman, âyan, 23.
Yinanç, Prof. Mükrimin Halil, tarihçi, 24, 95, 125, 221, 277, 281, 293, 433, 440, 589.
Yoga als Heilweg, eser, 326 n.
Yogācāra (bk. İdealistik budhist mektebi'ne), 315, 320 n.
Yola-Sığmaz, celâlilerden, 126.
Yorga, N., tarihçi, 21.
Yorgantepe, 209.
Yortan, 171;—kültürü, 419;—mezarlığı, 411.
Young, bilgin, 106, 284.
Yozgat. il ve şehir, 565, 567, 571, 638.
Yöntem, Prof. Ali Canip, 109.
Yörük karası resmi, 492, 494.
Yukarı İtalya, 544.
Yukarı Tuna, 548.
Yuliyus Akvila, konsul, 626.
Yuliyus Amüntiyanus, konsul, 626.
Yuliyus Klavdiyus Severus, konsul, 626, 628.
Yuliyus Kuadratus, konsul, 626.
Yunan, Yunanlılar, 4, 61, 70, 83, 86-88, 91, 200, 267, 270, 319, 524, 526, 529, 530, 531, 533, 535, 582; — adaları, 525, 526; — çağı, 204, 351; — edebiyatı, 522, 534, 554; — eserleri, 87, 581, 585; — filosofları, 354, 356, 360, 363; — heykelleri, 91; — istilâsı, 524; — mektebi, 317; — mezar kabartmaları, 582; — mimarîsi, 90, 93; — mitolojisi, 84, — ontolojisi, 317 n; — Roma devri, 65; — san'atı, 619, 620; sofistleri, 365; — şehirleri, 86. 522, 524, 533, 534; — üslûbu, 534.
Yunanî Bey, Melik Sunʿul lah'ın oğlu, 439.
Yunanistan, 63, 84-86, 89, 90, 92, 311, 390, 462, 491, 503, 520, 522, 525-527, 536, 565, 613, 619, 621.
Yunianus, Tiberius İulius Yustus, 578, 579.
Yunus Bey, emir, 298 n.
Yurtdağı, Saruhan sancağında, 244.
Yusuf Hasıl Hacip, vezir, 104.
Yusuf İzzeddin, Abdülâziz'in oğlu, 278.
Yusuf Paşa, Trablus beylerbeyi, 378.
Yücel, Hasan-Âli, milletvekili, 6, 589.
Yüeh-wei ts'ao-t'ang-pi-chi, 338.
Yüktepe-Salurtepe, höyük, 418.
Yümuktepe, höyük, 171, 203, 344.
Yürük Hacı, mevki, 659.

Yürük Kasım, mevki, 659.
Yürük subaşıları, (bk. Mirliva-i Yürükân), 655, 657.
Yürük tahrir defterleri, 654.
Yürük taifeleri, 649.
Yürük teşkilâtı, 653, 657.
Yürükân-ı Ankara, 652.
Yürükân-ı Koca-Hamza, 654.
Yürükân-ı Nalbant Doğan (bk. Naldöken Yürükleri'ne), 654.
Yürükân-ı Naldöken, 652.
Yürükler, 246, 286, 431, 648, 649, 651, 652, 654, 655, 657-660.
Yürüklü Doruk, yer adı, 659.
Yürük-ü Hayrabolu, 655.
Yürük-ü Umurhanlu, 654. 655.
Yürük-ü Yaydöken (bk. Yaydöken Yürükleri'ne), 655.

Z

Zafernâme, eser, 18.
Zağra, 655, 656.
Zağros dağları, 613, 614.
Zâhîr-i Faryâbî, şair, 293.
Zamanti, nahiye, 305.
Zeamet sistemi, 262.
Zekiyyüddin Ebül Abbas-ı Hemedanî, 301.
Zenciler, 210.
Zengibar kalesi, 574.
Zenon, filosof, 357.
Zent (Avesta) dil grubu, 180.
Zentçe dili, 181.
Zernov, bilgin, 665.
Zetterstéen, K. V., müsteşrik, 661, 666.
Zeus, tanrı, 91, 623 n ; — Dagustes, 64;— Olympeion mâbedi, 84 ; — Taenos, 576, 577.
Zeybek Kel Mehmet isyanı, 256.
Zeynelahbar, eser, 18.
Zida (bk. Zidaş'a), 80.
Zidantaş II., Eti kıralı, 421, 422.
Zidaş, Eti memuru, 80.
Zimrida, Sidon beyi, 82.
Zincirli, mevki, 619, 689.
Zinkeisen, tarihçi, 478.
Zipani, Kaneş kıralı, 424.
Zir, köy, 346.
Ziya Berni, tarihçi, 140, 146, 151, 154.
Ziya Nuri B., Dr., 454, 456.
Zodan, Avar hakanı, 548.
Zohab, 613.
Zonaras, Bizans kronikçisi, 19.
Zübdetülkısas, eser, 7.
Zühdü, Prof., iktisadçı, 702 n.
Zygmund, kıral, 664.

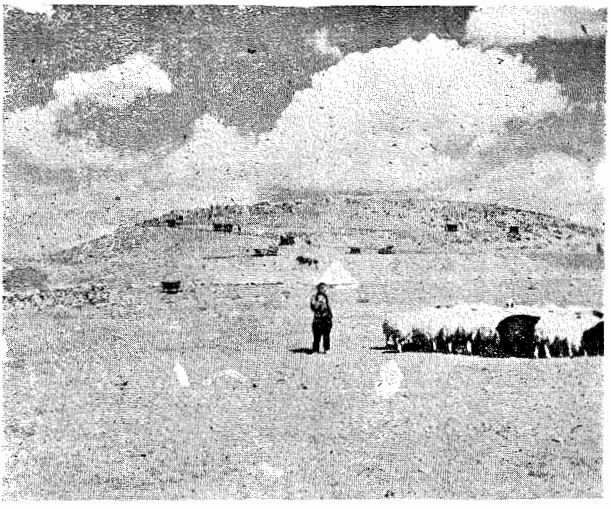

Res. 1— Kara Oğlan höyüğünün batıdan görünüşü.

Res. 2 — II a ve II b, (Firig) katı yapıları.

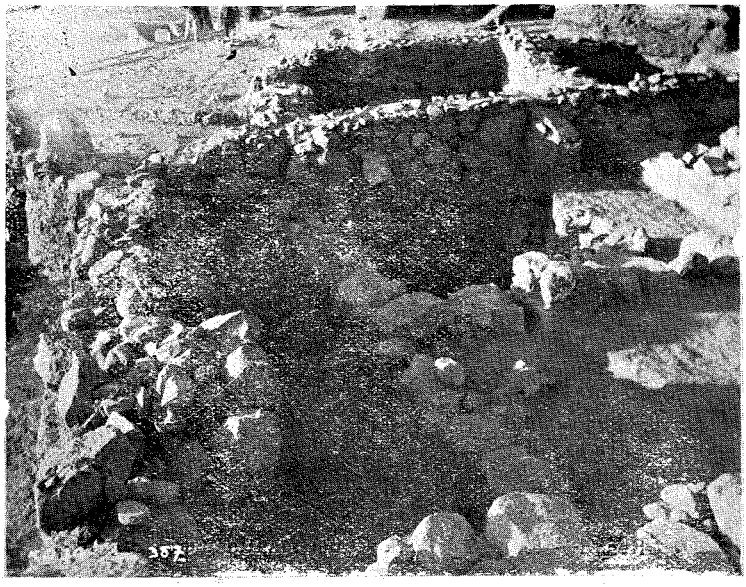

Res. 3 — III a, b, (Akropolde) Eti katı yapıları.

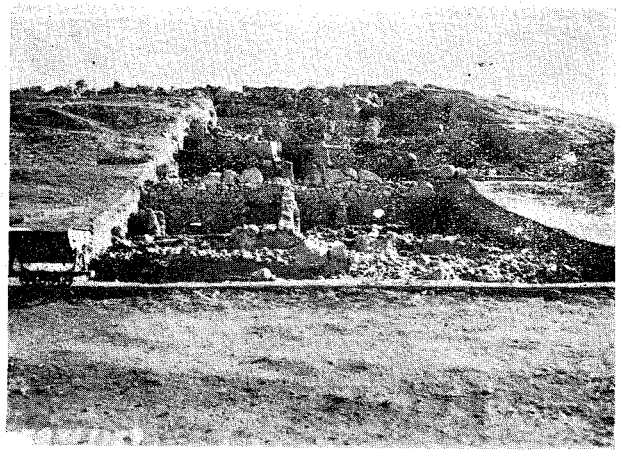

Res. 4 — Höyüğün Batı sathımailinde, eteğe yakın yerlerdeki Eti suru ve yapıları (III b katı).

Res. 5 — Eti surunun ve yapılarının yakından görünüşü.

Res. 6 — Eti katında bulunan büyük yangının izleri: yerlerinde elegeçen kömür haline gelmiş direkler.

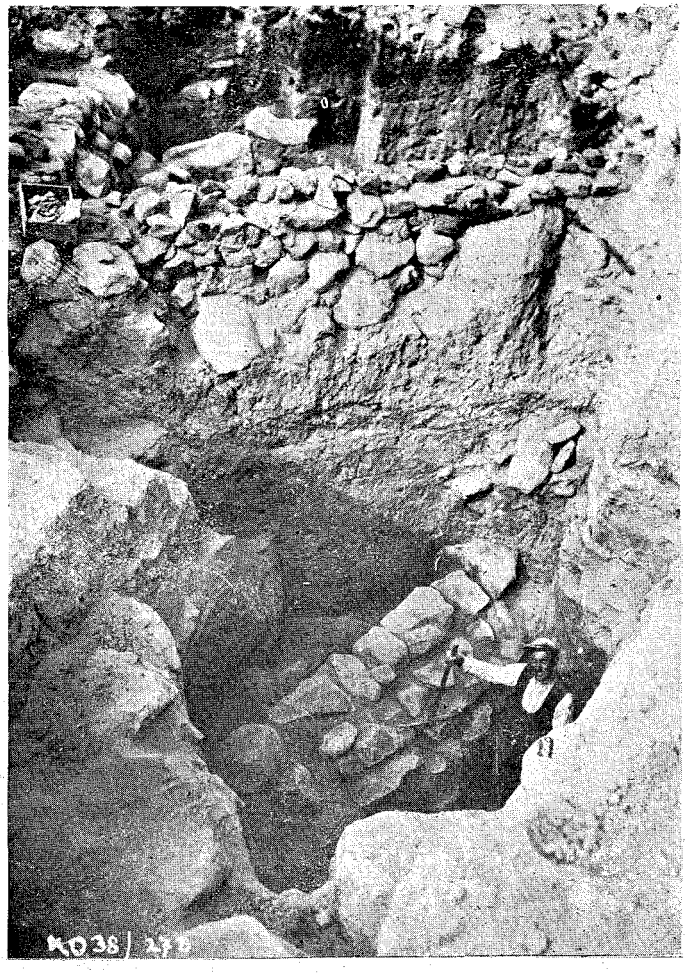

Res. 7 — IV. mimarlık katı: Proto - Eti yahut «Bakır - çağı geçiş safhası» yapıları. (Fırın ve başka yapılar). Hepsi Batı sathımailindedir.

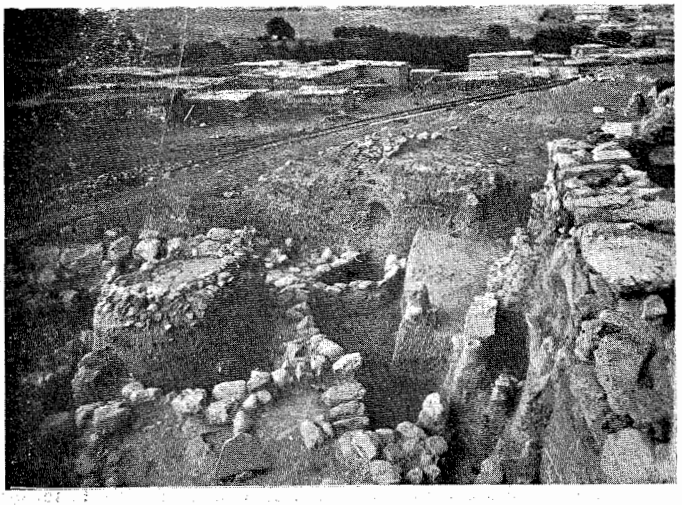

Res. 8 — Eti katından Proto - Eti katına iniş. Solda, ortada 7,20 metre derinlikte görünen duvar, Proto - Eti katına aittir. Sağ yukardaki ise Eti yapısıdır.

Res. 9 — Proto - Eti katı (IV. b, e) yapıları ile Bakırçağı (V) yapıları birarada. (Ön plandakiler Proto - Eti, ikinci plandakiler Bakırçağıdır).

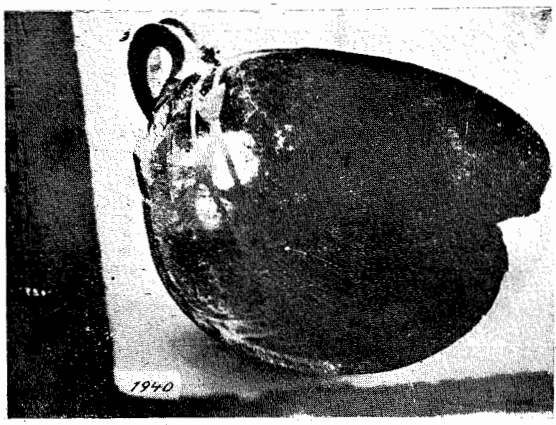

Res. 10 — Proto - Eti katının karakteristik kabı. İçi parlak siyah cilâlı ve bu cila üzerine beyaz boya ile hendesi nakışlı kâse.

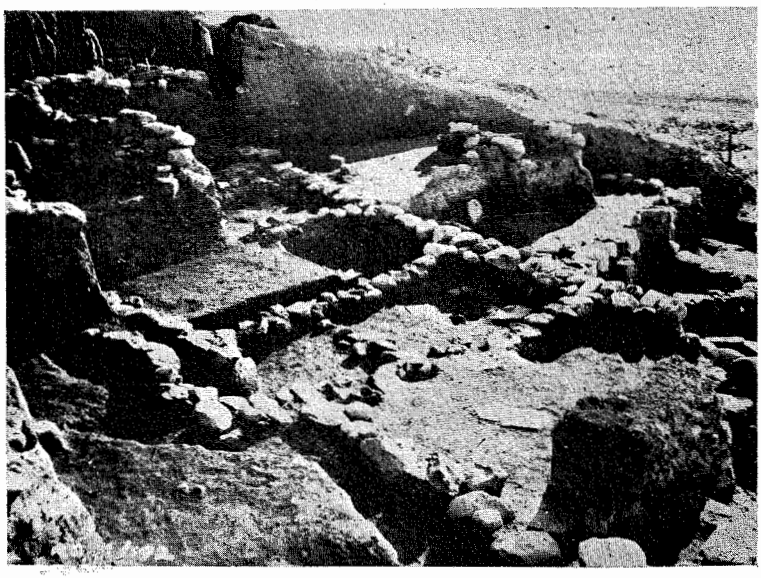

Res. 11 — Bakırçağı yapıları (V. mimarlık seviyesi). Bu kısım, hafriyatta «Bölmeli yer» diye anılan kiler ve mutbaklardır ki, Güneyden Kuzeye uzanırlar.

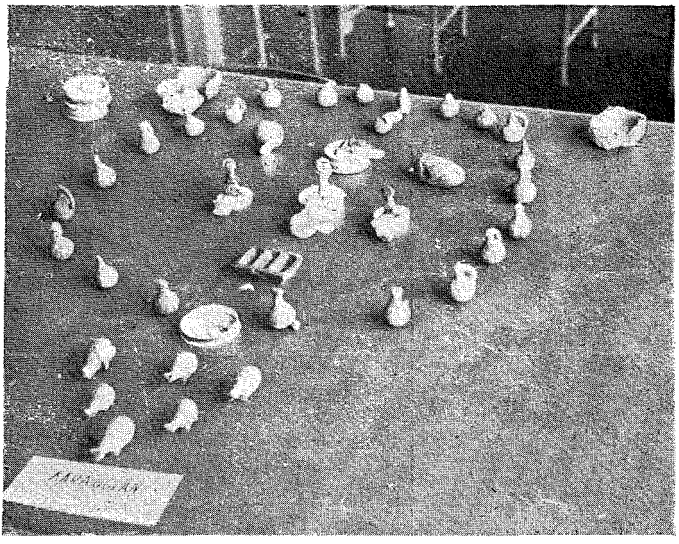

Res. 12 – Bakırçağında bulunan çok karakteristik ve pişmiş topraktan idoller, daha doğrusu oyuncaklar

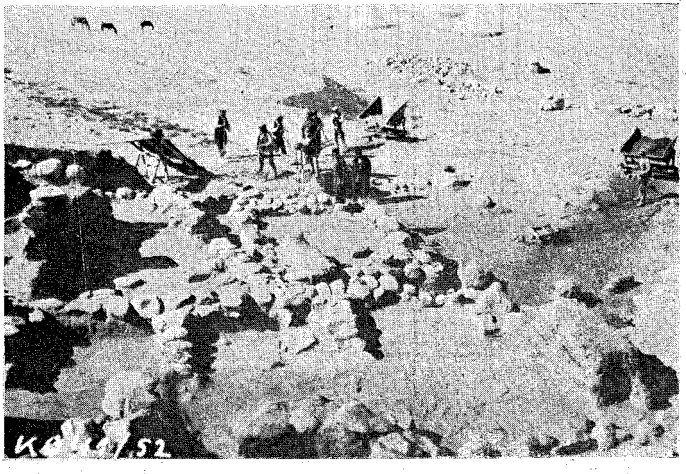

Res. 13 — Bakırçağı (V. mimarlık seviyesi) yapıları.

Res. 14 -- Bakırçağı: Va mimarlık seviyesindeki yapılar(Yuvarlak planlı yapı ikinci plandadır).

Res. 15 — Bakırçağı: Va seviyesi (Yuvarlak planlı yapıcık ile).

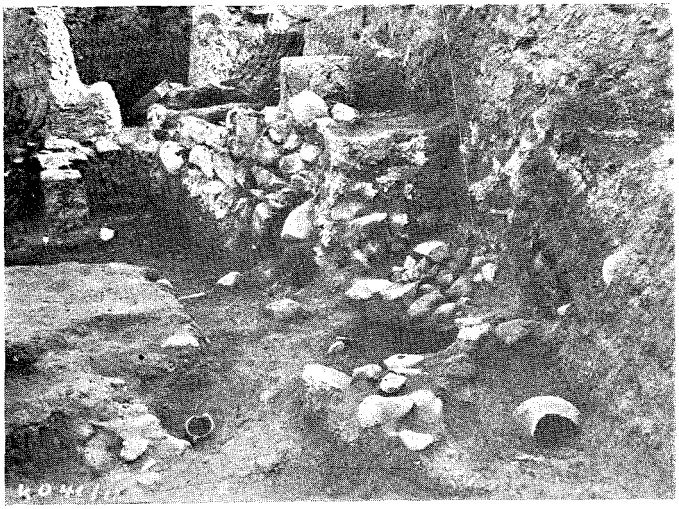

Res. 16 — Höyüğün Batı sathımailinde V ve Va seviyesinden, Bakırçağının Vb mimarlık seviyesine iniş.

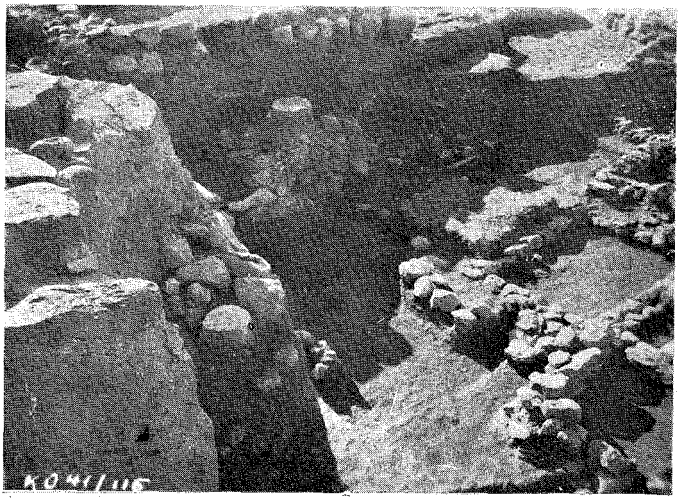

Res. 17 — Vb seviyesiyle Va ve V seviyelerinin birlikte görünüşü. (Vb sağda V ve Va ise soldadır).

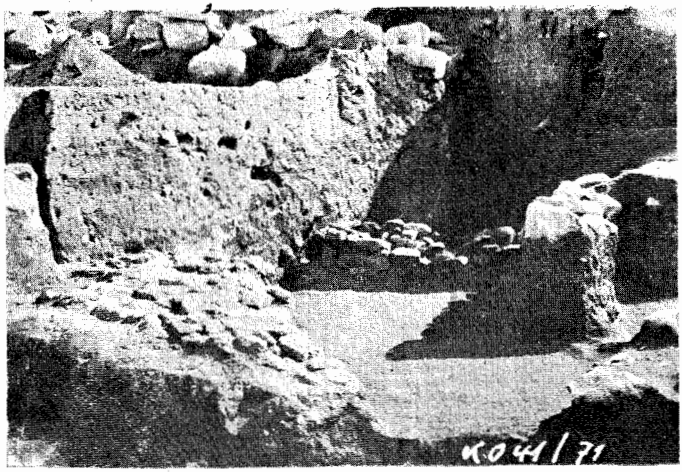

Res. 18 — V ve Va mimarlık seviyesinden yangınla ayrılmış bulunan Vb seviyesine iniş.

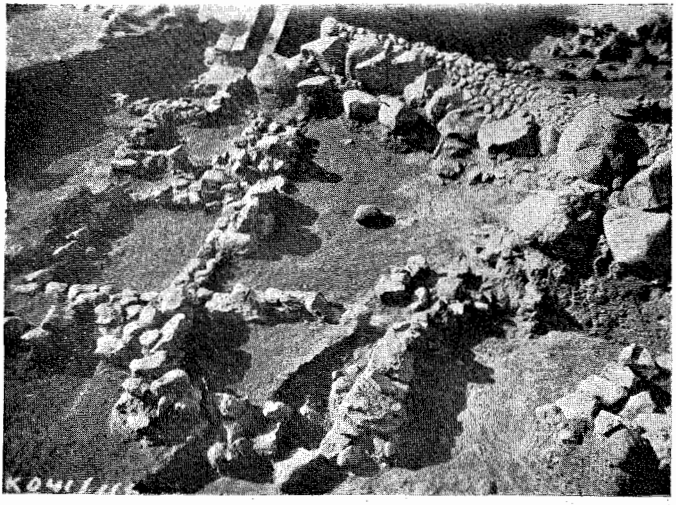

Res. 19 — Solda Vb mimarlık seviyesinin yapıları, sağda Eti surunun onu tahribi.

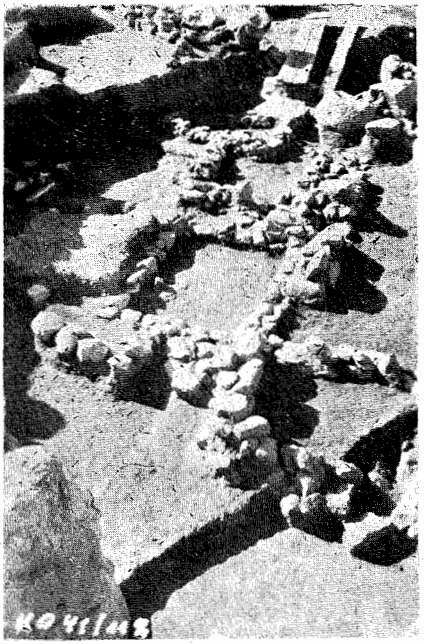

Res. 20 — Bakırçağının karakteristik planlı yapısı: Vb mimarlık seviyesine Kuzey-batıdan bakış.

Res. 21 — Karaoğlan'da «Proto - Eti» katı dediğimiz Kültür seviyesini karakterlendiren kaplardan bir örnek. (Bunlar genel olarak 5—5,40 m. de bulunmuşlardır).

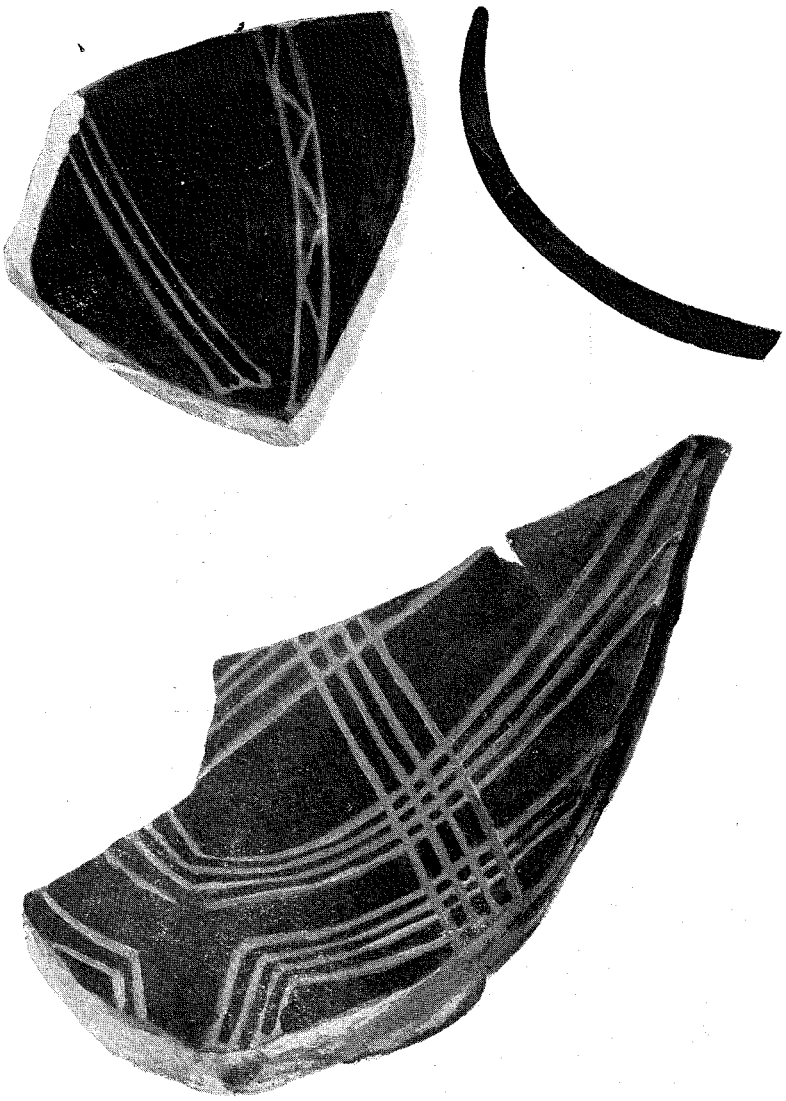

Res. 22-23 — Proto - Eti kap parçalarından iki örnek.

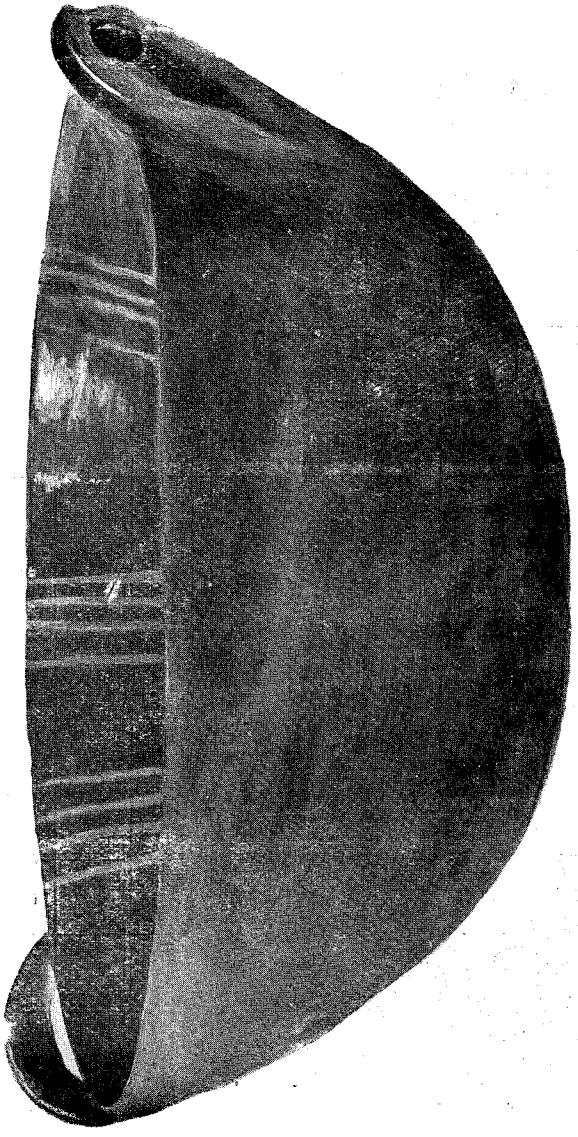

Res. 24 — Proto-Eti kaplarından biri

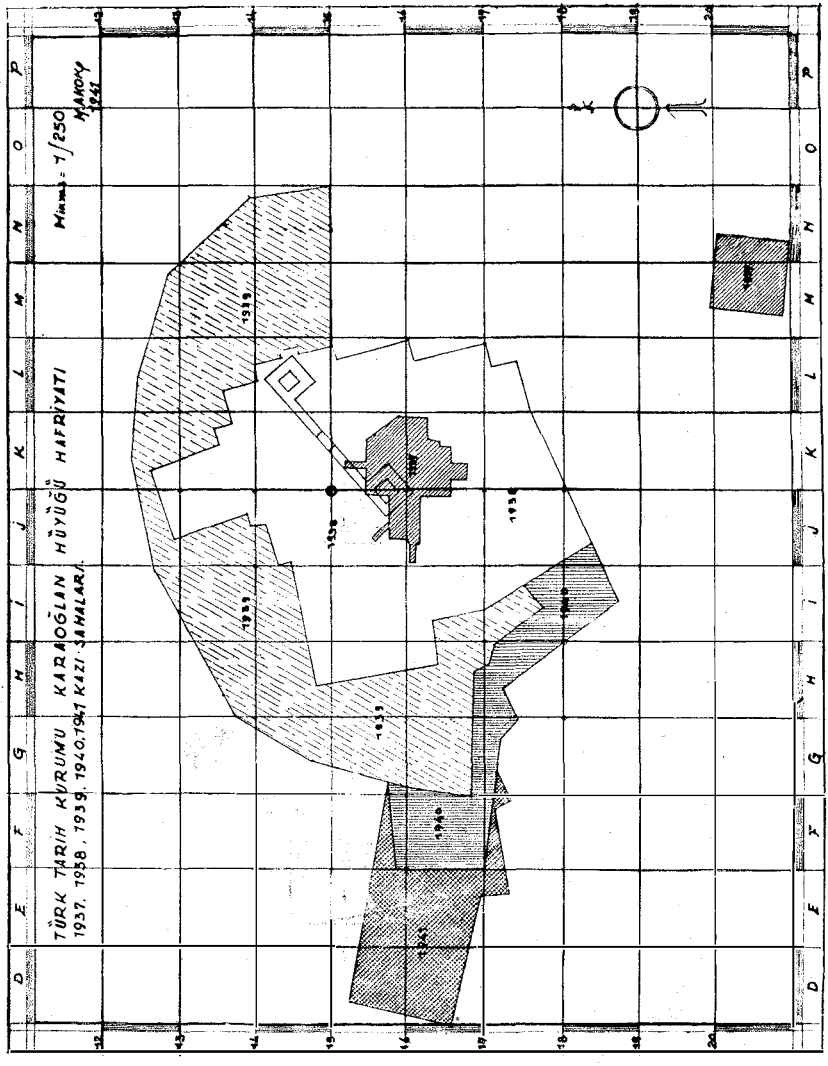
TÜRK TARİH KURUMU KARAOĞLAN HÜYÜĞÜ HAFRİYATI
1937, 1938, 1939, 1940, 1941 KAZI SAHALARI.
Mikyas = 1/250
MAKOKÇ
1941

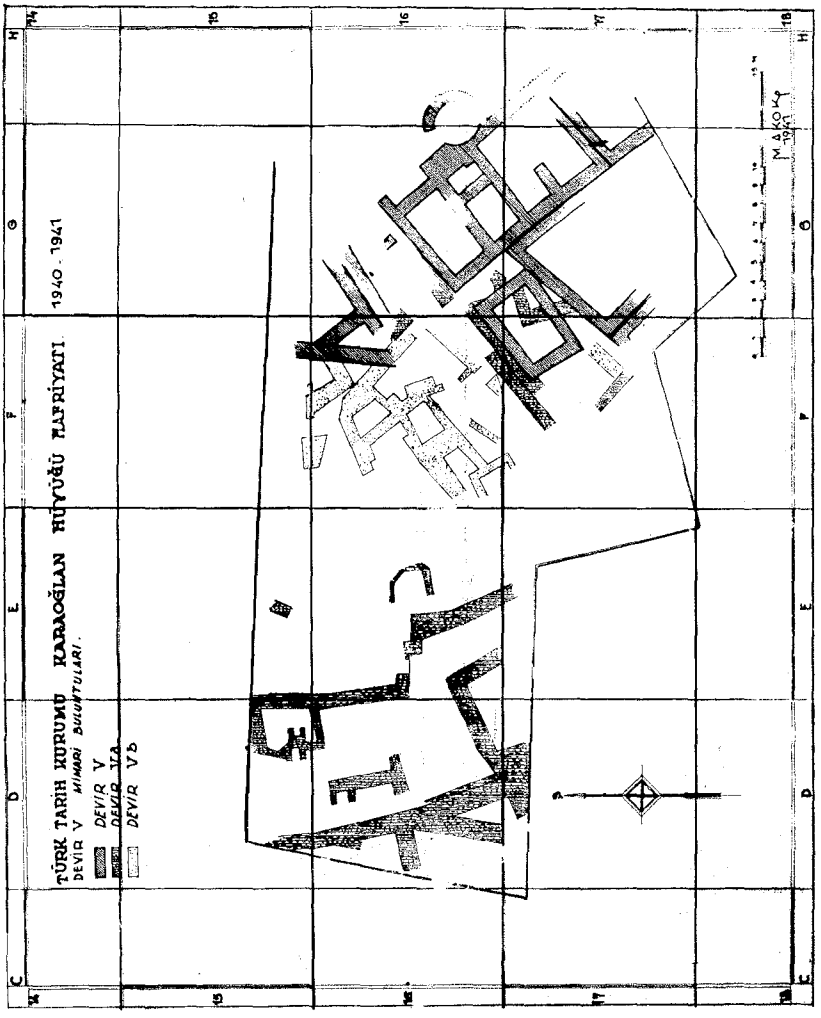
TÜRK TARİH KURUMU KARAOĞLAN HÜYÜĞÜ PLÂNİYATI
DEVİR V MİMARİ BULUNTULARI.
DEVİR V
DEVİR Va
DEVİR Vb
1940. 1941
M. AKOK

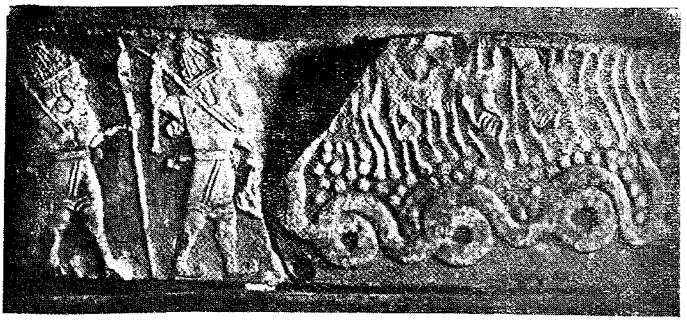

Res. 1

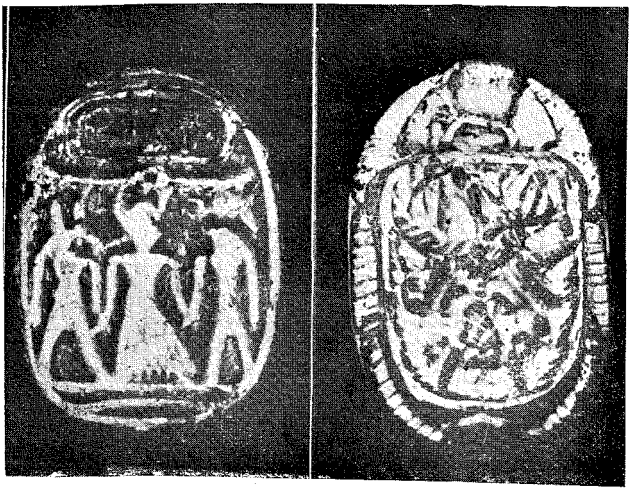

Res. 2

Res. 3

Res. 4

Res. 5

Res. 6

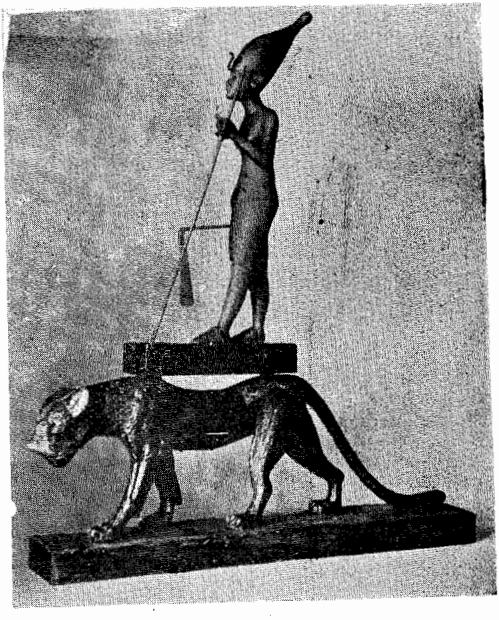

Res. 7

Res. 8

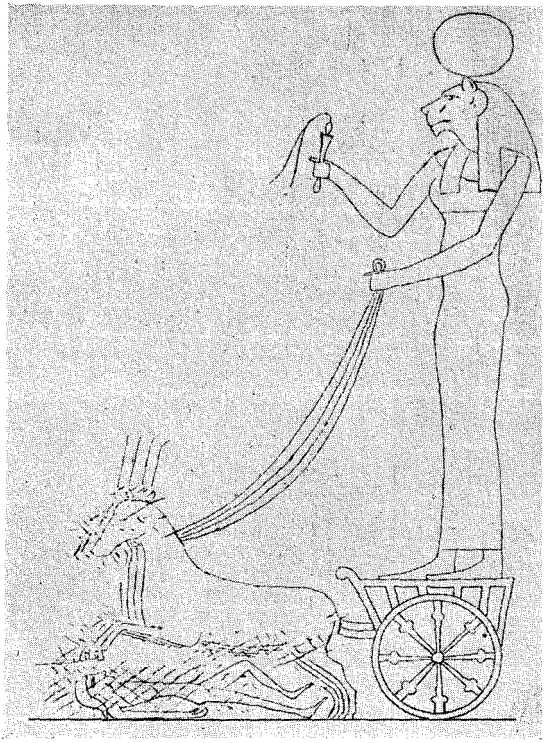

Res. 9

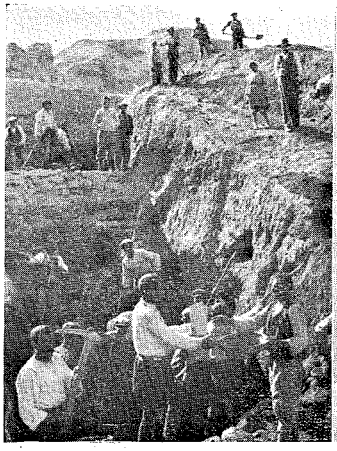

Res. 1

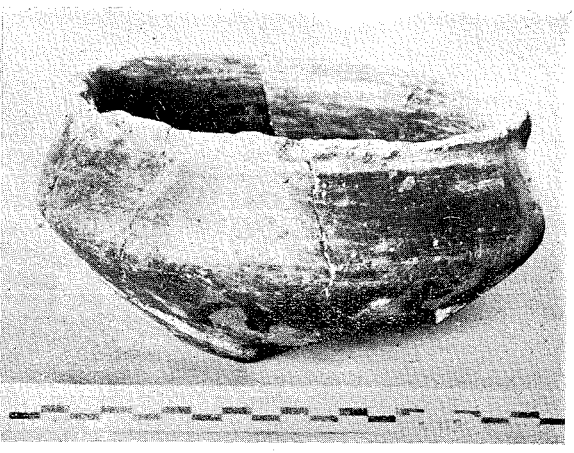

Res. 2

Res. 3

Res. 4

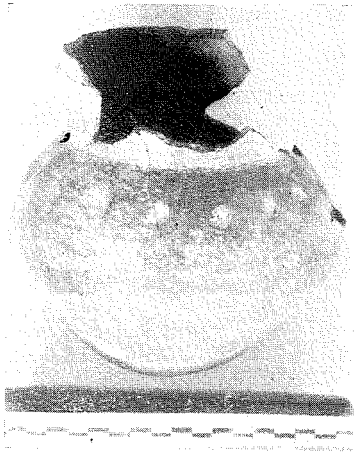

Res. 5

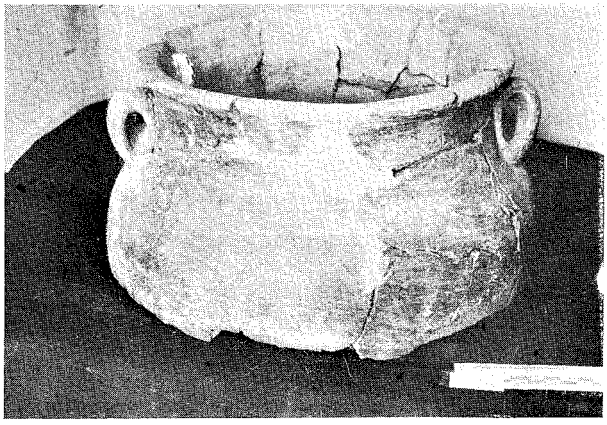

Res. 6

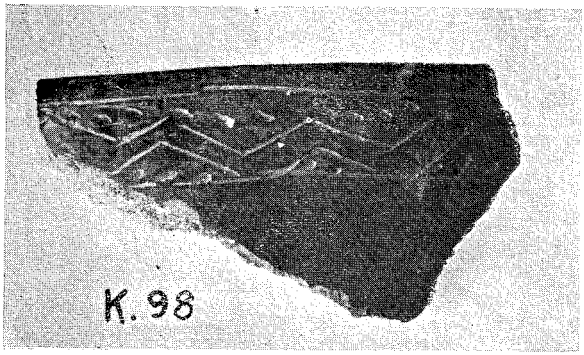

Res. 7

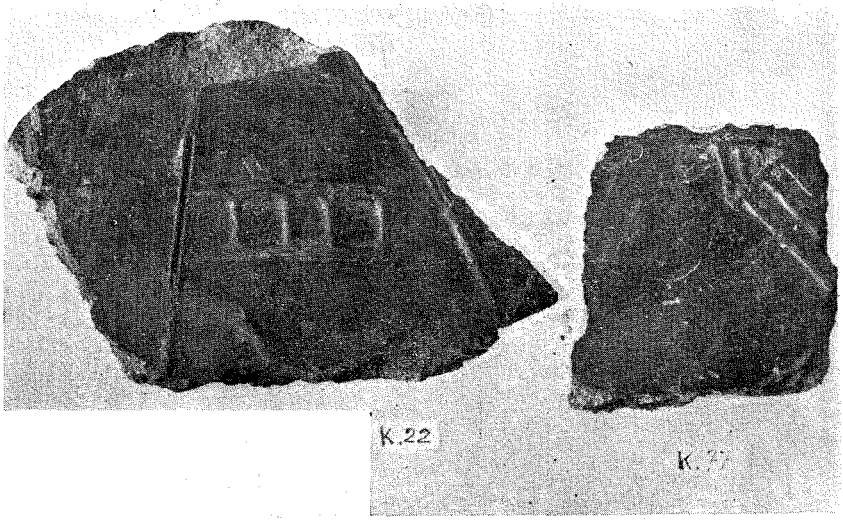

Res. 8

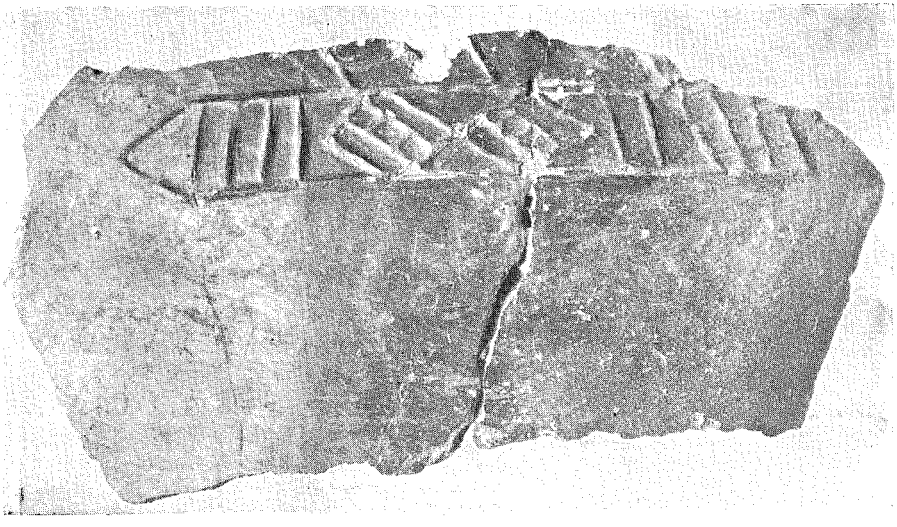

Res. 9

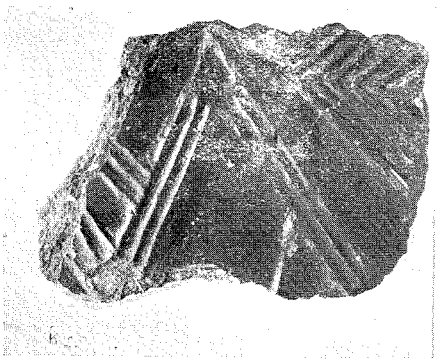

Res. 10

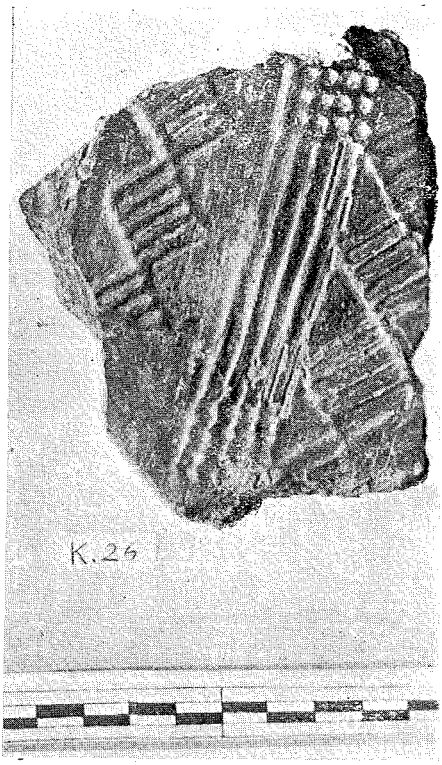

Res. 11

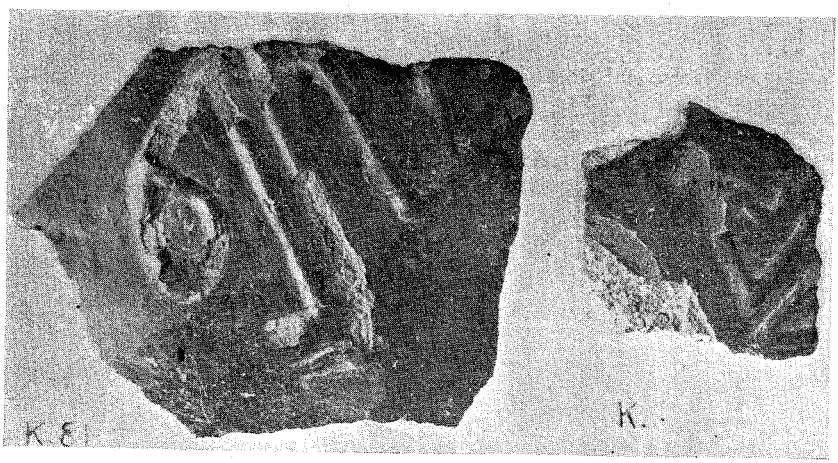

Res. 12

Res. 13 ve 13 a

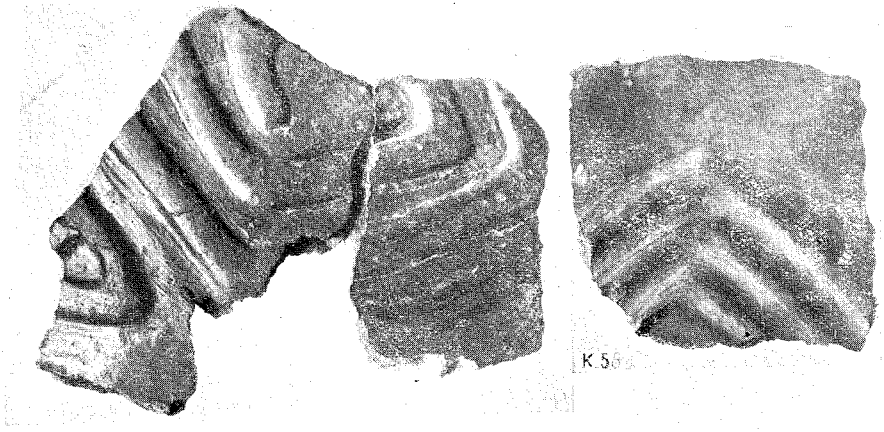

Res. 14 ve 14 a

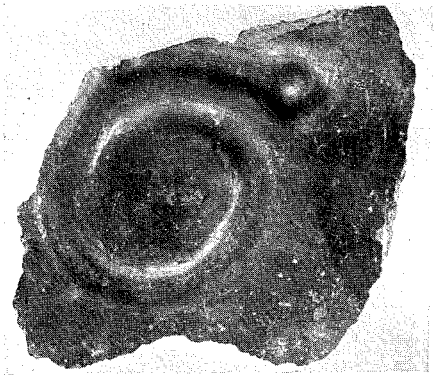

Res. 15

Res. 16

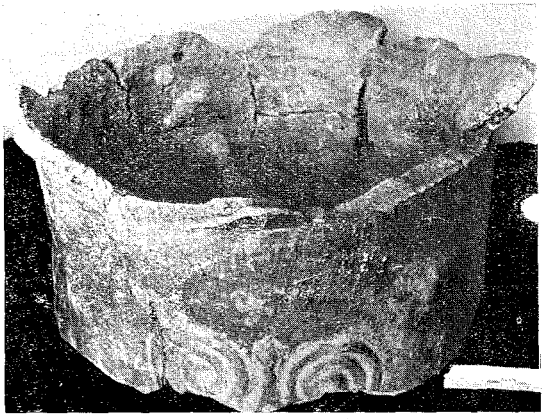

Res. 17

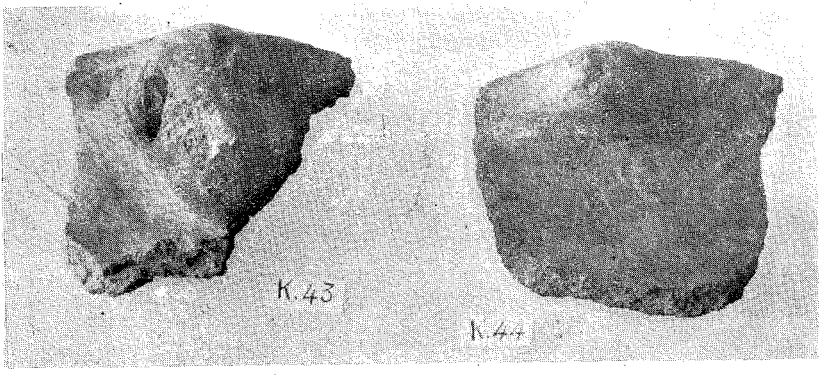

Res. 18

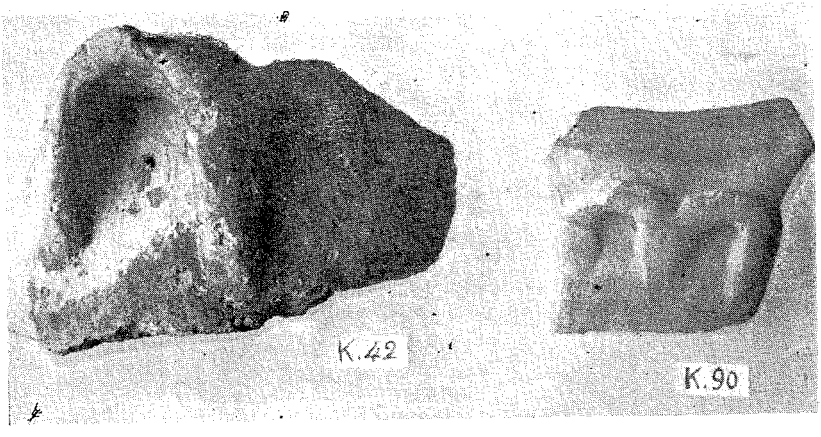

Res. 19

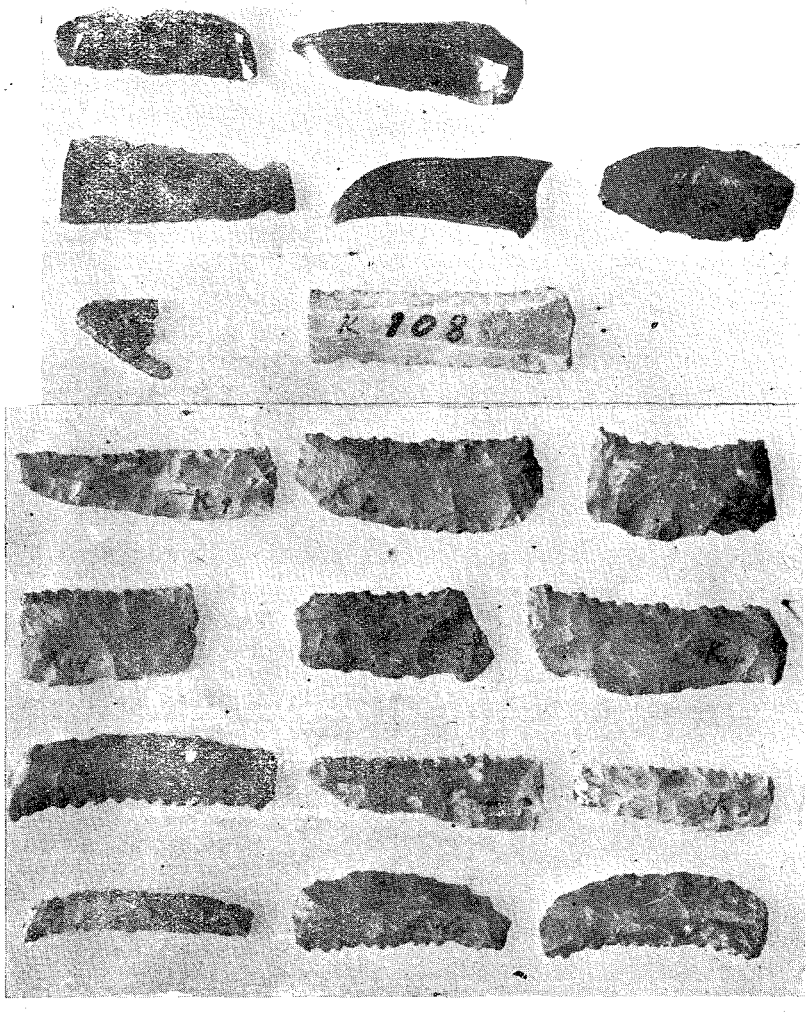

Res. 20 ve 20 a

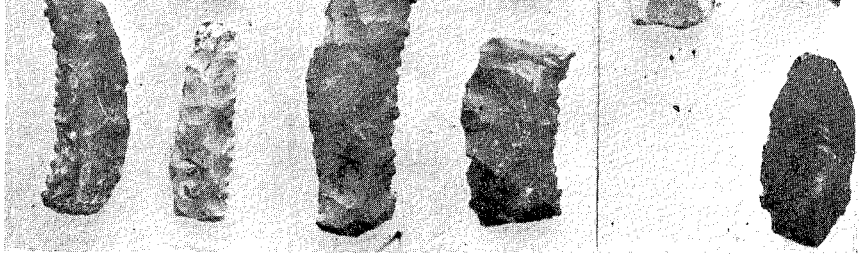

TÜRK TARİH KURUMU
KARAZ HÖYÜĞÜ KAZISI
1942

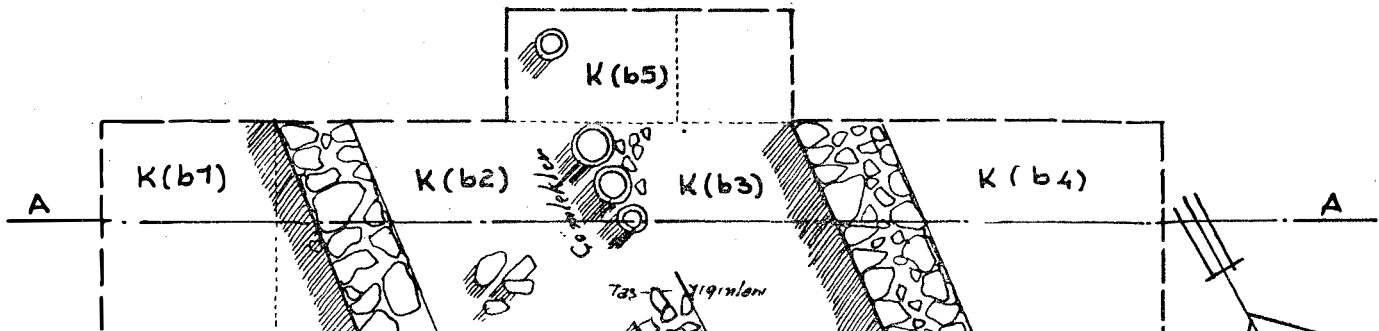

0 1 2 3 4 5 10 20 M.

KAZI YERİNİN PLANI

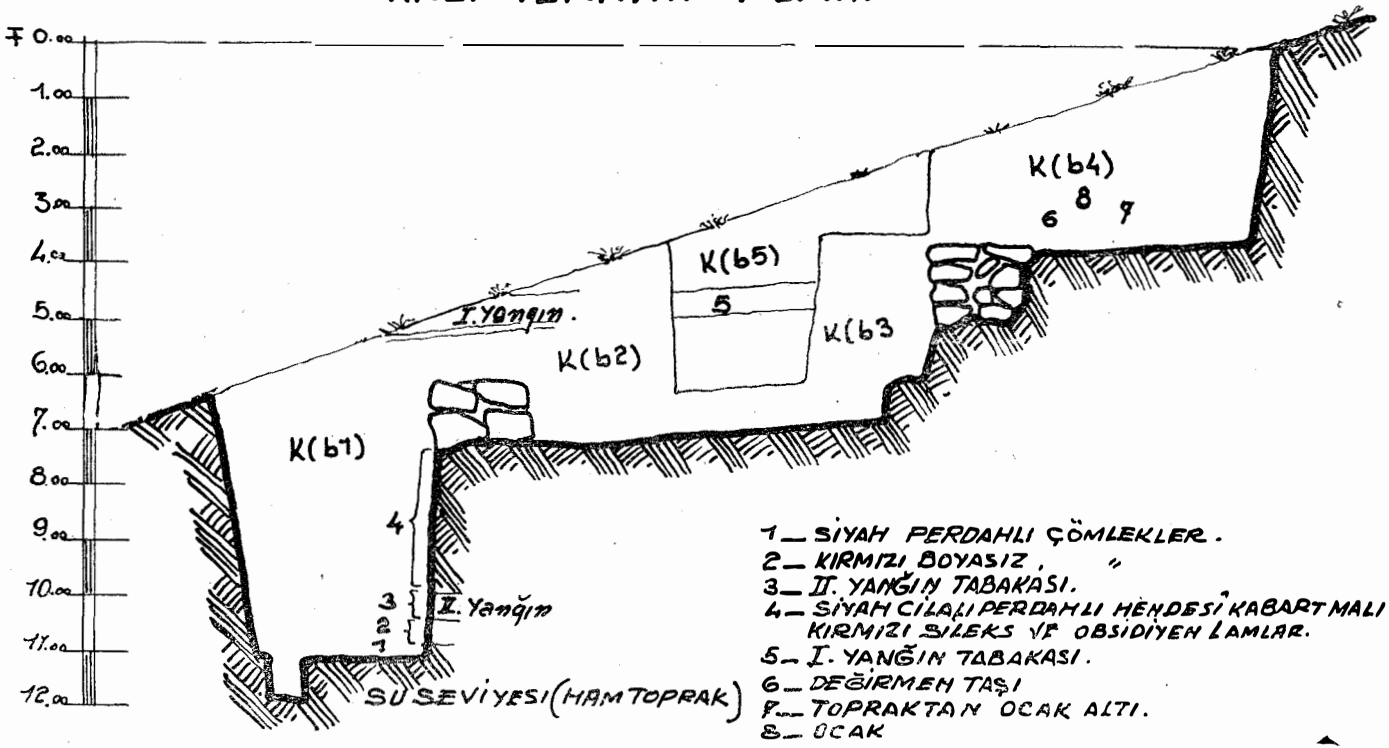

1— SİYAH PERDAHLI ÇÖMLEKLER.
2— KIRMIZI BOYASIZ, "
3— II. YANĞIN TABAKASI.
4— SİYAH CİLALI PERDAHLI HENDESİ KABARTMALI ÇÖ. KIRMIZI SİLEKS VE OBSİDİYEN LAMLAR.
5— I. YANĞIN TABAKASI.
6— DEĞİRMEN TAŞI
7— TOPRAKTAN OCAK ALTI.
8— OCAK

A—A KESİTİ

1942 YILI KAZISINDA YERİNDE ALINAN KROKİLERE GÖRE YAPILMIŞTIR: Arkeolog: M. AKOK 1945

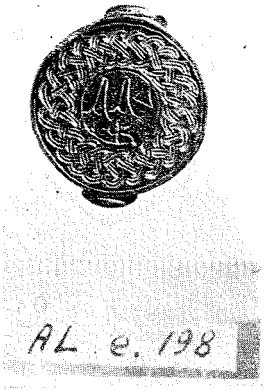

Res. 1 — Eti çağına ait bir altın mühür

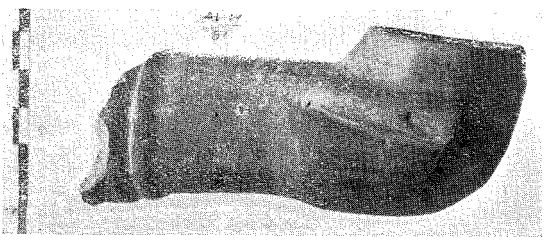

Res. 2 — Eti çağına ait bir dinî kült kabı parçası

Res. 3 — Eti çağına ait süslü kaplardan biri

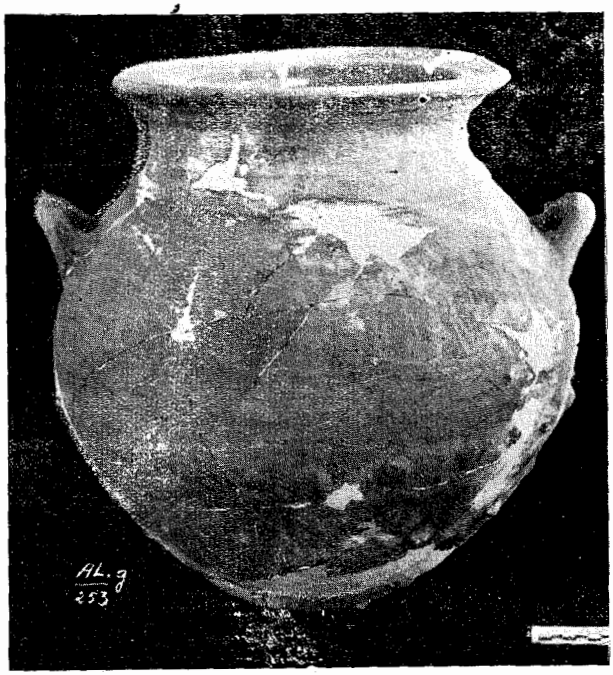

Res. 4 — Eti çağına ait süslü kaplardan diğer bir parça

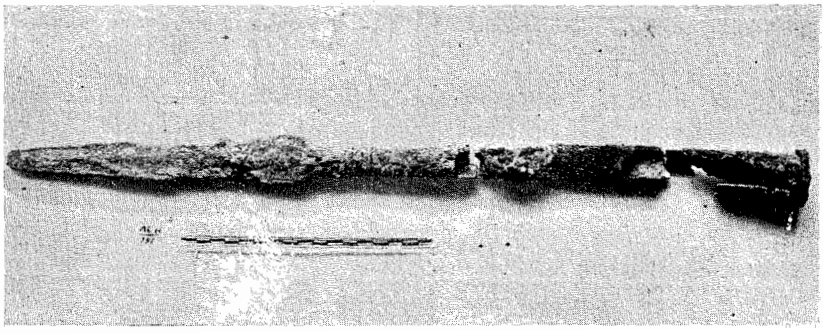

Res. 5 — Eti çağına ait madenî kargı ucu

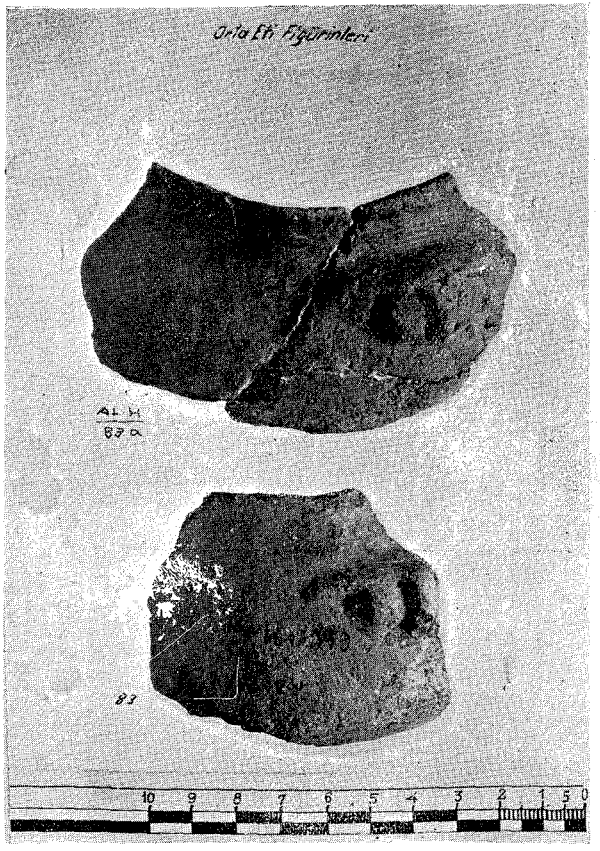

Res. 6 — Eti Çağına ait insan yüzü şeklinde süslü kap parçaları

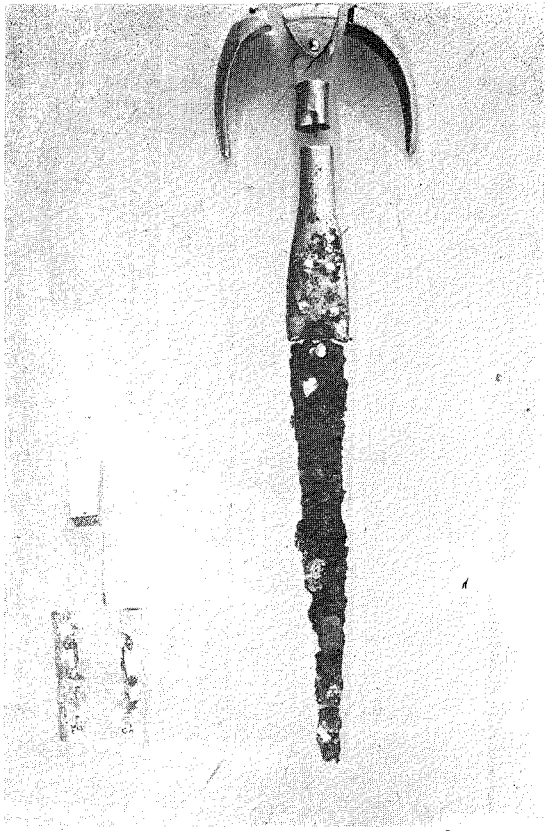

Res. 7 — Bakırçağı hükümdar mezarlarında bulunan altın saplı ve demir namlulu kama

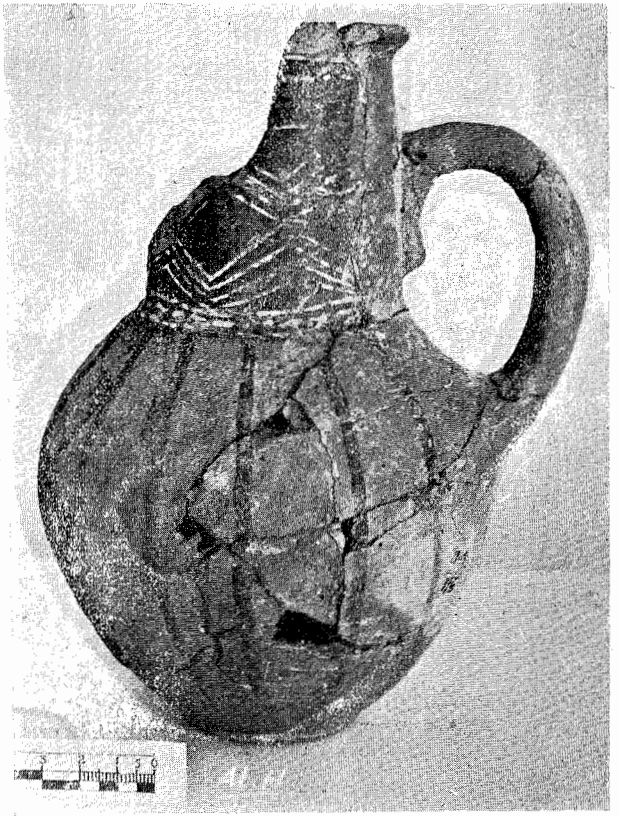

Res. 8 — Eski bronz çağına ait üzeri boya süslü bir kap

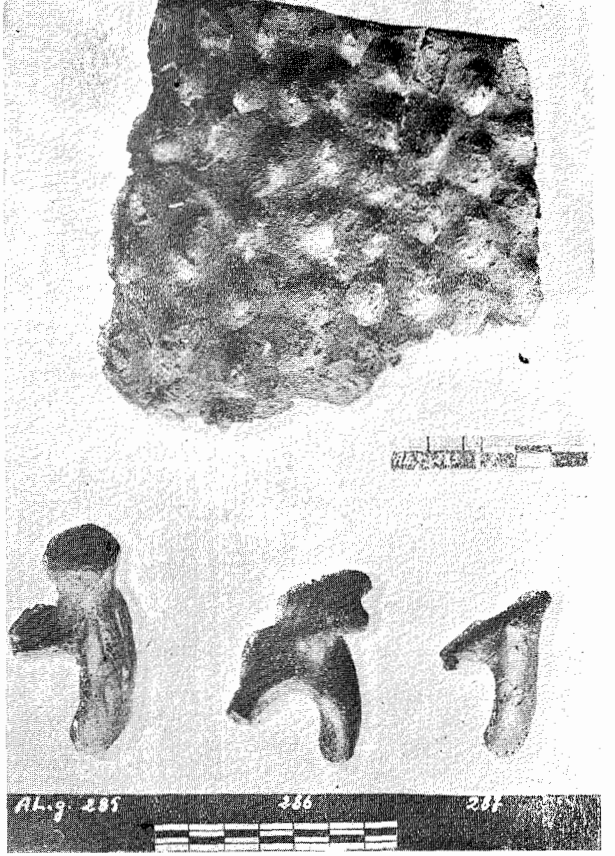

Res. 9 — Kalkolitik çağa ait kap ve kulp Parçaları

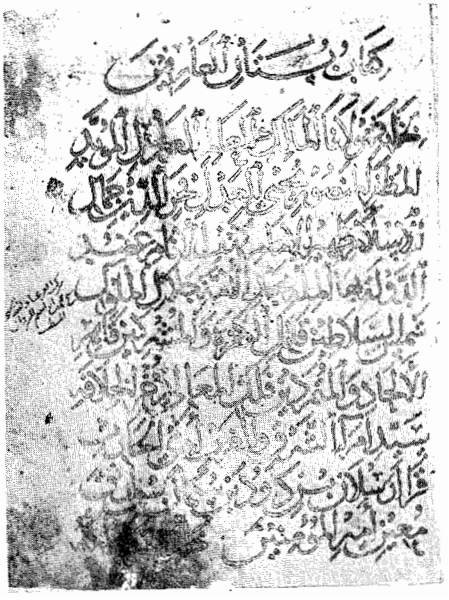

Res. 1

Res. 2

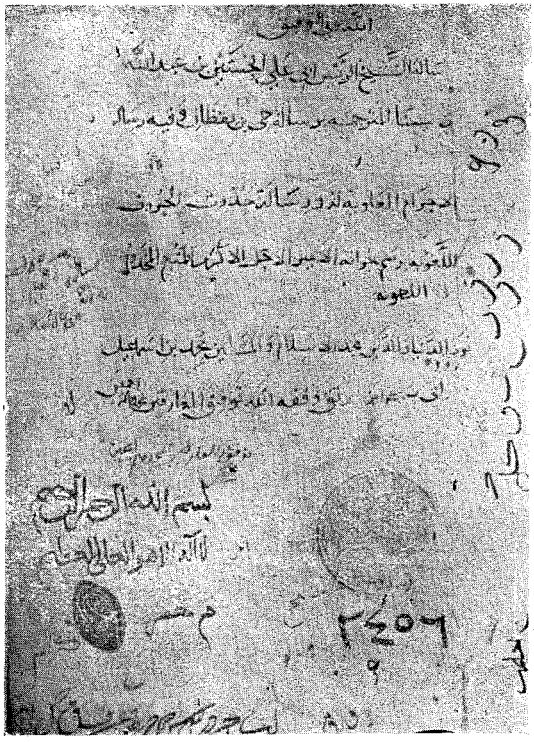

Res. 3

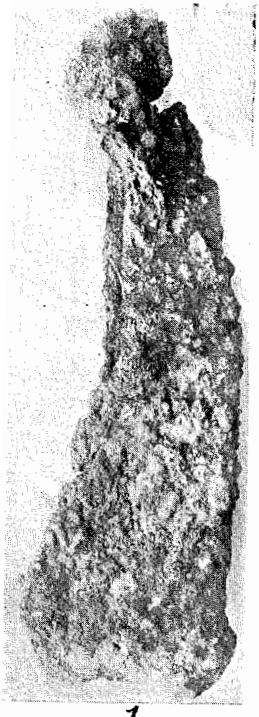

1

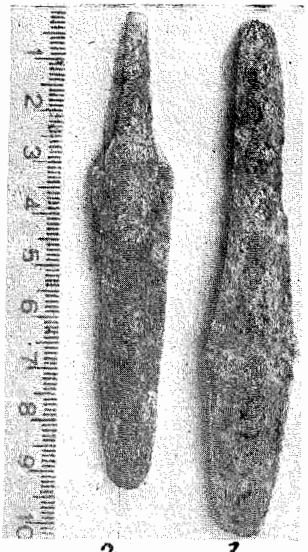

2 3

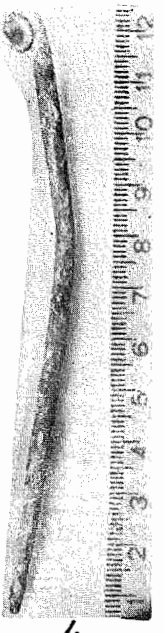

4

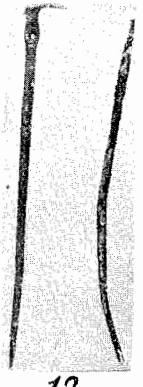

12

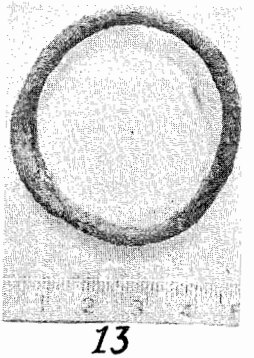

13

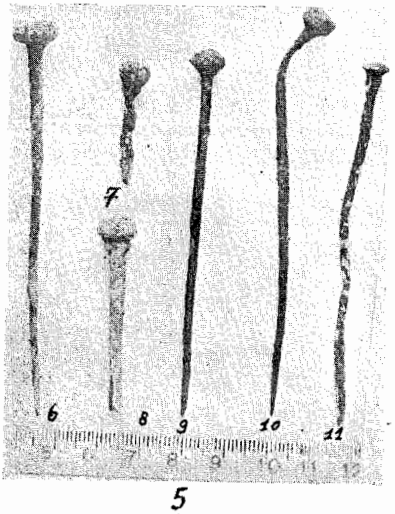

5

14

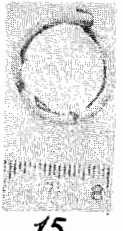

15

16

1

2

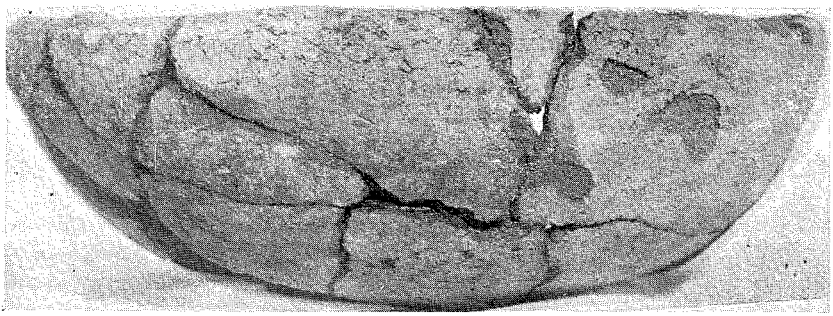

3

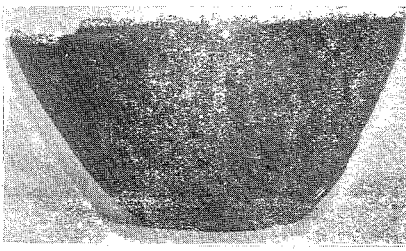

4

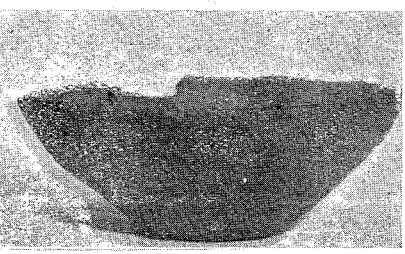

5

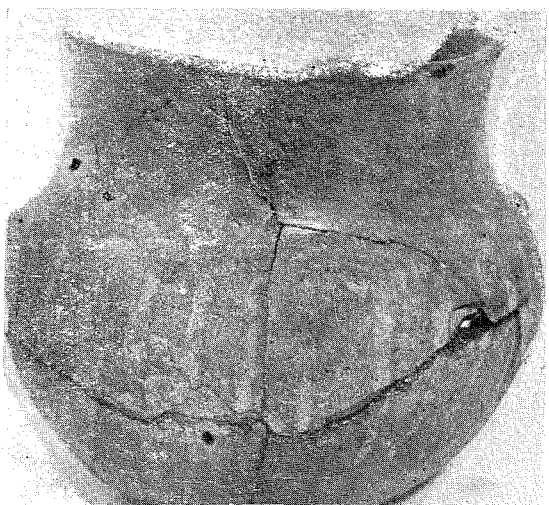

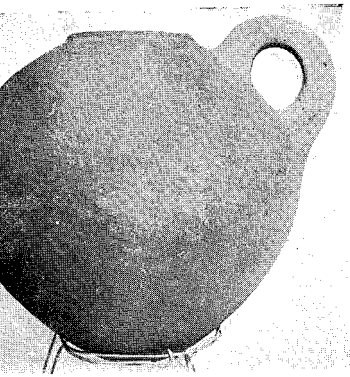

1

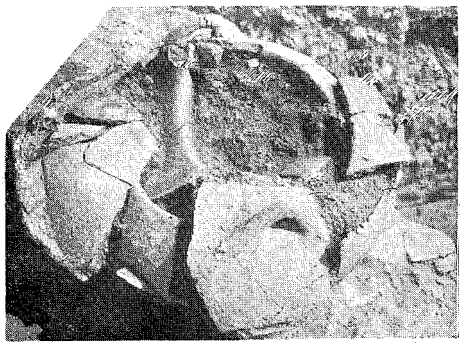

2

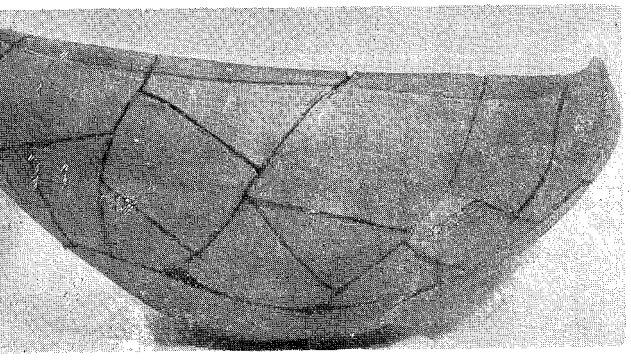

3

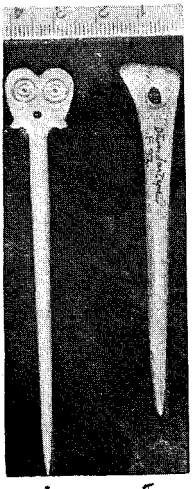

4 5

6

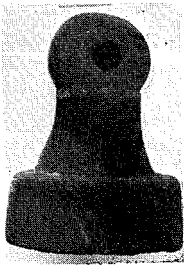

7

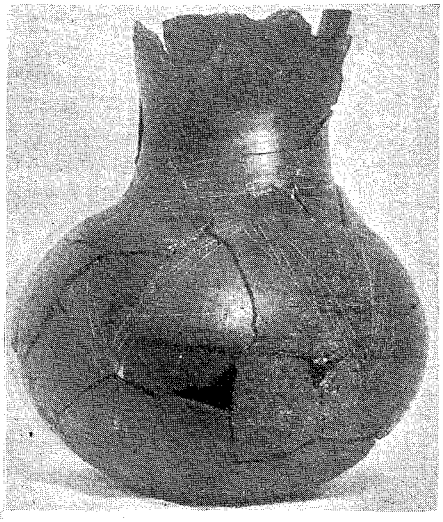

1

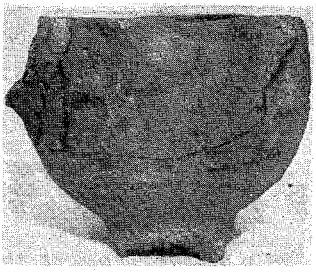

2

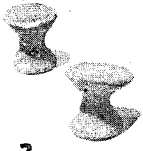

3 4

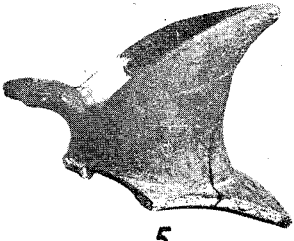

5

6

7

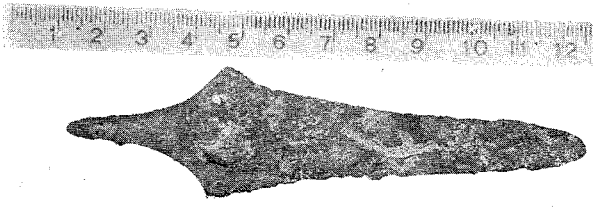

8

9

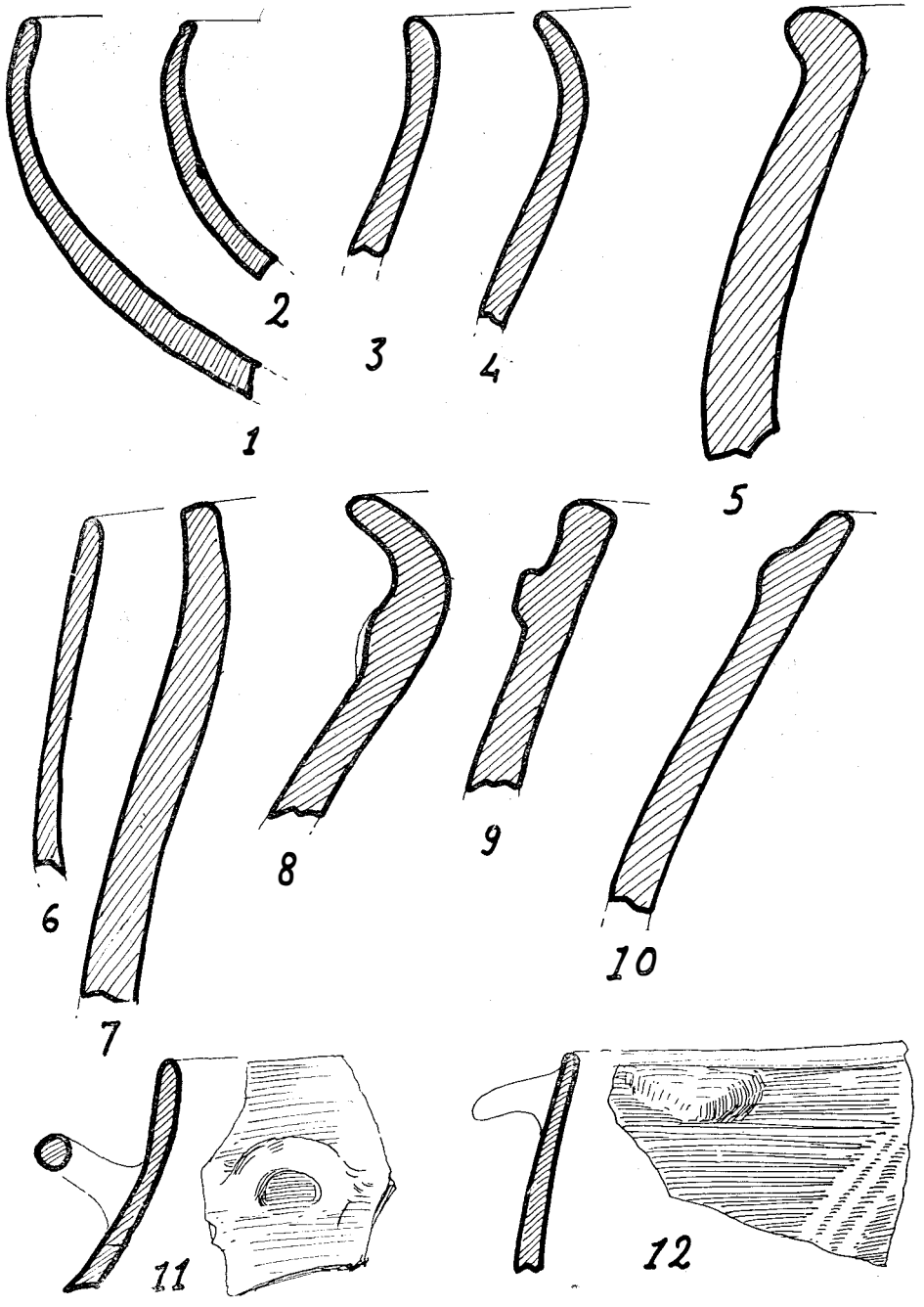
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12

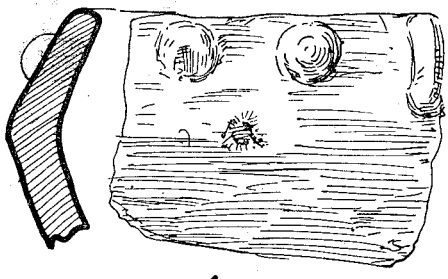

1

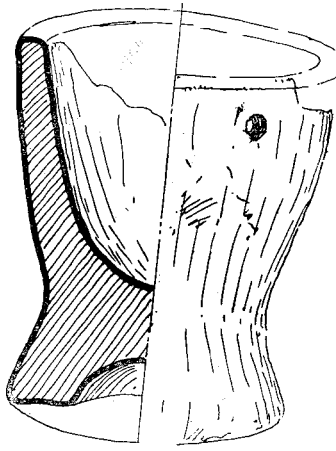

2

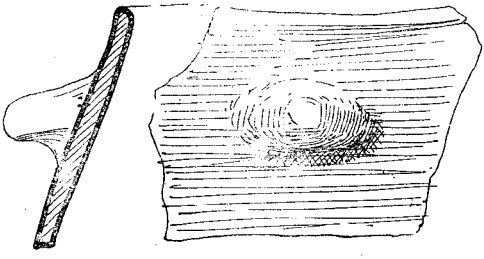

3

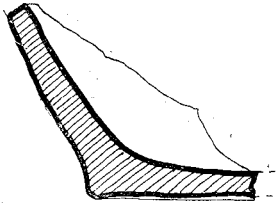

4

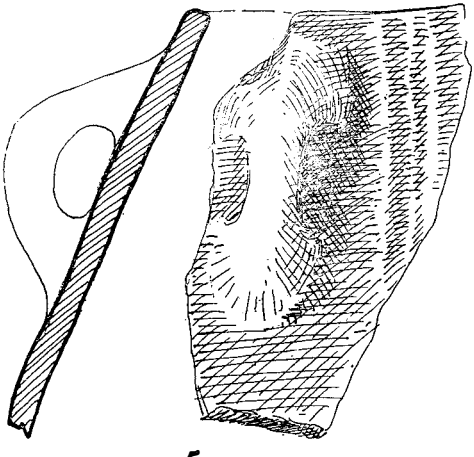

5

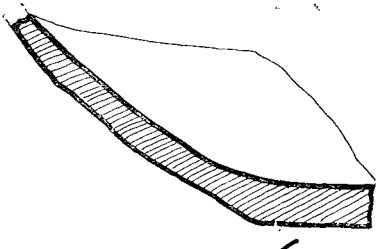

6

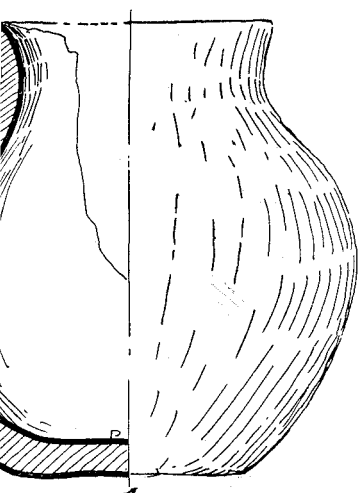

1

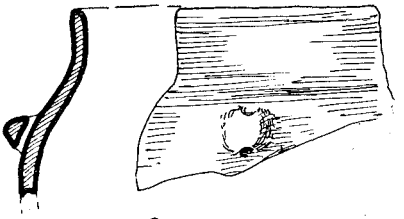

2

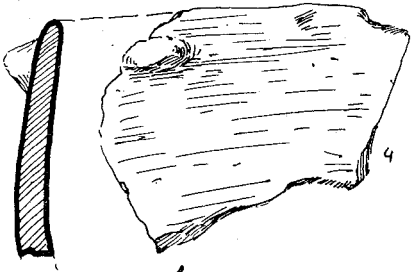

4

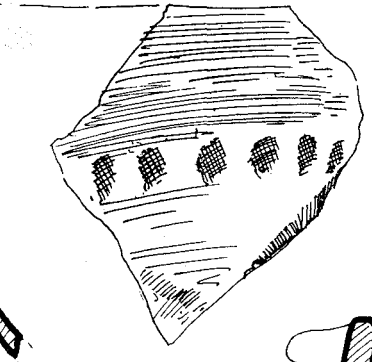

3

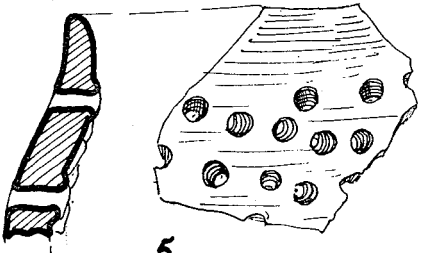

5

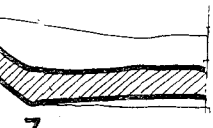

7

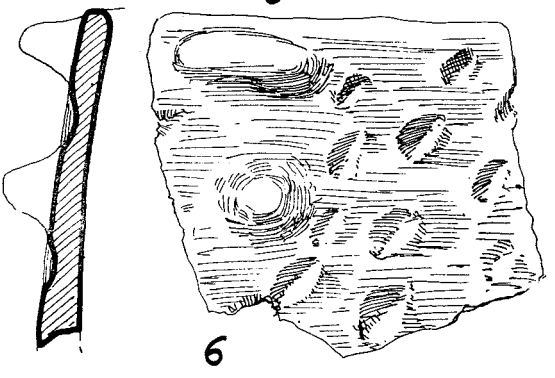

6

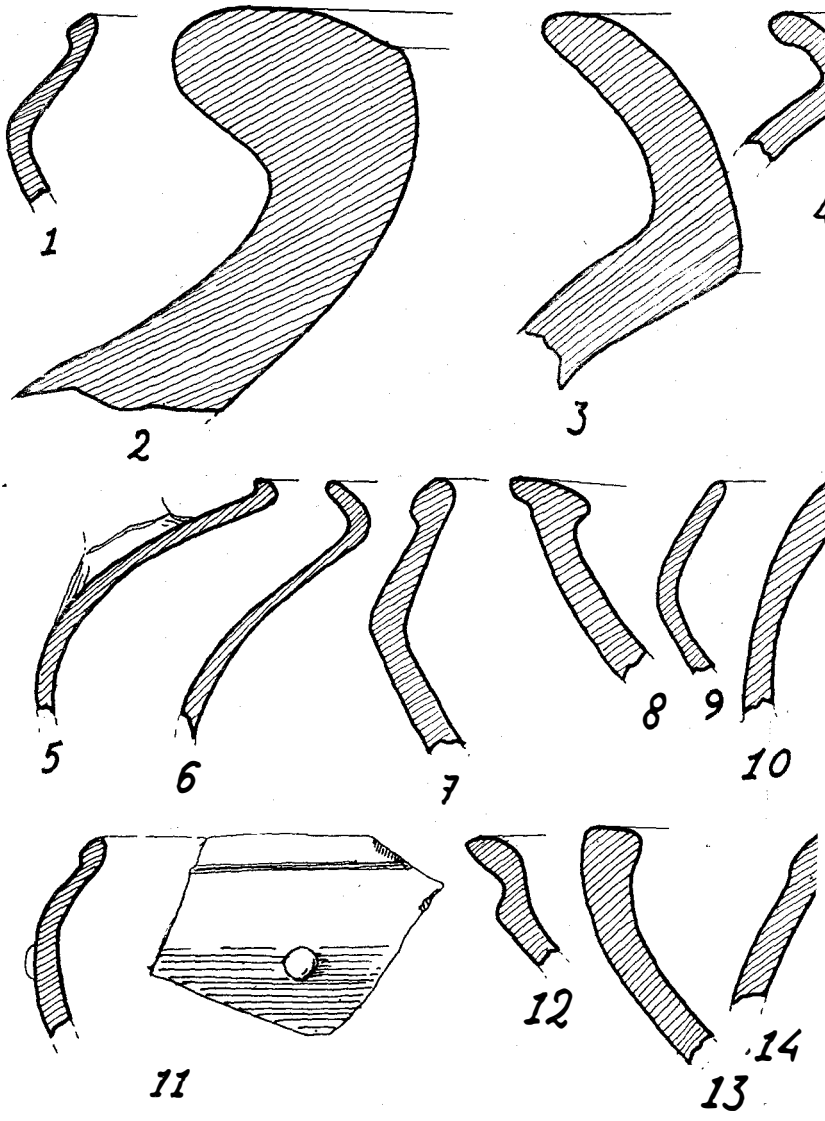
1
2
3
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14

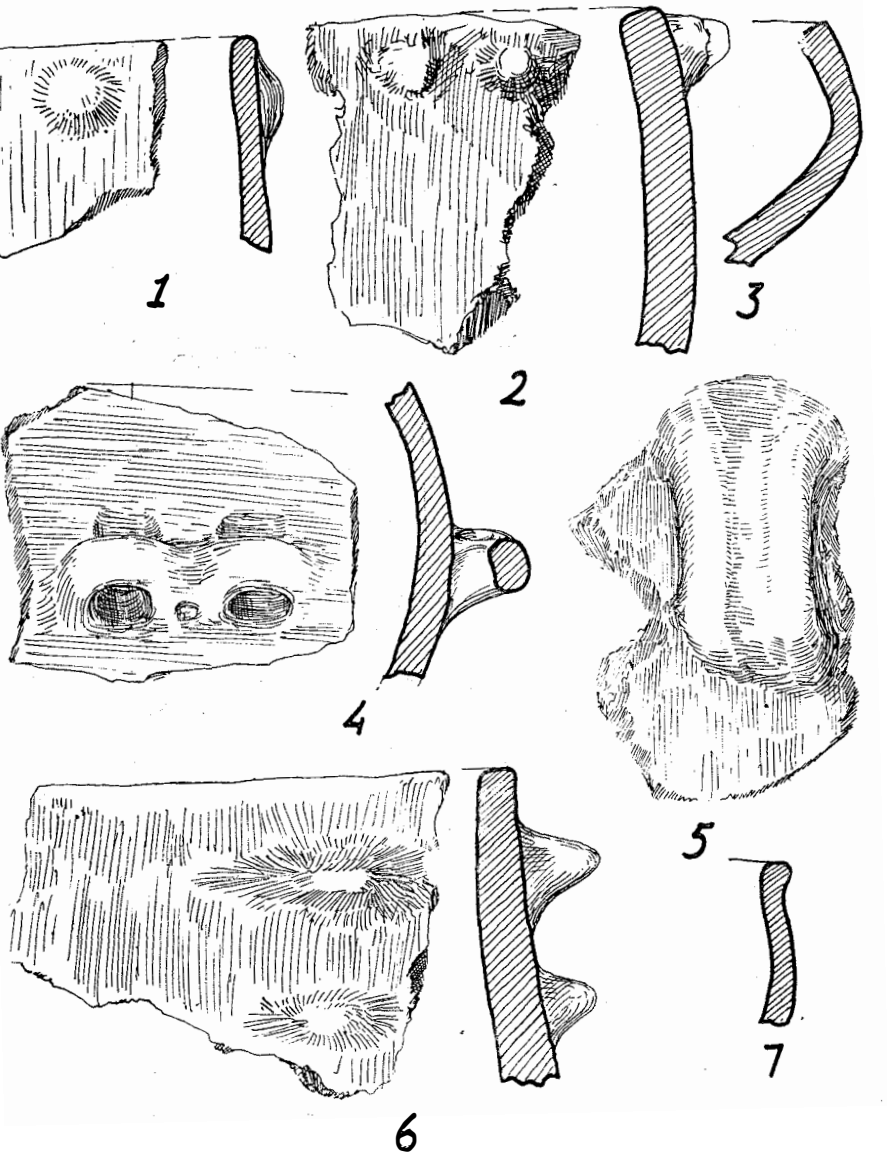
1
2
3
4
5
6
7

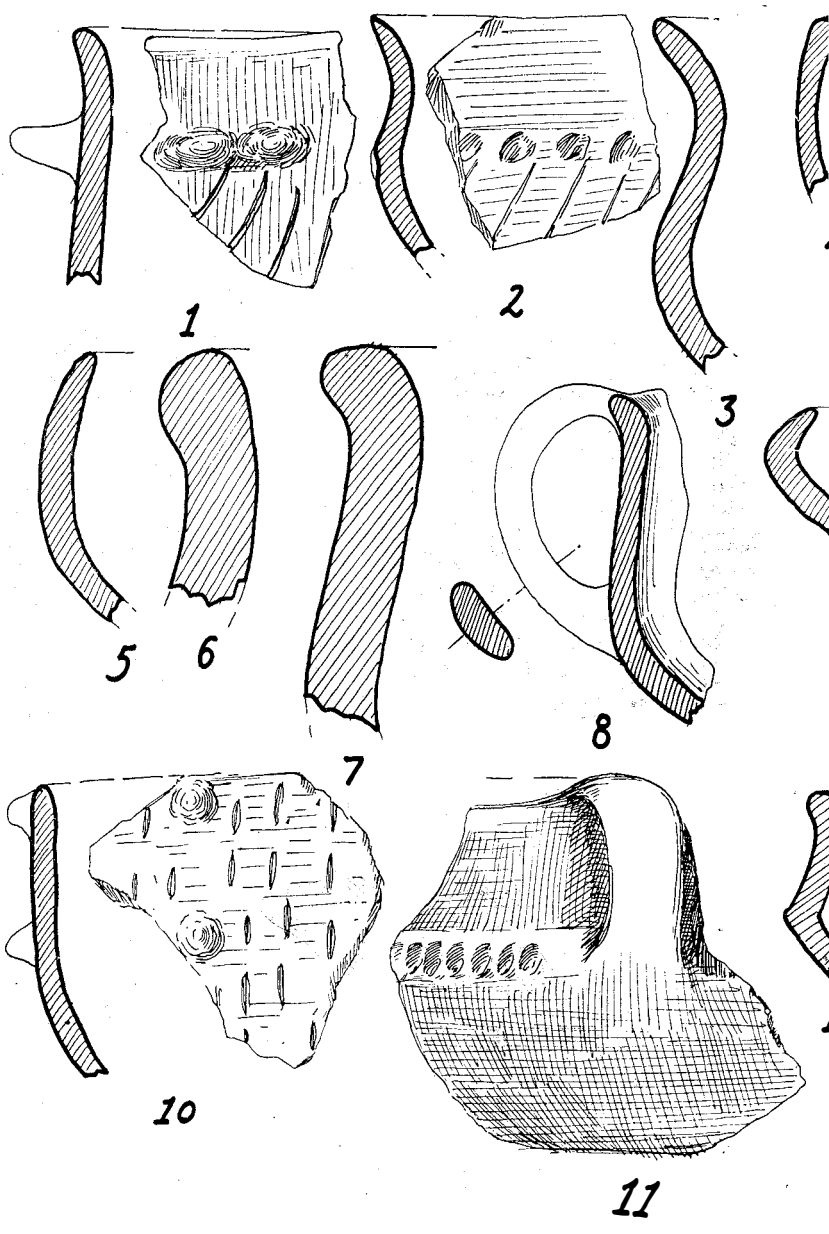
1
2
3
5
6
7
8
10
11

Cimri (Sultan Siyavüş) sikkesinin elle ve fotoğrafla büyütülerek yapılmış kopyaları.

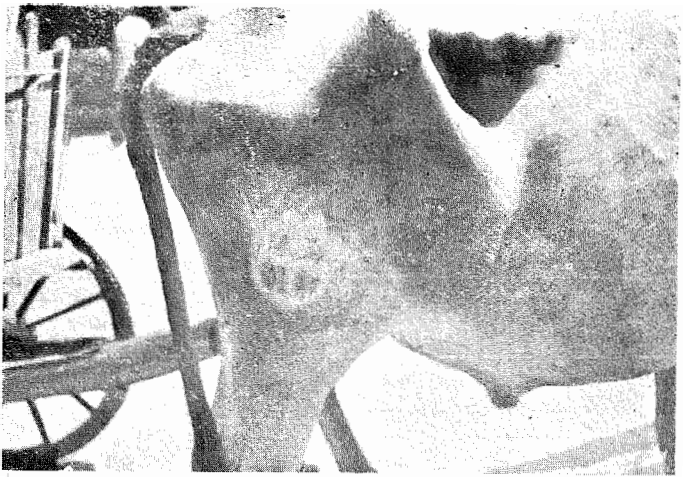

Bursanın Eynesi köyünde damgali dir öküz

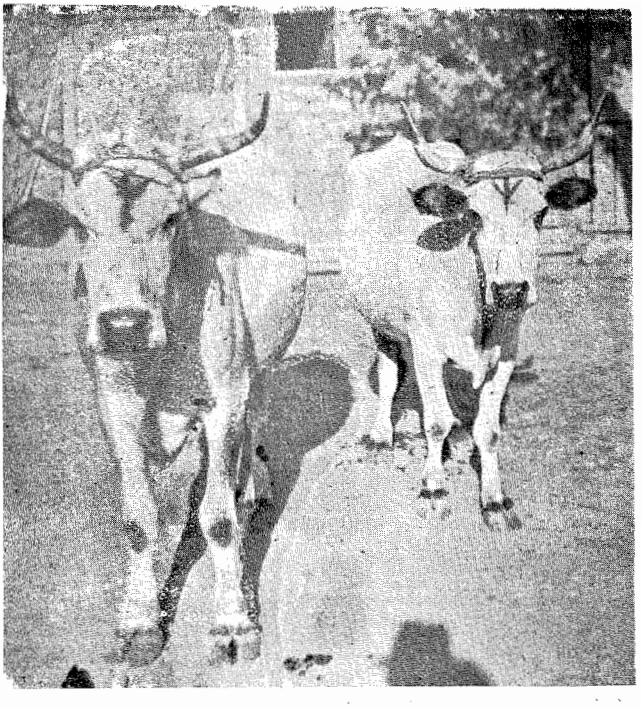

Bursanın Fodra köyünde alnı imli bir çift koşum öküzü

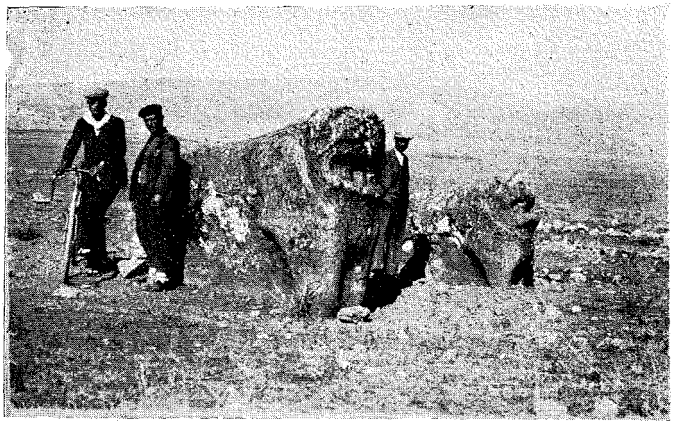

Res. A

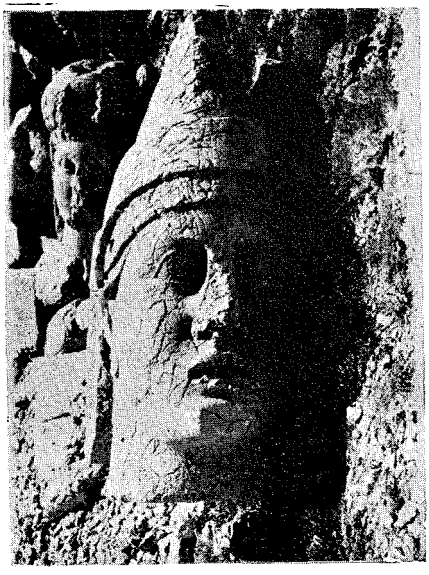

Res. B.

Res. C.

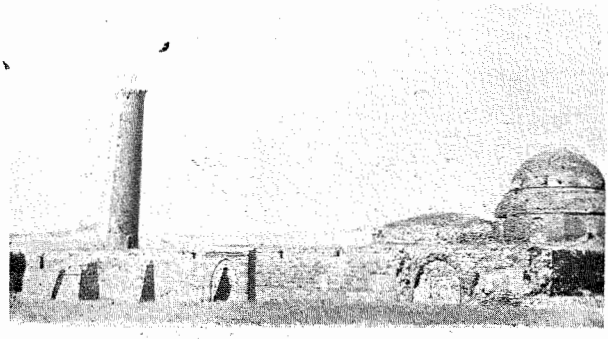

Res. 1— Ulu camiin batıdan görünüşü

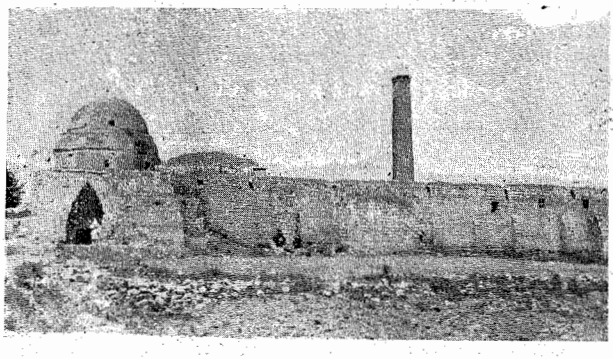

Res. 2— Ulu camiin doğudan görünüşü

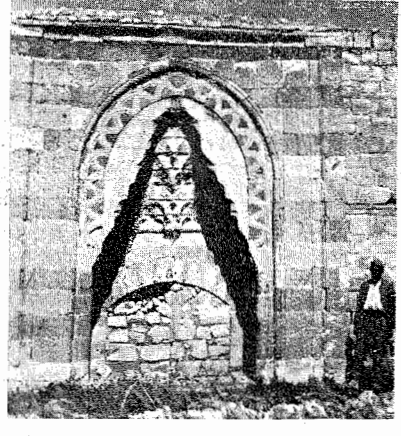

Res. 3— Ulu camiin batı kapısı

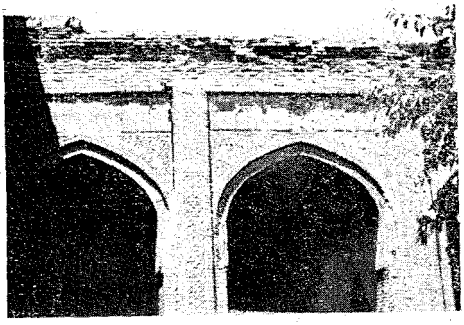

Res. 4— Ulu camide tuğla tezyinat

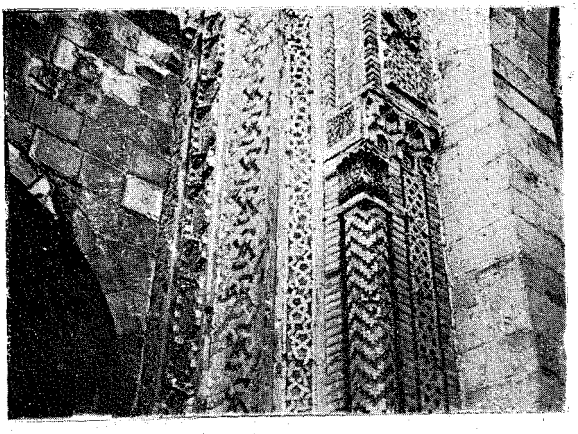

Res. 5— Ulu camide çini tezyinat

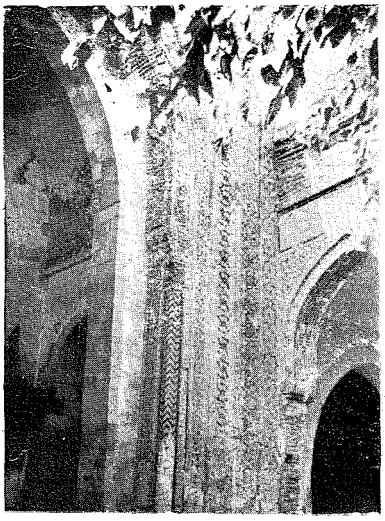

Res. 6— Ulu camide çini tezyinat

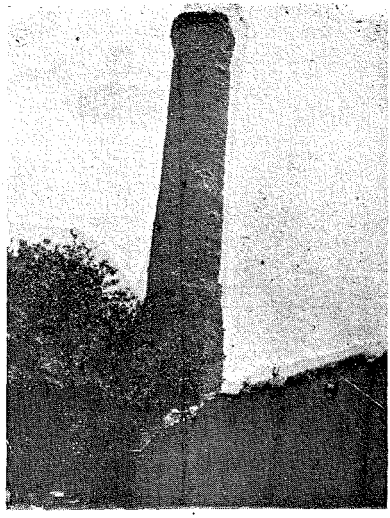

Res. 7— Melik Sun'ullah camii

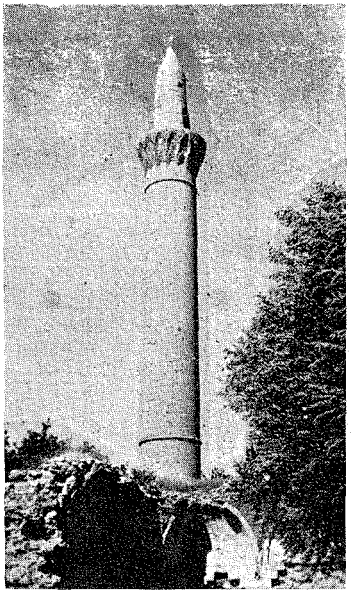

Res. 8

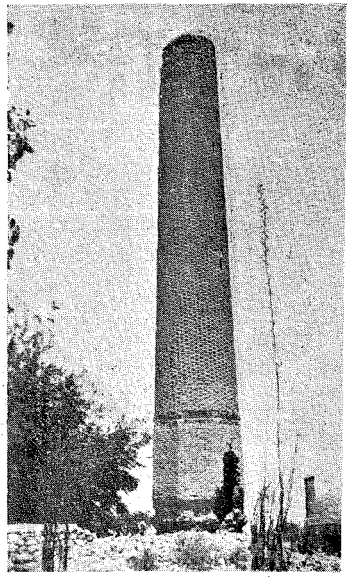

Res. 9

Camileri yıkılmış iki minare

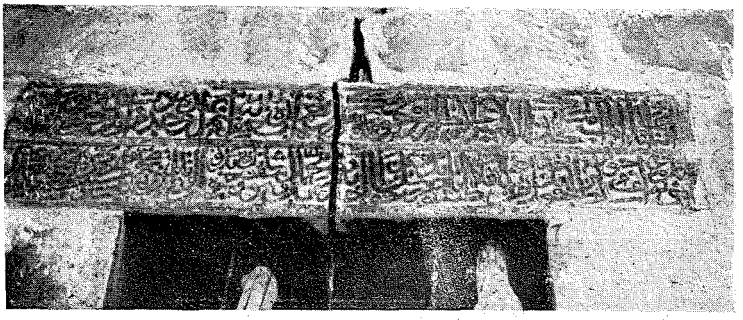

Res. 10— Emir Ömer mescidi kitabesi

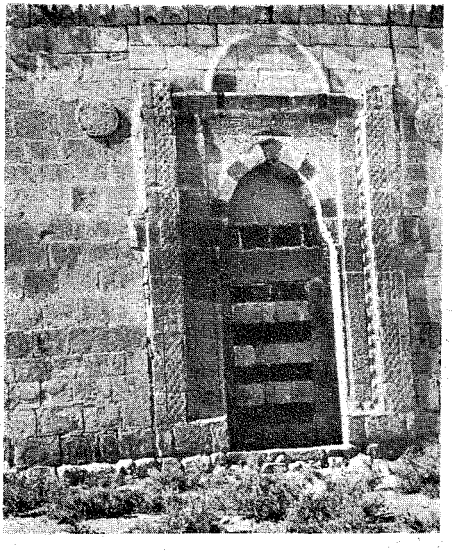

Res. 11— Musalla mihrabı

Res. 12— Akminare camii

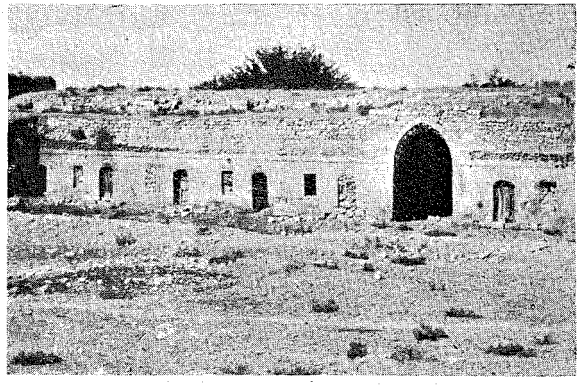

Res. 13— Silâhdar Mustafa Paşa kervansarayı

Kitabe : 1

1 — امر بعمارة هاذه الحظيرة فی ایام ظل الله . . . . . (*) رکن الدنیا والدین ابوالفتح

2 — کیخسرو بن کیقباد خلدالله ملکه الراجی بغفران الله الامیر العادل السعید المرحوم کمال الدین کامیار ابن شجاع الدین اسحاق نوار لله ضریحه فی تاریخ اول ذی القعده سنه اربعین و ستمایه

Kitabe : 2

1 — بسم الله الرحمن الرحیم

2 — امر بانشا هذا المصلا المبارکة السلطان الملك الاشرف

3 — ابوالنصر قایتبای خلدالله ملکه و دام المشید علی ذلك الفقیر تقبل الی

4 — الله تعالی شاهن النعمانی الخادم الملکی غفرالله لمن عادله بالمظفر (**) فی محرم سنه ثمن و سبعین و ثمانمایه

Kitabe : 3

1 — ابوالنصر قایتبای

2 — المولانا سلطان ملك العادل

3 — عزونصره

Kitabe : 4

انما یعمر مساجدالله من امن بالله والیوم الاخر و اقام الصلوة و اتی الزکوه ولم یخش الا الله فعسی اولئك ان یکونوا من المهتدین (***)

امر بعمارة هذا الباب المبارك فی ایام دولته السلطان الاعظم عزالدنیا و الدین ابی الفتح کیکاوس بن کیخسرو برهان امیرالمؤمنین خلدالله ملکه

العبدالضعیف المحتاج الی رحمة ربه شهاب الدین الیاس بن شهاب بن ابی بکر احسن الله توفیقه

فی غرة ربیع الاول سنه خمس و اربعین و ستمایه

الملك لله الواحدالقهار

عمل ید استاد خسرو البناء

(*) Burada hükümdar elkabına ait 4 - 5 kelime kırıktır.

(**) Altı çizilen kelimelerin okunuşu şüphelidir.

(***) Sure-i tevbe Âyet 18.

Kitabe : 5

بسم‌الله الرحمن الرحيم و ان‌المساجد لله فلا تدعوا معالله احدا (*) وما تقدموا لانفسكم و من خير تجدوه عندالله بما تعملون بصير
امر تجديد هذا الجامع الاعظم عظم‌الله قدره عبد من عباد‌الله تقبل‌الله منه و اثابه بكرمه و رحمته فى شهور سنه اثنين و سبعين و ستمايه

عمل استاد خسرو

Camiin mihrabı karşısındaki kemerde :

كتبه احمد بن يعقوب

Camiin içinde eyvan kemeri üzerinde :

البناء عمل يعقوب بن ابوبكر الملطى

Kitabe : 6

A. 1 — فى ايام دولة السلطان الملك الظاهر
2 — برقوق خلد ملكه فى شهور سنه ست و تسعين و سبعمه

B. 1 — انشا هذه المأذنة المبارك اعلاء لكلمة‌الله
2 — الكريم وابتغاء لوجه‌الله القديم الفقير الى
3 — الله تعالى جركس بن عبدالله الحسينى تقبل‌الله منه

Kitabe : 7

1 — انشا هذا العين المبارك الامير الاعظم دولتخان بك
2 — ابن المرحوم مصطفى بك حاكم مطليه خالصاً
3 — لله تعالى فى تاريخ جمادى الاخر لسنه سبع و ستين و سبعمائه

Kitabe : 8

1 — بسم‌الله الرحمن الرحيم هذه الصدقة الجارية مما
2 — انشاه الفقير حسين بن عبدالله الانتەقى
فى سنه خمس و سبعين و سبعمايه

(*) Cin suresi Âyet 16.

Kitabe : 9

1 — انشاء هذا المسجد المبارك الامير الاعظم المرحوم عمر بك تغمده الله بغفرانه تمر بهذه او جدد من سيد المرحوم من اولاد

2 — يوسف بك ابن مرحوم سلطان خواجه بك من اعيان ملاطيه ناصر بك و سلطان خواجه بك و محمد بك و يوسف شاه بك وحمزه بك فى تاريخ اوايل شهر رجب سنه احدى و سبعين و تسعمايه

Kitabe : 10

1 — امر بعمارة هذا الجامع الشريف والمحفل المنيف فى ايام دولة السلطان

2 — المؤيد بعناية الملك العليم السلطان سليم بن السلطان سليمان العبد

3 — الراجى ربه عفو الكريم همت بيك بن الزعيم يونس فى تاريخ سنه ثمانين وتسعمائه

Kitabe : 11

1 — حضرت سلطان مراد — دائم اولسون كامبخش و كامران

2 — مصطفى پاشا لمحدار كريم — اول وزير ثانى شاه جهان

3 — اول شه غازى عالى همتك — مظهر اولسون لطفنه هر وقت وآن

4 — باعث اولدى بويله برخيرات ايتمكه — ايتدى ولى انعام و لطف بى كيران

5 — دولتنده ايتدى بو خانى بنا — اوله مقبول خداى مستعان

6 — ديدى يحيى اكه تاريخ تام — بارك الله بى بدل اولدى بو خان

سنه ١٠٤٧

Vesika : 1

. . . سادات الدين و سادات الكرام صحيح النسب سيدنا و مولانا ابراهيم مير مولانا و اخوانا سيدنا شاه على مير ابن مولانا و سيدنا شيخ حسن ابن مولانا و سيدنا عبدالرحمن الغازى الحرزمى الشافعى الانصارى ادام الله تعالى . . . . .

Vakfiyenin tarihi :

. . فى سلخ رجب الفرد من شهور سنة ثلاثه عشر و سبعمايه

Vesika : 2

Evail-i Rebiulevvel 943 tarihli vakfiyeden :

. . فلما وفق الله تعالى الصالحين الزاهدين العابدين المدعوين سيدى عمر و شاه على ولدى سيد احمد الانتباه عن نومه الغفله . .

Vesika : 3

. . . الحسبين النسيبين اميرالامراءالكرام كبيرالكبراء الفخام ذوالقدر والمجد والاحترام صاحب العز والاحتشام المختص بمزيد عنايت الملك العلام مصطفى پاشا وابراهيم بك يسر الله مرادهما فى الدارين . . . .

tarihi :

جرى ذلك فى غره محرم من شهور سنه احدى وثلثين وثمانمايه

Vesika : 4

Vakfiyenin 2 inci satırından :

اما بعد هذا ما وقف و حبس و سجله و خلده سيدنا و مولينا يراشير بن مولينا وسيدنا مير اسمعيل بن سيدنا ملك صنع الله تعالى

Vesika : 5

Vakfiyenin 8-9 uncu satırlarından :

ثم بعدالانقراض العياذ بالله تعالى لاولاد السيد ميرلوا احمد بك بن الحاج سليمان پاشا بن السيد شيخ حسن بك بن السيد ملك صنع الله

Vakfiyenin tarihi :

التحرير فى سلخ رمضان المبارك
تسع وثمانين وسبعمايه

Vesika : 6

Vakfiyenin şahitleri :

السيد مير احمد بن السيد مير محمد
مير رستم بن السيد مير فرهاد
السيد مير ملك محمد بن السيد مير منصور
السيد ملك ابراهيم بن مير شيخ حسن
پهلول مير مزرا ابن كبيرالرأس مير محمد
السيد باى سنغر بن اسلمز
و غيرهم من الحاضرين

Vesika : 3

. . . الحسبين النسيبين اميرالامراءالكرام كبيرالكبراء الفخام ذوالقدر و
والاحترام صاحب العز والاحتشام المختص بمزيد عنايت الملك العلام مصطفى
وابراهيم بك يسرالله مرادهما فى الدارين . . . .

tarihi :

جرى ذلك فى غره محرم من شهور سنه احدى وثلثين وثمانمايه

Vesika : 4

...kfiyenin 2 inci satırından :

...ا ماوقف

مولينا

Melik Sun'ullah[1] bin Melik Nasrul

Vefatı 718 l

İsmail Bey[8]

Yaraşır Bey[9]

Mirliva Ahmet B...

...tarihli
Vakfiyesi vardır)

Şeyh Hasan Bey[...]

Başı büyük Meh...
(Başı büyük...

Hurşit Bey

Mehmet Bey

Gülşen Bey

Hüdaverdi Bey

Bayezıt Bey

Ahmet Bey

Ferhat B.[16]

Yusuf

Hacı Mel...

Süleyma...

1 - 4	Vesika 1 de	adları	geçen	zevat	
5 - 7	» 2 »	»	»	»	
8 - 9	» 4 »	»	»	»	
10 - 12	» 5 »	»	»	»	
13 - 14	» 6 »	»	»	»	
...27	Kitabede »	»	»	»	

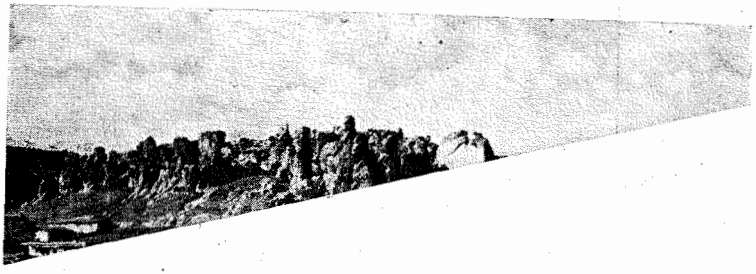

bin Alâüddin Ali Bey
alatya'da Emir-i

Lala Hızır Bey

Hacı İbrahim P.[29] Mehmet P.[28]
(Kâbilî Zadeler)

Sultan Ahmet Bey[13,25]

Yusuf B.[23]

em B.[16]

ahmut B.

Cafer P. Kara Süleyman P.

Benli Bekir P.

Ahmet âmir Çelebi

Mahmut Bey

Ebubekir Bey

Hacı Mustafa Bey

Mahmut Bey

Derviş Mehmet Bey

Tokatta medfundurlar

Eski yazı ile olan aslından
kopya edilmiştir. 28-X-1943
Zeki Oral

Vefatı 718 H.

İsmail Bey[8]

Yaraşır Bey[9]

Mirliva Ahmet Bey

Seyit İbrahim Bey — Ömer Bey[22]

Mehmet Paşa

Cafer Paşa

Davut Paşa

... Paşa — Cafer Paşa

Elhaç Hüseyin B. — İshak Paşa

Mustafa Bey — Mirliva Ahmet P.

Arapkirli Mehmet Bey

(1252 H. tarihli Vakfiyesi vardır)

Şeyh Hasan Bey [2, 12, 17]

Elhaç Süleyman Paşa [11] — İbrahim Bey [3, 16] — Şah Ali Be

Mirliva Ahmet Bey [10]

Sinan Bey

Ahmet Bey

Mehmet Bey

Mehmet Bey

Mehmet Bey[26] — Emir — Y

Mahmut Bey

Ferhat Bey

Hurşit Bey

Mehmet Bey

Gülşen Bey

Hüdaverdi Bey

Bayezıt Bey

Ahmet Bey

Mansur Bey[1

Başı büyük M
(Başı bü

Ferhat B

Yusuf

Hacı Me

Süleyma

1 - 4	Vesika 1 de	adları	geçen	zevat	
5 - 7	» 2 »	»	»	»	
8 - 9	» 4 »	»	»	»	
10 - 12	» 5 »	»	»	»	
13 - 14	» 6 »	»	»	»	
22 - 27	Kitabede	»	»	»	»
28 - 29	Vesika 3	»	»	»	»

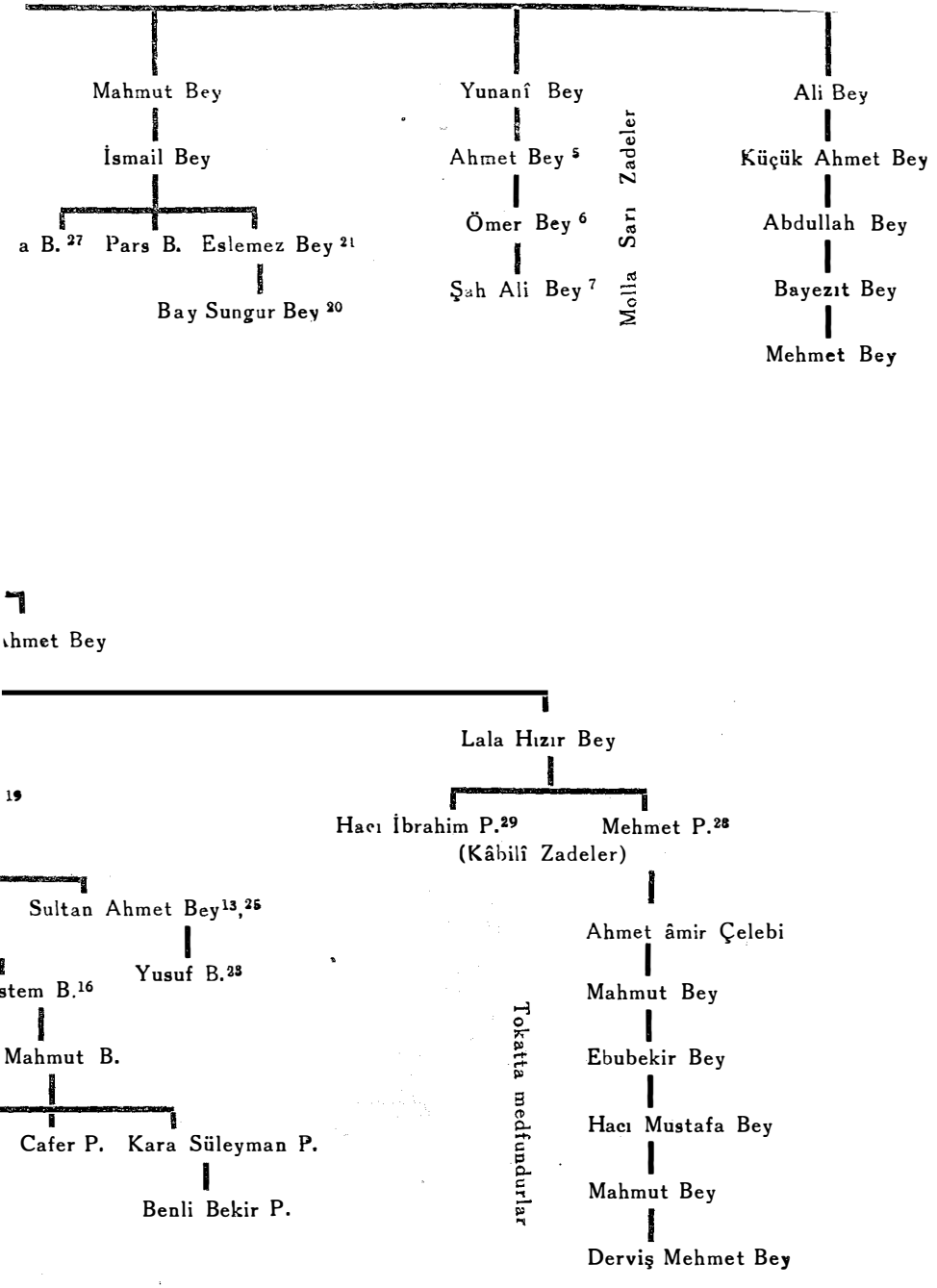

Eski yazı ile olan aslından
kopya edilmiştir. 28-X-1943
Zeki Oral

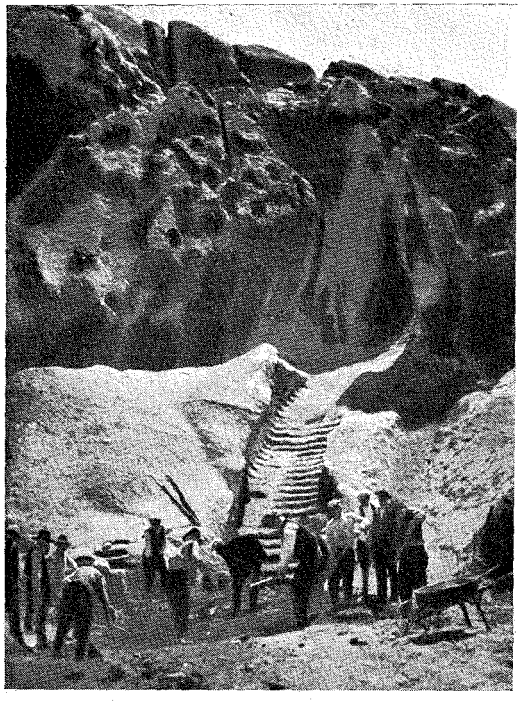

Midas Akropolü merdivenindeki kazı.

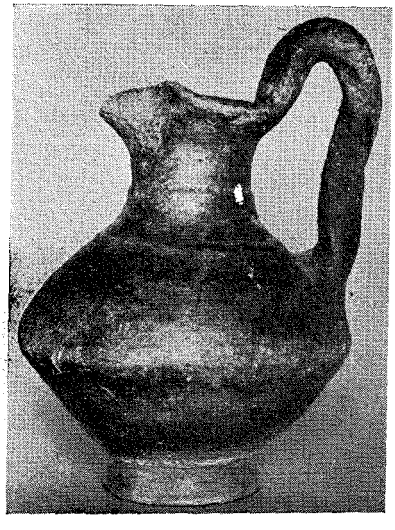

Frik çanak çömleğine ait düz kurşunî tipten iki örnek.

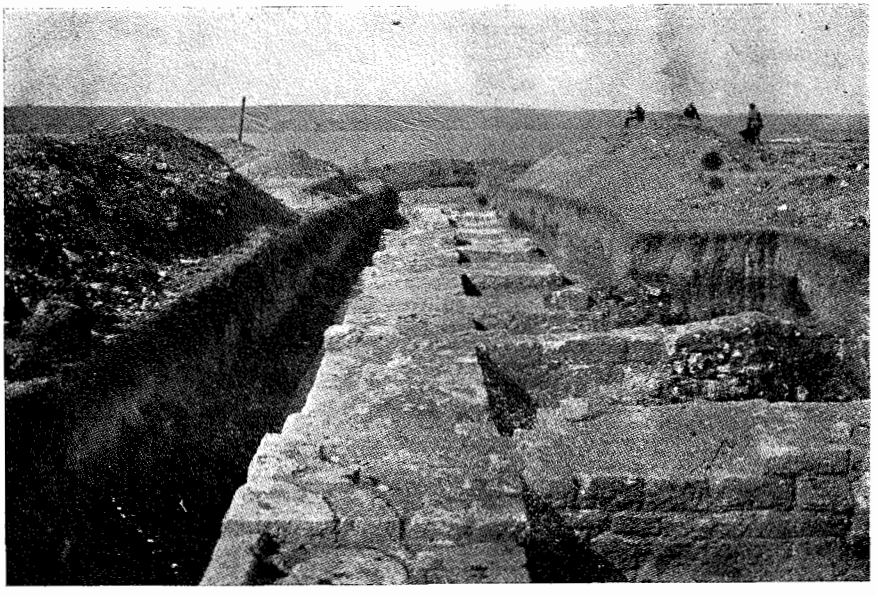

Res. 1 — İstinat duvarlarını havi cenup surları.

Res. 2 — Cenup surlarında bastiyot.

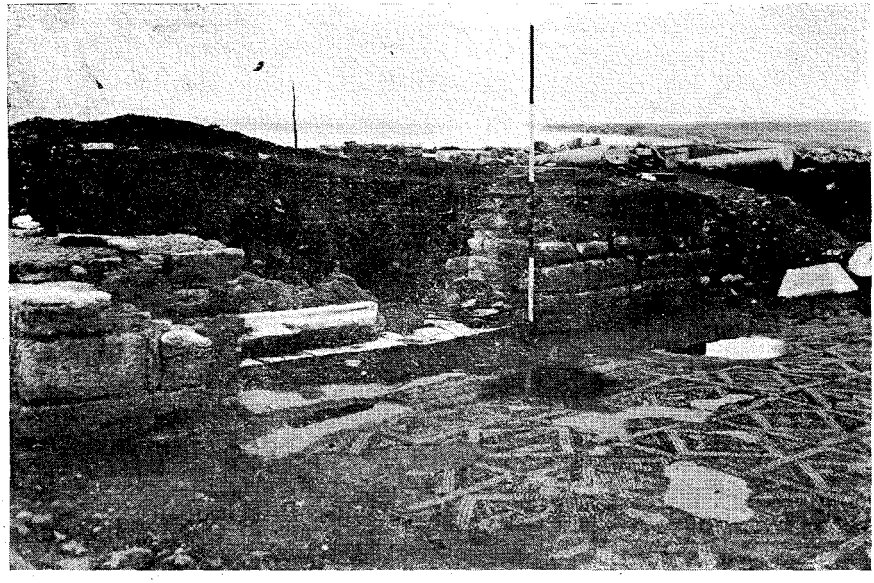

Res. 3 — Prestile geçid veren büyük kapı.

Res. 4 — Prestildeki direkler.

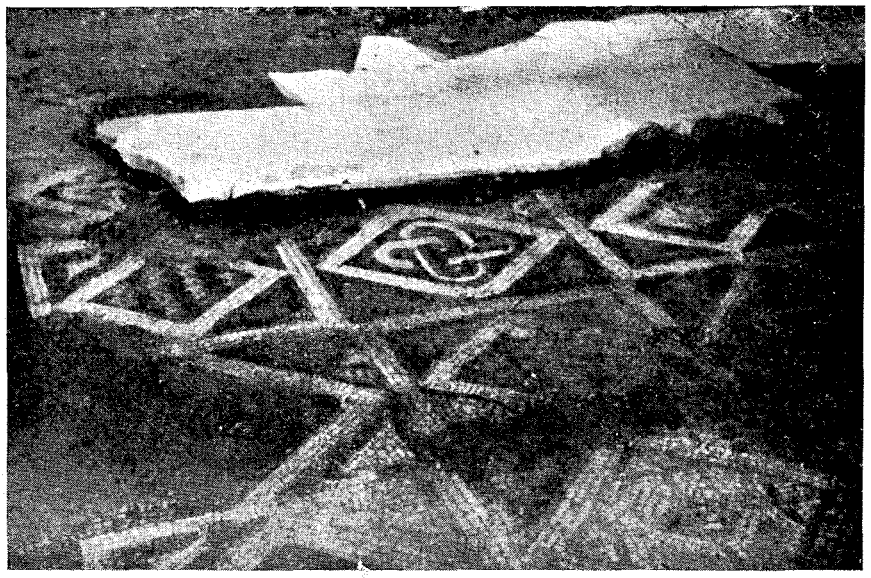

Res. 5 — Mozayik döşeme ve üzerine sonradan konmuş olan mermer döşeme kalıntıları.

Res. 6 — Prestildeki mozayik döşeme.

Res. 7 — Büyük mihraplı salonun batı cihetindeki odalar.

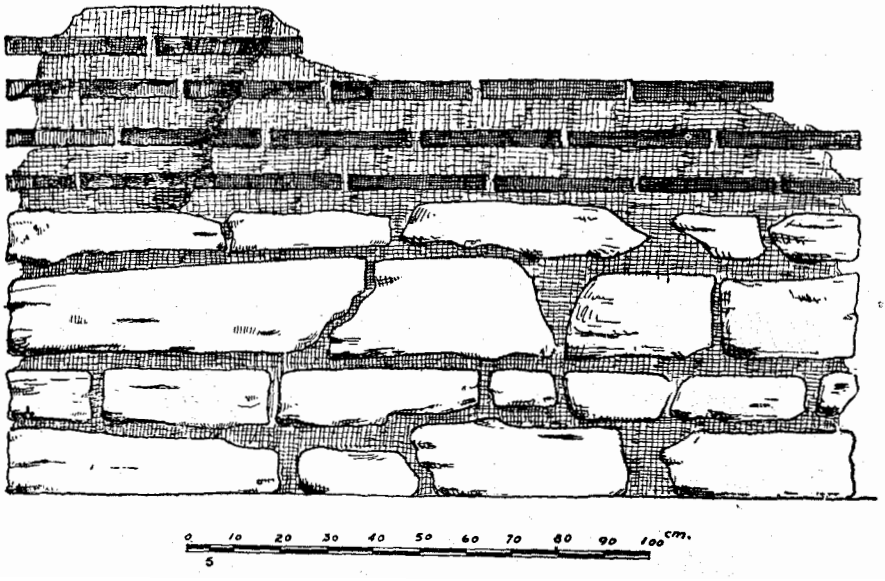

Res. 8 — İnşaatta takip olunan taş ve tuğla izleri.

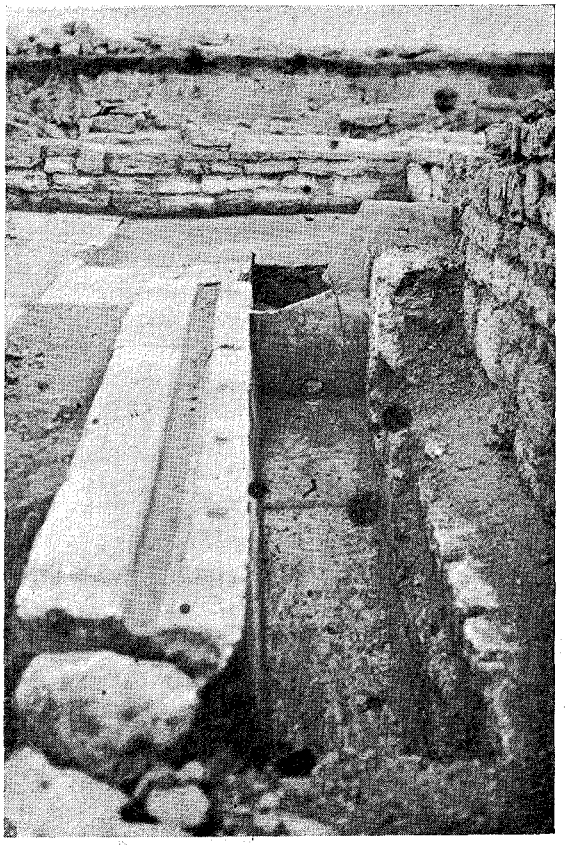

Res. 9 — Yıkanma yeri

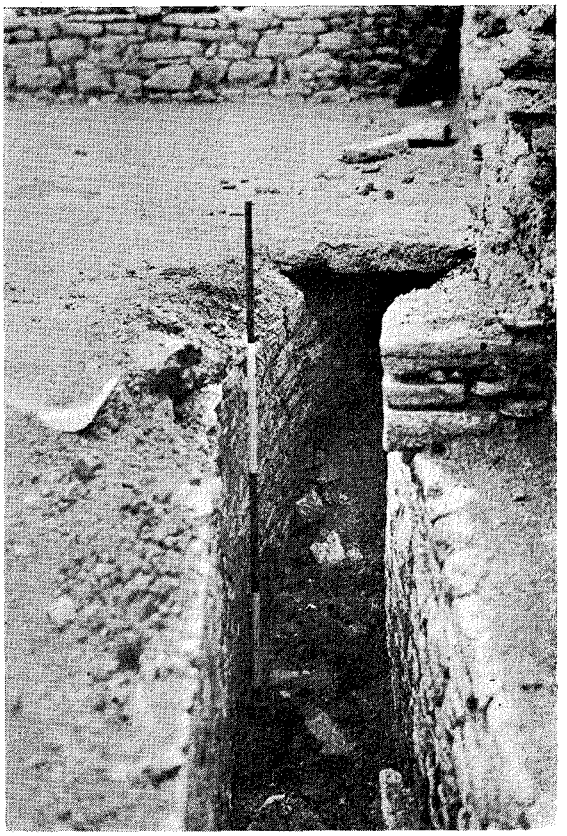

Res. 10 — Kanalizasyon.

Res. 12 — Teras üzerinde mozayik döşemeler.

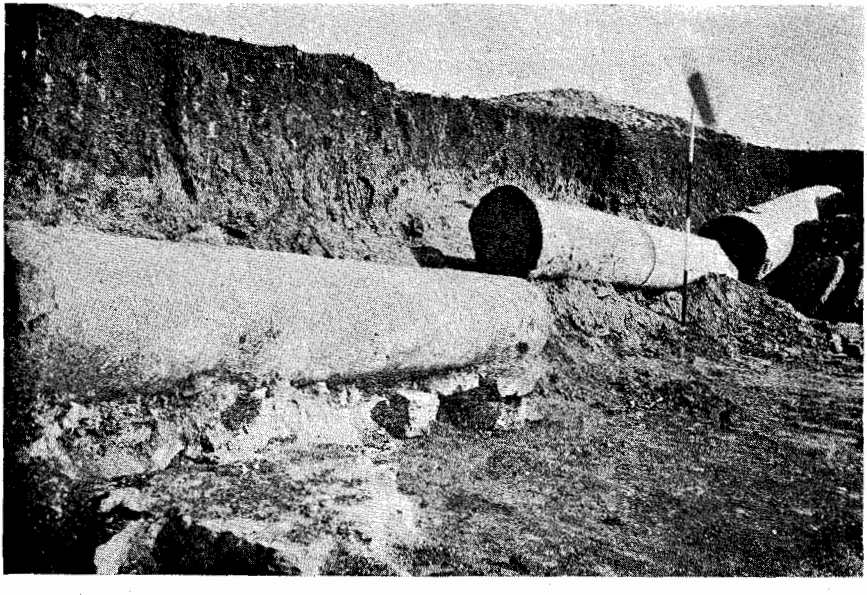

Res. 14 — Hamamın medhalinde bulunan granit sütunlar.

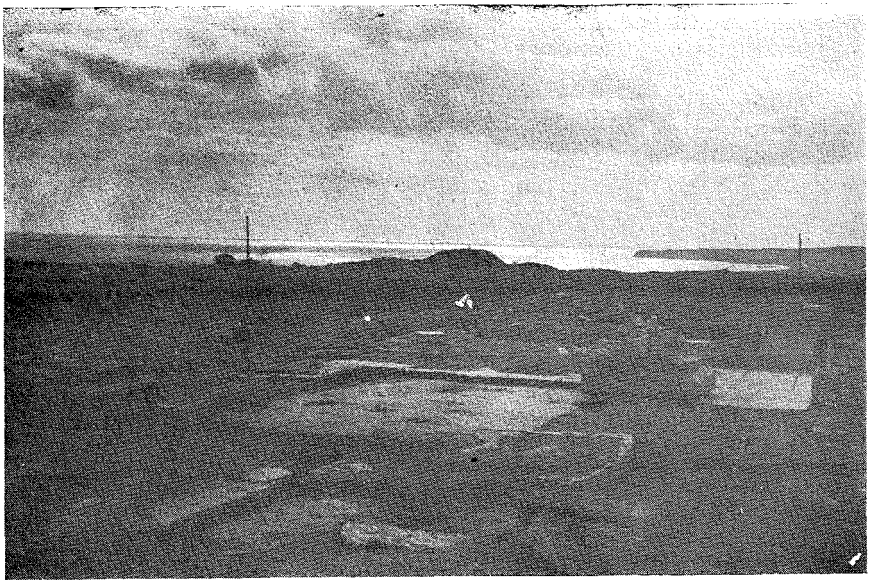

Res. 15 — Hamamın soyunma yeri.

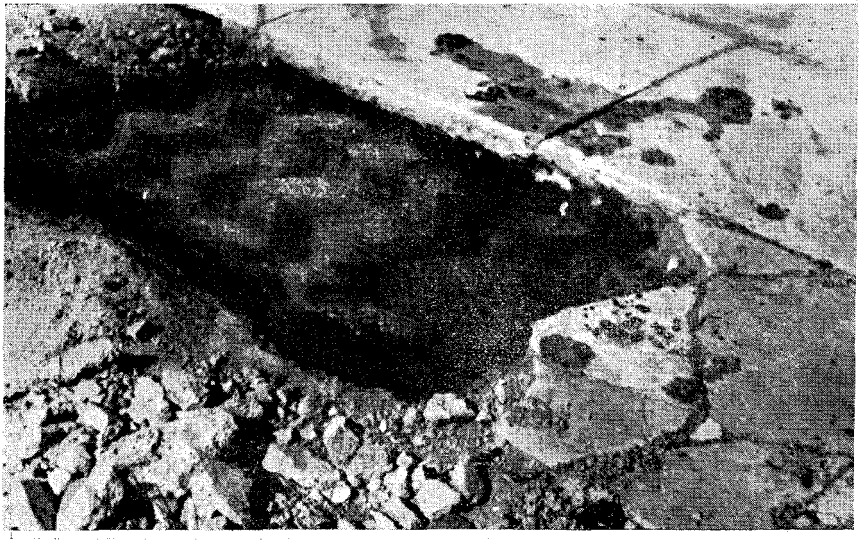

Res. 16 — Mermer döşeme altından çıkarılan mozayiklar.

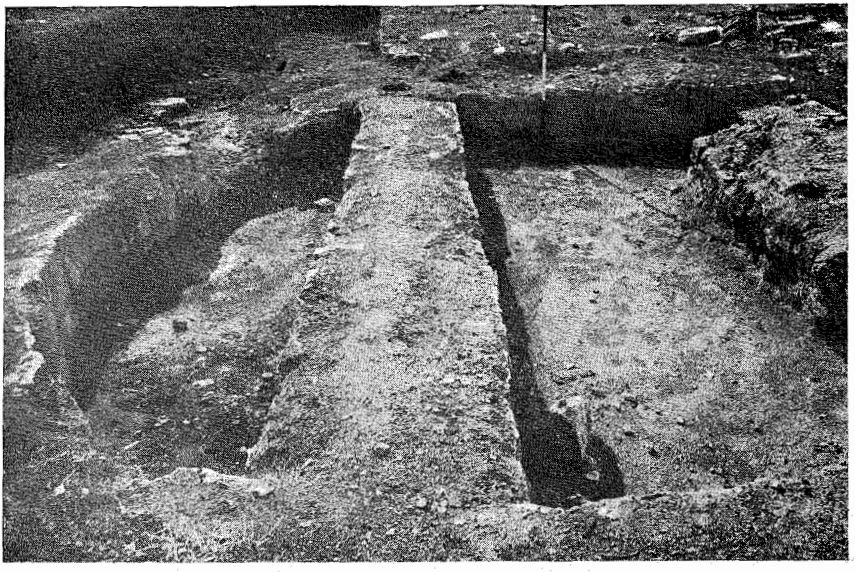

Res. 17 — Hamamın açık hava havuzu.

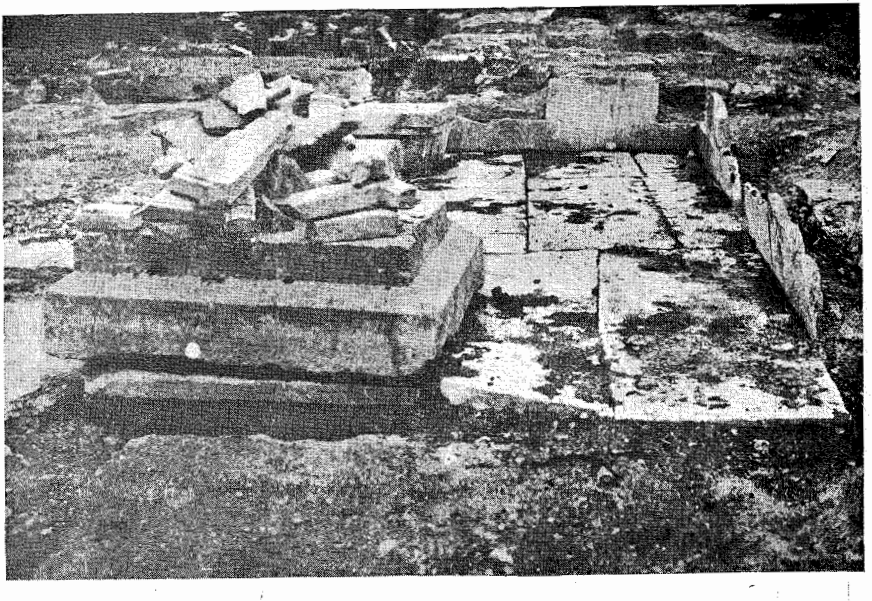

Res. 18 — Sütun kaideleri.

Res. 19 — Hamamın hipokaustumı.

Res. 20 — Prefornium kısmı.

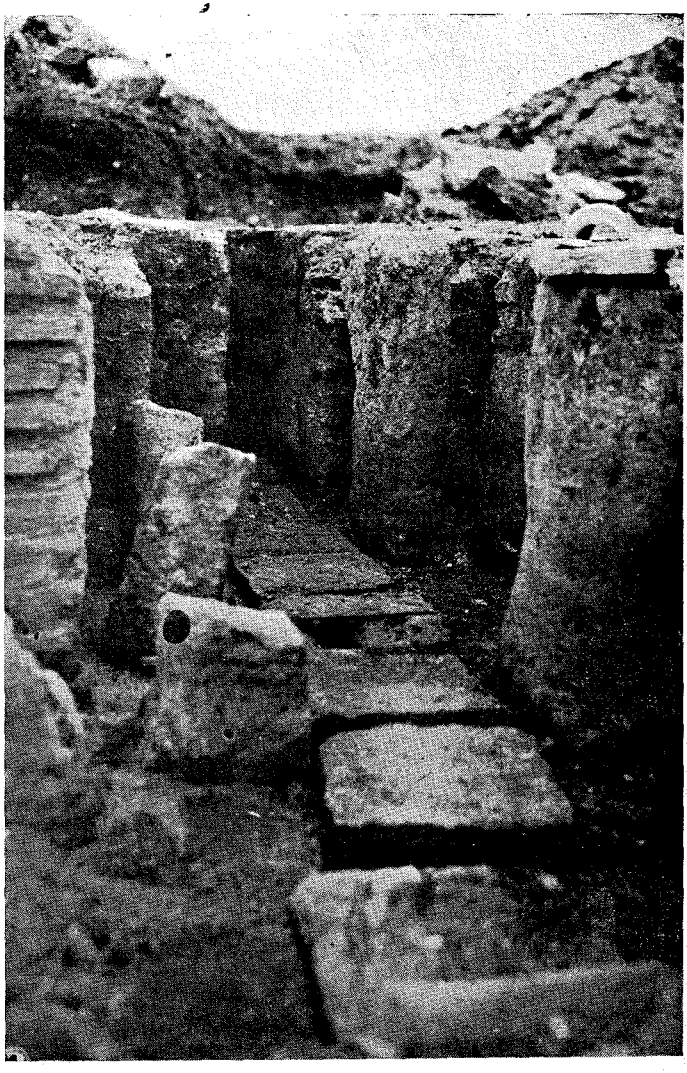

Res. 21 — Külhan yanındaki taş yapılar.

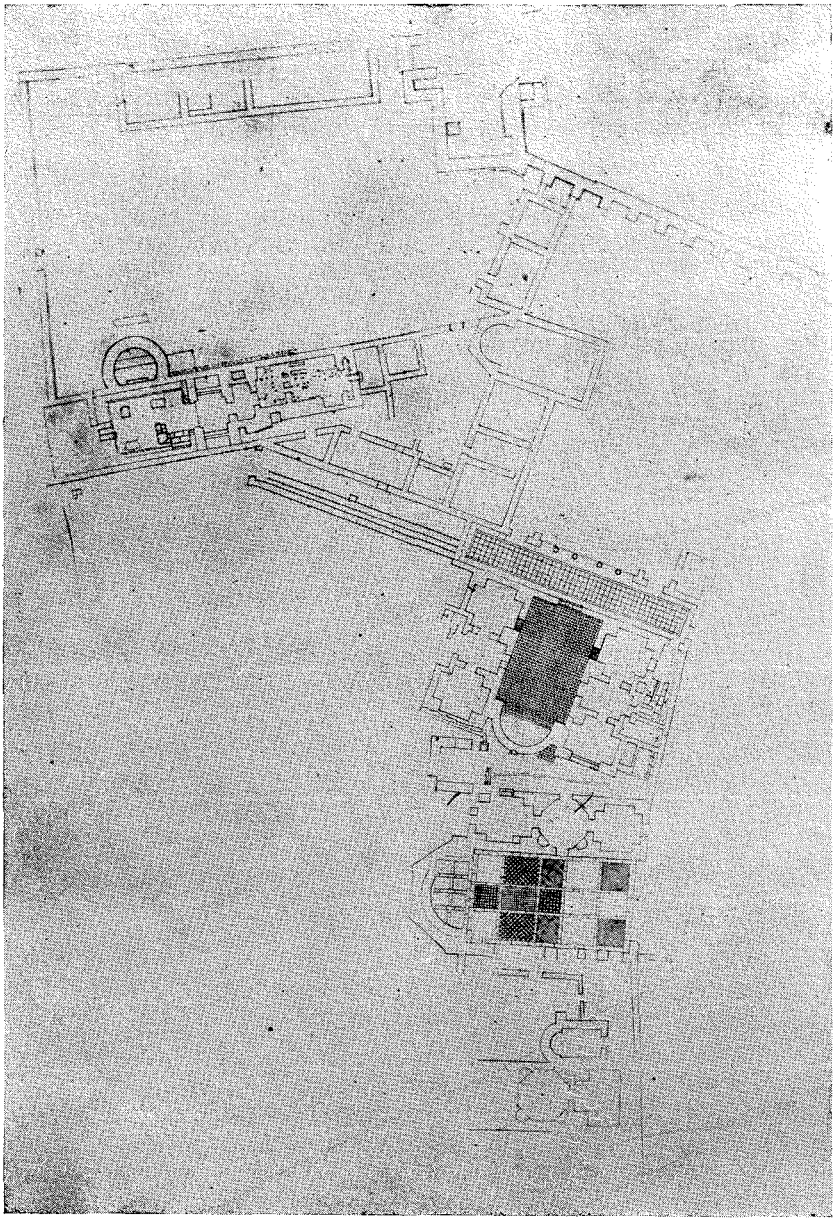

Plan 1 — Umumî plan.

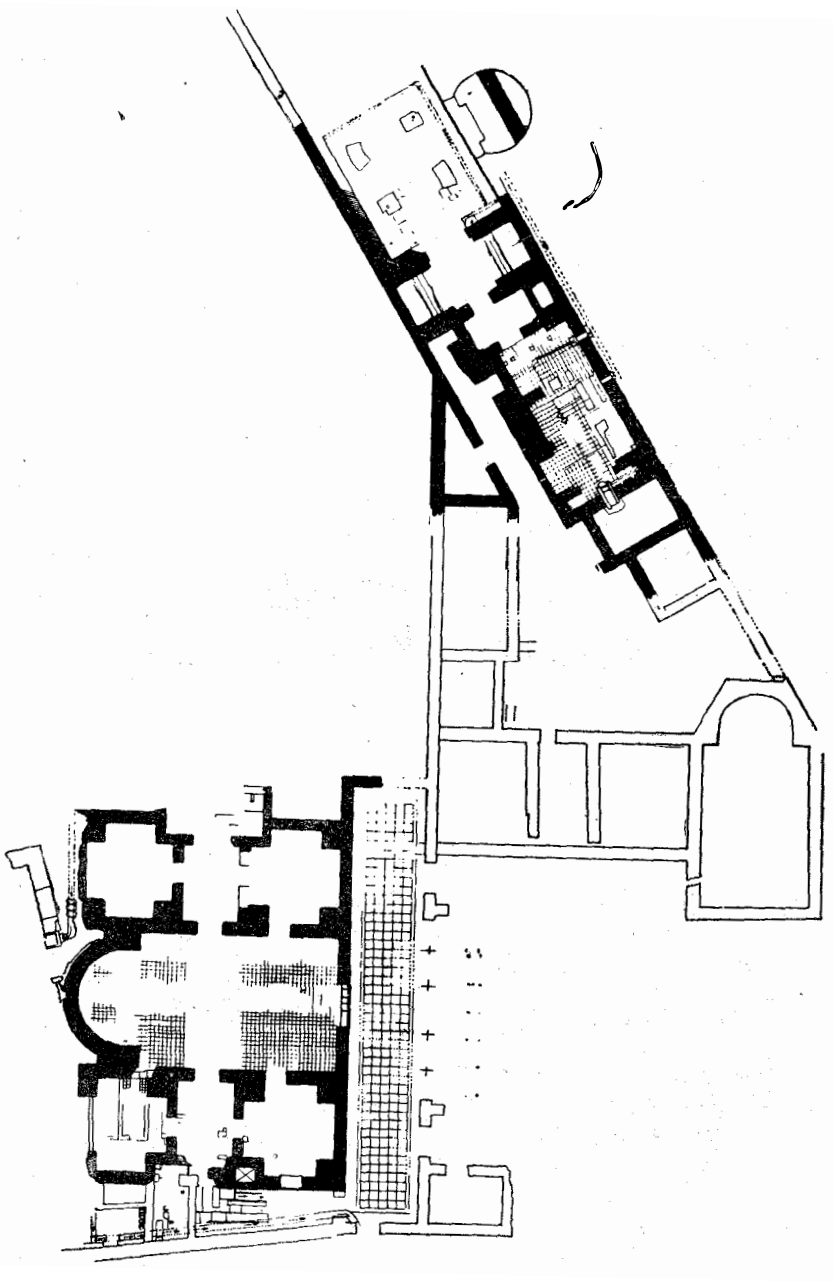

Plan 2 — Mihrapli bina ile hamam planı.

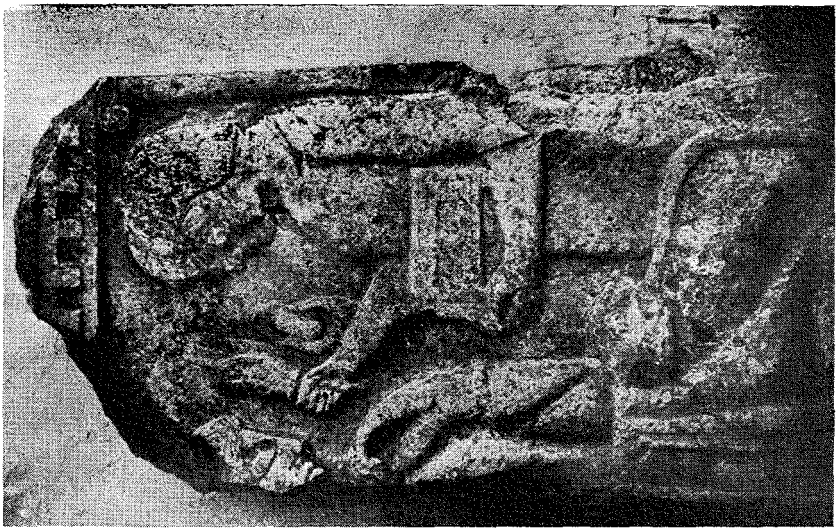

Res 2

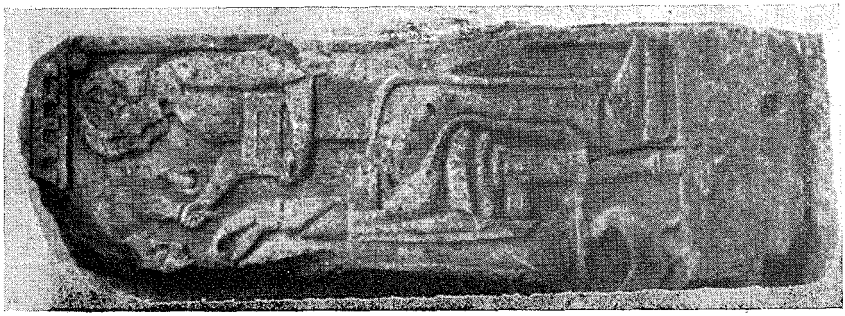

Res. 1

Res. 4

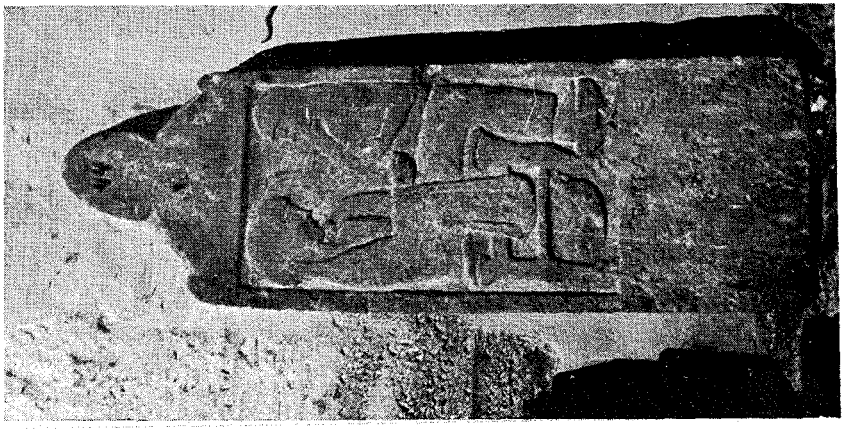

Res. 3

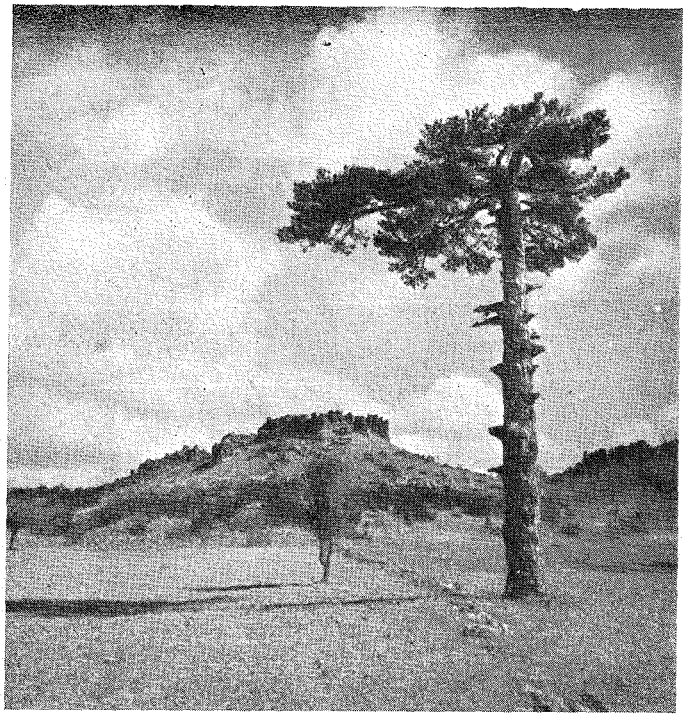

Res. 1 — Pişmişkale.

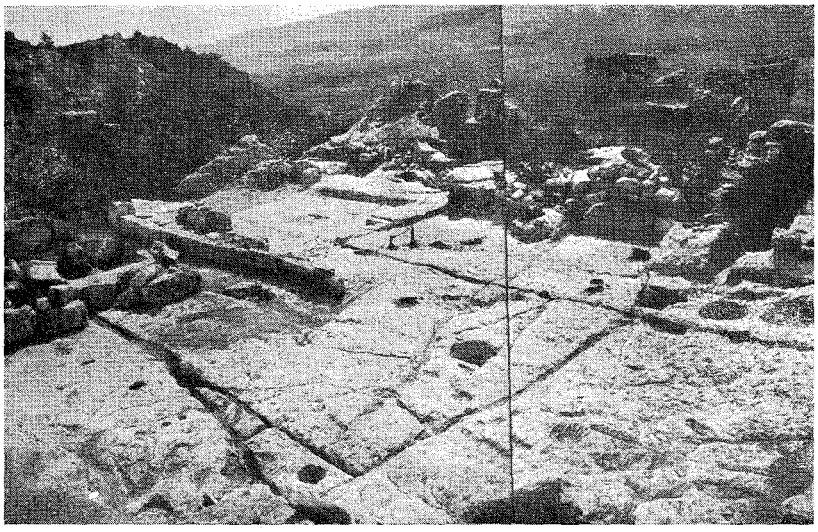

Res. 2 — Pişmişkale — kazı yeri.

Res. 1 — Şeyh Han kayalıklarındaki rölyef.

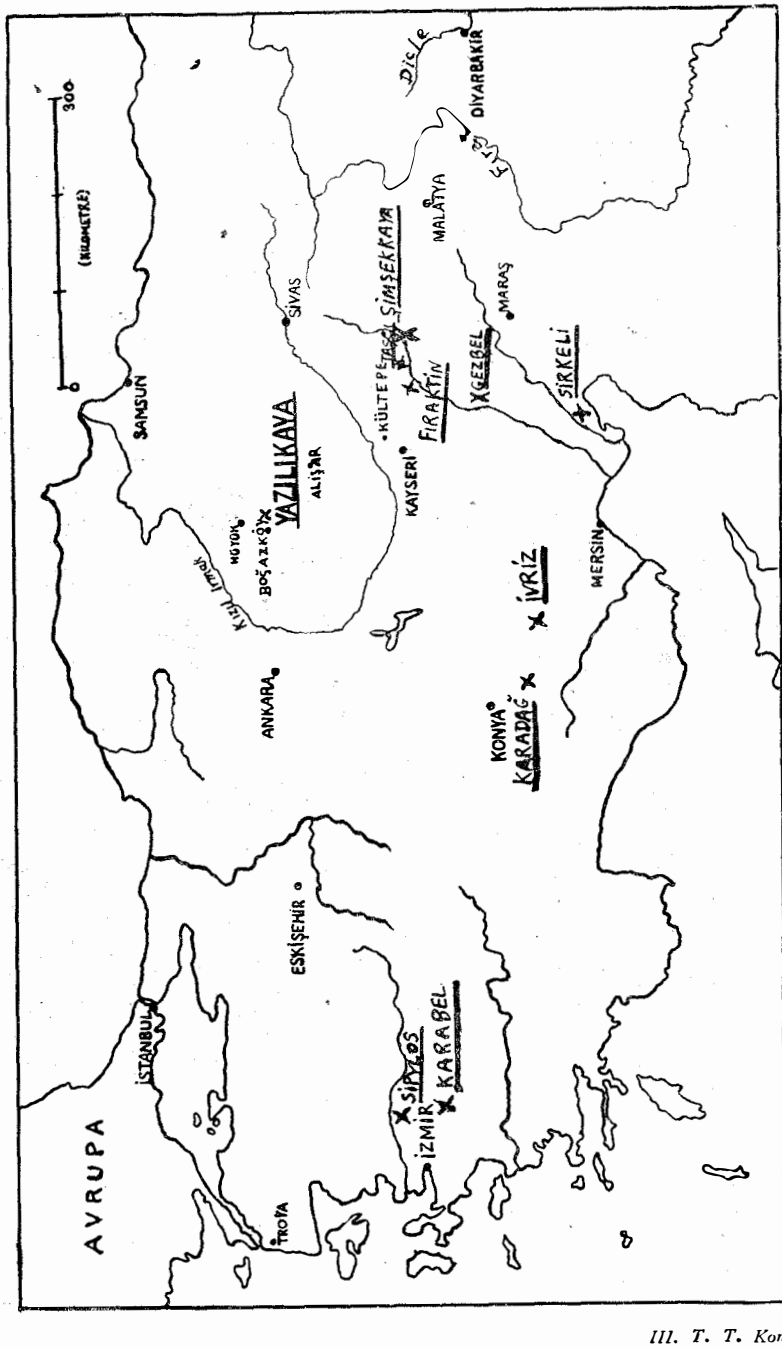

Res. 2 — Hitit Kaya rölyeflerinin mevkiini gösterir harita.

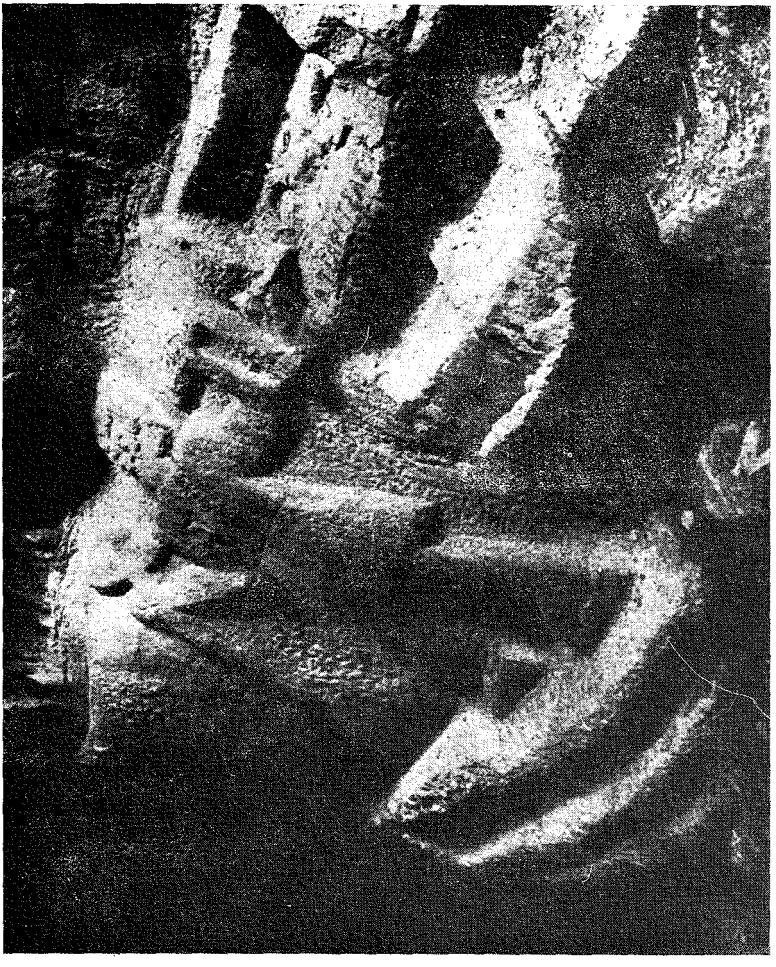

Res. 3 — Pire'nin güney doğusundaki Vari kayalığında bulunan rölyef.

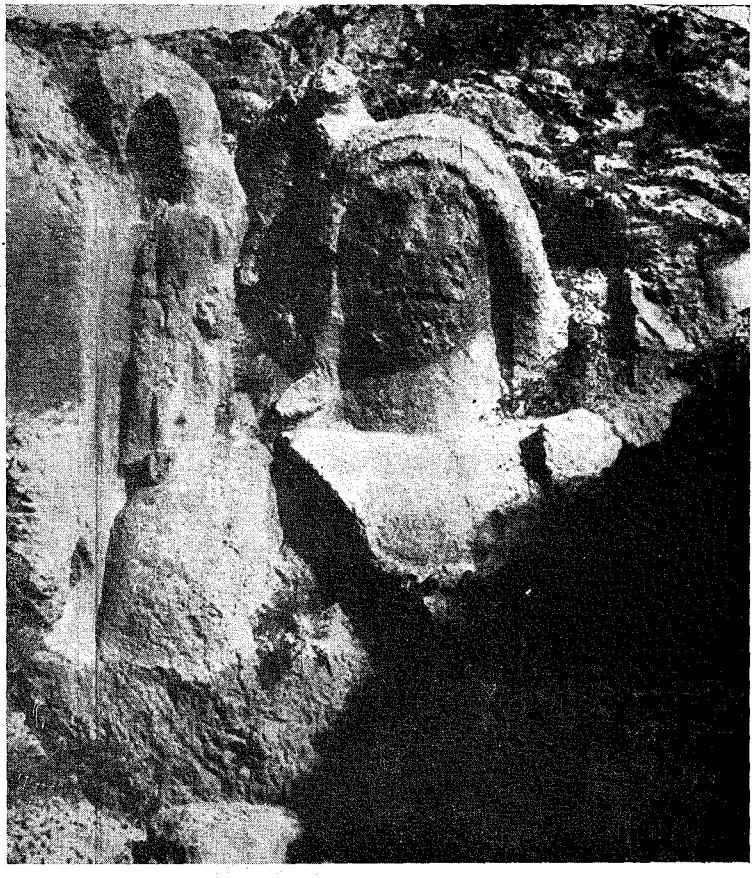

Res. 4 — Antakya'nın güney doğusundaki hellenistik çağa ait kaya anıtı.

Res. 5 — Byblos civarında Ghineh'de Adonis tapınağındaki kaya anıtı.

Res. 6 — Şumnu civarında Madara mevkiinde bulunan kaya anıtı.

Res. 1

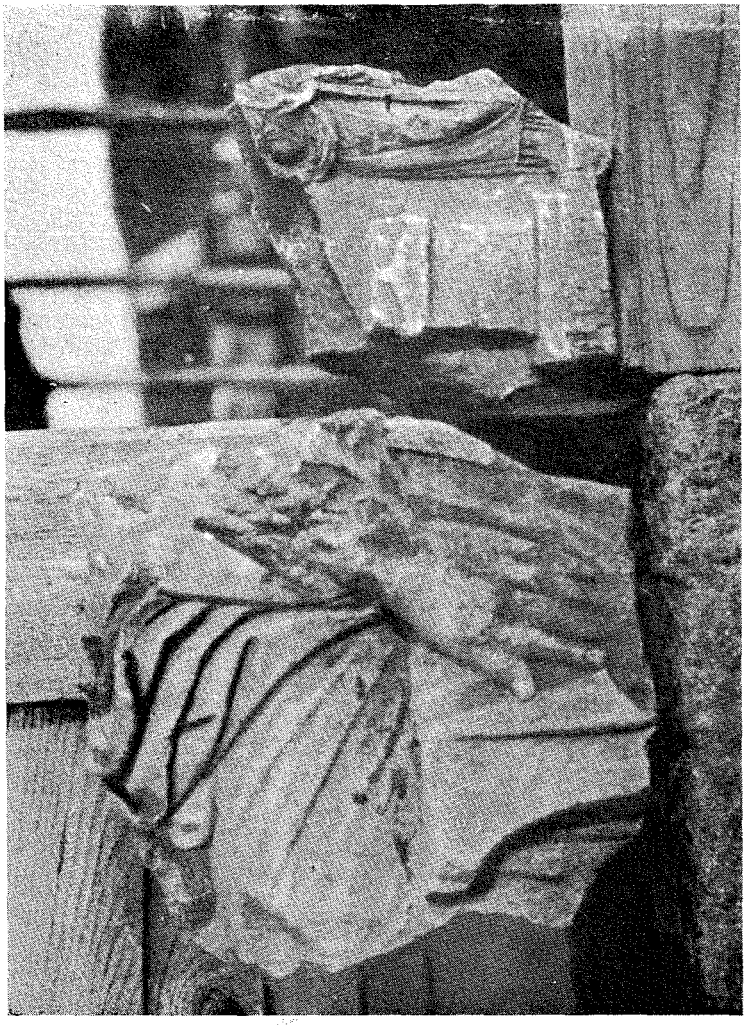

Res. 2

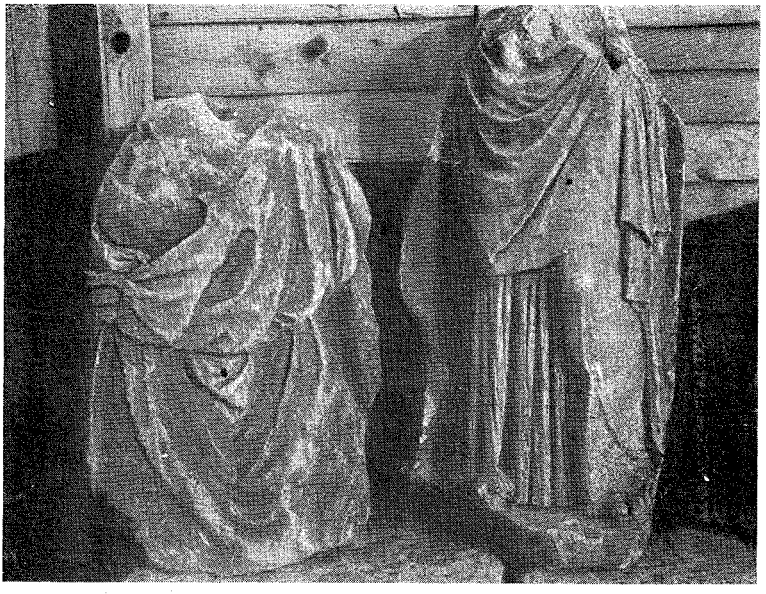

Res. 3 — 4

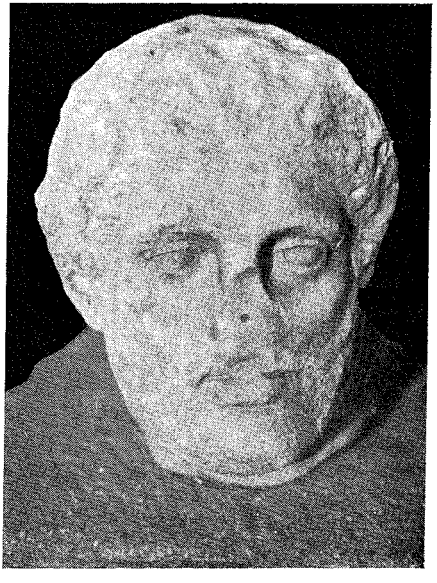

Res. 5

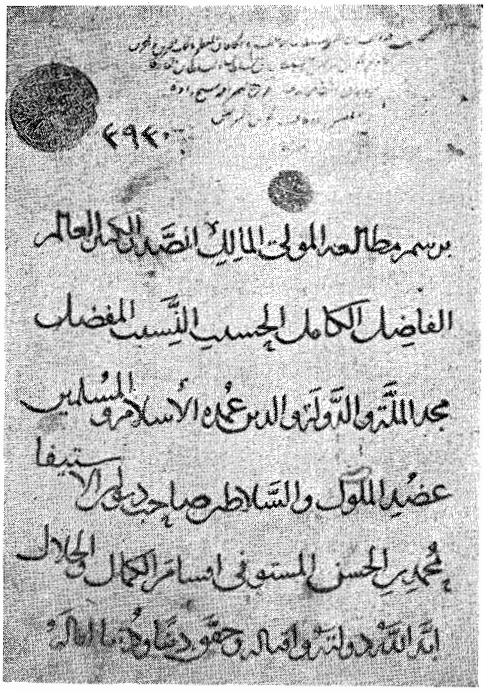

Res. 1 — Ayasofya Kütüphanesi'nde 3930 No. da kayıtlı
صاحب ديوان الاستيفا محمد بن الحسن المستوفى
nin mütalâası için istinsah edilmiş eserin temellük
Kitabesi.

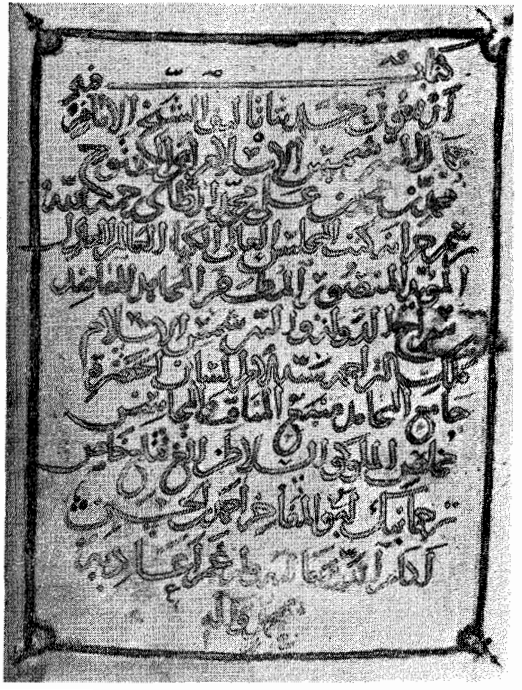

Res. 2 — Ayasofya Kütüphanesi'nin 512 No. sında
kayıtlı eserde
الغ قتلغ خاص ترجمان بك
Kütüphanesi temellük kitabesine ait satırlar.

Res. 3 — Ayasofya Kütüphanesinde 2369 No. da kayıtlı eserde
مفخر آل سامان تاج خراسان ابی الجهاد محمد بن الصدرالسعید
Kütüphanesi temellük kitabesi.

Res. 4 — Köprülü Kütüphanesinde 150 No. da kayıtlı eserin sonunda
علاءالدین بن علی بن شیخ یغلو الحصیری
Kütüphanesine ait Kayseri'de Sahibiyye medresesinde muharrem 687 (1288) de konmuş kayıt.

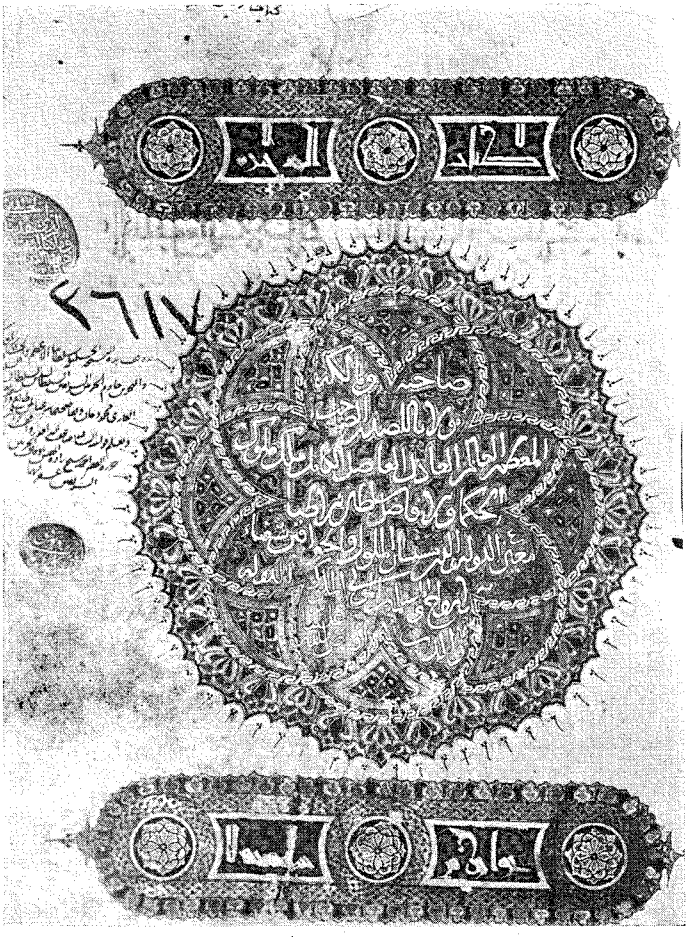

Res. 5 — Ayasofya kütüphanesi'nde 3617 No. da Kayıtlı ve 683 (1284) senesinde iştinsah edilmiş zahirei Hârezmşah nüshasında سلطان الاطبا معين الدوله 'ye ait temellük Kitabesi.
(Selçuklu tezhibinin en mükemmel örneklerindendir).

Res. 6 — Ayasofya kütüphanesinde 2840 No. da kayıtlı
سلطان الاطبا علاء الدين عطا ملك
'in sahşı için istinsah edilmiş نصيحة الا لملوك eserinin iki sayfa tutan temellük kitabesi.

Res. 7 — Ayasofya kütüphanesinde
3068 No. da kayıtlı Tarih-i İbn-i Esir'in
صاحب الاعظم و نصير الاسلام
kütüphânesi için istinsah edilmiş nüshasının
temellük kitabesi.

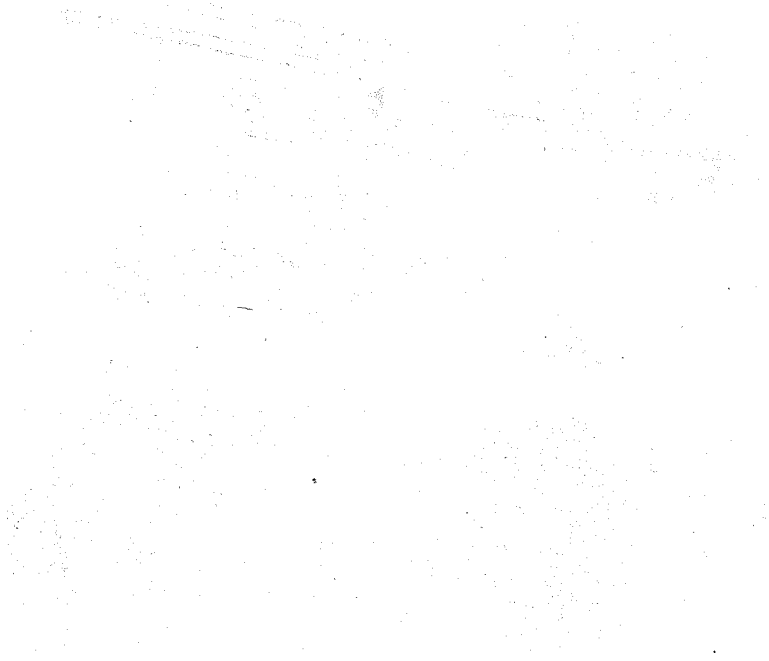

Res. 1 — Siverek-Taşlıköy'de bulunmuş olan stel.
İst. Müzeleri envanter: 4788

Res. 2 — Adana Müzesinde bulunan stel.

Re . 3 — Tel Ahmar steli.

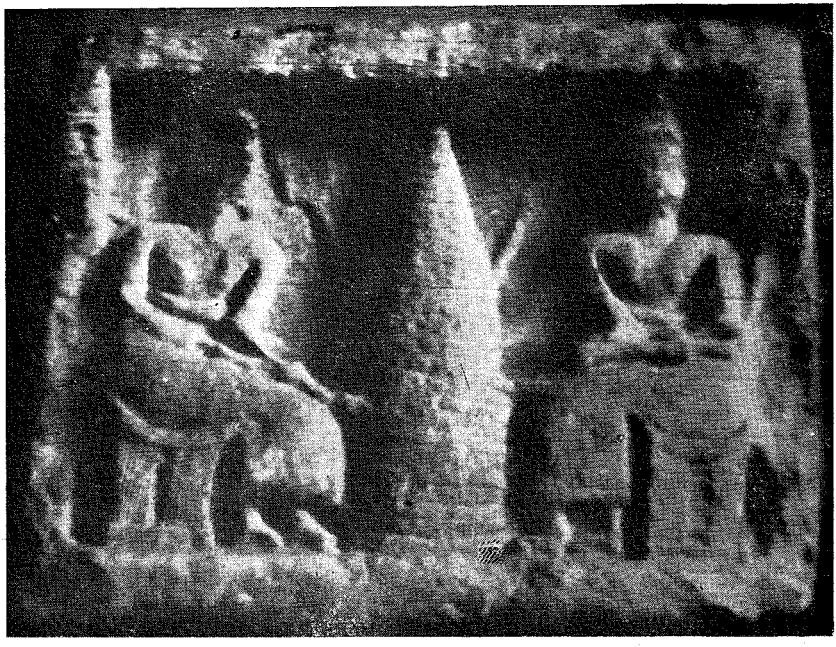

Res. 4 Siverek - Taslıköy'de bulunmuş olan stel.
İst. Müzeleri envanter : 4789

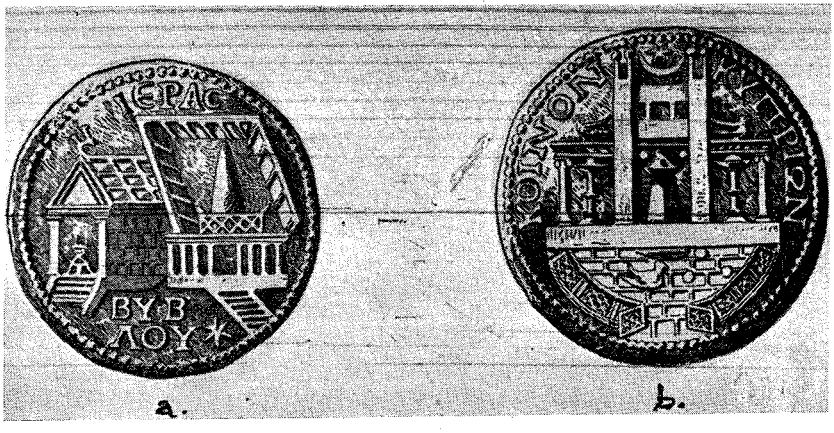

Res. 5 — Biblos (a.) ve Pafos (b.) mabedlerinin avlularında duran baetyliaları gösteren Roma sikkeleri.

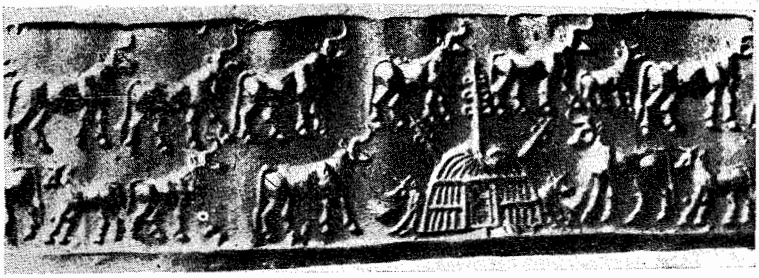

Res. 6 — Cemdet Nasır devrinin ilk yarısına ait bir mühür.

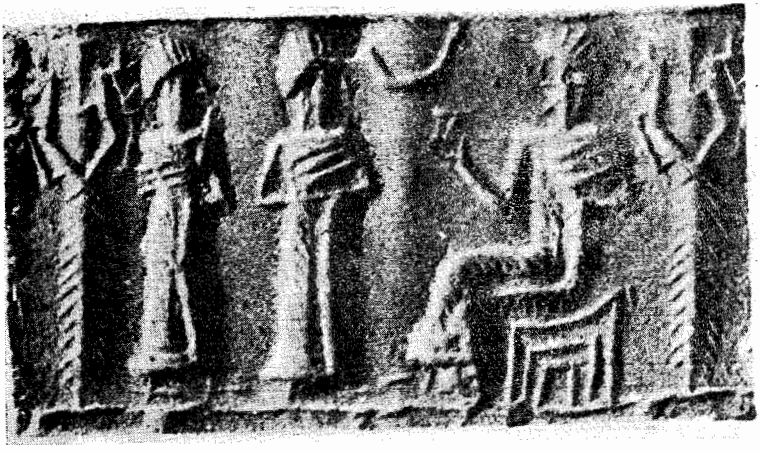

Res. 7 — Hammurabi devrine ait bir mühür.

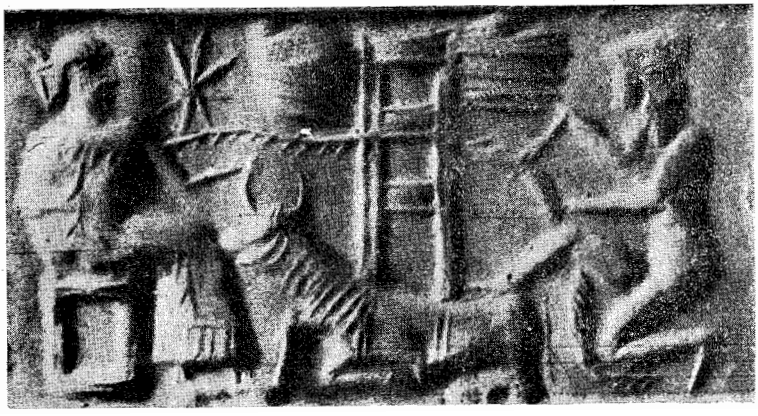

Res. 8 — Akkat sülâlesi devrine ait bir mühür.

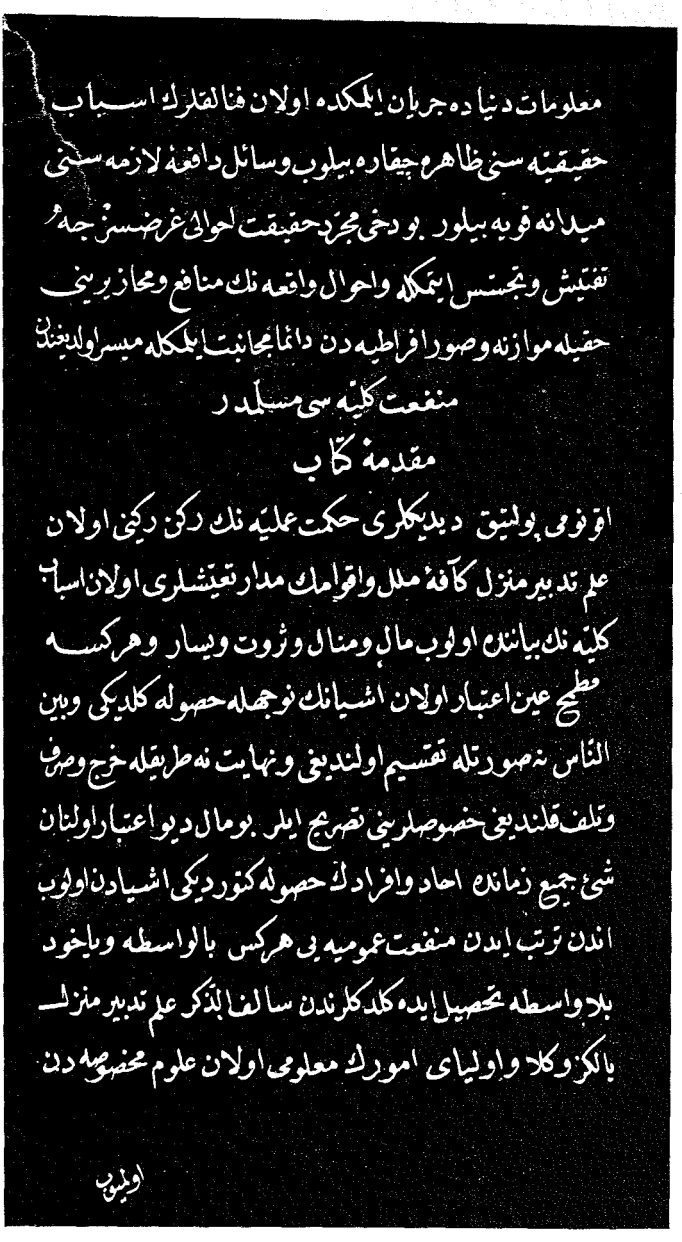

معلومات دنیاده جریان ایلمکده اولان فنا لقلرك اسباب
حقیقیه سنی ظاهر وچیقاره بیلوب وسائل دافعه لازمه سنی
میدانه قویه بیلور بو دخی مجرد حقیقت احوالی غرضسز جه
تفتیش وتجسس ایتمکله واحوال واقعه نك منافع ومحاذیرینی
حقیله موازنه وصوراقراطیه دن دائما مجانبت ایلمکله میسر اولدیغندن
منفعت کلیه سی مسلمدر

مقدمهٔ کتاب

اقونومی پولتیق دیدیکلری حکمت عملیه نك رکن رکینی اولان
علم تدبیر منزل کافهٔ ملل واقوامك مدار تعیشلری اولان اسباب
کلیه نك بیانندن اولوب مال ومنال وثروت ویسار وهر کسه
مطمح عین اعتبار اولان اشیانك نوجمله حصوله کلدیکی وبین
الناس نه صورتله تقسیم اولندیغی ونهایت نه طریقله خرج وصرف
وتلف قلندیغی خصوصلرینی تصریح ایلر بو مال دیو اعتبار اولنان
شئ جمیع زمانده احاد وافرادك حصوله کتوردیکی اشیادن اولوب
اندن ترتب ایدن منفعت عمومیه یی هرکس بالواسطه ویاخود
بلاواسطه تحصیل ایده کلدکلرندن سالف الذکر علم تدبیر منزلی
بالکز وکلا واولیای امورك معلومی اولان علوم مخصوصه دن

اولیوب

Berlin Devlet Kütüphânesi Türkçe yazma eserleri arasında 259 No. da kayıtlı bulunan «İlm-i tedbir-i Menzil» den bir sayfa.